

Uluslararası
Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi
Sempozyumu Bildirileri

International Symposium on
Ghazi Akça Koca And History Of Kocaeli
Proceedings

Cilt
- II -

Uluslararası
Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi
Sempozyumu Bildirileri

International Symposium on
Ghazi Akça Koca And History Of Kocaeli
Proceedings

Cilt
- II -

© 2015 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi
Başkanlığı Yayınları No:30

© Copyright 2015 Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of
Culture and Social Affairs No:30

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir
Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir.
Başkanlığın yazılı izni olmadan elektronik, mekanik ya da diğer
yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced
or distributed by any electronic, optical, mechanical or other
means without the written permission of the Kocaeli Metropolitan
Municipality, Department of Culture and Social Affairs

Tasarım

Mert Uğurdil
Burcu Çelik

Baskı-Cilt

Pelikan Basım

Takım No: 978-605-5116-13-2 (Tk.)

ISBN: 978-605-5116-15-6 (2. c)

Uluslararası
Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi
Sempozyumu Bildirileri

International Symposium on
Ghazi Akça Koca And History Of Kocaeli
Proceedings

EDİTÖRLER:

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK

KOCAELİ 2015

Düzenleme Kurulu/Executive Board

Ersin YAZICI

Doç. Dr. Tahir BÜYÜKAKIN

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

Prof. Dr. Nevnihal ERDOĞAN

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Doç. Dr. İbrahim ŞİRİN

Yrd. Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK

Dr. Ali YEŞİLDAL

Raşit FİDAN

Hayriye SÖZER

Mustafa CEBECİ

Volkan ŞENEL

Alptekin CEVHERLİ

Adem YILMAZ

Resül NARİN

Sempozyum Sekreterliği/Secretariate

Bilimsel Konular/Scientific Matters

Yrd. Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK

Resül NARİN

Bilim ve Danışma Kurulu
Scientific and Advisory Board

Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Emre DÖLEN
Prof. Dr. Halil İNALCIK
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Doç. Dr. Yaşar BÜLBÜL

“Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri”
başlığını taşıyan bu eserdeki yazıların bilimsel sorumluluğu yazıları kaleme
alan bilim insanlarına aittir.

The scientific responsibility of the articles, which take place in this book called
“International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli”, belongs
to the researchers.

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Mehmet BEŞİRLİ

1453 Numaralı İzmit Şer'iye Sicili'nde Kayıtlı Bazı Tereke Defterlerinin Sosyal ve Ekonomik Açından Analizi, (1846-1848) 615

Ebubekir SOFUOĞLU

Osmanlı İdaresi Döneminde Kocaeli'nde Belediyecilik Örnekleri 637

Turgut SUBAŞI

Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli 647

Emre DÖLEN

Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşları 665

Mustafa HERGÜNER

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hereke 689

Serkan YAZICI

Osmanlı Devleti'nin Bir Sanayi Merkezi Olarak Hereke 707

Ali Ata YiĞİT

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikasının Eğitim ve Sanat İşlevi 727

Turgut KARAÇOBAN

Yüzyıllık Çınarların İzinden: Selim Sırrı Paşa ve İzmit-Ankara Demiryolu Serüveni 739

Musa ŞAŞMAZ

İngiliz Teğmen Kitchener ve Binbaşı Warlow'ın
İzmit Konsoloslukları 1879-1882.....755

Rhoads MURPHEY

Forests And Forestry In Kocaeli Province:
The Long Historical Perspective.....775

İbrahim ŞİRİN

İngiliz Belgelerinde Kocaeli ve Çevresi.....787

İlhami YURDAKUL

Bir Göçün ve Heyelanın Hikâyesi: İskâna Açılışının 30. Yılında Karamürsel Nusretiye
(Akpınar) Köyü Heyelanı ve Mühendis Mackler'in Raporu (1911).....795

Zeynel ÖZLÜ

İzmit- Düzce Tütün Müstahsılları Ticaret Anonim Şirket-i Osmânîyesi.....811

Yasemin NEMLİOĞLU KOCA

Kocaeli Limanlarının Tarihsel Gelişimi ve Deniz Ticareti.....821

Mahmut AKKOR

I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'de İngiliz Esirleri.....849

Fikrettin YAVUZ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Sahil Kasabası: Darıca.....869

Bekir GÜNAY

Bizim Mahallenin Hikâyesi İzmit: Birlikte Yaşam Örneği Ermeniler.....883

Oğuz POLATEL

Osmanlı Dönemi İzmit'in Sosyo-Ekonomik ve
Kültürel Hayatında Ermeniler.....891

Yüksel GÜNGÖR

Osmanlı Döneminde İzmit'te Farklı Dinlerin Birlikte Hoşgörü İçinde
Yaşam Kesitine Bir Örnek: Pantaleimon Manastırı.....925

Cebrail YILMAZ-Aslıhan AKPINAR-Yüksel GÜNGÖR-Nermin ERSOY

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre
İzmit'te Salgınlar ve Karantinalar.....947

Müesser ÖZCAN-Rahime AYDIN ER-Oğuz POLATEL

XX. Yüzyıl Başlarında İzmit'te Salgın Hastalıklarla
Mücadelede Aşı Çalışmaları.....955

Mustafa SARI

Milli Mücadele Dönemi'nde İzmit ve Çevresinde
Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri (1919-1923).....965

Kurtuluş DEMİRKOL II. Meşrutiyet Döneminde İzmit Hapishanesi.....	989
Emine GÜMÜŞSOY 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Gebze Hapishanesi.....	1005
Süleyman BEYOĞLU Kocaeli’de İşgal ve Mezalim	1021
Dursun Ali AKBULUT Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın iki İzmit Seyahati.....	1033
Haluk SELVİ Milli Mücadelede İzmit Telgrafları.....	1047
Osman AKANDERE-Hasan Ali POLAT Millî Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesi’nde Faaliyet Gösteren Türk Çeteleri.....	1059
Kemalettin KUZUCU Türkiye’nin İlk Armatörlerinden Rıza Bedri Bey ve Kocaeli Vapur Şirketi.....	1067
Adnan SOFUOĞLU Mondros Mütarekesi Sonrasında Kocaeli Yarımadası’nda Milli Teşkilatlanma: Yahya Kaptan Olayı.....	1083
Mehmet Serhat YILMAZ Millî Mücadele Yıllarında Karamürsel ve Yalova İskelelerine Askerî Mühimmat Taşıyan Bir Kayıkçı: Çam Hasan Salih Ağazâde İsmail Ağa.....	1095
Taner BİLGİN Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri ve İzmit Mebusları.....	1115
Mehmet KAYA Meclis-i Mebusan’dan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne: Hüseyin Sırrı Bey ve Meclis Faaliyetleri.....	1129
Safiye KIRANLAR İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kocaeli’nin Sosyo-Ekonomik Durumu Üzerine Bir İnceleme.....	1151
Hülya ÇELİK Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli’de Eğitim Faaliyetleri.....	1183
Biray ÇAKMAK-Feyzullah YERLİKAYA Gebze Erkek Rüştüye Mektebi.....	1193

1453 NUMARALI İZMİT ŞER'İYE SİCİLİ'NDE KAYITLI BAZI TEREKE DEFTERLERİNİN SOSYAL VE EKONOMİK AÇIDAN ANALİZİ, (1846-1848)

Mehmet BEŞİRLİ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kadınların görevlerinden birisi de vefat eden kişilerin gerekli hallerde geride bıraktıkları mal varlıklarını şer'i hüküm ve kaideler çerçevesinde varisleri varsa miras taksimini yapıp mirasçılara pay etme, mirasçıları yoksa terekeyi Beytülmal adına almaktır. Kadınlar, kendilerine bağlı olan kassam¹ denilen memurlar aracılığıyla kendilerine intikal eden muhalefatı bütün ayrıntılarıyla tereke defterlerine (Kassam ya da muhalefat defterleri de denir) kaydettirirdi. Bir terekenin kadınlar tarafından taksiminin yapılması, ilgililerin istekleri veya devletin mirasçılığı söz konusu olduğunda gerçekleşirdi. Yine varisler uzakta bulunur ya da küçük çocukların mallarını korumak amacıyla müstenit olarak terekenin dökümü yapılır ve sicile kaydedilirdi².

Tereke defterleri vefat eden kişilerin sosyal menşelerine, medeni hallerine ve aile yapılarına, sosyal statü, meslek ve devlet kademesindeki görevlerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Terekelerde tereke sahibinin isim, unvan ve görevi, babasının ismi, oturduğu mahalle ya da köy veya şehir, vefat ettiği yer ve vefat şekli yer almaktadır. Yine vefat eden kişinin eşi, çocukları (kız-erkek), erkek ve kız kardeşleri, anneleri ve diğer akrabaları da mirasçı olarak kaydedildiğinden nüfusun nicelik ve niteliği açısından önemli verilerdir. Küçük yaşta çocuklar defterlere "sagır" ve "sagire", büyük yaşta çocuklar "kebir" ya da "kebile" olarak yazılmaktadır³. Yine 1453 Numaralı İzmit Şer'iyeye Sicili'nde bir belgede "kızı gayr-i reşîde Habibe'ye"⁴, diğer bir belgede de "kerimesi Hatice Hanım"⁵ ifadeleri de sırasıyla küçük ve büyük kızları nitelemek için kullanılmıştır.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çankırı, e-mail: mehmetbesirli69@hotmail.com

1 Kassam kelimesi taksim eden, bölüştüren anlamlarına gelmektedir. Terim olarak İslam hukukunda miras davalarında bizzat dava mahalline giderek, gerekli araştırmayı yapıp, ihtilaf hakkında bir sonuca vardıldıktan sonra davayı hükme bağlayan ve ev, tarla ve gayrimenkulleri varisler arasında taksim eden memura denmektedir. Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo-Ekonomik Tahlil: Askeri Kassama Ait: Onyedinci Asır*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 65.

2 Said Öztürk, *aynı eser*, s. 26.

3 *İŞŞ*, 1453, 50A/1.

4 *İŞŞ*, 1453, 8B/4.

5 *İŞŞ*, 1453, 38A/1.

Kişilerin hayatta iken tasarrufunda bulunan bütün menkul ve gayrimenkulleri ayrıntıları ile miktar ve fiyatları ile serbest piyasa fiyatları üzerinden tereke defterlerine kaydedilirdi. Bu durum da fiyat tarihi açısından oldukça önemlidir. Mahkemeden atanan görevliler, vefat eden kişinin nakit, alacak, hayvan, ev eşyası vb. menkul malları ile ev, dükkân, bağ, bahçe vb. gayrimenkullerini kaydeder ve altlarına adet ve fiyatlarını yazarlardı. Bu işlemlerden sonra müteveffa ya da müteveffiyenin toplam terekesi tespit edilirdi. Daha sonra borç, mehir, techiz-tekfin fiyatları, alınan resimler vb. düşüldükten sonra mirasçılara verilecek meblağ paylaşılırdı. Vefat eden kişi erkek ise mihr borç, kadın ise alacak kısmına kaydedilirdi⁶.

Özellikle toplumun en küçük yapı taşı olan aile ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmına da tereke defterlerinde rastlanmaktadır. Bir toplumun siyasi, sosyal ve hukuki yapısını anlayabilmek için o toplumun aile yapısının incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı aile yapısının niceliğine yani, Osmanlı ailesinde birden fazla evliliğin oranı, çocuk sayısı, kız-erkek çocuk sayısı oranı, mirasçılarının durumu vb. sorulara cevap veren en önemli kaynak tereke defterleridir⁷. Sonuçta tereke defterlerinde bireylerin sosyal ve ekonomik durumları başta olmak üzere birey ve toplumu ilgilendiren birçok veri sunulmaktadır.

Bu çalışmamızda 1453 Numaralı İzmit Şer ' iye Sicili'ne (H. 1262-1264-M.1846-1848 tarihli) kaydedilen tereke defterlerinden sondaj metodu ile bazı kayıtların seçilerek bir sosyal ve ekonomik tahlil denemesi yapılmıştır.

Terekelerin Sosyal Olarak İncelenmesi (Ailenin Durumu ve Bazı Nüfus Verileri)

Çocuk ve Eş Sayıları

1453 Numaralı İzmit Şer ' iye Sicili içinden toplamda (Müslüman-gayrimüslim erkek ve kadın) 73 tereke incelenmiştir⁸. Bu terekelerden 25 tanesi Müslüman erkek⁹ ve 23 tanesi Müslüman kadın¹⁰ ve 24 tanesi gayrimüslim erkek¹¹ ve 1 tanesi gayrimüslim kadındır¹².

Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri

Bu başlık altında Müslüman erkek ve kadın olmak üzere toplam 48 tereke incelenmiştir.

Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları

- Bir çocuklu aile sayısı: 15
- İki çocuklu aile sayısı: 11
- Üç çocuklu aile sayısı: 7
- Dört çocuklu aile sayısı: 2
- Beş çocuklu aile sayısı: -
- Altı çocuklu aile sayısı: 1
- Yedi çocuklu aile sayısı: 1

6 Sicillere kaydedilen tereke defterlerinde aşağı yukarı genelde usul bu şekildedir.

7 Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler*, c. 10, Ankara 2002, s. 379.

8 *İzmit Şer' iye Sicili, Defter No: 1453, Sayfa ve Belge No: 2A/2* (Bundan sonra *İŞS, 1453, 2A/2* şeklinde gösterilecektir); 2B/5; 5A/2; 8B/4; 11A/1; 8B/4; 13B/1; 14B/2; 38A/1; 50A/1; 60B/1; 83B/1; 78A/1; 72A/1; 23B/1; 76A/1; 74A/1; 75B/1; 74B/2; 66A/2; 69A/1; 52B/1; 56A/1; 44A/2; 48A/3; 4A/1; 4A/4; 12A/1; 14A/1; 13A/5; 20B/1; 26B/3; 30B/1; 32B/1; 32A/4; 39A/3; 40B/1; 46A/3; 56B/2; 57A/1; 57B/1; 60A/1; 61A/1; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 77A/1; 60A/2; 6A; 10B/3; 13B/4; 15B/2; 34B/2; 36B/2; 70A/1; 41A/1; 44A/3; 46B/2; 47A/1; 48B/1; 49A/1; 49B/1; 68A/1; 73A/1; 73B/1; 80A/2; 74/3; 73B/1; 68A/3; 67B/1; 46B; 37A/3; 55A/1.

9 *İŞS, 1453, 2A/2; 2B/5; 5A/2; 8B/4; 11A/1; 8B/4; 13B/1; 14B/2; 38A/1; 50A/1; 60B/1; 83B/1; 78A/1; 72A/1; 23B/1; 76A/1; 74A/1; 75B/1; 74B/2; 66A/2; 69A/1; 52B/1; 56A/1; 44A/2; 48A/3.*

10 *İŞS, 1453, 4A/1; 4A/4; 12A/1; 14A/1; 13A/5; 20B/1; 26B/3; 30B/1; 32B/1; 32A/4; 39A/3; 40B/1; 46A/3; 56B/2; 57A/1; 57B/1; 60A/1; 61A/1; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 77A/1; 60A/2.*

11 *İŞS, 1453, 6A; 10B/3; 13B/4; 15B/2; 34B/2; 36B/2; 70A/1; 41A/1; 44A/3; 46B/2; 47A/1; 48B/1; 49A/1; 49B/1; 68A/1; 73A/1; 73B/1; 80A/2; 74/3; 73B/1; 68A/3; 67B/1; 46B; 37A/3.*

12 *İŞS, 1453, 55A/1.*

Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı: 10

Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı: 8

Hiç çocuğu olmayan aile sayısı:

Çocukların cinsiyeti

Erkek çocuk sayısı: 45

Kız çocuk sayısı: 35

Toplam çocuk sayısı: 80

Yukarıda görüldüğü gibi Müslüman ailelere ait 48 terekede toplam 80 çocuk vardır. Bunların 35'i kız, 45'i erkektir. 10 ailede ise hiç çocuk yoktur. Okunan terekeler arasında en fazla 7 çocuklu aileler görülmektedir.

Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri

1453 Numaralı İzmit Şer ' iye Sicili'nde toplamda incelediğimiz 73 terekeden 25 tanesi gayrimüslimlere aittir.

Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları

Bir çocuklu aile sayısı: 4

İki çocuklu aile sayısı: 2

Üç çocuklu aile sayısı: 6

Dört çocuklu aile sayısı: 2

Beş çocuklu aile sayısı: 2

Altı çocuklu aile sayısı: 1

Yedi çocuklu aile sayısı: 2

Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı: 3

Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı: 5

Hiç çocuğu olmayan aile sayısı: 4

Misafir olduğundan bilinmeyen: 2

Çocukların cinsiyeti

Erkek çocuk sayısı: 39

Kız çocuk sayısı: 30

Toplam çocuk sayısı: 69

Yukarıda görüldüğü üzere gayrimüslimlere ait 25 terekede toplam 69 çocuk vardır. Bunlardan 39'u erkek, 30'u kızdır. 6 ailede ise hiç çocuk yoktur. Terekeler arasında en fazla 7 çocuklu aileler bulunmaktadır.

Müslüman Ailelerde Eş Sayıları

İncelenen toplamda 48 tereke sahibininin 12 tanesinin eşi vefat ettiğinden dolayı ikinci evliliğini yapmıştır. Oran aşağı yukarı % 50'dir. Yani 48 terekeden 6 tane erkek ve altı tane kadın, kendilerinden önce eşleri vefat ettiğinden dolayı ikinci bir eşle evlenmişlerdir. Erkeklerden bir tanesi ise, kendinden önce iki eşi de vefat etmiş, üçüncü eşle evlenmiştir. Erkeklerden vefat ettiğinde iki ve daha fazla eşi olanlara terekelerde rastlanmamıştır. Yani incelenen terekelerden anlaşıldığı üzere erkekler vefat ettiklerinde tek eşli idiler. 2 erkeğin ve 2 kadının ise eşi yoktur. 4 erkeğin ve 5 kadının hiç çocuğu yoktur. Varisleri olmadığından terekeleri Beytülmal'e aktarılanların sayısı 2, eşinden başka mirasçısı olmayanların sayısı

2'dir ve bunların terekelerinin rub'u eşine, sülûse-i erba'ı da Beytülmal'e aktarılmıştır. 1 tereke sahibinin borcu terekesinden fazla olduğundan, terekesi borcunun ödenmesine ayrılmış mirasçılara bir şey kalmamıştır.

Gayrimüslim Ailelerde Eş Sayıları

İncelenen 25 gayrimüslim erkek terekesinden sadece 1'i kadınlara aittir. Yani sicilde 1 gayrimüslim kadın terekesine rastlanmıştır. Bu da Ermişe karyesinden Mapomari binti Nazlıoğlu Markar'dır¹³. 24 gayrimüslim erkek terekesinden 22'sinin eşi vardır. Bunlardan vefat ettiğinde 4'ünün eşi yoktur. Tereke sahibi 1 kadın da vefat ettiğinde eşi yoktur. Gayrimüslim terekelerinde eşi vefat ettikten sonra ikinci evliliği ve o da vefat edince üçüncü evliliği yapan bir tereke sahibi vardır¹⁴.

Mihr-i Müeccele gelince, İslam evlilikte kadını korumak için mehr adı altında belli miktar paranın kadına verilmesini uygun görmüştür. Mehr, güveyi tarafından gelin adayına verilen belirli miktardaki para ya da maldır¹⁵. Herhangi bir Müslüman ile evlenen kadın zimnî de olsa mehr adıyla bir mala layık olur¹⁶. İzmit'te Müslüman kadınlara verilen mihr-i müeccel oranı 50 kuruştan 400 kuruşa kadar değişmektedir¹⁷.

Osmanlı'da miras gibi konularda İslam hukuku esas alınmıştır. Zaruri hallerde erkekler için çok eşliliğe izin verilmekle birlikte çok eşlilik İzmit'te yaygın değildir. Aileler en çok bir, iki veya üç çocuğa sahiptir, ancak çok az da olsa hem gayrimüslim, hem de Müslümanlar arasında 5, 6 ve 7 çocuğa kadar sayılarla karşılaşmaktadır. Eş, kız ve erkek çocuklar, anne ve baba, erkek ve kız kardeşler, emmioğulları vb. akrabaların İslam hukukuna göre mirastan pay aldıkları görülmektedir.

Öte yandan ibni Abdullah ismi de isimlerin en sonunda çokça geçmektedir. Tereke bırakan bazı kimselerin babaları ile yine bu kişilerin eşlerinin baba adları "Abdullah" olarak yazılmıştır. Bu konu, Müslümanlığı sonradan kabul etmiş olanların gayrimüslim olan babalarının adlarını zikretmemek amacı iledir. Ancak baba ismi Abdullah olarak kaydedilen her şahsın sonradan Müslüman olan kimseler olduğu konusunda tereddüt etmek gerekir¹⁸. Çünkü Müslümanlar arasında da Abdullah ismi oldukça yaygındır. Yine baba ismi Abdullah olarak kaydedilenlerin bir kısmı herhangi bir sebeple esir edilmiş veya anası babası kaybolmuş Müslüman çocukları da olabilir¹⁹.

Nafaka ve Küçük Çocukların Korunması Meselesi

İslam hukukunda küçük çocukların korunması için birinci derece yakınları ya da diğer akrabaları arasından mahkeme tarafından biri vasî olarak atanırdı. Vasî, çocuklar reşit olana kadar çocuğun malını muhafaza eder, terekeden nafakasını karşılar, reşit olduğu zaman da kalan tereke meblağını varise devrederdi. Örneğin, Çukurbağ Mahallesi'nden Kurakoğlu Hasan ibn Hüseyin bin Hasan bin Abdullah'ın sağıre kızı Hanife'nin mirastan kalan malını korumak için annesi Zeynep binti İbrahim vasîye²⁰, yine Hacı Hasan Mahallesi'nden rikab-ı hümayun kapıcıbaşlarından Halil Paşazâde Hacı Hüseyin Beyefendi'nin mirasçılarında

13 İŞS, 1453, 55A/1.

14 Yuvacık karyesinden Acı Serkez veledi karabet veledi İsteban, Horasima ile evlenmiş, vefatıyla Uskumi ile ikinci izdivacını gerçekleştirmiştir. Onun da vefatıyla Monasatir binti Hacaris? adlı kadınla üçüncü evliliğini yapmıştır. Bkz. İŞS, 1453, 49A/1.

15 Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu Üzerine Bazı Bilgiler ve Uygulamalar", *Pax Otomana Studies in Memoriam*, Ankara 2001, s. 105.

16 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001, s. 66.

17 Cemile Hatun ibneti Ali bin Abdullah'ın terekesinde mihr-i müecceli 200 kuruş olarak kaydedilmiştir. İŞS, 1453, 40B/1. Habibe Hatun ibneti Selim bin Abdullah'ın terekesinde mihr-i 400 kuruştur. İŞS, 1453, 57A/1. Habibe binti hasan bin Abdullah'ın terekesinde alacağı 50 kuruş mihe-i müeccel kayıtlıdır. İŞS, 1453, 60A/1.

18 Öztürk, a.g.e., s.106.

19 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s. 39.

20 İŞS, 1453, 38A/1.

kerimesi Hatice Hanım'ın malını korumak için Sultan Bayezid Camii kütüphanecisi Seyyid Hacı Ahmed Efendi vasî tayin edilmiştir²¹. Bazı terekelerde de küçüklerin mallarını korumak için mahkeme tarafından vasî ile birlikte nazır tayini de yapılmıştır. Örneğin, Hacı Hızır Mahallesi'nden Aişe binti Mehmed bin Abdullah'ın küçük kızı Zeynep'in mallarını korumak için babası Ali bin Abdullah vasî, Hacı Melik Mustafa bin Ahmed de nazır tayin edilmiştir²². Bazı durumlarda küçük mirasçılar, reşit olduklarında vasîlerinden tereke tutarlarını almak için mahkemeye başvurur ve meblağı vasîden alırlardı. Örneğin, bir muhasebe kaydında müteveffa Semerci Süleyman'ın küçük oğlu Hüseyin, "isbât-ı rüşd" ettiğinden vasîsi olan Hafız Hacı Abdullah Efendi'den 1.690 kuruşu almış, vasînin görevi meblağı devr ile sonlanmıştır²³.

Öte taraftan bazı durumlarda vasî görevi yerine iyi getiremediğinde ya istifa eder ya da bilgilendirilince mahkeme tarafından görevden alınır yerine bir başkası vasî atanırdı. Örneğin, bir belgede sağır Mehmed Emin'in vasîsi Aişe Hanım'ın "vesâyet-i mezkûreyi edâdan acîz olub adimü'l-iktidâr olduğundan istifa itmeğle" yerine kardeşi Mehmed Atif Bey vasî nasb olunmuş ve küçük kardeşinin 1258 senesi Zîlka'desi gurrasinden 1264 senesi Saferül-hayrın gurrasine kadarki süreçteki muhasebesi görülmüş ve kalan meblağ yeni vasîye devredilmiştir²⁴.

Yine bir belgede kadının korunması ve nafaka ile ilgili bir belgeye rastlanmaktadır. Bir mürasele kaydında İzmit'te Ahmed Bey Mahallesi sakinelerinden Aişe binti İbrahim adlı Hatun, kayınpederini mahkemeye vermiştir. Mahkemede, kayınpederi Keleşoğlu Kara Ali bin Mehmed'in oğlu yani kendi zevcesi olan Salih'in redîf-ı asâkirde bulunduğundan dolayı İstanbul'a gitmesi gerektiğinden, nafakasını terk etmemek için buzağıyla birlikte bir siğir ineğini nafaka için kendisine teslim ettiğini, ancak kocasının İstanbul'a gitmesinden sonra kayınpederi Kara Ali'nin eşinin kendisine teslim ettiği ineği elinden aldığını, muhafazasında tutulan ineğin mahkemece kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Kayınpederi de bu durumu kabul ederek buzağıyla birlikte ineği davacı kadına (geline) iade etmiştir²⁵.

Öte taraftan şüpheli çocuk ölümlerinin araştırılması için mahkemeye dava açılır ve gerçeğin ortaya çıkması sağlanırdı. Örneğin, 7 Safer 1264 tarihli bir belgede Kocaeli Sancağı Karasu Kazası'na bağlı Kocalar Köyü'nden Nefise binti Yakup adlı hatun, vekili Hüseyin Bey aracılığıyla mahkemeye başvurarak, köy sakinlerinden zevci Hasan bin Feyzi'yi dava etmiştir. Nefise Hatun'un sağır oğulları dört yaşında İsmail ve iki yaşında Ali ibni Bekir'in altmış üç senesi Zîl-hiccesinin dokuzuncu günü üveyi babaları Hasan tarafından çocukların yiyecekleri yemeğe konulan ot vasıtasıyla zehirlenerek vefat etmişlerdir. Yani

21 *İŞS*, 1453, 5A/2.

22 *İŞS*, 1453, 20B/1.

23 "İşbu derûn-ı defter-i kassâmda mezkûrül-isim olan bundan akdem bir nehc-i şer'î isbât-ı rüşd etmiş olan Hüseyin bin el-mütevaffâ Semerci Süleyman nâm kimesnenin mâl-ı sıgarında bâ-hüccet-i şer'iyye vâsi-i mansûbı olan derûn-ı defter-i mezkûrda muharrerül-ism Mollâ Mehmed oğlu Hâfız el-Hâc Abdullah Efendi ibn Abdullah ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le ikiyüzaltmış senesi Cemâziye'l-evvelinin işbu altmışdört senesi Saferül-hayrın onüçüncü gününe gelince otuzüç mah müddette rû'yet olunub merkûm Hüseyin'in vasîsi merkûmdan ahz u kabz eylediği zikri atı meblağ-ı muhâsebesidir ki ber-vech-i âtî zikr ve beyân olunur fi't-târîhi'l-mezbûr ... 1690 teslîm minha". *İŞS*, 1453, 61A/1.

24 *İŞS*, 1453, 75A/1.

25 "Bâ'is-i mürasele oldur ki medîne-i İzmid'de Ahmed Bey mahallesi sâkinelerinden zâti ma'rife Aişe binti İbrahim nâm Hâtûn medîne-i merkûmede meclis-i şer'-i münîrde kayınpederi olub ... Keleşoğlu Kara Ali bin Mehmed nâm kimesne muvâcehesinde merkûm Kara Ali nâm kimesnenin oğlu Salih zevcem olub lâkin mezbûr Salih Redîf-i Asâkirde olduğuna mebnî bundan akdem der-aliyyeye gitmesi icâb itmekle bana bir nafaka terk itmemek için yedinde mülk olan bir re's kara siğir ineği ma'a buzağıyla medâr-ı nafakam bana teslîm idüb ba'dehü der-aliyyeye azîmet eyledikden sonra kayınpederim merkûm Kara Ali zevcem-i merkûmin bana teslîm eylediği mezkûr ineği mu'ahharen yedimden ahz u kabz idüb elhâletü hazihî muhâfazasında olmağla su'âl olunub bana teslîme kayınpederim merkûma kibel-i şer'den tenbîh olunmak matlûbumdur deyü da'vâ itdikde ol dahi ikrâr ve vekil-i müdde'ye-i mezbûrenin takrîrini tasdîk itmeğle bu sûrette mezbûre Aişe Hatun'un nafakasına medâr olmak üzere mezkûr ineği teslîm eylediğini nâtik kibel-i şer'den işbu mürasele tahrir ve itâ olundu. Fî 3 RA sene 64". *İŞS*, 1453, 67/1.

çocuklar önlerine konulan otu, “kendi elleriyle ekl eylediklerinden sekiz sa’ât murûrında Ali ve on dört sa’ât murûrında İsmail sam-ı mezkûrda mü’essiren vefât” etmişlerdir. Olay, Hasan’a sorulduğunda inkar edince davasına delil olmak üzere “kazâ-i mezkûr ahâlisinden olub lede’t-tezkîye adâletleri zâhir olan Ali bin Hüseyin ve Mehmed bin Hüseyin nâm kimesneler şehâdetleriyle bi’l-muvâcehe ber-nehc-i şer’i isbât itmeğın bu sûretde sagırân-ı merkûmân ... kendi elleriyle ekl ve tenâvül etmiş bulduklarından üveği babaları üzerine diyet lâzım gelmeyüb şer’an ta’zîr ve habs ve darb olunması icâb-ı şer’isinden bulunduğı” kararı verilmiştir²⁶.

Terekelere Göre Ekonomik Durumun Tahlili

Meslekler ve Gelirlere Göre Terekelerin Dağılımı

İncelediğimiz terekelerde çeşitli meslek gruplarına rastlanılmıştır. Bunlar arasında: birer olmak üzere katırcı, imam, rikab-ı hümayun kapıcıbaşısı, nalband, mağazacı, keçeci, memur, berber, yemenici, yumurtacı, çiftçi (Turnaoğlı çiftliği sakinlerinden) Müslüman tereke sahiplerini; kunduracı, kasap, nalband ve satenci de gayrimüslim terekelerindeki ticaret erbabını ifade etmektedir.

İncelenen Müslüman erkek terekelerinin maddi tutarı borç ve mecburi harcamalar çıktıktan sonra 107 kuruş ile 58.528 kuruş arasında değişmektedir. En düşük tereke miktarı Ömer Ağa ibni Abdullah’ın terekesidir²⁷. İlgili kişi İstanbul’dan gelerek İzmit Karabaş Mahallesi’nde misafiren vefat etmiştir. Eşi ve evladı olmadığından dolayı 152 kuruşluk net tereke tutarı Beytülmal’e aktarılmıştır. En yüksek Müslüman erkek terekesi ise brüt 70.959 kuruş (net 58.528 kuruş) ile Hacı Hızır Mahallesi’nden Hacı Yusuf oğlu mağazacı Ahmed Ağa ibni Abdullah’ın terekesidir²⁸. Bunu Değirmendere karyesinden Yemenicioğlu Mar Ahmed ibn Mehmed bin Abdullah’ın 32.734 kuruşluk net terekesi takip etmektedir²⁹. Yine Hacı Hasan Mahallesi’nden rikab-ı hümayun kapıcıbaşılarından Halilpaşazâde Hacı Hüseyin Beyefendi’nin net 26.794,5 kuruşluk³⁰ ve onu takip eden Çarşı Mahallesi’nden Yumurtacının Osman Ağa ibn Hasan bin Abdullah’ın net 22.267 kuruşluk tereke tutarları da onlardan sonra gelmektedir³¹. Bunları da sırasıyla 16.100 net tutar ile Akça Mescit Mahallesi’nden Keçeci Hacı Mehmed bin İsmail bin Abdullah’ın terekesi³² ve 10.483 kuruşluk Turnaoğlu çiftliği sakinlerinden Kargaoğlu Kara Mehmed bin Salih bin Abdullah’ın terekesi izlemektedir³³. Diğer tereke tutarlarının ortalaması ise 4.000 kuruştur. O halde 25 erkek Müslüman terekesinden 6 tanesi 10.000-60.000 arasındadır. Ortalamaları ise net 27.817.75 kuruştur. Tereke tutarları yüksek olan şahısların mağazacı, yumurtacı, keçeci gibi ticaret erbabı olduğu görülmektedir.

Müslüman kadınların terekelerine gelince en yüksek tereke tutarı net 29.444 kuruş ile Karabaş Mahallesi’nden Zeynep Hanım ibneti Mehmed bin Abdullah’ın terekesidir³⁴. Onu 27.758 kuruş ile Hacı Hızır Mahallesi’nden Sa’da Eda Hanım ibneti Hacı İsmail Ağa ibni Abdullah’ın net 27.758 kuruşluk terekesi³⁵ ve Orçun karyesinden Hafize binti Ali bin Mehmed’in net 13.467,5 kuruşluk terekesi izlemektedir³⁶. Diğer terekelerin ortalama tutarı ise net yaklaşık 1.500 kuruştur.

26 İŞS, 1453, 58B/1.

27 İŞS, 1453, 2A/2.

28 İŞS, 1453, 83B/1.

29 İŞS, 1453, 78A/1.

30 İŞS, 1453, 38A/1.

31 İŞS, 1453, 56A/1.

32 İŞS, 1453, 23B/1.

33 İŞS, 1453, 60B/1.

34 İŞS, 1453, 63A/1.

35 İŞS, 1453, 57B/1.

36 İŞS, 1453, 12A/1.

Gayrimüslim erkek terekeleri içinde en yüksek tutara sahip olan Yuvacık karyesinden Nalband Acı Serkiz veledi İsteban'ın net 26.308 kuruşluk terekedir³⁷. Onu Bağçecik karyesinden Küt Kirhor veledi Bedros'un 24.442 kuruşluk brüt terekelerinden kalan net 17.493 kuruşluk tutar izlemektedir³⁸. Rumlar mahallesinden Anekli? veledi Dimitri veledi Acı İstermad zimmînin brüt 23.808 kuruşluk terekesi de onlardan sonra gelmektedir. Bu tereke sahibinin borcu çok olduğundan (düyün-ı terekelerinden ez-yedd olduğundan) dolayı varisleri miras alamamışlardır (derün-ı terekeden keff-i yedd etmişlerdir). Bu tereke sahibi için borcunun ödenmesine matuf olmak üzere mahkemeden "vâsi ve kayyım nasb olunan ahî-i mersûm Kostandi ve sâ'ir ashâb-ı düyün" talep etmeleriyle terekenin yazımı ve alacaklılara paylaşılması işlemi gerçekleştirilmiştir³⁹. Diğer tereke sahiplerinin genel ortalaması ise 2.123'tür.

Tereke defterlerine kaydedilen mallar kişinin menkul ve gayrimenkul servetinin toplamını yansıtmaktadır. İncelediğimiz Müslüman erkek terekelerinden 3'ü net 1.000 kuruştan az servete sahip, 8'i 1000-3000 arasında, 5'si 3.000-5.000 kuruş arasında, 4'ü 5.000-10.000 arasında ve 2'si 10.000-20.000 kuruş arasında, 2'si 20.000 kuruşun üzerindedir.

Müslüman kadın terekelerinden 6'sı net 1.000 kuruştan az servete sahip, 9'u 1000-3000 kuruş arasında, 1'i 7.000-8.000 arasında ve 1'i 10.000-15.000 kuruş arasında, 2'si 25.000-30.000 arasındadır.

Gayrimüslim erkek terekelerinden 6'sı net 1.000 kuruştan az servete sahip, 10'u 1.000-4.000 kuruş arasında, 1'i 7.000-8.000 arasında ve 1'i 10.000-15.000 kuruş arasında, 3'ü 25.000-30.000 arasındadır.

Terekenin Mirasçılara Dağıtılması ve Mirasçılar

İncelediğimiz terekeler içinde Müslüman erkek terekelerinden sadece birinin görünürde mirasçısı olmadığından tereke Beytülmal'e devredilmiştir. İstanbul'dan İzmit'e misafiren gelip Karabaş Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Ömer Ağa ibn Abdullah'ın "zâhirde ma'rûf ve ma'rûfesi olmayub yanında mevcûde bi'l-cümle terekesi Beytül-mâla a'id ve râci' olub" net 152 kuruşluk tereke tutarı Beytülmal'e aktarılmıştır⁴⁰. Öte taraftan bu durumda olanların yani misafiren vefat edenlerin terekeleri varisleri çıktığında yeniden değerlendirilmek üzere Beytülmal emini tarafından korumaya alındığı görülmektedir⁴¹. Çünkü görünürde mirasçısı yoktur. Mirasçıları çıktığında ve mahkemeye müracaat ettiklerinde mahkeme tarafından terekenin tekrar taksime uğrayacağı açıktır. Yine aslen Safranbolulu kazası Eflan karyesinden katırcı tayfasından memleketine gitmek üzere İzmit'te misafir iken vefat eden Molla İbrahimioğlu Osman bin Abdullah'ın terekesi de görünürde varis ve varisesi olmadığından 2.495,5 kuruş ve 12 paralık terekesi Beytülmal'e aktarılmıştır⁴². Tereke sahiplerinden 2 tanesinin eşinden başka mirasçısı olmadığından, terekeleri eşi ile Beytülmal arasında dağıtılmıştır. Burada rub'u eşine, selase-i erba'i da Beytülmal'e aktarılmıştır. Bunlar; aslen Geredeli olan İzmit'te Ömer Ağa Mahallesi'nde sakin Hasta Mehmedoğlu Hacı Hüseyin bin Mehmed bin Mustafa'nın net 8.357 kuruşluk⁴³

37 İŞS, 1453, 49A/1.

38 İŞS, 1453, 73A/1.

39 İŞS, 1453, 47A/1

40 İŞS, 1453, 2A/2

41 "...medfîne-i merkümede bu makûle bilâ-vâris ma'rûf fevt olanların terekelerini cânib-i beytül-mâl için bi'l-emâne ahz u kabz ve hıfza me'mûr ricâl-i devlet-i aliyyemden hâlâ Kocaili sancağı muhasıllı ve beytül-mâli emîni devletlü Mustafa Arif Efendi hazretleri tarafından müressel zabtiye neferâtından Koca Mehmed ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' ve teslim olunan defter-i tereke-i müteveffâ-yı merkümedir ki ber-vech-i âtî zikr ve beyân olunr". İŞS, 1453, 2A/2.

42 İŞS, 1453, 2B/5.

43 İŞS, 1453, 11A/1.

ve Çarşı Mahallesi'nden Yumurtacının Osman Ağa ibn Hasan bin Abdullah'ın toplam net 22.267 kuruşluk terekeleridir⁴⁴. 16 tereke sahibinin mirasları eşi ve çocuklarına kalmış, 2 tereke sahibinin eşi de vefat ettiği için eşinden kendisine kalan miras da çocukları arasında paylaştırılmıştır. 2 tereke sahibinin mirası ise eşi ve çocukları olmadığından kardeşleri arasında paylaştırılmıştır. Bunların dışında eşi ve çocukları dışında erkek ve kız kardeşleri ile validelerinin de mirasa sahip oldukları terekeler vardır.

Müslüman kadın terekelerinde ise, 20 tereke sahibinin mirasları eşi ve çocuklarına, çocukları olmayanların ise 1'i eşine (başka mirasçısı yok), 2'si annesi ve kardeşlerine, 1 tereke sahibinin mirası eşi ve babası arasında paylaştırılmıştır.

Gayrimüslim erkek terekelerine gelince, 16 tereke sahibinin mirası eşi ve çocuklarına, 1 tereke sahibinin mirası sadece çocuklarına, 1 tereke sahibinin mirası eşine ve erkek kardeşine, 2 tanesinin de zevcesi ile birlikte emmioğluna intikal etmiştir.

1 tereke sahibi "İngiltere devleti teba'sından ve Kefalonya memâliki mütemekkinlerinden İzmit'de kunduracılık ticâretiyle mütemekkin iken" vefat eden Manul Milna veledi Nikola'nın terekesidir. Terekesi, yani yanında bulunan eşya ve nukûd-ı sairesi teb'adan mersumun hemşehrilerinden İzmit'te Leburaski ma'rifetiyle mahkemede yazılmış ve net 430 kuruş kendisine teslim edilmiştir⁴⁵. Yine 1 tereke sahibi de "Vilâyet-i Anadolu'da Ankara kazâsı mütemekkinlerinden Hâlik Hayim veledi Yasef veledi Hayim nâm Yahudi'nin terekesidir. Net 3.885 kuruşluk terekesi veresesine teslim edilmek üzere hemşehrîsi İshak veledi Saloman'a teslim edilmiştir⁴⁶.

Para ve Fiyatlar

II. Mahmut döneminde Osmanlı parası en hızlı tağışlarla değerini kaybetmiş, bir başka ifade ile gümüş içerikli Osmanlı parası bakır mangıra ya da pula dönüşmüştür. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-1832 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra, 1832'de 0,94 grama, 1844'te de 1,0 grama çıktı ve I. Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyini korudu. İncelediğimiz dönemde 1844 tarihli Tashih-i Sikke operasyonu ile 100 gümüş kuruş 1 altın liraya eşit kabul edildi ve altın ile gümüş 15,09 oranı üzerinden birbirlerine bağlandı⁴⁷. Bu tarihten sonra Osmanlı altın ve gümüş sikkelerinin standartları değişmemiştir. 1839-1844 arasında Osmanlı kuruşunun kur değerleri aşağıdaki gibiydi⁴⁸:

Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, (1839-1844)				
Yıllar	Ağırlık (Gram)	Ayar (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Sterline Karşı Kur (Kuruş)
1839	2,14	44	0,94	104
1844	1,2	83,3	1,0	110

Tereke Defterlerine Göre Bazı Mal Fiyatları

Tereke defterleri diğer eşyalarda olduğu gibi pek çok mal ve gıda maddesinin cins, miktar ve birim fiyatları konusunda bize bilgi vermektedir. Fikir vermesi açısından birkaç terekedeki menkul ve gayrimenkul fiyatlarını buraya alarak değerlendirmek istiyoruz. Bunlardan birisi gayrimüslimlerden (27 Recep 1263-11 Temmuz 1847) tarihli İzmitli Yuvacık köyünden Nalband Acı Serkiz veledi Karabet veledi İsteban'ın Terekesidir. Buna göre;

44 İŞS, 1453, 56A/1.

45 İŞS, 1453, 10B/3.

46 İŞS, 1453, 41A/1.

47 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 204, 208, 210.

48 Aynı eser, s. 208.

Bu terekede ev eşyaları (mutfak, oturma ve yatak odası vb. eşyaları olarak (adet-kuruş hesabıyla) Rum kazanı 500, kazan 180, kapaksız tencere 40, bakraç 75, sini 40, Hama kuşağı 100, 1 top Halep alacası bez 30 kuruştur. Genellikle hem yatak odası hem de mutfak malzemeleri birkaç malzeme birlikte yazıldığından dolayı tek tek fiyatlarını tespit etmek zordur. Örneğin, 2 tencere, 2 kapak ve 1 bakraç birlite 81 kuruş; 1 tencere, 1 kapak ve 1 tas 63, 1 tencere, 1 kapak ve 1 tas 90; 1 entari, 1 köhne çuka şalvar, 1 minder, 1 çiçekli şal 180; yine 2 yün mumlu minder, 2 yorgan, 5 yasdık ve 1 kilim 180 kuruş gibi.

Bu terekede gayrimenkul fiyatları ise, köyde bir ev ve fırın 2.520 kuruş, yine köyde başka bir ev 2.600, 1 başka ev ve bir miktar bahçe 1.500, köyde bir bağ 500, yine Eski Maşatlık kurbunda diğer bir bağ 1.015, yine aynı yerde tut bağçesi 2.000, köyde yarım hisse tut bağçesi 800, yine bir tutluk 1.000, bir başka tutluk 400, yine iki bahçe 250, Döngel köyünde değirmende yarım hisse 500, yine diğer bir tutluk 1.000, 1 kahvehanede yarım hisse ve arsa 2.250 kuruş idi. Sonuç olarak Nalband Serkez'in muhallaletinin büyük bir kısmını gayrimenkulleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda terekelerin geneli değerlendirildiğinde ilgilinin bir gayrimenkul zengini olduğu kanaatine varılabilir.

Diğer muhallefat kayıtlarına bakıldığında ilgilinin bazı muhallefatına da şu değerler tespit edilmiştir: 1 tay 415 kuruş, kantar 37, küçük kantar 45 kuruş, fıcı 20, arapa çuvalı 30 kuruş, Yanbolu kebesi 180, koza 1207, 1 miktar bilezik 17 kuruş, köhne yağmurluk 30, koruk 200, zencir 24 kuruş, kara takım tüfenk 25,5 kuruş⁴⁹.

İkinci bir tereke bu defa Nalband Ali Çavuş ibn Ömer bin Abdullah'ın terekesini de fiyatlar açısından değerlendirdiğimizde şu sonuçlar çıkmıştır:

1 sandık 12 kuruş, eski seccade 2,5 kuruş, mangal 35,5, pekmez tâbesi 93,5, sefer taşı 62, sini 32, bakraç 25, güğüm 25, eski kilim 7,5, abdest leğeni 38, küçük kazan 52, vasat kazan 90, nalband takımı 120 kuruş idi. Yine birlikte yazılan muhallefatın fiyatları da şöyle idi: leğen ve ibrik 31, kapağı ile birlikte tencere ve bakraç 81, kapağı ile birlikte tencere ve tas 63, 2 köhne entari, 2 yelek ve 1 kuşak 15 kuruş, 3 tencere, 3 kapak, 1 yumurta tâbesi, şorba taşı, 4 sahan, 1 kapak ve 1 sini 125 kuruş, mangal ve sini 75, leğen, ibrik ve bakraç 50, yün mumlu minder ve yasdık 65, 1 yün mumlu döşek, 2 minder 8 yasdık 57 kuruş. İlgilinin muhallefatında bir tek gayrimenkule rastlanmıştır, o da bir menzilde 8 hisseden 7 hissesi (Değeri 2.550 kuruş)⁵⁰.

Müslüman kadınlar içinde Karabaş mahallesinden Zeynep Hanım binti Mehmed bin Abdullah'ın terekesini incelediğimizde şu fiyatlar ortaya çıkmıştır.

Mushaf-ı şerif 300 kuruş, basma saat 300 kuruş, sandık 35, 1 top kutni 160, İngilizkari şal 30, Kıbriskari oda döşemesi 120 kuruş, elmas başlu altın bilezik 3.750, bir miktar inci 2.800, altın kutu 800, müstamel kilim 55, yün mumlu minder 92,75, köhne keçe 111, köhne yorgan 25, Kıbriskârî yorgan 40, takımı ile birlikte tahtirevan 120, evani-i nuhasın kıyyesi 15 kuruş, kilim 26,66 kuruş, leğen 20, haririn kıyyesi 86,625 kuruş. 4.300 kuruş da nakdi vardı.

Gayrimenkul olarak da Karabaş Mahallesi'nde 5.000 kuruşluk bir konak, Ali Kahya çiftliğinde 500 kuruşluk bit tut bahçesi mevcuttur⁵¹.

İzmid'te Turnaoğlu Çiftliği sakinlerinden Kargaoğlu Kara Mehmed bin Salih bin Abdullah'ın terekesi incelendiğinde tahıl ve hayvan fiyatlarını tespit etmek de mümkün olmaktadır. Bir fikir vermesi açısından fiyatlar ise şöyleydi: Buğdayın kilesi 16,55 kuruş, arpanın 7,04 kuruş, darının kilesi 7,5 kuruş, alefin (saman, ot ve yulaf) kilesi 6,99 kuruştur.

49 İŞS, 1453, 49A/1.

50 İŞS, 1453, 50A/1.

51 İŞS, 1453, 63A/1.

Hayvanların fiyatı ise, doru beygir 400, kara sığır öküzü çift 820, yine diğer sığır öküzü çift 1.170, manda öküzü çifti 750, manda malağı 935, kara sığır ineği, tosun ve düğe 200 kuruş, kara sığır öküzü tek 100, kara sığır düğesi 83,5, diğer bir manda ineği 400 kuruş, manda ineği ve malak 670, kazın ve ördeğin tanesi 2,5'ar kuruş, tavuğun tanesi 1 kuruş idi⁵².

Sonuç

Bu çalışmada 1453 Numaralı İzmit Şer'iye Sicili'ne kayıtlı Müslüman ve gayrimüslim 73 tereke kaydı incelenmiştir. Terekeler sondaj metodu ile seçilmiş ve içerikte belirtilen konularda değerlendirilmiştir. Özellikle sosyal açıdan çocuk sayıları, eş sayıları, çocuksuz aileler, küçüklerin vesayeti meselesi ele alınmıştır. Bu başlık altında gayrimüslimler ile Müslümanların eş ve çocuk sayıları konusunda aşağı yukarı benzer sayılar elde edilmiştir. İzmit'te Müslüman ailelerde olduğu gibi gayrimüslim ailelerde de genellikle tek eşlilik esastır. Eşlerinin vefatıyla birlikte çok az eş, ikinci onun da vefatıyla üçüncü eşiyile evlenmiştir. Çocuk sayılarına bakıldığında da benzer rakamlar karşımıza çıkmaktadır. Yine mesleklerine ve gelirlerine göre terekeler incelendiğinde tüccarların ya da ticaretle iştigal edenlerin servetlerinin diğerlerine göre daha yüksek meblağlar içerdiği görülmektedir. Bu doğal bir gelişmedir. Diğer taraftan Müslüman ve gayrimüslim erkek ve kadınların terekelerinin genel ortalamasının 3.000-4.000 kuruş arasında olduğu görülmektedir.

Öte taraftan fiyatlar bahsine de bakıldığında tereke fiyatları serbest piyasa fiyatları olduğundan malın eski, yeni ve kalitesine göre değişiklikler gösterdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- 1453 Numaralı İzmit Şer'iyye Sicili, Muhtelif Tereke Kayıtları.
- Beşirli, Beşirli, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu Üzerine Bazı Bilgiler ve Uygulamalar", *Pax Otomana Studies in Memoriam*, Ankara 2001.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo-Ekonomik Tahlil: Askeri Kassama Ait: Onyedinci Asır*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995.
- Pamuk, Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 2000.

EKLER

Ek: 1

1) İzmidli Nalband Acı Serkiz veledi Karabet veledi İstapan'ın Terekesi İŞS, 1453, 49A/1.

Medîne-i İzmid'e tâbî Yuvacık Karyesi mütemekkinlerinden olub bundan akdem hâlik olan Nalband Acı Serkiz veledi Karabet veledi İstapan zimmînin verâseti zevce-i metrûkesi Manuşad binti Haceres nasraniyye ile sulbî kebîr oğlu Acı Mıgırdıç zimmî ve sulbiye kebîre kızı Kadâr Nasraniyye ve yine zevce-i ahırası olub kendü de mukaddem hâlik olan Soğık nasraniyyeden mütevellid sulbî kebîr oğlu Acı Karabet zimmîye münhasıra olduğu lede'ş-şer'ül-enver zâhir ve mütehakkik oldukdan sonra sağır-i mesfûr Agop zimmînin li-ebeveyn hâfî olub tesviye-i umûrına ru'yete kibel-i şer'-den vâsi nasb olunan Tatos oğlu Acı Totos zimmî verâset-i mersûmûn ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' ve taksîm olunan defter-i tereke-i hâlik-i mesfûrdur ki ber- vech-i âtî zikr ve beyân olunur fi'l-yevmi's-sadis ve işrin min Recebü'l-ferd li-sene salis ve sittin ve mi'eteyn ve elf. (27 Recep 1263)

Cinsi	Ölçü Birimi Adet	Kıymet (Kuruş/ Para)
Mancınık tâbesi	1	281
Rum kazgânı	1	500
Kazgân	1	180
Leğen 1, ibrik 1		31
Tencere 2, kapak 2, bakraç 1		81
Tencere 1, kapak 1, tas 1		63
Kapaksız tencere	1	40
Bakraç	2	150
Sini	1	40
Yün mumlu minder 1, yorgan 2, yastık 1, kilim 1		90
Kınk Mumlu minder 1, yorgan 1		80
Entari 1, köhne çuka şalvar 1, minder 1, çiçekli şal 1		180
Yanbolu kebesi	1	180
Koyun sağan	1	182
Yün mumlu minder 2, yorgan 2, yasdık 5, kilim 1		180
Koza		1207
Kınk mumlu minder	3	40
Kara takım tüfenk	2	51
Mak'ad 2 ve hırdavat		150
Çifte demürlü Piştonik?	1	80
-(Okunamadı)		20
Hama Kuşağı		100
Haleb alacası	top 1	30
Bir mikdar bilezük		17
Tomlas?		7,5
Karye-i merkûmede vâkî bir bab mülk menzil ve firun		2520
Yine karye-i mezbûrede kâ'in bir bab mülk menzil		2600
Mandaloğlu menzili dimekle arif bir bab mülk menzil ve bir mikdar bağçe		1500

Manasfan menzili dimekle meşhûr mülk menzilde sülûs hisse		605
Karye-i merkûme başında bir kıt'a bağ		400
Eski Maşatlık kurbunda bir kıt'a bağ		1015
Mahall-i mezkûrda bir kıt'a tut bağçesi		2000
Karye-i merkûme kurbunda Gül yanında nisf tut bağçesi		800
Apamoğlu bağçesi dimekle ma'rûf bir kıt'a tutluk		1000
Kel Alinin oğlu bağçesi dimekle arif bir kıt'a tut bağçesi		400
Topal Kozos bağçesi dimekle meşhûr 2 kıt'a bağçe		250
Döngel Karyesi tarikinde bir bab sall asiyabında nisf hissesi		500
Papasoğlu bağçesi dimekle arif bir kıt'a tutluk		1000
Bir bab kahvehanede nisf hissesi ve müstakil arsa		2250
El tay re's	1	415
Bel 3, kazma 2		33
Bel 3, kazma 2		33
Fucı	1	20
Sagır kantar	1	45
Kantar	1	37
Kebir laze 1, fucı 1		125
Sağır laç orta fucı	1	85
Şerbane? 1, fucı 1		80
Hırdavat-ı Menzil	1	150
Şişe nargile 1 pirinçsiz? 1		5,5
Arpa çuvalı	1	30
Def'a arpa çuvalı	1	30
Kantar	1	45
Koruk	1	200
Köhne yağmurluk	1	30
Zincir	1	24
Yağnik mersûmun Bağçecikli Felsoz papas kızı Serbuça nasraniyye zimmetinde menzil nisfı olarak alacağı olub ibni mesfûr Acı Karabet zimmînin kabul eylediği meblağ		900
Ecnebioğlu Kiforok zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Karabet'in kabul eylediği		399
Dülger Ersin zimmî zimmetinde alacağı olub Acı Karabet'in kabul eylediği		67
Acı İstapan torunu Bogos zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Karabet'in kabul eylediği		600
Katirlioğlu Serkiz zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Karabet'in kabul eylediği		540
Benayutoğlu Mıgırdıç zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Karabet'in kabul eylediği		600
Sahakoğlu Artin zimmetinden alacağı olub mersûm Karabet'in kabul eylediği		320
Bağçecikli Çulcu Karabet zimmî zimmetinde alacağı olub zevce-i mersûme Mafosât nasraniyyenin kabul eylediği		120
Bağçecikli Bonat? Mardıros zimmî zimmetinde alacağı olub zevce-i mersûmenin kabul eylediği		720

Bağçecikli Kirvam?oğlu Artin zimmî zimmetinde alacağı olub zevce-i mersûmenin kabul eylediği	240
Kör Topal Asadur zimmî zimmetinde alacağı olub ibni mersûm Acı Mıgırdıç zimmînin kabul eylediği	340
Tırpancıoğlu Rabail? zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Acı Mıgırdıç'ın kabul eylediği	120
Bekleroğlu Nehabet zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Acı Mıgırdıç'ın kabul eylediği	88
Güher nasraniyye zimmetinde alacağı olub mersûm Mıgırdıç'ın kabul eylediği	610
Areroğlu Ohan zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Mıgırdıç'ın kabul eylediği	332
Molisoğlu Ohan zimmî zimmetinde alacağı olub mersûm Mıgırdıç'ın kabul eylediği	200
Kurt Mihdar zimmî zimmetinde alacağı olub ibnü'l-mersûmân Acı karabet ve Acı Mıgırdıç zimmîler ile zevce ve binti mersûmânın kabul eyledikleri	480
Tatosoğlu Felyon zimmi zimmetinde alacağı olub binti mersûmenin kabul eylediği	240
Kır Yeşil Minas zimmî zimmetinde alacağı olub vasî Tatosan kabul eylediği	200
Bağçecikli Bogos oğlu Agop zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mersûmun kabul eylediği	600
Babbuçcuoğlu zevcesi zimmetinde alacağı olub vasî-i mersûmun kabul eylediği	330
Gürcüoğlu Arakil zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	280
Kulakoğlu Serkez zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	264
Otabaşıoğlu Serkez zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	240
Cevizoğlu zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	330
Muytâboğlu Kaluset zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	300
Koçcu? Acı Agop zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	360
Mihçi Agop zimmî zimmetinde alacağı olub vasî-i mesfûrun kabul eylediği	500
Cem'an yekûn	31.594
Minhe'l-ihracât	
Mesârifü'l-...?	241
Matlûb-ı âlî buyrılan virgüden hissesi	300
Ham-ı sirke-i mirîsi	191
Bağ öşrü	57
Deyn-i müsbite Attar Samiloğlu Ohannes cihet-i garz	1800
Deyn-i müsbite karye-i merkume kilisası nükûdi	1300
Deyn-i müsbite Kantarcı Bogos an icâr-ı nisf-ı Kahve	400
Düyûn-ı müteferrika-i müsbite	85
Resm-i kismet-i âdî	790
Sahhü'l-bâkî	16.308

Hissetü'z-zevcetü'l-mersûme Dellâliyesi minha		3288,5 41 3247,5 Kuruş
Hissetü'l-ibnü'l-sağîrû'l-mesfûr Dellâliyesi minha		6577 10 6567
Hissetü'l-ibnü'l-kebîrû'l- mesfûr Dellâliyesi minha		6577 10 6567
Hissetü'l-ibnü'l-kebîrû'l- mesfûr Dellâliyesi minha		6577 10 6567
Hissetü'l-bintü'l-kebîrû'l- mersûme Dellâliyesi minha		3288,5 41 3247,5

2) Nalband Ali Çavuş ibn Ömer bin Abdullah'ın Terekesi

İŞS, 1453, 50A/1

Medîne-i İzmîd'de Tepecik mahallesiden olub bundan akdem vefât eden Nalband Ali Çavuş ibn Ömer bin Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Ümmü Gülsüm binti Ömer ile sulbî sağîr oğlu Halil ve sulbiye-i sağîre kızı Asiye ve zevce-i uhrâsı olub kendü de mukadem vefât eden Hafize Hatun'dan mütevellid sulbî kebîr oğlu Ömer' münhâsira olduğu lede's-şer'îl-enver zâhir ve mütihakık oldukdan sonra sağîrân-ı mezbûrânın vâlideleri olub kibel-i şer'den vâsi nasb olunan zevce-i mezbûre Ümmü Gülsüm Hatun ve ibn merkûm Ömer ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' ve taksîm olunan defter-i tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zîkr ve beyân olunur. Fi'l-yemi's-sâni ve'l-ışrin min Recebü'l-ferd li-sene salis ve sittin ve mie'eteyn ve elf.

Cinsi	Ölçü Birimi Adet	Kıymet (Kuruş/ Para)
Köhne yorgan 2, yasdık 2		20
Döşek 1, yorgan 1, yasdık 1		40
Çora? 1, tütün kisesi 1, uçkur 1		90
Sandık	1	12
Şal 1, gömlek 1		45
Köhne seccâde	1	2,5
Köhne entârî 2, yelek 2, kuşak 1		15
Tencere 4, bâ-kapak tâbe 1, sahan 5, kapak 1, şorba tası 1		125
Tencere 3, kapak 3, yumurta tâbesi 1, şorba tası 1, Kıdana 1, sahan 4, kapak 1, sini 1		125
Mangal	1	35,5
Sefer tası	1	62
Pekmez tâbesi	1	93,5
Güğüm 1, tâbe 2, tenecere 4, kapak 4, tas 1, ibrik 1		94
Sağîr pekmez tâbesi 1, şamudan 1		44,5
Mangal 1, sini 1		75
Sini	1	31
Leğen 1, ibrik 1, bakraç 1		50

Bakraç	1	25
Güğüm	2	50
Köhne kilim	2	15
Kara takım pişto çift 1, tek 1, bıçak 1		61,5
Sarı takım pala	1	65
Yün mumlu minder, yasdık 1		65
Yün mumlu minder	3	
Yün mumlu döşek 1, minder 2, yasdık 8		101
Yün mumlu minder 1, yasdık 1		57
Elmas iğne 7, çiçek 1		200
Abdest leğeni	1	38
Sağır kazgân	1	52
Nuhâs sitil	1	58
Vasat kazgân	1	90
Maksur kılıç	2	10
Yün mumlu minder 2, Kınık mumlu çatma yasdık 6, kolanık yasdığı 3, kilim 2		120
Köhne kebe	1	10
Nuhas fenar	1	10
Hırdavât-ı menzil	1	50
Bir bab mülk menzilde sekiz sehimden yedi sehm hissesi		2550
Bir çift altun bilezikden hissesi semen		625,5
Nal	Geym 60	150
Kaba nalı	Kıyye 45,5	150
Barkîr mihî	2000	90
Tâbesi açık nal	Geym 3	6
Nalband takımı		120
Hırdavat		10
Maksur sacak	1	3
Nakd-i mevcûd		675
Def'a nakd-i mevcûd		1117
İbni merkûm Ömer'in kabul eylediği nalband zimematı		120
Cem'an yekûn		8095,5
Minhe'l-ihracât		
Techîz ve tekfîn		250
Mihr-i mü'eccel zevceti'l-mezbûre		100
Deyn-i müsbit ibni merkûm Ömer an hisse-i vâlidesi müteveffâ-yı Hafize Hatun		1612,5
Deyn-i müsbit Bağçecikli Kazeroğlu Karabet zımmî an semen-i na'l		240
Resm-i âdî		202,5
Kaydiyye-i defter		16,5

Cem'an		2421,5
Cem'an		5674
Hisseti'l-ibnü'l-sağirü'l-merkûm Dellâliyyesi minha		1985,5 kuruş 16 para 4 1981,5 kuruş 16 para
Hisseti'l-bintü'l-sağiretü'l-mezbûre Dellâliyyesi minha		992,5 kuruş 18 para 2 990,5 kuruş 18 para
Hisseti'l-ibnü'l-kebîrü'l-merkûm Dellâliyyesi minha		1985,5 kuruş 16 para 4 1981,5 kuruş 16 para

3) Nalband Ömer'in Zevcesi Hafize Hatun'dan mütevellid sulbî kebîr oğlu Ömer'in Hakkında aldığına dair İŞS, 1453, 50/2

Medîne-i İzmîd'de Tepecik mahallesi ahâlisinden olup bundan akdem vefât eden Nalband Ali Çavuş bin Ömer bin Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Ümmü Gülsüm binti Ömer ile sulbî sağır oğlu Halil ve sulbiye-i sağire kızı Asiye ve zevce-i ahırası olup kendü de mukaddem vefât eden Hafize Hatun'dan mütevellid sulbî kebîr oğlu Ömer'e münhâsira olduğu lede'-ş-şer'i'l-enver zâhir ve mütehakkık oldukdan sonra verese-i merkûmûndan ibni merkûm Ömer nâm kimesne medîne-i merkûmede meclis-i şer'-i şerîf-i enverde tereke-i müteveffâ-yı merkûme bi'l-verâse vaz'-ı yeddi müstahakkık olan üveği vâlidisi zâtı ma'rîfe işbu bâ'isetü'l-vesika zevce-i mezbûre Ümmü Gülsüm nâm Hatun mahzarında bi'l-verâse ikrâr-ı tam ve takrîr-i kelâm idüb babam ve mevrûsumuz müteveffâ-yı merkûmın bi'l-cümle terekesi ma'rifetimiz ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' ve ba'dehü ihrâcü'l-mesârif li'l-lâzimetü vâlideyûn-ı sahhü'l-bâkî ber-mûcib-i defter-i kassâm beşbinaltıyüzyetmişdört kuruşdan benim hisse-i irsiyeme isâbet iden bindokuz yüz kırkbeş kuruş otuzaltı para ile validem müteveffâ-yı mezbûre Hafize Hatun'un terekesinden olmak üzere babam müteveffâ-yı merkûmın zimmetinde cihet-i mirasdan bi'l-isbât ve't-tahlîf alacağım olan binaltı yüz oniki buçuk kuruş ki cem'an üçbin beşyüz elli sekiz kuruş onaltı paranın ikibin yüziki buçuk kuruş iki parayı yedimde olan bir kıt'a icmâl pusulası mûcibince zimmetimde eşyâ-yı bâkî kalan bin dört yüz elli beş kuruş otuz üç parayı üveği vâlidem mezbûre Ümmü Gülsüm Hatun işbu meclis-i şer'de bana def' ve teslîm eyledikde ben dahi bi'l-verâse yedinden tamamen teslîm ve ahz u kabz idüb babam ve mevrûsemiz müteveffâ-yı merkûman dâhil-i defter-i kassâm ve hâriç ez-defter kalîl ve kesîr ve halîl ve hafîr bi'l-cümle ism-i mâl itlak olunur tereke-i ma'lûme ve mechûlesine ve husûs-ı mirâsına vesa'ir cemî hukûk-ı şer'iyye müte'allaka nâmına da'vada üveği vâlidem mezbûre Ümmü Gülsüm Hatun'un zimmeti ibrâ-i amm sahhîh-i şer'i ile bi'l-verâse ibrâ ve iskât eylediğimde ol dahi ibrâ-i mezkûrumu kabul eyledi didikde gibbe'-t-tasdîkü'-şer'î ma-vakâ' bî't-taleb ketb ve imlâ olundu. Fî'l-yevmi's-samin ve'l-işrin min Şabanü'l-mu'azzam li-sene salis ve sittin ve mi'eteyn ve elf.

Atalı Osman Bey Dere Cami imamı Hacı Hafız Hasan Efendi

Ömer Osman Efendi Ve gayrihûm.

Mehmet
BEŞİRLİ

4) Zeynep Hanım ibneti Mehmed bin Abdullah'ın Terekesi

İŞS, 1453, 63/1

Medîne-i İzmîd'de Karabaş mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden Zeynep Hanım ibneti Mehmed bin Abdullah'ın verâseti sadriye-i kebîre kızı Aliye Hanım ibneti el-Hac İsmail Ağa ile li-ebeveyn er ve kız karındâşları Mehmed Emin Ağa ve Aişe Hanım ibni mezbûr Mehmed'e münhâsira olduğu lede'ş-şer'i-i Enver zâhir ve mütehakkık oldukdan sonra verese-i merkûmûnün taleb ve ma'rifetleri ve ma'ridet-i şerî tahrîr ve bey' ve taksîm olunan defter-i tereke-i müteveffâ-yı merkûmedir ki ber-vech-i âti zikr ve beyân olunur. Fi'l-yemi't-tâsi' ve'l-ışrîn min min Zilhiceti'ş-şerîfe li-sene salis ve sittin ve mi'eteyn ve elf.

Mushaf-ı şerîf	1	300
Basma saat	1	300
Çukaâ kablu müsta'mel nafe kürk	1	250
Ma'i çuka ferâce	1	300
Sevâli entâri	1	300
Sanduk	1	35
Selmiye top 1, kutni	top 1	350
Bez top	6	250
Cereb? Kilim	1	20
Gömlek 1, çözme çarşab 5, havlu 1 ve 1 mikdar bez		150
Müsta'mel değirmi lâhûr şal	1	35
Setari? ayakkabı 1, eslâki? hırka 1, rub' lâhûr şal, dülbend entâri 1, basma ayakkabı 1	1	210
Müsta'mel çukâ ferâce	1	200
Ele kablu samur kürk	1	300
Beyaz işleme ayakkabı 1, sob ayakkabı 1	1	80
Gülâbdan harclı sevâb entâri 1, yollu saltamarka 1		350
Haleb sevâ'isi	top 1	300
Kutni top 1, çekme	top 1	160
Bürümcek şarşab 1, bez çarşab 5, iç tonu 1		140
Bez	top 13	500
Sanduk	1	35
Def'a bir mikdar lâhûr şal		150
Kadife işleme saltamarka?	1	150
Takım kürk 1		60
Sevâli	top 1	150
Kutnî top 1, çekme top 2		200
İngilizkârî şâl 1		30
İşleme makreme 10 Kota peşkir 1		230
Behle? çerkezî kürk 1		350
Kibriskârî oda döşemesi		120
Bez	top 11	400

Şarşab 6, gömlek 1 havlu 1		220
Sanduk 1		20
Altun kutu	1	800
Elmas başlu altun bilezik	çift 1	3750
Ma'lûmül-mikdâr incü		2800
Sedefli çekmece 1 ve bir mikdar kaytan		80
Nuhâs kahve altı, sahan ve şorba tası 1, sağır sitil, bakyak?		100
Sigari stil	1	150
Sigari leğen ibrik		60
Elmas taşlı bardak 1, şerbet bardak 7		60
Yün mumlu dişek 2, şilte 1, yorgan 2, yün yasdığı 2		250
Batalya 1, yorgan 2, şarşab şilte 1, yün yasdığı 4		300
Şilte 2, yorgan 3, baş yasdığı		180
Müsta'mel kukûleta	1	111
Köhne çuka ferâce	1	65
Köhne çuka entâri 1, ayakkabı 1		66
Müsta'mel şâlî entâri 2, ayakkabı 1, mintân 1		100
Köhne kürk kabı	2	20
Köhne (silik)		
Fanila yelek 2, gömlek 1		30
Köhne kutu	1	5
Havlu 3, gömlek 2		46
Müsta'mel kilim	2	110
Yün mumlu minder	4	371
Köhne keçe	1	111
Köhne yorgan	2	50
Kıbriskârî yorgan 1		40
Tahtrevân ma'a takım		200
Tâbe 1, ma'a koşum		150
Evâni-i nuhâs	kıyye 107	1500
Def'a Evâni-i nuhâs	kıyye 12,5	187,5
Def'a Evâni-i nuhâs	kıyye 36	540
Tütün tablası	5	10
Köhne yorgan	3	112
Kilim	3	80
Yün mumlu döşek 1, şilte 1, yün mumlu yasdık 3		70
Köhne yorgan 3, baş yasdığı 10		80
Köhne yorgan 2, yasdık 2		100
Yorgan 1, şilte 1, yasdık 4		100
Şamdan 4, tabla 2		65
Yün mumlu döşek 1, şilte 1, yün mumlu yasdık 3, yorgan 2, yatak bağı		180

Leğen 1		20
Stil?	1	60
Hırdavât-ı menzil		300
Harîr	kıyye 8	693
Mancınık tâbesi 1		200
Nakd-i mevcûd		4300
Kerimesi Sa'da Eda Hanım terekesinden hisse-i erba'ası		4506
Damadı Mehmed Bey zimmetinde olub kabz olunan		1814
Mahalle-i merkûmede bir bâb konak		5000
Ali Kahya Çiftliğinde kain bir kıt'a tut bağçesi		500
Hurç? hisse	1	26
Bir mikdar resm parçası sim zarf 1, sim sözkî?, saat kösteği 1		100
Döşek 1, şilte 2, yorgan 2, şarşab 3, beyt sanduj 1, baş yasdığı 2		500
Yekün		38753
Minhe'l-ihrcât		
Techîz ve tekfîn ve ıskat-ı salavat bâ-vasiyyet ve bâ-if-râd-ı verese?		1200
Akça cami'-i şerîf nükûd-ı mevkûdesine bâ-vasiyyet ve bâ-ifrâd-ı verese?		700
Tarîk-i ..... ta'amiyyesi bâ-vasiyyet ve bâ-ifrâd-ı verese?		
Şeyhler kazasında Kaynarca-i kebîrde Şeyh Muslihiddin Câmi'-i şerîf nükûd-ı mevkûfesine bâ-vasiyyet ve bâ-ifrâd-ı verese		800
..... bâ-vasiyyet ve bâ-ifrâd-ı verese		4650
Resm-i âdî		974
Dellâliyye-i eşyâ ve menzil		425
Kaydiye-i defter		60
Cem'an yekün		9309
Hisse-i binti mezbûre Aliye Hnaim		14722
Hisse-i ahî-i mezbur Mehmed Emin Ağa		9814 27 para 3 akçe
Hisse-i Aişe Hanım		4907 kuruş 17 para 1 akçe

5) Vasî Tayini ve Vasîden Rüşdiyet İle Tereke tutarının Alınması

İŞS, 1453, 61A/1

İşbu derûn-ı defter-i kassâmda mezkûrül-isim olan bundan akdem bir nehc-i şerîf isbât-ı rüşd etmiş olan Hüseyin bin el-mütevaffâ Semerci Süleyman nâm kimesnenin mâl-ı sıgarında bâ-hüccet-i şer'iyye vâsi-i mansûbı olan derûn-ı defter-i mezkûrda muharrerül-ism Mollâ Mehmed oğlu Hâfız el-Hâc Abdullah Efendi ibn Abdullah ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le ikiyüzaltmış senesi Cemâziye'l-evvelinin işbu altmışdört senesi Saferül-hayrının onüçüncü gününe gelince otuzüç mah müddetde rûyet olunub merkûm Hüseyin'in vasîsi merkûmdan ahz u kabz eylediği zikri atî meblağ-ı muhâsebesidir ki ber-vech-i âtî zikir ve beyân olunur fi't-târîhi'l-mezbûr müddet-i mezbûrede bâ-devr-i şer'.

Cem'a yekün 2275
571 Nafa-i mefruhuna? minha
1714
21 Harc-ı muhâsebe

1.693
3 Kaydiyye

1690
1690 Teslim minha

0000

OSMANLI İDARESİ DÖNEMİNDE KOCAELİ'NDE BELEDİYECİLİK ÖRNEKLERİ

Ebubekir SOFUOĞLU*

Osmanlı İdaresi Öncesi Kocaeli

XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu, Moğol istilasının ardından yıkılan Selçuklu Devleti'nin yerine beyliklerin, özellikle de Batı Anadolu'da Gazi Türkmen Beyliklerinin kuruluşuna sahne olmuştu¹. Anadolu'daki bu beylikler, Selçuklu yönetimince atanan emirler tarafından idare ediliyordu. Uçlarda güçlenen beyler, Selçuklu yönetiminden bağımsız hareket etmiyorlar, onlara bağlı vaziyetlerini devam ettiriyorlardı. Aynı şekilde Ertuğrul Gazi ve Osman Bey de Selçuklulara bağlılıklarında kusur etmiyorlardı. Ancak, Selçuklulara Moğollar tarafından son verilince, Kayı Boyu da Söğüt ve Domaniç toprakları üzerinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Bununla beraber Osman Bey, Anadolu'daki diğer Türkmen Beylikleri gibi, tam bağımsız olmayıp Moğolların bir unsuru olan İlhanlılara vergi veren bir yapıda idi. Öte yandan Osman Bey, bir süreç içerisinde, çevredeki aşiret ve boyları yönetimi altında toplayarak sınırlarını genişletmeye de devam ediyordu. Bu çerçevede özellikle Bizans sınırındaki kabilelerin reislerini kendisine bağlıyor ve bu boy ve aşiretler Osman Gazi'yi kendilerine bey olarak tanıyorlardı².

Osman Gazi, beyliğinin kuruluşunu ilan ettikten sonra Ahi ve dervişlerin desteğiyle hemen fetihlere girişmiş, ilk hareket noktası olarak Söğüt'ü seçmiş, daha sonra Karacahisar'ı fethederek hareket üssünü buraya taşımıştı. Bu fetihle beraber de gazilikten uç beyliğine terfi edilmişti.

Osman Bey'den sonra yerine geçen Orhan Bey de babasının fetih politikasını uygulamaya devam etmişti. Yine Orhan Bey de gaza anlayışı çerçevesinde fetih hareketlerini İzmit'e yöneltmişti. Bizans da bu tehlikeli Osmanlı akınları üzerine kalelerini ve surlarını sağlamlaştırmaya girişmişti. Nihayet 1329'da Osmanlı ile Bizans arasında vuku bulan İzmit yakınlarındaki Palekanon (Maltepe) Savaşı Osmanlı'nın zaferiyle neticelenince Bizans başlangıçta İzmit'i belirli bir vergi karşılığında elinde tutmayı başardıysa da Osmanlılar 1337'de şehri geri almış ve yönetimini de Süleyman Paşa'ya bırakmıştı. Daha sonra Bursa alınmış ve başkent yapılmıştı.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, e-mail: sofuoglu@sakarya.edu.tr

1 Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin kuruluşu", *Türkler*, cilt IX, Ankara 2002, s. 66.

2 İnalçık, "Osmanlı...", s. 66.

Şehrin Osmanlıların Eline Geçışı

Orhan Bey tarafından fethedilen İzmit, eski adı Nikomedia olan şehirdi. Şehir, adını, kurucusu olan I. Nikomed'den almıştı. Türkçe kaynaklarında şehrin ismi İznikmîd olarak da geçmekteydi. Aşıkpaşazade'nin ve Neşri'nin eserlerinde de bu şekilde zikredilmekteydi. 19. yüzyıl ortalarından itibaren de İzmit olarak kullanılmaya başlanmıştı.

Osmanlıların eline geçmeden önce İzmit şehri, tarihî seyir içerisinde pek çok deprem ve pek çok kuşatma atlatmış, Roma ve Pontus krallıkları arasındaki mücadelelerde de büyük zararlar görmüştü. Bununla beraber Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine başkentlik yapan şehir; önemini her dönem korumuş, Bizans İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde de eyalet merkezi haline gelmiş sonrasında da vuku bulan depremler neticesinde harabeye dönmüş ve hatta bir süreliğine de önemini kaybetmişti.

Coğrafi konumunun önemi sebebiyle üzerine yapılan Got saldırılarından zarar gören şehir daha sonra İslâm fetihlerinin de uğrak yeri olmuştu. Bu çerçevede Muaviye zamanında (674) İstanbul'a gelen Müslümanlar, İzmit'i de kuşatmış ancak herhangi bir başarı sağlayamadan geri dönmüşlerdi. Harun Reşit zamanında ise İzmit ele geçirilmiş ve Bizans'ın vergi vermesi şartıyla onlara bırakılmıştı. Türklerin İzmit'e sahip olması ise Süleyman Paşa zamanındaydı. Daha sonra Haçlı seferleri sebebiyle şehir haçlıların eline geçmişti³.

Çünkü İznik ve İzmit Hıristiyan kayserler için çok önemli iki şehirdi. İznik, dinlerinin kutlu saydığı bir kent iken, İzmit ise Konstantiniyye'nin anahtarı ve İstanbul'u fırtinalardan koruyan bir sığınak olarak değerlendiriliyordu. Bu iki şehrin önemini çok iyi anlayan Bizans da bu nedenlerle buraların yönetimini sürekli,sadece en güvenilir akrabalarına vermeye önem gösteriyordu.

Osmanlıların eline geçmesi sürecinde Orhan Gazi, bu şehri kuşatmadan önce çevre istikametlere akınlar yapmış ve öncelikli olarak İzmit'in çevresini fethedip, elini daha da güçlendirmişti. Daha sonra sıra İzmit'e gelmiş ve İzmit'i kuşatma altına almış, bu haberi alan Bizans İmparatoru III. Andronikos hemen bir ordu hazırlamış ve Palekanon (Maltepe)'a vararak savunma vaziyeti almıştı. Savaş, Osmanlılarca kazanılmış ve İzmit o zaman ki adıyla Nikomedia, Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti haline getirilmişti. Bu manada şehirdeki kiliseler camiye çevrilmiş şehirde medrese inşa ettirilmiş ve böylece de Kocaeli sancağı meydana getirilmişti⁴.

Daha sonra Osmanlıların içine düştüğü Fetret devrinden nasibini alan İzmit, Timur tarafından yağmalanmıştı. Bu tahribattan sonra da devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Mehmet zamanında tekrar imar edilen şehir, İstanbul'un fethi için yapılan hazırlıkların hammadde ve iş gücü kaynağı haline gelmişti. Bu özelliği ile çok önemli şahsiyetlere ev sahipliği yapan İzmit, Çaldıran seferine çıkan Yavuz'a ve İran seferlerine çıkan Kanuniye de bir nevi konaklama vazifesi görmüştür. Öte yandan 16. yüzyıl boyunca çeşitli depremler ve afetler atlatıp cami, imaret, mektep, hamam, kervansaray vs. yapılarla yeniden hayata döndürülmüştü. İzmit'in bir diğer coğrafi özelliklerinden olan ve Sakarya – Sapanca – İzmit arasında açılması düşünülen kanal projesi uygulanmaya konulduysa da tamamlanamamıştı.

Coğrafi açıdan bu tür zenginliklerinin yanı sıra 16. ve 18. yüzyıllarda da pek çok tabii afete maruz kalan İzmit'te binlerce insan hayatını kaybetmiş ve şehrin önemli bir bölümü yerle bir olmuştu. Daha sonra şehir yeniden imar edilmiş hatta 1833'te II. Mahmut'un ziyareti ve ilk posta yolunun açılışı şehri canlandırmıştı. Bu süreç içerisinde de Tanzimat döneminde

3 İdris Bostan, "İzmit", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 536.

4 Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1, İstanbul 1994, s. 38.

1871 yılında şehirde ilk defa belediye başkanı seçilmiş ve meclis kurulmuştu⁵. Bu şekilde idari bir değişikliğe kavuşturulan İzmit bugün, Derince, Gebze, Gölcük ve Karamürsel başta olmak üzere şu an 12 ilçesi olan ve Türkiye için son derece önemli olan bir sanayi şehridir.

Kocaeli’nde Belediyecilik Faaliyetleri

Osmanlı’da belediyecilik kavramı ise bugünkü anlamıyla Tanzimat sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunun öncesinde belediye gibi birçok idari kurumun görevleri vakıf müessesesi yolu ile yürütülüyordu.

Belediye terimi, “ortak menfaatler ve karşılıklı ihtiyaçların zorlaması ile bir belde oturan halkın, beldelerine ve dolayısıyla kendilerine ait meseleleri, hükümetin kanunla belirttiği sınır ve sorumluluk dairesinde seçmiş oldukları vekilleri vasıtası ile halletmeleri” olarak tanımlanır⁶. Tanzimat öncesinde Osmanlıda yerel yönetimlerin esasını kadılar, loncalar, vakıflar ve mahalleler oluşturuyordu.

Bu çerçevede Osmanlı taşra yönetiminde belediye hizmetleri, kadı-imam hiyerarşisi içinde gelişmekteydi. II. Mahmut devrinde yapılan islahatlarla yönetim alanında da birçok değişiklik yapılmış, modernleşme sürecinin bir gereği olarak yapılan bu değişiklikler dolayısı ile devlet yerel yönetimlere kadar değişikliklere girişmişti. Kadıların şehrin diğer önemli işlerinin yanında, belediye işlerini de gördüğü eski sistemden sonra, 1826 yılında İhtisap Nezareti’nin kurulmasıyla şehrin temizlik, kolluk ve belediye hizmetleriyle ilgili işleri kadılıktan ayrılmıştı⁷.

Zamanla 1850 yılında Zabtiye Nezareti’ne bağlanan İhtisap Nezareti’nin 1854 yılında tamamen ilga edilmesiyle İstanbul’da Şehremini adıyla yeni bir teşkilat kurulmuştu⁸. Yine 1857 yılında Şehremini istenileni veremeyince, yardımcı olarak Galata-Beyoğlu bölgesinde Altıncı Daire-i Belediye adı altında batılı anlamda ilk belediye kurulmuş, İstanbul Şehremaneti koordinasyonu sağlama yetkisi verilmişti.⁹

Cumhuriyet sonrası yerel yönetimlerle ilgili çalışmalara hız verilmiş, önce 1913 yılında çıkarılan Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile belediyecilik yeniden düzenlenmiş ve Şehremini Meclisi yerine Encümen-i Emanet kurulmuştu. İstanbul tek bir belediye ve 9 şube olarak tasarlanmış, 1924 yılında 417 sayılı Ankara şehremaneti kanunu ile Ankara’ya özel bir yönetim biçimi getirilmiş ve bu yönetimle Ankara şehremaneti içişleri bakanlığınca atanan bir Şehremeni’nin yönetiminde Encümen-i Emanet ile bir belediye genel kurulundan oluşturulmuştu¹⁰. Önceleri atama ile başa gelen belediye başkanları Cumhuriyetle beraber seçim usulüyle göreve gelecek şekilde değişikliğe tabi tutulmuş, 1 Mart 1957 tarihinde de belediyeler özel idarelerden ayrılmıştı.

Bu şekildeki açıklamalarla Osmanlı Devleti’nde belediyeciliğe kısaca değinilmişken özellikle Tanzimat sonrası belediyeciliğin daha kurumsal bir yapı haline gelmeye başladığı görülmüştür. Yaygın anlamda her ne kadar belediyelerin asli görevi, şehrin alt yapısını oluşturma, çevre temizlik ve bakımı, imar düzenlemeleri, ulaşım, sağlık hizmetleri vb gibi konularla yetkili ve sorumlu olmakla beraber bazı görevlerin daha önce de uygulandığı hatta fazlasının da olduğu anlaşılmaktaydı. Bu manada İzmit Belediyesi’nin de Cumhuriyet öncesi bazı uygulamaları ve görevlerine belgeler ışığında bakıldığında, o dönemde Osmanlı

5 Bostan, “İzmit...”, s. 536-537-538.

6 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, C.1, s. 1.

7 Cengiz Sunay, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (3), Kocaeli 2002, s. 113-133.

8 Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, cilt 1, Konya 1989, s. 246.

9 İlber Ortaylı, “Yerel Yönetim; Devraldığımız Miras”, *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl, Uluslararası Sempozyum, 23-24 Kasım 1990, Bildiriler, Tartışmalar*, Ankara 1990, s. 60-63.

10 Mustafa Dönmez, “Türkiye’de Belediyeciliğin Tarihsel Gelişimi”, *Türk İdare Dergisi*, İstanbul 1995, Sayı 406, Mart, s.165-173.

belediyeciliği ile ilgili bazı uygulama örnekleri görülmektedir.

Bu manada Kocaeli belediyesinin beledi faaliyetlerine ilişkin ilk örnek olarak bir kiralama hizmeti ile ilgili bir konudan bahsedilmektedir. Buna göre İzmit'te hicri 1321 tarihli (1921) belgeye göre Kocaeli'nin Karamürsel belediyesine ait, kira yükümlülükleri ve sonucuyla ilgili olarak İzmit Mutasarrıflığı'nın emir ve görüşlerini içeren belge, idarenin bu konudaki görevini belirtmiş oluyordu. Söz konusu belgede İptidaiye'ye ait olan bir binanın belediye tarafından kiralanması ve bu kiranın yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ile ilgili aksaklıklardan bahsedilmektedir¹¹.

Belgeden anlaşıldığı üzere hazineye yani devlete ait bir bina, milli eğitim tarafından belediyeye kiralanmıştı. Fakat bu kiralama hükümlerinde yer alan unsurların, yani kira ödeme yükümlülüğünün zamanında yerine getirilmemesi sonucu ortaya çıkan zorluklar nedeniyle, kurum (kiracı) hakkında İzmit Mutasarrıflığı'na başvurulmuştu. Bu başvuru ve muhtemel verilecek hüküm sonucu nasıl bir yol izleneceği de değerlendirilmişti. Bunun sonucunda belirlenen çözüme göre binanın kirasının bundan sonra düzenli olarak ödeneceğinin garanti edilmesi istenmiş ve biriken kira borçlarının teminiyle birlikte, belediyenin kiracı olarak kalmaya devam edebileceği bildirilmişti, fakat daha önce de olduğu gibi aynı şekilde kira ödemelerinde yeniden sorunlar yaşandığında da binanın değeri münasibince daha uygun alıcılara kira ile verilmesi hususu da belirtilmişti¹².

1920'ler, İzmit Belediye Bahçe, Otel ve Lokantası. (KBB Arşivi)

Metinden de anlaşıldığına göre belgede, belediyenin kullanmak üzere kiraladığı binanın kirasını ödeyemediğinde çıkan sorunlardan ne şekilde çözüleceğinden bahsedilmektedir. Bu sorunlardan biri olarak belediye, maarif nazırlığından, Mekteb-i ibtidaiyye ait olan bir binayı kiralamış ve ona göre Mekteb-i ibtidadiyye de kendisine bir ödeme planı belirlemişti. Belediyenin kirayı ödemedeki aksaklıkları neticesinde onların da kendi öğretmenlerinin maaşını ödemedeki zorluk çektiği görülmüştü. Bunun da takibi adına belediyeye içine düşülen sıkıntı belirtilmiş ve bu sıkıntının giderilmesi belediyeden istenmişti. Öte yandan bu sıkıntılara benzer başka sorunların ortaya çıktığı yine farklı belgelerde de görülmektedir. Ayrıca bu belgeden Karamürsel belediyesinin zaman zaman hizmet kurumlarından kiraladığı binalarda da kirayı ödeme konusunda mali sıkıntıya düştüğü anlaşılmaktaydı. Dolayısıyla

11 BOA. MF. MKT 871/60 Kayıt No: 71510

12 BOA. MF. MKT 871/60 Kayıt No: 71510

Karamürsel belediyesinin zaman zaman da olsa maddi sıkıntı içine düştüğü görülmektedir. Bunun yanı sıra bu belgeden, devlete ait olan bir kurumun, yine devlete ait olan başka bir kurumu, kiralama yolu ile birbirlerinin hizmetine sunduğu anlaşılmaktadır. Yine belgeden anlaşılacağı üzere, belediye hizmet alanlarının hizmet binalarından daha hızlı geliştiği ve bu nedenle belediyelerin yeni hizmet binaları ihtiyacı içinde oldukları ortaya çıkmaktadır.

Maarif nezaretine yani Mekteb-i ibtidaiye'ye ait bir binanın belediyece kiralanması, söz konusu binanın Mekteb-i ibtidaiye'nin o sıralarda acil ihtiyacı olmadığı, fakat bina inşa edildiğine göre vaktiyle gerekli olan binanın o an gerekli olmadığı anlaşıldığından belki de binanın boşa çıktığı düşünülebilir.

Öte yandan belediyenin kirayı ödeyemediği durumlarda da öğretmen maaşlarının ödenmesi sıkıntılarının yaşanması da Mekteb-i ibtidaiye idaresinin de rahat, bol ya da yeteri miktarda bütçe kullanmadığı bu yüzden de belediyenin ödeyeceği kiraya bile ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Mekteb-i ibtidaiye idaresinin mali imkânları olduğu halde öğretmen maaşlarının ödenmemesini gerekçe göstererek, belediyeyi kira ödemeye zorlaması ihtimal dâhilinde olan bir durumdur.

Yıl 1929, Eski Postane Caddesi inşi ve sağdaki iki katlı bina, Belediye Oteli ve Lokantası. (KBB Arşivi)

Belediyelerin bu tür iktisadi sorumluluklarını gösteren bir başka durum olarak da bazı işletmeler üzerinden aldığı vergiler örnek gösterilebilir. Bununla ilgili olarak ele alınan belgede de Karamürsel vapur iskelesine gelen yolcu ve ticari eşyalarla ilgili oluşan vergiden bahsedilmektedir¹³. Söz konusu belgede yer alan bilgiye göre, Karamürsel vapur iskelesine gelen yolcu ve ticari eşyadan belediye de vergi geliri elde etmekteydi. Ayrıca, 1327 senesi belediye kanununun 3. maddesinde, bunun yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi hususu yer almaktaydı. Ancak bu vergilendirme konusunda tam bir netlik yoktu. Bu belgede, bu konuyla ilgili tartışmalar vardı. Karamürsel iskelesine yanan vapurlardan, gelen yolcu ve ticari eşyadan nasıl vergi alınacağı 327 ya da 328 senesi bütçesine dâhil edilip edilmeyeceği hakkında bir müzakereden bahsedilmektedir¹⁴.

Fakat bu müzakereden ziyade, burada anlaşılması gereken bir başka durum olarak da iskeleye yanan vapurlardan o dönemde belediyece vergi alındığı, dolayısıyla vapur işletmesine kısmen belediyenin de dâhil edildiği görülmektedir. Karamürsel Belediyesi

13 BOA. DH.İD. 35/12

14 BOA. DH.İD. 35/12

üzerinden hareketle de o dönemde belediyelerin iskelelere yanaşan vapurlardaki yolcular ve ticari eşya üzerinden vergi aldığı bu şekilde de bu işletmelerin parçası olduğu anlaşılmaktaydı¹⁵.

Belediye ve iskele işletmeleri hususunda bir başka konu da vergilendirme dışında memur ve zabtiye atamalarıydı. Bu konudaki bir başka belge de Karamürsel kazasına bağlı Hersek karyesi civarında Dil İskelesi'nden gelecek olan yolcuların denetlenmesi için istihdam olunacak memur ve zabtiye maaşatı karşılığı olarak adı geçen iskeleden geçirilecek hayvanattan yarısı belediyeye ve diğer yarısı hazineye ait olmak üzere iskele parası alınması görüşü belirtilmekteydi¹⁶.

Buradan da göre iskele güvenliğini sağlamak üzere istihdam edilen güvenlik elemanlarına ödenecek ücretlerin belediyece temin edildiği anlaşılmaktaydı. Buna göre de belediyenin bugünkü imârî, inşâî ve kültürel hizmetlerinin yanı sıra güvenlik hizmetlerini de verdiği görülmekteydi¹⁷.

Belediyenin iktisadi faaliyetlerine dikkat çeken başka bir belgedeki bilgilere göre, Karamürsel Belediyesi'nin kendisine ayrılan, 322 senesi bütçesini aşmış olduğu İzmit mutasarrıflığına tespit edilmiş, fakat belediyenin yapması gereken hizmetlerin henüz tamamlanmadığı görülmüştü¹⁸. Bu anlamda belediyenin hizmetlerinin aksatılmaması için İzmit mutasarrıflığından destek istenmekte olduğu da görülmekteydi. Yine bu belgeden anlaşıldığı üzere belediyenin bütçesinin zaman zaman kendine yetmediği ve belediye bütçelerinin sarfiyatları sırasında ciddi kontroller altında harcama yaptığı da öğrenilmekteydi¹⁹.

Bu vergilendirme hususu dışında belgeden anlaşılan bir başka nokta da, o dönem de İzmit'te merkezle ilçeler arası vapur seferlerinin yapıldığı bilgisiydi. Bu belgeye göre denize kıyısı olan İzmit'te insanlar ulaşım için vapur hizmetlerinden de faydalanmaktaydı²⁰.

Yerel yönetim kuruluşları içinde önemli bir yeri olan belediyenin, Osmanlı yönetim sistemi içinde yaklaşık 150 yıllık bir geçmişi bulunmaktaydı. Yani belediyecilik Osmanlı Devleti'nden Türkiye'ye miras kalan kurumlardan biridir. Böylesi bir maziye sahip olan belediyelerin çok çeşitli görevleri olmakla beraber bu görevlerinden birisi de sağlık hizmetleriyle alakalı olanıdır.

Sağlıkla ilgili her türlü tesis açma ve işletme hakkına sahip olan belediyelerin Osmanlı Devleti'nde de bu tür görevleri yerine getirdiği görülmekteydi. Nitekim Zabtiye Nezaret-i Celîlesi'ne ait olan bir belgeden anlaşıldığı üzere, belediyenin sağlık hizmetleri ile ilgilendiği de ifade edilmekteydi. Evraka göre Mehmed Suad bin Ahmed Nahit Efendi isminde bir doktorun, Karamürsel Belediye Tababeti'ne tayini istenmekteydi. Bununla birlikte belgenin devamında tayin edilen söz konusu doktorun yerine gidip gitmediğinin, göreve başlayıp başlamadığının kontrolünün de yapıldığı anlaşılmaktaydı. Halkın sağlık hizmetlerinden de sorumlu olan belediyenin, görevini sadece doktor atamak şeklinde yeterli görmeyip bu doktorun görev mahalline gidip gitmediğini takip etmesi, görevini layıkıyla yerine getirmeye çalıştığını göstermekteydi. Yani belediyece doktor tayini yapılmış, resmi işlem tamamlanmış ama işlem burada bırakılmayarak doktorun görevine başlayıp başlamadığı da takibe alınmaktaydı²¹.

15 BOA. DH.İD. 35/12

16 BOA. ŞD. 1567/15

17 BOA. ŞD. 1567/15

18 BOA. DH. UMVM.154/30

19 BOA. DH. UMVM. 154/30

20 BOA. Y. MTV.104/71

21 BOA. ZB. 40/20 Kayıt No: Mekâtib-i Askeriye-i Şahane 143.

Yaptığı diğer hizmetlerden olarak sağlıkla ilgili görevleri bulunduğu yukarıda zikredilen belediyelerin, personellerinin herhangi bir suçta karışmaması için onları sıkı bir takibe aldığı ve bir nevi kolluk faaliyeti yürüttüğü de anlaşılmaktaydı. Bu meyanda ele alınan başka bir evrakta belirtildiğine göre; Kandıra kazası belediye cerrahı olan ve Dersaadet'e gitmekte iken üzerinde revolver ve kama bulunduran Ermeni Ohannesin, sorguya alındığından bahsedilmekteydi. Yapılan sorguda, tutarsız ifadelerde bulunduğu için de şüpheleri üzerinde topladığı ifade edilmekteydi. Buna göre suçta karışma durumunda veya ihtimalinde olan belediye memurları yine belediyece sorgulanmakta, üzerinde suç unsuru yani silah vb. şeylerle yakalananlar adliyeye sevk edilmekte, ayrıca bu tür vakaların belediye personeli tarafından amirlerine bildirildiği de görülmekteydi²².

Yani bu da göstermektedir ki belediye memurları üzerinde belediyenin hem idari hem de güvenlik kontrolü olmaktadır. Böylece belediye kendi personelini suçta bulaşma ihtimaline karşı takip etmektedir ve bunun devamında personeli suçta bulaştıysa da o personelle ilgili bilginin adli makamlara verilmesi görevi de yerine getirilmektedir. Böylece de memurların suçta bulaşma ihtimalleri azaltılmaya çalışılmakta ve bir otokontrol sağlanmaktadır. Evrakın devamından anlaşıldığı üzere, üzerinde silah bulunan Ohannes amirinden Bağçecik'e gitmek üzere izin aldığı halde, Bağçecik'e gitmek yerine doğru Dersaadet'e yol almıştı. Bu şüpheli hareket üzerine doktorun ifadesi ve bununla ilgili kayıtlar ekli olarak bu adli vakanın bildirildiği üst makamlara gönderilmişti. Daha sonra doktorun nezaret altında bulundurulmak üzere Kandıra'ya tekrar gönderildiği belgede belirtilmişti²³.

Yukarıda ki örnek olaydan hareketle belediyelerin, belde halkının huzur, esenlik, sağlık ve mutluluğu için gereken önlemleri almak maksadıyla önce kendi çalışanlarını gözlem altında tuttuğunu ve suç unsuru teşkil ettikleri takdirde onları adli makamlara sevke ettiği yani bir nevi belediyenin kendi çalışanları üzerinde kolluk vazifesi yürüttüğü anlaşılmaktadır²⁴. Bu da belediyenin sağlık hizmetlerinin yanı sıra güvenlik yani emniyet hizmetlerinden de sorumlu olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Yukarıda aktarılan ve farklı hizmet alanlarından örnek olarak ele alınan belgelerden anlaşıldığına göre, belediye sadece bugünkü anlamda sergilemiş olduğu inşai, imari ve kültürel faaliyetleriyle sınırlı alanda hizmet vermemektedir. Belediyenin bu hizmet alanlarına ek olarak sağlık, emniyet gibi bugün çok fazla hizmet verdiği görülmeyen alanlarda da hizmet verdiği belgelerde işaret edilmektedir.

22 BOA. Y. MTV. 104/71

23 BOA. Y. MTV. 104/71

24 BOA. Y. MTV. 104/71

Çarşıbaşı'na kanalizasyon yapımı çalışmaları (1944) (KBB Arşivi)

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- BOA. MF. MKT 871/60 Kayıt No: 71510
- BOA. DH. İD. 35/12
- BOA. ŞD. 1567/15
- BOA. DH. UMVM. 154/30
- BOA. Y. MTV. 104/71
- BOA. ZB. 40/20 Kayıt No: Mekâtib-i Askeriye-i Şahane 143.

Diğer kaynaklar:

- Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 1, Konya 1989
- Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Cilt 1, İstanbul 1994
- Bostan, İdris, "İzmit", T.D.V.İslam Ansiklopedisi, Cilt 33,TDV Yayınları, İstanbul: 2007
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, c.1, İstanbul
- Dönmez, Mustafa, "Türkiye'de Belediyeciliğin Tarihsel Gelişimi", *Türk İdare Dergisi*, Sayı 406, Mart, Ankara 1995
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, cilt IX, Yeni Türkiye Yayınları
- Ortaylı, İlber, "Yerel Yönetim: Devraldığımız Miras", *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl, Uluslar arası Sempozyum*, Ankara 1990
- Sunay, Cengiz, "Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (3), Kocaeli, 2002.

SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİNDE KOCAELİ

Turgut SUBAŞI*

Osmanlı Yönetiminde Kocaeli Sancağı

Osmanlı yönetiminde, Kocaeli Sancağı ticaret ve ulaşım açısından oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahipti. Kocaeli, konumu itibarıyla da Anadolu'nun batısında kara ve deniz ulaşımının kilit noktasında bulunması nedeniyle önemini her dönem korumuştur. Doğal bir liman olan İzmit Körfezi ise, bölge coğrafyasının ticareti açısından her zaman dikkatleri üzerine çekebilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezi olan İstanbul'a yakın oluşu ve bu büyük kente giden yollar üzerinde kurulmuş olması da Kocaeli'ne daima bir avantaj sağlamıştır.

Kocaeli bölgesinin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmesi ile Osmanlı Devleti ağaç denizi olarak adlandırdıkları çok zengin bir orman varlığına kavuştu. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra Kocaeli Sancağı'nın önemi daha da artmış, ulaşım imkânları olarak son derece elverişli bir konuma sahip olması hasebiyle adeta Anadolu'nun bir kapısı haline gelmiştir. Kocaeli bölgesinin zengin ormanları sadece *İzmit Tersanesi*'nin değil, *Tersane-i Amire'nin* de kereste ihtiyacına cevap vermekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti Kocaeli çevresindeki zengin orman varlığını korumaya her zaman özen göstermiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son yıllarına kadar devam etmiştir. Nitekim 1847 yılına ait bir arşiv belgesinde Kocaeli Sancağı dâhilinde bulunan ormanlarda kaçak kesime engel olunması gerektiği belirtilmektedir.¹ Yine, 1840 yılına ait diğer bir arşiv belgesinde ise Kocaeli ormanlarından tersanede bulunan gemilerin tamiri için bir miktar kereste istendiği görülmektedir.² Bu belgeler ışığında, Kocaeli Sancağı'nda bulunan ormanların ne kadar hayati bir önemi haiz olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, saray mutfağının yakacak ihtiyacı da önemli ölçüde bu coğrafyadan karşılanmaktaydı.

Kocaeli Sancağı aynı zamanda kara taşımacılığı bakımından da önemli bir coğrafyada yer almaktaydı. İran'dan Erzurum ve Sivas'ı takip ederek İstanbul'a uzanan ana yol bu coğrafyadan geçmekteydi. Tanzimat öncesinde çağın gerisinde kalmış, ihtiyaca cevap veremeyen yolların kötü durumda oluşu, zaman zaman Osmanlı Devleti'nde ulaşımın

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: subasi@sakarya.edu.tr

1 BOA. A. DVN. 21/43.

2 BOA. C. BH. 113/5454.

aksamasına ve bazı mağduriyetlerin doğmasına neden olsa da, Kocaeli Sancağı stratejik konumundan dolayı her daim vazgeçilmezliğini ve önemini korumayı başarmıştır. İstanbul'a çok yakın olan bu coğrafyada sık sık yol ve köprü tamirat çalışmaları yapılması ve Anadolu'dan İstanbul'a kolaylıkla ulaşılması son derece önem arz etmekteydi. Nitekim 1854 yılına ait bir belgede Kocaeli Sancağı'nda bazı köprülerin tamir edilerek yenilendiğini görüyoruz.³

Kocaeli Sancağı, deniz ticareti ve ulaşımı açısından da büyük öneme sahipti. Anadolu'dan gelen malların İstanbul'a ulaştırılması gibi çok önemli işlevi olan bu bölgede, 1844 yılında tersaneye bağlı *Mesir-i Bahri* adlı gemi ile eşya ve yolcu taşınmasına başlanmış olması da o günün şartlarına göre fevkalade önemli bir gelişme olarak nitelendirilebilir. 1850 yılında da İstanbul ile İzmit arasında *Çarşamba-Cumartesi* gidiş, *Pazartesi-Perşembe* dönüş olmak üzere posta seferleri konulduğu bilinmektedir.⁴ 1855 yılında ise İstanbul ile İzmit arasında yapılmaya başlanan deniz seferlerinin ilkinin, Sultan Abdülmecid bizzat onurlandırmıştır. Bu geziden ötürü, İzmit'te bir karşılama töreni uygulanmış; şehir baştanbaşa bayraklarla donatılmış ve hatta gece denizde *şehrayin* yapılmıştır.⁵ Sultan Abdülmecid döneminde Kocaeli Sancağı'nda yapılan bu hamleler İzmit'in İstanbul ile bütünleşmesini daha da hızlandırmış ve şehir adeta başkent in bir parçası haline gelmeye başlamıştır.

Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı

Osmanlı Devleti'nin Beylik döneminde fethi gerçekleşen en önemli bölgelerden birisi de hiç şüphesiz ki ticari faaliyetleri itibarıyla dikkat çeken İzmit şehriydi.⁶ Osmanlı Devleti'nin resmî kaynaklarında daha çok *İznikmid* şeklinde adlandırılmış olan bu şehir, daha ilköğretimden itibaren Anadolu'nun kapılarında biri olması hasebiyle ulaşım bakımından önem arz etmekteydi.⁷ İzmit ve çevresinin fethi Akçakoca tarafından gerçekleştirilmiş, şehir birkaç kez Bizans ve Osmanlı Devleti arasında el değiştirdikten sonra, kesin olarak 1337-1338 yılında Osmanlı Devleti idaresi altına girmiştir.⁸ Fetihden sonra kentin idaresi Orhan Gazi'nin oğlu Şehzade Süleyman'a bırakılmıştır. Kentin adı fetihden sonra *İznikmid* şeklinde adlandırılırken, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren önce İzmit, daha sonra ise İzmit şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁹

İdari bakımdan İzmit, Orhan Bey döneminde Kocaeli Sancağı'nın merkezi olmuş, 1420 yılında da Anadolu Eyaleti'ne bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yılları olan 1530 yılı tahririne göre Kocaeli Sancağı'nın yine Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kocaeli Sancağı'nın kazaları; İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik, Gegbuze ve Ada kazası idi. Ancak, yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1536 yılında gerçekleşen bir değişiklikte Kocaeli Sancağı Anadolu Eyaleti'nden alınarak Cezayir-i Bahr-i Sefid (Kaptan Paşa) Eyaleti'ne bağlanmış ve XVII. yüzyılda da aynı eyaletin kapsamında bulunmuştur.¹⁰ Nitekim Kâtip Çelebi kendi zamanında da (1609-1657) Kocaeli Sancağı'nın Kaptan Paşa Eyaleti'ne bağlı olduğunu bildirmektedir.¹¹

3 BOA. İ. MVL. 306/12664.

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1943, s. 265-266.

5 Avni Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, Çelçüt Matbaası, İstanbul, 1981, s. 115.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 122.

7 Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959, s. 103.

8 İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 22-23.

9 İdris Bostan, "İzmit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 536.

10 Gülfettin Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Yayını, Gebze, 2003, s. 12; Sabahattin Özel, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İzmit", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Adapazarı, 1999, s. 78-79.

11 Sabahattin Özel ve Safiye Kırbaç, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sakarya İlinde Mülki Yapı", *Sakarya İli Tarihi*, c.2, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 250.

Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver 9550 numaralı deftere göre 1777-1787 tarihleri arasında Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar arasında Üsküdar, İznik, Yalakabad (Yalova), Sapanca, İznikmid (İzmit), Geyve, Pazarsuyu, Sarıçayır, Ab-ı Safi (Karapürçek), Göreler (Pazarköy, Orhangazi) bulunmaktaydı.¹²

XIX. yüzyıl başlarında III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemine ait bir yazmada Kocaeli Sancağı şu kazalardan oluşuyordu: Üsküdar, İznikmid (İzmit), İznik, Yoros, Geyve, Sapanca maa Adapazarı, Akhisar-ı Geyve (Pamukova), Pazarsuyu (Karasu), Sarıçayır, Yalakabad (Yalova), Ab-ı Safi (Karapürçek), Gürle, Akyazı, Kos, Kartal, Kandıra (Kandıra), Genceli (Şile), Karamürsel, Kaymas (Araman), Taşköprü, Şeyhler ve Hocaköy.¹³

1831 Osmanlı nüfus sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin sancakları; Gelibolu, Suğla, Rodos, Kıbrıs ve Kocaeli idi. Kocaeli Sancağı ise şu kazalardan oluşuyordu: İzmit, Adapazarı maa Sapanca, Akhisar (Pamukova), Geyve, İznik, Pazarköy (Orhangazi), Yalakabad (Yalova), Karamürsel, Kaymas, Şeyhler (Kaynarca), Kandıra ve Gençli, Ağaçlı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad (Akçaova), Yabancılar, Şile, Taşköprü (Kastamonu).¹⁴

Bilindiği gibi II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yeni bir askerî sisteme geçilmişti. Redif askerî teşkilatında gün geçtikçe sayısı artan askerlerin gereksinimlerini karşılamak ve gereği gibi eğitim-öğretim yapmalarını sağlamak amacıyla devrin ileri gelenleri padişah ile birlikte çözüm yolu aramışlar, oybirliği ile Anadolu'dan başlamak üzere idari bölünmede değişiklik yapılmasına karar vermişlerdi. Bu amaçla Kocaeli Sancağı ile Bursa, Bolu, Karesi ve Eskişehir Sancakları birleştirilerek *Hüdavendigâr Müşirliği* kuruldu.¹⁵ 1836 yılında Kocaeli Sancağı *Hüdavendigâr Müşirliği*'ne bağlıyken, zamanla durum değişmiş ve 1844-1845 Temettuat Defterlerinden anlaşıldığına göre Kocaeli Sancağı Bolu Eyaleti dâhilinde yer almıştır. 1846 Devlet Salnamesi ise Kocaeli Sancağı'nın *Kastamonu Eyaleti*'ne bağlı olduğunu kaydetmektedir ve bu durum 1856 yılına kadar bu şekilde sürmüştür. 1856 yılında ise Kocaeli Sancağı'nın tekrar *Hüdavendigâr Eyaleti*'ne bağlandığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Bu dönemde Kocaeli Sancağı'nın kazaları; İzmit, Adapazarı, Geğbuze (Gebze), Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad (Akyazı), Ağaçlı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler (Kaynarca), Karasu, Hendek, Abısafı, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar (Pamukova), Lefke (Osmaneli), Gölpazarı, İznik, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel'den oluşmaktaydı.¹⁷

Görüldüğü gibi Kocaeli Sancağı'nın sınırları yüzyıllar içinde zaman zaman genişlemiş, zaman zaman da daralmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde Kocaeli Sancağı sınırları ise yukarıda görüldüğü gibi günümüz Türkiye'sinin Kocaeli, Sakarya ve Yalova illerinin tamamını içine aldığı gibi, aynı zamanda İstanbul'un Anadolu yakasının bir kısmını da kapsayarak, Bursa, Bilecik illerine kadar uzanıyordu.

Sultan Abdülmecid'in ölümünden on yıl sonra, yani 1871 yılındaki bir devlet salnamesine göre ise Kocaeli Sancağı'nın kazaları; İzmit, Adapazarı, Geyve, Geyve-i Akhisar, Kandıra, Taraklı, Kaymas, Şeyhler, Akabad maa Beşdivan ve Ağaçlı'dan oluşuyordu.¹⁸ Bu dönemde Kocaeli Sancağı bazen İzmit, bazen de Kocaeli olarak ifade ediliyordu. 1876 yılına kadar bu

12 F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarihi Yayınları, Kocaeli, 2002, s. 28.

13 Atilla Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 345.

14 Resül Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Değişim Yayınları, Sakarya, 2011, s. 23.

15 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 15-16.

16 Özel ve Kırbaç, a.g.m., s. 850; Yurt Ansiklopedisi, "Sakarya", c. 9, 1983, s. 6458.

17 Narin, a.g.e., s. 40-41.

18 Özel ve Kırbaç, a.g.m., s. 851.

şekilde devam etmiş, 1876 yılında ise Kocaeli ifadesi tamamen terk edilmiş ve bu tarihten sonra sadece İzmit olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

1880 yılına gelindiğinde ise idari yapılanmada tekrar değişikliğe gidilmiş, *İzmit Sancağı Şehremaneti* yönetimine bağlanmıştır. 1884 tarihli devlet salnamesine göre *Şehremaneti Vilayeti* iki sancaktan oluşuyordu. Bu sancakların biri İzmit iken diğeri *Çatalca Sancağı* idi. *İzmit Sancağı*'nın kazaları; Geyve, Karamürsel, Kandıra ve Adapazarı'ndan oluşmaktaydı.¹⁹

1890 yılına kadar idari yapılanmada tekrar herhangi bir değişiklik yaşanmazken *İzmit Sancağı* bu tarihte bağımsız liva statüsüne dönüştürüldü. Bağımsız liva statüsüne dönüştürülen İzmit'in kaza sayısında bir değişiklik olmazken, kazalarına bağlı mahalle ve köy sayılarında ise artış gözlenmiştir.²⁰ Nedim İpek'in çalışmasından anlaşıldığına göre, bunun en temel sebebi, özellikle 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda bölgeye gelen muhacirler için yeni mahalle ve köyler kurulması ve bu göç eden kabilelerin yeni kurulan bu bölgelere yerleştirilmesi ihtimalidir. Nitekim yaşadığı bölgeyi savaş nedeniyle terk etmek zorunda kalan ve büyük mağduriyet yaşayan vatandaşların, daha fazla mağdur olmaması için Osmanlı Devleti tüm imkânlarını seferber etmiştir. Göçmenler için yeni köyler tanzim ettiği gibi, göçmenlere tarla, mera ve baltalık da tahsis edildiği anlaşılmaktadır.²¹

Kocaeli Sancağı'nın Demografik Yapısı

Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. II. Mahmud döneminde yapılan nüfus sayımı sadece yeni kurulmuş orduya asker sağlama ve vergi kaynaklarını tespit etme amacını kapsasa da bölgenin nüfus dağılımı açısından önemli bir göstergedir.²² Sadece erkek nüfusun hesaplandığı 1831 nüfus sayımına göre Anadolu'da 7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir.²³ Toplam erkek nüfusu 3.722.738 idi. Bu rakam kadınları da dâhil etmek üzere ikiyle çarpıldığında 7,5 milyona ulaşılır ki, aslında bu sayı da Karpat'a göre asıl sayının çok altındadır.²⁴ O dönemdeki *Kocaeli Sancağı*'nın sayım sonuçları ise şu şekildedir;²⁵

	İslam	Reaya		ÇingeneToplam
İzmit	5.597	5972	---	11.569
Adapazarı	5.337	4.274	---	9.611
Akhisar	3.628	1.314	---	4.942
Geyve	2.679	1.108	---	3.787
İzmit	3.220	957	---	4.177
Pazarköy	1.980	3.434	---	5.414
Yalakabad(Yalova)	918	3.011	---	3.929
Karamürsel	1.443	1.496	---	2.939
Kaymas	3.388	814	---	4.202
Şeyhler	3.382	479	---	3.861
Kandıra ve Gençli	3.066	---	---	3.066
Ağaçlı	1.732	---	---	1.732
Hendek ve Akyazı	2.107	---	---	2.107

19 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Sene H. 1301 (M. 1884), s. 30.

20 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Sene H. 1301 (M. 1884), s. 702.

21 Nedim İpek, "Sakarya'da Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s.179.

22 Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihi, Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 2002, s. 36.

23 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s. 140.

24 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59.

25 Enver Ziya, Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, s. 106-108, 202-203; ve Karpat, a.g.e., s. 154.

Karasu	1.302	---	---	1.302
Ab-ı Safi	780	---	---	780
Sarıçayır	849	---	---	849
Beşdivan	342	---	---	342
Akabad	1.236	---	---	1.236
Yabancılar	1.667	694	---	2.361
Şile	3.517	1.957	55	5.529
Taşköprü	3.766	41	29	3.836

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığına göre, Kocaeli Sancağı'nın 1831 yılı nüfusunun toplamı 77.571 kişidir.

Tanzimat döneminde ise bireylerin ekonomik durumlarını tespit etmek için, kişinin gelirin göre vergi alınmasına imkân sağlamak amacıyla Temettuat Defterleri oluşturulmuştur. Temettuat Defterleri sayesinde taşınır ve taşınmaz mallar, gelirler ve vergi ödemeleri hakkında kapsamlı bilgilere ulaşmamız mümkün olmaktadır. Bu defter verilerini dikkate almadan bir bölgenin, kent, kasaba veya köyün sosyal, ekonomik ve etnik yapısı hakkında kesin hüküm vermek ve tahmin yürütmek yerinde olmasa gerektir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra 12 Ocak 1840 tarihli bir talimatname ile her yerde muhassıllar denetiminde ad, unvan, emlak, arazi ve hayvanlarının miktarı ile esnaf ve tüccarın yıllık kazançlarının yazılacağı defterler tutulması emredilmiştir.²⁶ Böylece Temettuat Defterlerinin amacının vergi sayımı ve tespiti olduğu anlaşılmaktadır. Gerçek amaç vergi toplamak ve vergi tespit etmek olsa da bu defterler ışığında bölgenin nüfusu hakkında da önemli verilere sahip olma imkânı sağlanmıştır.

1844-1845 dönemine ait Temettuat Defterleri incelendiğinde bu dönemde Kocaeli Sancağı'nın *Bolu Eyaleti* dâhilinde olduğu anlaşılmaktadır. Temettuat Defterleri sancaklara göre düzenlenmiştir. Temettuat Defterlerinde hane reislerinin ister gelir getirsin, ister getirmesin istisnasız tüm mülkleri kayıt altına alınmıştır.²⁷ Üstelik Temettuat Defterleri sadece Müslüman nüfusun değil, gayrimüslim nüfusun da mülkleri hakkında bilgi vermektedir.²⁸

Temettuat Defterlerinde ev sahiplerinin kimliği, mesleği, aile lakapları, ekili olan ve nadasta bulunan tarlaları, hayvan cinsleri tek tek kaydedilmiş ve yazılmıştır. Bu defterler sayesinde XIX. yüzyıl ortalarına doğru Kocaeli'nin sosyal, ekonomik, toplumsal yapısı, meslek grupları, din görevlileri gibi durumlar ortaya konulabilmektedir. Örneğin İzmit'e ait 1844-1845 yılları Temettuat Defterlerine göre İzmit'te 17 mahalle bulunmaktadır. Her mahalledeki evlerin tüm varlıkları tek tek kaydedilmiş ve gelir vergisi miktarı kuruş olarak yazılmıştır.²⁹

İzmit bölgesine, 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında gelmeye başlayan göçmenlere, sonraları farklı tarihlerde Kafkaslardan, Rumeli'den ve Balkanlardan gelen göçmenler eklenmiştir.³⁰ 1850-1860 yılları, Kocaeli bölgesine ilk Müslüman göçlerin de olduğu yıllardır. Nitekim 1860 tarihli bir belgede Kırım muhacirlerinin bir kısmının Kocaeli Sancağı'na yerleştirilmesi istenilmektedir.³¹ 1851-1855'te Kırım Tatarları, 1855-1864 arası Rumeli göçmenleri, Şeyh Şamil'in yenilgisi ve Ruslar tarafından kendi topraklarından

26 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, LIX/225, Ankara, 1995, s. 225.

27 Tuğba Okuyan, *İzmit Temettuat Defterleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004, s. 5.

28 Karpat, a.g.e. s. 154.

29 Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 57.

30 Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 78.

31 BOA. A. MKT. MHM. 193/17.

sürülmesi üzerine 1864-1866 yıllarında Çerkez, Abaza ve Gürcüler de Kocaeli Sancağı'na gelmişlerdir. Kocaeli Sancağı'na yapılan bu göç dalgaları hiç şüphesiz bölgenin demografik yapısını bir hayli değiştirmiştir. Ancak, Kocaeli Sancağı asıl büyük göçü 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu, gerek Balkanlardan gerekse Kafkasya üzerinden bölgeye yerleştirilen muhacirlerle almıştır. İşte bu demografik hareketler sonucu sancağın nüfusu bir hayli artmış ve dolayısıyla imar faaliyetleri de çoğalmıştır.³²

1881/1882-1893 Osmanlı genel sayımında 1831 yılında olduğu gibi sadece erkek nüfusu sayılmamış, kadınlar da bu sayıma dâhil edilmişlerdir. Bu sayıma göre *İzmit Livası'nın* ve kazalarının nüfus dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

	Kadın	Erkek	Toplam
İzmit (Merkez)	19.337	20.452	39.789
Adapazarı	25.912	28.012	53.924
Kandıra	22.627	21.406	44.033
Geyve	16.611	15.996	32.601
Karamürsel	11.703	13.619	25.322

Görüldüğü üzere bu bilgiler ışığında *İzmit Livası'nın* toplam nüfusunun bu tarihte 195.669 olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 133.236'ini Müslümanlar oluştururken, 37.567 kişiyi ise Rum ve Ermeni tebaa oluşturmaktadır.³³

Ancak 1893-1897 tarihleri arasında Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın diplomatik belgelerine göre ise İzmit Mutasarrıflığı'nın genel nüfusu 129.717 Müslüman, 48.635 Ermeni, 2.500 Yahudi, 1.115 Çingene, 40.795 Rum olmak üzere toplam 222.760 kişi idi.³⁴ Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'in 1890 yılında müstakil İzmit Mutasarrıflığı'nın nüfusu hakkında verdiği bilgiye göre, İzmit 54.163, Geyve 35.144, Kandıra 49.829, Karamürsel 24.026 ve Adapazarı'nın 59.598 olmak üzere İzmit Mutasarrıflığı'nın toplamda 222.760 nüfusu vardı.³⁵

Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli Sancağı'nda Açılan İşletmeler

Osmanlı Devleti'nde ticari hayat devletin denetimi altındaydı. Bu denetimin amacı piyasada herhangi bir darlık veya karaborsa yaşatmadan halkın ihtiyacını karşılamaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti sık sık hububat, yün, ipek, kereste gibi ürünlerin ihracına karşı yasaklar koymakta ve sadece iç ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra fazla kalan malların ihracına izin verilmekteydi. Hangi maldan ne kadar ihraç yapılacağı her seferinde özel bir izinle belirlenir, ayrıca bunlardan da gümrük bedeli olarak yüksek bir meblağ alınırdı.³⁶

Sanayi İnkılâbı ile birlikte Avrupa daha fazla hammaddeye ihtiyaç duymaya başlamıştı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti *Yed-i Vahid* sistemini uygulayarak, kendi hammaddesini dışarıya çıkarmamış ve böylece esnafın işsiz kalmasını önlemeye çalışmıştır. Ancak 1838 yılında imzalanan *Baltalimanı Antlaşması*³⁷ ile yabancılara uygulanan sınırlamalar kaldırılmış ve yabancı tüccarlar %5 gümrük vergisi ödemek kaydıyla istediği kadar ürünü istediği yerde pazarlama imkânına kavuşmuştur.³⁸

32 Hüdai Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 179.

33 Karpat, a.g.e., s. 168-169.

34 Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın*, sayı 1, Mart 1985, sayı 1, s. 51.

35 Ulugün, a.g.e., s. 41.

36 Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2007, s. 20.

37 Balta Limanı Anlaşmasının hem İngilizce hem de Osmanlıca metni için, *The National Archives*, Londra, F.O. 78/198/2, 16 Ağustos 1838.

38 Rifat Önsöy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*,

Tanzimat'ın ilanından hemen önce Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Baltalimanı Antlaşması diğer Avrupa devletlerine de emsal teşkil etmiş ve bu devletler ürettikleri ürünleri rahatlıkla Osmanlı topraklarında pazarlamaya başlamıştır. Baltalimanı Antlaşması her türlü sınırlandırmayı kaldırarak yabancı malların ülkeye girişini kolaylaştırdığı gibi, yerli ürünlerin de yurtdışına çok rahat bir şekilde götürülmesinin önünü açmıştır.³⁹

Sultan Abdülmecid dönemi ile başlayan Tanzimat süreci Osmanlı Devleti'nin her alanda kendini yenilediği, ya da en azından yenilemeye çalıştığı bir dönemdir. Avrupa'da Sanayi İnkılabı ile gelişen hızlı makineleşme süreci çeşitli fabrikaların açılmasına neden olmuştu. Osmanlı Devleti, bu gelişmelere geç de olsa ayak uydurmaya çalışmış, eski mamur günlerine dönmek için gayret sarf etmiştir. Ekonomisi çok iyi olmasa da bu dönemde henüz borç batağında olmayan Osmanlı Devleti, kendi kendine yetebilen ülkelerden biridir. Kaybedilen savaşlar, çıkan isyanlar ve Navarin'de Osmanlı Devleti'nin donanmasının yakılması gibi hadiseler ülkenin ekonomisini adeta felç etmiştir. Yüzyıllardır devlete diz çöktüren ve adeta ayaklarına prangalar vuran kapitülasyonlar da ülkenin ekonomisini zorlayan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti bir şekilde ayakta kalmayı başarmıştır. Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'na kadar dış borç almamış, kendi iç tedbirleri ile hadiseyi bir şekilde idare edebilmiştir.

Sultan Abdülmecid dönemi merkezî bir devlet yönetiminin öne çıktığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Tanzimat dönemi devlet adamlarının 1840 yılından itibaren devletin ihtiyaç duyduğu malları üretmek amacıyla fabrika kurma veya mevcutları genişletme yoluna gittikleri görülmektedir. Bu teşebbüs, Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri bir sırada, karşı tedbir olarak düşünülmüş ve harekete geçilmiştir. Ancak, devlet fabrikaları açıldığı halde Avrupa mamullerine karşı koyma noktasında başarılı olunamamıştır.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde 1826-1850 yılları arasında İstanbul ve İzmit çevresinde kurulan fabrikalarla başlayan ilk sanayileşme teşebbüsü, ne yazık ki Kırım Savaşı'nın getirdiği ekonomik problemlere bağlı olarak sona ermiştir.⁴¹ Nitekim İzmit ve çevresinde Sultan Abdülmecid döneminde, özellikle de Kırım Savaşı'na kadar olan dönemde çeşitli sanayi yatırımları kendini göstermeye başlamıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen, Abdülmecid döneminde, Kocaeli Sancağı'nda büyük gayretlerle fabrika ve işletmeler açılıp faaliyet gösterebilmiştir. Açılan bu fabrikalardan biride *İzmit Çuha Fabrikası*'dır.

İzmit Çuha (Çuka) Fabrikası

Sultan Abdülmecid 1839 yılında yayımladığı bir Hatt-ı Hümayunu'nda bu fabrikanın açılma nedenlerini şu şekilde izah etmiştir; "Askeriye için lazım olan elbiselerin imalinde gerekli olan çuka, İslam memleketlerinde imal olunmadığı için yabancı memleketlerden alınmaktadır. Hem askeriye için gerekli, hem de halkın giysi yapımında kullandığı çuka bedeli olarak senelik kırk elli bin kese akçe yurt dışına çıkmaktadır. Hâlbuki çuka Devlet-i Aliyye'de üretilirse hem bu meblağ memleket dâhilinde kalacak, hem de birçok insan kurulacak fabrikalar sayesinde iş bulmuş olacaktır. İzmit'te bulunan dikimhaneye gerekli olan aletler alınarak burada çuka fabrikası kurulacak ve giderler de tarafımdan karşılanacaktır".⁴² Böylece 1843 yılında İzmit'in 7 kilometre doğusunda Kullar kasabasında, Kilez Deresi yakınlarında *Çuka Fabrika-i Hümayun'u* işletmeye açılmıştır.⁴³

Sayı 2, Ankara, 1984, s. 8.

39 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri 1838-1860*, İstanbul, 1976, s. 109.

40 Karavar, a.g.e., s. 25.

41 Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2009, s. 166.

42 Karavar, a.g.e., s. 50.

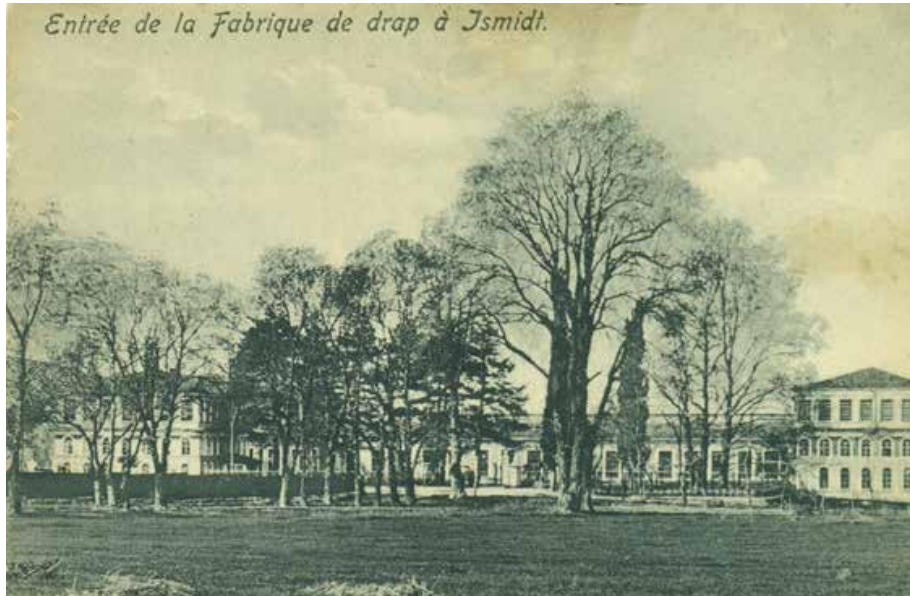
43 Kaya, a.g.e., s. 163.

Çuha Fabrikası'nın açılışını Sultan Abdülmecid bizzat kendisi yapmıştır. *İzmit Fabrika-i Hümayunu* çok güzel inşa edilmiş, padişahın da izni ve isteği ile alet ve edevatı için de tüm malzemeler yurtdışından karşılanmıştır. Fabrika için gerekli olan malzemeler 18 Haziran 1843 tarihinde Barutçubaşı Evans tarafından İngiltere'nin Londra şehrinden satın alınmıştır.⁴⁴ 1845 yılına ait bir arşiv belgesinde ise Kocaeli Sancağı'nın havi olduğu kazaların yeni sene emvalinden İzmit'te kurulan Çuha Fabrikası'nın masraflarının mahsup edilme cihetine gidildiği belirtilmektedir.⁴⁵

Fabrikanın toplam masrafı, *kırk milyon yetmiş beş bin iki yüz yirmi kuruştur*. Fabrika kurulurken ödenen bu meblağ; İzmit mahsulünün gelirinden, Hazine-i Hassa'dan, İzmit mal sandığından, Maliye hazinesinden karşılanmış ve fabrikanın üretiminden de kalan meblağın ödenmesine karar verilmiştir.⁴⁶ 1844 yılına ait bir belgede de İzmit'te inşasına başlanan Çuha Fabrikası ve çalışanlarının maaşlarının Kocaeli mal sandığından hazineye tesviye edildiği teyit edilmektedir.⁴⁷

İzmit'te yapılan Çuha Fabrikası'nın mimarı olarak Ermeni asıllı Garabet Balyan'ın adı geçmektedir. İzmit Çuha Fabrikası, gelişmiş modern makinelerinin yanı sıra Avrupa inşaat tekniklerindeki yenilikleri de bünyesinde toplayan bir fabrikadır. Fabrika yapılarının bükmehane, boyahane ve dokumahane olmak üzere üç ayrı bölüme ayrıldığı, ayrıca fabrikada misafirhane, kütüphane ve mescidin de bulunduğu ifade edilmektedir. 1848 yılında fabrikayı ziyaret eden Mc. Farlane'nin ifadelerinden fabrika bünyesinde hastane olarak kullanılan bir birimin ve lojmanların olduğu da anlaşılmaktadır.⁴⁸

Fabrikanın yönetici kadrosu Türklerden seçilmiş ve özellikle asker kökenli olan kişiler fabrikanın yönetiminden sorumlu tutulmuşlardır. Çalışanlara ait en eski belge 1844 yılına aittir ve bu belge İzmit fabrikasının kâtiplerinden birinin Ahmed Efendi olduğunu göstermektedir. 1851'de fabrika Müdürü Miralay Şakir Bey'dir ve fabrika için gerekli olan ürünlerin alınması ile de görevlendirilmiştir.⁴⁹

19. yy. sonları, bugün Başiskele ilçe sınırlarında yer alan İzmit Çuha Fabrikası'nın ana binasının eski görünümü. (KBB Arşivi)

44 BOA. C. İKTS. 1449.

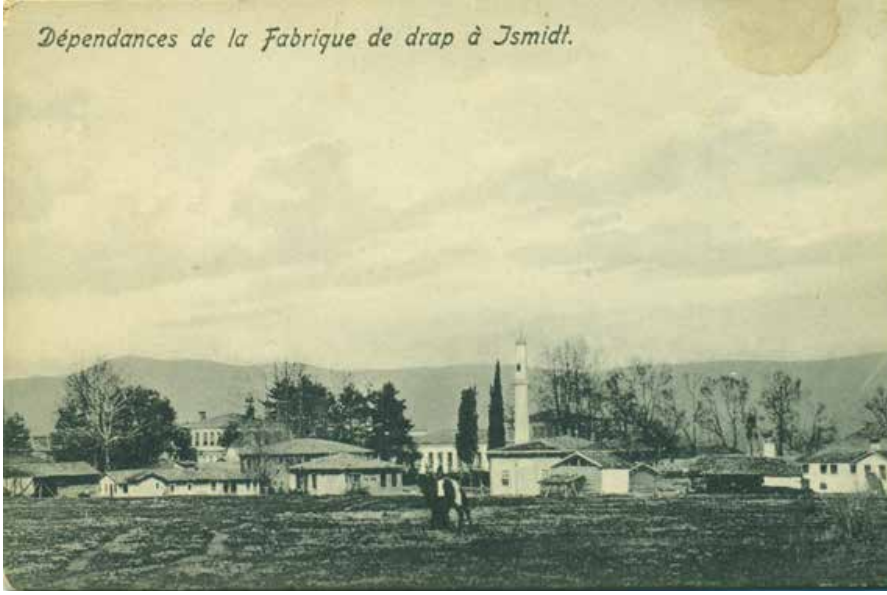
45 BOA. C. ML. 405/16622.

46 Karavar, a.g.e., s. 51.

47 BOA. D. DRB. I. 11/22.

48 Kaya, a.g.e., s. 164.

49 Karavar, a.g.e., s. 69.

19. yy. sonları, İzmit Çuha Fabrikası'nın yardımcı binaları ve mescidi. (KBB Arşivi)

İzmit Çuha Fabrikası, askeriye'nin ihtiyaç duyduğu mamulleri üretmesinin yanında bazı dönemlerde halk için de üretim yapmıştır. Kilim, fanila, yağmurluk gibi yan ürünleri olan fabrikada bazen fiyat indirimine de gidilmiştir. Bunun nedeni ise Avrupa mamulleri karşısında yerli mamulleri ön plana çıkarmaktır. Nitekim İzmit Çuha Fabrikası için Karabet adındaki tüccarın takdim ettiği beynamede; İzmit fabrikasının senede yüz yirmi bin arşin çuha imaline uygun olduğunu, makinelerde Avrupalı ustaların imal ettikleri çuhanın kaliteli giysi yapımı için uygun olduğunu; eğer çuhaların imal fiyatı düşürülebilirse dışarıdan gelen çuhalara nazaran daha iyi satılabileceği belirtilmiştir. İzmit Çuha Fabrikası'nda üretilen kumaşların fiyatları ilk zamanlarda keyfi olarak belirlenirken, 1847 senesinde Barutçubaşı Evans'ın fiyatları belirlemesine ve tenzilleri de dâhil olmak üzere yapılacak her fiyat değişikliğini fabrika defterlerine yazılmasına karar verilmiştir. Bu nedenle de çarşıdaki dükkânda çuhaların kabasının ikişer kuruştan beşer kuruşa kadar verilebileceği; orta kalite çukaların ise birer zıramın altışar kuruştan dörder kuruşa kadar satılabileceği belirlenmiştir.⁵⁰ Haftalık üretim cetvellerinde, üretilen ürün çeşitlerinde ve üretilen miktarlarda değişiklik gözlenmektedir. Bunun nedeni kimi zaman irsal olunan yapağların çok kaliteli olmaması ve askeriye'nin ihtiyacına binaen isteklerinin değişmesinden kaynaklanmaktadır. İzmit Fabrikası'nda, 1847 yılı üretimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁵¹

Cinsi	Parası	Çuka	Beheri
Kaba çuka	198.835	12355	15
Zabitan Çukası	197.360	7045	38
Ensiz Kaba Çuka	1.758	392	6
Kaşmir	44.127	1919	32
Örme Çuka	4.318	111	38

50 Karavar, a.g.e., s. 75.

51 Karavar, a.g.e., s. 75.

1846 yılın fabrika çalışanlarının maaşları ise şu şekildedir:⁵²

İsimleri	Ücretleri
Fabrikalar Müdürü Hoca Artin	2.000
Kaba Çukadarı	200
Muhasebe Kâtibi Mustafa Efendi	1.250
Hüseyin Efendi	500
Ahmed Efendi	500
Ali Efendi	300
Osman Efendi	300
Hacı Raşid Efendi	300
Halil Efendi	750

1846-1847 yıllarında İzmit Çuha Fabrikası'nda 24'ü usta, 259'u amele ve 24'ü diğer görevliler olmak üzere toplam 307 kişi çalışmaktadır. 15 Temmuz 1853 yılında İzmit Çuha Fabrikası'nda üretilen kilim ve eşyanın fiyatı indirilmiştir. 1859'dan itibaren de ince çuha imalinden vazgeçilmiştir; ancak ilerleyen yıllarda tekrar ince çuha imaline devam edilmiştir. Fabrika ürünleri Aynalı Çarşıda, Mösyö Yani adında biri tarafından fabrika namına satılmıştır. Çarşıda olan dükkâna senelik olarak 7.000 kuruş kira ile dükkânda çalışan memurlara 8.400 kuruş verilmiştir.⁵³

Üretilen mamuller, 1856 Paris Sergisi'nde ve *Sergi-i Umumi-i Osmani* (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi) alıcıların beğenisine sunulmuştur. Paris sergisinde, çoğu *İzmit Fabrika-i Hümayunu*'nda dokunmuş olan 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şai ve keçe numuneleri sergilenmiştir ve burada mansiyon ödülü almıştır. *Sergi-i Umumi-i Osmani*'de, sanayi alanında teşhir edilen eşyanın büyük bir kısmını iki devlet fabrikası olan *İzmit Çuha Fabrikası* ve Feshane mamulleri oluşturmuştur. Sergide İzmit Çuha Fabrikası mamulü olan 500 kalem dokuma teşhir edilmiştir. Bunlardan 100 kadarı gömleklik ve kadın elbisesi yapımında kullanılan Avrupa'daki örneklerine göre imal edilmiş desenli kumaşlardır. 60 civarındaki emprime çeşitleri ise masa örtüsü, perde ve elbiselik olarak kullanılmıştır. Diğer numuneler arasında yünlü ve pamuklu kumaşlar, eldivenler, ağartılmamış pamuktan mamul "Amerikan" denilen dokumalardır. Ancak İzmit Fabrikası mamulleri aynı kalitedeki Fransız dokumalarından yaklaşık % 15 nispetinde daha pahalıya satılmıştır.⁵⁴

Modern sanayiye geçiş denemelerinin dokuma sanayi alanından başlayarak daha sonra diğer alanlara yayıldığı anlaşılmaktadır. Başlangıçta yünlü askeri elbise üreten fabrika, daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven üretmeye de başlamıştır. Kalite itibarıyla Fransız ve İngiliz dokumalarıyla rekabet edebilecek durumda olan İzmit Çuha Fabrikası'nın yıllık ortalama imalatı 1860'lı yılların başı itibarıyla 72.000 m. kumaştır.⁵⁵

Fabrika 1906 yılına kadar üretimde bulunmuştur. Bir ara yabancı sermayeye satılması söz konusu olsa da bunun halk üzerinde kötü etki yapacağı düşünüülerek vazgeçilmiştir. 1908'de tekrar üretime geçen fabrika yeni makinelerle donatılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında fabrikaya Almanlar tarafından bir turbo elektrik santrali kurulmuş ve modernize

52 Karavar, a.g.e., s. 68.

53 Karavar, a.g.e., s. 69 ve 74.

54 Karavar, a.g.e., s. 80.

55 Dilşah Ulugün, "Kocaeli Sanayi Tarihi", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 2, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s. 1204.

edilmiştir. Ancak savaşın sonlarına doğru fabrikada bulunan 7,5 cm'lik bir topun İzmit Körfezi'nde demirli bulunan İngiliz donanmasına ateş açması nedeniyle fabrika 5 Temmuz 1919'da bombalanarak yıkılmıştır. Günümüzde fabrikadan geriye kalan buhar bacası, turbo elektrik santrali ve bentlerdir.⁵⁶

Hereke Fabrikası

Kocaeli Sancağı dâhilindeki fabrikalardan bir diğeri de 1845 yılında kurulan Hereke Fabrikası'dır. Hereke, İzmit Körfezi'nin kuzey ucunda İstanbul'a yakın bir belde olması dolayısıyla yatırım için çok elverişli bir konumdaydı. *Hereke Fabrika-i Hümayun*'un temeli Sultan Abdülmecid döneminde atılmıştır. Hereke Fabrikası Ulupınar deresinin izlediği hattın doğu ve batısına çeşitli tarihlerde ilave edilen binalarla yaklaşık 196.000 m²'lik bir arazi üzerine yayılmıştır.⁵⁷

Dolmabahçe Sarayı'nın inşa edildiği tarihlerde kurulan fabrika, dönemin saraylarında kullanılacak perde ve döşemelik kumaş ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuştur. Aynı zamanda bu fabrikada saraylıların özel gereksinimlerine yönelik çok çeşitli dokuma ürünleri de üretilmiştir. Fabrika biri deniz tarafında biri de kara tarafında olmak üzere iki bölümden oluşturulmuştur. 1878'de bir yangınla kullanılamaz hale gelen fabrika 1882'de yeniden üretime başlamıştır. Yangın sadece fabrikanın kara kısmında etkili olmuş, bu bölümdeki tezgâhlar tekrar inşa edilerek kullanıma açılmıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde sarayların halı ihtiyacını karşılamak üzere 1891 yılında halı üretimine de başlamıştır. Zamanla çeşit ve miktarları arttırılan halılar Avrupa saraylarına kadar girmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ihraç ürünleri arasında yer almıştır.⁵⁸

Bu fabrikada 143 değişik desen kumaş üretildiği, bunlardan 51 farklı desende dokuma çeşidi ile günümüze kadar devam ettiği bilinmektedir. *Hereke Fabrika-i Hümayun*'da, sarayın mensucat gereksinimlerine yönelik her türlü üretim yapılmıştır. Ürünlerde kullanılan malzemeye özen gösterilmiştir. Bu sebeple, *Hereke Fabrika-i Hümayun* ürünleri, dönemin saray mensuplarınca çok beğenilmiştir.⁵⁹

Fabrikanın mimarı *İzmit Çuha Fabrikası*'nda olduğu gibi yine Garabet Balyan'dır. Bu fabrikanın kuruluşu ve üretime başlaması ile ilgili olarak ayrıntılı bilgiler şu ana kadar elde edilememiştir; ancak ilk müdürün "Serkis Ağa" olduğu ve İtalyan uyruklu "Kamaron" isimli ressam ile birlikte, fabrikanın ilk yönetim kurulunu oluşturduğu bilinmektedir.⁶⁰

56 Ulugün, a.g.m., s. 1204.

57 Kaya, a.g.e., s. 166.

58 Deniz Demirarslan ve Özgür Algan, "İzmit Kentinin Mimari Kimliğinin Oluşumunda Ermeni Asıllı Mimarların Katkısı", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s. 475-476.

59 Aydın, Uğurlu, "Fabrika-i Hümayun Ürünleri ve Estetik Yaklaşım", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 2, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s.1186-1198, s. 1187.

60 Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı içinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1998, 49.

19. yy. sonu, Hereke Sahili ve Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nun genel görünümü.

1850 yılında, *Hereke Fabrika-i Hümayun*'un pamuklu kısmı Bakırköy'deki fabrikaya taşınmıştır. Hereke'de üretim ise ipek dokumacılığında sürdürülmüştür.⁶¹ Önceleri kumaş üretilen fabrika, 1878 yılında yangın geçirmiş, fabrikada 1891 yılından sonra halı, 1905 yılında yünlü dokuma ve 1908 yılında fes üretimine başlanmıştır.⁶² 1875 yılına kadar yalnızca saraya çalışmakta olan Hereke Fabrikası'nın üretimine ticari bir yön vermek amacıyla Kapalıçarşı'da bir mağaza açılmış, ancak sarayın müdahalesi ile tekrar kapatılmıştır. Fabrikanın ipekli döşemelik imalatı 1934 yılında kaldırılmış, battaniye imalatı ise 1935 yılından *Defterdar Fabrikası*'na nakledilmiştir.⁶³ Böylelikle fabrika, üretimin çeşitlenmesine bağlı olarak sonraki yıllarda ilave edilen yeni yapılarla genişlemiştir. Hereke Fabrikası'nın yükseltmiş bodrum üzerine iki katlı dikdörtgen biçiminde olan ilk yapısı günümüze ulaşmamıştır. 1845 yılında Abdülmecid tarafından Hereke'de kurulan dokuma fabrikası, 1850'lerde yapılan eklerle üç katlı bir hale getirilmiştir.

10 Ağustos 1855 tarihli belgede Hereke Fabrikası'nda doktorluk yapan Covanni'nin Kütahya'ya gitmek istemesi nedeniyle yolda ona refakat edilmesi ve gideceği yer olan Kütahya'da kendisine her konuda yardımcı olunması emredilmektedir. Bu belgeden de fabrika bünyesinde bir doktor bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Fabrikada sağlık hizmetinin verildiğine ilişkin ilk bilgilerimiz 10 Ağustos 1855 tarihli belgeye dayanmakla birlikte, daha sonraki yıllara ait fabrikada görev yapan doktor isimlerine, hatta bizzat fabrika hastanesinden bahsedilen arşiv belgelerine ulaşılmıştır.⁶⁵ 1855 yılında fabrika hekimliği ile başlayıp 1890 yılından itibaren tam teşekküllü bir hastane ile fabrikada sürdürülen sağlık hizmetleri, bu tarihler arasında işçi sağlığına önem verildiğini göstermektedir.⁶⁶

Hereke Fabrika-i Hümayun'u Osmanlı ticaret ve sanayi tarihinde en renkli ve en ilginç olayların yaşandığı kuruluşlardan biridir. Alman İmparatoru II. Wilhelm'den Bulgar Kralı Ferdinand'a, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'dan Amiral Bristol'a kadar birçok devlet adamı tarafından ziyaret edilmiştir. Alman İmparatoru II. Wilhelm, İzmit-İstanbul demiryolu açılışı için İzmit'e geldiğinde Hereke Fabrikası'nı da ziyaret etmekten geri kalmamış, hatta imparatorun burada misafir edilmeleri maksadıyla bir de köşk inşa edilmiştir.⁶⁷

61 Uğurlu, a.g.m., s. 1188.

62 Küçükerman, a.g.e., s. 51.

63 Sümerbank Dergisi, Temmuz 1961, c. 11, s. 12-13.

64 Yüksel Güngör, Nermin Ersoy ve Aslıhan Akpınar, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fabrika-i Hümayun ve Hastanesi", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s. 632-639, s. 634.

65 Güngör, Ersoy ve Akpınar, a.g.m., s. 635-636.

66 Güngör, Ersoy ve Akpınar, a.g.m., s. 637.

67 Ulugün, a.g.m., s. 1206.

İzmit Tersanesi

Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinden itibaren İzmit'te küçük de olsa bir tersanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ağaç denizi olarak nitelendirilen ormanların varlığı İzmit'te gemi yapımını teşvik etmekte, Marmara Denizi'nde işleyen gemilerin birçoğu burada yapılmaktaydı.⁶⁸ Orhan Bey zamanında küçük deniz araçlarının yapımına elverişli imkânlarla kavuşturulan tersane çalışır duruma gelmişti.⁶⁹ İzmit Tersanesi'nde gemi tezgâhları ve mahzenler bulunmakta, genelde küçük gemiler inşa edilmekteydi.⁷⁰

Kocaeli Sancağı dâhilinde bulunan Karamürsel Tersanesi'nde yapılan çalışmalar Osmanlı denizciliğinin başlangıcını teşkil ettiği söylenebilir. Karamürsel Tersanesi, Gelibolu Tersanesi kurulana kadar Osmanlı Devleti'nin ilk deniz komutanlığı merkezi olmuştur. Kefken Tersanesi'nin ise ihtiyaç sebebi ile ortaya çıktığı bilinmektedir. İnebahtı bozgunu sonucu çok sayıda acil gemi yapımı ihtiyacı hâsıl olmuş, bu sebeple Kefken'de de bir tersane faaliyet göstermeye başlamıştır. İnebahtı Deniz Savaşı'nın akabinde 15 kadırga, 1703'te de 2 firkateyn bu tersanede inşa edilmiştir.⁷¹

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde gemi inşa edilen önemli tersaneleri arasında yer alan İzmit Tersanesi, gemi inşa tekniklerindeki değişimlere bağlı olarak çeşitli yıllarda yenilenmiştir. Tersanede zaruret halinde büyük gemiler inşa edilmekteydi. 1650 yılında bütün imparatorluk tezgâhlarında 30 kalyonun inşasına girildiğinde, bunların ikisinin İzmit Tersanesi'nde yapımı planlanmıştır.⁷² 1766 depreminde hasar gören tersane, bir müddet kullanılmamıştır. III. Selim döneminde, Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa tarafından yeniden düzenlenmiş, fakat XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yangın geçirmiştir.⁷³

XIX. yüzyılda tersanede gemi inşa tekniklerindeki değişime bağlı olarak düzenlemelere gidilmiştir. II. Mahmud döneminde Amerikalılarla yapılan iktisadi ve ticari antlaşmaya göre, Amerikalıların bilgisinden faydalanılarak inşa edilecek yeni tip gemilerin makine aksamı dışında geri kalan bölümleri, Türk tersanelerinde üretilecektir. 8 Ocak 1832 tarihli Sinop, İzmit, Gemlik gibi tersanelerde yeni usulle inşa edilecek gemiler hakkında bir nizamname hazırlanmıştır.⁷⁴

Hünkâr Sarayı yakınlarında bulunan İzmit Tersanesi'nin eski şekli kesin olarak bilinmemekle beraber, Köprülüler döneminde kısmen genişletildiği ve 1838'de büyük ölçüde onarıldığı bilinmektedir.⁷⁵ Avni Öztüre'nin verdiği bilgiye göre İzmit Tersanesi II. Mahmud döneminde Ahmet Fevzi Paşa tarafından yenilenmiş, yenilenen tersanenin açılışına Padişah bizzat gelmiştir. II. Mahmud döneminde yapılan onarıma dair tersaneye 1838-1839 tarihli kitabe de eklenmiştir. II. Mahmud döneminde eklenen 1838-1839 tarihli kitabede tersanenin çevresinin, yapımından üç yıl önce Sultan tarafından görülen lüzum üzerine duvarla çevrildiği belirtilmektedir.⁷⁶

İzmit Tersanesi XIX. yüzyılın ilk yarısında da faaliyetini sürdürmüştü, yüzyılın ikinci yarısında kısa süren bir faaliyet safhası dışında önemini kaybetmiştir.⁷⁷ Sultan Abdülaziz döneminde yeniden düzenlenen İzmit Tersanesi'nin faaliyetleri, 1905 yılında sona ermiş, 1912 yılında ise tersanenin körfezin güneyinde bulunan Değirmendere civarına nakledilmesi gündeme

68 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 66-79.

69 Kocaeli' de İl Yıllığı, 2011, s. 48.

70 Sabahattin Özel, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İzmit", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Adapazarı, 1999, s. 84.

71 Ulugün, a.g.m., s. 1203.

72 Bostan, a.g.e., s. 19.

73 Kaya, a.g.e., s. 158.

74 Kaya, a.g.e., s. 158.

75 Ulugün, a.g.m., s. 1202.

76 Öztüre, a.g.e., s. 111.

77 Özel, a.g.m., s. 84.

gelmiştir. Değirmendere civarında yapılması düşünülen yeni tersane binalarının arazilerinin keşfi ve haritalarının hazırlanması için bölgeye yabancı mühendisler gönderilmiş, fakat üzerinde önemle durulan bu girişim, o tarihlerde gerçekleşmemiştir.⁷⁸

Sultan Abdülmecid zamanında yapılan İzmit Tersanesi'nin Demir Atölyesi (KBB Arşivi)

Görüldüğü gibi Kocaeli Sancağı her zaman birinci derecede öneme sahip olmuş bir bölge olarak varlığını devam ettirmiştir. Payitahta yakınlığı, toprak ve hayvan ürünlerinin zenginliği ve çeşitliliği, görkemli orman varlığı, İzmit ve Kefken tersaneleri, Rumeli, İstanbul ve Anadolu'ya geçişte önemli bir yol güzergâhına sahip olması, Kocaeli Sancağını her zaman öne çıkarmıştır.⁷⁹ Aynı zamanda deniz yolu ve karayolu taşımacılığına sahip olan bu bölge, tarih boyunca stratejik önemini de korumuştur.

Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında kente giren demiryolu ile güneyde sahile paralel açılan yeni Ankara karayolu Kocaeli Sancağı'nın gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. İzmit Tersanesi'nin batı tarafında bulunan gar binası ile demir, kara ve deniz yollarının birleştiği nokta, sancağın yeni çekim merkezini oluşturmuştur.

Sultan Abdülmecid döneminde, Kocaeli Sancağı'na sadece ekonomik ve ticari yönden önem verilmemiş, aynı zamanda bu bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkın beraberce ve huzur içinde yaşamaları için gayret de göstermiştir. Zaman zaman tebaa arasında nadir de olsa bir huzursuzluk olduğunda, Müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan her vatandaşının hukukunu korumaya özen gösterilmiştir. Mesela, 1854 yılına ait bir belgede papazların evlerinde ayin ve ibadet yapmalarına müdahale edilmemesi konusunda Kocaeli kaymakamına ve naibine hüküm yazıldığı ve derhal bu hukuksuzluğun giderilmesinin istendiği görülmektedir.⁸⁰ Yine, 1860 yılına ait bir başka belgede de İzmit civarında meydana gelmeye başlayan eşkıyalık faaliyetlerine karşı askerinin yetersiz kalması anlaşıldığından bölgeye takviye asker gönderilerek huzur ve güvenin sağlanması için gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır.⁸¹

78 Kaya, a.g.e., s. 158-159.

79 Atilla Çetin, *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, Yayıncı Yayınları, Kocaeli, 2004, s. 20.

80 BOA. A. DVN. MHM. 10/85.

81 BOA. A. MKT. UM. 423/26.

Sonuç olarak, Sultan Abdülmecid Kocaeli bölgesinin stratejik öneminin farkındaydı ve İstanbul'a çok yakın bir mesafede olmasından dolayı da Kocaeli Sancağı'nın her yönüyle gelişmesini sağlamak amacıyla çalışmalar başlatmıştı. Devletin yönetim merkezi olan İstanbul, kendi kendine yetecek bir durumda değildi. Çok büyük bir nüfus potansiyeline sahip olan İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamada Kocaeli, özen gösterilen bir sancak konumundaydı. Sultan Abdülmecid'in gayretleri sonucu Kocaeli Sancağı'nda açılan fabrikalarda elde edilen ürünler başta İstanbul olmak üzere, devletin diğer bölgelerinin ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı. Böylece Kocaeli tükettiğinden daha fazlasını üreten bir yapıya kavuşmuş oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. C. İKTS. 1449
- BOA. A. DVN. 21/43
- BOA. A. DVN. MHM. 10/85
- BOA. A. MKT. MHM. 193/17
- BOA. C. BH. 113/5454
- BOA. İ. MVL. 306/12664
- BOA. A. MKT. UM. 423/26
- BOA. D. DRB. İ. 11/22
- BOA. C. ML. 405/16622
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Sene H. 1301 (M. 1884).
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Sene H. 1316 (M. 1898).

Araştırma Eserler

- Bostan, İdris, "İzmit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 536-542.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- Çelik, Gülfettin, *16-19.Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Yayınları, Gebze, 2003.
- Çetin, Atilla, "Osmanlı Devleti'nin Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 345-407.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli Tarihi, Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli, 2002.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, Kocaeli, 2000.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, Yayıncı Yayınları, Kocaeli, 2004.
- Danişment, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Demirarslan, Deniz ve Algan, Özgür, "İzmit Kentinin Mimari Kimliğinin Oluşumunda Ermeni Asıllı Mimarların Katkısı", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s. 464-485.
- Giz, Adnan, "Tanzimat'ın Sanayimiz Üzerindeki Yıkıcı Etkileri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı: 29, 15 Temmuz 1968, s. 15-17.
- Güngör, Yüksel, ERSOY, Nermin ve AKPINAR, Aslıhan, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fabrika-i Hümayun ve Hastanesi", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s. 632-639.
- İpek, Nedim, "Sakarya'da Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 633-660
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943.
- Karavar, Hilal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2007.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

- Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2009.
- Kocaeli'de İl Yılı, Kocaeli İl İdaresi Yayın Kurulu, Kocaeli, Ekim 2011.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959.
- Küçükerman, Önder, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı içinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1998.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, LIX/225, Ankara, 1995, s. 395-412.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri 1838-1860*, İstanbul, 1976.
- Narin, Resül, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Değişim Yayınları, Sakarya, 2011.
- Okuyan, Tuğba, *İzmit Temettuat Defterleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.
- Önsoy, Rifat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Ankara, 1984, s. 5-12.
- Özel, Sabahattin ve KIRBAÇ, Safiye, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sakarya İlinde Mülki Yapı", *Sakarya İli Tarihi*, c.2, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 847-876.
- Özel, Sabahattin, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İzmit", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Adapazarı, 1999, s. 77-99
- Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, Çelçüt Matbaası, İstanbul, 1981.
- Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Dün-Bugün-Yarın, sayı 1, Mart 1985, sayı 1, s. 45-54.
- Sümerbank, "Hereke Fabrikası" *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, c. 1, Temmuz, Ankara, 1961.
- Şentürk, M. Hüdayi, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", *Sakarya İli Tarihi*, c.1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 169-211.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, s. 878-890.
- Uğurlu, Aydın, "Fabrika-i Hümayun Ürünleri ve Estetik Yaklaşım", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 2, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s.1186-1198.
- Ulugün, Dilşah, "Kocaeli Sanayi Tarihi", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, c. 2, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2006, s.1199-1214.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarihi Yayınları, Kocaeli, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982.
- Yurt Ansiklopedisi, "Sakarya", c. 9, 1983, s. 6453-6467.

OSMANLI DÖNEMİNDE KOCAELİ'NDEKİ SANAYİ KURULUŞLARI

Emre DÖLEN*

Giriş

Osmanlı döneminde XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarını göz önüne aldığımızda mevcut sanayi kuruluşlarının İstanbul'dan sonra en yoğun olarak bulunduğu bölge Kocaeli'dir. Burada bir tersane, ikisi devlete ait olan "İzmit Çuha Fabrikası" ile "Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu" ve ikisi özel teşebbüse ait olan "Karamürsel Çuha ve Şayak Fabrikası" ile "İzmit Mensucat İplik Fabrikası" olmak üzere dört dokuma ve iplik fabrikası ve iki çimento fabrikası bulunmaktadır. "Arslan Osmanlı Anonim Şirketi"nin Darıca'da ve "Eskihisar Suni Portland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi"nin Eskihisar'da birer çimento fabrikası vardır. Aşağıda bu kuruluşlar kısaca incelenerek Kocaeli'nin Osmanlı sanayisi içindeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

XX. yüzyılın başlarında İzmit Mutasarrıflığı. Saraya bağlı olan Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu'nun İstanbul Vilâyeti sınırları içinde kalması için İzmit Mutasarrıflığı'nın sınırı Hereke'nin doğusuna çekilmiştir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: emredolen@gmail.com

İzmit Tersanesi

Eski Çağ'da İzmitli denizcilerin bütün Akdeniz'de faaliyette bulduklarına ilişkin olarak Yunanistan'da, Ege Adalarında ve Kuzey Afrika'da çeşitli kitabelere rastlanmıştır. Ele geçen kitabelerden bu dönemde çevresi yoğun ormanlarla kaplı olan İzmit'te gemi yapıldığı ve bu işle uğraşan meslek gruplarının olduğu görülmektedir. İmparator Diokletianus'un da İzmit'te bir tersane kurduğu bilinmektedir.¹ Bizans döneminde de İzmit'te bir tersanenin varlığından söz edilebilir; ancak bu tersane Latinler döneminde önemini yitirmiştir. İzmit'in Osmanlılar tarafından alınmasının ardından bu tersanenin canlandırılmasına girişilmiştir.²

Karamürsel Bey Pronectus [Karamürsel] kasabasını aldıktan sonra denize de egemen olmak gerektiğini görerek Kavak Koyu-Armutçuk mevkiinde bir tersane kurarak öncelikle beş gemi yaptırdı. Bunlar bir buçuk direkli ve yarım güverteli küçük teknelerdi. Daha sonraları özellikle yük taşımada kullanılan bu tip teknelere "karamürsel" adı verildi.³

İzmit tersanesi Sultan Orhan döneminde küçük boyutlu teknelerin yapımına uygun bir hale getirilmiş olmakla birlikte Süleyman Paşa'nın Gelibolu'yu donanma merkezi haline getirmesi sonucunda İzmit ile birlikte Karamürsel de önemini yitirdi.⁴ Yavuz Sultan Selim dönemine (1512-1520) gelindiğinde İstanbul ve Gelibolu tersaneleri işlevini yitirmiş ve İzmit tersanesi de küçük filikaların yapıldığı bir kayıkhaneye durumuna gelmişti. Yavuz Sultan Selim güçlü ve çok sayıda gemisi olan bir donanma yapılması için Sadrazam Pirî Mehmed Paşa'yı görevlendirdi. İlk olarak Haliç tersanesi çalışır duruma getirildi ve Hersekli Ahmed Paşa'nın gayretiyle Karamürsel'deki eski tersane çalışır hale getirildi. İzmit tersanesi de Hersekli Ahmed Paşa'nın damadı olan Defterdar Abdüsselâm Efendi tarafından kendi arazisi üzerinde yeniden kurularak H.937[1530]'da çalışır duruma getirildi. Abdüsselâm Efendi'nin H. 957 [1549] tarihli vakfiyesinde,

"... kasaba-yı mezkûrede sâhil-i bahrde vâki' olup taraf-ı sultânîce senevî altı yüz dirhem ücret-i mu'ayyene ile isti'car edilen ve mîrî keresteler vaz'ına mahsûs bulunan ve tersâne denilen beyt-i kebîrin binâ olduğu arazi-i hâliyenin tamamı ve işbu arâziye muttasıl olup üzerinde sefîne-i emîriyye inşa olunan diğer arâzi-i hâliyenin tamamı her ikisi de tahdit ve beyândan müstağnidir..."

denilmesi⁵ XVI. yüzyılda burada tersanenin yanında muhtemelen aynı zamanda İstanbul'daki tersaneye de hizmet veren bir kereste deposu bulunduğunu kanıtlamaktadır. Arşiv belgelerinden aynı dönemde gemi inşasında Rum ustaların da çalıştığı görülmektedir. 7 Ekim 1571'de meydana gelen İnebahtı Savaşı'ndaki yenilgi üzerine kısa sürede yeni bir donanma yapılması için diğer tersaneler ile birlikte İzmit tersanesi de yoğun bir biçimde çalıştırılmıştır.⁶

1 Nezih Fıratlı, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul 1971, s. 30.

2 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kurulması (1789-1867)*, 2. baskı, Ankara 2001, s. 7.

3 Agâh Yönel ve Şemsettin Arkan, *Karamürsel*, Ankara 1972, s. 21-23. "Osmanlılar'ın ilk çekirisi olan Karamürsel gemisi, daha sonraları nakliyede kullanılan bir buçuk direkli, sivri üçgen yelkenli, yarım güverteli küçük teknelerden ibaretti. Bu ismi Karamürsel Bey'in kendi adını verdiği Karamürsel Limanı'nda yaptırdığı rivayet edilen ilk gemiden aldığı kabul edilmektedir. Değişik şekillerde büyük tipleri de yapılmış, Akdeniz devletleri donanmasında caramusal adıyla kullanılmıştır. Venedik donanmasında değişik şekillerde yapılmış olanları da vardır. Gövdeleri yuvarlak olduğu için kadirgalara nisbetle rüzgâra karşı daha dayanıklıdır." [İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 234].

4 Avni Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul 1981, s. 99-100.

5 Ahmed Nezih Galitekin, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde bir Eşraf Ailesi (Soydan'lar)*, İzmit 2011, s. 177.

6 İdris Bostan, s. 92.

Pirî Reis'in çizimine göre bir Karamürsel teknesi.

İzmit Tersanesi'nin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. Buradaki kapı demiryoluna bakan iki kapıdan batıda bulunanı olup Tersane'nin ana giriş kapısıdır. Bu kapı Kasr-ı Hümayûn'dan aşağıya inen yolun demiryolunun üzerinden geçtiği ve günümüzde var olmayan köprünün tam karşısına gelmekteydi.

İzmit Tersanesi'nin doğu köşesinde bulunan kapısının XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.

Gerek İzmit ve gerekse İstanbul tersanesine kereste sağlanmasını düzenlemek üzere İzmit'te bir kereste emini ile onun yardımcısı olarak kereste mübaşirleri vardı.⁷ Kereste taşımak için çevre bölgelerde manda arabası olan köylüler saptanarak kayda geçirilir ve bunların başlarına arabacı başları tayin edilirdi. Tersaneye kereste gerekli olduğunda bu istek kereste emini tarafından sivil yönetime ve arabacı başlarına bildirilirdi. Gerekli ağaçlar arabacı başlarının gözetiminde kışın kesilir ve daha sonra arabalara yüklenerek İzmit'e taşınırdı. Gelen ağaçlar kereste mübaşirleri tarafından denetlenir ve eğer gerekli nitelikte değilse bedeli ödenmeyerek bir bölgede yığılırdı. Buna "ısrırganlığa çekmek" denilirdi. Genel olarak ağaçların bedeli nakit olarak ödenmeyip bunlar vergiye sayılırdı. Kerestelerin kabulünde büyük yolsuzlukların olduğu, arabacıların İzmit yakınında toplanarak kereste mübaşirlerine hediye adı altında rüşvet topladıkları ve böylece kerestelerinin ısrırganlığa çekilmesini önlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁸

İzmit tersanesi XVII. yüzyılda Köprülüler devrinde genişletilmiş ve Venedik donanmasına karşı savaşan gemilerin bir bölümü burada yapılmıştır. Sultan II. Mustafa döneminde (1695-1703) İzmit tersanesi Küçük Hüseyin Paşa tarafından esaslı bir dönüşümden geçirilip kürekli gemi yapan tezgâhlar kaldırılarak kalyon yapımına başlandı.⁹ XVIII. yüzyıl başlarında 1711'de Baltacı Mehmed Paşa Rusya seferine çıkmadan önce ince donanma için gerekli 50 parça kayık İzmit tersanesinde yapılmıştır.¹⁰

İzmit tersanesi 1766 depreminde büyük hasar gördü ve uzun bir süre terk edilmiş durumda kaldı. Sultan III. Selim donanmayı yeniden düzenlemeye girişerek 1792'de donanmanın başına Kaptan-ı Derya olarak Hüseyin Paşa'yı getirdi. Hüseyin Paşa İzmit'e gelip burada uzun süre kalarak tersaneyi günün teknik koşullarına uygun olarak yeniden inşa ettirdi. Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) Navarin bozgununun ardından Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa 1836'da İzmit tersanesini de yoğun bir biçimde çalıştırarak yeni kalyonlar yapımına girişmiştir. Bu sırada İzmit tersanesinin yeniden elden geçirilerek onarıldığı ve çevresinin duvarlarla çevrildiği tersane kapısına konulan ve günümüzde mevcut olmayan H.1254 [1838] tarihli on beş mısralık kitabesinden anlaşılmaktadır.¹¹

7 Ahmed Nezih Galitekin, s. 179 ve 183.

8 Rifat Yüce, *İzmit ve Çevresel Tarihi*, Kısaltan ve özleştiren Metin Yüce, İzmit 1998, s. 34-35.

9 Avni Öztüre, s. 106.

10 12 Zilhicce 1122 [1 Şubat 1711] tarihli bir belgede bu konuda "İnşâallahu te'âlâ İznikmid'de müceddeden bina ve inşa olunup Donanma-yı Hümayûn ile ihrac olunacak *elli kit'a kayık ta'bir olunur sefineler* bi-avnilahî te'âlâ fermân olduğu mahalle değîn tekmi l etdirilmek üzere olup..." denilmektedir. [Ahmed Nezih Galitekin, s. 179].

11 Avni Öztüre, s. 109-111. İzmit tersanesinde 1828'de bir brik inşa edilmiş, 1837'de Fazl-ı İlahî firkateyni

Sultan II Mahmud döneminde 1836'da Kocaeli timarları İzmit tersanesine ocaklık olarak verilmiştir.¹²

Emre
DÖLEN

İzmit Tersanesi'nin XX. yüzyıl başlarında denizden görünümü. Sağda iki tane ahşap teknenin inşa edildiği görülmektedir.

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) büyük bir donanma programı yapılarak uygulamaya geçirildi ve 1863 ile 1864 yıllarının bütçelerinin yarısı donanmaya ayrıldı. Bunun için İstanbul ve İzmit tersaneleri yeniden düzenlenerek genişletildi.¹³ 1870 yılına gelindiğinde bir bölümü satın alınan ve bir bölümü de yerli tersanelerde yapılmış olan otuz zırhlı ve yetmiş altısı ahşap olmak üzere 106 gemiden oluşan bir donanma ortaya çıktı. Bu gemilerden yirmi altı tanesi İzmit tersanesinde yapılmıştı.¹⁴

Tersane'nin Sultan Abdülaziz tarafından onartılmasının ardından 1863'te konulan kitabeden geriye kalanlar. [Kocaeli Arkeoloji Müzesi].

Buharlı ve demirden yapılmış gemilerin çoğalıp ahşap gemilerin yerini almasına kadar İzmit Tersanesi'nde ahşap gemiler yapıldı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren tersanenin faaliyeti gerilemeye başladı ve Sultan Abdülaziz döneminde kısa süren bir canlanma ortaya çıkmakla birlikte XX. yüzyılın başından itibaren gemi yapımına son verilerek sadece onarım işleri yapılmaya başlandı.

II. Meşrutiyet döneminde 1913'te İzmit'te önceleri bir yüzer havuz ile onarım işleri yapacak ve ilerde de her çeşit geminin onarım ve inşaatı yapabilecek modern bir tersanenin kurulması planlanmıştır.¹⁵

tamire alınmış ve 1849'da Ziver-i Derya adında bir kotra inşa edilerek donatılmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. [İdris Bostan, s. 385, 368 ve 396].

12 Ahmed Nezih Galitekin, s. 181-182.

13 Sultan Abdülaziz tarafından İzmit tersanesinin onartılması üzerine H.1280 [1863]'de tersanenin kapısına Abdülaziz'in tuğrasını ve şair Safvet Efendi tarafından tarih düşürmek üzere yazılmış on iki mısralık şiiri içeren bir kitabe konulmuştur. Yol yapımı sırasında tersane yıkılırken bu kitabe de sökülmüş ve nakli sırasında bazı parçaları kaybolarak müzeye ancak üç parçası ulaşabilmiştir. [Nezih Fıratlı, s. 41]. Bu şiir için şair Safvet Efendi'ye 1500 kuruş atıye verilmiş olup kitabenin tarih mirası "Yapdı çok dılcü şeh-i cemcâh bu tersâneyi" olup ebced hesabı ile 1280 tarihine karşılık gelmektedir. [Ahmed Nezih Galitekin, s. 180].

14 Avni Öztüre, s. 118.

15 Bu programa göre "İzmit'de direnotları tathir ve tamir için kırk bin ton kuvve-i ref'iyye [kaldırma kuvvetine]

Bunun için Osmanlı donanmasında müşavir olarak çalışan Amiral Arthur Henry Limpos Paşa Londra'ya gönderilerek çeşitli firma ve fabrikalardan teklifler alınmıştır. Konu 18 Haziran 1329 [1 Temmuz 1913]'da Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiş ve Bahriye Nezâreti tarafından gerekli girişimlerde bulunulması istenilmiştir. Ancak, araya giren I. Dünya Savaşı nedeniyle bu program gerçekleştirilememiştir. İzmit tersanesi yüzyıllar içinde düzenli çalışmaya da İzmit ve çevresinin ekonomisine katkıda bulunduğu gibi önemli bir istihdam kaynağı olmuştur. İzmit Tersanesi'nin son olarak yaşadığı en önemli olay Atatürk'ün cenazesinin 19 Kasım 1938 akşamı tersane iskelesinden karaya çıkartılıp buradan törenle özel trene götürülmesidir.

3 Haziran 1923'te "İzmit Bahriye Kumandanlığı" kurulmuştur. Lozan Barışı hükümleri uyarınca Boğazların askerden arındırılması söz konusu olduğundan donanma üssünün İzmit Körfezi'nde bulunmasına karar verilerek üssü korumak üzere Darıca, Diliskelesi, Topçular ve Hersek bölgelerine top bataryaları yerleştirilerek müstahkem mevki oluşturulmuş ve İzmit Bahriye Kumandanlığı'nın adı "Marmara Üss-i Bahrî ve Kocaeli Müstahkem Mevki Kumandanlığı" olarak değiştirilmiştir. Gölcük Deniz Üssü'nün kuruluşunun ardından buradaki binalar terk edilmiştir.¹⁶ 1960'lı yıllarda D-100 karayolunun yapımı sırasında tersanenin bir bölümü ve demiryolunun sahilden geçirilmesi sırasında da kalan bölümü yıkılmıştır.¹⁷

1920'li yılların ortalarında Marmara Üss-i Bahrî ve Kocaeli Müstahkem Mevki Kumandanlığı'nda Cumhuriyet Bayramı kutlaması. Arkadaki levhada "Yaşasın Cumhuriyet" yazılıdır.

İzmit Çuha Fabrikası

Osmanlı döneminin önemli dokuma fabrikalarından biri olan İzmit Çuha Fabrikası Tanzimat döneminde girilen sanayileşme programı çerçevesinde ilk kurulan fabrikalardan biridir.¹⁸ Sultan Abdülmecid Tanzimat fermanının hemen ardından 1839'da yayınladığı bir

malik bir samih [yüzer] havuz celbi ve Haliç'deki havuzlarla müstemilâtından bulunan fabrikaların sefain-i harbiye ve ticariyeyi bir suret-i mükemlede tamir edebilecek bir hale ifrağı.." söz konusudur. [Ahmed Nezih Galitekin, s. 181].

16 Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli 2009, s. 159.

17 Şakir Balkı, *İzmit'te Zaman (Kent Üzerine Ol Vukuat-ı Hikâyat)*, İzmit 1995, s. 127-132.

18 1992'da yayınladığım *Tekstil Tarihi* adlı kitabımı yazarken İzmit Çuha Fabrikası hakkında çeşitli kaynaklarda aynen tekrarlanan iki üç cümlelik bilgi dışında hiçbir bilgi bulamadım. Bu konunun araştırılması gerektiğini Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden dostum Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na açtım ve bunun bir tez konusu olarak verilebileceğini belirttim. Bu önerim üzerine konu yüksek lisans öğrencisi Hilal Karavar'a tez konusu olarak verildi. Bunun sonucunda İzmit Çuha Fabrikası'nın tarihi arşiv belgelerine dayanılarak ortaya konulduğu gibi bu tez Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından 2007'de bir

Hatt-ı Hümayûn ile gerek askeriye için gerekli olan ve gerekse halkın kullandığı çuhanın ithal edildiğini ve bunun bedelinin dışarıya ödendiğini, gerekli çuhanın yerli olarak üretilmesi durumunda hem ödenen paranın memleket dâhilinde kalacağını ve hem de birçok kişiye iş yaratacağını belirterek İzmit'de bulunan dinkhanenin bir çuha fabrikasına dönüştürülmesini emretmiştir.

Bunun üzerine 1843'te Serasker Rıza Paşa'nın gayretleriyle çuha fabrikasının İzmit yakınında bulunan ve Hazine-i Hassa'ya ait olan ve Karakadılar adındaki yerdeki kiraz bahçesi üzerinde kurulmasına karar verilmiş ve kuruluş için kaynak arayışına girilmiştir. Fabrikanın kuruluş giderlerinin öncelikle Kocaeli Sancağı'nın gelirlerinden karşılanması düşünülmüş ise de halkın vergilerini zamanında ödeyememesi ve toplanacak verginin de yetmeyeceği görüldüğünden halkın vergileri karşılığında fabrika inşaatında çalıştırılabileceğine karar verilerek başka kaynaklar aranmaya başlanmıştır. Fabrikanın toplam maliyeti 40.075.220 kuruş olarak hesaplanmış ve bu tutar İzmit Sancağı gelirlerinden, Hazine-i Hassa'dan ve Maliye Hazinesi'nden karşılanmıştır. Fabrikanın yapımı Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler tarafından üstlenilmiş ve inşaat kısa sürede tamamlanmıştır. Hazine-i Hassa'ya ait olan fabrika 1851'de Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye'ye devredilmiş ve bundan sonra bir askerî fabrika olarak çalışmıştır.

Sultan Abdülmecid.

İzmit Çuha Fabrikası'nın yeri.

kitap olarak da yayınlandı. [Hilal Karavar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e *İzmit Çuha Fabrikası (1844-1920)*, İzmit 2007]. Günümüzde bu fabrika hakkında adı geçen araştırma dışında başka bir kaynak bulunmamaktadır ve makalenin bu bölümü adı geçen kaynaktan özetlenmiştir.

İzmit Çuha Fabrikası'nın XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.

İzmit Çuha Fabrikası'nın XX. yüzyıl başlarındaki genel görünümü.

İzmit Çuha Fabrikası'nın su kanalının XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.

Fabrika ipliklerin eğirildiği “bükümhane”, ipliklerin boyandığı “boyahane” ve dokuma işleminin yapıldığı “dokumahane” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Fabrikanın makine ve teçhizatı İngiltere’den satın alınmış ve bu iş için Barutçubaşı Ovanes 18 Haziran 1843’de Londra’ya gönderilmiştir. Fabrikanın zaman zaman genişletildiği ve makinelerinin yenilediği görülmektedir. 1853’te yapağı ayırma makineleri alınmış, 1854’te Fransa’ya yeni makine siparişleri verilmiş ve genişletme için yeni bir bina yapılmasına karar verilmiştir. 1870’de üretimi arttırmak için Fransa’ya yeni makine siparişleri verildiği gibi bu makineler için yeni bir bina yapılmıştır. 1910’da fabrikanın bütün makinelerinin yenilenmesine karar verilerek bu konuda Avrupa’ya siparişler verilmiş ve en son 1918’de Avusturya’dan bazı makineler alınmıştır. Fabrikadan Başiskele’ye uzanan bir dekovil hattının varlığı bilinmekle birlikte bunun ne zaman yapılmış olduğu konusunda bir bilgi yoktur.

İzmit Çuha Fabrikası'nı Başiskele’ye bağlayan dekovil hattının haritası.

Fabrikada Avrupa'dan getirilmiş çok sayıda yönetici, usta ve işçi çalıştırılmıştır. Bunlarla genel olarak iki yıllık sözleşmeler yapılmıştır. Ustalarla yapılan sözleşmelerde gündelik çalışma on saat olarak belirlenmiş ve iki yıl içinde yanlarında bulunan Osmanlı uyruklu işçilere zanaatlarını öğretmeleri istenilmiştir. 1846-1847 yıllarında fabrikada 24 usta, 259 işçi ve 24 diğer görevliler olmak üzere toplam 307 kişi çalışmaktadır. Fabrika müdürü ve üst yönetimi daima Türk subaylardan oluşmuştur.

Başlangıçta yalnız yünlü dokuma yapılması hedeflenmişken zaman içinde bunun yanında pamuklu dokumaya da geçilmiştir. Yerli yapağının kalitesinin düşük olması nedeniyle kaliteli kumaşların dokunması için yapağı ve bazen de iplik ithali yoluna gidilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte önemli oranda hammadde, ödenek ve güvenlik sorunları ortaya çıkmıştır. Hammadde sıkıntısını azaltmak için bazı özel fabrikalar kapatılırken askerî fabrikaların kapasiteleri ve işçi mevcutları arttırılmıştır. İzmit Çuha Fabrikası için ince çuha üretimine gerekli olan yapağı Avusturya'dan ithal edilmiştir. 1918'de Avusturya'dan yeni makineler ve elektrik üretimi için türbin ithal edilmiş ve bunların bedeli hurda bakır ihraç edilerek ödenmiştir. Erkek işçi sıkıntısı nedeniyle 1916'dan itibaren kadın işçi de alınmaya başlanmıştır. Savaş döneminde zaman zaman ödenek sıkıntısı ortaya çıkmış ve işçi ücretlerinin ödenmesi sorun olmuştur. Mütareke döneminde doğan güvenlik boşluğu sonucunda fabrika çevresinde çapulcu ve eşkıyalar türemiş ve bu durum karşısında fabrika müdürlüğünün 15 Ekim 1919 tarihli talebi üzerine fabrikayı korumak üzere askerî birlik yerleştirilmiştir. 18 Haziran 1336 [1920]'da İngilizler tarafından denizden topa tutulmuş ve çıkan yangında fabrikanın önemli bir bölümü yanmıştır. Bunun üzerine bir komisyon kurularak 1 Temmuz 1920'de hasar tespiti yapılarak bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda kullanılabilir biçimde sağlam durumda olan, onararak kullanılabilir duruma getirilebilecek olan ve kullanılamayacak derecede hasar görmüş bulunan makine ve teçhizatın ayrıntılı bir dökümü yapılmıştır.

Levazimat-ı Umûmiye-i Askeriye Dairesi tarafından kurulan bir komisyon eliyle fabrikanın bazı eşyası değişik kurumlara dağıtılmış, seçilen makine ve teçhizatın da Adapazarı'na taşınmasına karar verilmiş ve 1922 yılına kadar belirli aralıklarla taşıma işlemi yapılmıştır. Bir bölüm makine ve teçhizatın da Ankara'ya gönderilmesini karar verilmiştir. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne Kocaeli Livası adına katılan heyet tarafından sunulan raporda İzmit Askerî Mensucat Fabrikası'nın eski haline getirilerek yeniden açılması istenmiş olmakla birlikte bu konuda bir karar alınmamıştır. Binalarının bir bölümü yıkılmış ve yanmış, araç ve gerecinin bir bölümü kullanılamayacak derecede tahrip olmuş ve sağlam kalmış bir bölümü de dağılmış bulunan İzmit Çuha Fabrikası bir daha onararak çalışır duruma getirilmemiş ve tarihe karışmıştır.

İzmit Çuha Fabrikası ürünleri ile 1856 Paris Sergisi'ne ve 1863'te İstanbul'da açılan Sergi-i Umûmî-i Osmanî'ye katılmıştır. Paris Sergisi'nde 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşırı ve keçe örnekleri sergilenmiş ve mansiyon alınmıştır. İstanbul'daki sergide ise 500 kalem ürün sergilenmiştir. Bunlar arasında gömleklilik, elbiselik ve döşemelik kumaşlar, eldivenler, ağartılmamış pamuktan dokunmuş "Amerikan bezi" gibi ürünler bulunmaktaydı. Ancak, bunlar aynı kalitedeki Fransız ürünlerinden % 15 oranında daha pahalıydı.¹⁹

19 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 83.

İzmit Çuha Fabrikası'nın günümüze ulaşan kalıntıları.

Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu

Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu'nun Kuruluşu²⁰

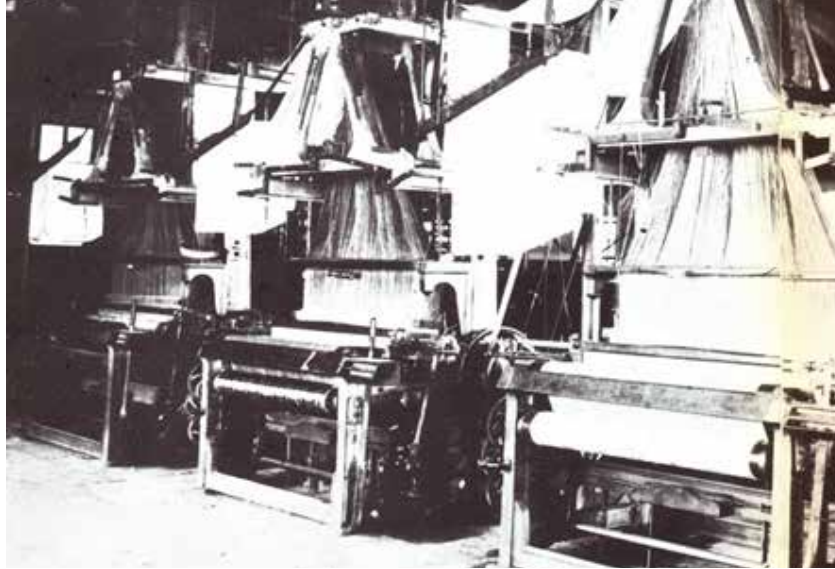
Sultan Abdülmecid'in saltanatı döneminde Ohannes ve Boğos Dadyan "İzmit Çuha Fabrikası"nın yapımını üstlenmişler ve bu sırada görüp beğendikleri Hereke'de İzmit'den elde ettikleri kâr ile kendi hesaplarına bir fabrika kurmaya girişmişlerdir. Fabrikanın günümüzde bulunmayan ilk binasının mimarı Garabet Balyan'dır. Fabrika 1843'te 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes dokuma tezgâhı ile üretime başlamıştır. Dadyan kardeşler 1845'te Padişah Abdülmecid lehine fabrika üzerindeki haklarından vazgeçmişler ve fabrika "Hazine-i Hassa Nizâreti"nin yönetim ve mülkiyetine geçmiştir.

Hereke'nin ve Hereke Fabrikası'nın XX. yüzyıl başlarındaki genel görünümü.

²⁰ Ömer Alageyik, "Türkiye'de mensucat sanayiinin tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl 2/Sayı 16, (15 Haziran 1967), 9-11; Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit 1952, s. 177-179; A. Batur ve S. Batur, "İstanbul'da 19. yüzyıl sanayi yapılarından Fabrika-i hümayunlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTÜ; 14-18 Eylül 1981) Bildirileri*, Cilt III, İstanbul 1981, s. 334-335; *Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank (1933-1973)*, Ankara 1973, s. 118-122, Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Ankara 1987; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 51-52.

Hereke Fabrika-yı Hümayûnu birinci muallimi Musa Hilmi Efendi'nin (ölm. 1903) 1895 yılında yazdığı tarihçede fabrikanın kuruluşu konusunda ilginç bilgiler verilmektedir.²¹ Buna göre, Sultan Abdülmecid döneminde malî ve iktisadî işlere karışan Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler İzmit Çuha Fabrikası'nın inşaatını üstlendikleri sırada kendi hesaplarına kuracakları bir fabrikanın inşaat levazımını ve masrafını da bu arada çıkartabilecekleri düşüncesiyle Serasker Rıza Paşa'nın onayını da alarak Hereke'de bir fabrika kurmaya girişmişler ve böylece kendi adlarına ve hesaplarına 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes dokuma tezgâhı içeren bir fabrika kurarak işletmeye başlamışlardır. İki yıl sonra bunu haber alan Sultan Abdülmecid yanına Serasker Rıza Paşa'yı alarak denizden İzmit'e doğru yola çıkmış ve Hereke önlerine geldiklerinde fabrikayı görerek bunun ne olduğunu sorunca zor durumda kalan Serasker Rıza Paşa burada da padişah adına bir fabrika kurulmuş olduğunu söylemek zorunda kalmış ve böylece fabrikanın mülkiyeti sahipleri tarafından Sultan Abdülmecid'e devredilmiştir. Böylece, İzmit Çuha Fabrikası'nın inşaatı sırasında Dadyan kardeşler ile Rıza Paşa üçlüsünün elde etmiş olduğu haksız kazançlar devlete geri dönmüştür.

Hereke Fabrika-yı Hümayûnu'nunda desenli dokuma yapan Jacquard dokuma tezgâhları. (XIX. yüzyıl sonu).

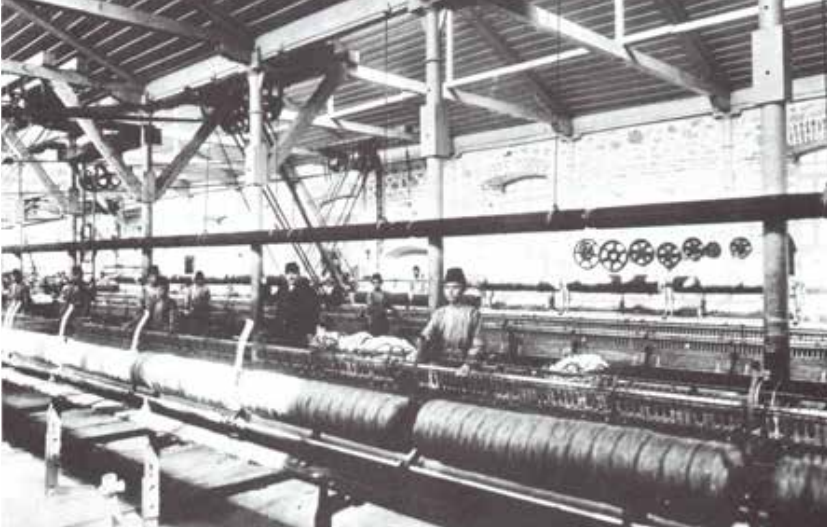
Hereke'deki pamuklu dokuma tezgâhları 1850'de Bakırköy'de kurulmakta olan fabrikaya²² taşınmış ve buna karşılık saray için ipekli canfes ve döşemelik dokumak üzere 100 tane jakarlı el tezgâhı kurulmuştur.²³ Hereke Fabrikası'na ipekli dokuma için Fransa'dan jakarlı dokuma tezgâhları getirtilirken bunların ustaları, işçileri ve onarıcıları da birlikte getirtilmiştir.

21 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, s. 177.

22 Bu fabrika 1850'de Barutçubaşı Ohannes tarafından Makrıköy [Bakırköy]'de "Basmahane" adı altında şimşir kalıplar ile bez üzerine baskı yapmak için özel girişim olarak kurulmuştur. Avrupa rekabeti karşısında çalışmasını sürdüremez duruma düşmesi sonucunda 1860'da Hazine-i Hassa'ya ve 1867'de de Harbiye Nezareti Levazimat-ı Askeriye Dairesi'ne devredilmiş ve bundan sonra yalnız ordu için bez ve kumaş dokumuştur.

23 Desenli kumaşların dokunması çok eskiden beri üzerinde uğraşılan bir konu olup eski Çin'den başlayarak çeşitli dokuma yöntemleri ve tezgâhları geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki ilk başarılı dokuma tezgâhı Fransız ipekli dokumacısı Joseph-Marie Jacquard (1752-1834) tarafından 1801'de ortaya konulmuş ve 1812'den sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu tezgâhta dokunacak desene göre atılacak her mekik için üzerine delikler açılmış bir karton levha yardımıyla hangi çözgü ipliklerinin aralanacağı belirlenir. Bu tezgâhta dokuma işlemi pahalıya mal olduğundan genellikle pahalı bir elyaf olan ipeğin dokunmasında kullanılır. [Emre Dölen, *Tekstil Tarihi-Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul 1992, s. 320-322].

Hereke Fabrikası kendi ürünlerini satmak üzere 1875'te İstanbul'da Kapalıçarşı'da bir satış mağazası açmıştır. Fabrika ürünlerinin satışı yanında sipariş üzerine üretim yapma da öngörülmüş, ancak Hazine-i Hassa Nezâreti siparişlerin kendi onayı ile yapılabileceğini ileri sürerek zorluklar çıkarmıştır. Müşteri isteklerini "evvela istida ile mezkûr nezarete bildirecek ve uygun görüldüğünde nezaretçe verilecek müsaadeye göre" üretime geçilebilecektir. Bu gibi çeşitli zorluklar karşısında iş yapamaz duruma gelen mağaza 1875'te kapatılmıştır.

Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu'nunda vargel eğirme tezgâhı. (XX. yüzyıl başı).

Hereke Fabrikası 1878'de önemli bir yangın geçirerek yanmış ve onarım nedeniyle üretim durmuştur. Onarım ancak 1882'de tamamlanabilmiş ve yeniden üretime geçilmiştir. 1889'da ikinci kez İstanbul'da Zaptiye Caddesi'nde bir satış mağazası açılarak zararına çalışan fabrikaya ticari bir nitelik kazandırılmak istenilmiştir. Bu mağaza 1925 yılında da varlığını sürdürmekteydi. 1890'da Manisa ve Sivas'tan ustalar getirtilip halı üretiminin hazırlıklarına başlanmış ve 1891'de de üretime geçilmiştir. 1902'de 20 tezgâhlı "çuha, şayak ve iplik" bölümünün kurulmasına geçilmiş ve 1905'te yünlü dokumacılık başlamıştır. Bundan bir süre sonra 1908'de fes üretimine de geçilmiştir.

Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu'nunda laboratuvar. (XX. yüzyıl başı).

Hereke Fabrikası ürettiği nitelikli ürünler ile gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında adını duyurmuştur. Hereke Fabrikası ürünleri 1894 Lyon, 1910 Brüksel ve 1911 Torino uluslararası sergilerinde “Diplome de Grand Prix” ve “Diploma di Gran Premio”, 1907’de Ziraî, Sinaî ve Ticarî Bursa Sergisi ile 1921 İzmir I. İktisat Kongresi Sergisi’nde gümüş madalya almıştır.

1894’de Alman İmparatoru II. Wilhelm Hereke Fabrikası’nı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret nedeni ile Mimar Sarkis Balyan tarafından İstanbul’da üç haftada hazırlanan Beyaz Köşk Hereke’deki yerine bir günde monte edilmiştir. Bu köşk eski fabrika yapılarından kalan tek bölümdür. Sultan V. Mehmed Reşad 4 Haziran 1909 günü Ertuğrul yatı ile Hereke’ye gelerek fabrikayı gezmiş ve gene deniz yoluyla geri dönmüştür.

Sultan V. Mehmed Reşad 4 Haziran 1909 günü Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu’nu ziyareti.

1917’de yünlü dokuma tezgâhlarının sayısı 20’den 50’ye çıkartılarak üretim arttırılmış ve kadın işçilerin çalıştırılmasına başlanmıştır. Fabrika 1910’larda 149 HP gücündeki buhar makinesinin yanında yalnız burada bulunan boyahane ve perdaht makineleri ile Osmanlı İmparatorluğu’nun en modern tekstil kuruluşu konumundadır.

Cumhuriyet’in ilanından sonra 1925’te Maliye Vekâleti’ne bağlı olan “Sanayi ve Maadin Bankası”na devredilmiş, bu dönemde genişletilerek tezgâh sayısı 101’e çıkartılmıştır. 1932’de iplik ile makinelerin çoğu yanmış ve hemen onarılarak üretim sürdürülmüştür. Daha sonra “Sanayi Ofisi”ne devredilen fabrika kısa bir süre sonra kurulan Sümerbank’a geçmiştir. Sümerbank tarafından kurulan “Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları T.A.Ş.”ne bağlanmıştır. Bundan sonra Sümerbank içinde yapılan çeşitli örgütsel değişiklikler sırasında değişik konumlar almıştır.

Dolmabahçe Sarayı’ndaki Dokumahane

Dolmabahçe Sarayı’nın ek yapıları arasında iki katlı bir dokumahane binası bulunmaktadır. “Hereke Dokumahanesi” olarak adlandırılan bu yapının ve dokumahanenin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak, bu dokumahane Hereke Fabrika-yı Hümayunu ile işbirliği içinde Osmanlı İmparatorluğu sona erinceye kadar çalışmıştır. Burada saray için halı ve ipekli kumaş dokunmuş olup bu dokumahanenin son günlerini görmüş olan Naci Erişkin aşağıdaki bilgileri vermektedir.²⁴

“... Ustalar sabah namazından hemen sonra çalışmaya başlardı. İşlerinin önemine ve aceleliğine bağlı olarak bazen akşam ezanına kadar çalışırlardı. Ama asıl çalışma süresi

24 Önder Küçükerman, s. 67-68.

ikinci ezanına kadardı. Acele olup, yetiştirilmesi gereken halıların dokunmasında görev alan ustalar, gerekirse atelyede geceleri de kalarak çalışırlardı. Bu gibi durumlarda sedirlerde uyurlardı.

O günlerde dokumahanede 40 ile 60 arasında halıcı ve 10-15 arasında Jakarcı bulunurdu. Bunların bir kısmı yetiştirilmekte olan kalfalardı.

Halıcı ustalar istedikleri anda dinlenme yerine iner, kendi dolabından kahve cezvesini ve «Kallâvi» fincanını çıkarır, ortada devamlı olarak yanmakta olan ocakta kahvesini pişirir, sedirde uzanarak sigarası ile içerdi. Kahve ve şeker, Saray idaresince karşılanır ve sarfiyat hiçbir şekilde kısıtlı tutulmazdı. Yani her usta istediği kadar kahve içebilirdi. Ortadaki özel ocakta günün yirmi dört saati mangal kömürü yakılır ve ayrıca bunu yakan ve ocağın sürekli yanışını sağlayan bir görevli bulunurdu.

O tarihlerin en tanınmış üstad halıcıları ve jakarcıları burada «İşliyorlardı»...”

Dolmabahçe Sarayı'ndaki dokumahane.

Karamürsel Mensucat Fabrikası

Bir özel sektör kuruluşu olan “Karamürsel Çuha ve Şayak Fabrikası” Saray-ı Hümayun’da Şayak ve Çuhacıbaşı olarak çalışmış olan Taşlıcalı Mehmed Suphi ile Yusuf Ağa ve ortakları tarafından merkezi İstanbul’da Bahçekapı’da olmak üzere 25.000 lira sermayeli bir komandit şirket olarak 1890’da kurulmuştur.²⁵ Şirket Karamürsel’de deniz kenarında bir fabrika kurmaya girişmiştir. Fabrikanın makinelerinin Almanya’dan getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Şirket ithal ettiği makinelerin gümrük vergisinden muaf olması için altı ay uğraşmıştır. 1892’de üretime geçen fabrikanın ürünleri kısa sürede çok tutulmuş ve 1895’te İstanbul dışında Trabzon, Bursa, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Afyon Kütahya, Biga,

25 Atilla Oral, “Türk tekstil sanayiinin «en eski» özel sektör kuruluşu Karamürsel mensucat”, Hedef, Sayı 106 (Ekim 2002). Atilla Oral bir başka yazısında fabrikanın kuruluşu konusunda farklı bir öykü anlatmaktadır. Buna göre, fabrikanın belli başlı kurucuları Boşnak kökenli Cengiş Mustafa, Begoviç İbrahim, Sipahiç Suphi, Koryeniç Mehmet, İbrahimpaşazade Mustafa Şükrü, Mustafa Naili ve Kürkübaşı Salih Beyler ile Hacı Adem Ağa olup fabrikanın kurulması için Büyükkçekmece’den İzmit’e kadar yer aranmış fakat kimse gerekli araziyi vermek istememiştir. Karamürsel’e yerleştirilmiş olan Bosna göçmenleri bunu duyunca fabrikanın inşaat ve montajında bedava çalışacaklarını bildirerek fabrikanın Karamürsel’e kurulması için yalvarmışlardır. [Atilla Oral, “Karamürsel Fabrikası”, *Kocaeli Gazetesi*, 30 Mayıs 2004].

26 Ahmed Yüksel Özemre anılarında babasının Karamürsel Mensucat ve Ticaret A.Ş.’nde 27 yıl çalıştıktan sonra 1950’de hiçbir sosyal güvencesi olmaksızın işine son verildiğini, kendisinin dostu olan Fabrika Müdürü Ziya Bey’in haksızlığı kısmen telafi etmek için kendisine hurdaya çıkmış biri 1898 ve diğeri 1912 yapımı olan iki tane «Alman malı» dokuma tezgâhı verdiğini, babasının bunları onartarak Laleli’de Taş Han’ın üst katında kiralandığı iki odada fason dokuma üretimi yaptığını yazmaktadır. [Ahmed Yüksel Özemre, *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nde Sekiz Yılım*, İstanbul 2006, s.98, dipnot 108].

İnegöl gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerinde satış temsilcilikleri açıldığı gibi Selanik'te de bir temsilcilik açılmıştır.

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın 1890'lardaki görünümü.

Karamürsel Mensucat gazetelere verdiği ilânlarda ürettikleri malların sağlamlık ve nefeset yönünden Avrupa mallarından hiçbir farkının olmadığını iddia ettiklerini ve mağazalara uğrayanların da bu iddialarının haklılığını onayladıklarını, Avrupa'nın en son modasına uygun üretim yaptıklarını ve fiyatlarının da ucuz olduğunu belirtmiştir. Tanıtımı yapılan mallar arasında erkek, kadın ve çocuklar için yazlık ve kışlık hazır elbiseler, değişik renklerde pardösü, palto ve pantolonluk kumaşlar, yünlü mensucat çeşitleri, fes ve şayak bulunmaktaydı. Bu durum kumaş üretimi yanında konfeksiyon üretiminin de yapıldığını göstermektedir.

Karamürsel Mensucat Fabrikası çeşitli sanayi sergilerine katılmış ve devlet tarafından sanayi madalyası ile de ödüllendirilmiştir. Fabrika I. Dünya Savaşı sırasında ithalâtın azalması ile oluşan boşluğu doldurarak gelişmiş, askeri ve mülki elbiselik kumaşlar, lastikotin ve triko gibi yeni ürünlere de yönelmiştir. Şirket 1917'de anonim şirket biçimine dönüşerek sermayesini 100.000 liraya çıkartmıştır. Mütareke döneminin başlangıcında 1919-1920 döneminde şirketin kâr ettiği ve yeni yatırımlara yöneldiği görülmektedir. Ancak felaket bundan sonra gelmiştir. Fabrikanın Millî Mücadele'ye malzeme gönderdiği gerekçesiyle işgal ve tahrip edileceği yönündeki duyular üzerine makine ve teçhizat güvenli yerlere taşınmış ve kısa bir süre sonra 1921'de fabrika İngilizler tarafından denizden top ateşi ile yıkılmış ve bunun ardından da gaz dökülerek yakılmıştır. Günümüze fabrikanın sadece bacası ulaşmış ve bu baca yakın dönemde Karamürsel Belediyesi tarafından restore edilmiştir.

1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne Kocaeli Livası adına sunulan raporun²⁷ 30. maddesinde İzmit'te bulunan ve mütareke döneminde İngilizler tarafından tahrip edilmiş mensucat fabrikaları hakkında aşağıdaki saptama ve öneriler yapılmaktadır.

“Müessesât-ı milliyemizin mühimlerinden olup düşman tarafından kamilen ihrak edilen *Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın* sulh neticesinde zarar ve ziyânı düşmana tazmin ettirilemediği takdirde emvâl-i metrûkeden masarif-i inşaiyesinin teminiyle asıl sanayi-i dahiliyeye muhtaç bulunduğumuz bir zamanda böyle bir darül-sınaiyenin müddet-i medide muattal bırakılmaması. Ve kezalik düşmanlar tarafından tahrip edilen ve emsali nadir bulunan *İzmit Askerî Mensucat Fabrikası'nın* şekl-i âhire ifrağıyle ihyası vesailinin istikmalî en ziyade şayân-ı temenni bir keyfiyet teşkil eder.”

²⁷ *Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdi Edilen Rapor*, Orhaniye Matbaası 1339 [1923]; Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye İktisat Kongresi-1923-İzmir'e katkı-2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdi Edilen Rapor”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47 (1-2), 395-402 (1992).

Karamürsel Çuha ve Şayak Fabrikası'nın geriye kalan ve günümüze ulaşabilen bacası.

Cumhuriyet'in ilanının ardından Karamürsel Mensucat Fabrikası yeniden fakat bu kez İstanbul'da Vefa'da kuruldu.²⁸ 1920'li yıllarda büyük sıkıntı içine giren özel mensucat sanayisi 22 Nisan 1930'da Ankara'da toplanan Sanayi Kongresi'nde sıkıntılarını ortaya koydu. Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası Müdürü Atıf Süreyya Bey ile Karamürsel T.A.Ş.'nden Mehmet Ali ve Mithat Recai Beyler tarafından hazırlanan "Yünlü Mensucat Sanayimiz" başlıklı rapor²⁹ raportör Atıf Süreyya Bey tarafından sunulmuştur. Bu raporda sıkıntılar ayrıntılı bir biçimde ortaya konulmuş, teknolojinin yenilenmesini engelleyen ve hammadde temininde sıkıntı yaratan yüksek vergilerden, kalifiye eleman sıkıntısından, finansman sorunlarından ve bankaların kredi vermemesinden veya verenlerin de vadeleri çok kısa tutmasından şikâyet edilerek çözüm önerileri getirilmiş ve devletin destek olması istenilmiştir.

Bu rapordan yünlü dokumacılık alanında devlete ait Feshane ve Hereke Fabrikalarından sonra Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın üçüncü ve Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası'nın da dördüncü sırayı aldığını görmekteyiz. Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın toplam sermayesinin tesisat sermayesi 300.000 lira ve döner sermayesi de 70.000 lira olmak üzere 370.000 lira olduğu, 1929 yılı içinde 166.005 kg yerli yapağı, 12.129 kg ithal yapağı, 19.280 kg ithal yün ipliği ve 11.800 kg ithal soda kullanıldığı görülmektedir.

1913 ve 1915 Sanayi Sayımları'nda yün ipliği imalâtında "İzmit Mensucat İplik Fabrikası"ndan söz edilmekle birlikte bu konuda fazla bir bilgi yoktur.³⁰

Çimento Sanayisi

Arslan Çimento Fabrikası

Osmanlı döneminde XIX. yüzyıl sonlarına doğru gündelik yaşam ve tüketim alışkanlıklarında ortaya çıkan değişimler, konut yapımında ahşap yapılardan kârgir yapılara doğru olan dönüşüm ve devlet tarafından girilen imar faaliyetleri çimento talebini giderek arttırdı. Gerekli çimento genellikle Fransa'dan ithal yoluyla sağlanmakla birlikte fiyatı düşük bir malzeme olan çimentonun uzun mesafelere taşınması yüksek nakliye giderlerine neden olduğundan çimentoyu pahalı bir malzeme haline getiriyordu. XIX. yüzyıl sonlarında

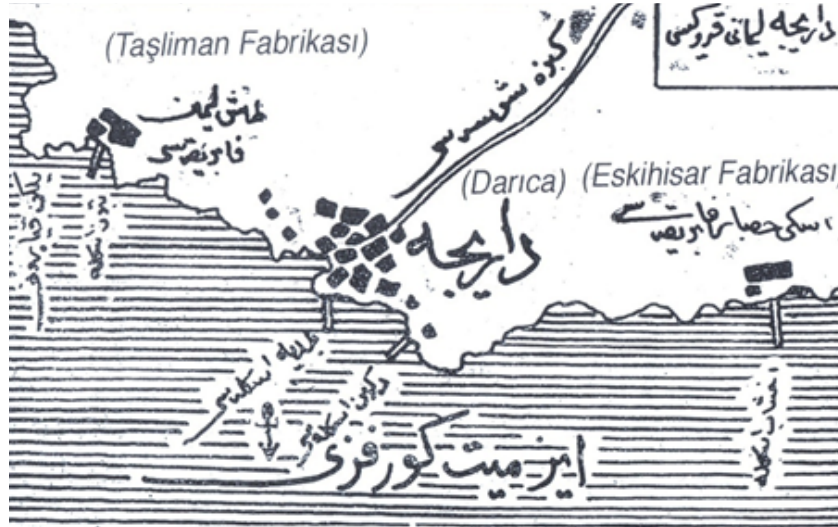
²⁸ Cumhuriyet döneminde fabrika bir daha Karamürsel'de açılmamış olmakla birlikte kurtarılmış bulunan makine ve teçhizat kullanılarak aynı adla İstanbul'da faaliyete geçirilebilmiştir.

²⁹ Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *1930 Sanayi Kongresi-Raporlar, Zabıtlar*, İstanbul 1930, s. 65-92.

³⁰ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî*, 2. baskı, Ankara 1971, s. 139.

toprağa dayanan yapı malzemesi üreten bazı kuruluşlar ortaya çıktığı gibi hidrolik bağlayıcı nitelikteki su kirecinin üretimi 1880'lere kadar uzanıyordu. 1913-1915 Sanayi Sayımı'na göre İstanbul'da Beykoz [Umuryeri], İstinye ve Makriköy'de [Bakırköy] bulunan ve buhar makinesi ile çalışan üç kireç fabrikasından Beykoz'daki 11, İstinye'deki 23 ve Makriköy'deki 30 yıllık birer tesis olmakla birlikte Makriköy fabrikası ancak son dört yılda su kireci üretebilmişti. Burada 1915 yılında üçü memur ve 24'ü ustabaşı ve işçi olmak üzere 27 kişi istihdam edilmişti.

Arslan Çimento³¹ veya açık ticari unvanı ile "Memâlik-i Osmaniye'de Sun'i Çimento ve Hidrolik Kireç İmaline Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi" İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Osmanlı vatandaşı olan Rum asıllı Andrea Hacı Kiriya, Konstantin Glitsos, Marko G. Langas, Kimyager Kiriya Syngros, Demetrius Yanakopulo ve Nikolas Zarkali tarafından bu dönemde egemen olmaya başlayan "millî iktisat" anlayışının bir ürünü olarak kuruldu.³² Şirketin hukuken kuruluşunu belgeleyen dâhilî nizamnamesi 20 Aralık 1910'da Ticaret İdaresi Mümeyyizi tarafından onaylandı ve şirketin kuruluşuna ilişkin İrade-i Seniye 31 Aralık 1910'da çıktı.³³ Süresi 50 yıl olan şirketin sermayesi 50.000 lira olarak belirlendi ve bu sermaye her biri 5 lira değerinde 10.000 hisseye bölündü. Şirketin 12 kişiden oluşan bir yönetim kurulu vardı.

Arslan ve Eskihisar Çimento Fabrikalarının kuruldukları yerler.

Kısa sürede gerekli sermayeyi toplayan şirket Gebze Kazası Darica Nahiyesi Taşlıman mevkiinde yılda 20.000 ton sun'i çimento ve 10.000 ton su kireci üretmek üzere bir fabrika kurmaya girişti. Fabrikanın kuruluş sermayesi olan 50.000 liranın 17.390 lirası fırınlar, makineler, değirmenler ve diğer aksam için harcandı, 8.695 liraya 550 HP gücünde bir buhar makinesi ile buhar kazanları alındı ve elektrik tesisatı döşendi. Fabrika binasının inşaatı için beklenenin üzerinde olmak üzere 10.000 lira harcandı ve bunun 2.300 lirası ile yüklenme

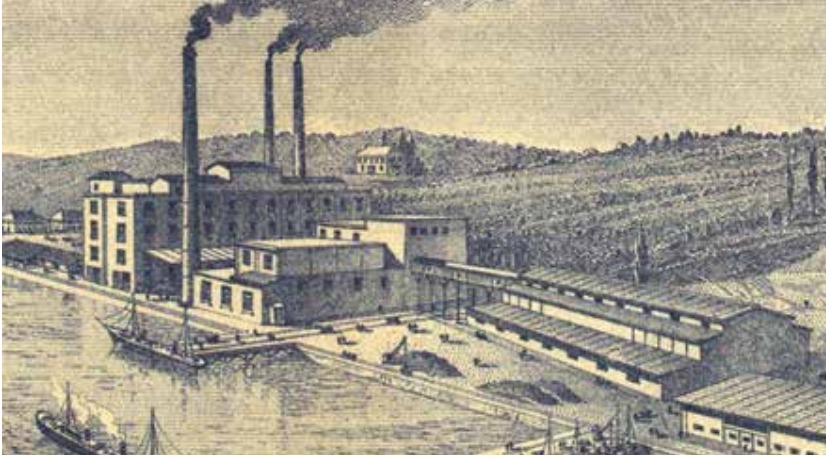
31 Bu bölüm temel olarak aşağıdaki kaynaktan özetlenmiştir: Emre Dölen ve Murat Koraltürk, *Arslan Çimento-İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü (1910-2012)*, 2. baskı, İstanbul 2013.

32 Şirketin 27 Nisan 1911'de gerçekleştirilen genel kurul toplantısına sunulan yönetim kurulu raporunda yer alan "İnancımız odur ki, Hükûmet bizi koruması altına alacak ve her türlü inşaat işi için, her zaman tercihini fabrikamızın ürünlerinden yana kullanacaktır ve böylece hem ülkemizin sanayisini hem de burada bir çok yerli işçinin iş bulmasını teşvik etmiş olacaktır" ifadesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. [Société Anonyme Ottomane "Arslan" Assemblée Générale Ordinaire & Extraordinaire (14/27 Avril 1911), *Rapport Conseil d'Administration*, Constantinople 1911].

33 BOA, Mukavelât Defteri, 19/s. 205-210/İrade No. 3728; *Status de la Société Anonyme Ottomane "Arslan" Pour la Fabrication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turqui*, Zellich Freres, Constantinople 1911. Bir süre sonra nizamnamenin çeşitli maddelerinde değişiklikler yapılmıştır: BOA, Mukavelât Defteri, 22/s. 161/İrade No. 345; *Memâlik-i Osmaniye'de Sun'i Çimento ve Hidrolik Kireç İmaline Mahsus "Arslan" Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahîsidir/ Status de la Société Anonyme Ottomane "Arslan" Pour la Fabrication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turqui*, Zellich Freres, Constantinople 1917.

ve boşaltma işlemleri için bir iskele yapıldı. Taşıma giderleri ve makinelerin montajı için 4.340 lira harcandı. Fabrikanın yakınında bulunan taşocakları da 9.575 liraya satın alındı. Binaların inşaatındaki maliyet artışında fabrikanın kurulduğu arazinin kayalık olması ve bu sırada İstanbul'da baş gösteren kolera salgını nedeniyle uygulanan karantina önlemleri sonucunda artan işçilik maliyetleri ve taşıma bedellerinde ortaya çıkan % 20 dolayındaki artış etkili oldu ve giderler beklenenin 1.200 lira üzerinde gerçekleşti. Fabrikanın inşası ve Avrupa'dan ithal edilen makinelerinin montajı bütün bu olumsuz koşullara rağmen hızla sürdürülerek Nisan 1911'de tamamlanma noktasına geldi. Daha fabrika tamamlanmadan yıllık çimento üretimi 30.000 ton ve su kireci üretimi de 20-25.000 ton olacak biçimde genişletilmesi ve bunun için sermayesinin 75.000 liraya çıkartılması gündeme geldi. Bunun için her biri 5 liralık olan 5.000 hisse senedi ihraç edildi. Daha önce alınması kararlaştırılan 550 HP gücündeki buhar makinesi yerine 1.330 lira fark ödenerek 880 HP gücünde bir buhar makinesi ile yeni makineler alındı. Bütün bunların sonucunda fabrika toplam 74.781 lira yatırım ile Ekim 1911'de işletmeye açıldı. Bir Danimarka şirketi tarafından kurulan bu fabrikada yaş yöntemle çimento üretimi yapılıyordu ve 1914 yılı başlarında ikinci döner fırın eklendi.

Arslan Çimento Fabrikası'nın 1920'lerdeki görünümü.

Arslan Çimento'nun ilk müşterileri arasında Anadolu Demiryolu Osmanlı Şirketi, İstanbul Tramvay Şirketi, Şark Demiryolları Şirketi, Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo Anonim Şirket-i Osmaniyesi ve Hicaz Demiryolları bulunuyordu. Hükümet de her türlü resmî inşaat sözleşmelerine şirketin ürettiği çimentonun kullanılmasını şartını koyarak yerli sanayinin korunması konusunda önemli bir katkıda bulundu.

Fabrika çimento talebinin ancak yarısını karşılayabiliyordu ve talebin daha da artacağı görünüyordu. Bunun için 1912'de 37.500 liralık bir sermaye artışına gidilerek toplam sermaye 112.500 lira oldu. Bununla birlikte genişletme çalışmaları Balkan Savaşı nedeniyle ancak 1914 ilkbaharında bitirilebildi.

Başlangıçta şirketin yönetim kurulu karar defteri ve bazı yazışmalar Rumca yapılırken kısa süre sonra şirketin iletişim dili Fransızca olmuştur. Şirket ürettiği çimentonun analizlerini 1912'de Fransa'da yaptırmıştır. Bu analiz değerleri ile Arslan Çimento'nun 1999 ve 2012 yıllarında ürettiği çimentoların özellikleri birbiri ile ve günümüzdeki çimento standartları ile karşılaştırıldığında 1912'de üretilen çimentonun günümüz standartlarına da uyduğu görülmektedir.³⁴

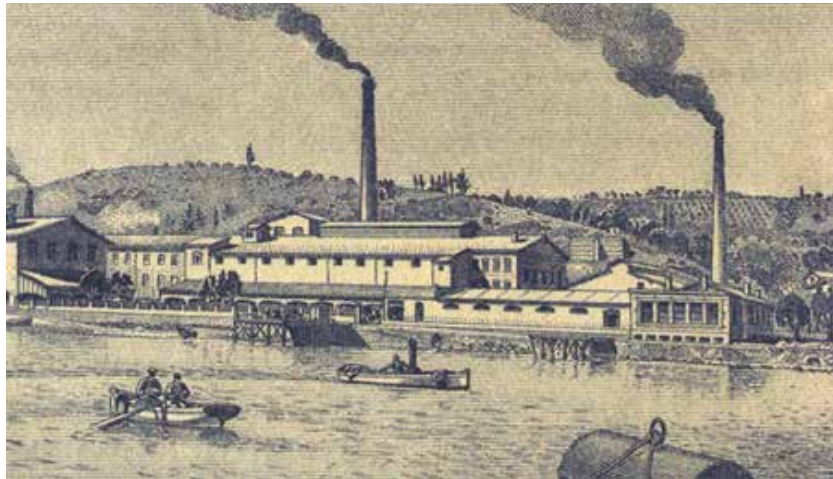
³⁴ Emre Dölen ve Murat Koraltürk, s. 33.

Aslan Çimento Fabrikası'nın 1950'lerin ortasındaki genel görünümü.

Eskihisar Çimento Fabrikası

Günümüze yeterli sayıda belge ulaşmamış olması nedeniyle faaliyetleri konusunda Arslan Çimento kadar bilgi sahibi olmadığımız merkezi İstanbul'da bulunan ve 60 yıl süreli olan "Eskihisar Sun'i Portland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi" 30 Mayıs 1911 tarihli irade-i seniye ile kuruldu ve kuruluşu Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından 12 Temmuz 1911'de tescil edildi. Şirketin kurucuları Osmanlı vatandaşı olan Rum asıllı Aleksandr Sinyosoğlu, M. S. Sinyosoğlu, Jorj Arvantidi, L. Arvantidi, Pavlaki Karatodori, Aleksandr Antoniyadis ve Speridon Sideridis'den oluşuyordu. Şirketin kuruluş sermayesi 60.000 lira olup her biri 5 lira değerinde 12.000 hisseye bölünmüştü. Kısa bir süre sonra sermaye 1912'de 90.000 liraya ve 1913'de 120.000 liraya çıkartıldı. Şirket tarafından Gebze Kazası Eskihisar Köyü'nde sun'i portland çimentosu, su kireci, tuğla, kiremit, künk, karo ve diğer inşaat malzemelerini üretmek üzere bir fabrika kuruldu. Bir Alman şirketi tarafından kurulan bu fabrikada kuru yöntemle çimento üretimi yapılıyordu ve 1914 yılı başlarında ikinci döner fırın eklendi. Arslan Çimento gibi kısa sürede kurulan bu fabrika 12 Nisan 1912'de üretime başladı. Artan talep karşısında 1913'de fabrikanın genişletilmesine girişildi ise de müteahhidin işi zamanında bitirememesi nedeniyle zarara uğrandı ve iş mahkemeye intikal etti.

Eskihisar Çimento Fabrikası'nın 1920'lerdeki görünümü.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi

Çimento fabrikaları I. Dünya Savaşı sırasında üretimlerini sürdürmekle birlikte ortaya çıkan işgücü açığı, hammadde ve özellikle fırınlarda yakıt olarak kullanılan ve Zonguldak bölgesinden gelen kömürün Rus donanmasının baskısı nedeniyle getirilememesinin yarattığı sıkıntı fabrikaların üretimlerini yavaşlatmasına ve zaman zaman da durdurmak zorunda kalmalarına neden oldu. Eskihisar Çimento Fabrikası Temmuz 1915'de faaliyetini durdurmak zorunda kaldı. Fabrika 1917'de yeniden üretime başladı ve ortakları arasına Anadolu Demiryolu Şirketi de katıldı. Bununla birlikte yeterli özkaynaklara sahip olmayan Eskihisar Çimento Şirketi iflas etti.

Arslan Çimento Fabrikası I. Dünya Savaşı sırasında 1916'da yıllık 22.500 lira bedelle Harbiye Nezareti tarafından kiralandı ve fabrika müdürlüğüne Yarbay Şükrü Bey getirildi. Bu durum Aralık 1918 tarihine kadar sürdü ve bu dönemde fabrikanın donanımı önemli oranda zarar gördü. Kömür sıkıntısı Zonguldak bölgesinde üretimin durması nedeniyle mütareke döneminde de artarak sürdü. Bir yandan çimentoyu paketlemede kullanılan bez torba sıkıntısı çekilirken öte yandan fabrikaların İstanbul'dan uzakta bulunması güvenlik, iletişim ve ulaşım sorunlarını da birlikte getirdi. Bu dönemde işgal kuvvetlerinin güvenlik gerekçesiyle seyahat özgürlüğü üzerindeki sıkı denetimi de sıkıntılar yarattı. Bütün bu sıkıntılar daha güçlü olabilmek ve sıkıntıları aşabilmek için iki çimento şirketini birleşmeye zorladı.

Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları

Bu gelişmeler sonucunda iki şirket arasında imzalanan 19 Aralık 1919 tarihli sözleşme ile bir yandan her iki şirketin tüzel kişiliklerinin tasfiyesi ve öte yandan da iki şirketin yeni bir şirket kurularak bunun çatısı altında birleştirilmesi süreci başladı ve 10 Ekim 1920 tarihli İrade-i Seniye ile "Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi" kuruldu.³⁵ Merkezi İstanbul'da bulunan, 60 yıl süreli olarak kurulan ve her biri 5 lira değerinde 56.000 bin hisseye bölünmüş 280.000 lira sermayeli şirketin kuruluş amacı dâhilî nizamnamesinde aşağıdaki biçimde açıklanmıştır.³⁶

"Hal-i tasfiyede bulunan sun'î çimento ve su kireci imaline mahsus «Arslan» ve «Eskihisar» nam Osmanlı anonim şirketlerin mecâlis-i idareleri beyinde münakit ve hissedarân heyet-i umumiyelerince musaddak 23 Kânun-ı evvel [Aralık] sene 1919 tarihli mukavelenâme mucibince mezkûr şirketlerin kaffe-i hukuk ve mevcudât ve düyûn ve taahhüdâtını deruhde etmek ve Gebze kazasının Darıca ve Eskihisar karyelerinde vaki fabrikalarını bilcümle merbutat ve müstemilâtlarıyla bereber devren bi't-tefferuğ işletmek ve sun'î portland çimentosu ve su kireci ve tuğla ve kiremit ve boru ve parke taşı ve karo ve bunlara mümasil sair levazım-ı inşaiye imâl ve fûruht ve bunların ticaret ile iştilal eylemek ve bunun için ayrıca fabrika ve imalâthaneler tesis ve küşad etmek ve bu gibi müessesatı uhde-i ahirden tefriğ ve iştilal eylemek ve kavanin ve nizamât-ı mahsusasına tevfiikan bu babda lâzım gelen her nevi maden ve taşocağı imtiyaz ve ruhsatlarını bilistihsal işletmek ve keza vapur ve yelken sefinesi ve mavna gibi mamulâtının nakline mahsus vesait-i nakliye biliştira işletmek ve umur ve muamelât-ı mezbureyi gerek kendi ve gerek ahirleri nam ve hesabına ve müstakilen veya diğer eşhas veya şirket ile iştilak suretiyle icra edebilmek..."

35 BOA, *Mukavelât Defteri*, 25/s. 248/İrade No. 273.

36 *Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilîsi/Status de la Société Anonyme des Fabriques Réunies de Ciment et de Chaux Hydraulique Arslan et Eski-Hissar, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, Constantinople 1921, s. 3-4.*

Eskihisar Çimento Fabrikası'ndan geriye kalanlar.

Ancak, savaş öncesine göre kömür, torba, yedek parça gibi girdilerin fiyatlarındaki yükselmeler ve nakit gereksinimindeki sıkıntılar nedeniyle şirketin mali yapısının güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle 26 Mayıs 1921'de yapılan olağanüstü genel kurul toplantısında sermaye artırımına gidilerek sermaye 367.500 liraya çıkartıldı. İstanbul 1922 sonlarında Ankara Hükümeti'nin denetimine geçti ve TBMM tarafından çıkartılmış olan 7 Haziran 1920 tarih ve 7 sayılı yasa ile 16 Mart 1919 tarihinden sonra Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan işlemler geçersiz sayıldığından bu kez şirketin tescili için Ankara Hükümeti'ne başvuruldu ve 13 Mayıs 1923'de nizamnamede gerekli düzeltmelerin yapılması koşuluyla tescil edildi.

Darıca fabrikasında 1922 yılında 16.100 ton çimento üretildikten sonra Ekim ayı başlarında üretim durdu. Haziran 1923'te üretime yeniden başlanmakla birlikte bu yıl içinde 11.447 ton çimento üretilebildi. Birbirini izleyen Mudanya Mütarekesi, Lozan Barışı ve Cumhuriyet'in kurulmasının ardından başlayan barış döneminde uzun ve yıpratıcı savaşlarda derin yaralar almış olan ülkenin yeniden inşasına başlanması ve Ankara-Samsun ve Ankara-Sivas demiryollarının yapımına girişilmesi çimento talebini arttırdı. Artan talebi karşılamak için Eskihisar Çimento Fabrikası onarılarak Eylül 1924 ortalarından itibaren üretime başlandı. Öte yandan her iki fabrikanın da genişletilerek üretim kapasitesinin ikiye katlanması için planlar yapılarak gerekli makine ve donanımlar sipariş edildi ve gelen makinelerin montajına başlandı. Her iki fabrikanın da üretime geçtiği 1924 yılında bir önceki yıla oranla % 107 artışla 23.642 ton çimento üretildi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1920'li yıllarda şirkette çalışan yabancı teknik elemanların çalışma izinleri sona erdirildiği gibi 1930'lu yıllarda şirketin sermayesi Türkleşmeye başladı. 1938'de Eskihisar Fabrikası'nın yönetim ve teknik personel kadroları ilga edilerek doğrudan Darıca Fabrikası'na bağlandı. Eskihisar Fabrikası'nın üretimi 1940'da durduruldu ve fabrika 1943'te satışa çıkarıldı. Darıca Fabrikası başta gerekli kömürün bulunamaması nedeniyle 1943-1947 döneminde üretimine son verdi. 1950'li yıllarda genişletilen fabrika 1970'li yıllarda yeniden mali sorunlar yaşamaya başladı ve 1978'de Türkiye İş Bankası'na geçti ve şirketin adı "Aslan Çimento Anonim Şirketi" oldu. Şirket 1989'da Fransız Lafarge şirketine satıldı ve 1992'de yıllık 1.000.000 ton üretim düzeyine ulaşıldı. Lafarge'in Türkiye'den ayrılması üzerine fabrika 2009'da OYAK Çimento Grubu'na satıldı.

KAYNAKLAR

- Alageyik, Ömer, "Türkiye'de mensucat sanayiinin tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl 2/Sayı 16, (15 Haziran 1967), 9-11.
- Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye İktisat Kongresi-1923-İzmir'e katkı-2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdi Edilen Rapor", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47 (1-2), 395-402 (1992).
- Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilîsi/Status de la Société Anonyme des Fabriques Réunies de Ciment et de Chaux Hydraulique Arslan et Eski-Hissar, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, Constantinople 1921.
- Balkı, Şakir, *İzmit'te Zaman (Kent Üzerine Ol Vukuat-ı Hikâyat)*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit 1995.
- Batur, A. ve S. Batur, "İstanbul'da 19. yüzyıl sanayi yapılarından Fabrika-i hümayunlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTÜ; 14-18 Eylül 1981) Bildirileri*, Cilt III, İstanbul 1981, s. 334-335.
- Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005.
- *Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank (1933-1973)*, Sümerbank Yayınları, Ankara 1973.
- Dölen, Emre ve Murat Koraltürk, *Aslan Çimento-İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü (1910-2012)*, 2. baskı, Tarih Vakfı ve OYAK Aslan Çimento Yayını, İstanbul 2013.
- Dölen, Emre, *Tekstil Tarihi-Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Fıratlı, Nezh, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1971.
- Galitekin, Ahmed Nezh, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde bir Eşraf Ailesi (Soydan'lar)*, İzmit 2011.
- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kurulması (1789-1867)*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Karavar, Hilal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası (1844-1920)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmit 2007.
- Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2009.
- Kemalettin, Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, Selüloz Basımevi, İzmit 1952.
- *Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdi Edilen Rapor*, Orhaniye Matbaası 1339 [1923].
- Küçükerman, Önder, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yayınları, Ankara 1987.
- *Memâlik-i Osmaniye'de Sun'î Çimento ve Hidrolik Kireç İmaline Mahsus "Arslan" Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilîsidir/Status de la Société Anonyme Ottomane "Arslan" Pour la Fabrication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turqui*, Zellich Freres, Constantinople 1917.
- Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *1930 Sanayi Kongresi-Raporlar, Zabıtlar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1930.
- Oral, Atilla, "Karamürsel Fabrikası", *Kocaeli Gazetesi*, 30 Mayıs 2004.
- Oral, Atilla, "Türk tekstil sanayiinin «en eski» özel sektör kuruluşu Karamürsel mensucat", *Hedef*, Sayı 106 (Ekim 2002).
- Ökçün, Gündüz, *Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, 2. baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 83.
- Özemre, Ahmed Yüksel, *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Sekiz Yılım*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2006.
- Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul 1981.
- Société Anonyme Ottomane "Arslan" Assemblé Générale Ordinaire & Extraordinaire (14/27 Avril 1911), *Rapport Conseil d'Administration*, Constantinople 1911.
- *Status de la Société Anonyme Ottomane "Arslan" Pour la Fabrication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turqui*, Zellich Freres, Constantinople 1911.
- Yönsel, Ağâh ve Şemsettin Arkan, *Karamürsel*, Tisa Matbaacılık, Ankara 1972.
- Yüce, Rifat, *İzmit ve Çevresel Tarihi*, Kısaltan ve özleştiren Metin Yüce, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit 1998.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA HEREKE

Mustafa HERGÜNER*

İzmit Körfezi'nin kuzey yakasında önemli yerleşim yerlerinden olan Hereke'nin tarihi, M.Ö. IX. yüzyıla kadar gitmektedir. Balıkçılık, bağcılık ve zeytincilik ile geçinen bu kent VII. yüzyıldan itibaren değer kazanmıştır. Bizans İmparatorlarından -denizden korkmasıyla ünlü- Heraklius 684 yılında Hereke'ye gelmiş ve burasını kendisi için sayfiye yeri seçmiştir. Hereke adının bu imparatorun adından kaynaklandığını iddia eden tarihçiler vardır.¹ Hereke İzmit'in Akçakoca tarafından 1327 yılında fethedilmesinden bir yıl sonra Osmanlı Beyliği'ne katılmıştır.² Ancak Hereke'nin Osmanlı Beyliği'ne katılımında denizcilik yönünden ayrı bir yeri vardır.

İzmit'in fethinden sonra Körfez'in kontrolüne gereksinim duyan Osman Bey, Karesi Beyliği'nden "Denizci" talebinde bulunmuştu. Mürsel Bey'in beraberinde getirdiği denizciler ve teknelerin oluşturduğu "Deniz Gücü" Prainetos'a (Karamürsel) yerleşmiştir. Burada oluşan "Osmanlı Deniz Gücü" -veya donanması- ilk Kaptanı Derya (Emir-i Sevahil) Karamürsel Bey emrinde olarak Körfez'i kontrol altına aldı. Ondan sonraki Kaptanı Derya Emir Ali Bey (1326-1330), Karamürsel'den tertiplediği kuvvetlerle şimdiki şehir iskelesinin bulunduğu yerden Hereke'yi fethetmiştir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı ordularında büyük yararlılıklar gösterecek olan Timurtaş Paşa'nın babası olan Emirali Hereke'den sonra Marmara'nın en stratejik adasını fethederek kendi adını (Emirali-İmralı) verecektir.³ Bu nedenle Hereke Osmanlı'nın denizden fethettiği ilk kent durumundadır. Daha sonra Hereke ipek halıcılığı ile adını duyurmuştur.

İzmit Çuhaderesi civarında 1843 yılında yaptırılan kumaş fabrikasının inşası için İstanbul'dan gidip gelirken mimar Dalyan Biraderler Hereke'ye uğramış ve kenti pek beğenmişlerdi. Ambarlı deresi kenarına bir ipekli dokuma fabrikası kurulması taleplerini Serasker Rıza Paşa'ya kabul ettirmişlerdi. Fabrika iki yılda inşa edildi. Faaliyete geçmek üzereyken Padişah Abdülmecid'e takdim edildi. Böylece Fabrika-yı Hümayun adıyla Hereke'de ipeklidokuma fabrikası faaliyete geçmiş bulunuyordu.⁴

* Doç. Dr., Harp Akademileri, e-mail: mustafabeyher@hotmail.com

1 Clemens Bosch, *İzmit Şehrin Muhtasar Tarihi*, Tercüme: O. Nuri Arıdağ, Kültür Bakanlığı, Yay. Dev. Basımevi, İst. 1937; Şeref Kayboğazi, *İzmit-Sapanca-Adapazarı Vadisi*, İst. 1939, s. 25-29 (Hereke'nin adıyla ilgili başka değerlendirmeleri konumuzu genişletmemek için buraya almadık).

2 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4.b., C.1, TTK, Ank. 1982, s. 127; Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Ata Bey Terc. C.2, Sabah Yay., İstanbul 1987, s. 98-103.

3 Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih*, C.1, Kültür Bakanlığı, Ank. 1992, s. 62-66.

4 M. Kenan Kaya ve diğerleri, "Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokuma ve Halıları", İst. 1999, s. 10-11.

Fabrika-yı Hümayun'da ipek halı ve kumaş dokumaları Osmanlı Sarayı'nın ve Osmanlı ricalinin en değerli eşyaları olmuştur. Bu nedendir ki Sultan Abdülhamit ve Sultan Mehmet Reşat dönemlerinde İstanbul'u ziyaret eden Alman İmparatoru Kaiser Wilhelm, bu padişahlar ile Hereke'yi iki kez onurlandırmıştır. Hatta denizden Ertuğrul yatı ile yapılan bu ziyaretler için burada hazırlanan dinlenme odası, halen "Kayzer Wilhelm Köşkü" adıyla bilinmektedir.

Hereke Fabrika-yı Hümayunu civarından bir görünüm (1910'lu yıllar)

Mondros Mütarekesi ve Hereke

Osmanlı Devleti, tartışmaları bugün de devam eden siyasi ve politik kompleksler içinde I. Dünya Savaşı'na girmiş ve dört yıl süren akıl almaz kanlı boğuşmalardan sonra, 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Ateşkesi ile savaştan çekilmişti. Ancak İtilaf Devletleri imzalattıkları bu mütareke ile Osmanlı Devleti'ni hem parçalıyor, hem de merkezî topraklarını işgal ediyordu. Bu bağlamda 13 Kasım 1918'de 167 parça gemiyle İstanbul ve İzmit Körfezi'ne yerleşmişlerdi.⁵

İngiltere İzmit Körfezi'nin stratejik değerini bildiğinden savaş ve yardımcı sınıf gemilerinden oluşan 48 parçalık donanmasıyla İzmit Körfezi'ni kontrol altına almıştı. İngiliz kara birlikleri Körfez'in kıyı kesimini kontrol edecek biçimde konuşlanmıştı. Bu bağlamda 28. Tümen İzmit'te, 242. Tugay Hereke'de bulunuyordu.⁶ Hereke'deki İngiliz Tugayının karargâh binası şimdiki Sümer İlkokulu idi; iki kattan oluşan okulun üst katı tugayın karargâhı, alt katı tutuk evi olarak kullanılıyordu. İngiliz komutanlık, sömürge askerlerinin çoğunluğunu oluşturduğu birliklerini sahilde ve halen adı Kışladüzü olarak anılan -ismini o zaman almıştı- şimdiki otoban yolunun geçtiği yerlerde konuşlandırmıştı. Bu suretle demiryolu İzmit Körfezi kontrol ediliyordu.⁷ İngiliz birlikleri şehrin batısında birde silah onarım atölyesi yapmışlardı. Anılan semt hala "Kama Hane-Kamhane" olarak anılmaktadır.

5 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 56.

6 *Türk İstiklal Harbi (TIH)*, C. II., Kıs. 2, Gen. Kur. Yay. Ank. 1991, s. 397.

7 Hereke'de işgal dönemini yaşamış, İrfan Akacık (1907-2000)'dan Haziran 2000; Nazım Gür (1914-) ile Emine Erikli (1912-)'den 2-15 Mayıs 2001 tarihlerinde dinlenen bilgiler değerlendirilmiştir.

Yine Hereke'nin 5 km doğusunda bulunan ve o zaman küçük bir köy olan yer, Milli Mücadele nedeniyle işlerin yarıda kaldığı anlamda "Yarımcı" adını almıştı.

Mütarekenin ardından gelen yabancı güçler, ülkedeki azınlıklarla iş birliği yapıyor, hatta onları azdırıyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri ülkeyi terk ederken (1918 Ekim sonu) "Karakol Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Cemiyet bölgenin Milli Mücadele yönünden indoktrine edilmesinin yanında Ankara Hükümeti'nin personel ve silah ihtiyacını sağlamasında büyük hizmetler yapmıştır.⁸ Mayıs 1920'ye kadar faaliyet gösteren, bu tarihten sonra değişik adlarla çalışmalarına devam eden Karakol Cemiyeti'nin Kocaeli Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'nı; aynı zamanda Maltepe Atış Mektebi Müdürü olan Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) Bey yapmakta idi. Karakol Cemiyeti'nin organize ettiği bölgedeki belli başlı milis güçleri, Dr. Fahri Can, Yahya Kaptan, Küçük Aslan, Büyük Aslan, İpsiz Recep, Bulgar Sadık, Yüzbaşı Nail, Gebzeli Rifat, Kuşçubaşızade Eşref Müfrezeleri idi.⁹

İzmit Körfezi'nde kumaş üreten üç fabrika mevcuttu. Bunlardan ikisi (Karamürsel ve Çuhane) İtilaf Donanması tarafından tahrip olmuştu. Ali Fuat Paşa'nın anılarında İngilizlerin kendi kumaşlarını satmak için yıktıkları Karamürsel'deki Şayak Fabrikası Yunanlıların Karamürsel'e taarruz ettikleri 23 Ekim 1923 günü torpidolarla denizden yapılan top ateşi ile yıkılmıştı.¹⁰

Hereke'de bulunan Fabrika-yı Hümayun için İstanbul Hükümeti tarafından "Koruma Müfrezesi" teşkil olunmuştu. Mülazimevvel (Üsteğmen) Osman Efendi korumasında kurulmuş olan 30 kişilik jandarma müfrezesi zaman zaman bölgedeki asayişin kurulması yönünden de faaliyet gösteriyordu.¹¹ Bölgedeki eşkıya çeteleri bazen fabrikadan haraç istiyorlarsa da Osman Efendi'nin müfrezesi gerekli korumayı yapıyordu. 29 Mayıs 1919'da çetelerin istediği 1000 lira çetelere karşı konulmak süratiyle verilmemişti.¹² Dolayısı ile Hereke Kumaş Fabrikası, savaş boyunca faaliyetini sürdürmüştür.

İngiliz Kuvvetleri İstanbul'un emniyetini sağlamak ve bölgeye etkin biçimde hâkim olmak için Kocaeli yarımadasının kontrol altına alınmasını gerekli görüyordu. Öte yandan Yunan Başkomutanlığı Milli Kuvvetlere İstanbul'dan sağlanan lojistik desteğin engellenmesi için İstanbul-Ankara ulaştırma yollarına hâkim olunmasını arzu ediyordu. Kısacası Kocaeli yarımadasının kontrolü İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin temel stratejisi idi. Bu stratejik düşünceden hareketle Bandırma'da bulunan General B. Gargarlidis komutasındaki 11. Tümen (veya Manisa Tümeni) İngiliz kuvvetlerini takviye üzere Temmuz 1920 sonundan itibaren Derince ve Seymen iskelelerinde karaya çıkartıldılar.¹³ İngiliz General Iron Side komutasındaki 28. Tümenin emrine girdiler. 11. Yunan Tümeninin 16. Piyade Alayı Sapanca, 9. Girit Alayı Kandıra, 17. Piyade Alayı Gebze ve Hereke bölgesinin kontrolü için görevlendirilmiş/konuşlandırılmışlardı.¹⁴ Bu duruma göre Hereke'deki 242. İngiliz Tugayı 17. Yunan Alayı ile takviye ediliyordu. Yunan Kuvvetlerinin temel görevi Şile-Hereke ve Kandıra-İzmit hatları arasındaki bölgeyi kontrol altına almak ve bölgeyi Milli

8 Daha geniş bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK, Ank. 1991; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 9b. Kastaş Yay. İst. 2000, s. 120-131. Fahri Can, "Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu", *Yakın Tarihimiz (YT)*, IV. İskit Yay. İst. 1963, s. 48; Muharrem Giray, "İstanbul İşgalinde Gizli Bir Teşkilat Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C.I., S. II. Ayrıca Mustafa Kemal, "Nutuk" da Karakol Cemiyeti'nden söz etmektedir. Nutuk, C. I., Milli Eğitim Basımevi, İst. 1973, s. 86-87 ve s. 320-323.

9 F. Can, "İlk Milli Kuvvet Nasıl Kurulmuştu?", *Yakın Tarihimiz*, C. I., İst. 1962, s. 334-335, s. 395; A. Sofoğlu, a.g.e., s. 70, TİH, C. II. Kıs 2, S. 63.

10 Cemalettin Özbay, "Karamürsel'in Tarihimizdeki Yeri", *I. Karamürsel Denizcilik Sempozyumu*, İzmit 1996, s. 6. Bu tezgahlar İstanbul Aksaray'daki Taşhan'a taşınacak ve 1930'dan itibaren "Karamürsel mensucat-Yeni Karamürsel" olarak faaliyet gösterecektir. Cumhuriyet 5 Ocak 1930.

11 ATASE, ISH 7B s- SA, s. 1289, K.180.10092, Gömlek 46, Tarih 29.12.1918; ATASE, ISH -7As.4886 Kutu 373, Gömlek110, Tarih 01.02.1919;21 ATESE, ISH -7As.4766 Kutu 380, Gömlek89, Tarih 09.06.1919.

12 ATASE, ISH -7As.4673 Kutu 380, Gömlek 67, Tarih 31.05.1919.

13 TİH, II. C. 2 Kıs, s. 397.

14 A.g.e. s. 398.

Kuvvetlerden temizlemektir. Öte yandan Genelkurmay Başkanlığı'nın 24/25 Haziran 1920 tarihli genelgesi ile "Batı Cephesi Komutanlığı" kurulmuştu. Komutanlığı'na Ali Fuat Paşa getirilmişti.¹⁵ Bu suretle Kocaeli bölgesinde Osmanki ve İtilaf Devletleri'ne ait birlikler, nizami ordular halinde teşkilatlanmış oluyordular.¹⁶ Hereke bölgesine gelen Yunan kuvvetleri kente yakın Tavşancıl, Yukarı Hereke, Kalburcu gibi tepelerde kurulmuş olan küçük yerleşim yerlerinde konuşlandırılmışlardı.¹⁷

Hereke Tren İstasyonu'nun genel görünümü (1909)

Öte yandan İngiliz kuvvetleri, Hereke ve civarında kendi kuvvetlerini bulundurmaya ve özellikle sahil kesimi ile tren yolunun kontrolünü kendi birlikleriyle yapmaya özen göstermişlerdir.¹⁸

Ancak Kuva-yı Milliye güçleri bu kontrole hiçbir zaman rıza göstermemişlerdir. Mesela Kuva-yı Milliye'nin Haziran 1920 tarihinde İzmit'ten itibaren geliştirdiği taarruz harekâtı öncesinde Hereke-Yarımca arasındaki (Arap kalesi altında) tren köprüsü Kuva-yı Milliye kuvvetlerince 2 Haziran 1920 günü tahrip edilmişti. Bunun üzerine İngiliz kuvvetleri Derince-Yarımca-Hereke-Tavşancıl ve Diliskelesi istasyonlarını ilave birliklerle takviye etmişlerdi. Bu bağlamda 12 Haziran 1920 günü Hereke iskelesine yeni birlikler getirilmiş, bu birliklerle ayrı bir müfreze teşkil edilerek tren istasyonu civarına çadırlı ordugâh kurulmuştu.¹⁹

Ancak İngiliz kuvvetlerince, Hereke'de bulunan Fabrika-yı Hümayun (Padişah himayesindeki fabrika)'nın korunmasında Osman Efendi'nin müfrezesi ile işbirliği yapılmıştır.²⁰ Nitekim çatışmaların yoğunlaştığı 1920 yılı Haziran ve Temmuz aylarında fabrikanın işe teminine de kolaylık gösterilmiştir.²¹ Bunun yanında fabrikanın korunması için gerek askerî personel yönünden, gerekse silah yönünden icap eden takviyeler yapılıyordu.

15 A.g.e. s. 395.

16 Bu tarihten (Haziran 1920) itibaren Ermeni ve Rum çetelerinin faaliyetleri en az seviyeye düşerken bölgedeki Türk Milli Kuvvetleri Batı Cephesi'ne bağlanmıştır. Örneğin Karamürsel bölgesindeki Gökbayrak Çetesi ile Kandıra Cebu tarafındaki İpsiz Recep Çetesi 41. Alayın kuruluşunda yer almışlardır. ATASE, Gökbayrak Taburu Koleksiyonu, Klasör 32, Dos.186, Fihrist 1-18.

17 O günleri yaşayan Nazım Gür ve Emine Erikli Yunan Birliklerin kaldıkları evleri ve konuşlandıkları bölgeleri anlatmışlardır.

18 Esasen A. Fuat Paşa'nın Kuva-yı İnzibatiye'ye yaptığı taarruzların Derince-Hereke bölgesine gelmemesi için İngiliz Kuvvetleri gerekli tertip ve tedbirleri almışlardır. Hatta denizden ve havadan birliklerimize ateş açmışlardı. K. Aras, a.g.e., s. 13; A.Sofuoğlu, a.g.e., s. 370.

19 ATASEISH, 10A, s.1776K.643, G.103, Tar.21.06.1920;ATASEISH, 14A, s.3428K.974, G.78, Tar.15.07.1920

20 ATASEISH, 9B, s.6543K.546, G.20, Tar.30.06.1920;ATASEISH, 9 B s.7204K. 556, G.23, Tar.20.07.1920

21 ATASEISH, 9 B s.8301K.545, G.160, Tar.25.08.1920

Buna karşılık İngiliz kuvvetleri özellikle İstanbul-Ankara hattında çalışan tren seferlerinde kontrolü son derece sıkı yapmaktaydılar. Sadrazam Teyfik (Okday) Paşa'nın oğlu ve aynı zamanda Padişah VI. Mehmet (Vahidettin)'in damadı Yarbay İsmail Hakkı (Okday) Bey (1881-1977) 8 Ocak 1921'de "Koyun Tüccarı" vesikası (kimliği) ile Anadolu'ya geçmek için bindiği tren Hereke'de durdurulmuş, İngiliz Bnb., yanında Ermeni tercüman olduğu halde treni sıkı bir kontrolden geçirmişti. Bu kontrolden kurtulan İsmail Hakkı Bey, İzmit'e geçtikten sonra Batı Cephesi'ne gitmiş, II. İnönü Savaşı'na 4. Tugay komutanı olarak katılmıştır.²²

Hereke Karamürsel ve bölgesinden kaçanların sığınma yeri de olmuştu. Milli Mücadele sırasında İstanbul'dan Anadolu'ya personel ve özellikle silah sevkiyatında en önemli eksenlerden biriside İstanbul- Karamürsel hattıdır.

Bu nedenle Karamürsel İngiliz ve Yunan gemileri tarafından 1920 yılında dört kez (25 Haziran, 11 Temmuz, 18 Temmuz ve 23 Ekim) taarruza uğramıştı. Öyle ki 1920 sonlarında Karamürsel nüfusu on misli azalarak bin kişiye düşmüştü. Karamürsel'den kaçanların büyük kısmı Seyrüsefer İdaresine ait vapurlar ile Hereke'ye gelmişlerdi.²³

Yahya Kaptan'ın Şehit Edilmesi

Hereke ve bölgesinin tarihinde Yahya Kaptan ve onun şehit edilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle biz aşağıda konuyu biraz geniş tutmayı düşündük.

Yahya Kaptan (1891-1920) Kosova vilayetinin Köprülü kasabasında dünyaya gelmiştir. Yahya Efendi henüz 19 yaşında iken amcasını yaralayan Bulgar çetesi Lazo'yu öldürerek dağa çıkmıştı. İki yıl dağlarda Sırp Rokaviç çetesi ile birlikte olan Yahya, Balkan Savaşları sırasında Sırplarla savaşan Batı Ordusu'na yardımlarda bulunmuştur.²⁴

Batı Cephesi'nin kaderini belirleyen Kumanova savaşlarında Sırplarla ilgili pek çok önemli bilgiler vermişse de Ordu Komutanı Ali Rıza Paşa bu bilgileri kullanmamış ve bilinen kötü sonuç oluşmuştur. Yahya Kaptan, Balkan Savaşları sonunda Selanik yolu ile İstanbul'a dönecektir.

I. Dünya Savaşı boyunca Yahya Kaptan, Teşkilat-ı Mahsusa içinde görev yaptı. Osmanlı Hükümeti Almanya ile antlaşma imzaladığı 2 Ağustos 1914 tarihinden hemen sonra Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın liderliğinde Teşkilat-ı Mahsusa kuruldu. Osmanlı Donanması'nın Karadeniz'de Rus Limanlarını topa tuttuğu 28-29 Ekim 1914 tarihinden hemen sonra Yahya Kaptan ve müfrezesi Bulgaristan'a gitti. Buradan Vardar nehrine geçerek mevcut köprülere sabotajlar düzenlediler. Böylece Sırp Ordusu'nun lojistik nakliyatı önlenmiş oluyordu. Yahya Kaptan Sırbistan'daki başarılı faaliyetlerinden sonra İstanbul'a döndü; oradan da Irak'ta bulunan 6. Ordu Komutanı Halil (Kut) Paşa'nın yanına gönderildi.²⁵

Yahya Kaptan Bağdat'ta 6. Ordu'ya sabotajlar düzenleyen Lihye adlı Arap Aşireti'ni etkisiz hale getirdiği gibi İngilizlerin bu aşirete verdiği 15 bin altını da Halil Paşa'ya teslim etmişti. Yahya bu harekattan sonra merkezin davetine uyarak meşhur silahşör Yakup Cemil ile birlikte İstanbul'a dönecektir. Ancak Kaptan'ı İstanbul'da acı bir sürpriz beklemektedir. Yakup Cemil savaşın kötü gidişine bağlı olarak meydana gelen yolsuzluklar ve olumsuzluklardan Enver Paşa'yı sorumlu tutmaktadır. Ülkenin kurtuluşunun Enver Paşa'nın yok edilmesinde bulan Yakup Cemil ona suikast planlar, bu planında Yahya Kaptan da vardır. Ama ne var ki planlama önceden fark edilir ve mahkemece Yakup Cemil ölümüne

22 Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş yay., İst. 1972, s. 33-35.

23 Yusuf Çam, "Milli Mücadele'de İzmit Sancağı", İst. 1993, s. 114-125.

24 Şükrü Uras, "Yahya Kaptan", İst. 1968, s. 11.

25 Hasan İzzettin Dinamo, "Kutsal İsyan", C.IV, İst. 1990, s. 12.

mahkûm edilirken Yahya Kaptan tekrar Irak'a sürgün edilerek Halil Paşa'nın yanına gönderilir. Savaş sonunda İstanbul'a gelen Yahya Kaptan, Halil Paşa'nın da yardımları ile Milli Mücadele'nin desteklenmesine yönelik faaliyet göstermek üzere Tavşancıl'a gönderilir. Yahya Kaptan Tavşancıl'da daha önceden birlikte çalıştığı kişilerle "Yahya Kaptan Çetesi"ni kurar.²⁶

Yahya Kaptan Karakol Cemiyeti'nin Anadolu yakası Yenibahçeli Şükrü Bey'in direktifleri ile "Gebze Kuvayı Milliye Reisi" unvanı ile görevlendirilmesinin ardından Tavşancıl'a yerleşti. Irak Cephesi'nde tanıştığı arkadaşları ile 60 kişilik bir teşkilat kuran Yahya; köyde Kurşuncubaşı Hacı Hüseyin Efendi'nin evine yerleşti. Gebze Jandarma komutanı eve bir telefon yerleştirerek bütün jandarma karakollarının kendisine yardımcı olmalarını sağladı. Yahya Kaptan sorumluluğunu aldığı bölgenin asayişini sağlayıp Rum çetelerinin etkisizleştirirken iki büyük olayla adını duyurdu.

Bunlardan birincisi İstanbul Ahırkapı'da bulunan 500 mavzer ve 30 sandık cephaneyi alarak bu silah ve mühimmatı Anadolu'ya göndermesi, diğeri ise Komutanı Halil (Kut) Paşa'yı tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden 8 Ağustos 1919 sabahı kaçırmasıdır. Yahya Bey, Halil Paşa'nın kaçırılmasından sonra onu önce Tavşancıl'a getirir ve daha sonra -Mustafa Kemal Paşa'nın direktifine uygun olarak - Karamürsel yolu ile Sivas'a gitmesini sağlamıştır.

Yahya Kaptan çetesi Tavşancıl bölgesinde de başarıları oldu. Tavşancıl'ın kuzeyinde bulunan Taşköprü'deki İstelyanus ve Şile yakınlarındaki Topol İlya çeteleri onun tarafından imha edilmişti. Yahya'nın diğeri başarısı ise Darıca Gümrüğü'nden 75 çuval unu teknelere yükleyerek Tavşancıl İstasyonu'na, oradan da trenle Eskişehir'e gitmesini sağlamasıdır.

Yahya Kaptan bir taraftan bölgesinde ulusalcılık mücadelesi verirken, diğeri taraftan da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışından itibaren yaptığı çalışmalar tüm yurt genelinde yayılmakta idi. Sivas Kongresi'nin ardından teşkil olunan "Heyet-i Temsiliye" artık ülke geleceğine egemen olma yolunda idi. Bu bağlamda Yahya Kaptan 4 Ekim 1919'da Sivas'a çektiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa'ya kendini tanıtıyor ve bağlılıklarını bildiriyordu. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa verdiği cevapta ise Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey ile temasta olmasını istiyor, ayrıca İzmit'teki I. Tümen Komutanı Rüştü Bey'in emrinde olacağını belirtiyordu.²⁷

Böylece Anadolu'nun emrine giren Yahya Kaptan, İzmit'teki I. Fırka (Tümen) Komutanı Rüştü Bey'in yardım ve desteği ile faaliyetlerini sürdürmekte idi. Hatta İstanbul'da son kez açılan Meclis-i Mebusan'a İzmit mebusu seçilen Sırrı ve Cevdet Abbas beyler onu 1920'nin ilk günlerinde Tavşancıl'da ziyaret etmişlerdi. Kendisinin bir anlamda denetlenmesi anlamına gelen bu ziyarette Yahya Kaptan onlara büyük bir tören yapmıştı. Ama ne var ki İstanbul Hükümeti yanlısı veya en basitinden Mustafa Kemal yanlısı olmayan mülki amirler; Jandarma komutanları ile Karakol Cemiyeti yetkililerince Yahya Kaptan acımasızca eleştirilmekte idi. Özellikle Gebze Kaymakamı Mehmet Nurettin Bey ve yine Gebze Jandarma Komutanı Yüzbaşı Nail Bey İstanbul Hükümeti yanlısı olduklarından Yahya Kaptan'dan nefret etmekte idiler. Nefretlerinin temelinde Yahya Bey'in son derece otoriter ve o ölçüde de başarılı faaliyetlerde bulunması vardı. Bu kişiler İstanbul Hükümeti'ni tesir altında bırakarak Üsküdar Mutasarrıflığı tarafından onun yakalanması için Dâhiliye Nezaretince 1 Aralık 1919 tarihinde bir yazı yazılmasını sağlamışlardı. Tabi bu emir yerine getirilmeyecek, ama Yahya Kaptan da bundan böyle tedirgin olacaktır.

26 M. Ragıp Esatlı, "İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü", İst. 1975, s. 460-490.

27 Turgut Özel, "Kocaeli Yarımadası'nda Milli Mücadele ve Yahya Kaptan", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İst. 1996, s. 36-41. Çalışmada bölgede yapılan sözlü tarih çalışmaları vardır.

Nitekim 4 Aralık'ta İzmit'te Rüştü Bey'in yanına giden Yahya Kaptan; çetesini dağıtmayı ve Ankara'ya gitmeyi düşündüğünü söylemişti. Bu arada konu Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmiş ve onun yardımları istenmiştir. Oysa bu tarihler Heyet-i Temsiliye'nin henüz Ankara'ya geldiği ve Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da yapacağı son toplantı hazırlıklarının yapıldığı dönemlerdir. Yahya'ya gereken ilgi gösterilemez.

Yahya Kaptan elbette ki durumun farkındadır, bir taraftan çetesini dağıtırken diğer taraftan da Tavşancıl'ın Gebze yönündeki telgraf ve telefonlarını kesmektedir. Ancak Yahya'nın beklediği tehdit batıdan değil de doğudan, Hereke'den geldi. İstanbul'dan teşkil olunan 250 kişilik tam teşkilatlı Jandarma erlerinden oluşan birlik yine Yüzbaşı Nail Bey'in komutasında olarak 6 Ocak 1920 sabahı Bandırma vapuru ile Hereke iskelesine gelir. Etraf karla kaplıdır ve Jandarmalar yaya olarak Tavşancıl'a giderek köyü kuşatırlar. Erlerin araması iki gün sürer. Nihayet 8 Ocak sabah aşağı mahallede Pehlivan Cemal'in evinde Yahya Kaptan yakalanır. Bu eve 150 m mesafedeki Aşağı Kuyu mevkiinde kaptan şehit edilir.

Yahya Kaptan'ın yakalanması şöyle olmuştur.

Kaptan arama sırasında Pehlivan Cemal'in evinde tuvalette saklıdır. Eve giren Üsteğmen Abdurrahman Efendi tuvalette onu bulur, ancak Yahya eliyle susmasını işaret etmiştir. Üsteğmen aşağıya inip bulamadığını söyler. Tam oradan ayrılacakları sırada Nebiye adlı bir genç kız Yahya'nın tuvalette olduğunu söyler. Aksiliğe bakın ki bu sırada Yahya tuvalet penceresinden onlara bakmaktadır. Bunun üzerine Yüzbaşı Nail Bey eve kendisi girer ve Yahya Kaptan'ı yün çorapları ile -yalınayak- tuvaletten çıkarır. Aşağı Kuyu mevkiinde vurduktan sonra kafasını kesip İstanbul'a götürür; cenaze daha sonra Tavşancıl Mezarlığı'na gömülür.²⁸

Hereke'nin Kurtuluşu

26 Ağustos 1922'de başlayan, 9 Eylül'de İzmir'e (Akdeniz'e) ulaşılması ile sona eren "Büyük Taarruz" ülkenin diğer kesimlerinin düşman kuvvetlerinden temizlenmesi için 18 Eylül'e kadar "Takip Harekâtı" olarak devam ettirildi.²⁹ Ordularımız İzmir ve Bursa'yı geri aldıktan sonra Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Trakya'yı kurtarmak üzere harekâtını kuzey yönünde devam ettirdi. Bu bağlamda II. Ordu Çanakkale bölgesine konuşlanırken I. Ordu (III. ve IV. kolordular ve Kocaeli grubu) Kocaeli bölgesine intikal etti. İtilaf Devletleri Türk Ordusunun özellikle Boğazlar civarına yaklaşması ve bu bölgelerde tehdit oluşturması üzerine, endişelenerek, "ateşkes" görüşmelerinin ivedilikle başlamasını istediler.³⁰

Konu ile ilgili çalışmalar/görüşmeler devam ederken Başkumandan Gazi Mustafa Paşa, kuvvetlerini Boğazlar bölgesine (Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı) yığarak, stratejik noktaları kontrol altında tutmayı hedefliyordu.³¹

Çanakkale bölgesinin emniyete alınmasından sonra 3. Kolordu kuzeye yönelerek, bu sırada İzmit'ten Bursa'ya intikal etmiş olan Mürettep Kolordu ile birleşti. Her iki kolordu birlikte hareketle 27 Eylül 1922 tarihinden itibaren İzmit'e geldiler.

Körfezin kuzey yakasına yani Derince-Şile hattına ulaşan süvari birlikleri ilerleyişlerini buradan da devam ettirerek İstanbul Boğazı'nın doğu sınırına ulaştılar. Dolayısı ile 3 Ekim 1922'den itibaren Hereke ve civarı da Türk Kuvvetlerinin kontrolü altına geçmiş oldu.³²

28 Son kısım tarafımdan yazılmıştır. Doğma-büyüme Tavşancılı olduğumdan çocukluğumda bu olayı çok dinledim. Yahya Kaptan'ın şehit edilişi anlattığım gibidir. Pehlivan Cemal'den dahi dinledim. M. Hergüner.

29 BMM. I. Dönem Zabıt Ceridesi, .23, s. 276, *Nutuk*, s. 283-284.

30 *Nutuk*, 284, Teyfik Bıykoğlu, *Trakya Milli Mücadele*, TTK, Ank. 1992, s. 442-444.

31 Nitekim Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Paşa 39 Eylül 1922 günü Mudanya Konferansı'nın cereyanı sırasında kıtaların Kocaeli Yarımadası'nda Yarımca-Şile hattına kadar ilerleyebileceklerini, hiç olmazsa süvari keşif kollarımızın 3 Ekim 1922'ye kadar buralarda mevkiilenmelerini istemekte idi. TİH. II.C., 6. Kıs. III. Kit. s. 99.

32 *İkdam*, 4 Ekim 1922.

Mudanya görüşmelerinin başladığı 3 Ekim günü kuvvetlerimizin durumu yukarıda anlatıldığı şekilde idi. Ancak Mudanya’da yapılmakta olan “ateşkes” görüşmeleri istenilen biçimde devam etmiyordu. Görüşmeleri sürdürmekte olan İsmet Paşa, Başkumandanlığa Kocaeli Yarımadası’ndaki I. ve Çanakkale bölgesindeki 2. Ordulara her an harekâta hazır olmalarının gereğini bildirdi. Bunun üzerine 6 Ekim 1922 günü saat 16:15’te bizzat Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı’na (her iki makam da Mareşal Fevzi Çakmak tarafından deruhte ediliyordu) Kocaeli bölgesinde bulunan tüm birliklerin “6/7 Ekim 1922 gecesinden itibaren İstanbul üzerine harekete geçmeleri emri verildi. Zaten bu kuvvetler Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının stratejik mevkillerine yerleştirilmekle Boğazların ve İstanbul’un gerektiği anda geri alınması amacı güdülmüştü.³³ Kuvvetleri ileri harekât için sevk eden Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), bu suretle İstanbul bölgesi ile Trakya’ya ait temel stratejisini ortaya koyuyordu.

Başkumandanlığın Kocaeli’deki I. Ordu birliklerine verdiği “Harekât Emri” Mudanya Konferansı süresince geçerliliğini devam ettirmiştir. Birliklerimizin ilerleyişini İstanbul’da yayınlanan gazetelerin 7 Ekim 1922 ve onu takip eden günlere ait nüshalarında ayrıntıları ile görmek mümkündür. III. Kolordu Birlikleri 10 Ekim günü Kartal ve Şile hattına geçtikten sonra, ilerleyişlerini İstanbul Boğazı’na doğru devam ettirerek Riva’ya gelmişler, yani Boğaz’a 15 km kadar yaklaşmışlardır.³⁴ Ancak Mudanya görüşmelerinde Türk Ordusunun Boğaz’a bu kadar yaklaşması onaylanmamıştır. Nitekim 12 Ekim’de imzalanan Mudanya Mütarekesi’nin 11. maddesine göre; Darıca-Gebze-Şile hattı İtilaf Devletleri ile TBMM arasında sınır (Hatt-ı Fasil-ara hattı) olarak belirlenmiş, bu hattın 15 km doğuda kalan kısmı, yani Gebze-Tavşanlı sırtları arasındaki alan “Tampon Bölge” olarak tespit edilmişti. Yine sözleşme gereğince anılan bu tampon bölgedeki karayolu (şose) her iki tarafın kullanımına açık olacaktı.³⁵

Bilindiği gibi Mudanya Mütarekesi 15 Ekim 1922 gününden itibaren yürürlüğe girmiştir. Batı Cephesi Komutanlığı’nın 11 Ekim 1922 günü yayınladığı 42 sayılı ordu emri ile Nurettin (Sakkallı) Paşa komutasındaki I. Ordu İzmit’e konuşlanacaktı. I. Ordu’nun aynı gün yayınladığı 43 sayılı Kolordu emri ile Şükrü Naili (Gökberk) Paşa (1876-1936) komutasındaki III. Kolordu karargâhı 15 Ekim 1922 tarihi itibarı ile Hereke’ye konuşlandırıldı. Kolordu başlısı Alb. Salih (Omurtak) Bey komutasındaki 61. Tümen Yarımca-Derince arasındaki bölgeye, Alb. Abdurrahman Nafiz (Gürman) komutasındaki I. Tümen Dilburnu-Demirciler-Denizli bölgesi (Gebze-Tavşanlı arası)’ne konuşlandırıldı. Bu tümenin bir taburu Tavşanlı’ya, III. Kolordu başlısı 56. Topçu Alayı Tavşanlı’ya konuşlandırıldı.³⁶ (Bu kuvvetler, Lozan Antlaşması’nın imzalanmasını müteakip 6 Ekim 1923’te İstanbul’a girecektir.)

Bu anlattığımız bilgiler ışığında Hereke’nin kurtuluşunu fiili ve hukuki olmak üzere iki ayrı noktada incelemek gerekir.

Hereke fiili olarak 27 Eylül’den itibaren Kocaeli Yarımadası’na gelerek harekâta başlayan 3. Kolordu ve Mürettep Kolordu birliklerinin bölgede kontrol tesis ettiği 3 Ekim 1922’de kurtarılmıştır.

Hereke’nin hukuki yönden kurtuluş tarihi; Mudanya Mütarekesi’nin yürürlüğe girdiği 15 Ekim 1922 tarihi olması gerekir. Mütarekenin 22. maddesine göre Garp Cephesi tarafından verilen emirle 3. Kolordu Komutanlığı 15 Ekim 1922’de Hereke’de resmen konuşlanmıştır. Bu duruma göre Türk askerinin resmen şehirde konuşlandığı 15 Ekim 1922 gününün

33 BMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, s. 906, M. Kemal Paşa’nın konuşmaları.

34 *İkdam*, 7, 8, 9 Ekim 1922; *Anadolu’da İleri*, 7, 8, 9 Ekim 1922.

35 *TH*, II. C., 6. Kıs., 4. Kit., S. 141-143.

36 ATASE, Kutu 2, Dosya 20 Fif. 1-116, 3. Kolordu Tarihçesi 1911-1923.

Hereke için “Milli Kurtuluş” günü olarak kabul edilmesi gerekir. Nitekim Genelkurmay Arşivi (ATASE)’nden yaptığımız araştırma da Hereke’nin kurtuluş günününün 15 Ekim olması gerektiğini doğrulamaktadır.

III. Kolordu Hereke’de bir yıl kalmıştır, kolordu karargâhı olarak İngilizlerin terk ettiği Fabrika-yı Hümayun İlkokulu seçilmişti. Bu bina daha sonra bir taraftan eğitim verirken diğer taraftan da Hereke Nahiye Müdürlüğü’nün makam odalarını da bünyesinde bulundurmıştır. Lozan Barış Antlaşması’nın (24 Temmuz 1923) yürürlüğe girmesi (23 Ağustos 1923)’ni müteakip 1 Ekim 1923’te işgal orduları İstanbul’u terk etmiş, yerine Şükrü Naili Paşa’nın komuta ettiği III. Kolordu 6 Ekim 1923 günü İstanbul’a gelmişti. Bu nedenle Şükrü Naili Paşa’nın ailesi Hereke’de bir yıl kalmıştı. Daha sonra Mersin’de bulunan eşi Nazire Hanım ve üç çocuğu (Turgut, Macit ve Saadet) Mudanya Mütarekesi’nin ardından trenle Hereke’ye gelmişlerdi. İstasyonun batı tarafındaki ahşap binaya (halen mevcut değildir, yerinde gazino vardır) yerleşmişlerdi. Fabrika-yı Hümayun’a ait olan bu bina lojman şeklinde olduğundan yanındaki dairelere Kurmay Başkanı Hayrullah Bey (Tümgeneral Hayrullah Fişek) ve yaver Yüzbaşı Hafız Hüsnü Bey ile aileleri yerleşmişti. Ancak bölgede askerî faaliyetler yoğun olduğundan okullarda eğitim yapılamamış, dolayısıyla çocuklar okula gidememişlerdi.³⁷ Şükrü Naili Paşa Fabrika-yı Hümayuna ait olan Kayzer Wilhelm Köşkünü makam binası olarak kullanmıştı.

Hereke’de, Kaiser Wilhelm’in ziyareti dolayısıyla yaptırılmış olan köşk (1953). (KBB Arşivi)

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Hereke’ye Gelişi

Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmir’i ikinci kez 16-19 Ocak 1923 tarihleri arasında ziyaret etti. (Birinci gelişi 11-24 Haziran 1922 tarihleri arasındadır). Büyük Zafer’den sonra ilk kez yapılan ve 14 Ocak 1923 günü başlayıp I. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-5 Mart 1923)’ne kadar devam eden yurtiçi gezisi sırasında, İzmir, Yarımca, Hereke ve Tavşancıl ziyaret edilmişti. Bu gezinin ülke kaderini ilgilendiren değişik amaç ve hedefleri vardı. Bunlar özetle: Lozan görüşmelerinin olumsuzlukları nedeniyle orduların hazır tutulması, halkın yapılmakta ve/veya yapılacak olan inkılâplara hazırlanması ile yeni devletin sosyal ve ekonomik standartlarının tespiti ve dünyaya ilan için İzmir İktisat Kongresi’nin toplanmasıydı. Bu hususların tamamının gezi sırasında yerine getirildiği görülmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu seyahatini Büyük Nutuk’ta şöyle anlatmaktadır:

³⁷ Şükrü Naili Paşa’nın kızı Saadet Gökberk (1909-) ile 7 Mayıs 2002 tarihinde yapılan görüşme.

“Efendiler, saltanatın ilgası ile birlikte Hilafet makamının salahiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelerek, ahvali ruhiye ve temayülât-ı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi. Bundan başka Meclis son senesine dâhil olmuş bulunuyordu. Yeni seçim münasebetiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti’ni siyasi bir fırkaya tahvil etmeye karar vermiştim. Sulh gerçekleştiği takdirde cemiyet teşkilatımızın, siyasi fırkaya dönüşmesini lüzumlu görüyordum. Zaferden sonra talim ve terbiyeye başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte bu maksatlarla Garbi Anadolu’da bir seyahat icra etmek üzere 14 Kanunsani (Ocak) 1923 tarihinde Ankara’dan hareket ettim. Eskişehir’den itibaren İzmit, Bursa, Balıkesir ve İzmir’de halkı münasip mahallerde toplayarak uzun uzun hasbihallerde bulundum. Ahalinin istedikleri gibi serbestçe sualler tevcih etmesini talep ettim. Sorulan sorulara cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden uzun konferanslar verdim.”³⁸

Başkumandan’ın gezisini gerekli kılan nedenlerin başında yine askerî konular vardır. Mudanya Ateşkes Sözleşmesi’nden hemen sonra Batı Cephesi ordularında en yaşlı doğumlulardan itibaren -1881’den 1898’e kadar olmak üzere- 17 sınıf asker terhis edilmiş, mevcutlar yarı yarıya azalmıştı.

Ancak bu uygulama Lozan’da yapılacak veya yapılmakta olan barış görüşmeleri için olumsuz bir etki yapabiliirdi. Nitekim II. Ordu Komutanı Yakup Şevki (Subaşı) Paşa 11 Kasım 1922 tarihinde ve I. Ordu Komutanı Nurettin (Sakallı) Paşa 30 Kasım tarihinde Genelkurmay Başkanlığı’na yazdıkları yazılarla bu terhislerin uygun olmadığını belirtiyorlardı.³⁹ Lozan görüşmelerini istenen biçimde sürdürülmesinde orduların gücü önemli bir faktör olduğu gibi, görüşmeler kesintiye uğrarsa yine bu kuvvetlere gereksinim olabiliirdi. Başkumandan uğradığı yerlerde birliklere manevra ve tatbikatlar yaptırmakla bir taraftan TBMM’nin kesin tavrını ortaya koyarken diğer taraftan da güçlü olduğu izlemine vermek istiyordu. Gerçekten de 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan görüşmeleri kapitülasyonlar, Musul, Boğazlar gibi ana sorunlarda istenen biçimde gelişemiyordu.

Lozan baş delegesi ve Hariciye Vekili İsmet (İnönü) Paşa 20 Aralık 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderdiği raporda “konferansın kesilme ihtimali vardır. Konferansın kesilme krizlerine karşı İstanbul’da ve orduda daima hazır bulunmak gerekmektedir” diyordu.⁴⁰ İsmet Paşa 23 Aralık 1922 tarihinde gönderdiği diğer telgrafta: “Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar..... konularında lehimize insani bir karar vereceklerinden şüphem vardır. Konferansın kesilmesine hazırlıklı olunmalıdır, bu kesilme ansızın olabilir. Konferans, bugünkü zihniyetinde olumlu bir hedefe yönelmiş değildir. Trakya’da bulunan Refet Paşa’ya vaziyete göre talimat veriniz”.⁴¹

İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf (Orbay) Bey, Genelkurmay Başkanlığı’na gönderdiği 21 Aralık 1922 tarihli yazı ile “Lozan görüşmelerinde Boğazlar ile ilgili müzakerelerin kritik bir devreye girdiğini, konferansın kesilme olasılığının bulunduğu İsmet Paşa tarafından iletildiğini” bildiriyordu. Rauf Bey, bununla kalmamış, Hükümet tarafından gerekenin yapıldığını Lozan’da İsmet Paşa’ya bildirmişti.⁴² Bunun üzerine Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi komutanı Fevzi (Çakmak) Paşa’dan “konferansın kesilme olasılığının yakın olduğunu göre orduların hızla harekete geçirilmesi, ilk hedeflerin ne olması gerektiği ve Trakya’da hareket tarzları hakkındaki düşüncelerini bu konuda şimdiden alınması gereken önlemlerin ordulara emir buyurulmasını ve bildirilmesini”

38 *Nutuk*, 2.C., s. 312-313.

39 *TIH*, II. C, 6. Kıs, 4. Kit. Ank. 1995, s. 165-168. Görülmektedir ki Kurtuluş Savaşı’nda 1881 doğumlular, yani 41 yaşında olanlar da yükümlü olarak savaşmışlardır.

40 A.g.e., s. 252-253; Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, TTK, Ank. 1990, s. 25458. *Vakit*, 7 Ekim 1923.

41 B. Şimşir, a.g.e., s. 270.

42 *TIH*, II. C, 6. Kıs, 4. Kit., s. 202-213; B. Şimşir, a.g.e., s. 271.

rica ediyordu.⁴³ Bu durum üzerine Hereke'deki III. Kolordu Gebze'ye, Bursa'daki IV. Kolordu Sapanca ve İzmit bölgelerine intikal ederken, Batı Cephesi Karargâhı Bursa'ya naklediliyordu. Bu süratle II. Ordu İstanbul Boğazi'na yapılacak mutasavver harekât için tertiplenmiş oluyordu.

Ayrıca İzmit ve İzmir körfezlerinin de mayınlanmalarına karar verilmişti. Bu tarihlerde yapılan mayın döküş harekâtı ile İzmit Körfezi'nin Dil Burnu-Hersek Burnu arası mayınlanmıştı.⁴⁴ Bu suretle Gebze civarında bulunan "Hatt-ı Fasil-Ara Hattı" denizden de devam ettiriliyordu. Aynı planlama gereğince I. Ordu birlikleri İstanbul Boğazi'nin doğusuna hücum ederken Trakya'da Refet (Bele) Paşa komutasındaki birlikler Boğaz'ın batısına taarruz edecekler, bu suretle İstanbul tamamıyla ele geçirilecekti.⁴⁵

Esasen İngiltere İstihbarat Servisi, Lozan'dan gelip giden telgraflar ile Türk makamları arasında yapılan yazışmaları zamanında elde ediyordu. Nitekim yukarıda belirtilen yazışmalar İngiliz Hükümetine ulaşmıştı.⁴⁶

Öte yandan Türkiye konferansın gidişatına paralel olarak, gerekli her türlü askerî önlemleri gecikmeksizin alırken, İngiltere ve Yunanistan da buna benzer davranışlar içerisinde idi. Yunanistan Batı Trakya'daki kuvvetlerini arttırıyor, Lord Curzon İngiliz askerî makamlarını gerekli önlemlerin alınması ve olağanüstü bir durum ortaya çıkarsa uygulanacak bir harekât planı hazırlanması yolunda -kuvvetlerin Gelibolu yarımadasında toplanmasını-uyarıyordu.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezisine çıktığı 14 Ocak 1923 günü I. Ordu Gebze'ye, yani İstanbul'un 30 km'sine kadar, II. Ordu ise aynı şekilde Çanakkale Boğazi yakınlarında yığınak yapmıştı.⁴⁸ I. Ordu Komutanı bununla kalmamış, birliklerinden seçtiği 3000 kadar askerî sivil giydirerek, Beykoz ve Sarıyer bölgelerine yerleştirmişti. Geçit Teşkilatı adı verilen bu birlik İstanbul'a yapılacak harekâtı içeriden destekleyecekti. Geçit Teşkilatı Lozan Anlaşması'ndan sonra dağılmıştır.⁴⁹ Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı gibi başkumandanın gezisinde askerî düşünceler ağırlık taşıyordu.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan ayrıldığı 14 Ocak 1923 günü Lozan'da İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta "yarın orduları denetlemeye çıkıyorum. Aynı zamanda bu geziyi siyasi dahi kılacağım. Halkla yakından uzun uzun görüşeceğim." demekle İsmet Paşa'yı durumdan haberdar etmişti.⁵⁰

14 Ocak 1923 günü Ankara'dan ayrılmakla Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yurtiçi gezisi başlamış oldu. Ne var ki, aynı gün İzmir'de tedavi görmekte olan annesi Zübeyde Hanım 66 yaşında vefat etmişti. Acı haber kendisine 15 Ocak günü Eskişehir'de bildirildi; ancak o yapacağı "yurtiçi gezisini, orduların denetlenmesini ve basın toplantılarına" çok önem veriyor ve gezisini ertelemeyi düşünmüyordu. İzmir'e bir telgraf çekerek "verdiğiniz elim haber beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip tarzda merasim-i tedfiniyesini ifa ettiriniz, Cenabı Hak, millete hayat ve selam versin demişti."⁵¹

43 TIH, II. C, 6. Kıs, 4. Kit., s. 252-253.

44 Mayınlar, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Şubat 1924 temizlenmiştir. Dz. Kuvvetleri, Lalahan Arşivi, Bahriye Dairesi Dosyası, Şubat 1924 olayları.

45 *Harp Tarihi Vesikalari (Belgeleri) Dergisi (HTVD)*, sayı 66, Belge No:1489.

46 Selahi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II. C, TTK, Ank. 1991, s. 324, 158-159 dipnot.

47 Aynı yer, 161 numaralı dipnot.

48 TIH, II.C, 6. Kıs, 4. Kit., s. 273-276.

49 Rahmi Apak, *Yetmiş Bir Subayın Hatırası*, E. U. Genkur Bas., Ank. 1957, s. 266-267. Yazar bu sırada I. Ordu'nun İstihbarat subayıdır.

50 B. Şimşir, a.g.e., s. 381-382.

51 16 Ocak 1923 tarihli "Hakimiyeti Milliye" gazetesi; 30 Kasım 1929 tarihli Milliyet Gazetesi. Geziye katılmış olan, Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) Bey "Gazi ve İnkılap" adlı telrikayla bu geziyi anlatmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa 16 Ocak 1923 günü saat 16:30'da İzmit'e geldi, o gün -daha önce kalmış olduğu- İzmit kasrında İstanbullu gazeteciler ile ertesi sabah saat 03:00'e kadar devam eden konuşma düzenledi. Bu konuşmaya İstanbul Milletvekili Adnan (Adivar), Halide Edip (Adivar), İstanbul'un belli başlı gazetelerinin temsilcileri; Ahmet Emin (Yalman) Velit Ebişziya, Suphi Nuri, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Müştak, Falih Rıfki (Atay) ile Anadolu'da İleri gazetesinin İzmit Muhabiri Hakkı (Kılıç) beyler hazır bulundular. Yapılan konuşmalarda; Mudanya Mütarekesi, Lozan Barış Konferansı'nda tartışılan konular, dış politikayı ilgilendiren önemli sorunlar ile devletin idaresine ait temel kurumlar görüşüldü.⁵²

Başkumandan gezisinde Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa ile Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım Karabekir Paşa da bulunmakta idi. Ordu birliklerini -Millî Mücadele'mizi bu üstün komutanlarıyla birlikte- denetliyordu. Geziye İstanbul'dan çağrılan ilk sinemacılarımızdan Cezmi (Ar) ile Şükrü (Seden) beyler de katılmıştı. Görevleri gezi ve askerî manevraları filme çekmekti. Cezmi ve Şükrü beylerin çektiği filmler İstanbul'da Kemal Film Laboratuvarı'nda hazırlanıp ülkenin sinema olan kentlerine dağıtılmıştı. Halka gösterilen, büyük zaferin coşkusu yaşatılan bu filmler Kurtuluş Savaşı'mızın ilk belgesellerindendir.⁵³

Gazi Mustafa Kemal Paşa 18 Ocak 1923 Perşembe günü beraberinde Fevzi ve Kazım Paşalar, basın mensupları, İstanbul'dan gelenlere ilaveten, Başkumandanlık ve Batı Cephesi karargahı subayları, I. Ordu Komutanı Nurettin (Sakallı) Paşa, III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa, IV. Kolordu Komutanı Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa ile I. Tümen Komutanı Alb.Abdurrahman Nafiz (Gürman) ve 61. Tümen Komutanı Alb. Salih (Omurtak) olduğu halde saat 10:00 civarında İzmit'ten arabalarla Derince istasyonuna geldiler. İstasyonda I. Ordu Komutanı Nurettin Paşa tarafından, askerî birliklerin denetlenmesi başkomutana arz edildi.

Denetlemeden sonra Mustafa Kemal Paşa, birlikleri tren yolunun iki tarafına yayararak resmî geçit yaptırdı. Yanındaki komutanlara memnuniyetini beyan etti. Derince'den ayrılan tren Yarımca istasyonuna gelmiş ve burada da bir saate yakın kalmıştı.⁵⁴ Başkumandan Yarımcalılar tarafından büyük bir heyecanla karşılandı, her taraf Türk Bayrakları ve defne dalları ile süslenmişti. Paşa için bir dana kurban edildi ve kendisine şehrin bir anahtarı verilerek kentin hemşehrîsi ilan edildi. Gazi Paşa burada halkla samimi sohbette bulundu. İstasyonlara getirilmiş öğrencilere "Nasılınsınız Küçük Hanımlar" diyerek mini mini kızlara iltifatlarda bulundu. Tren istasyonunun bulunduğu meydanda askerî birliklerin resmî geçidini izledi. Ve halkın coşkun tezahüratları ile Yarımca'dan ayrıldı.

Gazi Paşa ve beraberindekiler 5 km sonraki istasyon olan Hereke'ye -yine halkın coşkun tezahüratları ile- geldiler. Burası da bayraklar ve defne dalları ile süslenmişti. İstasyonda Fabrika-yı Hümayun Camii İmamı Mustafa (Ertegan)'in da bulunduğu kalabalık halk ile Fabrika-yı Hümayun'a ait olan Rüştiye Mektebi öğrencileri tarafından karşılandı. Hereke muhtarı Süleyman (Kantin) Efendi'nin hazırladığı kurbanlar kesildi.⁵⁵ Daha sonra III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa ve Fabrika-yı Hümayun Müdürü Agah (Ateş) Efendi tarafından resmî tören yapıldı. Karşılama töreninden sonra başkumandan beraberindekilerle, fabrikanın deniz kenarında bulunan misafirhanesinde -Kayser Kasrında- öğle yemeği yedi.⁵⁶

52 Hakimiyeti Milliye, 17 Ocak 1923; Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, TTK, Ank. 1982, s. 39.

53 Atilla Oral, "Mustafa Kemal Paşa Kocaeli'nde", Özgün Kocaeli, 19 Ocak 2003. Bu çalışmayı yaparken Atilla Oral ile sık sık görüştüm. Filmlerden bana bahsetti. Ancak bütün aramalarıma rağmen (Mimar Sinan Üniversitesi, Genelkurmay Foto Film Merkezi) bu filmlere ulaşamadım.

54 Hakimiyeti Milliye, 18 Ocak 1923; A. Öztüre, s. 199-200; Mehmet Önder, a.g.e., s. 204.

55 Karşılama bulunan İrfan Akacıktan dinlenmiştir.

56 Hakimiyeti Milliye, 18 ve 19 Ocak 1923.

Daha sonra fabrikayı gezen Mustafa Kemal Paşa İzmir’de toplanacak I. İzmir İktisat Kongresi için yapılan hazırlıkları gördü. Fabrika-yı Hümayun İktisat Kongresi’ne bir heyet ile katılıyor ve Kongre’nin koordine ettiği “İktisat Sergisi’ne” objeler gönderiyordu. Bu objeler; ipek ve yünlü dokumalar, ipek ve yün halılar ile ceviz ağacından yapılan mobilyalardan oluşmakta idi. Kongreye gidecek heyet özetle kapitülasyonların kaldırılmasını, deniz taşımacılığında kabotaj hakkının geri alınmasını, kara ve demir yollarının geliştirilmesini, Anadolu’dan demiryolu ile gelecek mallar için İzmit ve Derince’nin Haydarpaşa’ya alternatif bir limanı olmalarını; tarım ve hayvancılığın kalkınması için kooperatiflerin desteklenmesini ve bu meyanda bankacılığın güçlendirilmesini ve yaygınlaştırılmasını istiyorlardı.⁵⁷ İktisat Kongresi’nin Hereke’den giden heyete verdiği “Takdirname” TBMM Hereke Halı Müzesi’nde bulunmaktadır.

Daha sonra Fabrika-yı Hümayun önünde bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa halka; Milli Mücadele’de yapılan fedakârlıkları ve kahramanlıkları övmüştü. Başkumandan konuşmasında mücadelenin bitmediğini, Lozan Konferansı’nın olumlu sonuç vermesini temenni ettiğini, ancak aksi bir durumda ordularımızın her türlü harekate hazır olduğunu ifade etti.⁵⁸ Konuşmasından sonra Sümer İlkokulu binasında bulunan III. Kolordu karargâhına (şimdiki Sümer İlköğretim Okulu) giden başkumandan burada bir müddet dinlendi. Kolordu karargâhından Lozan’da İsmet (İnönü) Paşaya şu telgrafı çekti: “iki, üç gündün beri Fevzi ve Kazım Karabekir Paşalar Hazeratı ile birlikte orduyu teftiş etmekteyiz. Bu telgrafı Hereke’den yazıyorum. Meşhudatımdan (denetlemelerden gördüklerimden) memnunum. İki gün sonra Bursa ve Balıkesir mıntıklarına geçip teftişata devam edeceğiz. Malumat ve muhabbet.”⁵⁹

Daha sonra yine fabrikanın misafirhanesine giderek komutanlarla Boğazlar bölgesine yapılacak mutasavver taarruz harekâtını görüştü. Başkumandan ve komuta heyeti geceyi misafirhanede geçirdiler.⁶⁰

Başkumandan ertesi sabah trenle Tavşancıl’a geldi. Beraberinde askerî ve mülki erkân ile gazeteciler olduğu halde otomobillerle önce Tavşancıl’da Harmanbağı mevkiindeki 56. Topçu Alayı karargâhına giderek burada bir müddet dinlendiler. Daha sonra kuzey tarafta-Çerkeşli köyü civarındaki- Bağdat yoluna çıktılar.

Oradan yine arabalarla Gebze sırtlarına giderek askerî birlikleri denetlediler. Denetleme sırasında Tavşancıl’da bulunan Topçu Alayı’na atışlı talim yaptırılırken piyade birliklerine hücum talimleri icra ettirildi.

Yapılan maveraları bilfiil izleyen Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, askerî kıtalara verdiği faraziyelerle bizzat talimler yaptırdı. Genelde İstanbul üzerine yapılması planlanan taarruz hareketleri içeren bu tatbikattan sonra, yine arabalarla Tavşancıl’a dönüldü. Buradan Afyon savaşına katılan gaziler başkumandana takdim olundu. Paşa bu birliklerle birlikte bir de resim çekti.

Bu sırada tatbikatı izlemiş olan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin imtiyaz sahibi muharriri -Sinop Mebusu- Recep Zühtü (Soyak) başkumandandan intibalarını soruyordu. Gazi Paşa derin bir memnuniyet içinde “zaten iyi bulacağımdan emin idim, fakat gördüğüm şeyler ümidimin de, arzumun da hududunu aştı” cevabını vermişti.⁶¹

57 Gündüz Ökçün, *İzmir İktisat Kongresi*, Ank. 1968, s. 371-374.

58 A.g. gazeteler

59 B. Şimşir, a.g.e, s. 399.

60 Hakimiyeti Milliye, 19 Ocak 1923, İrfan Akacık, Nazım Gür ve Hanife Erikli olayı doğrulamaktadır.

61 Hakimiyeti Milliye, 19 Ocak 1923, İrfan Akacık, Nazım Gür ve Hanife Erikli olayı doğrulamaktadır.

Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Fevzi Paşa tatbikattan sonra geri dönmeyerek yine otomobille İstanbul'a gitmişti.⁶² Bu sırada özel bir tren İzmit'e dönmek üzere gerekli hazırlığı yapmıştı.⁶³ Tavşancıl halkı ise büyük kurtarıcıyı dinlemek üzere Tavşancıl İstasyon baş memuru Stefanides Efendi tarafından istasyonun doğu bölgesinde ve deniz tarafında hazırlanmış olan meydanı doldurmuştu.⁶⁴ Gazi'nin geçeceği ve konuşma yapacağı yer, evlerden getirilen halılarla kaplanmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşma yaptığı yere beraberindeki askerî erkânı ile gazeteciler olduğu halde geldiğinde Tavşancıl Muhtarı Rasim (Balbal) Ağa, İmam Hafız Ahmet (Yozgatlıoğlu) Efendi ile Öğretmen Mehmet (Arapoğlu) Bey tarafından karşılanmıştı. Bu sırada Afyon gazilerinden bir grup beraberlerinde olduğu halde başkumandanı karşılamaya gelmişlerdi. Paşa onların ellerini sıkarak selam ve saygılarını kabul etti.

Bu sırada onun konuşacağı yerde, milli kahramanlarımızdan Kara Fatma ve Pembe Hatun yan yana ve askerî kıyafetleri ile nöbet tutuyorlardı. Başkumandan'ın gelişleri sırasında ilk mektep talebeleri "Mustafa Kemal Paşa" marşını söylüyorlardı. Köy muhtarlığı tarafından hazırlanan dananın kurban edilmesinden sonra başkumandan konuşmasını yapmıştı.

Tavşancıl istasyonu yanındaki meydanda halka hitap eden Mustafa Kemal Paşa özetle "annesinin vefatından büyük üzüntü duyduğunu, ancak milletine sağlık ve selamet dilediğini, Büyük Zaferi kazanmakla her şeyin tamamlanmadığını, Lozan'da barış görüşmelerinin devam ettiğini, görüşmelerin olumlu olmasını temenni ettiklerini" belirtiyordu.

Ayrıca Gazi Paşa konuşmasında, "Eskişehir'den beri yaptığı askerî denetlemelerde ordumuzu çok iyi bulduğunu ve bundan da çok memnun olduğunu ifade ediyordu. Başkumandan Yeni Türkiye Devleti'nde eğitim ve ekonomik yönden yapılacak çok şeyin olduğunu" belirtmekle konuşmasına son vermişti.⁶⁵

Tavşancıl okulundan Muallim Mehmet (Arapoğlu) Bey, halkın adına hoş geldin ve kendisine bağlılıklarını bildiren cevabi konuşma yapmıştı.⁶⁶ Konuşmalardan sonra aynı yerde askerî ve sivil erkân ile köyün ileri gelenlerinin katıldığı öğlen yemeği yenmişti. Yemekten sonra Tavşancıl'daki 56. Topçu Alayı -bir taburu burada çadırlı ordugâhta idi- askerleri süngü talimi, tüfek söküp-takma gibi askerî gösteriler yapmışlardı. Gösterileri beraberindeki komutanlar ve halkla birlikte izleyen başkumandan, yine özel treni ile İzmit'e hareket etti. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit'e dönerken de Hereke ve Yarımca istasyonlarından coşku ile uğurlanmıştı. İzmit'e dönerken İstanbullu gazetecileri kabul etmiş, kendilerinin Lozan Antlaşması ve Yeni Türk Devleti'nin şekli üzerindeki sorularını cevaplamıştır. Başkumandan İzmit'te yaptığı konuşma sırasında ifade ettiği şu cümleler Hereke ve Gebze bölgesine yaptığı gezinin amacını açıklayan en güzel ifadeleridir. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin muzaffer orduları yeni zaferler elde etmek aşkından müstağni değillerdir (zaferle doymuş değillerdir). Fakat bu zafer aşkı, milletin selamet ve saadetini temin aşkından doğmaktadır (ordularımız zafer yerine barış istemektedirler).⁶⁷ Başkumandan İzmit'te halkla konuşmalar yaptıktan sonra geceyi yine İzmit Kasrı'nda geçirdi.

62 Hakimiyeti Milliye, 18 Ocak 1923; Milliyet, 6, 7 Aralık 1929 (Gazi ve İnkılap).

63 İkdâm, 20 Ocak 1923

64 ATASE, ISH3As.2348K.140, G.4T.19.01.1923

65 Hakimiyeti Milliye, 21 Ocak 1923; Nazım Gür'ün anlattıkları Kara Fatma Kurtuluş Savaşı'nda Kocaeli bölgesinde kendisine bağlı kuvvetlerle yararlıklar göstermiştir. Daha geniş bilgi için Bkz. Aynur Mısıroğlu, *Kuvayı Milliye'nin Kadın Kahramanları*, İst. 1994, s. 106-112.

66 Hakimiyeti Milliye, 18 Ocak 1923; Milliyet, 6, 7 Aralık 1929 (Gazi ve İnkılap), Nazım Gür'ün anlattıkları.

67 Aynı gün Muallim Mehmet (Arapoğlu) Bey'in isteğine uyularak Tavşancıl okulunun en çalışkan öğrencilerinden Mehmet Gürel, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'da okutulmuştur. Daha sonra Mehmet Gürel öğretmen olarak 1940-1975 yıllarında Tavşancıl ilkokulunda çalışmıştır.

Ertesi gün beraberinde Kazım Karabekir Paşa olduğu halde ve diğer erkân/ilgililer ile Bursa'ya hareket etti.⁶⁸

Hereke'deki Kolordu'nun İstanbul'u Teslim Alışı

Lozan Barış Antlaşması gereğince antlaşmanın TBMM tarafından onaylanmasından itibaren 6 hafta içinde İstanbul boşaltılacaktı. TBMM 11 Ağustos 1923'te yapılan seçimle yenilenmiş, 14 Ağustos'ta Selahattin Adil Paşa İstanbul Komutanlığı'na tayin olunmuştu. TBMM 23 Ağustos'ta Lozan Antlaşması'nı onayladığından artık 6 haftalık geri sayım başlamıştı.⁶⁹ İtilaf devletleri birlikleri ellerindeki malzemelerinin ya satıyorlar yahut da Kızılay ve benzeri kurumlara devrediyorlardı.

Devir teslim bağlamında General C. Harrington 29 Ağustos akşamı Tarabya'da 500 kişilik bir kokteyl verirken Selahattin Adil Paşa Beykoz Parkı'nda gündüz piknik (Garden Party) vermişti. 13 Kasım 1918'de resmî ve 16 Mart 1920'de fiili olarak yapılmış olan işgal hareketi yaklaşık beş sene sürmüştü. İtilaf devletleri İstanbul ve bölgesine adeta yayılmıştı. Bu nedenle de boşaltma işlemleri ve imzalanan belgeler zaman aldı. Nihayet 2 Ekim günü bütün işlemler tamamlanarak işgal kuvvetleri İstanbul'dan ayrıldılar.

TBMM Hereke'deki III. Kolordu'yu İstanbul'un teslim alınışı için görevlendirmişti. Kolordunun bağlı birlikleri Üsküdar'a geçerek Komutanları Şükrü Naili (Gökberk) Paşa'nın gelmesini beklemişlerdi. Kolordu unsurları intikal yollarındaki istasyonlarda halkın büyük sevgi gösterisi ile karşılanmışlardı.

Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa'yı İstanbul'a götürecektir Pendik vapuru 5 Ekim 1923 günü saat 15.30'da Hereke'ye gelmişti. Fabrika-yı Hümayun müdürü kentlin ileri gelenleri ile kolordu karargâh subaylarına bir akşam yemeği vermişti. Şükrü Paşa yemekte yaptığı konuşmada "bir yıldır Hereke'de bulduklarını, şimdi tarihî bir görev için aralarından ayırdıklarını belirterek haklarını helal etmelerini" istemişti.

Ertesi günü sabah namazından hemen sonra uğurlamaya gelen halkın gözyaşları ve alkışları arasında vapura binerek kentten ayrılmıştı. Vapur intikal seyrinde Büyükkada, Heybeli, Kınalı ve Burgaz adalarının iskelelerine çok yakın geçerek halkı selamlamışlardı.⁷⁰ Vapur İstanbul'a girerken Moda önlerinde demirli Yavuz zırhlısına da yakın geçerek mürettebatla selamlaşmışlardı.

Pendik vapuru 6 Ekim saat 10.00 sularında Sirkesi nihayetine yanaştıktan sonra İstanbul Kumandanı Selahattin Adil Paşa tarafından karşılanmış, birlikte kalabalık halkın alkışları arasında Sirkesi İstasyonu'na kadar yürümüşler, buradan araba ile şimdiki İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün bulunduğu "İstanbul Kumandanlığı'na" gitmişlerdi. Bu sırada Üsküdar'da bulunan III. Kolordu erleri yine Seyri Seferin İdaresi'ne ait vapurlarla Sirkesi'ye getirilmişlerdi. Sirkesi'ye getirilen erler Gülhane Parkı'nda tertiplenerek komutanlarının denetlemesini bekliyorlardı. Nihayet Şükrü Naili ve Selahattin Adil Paşalar Gülhane parkına gelerek askerlerinin geçit törenini kabul etmişlerdi.⁷¹ Daha sonra Kolordu erleri Sirkesi-Karaköy-Şihane-Tarlabaşı yolu ile Taksim'e gelmişler. Burada yapılan konuşmalardan sonra bölgedeki kışlarına gönderilmişlerdir.

68 Vakıf, 20 Ocak 1923

69 Hakimiyeti Milliye, 21 Ocak 1923; Kazım Karabekir Paşa 17 Şubat-5 Mart 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde başkanlık yapacaktır.

70 TBMM, Zabıt Ceridesi 2.yıl./I.C., s. 284.

71 Mahir Aydın, "İstanbul'un Kurtuluşu", *Cumhuriyet*, 8 Ekim 2008, s. 9.

Sonuç

Kocaeli Yarımadası, Anadolu coğrafyasını bütünleyen ve onun jeostratejik değerinin arttıran Boğazların en hassas bölgesidir. Nitekim, Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin topraklarına ve denizlerine dolan İtilaf Devletleri arasında İngiltere, Kocaeli bölgesini seçmiştir. Bu suretle İngiltere 18. yüzyıldan beri planlamasını yaptığı Boğazlar ve Kocaeli Yarımadası'na hâkim olma hevesini tatmin etmiş oluyordu. Hereke Kocaeli Yarımadası için son derece stratejik bir konuma sahipti. İzmit Körfezi'nin en dar ve en ortasında oluşu, demir ve karayollarının üzerinde bulunması bu kentin değerinin arttırıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi de Hereke ve Kocaeli'ye yerleştikten sonra ülkeye hâkim olmuştu. Hereke'nin bir başka değeri 1843 yılından beri faaliyet gösteren Fabrika-yı Hümayun idi. Yünlü ve ipekli olarak, kumaş, perde ve halı dokunan bu fabrikada bölgedeki - Seymen'deki Çuha ve Karamürsel'deki Kumaş fabrikalarının İngiliz gemileriyle çalışmaz hale getirilmesine karşın Kurtuluş Savaşı boyunca faaliyetine devam etmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen -veya kaçırılan- personel ve malzemenin %23'ü İzmit Körfezi'nin iki kıyısı -Karamürsel ve Hereke bölgeleri- üzerinden gönderilmiştir (her iki kentin iskeleleri Osmanlı'nın kuruluş yıllarından (1326-1328) beri deniz ulaştırmasına hizmet vermektedir). Askerî malzemeler körfezin güneyinden -Karamürsel civarından- nakledilirken askerî personel Körfez'in kuzeyinden yani Hereke bölgesinden Ankara'ya geçirilmiştir. Bunun yanında Hereke iskelesi Karamürsel halkı için denizden sığınma yeri olmuştur. Örneğin İsmet (İnönü) Paşa Hereke'nin 20 km. kuzeyinde bulunan Üsküdar-Kurçalı-Geyve ekseninden Ankara'ya geçmiştir. Bu nedendir ki İngiliz Komutanlığı Hereke'de Tugay gücünde -242. Tugay- askerî birlik konuşlandırmıştır. Ancak bölgede teşkil olunan Kuva-yı Milliye veya milis güçler Ankara-İstanbul bağlantısını kesintisiz biçimde devam ettirirlerken bölge halkının moralini yüksek tutmuş, azınlıkların kurduğu çeteleri etkisiz hale getirmişlerdir. Bu nedendir ki İngiliz komutanlığı, önce Kuva-yı İnzibatiye adıyla saraya bağlı Osmanlı birliklerini bölgeye getirmiş, Ankara başlısı kuvvetlerin bunları dağıtması üzerine, Yunan birliklerini (11. Tümen) bölgeye yerleştirmiştir.

Büyük Taarruz ve takip harekâtı (26 Ağustos-18 Eylül 1922)'ndan sonra kuvvetlerimiz Boğazlar'a yönelmiştir. Özellikle Mudanya görüşmelerinin sürdüğü 3-12 Ekim 1922 tarihinde III. Kolordu birlikleri Kocaeli Yarımadası'nda Hereke'yi içine alan bölgeyi kurtarmış, İstanbul Boğazı'nın 15 km yakınına kadar yaklaşmıştır. Mütarekenin yürürlüğe girdiği 15 Ekim günü Kocaeli Yarımadası'nın Gebze'ye kadar olan bölümü TBMM'nin kontrolüne geçiyor, III. Kolordu Hereke'ye konuşlanıyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Kocaeli'ye ikinci gelişinde daha Eskişehir'de iken annesinin İzmir'de vefat ettiğini öğrenmiş, gezisinin önemi nedeniyle cenaze törenine gidememişti. Ordularımız "Büyük Zaferi" kazanmış, Misak-ı Milli esasları paralelinde Mudanya'da "ateşkes" imzalanmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, ulusun egemenliğini -tamamıyla ele almak üzere- padişahlığı kaldırmıştı. Lozan barış görüşmeleri bu esaslar içinde yapılıyordu.

Öte yandan Lozan Barış Antlaşması'nın ardından kurulacak olan yeni Türk Devleti'nin ekonomik, idari ve siyasi esaslarını belirtmek gerekiyordu. Bu nedenle "I. İktisat Kongresi'nin" toplanması planlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa TBMM Reisi ve Başkumandan olarak yaptığı bu gezisini bu esaslar paralelinde icra etmişti. Bu bağlamda olarak Lozan görüşmelerinin olumsuz gidişine karşılık Boğazlar bölgesine yapılması düşünülen taarruz harekâtı için ordularımız denetleniyor, manevralar yaptırılıyordu. Enteresandır ki bu sırada Yunan Kuvvetleri Batı Trakya'da yığınak yapmayı, İngiliz kuvvetleri de Gelibolu yarımadasında

toplanmayı planlıyorlardı. Bu gezinin diğer bir özelliği toplantıların, denetlemelerin ve manevraların filme alınarak belgelenmesiydi. Kurtuluş Savaşı'mızın en önemli belgelerinden birisi bu gezi sırasında oluşturulmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk kez geldiği Hereke ve bölgesinin bir başka özelliği ise Mudanya Mütarekesi ile kurtarıldıktan üç ay sonra, büyük kurtarıcısını başkomutanını misafir etmesidir. Gazi Paşa bölgede, bir taraftan Lozan Barış Konferansı'na bağlı olarak askerî birlikleri denetlerken, diğer taraftan halkla yaptığı konuşmalarda, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşılması için yapılması gerekenlerden ve yapılacaklardan söz ediyordu. Gazetecilere verdiği demeçlerle "Yeni Türkiye"nin temel esaslarını da açıklıyordu. Onun düşüncelerini Vakit gazetesinin 20 Ocak 1923 tarihinde yayınlanan demecinin şu satırında bulmak mümkündür:

"TBMM orduları yeni zaferler yerine idari, eğitim ve ekonomik sahada başarılar istemektedir. Bunlara ihtiyacımız vardır. Millet olarak bu başarılar elde edecek güçte ve azmindeyiz."

13 Kasım 1918'den beri yani 5 yıldır İstanbul'u işgal etmiş olan İtilaf Kuvvetleri Lozan Antlaşması gereğince 6 Ekim 1923'te İstanbul'u terk ettiler. İstanbul, Hereke'deki III. Kolordu tarafından teslim alındı. Çalışmamızda da belirttiğimiz Hereke Fatih Emirali Bey daha sonra kendi adıyla (Emirali-İmralı) anılacak olan Marmara'nın en stratejik adasını fethederek Osmanlı'ya Batı yollarını açmıştı. III. Kolordu'nun Hereke'den giderek İstanbul'u teslim almasını bu çerçevede içinde değerlendirmekte ve ülkemizin uygarlık yolunda emin adımlarla ilerlemesinde Hereke'nin böylesine nostaljik bir yeri olduğunu düşünmekteyiz.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİR SANAYİ MERKEZİ OLARAK HEREKE

Serkan YAZICI*

XIX. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen endüstriyel gelişmeler genel hatlarıyla Sanayi Devrimi olarak adlandırılmış ve kısa bir gecikme ile Osmanlı Devleti'nde doğrudan sonuçlarını göstermeye başlamıştı. Zeytinburnu ve Küçük Çekmece'de ortaya çıkan sanayi kuruluşlarının ardından 1840'ların başından itibaren bir endüstri faaliyeti de Hereke'de ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin sanayi tipi üretimde geride kaldığı bu yıllarda Avrupa'dan çok sayıda usta ve mühendis getirilerek kadınlı erkekli binlerce kalifiye işçi yetiştirildi. Hereke'de gerçekleştirilmek istenen sanayi atılımının başına da pek çok diğer noktada olduğu gibi Gregoryen Ermeni bir aile olan Dadyanlar getirilmişti. Ermeni ailenin sunduğu bilgi ve yönetim desteği ile Hereke, saray için üretilen ipeklerin yanı sıra yün ürünlerle I. Dünya Savaşı'na kadar yoğun bir sanayi faaliyeti içinde oldu. Yaşanan kesintinin ardından sanayi operasyonu tamamen devlet eliyle yürümese de Hereke günümüze değin ev tekstilleri için önemli bir merkez olma vasfını sürdürdü.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla değin ekonomi uygulamalarında piyasada ürün ve hizmetlerin mümkün olduğunca bol bulunmasını ve bunlar üzerindeki fiyat istikrarının korunmasını temin etmeye gayret etti.¹ Ancak bu denge XIX. yüzyılda hızla sanayileşen Avrupa lehine değişmeye başladı. Başta Osmanlı'nın mamul madde ihtiyacını karşılayan Fransa, Avusturya ve İsveç gibi devletler de bu sanayileşme yarışında daha hızlı yol alan İngiltere'nin gerisine düştüler. Osmanlı Devleti, 1838'de İngiltere ile imzalanan daha sonra diğer devletlere de uygulanan ticaret antlaşmaları ile Avrupa için giderek daha fazla açık bir pazar haline geldi. Sadece pamuklu mensucatta, İngiltere'den yapılan ihracat 1828'de 10.834 "İngiliz lirasından", 1831'de 105.615'e yükselmişti.²

Giderek büyüyen bu dış ticaret açığının kapanması ya da en azından kontrol altında tutulması ise yerli üretimin canlandırılması ve sanayi tipi üretimin Osmanlı topraklarında gelişmesini sağlamaktan geçiyordu.³ Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerinden biri olan "kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması" çerçevesinde ihtiyaç duyulan endüstrileşme

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: srknyzc@hotmail.com

1 Mehmet Topal, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, Sayı: 25, ss.37-64.

2 Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999, s. 423-440.

3 M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, New York 1973, s. 339.

konusunda yünlü ve ipekli olmak üzere dokuma sektörüne yönelmek en mantıklısıydı. XVIII. yüzyılda da tedarikçi ülkelerle yapılan savaşlar ve onların kendi aralarındaki gerilimler benzer bir ihtiyaç doğurmuş bu yönde bir sanayi oluşturma gayretleri ortaya çıkmıştı. Bu yüzyılın başında da ihtiyaç duyulan bilgi birikimi için Osmanlı yüzünü gayrimüslim tebaasına çevirmişti. XIX. yüzyılda ise benzer bir ihtiyacı karşılamının yolu yine manifaktüre yönelmek ve yine gerekli uzmanlık bilgisini (know-how) gayrimüslimlerden temin etmekte.⁴

1840 sonrasında tekabül eden bu sanayi girişimi öncesinde III. Selim devrinden itibaren bazı sanayi girişimleri yapılmış askerî malzemelerden, deri ürünlere ve fese varıncaya kadar pek çok türde üretim denenmişti.⁵ Ancak bunlardan Eyüp'teki Feshane gibi bazı örnekler dışında tatmin edici sonuçlar elde edildiğini söylemek güçtü.⁶ Bu koşullar içinde Tanzimat Fermanı'nı takip eden yıllarda Osmanlı'nın dış ekonomik bağımlılığını azaltmak ümidiyle bir dizi Avrupa örneğine uygun sanayi girişimi göze çarpmaya başladı. Bu girişim için belirlenen ilk sanayi üsleri İstanbul'da Küçük Çekmece ve Zeytinburnu oldular. Bu merkezler kısa sürede dikkat çekici endüstriyel alanlar haline geldikleri gibi onlar kadar dikkat çekici olan bir başkası da İzmit'te Marmara Denizi kıyısında yükselmeye başladı. Çoğunlukla sarayın pamuklu ve ipekli dokuma ihtiyacına yönelik olarak ortaya çıkan bu kuruluş Hereke'de idi. 1840 sonlarında pamuklu kumaş fabrikası olarak dikkat çeken bu merkez ilerleyen yıllarda ipekli üretimine de başladı.⁷

Esas itibariyle fabrika, başta özel girişim olarak ortaya çıkmıştır. Devrin sanayi atılımlarında öne çıkan bir ailenin mensupları olan Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler 1843 yılında Serasker Ali Rıza Paşa'nın izniyle ve kendisinin ortaklığı ile devlet için kurmakta oldukları İzmit Çuha Fabrikası'nın masrafı gibi göstererek kendi nam hesaplarına bu tesisi kurmuşlardı.⁸ İlk kayıtlara göre elli adet pamuklu ve 25 adet ipekli dokuma tezgahı ile 1843 yılında üretime başladı. Hereke'deki sanayi girişimi ile ilgili önemli bir akademik çalışmanın yazarı olan Abdülkadir Buluş'un aktardığı bilgilere göre bu tesisin yapıldığından Sultan Abdülmecid'in haberi olmamıştır ve bir deniz seyahati esnasında tesadüfen öğrenmiştir. Bu vesile ile 1845 yılında fabrika Sultan Abdülmecid'in tapulu mülkü haline geldi ve hazineye devredildi. Ancak 1846 senesinden üç yıl geriye doğru muhasebe kayıtları incelendiğinde arşiv kayıtlarından anlaşılan, fabrikanın işlerliğinin artırılması için (Hoca Avannes) Ohannes Dadyan'a havale edildiğidir.⁹ Yolunun tefsiye edilmesi gibi pek çok faaliyetle mali yönden desteklenen fabrikaya 1850 yılında üç katlı ahşap bir bina eklenmiştir.¹⁰ Bu değişimle ipekli tezgah sayısı 100 çıkarıldı ve pamuklu tezgahları İstanbul'a gönderildi. Bu tarihten itibaren de Hereke Fabrika-i Hümayunu şeklinde adlandırılan müessese ipekli kumaşlar üreten bir merkez haline geldi.¹¹ 1855 yılında yapılan Paris Sergisi'ne katılan devlet fabrikaları arasında yer alan Hereke'nin ürün gamı Ömer Celal Sarc tarafından şöyle sıralanmıştı: "Kadife, Şam usulü çiçekli ipek kumaşlar (damas), saten, taftalar, gazlar, kordelalar".¹²

Fabrikanın neredeyse tüm ekipmanı Avrupa'dan özellikle İngiltere'den getirilmişti.¹³ Fabrikanın ustabaşları, ustaları ve operatörleri de büyük ölçüde Avrupalılardan oluşturuldu.

4 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003, s. 226-255.

5 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı:46, Ankara 2009, s. 53-69.

6 Ubcini, *Letters on Turkey*, s. 343.

7 Edward C. Clark, "Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 5, Sayı: 1, Ocak 1974, s. 65-76.

8 Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 63.

9 BOA. İ. DH. 111/5604.

10 BOA. İ. DH. 160/8318.

11 Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 113-116.

12 Sarc, *Tanzimat ve Sanayimiz*, s. 435.

13 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert) Cilt: 2, İstanbul 2004, s. 1012.

Ancak bu iş yapılırken büyük olasılıkla bu sanayi programını tek bir ülkeye bağımlı hale getirmemek adına Belçika, İtalya, Almanya, Fransa ve Avusturyalı çalışanlar da seçilmişti.¹⁴ Henüz 1848'de Avusturyalı işçilerin maaş ödemeleri ile ilgili Osmanlı Arşiv kayıtlarına rastlamak mümkündür.¹⁵ Yine kayıtlara yansıyan bazı adli vakalar Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının da işçi kadrosu içinde olduğunu gösteriyordu. Biri kız kaçırma diğeri tecavüz vakasının mağdurları Hereke Fabrika-i Hümayunu çalışanları Manas ve Hırsto'nun kerimeleriydi.¹⁶

Ancak bu sanayi tesisinin ortaya çıkmasındaki başat rol yukarıda bazı üyelerinin adı zikredilen Dadyan ailesine aitti. III. Selim'e bir teknik dahi olarak takdim edilen Hacı Arakel Dad, hem bu padişah, hem de Sultan II. Mahmud devirlerinde özellikle İstanbul'da göze çarpan sanayi girişimlerinde istife edilen başlıca isimlerden biri olmuştu. Kendisinden sonra da oğlu Ohannes ve torunu Bogos Dadyan aileyi benzer devlet müesseselerinde temsil ettiler. Hereke Fabrikası'nın yapılanması gelişiminde de Ohannes Dadyan gerek Avrupa'ya yaptığı seyahatlerle hem teknoloji, hem bilgi birikimi hem de personel temini konusunda büyük emek sarf etmişti.¹⁷ Christopher J. Walker, gibi pek çok yazar, hem Arakel Dad, hem de oğlu için övgü dolu sözler sarf ederek, hem kabiliyetlerinin, hem de başarılarının altını çizerler.¹⁸ Ancak fabrikanın Ermeni idarecileri için bazı ziyaretçi ve çalışanlarının izlenimleri oldukça farklıydı. Charles Mac Farlane'in aktardıklarına göre, 1848'de Lyon'da ipek üretimi ile ilgili gerçekleşen ilerlemeler üzerine Ohannes Dadyan tarafından Hereke'ye getirilen Riviere adlı Fransız makinist, Ermeni yönetimini, "akılsız ve üçkâğıtçı" şeklinde tarif ediyordu. Üstelik fabrikaya çalışmak üzere alınan 150 civarındaki Ermeni'nin Rum işçileri dışladıkları gibi çalışırken görülmediklerini ilave ediyordu. Fransız makinist, oradaki tüm Avrupalıların imparatorluğun çökmekte olduğunu gördüğünü belirttikten sonra çarpıcı sözlerini şöyle bitirmektedir: "*Ermeniler de sofrayı kemikleri sıyırdıktan sonra kaldıracaklar*".¹⁹

Fabrikanın kurulduğu ilk yıllardan itibaren fabrikada çalışanlar arasında "direktör" unvanıyla Avusturyalılar²⁰, aileleri ile birlikte yaşayan Piyemonteli doktorlar bulunuyordu. Hereke fabrikasının personel açısından bir diğer önemi de çalışanlar arasında çok sayıda kadın bulunmasıydı. Özellikle 1894'ten sonra başlayan halı üretiminde 1.000 dolayında kadın düğümleyici görev aldı. Yaşları 4 ila 15 arasında değişen bu genç kadınlar üç ayrı odaya yerleştirilen sayıları 150-180 arasında değişen çeşitli büyüklükteki halı tezgâhlarında çalıştılar.²¹

1848'de yüz dolayında olan çalışan sayısı 1852'de üç yüzün üzerine çıkmıştı. 1855'te de otuz Rum genç kızın daha istihdam edilmesini öngören arşiv kayıtlarına bakılırsa çalışan sayısının görece istikrarlı bir şekilde arttığı iddia edilebilir.²² Hereke'de giderek artan çalışan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli binalarda inşa edildi. İpek böcekçiliği için beş bin fidanlık dutluğun yanı sıra, fabrika çalışanları için altmış ev, Avrupalı ustalar için sekiz, bekâr Osmanlılar için otuz oda inşa edildi. Bunlar dışında birer boyahane, değirmen, ekmekeçi fırını, kahvehane, tütün satılan dükkân, lokanta, hamam, biri mektep-i iptidai diğeri rüşdiye olmak üzere iki okul ve hastane yer almaktaydı.²³

14 Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 5, Sayı: 1 (Ocak 1974), pp. 65-76.

15 BOA. A. MKT. 140/1.

16 BOA. A. MKT. 19/59; HR. MKT. 85/24.

17 Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", s. 70-71.

18 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Routledge, London 1990, s. 97.

19 Yavuz Uluğün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, No: 18, İzmit 2008, s.198-199.

20 BOA. İ. MVL. 320/13585.

21 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 2, s. 1030.

22 BOA. A. MKT. UM. 209/56.

23 Mehmet Topal vd., "Tanzimat Dönemi Sanayileşme...", s. 43.

1848'de fabrika alanını ziyaret eden Charles Mac Farlane yerleşkeyi kısaca şöyle tarif etmişti:

"İpek Fabrikası, uzun büyük hatta anıtsal bir binadan daha çok atölyeleri ve bağlı diğer yapıları ile tümü körfeze paralel bir kasaba oluşturmuşlardı. Kabul edilebilir (Makul) bir yolu ayrıca denizle arasında bir yolu daha vardı. Daha iyi olan caddede yöneticiler, doktor, teknik ressamlar, mühendisler ve çalışanlar için yeterli sayıda sıra evler vardı. Herkesin sağlıklı olduğunu söylediler. Burası bir malarya kaynağı olmaktan uzaktı ve çevrede durgun sular yoktu. Aslında Herek-Köy, tepelerde ve bizim görüşümüz dışındaydı. Yakın olsa da ulaşımı zor olan bu Türk köyünü bir zamanlar gezmiş olan Lombard (Piyemonteli fabrika doktoru), yüz yoksul haneden oluştuğunu belirtti."²⁴

İlerleyen yıllarda halı üretiminin de başlamasıyla işçilerden uzaktan gelenler fabrika yatakhanelerinde, yakınlarda ikamet edenler ise evlerinden yürüyerek gidip geldiler. Yatakhanelerde yaşlı kadınların sağladığı disiplin ile Türk ve Rum kızlar birbirinden farklı yatakhanelere ayrılmıştı.²⁵

Fabrika, bazı tatsız olaylar da yaşadı. Bunlar arasında fabrikaya ve çalışanlarına musallat olan eşkiyaları da saymak gerekir. 1859 sonbaharında başlayan eşkiya tacizlerinin önü ancak fabrika yerleşkesine zaptiye neferi tahsisi ile alınabilmişti.²⁶

Takip eden yıllarda ise Hereke Fabrika-i Hümayunu asıl büyük felaketini yaşadı. 1878 yılında yanan fabrika beş yıl süreyle kapalı kaldı. Bu süre zarfında önce bir dizi tahkikat ile Filatorhane denen bölümdaki hasar tespit edildi. Bu çalışmaları fabrikayı yeniden canlandıracak projeler izledi.²⁷ Yeniden inşa için ihtiyaç duyulan metal direkler Tersane-i Amire'de imal edildi. Tesisin Avrupâî bir tarzda geliştirilmesi ve idare edilmesi için de yeni uzmanlar getirildi. Fabrika ayrıca 1894'te bir de deprem yaşadı. Hasarın hangi kısımlarda yoğunlaştığı bilinmese de tamiri için 983.245 kuruş harcanmıştı. Yapılan tamirat ve düzenlemeler, yönetim anlayışında yeniliklerin ardından Hereke Fabrikası yeni evreye girdi. Özellikle 1890'dan sonra da kârını ve bilinirliğini giderek artırdı. Hereke Fabrikası'nın gelişiminde özellikle halı üretiminin başlamasında Sultan II. Abdülhamid'in önemli bir gayreti olduğu bilinmektedir.²⁸

Telegrams in Brief

A large part of the famous carpet factory at **Hereke** TURKEY, has been destroyed by fire.

It is officially announced in BELGRADE that three Albanians who crossed the frontier with arms were killed in a skirmish with gendarmes.

It is officially announced that Mr. N. de M. Bentwich, Attorney-General to the Government of PALESTINE, will retire in October.—*Reuter.*

The introduction of the new YUGOSLAV judicial code, which was to have come into operation on January 1, has been postponed until January 1, 1933.

Members of the VIENNA State Opera and representatives of many musical bodies attended the funeral at Edlach Cemetery on Saturday of Herr Franz Schalk, musical director of the Vienna State Opera.

The Rev. James Barr, M.P., and Mr. Rhye Davies, M.P., have issued a report on the Polish-Ukrainian conflict in EASTERN GALICIA, based on their inquiries during their recent visit to the country.

THE TIMES

7 Eylül 1931

The Times 7 Eylül 1931

24 Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli*, s. 198.

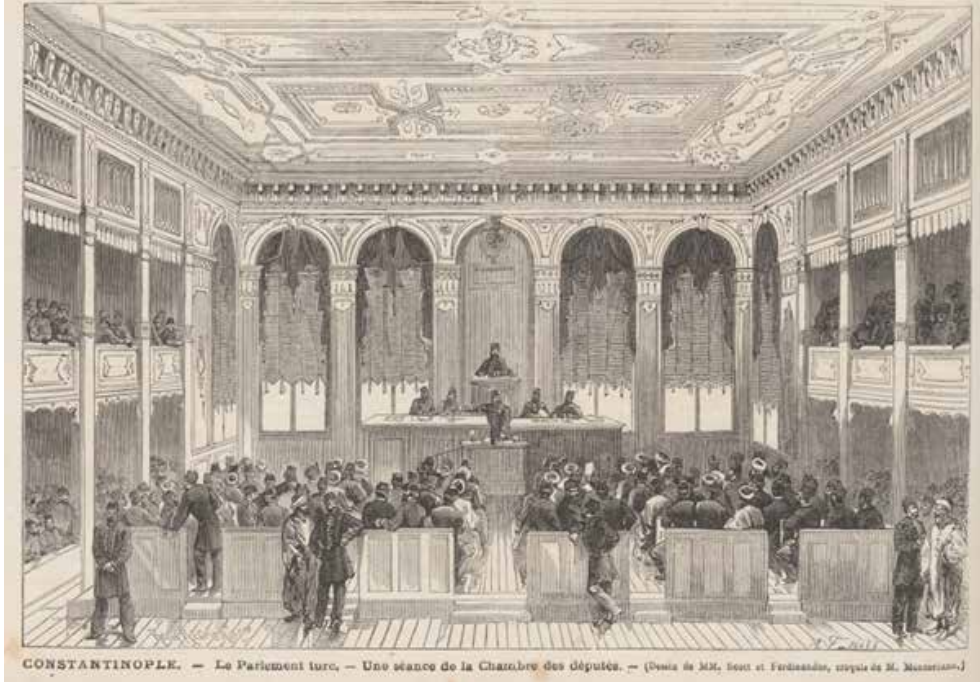
25 Quataert, *Osmanlı İmparatorlu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 2, s. 1031.

26 BOA. A. MKT. UM. 169/87; A. MKT. UM. 378/80.

27 BOA. DH. MKT. 1324/34; Y. MTV. 2/2; Y. MTV. 7/74. Hereke Fabrikası,

28 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 143, 150.

Hereke Fabrika-i Hümayunu 1875 yılına kadar devlet sarayları ve kurumlarının ipekli ihtiyacını karşıladı.²⁹ 1876 yılında ilk Osmanlı Parlamentosu açıldığında mebus sıralarının üzerindeki ipekli örtülerin “göz alıcı renkleriyle” Hereke işi olduğu göz önünde bulundurulacak olursa fabrikanın şöhretini ve kalitesini sürdürdüğü düşünülebilir.³⁰

Osmanlı Meclis-i Mebusanı, Le Monde Illustré 14 Nisan 1877, s. 230

İlerleyen senelerde İzmit ve Hereke ürünleri ile ordunun giysi ve fanila gibi ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı.³¹ Meşrutiyet devrinde polisin ceket ve pantolonlarında kullanılan kumaş da metresi 50 kuruştan satılan fabrikanın mamullerindendi.³² 1908 yılında Bosna Hersek'in Avusturya tarafından işgaline karşı yapılan fes boykotu esnasında Hereke'de üretilen fesler büyük satış rakamlarına ulaştı.³³ Meclis-i Mebusan'da bütçe ve ekonominin milleştirilmesi ile ilgili bir tartışmada Edirne mebusu Rıza Tefvîk Bey'in “işte ben Hereke fesi giyiyorum” demesine bakılırsa ürünlerin toplumun çeşitli katmanlarından alıcı bulabildiğine hükmedilebilir.³⁴ Ancak 1911 yılının hararetli Meclis konuşmaları Hereke de dahil olmak üzere bir çok devlet fabrikasının özellikle kumaş türlerindeki ürünlerinin fiyat ve kalite bakımından yabancı muadilleri karşısında rekabette güçlükler yaşadığını göstermektedir.³⁵ Bu yıllarda Osmanlı kadınları yerli malı tüketimi konusunda seferber oldular ve “Mamulat-ı Dahiliye Istihlakı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi”ni kurarak Hereke Fabrikası gibi pek çok sanayi tesisine geziler düzenlediler.³⁶

29 Mehmet Seyidanlioğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Araştırma Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, s. 53-69.

30 *Le Monde Illustré*, 14 Nisan 1877, s. 230.

31 BOA. Y. MTV. 313/58.

32 BOA. ZB. 452/61; ZB. 625/78.

33 *The Times*, 13 Ekim 1908, s. 5.

34 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, 2 Şubat 1326-26 Şubat 1326, Cilt: 3, Ankara 1982, s. 435.

35 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, 2 Teşrinvevel 1327-7 Teşrinsani 1327, 1 Cilt: 3, Ankara 1991, s. 75.

36 Nicole Van Os, “Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetin Milliyeti”, *Türkler*, Cilt: 14, Ankara 2002, s. 133-145.

FEELING IN TURKEY.
THE SULTAN AND THE
REACTIONARIES.
(FROM OUR CORRESPONDENT.)
CONSTANTINOPLE, Oct. 12.

There appears to be little doubt that Murad Bey and his accomplices were largely responsible for the recent demonstrations in favour of war and reaction. Certain journals publish the text of the following letter said to have been addressed by Murad to the Sultan:—"Your servant can command the support of faithful partisans sufficient in strength to check and overthrow the constitutional régime. If your Majesty favours the project he will act immediately." The Sultan is said to have written a note to his first secretary asking whether Murad believed him weary of the Constitution to which he had sworn and which he regarded as a guarantee of national prosperity, and giving orders that the conspirator should be refused admittance to the Palace. It is impossible to say how far the version of the affair is accurate, but the mere fact of its publication is highly significant.

The boycott of Austrian goods continues, but the picketing of Austrian shops, concerning which the Austrian Embassy made representations to the Government, has ceased. The red fezeta worn by the great majority of the population being almost without exception made in Austria, a strong movement is on foot in favour of their substitution by *bulabla*, the grey felt caps without a tassel worn by the poorer classes extensively and manufactured at Hereke and Panderma. The new headgear is being sold by the thousand to-day.

The references in the Press to the action of Great Britain and France are of a most friendly character. The following extract from the *Iblam* may be taken as typical:—

Honour a thousand times to the nation which, undisturbed by the unworthy prejudices caused by differences of religion and race, boldly defended Ottoman interests! Once again England is the champion of liberty and justice, and has given the other nations a lesson in political morality. Our old friends have shown regard for the Ottoman people at a moment when every evidence of friendship is of the utmost value to the new régime.

A meeting will be held to-morrow outside St. Sophia to protest against the action of Austria and Bulgaria, and to pass a resolution thanking the Governments which have given Turkey support in the present crisis.

THE TIMES

13 Ekim 1908

1908 yılında gerçekleşen fes boykotu dolayısıyla Hereke ürünlerinin kullanılmasını anlatan haber. *The Times* 13 Ekim 1908

Hereke'de üretilmiş kumaşlar, seccadeler ve halıların kullanıldığı en önemli alanlardan biri de dini müesseslerdi. Kala-i Sultaniye'deki Fatih Camii'nden Pertevniyal Valide Sultan Camii'ne kadar pek çok cami Hereke halı ve seccadeleri ile donatıldı.³⁷ Bunun da ötesinde Osmanlı Sultanları asırlar boyu kutsal topraklardaki dinî mekânları ve müesseseleri hediyelerle donatmışlardı. Bu müesseseler içinde Ravza-i Mutahhara'ya gönderilen örtüler şüphesiz ayrı bir önem taşımaktaydı. Selin İpek, bu onuru taşıyan fabrikalar arasında Hereke'yi de saymaktadır.³⁸ 1897 yılında Evkaf Nezareti'nden yapılan bir talepte kutsal mekâna konacak halıların da Hereke'de imal edilmesi istenmişti.³⁹

Hereke'de halı üretimi için ise fabrikanın erken dönemlerinde birkaç başarısız girişim yapılmıştı. Hatta bunların ilki henüz fabrika kurulurken gerçekleşmiş uzun ömürlü olmamıştı. İkinci başarısız girişim 1862'de gerçekleşikten yaklaşık otuz yıl sonra halı ancak Hereke üretiminde kendisine bir yer bulabildi. Muhtelif rivayetlerden birine göre, 1891'de Manisa, Sivas, Gördes, Demirci ve Kirman'dan gelen zanaatkârlar burada toplanarak yeni tasarım ve teknikleri uyguladılar. Bir başka iddia da 1888'de Uşak'tan gelen bir ailenin gayretleri ile başlayan halıcılık 1900'ler itibariyle bölgede tutunmuştu.⁴⁰

37 BOA. BEO. 1937/145261; Y. MTV. 222/130.

38 Selin İpek, "Ottoman Ravza-i Mutahhara Covers Sent from Istanbul to Medina with the Surre Processions", *Mugarnas*, Cilt:23 (2006), s. 289-316.

39 BOA. Y.MTV. 170/134.

40 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 2002, s. 154.

Ancak halı üretiminin başlamasıyla ipeklilerin doğrudan unutulduğu düşünülmemelidir. Zira Vital Cuinet 1894 basılan eserinde bunlardan övgü ile bahseder:

“Çatma adı verilen bir dokuma türü daha önceleri Üsküdar’da üretilirdi, şimdi aynı mükemmellik ile Hereke’de üretiliyor. Bu kumaş daha çok mobilya ve sofaları tam ölçüsünce örtmek ve kaplamak için kullanılıyor. Kalın ve yumuşak kumaş üzerinde, altın ya da gümüş rengi fonlar üzerine resmedilmiş renkleri canlı, kadifemsi çiçek figürleri oldukça zengin kabartılar ve derinlikler oluşturuyor. Gizli tutulan üretim süreci son derece yavaş işliyor, çatmanın fiyatı, diğer kolay bulunur kumaşların aksine biraz yüksektir. Hereke ve Selimiye’nin saten örgüler, hareli antika kumaşlar, çizgili dokumalar gibi lüks türleri sağlamlık, tazelik ve zarafetleriyle yüksek fiyatlarını hak ediyor.”⁴¹

Hereke ürünlerinin sergilendiği Chicago 1893 fuarından görüntüler.

41 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative : Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, Paris 1894, s. 619-620.

Hereke ürünlerinin sergilendiği Chicago 1893 fuarından görüntüler.

Hereke ürünlerinin bu dönemde uluslar arası şöhretini artırmasına şaşmamalıdır; zira mamuller 1890 sonrasında düzenli denebilecek ölçüde imparatorluk dışındaki fuarlar ve ülke içindeki sergilerle temsil edilmektedir. Ülke içinde Osmanlı ürünleri ilk olarak 1863'te Sergi-i Umumi-i Osmanî adlı sergide yabancı ürünlerle birlikte sergilendi. Yaklaşık beş ay açık kalan sergide Hereke'de dokunan kumaşlarda toplamda on binin üzerinde ürün arasında yer aldı.⁴² Ülke dışında ise ilk olarak 1855 Paris, 1862 Londra sergilerinde Hereke ürünleri boy göstermiş ve çeşitli ödüller almışlardı. 1892'deki Viyana fuarından alınan bronz madalyanın ardından bu tür tanıtım olanakları daha düzenli takip edilmeye başladı.⁴³ 1893 Chicago fuarına gönderilen Hereke kumaşları büyük beğeni toplamış, fabrikaya madalya gönderilmesine kararlaştırılmıştı.⁴⁴ Benzer bir başarı 1894'te Lyon'da tekrar edildi. Bu kez Fabrika büyük ödüle layık görülmüştü.⁴⁵ Hereke kumaş ve halıları 1900 yılında Paris'te,⁴⁶ 1904'te St. Louis,⁴⁷ 1908'de Viyana, 1910 Brüksel, 1911'de Torino fuarlarında sergilendi.⁴⁸

42 Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 02.02.1984, s. 5-12.

43 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 308-309.

44 BOA. Y. PRK. HH. 27/32.

45 BOA. Y. MTV. 106/100.

46 *Le Figaro*, 21 Şubat 1900, s. 1. *Le Figaro*, 16 Mayıs 1900, s. 2.

47 BOA. Y.A. HUS. 459/115.

48 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 309.

Hereke ürünlerinin büyük ödüle layık görüldüğü Lyon 1894 fuarının afişi

Paris 1900 Fuarında Osmanlı ve Hereke Ürünlerinin sergilendiği bina

Fabrikanın başarıları arttıkça ürün yelpazesi de genişlemişti. Bu çerçevede 1902 yılında çuka, 1905 yılında da fes imalatına başlandı. Öyle ki kısa sürede bu ürünlerinde gördüğü rağbet nedeniyle üretimleri iki katına çıkarıldı.⁴⁹

1910 itibarıyla Hereke halısı da hatırı sayılır bir marka haline geldi. Türk düğümü ya da Gördes düğümü denilen yöntemle dokunan halılar, yün ve ipekte 1 cm²'ye 6-12 düğüm ile ülke içindeki muadilleri ile arasındaki işçilik farkını açmıştı.⁵⁰ Halılarda kullanılan boyalar ilgili olarak Kayserili bir kuyumcu olan Karabet'in Avrupa'dan bazı kimyasallar getirme isteğinin reddedilip mahallinden Hereke Fabrika-i Hümayunu'na gönderilen ustalara öğretilen usule göre imalata devam edilmesi, Hereke'deki üretim tarzının korunduğunu göstermektedir.⁵¹

LA MISSION OTTOMANE A PARIS

21 Şubat 1900

La visite à la manufacture de Sèvres a eu lieu hier matin. Par un temps superbe, S. Exc. Djevad-bey, le général Abdullah-pacha et le colonel Tewfik-bey, accompagnés du capitaine Breton, ont traversé en voiture le bois de Boulogne et ont été reçus à Sèvres par M. Baumgart, directeur de la manufacture, entouré de tous ses chefs de service, qui les a conduits d'abord dans le musée, puis dans les ateliers où on leur a montré les diverses pièces que l'on y prépare pour l'Exposition, et où on a fait exécuter en leur présence divers travaux de détail.

Les membres de la mission ont pris le plus vif intérêt à cette visite, au cours de laquelle M. Baumgart et ses collaborateurs ont fait allusion, avec les éloges qu'elle mérite, à la grande faïencerie impériale de Constantinople, qui exposera cette année ses superbes produits dans la section ottomane, à côté des merveilleux tapis de soie de la manufacture impériale de Hereke.

Le grand surtout de table de Frémiot, dont ils ont admiré en un examen minutieux chaque groupe, a été particulièrement apprécié des visiteurs qui, en partant, ont reçu de M. Baumgart, en souvenir de Sèvres, des petites plaquettes et des médaillons en porcelaine et biscuit.

Les membres de la mission sont allés directement de Sèvres au Quai d'Orsay. Le ministre des affaires étrangères et

Paris Fuarında sergilenecek ürünler arasında Hereke Fabrikası Mamulâtının da olduğundan söz eden gazete haberi. Le Figaro 21 Şubat 1900

Çalışanların motivasyonlarının üst düzeyde tutulması için Sultan II. Abdülhamid döneminin karakteristiklerinden olan madalya itasına sıklıkla başvurulmuştu. Kimi zaman ustalar, ustabaşları kimi zaman da idareciler hatta bazen onların eşleri çeşitli vesilelerle madalya ve nişanlarla ödüllendirildi.⁵² Arşiv kayıtları arasında sıklıkla "Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda sinekârî mamulât talim eden ustalardan Bayzar ve Maryam ve sairenin taltifleri" gibi ifadelerle karşılaşmak olağandır.⁵³

49 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 153-155. Bu fabrikalar için temin edilen makine ve ekipmanlar için Avusturya firması tercih edilmiş, ülkenin elçisi de yabancı basına verdiği bir deklaryasyonda bunun için teşekkür etmişti. *The Times*, 20 Temmuz 1903, s. 3.

50 Yavuz Ulugün, *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yayınları, 2002, s. 231.

51 BOA. DH. MKT. 2537/81.

52 BOA. İ. TAL. 12/1310/C-145; İ. TAL. 11/1310/C-081.

53 BOA. İ. TAL. 46/1311/Ş-a155.

Fabrika çalışanlarının önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslim tebaanın Paskalya gibi dini bayram ve günlerinde izinli sayılmaları ve evlerine devlet imkânları ile ulaştırılmaları da çalışanların motivasyonuna dair gösterilen hassasiyetin bir başka işareti sayılabilir.⁵⁴

Hereke'de özellikle halı sektöründeki başarının artmasında bahsi geçen ödül ve teşvik mekanizmasının yanı sıra bu sanayi kompleksinde ortaya çıkan bilginin paylaşılması ve niteliğinin artırılmasına yönelik faaliyetler de önemli bir yer tutuyordu. Şurası gayet açıktı ki Hereke Fabrika-i Hümayunu hem eğitim alınan hem de eğitim verilen bir merkezdi. 1896 yılında burada eğitim gören Sivaslı Mıgırdıç Efendi gibi birçokları zanaat öğrenmek için Hereke'nin yolunu tutmuşlardı.⁵⁵ Arşiv kayıtlarına bakılırsa bu eğitim faaliyeti ne sadece Hereke ile sınırlıdır ne de bu eğitimden istifade eden yalnız Anadolu coğrafyasındaki Osmanlı tebaasıdır. Bir arşiv vesikasında Trablusgarp Sanayi Mektebi'nden talim için gelen öğrencilerin Zeytinburnu ve Tophane fabrikalarına da gönderilmelerinin istenmesi bu yaygınlığı açık bir şekilde anlatmaktadır.⁵⁶ 1900 senesinde Kayseri'den gelen kumaş ustaları da Hereke'de ipek boyama eğitimi almışlar,⁵⁷ böylelikle bölgede üretilen mensucata gösterilen rağbette artmıştı.⁵⁸ Fabrika'nın eğitim ve bilgi birikimi açısından önemi Meclis-i Mebusan'ın Ermeni üyelerinden Nazaret Dagavaryan tarafından şöyle ifade edilmişti:

"Meselâ, İzmit'de çuha fabrikalarımızla, Hereke' deki fabrikalarımızı gezdim, onları ben yakından gördüm, sermayesini, amortismanını hesap edersek, tabiidir ki, bir takım şeyler bir dereceye kadar baş-başa geliyor, belki kaybediyoruz, yalnız onlar fabrika değildir, mekteptir. Senede birkaç bin lira kaybedersek de, yine onları muhafaza etmeliyiz. Bu söylediğim ehemmiyetini gördükten sonra anlayabilirsiniz. Hereke fabrikası bir fabrika değildir, 5, 10, 20 fabrikadır orada kunduradan maada her şey yapılıyor, oraya çocuklar geliyor, bir müddet çalışıyorlar, öğreniyorlar, sonra kendi memleketlerine gidiyorlar, gittikleri yerde sanatlarını icra ediyorlar. Bunlar hiç olmazsa sanat öğrenmişler, gitmişlerdir."⁵⁹

Burada alınan eğitimin geçerliliğinin açık göstergelerinden biri de öğrenim görenlere şahadetname verilmesi ve bu kişilerin sanayi mekteplerine muallim olarak tayin edilmeleriydi.⁶⁰

Hereke Fabrikası ürünleri, kurulduğu ilk yıllardan itibaren Kapalıçarşı ve Üsküdar'da (1859) birer dükkân'da satılmaktaydı. 1847'de faaliyete başlayan Kapalıçarşı'daki dükkân Hacı Arakel idaresinde üç Ermeni memur tarafından işletiliyor, gelirleri aylık Hazine-i Hassa'ya teslim ediliyordu.⁶¹ 1875'te Kapalıçarşı'daki dükkân kapandı ise de 1889 itibarıyla biri Beyoğlu'nda diğeri Dersaadet'te iki dükkân devreye girmişti. Bunların yanı sıra bu dönemde pek çok tüccar fabrika ürünlerini satmaya başladı.⁶² Fabrikanın mamulâtı, Sultan II. Abdülhamid devrinde giderek halkın daha kolay erişebildiği ürünler haline geldi. Yeni Camii gibi çeşitli camilerin avlularında kurulan barakalarda da bir süre fabrika ürünleri satıldıysa da 1907 itibarıyla bundan vazgeçildi.⁶³

54 BOA. DH. MKT. 843/30; DH. TMIK.M 69/57.

55 BOA. DH. TMIK.M 11/57.

56 BOA. DH. MKT. 2868/96.

57 BOA. DH. MKT. 2433/8.

58 BOA. DH. TMIK.M. 92/32.

59 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, 2 Şubat 1326-26 Şubat 1326, Cilt: 3, Ankara 1982, s. 509-510.

60 BOA. DH. MKT. 2513/29.

61 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 279-82.

62 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 295-296.

63 BOA. ZB. 46/88.

Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Eşinin Fabrikayı Ziyaretleri. Le Monde İllustre 5 Ekim 1898

Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Eşinin Hereke Fabrikasında ağırlandıkları köşk. Le Monde İllustre 5 Ekim 1898.
Le Monde İllustre 1898

Fabrika tarihi boyunca pek önemli konuğu ağırlamıştı. Avrupalı diplomatlardan bürokratlara uzanan bu listede sultanlar ve imparatorlar da bulunuyordu. Henüz kuruluşunun ilk yıllarında Sultan Abdülmecid tesisi ziyaret etmiş ve bu ziyaretten sonra fabrika giderek büyümüşü. Abdülmecid'den sonra Hereke'ye gelen ikinci sultan ise V. Mehmet Reşat oldu. 1910 yılında gerçekleşen bu ziyarete sultan Ertuğrul Yatiyla geldi.⁶⁴ Ancak Hereke Fabrika'sının ağırladığı en unutulmaz misafir büyük olasılıkla Alman İmparatoru II. Wilhelm ve eşi Prenses Gizela olmuştu. 1898'in büyük olayı sayılabilecek bu ziyaret sadece Osmanlı basını değil tüm Avrupa gazetelerince izlenmişti. *The Times* gibi birçoğu imparatorun 20 Ekim sabahı Hereke'ye hareket ettiğini bildiriyordu.⁶⁵ İmparator ve eşi Hereke'de görkemli bir merasimle karşılandılar ve fabrika malı 150 ayrı desenden kumaş ve halılar başta olmak üzere adeta hediyelere boğuldular.⁶⁶ İmparatorun ziyaretinde kendisinin ağırlanması için bir köşk inşa edildi. Halk arasında bu köşkün üç günde yapıldığına dair söylentiler ortaya çıktıysa da bunun sebebi parçalarının İstanbul'da imal edilip, Hereke'de süratle monte edilmesiydi.⁶⁷

**THE GERMAN EMPEROR IN
CONSTANTINOPLE**
(FROM OUR CORRESPONDENT.)
CONSTANTINOPLE, Oct. 20.

The illuminations of the Bosphorus last night were magnificent, although the south wind defeated the endeavours which were made to illuminate the ancient towers of Rumeli Hissâr and Anadolu Hissâr. The guests at the dinner on board the Sultanieh in Beikos Bay included Baron Marschall and Tewfik Pasha. The Imperial party returned to Yildiz about 11.

Their Majesties went this morning by the Anatolian Railway to Hereke, on the Gulf of Nicomedia, to visit the Government factory of carpets and Oriental stuffs. They returned about sunset.

(THROUGH REUTER'S AGENCY.)

THE TIMES

21 Ekim 1898

Alman İmparatorunun Hereke Ziyareti ile ilgili yabancı basından haberler. The Times 21 Ekim 1898

64 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 193-197.

65 *The Times*, 21 Ekim 1898, s. 3.

66 *Le Monde Illustré*, 5 Ekim 1898, s. 366.

67 Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, s. 137.

(THROUGH REUTER'S AGENCY.)
CONSTANTINOPLE, Oct. 20.
This morning the Emperor and Empress, attended by their suite and accompanied by the staffs of the German Embassy and Consulate, paid a visit to Haidar Pasba. The party sailed across the mouth of the Bosphorus in large State caiques. Their Majesties were acclaimed by immense crowds assembled to meet them on the quays, and the cheers continued all along the line of route from the landing stage to the railway station. Thick rugs had been laid down, and on the way the Imperial party passed under two triumphal arches decorated with evergreens and with the German and Turkish colours. The station was similarly decorated. On the arrival of their Majesties at the station, a military band played the German National Anthem, and the local school children sang several German songs.
At 10 o'clock the party left by special train for Hereke, to visit the Imperial cloth factory there. This they did in the most thorough-going fashion, inspecting every department of the works, and greatly admiring the excellent machinery which was seen in operation. So pleased was the Kaiser with his visit that, before leaving, he despatched a telegram to the Sultan expressing the pleasure it had afforded him, and after a brief interval an appropriate reply was received from his Majesty. The Emperor and Empress lunched in a beautifully decorated kiosk which had been specially erected for the occasion. They afterwards embarked on the yacht Loreley, and returned to Doima Baghtche by the Sea of Marmara.
OCTOBER 21.

Alman İmparatorunun Hereke Ziyareti ile ilgili yabancı basından haberler. *The Times* 21 Ekim 1898. *The Times* 22 Ekim 1898

II. Meşrutiyet'in siyasi-ekonomik koşulları içinde Hereke Fabrikası, Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye devredilen müesseseler arasında yer aldı.⁶⁸ 1918 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olan fabrika, daha sonra 1925'te Sanayi ve Maden Bankası'na devredilmiş, aynı yıl içerisinde önce Sanayi Ofisi'ne, oradan da Cumhuriyet döneminin sanayi hamlesinin çekirdeğini oluşturmak üzere kurulan Sümerbank'a bağlanmıştır. Ürettiği halılarla dünyaca ün yapan Hereke Fabrikası, 1990'lı yıllarda Sümerbank'ın özelleştirilmesi ile ulusal ve tarihsel bir değer olarak korunmuş, TBMM Milli Saraylar yönetimine bağlanarak ve onun bünyesi içerisinde ünlü halı ve ipekli dokumalarını üretmeye devam etmektedir. Tanzimat dönemi sanayileşme hareketlerinden günümüze kalabilmiş tek üretime devam edebilen fabrika, Hereke Fabrikasıdır.⁶⁹

Hereke Fabrikası, Cumhuriyet devrinde bazı yenileme çalışmaları ile ıslah edilen kurumlardan biriydi. 1930'da yapılan bu çalışmalarla Kayseri, Ereğli ve Nazilli gibi bazı merkezlerle birlikte pamuk, iplik ve yün dokuma sanayisinde ileri aşamalara geçiş hedeflenmekteydi.⁷⁰ Tesislerde değişim bir yandan sürse de fabrika mamulâtının üst düzey devlet misafirlerine hediye olarak sunulması alışkanlığı değişmedi. İtalyan Velihaht Prens Humbert'e düşün hediyesi olarak 1930 yılında bir Hereke halısı gönderildi.⁷¹

Hereke ürünleri giderek şöhretini artırdı ve dünyanın her yerinde ayırt edilir bir marka haline geldi. 1910'larda klasik Türk halılarının tanıtıldığı bir eserde doğal olarak Hereke yer almıyordu.⁷²

68 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 1, 25 Mart 1325-14 Mayıs 1325, Cilt: 3, Ankara 1982, s. 272.

69 Ulugün, *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, s. 231.

70 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt: 2, YKY, İstanbul 1973, s. 447.

71 Mehmet Okur, "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Adamlarına Verilen Hediyeler", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 79-88.

72 G. Griffin Lewis, *The Practiacal Book of Oriental Rugs*, Londra 1911.

Ancak takip eden on yıllarda gerek yenisi gerekse de antikası hayli yüksek fiyatlardan alıcı buldu. Avrupa dergilerinde iyi bir Hereke halısına nasıl ulaşılacağına ve alırken nelere dikkat etmek gerektiğine dair yazılar da çıkmaya başladı.⁷³ Hereke halısının değeri ve ne denli bir marka haline geldiği yapılan çeşitli mağazalardaki ve açık artırmalardaki fiyatlardan anlamak mümkündür:

**PERSIAN RUGS BRING
GOOD PRICES**

FROM OUR SALE ROOM CORRESPONDENT

Among Persian rugs which fetched good prices at Sotheby's yesterday a small Hereke cut silk prayer rug, 6ft. 3in. by 4ft. 2in., in claret, green, and pink, went for £390 (Nash), and a Kashan rug, 6ft. by 4ft. 4in., dove-grey, red, blue, green, and claret, for £480 (Marvini). A Meshed carpet, 18ft. by 10ft., went for £250 (Patch). A Regency writing table in mahogany, with ormolu mounts on lyre-shaped end supports, realized £240 (Fielding); a three-pedestal dining table, £235 (Rubin); and a Sheraton mahogany sofa table, £210 (Stuart and Turner). The day's total was £7,860.

In a £4,100 picture sale at Christie's 100gns. (Pollak) was paid for a Campagna landscape by Palizzi, 1832; 150gns. (Schweiser) for a von Kobell landscape; and 100gns. (Singer) for two small landscapes by Lucien Pissarro.

8 Şubat 1958

Hereke Ürünlerinin satıldığı sergil ve açık artırmalardan haberler. The Times 8 Şubat 1958

THE SALE ROOM

In a sale of jewels, silver, and gold coins, totalling £17,647, by Messrs. J. Trevor and Sons yesterday, £3,250 was given by Mr. Drayson for Mrs. Nugent Head's emerald-cut single-stone diamond ring. The stone weighed 6.7 carats. From another source came a pair of earrings, mounted with baguette and fancy shaped diamonds, with pear-shaped diamond drops, which fetched £1,100 (S. H. Harris); and another single-stone diamond ring brought £1,325 (Karger).

A sale of decorative furniture, carpets, and porcelain realized a total of £5,461 at Christie's yesterday. A Chinese famille-rose part dinner service of about 72 pieces, enamelled with flowering plants, &c., fetched 250gns. (Searle); a set of four Battersea enamel candlesticks (9½ in. high), painted with flower sprays, 150gns. (Blundell); and a Hereke silk rug (7ft. 9in. by 4ft. 9in.), woven with a floral design, 260gns. (Forde).

17 Ekim 1952

Hereke Ürünlerinin satıldığı sergil ve açık artırmalardan haberler. The Times 17 Ekim 1952

73 The Burlington Magazine, "On Oriental Carpets", Cilt: 1, Sayı: 1, Mart 1903, s. 75-83.

2,300 GUINEAS FOR TWO STILL LIVES

FROM OUR SALE ROOM CORRESPONDENT

In the usual Friday sale at Christie's yesterday a pair of still lifes by the early seventeenth-century painter Clara Peeters, signed, and dated 1612, were bought by the Hallsborough Gallery for 2,300gns. A landscape by Zais made 200gns. (Appoloni), a painting of two children on the sands by Sorolla-y-Bastida (Valencia) 280gns. (D'Atri), a landscape by de Momper 130gns. (Cevat), and a Salvator Mundi attributed to Rubens, 320gns. (Roland, Browse and Delbanco). The total for the morning was £6,800.

Sotheby's sold furniture and textiles for £7,480. A pair of sixteenth-century Spanish orphreys went for £200 (John), a **Hereke** silk prayer rug for £350 (Franses), and a Kashmir carpet for £240 (Benorsiglio). A seventeenth-century Brussels tapestry made £230 (Mercer) and a set of French seventeenth century silk needlework panels £560 (Drey).

At Hodgson's the second day of their book sale brought the total up to £11,500 for just under 600 lots. One of the five recorded copies of Christopher Marlowe's *Edward II*, 1612, realized £460 (Pickering and Chatto).

THE TIMES

21 Haziran 1958

Hereke Ürünlerinin satıldığı sergil ve açık artırmalardan haberler. The Times 21 Haziran 1958

420gns. FOR PRAYER RUG

In a £9,889 sale of furniture and carpets at Christie's a **Hereke** silk prayer rug, 6ft. 3in. by 4ft. 6in., the red niche with columns and hanging vases enclosed in borders with floral medallions and scrolling stems on buff and blue grounds, was sold for 420gns. (John). John also gave 190gns. for a pair of Sheraton painted satinwood side tables.

Nicholls paid 220gns. for a Sheraton satinwood sofa table, 290gns. for a wide satinwood breakfast table, and 250gns. for eight Sheraton mahogany chairs. A dozen Hepplewhite-type mahogany chairs made 220gns. (Koblitz), and a mahogany pedestal writing desk realized 380gns. (De Haan). A mahogany four-pedestal dining table fetched 240gns. (Fina).

In a £4,509 sale of pictures at Bonham's Dent gave £150 for a St. Francis attributed to a follower of Costa, Appleby paid £140 for a Constable-type landscape, and Pollak paid £140 for a landscape ascribed to Van Goyen.

THE TIMES

22 Haziran 1962

Hereke Ürünlerinin satıldığı sergil ve açık artırmalardan haberler. The Times 22 Haziran 1962

£90,000 ASKED FOR TURKISH CARPET

FROM OUR OWN CORRESPONDENT

NEW YORK, Nov. 23

A masterpiece of Oriental rug-weaving is being offered for sale in a well known furniture store in Fifth Avenue for \$250,000 (about £90,000). The origin of the rug, which measures 24ft. 9in. by 15ft. 6in., is not clear, except that it was woven in the small Turkish town of **Hereke**, probably by workers who had gone there from Kerman, in Persia. Because of the number of knots in the rug, calculated to be 29 million, or 540 to the inch, it is believed that it must have taken six weavers 10 years to make.

Woven of silk and silver thread, the rug contains 100 or more shades of soft colours. The colours change as light strikes them at different angles. The story of its coming to this country is that an American traveller saw it in a bazar at Istanbul in 1921. Later in the year he returned there and bought the rug, but at what price has not been disclosed.

THE TIMES

24 Kasım 1958

Hereke Ürünlerinin satıldığı sergil ve açık artırmalardan haberler. The Times 24 Kasım 1958

1952'deki bir satışta bir Hereke halısı 260 Guinea'ya⁷⁴ (21 Şilin değerinde eski İngiliz parası); 1958'de bir seccade 390 Pound'a⁷⁵; 1958'de bir başka seccade 350 Pound'a⁷⁶; 1962'de 420 Guinea'ya⁷⁷; 1958'de 24'e 15 feat ölçülerinde 29 milyon düğümlük ve bir inç'e 540 düğümün düştüğü bir halı 90 bin Pound'a...⁷⁸

Sonuç itibarıyla Hereke Fabrikası, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı içinde ortaya çıkardığı en önemli sanayi girişimlerinden birisidir. Bu gayretler güç kaybetmekte olan Osmanlı maliyesini ayağa kaldırmaya yetmediyse de ona sanayi alanında yeni ufuklar kazandırdığı açıktır. Hereke Fabrikası, bir endüstri atılımı için kısa sayılabilecek sürede klasik Anadolu el sanatlarından gelen birikimi, kendisine özgü sanayi mallarına dönüştürmeyi başarabilmiştir. Hereke'de dokunan her türlü üründe hem klasik Türk motifleri korunmuş, hem de daha teknolojik araçlar sayesinde Osmanlı sanatı aşamalar kaydetmiş, yurt dışına açılmıştır. Daha önemlisi bu atılım günlük yaşam ve iş yaşamına katılımları daima güç olan kadınların katkılarıyla ve Osmanlı'nın harmanlamaya çalıştığı Müslüman ve gayrimüslim unsurlarının çabalarıyla gerçekleşmiştir. Bu kültür ve ekonomi mirasının varlığını günümüze değin sürdürmesi ise onu daha anlamlı kılmaktadır.

74 *The Times*, 17 Ekim 1952, s. 2.

75 *The Times*, 8 Şubat 1958, s. 8.

76 *The Times*, 21 Ocak 1958, s. 8.

77 *The Times*, 22 Haziran 1962, s. 17.

78 *The Times*, 24 Ekim 1958, s. 8.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. A. MKT. 140/1.
- BOA. A. MKT. 19/59.
- BOA. A. MKT. UM. 169/87.
- BOA. A. MKT. UM. 209/56.
- BOA. A. MKT. UM. 378/80.
- BOA. BEO. 1937/145261.
- BOA. DH. MKT. 1324/34.
- BOA. DH. MKT. 2433/8.
- BOA. DH. MKT. 2513/29.
- BOA. DH. MKT. 2537/81.
- BOA. DH. MKT. 2868/96.
- BOA. DH. MKT. 843/30.
- BOA. DH. TMIK.M 11/57.
- BOA. DH. TMIK.M 69/57.
- BOA. DH. TMIK.M. 92/32.
- BOA. HR. MKT. 85/24.
- BOA. İ. DH. 111/5604.
- BOA. İ. DH. 160/8318.
- BOA. İ. MVL. 320/13585.
- BOA. İ. TAL. 11/1310/C-081.
- BOA. İ. TAL. 12/1310/C-145.
- BOA. İ. TAL. 46/1311/Ş-155.
- BOA. Y. MTV. 106/100.
- BOA. Y. MTV. 2/2.
- BOA. Y. MTV. 222/130.
- BOA. Y. MTV. 313/58.
- BOA. Y. MTV. 7/74.
- BOA. Y. PRK. HH. 27/32.
- BOA. Y.A. HUS. 459/115.
- BOA. Y.MTV. 170/134.
- BOA. ZB. 452/61.
- BOA. ZB. 46/88.
- BOA. ZB. 625/78.

Gazeteler

- *The Burlington Magazine*, Mart 1903.
- Le Figaro, 16 Mayıs 1900.
- Le Figaro, 21 Şubat 1900.
- Le Monde Illustré, 5 Ekim 1898.
- Le Monde Illustré, 14 Nisan 1877.
- The Times, 13 Ekim 1908.
- The Times, 17 Ekim 1952.
- The Times, 20 Temmuz 1903.
- The Times, 21 Ekim 1898.
- The Times, 21 Ocak 1958.
- The Times, 22 Haziran 1962.
- The Times, 24 Ekim 1958.
- The Times, 8 Şubat 1958.

Kitaplar

- Buluş, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative : Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, Paris 1894.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003.
- Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt: 2, YKY, İstanbul 1973.
- Lewis, G. Griffin, *The Practiacal Book of Oriental Rugs*, Londra 1911.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, 25 Mart 1325-14 Mayıs 1325, Cilt: 3, Ankara 1982.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, 2 Şubat 1326-26 Şubat 1326, Cilt: 3, Ankara 1982.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, 2 Şubat 1326-26 Şubat 1326, Cilt: 3, Ankara 1982.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, 2 Teşrinevvel 1327-7Teşrinsani 1327, 1 Cilt: 3, Ankara 1991.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorlu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert) Cilt: 2, İstanbul 2004.
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 2002.
- Sarc, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999.
- Ubcini, M. A., *Letters on Turkey*, New York 1973.
- Ulugün, Yavuz, *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yayınları, 2002.
- Ulugün, Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, No: 18, İzmit 2008.
- WALKER, CHRISTOPHER J., *Armenia The Survival of a Nation*, Routledge, London 1990.

Makaleler

- Clark, Edward C., "Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 5, Sayı: 1, Ocak 1974, s. 65-76.
- İpek, Selin, "Ottoman Ravza-i Mutahhara Covers Sent from Istanbul to Medina with the Surre Processions", *Mugarnas*, Cilt:23 (2006), s. 289-316.
- Okur, Mehmet "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Adamlarına Verilen Hediyeler", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 79-88.
- Os, Nicole Van, "Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetin Milliyeti", *Türkler*, Cilt: 14, Ankara 2002, s. 133-145.
- Önsoy, Rifat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 02.02.1984, s. 5-12.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı:46, Ankara 2009, s. 53-69.
- Topal, Mehmet, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, Sayı:25, s. 37-64.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E HERKE HALI VE İPEKLİ DOKUMA FABRİKASININ EĞİTİM VE SANAT İŞLEVİ

Ali Ata YİĞİT*

Giriş

Dokumacılık, talebin büyüklüğü ve yarattığı katma değer bakımından tarih boyunca önemli bir sektör olmuş, hatta iktisadi hayatın stratejik unsurları arasında yer almıştır. Nitekim sanayi inkılâbının ilk yansımaları da dokumacılık alanında görüldü ve ilerlemenin itici gücü hâline geldi. Bu meyanda Batı Avrupa'nın 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı iktisadi değişim ve sanayileşme hamlesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti, dokumacılık alanında sağlanan gelişmeleri ve ortaya çıkan sanayileşme sürecini biliyor ve değerlendirmek istiyordu. Zira iç tüketimi karşılamının yanı sıra ihraç yapabildiği en önemli mamulleri dokumalar teşkil ediyordu. Bunun için yeniliklere vâkif teknik elemanların yetiştirilmesine çalışılmış, yerli dokumalara vergi muafiyeti getirilmiş, bu alandaki yatırımları teşvik için faizsiz kredi verilmiştir.¹ Öncelikle sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Fabrika-i Hümayunlar kurulmuş ve bu fabrikaların aynı zamanda bir model olması ve okul işlevi görmesi için çaba sarf edilmiştir. Yine Fabrika-i Hümayunlarda işlenmek üzere Amerikan cinsi pamuk tohumunun dağıtılması,² ipek böcekçiliğinin gelişmesi için özel uygulamaların yapılması,³ ithal edilen alet ve makinelerin yurt içinde imal edilmesine çalışılması⁴ gibi tedbirler aynı amaca yöneliktir.

Belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin bu çabalarına rağmen, hızla kalkınan ve uluslararası ilişkilerde belirleyici konuma gelen Batılı ülkeler karşısında hareket kabiliyeti sınırlıydı. Sanayileşme için gerekli unsurların tamamlanmasında karşılaşılan zorluklar bir tarafa, kapitülasyonlardan kaynaklanan olumsuzlukların aşılması ve rekabet şartlarını oluşturabilmesi mümkün değildi. Nüfusun büyük çoğunluğu yoksul köylülerden oluştuğu

* Doç.Dr.,Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. ali.ata.yigit@giresun.edu.tr

1 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A.MKT. MVL), 133/61, 3 Rebiyülahir 1278 (8 Ekim 1861).

2 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT. UM), 213/ 87, 19 Safer 1272 (31 Ekim 1855).

3 BOA, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri, 233/75, 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850); BOA, A.MKT. MVL, 31/50, 7 Zilkade 1266 (14 Eylül 1850); BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Mühimme (A.MKT. MHM), 219/3, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861); BOA, A.MKT. UM, 493/50, 14 Safer 1278 (21 Ağustos 1861); BOA, A.MKT. MHM, 434/4, 24 Şevval 1285 (7 Şubat 1869); BOA, İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ, 470/21304, 11 Muharrem 1279 (9 Temmuz 1862).

4 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Nezaret ve Devâir Yazışmaları, 105/18, 15 Rebiyülevvel 1270 (16 Aralık1853).

ve geçimlik ekonomi hâkim olduğu için atılımın özel teşebbüsten gelmesi de beklenemezdi. Bu sebeple, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bütün reformlara ve yaptığı bütün yatırımlara mukabil, giderek çöktüğü bir yüzyıl oldu.

Osmanlı Devleti'nin çöküşü birçok sebeple önlenemedi, fakat sanayileşmeye dair alınan tedbirlerin, yapılan yatırımların ve kurulan Fabrika-i Hümayunların başarısız olduğu söylenemez. II. Mahmut döneminde Tophane ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası'nda buhar gücünden yararlanılarak üretime geçilmiş olması önemlidir.⁵ Yapımına 1842'de başlanan ve fabrikalar zinciri haline gelen Zeytinburnu ve Bakırköy tesisleri ile Hereke Fabrikası ise son derece başarılı, verimli ve model oluşturan tesisler olmuştur. Bu fabrikalarda çeşitli iplik ve dokumalar, demir ve çelikten mamuller, tarım aletleri, her türlü askerî malzeme, tüfek, tabanca ve ağır silahlar üretilmiş ve teknik elemanların yetişmesi için bir okul gibi çalışılmıştır. Üretilen malların kaliteli oluşuna ve çeşitliliğine güvenilerek uluslararası sanayi sergilerine iştirak edilmiş ve çeşitli ödüller kazanılmıştır.⁶

Tanzimat döneminde kurulan Fabrika-i Hümayunlar içinde Hereke Fabrikası'nın özel bir yeri vardır. Hiç şüphesiz Hereke Fabrikası'nı özel kılan en önemli husus, adının bütün dünyada bilinen bir marka hâline gelmiş olmasıdır. Köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olan, yapısı ve işleyişiyle farklılık arz eden Hereke Fabrikası, üretimin yanı sıra üstlendiği eğitim ve sanat işlevini başarıyla sürdürmüş ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden önemli bir müessese olmuştur.

Osmanlı Dönemi

Hereke Dokuma Fabrikası 1843 yılında Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler tarafından kuruldu; ancak 1845'te ferağ işlemi yapılarak Fabrika-i Hümayunlar arasına katıldı. Çünkü İzmit'teki Çuha Fabrikası'nın yapımını üstlenen Dadyan kardeşlerin, bu fabrika için tahsis edilen bütçeyi aynı zamanda Hereke Dokuma Fabrikası'nın yapımında harcadıkları ve bu fiili Serasker Rıza Paşa'nın bilgisi dâhilinde gerçekleştirdikleri tespit edildi.⁷ Fabrikanın Hazine-i Hassa'ya devredilmesiyle birlikte üretim kapasitesi artırılmış, ürün çeşitliliği sağlanmış ve en önemlisi mesleki eğitimi ve estetik kaygıyı ön planda tutan bir üretim anlayışı geliştirilmiştir.

Hereke Fabrikası pamuklu ve ipekli dokumalar üretilmek üzere kurulmuştu; fakat 1850'de pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu Fabrikası'na taşındı. Yerine sarayın ihtiyaçları doğrultusunda ipekli canfeslerle, ipekli döşemelikleri dokumak üzere jakarlı el tezgâhları getirildi. 1891'de halı üretimine geçildi. 1902 yılında ise çuha, şayak ve iplik üniteleri açılmış ve yünlü dokumalar üretilmeye başlanmıştır.⁸ Böylece fabrika alanı giderek genişlemiş, personel sayısı artmış, sosyal tesislerle birlikte görkemli bir yerleşke oluşmuştur. Bu alanda fabrika binası, idari kısımlar, idarecilere mahsus daireler ve boyahane gibi bağlantılı yapıların yanı sıra, yerli ve yabancı çalışanların ikamet ettiği evler, bekârlar için yatakhaneler, yemekhane, hastane, hamam, okul, cami, değirmen, fırın, kahvehane, tütüncü, berber ve bakkal bulunuyordu.

5 Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev.: Yavuz Cezar, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 82-83- 84, İstanbul 1974, s. 17.

6 Söz konusu sergilere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Önsay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, C.XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, Ankara 1984, ss. 195-235.

7 BOA, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), 111/5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845); "Hereke Fabrikası", *Türk Ansiklopedisi*, C. XIX, MEB Yay., Ankara 1971, s.179-180; Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yay., İstanbul 1987, s. 47; Ali Ata Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika -i Hümayunu Modeli", *Arış*, Sayı: 5, Ankara 2011, s. 138.

8 Küçükerman, a.g.e., s. 47; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 63-64.

Ayrıca ipek böcekçiliği için dutluklar⁹ ve güvenliği sağlamak üzere karakol¹⁰ vardı.

İlave etmek gerekir ki, fabrikanın kuruluşu ve giderek gelişme gösteren yapısı, o yıllarda Gebze kazasına bağlı bir köy olan Hereke'yi kalkındırmış ve fiziki şartlarını iyileştirmiştir. Nitekim 1847 yılında yolu tesviye edilmiş¹¹, 1892'de Haydarpaşa-İzmit arasında telgraf hattı kurularak, Hereke'de posta ve telgraf merkezi açılmış¹² ve Haydarpaşa'dan Hereke'ye uzanan demiryolu hattı hareketlenmiştir.

Hereke Fabrika-i Hümayunu, Hazine-i Hassa adına yetkili bir müdür tarafından idare ediliyordu ve daha çok direktör sıfatıyla anılıyordu. Ayrıca alt birim müdürleri bulunmakta ve bütün birimleri teftiş yetkisine sahip ve doğrudan direktöre bağlı bir müfettiş görev yapmaktaydı.¹³ İdari ve teknik kadroda görev alanlar nitelikli elemanlardan oluşuyordu. Nitekim üstün hizmet ve başarılarından dolayı terfi eden, madalya ve nişan alan çok sayıda görevli tespit edilmiştir.¹⁴ Fabrika yönetimini başarılı kılan ve gelecek için kalıcı birikim sağlayan en önemli husus; planlama, üretim ve pazarlama faaliyetleri ile birlikte mesleki ve teknik eğitimi gerçekleştirmiş olmalarıdır. Öyle ki üretimin her aşamasını denetleyen, kaliteyi, estetiği ve eğitimi esas alan ve böylece Hereke'yi markalaştıran fabrika yönetimi; büyük devlet geleneğine has bir sorumluluk içinde, son derece başarılı bir model geliştirmiş bulunuyordu.

Fabrikanın yapısı ve işleyişini yansıtan çeşitli kayıt ve yazışmalara ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır. Ayrıca Hereke Fabrikası Nizamnamesi¹⁵ ve 1878 yılında geçirdiği yangından sonra hazırlanan ve taslak olduğu anlaşılan Hereke Fabrikası'na Dair Nizamname¹⁶ ile bu nizamnamenin gerekçelerini açıklayan bir layiha¹⁷ ve buradan hareketle yürürlüğe giren bir talimatname¹⁸ bulunmaktadır. Söz konusu talimatname ve nizamnameler, esas olarak muhasebe, imalat, satış ve denetim işlerinde ilgili personelin görevlerini tanzim etmekle beraber, konumuz açısından önemli olan eğitim ve sanata dair hususları da içermektedir.

Bu bağlamda Hereke Fabrikası Nizamnamesi'nde, "kemhahane" başlıklı kısımdaki 9. madde dikkat çekicidir. Burada ilgili memurlardan, "fabrikanın şöhretini baki kılmak" için imal edilen ipek kumaşların "kemal-i nefaset ve nezafetine aşırı derecede itina ve dikkat etmeleri" istenmektedir. Bunun için "daimî suretle tezgâhları nezaret ve teftiş ederek, çıkan kumaşları tam bir dikkatle muayene etmeleri gerektiği" hatırlatılmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla, Hereke'yi markalaştıran ve günümüze taşıyan başarının gerisinde, "fabrikanın şöhretini baki kılmak" hassasiyetinin yattığı açıktır. Bu durum *hümayun* sıfatını taşımanın ağırlığını hisseden ve hakkıyla işletmeciliğe vâkıf, liyakatli bir kadronun görev yaptığını da ortaya koymaktadır.

9 Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 133-134, 333.

10 Arşiv belgelerinin tetkikinden, güvenliğin ilk yıllarda birkaç bekçiyile sağlandığı ve ihtiyaç duyuldukça zaptiyelerin gönderildiği, daha sonra korucuların istihdam edildiği ve son olarak jandarma karakolu kurulduğu anlaşılmaktadır: BOA, A.MKT. MHM, 169/87, 11 Rebiyülahir 1276 (7 Kasım 1859); BOA, A.MKT. UM, 378/80, 18 Rebiyülahir 1276 (14 Kasım 1859); BOA, Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri, 143/443, 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884); BOA, Şura-yı Devlet, 641/30, 24 Zilhicce 1324 (8 Şubat 1907).

11 BOA, İ.DH, 160/8318, 1 Zilhicce 1263 (10 Kasım 1847).

12 BOA, İrade, Şurâ-yı Devlet, 116/6962, 21 Şaban 1309 (21 Mart 1892); BOA, Babîli Evrak Odası, 52/3847, 23 Muharrem 1310 (17 Ağustos 1892).

13 Mehmet Topal, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Isparta 2012, s. 47, 54.

14 Yiğit, a.g.m., s. 138.

15 Topal, Erkan, Kırılı, a.g.m., s. 51-61.

16 Buluş, a.g.t, s. 363-368.

17 Buluş, s. 368-373.

18 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 2/18, 29 Şevval 1296 (16 Ekim 1879).

19 Topal, Erkan, Kırılı, a.g.m., s. 57.

1909, Sultan Reşat'ın Hereke'yi ziyareti

Fabrikanın 1878'de geçirdiği yangından sonraki tamiratı ve yeni düzenlemeleri yansıtan Hereke Fabrikası'na Dair Nizamname ise, layihası ile birlikte daha kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nizamnamede; memuriyetleri nezaretçe tasdik olunan muallim-i evvel, muallim-i sani ve ressam ile lüzumu kadar muallim öngörülmektedir. Muallim-i evvel ve muallim-i sani aynı zamanda fabrikanın idare meclisi üyeleri olup, müdürün olmadığı zamanlarda meclis başkanlığı görevini muallim-i evvelin yapacağı belirtilmektedir. Ayrıca fabrikanın ihtiyaç duyduğu işçiler, muallim-i evvelin seçimi ve idare meclisinin tasdiğiyle alınacaktır (madde: 2, 4, 5).²⁰ Böylece fabrikanın yapısı ve işleyişinde teknik öğretmenler önemli konuma geldikleri gibi, usta-çırak ilişkisi içinde yürütülen bilgi ve tecrübe aktarımı programa, yönetime ve denetlenebilir bir ortama kavuşturulmuş oluyordu. Zaten 28. madde ile bu maddeye dair layihada yapılan açıklamada, böyle bir sistemin lüzumuna işaret edilmektedir. Sanat erbabını ilerletmek ve çoğaltmak için üstatlar yetiştirilmesi istenmekte ve bunu sağlayacak üstatlara iş güvencesi verilmektedir. Vaktiyle Avrupa'dan getirilen, fakat gelecekte kendi işlerine mani olabilecekleri endişesiyle çırak yetiştirmekten imtina eden ustalara dikkat çekilerek, kötü hâlleri görülmedikçe böyle bir durumun söz konusu olmayacağı belirtilmektedir. Bu vasıftaki elemanların 30 yıl boyunca işten çıkarılmayacakları, çalışamayacak kadar hasta olmaları hâlinde ise, ömür boyu yarım maaş verileceği ifade edilmektedir.²¹

Anlaşılabacağı üzere, fabrikanın kuruluş yıllarından itibaren belirli sözleşmeler dâhilinde yabancı ustalar çalıştırılmış, bu suretle yeni bilgi ve tekniklerin kazanılması hedeflenmişti. Bazı elemanlar da Avrupa'ya eğitime yollanarak, kumaş dokumacılığı üzerine stratejik nitelikteki bilgilerin öğrenilmesi amaçlandı.²² Böylece geleneksel yöntemlerle yeni teknikleri harmanlayabilen bir kadro oluştu.

20 Buluş, a.g.t, s. 363-364.

21 Buluş, s. 367-368, 371.

22 Buluş, s. 344-346.

1909, Padişahın Ertüğürlü Yatı Hereke sahilinde (KBB Arşivi)

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nu başarılı kılan en önemli husus, mevcut bilgilerin derlenmesine ve yeni tekniklerle geliştirilmesine yönelik çabaların yanı sıra, eğitime ağırlık vererek yeni bir model oluşturmasıdır. İlk yıllarda dokumacılığın öne geçtiği vilayetlerden uzman veya mahir insanlar tespit edilerek cazip şartlarda çalışmaları temin edilmiş, sonraki yıllarda ise başka vilayetlere eleman yetiştiren ve kalite kontrolü yapan bir konuma gelinmiştir. Meselâ 1891 yılında halı tezgâhları kurulduğunda, ihtiyaç duyulan ustalar Sivas ve Manisa gibi halıcılıkta isim yapan illerden karşılanmıştı. Beş yıl sonra ise, aynı illere usta yetiştirildiği belgelerde yer almaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne ait 3 Ağustos 1896 tarihli bir belgede, Hereke Fabrikası'nda halı dokuma eğitimi görmek üzere Sivas'tan Karelkeyan Mıgırdıç Efendi'nin getirildiği belirtilmektedir.²³ Kayseri'den ise birçok ustanın ipek ve yün seccadeler ile halı dokuma konusunda eğitim aldığına ve birçok kişinin de bu sektörün önemli bir unsuru olan boyacılık tekniği üzerine eğitildiklerine dair belgeler bulunmakta ve böylece Kayseri'de büyük bir gelişme sağlandığı anlaşılmaktadır.²⁴ Bazı illerden ise dokuma ve halis boya imalatı için usta talebinde bulunulmuş; ancak verilen cevapta; Hereke'den usta göndermek yerine usta yetiştirilebileceği bildirilmiştir.²⁵

Halıcılık konusunda başarıyla sürdürülen bu uygulamalar neticesinde, yabancı şirketlere karşı mukavemet kazanıldığı gibi, Türk halı sanatının gelişme gösterdiği açıktır. Bu başarının gerisinde mesleki ve teknik öğretimi geliştirmek isteyen bir devlet politikası olduğunu da belirtmek gerekir. Zira devlet yatırımlarının yanı sıra, özel teşebbüsün yaygınlaşmasını amaçlayan ve bunun için teknik eleman yetiştirmeyi hedefleyen çalışmalar yapılmıştır.²⁶

23 BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 11/57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).

24 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 2169/80, 12 Şewal 1316 (23 Şubat 1899); BOA, DH.MKT, 2217/3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899); BOA, DH.TMIK.M, 92/32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900); Yiğit, a.g.m., s. 140-141.

25 BOA, DH.MKT, 2104/118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).

26 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.II, Sayı: 2, Ankara 1984, ss. 5-12; Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşru-

Nitekim Hereke Fabrika-i Hümayunu ile Maarif Nezareti ve Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu arasındaki ilişkiler bu politikayı yansıtmaktadır.

Hereke Fabrikası'nda halıcılık üniteleri hazırlanırken, aynı zamanda Kız Sanayi Mekteplerinin ders programlarını yenileyecek çalışmalar yapılmaktaydı. Nitekim yatılı kısımların beşinci ve altıncı sınıfları için haftada ikişer ders, yedinci sınıfları için haftada beş ders olmak üzere *halıcılık* dersi konuldu. Dersin içeriğinde yün ditmek, taramak, bükmek ve dokumak usullerinin öğretilceği belirtilmektedir.²⁷ En önemlisi ise, bu dersleri vermek üzere Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanların görevlendirilmiş olmalarıdır. Meselâ ustalık belgesi alan Mehmet Galip Efendi, 18 Ocak 1900 tarihinde Kastamonu Sanayi Mektebi'ne halı dokumacılığı öğretmeni olarak tayin edilmiştir.²⁸

Kız Sanayi Mekteplerinde uygulanan halıcılık dersinden başarılı sonuçlar alınması üzerine, program daha kapsamlı hâle getirilerek bazı Kız Rüştîyelerine halıcılık bölümü açıldı. Adana, Bitlis ve Karahisar-ı Sahib (Afyon) Kız Rüştîyeleri, bu bölümün açıldığı ilk rüştîyeler oldu. Böylece kendi kendini besleyen, geliştiren bir sistem kuruldu. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanlar, Kız Sanayi Mekteplerine halıcılık öğretmeni olarak tayin edilirken, bu mekteplerden halıcılık derslerini alan mezunlar da Kız Rüştîyelerinin halıcılık bölümüne öğretmen olarak tayin edildiler. Meselâ Kız Sanayi Mektebi mezunu Hatice Hanım, halı ustası maaşı almak kaydıyla Konya Kız Rüştîyesine muallime-i sani olarak atandı.²⁹

Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nda halı dokuyan kızlar ve hocaları

tiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri - Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977*, Ed.: O.Okyar, H.Inalcık, Ankara 1980, ss. 287-296; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara 2004.

27 Mahmud Cevat, *Maarif-İ Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-î Âmire, İstanbul 1338, s. 270, 282-283.

28 BOA, DH.MKT, 2297/85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900); Yiğit, a.g.m., s. 139.

29 BOA, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı (MF. MKT), 431/5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898); BOA, MF. MKT, 539/52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900); BOA, MF.MKT, 550/5, 16 Zilhicce 1318 (6 Nisan 1901); BOA, MF.MKT, 568/47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901). Yiğit, a.g.m., s. 140.

Hereke Fabrika-i Hümayunu ile Maarif Nezareti arasında sağlanan işbirliğinin bir başka sonucu, fabrika alanında okul açılması ve böylece personelin liyakatli olması kadar, tahsilli olmasının da amaçlanmasıdır. Belgelerin tetkikinden bu sistemin başarıyla tatbik edildiği anlaşılmaktadır. İptidai ve rüştiye kısımlarından oluşan Hereke Fabrika-i Hümayunu Mektebi, öncelikle personel çocuklarını kabul etmiş, buradan mezun olanlar başarı ve yeteneklerine göre fabrikada istihdam edilmişler veya üst bir okula yönlendirilmişlerdir. Nitekim çok sayıda personel çocuğu işe alınmış, hatta bazıları baba mesleğini devam ettirmek üzere aynı birimde görevlendirilmişlerdir. Boya muallimi Feyzullah Efendi'nin oğlu Salim Efendi'nin boya muallimi muavini olması böylesi bir örnektir.³⁰

Hereke Fabrikası'nda işçilik kadar, kullanılan malzemeler için de titizlik gösteriliyordu. Daima halis boya olarak ifade edilen kök boyalar kullanılmış, anilin ve nitrit dosod içerikli boyaların kalp boya olduğu belirtilmiştir. Eğitim yoluyla irtibat sağlanan bütün illerde de kalp boya kullanılmaması için çaba sarf edilmiş, kalite kontrolü yapılmıştır. Hatta söz konusu maddelerin ithalinin önlenmesine çalışıldığı belgelerde yer almaktadır.³¹ Halı ve kumaş desenlerinin seçimi ve tatbikinde gösterilen özenin ise, zamanla Hereke üslubunu ortaya çıkardığı bilinmektedir.

Hereke üslubunun ayırıcı vasfı, hiç şüphesiz tasavvuf kültüründen gelen sonsuzluk vurgusudur. Desenlerin sonsuzluktan gelir gibi olması ve sonsuzluğa giderek kaybolması dikkat çekici bir özelliktir. Hereke halılarının tekniği bakımından ifade edilmesi gereken en önemli husus ise, hem çözümlük hem de ilmelik malzemesinin saf ipekten olması ve Türk, Gördes veya kapalı düğüm olarak adlandırılan düğüm tarzıyla dokunmasıdır.

Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Hereke Fabrikası'nın gözden geçirilerek yenileştirilmesi yönünde çalışmalar yapıldı. Tamir ve islahına dair olan ihtiyaç biliniyordu.³² Bununla birlikte kısa zamanda sonuç alındığı söylenemez. Bu sebeple 1890'lı yıllara ait etütlerin bir benzeri, 1900'lü yıllarda da görülmektedir.³³ Bu çalışmaların bir sonucu olarak 1905'te fes ünitesi kuruldu ve birkaç yıl içinde geliştirildi, ayrıca dokuma fabrikasının buhar kazanları onarıldı.³⁴ Yenileştirme ve verimliliği artırma gayretleri sonraki yıllarda da devam etti, ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında yenilikten ziyade askerî ihtiyaçlara yönelik üretim yapıldı³⁵ ve bu bağlamda yönlü dokumaların tezgâh sayısı artırıldı. Mütareke dönemi ise, kayıp yıllar oldu. Zira Hereke Fabrika-i Hümayunu Mektebi, Hereke'yi işgal eden İngiliz kuvvetlerinin karargâhı yapıldığı gibi, fabrikanın çalışmalarına da müdahale edildi. Nitekim bu dönemde fabrika müdürü Yusuf Ağâh Bey, İngilizlerin emriyle görevinden alındı.³⁶

Uzun süren savaş yıllarına rağmen, Hereke Fabrikası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden en iyi dokuma fabrikasıydı. Bu sırada Maliye Nezareti'ne bağlı olan fabrika, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Bu banka aynı yıl kurulmuş³⁷ ve özel teşebbüsü de harekete geçiren bir hamlenin aracı olması amaçlanmıştı. Hükûmet, tarım bağlantılı sanayinin önemini biliyordu.³⁸ Bunun için yeni şartlara göre iktisadi politikalar oluşturmak, ilgili mevzuatın gözden geçirilmesini sağlamak, dünyadaki iktisadi akımları takip etmek ve Türkiye üzerindeki etkilerini araştırmak üzere 1927 yılında Âli İktisat Meclisi

30 Yiğit, a.g.m., s. 141.

31 Yiğit, s. 141.

32 BOA, Y.MTV, 79/40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

33 BOA, Y.MTV, 275/140, 18 Rebiyülahir 1323 (22 Haziran 1905).

34 BOA, Y.MTV, 298/96, 21 Rebiyülahir 1325 (3 Haziran 1907); BOA, Y.MTV, 311/145, 26 Cemaziyelevvel 1326 (26 Haziran 1908).

35 BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi, 32/2, 21 Rebiyülahir 1334 (26 Şubat 1916).

36 BOA, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus, 61-2/9, 22 Zilhicce 1339 (27 Ağustos 1921).

37 "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu", *Resmî Ceride*, Sayı: 96, 23 Nisan 1341 (1925).

38 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Ata Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C.XIII, Sayı: 2, Temmuz 2012, ss. 315-326.

kurulmuş³⁹ ve bu mecliste Hereke Fabrikası müdürü, hükûmet tarafından seçilen üyeler arasında yer almıştı.⁴⁰

Hemen belirtmek gerekir ki, henüz Cumhuriyetin ilanından evvel Hereke Fabrikasını modernleştirmek ve bu suretle verimliliğini artırmak gerektiği, Kayseri Milletvekili Sabit Bey (Gözüğeçgel)'in verdiği önerge ile TBMM'de gündeme gelmişti.⁴¹ Fabrikanın Sanayi ve Maadin Bankası'na devrinden sonra bir çalışma başlatılarak, iki Alman uzmana görev verilmiş, yeni dokuma tezgâhları alınmış ve bir kısım tesisat yenisi ile değiştirilmiştir.⁴² 1931'de çıkan ve fabrika müstemilatının bazı kısımlarını etkileyen ikinci yangın modernizasyon çalışmalarını aksatmakla birlikte, zararların ilgili sigorta şirketi tarafından tespit edilerek karşılanması ile öngörülen program tamamlanmıştır.⁴³

Yenileştirme çalışmalarının akabinde, Hereke Fabrikası için yeni bir süreç başladı. 1933'te Sümerbank'a devredilerek yapısı ve işleyişi değiştirildi. Planlı kalkınma programının ve sanayileşmenin en önemli müessesesi olarak kurulan Sümerbank'ın, birçok alanda üretimi ve pazarlamayı gerçekleştirmek görevi vardı. Bu maksatla araştırma, geliştirme çalışmalarına önem veriliyordu. Böylece Hereke Fabrikası'na yeni bir dinamizm kazandırılmış, tarihî kimliğini yansıtan kaliteli üretimin yanı sıra, eğitim ve sanat işlevi sürdürülmüştür. Bunun için Osmanlı döneminde olduğu gibi, yabancı uzmanlar da çalıştırılmıştır.

1926 yılında Hereke Fabrikası'nda halı ressamı olarak çalışmaya başlayan tezhip, nakış ve halı desenleri konusunda uzman olan İranlı sanatçı Hüseyin Tahirzade, 1928'de uzman kadrosuna dâhil edilerek,⁴⁴ halıcılık sanatının gelişmesinde ve yeni sanatkârların yetişmesinde kendisinden istifade edildi. Tahirzade 1930 yılında Türkiye'den ayrılmış, uzun bir aradan sonra geri dönmüş ve 1956'da yeniden istihdam edilmiştir.⁴⁵ Yine değişik tarihlerde desinatör, apre ve iplik konularında birçok Batılı uzmanın çalıştırıldığı arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Max Müller, Fritz Brenner, George Wright bunlardan bazılarıdır.⁴⁶

39 "Âli İktisat Meclisi Hakkında Kanun", *Resmî Ceride*, Sayı: 640, 24 Temmuz 1927; "Âli İktisat Meclisi Hakkındaki Kanunun Sureti Tatbikiyesine Ait Talimatname", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 793, 21 Ocak 1928.

40 Hereke Fabrikası Müdürü Reşat Bey'in de aralarında bulunduğu üyelerin 1932 yılında tekrar seçildiklerine dair haber için bkz.: "Yeni Âli İktisat Meclisi Azaları", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1932.

41 BCA, 6147, 30.10.0.0, 6.31.25, 6.10.1923.

42 BCA, 8690/69-32, 30.18.1.2, 7.62.14, 25.12.1929.; BCA, 9405/130-35, 30.18.1.2, 11.34.12, 21.5.1930; BCA, 10782/69-48, 30.18.1.2, 18.17.7, 11.3.1931; BCA, 13656/69-70, 30.18.1.2, 32.79.11, 25.12.1932.

43 BCA, 18418/30.10.0.0, 171.187.17, 16.9.1931; BCA, 11751/69-61, 30.18.1.2, 23.65.13, 20.9.1931. Ayrıca yangın haberleri için bkz.: "Hereke Fabrikasında Yangın", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1931; "Hereke Fabrikası İhmal ve Lâkaydiden Yandı", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1931.

44 BCA, 6849/171-13, 30.18.1.1, 29.43.4, 12.7.1928.

45 BCA, 80734/27-208, 30.18.1.2, 144.82.1, 2.10.1956.

46 BCA, 7882, 30.18.1.2, 45.39.8, 4.6.1934; BCA, 64802, 30.18.1.2, 74.34.15, 28.4.1937; BCA, 111342/69-203, 30.18.1.2, 87.50.2, 31.5.1939.

1955, Sümerbank Hereke Dokuma Fabrikası halı dokuma kısmı (KBB Arşivi)

Hereke Fabrikası'nın Sümerbank bünyesinde üretim kapasitesini artırmasına ve ticari özelliğini geliştirmesine rağmen, sahip olduğu kalite ve estetik kaygıyı muhafaza ettiği bilinen bir husustur. Bu hassasiyet halı ve seccadelerde olduğu gibi, kumaş çeşitlerinde de gösterilmiştir. Nitekim kalitesiz kumaş siparişlerinin kabul edilmediğine dair 1939 yılına ait gazete haberleri bulunmaktadır.⁴⁷ Öte yandan 1956 yılında fabrika tarafından gazetelere verilen ilanlarda; Hereke halılarının taklit edildiği belirtilerek, alıcıların halıların sol üst köşesinde yer alan Hereke markasına dikkat etmeleri istenmiştir.⁴⁸ Herhalde istenilen sonuçlar alınamamış olmalı ki, 1959 yılında verilen ilanlarda; isteyen herkese sipariş üzerine halı ve seccade dokunacağı bildirilmiştir.⁴⁹

1995 yılına kadar Sümerbank bünyesinde faaliyetine devam eden Hereke Fabrikası, özelleştirme sürecinde TBMM Millî Saraylara bağlandı. Böylece müze-fabrika konumunda sınırlı da olsa üretimine devam etmektedir. Tarihî Hereke desenleri Milli Sarayların ihtiyaç duyduğu dokumalarda yaşatılmakta ve bu alanda oluşan bilgi birikimi yeni nesillere aktarılmaktadır.

Sonuç

Hereke Fabrikası, çağın özelliğine uygun bir modelde, modern makine ve ekipmanla kurulmuş Türkiye'nin ilk büyük dokuma tesisidir. Kurulduğu 1843 yılından 1995'e kadar defalarca tesisatını yenilediği, böylece gelişmiş tezgâhlarla üretim yaptığı belgelerden anlaşılmaktadır. Kaliteyi ve estetiği ön planda tuttuğu için ilk yıllardan itibaren süratle markalaşmış ve böylece bütün mamulleri yalnız iktisadi bir değer değil, aynı zamanda sanat açısından kıymet taşıyan bir eser olmuştur. Burada dokunan halı ve kumaşlar Osmanlı saraylarında ve İslâm dünyasının kutsal mekânlarında kullanıldığı gibi, padişahların ve devlet adamlarının hediyeleşmelerinde önemli bir yer tutuyordu. Kazandığı itibar dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar yabancı devlet adamlarının görmek istediği ve birçoğunun da ziyaret ettiği bir fabrikaydı. Söz konusu hediyelere ve ziyaretlere dair Osmanlı Arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır. Fabrikanın yanında bulunan ahşap köşk de Alman İmparatoru Wilhelm'in ziyareti anısına ve dinlenmesi için yapılmıştır.

Hereke Fabrikası'nın başarısı, sahip olduğu *hümayun* sıfatının ağırlığını bilen, bunun için kalite ve estetik açıdan hassasiyet gösteren liyakatli bir kadronun eseridir.

47 "Hereke Fabrikası Taklidi Kumaş Siparişlerini Reddetti", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1939.

48 "Hereke Meraklılarının Nazarı Dikkatine", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1956.

49 "Hereke Halısı Siparişi Alınacaktır", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1959.

Başarıyı sürekli kılan ve bunu Cumhuriyet dönemine taşıyan temel unsur ise, üretimin yanı sıra meslekî ve teknik eğitimi gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu yöntemle nizamnamesinde belirtilen “fabrikanın şöhretini baki kılmak” amacına ulaşmış, Türk halı sanatını ve sanata dönüşen ipekli dokumalarını modern çağa taşımıştır. Öyle ki, Hereke mamulleri Cumhuriyet döneminde de yabancı devlet adamlarına sunulan hediyelerin başında yer almıştır.

Hereke Fabrikası günümüzde müze olarak tarihini canlandırmakta, *fabrika* olarak millî saraylar için yaptığı üretimle, çok sınırlı da olsa işlevini sürdürmektedir. Şu var ki, Hereke ürünlerine duyulan ihtiyaç karşılanamadığı için taklitleri ortaya çıkmış, bilhassa tarihî Hereke halılarını birebir taklit eden Uzak Doğu mamulleri Türkiye de bile satılır olmuştur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemî-Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A.MKT.MVL), 133/61, 3 Rebiyülahir 1278 (8 Ekim 1861).
- **BOA**, A.MKT. MVL, 31/50, 7 Zilkade 1266 (14 Eylül 1850).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemî-Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM), 213/ 87, 19 Safer 1272 (31 Ekim 1855).
- **BOA**, A.MKT. UM, 378/80, 18 Rebiyülahir 1276 (14 Kasım 1859).
- **BOA**, A.MKT. UM 493/50, 14 Safer 1278 (21 Ağustos 1861).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemî-Mühimme (A.MKT. MHM), 219/3, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861).
- **BOA**, A.MKT. MHM, 169/87, 11 Rebiyülahir 1276 (7 Kasım 1859).
- **BOA**, A.MKT. MHM, 434/4, 24 Şevval 1285 (7 Şubat 1869).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemî-Nezaret ve Devâir Yazışmaları, 105/18, 15 Rebiyülevvel 1270 (16 Aralık 1853).
- **BOA**, Babiâli Evrak Odası, 52/3847, 23 Muharrem 1310 (17 Ağustos 1892).
- **BOA**, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemî, 32/2, 21 Rebiyülahir 1334 (26 Şubat 1916).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus, 61-2/9, 22 Zilhicce 1339 (27 Ağustos 1921).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT), 2169/80, 12 Şevval 1316 (23 Şubat 1899).
- **BOA**, DH.MKT, 2217/3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899).
- **BOA**, DH.MKT, 2104/118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).
- **BOA**, DH.MKT, 2297/85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 11/57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).
- **BOA**, DH.TMIK.M , 92/32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri, 143/443, 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884).
- **BOA**, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri, 233/75, 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850).
- **BOA**, İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ, 470/21304, 11 Muharrem 1279 (9 Temmuz 1862).
- **BOA**, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), 111/5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845).
- **BOA**, İ.DH, 160/8318, 1 Zilhicce 1263 (10 Kasım 1847).
- **BOA**, İrade, Şurâ-yı Devlet, 116/6962, 21 Şaban 1309 (21 Mart 1892).
- **BOA**, Şura-yı Devlet, 641/30, 24 Zilhicce 1324 (8 Şubat 1907).
- **BOA**, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (MF. MKT), 431/5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898).
- **BOA**, MF.MKT, 539/52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900).
- **BOA**, MF.MKT, 550/5, 16 Zilhicce1318 (6 Nisan 1901).
- **BOA**, MF.MKT, 568/47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901).
- **BOA**, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 2/18, 29 Şevval 1296 (16 Ekim 1879).
- **BOA**, Y.MTV, 79/40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).
- **BOA**, Y.MTV, 275/140, 18 Rebiyülahir 1323 (22 Haziran 1905).
- **BOA**, Y.MTV, 298/96, 21 Rebiyülahir 1325 (3 Haziran 1907).
- **BOA**, Y.MTV, 311/145, 26 Cemaziyelevvel 1326 (26 Haziran 1908).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara:

- **BCA**, 6147, 30.10.0.0, 6.31.25, 6.10.1923.
- **BCA**, 8690/69-32, 30.18.1.2, 7.62.14, 25.12.1929.
- **BCA**, 9405/130-35, 30.18.1.2, 11.34.12, 21.5.1930.
- **BCA**, 10782/69-48, 30.18.1.2, 18.17.7, 11.3.1931.
- **BCA**, 13656/69-70, 30.18.1.2, 32.79.11, 25.12.1932.
- **BCA**, 18418/30.10.0.0, 171.187.17, 16.9.1931.
- **BCA**, 11751/69-61, 30.18.1.2, 23.65.13, 20.9.1931.
- **BCA**, 6849/171-13, 30.18.1.1, 29.43.4, 12.7.1928.
- **BCA**, 80734/27-208, 30.18.1.2, 144.82.1, 2.10.1956.
- **BCA**, 7882, 30.18.1.2, 45.39.8, 4.6.1934.
- **BCA**, 64802, 30.18.1.2, 74.34.15, 28.4.1937.
- **BCA**, 111342/69-203, 30.18.1.2, 87.50.2, 31.5.1939.

Araştırma Eserleri, Makaleler ve Gazeteler:

- “Âli İktisat Meclisi Hakkında Kanun”, **Resmî Ceride**, Sayı: 640, 24 Temmuz 1927.
- “Âli İktisat Meclisi Hakkındaki Kanunun Sureti Tatbikiyesine Ait Talimatname”, **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 793, 21 Ocak 1928.
- Buluş, Abdulkadir, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Clark, Edward, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Çev.: Yavuz Cezar, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 82-83-84, İstanbul 1974, ss.16-24.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara 1994.
- “Hereke Fabrikası”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XIX, MEB Yay., Ankara 1971, ss.179-181.
- “Hereke Fabrikası İhmal ve Lâkaydiden Yandı”, **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1931.
- “Hereke Fabrikasında Yangın”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1931.
- “Hereke Fabrikası Taklidi Kumaş Siparişlerini Reddetti”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1939.
- “Hereke Meraklılarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1956.
- “Hereke Halısı Siparişi Alınacaktır”, **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1959.
- Kodaman, Bayram, “Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri”, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri - Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977**, Ed.: O.Okuyar, H.İnalçık, Ankara 1980, ss. 287-296.
- Küçükerman, Önder, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası**, Sümerbank Yay., İstanbul 1987.
- Mahmud Cevat, **Maarif-İ Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Önsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Belleten**, C.XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, Ankara 1984, ss.195-235.
- -----, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)”, **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, Sayı: 2, Ankara 1984, ss. 5-12.
- Şişman, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara 2004.
- Topal, Mehmet, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, Isparta 2012, ss. 37-64.
- “Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu”, **Resmî Ceride**, Sayı: 96, 23 Nisan 1341(1925).
- “Yeni Âli İktisat Meclisi Azaları”, **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1932.
- Yiğit, Ali Ata, “19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika -i Hümayunu Modeli”, **Arış**, Sayı: 5, Ankara 2011, ss. 136-143.
- -----, “Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, C.XIII, Sayı: 2, Temmuz 2012, ss. 315-326.

YÜZYILLIK ÇINARLARIN İZİNDEN: SELİM SIRRI PAŞA VE İZMİT- ANKARA DEMİRYOLU SERÜVENİ

Turgut KARAÇOBAN*

İzmit ilkçağda “Bitinya” (Bithynia) ismi verilen bölge dâhilindedir. M.Ö. 12. yüzyıldan itibaren Avrupa’dan Anadolu’ya göçler esnasında Frigyalılar, Bitinya üzerinden geçmişler ve bu bölgeyi birkaç asır ellerinde tutmuşlardır.¹ Tarihî kayıtlara göre M.Ö. 712 yılında körfezde ilk Yunan kolonisi Megaralılar tarafından kurularak buraya kendi reislerine istinaden “Astakos” ismini vermişlerdir. Astakos İzmit’in bugünkü yerinde olmayıp körfezin güney doğusunda Başiskele mevkiindedir. M.Ö. 262 tarihinde Bitinya Kralı I. Nikomed kendi ismine istinaden “Nikomedia” adını verdiği şehri şimdiki İzmit’in yerinde kurdu.² 259 yılında Gotların istilasına uğrayıp tahrip edilen İzmit, o dönemde hem iktisadi, hem de ticari bakımdan büyük bir varlık gösteriyordu. Ormanları, kaliteli mermerleri, süslemede kullanılan yeşim taşları bu kentin önemli madeni değerlerini oluşturmaktaydı. Bu madenlerden elde ettikleri ürünleri kendi tersanelerinde yaptıkları gemileriyle dünyanın her köşesine naklediyorlardı.³

VII. asırda İslam fetihlerinin İstanbul’a yönelmesi İzmit’i de etkilemiştir. 674 yılında Muaviye zamanında İstanbul’a gelen Müslüman donanması İzmit’i kuşattıysa da bir sonuç alamamıştır. XI. asrın sonlarında Selçukluların eline geçen İzmit, 1097’deki birinci Haçlı seferi esnasında İmparator Alexios Komnenos tarafından geri alınmıştır.⁴ Osmanlı kuvvetleri İznik’in alınmasından (1331) sonra İzmit’e yönelmişlerdir. Başlarında Akça Koca’nın bulunduğu kuvvetlerle bölgeye hâkim olmaya çalışan Osmanlı Beyliği, Orhan Gazi zamanında 1337 yılında İzmit’i topraklarına katmıştır.

Orhan Bey zamanında İzmit’in merkez olduğu Kocaeli Sancağı teşkil edildi. Kocaeli, idari bakımdan Kanuni döneminde yapılan 1530 tarihli düzenlemeye göre İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik ve Ada kazalarıyla Anadolu eyaletine bağlı bir sancaktır. Kanuni’nin son döneminde Kocaeli Sancağı Anadolu eyaletinden alınarak Cezayir-i Bahr-i Eyalati’ne (Kapudan Paşa Eyaleti) bağlanmıştır. 1844-45 yıllarında hazırlanan temettuat defterlerine göre Kocaeli, Bolu Eyaleti’ne bağlı bir sancaktır. Bir dönem Kastamonu Eyaleti’ne bağlı bir sancak olan Kocaeli, 1877 yılında Kastamonu Eyaleti’nden ayrı bir mutasarrıflık olarak idare olunmaya başlamıştır.⁵

* Okt., Kocaeli Üniversitesi, e-mail: turgutkaracoban@hotmail.com

1 Nezhir Firatlı, *İzmit Tarihi ve Eski Eserler Rehberi*, Türkiye Tücing ve Otomobil Kurumu y., İstanbul 1959, s. 6.

2 Merve Çakır, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kayıtları: İzmit Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 12.

3 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit 1945, s. 21.

4 Çakır, a.g.e., s. 14.

5 Gülfettin Çelik, *Gebze (Sosyo- Ekonomik Bir İnceleme) 16-19. Yüzyıl*, Gebze Belediyesi, Kocaeli 2003, s. 12.

Tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olan İzmit, yüzyıllar boyu bu önemini ulaşım noktasında da gösterir. Osmanlılar zamanında özellikle İstanbul'un fethinden sonra önemli bir menzil şehri olan İzmit, Üsküdar-Bağdat yolu ile Halep arasındaki menzil noktasında yer almaktaydı. 1514'te Çaldıran seferine çıkan Yavuz Selim iki gün İzmit'te kalmış, Kanuni Sultan Süleyman, her iki İran seferinde de İzmit menziline konaklamıştır.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî hükümetin ve padişahın buyruklarını zamanında ilgililere yetiştirmek büyük bir sorundu. Hazine gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan vergilerin vaktinde toplanması, asker sevki ve benzeri sorunların çözümü, çoğu zaman merkezden gönderilen emirlerle yaptırılmaktaydı. İşte bu emir ve fermanların istenilen yerlere zamanında ulaştırılması için ana yolların geçtiği şehir ve kasabalarda uygun aralıklarla "Menzilhane" denilen durak evleri yapılmıştı. II. Mahmut döneminde menzil teşkilatı ve menzilhanelerde çeşitli islahatlar yapılmış⁷ ve menzilhaneler posta teşkilatının kurulmasına kadar önemini korumuştur. Yine II. Mahmut döneminde menzil teşkilatı yerine deneme amaçlı ilk posta yolu, Üsküdar'dan İzmit'e devlet olanaklarıyla inşa edilmeye başlanmış ve 1834-1835 yılında tamamlanmıştır.⁸

Osmanlı'nın bayındırlık çabaları içinde karayollarının gerektiği biçimde yenilenmesi büyük yer tutmaktadır. İmparatorluğu merkezî bir idareye kavuşturmak isteyen II. Mahmut, bunun sağlıklı bir biçimde işleyişini sağlayacak ulaşım ağının geliştirilmesine önem verir. Bu ulaşım merkezinin başlangıcını da İstanbul oluşturmaktadır. Çünkü merkeziyetçi bir idarenin ruhu her şeyden önce eyaletleri başkente bağlamakla mümkündür. Kara ve deniz yolları ile telgraf hatları bu ağın ana ekseninin oluşturuyordu.⁹ 1836 yılında İzmit'i ziyaret eden II. Mahmut'un kente; Kartal, Gebze, Tavşancılı birbirine bağlayan yeni İstanbul-İzmit karayolundan geldiğinden bahsedilmektedir. Fellows 1850'lerde yayınladığı eserinde İstanbul'dan İzmit'e karayoluyla seyahat ettiğini, bu yolun Küçük Asya'nın en mükemmel yolu olduğunu ve 60 kilometre uzunluğundaki yolun da şimdilik İzmit'e kadar uzandığını söyler.¹⁰ Tanzimat sonrasında da Osmanlı'nın önem verdiği konuların başında ulaşım ağı gelmektedir. Bu da Osmanlı kentlerinin klasik dönemde kazandığı görünümünün değişmesine etki edici bir unsur olmuştur.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi sonrasında mevcut ulaşım ağının yenilenmesine yönelik çalışmalar hız kazanır. İmparatorluğun yapımına büyük önem verdiği yollardan biri İzmit-Ankara karayoludur. H. 18 Z 1283/M. 23 Nisan 1867 tarihli arşiv belgesine göre Turuk ve Maabir Nizamnamesi'ne (Yollar ve Köprüler Nizamnamesi) uygun inşa etmek kaydıyla, Mösyö Human'a yol yapımı imtiyazı verilmiştir. (A.MKT.MHM.379/92) Mösyö Human'a imtiyaz verilen yollar arasında İzmit-Ankara karayolunun da bulunduğu H.24 R 1285 / M. 13 Ağustos 1868 tarihli arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Yolun yapım süreci sık sık sekteye uğramış, bitirilmesi zaman almıştır. BOA'da, yapılan yolun bitirilmesine ilişkin belgelerle karşılaşılır. H.26 C 1304 / M. 21 Mart 1887 tarihli belgede, acilen bitmesi gereken Ankara yolunun Bolu kısmı için Ankara ve Hüdavendigar Vilayetleri civar kaza ve nahiyelerinden amele takviyesi yapılması, çalışmaların sürdüğü İzmit etabının tamamlanması için de Turuk ve Maabir Seyyar Müfettişi Sırrı Paşa'nın bölgeye gönderildiği belirtilmektedir. (DH.MKT.1406/45).¹¹ Selim Sırrı Paşa, İzmit'e seyyar müfettiş olarak görevlendirilmesinden kısa süre sonra 18 Nisan 1887 tarihinde İzmit Mutasarrıfı olarak

6 Çakır, a.g.e., 17.

7 Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 46-47.

8 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılar'da Ulaşım ve Haberleşme: (Menziller)*, PTT Genel Müd., Ankara 2002, s. 196.

9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 264.

10 Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür y., Kocaeli 2009, s. 48.

11 Kaya, a.g.e, s. 49.

atanır.¹² Yolun bitirilmesi ile ilgili durumu, bizzat Selim Sırrı Paşa'nın padişaha yazdığı 1888 tarihli layihadan öğreniyoruz. Bu raporda, İzmit Sancağı'na ait başlanan 107 kilometre yani 22 saatlik şose yolun, şosesi 5, yanları 1,5, toplam 8 metre genişliğinde olduğu, yol üzerinde kargir ve ahşap 206 adet köprü, menfez ve kasis ile beraber noksansız inşa edilerek açılış yapıldığı belirtilmiştir. Raporda ayrıca, yedi sene önce yapımına başlanan yolun, yüklü miktarda para harcandığı halde yapımının ilerlemediğine değinilmiş, bunun etkisiyle halkın bitirileceğine inanmadığı yolun, tatil günleri de çalışılarak üç ay zarfında tamamlandığı belirtilmiştir.¹³

1887-1895 yılları arasında İzmit mutasarrıfı olarak görev yapan Selim Sırrı Paşa, bu kentin önemli simaları arasına girmeyi başarmıştır. Birçok mutasarrıfın görev yaptığı kentte onun ismi kalıcı olmuştur. Misyonerlik faaliyetlerine müdahalesi sonucu görevden alınmasının ardından kente girişi dahi yasaklanan Selim Sırrı Paşa'nın diktirdiği tarihî çınar ağaçları, onun ismini yaşatmayı devam ettirirler. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan Sicil-i Ahval Derfteri'nde Selim Sırrı Paşa'nın tercüme-i ahvalinde geçen "Müşarünileyh Selim Sırrı Paşa bin üç yüz dört senesi Receb'in yirmisinde vaki bin üç yüz senesi Nisan'ın ikisinde beş bin guruş maaş ve Rumeli Beylerbeyliği payesi ile İzmit Sancağı Mutasarraflığına tayin buyurulmuştur"la başlayan ve "İzmit'de Katolik rahiplerine mahsus kovan tabir olunan mesken civarında inşa edilmiş teneffüshane mahallinin ruhsatsız inşa olunacağı serriştesiyle mahallince hedm edilmiş ve serrahib hakkında da bazı muamele cereyan etmiş olması üzerine Fransız Sefareti tercümanı tarafından vuku bulan beyanattan ve sefaret vapurunun mezkur rahibi olarak İzmit'e gönderileceği dahi dermeyan eylediğinden bahisle İzmit Mutasarrıflığı'na evvelce intihab edilen zevattan birinin hemen tayini ve yıktırılan mahallin Mal Sandığı'ndan tamiriyle Sefarete teessüf beyanı suretleriyle bu işe nihayet verilmesi ba-tezkere-i hususuye-i samiye arz edilmekte müşarünileyh bin üç yüz on iki senesi şehrî Şaban-ı şerifinin altısında 21 Kanun-ı Sani sene 1310'da azledilmiştir"¹⁴ ibaresiyle biten İzmit Mutasarrıflığı döneminde, şehre yaptığı katkılar ve İzmit-Ankara demiryolu yapımına talip oluşu, onu diğer mutasarrıflardan ayrı bir yere koymamızı sağlar.

Şehir içinden geçen tren yolu etrafındaki çınarlar, Mutasarrıf Selim Sırrı Paşa tarafından yeni dikirilmişken.
(1890) (KBB Arşivi)

12 Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit Rotary Kulübü, Kocaeli 2000, s. 90-94.

13 Kaya, a.g.e., s. 50.

14 BOA, Sicil-i Ahval Defteri, No: 3, s. 718.

Göreve başladığında ilk iş olarak, 110 kilometre uzunluğundaki İzmit-Geyve-Taraklı yolunun inşasına başlar. O zamanlar nakdi yol mükellefiyeti olmayıp belirli gün sayısınca bedenen çalışma zorunluluğu esas alınarak köy ve divanda bulunan mükellefler üzerine nüfus sayısına göre metre hesabıyla işler verilir¹⁵. Bu çalışma yöntemiyle söz konusu yolu olabilecek en kısa sürede bitirmiştir. Yine İzmit'ten geçen demiryolunun her iki tarafını şose olarak yaptıran da Selim Sırrı Paşa'dır.¹⁶ Yol mühendisliği yönünde tecrübesinin yanında şehir bayındırlığı konusundaki uygulamalarıyla da Selim Sırrı Paşa dikkat çeker. Hem şehrin havasını bozan hem de halkın sağlığını önemli ölçüde riske sokan tuzlaların kurutulması da onun zamanında gerçekleşecektir. Bu işte de yine amele yöntemi kullanılmış, Paşa merkez kazası halkı ve diğer kaza köylerinin merkeze yakın köylerdeki halkı, davul zurna ile toplayarak birer gün çalıştırmıştır.

Haydarpaşa-İzmit demiryolunun Ankara'ya uzatılması gündeme geldiğinde de benzer bir çalışma yöntemini içeren teklifini Selim Sırrı Paşa padişaha sunacaktır. Böylesine bir durum o zamana kadar alışılmış bir şey değildir. Paşanın bu teklifi Padişah ve Sadrazam Kamil Paşa tarafından şaşkınlıkla karşılanır. O devirde Türkler içinden böyle bir teklif doğrudan Padişaha iletilmemiştir.

Paşa, layihasında "Turuk ve Maabir Seyyar Müfettişliği" memuriyeti ile görevliyken, Sivas'ta kırk ve İzmit'te yirmi saat olmak üzere toplam altmış saatlik yol yaptırdığını, bu konularda tecrübe kazandığını, İzmit'ten Ankara'ya kadar dört yüz küsur kilometrelik demiryolu hattını, devlet hazinesine yük olmadan üç sene içinde başarıyla tamamlanabileceğini bildiriyordu. Ona göre Avrupa'dan mühendisler getirmeye ve bu konuda masraf yapmaya asla gerek yoktu. Nafia Nezareti'nin kadrosunda bulunan mevcut mühendisler bu iş için yeterliydi. Toprak dolgu ve tesviye, duvar ve köprüler gibi inşaat işlerinin yapılması, travers ve raylar için gereken malzemelerin temini parayla sağlanacaktı. Demiryolu hattının toprak dolgu ve tesviyesi, on ikişer saat mesafeye kadar, hat üzerinde bulunan mevcut kasaba ve köy halkına çalışma yükümlülüğü getirilerek yaptırılacaktı. Çalışma yükümlülükleri bölgelerinde işler, çalışabilecek yaştaki erkek nüfus miktarına göre tespit edilerek dağıtılacaktı. Travesler ve yapılacak köprüler için bazı malzemelerin sağlanması da yine benzer yükümlülüklerle gerçekleştirilecek ve naklettirelecekti. Bu işler için para sarf edilmeyecekti. Yalnız taşı ve dülgere ustaların ücretiyle, zorunlu malzemeler ve diğer inşaat ve imalatlar için 300.000 lira ve rayların masrafına da 300.000 lira civarında para sarf edilmesi gerekiyordu."¹⁷ Demiryolu inşaatının bütünüyle parayla yapılması durumunda 2.600.000 lira harcanması gerektiğini söyleyen Selim Sırrı Paşa, bu büyük projeyi 600.000 liraya inşa edilebileceğini belirtir. Hattın işletmeye açılmasından sonra yıllık 400.000 lira gelir getireceği düşünülürse teklifin cazibesi daha açık görülür.

Paşa, önce yaptığı işleri anlatarak demiryolu yapmanın şose yoldan daha kolay olacağını izah eder. Bir nevi bu işteki tecrübesini ve yeterliliğini ispata çalışır. "İşte bu veçhile hazine-i devlete bar olmaksızın Ankara'ya kadar bir demiryolu inşası maddesi pek sehil olarak hasıl olacağı gibi, bu hattın mülk ve devlete bahşedeceği favaidin arz ve tafsiline lüzum ve hacet olmayıp yalnız inşaatı maruza hakkında bir misal-i fiili arz ve iraeisi lazım gelirse bu abdi acizin geçende altmış bin amele ile İzmit'de yirmi saatlik olarak inşa ettirdiğim muntazam şose ameliyatını arz ettirmek kifayet eder. Hâlbuki şimendifer hattının tefsiiye-i turabiyesi şose tarikini yapmaktan daha kolay olduğundan ol miktar altmış bin amele ile altmış saatlik demiryolunun tesviyesi kabil görülmüştür."¹⁸

15 Atilla Oral, *Selim Sırrı Paşa*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2010, s. 136.

16 Yüce, *a.g.e.*, s. 108.

17 Oral, *a.g.e.*, s. 139.

18 BOA, Y.A. HUS 214/15

Söz konusu layihadan sonra Selim Sırrı Paşa İstanbul'a çağrılmış ve kendisiyle görüşülmüştür. Ardından Sadrazam Kamil Paşa, Sırrı Paşa'nın layihasını yabancı mühendislere inceletir. Yabancı mühendisler Selim Sırrı paşanın teklifinin zaman kaybetmeye değmeyecek kadar değersiz olduğu yönünde görüş bildirip bu teklifin hem parasal hem de teknik yönlerden uygun olmadığı yönünde bir rapor sunarlar. Sadrazam Kamil Paşa da Selim Sırrı Paşa'nın teklifindeki yöntemlerle demiryolu yapmanın imkânsızlığını padişaha bildirir. Ayrıca bu yöntemlerle inşaata başlanması halinde bu inşaatın yirmi yıl süreceğini ilave eder. "...işbu demiryolunun amele-i mükellefe istihdamı ve inşaat-ı sinaiye ve Avrupa'dan celp olacak levazimat için menfa sandıklarından altı yüz bin lira ita ile üç senede inşa olunacağı layiha-ı mezkurenin netice-i mebadınında gösterilmiş ise de mezkur demiryolunun geçeceği mahaller nüfus zükuru umumen senede dört güne celp ve istihdam olursa miktar-ı nüfus nispeten yirmi seneden ziyade inşaata devam olunması lazım gelip ahalinin demiryolu inşaatında istihdam kılınması ve bi'l-umum Memalik-i Şahane menafi sandıkları hasılatının inşaatı mezkurenin tahsis edilmesi muhtaç fasıl olacağından bahisle bazı tafsilat irad olunarak tercümeten mezkurun münderecatı teyit ve tasdik edildiğine müşarünileyh Sırrı Paşa'nın mütalaa-i maruzası mucibince demiryolu inşasının kabil el icra olmadığı anlaşılmış..."¹⁹

Sadrazam aynı zamanda Nafia Nezareti'ne de teklifin uygun bulmadığını bildirmiştir. Aralarında Mösyö Pressel'in de bulunduğu mühendislerin hazırladığı raporda, Selim Sırrı Paşa'nın teklifinin geçersizliğini kanıtlamak için dört neden gösterilir:

1. Yeterli amelenin yol güzergahındaki köy ve kasabalardan temin edilemeyeceği
2. Ameleye Selim Sırrı Paşa'nın öngördüğünden daha fazla bir yevmiye verilmesi gerekeceği
3. İşletme gelirlerinin inşaat masrafına yetmeyeceği
4. Hattın inşasında görevlendirilecek mühendislerin yetmeyeceği²⁰

Bütün bu olup bitenlerin, yani teklifin incelenmesi için yabancı mühendislere konunun havale edilmesi, oradan çıkan raporun padişaha ve Nafia Nazırlığı'na bildirilmesinin yalnızca 11 gün alması (8 Mayıs 1888-19 Mayıs 1888) küçük bir soru işareti için yeterli bir neden gibi görünüyor. Üstelik bu reddedişin ardından, yalnızca dört ay sonra 4 Ekim 1888'de hattın inşa imtiyazının Almanlara verilmesi, yine zamanlama açısından şaşırtıcı derecede hızlı görünüyor; ancak demiryolu serüveninin Osmanlı'da izlediği süreci ve Bağdat-Basra hattı için yapılan mücadeleye baktığımızda Selim Sırrı Paşa'nın teklifinin siyasi bir sürecin son halkasına rastladığı ve reddin siyasi nedenlere dayandığı oldukça açıktır.

Demiryolu XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bugünkü işleviyle kullanılmaya başlamıştır. Demiryolu teknolojisindeki ilerlemeler, buharlı makinelerle paralel olarak yürümüştür. Buhar makinesinin icadı demir sanayisinin de gelişmesine yol açar.²¹ Bununla beraber, buhar makinesinin icadından çok önce bazı maden ocaklarında raya yer verildiği görülür. Maden ocaklarından çıkarılan ham madde, ray üzerinde hareket eden ve insanlar ya da atlar tarafından çekilen dekovillerle yüklenecekleri taşıta ulaştırılmaktaydı. Bu amaca yönelik ilk kullanım örnekleri, 1550'lerde Fransa'daki Alsace maden ocaklarında görülür. Madeni rayların kullanılmasına da ilk olarak 1776'da İngiltere'de rastlanır.

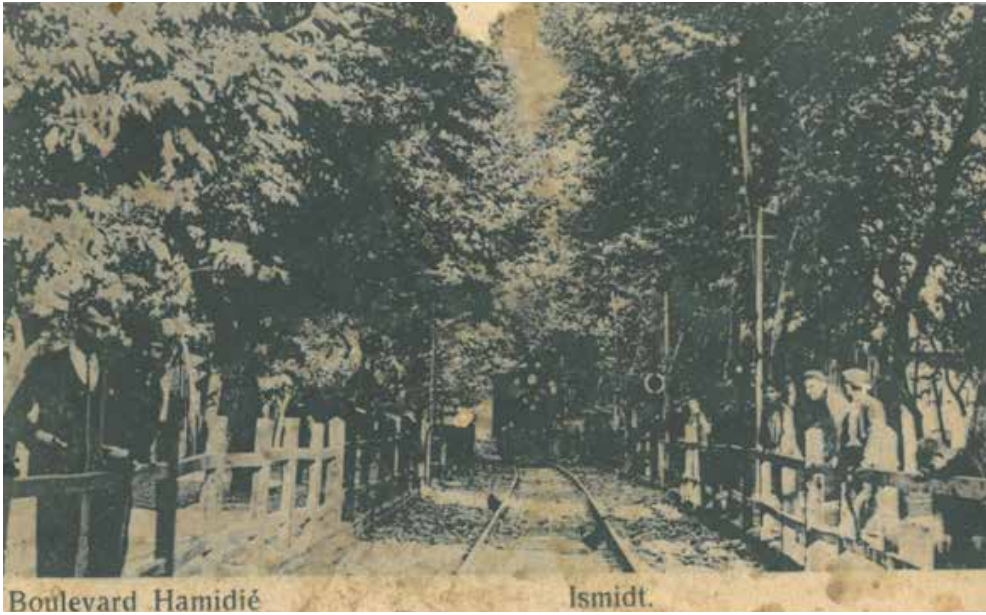
19 BOA, Y.A. HUS 214/15

20 Oral, *a.g.e.*, 143.

21 Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 103.

Hamidiye Bulvarı ve çınarlar (1910'lar) (KBB Arşivi)

O günlerin Hamidiye Bulvarı'ndan (bugünkü yürüyüş yolu), Adapazarı yönünden İzmit'e gelen tren.

(1910'lar) (KBB Arşivi)

Demiryolu yapımı konusunda asıl gelişme, George Stephenson tarafından, Darlington maden ocağını Stocton limanına bağlayacak bir demiryolu hattının yapılmasıyla gerçekleştirilir. 1825 yılında ulaşıma açılan bu hatta, Stephenson'un kendi icadı lokomotifin çektiği tren, saatte 20 km. hızla hareket ederek yolculuğunu tamamlar. Bu başarılı sonuç İngiltere'de büyük ilgiyle karşılanır. Çok geçmeden bu yeni taşıtın büyük önemini fark eden iş adamları, birbiri ardına Stephenson'a yeni lokomotifler ısmarlar. 1829'da "roket" adıyla eskisinden çok daha süratli bir lokomotif geliştiren Stephenson, modern anlamda demiryolu taşımacılığının da temelini atmış olur. Modern anlamdaki ilk demiryolu Liverpool-Manchester arasında 15 Eylül 1830'da faaliyete geçer. 1852'ye geldiğinde ise İngiltere'de henüz demiryolunun ulaşmadığı şehir sayısı ise sadece 3'tür.

Demiryolları, Batı teknolojik gelişiminin gerek insan gerekse toplum yaşantısını en fazla etkileyen ürünlerden biridir. Ulaşımında sağladığı yeni olanaklar, endüstriyel gelişimin hız kazanmasına yol açarken, toplumsal ilişkilerde de köklü dönüşümlere neden olmuştur. Emperyalist ülkelerin, dünyanın geri kalmış bölgelerine demiryolu hatları döşemeleri, geri kalmış ülkelerin de bu büyük dönüşümden etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur.²² Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşasına dair ilk teklifler, Avrupa'da modern manada demiryollarının ortaya çıkmaya başladığı 1830 tarihinden kısa bir süre sonra, İngiliz şirketleri tarafından yapılmaya başlanmıştır. İngiliz subaylardan Francis Chesney başkanlığında bir İngiliz sermaye grubu, Fırat vadisinden Bağdat'a ve oradan da Basra Körfezi'ne uzanacak bir demiryolunun ilk keşiflerini yapmak üzere 1830 Haziran'ında Fırat Havzası'na gelmişlerdir. Chesney, beraberinde getirdikleri iki buharlı gemiyi, Fırat'ta kullanmak üzere, İskenderun'dan parçalar halinde develerle Birecik'e nakletmiştir.²³ Fırat Nehri'nde deneme seferleri yapan bu gemilerden biri 1836 yılında batmış, diğeri ise tayfalar tarafından konsolosa teslim edilmek suretiyle terk edilmişti. Bu girişimdeki başarısızlık sonucu bir süre sonra Fırat Vadisi'nden Basra'ya demiryolu döşeyerek Hindistan'a ulaşma düşüncesinin gerçekleşme şansını uzak gören İngilizler, 1850'de İskenderiye ile Kahire arasında bir demiryolu tesisi amacıyla ön çalışmalara giriştiler. İngilizler, bu demiryoluyla Akdeniz'den Kızıldeniz'e inmeyi ve böylelikle Hindistan'a biraz daha yaklaşmayı planlıyordu. 1851 yılında imtiyazı alır almaz inşasına başlanan İskenderiye-Kahire demiryolu 1856'da işletmeye açılmış ve bu hat, Osmanlı topraklarında yapımı gerçekleştirilen ilk demiryolu olmuştur.²⁴ Bu hat, inşa edildiği tarihlerde büyük bir stratejik ve ekonomik önem taşıdığı halde, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılarak iki deniz arasında aktarmasız gemi nakliyatının mümkün olması ile eski önemini kaybetmiştir.²⁵

1856'dan itibaren Osmanlı Devleti'ne, demiryolu imtiyazı almak için yapılan müracaatlar hızla artmaya başlar. Bunda Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Rusya'ya karşı oluşturulan Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifakının getirdiği dostluk havası payının yanı sıra, 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nın da rolü bulunmaktadır. Çünkü bu fermanla Osmanlı Batılılarla işbirliğine gidilmesi gerektiğini kabul etmiştir. İmtiyazı İngilizlere verilen ilk hatlar, genellikle kısa mesafeli ve ticari amaçlıdır. Mesela, yapım izni 1856'da verilen Köstence-Çernova'da (66 km), İzmir-Aydın (73 km) hatları Rumeli ve Anadolu'da gerçekleştirilen ilk demiryolları olmuş ve bunları 1861 ve 1863'te imtiyaz verilen Ruscuk-Varna (220 km) ve İzmir-Kasaba (93 km) demiryolları izlemiştir.²⁶ İlk demiryolları, imparatorluğun nüfus topluluğu fazla, toprakları bereketli ve Avrupa ile teması kolay bölgelerinde inşa edilmiştir. Osmanlı demiryollarının inşasından; iktisadi, siyasi ve içtimai alanlarda büyük faydalar ümit ediyordu. Ürünler böylece ülke içerisinde kolay, hızlı ve ucuz bir şekilde bir noktadan başka bir noktaya nakledilebilecekti. Demiryolları bundan başka, devletin, imparatorluğun uzak şehirleri üzerinde nüfuzunu da arttıracak gibi, savaş halinde askerî birliklerin istenilen yere bir an önce sevkini sağlayacaktı.²⁷ Nitekim Osmanlı'nın İzmir-Aydın hattının inşaatıyla yakından ilgilenmesi, ekonomik nedeninin yanında bölgenin ekonomik hayatını olumsuz etkileyen ve yıllardır bir türlü önlenemeyen eşkıyalık hareketleri ve iç huzursuzlukların, demiryolunun asker ve silah sevki hususunda sağlayacağı askerî üstünlük sayesinde bitirileceği beklentisiydi.²⁸

22 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 16.

23 Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, sayı 17-18, İstanbul 1963, s. 100.

24 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yay., İstanbul 1994, s. 19.

25 Engin, *a.g.e.*, s. 37.

26 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 21.

27 Karal, *a.g.e.*, s. 268.

28 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 49.

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi ve askerî gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni öncelikle Rumeli'de çok daha kapsamlı bir demiryolu yapmaya sevk etmişti. Böyle bir demiryolu yapma niyeti İstanbul'u Avrupa'ya bağlamasının yanında, yine güvenlik gereksiniminin bir ürünüydü. Böyle bir demiryolu, Balkanlarda iç ayaklanmaların ve dış kaynaklı kıskırtmaların arttığı bir dönemde askeri açıdan büyük faydalar sağlayacaktı. O tarihlerde Balkanlardaki Rus tehdidine karşı, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan Batılı güçler de, Rumeli demiryollarını kendi menfaatleri noktasından destekliyorlardı. 17 Nisan 1869'da Avusturyalı banker Baron Hirsch'le yapılan bir mukaveleyle Rumeli demiryollarının yapılmasına karar verildi. İnşaatına 4 Haziran 1870 tarihinde Yedikule-Küçükçekmece bölümüyle başlanan Rumeli demiryolları, 1873'te 1279 kilometreye ulaştı. 1888'de ise Paris, Viyana ve Berlin gibi Avrupa başkentleri İstanbul'a bağlanmıştı. Osmanlı Devleti, Rumeli Demiryolları inşaatında büyük maddi zarara uğramıştı.²⁹ Yapım için değeri 400 Frank olan 1.980.000 adet ikramiyeli tahvil çıkarılmıştı. Bu tahviller değeri üzerine satılsa 792.000.000 Frank gelir elde edilecekti. Hâlbuki Baron Hirsch'in kendisi, tahvilleri 128,5 Franka devletten satın almıştı. Böylece devlet 792.000.000 Frank kazanacağı yerde sadece 254.430.000 Frank elde etmiştir. Emisyon oranı % 32 nispetindedir ki, Osmanlı mali tarihinde bu derece kötü şartlarda yapılmış başka bir borçlanma örneği yoktur. Bunun dışında Rumeli Demiryolları için devlet senede kilometre başına 14.000 Frank ödeyecekti. Bu durumda 2000 km. demiryolu için devletin senede ödemesi gereken tutar: 14.000 x 2000=28.000.000 Frank olmaktaydı. Bunu 99 yıl boyunca ödeyeceği hesaplanırsa durumun vahameti ortaya çıkacaktır.³⁰

Hirsch'e verilen imtiyazın kötüye kullanılması, spekülasyon konusu haline gelmesi, yabancı devletler arasında rekabete yol açması ve devlete pahalıya mal olması üzerine 1871'den itibaren Osmanlı demiryolu yapımında yabancılara imtiyaz vermekten vazgeçmiş ve devlet sermayesi ile yeni hatların inşasına girişmiştir.³¹ Sultan Abdülaziz 1871 yılında Asya topraklarını bir demiryolu ağıyla örme düşüncesiyle bir irade yayımladı. Gerçekleştirilmesi düşünülen ana hat İstanbul-Bağdat arasındaydı. Padişahın bu doğrultuda bir irade yayımlamasında, 1868-1871 yılları arasında Bağdat Valisi olan Mithat Paşa'nın düşüncelerinin de etkisi olmuş olmalıdır. Mithat Paşa imparatorluğun ulaşım sorununun çözümlenmesi için özel bir çaba gösteriyordu. İran ticaretinde büyük önem taşıyan ve imparatorluğun ilk tramvay hattı olan Bağdat-Kazimiye hattını döşetmiş; Dicle ve Fırat nehirlerinde buharlı gemi işletmeciliğinin olabilirliği üzerinde çalışmalar yapmıştı. Mithat Paşa'nın asıl ilgi duyduğu konu Bağdat Demiryolu idi. Paşa böyle bir demiryolu hattının Osmanlı'ya hem ekonomik hem de siyasi kazanımları olacağını; ancak bu hattın imtiyazının İngilizlere verilmeyip Osmanlı devlet teşebbüsü ile yapılması gerektiğini belirtmektedir. Ancak, finansman konusunda İngiliz yardımı alınabilirdi. Devlet eliyle demiryolu yapımına Ağustos 1871 tarihinde başlandı.³² Bu hat Haydarpaşa'dan İzmit, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Sivas; Diyarbakır, Mardin üzerinden geçecek ve Bağdat'ta son bulacak şekilde düşünülmüştü.³³ Ertesi yıl eylül ayında ancak 24 kilometrelik bir ilerleme sağlanabilmiş ve Pendik'e varılabilmiş ve Haydarpaşa'dan İzmit'e ulaşabilmek için iki yıl beklemek gerekmişti.

Padişah böyle dev bir projenin plansız programsız gerçekleştirilmesinin olanaksızlığını anlamış ve 1872'nin Şubat ayında Alman mühendis Wilhelm von Pressel'i "Asya Osmanlı Demiryolları" Genel Müdürlüğüne getirerek, hedefleri doğrultusunda bir demiryolu projesi hazırlamakla görevlendirmişti. Wilhelm von Pressel Almanya, İsviçre ve son olarak Baron Hirsch'in projesinde görevlerini başarıyla yürütmüş bir şahıstır. Pressel, 1872-1873

29 Gülsoy, *a.g.e.*, 22-23.

30 Engin, *a.g.e.*, s. 125.

31 Karal, *a.g.e.*, s. 270.

32 Murat Özyüksel, *Anadolu Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İstanbul 1988, s. 14.

33 Karal, *a.g.e.*, s. 270.

yıllarında padişahın istekleri doğrultusunda ayrıntılı bir demiryolu projesi hazırlar. Daha önce padişahın imtiyaz koparmak için hazırlanan projelerden farkı, başlangıç noktası olarak Akdeniz'i değil İstanbul'u almasıdır. Pressel'in projesi padişahın isteklerine uygun bir şekilde Haydarpaşa'dan başlıyor, Ankara-Sivas-Musul-Bağdat üzerinden Basra'ya ulaşıyordu. Pressel'in projesinde maliyetler, kilometre başına 90.000 Frank olarak hesaplanmıştı. Osmanlı'nın mali durumu göz önüne alındığında durum hiç de parlak görünmüyordu ve bu projenin altından kalkamayacağı aşikârdı. Bununla birlikte İzmit ve Mudanya'dan Bursa istikametine raylar döşenmeye başlanmıştı. Sonuçta 91 km.'lik İzmit hattı iki senede tamamlanırken (1873'te tamamlanmış ve hizmete girmiştir) Mudanya-Bursa arasındaki rayların döşenmesi 1874'te bitirilmiştir. Bursa'ya ulaşabilmek için 185.000 Lira harcanmış (4.200.000 Frank); ancak demiryolu, parasızlık nedeniyle işletmeye açılmamıştı. 1875 yılında Osmanlı Maliyesinin iflasiyla birlikte Pressel'e hazırlatılan proje de zorunlu olarak rafa kaldırılmıştır. Benzeri bir proje Nafia Nazırı Hasan Vehmi Paşa tarafından 1880 yılında hazırlanırken artık Avrupa sermayesine başvurulmaksızın bu boyuttaki girişimleri gerçekleştirmenin olanaksızlığı anlaşılmıştır.

1880'lerde Avrupa mali sermayesinin yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu imtiyazları peşinde koştuğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni Duyun-u Umumiye idaresinin 1882 yılında fiilen faaliyete başlamış olmasıdır. Duyun-u Umumiye idaresi yalnız Osmanlı Devleti'ne borç verenlerin alacaklarını garanti altına almakla kalmıyor, aynı zamanda demiryolu şirketleri ile Osmanlı hükümeti arasında belirlenen kilometre garantilerine ayrılan gelir kalemlerini de tahsil ederek demiryolu şirketlerine ödeme yapmayı, teminatı altına alıyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu topraklarında demiryolu yapma ayrıcalığı elde edebilen şirketler, daha başlangıçta döşeyecekleri her kilometre demiryolu için asgari bir kâr garantisi sağlamış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerini ertelediği 1875'ten Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulduğu 1881'e kadar, Avrupa mali çevrelerinin Babiâli'ye yaptıkları imtiyaz başvuruları kesilmişti.³⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ağır yenilgisiyle sonuçlanması üzerine, Osmanlı yöneticileri orduda yeni önlemler almayı gerekli görmüşlerdir. Abdülhamit, İngiltere ve Fransa'ya karşı duyduğu güvensizlik nedeniyle bu görevi Fransa savaşında vurucu gücünü ispatlamış olan Alman ordusundan bir kurmay heyetine vermek istiyordu. 1880'in Mayıs ayında Abdülhamit Almanya'dan bir kurmay heyetinin gönderilmesini resmen talep etti. Bu dönem Rusya'nın Üç İmparatorlar Birliği'nden çekildiği günlere rastlamış ve bu durum da teklifin Bismarck tarafından kabul edilmesinde etkili olmuştur. Bismarck her ne kadar ihtiyatlı bir politika izlese de Alman imparatoruna Abdülhamit'in isteğini iletirken bu sayede Osmanlı üzerindeki etkilerinin de artacağı düşüncesini belirtmiştir. Ayrıca Alman silah sanayinin gereksinimleri de böyle bir teklifi daha cazip hale getirmiştir. Alman Krupp firması daha önce de Osmanlı İmparatorluğu'ndan silah siparişi almıştı. Ancak Osmanlı'ya silah satışı Vicker-Armstrong ve Schneider-Creusot gibi İngiliz ve Fransız şirketlerinin denetimindeydi. Mauser, Loewe, ve Krupp gibi Alman silah sanayilerinin rekabet güçlerini artırarak giderek tekel konumu kazanmaları, Alman Askerî Heyeti'nin ve özellikle 15 Ocak 1883 tarihinde İstanbul'a gelen Binbaşı von der Goltz'un yoğun ve başarılı çalışmaları sonucunda gerçekleştirildi. Von der Goltz'un Alman silah sanayi lehine ilk başarısı, 1885 yılında Çanakkale Boğazi'nin tahkimatı için 500 kadar ağır topun Krupp'a sipariş edilmesiydi. 1886 yılının Şubat ayında yine Krupp'tan 426 sahra topu, 60 havan topu alındı. 1886 yılında ayrıca Schichau Tersanesi'ne ismarlanan torpidolar, 1887'de ise 500.000 tüfek 50.000 karabina Alman askeri heyetinin diğer başarılarıydı.³⁵ 1888 yılında Almanya'dan satın alınan silahların tutarı, 2,2 milyon

34 Özyüksel, a.g.e., s. 16-21.

35 Özyüksel, a.g.e., s. 50-51.

Mark'a ulaşmıştı. Almanya Osmanlı İmparatorluğu'na 1889 ve 1890 yıllarında toplam 15,3 milyon; 1891 yılında 5,9 milyon; 1892'de 10,1 milyon; 1893'te 13,1 milyon; 1894'te 6 milyon 1895'te 12,2 milyon 1896'da ise 4,4 milyon marklık silah satışı gerçekleştirmişti.³⁶

1900'lerin başı, İzmit Tren İstasyonu (KBB Arşivi)

Deutsche Bank'ın İzmit-Ankara Demiryolu imtiyazı elde etmesinde yine böyle bir silah alışverişinin önemli rolü olmuştur. Aynı zamanda Mauser Firması'nın satış müdürü olan, Württembergische Vareinsbank müdürü Alfred Kaula, 1887'den beri İstanbul'da önemli miktarda bir silah alışverişi için görüşmeler yapmaktaydı. Bu süreç içinde eski Osmanlı Demiryolları Genel Müdürü Wilhelm von Pressel ile tanıştı. Pressel yıllardır Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'da Osmanlı İmparatorluğu için hazırladığı demiryolu projesine finansman sağlamak amacıyla birçok mali kuruluşa başvurmuş; ancak bir sonuç alamamıştı. Pressel, Kaulla'yı kendi projesini ve Babîli'ye bu konudaki başvurularını ayrıntılarıyla anlatmış, Kaulla da Pressel'e projenin finansmanı için elinden geleni yapacağına söz vermişti. Kaulla gerçekten de Almanya'ya döner dönmez Deutsche Bank Genel Müdürü Georg von Siemens ile bu konuda görüşme yaptı. Aynı nedenle 1870'li yılların ortalarından itibaren Sultan Abdülaziz, Wilhelm von Pressel'i Alman sermayesinin desteğini sağlaması doğrultusunda elinden geleni yapması için teşvik etmişti. Pressel'in ilk başvurduğu kişiler arasında Deutsche Bank Genel Müdürü Georg von Siemens de vardı. O dönemler Alman resmî politikasındaki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı takınılan mesafeli tutum paralelinde Siemens projeye fazla ilgi göstermemişti.³⁷

Osmanlı yöneticilerinin hem askerî, hem de ekonomik kaygılarla ülke topraklarını Bağdat'a kadar boydan boya geçecek bir demiryolu özlemleri biliniyordu. Abdülhamit olayın askerî yönünü vurgulayarak "Demiryolları askerimizin çabuk hareketini temin edeceğinden büyük stratejik ehemmiyete haizdir ve bu bakımdan çok lüzumludur...Büyük devletler arasında demiryolu inşaatı bakımından en fazla Almanya'ya itimat edebiliriz; çünkü onun için ehemmiyetli olan işin sadece iktisadi ve mali cephesidir."³⁸ şeklinde düşüncelerini açıklıyordu. 1875 yılında devlet girişimciliği ile demiryolu yapımında uğranılan kesin başarısızlık, bu

36 Lothar Rathmann, *Berlin Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Haz. Ragıp Zarakoğlu, Belge Yay., İstanbul 1982, s. 32.

37 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 62.

38 Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergay Yay., İstanbul 1987, s. 139.

konuda yabancı sermayenin şart olduğunu göstermişti. Buna rağmen Abdülhamit'in İngiliz ve Fransızlara duyduğu güvensizlik, onların yaptıkları başvuruları reddetmesine neden oluyordu. Berlin Kongresi'ndeki desteği bahanesiyle İngiltere'nin Kıbrıs'ın yönetimine el koyması ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, bu devlete karşı Abdülhamit'in güvensizliğinin temel nedenleri arasında sayılır. Aynı şekilde Fransa, Avusturya ve İtalya gibi diğer büyük devletlere de güvensizlik duymasının haklı nedenleri vardı. Fransa 1881 yılında Tunus'u işgal etmişti. Rusya'nın Balkanlar ve Boğazlar, Avusturya'nın Balkanlar, İtalya'nın Osmanlı Afrikası üzerinde emelleri bilinmekte idi. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toprakları üzerinde henüz herhangi bir talebi olmamış, tek bir Avrupa devleti vardı: Almanya. Alman İmparatorluğu'nun sömürgeleri arasında Müslüman toprağı bulunmaması da Osmanlılar için önemli bir unsurdu. Padişah ve Osmanlı yöneticilerinin diğer emperyalist devletlere düşmanlıkları bilindikçe, Almanlara duydukları yakınlık artmaktaydı. Alman ekonomik ve siyasal gücünün ülkeye sızmasına karşı koymak bir yana bu konuda davetkâr bir tutum içindeydiler.³⁹ Abdülhamit bu yakınlığı "Türlere bazen Şarklı Almanlar derler. Hakikaten de Almanlarla aramızda karakter benzerliği vardır ve belki de bundan dolayı onlara dönmekteyiz."⁴⁰ sözleriyle dile getiriyordu.

16 Mayıs 1888 tarihinde Alfred Kaulla'nın Siemens'e yazdığı mektup, bu sefer etkili olmuş, Siemens'i Anadolu'da yapılacak demiryolları konusunda isteklendirmişti. Kaulla mektubunda imtiyazın yaklaşık 6000 kilometrelik bir demiryolu inşaatıyla ilgili olduğunu ve kesinlikle bir Alman grubuna verilmek istendiği belirtiyordu. Bu mektuptan sonra Siemens ile Kaulla arasında Anadolu Demiryolları ile ilgili çeşitli görüşmeler yapılmış ve Siemens, 9 Ağustos 1888 tarihinde Kaulla'ya mektup yazarak, imtiyaz girişiminde bulunmayı kabul ettiğini bildirmişti. Siemens'in ikna olmasında Kaulla tarafından yapılan açıklamalar etkili olmuştu. Kaulla padişahın demiryolları konusundaki ciddiyeti ve vermeyi kabul ettiği tavizler üzerine ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştu. Ayrıca Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı Devleti tarafından ödenecek kilometre garantilerine kefil olması, Siemens için önemli bir faktördü.

Siemens 15 Ağustos 1888 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak bakanlığın konudaki tavrını öğrenmek istemişti. Bu imtiyazın politik bir sakınca doğurup doğurmayacağını ve İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nden destek alınıp alınamayacağını soruyordu. Ayrıca demiryolu inşaatı hakkında da ön bilgi veriyordu. Öncelikle döşenecek olan İzmit-Ankara hattının, kilometre başına inşa maliyeti yaklaşık olarak 100.000 Mark tutuyordu. Osmanlı Hükümeti kilometre başına 14.400 Mark brüt gelir garantisi vermeye hazır olduğunu bildirmişti. Siemens garanti ödemelerinin, demiryolu güzergâhı üzerindeki bölgelerden, Düyun-u Umumiye İdaresi kanalıyla toplanacak olan aşar vergisince karşılanacağını belirterek; işletme masraflarının kilometre başına 4000 Mark tutacağını, bu durumda 10.000 Mark üzerinde bir kâr garantisi belediklerini ekliyordu. Dışişleri Bakanlığı'nın cevabı 2 Eylül 1888'de geldi. Bakanlık, Deutsche Bank'ın Anadolu Demiryolları için imtiyaz talebinde bulunmasında herhangi bir sakınca görmüyordu.⁴¹

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın onayından kısa bir süre sonra, 4 Ekim 1888'de Osmanlı Devleti ile Deutsche Bank arasında imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu kadar kısa bir sürede taraflar arasında anlaşma sağlanmasında Deutsche Bank'ın % 5 gibi düşük bir faiz haddi ile Osmanlı Devleti'ne 30 milyon Mark kredi açmasının önemli bir rolü olmuştu. Zira kısa bir süre önce Osmanlı Bankası, Babiâli'nin borç talebini reddetmişti.

39 Özyüksel, a.g.e., s. 44-45.

40 Sultan Abdülhamit, s. 136.

41 Özyüksel, a.g.e., s. 63-65.

Sözleşme 486 kilometrelik İzmit-Eskişehir-Ankara hattının inşa ve işletme koşullarını belirliyordu. İmtiyaz anlaşmasıyla birlikte, Haydarpaşa-İzmit hattı da 6 milyon Frank karşılığında Deutsche Bank'a devrediliyordu. İmtiyaz 99 yıl için verilmiş, yapım süresi üç yıl olarak saptanmıştı. Osmanlı Devleti yeni yapılacak İzmit-Ankara hattına kilometre başına 15.000 Frank garanti ödemesinde bulunmayı kabul ediyordu. Kilometre garantisi daha önce yapımı devletçe gerçekleştirilen Haydarpaşa-İzmit hattı için 10.300 Frank olarak belirlenmişti. Böylece Deutsche Bank'ın kuracağı demiryolu şirketi, daha başlangıçta belirtilen miktardaki kazancı garantilemiş oluyordu; çünkü işletme kârlarının bu düzeylere erişmediği yıllarda Osmanlı Devleti açığı kapatmakla yükümlü kılınmıştı. Garanti ödemeleri için hatların geçeceği şehirlerin aşar gelirleri karşılık gösterilmişti. Söz konusu vergilerin toplanarak demiryolu idaresine ulaştırılmasında Düyun-u Umumiye konseyi aracılık yapacaktı. Ayrıca demiryolu şirketine dönecek hatların her iki yanından, yirmişer kilometrelik bir alan içinde maden arama ve ağaç kesme hakkı tanınıyordu.⁴²

İzmit-Ankara hattını gerçekleştirecek olan Konsorsiyum'da Deutsche Bank dışında, merkezi Frankfurt'ta bulunan Deutsche Vereinsbank ile Württembergische Vereinsbank bulunuyordu. Anadolu Demiryolları'nın gerçekleştirilmesi amacıyla 23 Mart 1889 Anadolu Demiryolu Şirketi adlı anonim şirket oluşturuldu. Şirketin sermayesi 45 milyon Frank'tı.⁴³ Şirketin Genel Müdürlüğüne Otto von Kühlmann getirildi. Kühlmann, Baron Hirsch'in inşa ettiği Rumeli Demiryolları'nda işletme müdürlüğü yapmıştı. Demiryolu inşa maliyeti, Haydarpaşa-İzmit hattının yenilenme masraflarıyla birlikte 70 milyon Frank olarak hesaplanmıştı. Raylar, lokomotif gibi gerekli demiryolu malzemesiyle birlikte sermaye gereksinimi 100 milyon Frank'a ulaşıyordu. Gerekli tutarı elde etmek amacıyla 80 milyon Franklık 1. seri tahvil, başta Almanya olmak üzere birçok ülkede piyasaya sunulmuştu.⁴⁴

Anadolu Demiryolu yapım çalışmaları 1889 yılının Mayıs ayında başlamış ve Otto Kapp'ın enerji yönetiminde şaşırtıcı bir hızla ilerlemişti. 2 Haziran 1890 tarihinde 50 kilometrelik İzmit-Adapazarı hattı tamamlanmış ve düzenlenen devlet töreniyle demiryolu hizmete açılmıştır. Resmî açılış için İstanbul'dan yola çıkan özel olarak hazırlanmış tren İzmit'e geldiğinde onu Selim Sırrı Paşa ve İzmit kumandanı Sadettin Paşa karşılar. Sapanca istasyonundaki törende de önemli isimler bulunmaktaydı. Başta Nafia Nazırı Raif Paşa olmak üzere birçok Osmanlı devlet adamının yanında Georg von Siemens, Kaulla ve Kühlmann da törende hazır bulunuyorlardı⁴⁵. 27 Kasım 1892'de de Anadolu Demiryolu Şirketi'nin treni çiçeklerle ve Osmanlı bayraklarıyla Ankara İstasyonuna ulaşacaktı.

1880'lere kadar Almanlar Osmanlı dış ticaretinde ağırlığını duyuran, etkin bir iktisadi kurumlaşma gösterememiştir. Alman ticaret sermayesi ve yatırımları örgütlü olarak Osmanlı'da faaliyete geçebilmek için sanki büyük demiryolu yatırımlarını ve Alman bankacılığının ciddi desteğini beklemektedirler. Almanya'nın Türkiye'ye nüfuz edişi orduda ve mülki teşkilattaki ıslahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde oldu denebilir.⁴⁶ 1888 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda tek bir kilometre demiryolu hattına sahip olmayan Almanya, 1890 yılının sonlarında yaklaşık olarak 2000 kilometrelik bir demiryolu ağının imtiyaz sahibiydi.⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda elde edilen demiryolu imtiyazları ayrıcalık sahibi ülkenin, o bölgeyi nüfuz alanı haline dönüştüreceği anlamına gelmektedir. Almanya demiryolunu, Osmanlı'yı ekonomik ve politik açıdan kendine bağımlı kılma aracı olarak görmekteydi. Anadolu-Bağdat demiryolları Osmanlı-Alman ilişkilerinin lokomotifini, Deutsche Bank'ın Anadolu'da ilk demiryolu ayrıcalığı elde ettiği 1888 yılı ise

42 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 65-66.

43 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul 1983, s. 96.

44 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 69-71.

45 Oral, *a.g.e.*, s. 140.

46 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 40-41.

47 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 70.

lokomotifin hareket tarihi olarak kabul edilir. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki varlığı bu olayla birlikte somut olarak kendini hissettirmeye başlamıştır.⁴⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurma gayretinde görülen Almanya'dan yararlanmak; bu devlete bazı yatırım imkânları da sağlayarak, diğer Batılı güçlere karşı dış politikada denge unsuru olarak kullanmaktı.⁴⁹ Selim Sırrı Paşa'nın İzmit-Ankara demiryolu hattının yapılışına talip oluşu tam da bu sürece denk gelmiştir. Gerek daha önceki devlet eliyle yapılan hatta yaşanan sorunlar, gerekse Osmanlı Devleti'nin dengeye dayalı dış politikası paşanın önerisinin reddine neden olabilecek güçlü birer unsur olarak karşımızda duruyor.

Selim Sırrı Paşa'nın teklifi o zaman için erken sayılan milli bir duruş da sergiler. Zira mevcut mühendis kadrosuyla, köylüleri çalıştırarak dışarıdan maddi bir talep olmaksızın devletin kendi olanaklarıyla gerçekleştirilebilecek bir proje Selim Sırrı Paşa teklif etmektedir. Oysa Osmanlı'nın o dönemde Rusya ile açık; İngiltere ve Fransa ile de gizli düşman hali onu dengeyi sağlamak için güçlü devletle işbirliğine zorlamaktadır. Almanya ise bu iş için en ideal aday olarak durmaktadır. Ekonomik tavizlerle bu güvenlik kaygısının giderilmeye çalışılması Osmanlı'nın kurtuluş yolu gibi görünmektedir. Almanya ile Osmanlı'nın hem ticari hem de siyasi açıdan ilişkilerinin gelişiminin söz konusu projeye başladığı düşünülürse ve Sırrı Paşa'nın teklifini değerlendiren mühendis grubunun içinde, bizzat bu projenin fikir babası bulunuyorsa, (Mösyö Pressel) üstelik talepler aynı zaman diliminde yoğunlaşmışsa (teklifin incelenip reddediliş tarihi 8 Mayıs 1888-19 Mayıs 1888, Kaulla'nın Siemens'i ikna etmek için tekrar mektup yazma tarihi 16 Mayıs 1888) teklifin reddinin çok da şaşırılacak bir şey olmadığı anlaşılır.

Tarihî olayların, coğrafi etkilerin, demografik yapıların ve yönetsel etkilerin kentin kültürel kimliğinde derin izler bıraktığı, bugünden geçmişe bakıldığında rahatlıkla görülebilir. Bu izlerden birini teşkil eden örneklerden biri de İzmit'in silüetinde önemli bir yer tutan eski adıyla "tren yolu" bugünkü adıyla "yürüyüş yolu" dediğimiz alanın her iki yanında sıralanan yüzyıllık tarihi çınar ağaçlarıdır. Selim Sırrı Paşa şehrin tam ortasından geçen ve yapımı kendisine verilmeyen bu hattın her iki tarafına çınar fidanları diktirir. Selim Sırrı Paşa'nın diktirdiği bu fidanlar belli bir tarihi olaya tanıklık etmekte, daha doğrusu tanıdığı olduğu nedenlerin günümüzde görülen sonuçları gibi hala ayakta durmaktadırlar.

48 Özyüksel, a.g.e., s. 2-3.

49 Gülsoy, a.g.e., s. 26.

KAYNAKÇA

- BOA, Sicil-i Ahval Defteri, No: 3.
- BOA, Y.A. HUS 214/15.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Der. Tülay Ercoşkun, Ankara 2007.
- Çakır, Merve, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kayıtları: İzmit Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Çelik, Gülfettin, *Gebze (Sosyo- Ekonomik Bir İnceleme) 16-19. Yüzyıl*, Kocaeli 2003.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, Kocaeli 2000.
- Deane, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, Ankara 1988.
- Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.
- Fıratlı, Nezih, *İzmit Tarihi ve Eski Eserler Rehberi*, İstanbul 1959.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılar'da Ulaşım ve Haberleşme:(Menziller)*, Ankara 2002.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara 1983.
- Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli 2009.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1982.
- Oral, Atilla, *Selim Sırrı Paşa*, İstanbul 2010.
- Orhonlu, Cengiz-İşksal, Turgut, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, sayı 17-18, İstanbul 1963.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.
- Özyüksel, Murat, *Anadolu Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.
- Rathmann, Lothar, *Berlin Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Haz. Ragıp Zarakoğlu, İstanbul 1982.
- Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1987.
- Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945.

İNGİLİZ TEĞMEN KITCHENER VE BİNBAŞI WARLOW'IN İZMİT KONSOLOSLUKLARI 1879-1882

Musa ŞAŞMAZ*

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Anadolu'da Ermenilerin durumunu düzeltmek ve onları Kürt ve Çerkezlerle karşı korumak amacıyla İngiltere Anadolu'nun önemli merkezlerine askerî konsoloslar göndermiştir. Bu konsoloslardan ilki Yüzbaşı Trotter olup 8 Ekim 1878 tarihinde Erzurum'a gelmiştir. Onu, yardımcı olarak, Yüzbaşı William Everett 2 Eylül 1879'da takip etmiştir. Erzurum Konsolosluğu'na bağlı Van'a Emilius Clayton yardımcı konsolos olarak atanmış olup bu kişi de 7 Temmuz 1879 tarihinde Van'a gelmiştir. Yerel Ermenilerden Thomas Boyacıyan 24 Temmuz 1879'da Diyarbakır'a atanmıştır.

Bunların haricinde Anadolu'ya Anadolu Genel Konsolosu olarak General Wilson (24 Temmuz 1879) atanmış ve bu genel konsolosun emri altına da değişik şehirlerde konuşlanmak üzere yardımcı konsoloslar verilmiştir. Wilson'ın emri altında Kayseri'ye Yüzbaşı Cooper (12 Temmuz 1879), Konya'ya Stewart (28 Haziran 1879), Bursa'ya Teğmen Chermeside, tayin edilmişlerdir. Chermeside'in Bursa'ya gelememesi üzerine Kuzey-batı Anadolu Bölgesi'ndeki yerlere, özellikle İzmit, Adapazarı ve Kastamonu taraflarında konsolosluk yapmak üzere Teğmen Horatio Kitchener 27 Ağustos 1879-Picton Warlow 15 Mayıs 1880 isimli bir kişi konsolos olarak gönderilmiştir. Chermeside ise Anadolu ve Suriye gibi yörelerde dolaşım raporlar hazırlamıştır.

1879 yılı içinde Anadolu'da Wilson'un emrinde çalışacak yardımcı konsoloslardan olan Teğmen Horatio Kitchener 4 Ocak 1871 teğmen rütbesiyle kraliyet mühendisi olarak İngiliz Ordusu'na katılmıştır. 1874 ile 1878 yılları arasında Filistin'de, 14 Eylül 1878 ile 22 Temmuz 1879 tarihleri arasında ise Kıbrıs'ta veri toplama çalışmaları yapmıştır. Kitchener, 26 Haziran 1879'da ise Anadolu'da Adapazarı ve İzmit yöresinde yardımcı konsolosluk yapmak üzere tayin edilmiştir.¹ Çok fazla bir zaman harcamadan Ağustos ayının ikinci yarısında İstanbul'a gelmiş ve burada İngiliz Büyükelçisi Austen Henry Layard ile görüşüp ondan konsolosluk mahallinde yapılması gerekenler hakkında talimat almıştır. 27 Ağustos 1879 günü konsolosluk yapacağı İzmit ve Adapazarı'na gelmiştir. İzmit Konsolosluğu'ndan da 24 Şubat 1880 tarihinde ayrılmıştır. Kitchener İstanbul'da iken Büyükelçi Layard,

* Prof. Dr., Niğde Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu'nda öğretim üyesi. e-mail: musasasmaz@hotmail.com

1 Salisbury'den Layard'a, no 53, 4 Temmuz 1879, FO 78/2975; Hertslet, *Foreign Office List 1882*, s. 129 ve Hertslet, *Foreign Office List 1885*, s. 131-2. Kitchener'in biyografisi ve yaptığı faaliyetler hakkında ise bakınız, George Arthur, *Life of Lord Kitchener*, 3 Cilt, Londra 1920; Trevor Royle, *The Kitchener Enigma*, Londra, 1985 ve Philip Magnus, *Kitchener: Portrait of an Imperialist*, New York, 1968.

Ermeni Papazı Stefan'a bir mektup yazmış ve bu mektubu Kitchener'den ona götürmesini istemiştir. Zaten Stefan da İzmit'te Kitchener'i karşılayanlar arasındadır. Mektubu ona teslim ettikten sonra beraberce kolkola Adapazarı'na kadar yolculuk etmişlerdir. Kitchener'in konsolosluk mahalline gelişi, Wilson'ın Sivas'a, Cooper'ın Kayseri'ye, Clayton'un Van'a girişinden farklı değildir. Kitchener de şehrin dışında, Ermeni, Rum ve Protestan cemaatleri ileri gelenleri tarafından sanki muzaffer bir komutan gibi karşılanmıştır. Şehre girişte yol kenarlarında halk sıra olmuş biçimde konsolosun gelişi izlenmiştir. Karşılayanlar arasında Türklerin de olduğu ifade edilse bile bunların sayıları çok fazla olmasa gerekir. Türkler olsa bile konsolosun gelişini kutlamak için değil sadece bu gelişi seyretmişlerdir. İzmit Mutasarrıflığı'nda bulunan halkın özellikle Hıristiyanların en fazla şikâyet ettikleri konu, bu bölgeye yerleştirilen Çerkezlerin yağma ve talan hareketleri hakkındaydı. Bu konuyla alakalı diğer bir sorun da Kafkasya ve alkanlardan gelen muhacirlerin yerleştirmesiydi.

Kitchener'in 1879 yılında toplam 9 ve Anadolu'dan ayrıldığı 24 Şubat 1880 tarihine kadar 3 olmak üzere toplam 12 rapor hazırlayıp İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'a gönderdiği görülmektedir.² İzmit ve Adapazarı'nda kaldığı 24 Şubat 1880 tarihine kadar 3 adet rapor yazmıştır. Bu raporlardan biri 23 Eylül 1879 ile 23 Ocak 1880 tarihleri arasında Bursa, Kastamonu, Sinop, Çankırı yörelerinde yaptığı gezinin ayrıntıları hakkındadır. Raporlardan biri de Kastamonu Vilayeti'nin yıllık ticaret raporudur. Diğer bir raporu ise Kastamonu Vilayeti'ndeki siyasi gelişmeler hakkındadır. 1880 yılının Ocak ayı ortasında Kitchener'e Kıbrıs'ta çalışması teklifi getirilmiş ve Kitchener de bu teklifi kabul etmiştir. Bunun üzerine Salisbury acil olarak onun Kıbrıs'a gönderilmesini Layard'dan istemiştir. Kastamonu ve civarındaki yerlere yaptığı geziden döndükten bir müddet sonra konsolosluga ait eşyaları alıp 24 Şubat 1880 günü İstanbul'a gelmiştir. Eşyaları İngiliz Büyükelçiliği'ne teslim etmiş, daha sonra da aynı gün de buradan Kıbrıs'a gitmiştir.³

Kitchener'in gönderdiği ilk raporlardaki bilgilere göre Adapazarı o zaman İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı bir kaza olup burada 2 bin Türk, 8 bin Ermeni, 1500 kadar Rum ve 300 kadar da Protestan bulunmaktadır.⁴ İzmit Mutasarrıflığı İstanbul'daki Şehir Emniyeti Mehmet Arif Paşa'nın emri altındadır. Adapazarı Kaymakamı önceden görevden alınmış olduğundan, o sırada bu kaymakamlığa bir teğmen vekâlet etmekte olup asaleten atanmak için de çok istekli olduğu beyan edilmiştir. Fakat bu kişinin halk tarafından sevilmediği ve onun Çerkezlerle gizli bir ilişki içinde olduğunu düşündüğü aktarmıştır.

İzmit Mutasarrıfı Feyzi Bey olup Kitchener onunla İzmit'te karşılaştığında ona Çerkezlerin İzmit ve Adapazarı'nda yaptıkları eşkıyalık ve yol kesmelerden bahsetmiştir. Feyzi Bey, buna cevap olarak kendisine de bu konuda şikâyetlerin yapıldığını duyduğunu, ancak bu tür hareketlerin olduğuna şahsen kendisinin inanmadığını Kitchener'e aktarmıştır. Kitchener, bu cevaptan sonra Feyzi Bey'in yönetiminden memnun kalmadığını raporuna eklemiştir. Bu kişinin idaresinde İzmit'in iyi yönetilmediğini ve Çerkezlerin yaptığı soygun, gasp, eşkıyalık ve yol kesme vesaire gibi olayların son bulmayacağını iddia etmiştir. Kitchener bu asayişsizliğin sona ermesi için Komiser İbrahim Bey ile görüştüğünü ve yetersiz olan kuvvetlerini kuvvetlendirmesi için İstanbul'dan yedek kuvvet talep etme konusunda ikna ettiğini belirtmiştir. İbrahim Bey'in Adapazarı'nda daha önce görev yapan kaymakam, kadı ve komiser gibi kişilerin Çerkez eşkıyalardan rüşvet alarak hapiste yatanları serbest bıraktıklarını iddia ettiğini öne sürmüştür. Rapora göre Çerkezler darp, öldürme ve

2 Kitchener'den Layard'a, 29 Ağustos 1879, FO 195/1239; Layard'dan Salisbury'ye, 2 Eylül 1879, Layard Papers Add MS 39153, s. 173.

3 Layard'dan Salisbury'ye, no 17 Consular, 25 Şubat 1880, FO 78/3111. Kitchener'in 1879 ve 1880 yılındaki raporları için bakınız, FO 195/1239 ve FO 195/1300.

4 Karpat'a göre 1881-1882 yılı nüfus sayımına göre Adapazarı Kazası'nda 40 bin Müslüman, 10.500 Ermeni, 2.500 Rum ve 300 Protestan bulunmaktadır. Kemal Karpat, *Ottoman Populations 1830-1914*, Wisconsin, 1985, s. 128-129.

eşkıyalık gibi olayları en fazla Adapazarı Kazası'nda çıkarmakta idiler. Burada bu çeşit olayları önleyecek ancak 20 piyade ve 16 süvari askeri vardı ve bu kadar asker ile de asayişi sağlamak imkânsızdır. Adapazarı ve çevresinde meydana gelen bu çeşit olayların sayısı on yıl öncesine göre hemen hiç de farklı değildi. Çerkezlerin göç ettikleri 1857 ile 1864 yıllarından sonra bu tür olaylar bu bölgede sürekli olagelmıştır. Kitchener'e göre bu olayların çıkmasını sağlayan Çerkez Aşireti'nin başındaki Kambulat isimli bir kişidir. Kitchener'e göre bu kişi tutuklanıp sürgüne gönderilmeden bu sıkıntının üstesinden gelinmesi de imkânsızdır. İstanbul'daki bir sarayda Kambulat'ın kızının birinin çok büyük bir nüfuzu vardır ve bu sayede Kambulat Adapazarı'nda birçok defa yakalanıp hapse atılmasına ve suçlu bulunmasına rağmen hapisten kurtarılmıştır. Çerkezlerin sürgüne gönderilmesi veya bunların tamamen silahsızlaştırılmasının bu sorunun çözümü için tek yol olabileceği Kitchener tarafından ileri sürülmüştür. Aslında Kitchener'in Adapazarı'ndaki Çerkezlerle karşı yaklaşım tarzı ile Van, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Sivas Vilayetleri'ne gönderilen İngiliz konsoloslarının Müslümanlara karşı yaklaşım tarzı arasında çok büyük bir benzerlik görülmektedir. Ermeni, Rum veya Protestanlara karşı sıkıntı çıkaran yerel güçleri mümkün olduğunca zayıflatmak için bu kişilerin ya hapse atılması, ya da sürgüne gönderilmesi teklif edilmiştir.

Adapazarı'nda ikamet eden Çerkez nüfusunu, Kitchener, 40-45 bin kişi olarak tahmin etmektedir. Çerkezler, 1860 yılında ilk defa buraya yerleştirilmeye başlanmışlardır. İlk geldiklerinde zararsız oldukları için onların yerel halk tarafından çok sevildikleri ifade edilmiştir. 1877-78 Savaşı öncesi bu Çerkezlerin sayısının 15-20 bin kadar kişi olmasına rağmen, bu sayı savaş sonunda Avrupa ve Suhumkale'den gruplar halinde gelenlerle beraber 40-45 bine çıkmıştır. Bunların arasında 6 bin kadar da Hıristiyan olduğu iddia edilmiştir. Ancak bunların çoğunun daha sonra geri Rusya'ya gönderildiği Kitchener tarafından öne sürülmüştür. Doğu ve Batı'dan Adapazarı'na gelip yerleşen silahlı Çerkez muhacirlerin at ve koyun hırsızlığı yaptıklarını, başkalarına ait bağ, bahçe ve tarlaları zorla ellerine geçirdiklerini, ayrıca çevredeki toplam Türk ve Hıristiyan (17 bin nüfuslu) köylerinde 50 kadar öldürme, sayısız yaralama ve birçok kez de kadınlara taciz fiillerini işlediklerini, Kitchener iddia etmiştir.

Çerkezlerde kölelik derecesine yakın oranda kabile beyine bağlılığın olduğu ileri sürülmüştür. Çerkez beyleri Çerkez kızlarını satın alıp İstanbul'daki paşalara satmakta idiler. Bu Çerkezlerin İstanbul'da böyle büyük bir oranda destek bulmalarına temel nedeni de bundan kaynaklanıyordu. Bu durum da Çerkezlerin kendi kendilerine büyük bir güven duymalarına sebep oluyordu. Bu durumdan dolayı olsa gerek ki Çerkezler yerel yöneticilere, mahkemedeki hâkimlere ve idare meclislerindeki üyelere meydan okuyabiliyorlar ve onları açıkça tehdit edebiliyorlardı. Kitchener'in ayrıntılı olarak Adapazarı'ndaki durumu ortaya koyan ilk raporunda halkın şikâyet ettikleri ve düzeltilmesini talep ettikleri konular Çerkez köylerine yakın yollarda askerî devriyelerin bulundurulması, böylece yolcuların korunması için fazla asker talep edilmesi, Çerkez beylerinin yanında köle olan Çerkezlerin serbest bırakılarak medeniyete doğru yönlendirilmeleri, bu yörede daimi olarak bir İngiliz Konsolosu'nun bulundurulması, jandarmanın yeniden organize edilmesi ve Hıristiyanların şahitliklerinin mahkemelerde kabul edilmesi şeklinde sıralanmakta idi.⁵

Kitchener 1879 yılının sonuna kadar 9 adet rapor hazırlayıp Büyükelçi Layard'a veya Genel Konsolos Wilson'a göndermiştir. Bu raporlarından ilkleri genelde Adapazarı'nda meydana gelen olaylara ve sonrakiler de Kastamonu ve Sinop'a aittir.⁶ Kitchener 23 Eylül'e kadar Adapazarı'nda kalmış ve daha sonra Kastamonu'ya geçmiştir.

5 Kitchener'den Layard'a, 29 Ağustos 1879, FO 195/1239; Layard'dan Salisbury'ye, 2 Eylül 1879, Layard Papers ADD MS, 39153, f 173 ve Turkey 4 (1880), no 21, s. 37-39.

6 Kitchener'in 1879 yılı raporları için bakınız, FO 195/1239 ve FO 881/4307.

Kitchener, 30 Ağustos 1879 günü Adapazarı Kazası'nda yaşayan Suhumkale muhacirlerinden bir grup delegeyi kabul etmiş ve onların şikâyetlerini dinlemiştir. Bu delege kendilerinin sayısının bu kazada 2 bin kadar olup Çerkez olmadıkları ve Abaza olduklarını ifade etmişlerdir. Bu Abazaların Rusların Suhumkale'ye doğru ilerledikleri sırada Osmanlı askerleri tarafından alınıp oradan Anadolu'ya getirildiklerini, 14 ay kadar yiyecek ve iaşelerinin temin edildiğini ve daha sonra kişi başına belirli bir para verildiğini ancak paranın değer kaybetmesi nedeniyle zor durumda olduklarını beyan etmişlerdir. Çocuklarının aç ve sefil olarak yiyecek için ağladıklarını, kalacak bir yerlerinin de olmadığını ve ağaçların altına yatıp kalktıklarını iddia etmişlerdir. Bu kişilerin asıl amacının kendi ülkeleri olan Kafkasya'ya geri dönmek olduğunu, çünkü orada kendilerinin kalacak evleri ile ekecek tarlaları bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu Abhaz delegesi kendi kabilelerinden bir kısmının hırsız olduğunu kabul etmiş, ancak bu kötü yola aç olmalarından dolayı yönelindiklerini öne sürmüştür. Muhacirin Komiseri İbrahim Bey'e yiyecek vermesi için başvurduklarını ancak onun bu isteği İstanbul'a ilettiğini ve haber beklediğini söylediğini belirtmişlerdir. Bu sıkıntıların Kitchener'e anlatılmasının amacını ise er ya da geç en büyük amaçlarının Kafkasya'ya geri dönmek olduğunu, orada evleri, tarlaları ve akrabalarının bulunduğunu ve kendi kabilesinin büyük çoğunluğunun da Hıristiyan olduklarını beyan etmişlerdir. Hal böyle iken Rus Büyükelçisi'ne nasıl ulaşım izin alacaklarını bilmedikleri için Kitchener'e geldikleri ve ondan yardım beklediklerini ifade etmişlerdir. Bu toplantının sonunda eğer çoluk çocuklarının karınlarını doyurmalarını ve iyi bir mekânda kalmalarını sağlayacak iş imkânı temin edilirse, iyi bir tebaa olacaklarına dair söz vermişlerdir. Kitchener bu kişilerin sıkıntılarını Büyükelçi Layard'a aktarmıştır. Ondan, eğer bunlar Adapazarı'nda kalacaklarsa Babiâli'nin onlara söz verdiği gibi çalışacak iş ve kalacak yer temin etmesini, eğer Rusya'ya geri gitmeleri isteniyorsa, Rus Büyükelçisi'nden yardım istenerek bu kişilerin eski memleketleri olan Suhumkale'ye dönmeleri için izin koparılmasını istemiştir.⁷ 8 Eylül günü Abhaz temsilcisi istekleri ile herhangi bir gelişme olup olmadığını Kitchener'e sormuştur. Kitchener de Layard'a bu konu hakkında Babiâli'den bir taviz koparmasını rica etmiştir. Ayrıca Abhazların durumunun kötüye gittiğini, bazılarının açlıktan öldüğünü Layard'a bildirmiştir.⁸

Kitchener'in 3 Eylül 1879 günü Adapazarı'ndan gönderdiği raporda Müslüman ve Hıristiyanlardan aldığı şikâyetlere yer vermiştir. Bu şikâyetlerin hemen hepsi Adapazarı'nda Çerkezlerin yaptığı soygun, gasp ve yağmalar hakkındadır. Mollaköyü'nden Mesaoğlu Ahmet hem kendisinin, hem de köyündeki halkın tüm varlıklarının Çerkezler tarafından yağmalandığı ve köyün harabeye çevrildiğini, bu şikâyetini dile getirmek için Adapazarı'na geldiğinde ise kendisinin hapse atıldığını iddia etmiştir. Agatçili Köyü'nden Rumulu Uzefisimli bir Ermeni de Temmuz ayı başlarında 7 Çerkez tarafından yolunun kesilerek elbiseleri, atı ile 7 bin Kuruş'unun gasp edildiğini belirtmiştir. Ağustos ayı ortalarında ise bu Ermeni'nin yeni bir at satın aldığını, ancak ertesi günü bu atın da yine Çerkezler tarafından çalındığını iddia etmiştir. Ağustos'un son haftasında ise bir grup Çerkez'in evine gelerek kendisi ile ailesini dışarı attığını, bu nedenle o anda kendisi ile ailesinin tamamen harap bir hale getirildiğini beyan etmiştir. Kayrala Köyü'nden Ayşe isimli Müslüman bir kadına Çerkezler tarafından saldırılıp her şeyinin gasp edildiği ve kocasının da öldürüldüğü belirtilmiştir. Kitchener'e ihbar edilen diğer şikâyetler ise şunlar idi: Adapazarı'nın en zengin Ermenilerinden biri olan Nazaretyan'ın dükkânına girip soymuşlar ve onun 540 Lirası'nı çalmışlardır. Cambaz Ohannes isimli bir başka Ermeni'nin de 1878 yılında beş atını çalmışlardır. Bu atları çalanlar bulunup hükümete ihbar edilmiş olmasına rağmen, bu atları çalan Çerkezlere herhangi bir şey yapılmamıştır. Bu kişinin Ağustos ayında da Sapanca'daki bir ineği çalınmış ve

7 Kitchener'den Layard'a, 30 Ağustos 1879, FO 195/1239.

8 Kitchener'den Layard'a, 8 Eylül 1879, FO 195/1239.

kardeşini ölünceye kadar dövmüşlerdir. Ağustos ayı sonunda da yine bu kişinin yolu 7 Çerkez tarafından kesilmiş ve neyi varsa hepsi alınmıştır. Olay sonunda bu kişileri ihbar etmiş ve mahkeme de bu kişileri suçlu bulmasına rağmen serbest bırakmıştır. Ferizli, Hanlaköy, Yeniköy, Kayalar, Kroli, Sardonayın ve Kaymas Köylerindeki ahali yukarıdakilere benzer şikâyetleri Konsolos Kitchener'e aktarmışlar ve o da bu şikâyetleri ayrıntılı olarak İstanbul'daki Büyükelçi Layard'a göndermiştir. Bu şikâyetleri alan Layard, bu şikâyetlerin takip edilmesi ve mağdur olan halkın mallarının tazmin edilmesi için Babiâli'ye sözlü bir nota vermiştir.⁹

Kitchener'in 8 Eylül 1879 günkü raporunda ise Adapazarı Hıristiyan ahali tarafından verilen iki dilekçe konu alınmıştır. Bu dilekçelerde Çerkezlerce işlendiği iddia edilen gasp, yağma ve diğer suçlara dair şikâyetler listelenmiştir. Yine bu raporda Adapazarı'na Cevat Bey isimli bir kaymakamın tayin edildiğini ve bu kaymakamın bu yörede şikâyete konu olan gasp ve eşkıyalık gibi olayları kontrol altına almak için azami gayret göstereceğini kendisine ifade ettiğini belirtmiştir. Gerçi son zamanlarda herhangi bir olay meydana gelmese de yolların hala güvenilir olmadığı, sükûnetin tam olarak sağlanması için çok sayıda askere ihtiyaç duyulduğu beyan edilmiştir. Bu raporda dikkat çeken diğer bir bilgi ise Çerkezlerin Ermenilere bir Bulgar kadehi satmak isterken, Ermeniler bu kadehi çalması ve akabinde de çatışma çıkması üzerine, Ermenilerin direndikleri ve "İngiliz konsolos geliyor" demeleriyle Çerkezlerin kaçtıkları ifade edilmiştir.¹⁰ Bu bilgi ile İngiliz Konsolosu Ermeni veya diğer Hıristiyan grupların kendilerine ne derece güvendikleri ve bu güven sonucu Çerkez veya diğer Müslüman topluluklara karşı nasıl kafa tuttıklarını göstermektedir. Konsolosların diğer yörelerde olduğu gibi bu yörede de gayri Müslim unsurları güçlü bir konuma sokmak ve onlara destek vermek konusunda ne denli tarafgir oldukları, bu bilgi ile ortaya çıkmaktadır.

Kitchener, 9 Eylül 1879 tarihli raporunda Adapazarı'nda bulunan 500 kadar kadının içinde buldukları durumu ortaya koymak ve bu konudaki şikâyetlerini aktarmak için dilekçe verdiklerini ifade etmiştir. Bu dilekçede kadınların Adapazarı'ndaki Türk yetkililerin kötü yönetimi ile Çerkezlerin zulüm ve soygunlarından bıktıklarını, kocalarının işkence ve ölümlere maruz kaldıklarını iddia etmişlerdir. Bu sıkıntılarının ortadan kalkması için İngilizlerin beklenen reformları bir an önce uygulamaya koymalarını istemişlerdir. Halkın bu yolla yaşadıkları sıkıntılardan kurtulacaklarına inandıklarını, Kitchener rapor etmiştir.¹¹

Öyle anlaşılmaktadır ki, bu kadınların tamamı Ermeni olup Türkler ile Çerkezlerden şikâyetçi olmaktadır. Bu kadınların gerçekten Türk yönetimi ile Çerkezlerin soygun hareketlerinden rahatsız ve şikâyetçi oldukları doğru olsa bile, bu sorunlarının İngilizlerin uygulamak istedikleri reformlar ile ilişkilendirilmesi ve böylece halledilmesinin istenmesi çok anlamlı gözükmektedir. Çünkü bu kadınların o günkü şartlarda ne Berlin Antlaşması'ndaki reform maddesinden, ne de bu reformların takipçisinin İngiltere olduğundan nasıl haberleri olabilirdi. Bu yüzden bu şikâyetlerinin ortadan kaldırılması için İngiliz Konsolosu'na başvurulacağını bilmeleri de imkânsızdı. O halde bu kadınlar ya doğrudan bizzat konsolos tarafından, ya da konsolosun Ermeni Papazı ve ileri gelenlerini kullanarak onların tahrik ve teşviki sonucu bu şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Kitchener bu şikâyetçi Ermeni kadınları "Adapazarı'nda bulunan 500 kadın" diye tanımlayarak onları genelleştiriyor, dolayısıyla onların sadece Ermenilere dair olan istek ve şikâyetlerini tüm halka mal etmek istiyordu. Diğer bir ifade ile tüm halk için alınması gerekli olan tedbirleri, sadece Ermeni reformlarının uygulanması için bahane olarak gösteriyor, böylece kendince Ermeni reformlarını haklı bir zemine koymak istiyordu.

9 Kitchener'den Layard'a, 3 Eylül 1879, FO 195/1239; Wilson'dan Salisbury'ye, no 26, 20 Kasım 1879, FO 424/107, no 1, s. 4-5 ve Turkey no 4 (1880), no 28, s. 48-50.

10 Kitchener'den Layard'a, 8 Eylül 1879, FO 195/1239.

11 Kitchener'den Layard'a, 9 Eylül 1879, FO 195/1239.

Kitchener'in Adapazarı'nda kaldığı süre içinde buradan yazdığı son raporu 22 Eylül tarihli olup bu raporda ayrıntı bilgiler vermiştir. Bu raporda 14 Eylül günü İzmit yakınında eski bir kaymakamın öldürüldüğü ve faillerinin ise bulunduğunu belirtmiştir. 18 Eylül günü de Adapazarı hapishanesinde yatan en kötü mahkûmlardan biri olan Çerkez İshak'ın, ertesi gün de İshak'tan başka dört mahkûmun daha hapisten kaçtığı bildirilmiştir. Bu durum şehirde büyük bir paniğe neden olmuştur. Bunun üzerine Kitchener hapishaneyi ziyaret etmiş ve kaymakamı ekstra tedbirler alması konusunda teşvik etmiştir. Kaçan mahkûmların yakalanmaları için arkalarından Çerkez silahlı birlikleri gönderilmiştir. Zaptiyeler bu işte çok fazla kullanılmamıştır. Kaza genelinde zaten toplam 5 zaptiye vardır ve bunların maaşları da birkaç aydır ödenmemiştir. Bu yüzden onlara çok fazla güvenmediğini kaymakam Kitchener'e beyan etmiştir. Eşkıyalık olaylarının sona bulması için İzmit Mutasarrıflığı'nın başına iyi bir mutasarrıfın tayin edilmesinin gerekli olduğunu düşünen Kitchener, bu düşüncesini Layard'a aktarmış ve mutasarrıfın değiştirilmesinde ısrarcı olmuştur. Eğer hükümetin gerekli tedbirleri almazsa, silahlı ve çok fakir Çerkezlerin Hıristiyanlara çok büyük zarar verecekleri iddia edilmiştir. Bu olayların sona ermemesi halinde ise İzmit'e bir İngiliz Konsolosu'nun tayin edilmesi, o yöredeki meşhur Çerkez beylerinden Kambulat, Kaşbulat ve Beyoğlu Totlasda'nın baskı altında tutulması ve meydana gelecek her türlü olaydan bu kişilerin sorumlu tutulması talep edilmiştir. Kitchener, bu raporunda Abhazların durumunu tekrar gündeme getirmiş ve Kafkasya'ya dönmeleri için gerekli kolaylığın gösterilmesi isteğini yinelemiştir. Kitchener, Adapazarı Kaymakamı Cevat Bey'den idari anlamda memnun olduğunu belirtmiştir. Yine muhacirin komiserliği görevinden alınıp İstanbul'a gönderilen İbrahim Bey'in yerine bir başkasının henüz tayin edilmediği ifade edilmiştir.¹² Kitchener yukarıdaki raporu yazdıktan hemen sonra ertesi günü 23 Eylül 1879'da Kastamonu'ya gitmek üzere Adapazarı'ndan ayrılmıştır.

Kitchener daha sonra Düzce, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu, Tut, Yapraklı, Tosya, Çankırı, Boyabat, Sinop, Taşköprü, Tosya, Hacıhamza, Osmançık, Hacıköy, Merzifon, Havza, Vezirköprü, Durağan, Boyabat, Taşköprü, Kastamonu ve İnebolu gibi yerleri dolaşım İstanbul'a gelmiştir.

1880 yılı Ocak ayı başında Kitchener'e Kıbrıs'ta ihtiyaç duyulmuş ve oraya gitmesi teklif edilmiştir. Kitchener bu teklifi 5 Ocak 1880 günü kabul etmiştir. Bunun üzerine derhal Kıbrıs'a gitmek için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Diğer yandan ise kendisinden konsolosluktaki mektup ve resmi belgeleri halefine bırakması istenmiştir. Ancak Ocak ve Şubat aylarında yerine görevlendirilecek herhangi bir askerî konsolos bulunamadığından dolayı, resmi mektup ve yazıları beraberinde İstanbul'a getirmesi talep edilmiştir.¹³

Kitchener, Anadolu Genel Konsolosu Wilson'dan aldığı talimat doğrultusunda Kastamonu'da konsolosluğa ait belge ve eşyaları beraberinde 24 Şubat 1880 günü İstanbul'a getirip İngiliz Büyükelçiliği'ne teslim etmiştir.¹⁴

Kitchener'den sonra bu bölgenin sorumluluk alanı Bursa Yardımcı Konsolosluğu altına alınmıştır. Bursa'daki konsolos Gilbertson olup onun görevine de son verilmiştir. Böylece Kitchener'den boşalan yer kapalı tutulmuş ve bu bölgenin sorumluluk alanı Bursa'daki yardımcı konsolosluğa bırakılmıştır. Bu yüzden yeni atanacak kişi Bursa'da oturacak İzmit, Adapazarı ve çevresindeki olayları da gözlemleyecekti. Kitchener'den sonra buraların sorumluluğuna 23 Mart 1880'de Binbaşı John Picton Warlow getirilmiştir. Warlow İzmit veya Adapazarı'na değil Bursa'ya gelip yerleşecek ve buradan Bursa, İzmit, Adapazarı ve Kastamonu yörelerinden sorumlu olacaktı.

12 Kitchener'den Layard'a, 22 Eylül 1879, FO 195/1239.

13 Kitchener'in Kıbrıs'a transfer edilmesiyle ilgili yapılan yazışmalar için bakınız, Wilson'dan Layard'a, no 26, 7 Şubat 1880, FO 195/1300.

14 Kitchener'den Layard'a, 24 Şubat 1880, FO 195/1300.

Warlow İstanbul'a, oradan da Bursa'ya gelerek oradaki konsolosluk görevini, önceki yardımcı konsolos Gilbertson'dan 15 Mayıs 1880'de devralmıştır.¹⁵

Haziran ayının başında Warlow, Bursa'dan İstanbul'a geçmiştir. Buradan hem kendisi, hem de konsoloslukta yeni işe aldığı Ermeniler için yetki beratlarını almıştır. Orada bir müddet kaldıktan sonra 5 Haziran 1880'de İstanbul'dan ayrılıp Bursa'ya geri dönmüştür. Burada çok fazla kalmamış, sonra yanına Ermeni dragomanını alarak İstanbul'dan aldığı beratları ilgili vali ve mutasarrıflara vermek üzere bölgeyi dolaşmaya çıkmıştır. Bu gezi sonrası izlenimlerini 23 Haziran'da Goschen'e göndermiştir.¹⁶ 1880 yılı sonuna kadar toplam 20 rapor hazırlamıştır. 1881 yılında Warlow'un hazırladığı rapor sayısı 21 ve 1882 yılındaki ise 7 adettir.¹⁷

Warlow da kendisinden önceki Kitchener gibi, Hüdavendigar ve Kastamonu Vilayetleri ile müstakil İzmit Sancağı sınırlarında konsolosluk yapacaktı. Bu yüzden onun için üç ayrı idari birimden izin almak gerekiyordu. Warlow'un göreve başladığı ilk günü, 20 Mayıs 1880'de, İstanbul merkezli bir şirkette maden mühendisi olarak çalışan İngiliz vatandaşı William Perkins'in, yanında tercümanı, 2 Türk madencisi, hizmetçisi, bir zaptiye ve iki hayvan bakıcısı olduğu halde, Kızılçukur Köyü civarında 8 kişilik bir eşkiya çetesi tarafından saldırıya uğradığını ve çıkan çatışmada herhangi bir yaralanma olmadığını rapor etmiştir.¹⁸

Warlow Bursa'da göreve başladıktan sonra 24 Mayıs 1880 günü Layard'a bir yazı yazmıştır. Bu yazıda Warlow, Bursalı Ermeni Ohannes Dionyan'ı yanına tercüman olarak almak istediği bildirmiştir. Bu tercümanın kendisiyle beraber görev yapacağı Hüdavendigar, Kastamonu ve İzmit Sancağı'nda tercüman olarak çalışması için Babiâli'nin bu vilayetlerin valilerine bir yazı göndererek Dionyan'ın tercümanlığını tanımaları talimatını vermesini talep etmiştir.¹⁹ Ohannes Dionyan'ın 23 yaşında Robert Koleji mezunu ve Bursa'da saygı duyulan bir aileye mensup olduğu belirtilmiştir. İngilizce, Fransızca ve Türkçeyi çok iyi bildiği söylenen Dionyan'ın babasının birkaç yıllığına Protestan Papazı olarak çalıştığı beyan edilmiştir. Warlow Bursa'ya geldiğinde konsolosluk bünyesinde 3 ücretsiz tercümanın görevli olarak çalıştığını müşahade etmiş ve bu kişilerin görevleri Wilson ile görüşüldükten sonra devam ettirilmiştir. Warlow bu tercümanlara ilaveten bir tane daha ücretsiz tercüman görevlendirmek istemiştir. Bu tercüman, Warlow'un kendisi Bursa dışına geziye çıktığında, yerine tayin edeceği yardımcısına (pro-consul) tercümanlık edecek ve sürekli Bursa'da kalacaktı.²⁰ Warlow 2 Haziran 1880 günü Layard'a yazdığı bir mektupta ise Mıgırdıç oğlu Mardiros İngagosyan'ı başka bir ücretsiz tercüman olarak atamak istediğini ve bu tercümanın da kendisinin Bursa'dan uzak olduğu zamanlarda pro-consul'e yardımcı olacağını, bu nedenle Bursa Valisi'nin bu Ermeni'yi de tercüman olarak tanıması için Babiâli'den talimat göndertilmesinin sağlanmasını talep etmiştir. İngogasyan'ın da 23 yaşında bir Protestan Ermeni olup görev için uygun olduğu Warlow tarafından ayrıca not edilmiştir. Warlow 2 Haziran tarihli diğer bir raporunda ise yokluğunda yerine bakması ve yardımcılık (pro-consul) yapması için Bedros Mardikyan'ı atamıştır. Bogos oğlu Bedros Mardikyan, Bursalı manifatura tüccarı olup Bursa'nın önde gelen Protestan Ermenilerinden

15 Warlow'dan Layard'a, no 1, 17 Mayıs 1880, FO 195/1301 ve Gilbertson'dan Layard'a, 17 Mayıs 1880, FO 195/1301.

16 Warlow'dan Goschen'e, no 6, 23 Haziran 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 82, 28 Haziran 1880, FO 78/3088.

17 Bu raporlardan 1881 yılı için olanlara FO 195/1378'e ve 1882 yılı için olanlara ise FO 195/1405'e bakınız.

18 Warlow'dan Layard'a, no 2, 20 Mayıs 1880, FO 195/1301 ve Layard'dan Granville'e, no 562, 1 Haziran 1880, FO 78/3087.

19 Warlow'dan Layard'a, no 5, 24 Mayıs 1880, FO 195/1301. Dionyan'ın atanması için gereken vezir beratı henüz gelmediği ve Dionyan'ı gezerken yanında götürdüğünden dolayı Warlow, 12 Temmuz 1880 günü Goschen'e bir mektup yazarak bu beratı bir an önce göndermesini istemiştir. Warlow'dan Goschen'e, no 9, 12 Temmuz 1880, FO 195/1301.

20 Warlow'dan Layard'a, no 6, 31 Mayıs 1880, FO 195/1301.

biri idi. Warlow, yaptığı araştırmalardan, Mardikyan'ın kendisine verilecek görevlerin üstesinden geleceğini umduğunu ileri sürmüştür. Warlow, çok kısa bir süre içinde Bursa'yı terk edip diğer vilayetlere gideceğinden dolayı, bu atamayı yapmak zorunda kaldığını beyan etmiştir.²¹

Warlow Haziran ayının sonlarına İnegöl'den İstanbul'a gitmiştir. Orada bir müddet kaldıktan sonra 30 Haziran günü gemi ile İstanbul'dan İzmit'e gelmiştir. Burada iki gün kadar kalmış ve İzmit Mutasarrıfı ile görüşmüştür. Mutasarrıfa konsolosluk beratını takdim edip kayıt yaptırmıştır. Mutasarrıf ile sancağın durumu hakkında konuşmuştur. Mutasarrıf sağlığının kötü olması nedeniyle görevinden istifa etmişti ve kısa bir süre içinde de bu sancağı terk edecektir. Ancak bu istifanın altında yatan asıl nedenin sancak genelindeki kötü yönetimin üstesinden gelmek için arzuladığı destek ve yardımı İstanbul'dan alamaması olduğu Warlow tarafından iddia edilmiştir. Warlow şehirde yaptığı gezide yaklaşık 1000 kadar erkek, kadın ve çocuklardan oluşan Abaza Çerkezi'nin çok kötü bir durumda ahırlarda sersefil bir şekilde kaldığını ve bunların bir ay kadar önce Adapazarı civarından buraya göç ettiklerini gözlemlemiştir. Bu kabilenin reisi olan Beslan Bey, Warlow'u ziyaret etmiş ve ona hikâyesini anlatmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Türklerin Suhumkale'den kendi kabilesi de dâhil 5000 Abaza'yı getirip İzmit Sancağı'na yerleştirmiştir. Kendilerine toprak verilmesine rağmen at ve koşu takımları verilmediği için çiftçilik yapamamışlardır. Getirdikleri paralarla veya bazılarının buraya geldikten sonra çobanlık ve at arabası şoförlüğü gibi işlerde çalışarak geçimini o zamana kadar sağlayabilmişlerdir. Ancak var olan paralarının bitmesi ve Türk köylerinin de durumunun kötüleşmesi ile çalışan Çerkezler de işten çıkarılmaya başlanmıştır. Buna bir de geçen yılın ağır kış şartları ilave olması ile bu göçmenlerin hayatı çekilmez bir hal almış ve çoğunu ölümün eşiğine getirmiştir. Beslan Bey, bu şartlarda hükümet tarafından adam başına verilen bir okka ekmeğin yeterli olmadığını, bu zamana kadar neleri varsa, hatta ayakta kalmak için bazı kızlarını dahi sattıklarını, şimdi açlıktan dolayı öldüklerini ve ne yapacaklarını bilmediklerini beyan etmiştir. İşte bu amaçla da İzmit'e geldiklerini belirtmiştir. İzmit'e gelmelerinin diğer bir nedeni de belki hükümetin kendilerini geri Rusya'ya göndermeye ikna etmek için olduğunu ileri sürmüştür. Yine Beslan Bey, bir süre önce bu izni almak amacıyla İstanbul'a gittiğini, fakat hiçbir paşanın kendisini görmek istemediğini ve çaresiz İzmit'e geri döndüğünü ifade etmiştir.²²

Warlow'un İzmit'te kaldığı iki günlük süre zarfında gördüğü gruplardan biri de körfez tarafındaki dağların eteğindeki köylerden gelen Ermeniler idi. Bu Ermeniler 15-20 yıl kadar önce ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İzmit'e gelip yerleşen yaklaşık 8000 kadar Çerkezin elinden çektikleri sıkıntıları anlatmışlardır. Özellikle son gelen kabilelerdeki Çerkezlerin çok fakir oldukları belirtmişlerdir. Bu Ermeniler son iki yılda 4000 kadar at ve koyunları varken şimdi bu sayının 200'e düştüğünü iddia etmişlerdir. Bu hayvanlardan 480'inin çalındığı ve geriye kalanlarını da satıp hayatlarını devam ettirmeye uğraştıklarını söylemişlerdir. Warlow, bu Ermenilerin söylediklerine, çevrede meydana geldiğini duyduğu çok sayıdaki gasp ve soygun hareketinden dolayı inandığını belirtmiştir.

Warlow, 3 Temmuz 1880 günü İzmit'i terk edip Sapanca yolu ile ertesi günü Adapazarı'na varmıştır. Takip edilen yol, at arabalarının seyahati için çok zor olup bu yolun büyük bir kısmı yaz aylarında bile bataklık durumuna dönüşmekte idi. Özellikle İzmit'in çıkışındaki ilk birkaç mil uzaklıktaki yolda bulunan iki ağaç köprüünün kırılması nedeniyle at ve arabaların derin sudan geçmek zorunda kalmakta idi. Bundan dolayı da arabalardaki tüm yük ve eşyalar ıslanmakta idi. Warlow, Adapazarı'nın girişine birkaç mil uzaklıkta

21 Warlow'dan Layard'a, no 5, 6 ve 8, 24 ve 31 Mayıs, 2 Haziran 1880, FO 195/1301. Yine pro-consul ataması için bakınız, Warlow'dan Dufferin'e, no 3 ve 5, 26 ve 31 Mayıs 1882, FO 195/1405.

22 Warlow'dan Goschen'e, no 8, 13 Temmuz 1880, FO 195/1301.

vekâleten Adapazarı Kaymakamlığı'na bakan bir kadı tarafından karşılanmıştır. Ertesi günü 5 Temmuz 1880 sabahı Warlow, Adapazarı Gregoryan Ermeni Papazı ile Protestan Ermenilerin ileri gelenleri tarafından ziyaret edilmiştir. Bu kişiler Adapazarı Kazası içine yerleştirilen 45 bin kadar Çerkez nedeniyle şehrin 3-4 mil dışına soyulma korkusuyla çıkmaya cesaret edemediklerini, bu yüzden de kendilerini kuşatma altın gibi hissettiklerini öne sürmüşlerdir. Gregoryan Papazı'ndan hemen sonra bir çiftçi Warlow'u ziyaret etmiştir.

Bu çiftçi Adapazarı'nın 10 mil dışında öküz ve üzerinde zahiresi olduğu halde kağnısını sürerken Çerkezlerin saldırısına uğradığını, bu olayda kurşunla yaralandığını ve öküz, kağnı ve kağnıdaki zahireyi bırakıp kaçtığını iddia etmiştir.²³

Warlow, 6 Temmuz günü Adapazarı Kaymakamı yani kadısına iade-i ziyarette bulunmuş, fakat kadının bulunduğu kaymakamlığa yeni kaymakam geldiği için onunla da görüşmüştür. Tecrübesiz olan kaymakam buraya atanmadan önce İstanbul'da memur olarak çalışmıştı. Ermeniler için gerekli olan reformları uygulamaya çok istekli gözükse de, sancak genelinde iyi bir yönetimin olduğunu söylemesi, Warlow'un bu kişi hakkındaki güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Warlow, daha sonra buradaki İran ve Yunanistan Konsolosları ile görüşmüştür. Bu konsoloslar da sancak genelindeki endişelere katıldıklarını beyan etmişlerdir. Adapazarı şehir merkezinde muhacir olarak Çerkez olmayıp sadece Rumeli'den gelen ve nispeten de zengin olan yüz hane aile vardı. Warlow, 8 Temmuz günü yeni kaymakamı tekrar ziyaret etmiş ve ona sancak genelinde asayişin bozuk ve yolların güvensizliğinden bahsetmiş, hatta kendisinin İstanbul'dan gelirken yolların güvenli olmadığına dair kendi delillerini sunmuştur. Buna karşın kaymakam da kendisinin iki gün önce aynı yolda gelirken yolların arabalarla dolu olduğunu gördüğünü ve hiçbir olumsuz durumla karşılaşmadığını söylemiştir. İngiliz Konsolosu, kaymakamın mevcut durumdan memnun ve bu durumu korumaya kararlı bir kişi olduğunu anlayıp sözü uzatmamıştır.

O yörede Ermeniler tarafından söylenen her şeyin yalan olduğunun varsayılması nedeniyle, Warlow, 9 ve 10 Temmuz 1880 günleri yanına sadece tercümanını, zaptiye bile almadan Adapazarı'nın 7-8 mil dışında Sakarya Nehri'nin öte tarafındaki 7-8 Türk köyünü dolaşmış, yolda gördüğü kişilerle görüşmüştür. Her birinin soyulduğu ve dövüldüğüne dair kişisel hikâyelerini dinleyip not almıştır. Karşılaşılan ve görüşülen tüm insanlar Çerkezlerin gasp ve saldırısına maruz kalmıştır. Aldığı bu bilgi ve notları daha sonra kaymakama memorandum şeklinde takdim etmiştir. Şikâyet yapıp yapmadıklarını bu insanlara sorunca, bu kişiler yapsalar da bir sonuç alamadıklarından dolayı şikâyet ederek boşuna para harcamanın anlamsızlığını ifade etmişlerdir. Warlow'a 3 Temmuz günü Rum bir tüccar gelmiş ve adamlarından birinin araba ile İzmit'e yolculuk yaparken yolda önünün kesilerek üzerindeki 150 Lira'nın çalındığına dair şikâyette bulunmuştur. 11 Temmuz günü de bir Ermeni en sakin duran ve bir olaya karışmayan bir Abaza Beyi'ni Warlow'a getirmiş ve onun bu bölgede meydana gelenlerle ilgili bilgisini almıştır. Ayrıca bu yaz döneminde ürünün çok iyi çıktığı, bu nedenle herhangi bir kıtlık tehlikesinin olmadığı, fiyatların normal olsa da bir müddet sonra yükselebileceği bilgisini Warlow raporuna eklemiştir.²⁴

Warlow 13 Temmuz 1880 tarihli raporunun devamı niteliğindeki 30 Temmuz gününe ait başka bir raporunda Adapazarı ve Düzce'deki durum ve faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Warlow 19 Temmuz'a kadar Adapazarı'nda kalmış sonra Düzce'ye geçmiştir. Düzce'de 27 Temmuz'a kadar kalmış ve sonra Adapazarı'na tekrar dönmüştür.²⁵

23 Warlow'dan Goschen'e, no 8, 13 Temmuz 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 252, 17 Ağustos 1880, FO 78/3092.

24 Adapazarı'nın hemen çevresindeki Taşlık, Budaklar, Abala, Çerçeler, Solaklar, Beliyalar, Kamışlı ve Kayılar köylerindeki kişiler ile bunların anlattıkları için bakınız, Warlow'dan Goschen'e, no 8, 13 Temmuz 1880, FO 195/1301.

25 Warlow'dan Goschen'e, no 10, 30 Temmuz 1880, FO 195/1301.

Warlow'un 30 Temmuz tarihli bu raporunda Adapazarı'nda kaldığı 19 Temmuz'a kadar olan sürede kendisinin oraya geldiğini duyan çevre köylerdeki insanların 15-20 mil gibi uzaklıktan Adapazarı'na gelip dert ve sıkıntılarını Warlow'a anlatmışlardır. Hemen hepsinin soyulduğu veya hayvanlarının çalındığı ve bunları geri almak için şikâyet edecek herhangi bir resmî yetkili veya kurum bulamadıklarını dile getirmişlerdir. Bu cümleler tam da Warlow duymak istedikleri gibi idi. Bu yüzden Warlow daha fazla köye gidip bu konudaki delillerini fazlaştırmak istemiştir. Bu şekilde elde edilecek daha fazla şikâyetle oradaki yöneticileri baskı ve kontrolü altına alabilirdi. Nitekim bu yolla topladığı bilgilerden sonra kaymakama gidip bildikleri ve duyduklarını ona aktarmıştır. Kaymakam da halkın konsolosa gelip sıkıntılarını anlatmalarının önünü kesmek için yasak koyduğunu Warlow raporunda ifade etmiştir. Adapazarı'nın kuzeyinde 12 mil uzaklıkta bulunan Fındıklı Köyü'nde toplam 300 hane olup tamamı Rum idiler. Geçen yılki kışta yiyecek ve erzak sıkıntısı çekmelerinden dolayı neredeyse hemen tamamının öleceği bildirilmiştir. Fındıklı Rumları 1872 yılına kadar çok zengin ve Sakarya Nehri'ne 8 mil uzaklıkta olan tarlalarında her türlü meyve, sebze ve tahıldan bol miktarda yetiştirmekte idiler. Ancak bu yılda hükümet bazı Abaza gruplarını Sakarya Nehri'ne sınır dağlık alandaki bu boş arazilere yerleştirme kararı almıştır. Ancak onlara öküz, araba, ekim aletleri vesaire verilmediği için onlar bu tarlaları ekememişlerdir. Elleri silah olan Abazalar bu zengin komşularına yardımcı olmuşlar ve daha sonra çıkan ürünleri zorla onların ellerinden almışlardır. Bu Abazaları diğerleri takiple bu köydeki Rumların önce ürünlerini, sonra da at ve öküzlerini almışlardır. En nihayetinde ise onları döverek onların sahip oldukları verimli nehir kenarındaki topraklardan kovmuşlardır. 1872 ile 1880 yılları arasındaki 8 yıl zarfında Fındıklı Rumlarının sahip olduğu at sayısı 500-600'dan 6'ya, öküzleri 800'den 240'a, inekleri 4000'den 250'ye, koyun ve keçilerinin sayısı ise 9000'den 6000'e düşmüştür. Bu rakamlar Fındıklı Rumları tarafından Warlow'a verilmiş olduğu için abartılı olabileceği ancak eskiden zengin olan Fındıklı Rumlarının şimdi dilenci konumuna geldiklerinin de gerçek olduğunu Warlow not etmekten geri durmamıştır.

Yukarıdaki bilgiler Warlow'a Rumlar tarafından verilmiş idi. Bu iddialara karşı neler söyleneceğini öğrenmek için Warlow, sözü edilen Abazaların köylerine gitmiştir. Abazalar bu iddiaları yalanlamakla beraber nehre yakın tarlaların Rumlardan kendilerine geçtiğini inkâr etmemişlerdir. Rumların tarlalarını işlemediklerinden dolayı boş kaldığını ve Abazaların da bu boş tarlaları sürüp ettiklerini, bu şekilde bu tarlaların kendilerinde kaldığını savunmuşlardır. Ancak Warlow bu tarlaların tapularının Rumlara ait olduğunu ve bu konuda Rumların hükümete sayısız dilekçe vermelerine rağmen hiç bir sonuç alamadıklarını ileri sürmüştür. Bu Abaza veya Çerkez Köyü'nden dönerken bir Çerkez'in 60 kadar koyunu yüzlerce koyun sürüsünün içinden alıp götürdüğünü ve buna direnen çobanı da feci bir şekilde dövülmüş olarak gördüğünü ve hatta onunla bizzat konuştuğunu raporunda ifade etmiştir.

Warlow 19 Temmuz 1880 günü Adapazarı'ndan hareketle Düzce'ye doğru yola çıkmıştır. Yol üzerindeki belli başlı köylere uğrayarak neler olup bittiği hakkında bilgi toplamıştır. Bu amaçla 120 hanenin bulunduğu bir Türk köyü olan Akyazı'ya gelmiştir. Burada son bir yılda 5-6 ev kapısının kırılarak soyulduğu bilgisini almıştır. Bu soygunlardan birisinde en zengin kişinin evine girilip 500 Lirası gasp edilmiştir. Gasp ve soygunu yapan kişinin Türk, fakat buna destek verenlerin Çerkez olduğu bildirilmiştir. Bu kişiler kısa bir süre önce yakalanmış, ancak Türk olan askere götürülmüş ve diğerleri de daha sonra serbest bırakılmışlardır. Koyun ve keçi hırsızlığının ise sayılamayacak kadar çok olduğu köylüler tarafından ileri sürülmüştür. Akyazı'dan sonra uğradığı bir köyde ise Çerkezlerin daha birkaç gün önce at çalmak için geldiklerinde sahibinin direnmesi sonucu silahla çok ağır bir şekilde yaralandığı belirtilmiştir. Warlow daha sonra Hendek Nahiyesi'ne gelmiş

ve burada müdür kendisine Hendek'te 800 Türk evine karşılık, 2500 Abaza hanesinin olduğunu söylemiştir. Abaza hanelerinden 1200'nün bu yöreye daha yeni geldikleri ve çok fakir oldukları, bunların çoğunun geçen yılki kışta açlıktan ölme noktasına geldikleri ve sadece hükümetin verdiği günlük bir Kuruş tayinat ile geçindikleri beyan edilmiştir. Hendek'teki müdürün emrinde sadece 3 zaptiye olduğundan asayişi sağlamasının imkânsız olduğu belirtilmiştir. Warlow burada veya başka yerlerde hırsızlık vakalarının çok yoğun olduğunu ve Abazaların az veya çok, kiminin ihtiyaçtan, kiminin ise alışkanlıkları gereği hırsızlık yaptıklarını ileri sürmüştür. Yine Warlow, Abazaların büyük bir oranının huy gereği, ruh ve bedenlerini bir arada tutmak için hırsızlık yaptıklarını ve bunu inkâr etmenin de bir anlamı olmadığını beyan etmiştir.²⁶

Warlow daha sonra birçok Çerkez köyünü geçerek yoluna devam etmiş ve 22 Temmuz 1880 günü Düzce'ye varmıştır. Düzce Kaymakamı'nı ziyaret etmiş ve kaymakam, Warlow'a, bu kazanın nüfusunun 35-36 bin kadar olup bunun 20 bininin Çerkez ve 5 bininin de Abaza'dan ibaret olduğunu bildirmiştir. Bu muhacirlerin hemen yarısı Rumeli'den gelmişlerdir. Kaymakam bu gelenleri köylere dağıtmakta idi. Fakat bunların çoğunun beş parası yoktu ve kendi ailelerinin geçimini sağlamaktan mahrumdu. Düzce'deki durum Adapazarı'ndaki kadar kötü idi. Warlow'un Düzce'ye geldiğini duyan çevre köylerindeki Türkler Düzce'ye gelip Warlow'a şikâyetlerini iletmışlerdir. Bu şikâyetler de genelde muhacirlerin toplu ve yoğun olarak köylere getirilip yerleştirilmesi ve bunun ortaya çıkardığı sonuçlar hakkında idi. Bir anda 30 kadar şikâyet sahibi Warlow'ın odasını doldurmuş; her biri neyi çalındı ise sıralamaya başlamıştır. Sonuçta bu kişilerden çalınan toplam hayvan sayısı 38 inek, 14 dana, 30 öküz ve 6 at şeklinde idi. Bu kişilerin ekonomik durumu zaten iyi olmadığı için bu kayıplar onlar açısından çok önemli bir meblağ teşkil etmekte idi. Bu kişilerin haricinde başka şikâyet sahipleri de Warlow'u ziyaret etmiş ve kendilerinden gasp edilen malları bildirmişlerdir. Warlow da gasp edilen bu malları cinsine göre liste halinde raporuna ilâştirmiştir. Malları çalınan kişiler yerine yenisini alacak güçleri olmadığından tarım yapamamışlardır. Bu yüzden de üretim düşmüş ve ailelerine yiyecek temin etmede çok zorluk çekmişlerdir. Mahalli imkânlar ile de bu suçların ortadan kaldırılması imkânsız gözükmekte idi.²⁷

Warlow, bu şikâyetlerin meydana gelmesine neden olan Çerkez Beyleri ile görüşmüş onların bu konudaki düşüncelerini almıştır. Çerkez beyleri kendilerinin huyları gereği bu hırsızlıkları yaptıklarını kabul etmiş, ancak bu suçların önlenmesine yönelik tedbir almadıklarından dolayı hükümet yetkililerini suçlamışlar, hatta onları bu çalınanlardan pay almakla itham etmişlerdir. Görüşülen bu Çerkez beylerinin çoğunun suçsuz olsalar da diğer birçoklarının profesyonel hırsız gibi hareket ettiklerinin aşikâr olduğunu, Warlow beyan etmiştir. Bu denli fazla suçun işlenmesini önlemek için Düzce'de bir polis memuru ile 12 zaptiye görevlisi mevcut idi. İşte bundan dolayı çalınan hiçbir hayvan veya mal bulunup tekrar sahibine geri teslim edilmemiştir. Zaten çoğu durumda da malı çalınan geri alınma ümidi olmadığı için davacı bile olamamakta idiler. Ayrıca dava açmak içinde dilekçe vermeden önce belirli bir ücret yatırılması gerekmekte idi. Nasıl olsa çalınan malların geri alınması mümkün olamayacağına göre daha fazla para kaybına gerek yok düşüncesi hemen herkeste hâkim idi. Warlow'un Düzce'de yaptığı faaliyetlerden biri de Bursa'da 1879 Ekim ayında kaçırılan bir kadın ile iki çocuğunun Düzce'de Mahmut ve Kambulat isimli beyler tarafından alıkonulması hakkında idi. Bu beylerin 4-5 mil uzaktaki köyüne gitmiş ve bunların zengin ve bey değil normal köylü olduklarını keşfetmiştir. Bu kişilerin zaman zaman Düzce'ye gittikleri ancak haklarında yakalanma emri olmadığı için yakalanmaları yoluna gidilmediği beyan edilmiştir. Eğer böyle bir emir olsa idi şimdiye kadar bu kişilerin çoktan yakalanacağı

26 Warlow'dan Goschen'e, no 10, 30 Temmuz 1880, FO 195/1301.

27 Ibid.

ifade edilmiştir. Warlow'un bu konudaki kanaati Kastamonu Valisi tarafından gönderilen emirlerin Düzce Kaymakamı tarafından uygulanmaması ve hiçe sayılması idi. Bunun nedeni ise Düzce Kaymakamı'nın ya Çerkezlerden çok korkması, ya da onlardan rüşvet alması idi. Bu veya başka nedenlerden dolayı kaymakam bu kişileri yakalatma yoluna gitmemekteydi. Warlow 27 Temmuz 1880 günü Düzce'den ayrılıp Adapazarı'na doğru yola çıkmıştır. Adapazarı'ndan Büyükelçi Goschen'e bir telgraf çekerek Bursalı kadın ve çocuklarını kaçıran iki kişiyi yetkililerin hala yakalayamadığını ihbar etmiştir.²⁸

Warlow Adapazarı'nda iken, tüm Hıristiyanların temsilcisi olarak Gregoryan Ermeni Papazı, kendisini ziyaret etmiş ve Hıristiyanların sorunlarını aktarmıştır. Bunlardan ilki Hıristiyanlar gibi tüm tebaanın karşılaştıkları sorunlar, örneğin adliye yönetimin bozukluğu, memurların rüşvet alması, tembellikleri, vergilerin ağırlığı ve toplandığındaki zorba tarz konularında idi. İkincisi Hıristiyanların nüfusları oranında idari kadrolarda temsil edilmemesi, onların isteklerine yer verilmemesi, örneğin Müslüman mahallesinde 12 çeşme varken Hıristiyan mahallesinde sadece bir tane olması gibi şikâyetlerdi. Üçüncüsü tespit ise Adapazarı merkezde Çerkez olmadığından dolayı merkezdeki Hıristiyanların çevre köylerdeki çiftçiler kadar olumsuz etkilenmedikleri şeklinde idi. Ancak can ve mal emniyetinin şehir dışında olmaması, yolların güvensizliği gibi nedenler oraya ulaşan malların fiyatlarının artmasına neden olmakta idi. Üstelik tüccarlar mallarını, yük taşıyıcılar da atlarını risk etmekten korkuyorlardı. Bu da getirilen malın fiyatının artmasına yol açmakta idi. Sonuç olarak Kitchener'in bu bölgeye gelmesi ile en azından Hıristiyanlar için iyi günlerin geleceğine dair umut ve beklenti zaman geçtikçe bu ümidin karamsarlığa dönüşmüş olduğu Warlow'a anlatılmıştır. Warlow kendisinin buradan uzaklaşması ile birlikte hükümet yetkilileri ile Müslümanların İngiliz Konsolosları ile gelen ümidin acı ve intikamını Hıristiyanlardan kat be kat çıkaracakları öngörüsünde bulunmuştur. Çerkezlerin soygun hareketleri ile ilgili olarak da Babiâli tarafından onlara ya soygun yapmaları, ya da açıktan ölmeleri yolunda iki seçenek sunulduğunu ve tabii olarak da onların soygun yapmayı seçtiklerini ve bu durumda kendi halinde kimseyi yük olmadan yaşayan Osmanlı tebaasını rahatsız ve huzursuz ettiğini beyan etmiştir.²⁹

Warlow 31 Temmuz 1880'de Adapazarı'ndan hareket etmiş; İznik ve Gemlik yolu ile 4 Ağustos günü Bursa'ya varmıştır. Yol boyunca pek fazla olay ve suç olmadığı kendisine ifade edilmiştir. Warlow bu durumu bu yörede çok fazla Çerkez ve Abaza olmamasına bağlamıştır. Bursa'ya vardikten sonra Warlow, bu zamana kadar gördükleri hakkında bir değerlendirme yapma gereği duymuş; Çerkez ve Abazalar hakkında söylediklerinde abartma olup olmadığı hakkında özeleştiride bulunmuştur. Kendisinin asker olması nedeniyle Hint'de bu yöredekinden çok daha vahşi ve şiddeti fazla olan soygunları gördüğünü, buna son vermenin ne denli zor olduğunun farkında olduğunu ve iyi yönetilen yerlerde bile bu tür soygunların olabildiğini ifade etmiştir. Warlow, burada olanların kendine has bir durum olup anarşi olarak nitelenebileceğini öne sürmüştür. Warlow'a göre, insanların can ve mallarının emniyetinin sağlanması konusunda hükümetin hemen hiç etkisi yoktur ve bu yörede geçerli olan tek kanun vardır o da kanunsuzluktur. Sayı ve silah bakımından güçlü olan Çerkezlerin kendileri için doğru olan her şeyi yapmakta hür ve serbest idiler. Bu yörede yaptıkları hırsızlıktan dolayı da kimse onları tutuklamıyordu. Warlow, Çerkez veya Abazalar lehinde bazı cümleler de söylemiştir. Örneğin Çerkezlerin hemen her şeye hâkim olmalarına ve istediklerini yapabilecek durumda olmalarına rağmen daha aşırıya gitmediklerini beyan etmiştir. Gereksiz kan dökmeye karşı olmuşlardır. Özellikle ilk gelişlerinde suç ile yaşamak veya hiç yaşamamak arasında bir tercih yapmak durumunda idiler. Ancak daha sonraları

28 Warlow'dan Goschen'e, no 10 ve tel, 30 Temmuz 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 252, 17 Ağustos 1880, FO 78/3092.

29 Warlow'dan Goschen'e, no 12, 14 Ağustos 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 340 Confidential, 7 Eylül 1880, FI 78/3093.

onların yaşamalarını sağlayan metot, onlar için tabii bir davranış veya huy halini almıştır. Bu yolla hayatlarını devam ettirmek her bir birey için adeta tabii bir geçim kaynağı gibi gözükmiştir.

Yukarıda ortaya konan tabloda çözüm yolları neler olabilir bu konuda Warlow beyin fırtınası yapmış ve aşağıda yazılan maddelerin uygulanmasının bu sorunun üstesinden gelmek için yeterli olabileceği sonucuna varmıştır. Bu yöreye hangi tür olursa olsun daha fazla göçmenin gelmesine izin verilmemesi, isteyenlerin geldikleri ülkeye geri dönmeleri için yardımcı olunması, her aileye geçimini sağlayacak kadar toprağın dağıtılması için toprak düzenlemesinin yapılması ve bunlara bu tarlalarda çiftçilik yapacak kadar alet ve edevatın sağlanması, tarla verilemeyecek olanlara, ya ülkelerine geri dönmelerine izin verilmesi, ya da ülkenin başka yerlerinde yaşamaları için göç ettirilmeleri, tarla ve aletleri verilen göçmenlere kanuna uymaları için zor kullanılması ve etkin bir polis teşkilatının kurulması gibi tedbirlerin bu yöredeki mevcut sorunları en aza indirgeyeceği düşünülmüştür. Fakat bu göçmenlerin namusluca geçimini sağlayacak yol ve çareler ortaya konmadan ne etkin polis teşkilatının, ne de onların zor kullanılarak silahsızlandırılmasının pek işe yaramayacağı kanaatini Warlow ileri sürmüştür.³⁰

Babiâli'nin İzmit Sancağı'na 25 bin yeni Çerkez ve Laz kafilesini göndereceği haber alınınca, bu yörenin artık daha fazlasını kaldırmayacağını düşünen Warlow, buna engel olmak için Goschen'e bir mektup yazmış ve onu bu yeni gelecek olanların ilgili yörede daha fazla karışıklık, üzüntü ve suçun meydana gelmesine neden olacağı konusunda uyarmıştır. Zaten önceden gönderilenlerle baş edilemezken bu yeni geleceklerin de kuşkusuz yeni problemler ortaya çıkaracağını iddia etmiştir. Eğer yeni muhacirler gönderilecekse koloniler halinde sadece belli yerlere değil Anadolu'nun daha önceden muhacir gönderilmeyen diğer yörelere de gönderilmesinin daha yararlı olacağını ileri sürmüştür. Warlow bir yere muhacir gönderilmeden önce o yerin bu muhacirlerin karnını doyurup doyuramayacağını sorgulanması gerektiğini, örneğin İzmit gibi yerlerde görevli zaptiyelere 9 aydır maaş verilmezken bu gibi yerlere yeni muhacirlerin yollanmasının anlamsız olduğunu belirtmiştir. Yine muhacirlere verilmesi gereken günlük yiyecek ve erzak konusunda dahi yerel birimlerin çok zorlandıkları ortada iken, Babiâli'nin muhacirleri bu yoğun ve kalabalık yörelere göndermekle sadece sırtındaki yükten kurtulduğu, fakat bu yükü daha ağır bir şekilde yerel birimlere atmış olduğunu, bunun da sağlıklı ve yapıcı bir politika olmadığını, Warlow ifade etmiştir. Nitekim son zamanlarda Gemlik'e gemiden indirilen 8 bin muhacirin durumunun da buna örnek olduğu ileri sürülmüştür.³¹

Warlow, 19 Ağustos 1880 günü muhtemelen Goschen'in isteği üzere İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'a girişte İstanbul Polis Komiseri, hakkındaki şikâyetlerden dolayı 24 Ağustos günü Warlow'u sorguya çekmiştir. Bu sorgulamada İzmit Sancağı ile Bursa ve Kastamonu Vilayetleri'ndeki mevcut durum hakkında sorular yönelmiştir.³² Warlow İstanbul'a girişte kendisine yöneltilen suçlamalardan biri de konsolosluk yöresinde Türklere dinî özgürlük tanınmadığı ve camiye kullanmada sıkıntılarının bulunup bulunmadığına dair sorular sorması idi. Bu tür soruları Hıristiyanlara da sorduğu ve böylelikle onları fitne ve fesat çıkarmak için kışkırttığı iddiasında bulunulmuştur. Warlow, bu suçlamaları reddetmiş ve kendisinin sadece can ve mal emniyetinin sağlanması ve bu konudaki suçların sona erdirilmesine yönelik sorular sorduğunu ifade etmiştir. İlgili yörede bulunduğu süre zarfında ne Müslümanların, ne de Hıristiyanların dinî vecibelerini yerine getirmede veya

30 Warlow'dan Goschen'e, no 11, 7 Ağustos 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 256, 16 Ağustos 1880, FO 78/3092.

31 Warlow'dan Goschen'e, no 13, 16 Ağustos 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 339, 7 Eylül 1880.

32 Bu sorgulama ve ayrıntıları hakkında bakınız, Warlow'dan Goschen'e, no 15, 25 Ağustos 1880, FO 195/1301.

Müslümanların Hıristiyanların ayin ve diğer dini gereklerini icra etmede bir müdahalesinin olmadığını, en azından böyle bir şikâyet duymadığını beyan etmiştir. Bu nedenle o tarihe kadar yazdığı raporların hiç birinde bu konuda herhangi bir cümle ya da imada dahi bulunmadığını belirtmiştir.³³

Warlow'un 17 Mayıs ile 21 Ağustos tarihleri arasında konsolosluk bölgesi olan yörelerde hiç durmadan dolaşması, halkın şikâyetlerini dinlemesi, özellikle de Çerkezlerin içinde bulunduğu durum ortada iken çok ağır bir şekilde itham ve zan altında tutması, onları sürekli yetkililere şikâyet etmesi İstanbul'daki yetkililerde rahatsızlığa neden olmuş olsa gerektir. Warlow'ın bu faaliyetleri İstanbul'a o yöre insanları arasında fitne ve fesat çıkıyor gibi yansımış ya da o şekilde algılanmıştır. Bunun sonucu Sultan'ın bizzat emri ile Warlow'ın hareketleri kontrol altına alınmak istenmiştir. İstanbul'a girişte sorgulanması ve hakkında şikâyetçi olunması yaptığı faaliyetlerin bir sonucu idi. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Çerkez ve Abazaların en fazla göç ettirildiği yer o yöre idi. Bu durum geçici idi ve bu geçiş süresinde muhacirler kadar yöre insanlarının da acı ve sıkıntı çektikleri merkezî hükümet tarafından da elbette biliniyordu. Ancak mevcut şartlarda başka çıkış yolu gözüküyordu. Bu nedenle o yörede çekilen acı ve sıkıntılara kulaklarını tıkamak durumunda idiler. Bu acı ve sıkıntıların üzerinden birilerinin fitne ve fesat çıkarmasına izin verilemezdi. Yerel yetkililer o dönemde eldeki imkânları ile bu sorunun üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. Fakat imkânlar sınırlı idi. Warlow da mevcut sıkıntıları dillendiriyor, ancak çözüm konusunda pek yapıcı öneriler sunmuyordu. Sorun ortada idi ve Osmanlı merkezi ve yerel güçlerinin bu sorunun üstesinden gelmeye güçleri yetmiyordu. Böyle bir durum ortada iken Ermeni veya Rumların durumunun düzelmesi, onların çevresindeki insanların durumunun düzelmesine bağlı idi. İngiliz Konsolosları Ermeni ve Rumların durumunun düzeltilmesi konusunda samimi iseler kendi ellerini de taşın altına koymak zorunda idiler. Diğer bir ifade ile o yörede zorda bulunan insanlara mali ve ekonomik yardım yapılmalı idi. Bu konuda Warlow'ın ne bir cümlesi, ne de bir iması bulunmamaktadır. O sadece tenkit etmekte idi ki, bu tenkitler de o yörede zorda bulunan insanların sıkıntılarını azaltmıyordu. Ancak şurası da bir gerçektir ki, bu eleştiriler o yöre insanını Osmanlı'ya karşı düşman etmekte idi. Aslında bu sorun sadece Osmanlı'nın değil tüm insanlığın sorunu idi. Ruslar gerek Kırım Harbi, gerekse 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında işgal ettikleri Kafkaslar ve Balkanlardaki Müslüman unsurları özellikle de Çerkez ve Abazaları ölümüne de olsa o topraklardan atmış ve Osmanlı da bu kişileri hâkimiyeti altındaki topraklara getirmiş elinden geldiği kadar da onlara yardımcı olmaya çalışmıştır. 1879 ile 1880 yıllarında merkezi ve yerel yönetimlerin elinden gelen Warlow'ın ortaya koyduğu tablo gibi olsa bile Osmanlı bu durumda eleştiri değil övgüye layıktır. En azından elinden geleni yapmaya gayret etmektedir. Fakat halkın içinde bulunduğu durumu eleştirenlerin de bu konuda maddi manada yardımcı olmaları gerekmekte idi ki, bu konuda sadece Osmanlı merkezî ve yerel yetkililerini eleştirmek ne Çerkezlerin, ne de o yöredeki diğer unsurların durumunu düzeltmeye yardımcı olmayacaktı.

Warlow İstanbul'dan Ağustos sonunda ayrılıp Gemlik'e gelmiştir. İki ay önce de buraya gelmişti. O geldiğinde 6-8 bin muhacirin Gemlik'e indirildiğini belirtmişti. Onlardan 1500 kadarı hala Gemlik'te idi. Diğerleri 4-5 kısma ayrılıp kaza içindeki çevre köylere dağıtılmıştı. Gelen tüm bu muhacirler Batum'dan gelmişlerdi. Zengin ve bey olanlar büyükçe hanlarda, diğerleri ise şehrin hemen dışında kilim ve battaniyeler altında yaşamakta idiler. Çok azının parası vardı. Çoğu karınlarını doyurmak için silahlarını, yataklarını, kap ve kaçaklarını satmakta idiler. Yine çoğunun satacak bir şeyleri de kalmamış; buldukları ekme parçaları, çevreden çaldıkları üzüm hatta dut yaprakları ile ayakta kalmaya çalışıyorlardı. Çocukları

³³ Warlow'dan Goschen'e, no 14, 21 Ağustos 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 331, 7 Eylül 1880, FO 78/3093.

ise şehirde yiyecek dilenmekte idiler. Açlık ve sıcak havadan dolayı vücutları zayıfladığı için aralarında salgın hastalık baş göstermiş ve Warlow'ın çok da tanıdık olmadığı bu hastalık güçlü olan insanları bile 3-4 gün içinde öldürmekte idi. Bundan dolayı hemen her gün sadece Gemlik'te 7-8 kişi ölmekte idi. Warlow, bu yöredeki Türk yetkilileri, aç ve sefil durumdaki bu göçmenlere yiyecek ve kalacak yer temini konusunda yardımcı olmadıklarından dolayı suçlamıştır. Gemlik Kaymakamı'nın yardım yapmaya da niyetlerinin olmadığını, çünkü Batum'dan gemiye binerken kendi kendilerine karınlarını doyuracaklarına dair bir kağıt imzaladıklarını, bu yüzden de bunlara yardımcı olmayacaklarına dair cümlesini nakletmiştir.³⁴

Warlow'ın bu cümlesi elbette çok ağır ve kabulü mümkün olmayan bir itham gibi gözükmektedir. Gemlik'e gelenlerle kâğıt imzalandığı için onlara yiyecek ve barınak verilmediği doğru olsa idi, Adapazarı veya daha başka yerlere gelenlerin çok iyi şartlarda yaşamaları beklenirdi. Hâlbuki Gemlik'tekiler gibi diğer yerlere göç eden göçmenlerin hemen tümü açlık ve sefalet içinde bulunduğu da Warlow'ın bizzat kendi raporlarındaki bilgilere göre inkârı mümkün olmayan bir gerçektir. Gemlik'ten başka yerlere gelenlerle de herhangi bir kâğıt imzalanmadığına göre bunların devletin sağladığı imkânlarla hayatlarını normal bir şekilde geçirmeleri gerekmekte idi. Hâlbuki Adapazarı'ndakilerin durumları Gemlik'e gelenlerden farklı değildi. O halde kâğıt imzalandığından dolayı Gemlik'e gelenlere yiyecek ve kalacak temininde hükümetin yardımcı olmadığını iddia etmek ve bunu da resmî rapor halinde Büyükelçiliğe göndermek çok düşündürücü olsa gerektir. Bu cümleler Anadolu'ya tayin edilen konsolosların ne derece önyargı ve kinle dolu olarak konsolosluk mahallerine geldiklerini göstermektedir. Warlow, Ermenileri Kürt ve Çerkezlerle karşı korumak ve onların durumunu düzeltmek için Anadolu'ya tayin edilmişti. Ancak yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla onların ayakta, hatta hayatta duracak halleri yoktu. Belki de Warlow, mademki Çerkezlerin durumu içler acısı ve onlar hakkında fazla bir şey yapmaya gerek yok o halde hiç olmazsa Osmanlı yönetimini kötöleyeyim ki oralara kadar geldiğime değsin diye düşünmüş, bu yüzden de Osmanlı yönetimini yiyecek veya parası olduğu halde sırf gelen muhacirlere kâğıt imzalandığı diye onları bilerek açlık ve ölüme terk ettiği gibi bir ithamda bulunmuştur.

Warlow'ın ne derece önyargıya sahip olduğunu gösteren bu ithamını tamamen ortadan kaldırmak için bu konuda yapılan çalışmalara göz atmak gerekmektedir. Gerek Rumeli, gerekse Kafkasya'dan İstanbul ve Anadolu'ya göç edenlere yapılan yardımlarla ilgili hiç olmazsa özet bilgi vermek bu konuya daha da açıklık getirecektir. 1878 yılından önce göç edenlerde olduğu gibi, bu tarihten sonra göç edenlere yapılan yardımlara bakıldığında bu ithamın ne derece haksız olduğu ortadadır. 1856 ile 1908 yılları arasında değişik vilayetlere göç eden muhacirlere nakliye, zirai, sağlık, eğitim, giyecek, yevmiye ve iaşe yardımları temin edilmiş ve bunlara dağıtılan yardım miktarı milyonlarca kuruş tutmuştur. Bu yardımların muhacirler geldiklerinin ilk yıllarında birçok vergi ile askerlikten muaf tutulmuşlardır.³⁵

Warlow yukarıdaki raporunda Gemlik şehrinin tamamının Rumlarla meskûn olup zeytin ve üzüm yetiştirmekle meşgul olduklarını belirtmiştir. Rumlar, bu muhacirlerin üzümünü

34 Warlow'dan Goschen'e, no 16, 30 Ağustos 1880, FO 195/1301.

35 19. yüzyıl boyunca Kafkasya ve Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göçler esnası ve sonrasında yürütülen yardım çalışmalarına dair örneğin 1856 ile 1859 yılları arasında muhacirlerin taşınması için ödenen vapur ücreti 150 bin kuruştur. 1856 ile 1876 yılları arasında yaklaşık 500 bin kişiye günde yarım kuruştan yevmiye verilmiştir. Bu kişilere 240 gün boyunca verilen miktar yaklaşık 60 milyon kuruş tutmakta idi. Bu yardımlar sadece yiyecekten ibaret değildi. Giyecek, barınma, yakacak ve ev eşyası da temin edilmiştir. Ayrıca razi, tohumluk, zahire, öküz ve zirai araç-gereç tahsis edilmiştir. Çiftçilik yapamayanlara da maaş bağlanmıştır. Bu ve diğer tüm yardımların ayrıntıları için bakınız, Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s. 153-184; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996, s. 162-178; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara, 1999, s. 84-90; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânlar*, İstanbul, 1993, s. 118-122.

yedikleri ve zeytin ağaçlarını kesip yaktıklarından dolayı şikâyetçi olduklarını rapor etmiştir. İki hafta önce Gemlik'teki bir köyde bir Türk'ün kendi üzüm bahçesinde iki muhacir tarafından öldürüldüğü bilgisi verilmiştir. Bunun muhacirlerle yerliler arasında meydana gelen ilk ölüm olduğu, muhtemelen son ölüm de olmayacağı ileri sürülmüştür. Warlow muhacirlerin beyleri ile görüşmüş; onlar Warlow'a Rusların kendilerine iyi davrandıklarını ve orada kalmaları için çok ısrar ettiklerini, buna rağmen buralara geldiklerini ve geri dönmeye niyetleri olmadığını belirtmişlerdir. Bu beylerin amacının Samsun'a gitmek ve orada toprak sahibi olarak geçimlerini sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Bu muhacirlerden 2 bin kadarının Gemlik'e 15 km uzaklıktaki bir köye gidip bazı topraklar elde ettikleri ve orada küçük barakalar kurarak geçimlerini temine çalıştıkları bildirilmiştir.³⁶

Gemlik'te yardımcı konsolosluk yapan Gilbertson, 13 Temmuz 1880 tarihinde Bursa'da iki çocuğun kaçırılıp satıldığını haber vermişti. Warlow, 27 Eylül 1880'de Hüdavendigar Valisi Ahmet Vefik Paşa'nın bu kaçırılan çocukları buldurup geri aldığını haber vermiştir. Kaçırılma olayında annesinin de işbirliği yapmasından şüphelenildiği için bu çocuklar ailesine teslim edilmemiştir. Çocukları satın alan Polis Şefi Şani Bey bu veya başka nedenlerden dolayı görevinden alınmıştır. Bu çocukları kaçıran Kadir isimli kişi ise yakalanışı esnasında girilen silahlı çatışmada öldürülmüştür.³⁷ Warlow'un Bursa'dan verdiği bir diğer bilgi ise 1876 ile 1880 yılları arasında kendisinin konsolosluk bölgesindeki vilayetlere gelen muhacirlerin sayıları hakkında idi. Bu bilgiye göre Hüdavendigar Vilayeti'ne 65 bin, Kastamonu Vilayeti'ne 28 bin ve İzmit Sancağı'na da 50 bin muhacir getirilip yerleştirilmişti. Bu veriler Warlow'ın gezileri esnasında yetkililerden aldığı bilgiler olup tahmine dayanmakta idi. Muhacirlerin sayıları ile yerleştirildikleri yerler ile bu muhacirlerin milliyeti hakkındaki ayrıntıların kendisine daha sonra İstanbul'daki Muhacirin Komisyonu Komiseri tarafından verileceği ifade edilmiştir.³⁸

Warlow 15 Ekim gibi Karahisar ve Kütahya Sancaklarını gezmeye gitmiş, bu yörelerdeki yöneticilerle tanışmış ve oradaki durum hakkında bilgi toplayıp 18 Kasım 1880 günü tekrar Bursa'ya dönmüştür.

Warlow'ın 1880 yılında yazdığı son rapor ise 24 Aralık gününe ait olup Bursa Valisi Ahmet Vefik Paşa ile yaptığı sohbeti konu almaktadır. Ahmet Vefik Paşa, İtalyan bayrağını taşıyan bir Rum gemisi ile Gemlik çevresine eşkıyaların getirilip bırakıldığını ve bunların çevreye büyük zarar verdiğini bildirmiştir.³⁹

1881 yılında Warlow toplam 21 rapor hazırlayıp İngiliz Büyükelçiliği'ne göndermiştir. Bu raporlarda ele alınan konular yine konsolosluk mahallinde meydana gelen gelişmeler ile ilgili idi. Warlow 4 Mayıs'a kadar Bursa'da kalmış, daha sonra Uşak, Kütahya ve Balıkesir taraflarını dolaşıp Haziran ayının başında tekrar Bursa'ya geri dönmüştür. Bursa'da fazla bir süre kalmamış, Haziran ayının ortasında Gemlik ve İzmit Körfezi civarını dolaşmış; bu maksatla Fıstıklı, Yalova, Saraylıköy, Beğoğlu, Gökçeağaç ve Böçke gibi yerlere uğramış buralarla ilgili bilgi toplayıp 25 Haziran günü gibi İstanbul'a geçmiştir. Warlow, Temmuz ayının başında İzmit'e gelmiş ve 10 Temmuz günü oradan hareketle Adapazarı'nda kısa bir süre mola vermiştir. 18 Temmuz günü Göynük, Torbalı ve daha sonra Bolu'ya gelmiştir. Çankırı güzergâhını takiple 31 Temmuz günü Kastamonu'ya ulaşmıştır. Burada biraz kalmış ve daha sonra 20 Ağustos gibi Sinop'a varmıştır. Warlow 5 Eylül'de İstanbul'a ve 12 Eylül'de de oradan hareketle Bursa'ya geri dönmüş ve kışı Bursa'da geçirmiştir.⁴⁰

36 Warlow'dan Goschen'e, no 16, 30 Ağustos 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 339, 7 Eylül 1880, FO 78/3093.

37 Warlow'dan Goschen'e, no 17, 27 Eylül 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 437, 8 Ekim 1880, FO 78/3095.

38 Warlow'dan Goschen'e, no 18, 29 Eylül 1880, FO 195/1301 ve Goschen'den Granville'e, no 424, 4 Ekim 1880, FO 78/3095.

39 Warlow'dan St John'a, no 21, 24 Aralık 1880, FO 195/1301.

40 Warlow'ın 1881 yılına ait raporları için bakınız, FO 195/1378. Warlow 1881 yılında Bursa Vilayeti ile ilgili iki

Warlow Haziran ayı içerisinde Mudanya ve İzmit Körfezlerini dolaşmış buralardaki yerleşim birimleri hakkında bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı olan Fıstıklı denen yer idi. Bu yerin 10 km kuzey doğu yamacındaki dağlık alanda 1880 sonbaharında 80 kadar Laz ve Gürcü hanesi Batum'dan gelip yerleşmişlerdi. 1880 yılı kışında bu göçmenler Gemlik'te tutulmuş ve ilkbahar ile birlikte o sırada buldukları yöreye gönderilmişlerdir. Onların yerleşim konumları denizden epey yüksekte olup çam ve köknar ağaçları ile çevrilidir. Denizle ulaşımı da iyi idi. Halükarda bu göçmenler 50-60 kadar baraka yapıp bunların içinde kalmakta idiler. Aynı zamanda mısır da yetiştirmekte idiler. Her hanedeki kadın, erkek ve çocuk herkes çalışmakta idi. Çift, çubuk ve tohumları yoktu. Warlow elindeki yardım parasından 90 kile mısır tohumu satın alıp bu kişilere vermiştir. Warlow daha sonra İzmit Sancağı'na bağlı Yalova hakkında bilgi vermiştir. Yalova'nın 10 km kadar kuzey batı kısmındaki köylere 1881 Ocak ayında Batum'dan 100 Laz ailesinin gelip yerleştiğini bildirmiştir. Bunlara Yalova'nın çevresinde toprak verilmiş; ancak bu topraklar henüz işlenmeye başlanmamıştır. Bu yüzden bu muhacirlerin ürün yetiştirmeleri mümkün olmamış; sadece hükümetin yetişkinler için verdiği 150 dirhem darı ve çocuklar için verdiği 75 dirhem ile bir yıl daha idare etmek durumunda kalmışlardır. Sonbaharda bunlara tohum verilse bile bunu ekebilmeleri için hayvan ve aletleri yoktu ve zaten bu tohumların yetişmesi için gelecek yıl ortalarına kadar beklemek zorunda idiler. Warlow'ın gördüğü yerlerden biri de Saraylıköy idi. Bu köyde 40-50 hane muhacir hala beklemekte idi, fakat 120 hane muhacir halükarda 9-10 km güney-doğudaki dağlık alanlarda bulunan Beyoğlu, Gökçeağaç, Böçke ve Döşeme isimli çevre köylere dağıtılmışlardı. Bu köylerde yaşayan muhacirlerin hemen hepsi Batum'dan İznik'e getirilen Gürcüler idiler. 1880 yılı kışında bunlar soğuk ve hastalıklardan dolayı büyük zarar görmüşler, bu yüzden de birçoğu ölmüştür. Buradaki muhacirler de Yalova'dakiler gibi hükümetten aynı miktarda tayinatı almakta idiler. Bunlara verilen topraklar da dağlık alanda ve çevresi ormanlarla kaplı idi. Bunlara verilen toprakların çoğu ağaçlarla kaplı olduğu için yapacakları çok işleri vardı. Bu kişiler genelde darı ekmekte ve elde ettikleri darı ürünü ile de ancak 4-5 ay karınlarını doyurabilmekte idiler. Buraya yerleştirilen Gürcü ve Lazların yerli halk ile olan ilişkileri çok iyi olup İzmit veya Adapazarı'ndakiler gibi değildi.⁴¹

Warlow İstanbul'dan Kastamonu'ya giderken İzmit Adapazarı ve Bolu'ya da uğramış ve buralar hakkında bilgi aktarmıştır. Temmuz ayının ortasında Bolu'ya geldiğinde İzmit ve özellikle Adapazarı'ndaki asayişin 1880 yılındakine göre daha iyi olduğunu bildirmiştir. Warlow, İzmit ve Adapazarı'nda polis gücünün aynı olmasına rağmen asayişin düzelmesinin nedenini 1880 yılında İngiliz Büyükelçisi'nin Babiâli katında yaptığı girişimlerin bir sonucu olduğu kanaatine varmıştır. İzmit ve Adapazarı'nın dağlık yörelerine yerleştirilen Gürcü ve Lazlar hakkında çok az bir şikâyetin olduğu beyan edilmiştir. Eğer bunlara verilmesi vaat edilen tohum ve diğer yardımlar zamanında verilirse bu muhacirlerin kimseye zarar vermeden kendi ayakları üzerinde kalabilecekleri ifade edilmiştir. Gürcü ile Lazlar arasında da kötü karaktere sahip kişilerin tabii olarak var olduğu, nitekim bunlar tarafından çıkarılan olaylarda, Çerkezlerin aksine, 2-3 ölümlü vakanın meydana geldiği beyan edilmiştir. Warlow, İzmit Sancağı'nda durumun düzeliyor gibi gözüktüğünü belirtse de şehir dışında can ve mal emniyetinin hala olmadığını beyan etmiştir. Bunu temin etmek için de alınması gereken birçok tedbirin olduğunu iddia etmiştir. Warlow tarafından dile getirilen en büyük korku da İzmit ve Adapazarı'ndaki Çerkezlerin yaptıklarının Lazlar ile Gürcüler tarafından taklit edilmesi idi. Eğer durum daha kötüye giderse, Warlow'ın teklifi, askerliğini bitiren iyi karakterli kişilere silah verilmesi ve bunların köylerine gönderilmesi idi.

adet genel rapor tanzim etmiştir. Bunlardan ilki 29 Nisan 1881 tarihinde, ikincisi ise 30 Nisan 1881 tarihinde tanzim edilmiştir. Her iki rapor bu vilayete ilgili birçok ayrıntıyı ortaya koymaktadır. Warlow tarafından tanzim edilen bu raporlar için bakınız, Wilson'dan Goschen'e, no 8 ve 9 Confidential, 9 Mayıs 1881, FO 195/1363 ve Goschen'den Granville'e, no 384 Confidential ve 402, FO 78/3279.

41 Warlow'dan Dufferin'e, no 9, 28 Haziran 1881, FO 195/1378.

Böylece her köy ve mezra kendi silahlı adamları tarafından eşkiyaya karşı korunacaktı. Üstelik bunlar asker gibi algılanacakları için Çerkezlerin köylülere saldırmaya cesaret edemeyecekleri öne sürülmüştür.

Warlow İzmit'ten Kastamonu'ya giderken yol üzerinde gördüğü yerlerdeki durum hakkında bilgi vermiştir. Adapazarı'nda asayiş ve emniyetin sağlanması konusunda az bir iyileşmenin olduğu belirtilmiştir. Buralarda yetişen ürünün ise şaşırtıcı bir şekilde verimli olduğu, fakat tarla farelerinin bu ürünlere büyük oranda zarar verdiği ifade edilmiştir.

Warlow daha sonra Bolu, Kastamonu, Çankırı, Sinop, Bursa'ya yaptığı gezilerin ayrıntıları hakkındadır. Warlow'ın 1881 yılında yazdığı son rapor ise 29 Ekim tarihli rapor olup konsolosluk yöresindeki idari taksimata ilişkindir. Buna göre Babîli, İzmit Sancağı ile Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Bolu Sancağı'nı birleştirerek İzmit Müstakil Sancağı'nı tesis ettiğini bildirmiştir. Bu düzenleme, Çerkez ve Abaza muhacirlerin kötülüklerinden çok sıkıntı çeken tüm bölgeyi bir yönetim altına getireceğini düşünmüştür. Warlow, eğer yeni tesis edilen bu müstakil sancağın başına donanımlı ve dirayetli iyi bir yönetici getirilirse, bu yöredeki mevcut sorunların pek çoğunun halledilebileceğini ifade etmiştir. Yeni teşkil olunan bu sancakta Ermenilerin % 40 oranında nüfusa sahip olduğunu, eğer yeni gelen muhacirler de bu sayımın dışında tutulursa Ermenilerin Müslümanlara göre oranının % 50'ye kadar ulaşabileceği, bu durumun Berlin Kongresi'nin 61. maddesinin bu yöreye uygulanmasını da sağlayacağını iddia etmiştir.⁴² Warlow'un, Ermenilerin nüfusunu bu denli nasıl yüksek gördüğü ise gerçekten şaşırtıcıdır. Zira 1881-82 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre Warlow'ın sözünü ettiği bölge Bolu Sancağı altında olup Düzce'yi de içine almakta idi. Bu yöredeki Müslüman nüfusun toplamı 290 bin kişi ve Ermenilerin nüfusu ise 1500 kadar idi.⁴³ Bu yöredeki muhacirler nüfus sayımında hariç tutulsa bile Ermenilerin Warlow'un verdiği % 40 oranına yaklaşabilmeleri mümkün değildi. Muhtemelen onu ya Ermeni tercümanı, ya da her gittiği yerde görüştüğü Ermeni 'dostları' yanlış bilgilendirmiş olsa gerektir. Warlow'dan önceki İngiliz Konsolosu Kitchener'in 1880 yılında Kastamonu Vilayeti⁴⁴ ile ilgili hazırladığı yıllık rapordaki nüfus bilgilerine göre de vilayet genelinde Müslümanların nüfusu 387 bin ve Ermenilerininki ise 2.318 idi. Ermenilerin bu sayı ile vilayetin neresinde olursa olsun Warlow'ın iddia ettiği bir oranı yakalamaları mümkün değildi.

Warlow Bursa'da kalmaya devam etmiş, ancak 3 Kasım 1881 günü İstanbul'a gidip orada birkaç gün kaldıktan sonra tekrar Bursa'ya geri dönmüştür. Yılsonuna kadar Warlow, Bursa'dan büyükelçiliğe sadece telgraf çekmiş ve başka bir rapor tanzim etmemiştir. Bu telgrafta Bursa Valisi Ahmet Vefik Paşa'nın yakında Sultan tarafından Sadrazam tayin edileceğine dair bilgisini aktarmıştır.⁴⁵

Anadolu'daki askerî konsolosların görevlerine son verildiği 31 Ekim 1882 tarihine kadar Warlow da askerî bir konsolos olarak sorumlu olduğu konsolosluk bölgesinde çalışmaya devam etmiştir. Warlow 1882 yılında gidene kadar toplam 6 adet rapor tanzim etmiştir. Bu raporların çoğu İstanbul'dan gönderilen belgelerin alındığına dair olup pek bilgi ihtiva etmemekte idi.

42 Warlow'dan Dufferin'e, no 21, 29 Ekim 1881, FO 195/1378 ve Dufferin'den Granville'e, no 962, 2 Kasım 1881, FO 78/3287.

43 Birleşme olmadan önceki İzmit Sancağı'ndaki nüfus dağılımı ise 133 bin Müslüman'a karşılık 37 bin Ermeni şeklinde idi. Bolu ve İzmit Sancakları birleştirilince, bu müstakil sancaktaki toplam Müslüman nüfusu 423 bin, toplam Ermeni nüfusu ise 39 bin idi. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985, s. 128-9 ve 140-1. Anadolu'daki Ermeni nüfusun miktarı hakkında bakınız, H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004 ve Justin McCharty, *Muslims and Minorities, the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983.

44 Kastamonu Vilayeti'nin 1880 yılındaki genel durumu için bakınız, Report On General Administration of the Vilayet of Kastamonu by H. H. Kitchener, 17 Aralık 1879, Layard'dan Salisbury'ye, no 248, 27 Şubat 1880, FO 78/3082 ve Layard Papers Add MS. 39163, s. 73 vd.

45 Warlow'dan Dufferin'e, tel, 21 Kasım 1881, FO 195/1378.

Warlow 26 Mayıs 1882 günü Dufferin'e yazdığı raporda kendisinin yokluğunda Bursa Konsolosluğu'ndaki gerekli işleri yapması amacıyla Pierre Balayan'ı ücretsiz tercüman olarak atadığını bildirmiştir. Hüdavendigâr Valisi'nin onu ücretsiz tercüman olarak tanıması için Babiâli'den gerekli olan belgelerin alınıp gönderilmesini Dufferin'den rica etmiştir.⁴⁶ Warlow 31 Mayıs 1882'de Dufferin'e gönderdiği başka bir yazıda ise bu sefer Balayan'ın ücretsiz tercüman olarak atanmasına dair isteğinin iptal edilmesini talep etmiştir.⁴⁷

1878 ve 1879 yıllarında Anadolu'ya gönderilen askerî konsolosların sürelerinin 31 Ekim 1882 tarihi itibarı ile sonra ereceği hem Genel Konsolos Wilson'a, hem de onun emrinde çalışan yardımcı konsoloslara 1882 yılı Mart ayında iletmeye başlanmıştı. Ancak bu bildirimden sonra bu askerî konsolosların çalıştıkları yardımcı konsoloslara kimlerin atanacağı veya ilgili konsolosluklardaki evrak ve eşyalarının akıbetinin ne olacağı hakkında uzunca bir süre sessiz kalınmıştır. Bunun üzerine asker kökenli konsoloslar İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Büyükelçiliği'nden zaman yaklaştıkça bilgi alma gereği duymuşlardır. Bu amaçla Warlow da bu merakını gidermek için 9 Ağustos 1882 günü Bursa Konsolosluğu'nun 31 Ekim gününden sonra ne olacağı hakkında bir memorandum hazırlayarak İngiliz Büyükelçiliği'ne göndermiştir. Bu memorandumda bu zamana kadar İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan kendisine, İngiltere'ye dönüşü sonrasında Bursa Konsolosluğu ile ilgili nasıl bir düzenleme yapılacağına dair herhangi bir bilgi verilmediğini ifade etmiştir. Warlow Bursa'da herhangi bir İngiliz vatandaşının olmadığını, daha önceden buradaki konsolosluğa bakan Gilbertson'ın ise Bursa Valisi Ahmet Vefik Paşa ile arasının çok kötü olduğundan dolayı, kendisinin Bursa Konsolosluğu'nu kime devredeceğini veya kapatıp kapatmayacağını bilmediğini beyan etmiştir. Warlow konsolosluğunu kime devredeceğine dair uzunca bir süre cevap alamayınca, bu sorunu kendi kendine çözmeye yönelmiştir. Bu amaçla Bursa Konsolosluğu'na, Bursa'nın önde gelen iş adamlarından birisi olan Alfred Scholar'ın atanmasını teklif etmiştir. Alfred Scholar daha önce gerekli olduğunda ve Warlow'ın yokluğunda gayri resmî olarak Bursa'daki İngiliz Konsolosluğu'na zaman zaman pro-consul olarak bakmıştı. Alfred Scholar, Alman Konsolosluğu'na bakan Hermann Scholar'ın kardeşi idi. Üstelik Hermann'ın vali ile olan ilişkisi de mükemmeldi ve kardeşi Alfred Bursa'ya dönene kadar da konsolosluğa Hermann bakabilirdi. Sonuç olarak eğer Warlow ansızın Bursa'yı terk edecek olursa konsolosluğu Hermann'a teslim edeceğini bildirmiştir. Bunun için İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nden yetki alınmasını talep etmiştir.⁴⁸

Warlow'un 31 Ekim 1882 tarihinde Bursa Konsolosluğu'nu bırakması ile yerine Alman asıllı Hermann Scholar'ı geçici olarak atanmış ve bu görevi bir süre devam ettirmiştir.

46 Warlow'dan Dufferin'e, no 3, 26 Mayıs 1882, FO 195/1405.

47 Warlow'dan Dufferin'e, no 4, 31 Mayıs 1882, FO 195/1405.

48 Warlow'ın 9 Ağustos 1882 tarihli memorandumunu için bakınız, FO 195/1405.

FORESTS AND FORESTRY IN KOCAELI PROVINCE: THE LONG HISTORICAL PERSPECTIVE

Rhoads MURPHEY*

The implicit question posed by this paper is whether – due to mounting pressures imposed by meeting its own domestic need for building materials coupled with increasing exposure to world market demand in the nineteenth century – traditional Ottoman conservation priorities and practices governing the use of the empire’s woodland resources underwent change on a significant scale. A related question concerns the precise effects of more intensive logging practices in particular local areas and sub-districts of Kocaeli and the neighbouring districts of Bolu sancak. We are to verify these effects by using the detailed local statistics provided in the provincial yearbooks (*salnames*) of the late imperial era.

It bears remembering that the boundaries and extent of Kocaeli province changed dramatically over the course of the several administrative restructurings carried between Ayni Ali’s account of 1609 that names the 14 sancaks which comprised the sprawling province of Anatolia – incorporating at that time Hüdavendigâr, Kastamonu, Bolu and Karesi- and the fundamental redrawing of the provincial boundaries carried out in the Tanzimat and post-Tanzimat eras that resulted in the creation of more compact territorial units with precise sub-districts (*kazas*). These boundary changes complicate the task of making precise comparisons especially ones based on statistics and economic data drawn from sources drawn up in diverse eras. One thing that seems certain however is that between 1600 and 1900 the pace of change affecting the woodland resources of north-west Anatolia – including the zone between the Gulf of İzmit and the coastal areas of the Black Sea to the northeast included within the boundaries of Kocaeli as it was configured in the latter part of the nineteenth century – underwent change at a very slow pace. Significant change to the natural environment on a scale sufficient to cause degradation of the natural environment came only with the effects of massive urbanization and the creation of a modern highway network both of which gathered pace only in the second half of the twentieth century, with dramatic intensifying effect from the 1980s onwards.

We know of the exploitation, in some areas even intensive exploitation, of naturally occurring woodland resources in the Eastern Mediterranean coastal areas and their inland

* Prof. Dr., University of Birmingham, England, e-mail: R.Murphey@bham.ac.uk

extensions on the part of the rural communities of the region starting from the antique period. However, despite continuous use over long centuries, because of the regenerative capacity and adaptive resilience of the several native tree species common to particular parts of the region with the heaviest annual rainfall, there is no evidence to suggest, before the coming of the modern age, that over-intensive tree harvesting resulting in deforestation or degradation of the natural environment occurred to any significant extent.¹ The Ottomans relied on the same forest reserves in the same districts of Bythina and Paphlagonia as had their Byzantine and Roman predecessors. For such heavy demand purposes as house building and ship building the forest reserves most accessible to the imperial capital that were located within easy reach of either the Gulf of Izmit or the shores of the Black Sea for ease of transport had already been identified and exploited for more than a millennium before the Ottomans came onto the scene.² Yet despite the continuousness and, in particular locations, the intensiveness of the exploitation of these forest reserves, no extensive or permanent harm to the regenerative capacity of the heavily forested zones in the inland regions seems to have resulted under the watch of either empire in pre-industrial times. This result was partly fortuitous, but there is no doubt that careful monitoring, control and measured use of existing forest tracts under state managements as part of the crown preserves (*miri ormanlari*) played a contributing role.

Izmit (1893)

We know of the minimal scale of man's impact on the forested areas bordering the Black Sea coast even as late as the early industrial era from the observations of travellers to the region who left detailed accounts of their journeys in the direction of Akçeşehir (i.e. Akçakoca) and Karadeniz Ereğlisi setting out from the postal station at Hendek on the main highway between Adapazarı and Düzce. Their accounts have been exhaustively

- 1 For relevant studies focusing on the ecology of the Greek lands in antiquity see Oliver Rackham, "Land Use and Native Vegetation in Greece" in M. Bell and S. Limbrey (eds.), *Archaeological Aspects of Woodland Ecology* (Oxford, 1982), pp. 177-198. For a survey of conditions in the post-antique period in the Greek lands, see Archie Dunn, "The control and exploitation of the arboreal resources of the late Byzantine and Frankish Aegean region", in S. Cavaciocchi (ed.), *L'uomo de la foresta: secc. XIII-XVIII* (Firenze, 1996), pp. 479-49; especially p. 480.
- 2 For a study of the exploitation of the natural resources of Kocaeli and the surrounding area by the Byzantines, see Klaus Belke, *Paphlagonien und Honorias [Tabula Imperii Byzantini, Vol. 9]* (Wien, 1996), in particular pp. 139-140: "Forstwirtschaft". For Kocaeli's forests in the Ottoman period, see Resul Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Belleten LXXV/ 274* (2011).

mined for their geographical and natural historical content in the meticulous work of the French scholar Louis Robert published in 1980.³ Several of the authors who recorded their impressions in a series of accounts that span the period between the 1880s and the 1910s, including Bernhard Schwarz whose travelogue was published in 1889,⁴ marvelled at the untouched landscapes of the Alpine forested zone contiguous to the rain soaked shores of the Black Sea coast and the southern facing slopes of the mountain chains that merged with the sharply contrasting landscape at their base in the Anatolian interior. These south-facing slopes and the lowlands at their base shared common features with the Mediterranean climatic zone that was more intensively settled and exploited for its agricultural potential. The geographic distance as the crow flies between the Black Sea coast and the more densely inhabited zone of the interior was relatively small, but the two worlds were more or less cut off from one another and communication between them was – except for the likes of Western archaeologists and geological surveyors in search of either antiquities or the commercially significant commodities and mineral riches of the region – relatively infrequent. In describing the upland forested regions several of the authors wax poetic about the beauties of the uninhabited forest belt scarcely touched by the footprint of man by likening it to a desert, but in this case a green one.⁵

Other travellers described the densely forested mountainous terrain consisting of thick beech groves with towering over the scattered settlements of herders at their base as “seas” of green, cut off almost completely from the “mainland”, sometimes described as “islands”, of human habitation. This “sea” of green vegetation and trees remained even for them, the nearest inhabitants, largely unknown and uncharted *terra incognita*. One German traveller who traversed the same region in 1906 spoke of travelling a whole day’s journey consisting of 5–6 hours march without ever leaving the canopy provided by the immense beech trees that blanketed the northern facing slopes of the mountains facing the coast as he travelled on foot from Akçakoca to Üsküb in the interior located at base of the southern flank of the same mountain chain.

With woodland reserves of an extent to be described in such monumental terms and casually compared with the vastness of the deserts and the oceans of the world we are reminded of the fact that in the late Ottoman era, at a time nearly within living memory, what we are confronted with in terms of the region’s timber resources is an area of such huge proportions that only a small percentage of it could be effectively managed or exploited for human use. Much of the territory was inaccessible, even on foot, let alone within easy reach of developed harbour facilities. Even if such facilities had existed, they would have been cut off from the interior by the steep cliffs which bordered the forest zone in most parts. Thus, apart from a few stands that were situated near river banks where transport of the heavy logs to centres for milling and finishing could be affected, the physical obstacles to extensive and intensive exploitation of the area’s timber supply potential were, to all intents and purposes, insurmountable. The area that could be exploited for timber (especially pine wood) for use in house and ship construction was situated in a band contiguous to the course of either the Sakarya River or the Melen Çayı.

These physical and geographical realities and the limitations they placed on Ottoman forestry potential in the district of Bolu, which included at that time the districts of both Düzce and Hendek, are acknowledged in a report on the region’s natural resource base prepared around 1918 and incorporated in the Annual Yearbook/ Almanac (*salname*) for the same year.

3 Louis Robert, *À Travers L’Asie Mineure: Poetes et Prosateurs, Monnaies Greques, Voyageurs et Geographie* (Paris, 1980).

4 Bernhard Schwarz, *Quer durch Bithynien: ein Beitrag zur Kenntniss Kleinasiens* (Berlin, 1889).

5 Louis Robert, *À Travers L’Asie Mineure*, p. 23.

It is clear from the statistics found in this report that the proportion of managed woodland (*miri ormanları*) made up only a small proportion of actual forested zone which consisted then, as even today, of between one-quarter and one-half of the land surfaces of the districts included within the administrative makeup of the *sancağ*. The extent of wild or unmanaged virgin forest stands at the turn of the twentieth century can be presumed to be greater than at present even though the capacity for precise measurement and survey were absent at the time. As an average for the whole *sancağ* the figure of between 25 and 30 per cent of forest cover is given as the proportion of the available land surface that was forested. To achieve this figure as an average would mean that some districts would have had well in excess of 50% forest cover. Of the total land surface of the *sancağ*, estimated in 1918 to consist of 35,000 km² (3,500,000 hectares), only a small proportion consisting of 542,000 hectares or 15.5% was designated as forest land (i.e., managed woodland). This state forest (*miri orman*) was sub-divided into 251 parcels of which a lesser part, consisting of 80,914/ 542,000 or roughly 15% of the forest area, was being actively exploited for cutting timber. The zone for cutting wood (*baltalık yeri*) consisted mostly of younger trees that were destined for use as wood for heating and cooking or for the production of wood charcoal. The remaining 461,125 hectares (85% of the wooded area) consisting of the older forest were conserved as part of the forest reserve (*koruluk*).⁶

Before proceeding to our analysis of the management of Ottoman forest reserves in the late nineteenth century it will be instructive for us to cast a comparative glance at land use statistics for the neighbouring province of Hüdavendigâr in the same period. In the provincial yearbook for Hüdavendigâr dated 1906 we are informed that the land surface of the province was 81,878 km² much of it situated in inland districts and hosting a variety of natural environments and landscapes compared with Bolu's land surface of 35,000 km². Bolu's northern districts conformed with a high degree of consistency to the microclimatic conditions typical of the Black Sea region.⁷ The overall picture of land use in Hüdavendigâr province in 1906 can be seen in the statistics provided in Tables 1 and 2 below.⁸

19. yüzyıl sonunda İzmit'te Şişli Yolu

6 *Müstakil Bolu sancağı salname-yi resmisi: 1334 sene-yi hicriyesine mahsus* (İstanbul, 1334/ 1918), p. 133.

7 *Hüdavendigâr Vilayeti salname-yi resmisi: 1324 sene-yi hicriyesine mahsus* (Bursa, 1324/1906), p. 218.

8 To provide consistency in the use of statistics given using a variety of different units of measurement in the yearbooks *ceribs* have been converted to *dönüms* by using a standard approximate multiplier of 4 *dönüms* to the *cerib*. For reasons of simplicity and consistency the ratio 10:1 can be used in converting *dönüms* to hectares. For further particulars, see SedadÇumralı, "Cerip", *Ankara Barosu Dergisi* 2 (1953), pp. 112-116; in particular p. 115.

Table 1: Land Use in Hüdavendigâr Province Circa 1906⁹

Category of Use	Land Surface (in dönüms) ¹⁰	% of total land
Cultivated land	22,686,500 ¹¹	25.5
Uncultivated (uninhabited) land and land for grazing	40,393,700	45.4
Forest Areas	5,242,800 ¹²	5.9
Unaccounted for	20,743,000 ¹³	23.2
TOTALS	89,066,000	100.0

Table 2: Distribution of Forest Reserves in Hüdavendigâr Province Circa 1906¹⁴

District (sancak/nahiye)	Forest Area (cerib)	Equiv. in dönüms	% within province
Kütahya	353,200	1,412,800	27.0
Karahisar	215,000	860,000	16.4
Ertuğrul	107,000	428,000	8.2
Bursa	285,000	1,140,000	21.7
Karesi	350,500	1,402,000	26.7
TOTALS	1,310,700	5,242,800	100.0

What is significant about the data from Hüdavendigâr in 1906 is that – despite the fact that a relatively small proportion of available land was accounted for by forest cover, amounting to just under 6% of the total land surface of the province as compared to the average of 15.5% found in the neighbouring districts of Bolu sancak,¹⁵ – it shows the care and attention devoted to the protection of the surviving portions of forest set aside as state forest preserve (*miri orman*). This care is reflected in the number of salaried personnel assigned to the management of the state forests who numbered 146 across the province.¹⁶ Having provided this brief glimpse at prevailing conditions in a nearby region of Western Anatolia we will now turn our attention to the more detailed information relating to Ottoman forestry practices provided in the Bolu sancak yearbook for the year 1918.¹⁷

A General Overview of the Condition the Natural Environment in the Bolu Region at the Turn of the Twentieth Century

To gain an idea of the inter- relation between managed woodland and forest reserve in those districts of the coastal regions of inner Anatolia that were situated in the vicinity of the Black Sea but remote from access to the more developed transport and shipping networks of the Marmara coastal region to the west, the best source available to us is the district forestry commissioner's report dated 1918. Although this report cannot reflect with complete accuracy the transport realities that prevailed in earlier centuries, it provides the closest approximation of the conditions of that time available in the present state of our knowledge. The quotes from the forest commissioner's report provided below under the headings: (a) General Environmental Conditions, (b) Estimates of Commercial Potential and (c) Perceived Degree of Under Exploitation of the Empire's Forest Reserves are offered

9 Based on information gleaned from the 1906 Provincial Yearbook for Hüdavendigâr, p. 218.

10 For the equivalent figure in hectares (ha) divide by 10.

11 This category is divided into 3 sub-categories: arable land (20,067,000 dönüms), vineyards & orchards (1,927,800 dönüms) and meadows and clover plots (691,700 dönüms).

12 The information is recorded in the 1906 Yearbook for Hüdavendigâr (pages 85 to 87) as 1,310,700 cerib. For details on forest cover in each of the province's component parts, see table 2 below.

13 This category included lakes, marshlands and other types of wasteland.

14 The data for this table was drawn from 1906 Yearbook for Hüdavendigâr, pages 84 to 87.

15 See above, footnote 6.

in order to shed some light on the general situation of Ottoman forestry at the time.

(a) General Environmental Conditions

Dağların sırtlardan cah-be-cah göknar, ak-çamlar sarı-çamlar bazen de çamlar ve göknarlar¹⁸

Ayrı ayrı kıtaaalar teşkil ederler.

Cibal üzerine ise sanayi ve inşaatda fevkalade mühim ve daima aranılan meşe ile kain fazladır. Kuzey, yani güneşe maruz olmayan şimal ve şark mailelerinde kain meşe ile, nadiren kain göknar ile, güney, yani güneşe maruz olan cenub ve garb mailelerinde ise meşe, sarı ve kara çam ile mahluten bulunur. Binaenaleyh ormanlarımızı tezyin eden eşcarın yüzde doksanı çam, göknar, meşe ile kain ve gürgendir.¹⁹

Eşcarın hayat-i tabiyyesi cins ve nev'e ve şerait-l iklimiye-yi tabiyye'ye göre tahavvül eder. Çam envayı 150 ile 180, göknar 120 ile 150, kain ve gürgen 150 ile 200, meşe 180 ile 300, kestane 80 ile 90 sene teecessümata devameder.²⁰

(b) Estimates of the Commercial Potential of Forestry in the Region

Her hektarda 3.5 metre mükaabı mevad-i haşebiye teecessüm ve tezayid ettiğini hesap ederek 542,000 kusur cerib ormanlarının senevi kıymet-i asliyye'ye hanel gelmiyerek 1,897,000 metre mükaabı mevad-i haşebiye verebileceği tayin eder. Bir metre mükaabının li akall yiğirmi beş otuz guruş'a furuht edileceği teemmül edilirse, senevi 600,00 lira radesinde varidat temin edeceği ve dolayısıyla sekenevi livayı ihya edeceği tavazzuh eyler. Halbuki vesait-i nakliyenin fıkdanı yüzünden bu güzelim ormanlardan aldığımız varidat ma'ül-teessür azami olarak senevi otuz ile kırk bin lirayı tecavüz edemiyor.²¹

Ma haza, noksani'ye himemat-i bülendane ile ref ve nef edilmiş kapitulasyonlarla sermayeli kereste tüccarlarının bu memlekete girmemiş, ormanlarımızın tanıtılmamış olması da bir amil-l mühimmdir.

Zonguldak'ın altı saat bu'dunda madenlerde kullanılacak kerestelerden milyonlarca varken vesait-i nakliyenin mefkudunu ileri sürülerek bu madenler için Finlandya'dan ve İsveç'den senevi kırk elli bin liralık göknar cinsinden direkler celbedilmiş olduğu görülmektedir ki buna hayret ve teessür etmemek gayr-l kabildir. Halbuki kapitulasyonlar olmasa ve bu bedel mübayaanın bir seneliği ormanlar yollarının tesviyesine, tanzimine hasredilseydi hem bu para memleketimizde kalır varidat tekessür eder, hem de o yollar münasebetiyle ormanlarımız memleketimize intizamlı bir sûret'te azmet-bahş olur ve suver-i saire-yi ticariye ile de şimdikinin üç beş misli irad ve servetleri tevliid eyler idi.

(c) Perceived Degree of Under Exploitation of the Empire's Forest Reserves

Kereste amillerinin de hadd u hududu fen dairesinde tayin kılınabilir ise, miktarı henüz keşfolunamamakla beraber birkaç yüz bin hektar vusaatında bulunan ve içine balta girmedeği tahakkuk eden Kara Dere, Uzun Öz ve emsali ormanlarda takriben dört milyon metre mükaabında ki mevad-i haşebiye'den yüzmil yonlarca guruşlar alınır.

16 1906 Provincial Yearbook for Hüdavendigâr, p. 87.

17 The information summarized in the following paragraphs can be found in more detailed form in the *Müstakil Bolu sancağı salname-yi resmisi: 1334 sene-yi hicriyesine mahsus* (Istanbul, 1334/ 1918), pp. 133-138.

18 Fir, *pinaceaeabies*.

19 Hornbeam, horn beach.

20 The forest commissioner's report here emphasises the [Importance of harvesting each variety when or near the time when it has reached its full growth potential to allow space in forest for new growth]

21 Here the commissioner bemoans the fact that only 1/20th of the full potential commercial potential of the region's forest reserves are currently being realized.

The short quotes provided above are useful in drawing a general portrait of Ottoman forestry in the period, but thanks to the detailed information provided in the individual sections devoted to forestry in each of the nine *kazas* making up the sancak in 1918, we are able to draw a much more precise picture of forest management at the local level.

FROM THE GLOBAL TO THE LOCAL

In this part of the paper, instead of attempting to provide the full tabulation and analysis of the forest reserves of all nine of Bolu's *kazas* whose total extent was 542,000 hectares, I will instead focus on the local situation of forestry in the five districts where forestry occupied a prominent place in the respective districts' general economic profile. The total extent of forest cover in the five districts of Ereğli, Bolu, Bartın, Devrek & Düzce accounted for 393,299 hectares or approximately 73 % of the woodland area of the *sancak* as a whole.²²

Before proceeding to this local perspective however it will perhaps be helpful if we present an overview of what can be concluded from the broader cross-regional perspective on Ottoman forestry presented above. In general it can be seen from the summary perspective that, despite some random remarks found in general accounts which assert that by the eighteenth century the Ottoman navy had over utilized the timber resources of the Kocaeli region and was therefore subjected to the necessity of repairing of old ships as opposed to the constructing of new vessels, there is relatively little hard evidence to suggest that this was in fact the case. There is plenty of evidence to indicate financially driven constraints influencing patterns of ship construction at the Naval Arsenal in Istanbul, but it cannot be assumed without further evidence that the source of the problem was scarcity of timber.²³ We know the level of the navy's annual requisition of supplies from the province in the mid seventeenth century from the account provided by Katib Chelebi in the *Esfar'ül Bihar* which indicates a standing yearly contribution (*ocaklık*) of 300,000 akçes worth of *kereste* (cut timber) was supplied each year,²⁴ but in the final analysis it would seem that this made little dent on the reservoir of available forested land since it is documented that until the early twentieth century the greater proportion of this forest reserve still remained intact. The preservation of this natural wealth in the form of trees was perhaps unintentional and by default since, until the era of steamship transport, the Ottomans lacked the capability and transport infrastructure for extracting the largest part of these timber reserves. Nevertheless, the net result is clear. Whether by accident or by design, by intention or default, the forest lands of north-western Anatolian and the hillsides inclining towards the Black Sea coast remained little changed in their extent and levels of concentration from the conditions that prevailed in late antiquity. These general conditions were largely maintained through the medieval and early modern eras. What preserved woodland density most effectively, apart from the fact that trees are a renewable resource, was the fact that, for the most part, the forest preserves were located in areas that were remote and inaccessible. Moreover, the stature and bulk of the older trees prevented easy cutting (by axe as opposed to modern mechanized saw equipment) while removal and transport was by means of the sole practical alternative which consisted at the time of floating the cut logs down river to the nearest outlet at or near the sea coast.

²² For further detail see Table Three below.

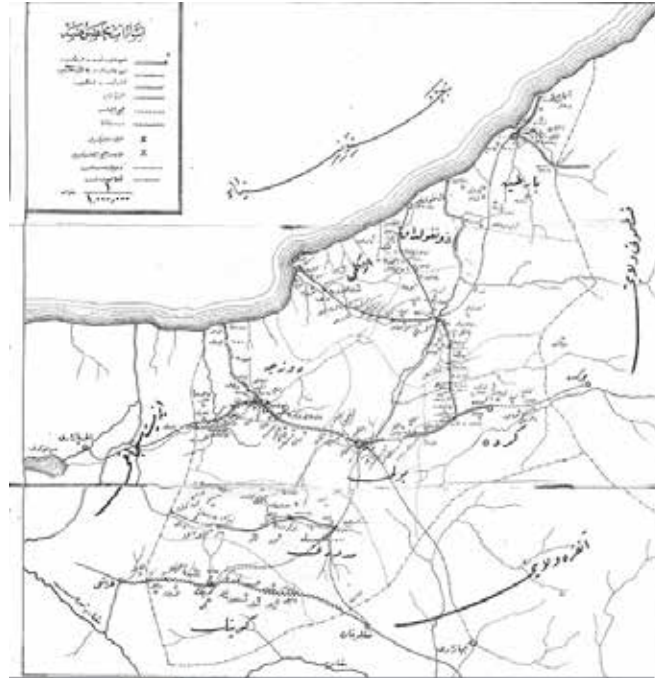
²³ For tables indicating the slowdown of new construction in favour of repair activity, see Idris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* (Ankara, 1992), pp. 99-100, tables 27-28.

²⁴ Edition by Idris Bostan (Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2008), p. 145.

The Local Picture Encountered in Districts 1-5 of Bolu sancak²⁵

District 1 (Ereğli =Karadeniz Ereğlisi)

By the late nineteenth century the timber industry of Ereğli was in competition, both for deployable labour and for available transport, with the developing mining industry and coal pits which by that time were providing large-scale employment opportunities while at the same time contributing an estimated monthly sum of 20,000 liras (200,000 guruş) to the local economy.²⁶ Industrial competition for the available workforce can thus be seen as one of the factors contributing to the de facto continuation of the government's conservation policies with regard to Ereğli's woodlands in the late Ottoman period. The larger part of Ottoman shipping capacity in the Black Sea was also being used to transport coal from the Ereğli pits to urban centres such as Istanbul.

District 2 (Bolu)

By far the largest extent of forest cover in the five surveyed regions was found within the confines of Bolu district. Here too the primitive state of the transport as well as the mountainous character of the terrain played an unwitting role in preventing the intensive exploitation of the region's timber resources on a year-round basis. In the section on forestry in the merkez kaza of Bolu note is made of the fact that despite the far greater proximity of the provincial capital to overland roads linking with Adapazarı to the west, the route of preference for the extraction of timber was the harbour of Akçeşehir (Akçakoca) situated at the extreme north of the sancak. For large parts of the year (specified as the six month period between mid-September and mid-March) this preferred route was impassable due to the wet and muddy condition of the unpaved roads that consisted in places of little more than goat tracks.²⁷ Thus, again by default, geographical barriers and prevailing weather conditions played a role in halting the rapid expansion of the timber industry, especially in the regions farthest removed from the limited transport termini at the higher elevations. So far as the arboreal diversity of the Bolu region was concerned, we are informed of the relative prevalence of the following categories of trees within the district as follows:

²⁵ Facts and figures relating to all five districts are found below in Table 3.

²⁶ 1334 *Bolu Salnamesi*, p. 185.

Category	Pine (Çam)	Fir (Göknar)	Horn beam / Beech (KainveGürgen)	Oak (Meşe)	Other
Percentage	30	40	15	8	7

District Three (Bartın)

This district was renowned for its timber reserves in earlier Ottoman centuries and was relatively heavily exploited for supplying the needs of the Imperial Naval Arsenal in the seventeenth century. However the 1918 salname takes note of the fact that – because the timber harvesting was carried out in a well-planned fashion and taking into consideration as well the high level of reforestation realised in the period since the early 1700s – significant stands of old trees were still to be encountered in the district. The area for exploitation had been reduced to a relatively small percentage of the overall hectareage of the district amounting to a mere 8.4% of the total available land surface, but what was left was old forest consisting of choice species. The distribution of tree species for Bartın in 1918 reveals a relatively high prevalence of valuable species such as beach and oak. The precise distribution was as shown in the following chart:

Category	Pine	Fir	Hornbeam & Beech	Oak	Other
Percentage	15	8	45	20	12

The narrative in this section of the salname reminds us that, while the Ottoman forestry regime could hasten or reduce the pace of planned cutting, the actual mix of species and their growth rates and adaptability to the soil and climactic conditions of the locality resulted not from management or human intervention, but the natural features of the particular habitats found in particular regions. One of the reasons why the Bartın region had achieved acclaim and been so heavily exploited for logging in earlier Ottoman centuries was the rapid rates of regeneration of woodland that could be achieved under localized soil and climate conditions for which the region was famous.²⁸

District 4 (Devrek)

The narrative in this section of the salname indicates that the entire extent of the district's forest preserves were set aside as state forest with only limited cutting permitted on a scale to provide for the limited needs of the sparse populations settled in the region. The observation is made that, with consistent and careful management together with a wholly restrictive approach to the harvesting of timber, the resource, covering in excess of 60,000 hectares, would remain virtually inexhaustible.²⁹ From such variation of practice it can be seen that the Ottomans actually did pursue a balanced approach to conservation of the natural environment by compensating for heavy use of timber resources in a particular district by the imposition of a virtual moratorium on cutting in an adjoining district.

District 5 (Düzce)

This district constituted the second largest in Bolu sancak with respect to the extent of its woodland resources. This was a feature achieved in spite of the fact that its southern part in the Düzce plain was very heavily exploited for its agricultural potential. The salname records the presence of 32 distinct forested areas covering in excess of 100,000 hectares scattered across the northern portions of the district in areas within relatively close

²⁷ 1334 *Bolu Salnamesi*, p. 209.

²⁸ 1334 *Bolu Salnamesi*, pp. 228-229: "Kaza'nın orman yetiştirmeye olan istirdadı icra kılınan katiyat-i müsteme'ye karşı yetiştirmiş eşcar ile ormanların muhafaza-yi mevcudiyet etmesiyle numayandır".

proximity to the Black Sea coast. On the other hand, once again, the primitive state of local transport conditions made intensive exploitation of this resource either impractical or prohibitively expensive.

In general the conclusion that emerges from our examination of the condition of Ottoman forests and forestry in the five key districts of Bolu treated above suggests that state ownership of the overwhelming majority of the regions' woodland reserves linked together with a deliberate policy of conservation that was supported by the real-world incapacity of the Ottoman economy in the pre-industrial age to overexploit, left the natural environment, if not fully intact, then at least in the less populated districts, only marginally under the destructive impact and intrusion of humankind.

Table 3: Extent of Woodland Areas within 5 of the 9 kazas (districts) making up the sancak of Bolu circa 1918

District Name	Surface Area of District in hectares ³⁰	Woodland Area (ha) ³¹	% Woodland
Ereğli (Heraclea)	325,000	26,400 ³²	8.1
Bolu	500,000	153,859	30.8
Bartın	585,000	49,040 ³³	8.4
Devrek	355,000	60,250	17.0
Düzce	325,000 ³⁴	103,750 ³⁵	31.9
TOTALS FOR THE FIVE TABULATED DISTRICTS	1,790,000	393,299 ³⁶	AVERAGE WOODLAND COVER (across all 5 districts) = 22%

29 1334 *Bolu Salnamesi*, p. 246.

30 Data for this column was drawn from pages 158,188,216,235 and 249 of the 1334 (1918) Yearbook for the Sancak of Bolu.

31 Data for this column was drawn from the general table on p. 135 and from pages 185,209,228, 246 and 267 of the 1334 (1918) Yearbook for the sancak of Bolu.

32 A break-down indicating the proportion of *koru* (forest preserve) as opposed to *baltalık* (area set aside for logging) indicates that in this district 10,800 ha were set aside as forest reserve (41%) while 15,600 ha (59%) was used for logging. The high proportion used for logging seemingly represents a long-standing pattern since at the time of survey only 8.1 % of the district's surface area still retained its tree-cover. This reflects the ease of extraction of timber cut from this district to nearby sea ports on the Black Sea coast.

33 The figure of 19,040 provided on page 228 of the salname is a misprint. The correct figure (49,040) is provided on page 135.

34 The figure for Düzce's total land surface is an estimate.

35 The northern part of Düzce was mountainous and heavily wooded. One of its sub-districts (*nahiyes*), Akçeşehir (mod. Akçakoca) whose total surface extent was 70,000 hectares, was more than 90% tree-covered with woodland accounting for 65,000 out of the 70,000 total hectareage. See Bolu sancağı salnamesi 1334 / 1918, p. 269. There was no logging in this district which was set aside in its entirety as *koru* within only insignificant quantities being used by the local residents to meet their daily needs.

36 The total of the 5 tabulated districts represents roughly 73% of the woodland area of the whole sancak recorded as 542,039 hectares on page 135 of the salname. The average density of forest cover for the sancak as a whole was 542,039 hectares / 3,500,000 hectares or 15.5 % whereas the average for the five northern districts situated in the mountainous regions in close proximity to the Black Sea was considerably higher, averaging 22% with much higher concentrations of forest in the remoter areas.

İNGİLİZ BELGELERİNDE KOCAELİ VE ÇEVRESİ

İbrahim ŞİRİN*

Yüksek Öğretim bursu ile post doktora için gittiğim İngiltere’de oryantalist söylemin oluşumunda İngiliz Elçi raporlarının rolüne dair bir çalışma için üç ay *National Archives*’te çalıştım. E. Sait *Oryantalizm* isimli son derece önemli ve stratejik çalışmasında oryantizmi edebi ve felsefi metinler üzerinden kurgularken diplomatik metinleri göz ardı etmiştir. Oysa bu metinler özellikle Osmanlı imajının İngiltere’de oluşumu ve değişiminde önemli bir rol oynamıştır. Biz bu rolü ortaya koymak amacıyla Osmanlı tarihi için kritik tarih aralıklarında 1789’dan itibaren 1826, 1839, 1876, 1908, 1912, 1919 tarihlerinin bir yıl öncesi ve sonrasını arşivde taradık. Yaklaşık 60 bin sayfaya yakın belge topladık. Temel sorum İngiliz elçileri Osmanlı Türk imajının oluşumunda nasıl bir rol oynadılar idi. Önce arşivde elçi raporlarını taradım. Sonra gazete yazılarını taradım. *The Times*’teki yazıları taradığımızda 1877-1880 tarihleri arasında elçilik yapan Henry Layard’ın raporlarının birkaç gün sonra gazete de yayımlandığı dikkatimizden kaçmadı. Layard yazdığı rapor ve gazete yazıları ile Osmanlı imajı ve İngilizlerin yeni Osmanlı ve Ortadoğu politikasına yön verdiği anlaşılmaktadır. Layard, Osmanlı devlet düzeninin modernleşmesine dair Bab-ı Ali’ye rapor sunmuş, ilk defa Kürtler ve Balkanlar ile ilgili geniş çaplı raporlara da imza atmıştır. Sultanın izlediği ekonomi-politikle İngilizlerin Osmanlı politikası paralel düşünülmesi gerekmektedir.

Arşiv çalışmaları sırasında İngiliz belgelerinde İzmit’e dair ne tür belgelerin olduğunu merak ettim. Zira çalıştığım üniversitede İzmit şehir tarihi çalışmalarına ayrı bir önem verilmekte, şehre dair her yapılan çalışma heyecanla karşılanmakta idi. Sanırım bu heyecanın büyümesi beni İzmit’e dair belgeleri araştırmaya zorladı. Zira şehirde de tıpkı üniversitede olduğu gibi İzmit tarihi çalışmaları pek tarihçi saymıyorlardı ve hala saymamaktadırlar. Tarihine meraklı bir şehir fazlasıyla önemsenmesi gerekir. Ama tarihi sadece şehrin tarihinden ibaret saymak başka yanlışlara yol açar. Çözüm bazen sandığımızdan daha kolay olabilir. Üniversitenin kuracağı bir Kent Araştırma Enstitüsü veya Merkezi kent tarihi çalışmalarını yapabilecek, kent araştırmalarına akademik ve bilimsel bir nitelik kazandırabilecektir.

Burada İzmit ile ilgili belgelerin tek tek ne olduğunu sıralayacak değilim. Zira genelde böyle yapılır. Bu belgelerin birkaç tanesi üzerinden bir okuma yapmak istiyorum. Zira ancak birkaç belge benim kurgu yapmama neden olacak bilgiler içermektedir.

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. e-mail: sirinibrahim@gmail.com

Osmanlı ülkesine gelen seyyahlar, Kocaeli ve çevresine dair bilgiler vermişlerdir. Yavuz Ulugün büyük bir özveri ile “Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi”¹ kitabını yayıma hazırlamış, bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuştur. Ulugün yayımlanmış seyahatler üzerinden bu çalışmayı ortaya koymuştur. 1 Ocak 1878-31 Aralık 1878 tarihleri arasında İngiliz cerrah Trevan Sloops “The Journal of her Majesty’s Sloop” un seyahati İngiliz arşivinde ADM 101/214 numarasıyla yer almaktadır. Sloops İstanbul ve başta Kocaeli olmak üzere çevresini gezmiş, salgın hastalık taraması yapmış, kolera, sıtma ve frenginin yaygınlığına dikkat çekmiştir. Seyahati esnasında İstanbul’a dair fotoğraflar da koymuştur. Majestelerinin Osmanlı elçisi N. R. O’conor maiyetinden Mark Skys’in 1905’te İstanbul-Ankara seyahati esnasında Marmara bölgesinde sıtma, kolera ve özellikle frenginin yaygınlığına dikkat çeker. Mark Skys’in söz konusu seyahati de İngiliz arşivinde FO78/5398 numarasıyla kayıtlı olup yayımlanmamıştır. Gerek Sloops’un, gerek Skys’in özellikle frengi konusunda verdiği bilgiler 1910’larda Adapazarı’ndan Bolu ve Kastamonu’ya uzanan havalide frenginin yaygınlığını dile getiren *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif’in verdiği bilgilerle paralellik göstermektedir. Kastamonu’da E. Von Düring (Düring Paşa) ilk frengi ile mücadele teşkilatını kurmuştur.² Seyyahların verdiği bilgilerin doğruluğu diğer belge ve bilgi ile karşılaştırıldığında Kocaeli ve çevresinde 19 ve 20. yüzyılda sıtma, kolera ve frengi gibi hastalıkların yaygınlığı anlaşılmaktadır. Bölgenin deniz ticaretine açık olması, bataklık ve sazlık alanların çokluğu bu hastalıkların yaygın görülmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Seyahatnameler sadece sosyal bilimcilerin değil, aynı zamanda fen ve tıp bilimlerinin de kullanacağı metinlerdir. İzmit ve çevresinde görülen hastalıkların tarihi ile ilgili yapılacak bir çalışmada seyahat metinleri mutlaka kullanılmalıdır.

Bu iki seyahat dışında özellikle Oxford şehrinin merkezinde yer alan Bodleian Kütüphanesi’nde Türkiye ve Ortadoğu ile ilgili yayımlanmamış pek çok rapor, seyahat ve fotoğraf yer almaktadır. Oxford Üniversitesi’ne bağlı olarak faaliyet yürüten St. Antony’s College’de yer alan fotoğraf arşivinde toplam 36 seyahatin çekmiş olduğu fotoğraflarla ilgili bilgiler mevcuttur. Bunlar 1860’lardan 1960’lara gelinceye değin çeşitli tarihlerde çekilmiş olan fotoğraf koleksiyonundan oluşmaktadır. Yeni bilgi ve belgeler göstermektedir ki Kocaeli ve çevresi seyahatname çalışmalarına devam edilecektir. İngiliz arşiv belgeleri bu alanda daha çok çalışılması gerektiğini göstermiştir.

İngiliz arşivlerinde Kocaeli ile ilgili rastladığımız önemli bir belge de BT 31/1162/2481C’de kayıtlı “Memorandum of Association of the İzmit (Otoman) Forest Company Limited” başlıklı belgedir. Söz konusu belge, 28 Eylül 1865 tarihinde Londra’da kurulan İzmit Orman Limitet Şirketi’nin toplam 144 maddelik ortaklık protokolünü içeren ve 33 sayfadan oluşan bir kitapçıktır. Şirketin merkez ofisi İngiltere’dedir. Şirket, Sultanın özel izniyle İzmit ormanlarını kesme, işletme hakkını elde etmiştir. Bu imtiyazı nasıl elde ettikleri oldukça önemlidir. Zira bu sorunun cevabı Osmanlı’nın İngilizlerce yarı sömürgeleştirilmesinin nasıl gerçekleştirdiklerinin de cevabı olacaktır. Sanayi Devrimi sonrası özellikle İngiltere ve daha sonra diğer Avrupa devletleri için Osmanlı yeni sanayi ürünlerini satacakları pazar ve sanayi ürünlerini üretmek için hammadde kaynağı olarak görülmeye başlandı. İngilizler dünyanın pazarlaştırılması için Osmanlılar ile Balta Limanı Çinliler ile Nanking antlaşması imzalayarak kendi ürünlerinin kolayca Osmanlı ve Çin gibi ülkelere girmesini sağladılar.³ Hammadde ihtiyacını ise İzmit orman şirketi örneğinde olduğu gibi imtiyazlar elde ederek sağladılar.

1 Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Kocaeli 2008. Ulugün’un eseri 2010’da İngilizce olarak *Kocaeli & Vicinity in Journeys*, başlığı ile yayımlandı.

2 Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, Yay Haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yay. Ankara 1999, s. 420-421.

3 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı -İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1974, Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Savaş* Yay. Ankara 1982, Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*, İmge Yay., Ankara 2003.

Osmanlı arşivinde konu ile ilgili belgelerde imtiyazın nasıl sağlandığı ortaya çıkmaktadır. İngilizler gemi yapımında kullanmak üzere kereste ihtiyacını Osmanlı ormanlarından karşılamak için müracaatta bulundular. Osmanlı yetkilileri kesilen ağaçların yerine yenisinin dikilmediği, orman yollarının kötü olduğu, nakliyyeye elverişli olmadığını ileri sürerek ayak diremişlerse de İngiliz elçisi Henry Bulwer'in baskılarına daha fazla direnememişlerdir. Zira siyasi ve ekonomik baskılara karşı koyamayacaklarını belirterek elçi ile anlaşmak durumunda kalmışlardır.⁴ Söz konusu elçi Bulwer ise Londra'ya gönderdiği bir raporda Osmanlı Sultan'ı Abdülaziz'i avucunun içine aldığı ve ona istediği her şeyi yaptırabileceğini yazmaktadır.⁵ İngiliz elçisi sultandan orman işletme imtiyazı almakla yetinmedi. Israrla Osmanlı Sultani'nin Avrupa'ya seyahat yapmaya zorladı. Sultan ısrarlara dayanamayıp Avrupa seyahatine çıktı. İngilizler Avrupa seyahati esnasında sultanı yakından takip ettiler. Özellikle sultanın Paris sergisinde gemilerle ve donanmayla yakından ilgilenmesini rapor ettiler. Eğer sultan İngiltere'ye geldiğinde donanma bir gösteri düzenlerse sultanın çok hoşuna gideceği gemi satın alacağını rapor ettiler.⁶ Sultan İngiltere'ye geldiğinde 26 Temmuz 1867'de Postmount'ta İngiliz donanması sultana özel bir gösteri yaptı ve sultan bu gösteriden son derece etkilendi. Sultan söylendiği gibi donanma için İngilizlere gemi sipariş etti. İngilizler siyasi ve ekonomik baskılarla elde ettikleri İzmit ormanlarından elde ettikleri keresteden yaptıkları gemileri şimdi Osmanlı'ya satarak emperyalizmin ne denli kuşatıcı olduğunu gösteriyorlardı.

İzmit Orman İşletme Şirketi'nin ortaklık protokolü, İngilizlerin bu işi ne denli ciddiye aldıklarının ve ne denli ciddi yaptıklarını göstermektedir. Protokole dönersek şirket İzmit ormanlarından elde ettiği keresteyi Adapazarı'ndaki doğrama fabrikalarında işlemeyi, ya kiralamayı ya da satın almayı; bunlar olmaz ise fabrika kurmayı öngörmektedir. İzmit dışında zaman içinde başka toprakları satın alarak, ya da kiralayarak ele geçirmek kararlaştırılır. İngilizlerin özellikle Batı Anadolu'da satın aldığı toprak 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasında olduğu tahmin edilmektedir. Buna Rum, Ermeni ve Yahudilerin eline geçen topraklar da eklenince toplam 5 ile 6 milyon dönüm arasında toprak el değiştirmiştir.⁷ Topraklarının el değiştirmesinin en önemli sonuçlarından biri Batı Anadolu'daki demografik yapının değişmesidir. İngilizler Batı Anadolu'daki tarım ürünlerini Avrupa'ya taşıırken artan tarım ürünleri ihtiyacını karşılamak için Adalardan Rumları Batı Anadolu'ya getirmiş ve kısa zamanda Rumların nüfusu bölgede olağanüstü artmıştır.⁸

İzmit Orman Şirketi İzmit'te yetişmekte olan ceviz, meşe, akağaç, porsuk ağacı, çınar, kestane gibi ağaçlarını kar amaçlı kesimini hedeflemekte. İşlenmiş bu ağaçların mobilya üretimi, satıcı ve ithalatını amaçlamaktadır. Şirket gerekli olan bina, depo ve iskele için varsa kiralama, satın alma yoksa yapma yoluna gidecek, taşıma için gerekli gemiler satın almak ya da inşa etmek yoluna gidilmesi kararlaştırıldı. Şirketin en düşük sermayesi 160.000 pound ve 10'ar poundluk 16 bin hisseye bölünmüştü. Şirketin yönetimi çok ayrıntılı bir şekilde belirlenmişti. Türkiye'de ticaret yapmak, fabrika açmak, maden işletmek gibi amaçlarla 1850-1913 tarihleri arasında Londra'da kurulmuş sermayeleri 10.000 ile 1.000.000 sterlin arasında değişen 166 yakın şirket bulunmaktadır.⁹ Türkiye'de özel İngiliz sermayesi hakkında yapılmış sistematik bir çalışma yoktur. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Statford de Redcliffe'nin 16 Kasım 1858'de İzmir-Aydın demiryolu temel atma töreninde yaptığı konuşma İngilizlerin Osmanlı ormanlarını işletme imtiyazını nasıl

4 BOA.A.AMD. 92/58.

5 PRO 30/22/89. Elçi Sultanın karakter analizi yanında demiryolu hobisinin olduğunu bildirir. PRO 30/22/92. Ayrıca Pro 30/22/93.

6 RRO.FO. 78/2010.

7 Kurmuş, *age*, s. 81.

8 Serdar Sarısır, *Demografik Oyun*, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s. 101-122.

9 Kurmuş, *age*, s. 11.

aldıklarını göstermektedir. Redcliffe konuşmasında “Hepimizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar ardına kadar açılmazsa kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak bu kapılar açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim”.¹⁰ 1870'lerin sonuna doğru Osmanlı devleti İngiltere'nin politik ve ekonomik denetimi altına girdi. Osmanlı devlet adamları arasında Osmanlı Devletinin çıkarlarını gerektiği gibi koruyabilmesi için İngiltere, devlet sırları dâhil her şeyi bilmek zorundadır anlayışı hâkim hale geldi.¹¹ Londra'da kurulan İzmit Orman Şirketi üzerinden İngilizlerin Osmanlı'yı nasıl yarı sömürge haline getirdikleri yeni çalışmalarla daha belirginleşecektir.

Kocaeli ile ilgili iki İngiliz belgesi Milli Mücadele sırasında Kocaeli'nin konumuna dikkat çekmekte, tehcire tabii tutulan Bahçecik Ermenilerine dair bilgiler içermektedir. Teğmen C.E.S. Palmer İzmit ve çevresini özellikle Bahçecik'i ziyaret eder. İzlenimlerde bulunur. 13 Aralık 1918'de Bahçecik Ermenilerine dair raporunu Dış İşlerine gönderir. Palmer, birkaç memurun dışında Bahçecik'te yaşayan insanların tamamının Ermeni olduğu bilgisıyla raporuna başlar. Eskiden 2200 ev barındıran Bahçecik'te 12.000 civarında insan yaşadığına dikkat çeker. Ziyareti sırasında 400 civarında evin zarar gördüğünü, 600'ünün kısmen yıkıldığını, 1200'ünün tamamen yıkıldığını belirtir. Boş evlerin hükümet tarafından satıldığını, satın alanların kerestesini yakmak ve satmak için aldığı, sonra da yıktıklarını, sürgünden gelen 1089 kişiden 51 yetişkini rahat bırakırlarken 3000 civarında kişinin yaşayıp yaşamadığının bilinmediğini belirtir. Karlı ticaretle uğraşan Protestan ve Katolik Ermenilerin en kötüsünden kaçıp kurtulurken tembel Ortodoksların katliam bölgesi Derzor'a (Suriye) nakledildiğini tekrar dönenlerin ise çok kötü durumda olduklarını¹² kendisine İstanbul'dan eşlik eden Mr Mexhes'in bir yardım komitesi oluşturduğu hükümetin insanların ihtiyacını sağlama konusunda yetersiz olduğuna işaret eder. Rapora göre, 66 altı Ermeni yetim patrikhaneye yerleştirilmiş. Amerikan kolejlerinde isimleri ve dinleri değiştirip Türk öğrenci ile birlikte yaşamaktadır. Çocukların çoğu bitlidir. Ermeniler zorunlu göç sırasında sadece yataklarını alabildiler. Pek çoğu mallarını günlük fiyatlara sattılar. Üç kilisenin yağmalandığı, süslerinin çalındığı, mezarlarının tahrip edildiğini, 200 kişi çalıştıran büyük bir ipek fabrikasının içi boşaltılarak yakıldığı bilgisini verir. Palmer Arslan Bey'e gideceğini orada da durumun benzer şartlarda olacağını düşündüğünü yazar.

Teğmen P. Slade İzmit ve çevresine dair gönderdiği 19 Kasım 1919 tarihli raporda İngiliz ve Damat Ferid'in istek ve arzusuna uymayan direniş gösteren memurların listesi yapılmış, kimin İngiliz ve sadrazam yanlısı olduğu kimin olmadığı tespit edilmiş bu listenin bir kopyası Bab-ı Ali'ye gönderilmiştir. Slade İzmit mutasarrıfının asilerle (Milli Kuvvetler) baş edemediğini yerel halkın silahlandığını, düzeni sağlamak için 200 kadar daha asker istediğini rapor eder. Gebze ve Darıca çevre ve tepelerinde eşkıyaların hüküm sürdüğünü bu bölgede direnişçilerin güçlendiğine dikkat çeker.

Raporun devamında Marmara, Ege ve Karadeniz bölgesinde kendi ifadelerince asilerin (Kuva-i Milliyecilerin) durumları, sayıları hakkında bilgiler aktarılır. 11 Haziran 1919 tarihli raporda İzmit Mutasarrıfı Ahmet Anzavur ile görüşüldüğü, Anzavur'un İngilizlerden yardım istediği görülmektedir. Marmara bölgesinde kurulan Kuvva-i İnzibatiye'nin kuruluşunda İngilizlerin rolü bu raporda açık olarak ortaya çıkmaktadır. Anzavur isyanında İngilizlerin gerek mali gerekse silah olarak yardımları yine rapordan anlaşılmaktadır.

10 Kurmuş, *age*, s. VI.

11 Kurmuş, *age*, s. 14.

12 İzmit'te Katolik rahip ve rahibeler ve Protestan olan askeriyede çuha fabrikasında çalışan Ermeniler tehcire tabii tutulmamıştır. Süleyman Pekin, Murat Bayram, *Bahçecik Tarihi*, Berikan Yay, Ankara 2011, s. 147.

Slade raporunda Bahçecik'in durumunu konu edinir. Bahçecik'te güvensizlik durumunun devam ettiğini, sürgünden dönen Ermenilerin durumunun içler acısı olduğuna dikkat çeker. Yetim Ermeni çocuklarının Müslüman evlere yerleşmesi konusunda yerel yöneticilerin isteksiz olduğu 30 civarında Ermeni yetimin olduğu 5 Ermeni kilisesinin yıkıldığı 4 mezarlık çok fazla sayıda binanın yıkıldığını belirtir. 12.558 Ermeni'den 1493'ünün geri döndüğü ve 500'ünün de geri geleceğini tahmin eder.¹³ Pekin ve Bayram, Bahçecik tarihi kitabında özellikle iki rapordaki rakamlara yakın 12 bin Bahçecik Ermenisi'nin tehciye tabii tutulduğunu yazarlar. Yazarlar tehciye gönderilenlerin neredeyse tamamının geri döndüğünü belirtirken bir taraftan da Bekir Günay'ın 3.500 kadarı geri döndü ifadesini kitaplarına koymaktan da geri durmazlar.¹⁴ Günay'ın geri dönenler için sarf ettiği rakam İngilizlerin neredeyse iki katı kadardır. Tarih yazımında yaşanan sayı savaşlarının bir örneği Bahçecik Ermenileri için de söz konusudur. İngiliz subaylar Bahçecik Ermeni çeteleri ve tehcir arasındaki ilişkiyi dikkat çekmekten kaçınırlarken Pekin ve Bayram ise neredeyse gidenlerin tamamının döndüğü konusunda benzer bir karartma işini üstlenmiş durumdadırlar. Tarih örtülü olanı açığa çıkarmaktır. Örtülü olanı daha da karartmak değildir. Bahçecik Ermenilerinin yaşadıklarının örtmeden, karartmadan, çarpıtmadan olduğu gibi yazılmasında yeni belge ve bulguların yanında tarih yazımının daha evrensel ölçülerde yazılmasının önemsenmesi gerekmektedir.

Slade'nin raporunun devamında Samsun'da bulunan Mustafa Kemal'in de İngiliz istihbarat birimleri tarafından takip edildiği hakkında merkeze raporlar gönderildiği anlaşılmaktadır. İngilizler Levanten İngiliz ailelerine mensup gençleri İngiliz ordusuna almışlar, gayet iyi Türkçe konuşan bu gençler casus olarak İngilizler tarafından kullanılmıştır.¹⁵ İngilizler İstanbul'u işgal eder etmez geniş çaplı bir istihbarat örgütü kurdukları Ege, Marmara ve Karadeniz ahalisinin silahlanma durumlarını yakından takip ettikleri raporlardan anlaşılmaktadır. Bu durum bize İngiliz emperyalizmin kurulması ve kurumsallaşmasında istihbaratın ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

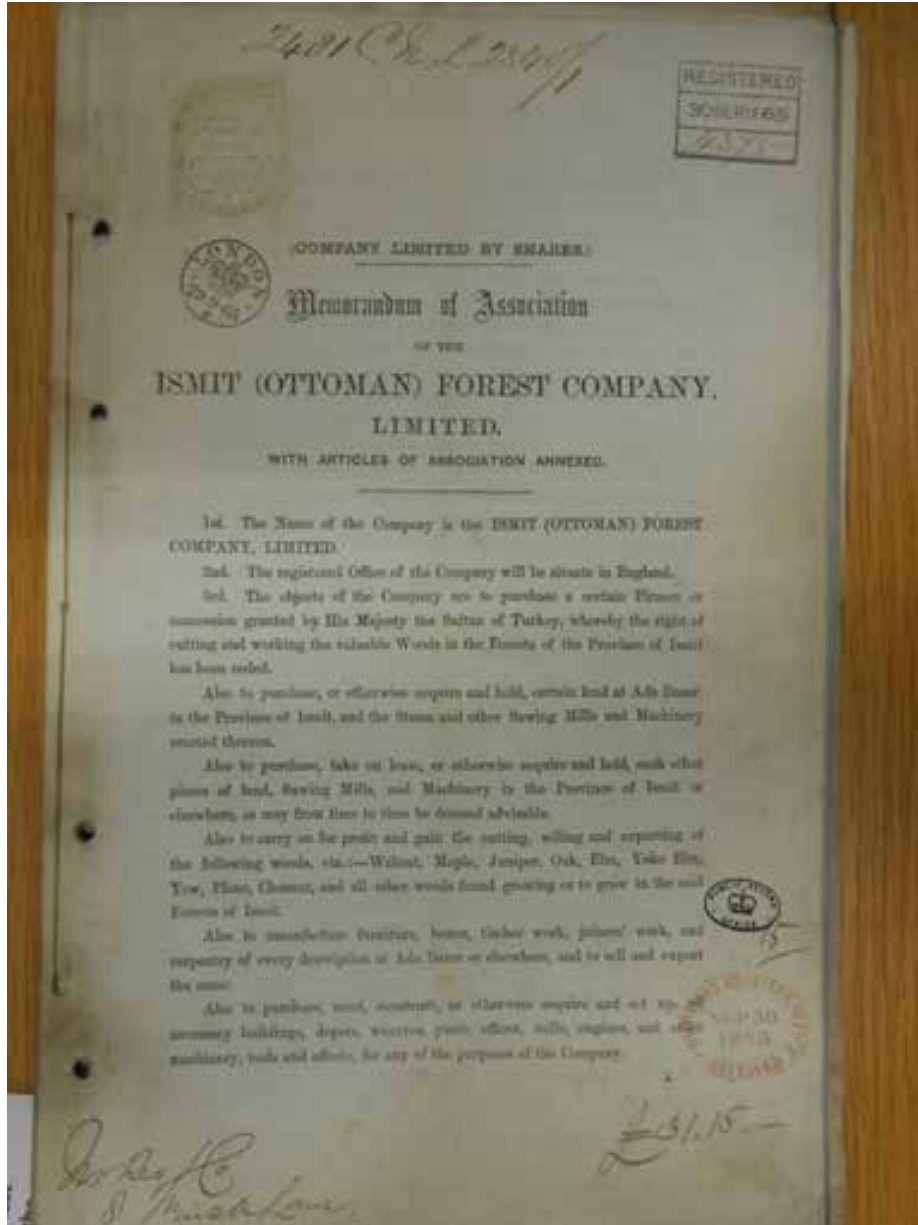
Sonuç

Tarih yazımının en önemli malzemesi olan arşiv belgeleri şehir tarihi araştırmalarında son derece önemli kaynaklarından biridir. İngiliz belgelerinde Kocaeli ve çevresi ile ilgili pek çok belge olmakla birlikte biz daha çok genel tarih yaklaşımını etkileyecek belgelere yer verdik. İzmit Orman Limitet Şirketi üzerinden Osmanlı'nın yarı sömürge oluşuna dikkat çekerken İngiliz emperyalizmin kuruluşunda ekonomik ve siyasi baskının yanı sıra elçi raporlarının ne denli önemli olduğuna dikkat çektik. İngilizler istihbarat çalışmalarını Milli Mücadele sırasında etkili bir şekilde kullandılar. İki İngiliz raporu İngilizlerin Levantenler ve yerli halkı da kullanarak bir istihbarat ağı oluşturduklarını ortaya koymaktadır. Anzavur gibi Milli Mücadele karşıtı hareketleri İngilizler maddi, silah ve asker yardımı ile destekledikleri, Kuva-i İnzibatiye'nin kurulmasında aktif olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır. İngiliz arşivinde ve kütüphanelerde yer alan seyahatnameler göstermektedir ki "Seyahatnamelerde Kocaeli" çalışmaları yapılmaya devam edecektir. Kocaeli kent tarihi çalışmalarının bilimsel nitelik kazanması için Osmanlı ve diğer ülke arşivlerinin karşılıklı olarak kullanılması gerekmektedir. Sorun tek başına kent tarihi değil kent tarihini ülke ve dünya tarihinin bir parçası olarak okumak olmalıdır. "Kent fetişizmi" genel tarih çalışmalarını yapmayı zorlaştıracaktır. Tasviriden analitik analizlere doğru evrilen tarih çalışmaları kent tarihi çalışmalarının niteliğini önemli ölçüde değiştirecektir. Evrensel ölçülerde tarih yazma anlayışı örtme, karartma, saptırma gibi suistimalleri önleyerek tarihi toplumların kâbusu ve ayak bağı olmaktan çıkaracaktır.

13 PRO. FO 608/79/3

14 Pekin-Bayram, *a.g.e.*, s. 160.

15 Cami Baykurt, *Anılar*, Defter 1, Türk Tarih Kurumu D. 83, (yazma), s. 19.

EK 1. Osmanlı İsmiit Osmanlı Orman Şirketi Ortaklık Protokolü

عظمتی انتم حقیدی
انگیزه دولتی در حاکم لایم بکونه بعضی مناسب دولت ممالک اورماندونه کرانه قطع و سایر جمله بوندی کی طرف سلسله نبه و نه دنی ممالک کورسنگ
مناسب اورماندونه شرایط نظمی کخته اولده کرانه قطع س عده برین و رغبت بورلی عاقله بیه الدوله ایجا شاکره اولغه اوزره مایه کبفت
اونسی انگیزه سبقی سره نری بولور جاننده افاده دولتی طرفنه کلاسه توافقام اراد اونسی اولسیل انجه مضمه مشورتش در بانه مذاکره اولزده
انگیزه دولتی بوزرکی بر مرز بر و مبارز فوئعه اولوب ممالک دولت عیدم جسم اورماندر موجودا برده بوندی اولدی بی جریه ساهه اوزراه مملکت
بونا ندی حایله فالوب و کرانه قطع سهولت اولده برلرم اولدونه قطع ابر بوندک برلر نه بشه بر سبب حسابال بوبم واردات کوهصولی
مأمول اولده شبرده استفاده اولما مافده داشود اورماندن اوزرک اوزره مخصوص مأمور لر تقبیه و تقاضات لایم سسی ترتیب و تنظیم قلمسه بر
نمیانت شکلند و مصارفات و فوجی موقوفه سسی هکوز موقوف اجرام فونله مافده اولدونه دولت متالایک طبی اوزرته موجود اولدور اوزراه
دولت عیدم لایم اوزری حسب الموقر کرانه قطع جائ اولماندی تقبیه اجم بعضه مناسب اولدونه کرانه قطع رضمت و برلر یک و قطع اولدونه
انجا جدرک برلر نه یکینه عیس اجم بشه برلک کی و ملک دولتم هکوز در لوی ایزی واقع اولدونه شرایط لازم کخته فونرینی حاره اولدونه اورماندونه
قطع ابره جکری کرانه قطع امانده طوبه مایه تقبیه و بالابجاب شوب ابره جکری بوندونه فواتر مکبه طبع اولدونه کرانه قطع بوندک اجمونه اولدونه
فونلدرانو بر مفاوله موقر اولدونه برکونه محذور دنی اولدونه جفته بشه شوزمانه نازکک اتر حشود سینه بولنجه هم استفاده کله در کار اولده
بوم برودونک اوزرته موقر اولدونه بله جوده گمانت کورمک ابرو کته با بوندک استی مذاکره بر کیشکده افکار یز درده دوشوره جلت
برهال اولدی جوقه خارجه نظارت جمید سیم سفارت جیده بوندک شرایط اساسه سنک مذاکره اونسی محمد تقی فخریه برجم اولجاب هکوز و جمل اوزرته
حقنه بازمانگی مصلحه و شرفدور بولور بر نظره منشی انصار الله منشی بایم کتک تادری نغم فوئعه انتم اجم اجم

EK 2. İngilizlere Orman imtiyazının verilmesi

BİR GÖÇÜN VE HEYELANIN HİKÂYESİ: İSKÂNA AÇILIŞININ 30. YILINDA KARAMÜRSEL NUSRETIYE (AKPINAR) KÖYÜ HEYELANI VE MÜHENDİS MACKLER'İN RAPORU (1911)

İlhami YURDAKUL*

Giriş

18. yüzyılın son çeyreğinde Rusya, doğudaki geniş toprakları ve nüfusunun çokluğu sayesinde, özellikle savunma konumunda, yenilmesi zor bir ülkeydi. Bu avantajını iyi kullanan Rusya, Avrupa kıtasında İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya gibi güçlerle mücadele yerine Osmanlı Devleti ve Orta Asya devletlerinin aleyhine olarak güneye doğru yayıldı. Kafkaslardaki Müslüman Türk ve akraba topluluklar için 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'yla başlayan sürgün ve göç süreci sırasıyla 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Savaşı ve 93 Harbi'yle devam etti.

Bu son savaştan etkilenen ve Osmanlı topraklarına göçen geniş halk kitlelerinin arasında, bugün Artvin'in Hopa Kazası'na bağlı, Başköy halkı da vardı. Etnik bakımdan Gürcü olan Müslüman Başköy halkı mevcut köylerini terk ederek halifenin egemen olduğu topraklara göçtü. Osmanlı Devleti de Kafkaslardan göçen tüm Müslüman Türk ve akraba topluluklara olduğu gibi Başköy halkına da, hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak, kucak açtı. Başköy halkı İzmit'in Karamürsel Kazası'nda iskân edildi. Köyün adı da iskân sürecinde yeni yerleşim alanlarına verilen isimlendirmeye uygun olarak Nusretiye oldu.

Hilâfetin Dinî-Siyasî Nüfuzu ve Osmanlı Sınırları Dışında Kalan Müslüman Türk ve Akraba Topluluklar

Osmanlı sultanları, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle "sultan" unvanının yanına "halife" sıfatını da katarak "halife-sultan" çifte unvanını kullanmaya başladı. Bu çifte unvanı haiz Osmanlı padişahları ilk kez *hilâfetin dinî-siyasî* gücünü, bir argüman olarak, egemen olduğu toprakların bir parçasının elden çıkması üzerine burada kalan Müslüman toplumun haklarını korumak amacıyla, Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nda (1774) kullandı¹.

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölümü, ilhami.yurdakul@bilecik.edu.tr

1 Bu antlaşmadan 74 yıl önce 1700 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kırım Hanlığı'na vermekte olduğu haracın ilgasını ve Rusya'nın istiklalini tasdik etmiştir. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, s. 485-486. Hilâfetin dinî-siyasî bir argüman olarak daha önce kullanılmasına dair bkz. İlhami Yurdakul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Açe İlişkileri-Osmanlı Hilâfetinin Güney Asya'daki Dinî-Siyasî Nüfuzu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (Güz 2005), Sayı XIII, s. 19-48.

Bu antlaşmaya göre Osmanlı ve Rusya, Kırım'ın bağımsızlığını tanıyacak ve Kırım halkı dinî bakımdan halifeye bağlı olacaktı. Osmanlı Devleti de Rusya vatandaşlarının Kudüs'teki kutsal mekânların ziyareti başta olmak üzere taleplerini dikkate alarak aksaklıkları giderecekti². Rusya ile yapılan Aynalıkavak Tenkihnamesi'yle (1779) Osmanlı Devleti'nin Kırım ile alakası sadece hilâfetin dinî nüfuzuna hasredildi. Bu antlaşmaya göre, Kırım hanı seçilen kişi halifeye arz edilecek ve halife de bunu bir menşurla onaylayacaktı. Böylece Rusya halifenin Kırım üzerindeki nüfuzunu sadece bu dinî merasimle sınırlandırarak siyasî nüfuzunu tasfiye etti³.

Müslüman Kıpçak Türkü'nün (Tatar) vatani olan Kırım ile Orta ve Kuzey Kafkaslarda tarafsız bir bölge olan Kabartay topraklarının işgalinden sonra Rusya'nın yeni hedefi Güney Kafkasya toprakları ve halkları idi. Kırım Yarımadası da esasen hem coğrafi olarak hem de yaşayan toplumlar bakımından Kafkasların bir parçasıydı⁴. Kafkasya'da tarih boyunca yerli kavimlerden Çerkezler, Abhazlar, Çeçen-İnguşlar, Dağıstanlılar (Avarlar, Lezgiler, Laklar, Darginler) ve Gürcüler; Türk kavimleri olarak Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Karapapaklar, Kundurlar, Kalmuklar, Azeriler ve Türkmenler; Hint-Avrupa kavimleri olarak ise Osetler, Ermeniler, Sıvanlar, Farslar, Alanlar ve Ruslar yaşamıştır. Bu kavimlerden Çerkezler ile Dağıstanlılar, Kafkasların kuzey ve doğusunda Çerkezistan ve Dağıstan topraklarında, daha kuzey bölgesinde ise Terek ve Kuban nehirlerinin arasında Kabartay topluluğu yaşamaktaydı. Kafkasya'nın güneyinde Gürcüler, Abhazlar ve 16. yüzyılda Müslüman olup Balkanlardaki Boşnakların Kafkaslardaki muadili olan Acarlar (Acaristan/Batum); Kafkasya'nın doğusunda ise Azeriler ve diğer Türkmen kavimleri bulunmaktaydı. Bu bölgelerde yaşayan Türk ve akraba toplulukların tamamı Müslüman'dı⁵.

Osmanlı Devleti 1826 yılında yeniçeri ordusunu, yani düzenli kara ordusunu ilga etti. Bundan bir yıl sonra da İngiliz, Fransız ve Rus deniz kuvvetleri Navarin Limanı'nda (1827) Osmanlı donanmasını yaktı. Osmanlı Devleti'nin yeni bir kara ordusu ve deniz donanmasını kurma çalışmaları devam ederken Ruslar 26 Nisan 1828 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etti. Rus ordusu ciddi bir direnişle karşılaşmadan Karadeniz'in stratejik liman şehirlerinden Kırım'ın doğusunda bulunan Sucuk-kale (Novorossiysk), daha doğusunda bulunan Mamay-kale (Sochi) ve Abhazya Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Sohum-kale

2 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesi; "(...) tevâif-i Tatar bi'l-cümle rey ve intikalleri Âl-i Cengiz soyundan intihab ve nasb olunan kendü hanları mustakil olan taht-ı hükümetlerinde olmağla ve bir zamanda düvel-i uhradan bir devlete ve hiç bir maddeye muhasebe vermemek şartıyla atık kanun ve âdetleri üzere merkûmları hükm (...) ve Cenâb-ı Bâriden gayri kimseye tâbi olmamak üzere (...) mezhepleri ehl-i İslâmdan olup (...) imâmü'l- müminin ve halifetü'l-muvahhidîn olduğuna binâen tâife-i merkûme akd olunan serbestiyet-i devlet memleketlerine hâlel getürmeyerek umur-i diniyye ve mezhebiyelerini taraf-ı hümayunun hakkına şer'iat-ı İslâmiye müktezâsınca tanzim edeler. (...) Muâhedât Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297, III, s. 255-256; 8. maddesi de; "Rusya Devleti'nin gerek ruhabîn zümresinden ve gerek sâir reayasından olanlara tamamen ruhsat verile ki Kudüs-i şerîf ve şayeste-i ziyaret olan sâir mahallere seyahat edeler (...) esna-yı tarikde dahî bir dürtü cizye ve haraç ve vergü ve aslâ bir tekâlif talep olunmaya sâir devletin reayalarına verilen fermanlar ve yol emirleri ve mersûmûna dahi vech-i lâyiki üzere edâ olunalar ve madem ki Devlet-i aliyemiz arazisinde ikâmet edeler kendülerine bir dürtüdahl ve taarruz olunmayub kuvvet-i ahkâm-ı şerîf müktezâsınca tamamen himayet ve siyanet olunalar". Bkz. *Muâhedât Mecmuası*, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297, III, s. 258-259.

3 1783 yılında da Ruslar tarafından Kırım Hanlığı, yaklaşık 30 bin Kırımlı Müslüman öldürülerek işgal edildi. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970, VII, s. 24-40; Danişmend, *Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 57-59. Türklerin ve diğer Müslüman toplulukların Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya göçme veya göçürülme hikâyelerine dair bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, İstanbul 2006, s. 21-23; Nedim İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999; Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998; Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, İstanbul 2011, s. 5-14.

4 Kafkasya genel olarak batıda Karadeniz, doğuda ise Hazar Denizi arasındaki sahanın adıdır. Bu sahanın kuzey sınırı Don ve Volga nehirlerinin birbirlerine yaklaştığı nokta, güney sınırı ise Aras nehrinin aşağı kısmıdır. Bu sahada bulunan Kafkas Dağı'nın kuzeyine Kuzey Kafkasya (Kafkasönü), güneyine ise Güney Kafkasya veya Maveray-ı Kafkas (Transkafkasya) denir.

5 Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2000, s. 4-5.

(Sukhum), liman şehirleri ile Anadolu'nun kilidi Erzurum ve Bayburt'ı işgal etti.

Böylece Kafkasya'nın kuzeybatısında bulunan ve Azak Denizi'ne dökülen Kuban (Kuman) Irmağı'ndan Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nde bir kaza merkezi olan Çürüksu'ya (Kobulet) kadar Karadeniz'in kuzeydoğu ve doğu kıyıları Rusların egemenliğine girdi. Edirne Antlaşması'yla (02.09.1829) Erzurum Osmanlı idaresinde kaldıysa da Ahıska ve diğer Müslüman Türk ve akraba toplumların yaşadığı topraklar Rusya'nın işgaline girdi. Ayrıca bu antlaşmayla Ermenilere, taşınır mallarıyla birlikte Rusya'ya göçme hakkı tanındı. 1829-30 yıllarında Erzurum, Kars ve Doğubayazıt'tan Güney Kafkasya'ya 90 binden fazla Ermeni göç etti⁶. Böylece Kafkaslarda tampon bir Ermeni devletinin temelleri atıldı⁷.

Devam eden süreçte Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'nı Fransa ise 1740 kapitülasyon antlaşmasına atıfta bulunarak Kudüs'teki kutsal mekânlar üzerindeki ihtilafın temsil ettikleri mezhep lehine sonuçlandırılmasını istediler. Kutsal yerlerdeki dinî nüfuz ve hâkimiyet meselesi, zamanla tüm mezhep üyelerinin hamiliğini isteme ve bunu bir belgeyle de resmileştirme çabasına dönüştü. Rusya'nın bu yöndeki ısrarlı talepleri de Kırım Savaşı'nın (1853-1856) çıkmasına sebep oldu. Ortodoks Rusya'nın bu talebine karşı olan Katolik Fransa ve Protestan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmasıyla Rusya yenildi. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı sonrasında 3 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'yla, eş zamanlı, Islahat Fermanı'nı ilan ederek Osmanlı halkı arasında eşitlik vaat etti. Bu antlaşmayla Avrupalı devletler de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü güvence altına aldılar⁸.

Öte yandan Ruslar, Karadeniz'i bir iç deniz yapmak, İstanbul'u işgal etmek ve sıcak denizlere inmek istiyordu. Bu nedenle Ruslar, 19 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne yeniden savaş ilan etti. Balkanlarda Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın Kafkaslarda ise Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kahramanlıklarına rağmen bitmek tükenmek bilmeyen Rus saldırıları karşısında Osmanlı Devleti iki cephede de yenilgiye uğradı. Bu son savaşta Kafkas Müslümanları gerek Rus sınırları içinde gerekse Osmanlı sınırlarında Ruslara karşı Osmanlı Devleti'yle beraber mücadele etti. 1828-1830 yıllarında Anadolu'dan göçürülen Ermeniler ise Ruslarla beraber milis güç olarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı. Özellikle bu son savaşla beraber Müslüman Türk ve akraba toplumlar için Kafkasya'dan göç, sürgün ve katliam süreci hızlandı.

Hilâfetin Dinî-Siyasî Nüfuzu, Göç ve Osmanlı'nın İskân Politikası

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Kırım ve Kıpçak bozkırlarından gelen göçmenlerin bir kısmı Balkanlarda Bucak ve Dobruca'ya yerleştirildi. Bu muhacirlere bedelsiz olarak toprak dağıtıldı, vergi ve askerlikten muafiyet hakkı tanındı. Tanzimat'tan sonra bu uygulamalar daha düzenli hale getirildi. Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası ise ata yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Kırım Tatarlarının Rumeli topraklarına iskân hakkında hazırlanan düzenleme iskân politikasına temel teşkil etti. Bu düzenlemeye göre bütün muhacirler 10 yıl süreyle vergiden ve 25 yıl boyunca da askerlikten muaf tutulacaklardı. Ayrıca verimli arazilerin bulunduğu sahalara ve köylere iskân edileceklerdi. İskân edilecek muhacirlerin evlerinin yapılmasına nakdî ve aynî katkı yapılacaktı. Geçimlerini

6 Osmanlı Devleti bu antlaşmayla Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Boğdan, Eflak ve Sırbistan'a özerklik veremeyi kabul etti. Erzurum Ermenilerinin çoğu (7.300 hane/36.500 kişi), Ahıska ve Ahılkelek bölgesinde, Kars Ermenileri (2.500 hane), Gümrü ve Talin'a; Beyazıt Ermenileri (4.215 aile) Gökçe (Sevan) Gölü kıyısında iskân edildi. Bu bölgeden göçürülen diğer unsurlarda yine Kafkasya'nın stratejik mevkiilerde iskân edildi. Fahri Velahoğlu, *1828-1829 Osmanlı Savaşları ve Acı Sonuçları*, http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayı10/parcali/30_siralı-1.pdf.

7 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988, s. 382-408.

8 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 65-74; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000, s. 43-56.

temin edebilmeleri için tarım araç-gereçlerinin yanı sıra tohumluk, öküz ve araba da bedelsiz olarak verilecekti. Devletin yapmış olduğu bu yardımların bedellerini muhacirlerin, ekonomik durumlarını düzelttiklerinde, geri ödemeleri umulmaktaydı. İskân politikası ve muameleleriyle doğrudan Nafia Nezareti ile Şehremaneti ilgilenmekteydi.

1859 yılından itibaren Kırım Tatar ve Nogay Türkleri, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz limanlarına yoğun bir şekilde gelmeye başladı. Bu muhacirlerin iskân işlerini yürütmek üzere 1860 yılında Muhacirîn Komisyonu kuruldu. Kırım ve Kafkaslardan muhacir gelmeye devam ederken Çerkezlerin (Adigalar) 1864 yılındaki Büyük Sürgün'ü bu sürecin zirvesi oldu. Dolayısıyla bu boyuttaki kitlesel bir göç için uygun arazilerin tespiti, nakilleri ve iskânlarında büyük aksaklıklar yaşandı. Başlangıçta Rumeli topraklarına iskân edilen muhacirler kitlesel göç hareketlerinden sonra Anadolu ve Suriye'ye de iskân edilmeye başlandı. 1865 yılında kitlesel göç hareketinin azaldığı düşünülerek Muhacirîn Komisyonu ilga edilerek küçük bir idarî birime dönüştürüldü. 1875 yılında da Zaptiye Nezareti'ne bağlandı. Ancak Osmanlı Devleti, tahmin edilemez boyutlarda ve olumsuz şartlarda yeni bir göç dalgasının arifesindeydi⁹.

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi olarak meşhur olan Osmanlı-Rus Savaşı'nı (1877-1878) kaybetmesi üzerine Kafkasya'dan ve Rumeli'den Anadolu'ya yoğun bir güç oldu. Rusya, işgal etmiş olduğu Kafkas topraklarındaki Müslüman Türk ve akraba toplumlarını cezalandırma ve göçe zorlama politikası izledi. Savaş sonrasında da dinî, siyasî, iktisadî ve psikolojik baskılarla sürgün ve katliam pekiştirildi. Vatanlarından göç eden veya zorla sürülen Müslümanların yerine ise Ruslar yerleştirildi. Bu büyük göç dalgaları üzerine göçmenlerin iskân işlerini daha düzenli yürütmek için 18 Haziran 1878 tarihinde İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu kuruldu¹⁰.

Başlangıçta Müslüman halk bozguna uğrayan ordu birlikleriyle beraber hareket ettiği için Osmanlı hükümetinin planlı-programlı bir göç politikası yoktu. Rusya'nın Panslavist politikasına mukabil ülke sınırları dışında kalan Müslümanları korumak ve onların yardımlarına yetişmek II. Abdülhamid'in Panislamist (İttihad-ı İslam) politikasının bir gereği idi. Üstelik Halife-sultan Abdülmecid'den sonraki bütün Osmanlı padişahlarının anneleri Çerkez idi. Halife-sultan II. Abdülhamid, her ne sebeple olursa olsun selefleri gibi Rumeli ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmek isteyen dindaş ve akraba topluluklarının göç isteklerine olumlu cevap verdi. Osmanlı Devleti'nin Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlere gösterdiği yakın ilgi ve şefkat de göçü cazip hale getiren nedenlerden biriydi¹¹.

Müslüman Türk ve akraba topluluklar da halifenin ülkesine göç etmek istiyordu. Nitekim Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin bir atama vesilesiyle II. Abdülhamid'e yazdığı arzındaki âmin cümlesi 19. yüzyılda Müslüman toplumlarının halife algısına tercüman olması bakımından dikkate şayandır. Öyle ki Hasan Hayrullah Efendi dua cümlesinde; "*Âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah; Yeryüzünün halifesi ve Mekke-Medine'nin hizmetçisi, yedi kıta/iklim padişahı ve adaletli padişahlar padişahı efendimiz hazretlerini kıyamete kadar şan ve güç tahtında tam bir afiyetle ve büyük bir vakarla ve Allah'ın daimi muvaffakiyetine yakın etsin.*"¹²

9 Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, İstanbul 2011, s. 14-22.

10 Geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 22-23; 40; 130-149; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul 1998; Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, s. 25-65; Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, s. 22-27.

11 1893 yılına kadar Rumeli ve Kafkasya'dan Anadolu'ya yoğun bir şekilde göç devam etti. Bu süre zarfında İzmit'te de 46.463 kişi iskân edildi. Bu göç sonraki yıllarda da devam etti. Göçmenlerin sayısını kesin olarak belirlemek mümkün olmamakla beraber 1878-1908 yılları arasında 30 yılda Kırım ve Kafkaslardan Osmanlı topraklarına göç edenlerin sayısının yaklaşık 500.000 olduğu tahmin edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, s. 65-101.

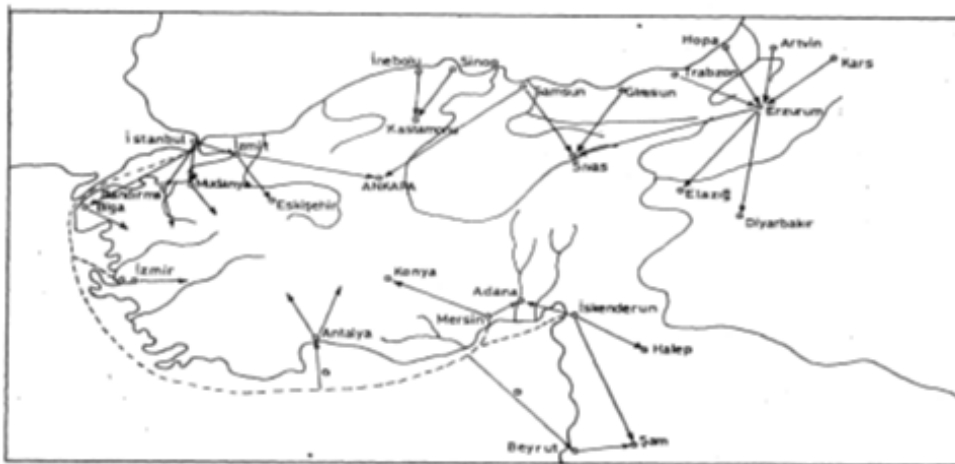
12 Orijinali ise; "*Hazret-i rabbu'l-âlemîn, halife-i rû-yi zemîn ve hâdimü'l-Haremeyn-i şerîfeyn olan pâdişahımız pâdişâh-ı heft-kışver ve şehîn-şâh-ı adâlet-küster efendimiz hazretlerini ilâ yevmi'd-dinde erîke-i şân u şevketde bâ-kemâl-ı âfiyet ve iclâl-i mekîn ve hemîşe-i tevfkât-ı ilahiyesine karîn buyursun. Âmin.* (12 Cumâdelülâ1293/5 Haziran 1876).

diyordu. Önceki devir şeyhülislamlarının yazdığı âmin cümlelerinde de hilâfet vurgusu olmakla beraber II. Abdülhamid'in "yeryüzünün halifesi, Mekke-Medine'nin hizmetçisi ve yedi kıta/iklim padişahı" olduğuna dair tasvir siyasî bir anlam da içermektedir. Bu durum II. Abdülhamid'in saltanatının başından itibaren İslamcılık siyasetinin belirginleştiği ve şeyhülislamın da bu siyasete uygun dua cümleleri yazdığını göstermektedir.

II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam siyasetini daha da görünür kılan hadiselerden biri de 93 Harbi oldu. Nitekim savaş akabinde göçmenler, Kırım ve Kafkasya'dan aşağıdaki haritada resmedildiği gibi deniz veya kara yolunu kullanarak Anadolu'ya geldiler. Görüldüğü üzere Müslüman Türk ve akraba topluluklar deniz yoluyla Rusya'nın 1774 yılında işgal ettiği Sivastopol liman şehri ile 1828 yılında işgal ettiği Sucuk-kale, Sohum-kale ve Batum liman şehirlerinden Trabzon, Giresun, Samsun, Sinop ve İstanbul'a getirilmekteydi. Karayolunu kullananlar ise Artvin ve Erzurum üzerinden göç etmekteydi.

GÖÇMENLERİN RUSYA'DAN AYRILDIKLARI VE TÜRKİYE'DE ÇIKTIKLARI LİMANLAR.

GÖÇMENLERİ İSKAN YERLERİNE GÖTÜREN YOLLAR

Bin bir zorluk ve zahmetle denizden ve karadan emirü'l-müminîn olan halifenin ülkesine ulaşanlar ise yukarıdaki ikinci haritada gösterilen şehirlerdeki boş arazilere yerleştirilmek amacıyla göç yolculuklarına devam ediyordu¹³.

Kars, Artvin, Hopa ve Trabzon'dan Erzurum'a gelen göçmenler buradan Sivas, Elazığ ve Diyarbakır'a; Giresun'a gelenlerin bir kısmı Sivas'a; Samsun'a gelenlerin bir kısmı Sivas ve Ankara'ya; Sinop ve İnebolu'ya gelenlerin bir kısmı Kastamonu'ya; İstanbul'a gelenlerin bir kısmı İzmit, Mudanya, Bandırma, Biga, İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun ve Beyrut'a deniz yoluyla götürülmekteydi. İzmit'e gelenlerin bir kısmı Ankara ve Eskişehir'e; Mersin'e

13 Geniş bilgi için bkz. Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, s. 115-116.

gidenlerin bir kısmı Konya ve Adana'ya; İskenderun'a gidenlerin bir kısmı Adana ve Halep'e; Beyrut'a gidenlerin bir kısmı da Şam'a yerleştirildi.

Görüldüğü üzere İzmit hem bir iskân sahasıydı hem de daha iç kesimlere göçmenleri ulaştıran ara bir istasyon idi¹⁴. Ancak iskân sırasında eski yerleşim sahaları da zaman zaman kullanılmakta ve bu yüzden sorunlar çıkmaktaydı. Bazen de iskân memurları yetkilerini aşarak bazı suüstimallere meydan vermekteydiler¹⁵. İzmit Sancağı'nın diğer kazaları gibi Karamürsel Kazası'nda da Kafkaslardan gelen Müslüman Türk ve akraba toplulukları için boş araziler tespit edilerek yerleşime açıldı. Karamürsel'de iskâna açılan köylerden biri de Nusretiye Köyü idi¹⁶.

Nusretiye Köyü Heyelanı ve Mühendis Mackler'in Raporu (1911)

Mühendis Mackler'in¹⁷ raporunda (Ek 5) ifade ettiği gibi "*Rusya ile vuku' bulan muhabere-i ahireden sonra Rusya'dan hicret eden Çerkezler ile meskûn olan*" Nusretiye Köyü yaklaşık otuz yıl önce iskâna açılmıştı¹⁸. Köy Muhtarı Mahmut Yılmaz'ın da teyit ettiği gibi köy halkı 93 Harbi sonrasında, bugün Artvin'in Hopa ilçesine bağlı olan, Başköy'den göçmüş ve Nusretiye Köyü'nde iskân edilmişti. Ekseri etnik olarak Gürcü olan köy halkının kimlik ve aidiyet bakımından İslamiyet, Türk Kültürü ve Türkiye vatandaşlığına büyük bir saygı ve sevgiyle bağlı oldukları anlaşılmaktadır¹⁹.

Nusretiye Köyü'nü çevreleyen dağların yüksekliği 500 ila 700 metre arasında ve köy arazisi "gayetle arızalı" idi. Öyle ki "*Nusretiye cihetindeki mevcut bütün arazi*" yakın zamanlarda farklı tarihlerde birbiri üzerine çökmelerden teşekkül etmişti. Bu arazi Karamürsel'den itibaren tahminen 6 kilometrelik bir sahadan müteşekkildi²⁰. Nusretiye Köyü'nün iskâna açılışından itibaren burada yaşayan muhtar ve diğer köylülerin ifadelerine

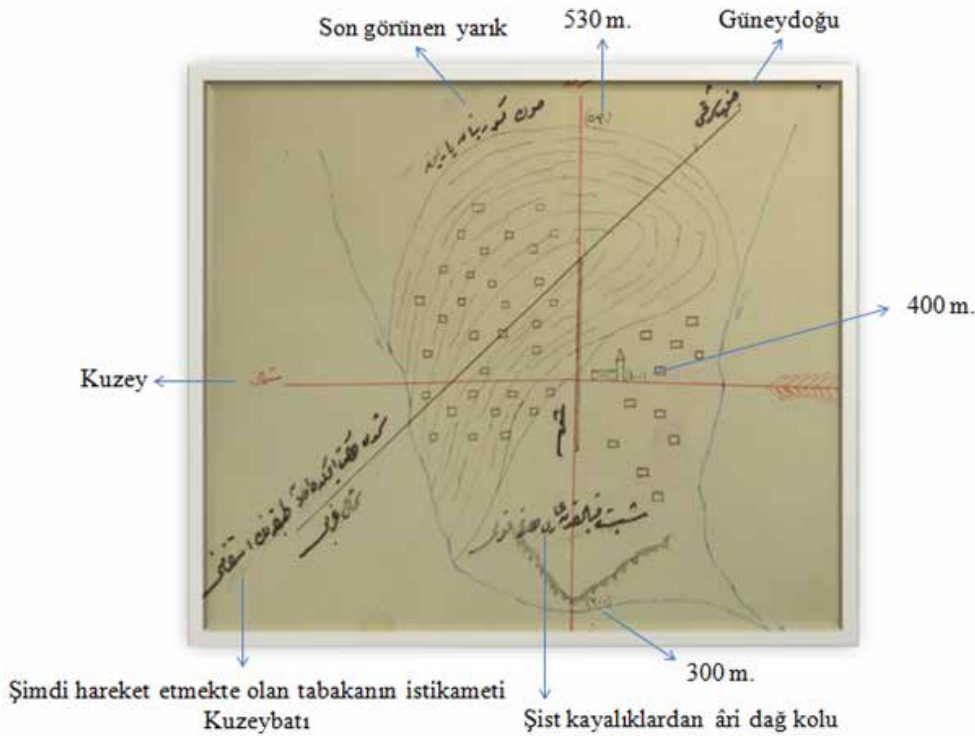
- 14 Öyle ki Gürcü ve Çerkez göçmenlerinin bir kısmı da İzmit Sancağı'na iskân edildi. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, s. 205. Yalova'da çok sayıda Gürcü, Laz, Çerkez ve Rumeli muhâcirleri yerleştirildiğinden boş arazi kalmadığı, yeni muhâcir gönderilmesinin yerli ahaliyi zorda bırakacağı Yalova'dan 14 Eylül 1883 (2 Eylül sene 1299) tarihinde Karamürsel Kaymaklığı'na bildirilmiştir. Bu belgede muhâcirler için nasıl büyük bir özveri sergilendiği de anlaşılmaktadır. Öyle ki, burada "*şimdiye kadar nahiyemize vürûd eden Gürcü ve Laz ve Çerkez ve Rumeli muhâcirlerinde nahiyemizde bulunan bi'l-cümle arazi-i hâliye üzerinde yedi-sekiz yüz hâneyi karîb muhâcirîn hüsn-i sûrette iskânlarına gayret ve süratle îvâ ve ikâdlarında dahi oldukça her bir muâvenet-i lâzimededen geri durulmamış ise de bundan böyle nahiyemizde asla arazi-i hâliye bırakılmayıp cümlesine muhâcirîn iskân edildiği cihetle ba'demâ muhâcirîn nahiyemize sevk ve naklolunduğu halde ahalî-i kadîmenin bâ-tapu taht-ı tasarruflarında bulunan arazi üzerine iskân etmekden başka bir çare-i mümkün olamayacağı ve şu cihetle ise asla rıza-yı âlî olamayacağı*" ifade edilmiştir. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, İstanbul 2012, Cilt. 2, s. 300.
- 15 10 Şubat 1893 (23 Receb 1310), Yıldız Sadaret, Hususi Maruzat Evrakı, Dosya nr. 269, Gömlek nr. 114, Belge nr. 1. Bazen iskân görevlilerinin suüstimleri de söz konusu oluyordu. Nitekim Karamürsel Kazası'nda ki Kafkas Çerkez göçmenlerinden Aktoprak ve Karadere köylerinde göçmenlere tahsis edilen arazilerin bir bölümü iskân görevlisi tarafından zabt edilerek Hristiyanlara verilmişti. Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, s. 250.
- 16 Ayrıca Karamürsel'de Hamidiye, Aktoprak ve Karadere köyleri de bu dönemde iskâna açılmıştı. 1880 yılında İzmit'e yerleştirilen Batum göçmenleri için yapılacak inşaatlarda kullanılmak üzere kereste yardımı yapılması ve vergi alınmamasına dair irade çıktı. Öte yandan Karadere Köyü'nde iskân olunan 3 hanede 23 Kafkasya muhâciri yaşamaktaydı. Bunların büyüklerine günlük 1'er kuruş, küçüklerine de 25'er pârâ olmak üzere 2.700 kuruşun İzmit Mutasarrıflığı'ndan verilmesi kararlaştırıldı (6 Kasım 1901/24 Receb 1319). BEO, AMKT.MHM, Dosya. 515; Gömlek 38, 13 Kasım 1901 (1 Şaban 1319); İrade, Maliye, Dosyanr. 47, Gömlek nr. 40.
- 17 Mühendis Mackler hakkında, şimdilik, bir bilgiye ulaşamadık.
- 18 Raporda genel bir tanımlama olarak Çerkez olarak ifade edilen köy halkının Müslüman Gürcüler olduğu anlaşılmaktadır. 93 harbinde Rus işgaline giren Acara, Batum ve Artvin bölgelerinden Anadolu'ya Müslüman Türk ve akraba topluluklarla beraber Müslüman Gürcüler de çok zor koşullar altında göç etmiştir. Bugün bunların iskân edildiği yerlerden biri olan Kocaeli'nde 8 köy, Gölcük'te 5 köy, Kandıra'da 2 köy ve Karamürsel'de 3 köy vardır. Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *SAU Fen Edebiyat Dergisi*, (2009/1), s. 103-105. Ayrıca Türkiye'nin diğer şehirlerindeki Müslüman Gürcü yerleşimleri için bkz. *Aynı Yer*, s. 102-103.
- 19 12.04.2014 tarihinde köy muhtarıyla yaptığımız görüşme.
- 20 Karamürsel Kazası genel itibarıyla dağlık ve arızalı bir araziye sahiptir. Ova kısmı sahilde küçük bir sahadan ibarettir. Toprakları: killi-kumlu, kireçli-kumlu, kireçli-killi ve humusludur. Kaza sınırları içinde en önemli çay Yaladere Çayı'dır. Bu çay özellikle bahar mevsiminde Nisan ve Mayıs aylarında suları kabarmaktadır. Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 187-188.

göre 1911 yılından önce “bu sene gibi şiddetli bir kış” yaşamamışlardı. 5 Mart 1911 (4 Rebiülevvel 1329) tarihinde gece saat ikide ansızın “tahte'l-arz bir gürültü ile beraber hanelerinin şiddetli bir suretle sallanmasından dolayı” Nusretiye ahalisi enkaz altında kalmamak için hemen evlerinden dışarı çıkmışlardı.

Mühendis Mackler, Nusretiye Köyü'ne olaydan 6 gün sonra gitmiş ve köydeki 42 haneden 10'unun tamamen, 11'inin de kısmen yıkıldığını, diğer 11 hanenin de “mütezil arazi üzerinde” bulunmaları yüzünden tehlike arz ettiklerini müşahede etmişti. Bunların dışındaki 11 hane ile cami ve mektep binası ise “şimdilik muhataradan vâreste” idi. Bu tarihte Nusretiye Köyü'nün toplam nüfusu 60'ı mektebe devam eden çocuk olmak üzere 249 kişiden ibaretti. Köy halkı heyelandan sonra civardaki köylere yerleşmişti ve yaklaşık 10 yetişkin erkek eşyaların muhafazası için köyde bekçilik görevi yapmaktaydı.

Biraz önce ifade edildiği gibi Nusretiye Köyü de “50 seneden noksan bir zamanda vuku' bulmuş olan arazi çökeltileri üzerine tesis” edilmişti. Bu yıkıntılar “kaymaya meyilli bir satıh” üzerinde idi. Ancak bu tarihe kadar yüksek miktarda bir kar suyuna maruz kalmamıştı. Bu seneki şiddetli kış nedeniyle sular bu kütleyi harekete geçirmişti. Öyle ki bazı yerlerde 6 metre yüksekliğinde çökeltiler meydana gelmişti.

Ek 1: Mühendis Mackler'in Heyelan Sahasıyla İlgili Krokisi (1911)

Yukarıda Mackler'in krokisinde görüldüğü gibi, meydana gelen heyelan güneydoğudan kuzeybatı istikametine doğru olmuştur. Mackler'in krokiyi çizdiği sırada heyelanın hareket etmekte olduğu kuzeybatı tarafında ve köy arazisinin taban/kaide kısmında krokide mavi renkle çizilen ve yönü okla gösterilen suyu gayet bol bir dere bulunmaktaydı. Heyelan sahası, bu mahalde gözle görülebilen ve alüminyum levhalar halinde kolayca ayrılabilir bir yapıda olan “şist kayalıktan ibaret dağ koluna dayanmaktaydı”²¹. Bu dere deniz seviyesinden 300 metre, cami ise 400 metre yüksekliktedir. “Müşahede olunan yarıklar” da 530 metre yükseklikte bulunmaktadır. Heyelan arazisi 230 metre yükseklikte ve batıdan

21 Mackler'in raporunda “şist kayalıktan ibaret dağ kolu” şeklinde tercüme edilen kısım krokide “Şist kayalıktan âri dağ kolu” şeklinde tercüme edilmiştir. Şist kaya, sağlam bir kaya değil hatta kolayca ayrılabilir levhalar anlamına gelir. Bu mânâda her iki tercümeden de arazinin sağlam bir zemine dayanmadığı anlamı çıkar.

doğuya doğru (krokide aşağıdan yukarıya) yaklaşık 1.500 metre uzunluğunda, kuzeyden güneye (krokide soldan sağa) 500 metre genişliğinde “bir kütle teşkil” etmektedir. “Krokide gösterildiği veçhile karyenin şimdilik” hasara uğramamış kısmının yukarısında da yarıklar vardı. Bu nedenle henüz hasar görmemiş 10 hane de güvende değildi. Bu bakımdan köyün “aynı arazi üzerine yeniden inşası” imkânsızdı. Bu nedenle de perişan ve çaresiz bir halde bulunan ahalinin geleceklerini güvence altına alabilmek için köyün “bir an evvel ahar mahalle nakli” için gerekli çalışmaların başlatılması gerekmektedir.

Mackler, Nusretiye Köyü’ne yakın yerlerde muhtemel yeni bir yerleşim sahası içinde gerekli incelemeyi yapmıştı. Mackler’in raporunda beyan ettiğine göre, köyün tesisi için Karamürsel’in batısında yaklaşık 10 km. uzaklıkta “Hersek ta’bir olunur tepede evkafa aid Altunzade namıyla ma’ruf bir çiftlik mevcut” ve iskân için uygundu. Bu çiftlik Hersek adlı küçük bir gölün güneyinde idi. Hükümet “iane ihsanına mecbur olduğu ahaliyi”, evlerini ve eşyalarını yeni yerleşim yerine nakil ettirecekti. Bunun için gerekli paranın temini ile yerinden sökülen ağaçların da yeniden dikilmesi gerekmektedir. “Nusretiye Karyesi’nin arazisi ziraat nokta-i nazarından birinci derecede olup” Nusretiye’nin batısında yaklaşık 1 kilometre uzaklıktaki Safiye Köyü ahalisine bu araziye satmak suretiyle gerekli finansman da sağlanabilirdi. Nusretiye Köyü’nde 42 hanenin bina kıymetleri de eklerde görüldüğü gibi tespit edilmişti. Buna göre 42 hanenin takdir edilen kıymeti 4.720 lira idi²².

Nusretiye köylüleri heyelan nedeniyle hükümetten yardım talep etmek için bir heyet oluşturmaktan da Mackler’in raporunu yeterli görerek vazgeçmişlerdi. Dolayısıyla bu rapor hem Nusretiye köylülerinin gözlem ve taleplerini, hem de hükümetin tayin ettiği bir mühendisin bizzat saha araştırmasını yansıtması bakımından önemlidir.

Nusretiye Köyü’nün Yeni Bir Sahaya Taşınma Kararı

Mühendis Mackler’in raporu üzerine hükümet Nusretiye köylülerinin yeni bir sahada iskânları için gerekli çalışmaları başlattı. Bu bağlamda raporda ifade edilen Hersek Gölü yakınında bulunan tepedeki çiftliğin satın alınması için girişimde bulunuldu. Çiftliğin istimlâk bedeli 13.000 lira idi. Bu bedelin bir kısmı iane, diğer kısmı ise 10 veya 15 senede taksitler halinde köylüler tarafından ödenecekti. Ancak bu satın alma işlemi için gerekli para ne Maliye Nezareti, ne de kredi ve benzeri yollarla temin edilebildi (21 Eylül 1911/8 Eylül 1327)²³. Böylece Nusretiye köylülerinin Mühendis Mackler’in raporunda ifade edilen çiftlik sahasına iskânları mümkün olmadı.

Bunun üzerine hükümet, İzmit Mutasarrıflığı ve Karamürsel Kaza Meclisi, heyelanzedelerin iskânı için yeni bir sahanın tespiti çalışmalarına başladı. Yapılan saha ve fizibilite çalışmaları sonunda Nusretiye Köyü’ne 15 dakika mesafede 60 dönüm boş bir arazinin iskân için uygun olduğu anlaşıldı. Nusretiye köylüleri yeni iskân sahasına heyelan sahasındaki evlerinin enkazını naklederek meskenlerini yeniden inşa edeceklerdi. Heyelan sahasında kalan eski köydeki arazide ise ziraat yapacaklardı. Bu iskân planı, Karamürsel Kaza Meclisi, İzmit Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti ve Sadaret tarafından koordineli bir şekilde yürütüldü. Ancak “bu misüllü cânib-i miriye ait mahallerin bilâ-bedel terk ve tahsisi gayri caiz” idi. Bu hükme rağmen bazı istisnalar vardı ve bu örnekler dikkate alınarak tahsise onay verildi²⁴.

²² Bu rapor için bkz. Ek 5.

²³ Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti’nin Sadarete yazdığı 23 Ekim 1911 (29 Şevval 1329) tarihli ve “Nusretiye karyesi ahalisinin iskânı zımında mubayaasına lüzum gösterilen çiftlik hakkında” konulu arzdan Hacı Haşim ve Emin Beylerin tasarrufunda bulunan çiftlik gerekli paranın temin edilememesi yüzünden satın alınmadığı anlaşılmaktadır. BOA, BEO, Dosya nr. 39/53, Gömlek nr. 296462.

²⁴ Daha önce Gereede Kazası’nda 200.000 kuruş sarfla Pınarbaşı mevkiindeki boş bir arazi üzerine inşa edilen hanelerin zemininden bedel alınmayıp yalnız “bedel-i öşre” bağlanmıştı (26 Mayıs 1914/13 Mayıs 1330).

Bu arazinin yeni iskân sahası olarak tahsis onayı da belli şartlara bağlandı. Buna göre; Nusretiye Köyü'nün iskân mevkiinin değiştirilmesi "*heyelan faciasından mütevellid*" idi. Bu nedenle 60 dönüm olan bu boş arazinin "*nev'ine hâlel*" getirilmeyecekti. Tahsis edilen bu arazi için herhangi bir bedel alınmayacaktı. Buna mukabil usulüne göre sadece "*bedel-i öşr*" alınarak heyelanzedeler buraya iskân edilecekti (8 Ekim 1914/18 Zilkade sene1332)²⁵. Böylece Nusretiye Köyü iskâna açılışından yaklaşık 30 yıl sonra yeniden tarım arazisine dönüşecek ve Nusretiye köylüleri de eski köylerine 15 dakika uzaklıktaki 60 dönümlük yeni sahada köylerini inşa edecekti. Ancak heyelanın meydana gelmesinin üzerinden yaklaşık 4 yıl (3 yıl 8 ay) geçmişti. İskân kararının ardından da Osmanlı Devleti 29 Ekim 1914 tarihinde I. Dünya Savaşı'na girdi²⁶.

Sonuç olarak heyelanının meydana gelmesinin üzerinden yaklaşık dört yıl geçmesi, bu süre için de heyelanzedelerin komşu köylere dağılımları, hükümetin köyün yeni iskân sahasını belirlemesinden yaklaşık bir ay sonra da I. Dünya Savaşı'nın çıkması gibi olumsuzluklar yüzünden Nusretiye köylülerinin yeni iskân sahasına taşınmadığı anlaşılmaktadır. Karamürsel'e 10 kilometre uzaklıkta bulunan Nusretiye Köyü, aşağıdaki harita ve krokilerde görüldüğü gibi hâlâ heyelan sahasında bulunmaktadır (Ek 2, 3, 4)²⁷. Nitekim Akpınar Köyü²⁸ yolunda 23 Şubat 2012 tarihinde de karların erimesiyle büyük bir heyelan meydana gelmiştir. Köye giden yol ulaşımına kapanmış ve köyün telefon hatları düşen kayalar nedeniyle kopmuştur. Köyün diğer alternatif yolları da güneş almadığı için karla kaplanmış ve balçık çamuru haline gelmiştir²⁹. Heyelan da sel, çığ ve deprem gibi belli aralıklarla tekrarlanabilen tabii afetlerdendir. O halde iskân sahaslarının ve binaların tüm riskler dikkate alınarak planlamalarının yapılması gerekmektedir. Aksi halde belli aralıklarla büyük acıları yaşamaya ve tabiatın tepkisini beklemeye devam ederiz.

25 BOA, BEO, Dosya nr. 4316, Gömlek nr. 323640.

26 Midilli ve Yavuz adlı gemiler 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın Odesa ve Sivastopol limanlarını bombaladı. Böylece Osmanlı Devleti fiili olarak savaşa girmiş oldu. Rusya da 1 Kasım 1914 tarihinde Kafkas Cephesinde ilerleyerek Kuzey Anadolu'yu işgal etmek istedi.

27 Bu haritayı lütfedip veren ve krokinin çizimini yapan kıymetli dostum coğrafyacı Prof. Dr. Harun Tunçel'e ve Arş. Gör. Seda Akkurt'a bir kez daha şükranlarımı ifade etmek istiyorum. Köy Muhtarı Mahmut Yılmaz da 1911 yılındaki heyelandan sonra Nusretiye köylülerinin başka bir sahada iskân edilmediği bilgisini teyid etmiştir.

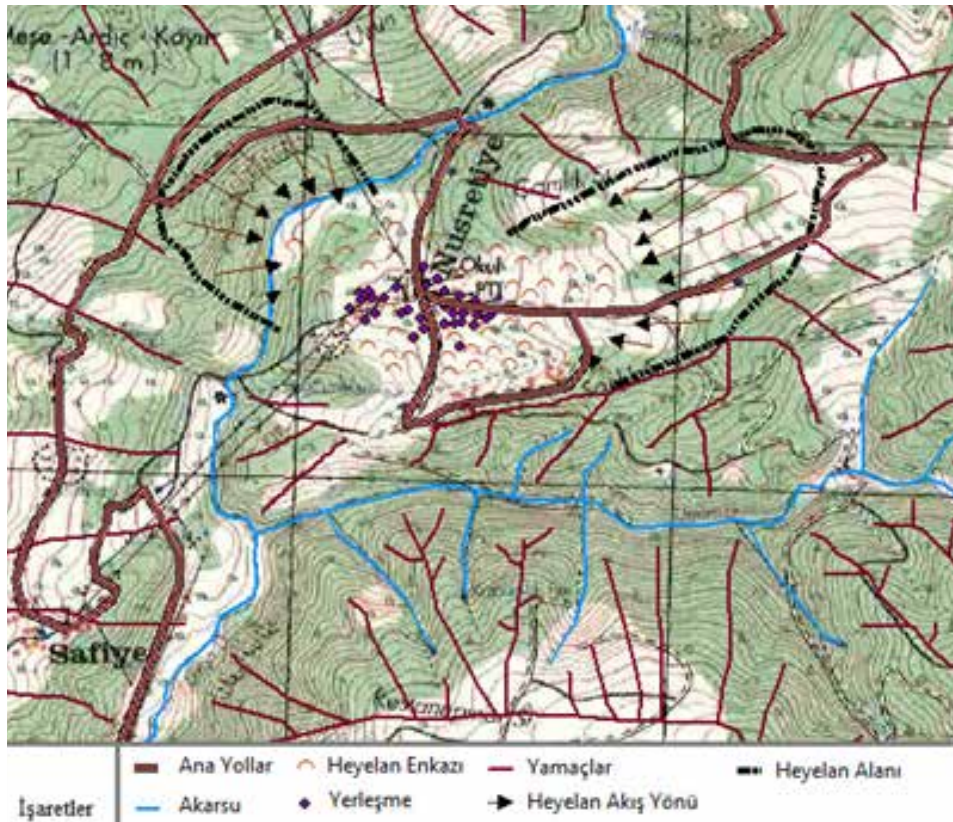
28 Nusretiye Köyü'ne, içimi hoş ve şifalı, memba suyu nedeniyle resmi olarak da Akpınar adı verilmiştir.

29 <http://www.medyakocaeli.com/guncel/karamursel-akpinar-koyunde-heyelan.htm>. Köy bu olumsuzluklar ve heyelan sahasında bulunması nedeniyle gelişme gösterememiş ve nüfusu azalmıştır. Bugün Nusretiye Köyü, Karamürsel'in 25 hanelik küçük bir köyüdür. "Nusretiye Köyü 4.780 dekarlık geniş ormanlık sahasına sahip olmasına rağmen yararlanılabilir tarım arazisi 1.500 dekarlık bölüme sulanabilmektedir. Aile sebzeçiliğinin yapıldığı alan dışındaki tarım arazilerinin bir bölümünde tahıl ekimi yapılır. Tarım alanlarının büyük bir kısmı boş bırakılmakta ve mer'a olarak kullanılmaktadır. Burada yaşayan aileler, kendi ihtiyaçları için küçük ve büyükbaş hayvan beslemektedirler". <http://karamursel.gov.tr/nusretiye.html>.

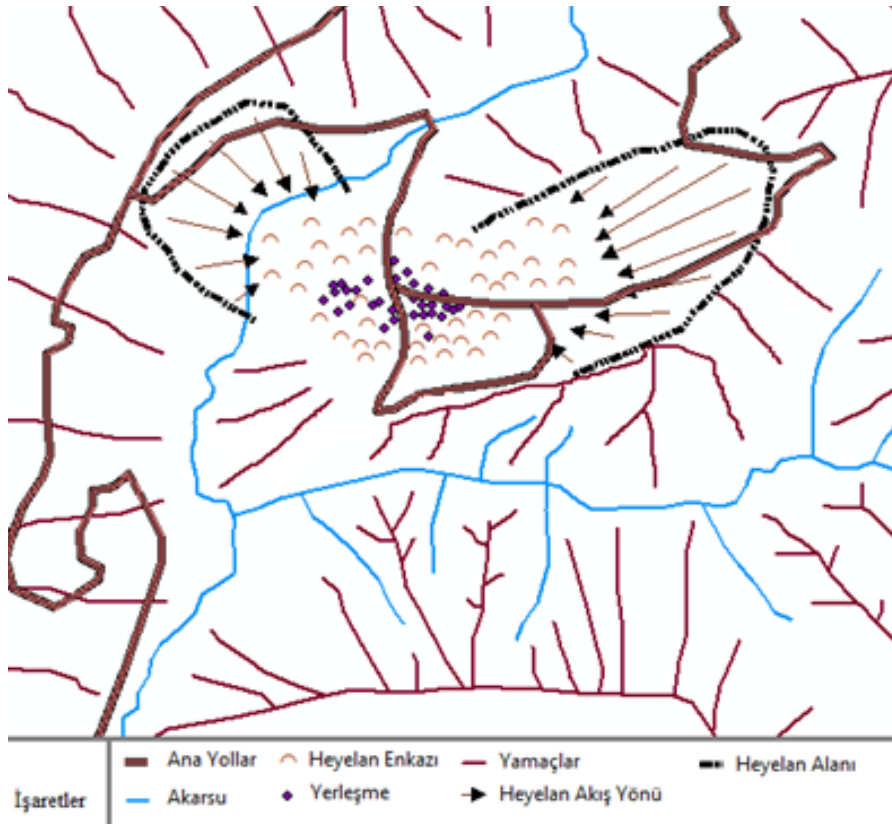
Ek 2: Heyelan sahasının Topografik haritası

Ek 3: Heyelan sahasının topografik haritası ve krokisi.

Ek 4: Heyelan sahasının Krokisi.

Ek 5: Mühendis Mackler'in Raporu

İzmid Sancağı'nda Karamürsel Kazası'nda Kâin Nusretiye Nâm-ı Diğerle Akpınar Karyesi'nin Çökmesine Dâir Mühendis Mackler Tarafından Tanzîm Kılınan 17 Mart 1911 Tarihli Raporun Tercümesidir³⁰.

Evvelen Çökmenin Tarihçesi

1911 sene-i efrenciyesi şehr-i Mart'ının 5-6 gecesi sabahın alafranga saat ikisinde Nusretiye Karyesi'nin ahâlisi nâ-gehân tahte'l-arz bir gürüldi ile berâber hânelerinin şiddetli bir sûretle sallanmasından dolayı hânelerinin enkâzı altında kalmamak üzere ale'l-acele hânelerini terk etmeğe şitâb ettiler. Fi'l-vâki' heyecân-ı vâki'adan biraz sonra on hane kâmilen münhedim olup diğer on kadarı dahî mâil-i inhidam bir hâle dûçar oldular.

Karye-i mezkûreye muvâsalât eylediğimizde ya'ni Mart'ın on ikinci Pazartesi günü karyenin hâli şu merkezde idi. Şöyle ki karyeyi teşkîl eden 42 hânedan onu kâmilen ve on biri kısmen münhedim olup on biri ise mütezazel arazi üzerinde bulduklarından muhâtaralı bir halde bulunup diğer on bir hâne ile cami-i şerîf ve mekteb binâsı ise şimdilik muhâtaradan vârestedir. Görüldüğü veçhile cihet-i cenûbiyesinde kâin olup karye ahâlisinin miktarı ise altmış mektebe devam eden etfâl ile beraber 249 kişiden ibarettir.

Mezkûr karyede bulunan hâne halkı civâr köylere dağılmış olup henüz on kadar reis-i âile eşya ve melbûsât ve sâirenin muhâfazasıyla her gûne vukû'âtın meni vesâilinin istihsâli için mahal-i mezkûrda beytûtet etmektedirler.

30 BOA, T. TNF.VRK.,nr. 65/36.

Sâniyen Felâketin Esbâbı ve Hâl-i Hâzır

Rusya ile vukû' bulan muhâbere-i ahîreden sonra Rusya'dan hicret eden Çarkesler ile meskûn olan mezkûr karye ancak otuz seneden beri müteşekkil olup târih-i teşkîlinden berû el-yevm karye-i mezkûrede ikâmet eden muhtar ve ahâlisinin ifâdelerine nazaran havâlf-i mezkûrede bu sene gibi şiddetli bir kış icrâ-yı hükmetmemiştir. Bunu söylemekten maksadımız müsveddât-ı âtiyemizin suhûletle efhâmından münba'isidir. Kemâl-i itinân ile şurasını arz ederim ki karye-i mezkûreyi ihâta eden dağların irtifa'ları 500'den 700 metro arasında tehâlûf edüp o civâr arazi ise gâyetle ârızalı olup Karamürsel'den îtibâren hatt-ı müstakîm ile tahmînen altı kilometro bu'd mesâfede gerek körfeze nâzır boğazı cihet-i şimâliyesinde ve gerek cihet-i cenûbiyesinde ya'ni Nusretiye cihetindeki mevcûd bütün arâzi az çok yakın zamanlarda tevârîh-i muhtelifede yek-dîğerini tevâli eden çökmelerden teşekkül etmiştir.

Bu def'a felâkete dūçar olan karye ise 50 seneden noksan bir zamanda vukû' bulmuş olan arâzi çökentileri üzerine tesîs etmiştir. Zâten havâlf-i mezkûrenin manzarası evsâf-ı mümeyyizeyi hâizdir. Şöyle ki gâyetle müteheyyc ve her ciheti fanlardan müteşekkil arâzi ihtizâzât-ı vâki'âyı kâmilen irâe etmekte olup felâket-i vâki'ânın esbâbı ber-vech-i âfidir. Mârû'l-beyân eski yıkıntılar kaymaya mâyil bir sath üzerinde bulunup şimdiki kadar kesret-i miyâhiye mâruz kalmamış idi. Bu sene şitânın fevkâlâde icrâ-yı hükm etmesi hasebiyle kesretle nüzûl eden karların erimesinden mütehassıl bir çok suların sutûh-ı mâile üzerinde bulunan çöküntülere icrâ-yı tesîr eylemesinden nâşi mezkûr çöküntüleri tahrîke sevk etmiş elân ağır ağır tahrîkât devam etmekte bulunmuştur.

Bazı mahallerde altı metrodan ziyâde amûdf çökentilere tesâdüf edilmiştir.

Bu def'â vukû' bulan kuvve-i tazyîkiyye cenûb-ı şarkîden şimâl-i garbî istikâmetine doğru olup cenûb-ı garbî cihetindeki rub'-i dâirede ve karye arâzisinin kâidesinde el-yevm suyu gâyet bol bir dere bulunduğu mahâlde gâyet mer'î ve şist kayalıktan ibâret dağ koluna dayanmaktadır.

Mezkûr dere sath-ı bahrdan 300 metro mürtefi' ve câmi-i şerîf ise 400 metroluk bir irtifâ'da bulunmakta olup müşâhade olunan yarıklar dahî 530 metro irtifâ'ında bulunduğundan arâzi 230 metro irtifâ'da ve garbdan şarka takrîben 1.500 metro tûlunda ve şimâlden cenûbe 500 metro arzında bir kütle teşkîl etmekte mevcûd krokide gösterildiği vechle karyenin şimdilik hasar-dîde olmayan kısmın cihet-i uylâsında dahî yarıklar mevcûd olup orada bulunan on bir adedhâne dahî muhâtaradan sâlim değildir. Binâen-aleyh karye-i mezkûrenin mevki'i katiyen ümîdsiz olup aynı arâzi üzerine yeniden inşâsı dahî imkân hâricindedir. Binâen-aleyh el-yevm bir hâl-i perîşânîde bulunan bî-çâre ahâlinin temîn-i istikbâlleri için karye-i mezkûrenin bir ân evvel âhar mahâlde nakli esbâbına tevessül etmek muktezîdir.

Mahallât-ı mütecâvîrede bu gibi bir karyenin tesîsine müsâid ancak Karamürsel'in cihet-i garbîyesinde takrîben on kilometro bu'd mesâfede Hersek ta'bîr olunur tepede evkâfa âid Altunzâde nâmiyla ma'rûf bir çiftlik mevcûd ve bu maksad için gâyet elverişli olduğu tarafımıza bildirilmiş olup mezkûr çiftlik ise Hersek Gölü nâm küçük bir gölün cenûb cihetinde kâindir. Karye-i mezkûre mahallinin tebdîli için bir ân evvel bir karar ittihâz edilmesi elzemdir.

Bu hâlde hükümet el-yevm iâne ihsânına mecbûr olduğu ahâliyi hânelerini dîğer bir mahalde temîn edebilmek üzere eşya ve malzemelerini naklettirebilecektir ki bu da hükümetin sarf edeceği masârifin naklini mûcib olur. Bundan ma'dâgars edilmiş olan müteaddid ağaçlar ve bâ-husûsdud ağaçları vakt ve zamanıyla iki karyenin arâzisine nakl ve gars edilebilecektir.

Ma'at-teessüf terkine mecbûriyyet hâsıl olan Nusretiye Karyesi'nin arâzisi ziraat nokta-i nazarından birinci derecede olup mezkûr arâzi Nusretiye'nin cihet-i garbîsinde takrîben bir kilometro bu'd ve mesâfede Safiye Karyesi ahâlisine fûrûht edilmek sûretiyle hükümet karye-i mezkûrenin tebdîl-i mahallinden dolayı sarf edeceği mebâliğin kısm-ı azâmınıistirdâd edebilecektir.

Sâlisen: EbniyeninTaktîr-i Kıymetiyle Tahrîri;

Karye-i mezkûrenin ebniye kıymeti sûret-i âtîde tahrîr ve taktîr edilmiştir. Evvelâ hasar-dîde veya mâil-i inhidâm olan 43 hâne masraflarının esâmîsi ve kıymetlerini müşîr cetveldir.

Tablo 1

Hasar Gören 32 Hânenin Sahipleri Ve Emlak Kıymetleri		
Sıra	Emlak Sahibi	Hâne Kıymeti/Lira-yi Osmânî/Adet
1	Kadı oğlu Süleyman	100
2	Mehmed oğlu Mustafa	70
3	Mehmed oğlu Ahmed	150
4	Ahmed oğlu Osman	180
5	Receb oğlu Salih	100
6	Kadı oğlu Salih	80
7	Müdüoğlu Hasan	180
8	Kadı oğlu Tursun	200
9	Süleyman oğlu Şaban	80
10	Ahmed oğlu Şaban	150
11	Mustafa oğlu Zahid	50
12	Adem oğlu Mehmed	140
13	Emin oğlu Mehmed	150
14	Emin oğlu Şaban	150
15	Emin oğlu Aliya	140
16	Murad oğlu Mehmed	100
17	Kadı oğlu Hasan	200
18	Kadı oğlu Mehmed	80
19	Ali oğlu Mevlud	150
20	Hasan oğlu Ali	180
21	Kadı oğlu Halil	180
22	Mehmed oğlu Hasan	100
23	Bekir oğlu Mehmed Ali	150
24	Mehmed Çavuş	150
25	İpşir oğlu Ahmed	120
26	Memite	50
27	Refik	80
28	Rasim	40
29	Sağ oğlu Receb	20
30	İbşir oğlu Mehmed	100
31	Memişe	40
32	Keskin oğlu Ahmed	20
	32 hanenin emlak kıymetlerinin toplamı	3.680 Osmanlı Lirası

Tablo 2

Heyelan Anında Hasar Görmeyen 11 Hânenin Sahipleri Ve Emlak Kıymetleri		
Sıra	Emlak Sahibi	Hâne Kıymeti/Lira-yi Osmânî/ Adet
1	Hasib oğlu Osman	140
2	Ali oğlu Ömer	140
3	Cafer	140
4	İbrahim oğlu Cafer	150
5	Adem oğlu Ahmed	120
6	Hatib	100
7	Hatib oğlu Hasan	40
8	Hatib oğlu Yüsuf	60
9	Şuayb Efendi	50
10	Hafız Hüseyin	70
11	Şaban oğlu Mehmed	30
	43 hanenin emlak kıymetlerinin toplamı	4.720 Osmanlı Lirası

Netice;

Karye-i mezkûre bedbaht ahâlisinin şu hâl-ı vahîmî hükümetin nazar-ı dikkatine tekrâren arz eyleriz.

Ahâli-i mezkûre gâyetle çalışkan olup arâzileri de şâyân-ı dikkat derecede mevrû'dur.

Karye ahâlisi Sadrazam Paşa hazretlerinin nezdine bir heyet-i mebûse göndermek niyetinde bulunmakta idi. Hâllerini cânib-i hükümetten nazar-ı dikkate alınıp tedâbîr-i lâzime ittihaz kılınacağı ve bunun ise yegâne delîli icrâ eylediğimiz keşfiyyât olduğu söyleyerek kararlarından sarf-ı nazar ettirerek raporumuza hitâm vermezden evvel vazîfe-i müşekkilemizin ifâsını teshîl için ettikleri muâvenetlerden gerek Karamürsel Kaimakamına gerek jandarma kumandanına şükrân-ı samîmimizi beyân ederiz.

KAYNAKÇA

- Beydilli, Kemal, 1828-1829 *Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
- BOA, BE0, AMKT. MHM, Dosya nr. 515, Gömlek nr. 38.
- BOA, BE0, Dosya 4316; Gömleknr. 323640.
- BOA, BE0, Dosya nr. 39/53, Gömlek nr. 296462.
- BOA, İrade Maliye, Dosyanr. 47, Gömlek nr. 40.
- BOA, T. TNF.VRK.,nr. 65/36.
- BOA, Yıldız Sadaret, Hususi Maruzat Evrakı, Dosya nr. 269, Gömlek nr. 114/1.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, IV.
- Erkan, Süleyman, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri (1878-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2000.
- Gül, Muhittin, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *SAU Fen Edebiyat Dergisi*, (2009/1), s. 103-105.
- <http://karamürsel.gov.tr/nusretiye.html>.
- İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, İstanbul 2006.
- İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.
- İpek, Nedim, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.
- Kırımlı, Hakan, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, İstanbul 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1998.
- Muâhedât Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297, III.
- *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, İstanbul 2012, cilt 2.
- Suna, Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000.
- Velahoğlu, Fahri, *1828-1829 Osmanlı Savaşları ve Acı Sonuçları*, http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi10/parcali/30_sirali-1.pdf.
- Yurdakul, İlhami, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Açe İlişkileri-Osmanlı Hilâfetinin Güney Asya'daki Dinî-Siyasî Nüfuzu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (Güz 2005), Sayı XIII, s. 19-48.
- Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İzmit 1945.

İZMİD- DÜZCE TÜTÜN MÜSTAHSILLARI TİCARET ANONİM ŞİRKET-İ OSMÂNÎYESİ

Zeynel ÖZLÜ*

Giriş

II. Mahmut döneminden itibaren bürokrasideki yeni yapılanmayla paralel olarak, 28 Temmuz 1850'de, 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve ikinci kısımlarının tercüme edilmesiyle yeni bir Ticaret Kanunnamesi oluşturulmuştur. Böylece ticaret ve şirket hususlarındaki şeri hukuka dayalı kurallar, yerlerini yavaş yavaş Batı hukuku verilerinin ölçü olarak alındığı yeni uygulamalara terk etmiştir. Kanunname ticaret şirketleri kolektif, komandit ve anonim şirketler olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmıştır. Batılı tanımlamaların yapıldığı ilk metinler olması ve daha sonra da uzun yıllar bu kurallara göre muamele yapılması nedeniyle Ticaret kanunnamesindeki şirket konusu son derece önemlidir.

Kolektif şirket iki veya daha fazla kişinin aralarında sözleşmesi ve genel bir isimle ortakların tamamını içine almasıyla oluşmaktadır. Bu tür şirketler ortaklardan birinin veya ikisinin isimlerine izafeten adlandırılırlar. İmza yetkisi olan ortakların imzaladığı senetlerin içerdiği bütün taahhüt ve mukaveleler aynı zamanda şirket ortaklarını da bağlar. Komandit şirket (sipariş tarihiyle olan şirket) birbirine kefil olan ve sadece sermaye koyan ortaklardan (komanditer) oluşur.

Konumuzu ilgilendiren anonim şirketler (bila-tesmiye şirket, tesmiyesiz şirket, isimsiz şirket) ise hiçbir hissedarın adı belirtilmeksizin hisse senedi çıkararak meydana gelen ticari kuruluşlardır. Bu tür şirketlerin idaresi geçici bir süre ile görevlendirilen, tayin ve azilleri her zaman mümkün olan yöneticiler tarafından yürütülür. Ortaklar veya şirketle bağlantısı olmayan kişiler arasında seçilebilen yöneticiler, şirketin taahhütlerinden ve borçlarından değil sadece işlerinin idaresinden sorumludur. Paydaşlar koydukları sermaye (satın aldıkları hisse) oranında şirketin kar ve zararına ortaklırlar. Anonim şirketler ortaklar arasında yapılan sözleşme metninde millet ve devlet için zararlı şeylerin olmadığı da belirtildikten sonra padişahın iradesi ile kurulmuştur¹.

Akyıldız, anonim şirketlerde hiçbir hissedarın adının belirtilmeyeceğini ifade etmesine rağmen araştırma konusu yaptığımız İzmid-Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirket-i Osmânîyesi'nde, şirketin kurucusu olan hissedarların adı ve unvanları açıkça yazılmıştır.

1 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri Ottoman Securities*, İstanbul, 2001, s. 21-22.

Hendek kasabasında kurulan şirketin diğer özellikleri ise şu şekilde açıklanabilir:

Şirket 30 yıl süre ve 100 bin lira sermaye ile İzmir eski mebusu Hafız Rüşdü Efendi ve arkadaşları (rufekâ) tarafından kurulmuştur. Şirketin kuruluş nedeni şirket yönetmeliğinin (nizamname) birinci maddesinde tütün alıp satmak ve bilhassa ortaklarının (şürekâ) tütün mahsulünü fenni usuller çerçevesinde işleterek türüne göre ayırma, cinsine göre harman etme ve ala (en iyi) ve ednâsını (en kötüsü) ayrı ayrı balya yapma ve balya yapılan tütünleri toptan gerek tüccara gerekse de reji idaresine satmak, Osmanlı topraklarının dâhil ve haricinde bulunan çiftçilere (zirâa) maksimum düzeyde fayda sağlayacak şekilde satış yapma şeklinde açıklanmıştır. Şirketin kurulmasına Meclis-i Vükelâ kararıyla ruhsat verilmiştir. Şirketin kurulması ile ilgili çıkarılan "irâde"nin uygulanmasına Ticaret ve Ziraat nâzırı memur edilmiştir. (25 Muharrem 1338/ 20 Ekim 1919)².

Şirketin iç tüzüğü (nizamnâme-i dâhili layihası) şu şekildedir:

Birinci fasıl şirketin kurulması, adı ve merkezi hakkındadır. Buna göre,

1. Madde: Şirketin hissedarları şu kişilerdir: İzmir mebusu Hafız Rüşdü, İzmirli Hoca Rifat, Hendekli Palazzâde Ali Faik, Hacı Mustafa Ağazâde Ahmed, Hacı Molla Yusufzâde Ali, Kolcuzâde Hacı Ali, Şişmanzâde Hüseyin, Şişmanzâde Mehmed, Osman Beyzâde Ali, Hacı Ahmedzâde Hacı Keskin, Hacı oğlu İdris, Hacı Tursun Efendizâde Ahmed, Hacı Tursun Efendizâde Mustafa, Hacı Mustafa Beyzâde Mehmed Adil, Hacı Ömerzâde Hacı Ali, Dadaylı İsmail Hakkı, Düzceli Kürdzâde Mehmed, Hacı Alizâde Hüseyin Remzi, Kadızâde Ali Fehmi, Bey oğlu Ali Nihadi Bey ve efendiler.

Kuruluşu, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarının hemen öncesine tekabül eden şirketin, kurucularının kimlik bilgilerine bakılarak nasıl kurulduğu ve ne amaçla kurulduğu irdelenebilir. Nitekim şirketin kurucuları arasında İzmir eski mebusu Hafız Rüşdü başta olmak üzere molla, ağazade, hacı, efendi ve efendizade gibi unvanları taşıyan kişiler bulunmaktadır. Şayet, kurucular devlet tarafından görevlendirilen varlıklı kişiler ise veya bizzat devlet bu işe ön ayak olmuşsa (ki muhtemelen böyle olmuştur) bu durum bize devletin o dönemde ekonomik kalkınmayı nasıl sağladığı konusunda fikir verebilir. Çünkü anonim şirket kurmak halkı bir biçimde ticaretin içine çekmek aynı zamanda uluslar arası rekabet edebilir seviyeye çıkarmak açısından önemlidir. Ekonomik kalkınmanın halen bu şekilde olması yani şirketleşmenin günümüzde ulaştığı seviye bunun ne denli doğru bir adım olduğunu göstermektedir.

2. Madde: Şirketin unvanı İzmir-Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirketi Osmânîyesidir. Bütün icraatında Osmanlı kânun ve yönetmeliklerine tabidir.

3. Madde: Şirketin merkezi şimdilik en fazla tütün yetiştirilen Hendek kasabasıdır. Şirket Osmanlı topraklarının herhangi bir yerinde veya yabancı ülkelerde şube açabilecektir. Şube açılışında ticaret nezaretine bilgi verilecektir.

4. Madde: Şirketin süresi bazı nedenlerle kısalma veya uzatma gerçekleşmediği müddetçe 30 yıl olarak belirlenmiştir.

İkinci fasıl sermaye ve hisse senetleri ile ilgilidir.

1. Madde: Şirketin sermayesi 100 bin liradan ibaret olup her biri 5 Osmanlı lirası kıymetinde olan 20 bin hisseye bölünmüştür.

2. Madde: Şirketin hisse senetleri Türkçe tanzim edilecektir.

3. Madde: Hisse senetleri nama kayıtlı olacak ve vesîka-yı Osmânîyeye mahzar

² BOA, *Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT)*, 123/16, *Vesîka 1-4*.

bulunacaktır. Hisse bedellerinin yarısı ödeninceye kadar verilen geçici senedler (sened-i muvakkate) bile sahibinin adına kayıtlı olacak ve bedelinin % 10'u ödenmediği müddetçe havale edilmesi ve satılması mümkün olmayacaktır. Asli ve geçici senetlerin havale ve satışı yapıldığında şirketin defterine kaydedilmesi, havale ve satışın senette de ifade ve işaret edilmesi gerekmektedir. Hisse senetleri koçanlı olarak defter halinde tab ettirilip birer sıra numarası verilecektir. Koçanlar şirketin resmi mührü, meclis-i idare reisi ve üyelerden iki kişi tarafından imzalandıktan sonra sahiplerine verilecektir.

4. Madde: Hisse senetlerinin şirket nazarında bölünmesi (kâbil-i inkısa) mümkün değildir. Şirket her hisse için bir sahip tanır. Bir hissedarın varis veya dâyinleri hiçbir vesile ile şirketin mal ve mülklerini haciz altına almayı talep edemez ve şirketin idari işlerine müdahale edemezler. Hissedarın haklarını kullanabilmesi için (istifâde-yi hukuk) şirketin muhasebe defterleri ile genel kurulun (heyet-i umûmiye) kararlarını kabul etmeye mecburdurlar.

5. Madde: Belirlenen zamanlarda taksitleri ödenmeyen hisse senedlerinin sahiplerinden, gecikmeden dolayı ihtara gerek kalmaksızın, taksitlerinin son bulunduğu günden itibaren yıllık % 9 hesabıyla faiz alınacaktır.

6. Madde: Şirketin, taksitleri vaktiyle ödenmeyen senedleri, sahipleri aleyhine dava açmaya (ikâme-i da'vâ) hatta hisseleri bile satmaya salahiyeti vardır. Bu çerçevede satılması gereken hisse senedlerinin numaraları gazeteler aracılığıyla ilan edilir. İlan tarihinden itibaren 15 gün sonra, şirket, hiçbir adlî işleme mecbur kalmayarak zararları sahibine ait olmak üzere hisseleri müzayede yoluyla satabilir. Bu şekilde satılan senedler iptal edilerek müşterilere eski senedlerin numaralarını içeren yeni senedler verilir. Satılan senedlerin parası hissedarın şirkete olan borcuna tahsis edilir. Noksanı hissedardan talep edileceği gibi fazlası dahi hissedara iade edilir.

Üçüncü fasıl şirketin iç (dâhili) işleri ile ilgilidir.

7. Madde: Şirketin menfaatine olan işler (umur-ı mesâlihi), heyet-i umûmiye tarafından atanmış ve beşten dokuza kadar üyeden oluşan bir meclis-i idareye ihale edilir³. İlk üç yıl için kurulacak meclis-i idare azası müessesler tarafından tayin edilecektir. Şirketin umumi müdürü meclis-i idarenin toplanması esnasında görüş bildirmek için hazır bulunabilir.

8. Madde: 3 yıllık süre için tayin edilen azanın görev süreleri son bulduktan sonra seçim amacıyla toplanacak yeni meclis-i idare azasının ilk yenilenmesi durumunda kura ile, daha sonraki dönemde ise her yıl sülüs çıkarılarak üye seçimi yapılacaktır. Çıkan azanın yeniden seçimi mümkündür (caiz olacaktır).

9. Madde: Meclis-i idarenin toplanması "icâb-ı maslahata" tabi ise de 15 günde bir defa şirketin merkezinde toplanması iyi olur (lâbed). Alınan kararların muteber olması için üye sayısının yarısından bir fazla azanın bizzat toplantıya katılması gerekir.

10. Madde: Meclis-i idarenin görüşmeleri zabıt defterine kaydedilir. Defter reis ile toplantıya katılanlar tarafından imzalanır. Meşru bir mazereti (mazeret-i meşrûa) olmadan birbirini müteakip 3 toplantıya katılmayan (ictima'da isbat-ı vücud etmeyen) aza istifa etmiş (müstafi) sayılır.

11. Madde: İdare Meclisi azasından her birinin şirketin 50 adet hisse senedine sahip olması gerekmektedir. Bu senetler şirket sandığına teslim (tevdî) edilecek ve azanın görevlerinin devam ettiği sürece satılmayacaktır. Bunların satışı olmayacağına ilişkin üzerlerine bir damga (tamga) vurulacaktır (urulacaktır).

³ Günümüzde yönetim kurulu 1 kişiden de oluşabilmektedir. (TTK 359; <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6102.html>). (Erişim Tarihi 08.04.2014)

12. Madde: Meclis-i idare azasından bir veya bir kaçının vefatı, istifası veya yerlerinin herhangi bir nedenle boş kalması durumunda meclis-i idare bu yerlere geçici üye tayin edebilecek, kesin seçim (intihâb-ı kat'î) ise gelecek heyet-i umûmiye tarafından yapılacaktır.

13. Madde: Meclis-i idare her yıl azası meyanında bir başkan ve bir başkan vekili seçer. Ayrıca reis veya vekilinin gıyabında vekâlet etmek üzere azadan birini tayin eder.

14. Madde: Azadan yabancı ülkede ikamet eden veya geçici olarak bulunanlar toplantı sırasında kendilerine vekâlet etmek üzere azadan birini tayin edebilirler. Ancak "vekâlet edecek azanın kendi re'yi dâhil olduğu halde ikiden ziyade reyî olamayacaktır."

15. Madde: Meclis-i idare işlerini ve mallarını idareye tam yetkilidir. (iktidâr-ı tamm-ı haizdir). Hatta sulh sağlamak ve hakem tayin etme salahiyeti de vardır. Heyet-i umûmiyeye arz edilecek hesapları tanzim eder ve dağıtılabacak kar (temettûât) miktarını teklif eder. Meclis-i idarenin başkanı gerek müddeî gerekse de müddei aleyh sıfatıyla mahkeme huzurunda bizzat veya vekâleten şirket namına bulunur (murâfaa).

16. Madde: Meclis-i idare özel durumlar veya belirli dönemlerde yetkisini kısmen veya tamamen üyelerinden veya dışarıdan bir veya birkaç kişiye özel bir vekâletle bırakabilir.

17. Madde: Meclis-i idare üyeleri net gelirden (hâsılât-ı safiye) kendilerine tahsis edilecek hisseden başka mecliste görev yaptıkları günler için heyet-i umûmiye hissedarları tarafından belirlenecek bir ücret alırlar. Meclis-i idare üyeleri nizamnamenin diğer maddelerinde zikredilen görevlerden başka aşağıdaki görevleri yapmakla da yükümlüdür.

a. Şirketin işlerini idare, malların (emvâlin) hesabını tayin ve muamelat hesabını teftiş.

b. Her ay sonunda ve gerekli görüldükçe vezne mevcudunu ta'dâd (sayma) ve aylık (şehriye) durumunu tetkik ve tasdik.

c. Şirketin menkul ve gayrimenkul mallarını muhafaza ve idareye nezaret.

d. Tütün mahsullerinin en uygun şartlarda ve en karlı bir şekilde satılması için tüccar ve şirketlerle, süresi bir yılı geçmemek üzere veya heyet-i umûmiye kararıyla daha uzun sürelerle yapılacak mukavelenamelerde tetkik ve tasdik işlerine nezaret.

e. İstihdam edilecek görevli memur (memûrîn-i muvazzafa) ve ücretli kişilerin seçimi ve ataması, gerektiğinde azilleri ve değiştirilmeleri ve verilecek maaş ve ücretlerin miktarını tayin.

f. Umumi bilânçoyu, şirket muamelâtı ile ilgili hususları ve umumi mütalaa ile ilgili raporları düzenlemek.

g. Heyet-i umûmiyenin toplanması ve kararlarının uygulanmasını sağlamak.

h. Şirketin muhtelif muameleleri, memur ve diğer görevlilerin görevlerine yönelik dâhili talimatnamelerin düzenlenmesini sağlamak.

i. Şirketin mevcut nakdinin vs. kararlaştırılması.

Dördüncü fasıl heyet-i umûmiye hakkındadır.

18. Madde: Düzenli bir şekilde toplantı yapan heyet-i umumiye bütün hissedarlarının hepsini temsil eder.

19. Madde: Heyet-i umûmiye her yıl mayıs ayında şirketin merkezinde her zamanki gibi (suret-i adiyede) toplantı akdeder. Bunun dışında meclis-i idare gerek duydukça heyet-i umûmiyeyi davet edebilir. Bu amaçla her sene heyet-i umûmiyenin toplanması 20 gün önce yazılı olarak (tahrîren) Ticaret Nezareti'ne bildirilir (ihbar edilecek). Ayrıca heyet-i umûmiyede nezaretten bir komiser hazır bulundurulacaktır.

20. Madde: Heyet-i umûmiye vekâleten veya asaleten 10 hisseye sahip hissedarlardan meydana gelecektir ve heyet-i umûmiyede gerek asaleten gerekse de vekâleten hazır bulunan hissedarların her 10 hissesi için bir rey olacak, bununla beraber her bir hissedarın 10'dan ziyade rey olmayacaktır.

21. Madde: Davetnâmeler toplantı gününden 1 ay önce, 6. maddede beyan edildiği üzere gazetelerle ilan edilecektir.

22. Madde: Heyet-i umûmiye gerek asaleten gerekse de vekâleten şirket sermayesinin $\frac{1}{4}$ 'üne müsavi hisse senetlerine sahip hissedarlar hazır bulunduğu takdirde teşekkül etmiş sayılır.

23. Madde: Heyet-i umûmiyeye meclis-i idare reisi başkanlık eder, başkan mevcut olmadığı durumlarda meclis-i idare azasından birisi başkanlığa vekâlet eder. Heyet-i umûmiyede bulunup en fazla hisseye sahip olan kişilerden ikisi rey toplamak hizmetini ifa eder. Heyet-i umûmiye kâtibi, reis ile rey toplamaya memur olan kişiler tarafından tayin edilir.

24. Madde: Heyet-i umûmiyede müzakere edilecek hususlara ekseriyet ile karar verilir. Müzakere edilecek maddelerin cetveli meclis-i idare tarafından tanzim edilir. Cetvele dâhil olmayan hususlar heyet-i umûmiyede müzakere edilemez.

25. Madde: Heyet-i umûmiye bütün hesapların tetkiki için gerek hissedarlardan gerek hariçten bir veya birden fazla müfettiş tayin eder. Süresi dolan müfettiş tekrar atanabilir (atanması caizdir). Müfettişler en az dört ayda bir şirketin muamelatını teftiş ederler. Şirketin memurları müfettişlerin talep ettikleri belgeleri onlara vermek zorundadır. Müfettişlere, yaptığı göreve göre uygun bir ikramiye verilir.

26. Madde: Her yıl toplantı yapacak olan heyet-i umûmiye, her yıl meclis-i idare tarafından verilen ve müfettiş tarafından hazırlanan hesaplarla ilgili raporları okutup, dinler ve hesaplarla ilgili yaptığı müzakereler neticesinde kabul ve red olunmak üzere oylama yapar. Şirketin karını tayin eder. Değişmesi gerekli meclis-i idare üyelerinin yerlerine başkalarını tayin eder. Heyet-i umûmiyede asaleten ve vekâleten şirket sermayesinin en az $\frac{1}{3}$ 'üne sahip olan üyelerin hazır bulunduğu bir toplantıda üyelerin çoğu onay vermediği müddetçe sermaye artırımına gidilemez.

27. Madde: Heyet-i umûmiyede görüşülen konular özel bir deftere kaydedilir. Defter heyet-i umûmiye reisi, rey toplamaya memur kişiler ve kâtib tarafından imzalanır. Heyet-i umûmiyenin her toplantısında, hazır bulunan hissedarların isimleri, ikametgâhları ve her birinin sahip olduğu hisselerin miktarını içeren bir cetvel tanzim edilir. Cetvel, mevcut olan kişiler tarafından imzalanan zabıt defterinin o günkü varakasına eklenir ve talep edildiğinde ilgili kişiye tebliğ edilir.

28. Madde: İbraz edilecek heyet-i umûmiyenin zabıt sureti veya sureti çıkarılmış kısımlar (fıkarât muhrecesi) meclis-i idare reisi veya vekili tarafından imzalanır.

29. Madde: Heyet-i umûmiye tarafından işbu nizamname hükümlerine uygun olarak verilecek kararlara uyulması gâib olan (toplantıda hazır bulunmayan, uzakta bulunan üyeler) veya muhalif reyde bulunan hissedarlar için dahi zorunludur.

Beşinci fasıl yıllık hesap ve müfredat defteri ile ilgilidir.

30. Madde: Şirketin mali yılı (sene-i mâliyesi) Mart başında başlar, şubatın son gününde son bulur. Meclis-i idare her yılsonunda şirketin alacak ve borçlarını (matlûbât ve duyûnât) içeren umumi bir defter düzenleme ve bu defter ile beraber muvazene defterini ve hesapları heyet-i umûmiyenin toplanmasından 40 gün önce müfettişlere vermekle

ve heyet-i umûmiyenin toplantı yaptığı sırada ona takdim etmekle yükümlüdür. Heyet-i umûmiyeye katılma yetkisine sahip olan her hissedar bu defter ve hesapları mütalaa ve tetkik (muayene) etme yetkisine sahiptir.

Altıncı fasıl karın (temettûât) taksimi ile ilgilidir.

31. Madde: Müesses hisse senetlerine % 15, meclis-i idare heyetine % 10 ve hissedarlara dahi ikinci temettû hissesi adıyla % 75 dağıtılacaktır.

32. Madde: Heyet-i umûmiye her yıl hisse senetlerinin belirli bir miktarını kura yoluyla tedavülden alıp, net kardan % 5 ifraza karar verebilir. Kurası isabet eden hisse senetleri geri alınarak (istirdâd) onların yerine yeni bir hisse verilir ancak bu gibi hisseler için kar verilse de faiz verilmeyecektir.

Yedinci fasıl ihtiyat akçesi ile ilgilidir.

33. Madde: İhtiyat akçesi sermayenin % 25'ine baliğdir.

34. Madde: Yıllık hâsılat hisse başına % 5 faiz veya kar hissesi (hisse-i temettû) dağıtımına yetmediği takdirde eksik olan kısım ihtiyat akçesinden tamamlanabilecektir.

35. Madde: Şirketin çözülmesi durumunda ilkönce bütün taahhütler yerine getirilecek daha sonra ihtiyat akçesi hissedarlar arasında taksim edilecektir.

Sekizinci fasıl şirketin süresinin uzatılması veya muamelatının son bulması ile ilgilidir.

36. Madde: Meclis-i idare hangi nedenle olursa olsun her zaman, heyet-i umûmiyeyi toplantıya davet ederek şirketin süresinin uzatılması, şirketin sonlandırılması veya şirketin bir başka şirket ile birleştirilmesini teklif edebilir. Bütün bu işlemler hükümetin iznine bağlıdır.

37. Madde: Meclis-i idare şirketin sermayesinin $\frac{3}{4}$ 'ünün zayi olması durumunda şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere heyet-i umûmiyeyi davet eder.

38. Madde: Şirketin feshedilmesi durumunda toplanan heyet-i umûmiye şirketin tasfiyesi ile ilgili duruma karar verebilmek için bir veya birkaç memur tayin edecektir. Heyet-i umûmiye şirketin mevcut olduğu dönemlerde olduğu gibi hesapların tasfiyesi (tasfiye-i hesab) esnasında da iktidar ve yetkilerini kullanmaya devam edecektir.

39. Madde: Bu fasılla ilgili hususları görüşmek ve karar vermek üzere olağanüstü davet edilecek heyet-i umûmiyede, şirket sermayesinin en az yarısına sahip hissedarlar hazır bulunmadığı müddetçe, yapılacak görüşmeler makbul ve muteber olamaz.

Dokuzuncu fasıl muhtelif konularla ilgilidir.

44. Madde: İşbu iç tüzüğün (nîzamnâme-i dâhilinin) sureti, şirketin kurulmasına hükümetçe izin verildikten sonra 1 ay içerisinde, Der-saâdet'te bulunan Takvîm-i Vekâyi ve diğer muteber bir gazete ile şirketin muamelatı veya şubelerinin idaresi bulunan yerlerde bulunan resmi dergilerde (cerâid-i resmîye) aynen veya icmâlen yayımlanacağı gibi iç tüzükte (nîzamnâme-i dahilide) hükümetin izni ile yapılacak düzenlemeler ve her yılın heyet-i umûmiye kararları, senelik bilanço suretleri de hem Der-saâdet'te hem de taşrada yazılı olarak (ber vech-i muharrer) ilan edilecektir.

45. Madde: Şirket ihraç edeceği hisselerle ilgili olarak;

- a) Şirketin kuruluş amacı ve süresini
- b) Müesseselerin ismini

c) Sermayenin miktarını ve artışını

d) Karın taksimi ve bu meyanda müesseselere ve heyet-i idare üyelerine tahsis edilecek miktarı açıkça belirtecektir.

46. Madde: Şirket işbu nizamnameyi tab' ve temsil ettirerek talep edenlere vereceği gibi 50 nüshasını da bir defaya mahsus olmak üzere Ticaret Nezareti'ne gönderecektir.

47. Madde: Şirket istatistik idaresince verilecek numuneye uygun olarak her yıl muamelatına dair istatistik cetveli hazırlayacak ve nezarete takdim edecektir (25 Muharrem 1338/ 20 Ekim 1919)⁴.

Sonuç

Anonim şirket başlangıçta kurucuları ve ortakları belli olan ancak payların devrinin kolay olması nedeniyle şirketin tanımadığı kişilerin de kolaylıkla ortak olabildiği bu nedenle anonim bir yapı arz eden şirketlerdir. Araştırmamızda 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi çerçevesinde kurulmuş İzmit-Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin ana sözleşmesinin hükümleri tanıtılmıştır.

Anonim şirketlerde temel amaç küçük sermayelerin toplanarak yatırımlara dönüştürülmesidir. İncelememize konu olan şirkette de amaç ancak, büyük sermayelerle gerçekleştirilebilecek büyük yatırımların dağınık sermayenin toplanarak yapılması ile gerçekleşmiştir. Söz konusu işleri, tütün üreticisinin tek başına yapabileceğini o zamanki şartlarda beklemek zaten pek mümkün değildir.

Şirket, bugün Sakarya iline bağlı olan Hendek kasabasında kurulmuş uluslar arası yönü olan bir şirkettir. Nitekim şirketin gerek ülke topraklarında gerekse yabancı ülkelerde şube açmasına izin verilmiştir. Şirketin kurulmasına Meclis-i Vükela kararıyla izin verilmiştir. Anonim şirketlerin kuruluşunda devletten izin alma mecburiyeti cumhuriyet döneminde de bir süre devam etmekle beraber, bazı istisnalar dışında halen yürürlükte olan 6102 sayılı TTK ile kaldırılmıştır (6102 sayılı TTK madde 333⁵).

Ticaret kanunnamesi 1850 yılında iktibas edilmesine rağmen bölgenin önemli bir gelir kaynağı olan tütün işletmeciliğinin bu kadar geç şirketleşmesi dikkat çekicidir. Bu durum yasa çıkarmakla zihniyetin değişmeyeceğini ve her şeyin çözülemeyeceğini göstermesi açısından önemlidir.

Şirketin tütün ticaretini esas alması bölgenin en önemli ticari emtialarından birisinin tütün olmasıyla ilgilidir. Nitekim yaptığımız araştırmada 1334 (1916) tarihli Bolu Livâsı Sâlnâmesi'ne göre Düzce'de yılda 1 milyon kıyye,⁶ 1925 yılında ise 3 milyon kıyye kadar⁷ tütün üretimi yapıldığı tespit edilmiştir.

Şirketin kurucuları dönemin Müslüman varlıklı kişileridir. Dolayısıyla kurucular arasında herhangi bir gayri Müslim bulunmamaktadır. Kurucular arasında İzmit mebusu, bey, beyzade, efendi, ağa gibi saygınlık ifade eden unvanları taşıyan kişilerin bulunması, şirketin devlet yetkililerinin yönlendirmesi ile kurulmuş olabileceği konusunda bir izlenim uyandırmaktadır.

Şirketin kurulduğu tarih 20 Ekim 1919 yılına karşılık gelmektedir. İlgili tarih Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından yaklaşık 1 yıl sonradır. Bu durum halkın savaşın yaralarını sarmak için ekonomik kalkınma çabalarına da işaret etmektedir. Nitekim şirketin sermayesi

4 BOA, İ. DÜİT, 123/16, Vesîka 4-20.

5 <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6102.html> (Erişim Tarihi 08.04.2014)

6 *Müstakil Bolu Livâsı Sâlnâmesi* 1334, s. 266.

7 *Bolu Vilâyeti Sâlnâmesi, Rumi 1341/Miladi 1925*, haz. Hamdi Birgören, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, Bolu, 2008, s. 363.

100 bin liradan ibaret olup, her biri 5 Osmanlı Lirasına karşılık gelen 20 bin hisseye bölünmüş, böylelikle halkın küçük miktarlarda hisselerle şirkette pay sahibi olmasının yolu açılmıştır.

Günümüzde anonim şirketler asgari 50 bin lira sermaye ile kurulabilmektedir. Payın itibari değeri ise halen yürürlükte olan 6102 sayılı TTK'ya göre asgari 1 kuruştur (Md. 332 ve 476) ⁸.

Şirket hisse sahiplerine % 5 faiz veya kar vermeyi taahhüt etmiştir. Fakat bu oran yıllık hâsıllardan karşılanamadığı takdirde eksik olan kısmın yedek akçeden (ihtiyat akçesi) karşılanması taahhüt edilmiştir.

Şirket prosedürüne göre belirlenen zamanlarda taksitleri ödenmeyen hisse senetlerinin sahiplerinden, gecikmeden dolayı ihtara gerek kalmaksızın, taksitlerinin son bulunduğu gündünden itibaren yıllık % 9 Hesabıyla faiz alınacaktır. Şirketin burada maksimum faiz oranını % 9 oranında tutması 1887 tarihli Murabaha nizamnamesi ile faiz sınırının % 9 olarak sınırlanması ile ilgili gözükmetedir. Şuan yürürlükte olan 3095 sayılı faiz kanununa göre de hesaplanan yıllık faiz oranı % 9 olarak belirlenmiştir⁹.

İzmit Demiryolu ve Hürriyet Caddesi'nde, Tütün Reji Binası ile diğer binalar. (1910) (KBB Arşivi)

KAYNAKÇA

- Akyıldız Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri Ottoman Securities*, İstanbul, 2001.
- BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DÜİT), 123/16, Vesika 1-20.
- Bolu Vilâyeti Salnâmesi, Rumi 1341/Miladi 1925, haz. Hamdi Birgören, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, Bolu, 2008.
- *Müstakil Bolu Vilâyet Sâlnâmesi 1334*.
- <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6102.html> (Erişim Tarihi 08.04.2014)
- <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3095.pdf>, madde 1, dipnot 1. (Erişim Tarihi 08.04.2014)

8 <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6102.html> (Erişim Tarihi 08.04.2014).

9 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3095.pdf>, madde 1, dipnot 1. (Erişim Tarihi 08.04.2014)

KOCAELİ LİMANLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE DENİZ TİCÂRETİ

Yasemin NEMLİOĞLU KOCA*

Giriş

Araştırmamıza konu olan Kocaeli ili, Marmara Bölgesi'nin doğusunda İzmit Körfezi'nin kuzeyinde ve güneyinde yer alan konumuyla Karadeniz ve Marmara Denizi'ne hâkim stratejik ve lojistik bir alanda kurulmuştur. İlin, iki kıtayı birbirine bağlayan İstanbul Boğazi'ne yakınlığı, çok eski çağlardan itibaren yoğun ticârî ve askerî hareketlerle gelişmesini sağlamıştır. İlin tarihini aydınatabilecek bazı Bizans eserleri, seyhâtnâmeler, kilise kayıtları, kadı sicilleri, irâde ve mühimme defterleri, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Osmanlı arşivleridir. Bu belgeler yoğunlaşan liman işlevinin değişimine yönelik kaynak oluşturmaktadır.

Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, doğudan gelen kervanlar için İstanbul'a geçişte konak yeri ve Marmara Denizi'nde önemli bir liman olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şehrin gelişiminde kara ve deniz yollarının birleştiği alanda doğal bir liman olması etkilidir. İl ismini, İzmit ve çevresini fetheden Akça Koca Bey'den alsa da, kaynaklarda Olbia, Astakos, Nikomedeia, İznikmid, İsmid, İzmid, İzmit olarak geçmektedir. Kuruluşunda Trakya ve Balkanlar'dan gelen deniz kavimleri ve koloni halklarının etkisi görülmektedir. MÖ. 12. yüzyılda Btynialılar ve Tynialılar bu çevrede yerleşerek bölgeye Btynia adını verdiler. MÖ. 9. yüzyılın sonuna doğru başlayan Yunan kolonizasyonu sürecinde, bugünkü Başiskele'de yer alan ve Megaralılar'ın kurdukları kolonilerden biri olan Astakos, deniz ve kara ulaşımına uygun bir konumda bulunduğu bir liman şehri olarak gelişti.¹ Bununla birlikte şehrin koruyucu tanrısı kabul edilen Olbia'nın ismi bazı kaynaklarda Astakos'un yerine kullanılmıştır.² Sürekli savaşların hâkim olduğu bölgede başarı sağlayan I. Nikomedes yeni krallık merkezi olarak harap durumdaki Astakos Şehri'nin karşısına kendi adını verdiği Nikomedeia Şehri'ni kurdu (MÖ. 264). Nitekim kralların kurdukları şehirlere kendi isimlerini

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Barbaros Denizcilik YO, Deniz İşletmeciliği ve Yönetimi Bölümü, e-mail: yaseminnemlioglu@hotmail.com

1 Ayşe Çalık Ross, *Antik İzmit-Nikomedia*, İstanbul, 2007, s. 61.

2 Astakos (Αζῆνακός), Yunanca istakoz anlamına gelmektedir. Astakos isminin kökeni konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. a) İzmit Körfezi'nde bol miktarda avlanan istakoz nedeniyle Yunan göçmenler şehre bu ismi vermişlerdir ve Astakos'da basılan sikkelerde istakoz betimlemeleri görülmektedir. b) Thbaili Spartalılar'ın soyundan gelen yoksul ve akıllı Astakos'un ismi şehre verilmiştir. c) Astakos adlı kahraman, bölgenin koruyucu tanrısı olan Olbia ile denizler tanrısı Poseidon'un oğludur ve Yunan kolonizasyonlarında sıkça kullanılan bir addir. Bkz. Hülya Boyana, "Nikomedeia Kenti ve Tanrıça Demeter", *Ankara Üniv. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39 (2005), s. 172-173. F. Yavuz Ulugün, Muhittin Bakan, *Tarih Öncesi ve Helenistik Dönemde Bthynia*, İzmit, 2004, s. 86-91.

vermesi Hellenistik dönemin özelliklerinden biridir.³ Nikomedeia, Hellenistik Btynia Krallığı'nın başkentliğini yaptı ve bu dönemde kara yoluyla farklı yerlerden kervanlarla gelen yükler İzmit Körfezi'nden gemilerle diğer bölgelere naklediliyordu. Roma İmparatoru Augustus Btynia'ya verilen ayrıcalıkları kaldırdı (MÖ. 29) ve tüm bölgeyi imparatorluğa kattı.⁴ Nikomedeia, Roma döneminde yakınındaki diğer önemli merkez olan Nikaia⁵ ile idâri ve dînî alanda yarıştı. Bizans egemenliğinde ise doğu seferleri sırasında menzil yeri ve başkent Konstantinopolis'in tedârik merkezi olarak kullanıldı.⁶ Konstantinopolis'i ele geçirmeye yönelik Arap akınlarına karşı başkentten savunulmasında önemli rol oynayan Nikomedeia, daha sonra Haçlı Seferleri'nden ve Lâtin işgâlinde olumsuz etkilendi. Bu dönemde Türklerin Batı Anadolu'ya ulaşmasıyla bölge kısa bir süreliğine Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğine girdi (1087). Bölgenin kesin olarak Türk egemenliğine geçmesi ise Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'nun kuzeybatısında yayılmaya başlamasıyla gerçekleşti. Orhan Bey, devletin genişlemesinde babasının silâh arkadaşları Akça Koca, Abdurrahman, Kara Mürsel ve Konur Alp Beyler'den yardım aldı. Abdurrahman ile Konur Alp Beyler Aydos Kalesi ve Samandıra'yı (1328), Kara Mürsel Bey Karamürsel'i (1324), Akça Koca Bey Kandıra'yı (1326) askerleri İzmit'i (1337) fethetti.⁷

Türklerin eline geçen şehrin ismi de bu tarihten sonra değişime uğramıştır. İznikomid, İznikmid, İznikimid, İznikümid, İznikümed, İzmit, İzmit gibi farklı şekillerde söylenen Yunanca, Farsça ve Türkçe ifâdelerin karışımından oluşan İzmit sözcüğü günümüze kadar kullanıldı. İznikmid ismine ilk kez Fâtiş Sultan Mehmed döneminin (1451-1481) sonlarına tarihlendirilen Evkaf Defteri'nde rastlanması, bu ismin Türkler tarafından kullanıldığı görüşünü desteklemektedir.⁸ Şehrin adının değişimini ilk kez Evliya Çelebi, seyahâtnâmesinin çeşitli bölümlerinde açıklamıştır ve vilâyet için Kocaili, şehir için ise İzmit, İznikmit, İznimgit adlarını kullanmıştır.⁹ Bölge sancak olduktan sonra Kocaili olarak tanımlandı, İzmit ise sancak merkezi oldu. Osmanlı bürokrasisinde şehrin isminin İznikmid yerine İzmit olarak kullanılmaya başlanması bir takım sorunlar yarattı. Özellikle yazımda İzmir ile karıştırılması nedeniyle İzmit Sancağı Mutasarrıflığı ve İzmir Redif Fırkası Kumandanlığı'nın "İzmit'in Kocaili adıyla yâd edilmesi" istekleriyle, konu Şûrâ-yı Devlet-i Dâhiliye Dâiresi'nde görüşülerek uygun görüldü ve Dâhiliye Nezâreti'nin 28 Haziran 1910 tarihli yazısıyla resmî olarak kabul edildi.¹⁰ Ancak yabancı kaynaklar ve haritalarda ise 19. yüzyıla kadar İzmit yerine Nikomedeia isminin kullanıldığı görülmektedir.

Seyahatnamelerde ve Haritalarda Kocaeli Limanları

Tarihî süreç içinde Kocaeli'ye gelen çok sayıda bilgin, araştırmacı ve gezgin yazdıkları eserlerinde ilden ve çevresindeki yerleşmelerden söz etmişlerdir. Pseudo-Skylax, Strabon, Ptolemaios, Odo de Deuil, Ruy Gonzáles de Clavijo, Nasuh el-Silâhî el-Şehir Bi Matrâkî, Pierre Belon, Hans Dernschwam, Reinhold Lubenau, Jean Baptiste Tavernier, Evliya Çelebi, Eremya Çelebi Kömürcüyan, Jean de Thévenot, Guillaume Joseph Grelot, Cornelis de Bruijn, Richard Pockocke, Claude Charles de Peyssonel, William George Brown, Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Adrien Dupré, John Galt, Sir William Ouseley, Lodois

3 Tønnes Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bthynia*, Denmark, 2008, s. 21.

4 Roma döneminde Btynia Eyâleti'nin sınırları Btynia Krallığı'dan çok daha genişti. Pontos Krallığı'nın batısını da içine alacak şekilde batıda Nikomedeia (İzmit), doğuda Amastris (Amasra) olmak üzere iki başkentiyle Btynia-Pontus Eyâleti olarak anıldı. Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyâletleri: Sınırları ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniv. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38 (2005), s. 17.

5 İznik

6 "Constantinople and Its Hinterland" ed. Cyril Mango-Gilbert Dagron, *27th Spring Symposium of Byzantine Studies*, (1995), s. 207-218.

7 Halil İnalçık, *Devlet-i Âliye*, İstanbul, 2009, s. 44-47.

8 Ahmed Refik, "Fâtiş Zamanında Kocaeli", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, (1340), s. 28.

9 Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, Cilt:3, v.23a, Cilt:4, v.2a; Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, İstanbul, 2005, s. 250-261.

10 BOA.TD.No:39/58, H.19 Cemâziyühahir 1328/M.28 Haziran 1910.

de Martin du Tyrac, Robert Walsh, David Porter, Charles Mac Farlane, Charles Felix Marie Texier, Alphonse de Moustier, Ahmed Midhat Efendi, Alfred Cuda bunların arasında yer alır. Anadolu'ya gezileri sırasında Kocaeli'den geçen gezginler o tarihlerde bölgenin genel görünümü, kültürü ve ticâreti hakkında ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Bu eserlerden bazılarında çalışmamıza kaynak oluşturacak şekilde ilin günümüzde öne çıkan, ancak geçmiş dönemlerde de yoğun olarak sürdürülen liman işlevine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Kocaeli limanlarının hem görünümleri hem de kapasiteleri hakkında seyahâtnâmelerden edinilen bilgilerden, farklı dönemlerde farklı körfez limanlarının öne çıktığı tespit edilmektedir. Liman faaliyeti açısından ilk dönemlerde Astakos ve Eriboea¹¹, daha sonra ise kuzey rüzgârlarına kapalı ve daha elverişli kıyı şeride sâhip olan Nikomedeia ana limanlar olmuştur. Körfez geçişinde ise Dil İskeleyi ve Karamürsel iskelelerinin yolcu ve mal aktarımında kullanıldığı; gemilerle kireç, odun, odun kömürü, kereste, gemi malzemeleri, meyve-sebze, özellikle üzüm, kiraz, enginar, tuz, ipek, keten ve pamuklu kumaşlar taşındığı belirtilmektedir. Ayrıca tüm dönemlerde çevresindeki orman alanlarının yoğunluğu ve gemi yapımına uygun ağaç türlerinin bulunması nedeniyle tersânelerin kurulduğu, limanında dalgakıran ve ambarların bulunduğu aktarılmaktadır.

Pseudo-Skylax, MÖ. 6. yüzyılda Karianda'da¹² yaşamış Skylax, Periplus¹³ adlı eserinde Karadeniz, Akdeniz ve Afrika kıyılarındaki şehirlerin ve limanların tarihi, coğrafyası ve kültürü hakkında kısa bilgiler verir.¹⁴ Skylax daha önceden hakkında bilgi sâhibi olduğu ve Olbia olarak adlandırdığı Kocaeli ve çevresini eserinde 92-93. bölümde Btynialılar kısmında açıklamaktadır. Skylax'ın kitabı, yazılı kaynak olarak Kocaeli ve limanlarından söz eden ilk eser olması nedeniyle önemlidir. Zonguldak çevresinden İzmit Körfezi'nin çıkışına kadar olan gemi yolculuğunun 3 gün sürdüğünü belirtir, çevrenin en önemli limanı olan Olbia Limanı'nı ve körfezdeki deniz yolculuklarını açıklar. "Mariandynialılar'dan¹⁵ sonra, Trakya Btynialılar vardır. Ardından Sangarios Irmağı¹⁶ ile diğer bir ırmak olan Artanes¹⁷, Tynias Adası¹⁸ ve Rhebas Irmağı¹⁹ gelir. Ardından Trakya dışındaki Khalkedon Şehri²⁰ ve ondan sonra Olbia Körfezi'ne gelinir. Mariandynialılar'ın topraklarından Olbia Körfezi'nin sonuna kadar kıyı yolculuğu 3 gün alır. Karadeniz'in ağzından Maiotis Gölü'nün²¹ ağzına kadar deniz seyâhati ve de Avrupa'dan Asya'ya uzanan seyahat hemen hemen eşit mesâfedir. İçinde yer alan Yunan şehirleri şu şekildedir: Olbia ve limanı, Kallipolis²² ve limanı, Kios²³ Körfezi'nin burnu ve solunda Kios Şehri ile Kios Irmağı."²⁴

Strabon, Anadolu ve çevresini tarihî coğrafyasıyla açıklayan Amasyalı Strabon'un 18-19 yıllarında yazdığı 17 bölümden oluşan *Geografika*, ilk seyahâtnâmelerden biridir. Strabon, Btynia bölgesinin Asya'dan çeşitli devletlerle ticârî ilişkide olduğunu, gemilerle susam yağı ve şarap ihrâcâtı yaptığını belirtir. "Bu yerler Troya'nın ele geçirilmesinden sonra Frigyalılar, Misyalılar, Lidyalılar, Aolyalılar, İyonlar, İranlılar ve Makedonyalılar'ın eline geçti ve en sonunda Romalılar'ın yönetimi altına girdi. Astekenos Körfezi'nde Megaralılar,

11 Kaynaklarda Karamürsel olarak geçse de anlatımdan yola çıkarak bu limanın Seymen-Gölcük olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. John Anthony Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford, 1832, v.1, s. 187.

12 Bodrum Yarımadası'nın kuzeyinde olduğu tahmin edilen Karia şehri.

13 Periplus-Periptori Antik Çağ'da denizcilerin tuttuğu seyir defterleridir.

14 *Pseudo-Skylax's Periplus: The Circumnavigation of the Inhabited World*, Exeter, 2011.

15 Zonguldak çevresi

16 Sakarya Nehri

17 Göksu Deresi

18 Kefken Adası

19 Riva Deresi

20 Kadıköy

21 Azak Denizi

22 Kaynaklarda bugünkü Çanakkale-Gelibolu veya Muğla-Kızılkayalar olarak geçse de anlatımdan yola çıkarak bu limanın Yalova-Hersek olduğu tahmin edilmektedir.

23 Gemlik

24 Pseudo-Skylax, "Periplus", *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1 (2012), s. 239-257.

Atinalılar ve daha sonra Persler'in baskısına ve Satrap Pharnabazos'un dışarıdan sürekli karışıklık çıkarmasına rağmen Kral Doidalses tarafından kurulmuş olan Astakos Şehri vardır."²⁵

Klaudios Ptolemaios, 2. yüzyılda yaşayan bilim adamı *Geographiki Hyphegesis* adlı eserinde çeşitli coğrafi bilgilere yer vermiş, dünya merkezli bir güneş sistemi modeli oluşturmuş, ilk kez koordinat sistemini kurmuş, dünyanın yaklaşık hacmini hesaplamış ve haritacılığın bilimsel temellerini atmıştır. Ptolemaios'a göre Nikomedeia 57°30' D, 42°30' K konumdadır ve en uzun gündüz süresi 15 saattir. Körfez çevresinde koordinatları verilen Astakos 57°20' D, 42°30' K; Olbia 57°00' D, 42°30' K; Libyssa 57°15' D, 42°45' K; Eriboea 57°10' D, 42°20' K limanlarını açıklamış ve haritalandırmıştır.²⁶

Odo de Deuil, II. Haçlı Seferi'ne katılan Fransız tarihçi ve yazar, *De Profectioe Ludovici VII in Orientem-VII. Louis'nin Doğu'ya Seyahâti* adlı eserinde sefer sırasında geçtikleri yerleri açıklar.²⁷ Ekim 1147'de Fransız ordusuyla birlikte İtalya üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a gelen Odo de Deuil, buradan Bizans gemileri ile İznik'e gitmek üzere Kocaeli'ye geçti. Eserinde Haçlı Seferleri'nden olumsuz etkilenen ve harâbe hâline gelen İzmit limanını ve kalesini açıklamaktadır. "Nicomedia'yı ilk gördüğümüzde büyük harâbeleriyle bize eski ihtişamını ve eşsizliğini sergilemekteydi. Constantinapolis'ten 3 gün sonra ulaşılan ve iyi bir ulaşım imkânı sağlayan bir körfez ile sonlanırdı. Deniz kıyısından itibâren şehrin kurulduğu tepede bir kalesi bulunmaktadır. Bu kale, şehrin liman olarak işlevini devam ettirdiğini, dolayısıyla denizde gemileri ve buna bağlı deniz ticâretini korumak üzere yapılmış olmalıydı."²⁸

Ruy Gonzáles de Clavijo, İspanya Kralı III. Enrique tarafından Türk hükümdarı Timur'a elçi olarak görevlendirildiğinde yapmış olduğu doğu gezisindeki izlenimlerini aktardığı *La Embajada a Tamorlán-Timur Elçisi* adlı kitabında, 1403'te Trabzon'a doğru çıktığı deniz yolculuğunda uğradığında Kocaeli'nin Karadeniz kıyıları hakkında açıklamaktadır. Clavijo'nun kitabı, yazılı kaynak olarak Kocaeli'nin kuzey limanlarından söz eden ilk eser olması nedeniyle önemlidir. Eserde, Trabzon'a giderken İstanbul'dan yola çıkan gemilerinin Kocaeli açıklarında fırtınadan çok etkilendiğini ve bu nedenle geri dönüp kışı İstanbul'da geçirerek, 1404'ün yaz başında tekrar yola çıktığını belirtmektedir. Ayrıca yazarın anlatımından, yörede 13. yüzyılda Ceneviz ve Venedikliler'in uluslararası deniz ticâretinde öne çıktıkları, ticâret gemilerinin silâhlı gemilerce korunduğu ve Türklerin taşınan ürünlerden gümrük vergisi aldıkları anlaşılmaktadır. Clavijo'nun gemisi Kasım 1403'te İstanbul'dan yola çıkar ve yakın kıyı seyriyle Cenevizler'e ait kıyıda 2 mil²⁹ açta küçük bir ada olduğunu belirttiği Finogia Adası'na³⁰ gelir. Fırtına nedeniyle gemileri zarar görür, gemideki malzemeleri alarak diğer Ceneviz gemisine geçerler. Daha güvenli demir yeri olan Carpi³¹ limanındaki gemilerinde seyre elverişli hava için beklerler. İstanbul'a döndüklerinde kışı geçirirler ve Mart 1404'te ikinci kez yeni bir gemiyle Trabzon'a doğru yola çıkarlar.³²

Nasuh el-Silâhî el-Şehir Bi Matrâkî, Matrakçı Nasuh olarak anılmaktadır. Enderun'da eğitim görmüş olan ve Kânunî Sultan Süleyman'ın 1533-1536 yılları arasındaki Bağdat Seferleri'ne katılan yazar, tarih, matematik, resim ve silâhlarla ilgilenmiştir. 1537'de yazılan ve çizimleri yapılan *Beyân-ı Menâzili Sefer-i Irakeyn* eseri 90 sayfa metin, 107 minyatür, 25 minyatürlü metin ile 218 sayfadan oluşmaktadır.

25 Strabon, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 2000, XII.3, s. 3.

26 http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html#Text

27 Odo of Deuil, *De Profectioe Ludovici VII Orientem: The Journey of Louis VII to East*, New York, 1948.

28 Clive Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, Ankara, 1996, s. 21.

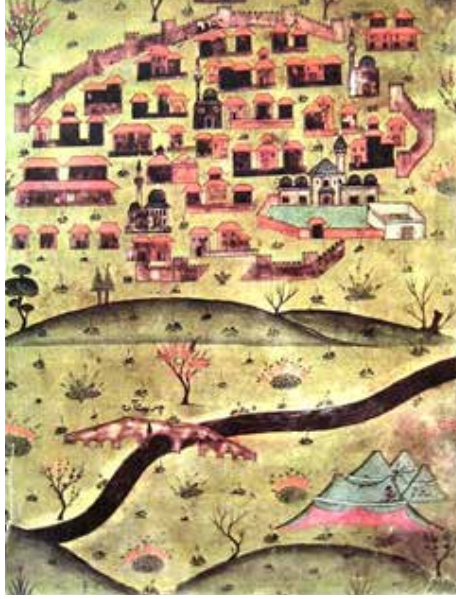
29 1 deniz mili=1.852,2 m.

30 Kefken Adası

31 Kerpe

32 Ruy Gonzáles de Clavijo, *La Embajada A Tamorlán-Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahât*, İstanbul, 2007, s. 52-57.

İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi No: 5964'te kayıtlı olan eserde İzmit tam sayfa olarak çizilmiştir. Şehir yer yer yıkılmış surlarla çevrilidir. Deniz gösterilmemiştir. Sur içinde görülen dik çatılı, tek minâreli, külliye câminin Orhan Câmii olduğu tahmin edilmektedir. Yine eserde Gegibize³³, Kalâ-i Hereke, Kazıklı menzilleri açıklanmış ve çizimde gösterilmiştir.³⁴

Resim 1: İzmit ve Çevresinin 1537 Yılına Ait Çizimi.

Nasuh el-Silâhî el-Şehir Bi Matrâkî, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi No:5964, İstanbul

Pierre Belon, Fransız doktor, zoolog ve botanikçi 1546-1549 yılları arasında Yunanistan, Anadolu, Mısır, Arabistan ve Filistin'e bilimsel bir gezi yaptı. Bu gezisi sırasında hazırladığı resimli eseri *Voyage au Levant-Doğuya Seyahat'i* 1553'te yayımlandı. Pierre Belon, 1547'de geldiği İzmit'i eserinde 71. bölümde açıklamıştır. Eser, Kocaeli çevresinde ve İzmit Körfezi'ndeki bitki ve su ürünlerini açıklayan ilk eser olması nedeniyle önemlidir. "Nicomédie bir tepenin üstüne kurulmuştur. Kalenin burçları büyük ve sağlamdır. Eskiden surlar limanın alt kısmından başlayıp tepeye kadar varıyormuş. Kalenin burçları arasındaki uzaklık 3 toiseden³⁵ fazla değildir. Çeşmelerin suyunun bolluğu nedeniyle burası Rumlar'ın ve Türkler'in yerleştikleri bir şehirdir. Ayrıca kıyıda Latinler'in *perna* dedikleri balık ve *pinna* dedikleri midye çıkarılır."³⁶

Hans Dernschwam, Macaristan Kralı Ferdinand tarafından görevlendirilen heyette yer alan Alman bilim adamı ve gezgin, günlüğünde Macaristan'dan Amasya'ya kadar olan Osmanlı topraklarında 1553-1555 yıllarında arasında yaptığı uzun seyahâtini anlatmaktadır. 1555'te Kocaeli'den geçen Dernschwam oldukça ayrıntılı bir şekilde hem çevreyi hem de halkı tanıtmaktadır. "Kartal'dan itibâren yarım günlük uzaklıkta bulunan ve zamanında adı Viso, şimdi ise Geuse³⁷ olan bir köy var. Bu Rum köyünde çok balıkçı olduğu anlaşılıyor. Bu çevrede pek çok Bulgar köylüye rastladık. Bunlar ağırlık birlikleri. Romalılar'da olduğu gibi ordugâhtaki atlara bakarlar, su, odun, vb. taşırılar. Gebze'den Nikomedia'ya doğru yola çıktık. Dağın eteğinden aşağıya doğru indiğimizde, yolun sol kenarında büyük ve harap bir Rum şatosu ile karşılaştık. Burasının adı Hareke'ymiş. Karşı tarafında denizde uzunca bir dağın eteğinde bir ada görülüyor. Karamusa³⁸ diyorlar. Daha ilerde deniz kenarında birbiri

33 Gebze

34 Nasuh el-Silâhî el-Şehir Bi Matrâkî, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*, Ankara, 1976, 13b.

35 1812'ye kadar kullanılan Fransız ölçü birimi, 1 Toise=1.949 m

36 Pierre Belon, *Voyage au Levant*, Paris, 2001, s. 211.

37 Gebze

38 Karamürsel

ardınca sıralanmış kireç ocakları görülüyor. Buradan İstanbul'a gemiler yükleniyor. Aynı zamanda kışlık odun da burada depolanıp gemilerle İstanbul'a gönderiliyor. Odun tartan bir kantar var. Buraya İnce İskele³⁹deniyor. Gebze'den İzmit'e kadar bir günlük seyahâtimiz dağlık bir arâzide geçti. İzminik⁴⁰ çok güzel eski bir Bizans şehri. Harap olmuş, yıkılmış duvar kalıntılarında eskiden burada bir sur olduğu anlaşılıyor. Büyük taşları ve sütunları alıp çok önceleri İstanbul'a götürmüşler. Çok büyük oldukları için burada alıp satamıyor, gemilere yükleyip İstanbul'a da yollayamıyorlar. Mîmarın tarifi üzerine büyük mermerleri bıçkıhanede kesip pâdişahın yaptıracağı câmi ve binâlarda kullanılacak hâle getiriyorlar. Burada 2 büyük bıçkı ile saray, şato ve benzeri yerlerden çıkan mermerler kesiliyor.⁴¹ İzmit'ten ayrılarak dağın eteğindeki küçük bir köye geldik. Bir dere kenarında, kervansarayda kaldık. Bu küçük köyün adı Kazıklı idi. İzmit şehrinin sona erdiği yerden hemen sonra Sinus Maris⁴² veya bizim günlerdir kenarından geldiğimiz denizin kolu sona eriyor. Yolda İstanbul'a götürülen odunlar ve koyunlar gördük. Orada kıyıda odun tartılan bir kantar vardı. Körfez'in sondaki genişliği Tuna Irmağı'nın Presburg'daki⁴³ genişliğinin 4-5 mislidir."⁴⁴

Reinhold Lubenau, Kutsal Roma-Germen İmparatoru Rudolf tarafından görevlendirilen heyette yer alan Alman eczacı ve gezgin, seyahâtnâmesinde Almanya'dan Anadolu'ya 1587-1589 yıllarında yaptığı seyahâtinin anlatmaktadır. 1588'de İzmit'e gelen Reinhold Lubenau Gebze ve Eskihisar üzerinden denizyoluyla Karamürsel'e geçmiştir. İznik'e yaptığı ziyâret sonrasında kara yolundan Kazıklı-Kavaklı üzerinden İzmit'e gelmiş ve buradan yine gemiyle Kadıköy'e ulaşmıştır. Yazar bir yıldan fazla kaldığı Türkiye'de halkı da iyi gözlemlemiştir. Türklerin sınıf ayrımı yapmadığından, denizdeyken Hıristiyan gemicilere yortularını kutlamak amacıyla izin verdiklerinden, devlet yöneticilerinin düzeni her zaman koruduklarından ve çok sâde bir hayat yaşadıklarından övgüyle bahseder. Ayrıca bölgede deniz yolunun özellikle İstanbul'a ulaşımında yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Lubenau 1589'da ülkesine dönmek üzere bir Osmanlı kadirgasiyle yola çıkar. Kadirga, Kaptân-ı Deryâ Hasan Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı donanması ile birlikte Akdeniz'e açılmak üzere dir. Akdeniz adalarında seyahât eden yazar, deniz yolculuğu sırasında bulunduğu kadirgadaki forsaların yaşamlarını da anlatır.⁴⁵

Jean Baptiste Tavernier, Fransız gezgin 1631-1663 arasında Türkiye, İran ve Hindistan'a yönelik 6 gezi gerçekleştirmiştir. 1676'da yayımladığı *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier-Tavernier'in Altı Seyahât* adlı eserinde bir tüccar bakışıyla toplumsal yapı, din, yönetim, gelenekler ve ticâret hakkında ayrıntılar vermiştir. 1632'de geldiği İzmit limanında dalgakıran, tersâne ve ambarlardan bahsetmesi denizcilik faaliyetlerinin önemini göstermektedir. "Bithynia'da ikinci gün antik Libyssa'nın bulunduğu Gebze'de konaklanır. Burada 2 kervansaray ve çok güzel 2 çeşme bulunmakta. Üçüncü gün İzmit'e varılır, deniz şehrin bulunduğu noktada bir girinti yaparak körfezi oluşturur. Limanda kesme iri taştan 2 büyük dalga kıran ve duvarlarla kapatılmış, askerî tersâne olarak kullanılan alanda 3 büyük kapalı ambar var. Buradaki büyük dehlizlerde, ev ve kadirga yapımında kullanılan çok sayıda yontulmuş keresteler görülüyor. Şehir esnafının büyük bölümünü oluşturan Yahudiler, özellikle buğday ve kereste ticâreti ile uğraşıyorlar. Rüzgâr uygun olduğunda,

39 Dil İskelesi veya Gemiciler Köyü

40 İzmit

41 İzmit'ten mîmarın târifıyla kesilerek gönderildiği söylenen büyük sütun ve taşların, gezginin Türkiye'de bulunduğu tarih göz önüne alındığında İstanbul'da Süleymâniye Camii'nin (1551-1558) inşasında kullanıldığı tahmin edilmektedir.

42 İzmit Körfezi

43 Bratislava

44 Hans Dernschwam, *Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Kleinasien-İstanbul ve Anadolu'ya Seyahât Günlüğü*, Ankara, 1987, s. 208-214.

45 Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau-Reinhold Lubenau Seyahâtnâmesi*, İstanbul, 2012.

İstanbul'dan İzmit'e 7-8 saatte gidilebilir ve yol tehlikeli değildir. Dördüncü gün Schabancı⁴⁶ Gölü kıyısında küçük bir kasaba olan ve 2 kervansarayı bulunan Schabancı'de durulur. Gölün çevresi kesinlikle 10 milden daha fazla değildir ve gölde bol miktarda büyük boyda balıklar avlanmaktadır. Birçok Türk pâdişahı gölden körfeze kadar bir kanal açmaya yeltenmiş. Böylece gölün çevresindeki dağlardan elde edilen keresteler İstanbul'a daha kolay taşınabilecektir."⁴⁷

Evliya Çelebi, Seyahâtnâmesi Türkiye'nin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyâsî tarihinin günümüze ulaşan en önemli kaynaklarından biri olup Kocaeli ve çevresinin 17. yüzyıldaki görünümünü aktarır. Evliya Çelebi, Trabzon vâlisi Ketenci Ömer Paşa'ya eşlik ettiği H.1050/M.1640'daki Karadeniz gezisinde Kocaeli'ye gelmiştir. H.1056/M.1645'te Doğu Anadolu'ya yaptığı gezisinde ise ikinci kez geçtiği Kocaeli'yi daha önceki gezisindeki gözlemleriyle kıyaslayarak anlatmıştır. Seyahâtnâmesinde Kocaeli limanlarını, işleyişini ve ticâretini ayrıntılı açıklaması, Evliya Çelebi'nin bu çevrede bir süre kalarak bilgi edindiğini ve ticârî yaşamı gözlemlediğini göstermektedir. Seyahâtnâme'de Kocaeli'de ticâreti yapılan ve iskelelerden gönderilen ürünlerden, ambar ve tersânesinden, dükkânlardan bahsetmesi, ayrıca deniz ticâretine ve denizciliğe ait bilgiler ve öneriler sunması da yörenin ve dönemin özelliklerini yansıtmaya açısından önemlidir.

H.1050/M.1640 tarihli gezisinde Kocaeli: "İzmit, Yunanların Aleksandr dedikleri ve asıl adı Yunanlı İskender olan kral, peygamberimizin nübüvvetinden 882 sene önce bu İzmit şehrinde doğmuştur... İskender, doğu taraftaki Sapanca Gölü'nü yarararak İzmit Körfezi'ne akıtmıştır. Kocaeli ile İzmit şehri Sakarya Irmağı, Karadeniz ve İzmit Körfezi arasında bir ada gibi kalmış. Sonra İstanbul tekfuru Konstantin, Sapanca halicini kapatıp İzmit'i ada olmaktan kurtarmış. Ama yine Osmanlı Devleti ister ve Sapanca Gölü'nü İzmit Körfezi'ne akıtırsa 1 kantar odun 5 akçeye, 1 tahta 2 akçeye düşer ve bütün İzmit gemileri ta Düzce'ye kadar pazara yanaşır orası bender iskele olur. Bu İzmit Kalesi içinde dizdarı ve neferleri var ise de içi gemi alayı ve kerestelerle doludur. Zamanımızda burası 3 tuğlu vezirlere arpalık olarak tahsis edilirdi. Pâdişah tarafından 246.526 hass-ı hümayunu, 25 zeâmeti, 187 tımarı, çeribaşısı ve alay beyi vardır. 350 akçelik îtibarlı kazâdır. Kadılığı senelik 5.000 olur. Paşalığı senede 20.000 kuruşa varır, mâmur ve bakımlı büyük bir şehirdir. İskelesi büyük bir limandır. Sayısız tüccarı vardır. Âyan ve eşrafı çoktur. Çoğu kereste tüccarıdır ki, çeşit çeşit ipekli elbiseler giyerler. Bu şehrin 3.500 mükellef, süslü, kat kat, bağlı, bahçeli, mâmur ve kırmızı kiremit örtülü evleri vardır. 3 mahallesi Hıristiyan, 1 mahallesi Yahudi'dir. 23 câmi vardır. Hanların en mükemmeli 70 ocak bir handır ki Pertev Paşa misâfirhânesidir. Hanlardan başka iskele başında sayıları 200 bulan kereste ve diğer eşya depoları vardır. Çarşısı 1.100 adet sanat ehlinin dükkânlarını içine alır. Hünkâr sarayı yakınında devlet tersânesi vardır. Evvelâ doğu tarafındaki dağlara 'Ağaç Denizi' derler. Tahtaları biçecek su ile dönen bıçkı değirmenleri vardır. Bu dağlarda 50 arşın yüksekliğinde direk keserler. Rumeli ve Balvan direkleri ünlüdür. Darıca kalesine demir attık. Hava iyi olmadığından gemiler kürek çekerek 20 mil mesâfede Dil İskelesi'ne geldik. Burada Konya, Halep, Şam ve Mısır'a giden hacılar, tüccar, ziyâretçiler at kayıklarına binerek 1 mil kadar karşı tarafta bulunan Hersek Dili'ne geçerler. Doğu tarafı 80 mil sürer bir körfezdür ki, sonunda İzmit şehri vardır. Bu Gebze Dili iskelesinde 2 eski han, 2 ekmeğeçi dükkânı, 1 bozahâne, 2 bakkal dükkânı ve 1 çeşme vardır. Kocaeli sancağı toprağında 150 akçeli kazâdır. Hepsisi 1000 kadar mâmur bahçeli eski tarz evleri, 3 câmi şerifi vardır. Merhum Mustafa Paşa Mısır vâlisi iken Mısır hediyeleri yaptırıp Gebze'nin Darıca iskelesine göndermiştir. Yaptırdığı câminin etrâfında gelip gidene misâfirhâne olmak için bir han vardır ki, 3000 adam ve 2000 at alır. Gebze'den yine doğu tarafına 5 saat daha giderek Hereke kalesine geldik. Deniz kıyısında,

46 Sapanca

47 Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier-Tavernier Seyahâtnâmesi*, İstanbul, 2006, s. 47-50.

2 dere arasında, bir yalçın kaya üzerinde karakol binâsı gibi güzel küçük bir kaledir. Dâima boştur. Kale dibinde düz bir değirmen vardır.”

H.1056/M.1645 tarihli gezisinde Kocaeli: “Sapanca, İzmit yakınlarında 1 gün bekleyerek ertesi gün nefir çaldırıp 6 saatte doğu tarafa, ağaçlar ve ormanlar arasında gittikten sonra Sabanca kasabası durağına geldik. İçinde Sarı Rüstem Paşa büyük bir han yaptırmıştır ki 170 ocaktır. 1000 kadar, kiremit örtülü evi vardır. Sabanca Gölü'nün etrafı 24 mildir. Bu gölcük içinde 70-80 parça kayık ve çırnıklar vardır ki köyden adam, kereste ve diğer eşyayı götürmekte kullanılırlar. Bu gölde bulunan 70-80 çeşit balıktan avlanıp kâr ederler. Gölcüğün derinliği birçok yerlerinde 20 kulaçtır. Sakarya Irmağı azıcık bir çaba ile bu göle akıtılabilir. Bu gölcük İzmit Körfezi'ne 3 saat kadar yakın olduğundan ayağı İzmit tuzlası önünde denize karışır. Hattâ bir zaman bu gölcüğü İzmit Körfezi'ne katmak için yüz binlerce kazma ve çapalı ırgat ve ameleleri toplattırılmış ise de İzmit halkının 'Buna çok hazîne ve Hazreti Nuh ömrü gerekir' diye gevşeklik göstermesi, işin yapılmasına engel olmuştur. Ama Sakarya Irmağı bu göle, bu göl de İzmit Körfezi'ne karıştırılrsa bir daha Karadeniz'den Sakarya vâsıtasıyla düşman giremezdi. Bir de İzmit şehri için vilâyet olup Bolu ırmağına varıncaya kadar 5 konaklık bir mâmur olurdu. Bolu ırmağı iskeleye yaklaşp İstanbul gemileri tâ Bolu'ya ulaşır ve İstanbul'da bir tahta 3 akçeye, 1 kantar odun 5 akçeye olup, büyük hayır olurdu. Üsküdar'dan doğuya doğru hareketle denizden Kartal ve Pendik köylerinden geçildi ve Gebze menziline vardık. Buradan yine aşağıya inerek içme suyu iskelesine vardık. Burası büyük iskeledir, iskelede 2 gün durup 200 parça at kayıklarıyla uygun günde karşıya geçerek Dil hanına geldik. Buradan yine kible tarafına tam 8000 adım giderek Hersek kasabasına geldik. 1 mescidi, 1 medrese, 1 okul ile 1 tekke, 2 han, 1 hamam ve 1 yemek verilen imâret vardır. Hepsisi 75 adet dükkândır. Sonradan yapıma 5 adet hanı vardır. Evleri tamâmen kiremitlidir. Rivâyet olunur ki Orhan Gâzi döneminde dünyayı dolaşan bir derviş, buradaki gemicilere gelip 'Oğullar, beni karşı tarafa geçirin' der. Onlar da geçirmeyip giderler. Derviş eteğine toprak doldurup 'Biz karşıya Allah emriyle böyle geçeriz' diye eteğindeki toprağı denize döker, deniz kara olur. Gemiciler bu durumu görünce 'Aman sultanım, boğazı doldurup ekmeğimize engel olma. İstanbul'dan İzmit'e gemiler geçmez olur. Lütfet, burası gemilerimize gerek' diye ricâ ederler. O da 12000 adım kadar denizde gidip doldurduktan sonra gemiye biner. Hâlen onun için Dil derler. Bir sivri kumsal burundur. Derviş hazretleri de karşı kıyıya geçince kerâmetlerini açığa vurduğu için temiz ruhunu Cenâb-ı Hakka teslim eder. Gebze'de, Diliskelesi yakınında 'Dil Baba Dede' adıyla gömülüdür.”⁴⁸

Eremya Çelebi Kömürcüyan, Ermeni asıllı Osmanlı şâir, gezgin, diplomat ve tarihçisi 1662-1684 yılları arasında hazırladığı *İstanbul Tarihi* adlı eserinde Kocaeli'den bahsetmektedir. Kömürcüyan İstanbul'dan İzmit'e kara yolu ile yapılan yolculuğun 3 gün, 100 mil kadar olan deniz yolculuğunun ise 5-6 saat sürdüğünü belirtmektedir. “İzmit'ten Doğu ve Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan yollar geçer. Doğudan ve güneyden gelen çeşitli ticârî mallar İzmit üzerinden İstanbul limanına geçirilmek üzere Üsküdar'a sevk edilirdi. İzmit ve çevresindeki verimli topraklarda tarım ve hayvancılık yapılır, saray ve İstanbul'un îâşesi için buradan gemilerle İstanbul'da odun iskelesine tavuk, siğir ve odun taşınır.”⁴⁹

Jean de Thévenot, Fransız gezgin 1655-1665 yılları arasında çıktığı doğu gezisindeki izlenimlerini *Relation D'un Voyage Fait Au Levant-Doğuya Seyahât* adlı eserinde aktarmıştır. 1656'da geldiği Kocaeli'de tersânen ve gemi yapımından bahsetmiştir. “Nicomedia, bir körfezin dibinde yer alıyor ve bir tepenin yamacına doğru yükseliyor. Türkler'in İzmit

48 Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, c: II, İstanbul, 2003

49 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1988, s. 17.

dedikleri şehir Türk, Rum, Ermeni ve Yahudiler'den oluşan yaklaşık 30.000 kişilik kalabalık bir nüfusa sâhip. Birçoğu geçimini ipek, keten kumaşı, pamuk, yün, meyve, çömlek ve cam eşya ticâreti ile uğraşüyor, bu da şehirde önemli bir canlılık sağlıyor. Birçok Rum kilisesi ve güzel câmiler ile pazarlara yakın çok sayıda han var. Gemi inşaaaları pek farklı olmasa da birçok İstanbul teknesi burada yapılıyor.”⁵⁰

Guillaume Joseph Grelot, Fransız ressam ve gezgin 1672'de geldiği Türkiye'de uzun yıllar kalır. *Relation Nouvelle D'un Voyage de Constantinople-İstanbul Seyahât-nâmesi* adlı eserinde gözlemlerini, ticâreti, ürünleri, yapıları açıklar ve şehirlerin çizimlerini yapar. 1677'de geldiği Kocaeli'yi oldukça ayrıntılı tanıtmıştır. Önceki gezginlerin eserlerini inceleyerek açıkladığı tersânenin faaliyetlerinden ve Türkler'in denizcilik geleneklerinden bahsetmesi açısından eseri önemlidir. “1,5 fersah⁵¹ daha geniş olmayan İzmit Körfezi oldukça uzundur. Türkler'in İzmit adını verdikleri bu şehir, büyük ve kalabalık olup nice Rum kilisesi, güzel câmiler, birçok han, kervansaray, çok sayıda pazar ve hale sâhip. Büyük gemiler, kayıklar ve İstanbul tüccarlarının diğer tekneleri İzmit'te inşaa ediliyor, ancak sivil ya da askerî büyük gemilerin yapımında çok iyi değiller. Burada çok yüksek bordalı, oldukça büyük tekneler ve kolay kullanılabilen yelkenliler inşaa ediliyor. Ben orada iken 3 yılda tamamlanan 2 tanesi ilk yolculuklarını yapmak üzere İstanbul'a yükleme yapmaya gönderildi. Bu ikisi şehir halkının büyük ilgisini çekmişti, limandaki diğer teknelerin her biri onların yanında bir kayık gibi kalmıştı. Onları iskeleye ya da câmiye yakın limana çekmişler ve Mekke'ye doğru çevirmişlerdi. Yeni teknelerde gelenek olduğu üzere mahâlle imamı gelerek açılış duâsını yapmıştı. Her ikisi de demir alarak Mısır'a doğru yola çıkmışlar, ancak Çanakkale Boğazı'nı geçtikten hemen sonra Maltalı bir korsan yollarını keserek mürettebâtı ile Malta'ya götürmüştü.”⁵²

Cornelis De Bruijn, Hollandalı ressam, gezgin ve yazar, 1678-1684 yılları arasında Osmanlı topraklarında bulundu. Gözlemlerini 1698'de Hollandaca olarak yayınladığı *Reizen Van Cornelis De Bruijn Door De Vermaardste Deelen Van Klein Asia-Cornelis De Bruijn'in Seyahâti* adlı eserinde aktarmıştır. Daha sonra eseri farklı adlar altında Avrupa dillerinde basılmıştır. 1678'de Kocaeli'ye gelen yazar hem halk hakkında yorumlarda bulunmuş, hem liman ve denizcilik faaliyetlerinden bahsetmiştir. “İstanbul'un hemen ardından gelen İzmit'in konumundan daha iyisini bulmak zordur. Birçok Rum kilisesi, güzel câmiler, birkaç han ya da kervansaray ve güzel pazarlar bulunmaktadır. Gemiler, kayıklar ve İstanbul tüccarlarının teknelerinin birçoğu İzmit'te inşaa ediliyor, ancak denizcilik, savaş ve inşaa sanatı hakkında pek bilgili değiller yani iyi tekneler ancak kötü yelkenler yapmalarının yanı sıra bitiş süreleri sonsuz denecek derecede.”⁵³

Richard Pococke, İngiliz Krallık ve Londra Eski Kültürler Derneği üyesi râhip, bilim adamı ve gezgin 1737-1741 yılları arasında Doğu Akdeniz ülkelerini gezer. 2 cilt hâlinde 1743 ve 1745'te yayınladığı eseri *A Description of the East and Some Other Countries-Doğu'nun ve Bazı Ülkelerin Tasviri* adlı eserinde Kocaeli'den ve iskelelerinden bahsetmektedir. “Sapanca Gölü, vâdiyi bölen tepelerin güney kıyısında, tepelerden kuzey kıyıya yaklaşık 0,5 leauge⁵⁴ genişliğinde ve 2 leauge uzunluğunda. Büyük sazanlar ve çok çeşitli balık tutulabiliyor ve balıkçılıkta yekpâre ağaçtan oyulmuş tekneler kullanılıyor. İzmit, körfezin kuzeydoğu ucunda güney yamaçlarının eteklerinde kurulmuş. Dükkânların hepsi kervansarayların çevresinde deniz boyunca uzanan 4 ya da 5 sokakta bulunuyor. Şehrin bir rıhtımı bulunmamakta,

50 Jean de Thévenot, *Relation D'un Voyage Fait Au Levant-Publisher: Thomas Joly, Paris 1664; Thévenot-Seyahât-nâmesi*, İstanbul, 2009, s. 243.

51 Denizcilikte kullanılan eski Türk ölçü birimi, 1 Fersah= 5685 m

52 Guillaume Joseph Grelot, *Relation Nouvelle D'un Voyage de Constantinople-Publisher: Damien Foucault, Paris 1680; İstanbul Seyahât-nâmesi*, İstanbul, 1998.

53 Cornelis De Bruijn, *Reizen Van Cornelis De Bruijn Door De Vermaardste Deelen Van Klein Asia*, Delft 1698.

54 İngiliz ölçü birimi, 1 leauge = 5556 m

ancak teknelerin İstanbul'a gidecek yüklerini boşaltmak için bağladıkları köprü şeklinde ağaç iskeleler var. Yolcular burada binek hayvanlarını terk ederek Üsküdar'a 100 mil kadar gemilerle gidiyor. Burada büyük tekneler inşaa ediliyor, ayrıca büyük bir ağaç ticâreti var ve körfezin doğu ucundaki tuzlalardan elde edilen tuz ihraç ediliyor. Körfez yaklaşık 30 mil uzunluğunda ve bir ticâret şehri olan Pronectus⁵⁵ ise tam Nicomedia'nın karşısında Boisis Scale'nin⁵⁶ bulunduğu yerde idi. Drepane⁵⁷ ise Constantine'nin annesinin onuruna Helenopolis adını verdiği yerdir."⁵⁸

Claude Charles de Peyssonel, İzmir Fransa Konsolosu olan gezgin Anadolu gezisi sırasında 1745'te İstanbul'dan İzmit'e geçmiştir ve notlarında bölge hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Kocaeli'de yerleşim merkezleri arasındaki uzaklıklar, güzergâhlar ve antik eserler hakkında verdiği bilgiler nedeniyle önemlidir. "Bozuk Hisar⁵⁹ 1,5 fersah uzaklıkta ve Tarjca⁶⁰ yakınlarında deniz kıyısında dükkânlar var, soldaki yoldan Gebze'ye varılıyor. Bu mağazalar buraya getirilen ve İstanbul'a gönderilmek üzere teknelere yüklenen meyve ve üzüm için bir depo görevi görüyorlar. Bu dükkânların hemen yanında harabeler üzerinde önemli bir hisar yükseliyor. Bir sonraki nokta Dil, birçok küçük yapısı ile Anadolu'yu gezmek isteyen ya da geziden dönen ancak İzmit Körfezi'ni dolaşmak istemeyen yolcular için bir çeşit liman ya da bir ticâret bölgesi. Dil'den binenler neredeyse tam karşısına denk düşen karşı kıyıda Heraclea'da⁶¹ ya da Karamoussali'de⁶² tekneden iniyorlar. 1 fersah aşağıda, 3 gün sürdüğü belirtilen bu yolda at değiştirmek için mola verilen bir başka iskele Varandje⁶³ var. Nikomedia'da deniz kenarı çeşitli iskele ve rıhtımlarla kaplanmış; kimisi taş, kimisi ahşap. Ayrıca gemilerin de sığındıkları çekek yerleri var ki aynı zamanda tekne yapımı için kullanılan kereste dükkânı olarak da işlevleri var; bu ağaçlar tarihten aldığı adını hâlâ koruyan ve İzmit'ten 1 gün uzaklıktaki Sagaris Nehri⁶⁴ boyundaki büyük ormanlardan çekiliyor. Her biri 10-12 evlik küçük köyler olarak serpiştirilmiş bu köylerin sâkinleri büyük efendilerin hizmetinde sâdece ağaç kesimi ile yükümlü köleler gibiler; bu küçük köylerden 300 kadar var. Büyük efendiler, ağaç başına önceden belirlenmiş 10 kuruş değer biçiyorlar, ancak kurumun müdürü ya da emini onlara sadece 5 kuruş veriyor ve diğer 5 kuruşu da kendine ayırıyor, bu da sıklıkla köylülerin ayaklanmasına neden oluyor. Bu ağaç parçalarını öküz arabaları ile taşıyorlar, ancak oldukça büyükleri var ki 16-18 öküzün çekmesiyle tomruk rulosu hâlinde taşınabilirler, İzmit'ten belli bir uzaklıkta bu tomrukları Kilez Deresi'ne atıyorlar. Bu tomruklar özellikle sonbahar ve kış aylarında akarsu boyunca yüzerek körfeze ulaşırlar ve burada sâdece bu işe tahsis edilmiş eski bir savaş ganimeti olan gemiye yüklenirler. Bu yüksek bordalı gemi İzmit açıklarında yalnızca yosun bağlasın diye bulunmuyor, bir görevi var ve tomruk yüklemek üzere bu geminin yanaşabilmesi için yeterli derinliği sağlamak üzere oldukça ileri doğru çıkmış olan iskele bulunuyor. Ereğli'den 1 saat sonra Karamoussali bulunmakta, İzmit'e gitmek için buradan geçilebilir yani Karamürsel bir iskele olup buradan Rum Ereğli'sine gitmek gerek. Karamürsel'den itibâren körfezin tüm güney kıyısı boyunca uzanan ve bana İran'a kadar gittiği söylenen Sultan Murat tarafından yaptırılmış ve Bağdat'a giden birlikler nedeniyle yeni tâmir edilmiş taş bir yol bulunmakta. Karamürsel'den 1 saat sonra oldukça belirgin şekilde körfeze doğru uzanan Glossa adlı ya da başka deyişle Dil anlamına gelen kara parçasına ulaştık. Karamürsel'den Yalova'ya ancak 2 saatlik bir mesâfe. Türk Basımcılık

55 Karamürsel

56 Baş İskele

57 Hersek

58 Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, London,1745, v.2, s. 95-97.

59 Eskihisar

60 Darıca

61 Ereğli

62 Karamürsel

63 Yarımca

64 Sakarya Nehri

Müdürü İbrâhim Efendi⁶⁵ Yalova'da kâğıt değirmenlerini kurarak bundan birkaç ay önce başarılı şekilde ürettiği kâğıt örneklerini pâdişaha sunmuştu.”⁶⁶

William George Brown, 1797'de Afrika yolculuğundan dönerken ve 1802'de Anadolu'ya geçerken uğradığı Kocaeli'den 1820'de yayınladığı *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey-Doğu Ülkelerinde Seyahât* adlı eserinde bahsetmiştir. Karamürsel-İzmit arasında deniz yoluyla geçen yazar bu yolculuğun ücretini de belirtmiştir ve o dönemin ücretlerinin bilinmesi açısından önemlidir. “İzmit, iki tuğlu bir paşa tarafından yönetiliyor. Kütahya'ya giden ana yol üzerinde olması nedeniyle doğudan ve güneydoğudan gelen kervanlar sürekli buradan geçiyorlar. Ancak Bursa'ya bir nakliyeciyi bulmakta oldukça zorlandım. Bu nedenle küçük bir tekneyle Kara Mursal'a geçtim. Yöredeki yoğun meyve bahçeleri, İstanbul pazarlarını büyük ölçüde besliyor. 5 mil batıda ise başkent ile Bursa-Yenişehir arasında seyahât edenlerin kullandıkları, körfezin en dar yerindeki taşımacılık olanakları nedeniyle yoğun bir trafiği olan Hersek Köyü bulunuyor. Geçit ücreti ister bir kişi, ister büyük bir grup olsun 6,5 kuruş. İzmit'ten Karamürsel'e ulaşmak yaklaşık 3 saatimizi aldı.”⁶⁷

Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Avusturyalı tarihçi, diplomat ve bilim adamı, 1799-1807 yılları arasında İstanbul Avusturya elçiliğinde görev yaptı. Bir Türk dostu olan yazar, Osmanlı topraklarında çeşitli inceleme gezileri yapmış ve izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde eserlerinde anlatmıştır. Bunlardan biri Kocaeli ve çevresini anlatan 1818'de bastırıldığı *Umblick Auf Einer Reise Von Constantinopel Nach Brussa Und Dem Olympos: Und Von Da Zurück Über Nicäa Und Nicomedien-Istanbul'dan Bursa ve Uludağ'a Seyahât* adlı eseridir. Yazar, kitabında İzmit Körfezi-Sapanca Gölü-Sakarya Nehri bağlantısı projesini daha önceki yazarları da incelemiş olarak tüm ayrıntılarıyla açıklar. “Nikomedia'da körfezin suları çok sığ, tekneler şehre pek yaklaşmıyorlar. Çok sayıda tahta iskele, gemilerden yük indirmek ya da bindirmek için denize doğru uzanmış, kimisinin uzunluğu 150 adım. Tavşancıl'dan 1 fersah ötede, Dil kıyısında körfezin karşısına geçmek üzere tekneye bineceklere hizmet veren bir han ve ahırlar topluluğu bulunuyor. Dil'in karşı yakasında yavaşılan yerin adı Hersek. Dil'den 1 fersah, denizden yarım fersah uzaklıkta büyük bir kasaba olan eski Lybissa yani Gebze ile karşılaştık. Aşağı indik, eski bir Rum ya da Ceneviz kalesinden kalma büyük hisarın dış duvar kalıntılarından başka bir şey göremedik. Burası Gebze'nin iskelesi. Karşı kıyıda Hersek'te olduğu gibi bu kıyıya geçenler, burada teknedan iniyorlar.”⁶⁸

Adrien Dupré, Fransız gezgin ve yazar, 1807-1809 yılları arasında yaptığı gezilerini 1819'da *Voyage En Perse, Fait Dans Les Années 1807, 1808 Et 1809, En Traversant La Natolie Et La Mésopotamie-Iran'a Seyahât* adlı eserinde yayımladı. Eylül 1807'de İstanbul'dan yola çıkarak Kocaeli'ye gelen yazar körfez hakkında bilgi vermektedir. “Nicomédie şehrinde harap olmuş bir kale bulunmakta. Birçok kilise, câmi, han ve kervansaray bulunuyor. Pazarları büyük ve güzel. Rum, Ermeni, Yahudi ve Türkler'den oluşan nüfusu 30.000 civarında. Başlıca ticâreti ipek, keten ve pamuklu kumaşlar. İzmit Körfezi'nin yaklaşık genişliği 3 lieue⁶⁹, uzunluğu 4 lieue ve çevresi 10 lieue. Akşam saat 6'da İsmid'den körfezin karşı kıyısına hareket ettik ve sabah saat 4'te Cara Moussa'a⁷⁰ vardık. Nüfusu Rum, Ermeni ve Türkler'den oluşuyor. Birkaç yiyecek dükkânı ve halkın ihtiyâcı malzemeleri satan dükkânlar var. Buradan Constantinople'a her gün meyve, kömür ve odun taşıyan tekneler kalkıyor.”⁷¹

65 İbrahim Müteferrika

66 F. Yavuz Ulugün, *Seyahât-nâmelerde Kocaeli ve Çevresi...*

67 William George Brown, *Travels in Various Countries of The East*, London, 1820, s. 107.

68 Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Umblick Auf Einer Reise Von Constantinopel Nach Brussa Und Dem Olympos, Pesth*, 1818, s. 128-181.

69 Fransız ölçü birimi, 1 lieue = 4828 m

70 Karamürsel

71 Adrien Dupré, *Voyage En Perse*, Paris, 1819, s. 3-6.

John Galt, babası kaptan olan İskoç gezgin, yazar ve siyâsetçi Akdeniz'de Fransız-İngiliz rekâbetinin arttığı 1800'lü yılların başında Osmanlı'yla ticâret yapan tüccarlardan biriydi. Çeşitli zamanlarda yaptığı ziyaretlerini 1812'de *Voyages and Travels in The Years 1809, 1810 and 1811, Containing Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Scrigo and Turkey-1809, 1810, 1811 Yıllarında Seyahât* adında yayınladı. Gezileri sırasında geldiği İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra İzmit'e geçer. "İstanbul'dan küçük bir tekneyle Nicomedia'ya vardık. Kendimiz, 3 hizmetçi ve 1 Tatar için kamara ücreti olarak 4 guinea⁷² ödedik. Aslında Malta'nın doğusunda yol ücreti ödenmez, ama Türkiye'de yolculuk İngiltere'den daha pahalıdır. Kirpi⁷³ Karadeniz'in korunaklı ve küçük bir koyun kenarında önemsiz küçük bir köy. Buradan yüksek miktarda kereste komşu İstanbul'a gönderiliyor. Nicomedia'nın nüfusu 40,000'den fazla. Bu şehirdeki başlıca üretim başkent için yüksek miktarda hazırlanan kırmızı deridir. Donanma için kerestenin toplandığı bir tersane bulunuyor. Nicomedia Bağdat kervanlarının yolu üzerinde. Şehir, Kirpi'ye yakınlığı ve başkentle denizyolu bağlantısı nedeniyle, İstanbul Boğazı kapalı olduğunda tarafsız gemiler Kirpi'ye yanaşabilseydi iyi bir ticârî ambar olabilirdi. Bölge boyunca yollar kötü değil, mal taşımak için bol sayıda at, deve ve araç kolayca bulunabiliyor. Türk-Rus savaşında İstanbul Boğazı kapanınca burası önemli bir geçiş yeri oldu."⁷⁴

Sir William Ouseley, bir kaptanın oğlu olan yazar, siyâsetçi ve dil bilimci, 1810-1811 yıllarındaki gezilerini 1819-1823'te 3 cilt olarak *Travels in Various Countries of Middle East-Orta Doğu Ülkelerine Seyahât* adında yayınladı. Eserinde Koceli hakkındaki daha önceki kaynakları da aktararak oldukça ayrıntılı bilgi vermiştir. "Nicomedia'da körfezde çok sayıda tekne bulunuyor ve çoğunlukla Rumlar ile donatılmış durumdadır. Kimi büyük tekneler, şehre yakın demirlemişler. Oldukça büyük bir tanesi kıyıya çekilmiş, Rumlar ve Türkler'in çoğunlukta olduğu birçok kişi tarafından tâmir edilmeye çalışılıyordu. İzmid'in gemi enkazları ile dolu olduğu söyleniyor. Grelot, 17. yüzyılda birçok İstanbullu tüccarın teknesinin İzmitliler tarafından yapıldığını belirtiyor. Tahminime göre erken dönemlerde burası denizcilikle ileriydi. Froelich'in yapıtındaki çizimlerde gördüğüm Commodus dönemi Nicomedia sikkesinde geminin pruvasına çivi çakan bir adam resmi bunu doğruluyor."⁷⁵

Lodois de Martin du Tyrac, Marcellus kontu olan Fransız siyâsetçi ve gezgin 1815-1820 yıllarında Türkiye'de bulundu. 1839'da 2 cilt olarak yayımladığı *Souvenirs de l'Orient-Doğu Anıları* adlı eserinde Kocaeli hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. "İstanbul adalarına gitmekte kullanılan 4 çift kürekli bir tekneyle Tophâne iskelesinden ayrıldık. Aritziou'da⁷⁶ Cenevizler tarafından yapılmış bir kalenin kalıntısı var ve bu köy Türkler'le Rumlar'dan oluşuyor. 2000 kişilik bu köy balık ve enginardan iyi para kazanıyor. Sardalya, uskumru ve hamsi avı oldukça iyi. Onları deniz kenarında kurutuyorlar ve gemilere kumanya olarak İstanbul'a gönderiyorlar. 4 saat sonunda Nicomédie'e vardık. Gümrük işlemleri uzun sürdü. Liman başkanı Rum mahâllesine kadar bize eşlik etti. Eski Pontus Krallığı'nın ticâreti, bugün de olduğu gibi yalnızca İstanbul'a gönderilen kömür ve tomruktan oluşuyordu. Öğlene doğru, kayığımızla Türk köyü Kara-Moussal'a vardık."⁷⁷

Robert Walsh, İrlandalı râhip, doktor ve yazar 1820 yılında İstanbul'a İngiliz heyetiyle birlikte gelir. Uzun yıllar kaldığı Türkiye hakkındaki izlenimlerini 1836'da 2 cilt olarak yayınladığı *A Residence at Constantinople-İstanbul'da İkâmet* adlı eserinde yazmıştır. 1823'te geldiği Kocaeli limanı hakkında bilgi vermektedir. Körfezde yabancı bayraklı

72 1816'ya kadar kullanılan İngiliz para birimi 1guinea=1,05 pound=23 Osmanlı kuruşu (Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara, 1984, s. 54).

73 Kerpe

74 John Galt, *Voyages and Travels in The Years 1809, 1810 and 1811*, London, 1812, s. 292-299.

75 Sir William Ouseley, *Travels in Various Countries of the East*, v: II, London, 1821.

76 Darıca

77 Lodois de Martin du Tyrac, *Souvenirs de L'Orient*, Paris, 1839, s. 122-140.

gemilerin daha çok yer aldığı görülmektedir. “Türk teknelerinin dolaşmakta olduğu ve küçük bir liman olan Maloon İskelesi⁷⁸’ne vardık. Buradakiler körfezde gördüğümüz ilk teknelerdi. Burası İstanbul yolu ile bağlantılı tek deniz yolu hattı. Kıyıya ulaştığımızda ilk işimiz gümrük binâsına gitmek oldu. Burada karşılaştığımız tek ticâret gemisi, bir İtalyan’ın komutasındaki odun ve kasnak boşaltmakta olan Fransız bayraklı küçük bir tekneydi. İmparatorluğun başka yerlerinde de görülebildiği gibi gümrükçü, Türkler’in ticari yeteneklerine inandıkları bir Yahudi idi. Şehrin nüfusu yaklaşık 22.700 ve bunun 20.000’i Türk, 2.500’ü Rum ve Ermeni Hıristiyan, 200’ü Yahudi’den oluşuyor”⁷⁹

David Porter, ABD’nin Osmanlı elçisi olan yazarın Türkiye’de bulunduğu sürede aldığı notları 1835’te yayınlanan *Constantinople and Its Environs-İstanbul ve Çevresi* adlı eserinde yer almaktadır. “Buradan kıyı boyunca oldukça güzel bir yoldan şimdi Nikmid denilmekte olan Nikomedia’ya yöneldik. Körfezin sonundaki bir tepenin yamacında, çok elverişli bir konumda yükselen bir şehir. Ticâret, biraz hareketli görünüyor. Sultanın burada zengin bir kereste ambarı bulunan küçük bir tersânesi var. Görüldüğü üzere kızaklarda 2 gambot var. Tersânedeki evler sağlam ve iyi yapılmış. Atlar için ahır da olan, üstü kapalı büyük bir yapı olan handa konakladık”⁸⁰

Charles Mac Farlane, İskoç tarihçi ve gezgin, 1827-1857 yıllarında birçok kere Türkiye’ye geldi ve incelemelerde bulundu. 1850’de yayınlanan *Turkey and Its Destiny-Türkiye ve Geleceği* adlı eserinde 1848’de geldiği Kocaeli ve çevresini açıklamaktadır. “Buharlı bir Türk gemisi ile Haliç’ten İsmitt⁸¹ Körfezi’ne doğru yola çıktık. Yolcular, subay ve askerlerden oluşuyordu. Prens Adaları’ndan geçerek İzmit Körfezi’ne giriş yaptık. Kara Musal⁸² kasabasına, sonra tam karşısındaki İmparatorluk İpek Fabrikası’nın bulunduğu Herek-Keui’e⁸³ geçerek birkaç yolcu aldık ve tekrar yola koyulduk. Nicomedia, bugünkü İsmitt’e vararak yıkık bir ahşap iskelenin açığına demirledik. Körfezin sonunda şehre yakın tuzlalar var. Türkler Sapanca’ya doğru ormanlardan şimdi yalnızca arabalarla odun taşımak ve odun kömürü yapmak için yararlanıyorlar. Eskiden, İzmit’teki devlet tersânesi çalışırken ormanlardan kereste elde edilirdi.”⁸⁴

Charles Felix Marie Texier, Fransız tarihçi, mîmar ve arkeolog, 19. yüzyıl gezginleri içinde Türkiye için en ayrıntılı bilgileri verendir. Texier uzun yıllar kaldığı ve incelediği Anadolu’ya ait bilgilerini 1862’de tamamladığı *Asie Mineure Description-Küçük Asya Tasviri* adlı eserinde yayınlamıştır. Gezdiği yerlerin ayrıntılı tarihini de veren yazar, Kocaeli ve çevresini kuruluş döneminden itibaren açıklamıştır. Ayrıca eserden 1850’lü yıllardan itibaren önemini kaybeden tersânenin o dönemdeki durumu da anlaşılmaktadır. “Sadrazam Köprülû’nün İzmit’te kurduğu tersânelerde, İstanbul için çok değerli olan kadırgalar ve 4 direkliler üretilirdi. Önemli donanımı İstanbul’da yapılmak üzere, İzmit’te hâlâ bazı savaş gemileri yapılmaktadır. Bu şehir, ormanlara yakınlığı ve halkının çalışkanlığı sâyesinde önemini kaybetmemiştir. Nüfusu 30.000 kadardır ve Türk 2.500 aile, Rum 1.200 aile, Ermeni 800 aile, Yahudi 500 aileden oluşur. İzmit’in başlıca ticâreti kereste ile tuzdur. Tuz üretimi özel şahısların elindedir, hükümet yalnız üretilen tuzdan öşür alır. Kereste ticâreti serbesttir, hükümet hesâbına gemi inşasında kullanılanlar alınır. Türkler gibi kereste ticâreti yapan halk, tersâne hizmetleri için angarya şeklinde gerekli miktarda amele temin

78 Karamürsel

79 Robert Walsh, *A Residence at Constantinople*, v: II, London, 1836, s. 164-173.

80 David Porter, *Constantinople and Its Environs*, New York, v.1, s. 209. F. Yavuz Ulugün, *Seyahât-nâmelerde Kocaeli ve Çevresi* eserinde James Porter’i Amerikalı olarak belirtmekte ve metinde geçen anlatımları ona ait olarak aktarmaktadır. Ancak kaynaklarda Sir James Porter olarak geçen İngiliz siyâsetçi 1747-1762 arasında İstanbul’da İngiliz elçiliği yapmıştır. Metindeki anlatım Amerikalı deniz subayı David Porter’a aittir.

81 İzmit

82 Karamürsel

83 Hereke

84 Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, vol: II, Philadelphia, 1850, s. 253-282.

etmek zorundadır. Hükümet, kendi tezgâhları için ameleye 5 kuruş yevmiye tâyin etmiştir. Ermeniler İstanbul'a ihraç edilen deri işiyle meşgul olurlar. Şimdiki İzmit şehri 19'u Türkler'in, 3'ü Hıristiyanlar'ın ve 1'i Yahudiler'in olmak üzere 23 mahâlleden oluşur. En büyük câmi ise, Büyük Sultan Süleyman zamanında, 7 yıl süre ile İzmit vâlisi olan Sadrazam Pertev Paşa'nın yaptırdığıdır. Bu câmi, tersânenin girişindeki kapıya yakın yerdedir. Zamanında Ceneviz ve Venedik deniz kuvvetlerini başarısız düşüren donanmaların çıktığı Tersâne-i Hümâyün'dan, bugün büyük gemi yapamayan bomboş bir Tersâne kalmıştır. Çünkü yavaş yavaş biriken toprak havuzu doldurarak büyük teknelerin yanaşmasına uygun olmayan duruma getirmiştir. Kıyıyı izleyerek 1,5 saat kadar devam ettikten sonra, Dil adı verilen kumsal bir yere gelinir. Burası tam Hersek Köyü'nün karşısına düşer; bu boğaz, İzmit Körfezi'ni açık denizden içeride bırakan çok güzel bir demir atma yeridir.⁸⁵

Alphonse de Moustier, Fransız sanatçı ve fotoğrafçı 1862'de gezdiği Kocaeli ve çevresine ait izlenimlerini ve taş baskı ile hazırladığı resimlerini 1864'te *Le Tour de Monde-Dünya Turu* adlı eserde yayımladı. Açıklamalarında İzmit Tersânesi'nin 19. yüzyıl itibâriyle önemini kaybetmesi öne çıkmaktadır. Ancak 1861'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in denizciliğe verdiği önemle gemi inşasına devam edildiği görülmektedir. Moustier taş baskısında İzmit limanını, ambarları ve tersâneyi hatta kızakta gemiyi göstermiştir. "İzmit şehrinde kıyının orta yerinde padişahın köşkü bulunuyor, yeni ve önemsiz bir binâ. Yakınında tersâneler var, çağlar boyu Hıristiyanlar'ı endişelendiren filolarını burada inşaa ettiler. Zaman epey değişti, artık Avrupa için hiçbir tehlike arz etmiyorlar. Zâten önemli gemileri içeren donanma da İstanbul'a yerleşti. Yine de İzmit olağan hizmetini veriyor, karşıda inşaa hâlinde bir fırkateyn var. Tahta geçtiğinden beri ordu ve denize ilgi duyan Sultan birkaç gün içinde ziyârete gelecek."⁸⁶

Resim 2: İzmit Limanı, Ambarlar ve Tersanenin 1862 Yılına Ait Taş Baskısı,

Alfonse De Moustier, *Le Tour Du Monde*, Librairie de L'Hachette, Leibzig, 1864, s. 226

Ahmed Midhat Efendi, Tanzimat dönemi gazeteci ve yazarı Keçecizâde Ferik İzzet Paşa'ya ait bir yat ile İzmit Körfezi'nde bir gezinti yapmıştır. Geziye ait izlenimleri önce *Tercümân-ı Hakîkât* gazetesinde, sonra *Sayyadâne Bir Cevalan* adlı eserinde 1891'de

85 Charles Felix Marie Texier, *Asie Mineure Description-Küçük Asya*, Ankara, 2002, s. 54-71.

86 Alfonse De Moustier, *Le Tour Du Monde*, Leibzig, 1864, s. 225-231.

basılmıştır. “Darıca’ya özel bir ürünün de çiroz olduğunu kaptanımız Sitrati söyledi. Mevsimi geldiği zaman burada milyonlarca çiroz avlanarak kurutulur, Limon İskelesi’ndeki⁸⁷ tüccarlar tarafından satın alınarak Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan taraflarına gönderilmiştir. Bu Eskişehir, Gebze kasabasının iskelesidir. Gerçi şimdilerde asıl Gebze kasabasının da hiçbir önemi kalmamıştır ya. Kıydan 3-4 mil içeride bulunan bu kasaba, vaktiyle İstanbul’dan Bağdat’a giden yolun en önemli menzillerinden biri idi. Ama İzmit demiryolunun yapımından beri o önem İzmit’e kaydı. Tavşancıl denilen köy kıydan 10 dakikalık bir tepe üzerinde ve 250-300 kadar yalnızca İslâm hânesi, kıyıda ise demiryolu istasyonu ve birkaç kahve, kayıkçı ve balıkçı odaları ve fırın gibi binâlar bulunur. Limanda Tavşancıl ile karşı kıyıda yer alan Karamürsel arasında yolcu, eşya ve evrak taşıyan kayıklar var. Buralardan her gün İstanbul’a yüzlerce küfe üzüm geliyorsa da, üzümün buradaki güzelliği taşıma esnâsında kayboluyor. Koparılırken yıprandığı gibi küfelere istif olur, beygir ile istasyona taşınır ve demiryolu ile Haydarpaşa ve oradan mavna ile Sirkeci’ye ve oradan hamal ile komisyoncu dükkânlarına ve yine hamal ile manavlara götürülürken üzüm hep ezilir ve gerçek tadını kaybeder.”⁸⁸

Limana ve Deniz Ticâreti

Marmara Bölgesi’nin İstanbul’dan sonra en önemli limanı olan Kocaeli, kaynaklardan da anlaşılacağı üzere geçmiş dönemlerde bir aktarma limanıydı. Şehir İstanbul, Bursa ve İç Anadolu’yla kara yolu bağlantıları, verimli tarım alanları ve doğal limanı sâyesinde hızla gelişti. Yunan kolonizasyonunun temel gücü olan ticâret ve denizciliğin şehrin kuruluş döneminde etkili olduğunu, ilk merkezler olan Astakos ve Olbia’da liman faaliyetlerinin yoğunlaştığını görmekteyiz. Btynia Krallığı döneminde ise yeni kurulan Nikomedeia deniz ticâreti, gemi yapımı ve balıkçılıkla gelişti ve donanma gücüyle öne çıktı. Roma egemenliğine girdikten sonra Augustus döneminde kullanılan Darıca-Dil İskelesi kesimindeki limana rağmen, özellikle fırtınalı havalarda doğu kesimindeki İzmit limanı, İstanbul’a gelen yük ve yolcu gemilerinin en güvenilir barınağı oldu. Kaynaklardan Roma döneminde Nikomedeia’da artan deniz ticâretine bağlı olarak surların, limanın ve tersânenin genişletildiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Hıristiyanlığın yayılması ve Bizans İmparatorluğu döneminde de yakındaki İznik’in dînî merkez olması şehrin önemini arttırdı. Karadeniz ticâretinin artması, bir ticâret devleti olan Trabzon Rum Devleti’nin İstanbul’la bağlantısı, İstanbul’a seyirde korunaklı en yakın liman olan Kocaeli’nin kuzeyindeki Kerpe ve Kefken’in gelişmesini sağladı. Ayrıca İstanbul’la ulaşımda karayolunun yeterli kolaylığı sağlayamaması körfez geçişinde daha kısa süre alan deniz yolunun seçilmesine neden oldu.⁸⁹ Arap ve Türk akınlarının devam ettiği 8-11. yüzyıllar arasında ise Kocaeli stratejik konumu nedeniyle askerî üs olarak kullanıldı. Haçlı Seferleri sırasında ticâreti duran İstanbul limanına rağmen Kocaeli limanları Doğu’yla bağlantıda daha güvenli olmuş, Lâtinler’in İstanbul’u yağmalamasından sonra Marmara’da deniz ticâretinin merkezi durumuna gelmiştir. Yine bu dönemde Bordeaux’dan başlayan ve Kudüs’e ulaşan kara yolunda Nikomedeia, deniz ve karanın bulunduğu önemli bir merkezdir. 12-15. yüzyıllar arasında ise Anadolu ticâretini Ceneviz ve Venedikliler’in yürütmesiyle, bölgeden Avrupa’ya yaş sebze ve meyve, ipek, deri, kürk, şarap, kereste, kireç, tuz; Avrupa’dan bölgeye ise silâh, çeşitli mâdenler ve köle taşınmıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiş olsa da, Rumlar’ın ve İtalyan denizci devletlerin deniz ticâretindeki payı yüksekti. Karadeniz’de yolculuğun tehlikeleri ve korsan saldırıları nedeniyle seferler, silâhlanmış tayfaların bulunduğu birkaç gemiden oluşan küçük filolarla yapılmaktaydı.⁹⁰

87 İstanbul Yenikapı

88 Ahmet Midhat, *Sayyadâne Bir Cevelan*, İstanbul, 2001, s. 42-74.

89 “Travel in The Byzantine World”, *Papers From The 34th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, 2002.

90 Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey-Erken Osmanlı Dönemi Türk-Ceneviz Ticâreti*, İstanbul, 2009.

Osmanlı Devleti de ticâreti uygulamalarıyla korumakta, düzenlemekte, karşılığında gümrük vergisi almaktaydı.

Süleyman Şah'ın İznik'i alarak başkent yapması (1075-1080) ile Türkler'in Marmara kıyılarına yerleşmeleri denizcilikte ilk adımlardır. Gemlik'in alınması (1087) ve bir tersânenin kurulması Konstantinopolis'in kuşatılması için hazırlıktır. Bizans'ın deniz gücü ve Venedik-Ceneviz ticâreti Türkler'in batıda ilerlemesini engellemektedir. 1328-1337 yılları arasında Kocaeli ve çevresinin Osmanlılar tarafından fethiyle Kocaeli, hem deniz ticâretinin hem de Rumeli'ye geçiş ve Konstantinopolis'in alınmasına yönelik hazırlıkların merkezi olarak kullanılmaya başladı. Mürsel Bey komutasında Pronectus'un fethiyle (1323) Marmara Denizi'ne ulaşan Osmanlı Beyliği'nde deniz gücünün kurumsallaşması için çalışmalar başlatıldı. Denizcilik bilgisi, kahramanlığı ve başarıları nedeniyle kendisine Kara ünvânı verilen Mürsel Bey, Osmanlı Devleti'nin ilk Deryâ Beyi oldu, Karamürsel'de ilk Osmanlı tersânesi kuruldu (1327), ilk Osmanlı savaş gemisi Karamürsel⁹¹ inşaa edildi. Karamürsel, Gelibolu Tersânesi'nin kurulmasına (1401) kadar Osmanlı'nın deniz üssüydü. Bununla birlikte İpek ve Baharat Yolları'nın kuzey kolunun deniz geçiş yeri olan Dil İskeleyi-Karamürsel-Hersek hattı, Osmanlı döneminde de stratejik üstünlüğünü sürdürdü.

Konstantinopolis'in fethinden sonra Kocaeli çevresinin başkente en yakın mesâfede yaş sebze-meyve, odun ve kereste kaynağı olması ve bunların deniz yoluyla başkente aktarılması nedeniyle geliştiği görülmektedir. Anadolu'dan kervanlarla gelen malların İzmit'ten gemilerle İstanbul'a taşınması şehrin îmarını arttırdı. Seyahât-nâmelerde de geçtiği üzere Kocaeli'nin pazarlarının büyüklüğü, limanın yoğunluğunu ve ticâret hacminin büyüklüğünü göstermektedir. Daha önce Anadolu Eyâleti'ne bağlı olan Kocaili Sancağı, 1533 yılında Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kaptân-ı Deryâ'lığa getirilmesiyle Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Eyâleti'ne bir diğer adıyla Kapudan Paşa Eyâleti'ne bağlandı.⁹² 15-17. yüzyıllar arasında Kocaeli limanlarında kereste, odun, arpa, buğday, pirinç, üzüm, incir, kuru meyve taşımacılığı yapıldığı, ayrıca binek hayvanlarının körfez geçişinde at gemilerinin kullanıldığı tespit edilmektedir.⁹³ Osmanlı Devleti'nin deniz gücünün büyümesine ve İzmit, Gemlik, Gelibolu ve İstanbul tersânelerinde yeni gemilerin yapılmasına yönelik ahşap ihtiyâcı bölgenin ormanlarından karşılanmaktadır. Yine bu dönemde gemi sayısının ve denizci personelin artışına bağlı olarak ortaya çıkan yiyecek, su, peksimet ve erzak ihtiyâcının bölgeden karşılanması söz konusudur.⁹⁴ Kadırgadan kalyon yapımına geçiş nedeniyle İzmit Tersânesi yeniden düzenlendi. Fransa'dan gemi mühendisleri getirildi. Yoğunluğun artmasıyla liman, ambar ve iskeleler büyütüldü, tersânenin kapasitesi artırıldı ve bu masraflar Kocaili sancağı gelirlerinden karşılandı. Evliya Çelebi'ye göre tımarlı sancaklardan olan Kocaili sancağının hassı 246.526 akçeydi, 25 zeameti, 187 tımarı ve 1 gemisi vardı.⁹⁵ 731 Numaralı Cezâyir Eyâleti Tımar Defteri'ne göre Kocaili toplam 1.515.551 akçelik geliriyle önemli bir yere sâhipti.⁹⁶

91 Karamürsel ince, çektiri sınıfı, kürekli ve yelkenli, 15 m. boyunda, 30-40 tonluk ahşap gemilerdir. Osmanlıların ilk çektirisi olan bu teknelerin tasarımı Kara Mürsel Bey'e aittir. Önceleri savaş gemisi olarak üretilen Karamürsellers, daha sonra özellikle Marmara'da taşımacılıkta da kullanıldı. 16. yüzyılda taşımacılık için Tersâne-i Âmir'e de bu tip teknelerin inşaa edildiği görülmektedir. Bkz. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul, 2005.

92 Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, İstanbul, 1978, s. 39.

93 BOA. MD.No:6/3222, H.15 Zilkâde 966-M.19 Ağustos 1559; BOA. MD.No:3/1609, H.2 Safer 968-M.23 Ekim 1560; BOA. MD.No:6/40, H.23 Muharrem 972-M.1 Eylül 1564; BOA. MD.No:6/1453, H.24 Zilhicce 972-M.23 Temmuz 1565; BOA.MD.No:5/490, H.17Rebiyülahir 973-M.11 Kasım 1565; BOA. MD.No:5/1282, H.2 Ramazan 973-M.23 Mart 1566; BOA. MD.No:12/422, H.14 Zilkâde 978-M.10 Nisan 1571.

94 BOA. MD.No:3/285, H.29 Zilkâde 966-M.3 Eylül 1559; BOA. MD.No:3/140, H.16 Şevval 966-M.22 Temmuz 1559; BOA. MD.No:3/1628, H. 20 Safer 968-M.11 Kasım 1560; BOA. MD.No:6/397 târihsiz; BOA. MD.No:6/283, H.18 Rebiyülevvel 972-M.24 Ekim 1564; BOA. MD.No:5/633, H.15 Cemâziyülevvel 973-M.8 Aralık 1565; BOA. MD.No:6/510, H.27 Cemâziyülevvel 972-M.1 Ocak 1565; BOA. MD.No:5/124, H.18 Muharrem 973-M.15 Ağustos 1565; BOA. MD.No:3/767, H.9 Cemâziyülevvel 973-M.1 Ocak 1566; BOA. MD.No:5/168, H.14 Şâban 973-M.6 Mart 1566; BOA. MD.No:7/2349, H.4 Cemâziyülevvel 976-M.25 Ekim 1568; BOA. MD.No:5/748, H.9 Cemâziyülahir 978-M.8 Kasım 1570.

95 Evliya Çelebi, *Seyahât-nâme*... s. 179.

96 BOA. TD.No:731/26 târihsiz

Sancaklar	Zeamet	(%)Zeametlerin sancak gelirine oranı	Tımar	(%)Tımarların sancak gelirine oranı	Sancakların Toplam Geliri	(%)Sancakların toplam eyâlet gelirine oranı
Gelibolu	104.272	33.5	206.482	66.4	310.754	1.74
Rodos	43.260	17.9	197.460	82	240.720	1.35
Midilli	84.400	10.8	696.023	89.1	780.423	4.37
Kocaili	415.727	27.4	1.099.824	72.5	1.515.551	8.49
İnebahtı	522.480	28.1	1.132.114	61	1.854.594	10.39
Mezistre	522.100	31.5	1.133.581	68.4	1.655.681	9.27
Eğriboz	420.963	24.8	1.273.781	75.1	1.694.744	9.49
Karlieli	361.473	34.1	696.718	65.8	1.058.191	5.93
Mora	2.169.619	37.2	3.656.619	62.7	5.826.238	32.64
Biga	153.336	21.1	570.536	78.8	723.872	4.06
Siğla	902.795	41.2	1.287.752	58.7	2.190.547	12.27
TOPLAM	5.700.425	-	12.150.890	-	17.851.315	-

Tablo 1. 731. Numaralı Cezâyir Eyâleti Tımar Defteri'ne Göre Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyâleti Sancaklarının Yıllık Tımar-Zeamet Dağılımı Tablosu

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleriyle başlayan değişim donanmayı, dolayısıyla Kocaeli'deki deniz ticâretini de etkilemiştir. Bu dönemde İzmit Tersânesi'nde kalyon, kadirga, şalopa, işkampoye, direk, halat, kürek yapımına devam edilmekte, iskelelerden devletin diğer tersânelerine kereste ve demir gönderilmekte, kiremit, tahıl ve eşya taşımacılığı yapılmaktadır. İstanbul limanına bağlı Kocaeli'ye taşımacılık yapan Osmanlı ticâret gemilerinin sayısının 1000 olduğu ve bunlardan 100 kadarının mavna tipi büyük yük gemileri olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kocaeli sancağı hem orman varlığıyla İstanbul'daki Tersâne-i Âmire'ye kereste, hem de gemilerin donanımında iş gücü sağlamaktaydı. Donanmanın bahar aylarında sefere çıkması nedeniyle yeni gemilerin yapımı ve eskilerin onarımı kış aylarında gerçekleşirdi. Tersânenin ihtiyâcı olan bol miktarda kereste orman köylülerince çevredeki ormanlardan kışın kesilir, atlar ve dereler yoluyla İzmit'e nakledilirdi. Temin edilen kereste yaklaşık 87 değişik türdü.⁹⁷ Ayrıca saltanat kayık ve sandalları ile hamal kayıklarının yenilenmesi ve tâmiri için İzmit Tersânesi'nden ve çevredeki ormanlardan yararlanılmaktaydı. Dil, Kerpe, Kazıklı ve İzmit iskeleleri en yoğun işleyen iskelelerdi. İskelelerden devletin ihtiyâcı kereste ve gemi malzemeleri taşınmadıkça tüccarlara ait yüklerin taşınmasına izin verilmiyordu. Çevredeki ormanlardan kanunsuz ağaç kesenler cezâlandırılıyor, özellikle çam kerestesi değerli olduğu ve az bulunduğu için usulsüz kesimlere engel olunmaya çalışılıyordu.⁹⁸

18. yüzyıl itibâriyle Karadeniz ticâretinin Venedik ve Cenevizler'den, Osmanlı Devleti tarafından verilen kapitülasyonlar doğrultusunda önce Fransızlar'a, sonra İngiliz ve Ruslar'a geçmesiyle Kocaeli limanlarında yabancı bandıralı gemiler görülmeye başladı.

97 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: 17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara, 1992, s. 105-106.

98 BOA. CT.No:11816, H.27 Muharrem 1112-M.14 Temmuz 1700; BOA. CT.No:665, H.1155-M.1739; BOA. CT.No:1892, H.27 Zilkâde 1189-M.20 Ocak 1776; BOA. CT.No:215, H.28 Şevval 1196-M.6 Ekim 1782; BOA. CT.No:10621, H.1196-M.1782; BOA. CT.No:11855, H.28 Cemâziyühahir 1198-M.20 Mayıs 1784; BOA. CT.No:9142, H.17 Safer 1200-M.20 Aralık 1785; BOA. CT.No:7713, H.10 Rebiyülevvel 1204-M.28 Kasım 1789; BOA. CT.No:29, H.7 Şâban 1210-M.16 Şubat 1796

Bu durum deniz ticâretini geliştirmekle birlikte, limandan elde edilen devlet gelirlerinde Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya'dan sonra gelmektedir. 91 km.'lik Haydarpaşa-İzmit demir yolu hattının yapılmasıyla (1873) Kocaeli'de deniz yolu taşımacılığındaki büyük tonajlı yüklerin demiryoluna kaydığı görülmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyıl başlarında büyük buharlı gemilerin Osmanlı denizlerinde seyretmeye başlamasıyla hem kabotaj hem de uluslararası deniz taşımacılığında yük ve yolcu miktarı arttı. Zamanla limanlardaki yoğunlukla birlikte iskele ve gümrük antrepolarının yetersizliği ortaya çıktı ve bu nedenle körfez çevresindeki bataklıklar kurutulmuş ve yeni iskele ve ambarlar yapıldı. Körfezdeki gemi trafiğinin artmasıyla Dil İskelesi, Hersek Burnu, Kefken açıklarına fenerler inşaa edildi ve kullanılacak fenerler İzmit'te denendi.⁹⁹ 1872'de İzmit ve Darıca iskelelerinin yabancıların kullanımı için kirâlandığı, 1864'te Anadolu'ya gidecek kara postalarının vapur ile İzmit ve Karamürsel'den İstanbul'a nakli için ihâl edildiği, körfezde taşımacılık yapan gemilerin fazla yükleme yaptıkları, yabancı devlet adamlarının bölgeyi deniz yoluyla ziyâret ettikleri, 1896'da Derince'de bir iskele ve rıhtım yapıldığı, Rusya'dan tahıl ithâlâtının yapıldığı ve Kerpe limanının özellikle Rus ticâret gemileri tarafından kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca 1824-1828'de tersânede fırkateynlerin yapıldığı, 1859'da İzmit Tersânesi için tabakhânenin istimlak edildiği, İzmit Tersânesi'nin yeniden faaliyete geçirilmesi için 1886 ve 1892'de yeniden düzenlendiği, 1894-1895'te tersânede araba vapurlarının yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nde târifeli yolcu ve eşya taşımacılığının bu dönemde Seyr-i Sefâin İdâresi altında 1844 yılında Mesir-i Bahri vapuruyla başladığı görülmektedir. Bu gemiyle Hereke ve İzmit'e İstanbul'dan düzenli seferler yapılmaktaydı. Osmanlı gemileri küçük tonajlı ve yelkenli olduklarından taşımacılıkta yabancılarla olan rekâbette geri kalmaktaydı. Yabancılar genellikle daha kârlı Rus ve İran mallarını taşıdıklarından Osmanlı mallarının taşınması gecikmekteydi. Bu nedenle bazı zamanlarda Tersâne-i Âmire gemileri de taşımacılıkta görev almakta ve özellikle İstanbul çevresinde iç bölgelerle bağlantısı olan limanlar deniz taşımacılığında öne çıkmaktaydı. Ağustos 1895'te Marmara iskelelerine sefer yapan yabancı römorkörlerin çalıştırılması yasaklanmış, Eylül 1896'da Osmanlı limanları arasında sefer yapan yabancı vapurlara ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş, bu durum yabancıların yaptığı taşımacılığı olumsuz etkilemişti. Bu dönemde İzmit Körfezi'nde taşımacılık yapan bazı yabancı şirketler ve acenteleri şunlardı:

- 1835 kurulan Fransız denizcilik şirketi Compaigne Des Messageries Maritimes
- 1836 kurulan Avusturya-Macaristan denizcilik şirketi Lloyd Austriaco-Triestino, Acentesi Donizetti&Brazzafolli
- 1899 kurulan Alman denizcilik şirketi Deutsche Levante Linie, Acentesi Agelasto, Sfezzo&Co¹⁰²

Tanzimat döneminde şehirlerde vatandaşların malvarlıklarını kaydetmek için hazırlanmış resmî belgeler olan Temettüat Defterleri, sosyo-ekonomik hayat ve nüfus ile ilgili bilgileri kapsamaktadır.

99 DZKK Arşivleri, Defter No:58/80, 31 Aralık 1863-9 Ocak 1864; DZKK Arşivleri, Defter No:295/53,23 Ağustos 1879; DZKK Arşivleri, Defter No:411/62,28 Ocak 1884; DZKK Arşivleri, Defter No:729/20-35, 25 Eylül 1892; DZKK Arşivleri, Defter No:773/80-90,8 Eylül 1895

100 DZKK Arşivleri, Defter No:162/49-55,15 Ekim 1872; DZKK Arşivleri, Defter No:1465/97, 19 Eylül 1894; DZKK Arşivleri, Defter No:962/48, 21 Ocak 1896; BOA. CT.No:6372, H.2 Zilhicce 1219-M.4 Mart 1805; BOA. CT.No:775, H.17 Zilkâde 1229-M.1 Kasım 1814; BOA. CT.No:2995, H. Muharrem 1251-M.29 Nisan-28 Mayıs 1835; BOA. CT.No:11002, H.24 Şâban 1261-M.28 Ağustos 1845; BOA. CT.No:41, H.3 Cemâziyühahir 1281-M.3 Kasım 1864

101 DZKK Arşivleri, Defter No:40/35, 11 Ekim 1859; DZKK Arşivleri, Defter No:411/62,28 Ocak 1884; DZKK Arşivleri, Defter No:275/5,1 Eylül 1886; DZKK Arşivleri, Defter No:52/5,13 Temmuz 1892; DZKK Arşivleri, Defter No:861/63, 26 Nisan 1894; DZKK Arşivleri, Defter No:953/233,3 Kasım 1895; BOA. CT.No:10919, H.5 Şevval 1239-3 Haziran 1824; BOA. CT.No:9430, H.7 Zilhicce 1239-4 Ağustos 1824; BOA. CT.No:7787, H. Zilkâde 1243-M.15 Mayıs-13 Haziran 1828

102 Osman Öndeş, *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 79-86.

1844-45 yılı Kocaeli Temettüat Defterleri'ni incelediğimizde Kocaeli iline bağlı kazalarda denizcilikle ilgili işlerle uğraşanların İzmit, Karamürsel ve Kandıra'da toplandığı görülmektedir. Gemici, kaptan, reis, balıkçı ve kalafatçıların yer aldığı meslek grubuna ek olarak liman üzerinden yürütülen taşımacılık işlerinde iskelelerin yakınlarında mağaza ve depo sâhipleri, keresteci, kutucu, hancı, eskici ve tüccarlar da eklendiğinde şehrin liman faaliyetlerinin halkın en önemli geçim kaynağı olduğu görülmektedir.¹⁰³

Yerleşim Adı	Denizcilikle İlgili Çalışan Sayısı	Köy Denizcilik Geliri	Merkez Denizcilik Geliri	Toplam Gelir
Karamürsel	185	38.802	42.415	81.217
Kandıra	49	-	23.397	23.397
İzmit	141	13.474	56.859	70.333
Ağaçlı	1	-	-	
Toplam	376	52.276	122.671	174.947

Tablo 2. 1844-45 yılı Kocaeli Temettüat Defterleri'ne Göre Kocaeli'de Denizcilikle Uğraşanlar ve Gelirleri

Yine 19. yüzyılın sonlarına doğru ilin denizcilik faaliyetleri hakkında bilgiler farklı kaynaklardan edinilmektedir. Fransız Vital Cuinet Düyûn-u Umûmîye adına Osmanlı şehirlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiştir. Edindiği bilgileri 1894'te *La Turquie d'Asie Géographie Administrative-Asya Türkiyesinin İdârî Coğrafyası* adlı eserinde Paris'te yayımlamıştır. Buna göre İzmit limanından ihrâcat 31.845.744, ithâlât 5.469.911, toplam 37.315.655 frank değerindedir. Eserindeki bilgilere göre İzmit Limanı'nın 1893 yılı ticârî hareketleri aşağıdaki gibidir.¹⁰⁴

Cinsi	İhrâcat(Frank)	İthâlât(Frank)	Gözlem
Tahıl	8.128.749	538.330	İthâl buğday İzmit'te una dönüştürülüyor.
Tereyağ	79.123	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Kahve	-	218,400	600'ü Adapazarı'na gidiyor.
Balmumu	110.537	-	Marsilya'ya gönderiliyor.
Koza	1.728.000	-	Marsilya'ya gönderiliyor.
Kayısı Reçeli	1.282	-	İstanbul'a gönderiliyor. Adapazarı'nda işleniyor.
Pamuk	44.850	-	Yurtdışına çeşitli yönlere gönderiliyor.
Bakır	-	47.981	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Kalay	-	490.000	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Keten Üstüğü	115.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Peynir	48.100	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Çini ve cam	-	299.000	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Demir	-	115.465	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Kitre	525.000	-	Marsilya'ya gönderiliyor.
Keten Tohumu	570.000	-	Yurtdışına gönderiliyor.
Sarı Tohum	408.000	-	Yurtdışına gönderiliyor.
Zeytinyağı	-	50.290	Darıca'dan ithâl ediliyor.
Susam Yağı	59.291	-	İstanbul'a gönderiliyor. İzmit ve Karamürsel'de üretiliyor.
Keten	769.767	-	Ankara'dan transit geliyor, İstanbul'a gönderiliyor.

103 BOA. MD.TMT.No:2889, 1844-45 yılı Kocaeli Temettüat Defterleri, F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit, 2009.

104 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative*, Paris, 1894.

Tâze Sebze	650.000	-	Ankara'dan İstanbul'a gönderilmek üzere geliyor.
İmâlât	-	500.000	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Bal	348.534	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Tiftik	3.613.245	-	Ankara'dan transit geliyor, 470.000 kg imparatorluk fabrikaları için İzmit'te kalıyor.
Ceviz	95.000	-	İstanbul'a gönderiliyor
Haşhaş	2.880.000	-	Marsilya'ya gönderiliyor.
Soğan-Sarımsak	750.000	-	İstanbul ve Odessa'ya gönderiliyor.
Sığır Derisi	51.300	-	Marsilya'ya gönderiliyor.
Domuz Derisi	25.000	-	Suriye'ye gönderiliyor.
Çeşitli Deriler	25.000	-	Çeşitli yönlere gönderiliyor.
Armut	1.000.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Elma	1.325.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Patates	400.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Tâze Üzüm	1.250.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Sabun	-	28.000	İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Şeker	-	1.656.000	10.000'i Adapazarı için olmak üzere İstanbul yoluyla ithâl ediliyor.
Tütün	1.970.000	-	İstanbul yoluyla ihrâç ediliyor.
Çiroz	432.000	-	100.000 kg yerel tüketim için olmak üzere Darıca'dan transit ihrâcat yapılıyor
Şarap	350.000	-	Büyük bölümü Marsilya'ya gönderiliyor.
Sürü Hayvanı	150.000	50.000	Rumeli'den ithâl ediliyor, İstanbul'a gönderiliyor.
Tuz	-	156.445	Foça'dan ithâl ediliyor.
Gürgen Fıçı	110.000	-	Yunanistan'ın çeşitli limanlarına gönderiliyor.
Ceviz Kereste	120.000	-	Marsilya ve Yunanistan'ın çeşitli limanlarına gönderiliyor.
Kaplama	20.000	-	Marsilya ve Yunanistan'ın çeşitli limanlarına gönderiliyor.
Yumurta	911.400	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Kümes Hayvanı	6.496	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Manganez	25.000	-	Avrupa'nın çeşitli yerlerine gönderiliyor.
Odun Kömürü	1.800.000	-	İstanbul'a gönderiliyor.
Keten Kumaşı	920.000	-	Çeşitli yollarla Arabistan'a gönderiliyor.
Petrol	-	420.000	Rusya'dan geliyor.
Çeşitli	-	900.000	Çeşitli yerlerden ithâl ediliyor.
Toplam	31.845.744	5.469.911	

Tablo 3. İzmit Limanı'nın 1893 Yılı Ticârî Hareketleri

Gemi Bandırası	Gemi Sayısı			Gemi Tonajı			Ödenen Fener Rüşumu
	Vapur	Yelkenli	Toplam	Vapur	Yelkenli	Toplam	
Alman	3	-	3	3.224	-	3.224	416
İngiliz	19	-	19	25.986	-	25.986	449
Fransız	12	-	12	13.733	-	13.733	2.952
Yunan	11	31	42	616	2.655	3.271	652
İtalyan	2	-	2	1.856	-	1.856	573
Osmanlı	164	1.198	1.362	22.373	11.816	34.189	15.656
Sâmi	-	1	1	-	76	76	-
Toplam	211	1.230	1.441	67.788	14.547	82.335	24.598

Tablo 4. İzmit Limanı'na Gelen Gemilerin Bandıraları(13 Mart 1892-12 Mart 1893)

Tablodan da anlaşılacağı üzere İzmit-İstanbul arasının mesâfenin kısa olması nedeniyle, miktarları az olan odun kömürü, meyve, sebze, süt ürünleri, kümes hayvanı, vb. taşımalar küçük teknelerle yapılmaktadır. Bunlar bu dönemde Kocaeli'de deniz taşımacılığının büyük bölümünü oluşturur ve düşük taşıma ücretleri nedeniyle yeni açılan demiryolundan daha fazla kullanılmaktadır. Ayrıca demiryollarının inşasından sonra bağlantılı olarak Eskihisar, Diliskelesi ve İzmit'te istasyon iskeleleri inşa edildi.

20. yüzyılın ilk yıllarında siyâsî istikrarsızlıklar, sonrasında Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı tüm ülkede olduğu gibi Kocaeli ve çevresinde de ticâreti durma noktasına getirdi. Bu dönemde Darıca limanının diğerlerine göre daha işlek olduğu, İzmit limanının onarımının ve mendireğinin yapıldığı, körfez limanları ve İstanbul arasında vapurlarla ulaşım sağlamak üzere İkbâl-i Bahri adında bir şirket kurulduğu, Kandıra'da bir karakol vapuru bulundurulduğu görülmektedir.¹⁰⁵ Arşivler üzerinde yapılan araştırmalar ve gezginlerin bölge hakkında vermiş oldukları bilgilerden Kocaeli'de halkın Türk, Rum, Gürcü, Laz, Ermeni, Çerkez, Boşnak gibi karma milletlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. İldeki gayrimüslim nüfusun özellikle ticârete yönelmesi nedeniyle han, ambar gibi limana ait ticârî alanların, mavna, tekne, at kayığı, balıkçı gemileri gibi deniz ticâretine ait araçların gayrimüslimlere ait olduğu görülmektedir. Lozan Antlaşması'yla (1923) gayrimüslim halkın bölgeyi terk etmesiyle özellikle Rumların yaptığı kısa mesâfeli deniz ticâreti el değiştirdi ve bir süre sonra da önemli gelir sağlamadığı için sona erdi. Savaşlar sırasında ise Kocaeli limanları askerî malzemenin nakledildiği iskeleler olarak kullanıldı. Özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul'dan Anadolu'ya silâh, cephâne ve malzeme sevkinde Kocaeli limanlarının önemi ve bölgede tehlike altında gayret gösteren denizcilerin yeri büyüktür. 19. yüzyılın başından itibaren gerilemeye başlayan tersâne faaliyetleri ise Cumhuriyet Donanması'nın yeni merkez olarak Gölcük'ü seçmesine kadar tamâmen durmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan yaralı çıkan Yavuz gemisinin havuzlanması amacıyla kurulan Gölcük Tersânesi (1926) ise Türk Donanması'nın yeniden Kocaeli'de konuşlanmasını sağlamıştır.

105 DZKK Arşivleri, Defter No:730/323-24, 22 Kasım 1913; DZKK Arşivleri, Defter No:809/171-74,15 Nisan 1914; DZKK Arşivleri, Defter No:811/62, 5 Ocak 1919; DZKK Arşivleri, Defter No:65/49,8 Ağustos 1905; DZKK Arşivleri, Defter No:727/251-53, 27 Ağustos 1917; DZKK Arşivleri, Defter No:809/339, 22 Ocak 1910; DZKK Arşivleri, Defter No:809/244, 21 Ağustos 1912; DZKK Arşivleri, Defter No:738/447-48, 24 Temmuz 1914; DZKK Arşivleri, Defter No:809/115, 28 Haziran 1910

Resim 3: İzmit Limanı ve Tersanenin 1900'lü Yılların Başına Ait Fotoğrafi

Resim, Fotoğraf, Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi, Avni Öztüre, Çeltüt Matbaacılık Kollektif Şirketi, İstanbul, 1969

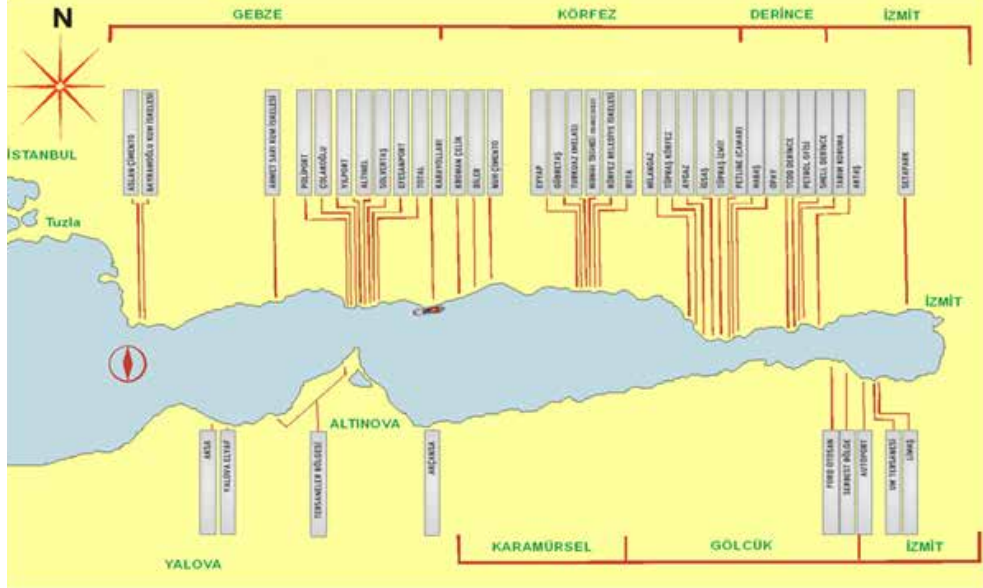
Harita 2: L. Thuillier İstanbul ve Çevresi Demiryolu-Denizyolu Taşıma Hatları,
Basımı Hachette, 1916, Paris, Bibliothèque Nationale, GE F CARTE-2052, Paris

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 1925 yılında 'Seyr-i Sefâin İdâresi' 597 sayılı kanunla 'Türkiye Seyr-i Sefâin İdâresi' hâline getirildi. Bu dönemde İstanbul-İzmit arasında bir hat oluşturuldu. Bu hat içinde haftanın 3 günü karşılıklı seferler başlatıldı ve vapurlar Yalova, Karamürsel, Ereğli, Değirmendere ve Kazıklı'ya uğradıktan sonra İzmit'e varmaktaydı. Ancak zamanla demiryolu ve karayolunun iskele ile şehir bağlantısını zayıflatığı görülmektedir. Alfred Cuda 1939 yılında Türkiye'deki şehirlerle ilgili incelemesinde İzmit'ten geçen demiryolunun ve tersânenin şehrin yapısına etkisini eleştirmektedir. "Bu muhteşem manzaraya geçen yüzyıl ağır zararlar verdi. Haydarpaşa'dan Anadolu'nun içlerine giden

tren yolu şehrin ortasından geçirildi. Üstelik ana caddeye paralel ve aynı hizâda... İzmit'in hemen körfezin sonunda bulunması nedeniyle bu güzergâhın yerini değiştirmek için dağın tünelle oyulması mümkündü. Tek doğru çözüm olan bu yöntem yüksek giderleri nedeniyle tercih edilmedi. Aksine tren yolu şehri denizden kopardı. Buna ek olarak inşaa edilen tersâne kıyı şeridinin 1/3'ünü aldı. Geri kalan da kötü bir liman bölgesine dönüştü. Tren yolunun kuzeyinde kalan güzel İzmit ile deniz tarafı arasındaki fark çok büyüktür. Bütün bakımsız binâların arasında Sinan'ın eseri iki büyük kubbeli câmi çok garip duruyor"¹⁰⁶

1950'li yıllardan sonra deniz dolgusuyla yapılan kıyı karayolu nedeniyle, daha önceleri ulaşımında yoğun olarak kullanılan şehir içi deniz ulaşımının önemi azalmıştır. 1960'li yıllardan sonra ise kıyı şeridi sanâyi tesisleri ve limanlarla doğu-batı yönünde gelişerek İstanbul ile bütünlüşme sürecine girmiştir. 1988 yılından sonra TEM otoyolunun açılmasıyla karayolu taşımacılığı transit deniz taşımacılığıyla entegre hâle geldi ve Kocaeli limanlarının Türkiye'nin en önemli ithâlât ve ihrâcat limanları olmasına neden oldu. En fazla taşınan yükler ise kömür, çimento, orman ürünleri, petrol ve yan ürünleri, mâden cevheri, sanâyi maddeleri, kimyâsallar, üre, tahıl, demir-çelik ürünleridir. Günümüzde ise körfez çevresinde kamuya ve özel kuruluşlara ait 43 uluslararası liman ve 10 şehir içi yolcu iskelesi deniz ticâretine hizmet vermektedir.

Harita 3: İzmit Körfezi Limanları

Sonuç ve Öneriler

Marmara'nın en iyi coğrafi konumuna sâhip ve korunaklı körfezi olan Kocaeli, bir liman ve deniz ticâretiyle önem kazanmış ve liman etkinliklerinin yoğun olduğu dönemlerde ilin gelişimi de artmıştır. Çeşitli dönemlerde yazılan seyahâtnâmeler bu bilgileri doğrulamaktadır. 21. yüzyıl itibâriyle özellikle ağır sanâyinin bölgede gelişimi ve İstanbul'a yakınlığı nedeniyle, gemilerin bekleme, yükleme ve boşaltma için Kocaeli limanlarını kullandıkları görülmektedir. Limanların karayolu ve demiryolu bağlantılarıyla aktarma limanı olarak öne çıkması bölgenin hızla gelişmesini sağlamıştır. Entegre lojistik sistemlerinin gelişmesiyle Kocaeli'nin aktarma limanlarının önemi artmaktadır ve gelecekte limanlara özel demiryolu bağlantısının kurulması ve karayolunun etkin bir şekilde kullanılması işlevselliğini artıracaktır. Bunun yanında körfezin yolcu taşımacılığındaki potansiyeli özellikle 20. ve 21. yüzyıllarda

106 Alfred Cuda, "Stadtaufbau in der Türkei", *Die Welt Des Islams*, 21 (1939), Berlin, s. 37-41.

karayolunun tercih edilmesiyle önemini yitirmiştir. Son yıllarda körfez çevresinde İstanbul'la bütünleşme nedeniyle karayolu trafiğinin artması, şehir içinde karayolunun alternatifi ulaşım yollarının da etkinlik kazanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Deniz yolu yolcu taşımacılığının geliştirilmesi ve iskelelerin şehir içi ulaşımında kullanımı bölgeye ekonomik ve çevresel katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler:

- BOA. MD.No:3/140, H.16 Şevval 966-M.22 Temmuz 1559
- BOA. MD.No:6/3222, H.15 Zilkâde 966-M.19 Ağustos 1559
- BOA. MD.No:3/285, H.29 Zilkâde 966-M.3 Eylül 1559
- BOA. MD.No:3/1609, H.2 Safer 968-M.23 Ekim1560
- BOA. MD.No:3/1628, H. 20 Safer 968-M.11 Kasım1560
- BOA. MD.No:6/397 târihsiz
- BOA. MD.No:6/40, H.23 Muharrem 972-M.1 Eylül 1564
- BOA. MD.No:6/283, H.18 Rebiyülevvel 972-M.24 Ekim 1564
- BOA. MD.No:6/510, H.27 Cemâziyülevvel 972-M.1 Ocak 1565
- BOA. MD.No:6/1453, H.24 Zilhicce 972-M.23 Temmuz 1565
- BOA. MD.No:5/124, H.18 Muharrem 973-M.15 Ağustos 1565
- BOA. MD.No:5/490, H.17 Rebiyülahir 973-M.11Kasım 1565
- BOA. MD.No:5/633, H.15 Cemâziyülevvel 973-M.8 Aralık 1565
- BOA. MD.No:5/168, H.14 Şâban 973-M.6 Mart 1566
- BOA. MD.No:5/1282, H.2 Ramazan 973-M.23 Mart 1566
- BOA. MD.No:3/767, H.9 Cemâziyülevvel 973-M.1 Ocak 1566
- BOA. MD.No:7/2349, H.4 Cemâziyülevvel 976-M.25 Ekim 1568
- BOA. MD.No:5/748, H.9 Cemâziyülahir 978-M.8 Kasım 1570
- BOA. MD.No:12/422, H.14 Zilkâde 978-M.10 Nîsan1571
- BOA. TD.No:731/26
- BOA. CT.No:11816, H.27 Muharrem 1112-M.14 Temmuz 1700
- BOA. CT.No:665, H.1155-M.1739
- BOA. CT.No:1892, H.27 Zilkâde1189-M.20 Ocak 1776
- BOA. CT.No:215, H.28 Şevval 1196-M.6 Ekim 1782
- BOA. CT.No:10621, H.1196-M.1782
- BOA. CT.No:11855, H.28 Cemâziyülahir 1198-M.20 Mayıs 1784
- BOA. CT.No:9142, H.17 Safer 1200-M.20 Aralık 1785
- BOA. CT.No:7713, H.10 Rebiyülevvel 1204-M.28 Kasım 1789
- BOA. CT.No:29, H.7 Şâban 1210-M.16 Şubat 1796
- BOA. CT.No:6372, H.2 Zilhicce 1219-M.4 Mart 1805
- BOA. CT.No:775, H.17 Zilkâde 1229-M.1 Kasım 1814
- BOA. CT.No:2995, H. Muharrem 1251-M.29 Nîsan-28 Mayıs 1835
- BOA. CT.No:10919, H.5 Şevval 1239-M.3 Hazîran 1824
- BOA. CT.No:9430, H.7 Zilhicce 1239-M.4 Ağustos 1824
- BOA. CT.No:7787, H. Zilkâde 1243-M.15 Mayıs-13 Hazîran 1828
- BOA. CT.No:11002, H.24 Şâban 1261-M.28 Ağustos 1845
- BOA. CT.No:41, H.3 Cemâziyülahir 1281-M.3 Kasım 1864
- BOA. MD.TMT.No:2889
- BOA. TD.No:39/58, H.19 Cemâziyülahir 1328/M.28 Hazîran 1910
- DZKK Arşivleri, Defter No:40/35, 11Ekim 1859
- DZKK Arşivleri, Defter No:58/80, 31 Aralık1863-9 Ocak1864
- DZKK Arşivleri, Defter No:162/49-55, 15 Ekim 1872

- DZKK Arşivleri, Defter No:295/53, 23 Ağustos 1879
- DZKK Arşivleri, Defter No:411/62, 28 Ocak 1884
- DZKK Arşivleri, Defter No:411/62, 28 Ocak 1884
- DZKK Arşivleri, Defter No:275/5, 1 Eylül 1886
- DZKK Arşivleri, Defter No:52/5, 13 Temmuz 1892
- DZKK Arşivleri, Defter No:729/20-35, 25 Eylül 1892
- DZKK Arşivleri, Defter No:861/63, 26 Nisan 1894
- DZKK Arşivleri, Defter No:1465/97, 19 Eylül 1894
- DZKK Arşivleri, Defter No:773/80-90, 8 Eylül 1895
- DZKK Arşivleri, Defter No:953/233, 3 Kasım 1895
- DZKK Arşivleri, Defter No:962/48, 21 Ocak 1896
- DZKK Arşivleri, Defter No:65/49, 8 Ağustos1905
- DZKK Arşivleri, Defter No:809/339, 22 Ocak 1910
- DZKK Arşivleri, Defter No:809/115, 28 Haziran 1910
- DZKK Arşivleri, Defter No:809/244, 21 Ağustos 1912
- DZKK Arşivleri, Defter No:730/323-24, 22 Kasım1913
- DZKK Arşivleri, Defter No:809/171-74, 15 Nisan 1914
- DZKK Arşivleri, Defter No:738/447-48, 24 Temmuz 1914
- DZKK Arşivleri, Defter No:727/251-53, 27 Ağustos 1917
- DZKK Arşivleri, Defter No:811/62, 5 Ocak 1919

Araştırma Eserler:

- http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html#Textson erişim:28.03.2014.
- Andriasyan, Hrnt Der, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahât-nâmesi (1608-1619)", *İstanbul Üniv. Türkiyat Mecmuası*, 10, İstanbul (1953), s. 269-276.
- Bekker-Nielsen, Tønnes, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia*, Aarhus Univ. Press, Denmark, 2008.
- Belon, Pierre, *Voyage au Levant*, ed. Michel Chandeigne, Paris, 2001.
- Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: 17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara,1992.
- Boyana, Hülya, "Nikomedeia Kenti ve Tanrıça Demeter", *Ankara Üniv. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, Ankara(2005).
- Brown, William George, *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, ed. Robert Walpole&Longman, London, 1820.
- Comte de Marcellus, Lodois de Martin du Tyrac, *Souvenirs de l'Orient*, Paris, 1839.
- "Constantinople and its Hinterland", ed. Mango, Cyril-Dagron,Gilbert, *27th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford (1993).
- Cramer, John Anthony, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford Univ. Press, vol: I, Oxford, 1832.
- Cuda, Alfred, "Stadtaufbau in der Türkei", *Die Welt Des Islams*, 21, Publisher Brill, Berlin (1939).
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative*, ed. Ernest Leroux, Paris,1894.
- De Bruijn, Cornelis, *Reizen Van Cornelis De Bruijn Door De Vermaardste Deelen Van Klein Asia*, Publisher: Henrik Van Krooneveld, Delft 1698.
- De Clavijo, Ruy Gonzáles, *La Embajada A Tamorlán-Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahât*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Dernschwam, Hans, *Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Kleinasien-İstanbul ve Anadolu'ya Seyahât Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987.
- De Moustier, Alfonse, *Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages-Voyage De Constantinople A Ephese Bithynie Phrygie Lydie Ionie En 1862*, ed. M. Édouard Charton, Librairie de L'Hachette, Leibzig, 1864.

- De Thévenot, Jean, *Relation D'un Voyage Fait Au Levant-Publisher: Thomas Joly, Paris 1664; Thévenot Seyahâtnâmesi*, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Dupré, Adrien, *Voyage En Perse, Fait Dans Les Années 1807, 1808 Et 1809, En Traversant La Natolie Et La Mésopotamie*, ed. J.G.Dentu, Paris, 1819.
- Evliya Çelebi, "Seyahâtnâme", Süleymâniye Kütüphanesi, Pertev Paşa No:458, Cilt:3, v.23a, Cilt:4, v.2a, ed. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey-Erken Osmanlı Dönemi Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev: Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- Foss, Clive, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara, 1996.
- Galt, John, *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810 and 1811, Containing Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Scirgo and Turkey*, Printers Nichols and Son, London, 1812.
- Grelot, Guillaume Joseph, *Relation Nouvelle D'un Voyage de Constantinople-Publisher: Damien Foucault, Paris 1680; İstanbul Seyahâtnâmesi*, Çev. Maide Selen, Ed. Alaattin Eser, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Âliye*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyâletleri: Sınırları ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniv. Târih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, Ankara (2005).
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyâlete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve İl İdâresi*, Boğaziçi Üniv. Yayınları, İstanbul, 1978.
- Lubenau, Reinhold, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau-Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- MacFarlane, Charles, *Turkey and Its Destiny: The Result Of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into The State of That Country*, v: II, Publisher Lea and Blanchard, Philadelphia,1850.
- Midhat, Ahmet, *Sayyadâne Bir Cevlan-Beykoz'dan İzmit Körfezi'ne Bir Av Gezisi*, ed. Sami Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Nasuh el-Silâhî el-Şehir Bi Matrâkî, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn*, ed. Hüseyin Gâzi Yurdaydın, TTK Yayınları, Ankara, 1976.
- Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII Orientem: The Journey of Louis VII to East*, ed. Virginia Gingerick Berry, Columbia Univ. Press, New York, 1948.
- Ouseley, Sir William, *Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia*, v: II, Publisher Rodwell and Martin, London,1821.
- Öndeş, Osman, *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi*, İMAK DTO Yayınları, No:91, İstanbul, 2013.
- Öztüre, Avni, *Resim, Fotoğraf, Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi*, Çeltüt Matbaacılık Kollektif Şirketi, İstanbul, 1969.
- Pocke, Richard, *A Description of the East and Some Other Countries*, ed. W. Bowyer, v: II, London, 1745.
- Porter, David, *Constantinople and Its Environs*, v: I, Publisher Harper&Brothers, New York.
- *Pseudo-Skylax's Periplus the Circumnavigation of the Inhabited World: Text, Translation and Commentary*, ed. Shipley, Graham, Bristol Phoenix Press, Exeter, 2011.
- Pseudo-Skylaxs, "Periplus", Çev: Murat Arslan, Akdeniz Üniv., *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, Antalya (2012).
- Refik, Ahmed, "Fâtih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, I/78 (1340).
- Ross, Ayşe Çalık, *Antik İzmit-Nikomedia*, Delta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Simeon, *Simëon Dpri Lehats'woy Ughegrut'iwn-Polonyalı Simeon'un Seyahâtnâmesi*, Çev. Hrant Der Andreasyan, ed. Saro Dadyan, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Strabon, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

- Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier-Tavernier Seyahâtnâmesi*, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Texier, Charles Felix Marie, *Asie Mineure Description Geographique, Historique et Archeologique-Küçük Asya*, Çev: Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.
- "Travel in the Byzantine World", *Papers from the 34th Spring Symposium of Byzantine Studies*, (April-2000), ed. Ruth Macrides, Publisher Variorum, Birmingham, 2002.
- Ulugün, F. Yavuz-Muhittin, Bakan, *Tarih Öncesi ve Helenistik Dönem Bthynia*, KYÖD Yayınları, İzmit, 2004.
- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahâtnâmelerde Kocaeli ve Çevresi İzmit*, Rotary Kulübü Yayınları, İzmit, 2008.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit, 2009.
- Von Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr, *Umblick Auf Einer Reise Von Constantinopel Nach Brussa Und Dem Olympos: Und Von Da Zurück Über Nicäa Und Nicomedien*, Adolf Hartleben, Pesth, 1818.
- Walsh, Robert, *A Residence at Constantinople*, v: II, Publisher F. Westley & A.H. Davis, London, 1836.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KOCAELİ'DE İNGİLİZ ESİRLERİ

Mahmut AKKOR*

Sömürgeciliğin ortaya çıkardığı ekonomik refah artışının bilim ve teknikteki gelişmelerle perçinlenmesi Avrupalı devletlerin Sanayi İnkılâbı'nı gerçekleştirmelerini sağlamıştı. Tarım ekonomisinden makine ekonomisine geçilen bu yeni süreçle birlikte ortaya çıkan güç yarışı devletlerarasındaki sonu gelmez rekabeti de körüklemişti. Bu rekabet ortamına 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliklerini tamamlayan İtalya ve Almanya'nın da katılması¹ dünyayı kanlı bir savaşa doğru sürüklemeye başlamıştı. Önü alınmaz sorunların yaşanacağı bu süreci başlatan en önemli unsur, ekonomik gücün vermiş olduğu özgüven olsa da Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı toplumlara ateşleyen önemli araçlardan bir tanesi olmuştu.²

Avrupalı devletlerin başını çektiği bu rekabetin dünyanın geri kalanını etkilememesi düşünülemezdi; çünkü dünya kara coğrafyasının büyük bölümü İngiltere ve Fransa'nın sömürgesi altındaydı.³ Avrupa coğrafyasına son derece uzak, birbirine komşu olmayan bölgelerin dahi etkilendiği bu gerilim sürecinde topraklarının bir kısmını hala Avrupa coğrafyasında barındıran Osmanlı Devleti'nin bundan uzak kalması mümkün görünmüyordu.

Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın başına gelindiğinde Avrupa'yı tedirgin ettiği dönemin çok uzağındaydı. Ülke içerisinde ekonomik, siyasi ve toplumsal birçok sorun vardı. Siyasi istikrarın ekonomiye olumlu katkı sağlayacağını düşünen devlet adamları, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ikinci kez ilan etmişlerdi.⁴ Fakat yeni süreç, beklenenin aksine sıkıntılı başlamış ve ülke içerisinde oluşan belirsizlik ortamını fırsat bilen Avusturya, Bosna-Hersek'i 5 Ekim 1908'de ilhak etmişti.⁵ Siyasi yapının her geçen gün bozulması Bulgarları da harekete geçirmişti. Bulgaristan, 19 Nisan 1909'da bağımsızlığını ilan ederek⁶ Osmanlı Devleti'nin Avrupa coğrafyasındaki egemenlik alanını daha da daraltmıştı.

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, e-mail: akkor@klu.edu.tr.

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 2000, s. 239, 250.

2 Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Cilt 49, Ankara, 2002, s. 25.

3 Fahir Armaoğlu, *20. yy Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 83-90.

4 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara, 2004, s. 207.

5 Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 410.

6 Hasan Babacan - Servet Aşar, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı-Bulgar İttifakı ve Talat Paşa", *Düşünen Siyaset*, Sayı 26, Ankara, 2010, s. 51.

Egemenliği altındaki milletlere boyun eğen ve mağlubiyetler yaşayan Osmanlı Devleti'ni Afrika coğrafyasında da sıkıntılı günler bekliyordu. Siyasi birliğini geç tamamlayan İtalya, sömürge yarışında yer edinebilmek için İngiltere'nin desteği ile 29 Eylül 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarmıştı.⁷

Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağının elden çıkmasıyla sonuçlanacak olan çatışmalar devam ederken Balkan coğrafyasında çok daha ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı. Varlığını tehdit eden boyutta Balkan devletlerinin saldırısına uğrayan devlet, Nisan 1913'e geldiğinde başta Edirne olmak üzere İstanbul'a kadar olan Trakya topraklarının tamamını kaybetmişti.⁸

Ağır mağlubiyetin üzüntüsü yaşanırken Balkan devletlerinin kendi aralarında çıkar çatışmalarına girmesi Osmanlı devlet adamlarını umutlandırmış ve ortaya çıkan çatışma ortamında Edirne, 22 Temmuz 1913'te geri alınmıştı.⁹

Her ne kadar Edirne geri alınmış olsa da Osmanlı Devleti'nin genel durumu pek iyi gzkmemekteydi; ama şartlar daha da zorlaşacaktı. Dünyanın kanlı bir savaşa doğru sürüklendiği günlerde muhtemel bir savaşta yalnız kalmamak ve daha kötü durumlara düşmek istemeyen Osmanlı Devleti, ittifak arayışlarına yönelmişti. İlk ittifak teklifi İngiltere'ye götürülmüştü. İki Balkan Savaşları'ndan önce olmak üzere İngiltere ile farklı tarihlerde üç kez grşlmşse de olumlu bir sonuç alınamamıştı.¹⁰ İngiltere'den sonra ikinci ittifak nerisi Rusya'ya yapılmıştı; ancak cevap olumsuzdu.¹¹ İki büyük devletten de olumsuz cevap alan devlet erkni, bu sefer Fransa'ya ittifak teklifinde bulunmuş; ancak cevap yine olumsuz olmuştu.¹²

ıkarlarına uygun gördüğü  devletten de olumsuz cevap alan Osmanlı devlet adamları, son olarak Almanya ile grşeceklerdi. Son seçenek olarak başvurulan Almanya ile büyük savaşın başlangıcından birkaç gün sonra yani, 2 Ağustos 1914 Pazar günü Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında ittifak antlaşması imzalandı.¹³ İttifak tekliflerindeki süreç dikkate alındığında İngiltere ile savaş hali arzu edilen bir durum değildi; ancak şartlar bu doğrultuda gelişmişti. Diğer taraftan Almanya, devletin toprak bütünlüğü dikkate alındığında Osmanlı Devleti açısından en az tehlikeli devlet olarak görülmekteydi.¹⁴

Almanya'nın yanında savaşa gireceği netleşen Osmanlı Devleti'nin toprakları saldırılara açık hale gelmişti; çünkü devletin çeşitli bölgelerinde gözü olanlar için beklenen fırsat ele geçmişti. Osmanlı topraklarına ilk saldıran İngiltere olmuştu. İngiltere, Çanakkale Boğazi'ndeki tabyaları 13 Ağustos 1914'te önce hafif bombardıman etmiş; ardında da 3 Kasım 1914'te boğaza ilk ciddi taarruzunu gerçekleştirmişti.¹⁵

İngiltere'nin Çanakkale Boğazi'na yapacağı saldırıyı planladığı günlerde Osmanlı donanmasının Sivastapol, Odessa ve Novorosisk adlı Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti, 1 Kasım 1914'te savaşa zaten resmen dâhil oldu.¹⁶

Rusya'ya saldırı ve akabinde İngiltere'nin Çanakkale Boğazi'na bombardıman etmesiyle artık geri dönüşü olmayan süreç başlamıştı.

7 şengül Mete, "Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri", *Dokuz Eylül niversitesi, ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 8, 1998, s. 266.

8 Necdet Hayta ve Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Ankara, 2010, s. 92.

9 Durmuş Yalçın ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara, 2004, s. 65.

10 Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Ankara, 2004, s. 48.

11 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 46-47.

12 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 50.

13 İlhan Bardaı, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 6, Ağustos 1994, s. 13-14.

14 Ali Kaşıyuğun, "Osmanlı Devleti'nin 1.Dünya Savaşı'na Girmeden nceki İttifak Arayışları", *HistoryStudies*, Volume 1/1, 2009, s. 323.

15 Ulvi Keser, *Kıbrıs 1914-1923*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, KKTC, 2000, s. 5.

16 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1993, s. 51.

Savaş boyunca Osmanlı Devleti; Çanakkale Cephesi, Sina-Filistin-Suriye Cephesi, Irak Cephesi ve Hicaz-Asir-Yemen Cephesi olmak üzere dört farklı bölgede İngiltere ile mücadele etmişti.

Çanakkale Cephesi'ndeki mücadelenin temel nedeni, İngiltere'nin İstanbul'a alarak savaşı en azından bu cephede hızlı şekilde sonlandırmak istemesiydi. Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalmasıyla Almanya, Avrupa'nın doğusundan da kuşatılabilecek ayrıca Boğazların açılması ile Rus ticareti de yeniden canlanabilecekti.¹⁷

İngiltere, hiç kara harekâtı yapmadan sadece denizden yapılacak bir saldırı ile Çanakkale Boğazı'ndan rahatlıkla geçebileceğini düşünüyordu.¹⁸ 1915 yılının Ocak ayı ile birlikte boğaza girme denemelerine başlanmış; ancak 15 Ocak'ta Fransız denizaltısı mayına çarparak batmıştı. Denizaltı tamamen batmadan önce yetişen Türk askerleri, mürettebatı kurtarabildiği kimi askerleri denizden çıkararak esir almıştı.¹⁹

Şubat ayı gelindiğinde boğazı geçmek için yeni saldırılar başlamıştı. Kısa süreli duraksamadan sonra 18 Mart 1915'te İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği İtilaf donanması tüm gücüyle denizden boğaza saldırıya geçti.²⁰ Günün erken saatlerinden başlayıp geceye kadar süren mücadeleler neticesinde İtilaf donanması ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı.²¹

Denizden Çanakkale'yi geçemeyeceğini anlayan İngilizler, kara harekâtı kararı almıştı; ancak tam anlamıyla denizden saldırmaktan da vazgeçmemişlerdi. 18 Nisan'da yapılan çatışmalarda E-15 adlı denizaltı batırılmış ve mürettebatından 3 subay ile 29 asker esir alınmıştı.²²

Kara harekâtı; Kumkale, Beşik ve Bolayır üzerine yapılan saldırı ile 25 Nisan 1915'te başlamıştı.²³ Kara savaşları da tıpkı denizdeki mücadele gibi İngiltere'nin istediği istikamette gitmiyordu. Hem savaşın süresi uzamış, hem de planlanandan çok daha fazla kayıp verilmişti. 1915 yılı sonu itibarıyla Çanakkale'den çekilme kararı alan İngiltere, çekilme sürecinde de mağlubiyetler almaktaydı. İngilizlere ait E-20 denizaltısı 22 Ekim 1915'te batırılarak, mürettebatından 2 subay ile 6 asker esir alınmıştı.²⁴

İngiltere, yapmış olduğu her saldırıda mağlup olmakta ve asker kaybetmekteydi. Diğer taraftan, 1916 yılının ilk günlerinde cepheyi boşaltma işlemine hız verilmişti. İngiliz ordusunun Çanakkale'den çekilme işlemi tam anlamıyla 9 Ocak 1916'da tamamlanabilmişti.²⁵

Savaşın tarafların her biri için son derece kanlı geçen mücadelelerde Osmanlı Devleti'nin kaybı 210.000 kişiydi.²⁶ İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletlerinin kaybı ise 215.000 kişi civarındaydı.²⁷ Bahsi geçen genel kayıp rakamı içerisinde sadece İngiltere'ye ait kayıp, 87.630 olarak kayda geçmişti. Bu rakamın da 17.608'i ölü, 61.628'i yaralı ve 8.394'ü kayıp olarak belirtilmişti.²⁸

17 Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, 2004, s. 337.

18 Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 337.

19 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s. 14.

20 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir, 2006, s. 55.

21 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, s. 68-70.

22 Zafer Toprak, "Çanakkale'de Kara, Deniz ve Hava Gücü Koordinasyonu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 111, Mart 2003, s. 85.

23 Toprak, *Çanakkale'de Kara, Deniz ve Hava Gücü Koordinasyonu*, s. 85.

24 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s. 191.

25 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922*, Cilt 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1978, s. 245.

26 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt V, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların özetlenmiş tarihi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 252.

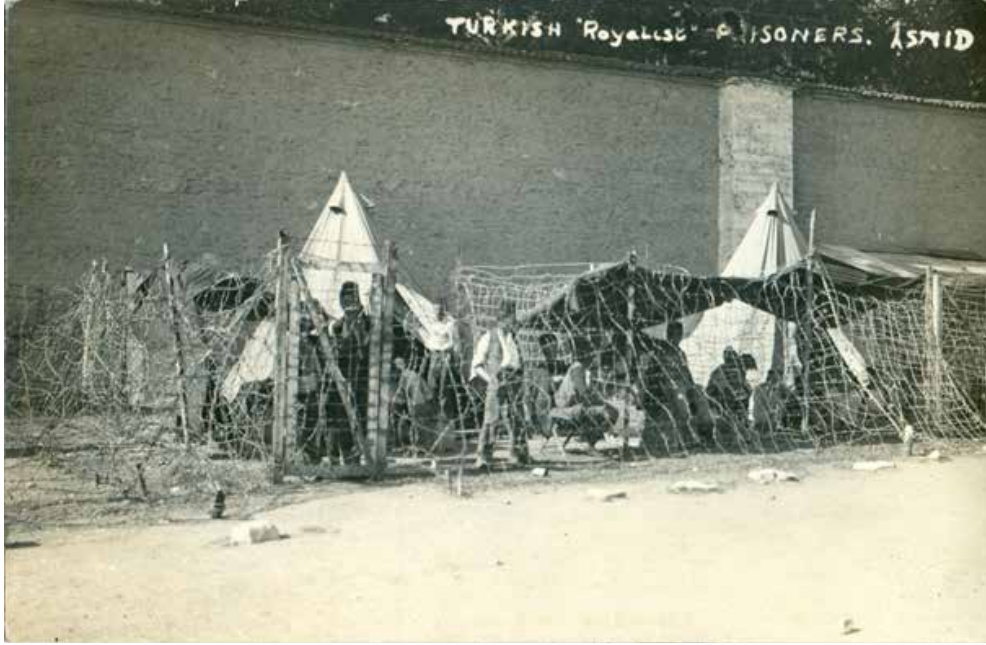
27 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 100.

28 *The Times*, "Our Losses In The Dardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.

İngiltere'nin kaybına dair verilen rakamlar içerisinde esirler için herhangi bir miktardan bahsedilmemiştir. Ancak savaş sırasında esir alınan askerlere dair bilgiler dikkate alındığında, akıbeti bilinmediği için kayıp olarak geçen 8.394 kişinin esir alındığını kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Çanakkale Cephesi haricinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaştığı bir diğer cephe, Sina-Filistin-Suriye Cephesi'ydi. Çanakkale Cephesi'ndeki savunma savaşının aksine Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye saldırısıyla başlayan mücadele, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmişti.

93 Harbi sonrasında Kıbrıs ve Mısır'a yerleşen İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla bölgedeki hâkimiyetini sürdürmek istiyordu. Buna karşılık Almanya, bölgedeki İngiliz hâkimiyetini kırmak ve Avrupa'ya yapılan asker ve gıda sevkiyatını durdurmak istiyordu. Süveyş Kanal'ına yapılacak olan saldırıda başarısız bile olursa İngiltere, bölgede asker tutmak zorunda kalacaktı ki bu bile Almanya'nın amacına hizmet etmekteydi.²⁹

I. Dünya Savaşı yıllarında İzmit'te mahkûmlar. (KBB Arşivi)

2 Şubat 1915'te taarruza geçen Osmanlı Devleti, ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰ Alınan mağlubiyete rağmen ikinci bir taarruz yapma fikrinden vazgeçilmemişti. Bu amaçla var olan demiryolu hattı uzatılmış, yeni kuyular açılmış, telgraf hatları çekilmiş ve su ikmali için 38 km'lik su borusu döşenmişti.³¹

Osmanlı Devleti, hazırlıklarını sürdürürken benzer hareketlilik İngiltere'de de vardı. İngiltere, Sina çölünü aşarak beklenilmeyen bir taarruz yapma niyetindeydi;³² çünkü Çanakkale Cephesi'nde alınan ağır mağlubiyetin oluşturduğu olumsuz psikolojiyi dağıtmak istiyordu.

29 Alaeddin Örsal, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların Birinci Dünya Savaşı'nın Askeri Yönetimi Üzerindeki Etkileri", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara, 1989s. 353.

30 Cemil Çelik, "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1999, s. 129.

31 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 132.

32 Akdes Nimet Kurat *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1966, s. 20-21.

Saldırı hazırlıkları her iki devlet için de devam ederken Sina çölünde yapılan sevkiyatlar sırasında ordular, kimi zaman sıcak temas sağlamaktaydı. 23 Nisan 1916 tarihinde gerçekleşen Katya baskınında Osmanlı kuvvetleri, İngilizlerden 23 subay ve 257 asker esir almışlardı.³³

4 Ağustos 1916 sabahı ikinci kez ileri harekâta geçen Osmanlı birlikleri, yine mağlup olup geri çekilmek zorunda kalmıştı. İkinci taarruz sonunda İngiltere, savunma hattından çıkıp tam anlamıyla saldırı durumuna geçmişti. İlerleyişi zaman zaman sekteye uğrasa da İngiltere, 8 Aralık 1917'e gelindiğinde Kudüs'ü ele geçirmişti.³⁴ 1 Ekim 1918'te Şam³⁵ ve 25 Ekim'de Halep, İngiltere'nin kontrolüne girmişti.³⁶ 30 Ekim 1918'e gelindiğinde Osmanlı Devleti, Arap coğrafyasında bulunan topraklarının önemli bir kısmını İngiltere'ye bırakmak zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaştığı bir diğer cephe, Irak Cephesi idi. Almanya'nın Irak bölgesine girmesini istemeyen İngiltere, 15 Ekim 1914'te Bahreyn'e asker çıkardı.³⁷ Hızlı bir şekilde kuzeye doğru ilerleyişini sürdüren İngiltere, 23 Kasım 1914'te Basra'yı işgal etti.³⁸ Sürekli ilerleyiş halinde olan İngiltere, en ciddi mağlubiyetini Kut'ül-Ammare savaşında almıştı. Yaklaşık 5 ay süren kuşatma sırasında Osmanlı hattını aşamayan İngilizler, 29 Nisan 1916'da Osmanlı kuvvetlerine teslim olmuştu.³⁹ Başta cephe komutanı General Townshend⁴⁰ olmak üzere toplam 13.672 asker, Osmanlı Devleti tarafından esir alınmıştı.⁴¹

Kut'ül-Ammare'deki başarıya karşın cephenin genel gidişatı Osmanlı Devleti açısından iyi değildi. Ocak 1917'den sonra ileri harekete geçen İngiliz ordusu, 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmişti.⁴² Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihe kadar toprak kayıpları devam etmiş ve en son 3 Kasım 1918'te Musul, İngiltere'nin eline geçmişti.⁴³

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile mücadele ettiği son cephe, Hicaz-Asir-Yemen idi. Bu cephede özellikle yerel kuvvetlere ağırlık vererek mücadele etmeye çalışan Osmanlı Devleti, başarısız olmuş ve bölgeyi İngiltere'ye terk etmek zorunda kalmıştı. Bu cephede İngiltere'den esir alındığına dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti, dört farklı bölgede İngiltere'ye karşı yapmış olduğu mücadelelerden sadece Çanakkale Cephesi'nde başarı elde edebilmişti. Başarı, cephenin İngilizler tarafından geçilmemesi yönündeydi ancak çok fazla can kaybı yaşanmıştı. Diğer cephelere bakıldığında hem toprak hem de insan kaybı yaşandığını görüyoruz. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da artık hiçbir bağı bulunmayan devlet, artık tamamen Anadolu coğrafyasına çekilmişti. 2 milyondan fazla kişinin savaş dışı kaldığı çatışmalarda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden aldığı esir sayısı yaklaşık 135.000 kişiydi.⁴⁴

33 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 133.

34 İsmet Üzen "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törentle Girişi (9-11 Aralık 1917)", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 331-332.

35 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi, Cilt 4, 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 692.

36 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 136.

37 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 124.

38 *The Times*, "Basra Occupied", Tuesday, Nov 24, 1914, pg. 8.

39 BOA, DH, KMS., 38/18.

40 Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren Recep Ahışalı, İstanbul, 2007, s. 570.

41 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

42 *The Times*, "Baghdad in British Hands", Monday, Mar 12, 1917, pg. 9.

43 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 157.

44 Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2001, s. 51.

İngiltere'nin aldığı bu denli yüksek esir sayısına karşılık tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerinin miktarı 23.500'dür. Bölge bölge yapılan çatışmalar ve ele geçirilen esir miktarları dikkate alındığında bu sayı elde edilmektedir. İngiliz ulusal arşivinde geçen kayıtlarda Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerinin toplam sayısı, 16.583'tü.⁴⁵ Belgenin düzenlendiği tarih 25 Ekim 1918'dir ve doğru olabilme olasılığı yüksektir; ancak cepheler tek tek incelendiğinde esir miktarı daha fazla çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den en çok esir aldığı cephe Irak'tı. Bu cephede gerçekleşen Kut'ül-Ammare Savaşı'nda 13.672 asker İngiliz ordusundan esir alınmıştı.⁴⁶ *The Times* gazetesinde çıkan bir köşe yazısına göre, Çanakkale Cephesi'nde ölen İngiliz askerleri haricindeki kayıp sayısı, 8.394 olarak ifade edilmişti.⁴⁷ Ölen askerlere ek olarak verilen kayıp rakamının cephede ele geçirilen esir sayısı olarak kabul edilebilir. İngilizler haricinde bizzat Avustralyalı ele geçen esir sayısı, Avustralya Ulusal Arşivi'nde 104 kişi olarak belirtilmektedir;⁴⁸ ancak Avustralyalı esir sayısı, Avustralya Kızılhaç Arşivi'ndeki kayıtlarda 202 olarak geçmektedir.⁴⁹ Tespit edilebilen Yeni Zelandalı esir sayısı, 32 idi.⁵⁰ Sina-Filistin-Suriye Cephesi'nde Katya baskınında ele geçirilen esir sayısı yaklaşık 500⁵¹, I. Gazze muharebelerinde yaklaşık 400⁵², Kudüs'ün kuzeyinde Tellifül bölgesinde 300'den fazla İngiliz askeri esir alınmıştı.⁵³

Yapılan araştırmalar neticesinde farklı bölgelerdeki cephelerden ele edilen esir miktarları bu şekildedir ve genel toplamda 23.500 sayısına ulaşılmaktadır. Bu rakam, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den aldığı esir sayısı olarak kabul edilebilir.

Ele geçirilen esirler, Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunan 43 ayrı kampta tutulmuşlardı. Kamplarda tutulan esirler, herhangi bir millet ayrımı yapılmaksızın karma halde yaşamışlardı;⁵⁴ çünkü İngiltere'nin hangi sömürgesinden ya da dünyanın hangi coğrafyasından geldiğine bakılmaksızın İngiltere ordusu içerisinde savaşırken Osmanlı Devleti tarafından esir alınan askerlerin tamamı, İngiliz esiri olarak kabul edilmişti.

En fazla İngiliz esiri Kut'ül-Ammare Savaşı'nda ele geçirilmişti. 13.000'i aşan esir sayısı⁵⁵ beraberinde esirlerin Anadolu coğrafyasına taşınmasında en çok burada dikkat edilmesini zorunlu kılmıştı. Bağdat'ın güneyinde Dicle nehri üzerinde ele geçirilen esirler, üç grup halinde sevk edilmişlerdi.

Bağdat demiryolu hattının savaş yıllarında ulaştığı son nokta olan Resulayn'a kadar esirler, gemi, at arabaları ve yaya olarak hareket etmişlerdi.⁵⁶ Yol boyunca esirlerin en önemli durağı Bağdat'tı. Bağdat'a ulaşan esirler burada birkaç gece konakladıktan sonra yola devam ederlerdi. Kalınan süre boyunca hasta olan esirler tedavi edilir ve temel

45 Report on Treatment of British Prisoner of War in Turkey, Miscellaneous, No. 24, House of Commons Parliamentary Papers Online, November 1918, s. 5. FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

46 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918

47 The Times, "Our Losses In The Dardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.

48 Prisoners of War, Australians Captured in Turkey, <http://naa12.naa.gov.au/scripts/imagines.asp?B=395661&l=1&SE=1> (11.06.2009). Belge, Avustralya Ulusal Arşivi ile internet üzerinden yapılan yazışmalar neticesinde temin edilmiştir. Taranmış olarak internet ortamına yüklenen belgenin künye bilgileri net olarak okunamamıştır.

49 Report on the Prisoners of War Department of the Australian Red Cross Society, September 1918.

50 FO, 383/333/63265, Conditions of New Zealand Prisoners in Turkey, High Commissioner's Office in London-The Under-Secretary of State, Colonial Office, S.W.L., 26.03.1917.

51 İsmet Üzen, 1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları, İstanbul, 2007, s. 139, 162.

52 Cemal Paşa, Hatırat (1913-1922), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2006, s. 202.

53 İbrahim Arıkan, Harp Hatıralarım, İstanbul, 2007, s. 209.

54 FO, 383/453/116388, Captain M. A. B. Johnston, Royal Garrison Artillery, Treatment of British Officer POW in Turkey, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.

55 BDH, 4281/68 - 031-02.

56 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

ihtiyaçları giderilmeye çalışılırdı. Hatta morallerini arttırmak isteyen bazı esirlerin Bağdat'ta konser tertip etme talebine olumlu cevap verilmişti.⁵⁷

Bağdat'tan sonra Samarra'ya ulaşan esirlerden tedaviye ihtiyaç duyanlar yeni oluşturulan hastanede bırakılmıştı. Esirlerin dilinden anlamak ve tedavi sürecine katkı sağlamak için bir İngiliz, sürekli hastanede kalmaktaydı.⁵⁸

Sağlıklı olup ya da sağlığına kavuştuktan sonra yola devam eden esirler, Resulayn'a ulaştıklarında iki gruba ayrılmışlardı. Hintlilerden oluşan grup, Bağdat demiryolu hattının Musul'a kadar olan kısmının yapımında çalıştırılmak üzere burada bırakılmışken diğerleri trenle yollarına devam etmişlerdi.⁵⁹

Halep'e ulaşan esirler, ortalama 3 gün konakladıktan sonra yolculuğa devam etmişler ve Amanos dağlarına kadar olan bölümü yine trenle geçmişlerdi. Yük arabaları ile Amanoslar aşdıktan sonra Pozanti'ya kadar Çukurova bölgesinde esirler, Almanların kontrolünde kalmışlardı. Hasta olanlar, Mersin'deki Amerikan Konsoloslugu'nun yardımıyla Adana'daki hastanelere ve kısmen de Tarsus'taki Amerikan Koleji'ne getirilmişti.⁶⁰

Adana'dan hareket ettikten sonra Tarsus'a kadar olan yolculuk esirler için son derece rahattı. Tarsus'a ulaşan esirler, demiryolu hattının Pozanti'ya kadar olan Toros dağları geçişi henüz tamamlanmadığı için bu alanı yürüyerek⁶¹ ya da motorlu araçlarla geçmişlerdi.⁶² Pozanti'ya ulaşıldıktan sonra tekrar trenlere bindirilen esirler, Pozanti'dan Afyonkarahisar'a kadar olan yola yine trenle devam etmişlerdi.⁶³

30 saate yaklaşan tren yolculuğu sonrasında ilk olarak Konya'ya ulaşan esirler, burada genellikle bir gece konakladıktan⁶⁴ sonra Afyonkarahisar'a hareket etmekteydiler. Afyonkarahisar, I. Dünya Savaşı döneminde Anadolu'da bulunan esir kampları arasında en önemlilerindendi. Demiryollarının kesişim noktasında bulunması bölgenin önemini arttırmaktaydı. Savaşın başından beri esir kampı olarak kullanılan Afyonkarahisar, merkez toplama kampıydı.⁶⁵

Afyonkarahisar'dan sonra esirlerin ikinci toplanma merkezi, Ankara idi.⁶⁶ Ankara'dan sonra Yozgat ve Çorum gibi Ankara'nın doğusundaki şehirlere giden esirler, tren yolunun yapımı devam ettiği için yola yaya⁶⁷ ve at arabalarıyla⁶⁸ devam etmişlerdi.

57 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

58 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

59 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

60 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

61 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

62 FO, 383/453/116388, *Captain M.A.B. Johnston, Royal Garrison Artillery.*

63 FO, 383/453/116388, *Captain M.A.B. Johnston, Royal Garrison Artillery.*

64 FO, 383/453/116388, FO, 383/453/116388, *Captain K.D. Yearsley, Royal Engineers, Treatment of British Officer POW in Turkey*, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.

65 Comité International De La Croix-Rouge, *RAPPORTS de MM. Alfred BISSIER et D' Adolphe VISCHER sur leu rinspection des camps de prisonniers en Turquie, Octobre 1916 a Janvier 1917, Mars 1917.* (Kızılaç Heyeti'nin Türkiye Kampları Raporu).. s. 25. Bundan sonraki dipnotlarda bu kaynak kısaltma yapılarak "KHT" şeklinde kullanılacaktır.

66 FO, 383/335/204214, *Conditions of British POW at Angora*, Admiralty to Prisoners of War Department, 25.10.1917.

67 FO, 383/453/116388, *Captain F. Ellis, Duke of Cornwall's Light Infantry, Treatment of British Officer POW in Turkey*, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918. BDH, 4281/68 - 031-02.

68 FO, 383/453/109875, *Dr. Mac Clean's interview at Tchoroum*, The Netherlands Minister in Constantinople to The Hague, 26.07.1918.

Anadolu'nun güneyinde özellikle Irak Cephesinde ele geçirilen esirlerin, esir kamplarına kadar geçen süreçte takip ettikleri yol bu şekildeydi. Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilenler ise İstanbul'a kadar deniz yoluyla taşınmışlardı.⁶⁹ Taşıma işlemi, yolcu gemilerinden ziyade boğazda mayın işlerinde kullanılan gemilerle yapılmıştı.⁷⁰

İstanbul'a ulaşan esirler, Anadolu'nun iç kısımlarına aktarılmadan evvel İstanbul'un Avrupa yakasında Marmara Denizi kıyısında bulunan Samatya'da tutulmuşlardı. Samatya, Çanakkale Cephesi ile Avrupa Cephelerinden ele geçirilen esirlerin toplanma merkeziydi.⁷¹

Samatya, esirler için önemli bir toplama kampı olmasının yanında İstanbul'daki hastanelere tedavi amaçlı gelen esirlerin nekahet döneminde de kullandıkları bir yerdi. Eskiden ruhban okulu olarak kullanılan binada yaşayan esirler, millet ayrımı yapılmaksızın karma şekilde kalmaktaydı.⁷²

Toplama kamplarında millet ayrımı yapılmaksızın karma şekilde tutulan esirlerin hem buralara taşınmasında, hem de nihai kalınacak bölgelere sevkinde 12 Kasım 1914 tarihinde ilan edilen 28 maddelik Üsera Talimatnamesi dikkate alınmıştı.⁷³

Talimatnameye göre şartlar müsaade ettiğiince devlet, subaylar için en iyi konaklama şartlarını oluşturmayı taahhüt etmekteydi, lakin esirler için dikkat edilen tek konu konaklama değildi. Yeme içme, spor, haberleşme ve çalışma gibi konular da yine talimatnameye dikkat edilerek yerine getirilmeye çalışılmıştı. Subayların durumuna bu denli dikkat edilirken askerlere de gereken ehemmiyet verilmişti.⁷⁴

Toplama kamplarında bulunan esirler, gerekli incelemeler ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra kendileri için uygun görülen kamplara sevk edilmişlerdi. Kimin hangi kampta tutulacağı konusunda genel olarak esirlerin sağlık ve çalışabilirlik durumu dikkate alınmıştı. Çalışmaya elverişli olanların büyük çoğunluğu Bağdat Demiryolu Hattı'nın eksik kalan bölümlerinin yapımında değerlendirilmişti.⁷⁵

Geriye kalan esirler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki ihtiyaçlar da dikkate alınarak gerekli görülen diğer kamplara gönderilmişti. Kocaeli bölgesinde bulunan esirler için toplam 5 kamp oluşturulmuştu; Adapazarı, Darıca Çimento Fabrikası, Derince, Eskişehir ve İzmit.⁷⁶

69 BDH, 258/1068 - 033-2/1.

70 FO, 383/227/81180, *Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar*, Sub. LieutR.N.R. Geoffrey FitzGerald to H.M.S. "Europa", 29.04.1916.

71 BOA, HR.SYS., 2225/61.

72 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

73 BOA, DH.SYS., 123/11-30; BOA, HR.SYS., 2216/7.

74 BOA, DH. SYS.123.11-30.

75 FO, 383/453/119689, *Report on Treatment of British POW by Bagdad Railway Company*, British High Commission at Constantinople to the Army Council, 01.12.1918.

76 Kamp adları, alfabetik sıraya göre yazılmıştır. Kamplara ilişkin bilgiler verilirken yine bu sıralama dikkate alınacaktır.

1919-1920, İzmit'in genel görünümü. (KBB Arşivi)

Adapazarı: Kocaeli'nin doğu kısmında yer alan Adapazarı, İngiliz esirlerinin bulunduğu çalışma kamplarından biriydi. Kampın açılış tarihi bilinmemekle birlikte 13 Kasım 1917 tarihi itibarıyla 6'sı Hintli olmak üzere toplam 142 İngiliz esiri burada yaşamaktaydı.⁷⁷

Kampın ilk kurulduğu dönemde görevlendirildiği düşünülen kamp komutanından esirler hiç memnun değillerdi; hatta çalıştırılan esirlerin paralarının ödenmediği dahi belirtilmişti. Şikâyetler üzerine 1917 yılının sonbaharında kampa yeni bir komutan tayin edilmişti.⁷⁸ Yapılan değişiklik esirler tarafından son derece memnuniyetle karşılanmış ve kamptaki motivasyon yükselmişti.⁷⁹

Esirlerin her daim tedavi olabilecekleri bir doktor, kampta yoktu; ancak ihtiyaç oldukça dışarıdan temin edilen bir doktorla gereken muayene yapılmaktaydı.⁸⁰

Savaşın ortaya çıkardığı bir sorun olarak Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Adapazarı bölgesinde de gıda temini son derece zordu. Şartlar zorlanarak elde edilebilen yiyecekler de haliyle pahalıydı. Bu durum esirlerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarında zorlukların yaşanmasına neden oluyordu. 1917 yılı sonu itibarıyla yapılan iyileştirmelerle kamp koşulları bir miktar düzeltilmiş; ancak bu sefer de kamp kapatılmış ve esirler farklı bölgelere gönderilmişti.⁸¹ Adapazarı kampında yaşayan esirlerin en çok gönderildiği yer, San Stephano kampı olmuştu.⁸²

Kampın açıldığı ilk dönemlerde Adapazarı'ndan hiç memnun olmayan esirler, sonrasında buraya çok alışmıştı; hatta özleyenler bile olmuştu. İngiliz asker R. Lushington, "Bizim isteklerimizi ve ihtiyaçlarımızı anlayan, adil ve adaletli Türk binbaşısının yönetiminde

77 FO, 383/335/216871, List of Men at Ada Bazar, British Legation, The Hague to Foreign Affairs, 13.11.1917; *The Times*, "Isle of Wight Men in Turkish Hands", Tuesday, Apr 16, 1918_pg. 4.

78 FO, 383/452/13486, Treatment of POW at Ada Bazar, Mrs. Calvert to Miss Lloyd Baker, Hardwicke Court, 22.01.1918.

79 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

80 Nebahat Oran Arslan, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, 2003, s. 110.

81 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

82 FO, 383/453/115881, Report on Visit of Inspection to San Stephano, The Netherland Minister at Constantinople to British Minister at the Hague, 24.10.1918.

*bulduğumuz Adapazarı'nı terk ettiğimiz için çok üzgünüm. Bizimle oyunlar oynayan bu kişiden ayrıldığımız için herkes çok pişman*⁸³ diyerek mutsuzluğunu dile getirmişti.

Darıca Çimento Fabrikası: Kocaeli'nin batısında İstanbul sınırında bulunan Darıca, İngiliz esirlerinin bulunduğu çalışma kamplarından bir tanesiydi. Burada bir esir kampı açılmasının sebebi, Darıca'da bulunan çimento fabrikasının savaş başlayınca üretiminin düşmesiydi. Üretimin devam ettirilebilmesi için Osmanlı Devleti, farklı cephelerden aldığı esirleri çimento fabrikasında çalıştırmıştı.

Kampın üretim yapılan bir yer olması nedeniyle savaşın ilk yıllarında açıldığı düşünülmektedir; ancak bu konuda net bir kaynak tespit edilememiştir. Çalışma kampı olduğu için esir sayısında sürekli değişkenlik yaşanması muhtemeldir. Toplamda kaç esirin burada tutulduğu bilinmese de Ağustos 1918 tarihi itibarıyla kampta 49 İngiliz, 34 Hintli ve 2 Fransız esir bulunmaktaydı.⁸⁴

Kamp komutanlığı görevini Şükrü Bey yürütmüştü. Yardımcılığını ise Hüsnü Bey yapmıştı. 28 Aralık 1917'de imzalan Berne Antlaşması⁸⁵'nden sonra kampta birçok iyileştirme ve düzenleme yapılmış; hatta kamp komutanı dahi değiştirilmişti. Esirlerin kaldıkları binalar yeniden düzenlenmiş ve temizlenmişti. Gündelik hayatın geçirildiği odalar, son derece tertipli ve düzenli idi.⁸⁶

Esirlerin kaldığı binaların yanındaki bir oda mutfak olarak düzenlenmişti. Dışarıdan aylık olarak temin edilen yiyecekler, kampta kalanlardan biri tarafından pişirilmekteydi. Kamp yönetimi, esirler için erzak olarak çoğunlukla buğday ve fasulye tedarik etmekteydi. Yine yemeklerin pişirilmesinde kullanılan odun da kamp idaresi tarafından temin ediliyordu.

Anlık ihtiyaçların giderilmesi için kampta bir kantin yoktu; ancak ihtiyaç oldukça kampın yakınında bulunan köye esirlerin gitmesine izin veriliyordu. Gıda ve haricindeki ihtiyaçların giderilmesinde Anadolu'da faaliyet gösteren çeşitli ülkelere ait elçilikler de esirlere zaman zaman yardımda bulunuyorlardı.

Kampta içme suyu bol ve kaliteliydi. Bu su, aynı zamanda bulaşıkların yıkanmasında da kullanılıyordu. Esirler, kendi aralarından seçtiği iki kişiyi bulaşık işleriyle görevlendirmişti. Banyo için kullanılabilen geniş bir alan vardı; ancak kalın yerin hemen yakınında bulunan körfez kenarında yıkanmak daha çok tercih ediliyordu. Fabrikanın içerisinde tuvalet vardı; ancak bu kullanmak istemeyen esirlere kendi tuvaletlerini inşa etme izni de verilmişti.

Esirlerin aileleriyle mektuplaşmasına izin veriliyordu; ancak diğer bölgelerde olduğu gibi burada da sıkı bir sansür uygulanıyordu. Sansür işlemi her ne kadar esirler tarafından hoş karşılanmasa da güvenlik nedeniyle alınan bir tedbirdi.⁸⁷ Denetimler, esirlere gönderilen mektupların ve kolilerin teslimine mani değildi. Daha öncesinde belirlenmiş olan kurallar çerçevesince uygun görülen malzemeler, kampa ulaştıkça esirlere teslim ediliyordu.⁸⁸

Esirlerin çalışma saatleri mevsime göre değişkenlik gösteriyordu. Kış aylarında günlük 10 saat çalışan esirler, yazın 10,5 saat çalışmaktaydı. Yapılan işin karşılığı olarak esirlere

83 FO, 383/453/110585, *Bad Conditions of San Stephano*, Prisoners in Turkey Committee to Prisoners of War Department, 06.08.1918.

84 FO, 383/453/112521, *Visit of Inspections to POW Camps in Turkey*, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

85 AWM, C 567/8/186, *Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians*, 28.12.1917.

86 FO, 383/453/112521, *Visit of Inspections to POW Camps in Turkey*, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

87 FO, 383/453/110625, *Condition of POW Camps in Turkey*, The Netherland Minister at Constantinople to Foreign Office, 07.08.1918.

88 FO, 383/453/112271, *Financial Straits of Officer POW in Turkey*, S. T. Bell to Prisoners in Turkey Committee, 31.08.1918.

günlük 5-10 kuruş ödeniyordu. İşlerin yoğunlaştığı dönemlerde esirler, Pazar günleri de çalıştırılmışlardı. İşin olmadığı günlerde ya da iş bitiminde, esirlerin kampın hemen yakınında bulunan köye gitmelerine izin verilmişti; ancak bazılarının kampa sarhoş dönmesi, izinleri iptal ettirmişti.

İptal kararı çok uzun sürmemiş ve kamp yönetimi, esirlerin yeniden köye gitmelerine izin vermişti.⁸⁹ Kampa ait bir doktor bulunmadığı için esirler, sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden şikâyet etmekteydiler. Belirli aralıklarla gelen doktor, aynı zamanda Eskihisar'daki esirlerle de ilgilenmekteydi. Doktorun her daim kampta olmayışı bir sorun teşkil etmemiş ve kampta salgın anlamında ciddi bir sağlık sorunu yaşanmamıştı. Yaşanan en önemli sorun, Samuel Walton adlı bir esirin, çalışma sırasında bir taş tarafından oldukça kötü bir biçimde yaralanmasıydı. Tedavisi Darıca'da yapılamayacak durumda olduğundan Samuel, tedavisinin yapılabilmesi için İstanbul Gümüşsuyu Askeri Hastanesi'ne sevk edilmişti.⁹⁰

Derince: İstanbul'un beş saat uzağında demiryolu hattı üzerinde bulunan Derince kampının açıldığı tarih bilinmemektedir. 1918 yılı Ağustos'unda kampta 200 Rus ve Sırp ile 6 Hintli vardı. Bu tarihten önce kampta kaldıkları bilinen 20 İngiliz, Derince'nin batısında bulunan Eskihisar'daki çimento fabrikasına gönderilmişti.

Kampta bulunan esirler, kendileri için gönderilen paraları düzenli aldıkları için ihtiyaçlarını rahat karşılamaktaydılar. Kampta dile getirilen herhangi bir şikâyet yoktu.⁹¹

29.06.1920, Derince'de işgal askerleri Türk mühimmatını imhaya hazırlanırken. (KBB Arşivi)

Eskihisar: İzmit körfezine sınır oldukça küçük bir kasaba olan Eskihisar'da Ağustos 1918'de 33 İngiliz ve 60 Hintli esir, çimento fabrikasında çalıştırılmaktaydı. Fabrika'nın yöneticiliğini Yunan asıllı Kara Theodori yapmaktaydı. Esirlerin sorumluluğu⁹² ise Kerim Efendi'deydi. Esirlerin sözcülüğünü kendi aralarından seçtikleri Başçavuş James Cross yapmaktaydı.

89 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

90 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

91 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

92 Eskihisar kampı ile Darıca kampını ziyaret edenler, aynı kişilerdi ve kampların ziyareti aynı günlere denk gelmekteydi. Ziyareti gerçekleştiren heyet, Eskihisar'da bir çimento fabrikasının varlığından bahsetmiş ancak fabrika olarak belirtilen yerin Darıca'daki çimento fabrikasına bağlı bir çalışma alanı olma olasılığı yüksektir.

Esirler millet esasına göre gruplara ayrılarak farklı binalara yerleştirilmişlerdi. İngilizler, bir grup halinde kalırken Hintliler diğer bir grup olarak başka bir binada yaşamaktaydı. Havalanın sıcak olduğu dönemlerde esirlerin bazıları binaların dışarısında açık havada uyumaktaydı.

Kampta bulunan esirlerin sağlık durumu son derece iyiydi. Kampta çalışma, sabah 06.00'da başlayıp 18.00'de son bulurdu. Bu zaman diliminde yarım saat kahvaltı ile bir buçuk saat öğle yemeği molası verilirdi. Yapılan iş karşılığında esirler, günlük 5-10 kuruş arası ücret alırlardı.

Yemekler, kamp içerisinde esirler tarafından hazırlanmaktaydı. Bu iş için ayrılmış yeterli büyüklükte bir alan vardı. Yemek haricinde ilave gıdaların karşılanabileceği bir kantin yoktu; ancak kamp yakınlarındaki imkânlar, esirlerin kullanımına serbestti. İlâveten, Hollanda elçiliği kanalıyla her ay düzenli olarak kampa yiyecek gönderilirdi.

Çalışma kamplarının en temel gereksinimlerinden olan yıkanma konusunda kampta herhangi bir sorun yoktu. Gebze'de bulunan bir doktor, demiryolunu kullanarak düzenli olarak kampa gelerek esirlerin tedavisiyle ilgileniyordu.⁹³

Çalışmayla alakalı bir sorun yaşandığında esirler, konuyu doğrudan başçavuşa iletiyor ve kesinlikle çalışmaya zorlanmıyorlardı. Komuta kademesinin çalışma dâhil esirlere karşı yaklaşımı son derece iyiydi. Bu nedenle kampa dair herhangi bir şikâyet yaşanmamıştı.

Esirlerin temsilcisi olan başçavuşun Hollanda Büyükelçiliği'ne kendi el yazısı ile yazdığı mektupta kampa ilişkin şu ifadeleri kullanıyordu:⁹⁴

Eskihisar

25 Haziran 1918

Efendim,

Türkiye'deki en iyi yerlerden biri olan burada oldukça iyi durumda ve rahat olduğumuzu söylemekten memnuniyet duyarım. Buraya özel olarak da kendi paralarımız gelmektedir. Eğer mümkün olabilir de gelebilerseniz sizi burada görmek istediğimizden emin olabilirsiniz.

Lütfen bana İngilizce-Fransızca bir sözlük getirebilir misiniz?

Tüm iyi dileklerle,

Saygılarımla,

James Cross

Q.M.Sgt.

93 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

94 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

1923, Birinci Ordu Kumandanı Nurettin Paşa ve Mahiyetindekiler İstanbul'un Kurtuluşu Öncesi Gebze'de
(KBB Arşivi)

İzmit: Kocaeli bölgesinde bulunan kamplardan farklı olarak İzmit kampı, Anadolu'daki esir kamplarını ziyarete gelen Kızılhaç Heyeti tarafından 5 Ocak 1917'de bizzat ziyaret edilmişti. Ziyaretin gerçekleştiği günlerde kampta 89 İngiliz esiri bulunmaktaydı.

Belediye hizmetlerinde çalıştırılmak üzere İzmit'e getirilen esirler arasında salgın hastalık çıkması çalışma konusunu rafa kaldırmıştı. Belediye hizmetleri görevinden alınan esirler, esaretlerinin devamındaki dönemde askerî idare gözetiminde tutulmuşlardı.

Kamp komutanlığını Yarbay Hamdi Bey yapmaktaydı. Genel sağlık konuları, Doktor Binbaşı Mehmet Bey'in sorumluluğundaydı.

Esirler için şehir dışında tahtadan bir ev tahsis edilmişti. Esirler, giriş kat dâhil toplam sekiz odaya yerleştirilmişti. Odalarda en az altı, en fazla dokuz kişi kalmaktaydı. Evin genel durumu kötü değildi. Ev temizdi; ama haşere yüzünden birkaç şikâyet olmuştu.

Binanın zemini düzgündü, yer kaplamalarında bir sorun yoktu. Odalarda ısınmaya yarayan ocaklarda aynı zamanda yemek de pişirilebiliyordu. Esirler, hasırların üzerine konulan şiltelerde uyuyordu. Şilteler yeterli miktardaydı; ancak battaniye konusunda sıkıntı vardı.

İçme suyu kampın yakınından taşınarak getiriliyordu. Suyun kalitesi iyiydi. Bu su, aynı zamanda yıkanmada da kullanılıyordu. Esirler, kendi kişisel temizliklerini, evin avlusunda oluşturulan bir bölmede yapıyordu. Evin on metre uzağına kurulan üç tuvalet, kullanım için yeterliydi.⁹⁵

Esirlerin gezinti için kullandıkları bahçe son derece küçüktü. Bu alan haricinde dışarıda dolaşmaya izin verilmiyordu; çünkü esirler arasında tifüs salgınının yaşanması kamp yönetimini tedirgin etmişti. Hastalık nedeniyle kampta karantina uygulanmıştı. Hastalık tamamen geçtikten sonra dışarıda gezinti izninin yeniden verileceği kamp komutanı tarafında duyurulmuştu.

Kamp yönetimi esirlerin tüketeceği günlük yiyeceği dağıtmaktaydı. Bulgur, fasulye, patates, ara sıra et ve günlük 900 gr ekmeğin temel tüketim maddelerindendi.

95 KHT, s. 38.

Esirlerin giymek zorunda olduğu belirli bir kıyafet yoktu. İsteyen üniforma giyerken isteyen sivil kıyafet tercih edebiliyordu. Zorlama olmamasına rağmen üniforma giyen azdı, genellikle sivil kıyafet kullanılıyordu.

Tifüs hastası olan esirler, şehirde bulunan karantina merkezinde iki doktor tarafından muayene edilmekteydi. Temiz ve düzenli olan karantina merkezinde kalan esirler, minderler üzerinde yatmaktaydı. Kızılhaç Heyeti'nin ziyaretinin gerçekleştiği dönemde gözetim altında tutulan iki tifüslü hasta haricinde iyileşme sürecinde bronşit, bağırsak yangısı, dizanteri, romatizma ve tromboflebit olan toplam on altı esir vardı. Kampta iyileşen esirler haricinde ölenler de olmuştu. Ekim 1916 ile Ocak 1917 tarihleri arasında tifüs, depresyon, kansızlık, dizanteri, kangren ve zatürreden toplam yedi kişi hayatını kaybetmişti. Ölen esirler, Rum bir rahibin yaptığı ayinle Hıristiyan mezarlığına defnedilmişti.⁹⁶

Kampta huzuru bozan herhangi bir durum yoktu. Tek dile getirilen hoşnutsuzluk iki muhafızın esirlere dönük birkaç olumsuz tavrıydı.

Esirler aileleriyle düzenli haberleşebilmekteydi. Havaleler ve koliler düzenli olarak kampa gelmekteydi; fakat savaş şartları gereği bu geliş süresi, 19 gün ile 2 ay arasında değişkenlik gösterebilmekteydi. Ailelerden gelen mektup konusunda bir sınırlama yoktu; ancak esirlerin ayda bir mektup yazma hakları vardı.

Anadolu'da bulunan diğer kamplarda olduğu gibi İngiliz esirlerine burada da Amerikan Büyükelçiliği tarafından yardım yapılmaktaydı.

Savaş devam ederken Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan esirlerden bazıları sağlık gerekçesiyle memleketlerine iade edilmişlerdi. Kocaeli bölgesinde bulunan esirlerden sağlık durumu iyi olmayanların İstanbul'daki hastanelere tedavi için gönderildiği düşünülürse, bu bölgeden de memleketlerine gönderilen esir olması muhtemeldir.

Ülkelerine iade edilen esirlerin ortak noktası sağlık durumlarının iyi olmayıştı. Bu kişiler arasında kamplara ulaştıktan sonra durumu ağırlaşanlar, salgın hastalıklara yakalananlar ya da çeşitli gerekçelerle sağlığını kaybedenler vardı. Kampların çeşitli organizasyonlar, dernekler ve temsilcilikler tarafından ziyaret edilmesi sırasında durumu ağır olan esirler tespit edilmişti.⁹⁷

Tespit edilen esirlerin karşılıklılık esasına uygun olarak iade işleminde ilk girişim, Papalık makamı tarafından yapılmıştı. Papa'nın değişimi destekleyen çağrısına olumlu yaklaşan Osmanlı Devleti, 6 Şubat 1915'te hasta ve malul esirlerin karşılıklı mübadele edilebileceğini kabul etmişti.⁹⁸ İyi niyetini göstermek için de devlet, Afyonkarahisar'da esir tutulan denizci Teğmen Geoffrey Fitz Gerald'ı Şubat 1916'da serbest bırakmıştı.⁹⁹

1915 yılının sonuna doğru İngiltere, Almanya'ya teklif ettiği 13 maddelik esir değişim antlaşmasının bir suretini de Osmanlı Devleti'ne ilettiler. Antlaşmaya göre İngiltere, aşağıda yazılı hususlarda Osmanlı Devleti ile esir değişimi yapmayı planlıyordu:¹⁰⁰

“1. Bir ya da birden fazla uzvun kısmen veya tamamen kaybı (ör. en azından bir el ya da ayak).

2. Bir ya da daha fazla uzvun işlevini kaybetmesi, kasların yağlanması ya da zarar görmesi veya eklem sertleşmeleri: ciddi oranda hareket yeteneğini kaybedecek ölçüde omurganın zarar görmesi, süreklilik arz eden damar sertleşmesi. (subaylar ve astsubaylarda görülme

96 KHT, s. 38.

97 KHT, s. 38.

98 BOA, HR.SYS., 2237/1.

99 FO, 383/227/81180, Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar, Sub. Lieut R. N. R. Geoffrey Fitz Gerald to H. M. S. "Europa", 29.04.1916.

100 BOA, HR.SYS., 2237/2.

olasılığına karşılık) “uzvun kısmen ya da tamamen kaybı”, aynı zamanda diğer eksikliklerle bağlantılı olarak askerlere eğitim veremeyecek seviyede olmak.

3. Vücutun bir bölümünde ciddi şekilde kalıcı felç nedeniyle oluşan sakatlık ya da hasarın devam etmesi.

4. Kalıcı sonuçlar doğuracak şekilde beyin hasarı (beynin bir tarafında felç ya da beynin önemli fonksiyonları yerine getiremeyecek durumda olması).

5. Omurilik'te kalıcı hasar.

6. İki gözün görme yeteneğini tamamen kaybetmesi (körlük).

7. Yüzün ciddi şekilde hasar görmesi ve ağız boşluğunda ağır yaralanma.

8. Yaralanmadan kaynaklanan kalıcı güçsüzlük.

9. Kurşun yaralanmasıyla göğüs kafesinde oluşan ağır hasar.

10. Karın bölgesinde hemen iyileşemeyecek durumda olan ağır yaralanmalar.

11. İleri seviyede verem.

12. Vücutun iç kısımlarında çeşitli yaralanmalardan kaynaklanan kronik güçsüzlük.

13. Tedavi edilmeyecek düzeydeki beyin hastalıkları.”

İngiltere, Osmanlı Devleti'ne esir değişimi teklif ettiği dönemde iade etmeyi planladığı askerlerin listesini oluşturmaya başlamıştı.¹⁰¹ İki devletin de yapıcı girişimlerde bulunmasına rağmen savaş şartlarının zorluğu nedeniyle olumlu bir sonuç elde edilememişti.

İlk ciddi teşebbüs başarısız olsa da esirlere dönük girişimlerden vazgeçilmemişti. Her devlet kendi esirleri için elinden geleni yapmanın gayretindeydi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de bulunan esirlere yardım etmek için aracı olan devletler vardı. Bu devletlerin başında İspanya ve savaşa dâhil olduğu tarihe kadar Amerika gelmekteydi. 1917 yılı itibarıyla Amerika'nın savaşa katılmasıyla Osmanlı Devleti'ne en çok yardım eden devlet olarak İspanya ön plana çıkmıştı.¹⁰²

Esir değişimine dönük ilk ciddi girişim başarısız olsa da zaman içerisinde daha olumlu ve ılımlı bir yol kat edileceği düşüncesi hâkimdi. Öyle ki gelecekteki muhtemel bir esir değişiminde sorun yaşanmaması için 20 Ekim 1917'de “Mübadele-i Üsera Komisyonu” oluşturulmuştu.¹⁰³

Komisyon, çalışmalarına yeni başlamıştı ki o tarihe kadarki en ciddi esir değişim antlaşması olan Berne Antlaşması İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 28 Aralık 1917'de imzalandı.¹⁰⁴ İsviçre'nin ev sahipliğinde gerçekleşen konferansta Osmanlı Devleti adına görüşmeleri Albay Ziya Bey¹⁰⁵, Muhtar Bey ve Hüseyin Aziz Bey¹⁰⁶ yapmışlardı. İngiltere adına ise görüşmeleri Lord Newton ve Sir H. Beltied yürütmüştü.¹⁰⁷

Antlaşmanın imzasından daha bir hafta geçmeden heyetler, 02 Ocak 1918'de çalışmalarına başlamışlardı.¹⁰⁸

101 BOA, HR.SYS., 2237/3.

102 BOA, HR.SYS., 2238/3.

103 BOA, HR.SYS., 2243/2.

104 AWM, C 567/8/186, Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, 28.12.1917.

105 FO, 383/457/1805, Conference at Berne, 03.01.1918.

106 FO, 383/344/237628, Turkish Delegates at Conference in Berne for Exchange of British and Turkish Prisoners of War, Sir H. Rumbold to A. J. Balfour, 15.12.1917.

107 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

108 BOA, HR.SYS., 2238/7.

Yapılan görüşmeler ve değerlendirmeler neticesinde 1.000 İngiliz esirine karşılık 1.500 Türk esirinin karşılıklı değiştirilmesi kabul edilmiş ve değişim yeri olarak Kuşadası limanı kararlaştırılmıştı. Plana göre Kuşadası'ndan hareket edecek esirler, öncelikle Yunanistan'a ulaşacak oradan da İngiltere'ye devam eden bir yolculuk yapacaklardı.¹⁰⁹

Kuşadası, Anadolu'nun batısında bulunan esirlerin değişimi için kullanılacaktı. Güneyde bulunanlar özellikle de demiryolu yapımında çalıştırılanların iadesinde ikinci bir yer olarak Mersin limanının kullanılması kararlaştırılmıştı.¹¹⁰

İngiliz esirlerinin Anadolu'dan sevkine dair bu çalışmalar yapılırken Osmanlı Devleti de kendi esirleri için çalışmalarını başlatmıştı.¹¹¹ Takas yeri ve taşıma şekli konusunda kaygılar yaşanırken İngiliz esirlerini almaya gelen gemiyle Türk esirlerinin de getirilmesi iki devletin ortak kararı olmuştu.¹¹²

İki devlet arasında esir değişimi için çalışmalar iyi niyetle sürdürülse de savaşın durmaksızın devam ettiği süreci yavaşlatmaktaydı. Bir de bu büyük savaşın Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanması, esirler konusunda yeni gelişmelere zemin hazırlamıştı.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalarak¹¹³ savaşın kaybeden tarafı olmuştu. 24 maddeden oluşan mütarekenin doğrudan esirlerle alakalı iki maddesi vardı. 4. madde "İtilaf Devletleri'nin bütün esirleri ile Ermeni esirleri kayıtsız şartsız İstanbul'da teslim olunacaktır" diyordu. 22. madde ise "Osmanlı harp esirleri, İtilaf Devletleri nezdinde kalacaktır" şeklindeydi.¹¹⁴

Osmanlı Devleti, savaş devam ederken karşılıklılık esasına dayanan bir esir değişimi yapabilecekken şimdi maddelerden de anlaşılacağı üzere tek taraflı esir iadesi mecburiyeti vardı. Mutlak teslimiyet zorunluluğu ortaya çıkaran bu yeni süreçte Türk esirlerinin ne zaman iade edileceğine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

Türk esirleri konusu dikkate dahi alınmazken İngiliz esirlerinin bir an önce iadesi için çalışmalar hızlandırılmıştı. Savaş sırasında esir değişiminde kullanılması kararlaştırılan Kuşadası ve Mersin limanlarına ek olarak İstanbul'un da kullanılması kabul edilmiş ve hızlı şekilde bu merkezlere esir sevkiyatı başlamıştı.¹¹⁵

İngiliz kaynaklarına göre 25 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Anadolu'da bulunan İngiliz esirlerinin toplam sayısı 9.595'ti.¹¹⁶ Sayının yüksek oluşu ve taşıma araçlarının yetersizliği iade güçlüklerini de beraberinde getirmekteydi. En hızlı taşıma aracı olarak trenler ön plandaydı. İç bölgelerin demiryolu hattı ile İstanbul'a bağlantısı burayı en önemli merkez haline getirmişti.¹¹⁷

İstanbul'a ulaşan esirler, ülkelerine gitmek için gemilere bindirildikleri tarihe kadar çoğunlukla Samatya kampında kalmışlardı.¹¹⁸ İstanbul'a olan coğrafi yakınlığı itibarıyla Kocaeli bölgesinde bulunan esirlerin de buradan memleketlerine gönderildiğini düşünülmektedir.

109 FO, 383/459/87312, *Ratification of Berne Agreement*, British Legation at The Hague to Foreign Affairs, 16.05.1918.

110 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 67/15.

111 BOA, HR.SYS., 2214/4.

112 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 65/41.

113 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt 1, İstanbul, 1991, s. 25.

114 Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 135-136

115 Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum, 2003, s. 154-155.

116 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

117 BOA, HR.SYS., 2249/62.

118 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

Kocaeli bölgesinde tespit edilebilen 5 farklı kamp vardı. Kampların açılış tarihleri hakkında maalesef net bir bilgiye sahip değiliz; ancak çalışma kamplarının çok oluşu, savaşın ilk anlarından itibaren burada esirlerin bulunduğu yönünde bir izlenim vermektedir.

Kamplarda yaşanan süre zarfından esirler, kimi zaman mutlu olmuşlar, kimi zaman şikâyetlerini de dile getirmişlerdi. Şikâyetlerin en önemli nedeni, esirlerin kendilerine sunulan imkânlardan hoşnut olmayışlarıydı. Yeteri kadar erzak verilmediği, özgürlüklerinin kısıtlandığı ya da sağlık şartlarının yetersizliği Anadolu'da bulunan esirlerin genel şikâyetiydi; ancak o yıllarda Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik durumunu da göz ardı etmemek gerekir.

Doğu Cephesi'nde kışlık kıyafetlerin olmayışından ya da yetersizliğinden binlerce Türk askeri Sarıkamış'ta hayatını kaybetmişti. Çanakkale Cephesi'nde başkent İstanbul'a giden yolu koruyan askerlerin ne kadar az erzakla yaşam mücadelesi verdiği de bilinmektedir. Yani devlet, ülkesini korumak için hayatını ortaya koyan askeri için dahi bu imkânları sunabilirken, esir olarak elinde tuttuğu kişilere çok daha fazlasını vermesi pek mümkün görünmüyor.

Lakin şartlar, ne kadar çok üst düzeye çıkarılmak istense de özellikle İngiltere ana karasından gelen askerlerin savaş öncesinde Türk toplumuna göre yüksek hayat standardında sahip oluşları ve bunu devam ettirmek istemeleri hoşnutsuzluğun en önemli nedeniydi. Bir diğer konu olarak esir alınan kişilerin bir çeşit hapis hayatı yaşadığı gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Tutukluluk döneminde sınırsız özgürlük verilmesi mümkün olamayacağı için esirlerin gözünden bakıldığında tam bir memnuniyet beklemek de mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Cilt 49, Ankara, 2002, s. 23-29.
- Ankan, İbrahim, **Harp Hatıralarım**, İstanbul, 2007.
- Armaoğlu, Fahir, **20.yy Siyasal Tarihi**, İstanbul, 2001.
- Arslan, Nebahat Oran, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", **Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2003.
- AWM, C 567/8/186, **Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, 28.12.1917.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir, 2006.
- Babacan, Hasan ve Servet Avşar, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı-Bulgar İttifakı ve Talat Paşa", **Düşünen Siyaset**, Sayı 26, Ankara, 2010, s. 51-71.
- Bardakçı, İlhan, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 6, Ağustos 1994, s. 12-15.
- BDH, 258/1068 - 033-2/1.
- BDH, 4281/68 - 031-02.
- **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi**, Cilt 4, 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı**, Cilt V, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların özetlenmiş tarihi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- BOA, DH.EUM.5.ŞB., 65/41.
- BOA, DH.EUM.5.ŞB., 67/15.
- BOA, DH.KMS., 38/18.
- BOA, DH.SYS., 123/11-30.
- BOA, HR.SYS., 2214/4.
- BOA, HR.SYS., 2216/7.

- BOA, HR.SYS., 2225/61.
- BOA, HR.SYS., 2237/1.
- BOA, HR.SYS., 2237/2.
- BOA, HR.SYS., 2237/3.
- BOA, HR.SYS., 2238/3.
- BOA, HR.SYS., 2238/7.
- BOA, HR.SYS., 2243/2.
- BOA, HR.SYS., 2249/62.
- Burak, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Ankara, 2004.
- Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2006.
- Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. AlfredBISSIER et D' AdolpheVISCHER sur leurinspectiondescamps de prisonniers en Turquie, Octobre 1916 a Janvier 1917, Mars 1917. (Kızılhaç Heyeti'nin Türkiye Kampları Raporu).
- Çelik, Cemil, "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1999.
- FO, 383/227/81180, **Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar**, Sub. LieutR.N.R. Geoffrey FitzGerald to H.M.S. "Europa", 29.04.1916.
- FO, 383/333/63265, **Conditions of New ZealandPrisoners in Turkey**, High Commissioner's Office in LondontoThe Under-Secretary of State, Colonial Office, S.W.L., 26.03.1917.
- FO, 383/335/204214, **Conditions of British POW at Angora**, Admiralty to Prisoners of War Department, 25.10.1917.
- FO, 383/335/216871, **List of Men at Ada Bazar**, British Legation, The Hague to Foreign Affairs, 13.11.1917.
- FO, 383/344/237628, **Turkish Delegates at Conference in Berne for Exchange of British and Turkish Prisoners of War**, Sir H. Rumbold to A. J. Balfour, 15.12.1917.
- FO, 383/452/13486, **Treatment of POW at Ada Bazar**, Mrs. Calvert to Miss Lloyd Baker, Hardwicke Court, 22.01.1918.
- FO, 383/453/109875, **Dr. Mac Clean's interview at Tchoroum**, The Netherlands Minister in Constantinople to The Hague, 26.07.1918.
- FO, 383/453/110585, **Bad Conditions of San Stephano**, Prisoners in Turkey Committee to Prisoners of War Department, 06.08.1918.
- FO, 383/453/110625, **Condition of POW Camps in Turkey**, The Netherland Minister at Constantinople to Foreign Office, 07.08.1918.
- FO, 383/453/112271, **Financial Straits of Officer POW in Turkey**, S. T. Bell to Prisoners in Turkey Committee, 31.08.1918.
- FO, 383/453/112521, **Visit of Inspections to POW Camps in Turkey**, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.
- FO, 383/453/115015, **Report on Treatment of British POW in Turkey**, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.
- FO, 383/453/115881, **Report on Visit of Inspection to San Stephano**, The Netherland Minister at Constantinople to British Minister at the Hague, 24.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain F. Ellis, Duke of Cornwall's Light Infantry, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain K. D. Yearsley, Royal Engineers, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain M. A. B. Johnston, Royal Garrison Artillery, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/117667, **Treatment of British POW in Turkey**, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

- FO, 383/453/119689, **Report on Treatment of British POW by Bagdad Railway Company**, British High Commission at Constantinople to the Army Council, 01.12.1918.
- FO, 383/457/1805, **Conference at Berne**, 03.01.1918.
- FO, 383/459/87312, **Ratification of Berne Agreement**, British Legation at The Hague to Foreign Affairs, 16.05.1918.
- Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, Ankara, 1993.
- Hayta, Necdet ve Togay Seçkin Birbudak, **Balkan Savaşları'nda Edirne**, Ankara, 2010.
- Kaşiyuğun, Ali, "Osmanlı Devleti'nin 1.Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", **HistoryStudies**, Volume 1/1, 2009.
- Kurat, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara, 1966.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara, 2004.
- Mete, Şengül, "Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 8, 1998, s. 261-292.
- **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.
- **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.
- Örsal, Alaeddin, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların Birinci Dünya Savaşı'nın Askeri Yönetimi Üzerindeki Etkileri", **Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara, 1989, s. 341-357.
- **Prisoners of War, Australians Captured in Turkey**, <http://naa12.naa.gov.au/scripts/imagines.asp?B=395661&I=1&SE=1> (11.06.2009). Belge, Avustralya Ulusal Arşivi ile internet üzerinden yapılan yazışmalar neticesinde temin edilmiştir. Taranmış olarak internet ortamına yüklenen belgenin künye bilgileri net olarak okunamamıştır.
- Renouvin, Pierre, **Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, 2004.
- **Report on the Prisoners of War Department of the Australian Red Cross Society**, September 1918.
- **Report on Treatment of British Prisoner of War in Turkey**, Miscellaneous, No. 24, House of Commons Parliamentary Papers Online, November 1918.
- Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 1, İstanbul, 1991.
- Taşkıran, Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim**, İstanbul, 2001.
- **The Times**, "Basra Occupied", Tuesday, Nov 24, 1914_pg. 8.
- **The Times**, "Isle of Wight Men in Turkish Hands", Tuesday, Apr 16, 1918_pg. 4.
- **The Times**, "Our Losses In The Dardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.
- Toprak, Zafer, "Çanakkale'de kara, deniz ve hava gücü koordinasyonu", **Toplumsal Tarih**, Sayı 111, Mart 2003, s. 84-93.
- Townshend, Charles V. F., **Irak Seferi ve Esaret**, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren Recep Ahışalı, İstanbul, 2007.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih**, İstanbul, 2000.
- Ural, Selçuk, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum, 2003, s. 151-167.
- Üzen, İsmet, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törentle Girişi (9-11 Aralık 1917)", **Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 329-344.
- Üzen, İsmet, **1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları**, İstanbul, 2007.
- Yalçın, Durmuş ve diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, 2004.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BİR SAHİL KASABASI: DARICA

Fikrettin YAVUZ*

Giriş

Kocaeli'nin yeni ilçelerinden biri olan Darıca¹, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan geçiş güzergâhı üzerinde olması hasebiyle her dönem dikkat çekmiştir. İzmit'in yaklaşık 48 km. batısında, Gebze'nin güney batısında, Kocaeli Yarımadası'nın Körfez şeridi üzerinde kurulmuş olan Darıca'nın batısında Tuzla, doğusunda ise Eskihisar bulunmaktadır². Tarihi çok eski dönemlere dayanan ve önemli bir sahil kasabası hüviyeti taşıyan Darıca'nın kuruluşu ve etimolojik olarak anlamına dair çeşitli iddialar vardır. Helen kökenli bir kavim olan Bitinlerin Anadolu'ya gelerek yayılması ve MÖ. 3. yüzyıl³ dolaylarında krallıklarını ilan etmesiyle Darıca'nın tarih sahnesine çıkmış olduğu düşünülmekte, ilk adının da *Şirinköy* anlamına gelen *Kalos Agros* olduğu tahmin edilmektedir⁴. Roma dönemine ait bir haritada adı *Trallia*, Bizans öncesinde *Tararion*, daha sonra *Ritzion* olarak geçmektedir. Rumların *Areçu* dedikleri Darıca'nın adı Osmanlı arşiv kayıtları ve kaynaklarında ise oldukça farklı şekillerde (*Taruca*, *Daruci*, *Tarıca*, *Tarıcı*, *Darıcı* ve *Darıca*) geçmektedir⁵. Görüldüğü üzere tarih boyunca ismi değişerek Darıca haline gelen bu şirin sahil kasabası, Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu dönemde coğrafi olarak beyliğe yakınlığından dolayı bir süre sonra fethedilecek ve Osmanlı toprağı haline gelecektir.

- * Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-mail:fyavuz@sakarya.edu.tr
- 1 Münhasıran Darıca tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır; *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, haz. Said Öztürk, Darıca Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2005, Yüksel Atmaca, *Darıca'nın Beşeri ve İktisadi Durumu*, Bitirme Tezi, İstanbul 1959, Livahil Tuncel, *Darıca-Introducing Darıca*, Darıca Belediyesi Yayını 1993, Mutlu Kerem Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca'dan Darıca İlçesine*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013.
  - 2 Coğrafi yapısıyla ilgili olarak bkz. *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 11.
  - 3 Bitinya'nın krallığa ne zaman dönüştüğü konusunda ihtilaf olduğu dikkati çekmektedir. Buna paralel olarak Darıca'nın kuruluş tarihi de tartışmalı duruma gelmektedir. Eski bir sözlükte krallık ilan tarihinin MÖ. 287 veya 278 olabileceği ifade edilmektedir. *A New Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, by Charles Anton, New York, Harper and Brothers, Publishers, New York 1854, s. 143-144. Öte yandan 1. yüzyılda yaşamış bir Yunan filozofu olan Memnon ise M.Ö. 376-326 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan ve Büyük İskender'in generallerinden biri olan Kalos Agros'ın mağlup eden Bas'ın ilk Bitinya kralı olduğunu ifade etmektedir. Memnon, *History of Heracleia* - chapters 1 to 21. Memnon'un Yunanca kaleme aldığı kitabının İngilizce çevirisi için bkz <http://www.attalus.org/translate/memnon1.html> (21.04.2014).
  - 4 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 11, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 49. Şirinköy anlamına gelen *Kalos Agros*'un farklı bazı yerler için de kullanıldığı dikkati çekmektedir. Mesela İstanbul Büyükdere için bu tabirin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Charles Pertusie, *Picturesque Promenades in and Near Constantinople, and on the Waters of the Bosphorus*, London, 1820, s. 20. Ramsay, Anadolu'nun tarihî-coğrafyasını ele aldığı eserinde çağdaş tarihçilerin bu konudaki fikirlerine yer verirken, bu bilgilerden hareketle biri İstanbul'da (Büyükdere), diğeri Gebze yakınında Bitinya sahilinde iki Kalos Agros olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 185.
  - 5 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 11. Darıca adının etimolojik olarak ayrıntıları için bkz. Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 53-55.

Osmanlı Dönemi'nde Darıca

Osmanlılar İstanbul yolu üzerindeki fetihlerini yaparken Darıca ile de ilgilenmeye başlamışlardır. Bölgenin birçok yerini olduğu gibi Darıca'yı da Osmanlı toprağı haline getiren Sultan Orhan'dır. Pelekanon Muharebesi ile Bizans'ı yenilgiye uğratmış ve Darıca dâhil bu çevredeki birçok kısmı ele geçirmiştir⁶. Türklerin Kocaeli Yarımadası'ndaki kaleleri alarak İstanbul yakınlarına gelmeleri Bizans İmparatoru III. Andrenikos Paleiologos'u telaşlandırmış, imparator kuşatma altındaki İznik'i kurtarmak ve kaybettiğı yerleri geri almak için hemen harekete geçmişti. İki aşamalı şekilde gerçekleşen ve akın şeklinde başlayan muharebe Bizans imparatorunun baldırından yaralanıp İstanbul'a kaçması ve Orhan Bey'in 11 Haziran 1329 tarihindeki zaferiyle sonuçlanmıştı⁷. Böylece Osmanlılar, İzmit Körfezi'nin neredeyse tamamını, Hereke, Tavşancıl, Eskihisar, Gebze ve Darıca, İstanbul Anadolu yakasında ise Tuzla, Pendik, Kartal, Maltepe ve Bostancı gibi yerleri ele geçirmiş oldu⁸. Bundan sonra Fetret Devri'ne kadar Darıca, Osmanlı toprağı olarak kalmıştır.

Timur'un Ankara Savaşı'nda galip gelmesi ve Batı Anadolu'ya ilerlemesi, bundan sonraki yirmi yılda Darıca'nın kaderini belirlemiştir. Timur kuvvetlerine karşı Bursa'yı savunan Emir Süleyman (Çelebi) şehri terk etmek zorunda kaldı ve İstanbul'a giderken yolu Darıca'ya düştü. Timur'un Bizans ve Emir Süleyman ile ayrı ayrı anlaşma yapması onun adeta yolunu açtı. Timur'dan aldığı berat ile Rumeli'ye geçti ve orada sultanlığını ilan etti⁹. Rumeli'deki Osmanlı bölgelerine hâkim olmak için Bizans desteğini almak üzere müzakerelere girişti. 1403'te şahsen Emir Süleyman ile Bizans ve bazı diğer Avrupalı devletler arasında bir barış anlaşması imzalandı¹⁰. Bu antlaşma Darıca'nın kaderini değiştiriyor, burası artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkıyordu. Anlaşmaya göre, kendisine Rumeli'deki yerlerin bırakılması şartıyla, İzmit Körfezi'ndeki Pendik'ten Hereke'ye kadar olan sahil kesimi Bizans'a bırakılıyordu¹¹. Böylece Darıca'da yaklaşık 17 yıl sürecek Bizans hâkimiyeti tekrardan kurulmuş, Darıca'nın da fetret dönemi başlamış oluyordu.

Yıldırım Bayezid'in diğer oğlu Çelebi Mehmed Anadolu'da birliği sağlayarak Osmanlı tahtını ele geçirdi. Devletin ikinci kurucusu olarak görülen Çelebi Mehmed, Orhan Bey'in fethettiğı, kardeşi Süleyman'ın ise Bizans'a geri verdiği Darıca dâhil birçok yeri geri almayı başardı. Çelebi Mehmed'in komutanlarından Timurtaşzade Umur Bey komutasındaki ordu kısa zamanda Hereke, Gebze ve Eskihisar'ı ele geçirdi. Darıcalı Rumlar ise Osmanlı ordusuna direnmeden teslim oldular¹². 1420 yılında gerçekleşen bu olayı Solakzade şu şekilde tasvir etmektedir: "*Darıca adlı hisarda oturan düşman ise, Çelebi Sultan Mehmed'e itaati ihtiyar eyledi ve ahd u aman ile hisarı teslim ettiler*". Sultan, Darıca'nın da dâhil olduğu bu bölgedeki birçok yeri Bursa'da inşa ettirdiğı cami ve imaretine vakfetmiştir¹³. Böylece Darıca'da Osmanlı hâkimiyeti yerleşmiş oluyordu. Darıca aslında burada kurulmuş olan bir kale etrafında gelişmişti. Ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin Osmanlı Darıcası ile ilgili gözlemleri bölgenin tarihi açısından canlı tasvirleriyle önem arz etmektedir. İstanbul'dan uzaklığı, kurulduğu kalenin konumundan bahsederken, kalede yirmi kadar kiremitli ev olduğunu ifade eder. Evliya Çelebi, Gebze'nin nahiyesi olduğunu belirttiğı Darıca'nın aşağı kısmında

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Viladimir Mirmiroğlu, "Orhan Bey ve Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekanon Muharebesi", *Belleten*, XIII (1949), s. 309-321.

7 Halil İnalcık, "Orhan" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), Cilt. 33, s. 375-386.

8 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, haz. Atilla Oral, Demkar Yayınevi, İstanbul 2007, s. 23, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 32.

9 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 12-13.

10 John Julius Norwich, *Byzantium: the Decline and Fall*, Penguin: London, 1999, s. 169-170.

11 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 12-13.

12 Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 45, Neşri ve Aşıkpaşazade'nin bu olayı tasviri ile ilgili olarak bkz. Necdet Öztürk, *Osmanlı Devlet Düzeni (Çadırın Saraya 14-15. Yüzyıl)*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2012, s. 230-231, Erdem Yücel, *Gebze ve Eskihisar*, Gebze Rotary Kulübü, Gebze, 1991, s. 18.

13 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 13.

üç yüz kadar kiremitli ev, bir cami, bir han, bir hamam ve küçük bir çarşı bulunduğu bahsetmektedir¹⁴.

Türk hâkimiyetine girdikten sonra Darıca, 1922 yılının sonlarına kadar Müslüman ve Rum Ortodoks cemaatinin birlikte yaşadığı bir sahil kasabası hüviyetini taşımıştı. Rum cemaatinin bu süre zarfında kendi kimliklerini korumasını sağlayan en önemli husus Fatih Sultan Mehmed'in gayrimüslim cemaatlere tanıdığı imtiyazlarla temellenen "Millet Sistemi" idi¹⁵. Kendilerine tanınan bu imtiyazlardan yararlanarak bu kasabada Rumlar hayatlarını devam ettirirken, fetihle başlayan Türk yerleşimi de Darıca'da devam etmişti. 16. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da gerçekleşen başta Celali isyanları olmak üzere halk hareketleri neticesinde batıya olan göçten Darıca da nasibini almıştır. Mesela Yozgat bölgesindeki Çapanoğlu İsyanı neticesinde bir grup Çankırlılı, Mora isyanından kaçan bir grup Müslüman ile Çerkez muhacirler aileleri ile Darıca'ya yerleşmiş, böylece Darıca'daki Müslüman nüfus sayısı yavaş yavaş artmıştı¹⁶. Tapu tahrir ve temettuat defterlerinden alınan verilerle hazırlanmış rakamlar yaklaşık olarak Müslüman nüfusun 1530 tarihinde 10 iken, 1764 tarihinde 70'e ulaştığını göstermektedir. Bu süre zarfında gayrimüslim nüfusun inişli çıkışlı bir seyir gösterdiği ve 800 ile 920 arasında değiştiği dikkati çekmektedir. 1844-45 yıllarında ise 1090 gayrimüslime karşılık 410 Müslüman'ın Darıca'da olduğu hesap edilmiştir¹⁷. 1910 yılında meydana gelen büyük Darıca yangını ile ilgili yapılan yazışmalarda 800 civarında evin yandığı tespit edilen Darıca'da o dönemde 1400 ev olduğu ifade edilmektedir. Her evde 4-5 kişinin yaşadığı varsayıldığı takdirde Darıca nüfusunun 6500-7000 civarında olması muhtemeldir. Birinci Dünya Savaşı ve müteakiben Kurtuluş Savaşı yıllarında nüfusun azaldığı dikkati çeker¹⁸. Bu rakamlardan da anlaşıldığı üzere özellikle 20. yüzyıla kadar Darıca'da Rum nüfusun ağırlığı daha fazla olmakla birlikte Müslüman nüfus da tarihî süreç içerisinde bölgeye gelerek yerleşmiştir.

19. yüzyıl boyunca çeşitli vesilelerle yolu Darıca'ya düşen bazı yabancılar kaleme aldıkları eserlerinde izlenimlerini aktarırlar. 1827 Temmuz'unda bir misyoner olan Dr. Josiah Brewer İstanbul'dan İzmit'e yaptığı seyahat esnasında Darıca'ya da uğramıştı. Tuzla'dan ayrılıp Darıca'ya yaklaşık bir saatte ulaştıklarını belirten Brewer, Darıca'nın büyük ve mamur bir kasaba olduğundan bahseder. İstanbul ile İzmit arasında en dikkat çeken yer olduğunu düşündüğü Darıca'nın sahilden kısa bir mesafede bir tepe üzerinde kurulmuş olduğunu dile getiren Doktor Brewer, nüfusunun büyük kısmını Rumların oluşturduğu Darıca'da birkaç yüz de Türk'ün yaşadığından bahseder. En dikkate değer gözlemi ise Darıca'daki hem Türklerin hem de Rumların daha önce gitmiş olduğu tüm köylerdekinden daha müreffeh ve zengin görünüyor olmalarıdır¹⁹. 1861 yılında Anadolu'da arkeolojik araştırmalar yapan Georges Perrot, Darıca'da yedi yüz hane olduğundan bahsederken bunlardan sadece yüz tanesinin Müslümanlara ait olduğunu ifade etmektedir. Perrot Rumların burada iki yüz öğrencisi olan iki okulu olduğunu, eğitim giderlerinin eğitime büyük önem veren Rum milleti tarafından karşılandığını belirtirken, bölgenin zeytin ağaçları ile kaplı olduğunu da altını çizmektedir²⁰.

14 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet İkdâm Matbaası, c. 2, İstanbul, 1314, s. 60-61.

15 Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rum kilisesine din ve özel hukuk konularında özerklik vermiş ve Rum milletine seçtiği patriğe, cemaatini idare için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak, onu tüm Ortodoksların başına getirmiştir. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklara da tanınmıştır. Darıcalı Rumlar da Millet Sistemi'nin tüm ayrıcalıklarından yararlanmışlardır. Millet Sistemi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı'da Millet Sistemi", *DA*, c. 30, s. 66-70, Ortaylı "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, c. 10, s. 216-220.

16 BOA. A.MKT.MHM. 217-72, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 56-57.

17 Gülfettin Çelik, *16-19. yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Kültür Hizmeti, Gebze 2003, s. 124, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 58.

18 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 15-16.

19 Josiah Brewer, *A Residence At Constantinople In The Year 1827*, New Haven: Durrie&Peck, 1830, s. 165-166.

20 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 13.

Bir başka Fransız seyyah Charles Texier, Darıca'dan söz ederken tıpkı Tavşancılı'da olduğu gibi burada da bir kaynak suyunun varlığından bahseder²¹. Yine Fransız Vitel Cuinet, 1890'larda kaleme aldığı eserinde Darıca'nın çeşitli kamu hizmetlerinin görüldüğü bir yer olduğunu, Marmara Denizi'nin kıyısında ve İzmit Körfezi'nin girişinde, İzmit'in 48 km. güneybatısında bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Darıca'nın yemekte içilen şarabı ile Gebze'nin beyaz üzümünün meşhur olduğunu, her çeşit meyve ve sebzenin burada bolca bulunduğunu ve İstanbul'da revaçta olduğunu ifade etmektedir²².

20. yüzyılın başında Darıca tarihinin en dikkat çeken olaylarından biri yaşanmıştı. Özellikle İstanbul gibi kalabalık ve büyük şehirlerin zaman zaman başının belası haline gelen büyük yangınlar insanları büyük sıkıntılara sokuyordu. 17 Kasım 1910'da Darıca'nın Rum mahallelerinden birinde sabah erken vakitte (05.00) başlayan yangın ancak akşam saatlerinde söndürülebilmişti. Gebze Kaymakamı Memduh Bey yangınla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne çektiği ilk telgrafında yangının sabaha karşı Analipsi mahallesinde çıkarak evlerin ahşap ve sokakların dar olması ve rüzgârın da etkisiyle kısa sürede yayıldığını ifade etmektedir²³. Bu büyük yangın ilk andan itibaren gazetelere de haber konusu olmuştu. Osmanlı gazeteleri bir yana yabancı basında bile yangınla ilgili haberler göze çarpıyordu²⁴. Dönemin Osmanlı basınının önemli gazetelerinden bir olan *Tanin*, yangını müteakip günlerde gelişmelerden halkı haberdar ediyordu. *Tanin*'in haberi ve kaymakamın çektiği ikinci telgraf biraz daha aydınlatıcı bilgiler veriyordu. Polisin, Analipsi mahallesinde Marangoz İstelyanos'un evi ile meyhaneci Çento'nun dükkânlarının üstünden alevler yükseldiğini gördüğü, yangının başladığı yerin bu ev ile dükkân olduğu belirtilmektedir²⁵. İlk belirlemelere göre, 1400 hanelik Darıca'da yaklaşık olarak sekiz yüz ile dokuz yüz civarında ev ve işyeri yanmıştı. 19 Kasım'da yine Gebze kaymakamının Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yanan binaların miktarı, ev ya da dükkân mı oldukları ve hangi mahallede buldukları ayrıntılı olarak bildiriliyordu²⁶. Hasar tespiti yapan komisyonun çalışmaları da gün be gün gazete sayfalarına yansıyor, mahalle mahalle yapılan tespitlere yer veriliyordu²⁷. Toplam olarak 815 ev, 9 dükkân, 40 mağaza, 2 yağhane, 1 ayazma, 11 fırın, 4 kilise, 1 hamam, 9 kahvehane, 1 eczane, 2 han ve 9 bekâr odası yanmıştı. Buna karşılık 322 ev, 9 dükkân, 30 mağaza, 5 yağhane, 4 fırın, 11 kahvehane, 1 eczane, 2 samanlık, 2 değirmen, 1 Duyun-ı Umumiye ve bir cami kurtulmuştu²⁸. Başka köy ve kasabalarda ikamet edenler dışında 3465 kişi felakete duçar olmuş, 1064 kişinin evleri ise kurtulmuştu²⁹. Yani yaklaşık olarak 3500 civarında insan bu felaketten etkilenmiş ve evsiz kalmıştı. Darıca'da bulunan dört Hıristiyan mahallesinin yangından ağır etkilenmesi sonucunda 4 kilise tamamen yandı. Müslüman mahallesindeki cami ise yangından etkilenmiş; saçakları yanmasına rağmen son anda kurtarılmıştı. Kaymakam Memduh Bey gönderdiği telgrafta evleri yananların Rum okulunda ve diğer ailelerin yanında iskân edilmeleri için hazırlıkların başladığını bildirmişti. Bununla birlikte halka yardım olarak 300 çadır, 10.000 kıyie ekmek ve 20.000 kurusun gönderilmesini talep etmişti³⁰. İstenen miktarın gönderilmesi için İstanbul Vilayeti Vekâleti'ne, çadırların gönderilmesi için İzmit Komutanlığı'na ve ekmeğin yetiştirilmesi için ise Şehremaneti'ne tebligat yapılmıştı. Talep

21 Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s.55.

22 Vitel Cuinet, *La Turquie D'Asie*, c. 4, s. 690-691.

23 BOA. DH. MTV. 47-8.

24 Mesela Fransızların ünlü gazetesi *Le Temps*'in İstanbul muhabirinin yangınla ilgili verdiği bilgi şu şekildeydi: "Yangın Anadolu Şimendüfer yolu üzerinde Marmara Denizi'nin kıyısında bulunan yaklaşık 2000 eski ahşap evin bulunduğu Darıca'nın yarısını yok etti.", *Le Temps*, 19 Novembre 1910, s. 2.

25 *Tanin*, no. 795, 5 Teşrin-i Sani, 1326, s. 3.

26 BOA. DH. MTV. 47-8.

27 *Tanin*, no. 797, 8 Teşrin-i Sani, 1326, s. 4.

28 *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 468-469, *Tanin*, no. 798, 9 Teşrin-i Sani, 1326, s. 4.

29 *Tanin*, no. 798, 9 Teşrin-i Sani, 1326, s. 4.

30 *Tanin*, no. 795, 5 Teşrin-i Sani, 1326, s. 3, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s.120.

edilen ekmeğin 5 bin kıyyesi Üsküdar Belediyesi tarafından, bir o kadar ekmeğin de On Sekizinci Belediye Dairesi tarafından karşılanmıştı³¹. Bu arada felaketzedelere yardım toplamak amacıyla şehremeni başkanlığında bir komisyon daha kurulmuştu³². Görüldüğü üzere yangını müteakip devlet yetkilileri tarafından felaketzedelere yardımlar yapılmaya başlanmıştı.

Yangının üçüncü günü gönderilen bir başka telgraftan devlet yetkililerinin teşebbüslerinin dışında yardım için bireysel olarak hareket edenlerin olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre Karamürsel'den gönderilen 99 çadır ihtiyaca göre dağıtılmak üzere mahalle muhtarlarına verilmişti. Simon Aslan adlı bir kişinin gönderdiği 1000 frank ile patrikhane tarafından tevzi edilen 100 lira yardım amacıyla kurulan komisyonuna verilmişti. Evlerde birkaç aile birlikte yaşadığı için yangının ilk gününden itibaren özel doktorlar bu evlere her gün gönderiliyordu. Telgrafta ayrıca o zamana kadar İstanbul'dan 6 vagon ekmeğin geldiği, yangında telef olan hayvanların denize dökülüp gömüldüğü, halkın sağlığının korunması ve muhtemel kazaların önlenmesi için belediye heyetiyle birlikte çalışıldığı ifade ediliyordu³³. Öte yandan yangından etkilenenlere Padişah Sultan Reşat da Hazine-i Hassa'dan 200 lira göndermişti³⁴. Dönemin İstanbul Fransız Sefiri Maurice Bompard da Üsküdar Mutasarrıflığı'na Darıcalı felaketzedelere verilmek üzere 20 lira iane göndermişti³⁵. Maliye Nezareti Darıca'daki yangın felaketine uğrayanların ihtiyaçlarını hafifletmek üzere acilen 200 lira gönderilmesine karar vermişti. Bunun yanı sıra 21 Teşrinisani 1326 (4 Aralık 1910) tarihinde alınan bir başka karar daha Darıcalıları rahatlatmaya yönelikti. Buna göre yangın felaketine maruz kalanlar on yıl süresince aşar ve emlak vergisinden muaf olacaktı³⁶. Kısacası yangının çıktığı ilk andan itibaren Darıcalılar yalnız bırakılmamış, yangından etkilenenlerin sıkıntıları giderilmeye çalışılmıştı. İlk anlarda devlet yetkilileri ellerinden geleni yapmışlardı; ancak zamanın ilerlemesiyle bazı ihmallerin de olduğu dikkati çekmektedir. Darıca'nın yeniden imarı için alınan karar gereği bir harita hazırlanması meselesi dahi birkaç yıl sürmüştü³⁷ ve bir netice vermemişti.

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'ni, başkentinden en küçük yerleşim birimine kadar derinden etkilemişti. Darıca da bu yıllarda büyük sıkıntılar çekmiş, birçok şehit vermiştir. Bu süre zarfından Darıca tarihinde dikkati çeken olaylardan biri Darıcalı Müslümanlarla Rumların arasını açacak olan bir hadiseydi. Marmara Denizi'ndeki HMS E11 adlı İngiliz denizaltısından karaya çıkan bir İngiliz subayı Gebze köprüsünü havaya uçurmuştu³⁸. Batı gazetelerine dahi yansıyan³⁹ saldırıda amaç Anadolu'dan Çanakkale'ye asker sevkîyatının önüne geçmekti. Yapılan araştırmalar İngilizlerin Darıcalı bir Rum'dan yardım aldığını ortaya koyuyordu. Nitekim yetkililer bir İngiliz askerinin tek başına böyle bir olayı gerçekleştiremeyeceğine kanaat getirmişlerdi⁴⁰.

31 BOA. DH. MTV. 47-8.

32 Komisyon ile ilgili haber Tanin'de şu şekilde yer almıştı: "Darıca Hariki- Darıca harikzedegânının nahvin-i ihtiyacı için cem'i iane olunmak üzere Dâhiliye nezaretinde ve şehremeni beyin taht-ı riyasetinde nezaret-i müşarûniyeha müsteşarı Ali Fuad Bey ve mu'teberân-ı tüccardan Abud Efendi ile Şehremaneti Meclis Reisi Tevfik Bey'den mürekkep bir komisyon teşkil edilmiştir". Tanin, no. 798, 8 Teşrin-i Sani, 1326, s. 3. Yeni Gazete, 8 Teşrin-i Sani, 1326, s. 1.

33 BOA. DH. MTV. 47-8.

34 BOA. BEO. 3829-287114, DH. MTV. 47-8, Tanin, no. 797, 8 Teşrin-i Sani, 1326, s. 4.

35 Tanin, no. 798, 8 Teşrin-i Sani, 1326, s. 3.

36 BOA. BEO.3832-287356, DH. MTV. 47-8, Bu vergi muafiyetleri ile yangından etkilenenlere verilmesi düşünülen banka kredisi hakkında Meclis-i Mebusan'daki görüşmeler için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerid-esi, (MMZC), Devre I, C.114, s. 542-545.

37 Konuyla ilgili olarak bkz. Osmanlı Belgelerinde Darıca, s. 552-566.

38 21 Ağustos 1915'te bu olayı gerçekleştiren İngiliz Yüzbaşı D'Oyly Hughes'un başından geçenler daha sonra ayrıntılı bir şekilde Times gazetesinin sütunlarına taşınmıştı. Bkz. The Times, "Submarine Officer's Daring" 9 October 1915, s. 6.

39 The New York Times, "Submarine Raiders Land", 5 September 1915, The Washington Times, "British Sub Crew in Daring Exploit", 4 September 1915, Le Matin, "Audacieuse Tentative- des matelots d'un sous-marin anglais", 5 Septembre 1915.

40 Kolcuoğlu, Karye-i Darıca, s.140-143.

İcra edilen tahkikat neticesinde İngilizlerin Darıca'nın Analipsi mahallesinde yaşayan bir balıkçının oğlu olan Yorgi'den yardım aldıkları anlaşıldı. Yorgi kısa süre içerisinde yakalandı ve suçunu itiraf etti. İdam cezası Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa tarafından onandı. Onunla birlikte Darıca Çimento Fabrikası'nda çalışan asker kaçağı bir Rum daha idam edilmişti⁴¹. Bu süreçteki bu tarz olaylar Darıcalı Rumlar ile Türkler arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine sebep oluyordu. Altı asırdır devam eden birliktelik bu tarihten itibaren gittikçe zayıflayacak, mütareke döneminde ise kopma noktasına gelecekti.

Mütareke Dönemi ve Darıca'da İşgal

30 Ekim 1918'de imza edilen Mondros Mütarekesi, Osmanlı coğrafyasının her yerinde olduğu gibi Darıca'da da huzursuz bir hava estirmişti. Yavaş yavaş işgale uğrayacak olan Anadolu halkının yaşadığı güvensizliğe özellikle yerli Rumların tavırları da eklenince durum Müslümanlar için daha da içerisinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Darıca hükümet konağının 4 Şubat 1919 tarihinde basılması, Rumlarla Müslümanlar arasındaki gerginliğin Darıca'da zirveye ulaşmasına sebep oluyordu. İstanbul'dan Darıca'ya geldikleri anlaşılan bir grup Rum genci önce meyhaneci Hristo'nun yerinde, daha sonra sahilde içki içmeye devam ettiler. Bir saat sonra tekrar meyhaneye gelerek olay çıkaran grubu engellemek için meyhaneye karakoldan bir jandarma eri yollanmış, on üç kişilik grupla baş edemeyen jandarma yaralı olarak karakola dönüp destek istemişti. Karakol komutanı Davut Çavuş, yanına Rum mahalle muhtarıyla birlikte birkaç kişi daha alarak olay yerine intikal etti. Çarpışma neticesinde olayların müsebbibi olarak görülen Niko adlı kişi iki kurşunla vuruldu ve öldü. Jandarmanın bir Rum'u vurduğu haber alınınca Darıcalı Rumlar sahildeki hükümet konağına akın etmeye başladılar. Toplanan Rumlar Niko'yu öldüren kişinin kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. Darıca Nahiye müdürü Haydar Bey olay yerine geldiğinde ondan içeridekilerin kendilerine teslim edilmesini talep ettiler. Nahiye müdürü ilginç bir şekilde hükümet konağına girerek içeridekilerin silahlarını aldı. Karakol personelinin korumasız kaldığını gören kalabalık linç niyetiyle içeriye girip Davut Çavuş ile karakol personelinden iki kişiyi katletti; müteakiben karakolu da baştan aşağıya kırıp geçirdi. Karakol personeline ait beş martini tüfeği gasp ettikten sonra elebaşları, sahilde bekleyen tekneye binerek Darıca'dan İstanbul'a gittiler. Böyle bir olayın Darıca'da özellikle Müslümanlar arasında paniğe sebep olduğunu söylemek gerekir. Gebze kaymakamı ve jandarma komutanının durumu üstlerine bildirme biçimleri ise düşündürücüdür. Gönderdikleri telgraflarda olayın boyutunu gizlemeye çalışırcasına gelişmeleri sıradan bir adli olay gibi gösterme çabasında oldukları dikkati çekmektedir⁴². Bu menfur olay Darıca'daki gerginliği, Müslümanlar arasında korkuyu ve Rumlar arasında yeni kıpırdanmaları beraberinde getirdi. Darıca hükümet konağı olarak kullanılan ve kira talep edilmeyen Rum Okulu için mütevellisi kira talep etmeye başladı. 500 kuruş kiranın ödenmemesi durumunda okulun boşaltılmasını istiyorlardı. Bu talep hükümet konağının basılmasından çok kısa bir süre sonra gerçekleşmişti. Durum İstanbul Valisi tarafından

41 BOA. İ. HB. 177-1334/M-095.

42 Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s.160-164, İleri 1 Temmuz 1921, no.1229. Bu olayı gerçekleştirenlerin elebaşı olarak Türk Yurdu'da Kosti isimli bir şahısla ilgili bilgi verilmektedir. Buna göre çeteci yılın sonlarına doğru Karamürsel jandarması tarafından yakalanmıştı. Türk Yurdu'nda bu konuyu ele alan bölüm Müslümanların çetecilere bakışını gösteriyordu. “-Darıcalı Kosti- Darıca'da jandarma dairesini basarak karakol kumandanını katleden bu haydut Karamürsel jandarmaları tarafından hayyen derdest edilmiştir. Mahaza bir Müslümanı öldürmek için karakol bastığını pervasızca söyleyen bu sefil haydudun tecziyesini bütün memleket ahali-si sabırsızlıkla bekliyor. Buranın hapishanesi herhalde pek mahfuz olmamakla beraber şimdiye kadar hapishaneden firarlarda tevali etmekte bulunduğundan bu haydudun İstanbul divanı harbine gönderilmesi pek muvafık olacağı itikadındayız”, Türk Dünyası, 13 Kanunievvel 1335, (13 Aralık 1919), no. 188, s. 3. Ancak Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nin (09 Safer 1340) 12 Ekim 1921 tarihli belgesinde Davud Çavuş'u öldürüp bir mahalle bekçisini yaralayan kişinin Tuzlalı Mihaloğlu Yerasimos olduğu ifade edilmektedir. BOA. DH. EUM. AYŞ. 56-83.

Dâhiliye Nezareti'ne 24 Şubat 1919 tarihinde bildiriliyordu⁴³. Çare Darıca'da Maliye'ye ait bir köşkün kira bedelinin Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanması ile hükümet konağı olarak kullanılmasına karar verilmesiyle bulunabilmişti⁴⁴. Darıcalı Müslümanlar ve Rumların arasındaki ilişkiler bu tür olaylarla gerginleşmeye devam ederken Yunanlıların İzmir'i işgali ile daha ileri bir boyuta ulaşacaktı.

15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali ülkenin hemen her tarafında muazzam bir etki yaratmıştı. Milli Mücadele tarihi içerisinde çok önemli bir dönüm noktası olan bu işgal adeta kurtuluş hareketinin de fitilini ateşlemişti. İşgal üzerine Türk halkı tepki olarak mitingler düzenlemiş ve İstanbul'a ve İtilaf devletleri mümessillerine şikâyet telgrafları çekmişti. Darıca halkı da bu işgale gereken tepkiyi Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafla vermiştir. 20 Mayıs 1919 tarihinde gönderilen telgrafın altında Darıca Hürriyet İtilaf Şube Reisi Salih Sadi ve Mustafa, Kâtip Tevfik ile Darıca halkı adına Belediye Reisi Osman Bey'in imzaları vardı. Telgrafta Türklerin Wilson ilkelerine göre adilane bir şekilde alınacak kararı beklerken, milletin kalbgahı olarak görülen İzmir vilayetine Yunan hükümeti tarafından tecavüzatta bulunulduğu ifade ediliyor ve telgraf şöyle sonlandırılıyordu: "...vuku bulan tecavûzati mevcudiyetimizle protesto eder hukuk-ı sarihamızın muhafazasını İtilaf Düvel-i muazzamasının adaletinden temenni ederiz."⁴⁵ Görüldüğü üzere tüm Anadolu'da olduğu gibi Darıca halkı da bu işgale karşı ilk tepkisini vermişti. Nitekim ileriki günlerde İzmirli Müslümanların yaşadıklarına benzer şeyleri Darıcalılar da tecrübe edeceklerdi.

Mütareke döneminde Darıcalı Müslümanları en fazla korkutan şey Rumların çetecilik faaliyetleri olmuştu. Özellikle Çakır Yorgi çetesi bunların başında geliyordu. Sadece Darıca bölgesinde değil, İstanbul Anadolu yakasından İzmit'e kadar olan bölgede faaldı ve adını duyurmuştu⁴⁶. Darıcalı bir tüccar olan Yorgi, İstanbul'dan gönderilen 150 silahı, Rumlar arasında dağıtmış ve çetesi Müslümanlara karşı baskı ve zulüm yapmaya başlamıştı. Çeteye mensup kişiler emniyet güçlerinden bir komiser, bir polis ve halktan birkaç kişiyi öldürmüşlerdi. Hatta Kartal jandarma komutanı İzzet Bey'i öldürmelerine rağmen herhangi bir kovuşturma da olmamıştı. Bu yaptıklarının adeta bir mükâfatı olarak İstanbul'daki Yunan Jandarma müfettişi Albay Aleksandros Zimbrakaki Darıca'ya gelerek bu çetecileri kutlamış, Yorgi Çakıroğlu, damadı Dimitrios Ayazoğlu ile birlikte isimleri öğrenilemeyen üç Rum'a nişanlar vermişti⁴⁷. Darıcalı Yorgi'nin çetesi uzun bir süre sonra Tuzla'da Kuva-yı Milliye güçleri ile girdiği çatışma sonrasında ortadan kaldırılabilmisti⁴⁸. Yorgi çetesinin yanı sıra Darıca'dan çıkan ve yine çetecilik eden İstelyanos da bölgenin en büyük Rum çetelerinden biriydi. Haziran 1919'da Taşköprü⁴⁹'ye bağlı bir köye saldırmış, köyün ileri gelenlerinden iki kişiyi dağa kaldırmış, 200 koyunu alarak köyden ayrılmıştı⁵⁰. 30 kişilik bu çeteyi ünlü Yahya Kaptan ortadan kaldırmıştır. Darıca'ya giden yol üzerindeki Sarpkaya bölgesinde çatışma neticesinde İstelyanos çetesi ortadan kaldırılmış, geriye kalan silah ve mühimmat ile daha önce halktan gasp edilmiş bir miktar para ele geçirilmiş oldu⁵¹. Bunların yanı sıra Darıca

43 BOA. DH.MB.HPS. 31-53.

44 BOA. DH.MB.HPS. 33-75.

45 Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto, İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 358.

46 Mesela Çakır Yorgi çetesinin geniş bir coğrafyada faal olduğunu gösteren arşiv kayıtları mevcuttur. Çete'nin Kandira'nın Aşağı köyünde ve Gebze'deki Molla Fenari nahiyesinin Tepecik köyünde yaptıkları ve çetenin yaptıklarının önüne geçilmesi için alınan tedbirler hakkında bkz. BOA. DH.EUM.6.Şb. 15-48, 17-10, 22-56.

47 BOA. DH.KMS. 49-2/23. naklen, Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul 2009, s. 202.

48 Enver Behnan Şapolyo, *Kuvayı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957, s. 126, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 192.

49 Bugün Kocaeli'ne bağlı İzmit, Körfez ve kısmen Gebze ilçelerinin sınırları içerisinde bulunan 70 köyden oluşan bir bölgenin adıdır. Yöreye Roma döneminde yapılmış köprüden dolayı Taşköprü denmiştir. http://tr.wikipedia.org/wiki/Ta%C5%9Fk%C3%B6pr%C3%BC_Kocaeli (24.04.2014).

50 Şükrü Uras, *Yahya Kaptan*, Akba Yayınevi, İstanbul 1968, s. 111-112, İltar Özdemir, *Yahya Kaptan*, Körfez Gazetesi Yayınları, Gebze, 1977, s. 49.

51 Ayrıntılı bilgi için bkz. Uras, *Yahya Kaptan*, s. 113-114, Özdemir, *Yahya Kaptan*, s. 49, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 216-218.

kırbekçibaşısı Sotiri ile Darıca Rum İzci grubunun da bu tür faaliyetlerde buldukları dikkati çekmektedir⁵². Özellikle İstelyanos çetesinin ortadan kaldırılması Darıca'da yaşayan Müslümanlara rahat bir nefes aldırılmıştı. Yahya Kaptan'ın Darıca'da Rum Vozvoni ailesine ait un fabrikasından 75 çuval una el koyarak Tavşancıl istasyonundan Anadolu'ya göndermesinin⁵³ Darıcalı Rumları rahatsız etmiş olduğunu Gebze kaymakamının Üsküdar mutasarrıfına gönderdiği telgraftan anlıyoruz. Buna göre Darıcalı Rumlar 9 Temmuz'da İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na bir telgraf çekmiş, can ve mallarını koruyacak 150 kişilik bir İngiliz birliğinin Darıca'ya gönderilmesini talep etmişlerdi. Askerlerin kalması için ise Darıca'daki Rum Okulu boşaltılmıştı⁵⁴. Marmara bölgesinin Rum çeteleri ve işgalci kuvvetleriyle mücadele eden sadece Yahya Kaptan değildi. Bu çetelerle savaşan ve Milli Mücadele hareketine önemli katkılar sağlayan Darıcalılar vardı. Mütareke ile birlikte İstanbul'da kurulan gizli bir cemiyetle koordineli olarak hareket etmiş ve önemli işler başarmışlardı.

Mütareke döneminde 13 Kasım 1919'da İstanbul'da kurulan gizli Karakol Cemiyeti'nin⁵⁵ Kocaeli Grubuna bağlı olarak hareket eden müfrezeler çok önemli işler görmüştü. Bölgedeki teşkilatlanmayı Yenibahçeli Şükrü Bey kısa sürede gerçekleştirmişti⁵⁶. Bu teşkilat içerisinde Gebze'de Dayı Mesut (Gürbüz), Fahri Can ve Yahya Kaptan müfreze komutanlıklarına getirilmişlerdi⁵⁷. Darıcalı Kara Aslan Kaptan (Büyük Aslan) ve Kaplan Ağa bölgede müstakil bir şekilde önce Karakol Cemiyeti ile sonra ise Kuva-yı Milliye ile irtibatlı olarak faaliyet göstermişler, Rum çeteleriyle yaptıkları mücadelenin yanı sıra İstanbul'da kalmaları sakıncalı hale gelen kimi siyaset adamları ile askerlerin Anadolu'ya geçişlerinde üstlerine düşen görevi layıkıyla yerine getirmişlerdi.

Kara Aslan Kaptan (Büyük Aslan) Manastır'a bağlı bir köyde doğmuş, gençliğinde buradaki Bulgar çeteleriyle mücadele etmiş, Yahya Kaptan ile birlikte Irak cephesinde İngilizlere karşı savaşmıştı⁵⁸. Mondros Mütarekesi'ni müteakip Gebze'nin Demirciler köyüne yerleşti. Karakol Cemiyeti'nin Gebze menzil hattındaki en faal isimlerden biri olarak hareket etti. Gebze ve Darıca bölgesindeki Rum eşkiyasına karşı mücadele etti. Yahya Kaptan'ın şehit edilmesini müteakip bölgenin en önemli Kuva-yı Milliyecisi durumuna geldi. 1920 yılında Osmançık Tabur Komutanı sıfatıyla maiyetindeki 500-600 kişilik güçle Şile'deki Yeniköy'ü Kuva-yı Milliye adına bastı⁵⁹. Kara Aslan Kut'ül Ammare Kahramanı olarak bilinen Halil (Kut) Paşa ile Halide Edip ve Dr. Adnan gibi önemli kimselerin Anadolu'ya geçişlerinde üstüne düşen görevi yerine getirmişti⁶⁰. Kara Aslan ile birlikte hareket eden Kaplan Ağa, İsmet İnönü'nün Anadolu'ya geçirilişinde Yenibahçeli Şükrü ile beraber geçiş güvenliğini sağlamış Milli Mücadele'ye katkıları dolayısıyla istiklal madalyasıyla taltif edilmiş Arnavutluk'un Mat kazasında doğmuş sonradan Darıca'ya gelmiş bir Darıcalıdır⁶¹. Bu iki önemli kişinin yanı sıra bu sırada Gebze'ye hükümet tabibi olarak gelen 'küçük doktor' lakaplı Fahri Can Bey Milli Mücadele'nin bu ilk aşamasında Gebze ve Darıca bölgesinde bu iki Darıcalı ile birlikte işbirliği içerisinde önemli işler başarmıştı⁶².

52 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 193-194.

53 Turgut Özel, *Kocaeli Yarımadasında Milli Mücadele ve Yahya Kaptan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 58.

54 BOA. EUM. AYŞ. 15-30/2, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 219.

55 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

56 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, haz. Yaşar Semiz, Ömer Akdağ, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.

57 *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, haz. F. Yavuz Ulugün, Kocaeli, 2002, s. 61, Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı*, s. 130. Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 33-34.

58 İsmail Hakkı Uluğ, *Atatürk'ün Çizdiği Portreler*, İnkılap ve Aka Yay. İstanbul 1968, s. 52-53.

59 Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 195-196:456-457.

60 Ayrıntılı bilgi için bkz. Taylan Sorgun, Halil Paşa, Destek Yayınları, İstanbul 2010, Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, Özgür Yayınları, 2005.

61 Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 454.

62 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Can, *İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?*, *Yakın Tarihimiz*, c.I-II, İstanbul 1962.

Darıca için en karanlık günler 20 Kasım 1920'deki fiili düşman işgali ile başlıyordu. Darıca'ya gelen Yunan askerlerinin ve Darıcalı Rumların tutumu ileride olacakların ilk işaretleriydi. Darıca Belediye Reisi Osman Efendi Rum okuluna çağrıldı ve okulun mütevellisi belediye başkanlık mührünü zorla ondan aldı. Yunan komutan ise nahiyenin yönetimini Rumlara veriyordu⁶³. Osmanlı otoritesi artık Darıca'da yoktu ve Rumlar bundan sonra daha başına buyruk hareket etmeye başlayacaklardı. Nitekim 1921 Haziranı'nın 3'ünü 4'üne bağlayan gece Darıcalı Rumların burada bulunan Taşlıman mevkiinde bir saat boyunca silah atmaları Müslüman ahaliyi heyecan içinde bırakmış, jandarma kumandanından bu konuda tedbir alınması talep edilmişti⁶⁴.

Darıca'nın işgali ile ilgili en çarpıcı bilgiler dönemin Gebze kaymakam vekili Ömer Bey'in 27 Haziran 1921 tarihli raporunda yer almıştır. Gebze'deki İngiliz işgal kuvvetleri yüzbaşı ile Darıca'ya giden Ömer Lütfi Bey, ileri gelenlerle yaptığı görüşmede halkın asayişsizlik ve fakirlikten şikâyet ettiklerini dile getirmişti. Raporun devamında Darıca'nın Yunan zabıta ve askerlerinin kontrolünde olduğunu, Yunanlıların kilise bünyesinde bir karakol kurduklarını ifade etmişti. Etraftaki eşkıyaların da Darıca'da toplandığını belirten Lütfi Bey, İzmit Körfezi'nde bulunan Yunan gemilerinin çoğunun iaşesini Darıca'dan temin ettiğini; hatta asker ihtiyacının bile Darıcalı Rumlardan karşılandığına dair duyular aldığını dile getiriyordu. Kaymakam vekilinin ifadesine göre Yunanlılar Darıca'da her şeye hâkimdi. Müslümanların ise Darıca sahiline inmek şöyle dursun akşam belli bir saatten sonra sokağa çıkmalarına dahi izin verilmiyordu. Raporda bu baskılar neticesinde Müslümanların Darıca'dan ayrılacakları ifade ediliyordu⁶⁵. Gerçekten de işgal esnasında Müslümanların göçünü hızlandıracak birçok olay meydana gelmişti.

Darıca eşrafından Yazıcıoğlu Galip Ağa, Yunanlılar tarafından tutuklandı ve çok ciddi bir şekilde darp edildi. Yamandopulos adlı bir Rum'un delaletiyle 500 lira karşılığında serbest bırakıldı. Darıca'da kalamayacağını anlayan Galip Ağa, Kartal'a göç etmek zorunda kalmıştı⁶⁶. Yunan askerlerinin yaralama ve katletme olaylarını arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Mesela Darıca yolu üzerinde bulunan Gebze istasyonunda katledilen Hüseyin oğlu Ali, Yunan askerlerinin katlettiği kişilerden sadece biriydi. Yine istasyon mevkiinde Giritle İlya adlı bir Yunan çavuşu, Aşçı Hüseyin oğlu İbrahim'i ağır yaralamıştı⁶⁷. Adliye Nezareti'nce hazırlanan bir raporda, Gebze ve Darıca'da Yunan askerlerinin Müslüman halkın mallarını çok cüzi paralar ödeyerek zorla aldıkları, çevredeki köylerden odun getirttikleri, balta, bıçak, kazan gibi şeyleri bedelsiz istedikleri, verilmediği takdirde de meyve ağaçlarının kesildiği ifade ediliyordu⁶⁸. Farklı iki tarihte gönderilmiş telgraflardan Darıca Müslüman halkına Yunan askerlerinin işkence ettiklerine dair bilgiler verilmektedir.

Yunan askerlerinin yanı sıra bölgedeki Rum çeteleri de işgal esnasında Müslüman halka zulmediyorlardı. Mesela küçük bir tekneyle meyve ticareti yapan Halil Reis malzemesini Darıca'ya bıraktıktan sonra İstanbul'a dönerken beş silahlı Rum tarafından ele geçirilerek teknesi batırılmış, Halil Reis canını zor kurtarmıştı⁶⁹. Seyr-ü Sefain'e ait yolcu taşıyan Galata yatına sebepsiz yere Yunanlılar tarafından el konulmuştu⁷⁰. Bu tür olaylar Yunan askerinin 1921 Nisanı'nın sonlarına doğru Gebze ve Darıca'dan çekilmesiyle son buldu. Fiili Yunan işgali Darıca'da son bulmuştu, ancak Yeniköy Rumları ve Yunan ordusundan firar eden

63 BOA. DH.İ.UM. 20-14, *Türkiye'de Yunan Fecaiyi*, c. 1, İstanbul 1337, s. 99.

64 BOA. DH.KMS. 60/2-44 tef.1.

65 BOA. DH.KMS. 60/2-44 tef.4.

66 *Türkiye'de Yunan Fecaiyi*, s. 102-103.

67 *Türkiye'de Yunan Fecaiyi*, s. 58-59, Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, c. II, Ankara 1996, s. 168.

68 Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, c. II, s. 138.

69 BOA. DH.EUM. AYŞ. 58-28.

70 BOA. DH.EUM. AYŞ. 53-27.

asker kaçakları Darıcalı Rumların yanında kalıyor ve onları devlete karşı direnişe teşvik ediyordu. Yunan subaylarının Darıcalı Rumlardan teşkilat yapmaya teşebbüs ettiklerine dair yazışmalardan durum daha net anlaşılmalıdır⁷¹. Neticede Darıca'daki baskı ve zulüm azalsa da tam anlamıyla son bulmamış, Darıcalı Müslümanlar işgalin zorluklarını yaşamaya devam etmişlerdi.

Nisan sonunda Yunan işgal birliğinin Darıca'dan çekilmesine rağmen 22 Haziran günü bir Yunan torpidosundan 60 kadar Yunan askeri Darıca'ya çıkarılmıştı⁷². Bu durum Darıcalı Müslümanları telaşlandırmış ve Gebze'deki İngiliz işgal kuvvetleri komutanına başvurmalarına sebep olmuştu. Bunun üzerine 29 Haziran 1921'de İngiliz Yüzbaşı Darıca'ya geldi ve hükümet konağını işgal etmiş olan Yeniköy Rumlarını buradan çıkararak nahiyenin yönetimini devraldığını halka duyurdu⁷³. Bu tarihten sonra İngilizler, Ağustos ayının sonuna kadar Darıca'nın kontrolünü ellerinde tuttular. İngiliz işgali ise 21 Ağustos tarihine kadar sürecek ve bu tarihte Darıca'da fiili düşman işgali son bulacaktı⁷⁴. Tüm bu gelişmeler ve yaşananlar Darıcalı Müslümanlar ve Rumların arasını açmıştı. Çok uzun süreden beri devam eden birlikte yaşama artık mümkün görünmüyordu. Darıcalı bazı Rumların da zaten buna niyetli olmadıkları dikkati çekmektedir. İşgalden sonraki süreçte yaşanan bir olay bu durumu gözler önüne sermektedir. 7 Ocak 1922 tarihinde iki Yunan torpidosu Darıca sahiline bir mil kadar yaklaşarak siren çalmış, bunun üzerine Darıcalı Rumlar evlerinden çıkarak ellerindeki mendilleri sallayıp torpidoları zito (yaşasın) diye selamlamışlardı⁷⁵. Elbette Darıcalı Rumların tamamı bu tavrı göstermemiş olmalıdır. Ancak bu durum artık Müslümanlarla Rumların Darıca'da birlikte yaşayamayacaklarının kanıtıydı. Bu tarihten sonra Lozan gereği yapılan mübadele neticesinde Drama, Serez, Kavala ve Girit adasından gelen Müslümanların bir kısmı Darıca'ya yerleştirilmiş, Darıcalı Rumlar ise başta Yunanistan olmak üzere farklı ülkelere göç etmişlerdi.

Sonuç

Kuruluşu milattan önceye dayanan Darıca, tarih boyunca farklı medeniyetlerin kontrolüne girmiş, coğrafi konumu itibarıyla bir geçiş güzergâhında bulunmasından ötürü el değiştirmiştir. 1329 yılında Osmanlı topraklarına dâhil edildikten sonra Fetret Devri hariç Osmanlı toprağı olarak kalmış, Rumlarla Müslümanların birlikte yaşadıkları şirin bir sahil kasabası olarak varlığını devam ettirmiştir. 19. yüzyıla kadar yoğunluklu olarak Rum nüfusun fazla olduğu Darıca'da, Müslümanlarla Rumlar arasında herhangi bir problemin yaşanmadığı, "Osmanlı Barışı"nın burada da görüldüğü rahatlıkla söylenebilir. Ancak Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan zihniyet dönüşümünün yansıması çok uluslu imparatorluklara ve onların etnik gruplarına sirayet ettiğinde Osmanlı Rumları da doğal olarak ulus devlet fikrine aşına olmuşlardı. Rumların Osmanlı Devleti'nden kopmasıyla başlayan ayrılık sürecine paralel olarak Darıca'daki Rumların da Müslümanlarla ilişkileri gevşemeye başladı. 19. yüzyıl boyunca birlikte yaşamının, yerini ayrılığa bıraktığı, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi gibi bazı olayların bu durumu hızlandırdığı söylenebilir. Büyük devletlerin yüzyılın sonu ile başlayan bloklaşma süreci çatışmayı beraberinde getirirken, Osmanlı Devleti'nin bu çatışmada taraf olmamak gibi bir tercihi yoktu. Savaş devam ederken meydana gelen bazı olaylar gayrimüslim tebaaya olan güveni sarsmıştı. Gebze Köprüsü'nün havaya uçurulmasında bir Rum'un parmağının olduğunun anlaşılması gibi olaylar, Darıca'da Rumlarla Müslümanların ayrışmasını hızlandırmıştı. Aslında bu durum Osmanlı topraklarındaki ayrışmanın da küçük bir tezahürü olarak görülebilir.

71 BOA. DH.EUM. AYŞ. 53-28.

72 BOA. DH. KMS. 60/2-60.

73 BOA. DH. KMS. 60/2-44.

74 BOA. DH. İ. UM. 20/29-14/02.

75 BOA. DH.EUM. AYŞ. 58-80.

Mondros Mütarekesi ile birlikte tüm Anadolu'da olduğu gibi Darıca halkı da gelişmeleri endişeyle takip etmekteydi. Zira bir süre sonra Anadolu işgale uğrayacak, uzun yıllar savaşmış Anadolu halkı gibi Darıcalılar da bu işgalle boğuşmak durumunda kalacaklardı. İtilaf ordularının işgali bir yana, komşuları olan Rumların tavırları Müslümanlarla Rumların artık beraber yaşayamayacaklarının kanıtıydı. Darıca'daki Yunan işgali ise artık sonun geldiğini gösteriyordu. İngiliz ve Yunan işgal kuvvetlerinin Darıca ve Gebze çevresindeki zulüm ve baskıları, Darıcalı Rumlardan bazılarının işgal kuvvetlerine yardımları, Darıca'daki birlikte yaşama örneğinin artık devam etmeyeceğinin göstergesi olmuştu. Kuva-yı Milliye hareketi ile başlayan kurtuluş mücadelesi ile Darıca işgalden kurtuluyordu. Sonrasında ise Lozan çerçevesinde yapılan mübadele ile Darıca'daki birlikte yaşama tecrübesi son buluyordu. Kısacası 6 asırdan fazla devam eden birlikte yaşama tecrübesi mübadele ile nihayete eriyordu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı ile başlayan süreçte Darıca'nın Müslüman ve Rum nüfusu arasındaki ilişkinin bozulduğunu, mütareke ve işgal döneminde ise kopma noktasında geldiğini söyleyebiliriz. Müslüman nüfus bilhassa işgal esnasında hem Yunan ve İngiliz işgal güçlerinin aşırılıkları ve hem de Rumların, bilhassa çetelerin zulümlerine maruz kalmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması Darıcalı Müslümanların da rahata kavuşmasına vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. A.MKT.MHM. 217-72.
- BOA. BEO. 3829-287114.
- BOA. BEO. 3832-287356.
- BOA. DH. İ.UM. 20/29-14/02.
- BOA. DH.EUM. AYŞ. 53-27.
- BOA. DH.EUM. AYŞ. 58-28.
- BOA. DH.EUM.6.Şb. 15-48, 17-10, 22-56.
- BOA. DH.EUM.AYŞ. 56-83.
- BOA. DH.İ.UM. 20-14.
- BOA. DH.KMS, 49-2/23
- BOA. DH.KMS. 60/2-44.
- BOA. DH.KMS. 60/2-44.
- BOA. DH.KMS. 60/2-60.
- BOA. DH.MB.HPS. 31-53.
- BOA. DH.MB.HPS. 33-75.
- BOA. DH.MTV. 47-8.
- BOA. EUM. AYŞ. 15-30/2.
- BOA. İ. HB. 177-1334/M-095.

Gazete ve Dergiler

- İleri 1 Temmuz 1921, no.1229.
- Le Matin, "Audacieuse Tentative- des matelots d'un sous-marin anglais", 5 Septembre 1915.
- Le Temps, 19 Novembre 1910.
- Tanin, no. 795, 5 Teşrin-i Sani, 1326.
- Tanin, no. 797, 8 Teşrin-i Sani, 1326.
- Tanin, no. 798, 8 Teşrin-i Sani, 1326.
- Tanin, no. 798, 9 Teşrin-i Sani, 1326.
- The New York Times, "Submarine Raiders Land", 5 September 1915.
- The Times, "Submarine Officer's Daring", 9 October 1915.
- The Washington Times, "British Sub Crew in Daring Exploit", 4 September 1915.
- Türk Dünyası, 13 Kanun-i evvel 1335, (13 Aralık 1919), no. 188.
- Yeni Gazete, 8 Teşrin-i Sani, 1326.

Telif Eserler ve Makaleler

- *A New Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, by Charles Anton, New York, Harper and Brothers, Publishers, New York 1854.
- Adıvar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihani*, Özgür Yayınları, 2005.
- *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, c. II, Ankara 1996.
- Brewer, Josiah, *A Residence At Constantinople In The Year 1827*, New Haven: Durrie&Peck, 1830.
- Can, Fahri, "İlk Millî Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, c.I-II, İstanbul 1962.
- Cuinet, Vitel, *La Turquie D'Asie*, c. 4. Paris 1894.
- Çelik, Gülfettin, *16-19. yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Kültür Hizmeti, Gebze 2003.
- *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet İkdâm Matbaası, c. 2, İstanbul, 1314.
- İnalçık, Halil, "Orhan" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 33, s. 375-386.
- Kolcuoğlu, Mutlu Kerem, *Karye-i Darıca'dan Darıca İlçesine*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, (MMZC), Devre I, C.114, s. 542-545.
- Mirmiroğlu, Viladimir, "Orhan Bey ve Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekanon Muharebesi", *Bellekten*, XIII (1949), s. 309-321.

- Norwich, John Julius, *Byzantium: the Decline and Fall*, Penguin: London, 1999.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, c. 10, s. 216-220.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı'da Millet Sistemi", *DİA*, c. 30, s. 66-70.
- *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, haz. Said Öztürk, Darıca Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2005.
- *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, haz. F. Yavuz Ulugün, Kocaeli, 2002.
- Özdemir, İlter, *Yahya Kaptan*, Körfez Gazetesi Yayınları, Gebze, 1977.
- Özel, Sabahattin, Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk, Derin Yayınları, İstanbul 2009.
- Özel, Turgut, *Kocaeli Yarımadasında Milli Mücadele ve Yahya Kaptan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Öztürk, Necdet, *Osmanlı Devlet Düzeni (Çadırdan Saraya 14-15. Yüzyıl)*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2012.
- Pertusie, Charles, *Picturesque Promenades in and Near Constantinople, and on the Waters of the Bosphorus*, London, 1820.
- Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, New York 2010. isHis
- Selvi, Haluk, *İşgal ve Protesto, İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Sofuoğlu, Adnan, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Sorgun, Taylan, *Halil Paşa*, Destek Yayınları, İstanbul 2010.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kuvayı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- *Türkiye'de Yunan Fecayi'i*, c. 1, İstanbul 1337.
- Uluğ, İsmail Hakkı, *Atatürk'ün Çizdiği Portreler*, İnkılap ve Aka Yay. İstanbul 1968.
- Uras, Şükrü, *Yahya Kaptan*, Akba Yayınevi, İstanbul 1968.
- *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, haz. Yaşar Semiz, Ömer Akdağ, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, haz. Atilla Oral, Demkar Yayınevi, İstanbul 2007
- Yücel, Erdem, *Gebze ve Eskihisar*, Gebze Rotary Kulübü, Gebze, 1991.

BİZİM MAHALLENİN HİKÂYESİ İZMİT: BİRLİKTE YAŞAM ÖRNEĞİ ERMENİLER

Bekir GÜNAY*

Bizim mahalle klasik bir Osmanlı mahallesidir.¹ Bu mahallenin sırrı birlikte yaşamaya dayanır. Kadim kültürleri ret etmeden birlikte aynı gök kubbenin altındaki doğal yaşamdır. Birlikte yaşamadaki kavram “biz”dir. Farklılıkları bir bütün gibi görmek, farklılıkları olduğu gibi kabul etmek, farklılıkları bir zenginlik gibi değerlendirmek; tüm bunlar “Memalik-i Mahruse”de “Devlet-i Aliyye”nin başşehri “Der-Saadette” doğal şehir kültürüdür. Osmanlı şehir anlayışındaki farklılıklarla yaşam, kadim kültürü kabul eden Fatih’in İstanbul’u fethi akabinde klasikleşmiştir. Osmanlı devlet sistemi dediğimiz yapı Fatih kanunnameleriyle oluşturulmuştur. Kanunnamelerinde devlet ilk önce vatandaşını Müslim ve gayr-i Müslim olarak tanımlamıştır. Vatandaşın tarifi onun siyasi, sosyal ve kültürel haklarının tarif edilmesidir. Nitekim bunun sonucunda Osmanlı Devleti’nde gayr-i Müslimlerin (Rumlar ve Ermenilerin) “millet” sistemi içinde değerlendirildiği görülmektedir.² Herkes nerede duracağını nasıl hareket edeceğini bildiği sistemde hakların korunması bugün keşif ettiğimiz temel ve hak özgürlükler kurallarına bağlanmıştır. Osmanlı belgelerinde “hoşgörü” olarak tanımlan kavram aslında birlikte yaşamın ve “biz”in temelini oluşturmaktadır. Farklı inançların birbirlerinin haklarına müdahale etmeden bir arada yaşamın getirdiği özgürlük ortamında devlet görevi de dengeyi korumaktır. Aynı zamanda da dışarıdan gelecek tehditleri bertaraf etmektir. Nitekim Divan-ı Hümayun’un görev tanımına baktığımızda güçlü ekonomi, güçlü askeri ve adaleti temin etmenin tesadüf olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Bir arada yaşamaya paralel olarak her cemaat veya millet tanımlanmış alanlar içinde serbest hareketi alt özgürlüklerinde sınırlandırılmadığını göstermektedir. İçişlerindeki serbestliğe paralel olarak üst çatıya ilgilendiren ekonomik vb. hususlarda da milletlerin eş güdümlü hareket ettiği görülmektedir. “Osmanlılık” üst kimliğin adıdır. Bu çatı çelik bir tül gibidir. Dış etkilere karşı kendini ve tüm yapıyı korur. İçeride ise herkes birbirlerinin özgürlüklerine saygı göstererek kanunlar çerçevesinde yaşamaktaydı. İşte bizim mahallenin sırrı kerameti bu idi. Peki bu ne zaman bozuldu dersiniz klasik yapının bozulmasının yanında dış etkenlerin çelik tülü yırtmaya başlamasıyla gerçekleşti. Bununla birlikte Fransız İhtilali sonrası tüm dünyaya yayılan “biz”den “ben”e geçiş Osmanlı toplumunda da

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Ana Bilim Dalı, e-mail: begunay@yahoo.com

1 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000.

2 Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

etkisini gösterdi. Bir başka ifadeyle Machiavelli'nin 'hükümdar' adlı eserinde anlatılan "ben" olgusu krallardan halka indi. "Biz"lerden "ben"e doğru bir yolculuk başladı. "Ben" ve "Ego" yeni yüzyılın sloganı oldu. Topluluktan bireyselliğe giden bu yolda farklılıklar değil teklik yüceltirildi. Farklılıkların ret edildiği farklı olana yaşam alanı verilmedi. "Ben" in "ego"suyla diğerine hayat hakkı bırakılmayarak "öteki"leştirme bir mitoz bölünme gibi toplumların bütün katmanlarına sirayet etti. Fransız İhtilali imparatorlukları parçalayıp ulus devletlere giden yolu açtığı gibi farklılıkları tekleştirerek ötekileştirdi.

19. yüzyıl emperyalist söylemleri ekseninde Avrupalı devletlerinin³ "Devlet-i Aliyye"yi klasik "Şark meselesindeki" parçalama eylemleri karşımıza "Ermeni meselesini" çıkardı. Osmanlı toplumunun bizden nasıl "ben" ve oradan da "öteki"leştirmeye ulaştığını anlamamızı sağlayacak en önemli etkenlerin başında Osmanlı Devleti'ndeki Müslim ve gayr-i Müslim unsurların Batılılaşma sürecinde yaşadıkları zihni değişikliklere bakmamız gerekir. Batılılaşma sadece Türkleri değil tüm toplumu özellikle de Ermenileri de etkilemiştir.⁴ Ermenilerin Batılılaşma sonucunda Avrupa toplumlarına benzeme teşebbüsleri yanında geleneksel yapılarındaki değişimi Türkler de yaşadılar. Bakışların değişmesi yanında dış etkenlerin de devreye girmesiyle "etle tırnak" gibi olan kendilerine "Hristiyan Türkler" denen "millet-i sadıka"nın⁵ zamanla "millet-i asiye"ye dönüştüğü gözlemlendi. Bu değişimden İzmit Ermenileri de payına düşeni almakta gecikmediler. Bu bölümde İzmit Ermenilerinin bu sürece nasıl geldiklerini Kocaeli özelinde değerlendireceğiz.

Bizim Mahalle İzmit'teki Ermeniler

İzmit Bizanslara kadar geçmiş olan bir körfez şehri olarak karşımıza çıkar. Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra da kadim kültürlerin getirdiği tecrübeyi yaşam renklerinde barındırdığını görüyoruz. 16. ve 17. yüzyıllar da İzmit mahallesi geçiş yollarında olmanın getirdiği avantajları da kullanarak gelişimini sürdürdüğü gibi yeni kültürel renkleri de kendine çekmeye başlar. Ermeniler de 16. yüzyıldan itibaren Sivas'tan buraya göç ederler.

1910'lar, Eski adı İstanbul Caddesi olan bugünkü İnönü Caddesi'nden,
Rasathane'ye doğru çıkan yoldaki Ermeniler (KBB Arşivi)

3 Tolga Bacak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 126.

4 Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, İstanbul 2002, s. 75.

5 Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler*, İstanbul 2005.

Ermeniler İzmit'te Arslanbey, Akmeşe, Bahçecik ve İzmit merkeze yerleşirler. İlk gelip yerleştikleri yer daha sonra Ermeniler içinde kutsallığı olan Akmeşe'dir. Rahip Tadeos'un başkanlığında Çarhapan Meryem Ana Manastırını kurarlar.⁶ Aslında İzmit'e yerleşen Ermeniler özellikleri farklı olan yerleşim yerleri inşa ederler. Armaş kutsallığı olan bir yerdir; Bardızag yani Bahçecik ise mesire yeri olarak konuşlanmıştır. İzmit merkez ise ekonomik ve birlikte yaşam alanı olmuştur. Şehirlerin kuruluş felsefelerine uygun hareket ettikleri görülmektedir. Bu cümleden Ermenilerin İzmit'te kurdukları mahalleleri analiz etmek lazımdır. Akmeşe Ermeniler tarafından kurulan bir yerdir. Kurulduğu andan itibaren kutsal bir yerdir. Çarhapan Meryem Ana Manastır hayatın merkezidir. Onun da odağına hac ibadeti oturmuştur. Çünkü burası Anadolu Ermenilerinin hac ibadetini yaptıkları kutsal bir yer olması yanında içinde barındırdığı Papaz okulu ile de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni cemaatinin patriklerinin ve tanınmış din alimlerinin de doğduğu⁷ ve eğitim gördüğü yerdir.⁸ Burada yaşam "Hac" üzerine kurgulanmıştır. Bursa ve Adapazarı'nda Ermeni okulları olsa da Armaş'daki okul dinî seviyesi en yüksek okuldu. Okulla beraber kilise öğrencilerinin yatakhaneleri vb. yaşam alanlarını düşündüğümüzde şehrin merkezindeki canlılık göze çarpar. Burada her şey din ekseninde şekillenirdi. Özellikle hac mevsiminde şehrin mevcut nüfusu iki kat artmaktaydı. Hacla beraber dinî panayırlar yapılmasıyla Akmeşe Ermeni kültürünün yoğun olduğu yeri. Akmeşe'de "Hac" zamanlarında artan asayiş olayları Osmanlı zabıtları için en büyük sorunlar idi. "Şark Meselesi" ekseninde bizim mahallenin sırrı bozulduğu zamanlarda da Akmeşe Ermeni çetelerinin propaganda merkezi oldu.⁹ Okul ve manastır etrafındaki evlerde zaman zaman yangınlar çıktığı, bunların imarı için para toplandığı ve istismar edildiği anları da Akmeşe yaşadı.¹⁰

1900'lerin başı, İzmit'te Ermeni çocuklar (KBB Arşivi)

Bir başka Ermeni şehri olan Bahçecik'te yaşamın daha başka bir şekillendiği görülmektedir. İpek böcekçiliğinin ana geçim kalemi olduğu, sırtını engin dağlara dayamış İzmit körfezini tepeden gören bir yerleşim yeri olan Bahçecik Ermeniler tarafından kurulmuştur. Yazların İstanbul Karaköy'de vapurların kaldırılıp İstanbullu Ermenilerin piknik yapmak için geldikleri

6 Nurdan İpek, *Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler*, İstanbul 2006.

7 Kevork Pamukçyan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, s. 19. Rahip Gevont Davyon İzmit Bahçecik doğumludur.

8 Agop Minasyan, "Armaş Manastır", *Toplumsal Tarih*, Sayı 78, s. 36.

9 *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Yıldız Perakende Umum Evrakı (YPRK-UM)*, Dosya No 23, Vesika No 14.

10 Bekir Günay, *Ermeni Meselesi ve Tehcir, İzmit Ermenileri ve Tehcir*, İzmit 2006, s. 35.

bir mesire yeri özelliğini koruyan Bahçecik, matbaa ve marangoz ustalarıyla İzmit'in ticari ile ekonomik hayatına büyük katkılarda bulunmuştur. Arnavut kaldırımları, dört katlı evlerinin üst katları böcekhaneleri ve üretilen ipekleriyle Bahçecik Akmeşe'ye göre farklı bir rengi içinde barındırmaktaydı. Arslanbey'le beraber İzmit merkezinde de Ermeniler yaşamaktaydı.

İzmit'teki yerel medyanın ilk ayağı olan matbaa işlerindeki ustalıklarıyla dikkat çeken Ermeniler "İzmit mahallesinin" önemli renkleri idi.

Bizim Mahalledeki Yabancılar

Bizim mahalle İzmit örneğinde 19. yüzyıla kadar herhangi bir problem olmadan yaşam sürerken yavaş yavaş huzurun Şark Meselesi ekseninde kaçmaya başladığı görüldü.

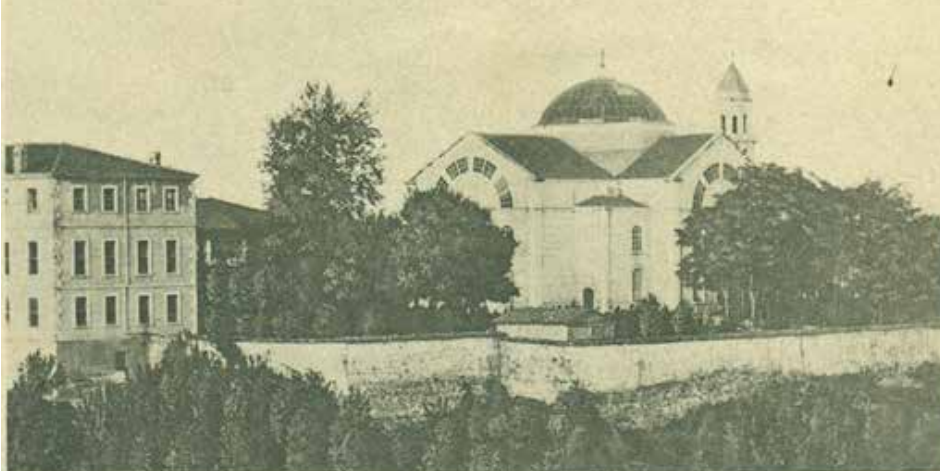
Bu süreci oluşturan 3 etken dikkat çekmektedir.

1. Batılılaşma
2. Dış etkenler
3. Ötekileşme

Batılılaşma sürecinin sadece Osmanlı Devleti'nde Türklere olmadığını, Ermenilerin de Batılılaştığını unutmamalıyız. Batılılaşma süreci tüm Osmanlı Devleti'ndeki milletleri, ırkları ve dinleri de içine almıştır. Hemen hemen benzer sonuçlar üretti ise de sonuçta Ermeni toplumunu Batıya daha çok yaklaştırmıştır. Ama tüm bunlara rağmen günümüzde yurtdışındaki Ermenilerin hala kendilerini "Osmanlıyız" diye tarif etmeleri düşündürücüdür.

Batılılaşma sürecinin doğal sonucu tüm toplumlar Batı karşısında pozisyon almaya çalıştılar. Batının Fransız İhtilali akabinde Napolyon'un Mısır seferiyle beraber doğuyu, özelde de Osmanlı Devleti'ne bakışı emperyalist politikalar ve Oryantalist bakış açıları ekseninde şekillenmişti. Tüm bunların sonucunda Ermeniler bir sorun olarak algılanarak Şark Meselesinin içine taşındı. Bu süreçte Ermeni cemaati de yavaş yavaş Osmanlı Devleti ve toplumundaki pozisyonunu değiştirdi. Ermeni milleti Batılılaşma süreci sonucunda yurt dışına, eğitim, ticaret vb. etkenlerle çıkarak Avrupa toplumlarına yaklaşmaya başladı. Bununla beraber özellikle Patrikhanenin net pozisyon almadığı görülür.

Bu süreçte kırılmayı sağlayan en önemli etken dışarı oldu. Bu etkenleri içinde eğitim ve siyaset diye ikiye ayırmak lazımdır. Eğitim olgusu Ermeni meselesinde belirleyici etken oldu. Yeni neslin oluşmasında rolü olan eğitim kurumları Osmanlı eğitim sistemi değil Amerikan misyonerlerin açtıkları okullardı. Bu okullardan mezun olan neslin kafasında "biz" yerine "ben" kavramı yerini aldı. ABD misyoner okullarının Ermeni meselesindeki ötekileşmeyi tetikleyen en önemli unsurdu. İzmit özelinde baktığımızda da benzer sonucu görmekteyiz.

1900'ler, Akmeşe (Armaş)'daki kilise ve manastır. (KBB Arşivi)

İzmit Ermenilerinin Ötekileştirmesinde ABD Misyonerleri

Ötekileştirmede iki etken hâkimdi. Bir dominant olan unsur ki kendinin üstün olduğuna inanır. Diğerinin kendine tabii olmasını, yoksa ortadan kalkmasını ister. Bunun için her türlü baskıyı yapar. Diğerindeki “ötekileştirme”de ise o da diğerinin “ben” penceresinden bakarak ona göre pozisyon alarak çatışma reaksiyonu daha da hızlandırır. Ermeni Meselesinde Amerikalılar bu reaksiyonu hızlandıran en önemli etkendi. Okullardaki eğitimin temeli “siz farklısınız, onlar gibi değilsiniz, biz (Amerikalılar) gibisiniz; hatta onlardan üstsünüz” fikri üzerine inşa edildi. İki toplumu (Türkleri ve Ermenileri) tutan maya paramparça oldu.

Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne gelişleri 1819'lardadır. 1860'larda merkezilerini İstanbul'a kuran misyonerler çalışma sahası olarak Anadolu ve Ortadoğu'yu seçerler. “Ayıntab, Maraş ve Adana'da başlayan misyonerlik çalışmaları Halep...” çevresine yayılır.¹¹

İzmit'e ise 1850'lerde gelirler. 1856'da ise Protestan Kilisesi'ni kurarlar. Board¹² heyetince buraya gönderilen Rahip Parsons yatılı kız koleji için çalışmalara başlar. 1872'de kiraladığı evde “Amerikan Yatılı Kız Okulu”nu açar. 1881'de Ermenice bilen rahip Robert Chambers Bahçecik'e gelerek tam teşekküllü okulu inşa eder. Okul kampüsü beş bina, kreşi ve ilkokul yetimhanesinden müteşekkildir. Okulun adı İzmit'in Bizanslardaki ilk adı olan Bithynia Amerikan Koleji'dir. Marangozluk, dericilik gibi mesleki dersler yanında özellikle 1898'deki ders programı ilginç ipuçlarını barındırır. Okulda Ermenice ve İngilizce eğitim yapılır. Ayrıca Türkçe bütün sınıflarda zorunlu ders olmasına rağmen Fransızca ve Latince de öğretilir. Ermenice okutulan derslerden bazıları Gramer, Eski Ermenice, Edebiyat tarihi; İngilizce okutulan dersler ise Başlangıç Grameri, Sentaks çözümlenme, İngiliz edebiyatı, Tarih, Felsefe, İncil dersleridir. Bu dersler sonucu Ermeniler “bilinçlendirilir.” Okulun İzmit özelinde açılmasıyla diğer etkenlerle birleşince İzmit'te “bizim mahalle” tamamen kaybolmaya başlar. Artık herkes “ben” der. Hristiyan Türkler diye tanımlanan Ermeniler mezheplerini yavaş yavaş değiştirerek cemaatin içinde Protestanlar giderek artar. Ermeniler Hınçak ve Taşnak komiteleriyle siyasallaşırlar. Zamanla silahlanmaya başlarlar ki bu silahlar İzmit'te Amerikan kolejinde çıkar. Silahlanma süreci Adana, Antep vs. bölgelerdeki eylemler nihayetinde devrin padişahı II. Abdülhamid'e yapılan Yıldız suikastı ile mesele uluslar arası boyutuna ulaşarak, 1915 Tehcirine kadar gelir. Bilenen sonuçlara ulaşır. Ermeniler Türk toplumundan tamamen ayrılırlar.

¹¹ Günay, a.g.e., s. 22.

¹² Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları*, İstanbul 2008, s. 42.

Sonuç

Birlikte yaşamada birbirlerine saygı duyma, farklılıkları olduğu gibi kabul etme mantığını İzmit özelinde gerek Ermeniler gerekse Türkler fazlasıyla gösterdiler. Fakat 19. yüzyılın siyasi sonuçları Osmanlı toplumunda doğal olmayan neticeler ortaya çıkardı. “Et ve tırnak” diye tanımlanan, “millet-i sadıka” diye anılan Ermeniler Batılılaşma, dış etkenler nihayetinde iki toplum (Türkler ve Ermeniler) birbirlerine “ötekileştiler. Sonuçta “biz” derken “ben” demeye başladılar. “Ben” demek öyle bir hastalık oldu ki 20. yüzyılda hiçbir topluma huzur getirmediği gibi Dünya etnisite diye tanımlanacak sorunları fazlasıyla acımasız boyutlarıyla yaşadı. “Ben egosu” zirvelere çıkarak diğer insanlardan üstün olduklarına inan “arı” Alman ırkı Yahudi katliamını yaptı. Katliama uğrayan Yahudiler de “üstün, seçilmiş” olduklarını sanıp “Filistin”lilere aynı zulmü yaşattılar. Bir başka “ben ve ego” 20. yüzyıl sonunda Bosna Hersek katliamlarını ortaya çıkardı.

21. yüzyılda kendimize şu soruyu sorma zamanı geldi. “Ben demeye devam mı?” diyeceğiz ki bunu söylemeye devam edersek, Bosna vb. katliamlara hazır olalım. Yoksa tekrar zor gibi görünse de “biz” demeyi başararak bu asırda huzur içinde mi yaşayacağız?

Doğaya baktığımızda tüm yapılar birbirinde farklı olmasına rağmen birlikte uyum içinde yaşamaktadır. Doğal olan da budur.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikası

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA)

- *Yıldız Perakende Umum Evrakı (YPRK-UM)*, Dosya No 23, Vesika No 14

Araştırma Eserle

- Bacak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008.
- Erdoğan, Dilşen İnce, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları*, İstanbul 2008.
- Günay, Bekir, *Ermeni Meselesi ve Tehcir, İzmit Ermenileri ve Tehcir*, İzmit 2006.
- İpek, Nurdan, *Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler*, İstanbul 2006.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.
- Levon Zekiyan, Boğos, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, İstanbul 2002.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000.
- Özel, Sabahattin, *Millet-i Sadıka Ermeniler*, İstanbul 2005.
- Pamukçiyen, Kevork, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002.
- Minasyan, Agop, “Armaş Manastırı”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 78, s. 36.

OSMANLI DÖNEMİ İZMİT'İN SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATINDA ERMENİLER

Oğuz POLATEL*

Giriş

Bugün İzmit şehrinin de içinde bulunduğu bölge tarih öncesi dönemlerden itibaren coğrafi konumu dolayısıyla farklı ırk, dil, din ve kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1337'de Nicomedia (İzmit) şehrini ele geçirmesiyle bölge Türkmenler tarafından hızla iskân edilmiştir. Nikomedia (İzmit) bölgesinin yerli halkı olan Rumlara istedikleri takdirde Türk hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdürebilme hakkının tanınması üzerine İzmit bölgesi, Türklerle birlikte Rumlara ve kentte yaşayan az sayıdaki Yahudilerin ortak yaşam alanı olmuştur. 16. yüzyılın sonlarından itibaren de Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden ve İran'dan göç eden Ermeniler, Kocaeli bölgesinde yeni yaşam alanları oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı egemenliğinin sağladığı huzur ve güvenin yanı sıra İzmit bölgesinin kara ve deniz ticaretindeki konumu, başkente yakınlığı, verimli topraklar ve sık ormanlara sahip olması İzmit Ermeni toplumunun yüzyıllar içerisinde ekonomik ve sosyal olarak gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu çalışmada Osmanlı dönemi İzmit kentinin ekonomik hayatının yanı sıra sağlık, sosyal ve kültürel hayatında Ermenilerin faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

İzmit'in Toplumsal Yapısında Ermeniler

1337 yılında Orhan Gazi'nin komutasındaki ordu tarafından fethedilen Nikomedia kenti ve köylerinde yaşayan halkının büyük bir kısmı Rumlardan oluşmaktaydı. Nakracas'a göre "Bugünkü Bursa, İzmit (Nikomedia) ve İznik (Nikaia) bölgesine tekabül eden Bithinya'nın nüfusu, MS. 6. yüzyıla dek Bithin-Thrak kökenli topluluklardan oluşuyordu; sınır bölgelerinde ise Frigler, Galatlar ve Gotlar bulunmaktaydı. Bithinya'da Yunan kökenli sakinler, önemsiz sayıda bir topluluk oluşturuyor ve yalnızca Marmara denizi kıyılarındaki Kios (Gemlik) ve Nikomedia (İzmit) kentleri ile Karadeniz'in Herakleia (Ereğli) kentinde yaşıyorlardı."¹

Nikomedia'nın Türkler tarafından fethinden sonra yerli halktan isteyenler kenti terk etmeyerek yaşamlarına devam etmiş ve bunlar daha sonra Rum Mahallesi olarak adlandırılacak İskele bölgesinde ikamet etmişlerdir. Böylece, Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Türkler tarafından İzmit olarak adlandırılan kentin toplumsal yapısı Türkler ve Rumlardan

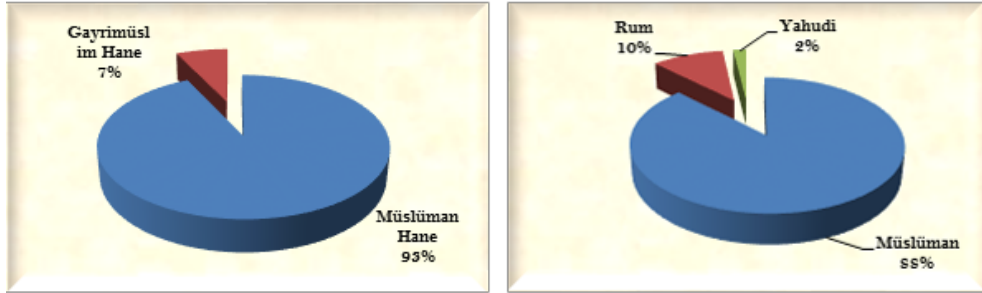
* Okutman, Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü. e-mail: oguzpolatel@gmail.com

1 Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Belge Yay. 2003, s. 43-44.

oluşturmuştur. Kentin fetih öncesi ve sonrasındaki toplumsal yapısına dair fikir sahibi olabileceğimiz arşiv kaynakları maalesef ki günümüze ulaşmamıştır. Bu konudaki en erken tarihli kayıtlar 16. yüzyıl başlarına ait “tahrir defterleri”dir. Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere ülke toprakları üzerinde yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırmıştır. Askerî ve malî konuları esas alarak yapılmış olan toprak yazımları ve bu yazımlar sonucu oluşan Tapu-Tahrir Defterlerini nüfus sayımları gibi kabul etmek doğru değildir. Fakat toprak yazımı için tutulan kayıtlardan yola çıkılarak o dönemde yazımı yapılan yerlerin nüfusu hakkında kesin olmasa da yaklaşık olarak bilgi sahibi olmak mümkündür. Tapu-Tahrir Defterleri’nde belli bir yaşa gelmiş, eli silah tutan ve vergi mükellefi olan şahıslar esas alınmakta, ayrıca evlenmemiş vergi mükellefi olanlar da kayıtlarda belirtilmiştir.²

İzmit kenti ve kırsalının toplumsal yapısını dair bilgi sahibi olabileceğimiz ilk mufassal tahrir defteri 1523 (H.929) yılında hazırlanmıştır. Bu defterine göre İzmit şehrinde 15 Müslüman (354 hane) ve 1 gayrimüslim (27 hane) mahallede toplam 381 hane nüfus kayıtlıydı.³ Bu tarihlerde şehrin toplumsal yapısı içinde yer alan gayrimüslimler, isimlerinden anladığımız kadarıyla Rum kökenliydi ve toplu olarak “şehir altı” olarak ifade edilen “İskele Mahallesi”de yaşamaktaydılar.

1591 (H.999) yılında yapılan diğer bir tahrirde ise şehirde 16 Müslüman ve 2 gayrimüslim mahalle yer almaktaydı. Bu defterde mahallelerdeki vergi mükellefleri nefer olarak kaydedilmişken hane sayısına dair bilgi verilmemiştir. Toplam 583 neferin kayıtlı olduğu bu defterde, 47 neferli gayrimüslim mahallesi, yüzyılın başında olduğu gibi şehrin altında “İskele Mahallesi”nde yaşamaktaydı. Bu defterde şehrin gayrimüslim nüfusunun yaşadığı ve “Kavak” olarak adlandırılan yeni bir mahallenin oluştuğu görülmektedir. Bu mahallede kayıtlı vergiye tabi 14 erkek isminin tamamı Yorgi, Dimitri, Mihal gibi Rumca isimlerdir. Yine bu deftere göre kentin toplumsal yapısında Yahudi nüfusun varlığı göze çarpmaktadır. Bu tarihlerde *Tepecik Mahallesi*’nde 5 ve *Uruslar Mahallesi*’nde (daha sonra Ömer Ağa adını alacak) 6 nefer olmak üzere toplam 11 nefer Yahudi yaşamaktaydı.⁴

Şekil 1: 1523 ve 1591 tarihlerinde kentin toplumsal yapısı.

17. yüzyılın başlarında ise şehrin toplumsal yapısında bir önceki yüzyıla oranla bir değişim olmadığı görülür. İçeriği I. Ahmet dönemine (1603-1617) ait ve kanunnamesi Şevval 1034 (Temmuz/Ağustos 1625) tarihli mufassal tahrir defterinde 24 Müslüman ve 2 gayrimüslim, toplam 26 mahalle bulunmaktadır. 850 nefer vergi mükellefinin bulunduğu kentte yine isimlerinden anladığımız göre 43 nefer Rum *İskele Mahallesi*’nde

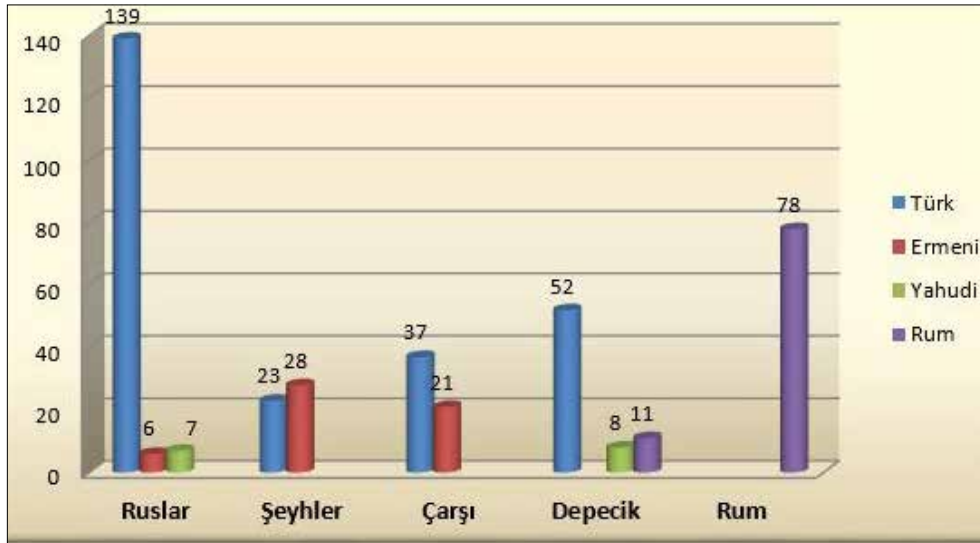
2 Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı Ve Türk Vakıfları), Haz. Osman Yıldırım vd. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara 2000, s. 83.

3 BOA.MAD, Defter No: 550. Defterlerde yer alan hane, mücerred ve nefer sayıları üzerinden nüfusun hesaplanmasında kesin bir yöntem mevcut değildir. Hane sayısından hareketle toplam mahalle veya kent nüfusunun hesaplanmasında katsayı olarak genellikle 5 rakamı kabul edilmiştir. Ancak bu sayıya mücerredlerin dâhil edilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Son yıllarda özellikle tereke defterlerine dayalı olarak yapılan araştırmalarda, sanayileşme öncesi Osmanlı toplumunda bir hanedeki fert sayısının ortalama 4 olduğu fikri ortaya konmaktadır. Yunus Koç, “Osmanlı’da Kent İskanı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 178.

4 BOA.TT, Defter No: 630, s. 698.

oturmaktaydı.⁵ Bu tahrirden kısa bir süre sonra, 1640 yılında İzmit'ten geçen meşhur seyyah Evliya Çelebi, mamur ve bakımlı büyük bir şehir olan İzmit'in 23 mahallesinden 3 mahallesinin Hıristiyan, bir mahallesinin Yahudi olduğunu belirtmiştir.⁶

Evliya Çelebi'nin seyahati ile hemen hemen aynı tarihleri içeren 1644 (H.1054) tarihli avarız defterinde ise 16 Müslüman ve 1 gayrimüslim mahalle yer almaktadır. Bu tarihte artık gayrimüslim mahallesi "Rum" olarak ifade edilmektedir. Ruslar Mahallesi'nde (ilerleyen yıllarda Ömer Ağa mahallesi olarak adlandırılacak) 139 Müslüman, 6 gayrimüslim ve 7 Yahudi vergi mükellefinin ismi yazılıdır. 7 nefer Yahudi'nin isimlerinin altına Yahudi oldukları yazılmış iken, diğer 6 nefer gayrimüslim için etnik yapılarını belirleyici bir ifade yazılmamıştır. 6 nefer gayrimüslimin isimleri incelendiğinde ise bunların Serkis, Manug, Karagöz gibi Ermeni ismi olduğu görülür. *Şeyhler Mahallesi*'nde ise 23 Müslüman isminden sonra gayrimüslimlerin isimleri yazılmıştır; ancak bu mahallede Ruslar Mahallesi'nde olduğu gibi Müslüman, gayrimüslim ve Yahudi nüfusa dair hesaplama yapılmamıştır. 28 nefer gayrimüslimin isimlerinden anladığımız kadarıyla bu mahallede çoğunluklu olarak Ermeniler yaşamaktaydı. *Çarşı Mahallesi*'nde ise 37 Müslüman neferden sonra 21 gayrimüslim ismi yazılmıştır. Gayrimüslimlerin isimleri, bazılarında Papas Aleksis, Elekçi Hannik, Kürkçü Bağdasar gibi mesleklerin de belirtildiği Ermeni isimlerinden oluşmaktadır. *Depecik Mahallesi*'nde ise 52 Müslüman neferin yanı sıra 8 ismin altına yine Yahudi olduğu belirtilmiş ve bunların dışındaki 11 nefer gayrimüslimin Rum olduğu anlaşılıyor. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu tarihte de, Rumların yaşadığı ve daha önceki tahrirlerde "iskele altı" olarak adlandırılan mahalle *Rum Mahallesi* olarak adlandırılmaktadır. Bu tahrirde dikkati çeken bir husus Rum mahallesinden sonra "*Mahalle-i Zimmiyan ve Rum*" kaydı altında 13 neferin ayrıca kaydedilmiş olmasıdır. Bunu da Rum mahallesinin kapsamında değerlendirdiğimizde defterde toplam 78 nefer Rum kaydedilmiştir.⁷

Şekil 2: 1644 yılında kentin toplumsal yapısında gayrimüslimler.

İzmit mahallelerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümünde farklı etnik ya da dinî grupların, aynı mahallede ortak bir yaşamı paylaştıklarına dair sayısız örnek mevcuttur.⁸

5 TK.KKA. Defter No: 49, s.19.

6 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 39.

7 BOA.D.MDF, Defter No: 27466, s.6-21.

8 18. yüzyılın başlarında Edirne'de ki toplam nüfusun %12,2'si gayrimüslim, %87,8'i Müslüman'dır ve Gayrimüslimler 26 mahallede Müslümanlarla birlikte oturmaktadırlar. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 2013, s. 184. 17. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep'te mahalle halkının ekonomik, dinî ve sosyal hayatının

Tahrir defterleri üzerinden yaptığımız analizlerde görüldüğü üzere İzmit kentinin toplumsal yapısında Ermeni nüfusun varlığına ilk olarak 1644 tarihinde rastlıyoruz. 1625 tarihli mufassal defterin içeriği 1603-1617 yıllarını kapsadığından bu tarihlerde henüz şehirde Ermeni yerleşiminin oluşmadığını söyleyebiliriz. Ancak İzmit Ermenileri üzerine oldukça detaylı bir eseri 1913 yılında yayınlayan Kasapyan'a göre İzmit'te Ermeni yerleşiminin başlangıcı Palulu⁹ duvar ustalarının Pertev Mehmet Paşa'nın izniyle gelip cami ve hamam inşaatlarında çalışmaları ile başlamıştır.¹⁰ Rifat Yüce de Ermenilerin İzmit'e ilk olarak gelişine dair "*Yeni Cuma Camii (Pertev Paşa) yapılırken, işçi olarak getirilmişlerdir. Ve o taraflarda bunlar iskân edilerek evler yaptırılmış ise de, Yeni Cuma camii tarafından daha sonra Kozluk'a yerleştirilmeleri uygun görülmüştür.*" açıklamasında bulunmuştur.¹¹ Pertev Paşa Camii, Pertev Mehmet Paşa adına, ölümü sonrası vasiyeti gereğince, kethüdası Sinan Ağa tarafından Mimar Sinan'a 1579 yılında yaptırılmıştır.¹² Kasapyan'ın aktardığına göre Pertev Paşa Camii inşaatı için gelen Ermeniler caminin kuzeydoğusuna yerleştirilmişlerdir. Zamanla İran'dan gelen Ermeni göçleriyle bu mahalle gelişmiştir. Daha sonra Karabaş Mahallesi'ndeki Ermeniler şehrin batısında "Kadıbayır" denilen bölgeye (Kadıbayır denen bölge bugünkü "Kozluk" bölgesidir) nakledilmişlerdir.

1625 tarihli defterde İzmit'in mahallelerinde Ermeni nüfusa rastlanmazken 19. yüzyılda bölgenin en büyük Ermeni köyü haline gelen Bahçecik'e dair kayıtlar yer almaktadır. Bu defterde yer alan "*Kocaeli Sancağında İznikmid nahiyesinde Kayranca maa Kayser nam-ı diğer Melikşah ve bunlara tabi çiftlik-i Siyavuş Paşa namı diğer Yeniköy ve Bağçecik ve Kurt Çiftliği ve Yeniçeri Ağası Halil ve Ferhad çiftlikleri*" ve "*Karye-i Bağçecik tabii karye-i Kayranca el mezbur*" ve "*Veziri azam esbak müteveffa Halil Paşa'nın ba mülkname-i hümayun mutasarrıf oldukları Karye-yi Cedid ve Beğçecik ve tevabii karyeleri Halil Paşa'nın vakfı olup hâsılat ve rüsumatı Anadolu muhasebesinde mukayyet vakfiyesinde münderiç olan hayrat-ı malumesine sarf olunmakta...*", ifadelerinden anlaşıldığı üzere Bahçecik Veziriazam Halil Paşa'nın mülkü idi ve geliri Halil Paşa'nın vakfına aktarılmaktaydı. Defter Kayranca köyü, diğer adı Melikşah olan Kayser köyü ile birlikte kaydedilmişti. Bu köye tabi çiftliklerin isimleri arasında Bahçecik bulunmaz. Bu tarihte Bahçecik'in çiftlik yapısının köye dönüştüğü görülmektedir. Köy olarak kaydedilen Behçecik'te 20 vergi mükellefinin tamamı Ermeni'dir ve tahmini olarak köyde 100'e yakın bir nüfusun yaşadığı söylenebilir.¹³

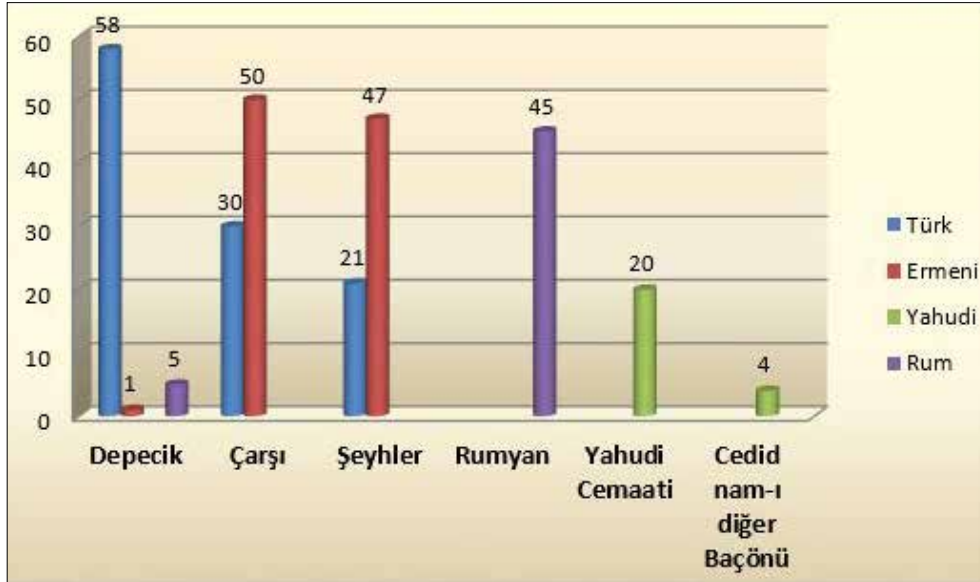
Bu tarihlerde Marmara denizinin doğu ve güneydoğu bölgelerinde Ermeni nüfusunun oluşumunda veya yoğunluk kazanmasında Celali isyanlarının rolü büyüktür. Celali isyanlarının ve Osmanlı-İran savaşlarının neden olduğu yıkımlar 16. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl ortalarına değin Ermeni toplulukların Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinden batıya yönelik göç hareketlerine neden olmuştur.¹⁴ Bu göçler sonucunda İzmit Sancağı'ndaki Ermeni köylerinin nüfusu arttığı gibi yeni Ermeni yerleşim alanları da oluşmuştur. 17 yüzyıl başlarında İzmit kenti dışında Bahçecik, Armaş (Akmeşe), Arslanbey, Ovacık (Yuvacık),

mahalle içinde belirgin bir sınıflaşmaya yol açacak derecede farklılaşmadığı gibi Müslim-gayrimüslim, ilim adamı, tâcir, zanaatkâr ve devlet memurlarının aynı mahallede bir arada yaşamaktadır. İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesi Gündelik Hayat (17.Yüzyılda Gaziantep Örneği)" *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, 8/1, s. 231-255.

- 9 Palu, XVI. yüzyılda Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisinde yer almaktaydı. Bu bölgedeki Ermeni cemaatine ait daha geniş bilgi için bkz. *Palu-Harpüt 1878*, Yay. Haz., Arsen Yarman, Derlem Yay., İstanbul, 2010.
- 10 Minas K. Kasapyan, *Hayeri Nigomitiy Kavarin Meç. [İzmit Sancağında Ermeniler]*, Azadamard Yay., Bardizag 1913, s. 28-29.
- 11 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, Haz. Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2007, s. 210. İzmit'in ticari ve siyasi hayatında önemli bir yere sahip Rifat Yüce (1879-1952) aynı zamanda İzmit'te yayınlanan Türk Yolu gazetesinin sahibi ve başyazarıdır.
- 12 *Pertev Mehmet Paşa Külliyesi*, Haz. Volkan Şenel, Seyfettin Karaosmanoğlu, Zeynep Güney, Bahadır Yıldız, Kocaeli Büyükşehir Kültür Yay., Kocaeli 2008; Engin Ürkmez, *İzmit'te Türk Eserleri*, Kocaeli Büyükşehir Kültür Yay., Kocaeli, 2007.
- 13 TK.KKA. Defter No: 49, s. 469-463.
- 14 Mücteba İlgürel, "Celali İsyancıları", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1993, s. 252-257.

Döngel, Dağköy, Pir Ahmet (Khazgal) Ermeni nüfusun yaşadığı köyler idi.¹⁵

Tekrar İzmit kentine dönecek olursak, 17. yüzyıl sonuna gelindiğinde kentin mahallelerindeki Ermeni nüfusu belirginlik kazanmaya başlamıştı. 1696 yılında hazırlanmış mufassal avârız defterinde *Depecik Mahallesi*'nde 58 Müslüman neferin yanı sıra 5 Rum ve 1 Ermeni'den oluşan 6 nefer gayrimüslim kayıtlıdır. Gayrimüslimlerin isimlerinden anladığımız kadarıyla bunlar Rum idi. *Çarşı Mahallesi*'nde ise 30 Müslüman neferin yanı sıra 50 nefer gayrimüslim yaşamaktaydı. Gayrimüslimlerin isimlerine baktığımızda (Mardiros, Manug, Agob, Haçadur vs.) bunların Ermeni olduğu anlaşılıyor. *Şeyhler Mahallesi*'ne gelince 21 Müslüman nefer ile 47 gayrimüslim nefer kaydedilmiştir. *Çarşı Mahallesi*'nde olduğu gibi buradaki gayrimüslim isimleri de Ermenilerden oluşmaktaydı. *Rumlar (Rumyan) Mahallesi*'ndeki nefer sayısı ise 45 idi. İzmit'te yaşayan Yahudi cemaati ise 20 neferden oluşmaktaydı ve bu sayı içinde yer alan 4 nefer Yahudi, diğer adı Baçönü olan *Cedid Mahallesi*'nde kayıtlıdır. Bu tarihte İzmit'in 20 mahallesinde 149 Müslüman, 97 Ermeni, 50 Rum ve 20 Yahudi nefer yaşamaktaydı. Bu defterde Yahudiler cemaat başlığında kaydedilmiş ve yaşadıkları mahalle/mahalleler hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi nüfusun Ömer Ağa Mahallesi sınırları dâhilinde yaşadığı ve 19. yüzyıl başlarında bu mahallenin Yahudi mahallesi olarak adlandırıldığı bilinmektedir.¹⁶

Şekil 3: 1696 yılında kentin toplumsal yapısında gayrimüslimler.

İzmit kentinin 18. yüzyıldaki toplumsal yapısına dair fikir sahibi olabileceğimiz güvenilir nüfus verileri bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde bir bölgenin 16. ve bazı bölgeler için 17. yüzyıldaki nüfusunun belirlenmesinde tahrir defterlerinin önemli veriler içermekte olduğunu belirtmiştik. Ancak tahrir defterlerinin tutulmamaya başlandığı 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm 18. yüzyıl boyunca, nüfusun belirlenmesinde kaynaklar açısından daha zor bir dönemle karşılaşmaktayız. Bu dönem için İzmit'i ziyaret etmiş seyyahların notlarından nüfusun yapısına dair güvenilirliği oldukça şüpheli verilere rastlanmaktadır. Ancak seyyahlar kentte Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerin tahmini nüfusunu aktarırken kentin mahallelerine ve mahallelerin toplumsal yapısına dair bilgiler vermemektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde bir önceki yüzyılın aksine bu dönemde kentin toplumsal yapısını yansıtan kaynakların sayısı artmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında hazırlanmış olan

15 Oğuz Polatel, "İzmit'te Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.6, TTK Yay., Ankara 2014, s. 27-51.

16 BOA.C.ML, Dosya No: 765, Gömlek No: 31177.

nüfus, temettuat ve şer'iyye sicil defterleri bu açıdan zengin içeriklere sahiptir. Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı 1246 (1830) tarihinde II. Mahmud zamanında yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu sayımla; Müslim ve gayrimüslim nüfusu ortaya çıkartmayı, böylece II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp (15-16 Haziran 1826) yerine yeni bir ordunun kurulması için ülke dâhilindeki aktif gücün, yani askere alabileceği Müslüman erkek nüfusun, diğer taraftan da cizye alabileceği gayrimüslim nüfusun tespitinin yapılması gayesini gütmüştür. Bu amaçla hazırlanan nüfus defterleri bir yerleşim birimindeki hangi yaşta olursa olsun tüm erkekleri kayıt altına almıştır.¹⁷ Osmanlı Devleti'nde herkesin kazancı üzerinden vergilendirilmesi amacıyla oluşturulan temettuat defterleri ise, şehir, köy, çiftlik ve benzeri tüm yerleşim birimlerindeki Müslüman ve gayrimüslim halkın sosyal, ekonomik ve demografik yapısını yansıtmaktadır. İzmit mahallelerine ait temettuat defterlerinden gayrimüslim mahallelerin defterleri ya günümüze ulaşmamış ya da henüz Osmanlı Arşivleri'nde araştırmaya açılmamıştır. Bunların yanı sıra 16 yüzyıldan itibaren örneklerine rastladığımız şer'iyye sicilleri, yani mahkeme kayıt defterleri, Osmanlı kentlerinin ve kırsal yerleşiminin toplumsal, sosyal, ekonomik, nüfus vb. birçok bakımdan yapısına dair bilgiler içermektedir. İzmit'e ait şer'iyye sicil defterlerinden günümüze ulaşan en eski tarihlisi 1805-1814 tarihlidir. İzmit kent tarihi açısından daha eski tarihli şer'iyye sicillerinin bulunmaması çok önemli bir ana kaynak eksikliğini oluşturmaktadır.

19. yüzyıla kadar Çarşı ve Şeyhler mahallelerinde nüfus, "zımmi/Ermeni" ve Müslüman ayrımı belirtilmeksizin tek bir mahalle başlığında kaydedilmiştir. 1805-1814 tarihli şer'iyye sicil defterinde yer alan 1807 tarihli "*Salyane Defterinde*" Şeyhler Mahallesi, *Şeyhler Müslümanları ve Şeyhler Ermenileri* olarak iki bölümden oluşuyordu. Aynı şekilde Çarşı Mahallesi de, *Çarşı Müslümanları ve Çarşı Ermenileri* olarak ikiye ayrılmıştı. Bu da bize 19. yüzyılın başlarında Ermeni nüfusun ayrı mahalleler oluşturduğunu göstermektedir.¹⁸

Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalarda yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin kayıtlarının yer aldığı 1830-1831 tarihli nüfus defterlerinde ise Çarşı Mahallesi "*Çarşı-yı Müslim*" ve "*Çarşı-yı Zımmi*" olarak iki ayrı mahalle olarak kaydedilmişken *Şeyhler Mahallesi* yalnız gayrimüslim mahallesi olarak kaydedilmiştir. Nüfus defterlerinde *Şeyhler Mahallesi*'nin tamamen Ermeni Mahallesi hüviyeti kazandığı görülmektedir. Tahrir defterlerinden tespit edildiği üzere 16. yüzyılda sadece Müslüman nüfusun bulunduğu Şeyhler Mahallesi'nde 17. yüzyıl başlarından itibaren Ermeniler yerleşmeye başlamış ve Ermeni nüfus bu mahallede sürekli bir artış göstererek 19. yüzyıl ortalarına doğru tamamen Ermeni nüfusun yaşadığı bir mahalle görünümünü kazanmıştır.

13 Nisan 1831 (Gurre-i Za 1246) tarihli Kocaeli Livası İzmit kazası gayrimüslim nüfus defterinde Çarşı-yı Zımmi Mahallesi'nde 544, Şeyhler Mahallesi'nde 873, Akçakoca Mahallesi'nde 23 ve Rumlar Mahallesi'nde 13 Ermeni erkek nüfus yaşamaktadır.¹⁹ Bu nüfus sayımlarında sadece erkek nüfus kaydedildiğinden, bir hanede yaşayan tüm bireylerin kaydedildiği 1885 sayımına kadar nüfusu tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Ancak, 19. yüzyıl sonlarına ait "Salnamelerde" Osmanlı Devleti'nde kadın ve erkek nüfusun hemen hemen eşit olduğu dikkate alınır, nüfus defterlerindeki erkek nüfusun iki ile çarpılmasıyla tahmini toplam nüfusa ulaşılabilir.²⁰ Şekil 5'teki tabloda verilen rakamların iki ile çarpımı bize kentin 1830 yılı itibarıyla 5348 Müslüman nüfusuna sahip olduğunu göstermektedir.²¹

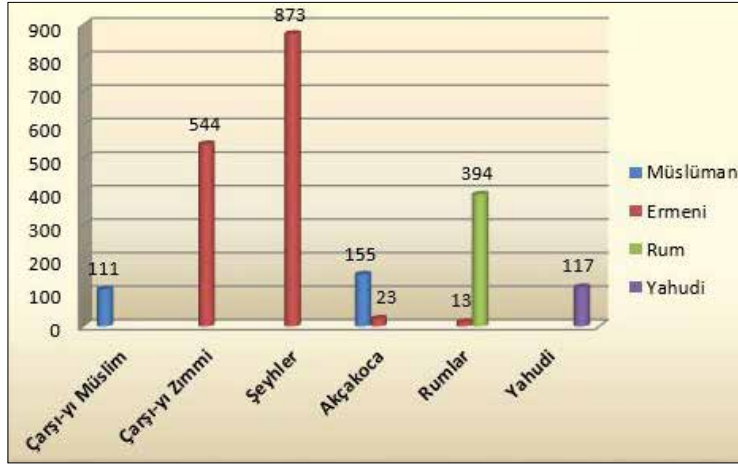
17 *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı Ve Türk Vakıfları)*, s. 81.

18 Meral Akşener, *İzmit Şer'iyye Sicili (1805- 1814)*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1992, s. 35.

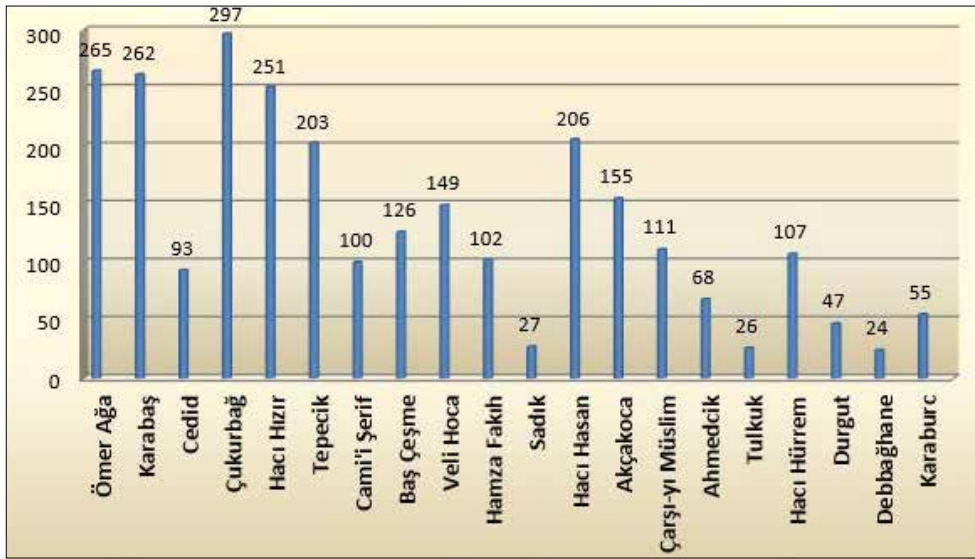
19 BOA.NFS. Defter No: 590, s. 1-43.

20 Alan Duben- Cem Behar, *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık (1880-1940)*, İletişim Yay. İstanbul 1998, s. 25-26.

21 BOA.NFS. Defter No: 583, s. 1-28.

Şekil 4: 1830-1831 yılları itibariyle kentteki gayrimüslim erkek nüfus ve yaşadığı mahalleler.

Şekil 5: 1830 yılında İzmit'te Müslüman nüfusun yaşadığı mahalleler ve erkek nüfusu.

1831 tarihli nüfus sayımında İzmit'te bir Müslüman mahallede (Akçakoca) ve Rum Mahallesi'nde az sayıda da olsa Ermeni ikamet etmektedir. Akçakoca Mahallesi Ermenilerin yaşadığı mahallenin kuzey sınırında Rum Mahallesi ise güney sınırında yer almaktaydı. Osmanlı kentlerinde mahalleler birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmadığından farklı etnik ve dinî kimlikler aynı mahalle dâhilinde yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. 10 yıl sonra hazırlanmış başka bir nüfus defterinde ise Akçakoca ve Rum mahallelerindeki Ermeni nüfus kaydedilmemiştir. Bu durum bu mahallelerde oturan Ermenilerin ya taşınmış olmalarından ya da Ermeni nüfusun yaşadığı Şeyhler veya Çarşı-yı Zimmi mahalleleri nüfusuna dâhil edilmiş olmalarından kaynaklanabilir. 1841 tarihli bu defterde Çarşı-yı Zimmi Mahallesi'nde 201 hanede 539 ve Şeyhler Mahallesi'nde 272 hanede 796 erkek nüfus olmak üzere toplam 1335 Ermeni erkek nüfus yer almaktadır.²²

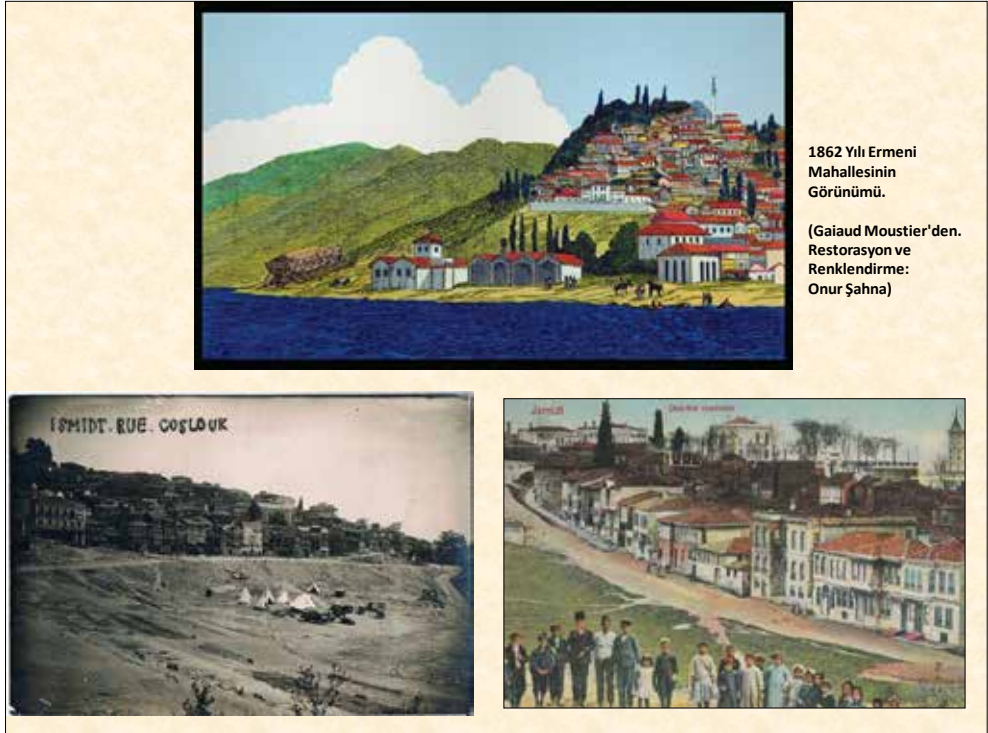
Nüfus defterlerinde Müslüman-gayrimüslim fark etmeksizin şahıslar sakal, saç rengi, boy gibi belirleyici unsurların yanı sıra aile adları, meslekleri ve baba adlarıyla birlikte kaydedilmiştir. Yüzyıllardır bir arada yaşamının getirdiği bir sonuç olarak Ermenilerin kullandığı aile adları, Telliöğlü, Çakıroğlü, Şekeroğlü, Lazoğlü, Karaoğlanoğlü, Kocabıyıköğlü, Beyazoğlü, Şişmanoğlü, Karacaoğlü, Tepegözoğlü, Korkmazoğlü, Keleşoğlü, Garipoğlü, Boduroğlü, Aydınoğlü, Sarioğlü örneklerinde olduğu gibi Türkçe lakaplardan oluşmaktaydı.

²² BOA.NFS, Defter No: 626, s. 1-31.

İncelenen defterlerde Ermenilerce kullanılan lakapların tamamına yakını Türkçe sıfatlardan oluşmaktadır. Bunların yanı sıra Kavurmacioğlu, Gemicioğlu, Boyacioğlu, Kazazoğlu, Çerçioğlu gibi birçok lakap kişinin ya da babasının dedesinin yaptığı işe göre toplum tarafından verilmiştir. Ermeniler ve Müslümanlar arasında Telloğlu, Lazoğlu, Şismanoğlu gibi aile adı belirten ortak lakapların kullanılmış olması dikkat çekici bir noktadır. Kent merkezinde yaşayan Ermenilerin aksine İzmit kazasına bağlı Ermeni köylerinde Türkçe lakapların kullanımı yok denecek kadar azdır. Çünkü Ermeni köyleri nüfus itibarıyla daha kapalı bir yapı oluşturduğundan şehir merkezindeki gibi Müslümanlarla iç içe ortak bir yaşamı paylaşmıyorlardı.

19. yüzyılın sonlarına doğru kentin nüfus yapısına dönecek olursak bu döneme dair daha kesin veriler gündeme gelmektedir. İzmit Ermeni Ruhani Reisliği'nin 1885, 1886 ve 1890 yılı nüfus sayımı sonuçlarını aktaran Kasabyan'a göre İzmit'te 667 hanede 1900 erkek ve 1874 kadın olmak üzere toplam 3774 Ermeni yaşamaktadır.²³ İzmit Mutasarrıfı Kazım'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Mart 1899 tarihli yazıda İzmit'te 686 Ermeni hanesinde 1900 erkek nüfusunun yer aldığı ifade edilmektedir.²⁴ Bu da bize Kasabyan'ın verilerinin güvenilirliği açısından bir örnek teşkil etmektedir.

1914 tarihli İzmit'in mahallelerini gösteren çizimde de 600 hanede 3500 Ermeni nüfusunun yaşadığı bir Ermeni Mahallesi bulunmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın olumsuz koşulları içerisinde 1915 yılında uygulanmak zorunda kalınan tehcir kararı sonrası Ermeni Mahallesi yerine Talatbey ve Mazharbey adıyla ikiye ayrı mahalle oluşturulmuş ve daha sonra burası Kozluk adını almıştır.²⁵

Şekil 6: Ermeni nüfusun yaşadığı Kozluk Semtinden Görünüm.

23 Minas K. Kasabyan, *Hayeri Nigomitiy Kavarin Meç*, s. 241.

24 BOA.DH.TMIK.M, Dosya No: 69, Gömlek No:9.

25 *İzmit Analitik Etütleri*, İller Bankası Yay, Ankara 1970, s. 8.

Şekil 7: 1914 Yılında İzmit'in Mahalleleri.

İzmit'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hayatında Ermeniler

İzmit şehri, Roma ve Bizans dönemlerinden itibaren işlek bir limana sahip olması ve Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan önemli yolların geçtiği bir bölgede bulunması dolayısıyla ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir kent idi. Meşhur seyyah Evliya Çelebi, 1640 yılının İzmit'ine dair gözlemlerini aktarırken şehrin mamur ve bakımlı büyük bir şehir olduğunu, sayısız tüccarın bulunduğu kentin çarşısında 1.100 adet sanat ailesi (ehl-i hıref) dükkânının yer aldığını, şehir iskelesinin büyük bir liman olduğunu, hanlardan başka iskele başında sayıları iki yüzü bulan kereste ve eşya depolarının var olduğunu ve tüccar hanlarında bütün kıymetli malları bulmanın mümkün olduğunu aktarmıştır.²⁶

1677 yılında, Guillaume Grelot ise oldukça büyük ve kalabalık olan kentte Rum, Ermeni, Yahudi ve Türklerden oluşan 30 bin kişinin yaşadığını ve nüfusun tamamının kente büyük bir canlılık katan ipek, pamuk, yün, kumaş, meyve, çanak, çömlek, cam, vb. ticareti ile geçimini sağladığını belirtmiştir.²⁷

Seyyahların dikkatini çeken kentin ticari canlılığı ve meslekî çeşitlilik Osmanlı belgelerinde de görülmektedir. İzmit'te faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârlar ile ticari hayatın detayları bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. 18. yüzyılda İzmit kentinin ticari hayatına ve kentteki esnaf guruplarına dair Osmanlı arşivlerinde yer alan belgelerde Ermenilere ait kayıtlara rastlanmaktadır. 1722 yılında İzmit'te ki "Şem'-i Asel (Balmumu)" imalathanesinin İzmitli bir Ermeni tarafından kiralanmış ve işletilmekte olduğu görülmektedir.²⁸ 1763 tarihli bir kayda göre İzmit'te Boyahanede çalışan Ermeni ustalarından bazıları işlerini terk edip kanunlara aykırı olarak başka boyahaneler açarak kumaş, iplik vs. boyamaları boyacı esnafının şikâyetine neden olmuştur.²⁹ Yine 19. yüzyılın başlarında, sinir ve bağırsaktan

26 Zekeriya Kurşun, vd., *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, s. 39. Yücel Özkaya, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu'daki şehirlerin Ev, Mahalle Sayısı ve Ticaretleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4, 1988, s.253-282.

27 F.Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Yay., Kocaeli 2008, s. 49.

28 BOA.MAD, Defter No: 9910, s. 256.

29 BOA.C.İKT, Dosya No: 4, Gömlek No: 177.

yapılan ve ok ve çalgıların bir kısmında kullanılan tellerin imal edildiği kirışhanenin Mardiros oğlu Gürciyan adındaki bir Ermeni tarafında işletildiği görülmektedir. Sarayın sınırları dâhilinde yer alan ve daha önceleri babası Mardiros tarafında işletilen kirışhaneyi 1790 yılından itibaren de oğlu Gürciyan işletmeye devam etmiştir.³⁰ 1797 tarihli bir hükümde Şeyhler Mahallesi'nde ikamet eden Taşçı Agop'un Ömer Ağa Mezarlığı karşısında bir taşçı dükkânına sahip olduğu görülüyor.³¹

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ticari ilişkiler çok canlı idi. Aralarında ev, dükkân gibi gayrimenkul alım satımları, kira sözleşmeleri gibi ticari faaliyetler mevcuttu. Bir Müslüman'ın, Ermenilerin yoğun olduğu bir mahalle ya da köyden gayrimenkul veya arazi satın aldığı gibi bir Ermeni'nin de Müslümanlara ait hane, dükkân veya arazileri satın aldığı belgelerde sıklıkla görülmektedir.

Buna dair bir örneğe İzmit ayanından Surre-i Humayun Emine iken Medine'de vefat eden Divzade Hacı Mustafa Ağanın muhallefatında rastlamaktayız. Muhallefat kaydında, Mustafa Ağa'nın Ermeni mahallesinde ve nüfusunun tamamı Ermenilerden oluşan Yuvacık ve Döngel köylerinde ev, dükkân, değirmen ve çeşitli vasıflarda arazi sahibi olduğu ve bunlardan kira geliri elde ettiği görülmektedir.³²

Evliya Çelebi'nin belki biraz abartılı ifade ettiği İzmit'teki esnaf çeşitliliği ve ticari canlılık 19. yüzyıl belgelerinde de kendini göstermektedir. 1840 tarihli bir belgede "*İzmit kazası ahalisinin ekseri sanat ve ticaretle me'luf olduklarından...*" ifadesiyle kentin nüfusunun çoğunluğunun ticaret ve sanatla uğraştığına dikkat çekilmiştir.³³ Seyahatnamelerde canlı bir ekonomik hayatın ve çok çeşitli esnaf gruplarının var olduğu belirtilen İzmit'in sosyal ve ekonomik yapısına dair özellikle 1830 ve 1840 yıllarında hazırlanmış nüfus defterleri ile 1844 yılında hazırlanmış temettuat defterleri zengin içerikler sunmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı devletinde 1830 yılında askerî potansiyelin tespiti ve vergi tahsilinin düzenlenmesi amacıyla Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusun sayımı gerçekleştirmiştir. Bu sayımda şahısların baba ismi, sülale ismi, boy ve sakal rengi gibi eşkâlini belirleyici ifadelerle birlikte meslekleri de kaydedilmiştir. 7 Cemazievvel 1246 (24 Ekim 1830) tarihli İzmit kazası Müslüman nüfus defterinde "Kısa boylu, kır sakallı Nalbant Ahmed", örneğinde olduğu gibi şahsın mesleği isminden önce kaydedildiği gibi "Uzun boylu kara sakallı Bıçkıcı Uzun Ahmed oğlu seyyid Hüseyin" kaydında olduğu gibi baba adı ve babasının mesleği bir arada kaydedilmiştir. Sülale isimlerinin de yoğun olarak kaydedildiği defterde "Orta boylu kumral sakallı Kalyoncuoğlu Gemici Ali" örneğinde olduğu gibi, "*kaymakçoğlu, odacıoğlu, kutucuoğlu, debbağoğlu, tarakçoğlu, bostancıoğlu vd.*" gibi sülale isimleri İzmit'teki meslek çeşitliliğine dair ipuçları oluşturmaktadır.

H.1247 (M.1831) tarihli İzmit kazası gayrimüslim nüfus defterinde de isimler "Abacı Mihitar veled-i Danyel" örneğinde olduğu gibi meslek belirtilerek veya "Kavurmacıoğlu Artin veled-i Ohannes" örneğinde olduğu gibi meslek adı taşıyan sülale isimleriyle kaydedilmiştir. Her iki defterde kaydedilen nüfusun zanaat ve ticaretle ilgili meslek dallarına göre dağılımı ise şu şekildedir:

30 A. Nezih Galitekin, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde Bir Eşraf Ailesi Soydanlar*, İstanbul 2011, s. 224-225. Anadolu Ahkam Defteri'ndeki bu hüküm eksik olduğundan tarih bulunmamaktadır. Ancak sayfadaki diğer hükümlerin tarihi dikkate alınarak bununda H.1224 tarihli olduğu kabul edilmiştir. BOA.A.DVNS.AHKA, Defter No: 147, s. 19-20.

31 BOA.A.DVNS.AHKA, Defter No: 116, s. 113.

32 BOA.D.BŞM, Defter No: 3398, Defter No: 3400.

33 BOA.C.ML. Dosya No: 320, Gömlek No: 13193.

	TÜRK	ERMENİ	RUM	YAHUDİ
Abacı		12		
Ambarcı	1			
Arabacı	3		6	
Aşçı	1	7		
Attar	5	12	2	1
Bakırcı				
Bakkal	22	18	8	1
Baklacı	1			
Balıkçı	2	11	2	1
Bargirci	25	3		
Bazarbaşı	1			
Berber	28	10		
Bezrci	3		1	
Bıçakçı	1	3		
Bıçkıcı	10			
Bostancı	2	14		
Bostancı Hizmetkarı		1		
Boyacı		5	3	
Bozacı			1	
Börekçi	1			
Bükücü		1		
Camcı	1	1		
Canbaz	1			
Cezzar	1			
Çamaşırıcı	2			
Çapaçı	45	7	1	
Çıkrıkçı	10			
Ciğerci				1
Çilingir		7		
Çizmeci	1	1		
Çoban	2	1		
Çömlekçi		3	1	
Çöpçü		3		
Çubukçu	3			
Çukadar	2	1		1
Debbağ	27	21		
Debbağ Çırağı	1			
Değirmenci	3		3	
Dellal	13			
Demirci	5	2		
Deveci		1		
Dikici		10		
Dikici çırağı		1		
Doğramacı		2		

Dolapçı	2			
Duhancı	9	7	3	
Dürger	6	7	3	
Eğeci	3			
Ekmekçi	4	2	11	
Ekmekçi çirağı			1	
Enfiyeci		1		
Eskici	10	10		
Fenerci	1			
Fıçıcı			4	
Fındıkçı	1			
Françalacı			1	
Gavas	8			
Gavas Hizmetkarı	1			
Gemici	42	24	7	
Hallaç	1	1		
Hamal	22			
Hamamcı	3			
Han Odabaşı		1		
Hancı	11			
Hattat	1			
Hazinedar	1			
Hekim				2
Helvacı	3			
Hizmetkar	33			
Hoca	1			
İğci	3			
Kadayıfçı	1	1		
Kahveci	11	2		
Kalafatçı	6			
Kalaycı	8	4		
Kalyoncu	1			
Kantarıcı	1		2	
Kapamacı		1		
Kasabbaşı	1			
Kasap	5		7	
Kaşıklı	1	1		
Kayıkçı		2		
Kazaz		1		
Keçeci	11			
Kıncı	3			
Kıyıcı		2		
Kileci			1	
Kiremitçi			3	
Kirişçi	1			

Kolcu	4			
Kömürcü	23	2		
Kömürcü Hizmetkarı	2			
Kuru Kahveci	1			
Kutucu	5			
Kuyumcu		3	1	
Kürkçü		4		
Leblebici	4			
Limoncu	1			
Lokmacı	1			
Mahkeme Katibi	1			
Mahzenci	23			
Mahzenci Hizmetkarı	3			
Manav	1			
Mandıracı	1			
Marangoz	1		4	
Mekteb hocası			1	
Meyhaneci		7	9	
Muhallebeci	1			
Muhzır	6			
Mumcu		1		
Muytab	7	4		
Nalbant	24	1	1	
Nalbant Çırağı	3			
Nalbur	11			
Nalbur Hizmetkarı	2			
Nalçacı		1		
Nalçacı çırağı		1		
Natır	6			
Pabuççu		13		
Pabuççu çırağı		1		
Piyadeci	1	8		
Reis	21			
Rençber	7	3		
Saatçi	2	1		
Saka	3			
Salepçi	1			
Sandalcı	1			
Saraç	9			
Semerci	8			
Sepetçi	2			
Seraydar		4	1	
Siğirtmaç	1			
Sıvacı	1	4		

Simitçi	2		3	
Somuncu	1			
Suyolcu	5			
Süpürgeci	1			
Şerbetçi	2	1		
Tabib	1		2	
Tamburacı		1		
Taşçı	1	2		
Tekerci	1			
Tellak(Dellak)	7	15		
Tenekeci				1
Tersane Katibi	1			
Terzi	3	26		
Terzi çırağı		1		
Tuzlacı	6			
Tüfekçi	9			
Tüfekçi Hizmetkârı	1			
Tönbekçi	1			
Ulak	1			
Urgancı	1			
Üstübcü	2		1	
Yazıcı	1			
Yemenici	3	6	1	
Yorgancı		1		
Yumurtacı	1			

Nüfus defterlerinin yanı sıra İzmit kentinin Ermeni nüfusunun hangi mesleklerle uğraştığına dair diğer önemli bir kaynak 1841 tarihli “vergi tevzii defteri”dir. Tanzimat’ın Osmanlı vergi sisteminde yaptığı en büyük değişikliklerden biri, öteden beri varlığını sürdüren örfi vergilerin tamamıyla kaldırılarak, yerine tek bir verginin, “ancemaatin” verginin getirilişidir. Bu verginin tevzii zamanı geldiğinde kaza meclislerinde ayrı ayrı pusulalar düzenlenerek köy ve mahallelere toplam vergi borçları bildirilirdi. Her mahallenin vergi pusulası geldiğinde imam ve muhtarlar veya Hıristiyan köy ve mahallelerde papaz ve muhtarlar, vergi mükelleflerinin isimlerini ve “*komşuca ve kemal-i hakkaniyet üzere*” paylarına düşen vergi miktarını bir deftere kaydederlerdi.³⁴

İzmit şehrinde mevcut Ermenilerin, “1257 [1841/1842] senesi tevziatının Kocabaşı ve Çorbacı ve cümlelerin ma’rifetiyle tevzii ve taksim” olunduğu defterde vergi mükellefi 395 Ermeni’nin isimleriyle birlikte kaydedilen zanaat ve ticaretle ilgili meslek dalları şunlardır:³⁵

Meslek	Kişi Sayısı	Meslek	Kişi Sayısı	Meslek	Kişi Sayısı
Abacı	7	Demirci	1	Meyhaneci	3
Aşçı	5	Deveci	1	Mumcu	1
Attar	7	Dikici	2	Mutaf	3
Bakkal	15	Doğramacı	2	Muytab	1
Balacı	1	Dolmacı	1	Nalbant	1
Balıkçı	10	Duhancı	8	Olukcu	1
Bargirci	1	Dülger	8	Pabuççu	10

34 Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 100.

35 BOA.ML.VRD. Defter No: 608.

Berber	8	Ekmekçi	1	Piyadeci	12
Bıçakçı	3	Enfiyeci	1	Reis	1
Bostancı	17	Eskici	5	Saatçi	1
Boyacı	1	Gemici	8	Sıvacı	1
Bükücü	1	Kahveci	1	Şerbetçi	4
Çalgıcı	1	Kalaycı	4	Tanbureci	1
Çapacı	6	Kasap	1	Taşçı	1
Çilingir	5	Kayıkcı	7	Tellal (Dellal)	3
Çöbçü	2	Kemençeçi	1	Terzi	10
Çömlekcı	3	Kuyumcu	1	Tülbendci	1
Değirmenci	1	Kürkçü	2	Yemenici	3

1807 yılının İzmit'ine dair gözlemlerini aktaran Adrien Dupré, çarşıları büyük ve güzel olan kentte, ipek, keten ve pamuklu kumaş ticaretinin öne çıktığını ifade eder. 1843 yılında ise Charles Texier İzmit'in başlıca ticaretinin, kereste ile tuz olduğunu, Ermenilerin ise İstanbul'a ihraç edilen deri işiyle meşgul olduklarını belirtmiştir.³⁶ Yukarıdaki her iki tabloda Dupre'nin ve Texier'in gözlemlerini doğrular niteliktedir. Buna göre İzmit'te dokuma ve deri iş kolunda, abacı (yünden dokunmuş bir çeşit kaba ve kalınca kumaş), kazaz (ipekçi), dikici, boyacı, hallaç (yatak, yorgan ve yastıklarda kullanılan pamuk ve yünü bir yay veya tokmak yardımıyla kabartan kimse), kazaz, keçeci, kıyıcı, kürkçü, muytab (kıl dokumacı), saraç, terzi, çıkırıkçı, yemenici, yorgancı, üstübücü, semerci, pabuçcu, debbağ ve çizmeciler yer almaktadır. Bunlar içerisinde abacı boyacı, dikici, kazaz, kürkçü, yorgancı, pabuççuların tamamı Ermeni esnaftan oluşmaktaydı.

Sebze ve meyve yetiştiricisi olan bostancıların büyük bir kısmı Ermeni'dir. Buna karşın büyük ihtimalle bu bostanlarda hizmet veren çapacıların ise çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktadır. Bostanlardaki sebze üretimi kentin tüketimine yönelik olduğu gibi İstanbul'a da gönderilmekteydi. İzmit Sancağı, İstanbul'un sebze ve meyve ihtiyacının temininde önemli bir yere sahipti.³⁷ Kentte hizmetkârların tamamı Müslüman'dır ve ekonomik seviyesi yüksek olan Müslüman evlerinde görev yapmaktadırlar.

Osmanlı'da Müslüman ve gayrimüslimlerin kasapları ayrı tutulmuştur. İzmit'te de Müslüman, Ermeni ve Rum kasaplar bulunmaktaydı. Koyun ve sığır eti satışı hem dükkânlarda, hem seyyar kasaplar tarafından sokaklarda gerçekleştirildiğinden defterlerde yer alan kasapların seyyar mı yoksa dükkân sahibimi olduğuna dair bilgi yer almamaktadır.³⁸

İzmit'e halkın ihtiyacı olan gıda maddelerini imal eden ve yahut satışını yapan esnaf grubu ekmekçi, simitçi, attar, helvacı ve leblebicilerdir. Temel gıda maddesi ekmeği imal eden ekmekçilerin (fırıncı) çoğunluğunu ise Rumlar oluşturmaktadır.

Bakkal esnafı şehrin toplumsal yapısıyla paralel sayıda Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Müslüman gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin bakkal esnafları şehrin her bölgesinde dükkân açabilmekteydi. Örneğin Ermeni Mahallesi ahalisinden ve bakkal esnafından Yorgancı oğlu Ohannes'in, Tersane Caddesinde Acı Çeşme bitişiğinde bulunan bakkalının bir tarafında Telgraf muhabere memuru Ruhi Bey Oteli bulunmaktaydı.³⁹

İncelediğimiz nüfus defterlerinde yalnızca Ermeniler tarafından yapılan iş kolları arasında abacı, boyacı, çömlekcı, aşçı, çöbçü, doğramacı, çilingir, deveci, dikici, kapamacı, kayıkçı,

36 F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Koçaeli ve Çevresi*, s.109, 180.

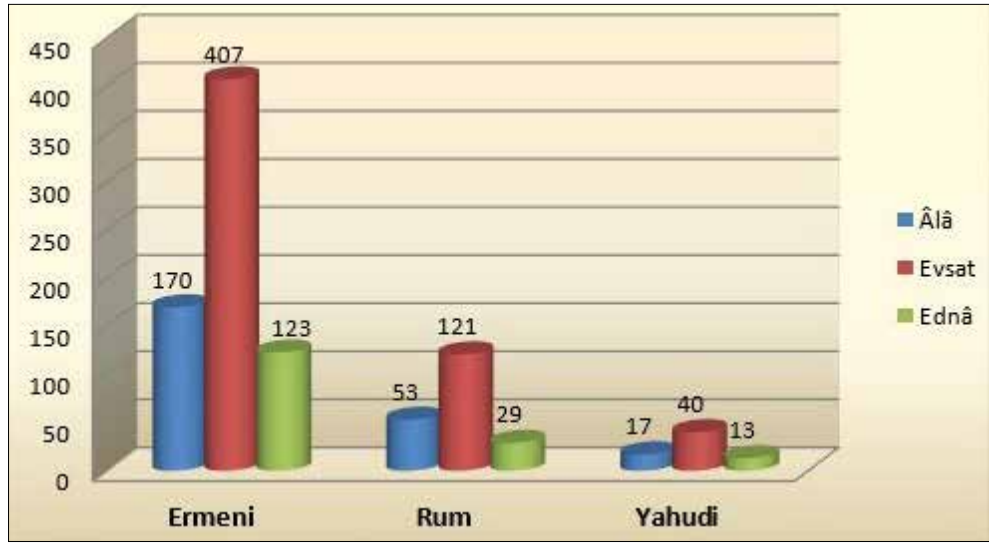
37 Şemsettin Sami, *Kamusül- A'lam*, C.2, İstanbul 1316, s. 848.

38 M. Ebru Zeren, Gözde Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", *Acta Turcica*, Yıl III, Sayı 2, Temmuz 2011, s. 56.

39 BOA.MŞH.ŞSC, Defter No: 1461 (5444), no: 366.

kuyumcu, kürkçü, nalçacı, pabuççu, yorgancılar yer almaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu ayırım süreklilik arz etmemektedir. İlerleyen yıllarda bu meslek kollarında da Müslüman esnafın faaliyetleri görülmektedir. İzmit'te olduğu gibi Osmanlı kentlerinde aynı çarşıdan alışveriş yapan Müslüman ve gayrimüslimler ekonomik hayatta da komşuluk ilişkilerini sürdürmüşler ve farklı etnik ve dinsel kimliklerin bir arada yaşamasına örnek oluşturmuştur.

İzmit mahallelerinde yaşayan Ermenilerin gelir sağladıkları iş kolları belirtildikten sonra ekonomik güçlerini yansıtmaları açısından ödedikleri cizye vergilerinin oranları incelenecektir. Gayrimüslim Osmanlı tebaası, bir baş vergisi olan cizye ödemekteydiler. Cizye mükellefleri "âlâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmakta idi.⁴⁰ 1831 yılı itibarıyla İzmit mahallelerinde cizye yükümlüsü Ermenilerin 170'i zengin, 407'si orta halli ve 123'ü fakir grupta oldukları ödedikleri vergiden anlaşılmaktadır. Cizye vergisine göre kentin gayrimüslimlerin %50'sinden fazlasının ekonomik seviyeleri orta halliydi.⁴¹

Şekil 8: Cizye vergisine göre nüfusun dağılımı.

İzmit'in toplumsal yapısında Ermenilerin ekonomik seviyelerinin tespitinde cizye vergisinin yanı sıra Tanzimat Fermanıyla birlikte hayata geçirilen yeni bir vergi sisteminin "ancemaatın verginin" uygulanması önemli veriler sunmaktadır. Tanzimat'ın Osmanlı vergi sisteminde yaptığı en büyük değişikliklerden biri, öteden beri varlığını sürdüren örfi vergilerin tamamıyla kaldırılarak, yerine tek bir verginin, getirilişidir. Böylece ödeme gücü dikkate alınmaksızın erkek nüfus üzerine yüklenen baş vergisi sayılabilecek pek çok örfi vergiden, herkesin ticaret ve kazancı az çok gözetilerek tevzi edilen oldukça genel bir vergiye geçilmiş oluyordu. 1840 yılından itibaren uygulanan bu verginin tevzi edilecek toplam tutarını tespitinde, kaldırılan örfi vergilerin toplamı esas alındı.

Başlangıçta muhassıllar, her köy ve mahalle için mükelleflerin nüfus ve mali güçlerine göre ayrı ayrı düzenlenen defterleri alarak İstanbul'a götürüyorlardı. Muhassılların getirdikleri defterler Maliye Nezareti'nde incelendikten sonra Meclis-i Vâlâ'da görüşülüp, padişah iradesiyle onaylanıyor ve sonra her eyalete emirnameler gönderilerek tevzi edilecek vergi tutarları bildiriliyordu.

Her sene verginin tevzii zamanı geldiğinde, kaza meclislerinde ayrı ayrı pusulalar düzenlenerek köy ve mahallelere toplam vergi borçları bildirilirdi. Her mahalle ve köyün

40 Halil İnalçık, Osmanlılar'da Cizye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s.45-48.

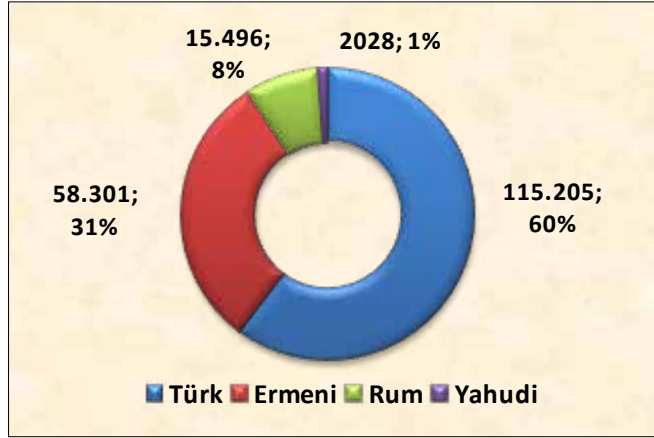
41 BOA.NFS, Defter No: 1182, s. 1-16.

vergi pusulası geldiğinde imam ve muhtarlar veya Hıristiyan köy ve mahallelerde papaz ve muhtarlar, önce tüm evlerin numarasıyla sahiplerinin isimlerini bir deftere yazırlar. Sonra o köy veya mahallede ahaliden gereken diğer kimselerle beraber toplanarak kaza meclisinden gelen vergi pusulasında yazılı olan tutarı “komşuca ve kemal-i hakkaniyet üzere” herkesin mali gücüne göre ve “hoşnudi-i umumi” ile aralarında paylaşırıp, herkesin payına düşen vergi defterdeki ismi altına kaydedilir. Yoksul olmaları nedeniyle vergi tarh edilmeyecek kimseler de defterde belirtilir. Kayıt tamamlanınca muhtar, imam ve papaz ile ahaliden güvenilir kişiler defterin altını mühürlar; muhtar ile ahaliden güvenilir bir iki kişi bu defteri alıp kaza meclisine götürür.⁴²

Tanzimat dönemiyle birlikte uygulamaya konulan bu yeni vergi sistemine göre İzmit'teki 23 mahallenin 1840-1841 dönemine ait toplam vergi yükü 191.030 kuruştur. Bunun içinde 20 Müslüman mahallesinin vergisi 115.205 kuruş ve Ermeni mahallesindeki ise 58.301 kuruş olarak yer almaktadır.⁴³ Bu defterde mahallelerin nüfusuna dair bilgi yer almaz. Ancak 1841 (H.1257) yılına ait nüfus defterinde Ermenilerin ikamet ettiği Çarşı-yı Zimmi ve Şeyhler mahallelerinin çocuk ve yetişkinlerden oluşan toplam erkek nüfusu 473 hanede 1335 kişi olduğunu ifade etmiştik.⁴⁴ 1841 tarihli Müslüman nüfus defterinde ise İzmit'te 20 Müslüman mahallesinde 1380 hanede 2477 erkek nüfus kayıtlıdır.⁴⁵

İzmit Ermenilerine bildirilen 58.301 kuruşluk vergi borcu aynı yıl, Kocabaş, Çorbacı ve cümlelerin muvafakatiyle tevzi ve taksim olunmuştur. Daha sonra her bir vergi mükellefinin, baba ismi, mesleği yazıldıktan sonra ekonomik durumu göz önüne alınarak tespit edilen vergi miktarı deftere kaydedilmiştir. Bu defterlere göre İzmit şehrinde ikamet eden Ermenilerin vergi dağılımı şöyledir:⁴⁶

Şekil 9: İzmit'in Müslüman ve Gayrimüslim mahallelerinden talep edilen 1840 yılı vergi oranları (kuruş).

	70 Kuruş	100-150 Kuruş Arası	200-300 Kuruş Arası	300-400 Kuruş Arası	400-500 Kuruş Arası	500-600 Kuruş Arası	600 Kuruş Üstü
Vergi Mükellefi Sayısı	199	80	79	17	9	10	1
Toplam	395						

Şekil 9: İzmit şehrinde ikamet eden Ermenilerden talep olunan 1840 yılı vergisinin taksimi.

42 Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 105.

43 BOA.ML.VRD, Defter No: 445.

44 BOA.NFS, Defter No:626.

45 BOA.NFS, Defter No:624.

46 BOA.ML.VRD, Defter No: 608.

Ermeni nüfusun vergi oranlarını Müslüman halkın vergi oranlarıyla karşılaştırmak için 1844 yılında hazırlanan temettuat defterlerine bakmak gerekir. Bu defterlere göre İzmit'te 17 mahalle yer almaktadır. Ancak bu tarihlerde İzmit'in mahalleleri arasında *Sadık ve Debbağhane* adlı iki mahallenin daha varlığı nüfus defterlerinde tespit edilebilmektedir. Okuyan tarafından bu defterler üzerine yapılan çalışmada 17 mahallede toplam 1064 hanenin kaydedildiği görülmektedir.⁴⁷ Buna temettuat defterleri bulunmayan ancak 1841 tarihli nüfus defterinde yer alan *Sadık ve Debbağhane* adlı iki mahallenin yaklaşık 30 hanesi de eklendiğinde 1090 haneyi bulan bir nüfus karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸

Yine bu deftere göre 17 mahalledeki 1064 hane nüfusun ödediği toplam "vergi-yi mahsusası" 127.358 kuruştur. Temettuat defterinde vergi mükelleflerinin sene-i sabıkada ödediği vergi miktarı değerlendirildiğinde şöyle bir tablo oluşmaktadır.

Ödenen Vergi Miktarı	50 Kuruştan az	50-100 Kuruş	100-150 Kuruş	150-200 Kuruş	200-250 Kuruş	250-300 Kuruş	300-350 Kuruş	350-400 Kuruş	400 Kuruş üzeri
Vergi Mükellefi Sayısı	54	540	161	116	35	37	15	21	25
Toplam	1004								

Bu tabloda da görüldüğü üzere vergi dağılımında nüfusun büyük bir kısmı 100 kuruşun altında vergi ödemektedir. Yukarıda gördüğümüz üzere Ermeni toplumunun da vergi dağılımında çoğunluğun 100 kuruş altında vergi ödediğini görüyoruz. Bu verilere göre Tanzimat dönemi vergi eşitliği ilkesinin İzmit kenti özelinde uygulandığı ve gayrimüslimlere Müslümanlardan daha fazla vergi yükü yüklenmediği görülmektedir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında. 1895 yılında yazılmış bir coğrafya kitabında İzmit, ipek fabrikalarının mevcut olduğu kentin Avrupa'nın koza pazarı ad olunduğu, ihracat ürünlerinin tuz, soğan, kereste, yumurta, armut ve kaymaktan oluştuğu ifade edilmiştir.⁴⁹

İslâm medeniyetindeki şehir geleneğinin hâkim olduğu Osmanlı şehirlerinde de şehrin merkezinde çarşı (bedesten) yer alırdı. Alış verişi merkezi olan çarşıda değişik esnaf grubuna ait dükkânlar, yani iş yerleri bulunurdu. Çarşının hemen yanı başında haftanın belli günlerinde halkın alış verişini yaptığı pazar kurulurdu.

XVI. yüzyıl kayıtlarında İzmit'in Akçakoca ve Orhan mahallelerinin bulunduğu semte "Yukarıpazar" denilmesinden burada kentin hafta pazarının kurulduğu anlaşılıyor.⁵⁰ Pazarın kurulduğu bölge Ermeni nüfusunun yaşadığı mahallelerin bitişiğinde yer alıyordu. Osmanlı resmî kayıtlarında İzmit'in ticari hayatında Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerin çeşitli meslekleri icra ettiğine dair yüzlerce örnek mevcuttur. *1915 Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler adlı eserde*, "kente hâkim antik akrapolün eteğinde yer alan pazar yeri, neredeyse yalnızca Ermeni ve Rum tüccar ve zanaatkârların elindeydi" ifadesiyle kentin ticaretinin tamamıyla gayrimüslimlerin elinde olduğu algısı yaratılmak istenmiştir.⁵¹ Böyle iddialı bir ifadenin mutlaka, kaynaklarının gösterilmesi gerekirken maalesef ki bu iddiayı doğrulayacak bir örnek dahi verilmemiştir.

İzmit Ermenileri yukarıda ifade edildiği gibi kentin ticari hayatının egemen unsuru değil ticari hayatın aktif birer aktörleriydi. İzmit kentinin ticari hayatında faaliyette bulunan birçok Ermeni esnafa dair arşiv kayıtlarında belgeler bulunmaktadır. 16. yüzyılda kentin

47 Tuğba Okuyan, *İzmit Temettuat Defterleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2004, s. 19.

48 Sadık ve Debbağhane mahalleleri için bkz. BOA.NFS, Defter No:623, s. 44, 66.

49 Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Zirai, Sınai ve Tüccari*, İstanbul 1311, s. 76.

50 A. Nezih Galitekin, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde Bir Eşraf Ailesi Soydanlar*, s. 208.

51 Raymond H.Kevorkian, Paul B.Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*, Aras Yay. İstanbul, 2012, s. 128.

kuzeyinden geçen Bağdat Yolu ve kentteki deniz bağlantılı ticari faaliyetleri, kentte han ve kervansaray sayısını arttırmış, sahille Bağdat Yolu arasında doğu-batı yönünde gelişen ticaret bölgesi, *Hanlariçi* olarak adlandırılmıştır.⁵² 1864 yılına gelindiğinde şehirde her hafta Cuma günü Baş tarafında bulunan *Yukarı Çarşı* denilen mahalde bir pazar kurulması kararlaştırılmıştır. Pazar kurulması kararını içeren yazıda İzmit'in bir iskeleye sahip büyükçe bir şehir olduğu ve bu şehre bağlı büyük köylerin ve kasabaların bulunduğu vurgu yapılmıştır.⁵³ Hanlariçi olarak adlandırılan semtteki ticari hayatın canlılığı daha önceleri şehrin batısında "*Yukarıpazar*" semtinde kurulan pazarın doğu bölgesine taşınmasında etkili olmuştur.

İzmit'te sahile paralel yeni açılan İstanbul-Ankara yolu üzerinde inşa edilen antrepo binaları, halkevinden Pertev Paşa Camii'ne kadar uzanan alanda *Adalar Çarşısı* ve *Buğday Meydanı* adıyla iki ayrı çarşı oluşturmuştur. Bunlardan Halkevi çevresindekiler Adalar Çarşısı, doğudaki Buğday Meydanı'dır. Adalar Çarşısının doğusunda günümüzdeki adı Şahabettin Bilgesu olan eski Ankara Caddesi ve bu caddeye bağlanan sokaklar üzerinde hala varlığını koruyan Ermeni esnaflar tarafından inşa edilmiş antrepolar mevcuttur. Bu işyerlerinden günümüze bir kaç ulaşabilmiştir. Bu işyerlerine ait kitabelerden birinde Ermenice "Allah Korusun, Kevork Acemyan Deposu inşa edildi 1873'de" yazılıdır. Diğerinin giriş kapısının üstünde yer alan kitabe ise Osmanlıca ve Ermenice "Maaşallah- 15 Zilkade 1309 (11 Haziran 1892)" yazmaktadır. Sonuncu kitabe ise Hicri 1317 tarihi ve onun altında Ermenice M.G.K harfleri ve en alta 1901 tarihi yazılıdır.⁵⁴

Şekil 10: Şahabettin Bilgesu Caddesi üzerindeki Ermenice kitabeli yapılar.

(Fotoğraflar, Şennur Kaya, *Tanzimat'tan günümüze İzmit kenti (1839-1938)*, s. 362-363)

52 Şennur Kaya, *Tanzimat'tan günümüze İzmit kenti (1839-1938)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., 2009, s. 177.

53 TK.KKA. Defter No: 49, s. 20.

54 Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, s. 183-184.

Şekil 11: Buğday Meydanında 33-37 No'da bulunan Ruppen Çıracıyan ve oğluna ait Ermenice ve Türkçe kartvizit.

19. yüzyılın ikinci yarısında kentin önemli ticaret alanlarından biri olan Buğday Meydanı'nda 1898 yılının sonlarına doğru çıkan yangın ve bu yangın sonrası 12 Aralık 1898 tarihinde hazırlanan harita Müslüman ve gayrimüslim ticaret hane sahiplerinin isimlerini göstermektedir. Buna göre ticaret hane sahiplerinin yarısı Türklerden oluşmaktadır. Gayrimüslim isimler içerisinde Ermenice isme sahip olan esnafın dağılımı haritada şu şekildedir:

Şekil 12: Yangın Sonrası hazırlanan Buğday Meydanı Planı (İzmit Belediyesi Arşivi)

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte siyaset ve ekonomi alanında bir özgürlük havası doğmuş, kısa süre içerisinde çok sayıda teşekkül ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında 10 siyasal parti ve bine yakın dernek, 353 gazete vardı.⁵⁵ II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamında imparatorluğun genelinde olduğu gibi İzmit'in ekonomik hayatında da Türkler ve Ermeniler tarafından kurulan şirketler olduğu gibi Türk, Ermeni ve Rumların bir arada bulunduğu ortak şirketler de kurulmuştur. Bunlardan, amacı üyelerinden sağladığı aidatlarla bir sermaye oluşturup 5 yıl sonra karlı bir yatırımda bulunmak olan "*İzmit Vasıta-i Servet Şirketi*" 1908 Eylülünde kurulmuştur. 200 hissesi ve 130 üyesi bulunan şirket Demiryolu ve Credit Foncier'nin hisse senetlerini satın almıştı. Hisse senetlerinin yarısı Ermenilerindi, geriye kalanlarsa Türk, Rum ve Yahudilere aitti.

Diğer bir şirket "*Osmanlı Balık Pazarı Şirketi*" adıyla merkezi İzmit olmak üzere 5 Mart 1912'de kurulmuştu. Yeterli sermaye oluşturarak, finansal, ticari veya iplikle ilgili bir iş sahalarında faaliyette bulunmayı amaçlıyordu. Şirketi "*Osmanlı Balık Pazarı Şirketi*" olsa da, yedi yıl boyunca müdürünün adıyla, "*Harutyun Kütneryan ve Ortakları*" olarak anılmıştır. 150 hissedarı bulunan şirket, İzmit- Bahçeçik-Karamürsel hattında gemi ulaşımı alanında faaliyette bulunmayı amaçlamıştır.⁵⁶

İzmit körfezi ve İzmit-İstanbul arasında vapurlarla taşımacılık yapmak üzere bu tarihlerde kurulmuş olan diğer bir şirket "*İkbal-i Bahri (İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi)*" adıyla kurulmuştur. Bu şirketin kuruluş nizamnamesine sahip olduğumuzdan şirketin yapısı hakkında daha detaylı bilgilere sahibiz. Şirketin nizamnamesinde belirtildiği üzere şirketin merkezi İzmit olacak ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde veya yabancı ülkelerde acenteler açılacaktır. 10 bin Osmanlı lirası sermaye ile kurulacak şirket bu sermayeyi 2 Liralık 5 bin hisseye bölecektir. Şirketin hisse senetlerinin bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Ermenice, Rumca, Fransızca dillerinde düzenlenecektir. Şirketin İdare Heyeti Meclisi İstanbul'dan Kadri Bey ve Karabet Efendi Basmacıyan ve İzmit'ten Hacı Salih Şevket Efendi ve Bulutyan Onnik Effendi ve Hüsamettinzade Süleyman Lütfi Efendi ve Marko Berbite Efendi ve Karamürsel'den Hacı Adem Beyzade İbrahim Bey ve İzzet Efendi ve Hacı Hafız Beyzade Mehmed Bey ve Bahçeçik'ten Hacı Artin Kütneryan ve Kiğork Kütneryan Efendilerle, Değirmendere'den Esad Efendi'dir.⁵⁷ Dersaadet ve mülhakatı vergi ve muamelat-ı umumiye müfettişliğinden emekli Mehmed Kadir ve tüccardan Basmacıyan Efendiler tarafından Şirketin kurulması için ruhsat talebi Meclis-i Vükela'nın 29 Haziran 1913 tarihli toplantısında görüşülmüştür. Şura-yı Devlet, Maliye ve Nafia dairesince hazırlanan mazbata ile nizamnamenin Bahriye Nezareti'nden sorulması kararlaştırılmış, 27 Aralık 1913 tarihli belgede Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat verildiği ve bu sadaret iradesinin icrasına Ticaret ve Ziraat Nezareti memur kılınmıştır.⁵⁸

Bu yıllarda İzmit-İstanbul arasında yolcu taşımacılığı yapan ve Ermeni müteşebbislerin kurduğu şirketlerden biri de "*İpranosyan Kardeşler Gemicilik Şirketi*" idi. Şirketin sahip olduğu Amasya, Samsun Trabzon Giresun gemileriyle yolcu taşıdığı güzergâhlar arasında İstanbul- İzmit arası da yer almaktaydı.⁵⁹

İzmit'in İstanbul'a kara ve denizden ulaşım imkânlarının kolaylığı İstanbullu tüccarların İzmit'te de ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını kolaylaştırıyordu. Örneğin İşyeri Galata'da bulunan demir tüccarı Serkiz Hovagimyan'ın Selanik ve İzmit'te şubeleri bulunmaktaydı.

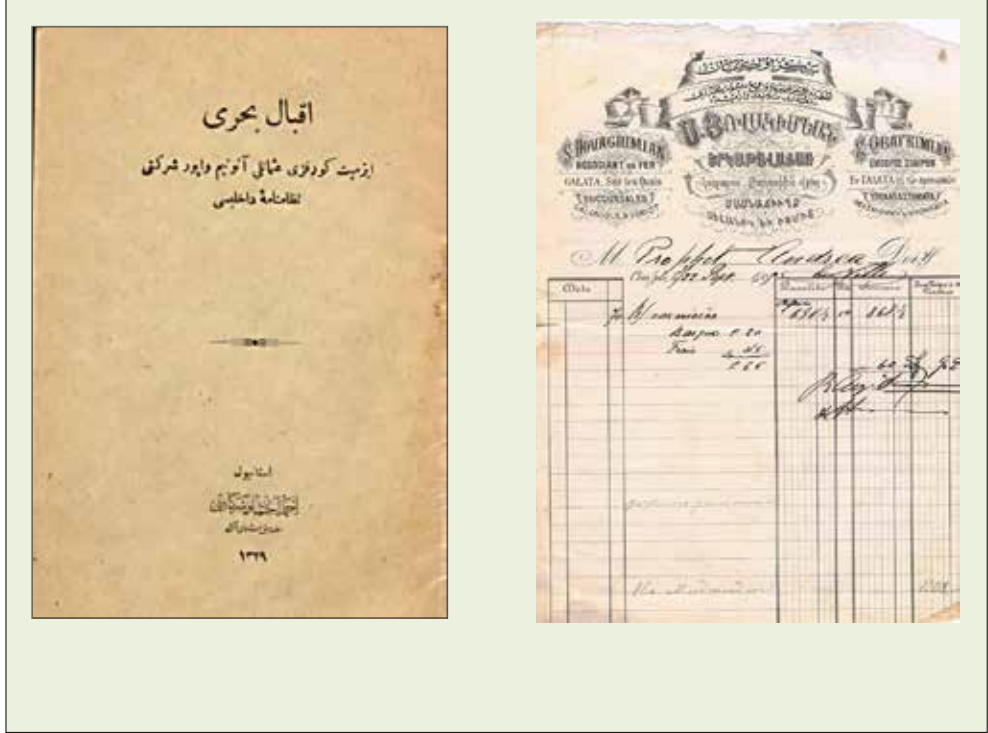
55 *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Haz. Ramazan Balcı, İbrahim Sırma, İTO Yay. İstanbul 2012, s. 37.

56 *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, Derleyen: Khaçadur Dadyan, Yerevan, 2012, s. 76.

57 *İkbal-i Bahri İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul, 1329, s.1-7.

58 BOA.MV, Dosya No: 232, Gömlek No: 116.

59 *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, s. 93.

Şekil 13: İktbal-i Bahri İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi ve Serkiz Hovagimyan'a ait Türkçe, Ermenice, Fransızca ve Rumca yazılı fatura.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda "Millet-i Sadıka" olarak nitelenen Ermeniler, devlet hizmetlerinde görev almış, ekonomik hayatın yanı sıra sağlık, kültür, sanat, müzik ve edebiyat dallarında da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı dönemi İzmit'teki sağlık hizmetlerinde Ermeni doktor ve eczacılar da yer almıştır. Minas Kasapyan'ın aktardığına göre 1910-1912 yılları arasında İzmit merkez ve merkeze bağlı Ermeni köylerinde görev yapan doktorların dağılımı şöyledir:⁶⁰

	Türk	Ermeni	Rum
İzmit	3*	3	2
Bahçecik	-	2	-
Armaş	-	-	1

* Türk doktorlardan ikisi askeri doktordur.

İzmit'te, bu doktorların dışında Tıp Fakültesi mezunu olmadıkları halde hekimlik yapan 3-4 kişi daha bulunmaktaymış. Doktorluk mesleği İzmitli Ermeni gençler arasında revaçta olan bir meslekti. Osmanlı Devleti sağlık hizmetlerinde bir hayli İzmit doğumlu Ermeni hekim görev almıştır.⁶¹ Osmanlı Devleti'nde memurların sicillerinin kaydedildiği "Sicill-i Ahval Defterleri"nde İzmit doğumlu bir hayli Ermeni doktor göze çarpmaktadır. Bunlardan 1872 doğumlu Minas Efendi, Gülhane Askeri Rüşdiyesi'nde ve iki sene kadar da Mektebi İdadi-i Mülkiye'de dersler aldıktan sonra Mektebi Tıbbiye'de eğitim görmüştür. Türkçe, Fransızca ve Ermenice okuyup yazabilen ve Rumcaya aşına olan Minas Efendi 31 Ağustos 1898 tarihinde hekimlik diplomasını almış ve daha sonra Edirne vilayeti Sultanyeri kazasında ve Halep vilayeti Antakya kazasında belediye tabipliği görevlerinde bulunmuştur.⁶²

60 Minas K.Kasapyan, *Hayeri Nigomitioy Kavarin Meç*, s. 222.

61 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 783-798.

62 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 141, Gömlek No: 34.

1874 doğumlu Dikran Efendi, İzmit Ermeni Mektebi'nden sonra Mektebi Tıbbiye'nin eczacı ve doktor kısımlarından ders almış, Ankara ve Kosova vilayetlerinde belediye tabipliği görevlerinde bulunmuştur.⁶³ 1876 doğumlu Ermenak Efendi, İzmit iptidai ve rüşdi mekteplerinde ve Ermeni okullarında eğitim aldıktan sonra Tıbbiye'ye girmiştir. Türkçe ve Ermenice dillerine hâkim, Fransızcaya aşina olan Ermenak Efendi Sivas vilayetinin Niksar kazasına belediye tabibi olarak görevlendirilmiştir.⁶⁴ 1881 Yuvacık doğumlu Değirmenciyan Kırkor Efendi, Yuvacık Ermeni Mektebi'nde ve ayrıca özel öğretmenlerden dersler aldıktan sonra Tıbbiyede eğitim görmüştür. Türkçe Fransızca ve Ermenice dillerine hâkim olan Kırkor Efendi Manastır vilayeti Kırçova kazası belediye hekimliği görevine atanmıştır.⁶⁵ 1881 yılında Bahçecik'te doğan Vahan Karabetyan Efendi Bahçecik iptidai mektebi, Amerikan okulu ve İzmit idadisinde dersler almış, Türkçe ve Ermeniceye hâkim, İngilizce ve Fransızca'yı ise konuşabilmektedir. 1911 yılında Tıbbiyeden mezun olan Karabetyan Efendi Göynük kazası seyyar frengi tabipliğine tayin olmuştur.⁶⁶ 1883 yılı Bahçecik doğumlu Ermenak Efendi, özel öğretmenlerden bazı dersleri gördükten sonra Mektebi Tıbbiye'ye girdi, 21 Haziran 1909'da Tıp Fakültesi diplomasını aldı ve daha sonra Kastamonu vilayeti seyyar frengi doktorluğuna atandı.⁶⁷ 1884 yılında Bahçecik'te dünyaya gelen Hirebet Efendi, Bahçecik Ermeni Mektebi'nde ilk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra 1,5 sene İzmit İdadisi'nde dersler aldı. Türkçe, Ermenice ve Fransızca dillerine hâkim olan Hirebet Efendi 28 Haziran 1919 da Tıp Fakültesi'nden icazetnamesini almış ve daha sonra Ayaş kazası belediye tabipliğine tayin olmuştur.⁶⁸ 1885 doğumlu Karabet Bedikyan Efendi, İzmit Mekteb-i İdadisi'nden mezun olduktan sonra 6 ay kadar İzmit Fransız Mektebi'ne devam etti. Türkçe, Ermenice ve Fransızca'yı hâkim Alıncaya aşina olan Bedikyan Efendi Sivas vilayetinde belediye tabipliği görevi yapmıştır.⁶⁹

İzmit'te, hekimlik hizmetlerinin yanı sıra diş doktorluğu ve eczacılık alanında da Ermeniler faaliyet göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk diş hekimliği okulu 1909 yılında eğitim öğretime başlamış ve 43 kişilik ilk mezunlarını 1911 yılında vermiştir.⁷⁰ Kasapyan'ın, 1912-1913 yılında İzmit'te iki Ermeni diş doktoru, Adapazarı'nda ise 1 Rum ve 2 Türk diş doktoru bulunduğunu belirtmesi bu doktorların ilk mezunlar arasında olduğunu gösterebilir. Kasapyan bölgede diş doktorlarının varlığına rağmen yine de halkı memnun edenlerin deneyim sahibi berberlerin olduğunu ifade etmektedir.⁷¹

İzmit'te eczacılık alanında da ilk faaliyet gösterenler arasında Ermeniler yer almıştır. Osmanlı döneminde Türk ve Müslüman eczacıların sayısı çok azdı. Bunun başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, Türk ve Müslümanların eczacılığı esnafılık kabul ederek bu mesleğe itibar göstermemeleri, ikincisi ise "eczacılık stajı" için çalışılacak eczane bulmanın zorluğudur. 1890 yıllarına kadar İstanbul'da eczane sahiplerinin hemen tümü gayrimüslim idi. Bunlar yanlarına Müslüman çırak almayı kabul etmedikleri gibi, Müslümanlar da çocuklarını çırak olarak, gayrimüslim bir kişinin yanına göndermeyi arzu etmiyorlardı.⁷² Kaynaklarda tespit

63 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 151, Gömlek No: 92.

64 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 153, Gömlek No: 217.

65 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 152, Gömlek No: 102.

66 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 178, Gömlek No: 182.

67 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 168, Gömlek No: 247.

68 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 181, Gömlek No: 23.

69 BOA.DH.SAİD, Dosya No: 185, Gömlek No: 210.

70 Nuri Muğan, *Türk Diş Hekimliği Tarihi*, İ.Ü. Yay., İstanbul 1994.

71 Minas K.Kasapyan, *Hayeri Nigomitiay Kavarin Meç*, s. 223. 1851 yılında Erzurumlu berber esnafından Hacı Estefan kan almak ve diş çekmekte malumatı olduğundan Erzurum vilayetinde ircaa-i sanat eylemesine engel olunmaması için ruhsat talebinde bulunmuştur. Durum Mekteb-i Tıbbiye nazırına havale olunduğunda kendisi Tıbbiye'ye gelerek cerrah imtihanına mahsus komisyonda imtihan olmuş ve kan almak ve diş çekmek konusunda bilgisi yeterli bulunarak ruhsat verilmiştir. Ancak kan almak ve diş çekmek dışında hekimlik ve cerrahlık gibi şeylere karışmamak üzere bu ruhsatın verildiğine dikkat çekilmiştir. BOA.A.MKT.DV, Dosya No: 39, Gömlek No: 75.

72 *Kayseri Eczacılık Tarihi*, Haz: Halil Tekiner, TEB Yay., 2005, s. 39.

edilebildiği kadarıyla İzmit'te açılan ilk eczane bir Ermeni tarafından işletilmekteydi. Bulutyan Eczanesi, 1885'te Eczacılık Mektebinden mezun olan eczacı Serope Bulut tarafından 1886 yılında açılmıştır. Sonraki yıllarda eczacı Serope'nin oğulları Onnik ve Aleksandre eczanenin yönetimini devralarak adını "Hamidiye Eczanesi" olarak değiştirdiler ve 1917 yılına kadar yönettiler.⁷³ Bahçecik doğumlu Kevork Künteryan 1907'de İstanbul'da mezun olduktan sonra İzmit'te eczane işletmiştir. Yine Bahçecik doğumlu Dikran Simon Minasyan 1901'de mezun olduktan sonra İzmit'te eczane işletmiştir.⁷⁴ Kasapyan'ın aktardığına göre İzmit merkez ve İzmit'e bağlı köyler içerisinde eczane sayısı şöyle idi:⁷⁵

	Türk	Ermeni	Rum
İzmit	1	4	1
Bahçecik	-	2	-
Armaş	-	1	-

Kentin kültürel hayatında ise "matbaacılık" alanında ilk faaliyetler Ermeni toplumu arasında görülmüştür. İzmit'te ilk süreli yayınlar Kerovpeyan'a ait *Surhantag* (Ulak) ve Hovhannes Mıgıryan'a ait *Panper Bardizagyan* (Bahçecik Sözcüsü) elle yazılıp çoğaltılmaktaydı. Bu girişimler daha önce Kudüs'e hacı olmak için ailesiyle giden ve orada matbaacılığa karşı heves duyan Apraham Muradyan'ın İzmit'te ilk matbuu harflerle bir gazeteyi, "Hayrenaser (Vatansever)"i 1850-1853 yılları arasında yayınlamasında vesile oldu.

Ahşap bir basım aletine sahip Muradyan'ın 3 yıllık matbaacılık faaliyetleri dışında 1863 yılında Armaş (Akmeşe) Manastırı'nda bir matbaa açılmış ve bu matbaada Ermenicenin yanı sıra Türkçe eserler de basılmıştır. İzmit'te matbaacılık alanın en gelişmiş faaliyetler Manastır matbaasının takımlarını satın alarak İzmit'te bir matbaa açan Mardiros Mavyan tarafında gerçekleştirilmiştir. Türkçe, Ermenice, Fransızca ve Rumca dillerinde yayın yapan Mavyan'ın matbaası, I. Dünya Savaşı sonrası vilayet özel idaresinin yönetimine geçmiş ve İzmit'in ilk Türkçe gazetesi olan "Kocaeli" gazetesi bu matbaada basılmıştır.⁷⁶

İzmit'te matbaacılık ve basın faaliyetlerinde Ermenilerin öne çıkmasında kentin İstanbul'a yakınlığı ve İzmit doğumlu olup İstanbul'da matbaacılık faaliyetlerinde bulunan Ermenilerin bulunması etkili olmuştur. Osmanlı matbaacılık hayatında öne çıkmış Ermeniler arasında yer alan Canig Aramyan İzmitlidir. 1820'de İzmit'te dünyaya gelen Canig Aramyan, Küçük yaşta İstanbul'a gelerek terzilik yapmıştır. Fransız terzilerle çalışırken Fransızcasını geliştirmiş ve 1846'te Paris'e gitmiştir. 1850'lilerde terziliği bırakan Aramyan dikkatini matbaacılık sanatına yöneltmiş. Paris'te matbaacılık alanında kendini geliştirip bir dökümhane kurmuş, kendi adıyla anılan harfler yaratmıştır. Paris'in ünlü matbaacılarından Valder'in yanındayken dizdiği Ermenice kitapların birkaçı "*İzmitli Canik Aramyan Matbaası*" ibaresini taşımaktadır. 1863'te İstanbul'a dönen Aramyan burada 1865'te kitap basmaya başlamıştır.⁷⁷

Bahçecikli Rahip Vahan Der Minasyan (1850-1909) meddah-yazarlığının yanı sıra *Luys* (Işık) dergisinin imtiyaz sahibi olarak 1898-1908 yılları arasında Bağdatlıyan matbaasını idare etmiştir. Matbaacı Karekin Bağdatlıyan kendi matbaasında 1896 yılı için hazırladığı duvar takviminde baskı hatası yapınca işletme izni elinden alınmıştır.⁷⁸ Matbaayı işletme görevini üstüne alan Minasyan, 1908 miladi yılı için 6 dilde hazırladığı duvar takviminden 20 bin nüsha basma iznini Maarif Nezareti'nden talep etmiştir.⁷⁹

73 Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi*, 1840-1948, C.I, Eczacıbaşı Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 45.

74 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, s. 310, 311.

75 Minas K.Kasapyan, *Hayeri Nigomitiyoy Kavarin Meç*, s. 223.

76 Daha geniş bilgi için bkz. Oğuz Polatel, "İzmit'te Ermeni Matbaaları Ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1847-1915)", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu 2-4 Mayıs 2012, Bildiriler*, Editör: Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, s. 825-849.

77 Teotig, *Baskı ve Harf*, Çev: Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, Bircamanlar Yay., İstanbul 2012, s. 123-124.

78 Teotig, *Baskı ve Harf*, s. 142-144.

79 Ahmet Yüksel, "Osmanlı'da Zamanı Anlamak: "Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler"

1870'te Bahçeçik'te dünyaya gelmiş Hovhannes M. Aznavur, Asır Matbaa-Kitapçısı'nda müdürlük (1890-1908) yapmıştır. 1908'de Bab-ı Ali Caddesi'nde "Yeni Osmanlı" kitabevini kurmuş ve daha sonra O. Parseğyan ile aynı isimde bir matbaa kurmuş yabancı dilde ve Ermenice kitaplar yayınlamıştır.⁸⁰

İzmit'in kültürel hayatında resim sanatı dalında da İzmitli Ermeni ressamların çalışmaları bulunmaktadır. İzmitli Ermeni ressamların tabloları sayesinde Osmanlı dönemi İzmit'inden görünümeler günümüze ulaşmıştır.

İzmitli Ermeni ressamlar arasında yer alan Sarkis Der Azaryan (1865-1915) Hovhannes Der Azaryan'ın dört çocuğundan biridir. Küçük yaşlarda resme yeteneği olduğunun anlaşılması üzerine resim çalışmalarına yönlendirilen Azaryan, 1909 yılı civarında İzmit Lisesi'nde resim hocalığı yapmıştır. Hemşerisi tanınmış kuyumcu Toros Torosyan'ın aktardığına göre İzmit'te Kilez nehrinin denize döküldüğü yeri sisler içinde görüntüleyen, ancak bugün nerede olduğu bilinmeyen bir tablo yapmıştır.

İzmit'te yaşadığı sırada Kesmark kontu İmre Tökeli'nin (Kesmark 1657- İzmit 1705) mezarının tekrar düzenlenmesi amacıyla hazırladığı desen ve projeler şu anda Viyana'da bulunmaktadır. Torunu Sarkis Azar, bir zamanlar Darıca Belediye binasında tablolarının asılı olduğunu belirtmiştir.⁸¹

Şekil 14: Ressam Sarkis Der Azaryan kardeşi Agop Azaryan'ın resmini yaparken. (Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar, s.208)

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 3/12, Summer 2010, s. 512.

80 Teotig, Baskı ve Harf, s. 164-165.

81 Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, Matüsale Yay., İstanbul, 2004, s. 208.

Şekil 15: Sarkis Der Azaryan'ın İzmitli Oduncuları resmettiği tablosu.

Şekil 16: Sarkis Der Azaryan'ın İzmit Deresi (Kilez) tablosu. (Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar, s. 210)

Şekil 17: Sarkis Azaryan'ın (?) Denizden İzmit görünümü tablosu.

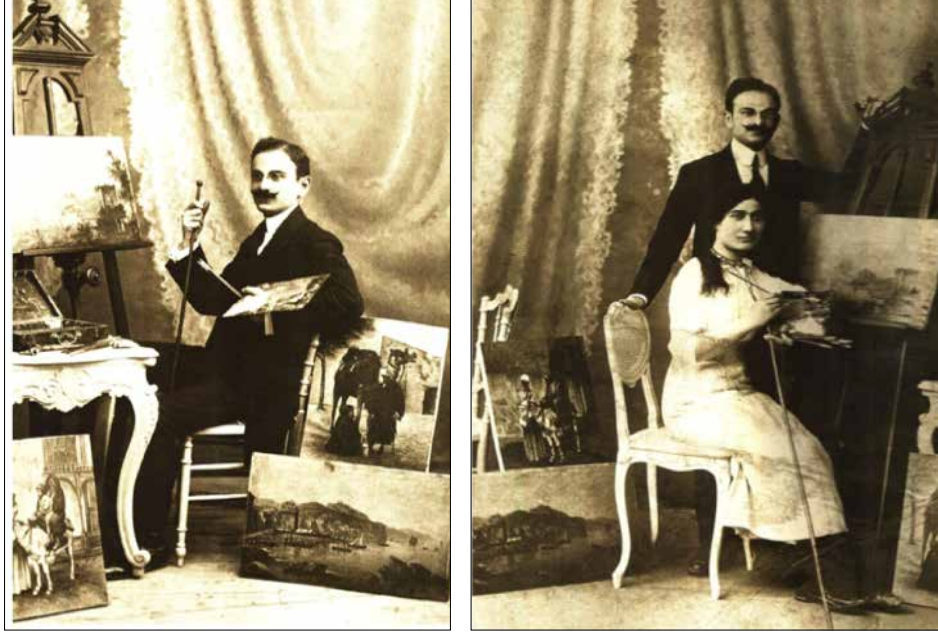
Cemal Turgay'ın hazırladığı "Ben, İzmit. İşte Suretim. Fotoğraflarla Bir Kentin Hikayesi" adlı eserde yer alan yukarıdaki tablo için "İzmit Hünkar Kasrı'nın tavan süslemeleri yapmak için gelen ressam Azeryan, bir yandan da çarklının arkasından Bahçecik tarafından İzmit'in resmini yapmış...Tarih 1907 "açıklaması bulunmaktadır.⁸² Bu açıklamada Azaryan'ın hangi Azaryan olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Kasrın tavanının süslemelerinin kim veya kimler tarafından yapıldığı net değildir ve bu konudaki ihtimaller Kaya'nın çalışmasında irdelenmiştir.⁸³ Sonuç olarak tablo'nun İzmit konulu farklı tablolara imza atan Sarkis Azaryan'a ait olma ihtimali yüksek gözükmektedir.

İzmitli diğer bir Ermeni ressam Onnik Der Azaryan (1883-1935)'dir. Babası İzmit'te matbaası ve mücellithanesi olan, yörenin ünlü simalarından Hagop Der Azaryan'dır. Bir süre babasının matbaasında çalıştıktan sonra Nisan 1914'te İstanbul'a taşınmıştır. 1920'li yıllarda İstanbul'da Gazmararyan matbaasında çalışırken bir yandan da evinde resim çalışmalarını sürdürmüştür. İzmit doğumlu Öjeni Telyan (1893-1984), 1913'de ressam Onnik Der Azaryan ile evlenmiş ve 1914'te İstanbul'da Feriköy'e yerleşmiştir. Resim çalışmalarını evinde sürdürmüştür.⁸⁴

82 Ben, İzmit. İşte Suretim. Fotoğraflarla Bir Kentin Hikayesi, Hazırlayan: Cemal Turgay, İstanbul 2007, s. 239.

83 Şennur Kaya, Tanzimat'tan günümüze İzmit kenti (1839-1938), s. 202-203.

84 Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar, s. 802.

Şekil 18: Onnik Der Azaryan ve eşi Öjeni Telyan. (Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, s.200).

İzmitli diğer bir ressam, hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Kristin Parunagyan (19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı)'dır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi koleksiyonunda bulunan Armaş Manastırı ve Kilisesi tablosu kartpostal olarak basıldığı gibi birçok kaynakta da Armaş Manastırı'nı resmetmek için kullanılmıştır.⁸⁵

Hakkında çok az bilgi bulunan Stepan G. Zakaryan, Armaş Manastırı'nda resim öğretmenliği yapmış ve bazı tabloları günümüze kalmıştır. Resim öğretmenliği yapan Zakaryan'ın bir diğer özelliği de mucit olmasıdır. Stepan G. Zakaryan Efendi 21 Kasım 1860'te Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafta, on yıllık bir çalışmanın ürünü olarak ateş, buhar, nehir gücü gibi hareket verecek hiçbir şeye ihtiyaç duymadan, sadece hava ve su ile çalışan bir makine icat ettiğini bildirmiştir.⁸⁶

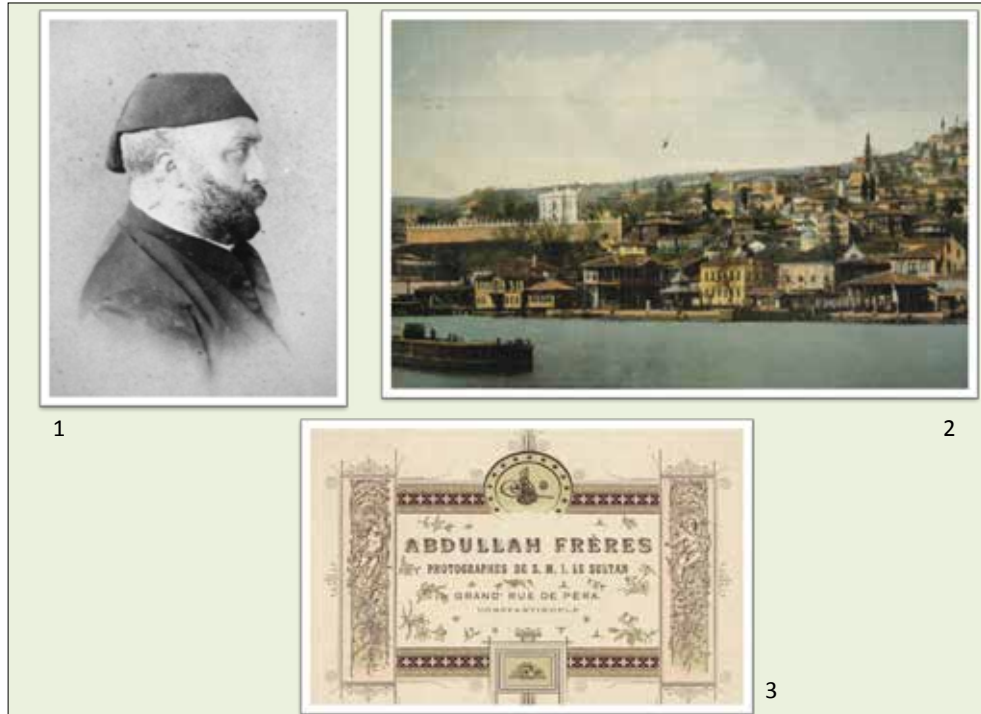
Resim sanatının dışında İzmit'te fotoğrafçılık sanatı ve İzmit'e ait fotoğrafların kartpostal

85 Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, s. 703.

86 BOA.A.MKT.UM, Dosya No: 437 Gömlek No: 69. Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, s. 881.

olarak yayınlanmasında Ermeni fotoğrafçı ve editörlerin isimleri karşımıza çıkmaktadır. 19 Ağustos 1839 tarihinde Fransız Bilimler Akademisi'nde fotoğraf makinesinin icadının tüm dünyaya duyurulmasında kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti fotoğrafla tanışmıştır. 1839 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin zengin kültürel coğrafyası birçok gezgine ve fotoğraf karesine ev sahipliği yapmış bizzat padişahlar fotoğraf sanatına yakın ilgi göstermişlerdir. Osmanlı tebaasından ilk fotoğrafçılar arasında dinsel kaygılar nedeniyle Müslümanlar ve Museviler yer almamıştır. Osmanlı Devleti'nde fotoğrafçılık uzun yıllar Rum ve Ermeni fotoğrafçıların öncülüğünde gelişmiştir. Osmanlı tebaasından olan Ermeniler, daha çok eczacı ve kimyager olarak bilinmekteydiler. Bu nedenle de ilk bulunduğu yıllarda fazlaca kimya bilgisi isteyen fotoğrafçılık Ermeniler arasında yaygınlaştı. Özellikle Abdullah Freres adlı stüdyonun sahibi üç Ermeni kardeşin fotoğraf sanatındaki başarıları onları "Sultan Fotoğrafçısı" unvanına kavuşturmuştu. Şöyle ki Beyoğlu'nda çalışan, Derain adlı Fransız fotoğrafçıya çektirilen Sultan Abdülaziz portresinden, ne Sultan ne de saray erkânı hoşnut kalmamıştı. Sadrazam Fuat Paşa, Sultan'a Abdullah Biraderler'den söz etti. 1863 yılında Sultan, Biraderleri İzmit'teki av köşküne davet ederek onlara portresini çekirtti. Sonuç olağan üstüydü. Sultan; "Yüzüm ve asıl görüntüm, Abdullah Biraderlerin çektiği fotoğraftaki gibidir. Emrediyorum, bundan böyle yalnızca onların çektiği fotoğraf olarak tanınsın ve böyle kabul edilerek her tarafa dağıtılsın" diye emir vermiştir. Abdullah Biraderlerin stüdyosuna özellikle Anadolu'daki Ermeni aileler yeni bir meslek öğrenmesi için çocuklarını gönderiyorlardı. Bu nedenle bir dönem sonra Osmanlı'da fotoğrafçılık bir Ermeni tekel haline dönüştü ve bu alanda pek çok büyük usta yetişti.⁸⁷

İzmit'te Osmanlı döneminde fotoğrafçılığın gelişimine dair şuana kadar bir çalışma yapılmamıştır. Mevcut kaynaklarda da bu konuya dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak İzmit'e ait mahkeme kayıtlarının tutulduğu "Şeriyet Sicillerinden" 1910-1911 tarihli kayıtlar arasında Ermeni mahallesinde ikamet eden bir fotoğrafçının olduğu görülmektedir.⁸⁸

Şekil 19: 1- Abdullah Biraderlerin İzmit'te çektiği Sultan Abdülaziz fotoğrafı. 2- İzmit Kasrı Hümayununa sahilden bakış. 3- Abdullah Biraderlere ait "Sultan Fotoğrafçısı" olduklarının yazıldığı stüdyo kartı.

87 Engin Özendes, *Abdullah Freres Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, YKY, İstanbul 2006, s. 39. Engin Özendes, "İstanbul'un Fotoğrafçıları" http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_enginozendes.html

88 B0A.MŞH.ŞSC. Defter No: 1461 (5444), no: 279.

İlk defa 1869 yılında Avusturyalıların birbirlerine notlar yazmak ve haberleşmek için kullanmaları ile ortaya çıkan resimli kartpostallar (Postcard) 1880'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmeye başlamıştır. Kartpostalın Osmanlı'da yaygınlaşması, fotoğrafçı editör Max Fruchterman'ın 1895 yılında ilk Osmanlı kartpostal serisini Breslau'da bastırmasıyla başlamış oldu.⁸⁹

İzmit'in 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına dair farklı açılardan çekilmiş fotoğraflarının kartpostal olarak yayınlanmasında Mehmet Hakkı, Mehmet Nazif Tüysüz ve iki Ermeni editörün ismi öne çıkmaktadır. Yavuz Ulugün'ün M. Nazif Tüysüz'ün torunuyla yaptığı görüşmeden aktardığına göre Nazif Bey fotoğrafları kendi çekiyor ve Fransa'da kartpostal olarak bastırıyormuş. Haklarında bilgiye rastlayamadığımız Gedevcıyan ve Mumcuayan'ın editörlüğünde yayınlanan kartpostalların arkasında "Editeurs M. & A. Ghedavjian Freres, Ismidt" ve "Editeurs Assimiades et Momdjian, Ismidt" etiketleri yer almaktadır.

Şekil 20: Gedevcıyan ve Mumcuayan'ın editörlüğünde basılan kartpostallar.

Özellikle İzmitli Ermenilerin konu alındığı kartpostallar da yayınlanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Sarkis Der Azaryan'ın İzmit civarında Ermenilerin yaşadığı köyleri resimlediği yağlıboya tablolardan on tanesi İngiltere'de Raphael Tuck & Sons tarafından kartpostal olarak basılmıştır.

89 Engin Özendes, "Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğraf" *Osmanlı C.11*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 505. A.Hamdi Bülbül, "Fotoğraf ve Kartpostallarda Süleymaniye Külliyesi", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Sayı 3, 2011, s. 163. Emre Dölen, « Kartpostallarla Geçmişte İzmit », *Tarih ve Toplum*, Sayı 134 (1995), s. 32-38.

Şekil 21: Sarkis Der Azaryan'ın Tablolarından Basılan Raphael Tuck & Sons Kartpostallarından.

Sarkis Der Azaryan'ın tablolarından Raphael Tuck & Sons Tarafından basılan kartpostalların arkasında kartpostaldaki görüntüyü açıklayıcı bilgi de eklenmiştir. Bu kartpostallarından birinin arkasında İngilizce olarak "Günün işi yapıldı. Ermenistan'daki (Armenia) tarım hayatını anlatan bu resim, Küçük Asya'da yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığı önemli bir kasaba olan İzmit'e yakın bir mesafede yer alan Lagh Köy [Dağköy?]'ün civarında çizilmiştir. Civarda yer alan arazi düzlük ve oldukça verimli bir alandır, burada yetişen başlıca tarım ürünleri mısır, darı, patates, tütün ve sebzelerdir. En çok tercih edilen yöntemler ve kullanılan araç gereç oldukça ilkelidir." Bu metinde ve kartın arka sol kısmında büyük harflerle yazılı "Village Life in Armenia (Ermenistanda Köy Hayatı)" dikkati çeken nokta İzmit'in içinde bulunduğu coğrafyanın Armenia/Ermenistan olarak ifade edilmesidir. Bu ifadenin resimleri kartpostal olarak yayınlayan şirketin bilinçli bir tercihi olduğunu söyleyebiliriz.

Şekil 22: Sarkis Der Azaryan'a ait İzmit Ermeni köylülerini anlatan tablonun Raphael Tuck & Sons şirketi tarafından basılan kartpostalı ön ve arka yüzü.

Sonuç

Türk hâkimiyetiyle birlikte imar ve iskân edilen kentte, 16. yüzyıl sonlarından itibaren bölgeye yerleşmeye başlayan Ermeniler esnaf ve zanaatkâr olarak ekonomik hayatta aktif roller üstlenmişlerdir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren ekonomik hayatın yanı sıra kentin sosyal ve kültürel hayatında da etkili olmaya başlayan Ermeniler, kentteki ilk matbaacılık faaliyetlerini gerçekleştirmiş ve açılan matbaalarda Ermenice, Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerinde baskılar yapmışlardır. Kentin sağlık hizmetlerinde Ermeni doktorlar da görev yapmıştır. Bunun yanı sıra ilk eczacılar ve ilk eczahane sahipleri Ermeniler arasından çıkmıştır. İzmitli Ermeniler arasında resim sanatı ve fotoğrafçılık alanlarında da faaliyet gösterenler olmuştur. Ermeni sanatçıların resmettiği tablolar ve kartpostal olarak basılan fotoğraflar İzmit'in 19.yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait farklı açılardan görüntülerinin günümüze ulaşmasına imkân sağlamıştır. Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Osmanlı dönemi İzmit'in kentsel ve kırsal toplumunun bir parçası olan Ermenilerin, yüzlerce yıl ekonomik ve sosyal hayatın birçok alanında etkin bir şekilde faaliyet göstererek Müslümanlar ile uyum içerisinde yaşadığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (*D.BŞM*), Defter No: 3398.
- Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Anadolu Ahkam Defterleri (*A.DVNS.AHKA*), Defter No: 116.
- Bab-ı Asafi Mevkufât Kalemi (*D.MKF*), Defter No: 27466.
- *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, Defter No: 550, Defter No: 9910.
- Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (*ML.VRD*), Defter No: 445, Defter No: 608.
- Meşihat Şer'iye Sicil Defterleri (*MŞH.ŞSC*), Defter No: 1461 (5444).
- Nüfus Defterleri (*NFS*), Defter No: 583, 590, 626, 624, 1182,
- Tahrir Defterleri (*TT*), Defter No: 630.
- Cevdet Maliye (*C.ML*), Dosya No: 320, Gömlek No: 13193, Dosya No: 765, Gömlek No: 31177.
- Cevdet İktisat (*C.İKT*), Dosya No: 4, Gömlek No: 177.
- Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (*DH.TMIK.M*), Dosya No: 69, Gömlek No: 9.
- Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (*DH.SAİD*), Dosya No: 141, Gömlek No: 34, Dosya No: 151, Gömlek No: 92, Dosya No: 152, Gömlek No: 102, Dosya No: 153, Gömlek No: 217, Dosya No: 178, Gömlek No: 182, Dosya No: 168, Gömlek No: 247, Dosya No: 181, Gömlek No: 23, Dosya No: 185, Gömlek No: 210.
- Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (*A.MKT.DV*), Dosya No: 39, Gömlek No: 75.
- Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (*A.MKT.UM*), Dosya No: 437 Gömlek No: 69.

B-Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK.KKA)

- Defter No: 49.

ARAŞTIRMA ESERLER

- Akşener, Meral, *İzmit Şer'iye Sicili (1805- 1814)*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1992.
- Ben, *İzmit. İşte Suretim. Fotoğraflarla Bir Kentin Hikayesi*, Hazırlayan: Cemal Turgay, İstanbul 2007, Dölen, Emre, « Kartpostallarla Geçmişte İzmit », *Tarih ve Toplum*, Sayı 134 (1995).
- Duben, Alan, Cem Behar, *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık (1880-1940)*, İletişim Yay. İstanbul 1998.
- *Evlilya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999.
- Galitekin, A. Nezh, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde Bir Eşraf Ailesi Soydanlar*, İstanbul 2011.
- Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı zirai, sinai ve tüccari*, İstanbul 1311.

- İlgürel, Mücteba, "Celali İsyancıları", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1993.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Cizye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993
- *İzmit Analitik Etütleri*, İller Bankası Yay, Ankara 1970.
- Kasapyan, Minas K., *Hayeri Nigomitiy Kavarin Meç, [İzmit Sancağında Ermeniler]*, Azadamard Yay., Bardizag 1913.
- *Kayseri Eczacılık Tarihi*, Haz: Halil Tekiner, TEB Yay., 2005.
- Kevorkian, Raymond H., Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*, Aras Yay. İstanbul, 2012
- Kıvrım, İsmail, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17.Yüzyılda Gaziantep Örneği)" *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, 8/1.
- Koç, Yunus, "Osmanlı'da Kent İskanı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005.
- Kürkman, Garo, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, Matüsaleem Yay., İstanbul, 2004.
- Muğan, Nuri, *Türk Diş Hekimliği Tarihi*, İ.Ü. Yay., İstanbul 1994.
- Nakracas, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Belge Yay. 2003
- Okuyan, Tuğba, *İzmit Temettuat Defterleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2004.
- *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı Ve Türk Vakıfları)*, Haz. Osman Yıldırım vd. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara 2000.
- Özendes, Engin, "Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğraf" *Osmanlı C.11*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999.
- _____, *Abdullah Freres Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, YKY, İstanbul 2006.
- Özkaya, Yücel, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu'daki şehirlerin Ev, Mahalle Sayısı ve Ticaretleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4, 1988.
- *Palu-Harput 1878*, Yay. Haz., Arsen Yarman, Derlem Yay., İstanbul, 2010.
- Polatel, Oğuz, "İzmit'te Ermeni Matbaaları Ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1847-1915)", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu 2-4 Mayıs 2012, Bildiriler*, Editör: Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014.
- _____, "İzmit'te Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.6, TTK Yay., Ankara 2014.
- Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılık Tarihi, 1840-1948*, C.I, Eczacıbaşı Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- Şemsettin Sami, *Kamusül- A'lam*, C.2, İstanbul 1316.
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.
- Teotig, *Baskı ve Harf*, Çev: Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, Birzamanlar Yay., İstanbul 2012.
- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Yay., Kocaeli 2008.
- Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, Haz. Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2007.
- Yüksel, Ahmet, "Osmanlı'da Zamanı Anlamak: "Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 3/12, Summer 2010.
- Zeren, M. Ebru, Gözde Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", *Acta Turcica*, Yıl III, Sayı 2, Temmuz 2011.

OSMANLI DÖNEMİNDE “NICOMEDIA” İZMİT’TE FARKLI DİNLERİN BİRLİKTE HOŞGÖRÜ İÇİNDE YAŞAM KESİTİNE BİR ÖRNEK: PANTALEİMON MANASTIRI

Yüksel GÜNGÖR*

Giriş

Hristiyanlığın ortaya çıktığı M.S. I. yüzyıldan itibaren dönemin en güçlü imparatorluğu olan Roma, Hristiyan inancına karşı insanlık tarihinin en acımasız baskı ve zulümlerini uygularken, Hristiyanlık inancı adeta o dönemde insanlığın yaşadığı bu kaos karşısında, ORDO AB CHAO “Karanlıktan Düzene” geçiş olarak, Pagan Roma Gizem Dinleri karşısında M.S. 391-392 yılındaki Roma imparatorluk kararnamesi ile resmî din olmuştur. Başta Roma’nın yayıldığı tüm topraklar olmak üzere yeryüzündeki insanlığın bu kaostan düzene geçişini sağlamıştır.

Böylece yıllarca baskı gördüğü Roma’da, verdiği mücadelelerle Hristiyanlık resmî din olarak kabul edilince, Pagan inancının bu gizemli inançları da din tarihinin karanlık sayfalarına gömülmüştür. Bu mücadele nasıl ve ne şartlarda verildiğini ve bu mücadelenin önemli merkezi olarak Bitinia kentlerinden olan Nikomedia’daki tarihsel mücadelesini genişçe “Aziz Pandeimon” başlığı altında ele alacağız. Ayrıca St. Barbara (Ortodoks Kilisesi’nde Aya Varvara bilinir) ve Aya Yorgi yahut batıdaki adıyla Saint Georges gibi azizlerin, Nikomedia’da İmparator Diokletianus döneminde öldürüldüğüne dair bilgiler ve “Roma Martyroloji”sinde şehitler olarak kaynaklarda isimleri geçmektedir.

Nikomedia’nın şehitler çağında “şehitler kenti” olarak anılmasında etkili olan binlerce şehitlerinin yanında Hristiyan inancında 14 Koruyucu (Kutsal Yardımcılar) olarak St. Pandeimon’dan, St. Georges ve St. Barbara (Aya Varvara)’ya uzanan Aziz ve Azizeleri, Nikomedia’da bu katliamlarda şehit edilmişlerdir. Gerek bu azizler ve gerekse İmparatoriçe Helena (Flavia Julia Augusta) ve oğlu İmparator Büyük Konstantin de Nikomedia’da vefat eden diğer aziz ve azizeler olarak Hristiyanlık inancının bir parçası olarak özellikle Ortodoks mezhebi içinde “Yortu günlerinde” saygı ile anılmaktadır.

Konumuz gereği sadece Pandeimon hakkında bilgilerimizi paylaşacağız. Hristiyanlık tarihinde binlerce insanın katledildiği ve “Şehitler Çağı” diye adlandırılan bu dönemde Nikomedia’nın “Şehitler Kenti” olarak adlandırıldığı -tarihsel verilerin ortaya koyduğu bu görüş- Nikomedia (İzmit) kentinin, Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönem sonrası Hristiyan halkın ve zamanla, Müslümanların “Lokman Hekim” olarak azize saygı göstermiş olduğunu

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Kartepe Turizm MYO. Öğretim Üyesi, e-mail: yuksel.gungor@kocaeli.edu.tr

görmekteyiz. Nikomedia'nın fethi sonrasında Aya Pandeimon adına yapılmış kilisenin bir manastır haline getirilerek 20. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmesini özellikle kenti ziyaret eden yabancı seyyahların gözünde kentle özleştirdikleri Pandeimon ve adına yapılmış manastır hakkındaki görüşlere yer vererek değerlendireceğiz. Sonuç bölümünde ise yaklaşık 600 yıllık Osmanlı Devleti idaresinde yaşanmış olan "dinler arası barışı" 21. yüzyıl dünyasına bir örnek teşkil etmesini paylaşacağız.

Aziz Pantaleimon'un Yaşadığı Döneme Kadar Nikomedia Tarihine Ait Notlar

İzmit Körfezi, Anadolu ve Trakya arasında en kolay geçişi sağlayan ve Kocaeli Yarımadası'nı sınırlayan, başka bir deyişle Yakınoğu ile Avrupa'yı birbirine bağlayan doğal yolların kesişme noktasındadır. Bölgenin jeopolitik özelliğinin karşısında, arkeolojisi ve tarih öncesi kültürleri ile bilgilerimiz, kalkolitik devir başından ilk demir dönemi (M.Ö. 5000- M.Ö. 800) sonuna kadar olan zaman diliminde, özellikle İzmit kıyı şeridi boyunca, kadar yok denecek kadar azdır¹. Bu yörede kıyı şeridinin yakın zamanlarda tektonik yani depremler ya da başka nedenlerle değişmiş olması bölgenin jeomorfolojik yapısı, kalın alüvyon tabakası birikimi yanı sıra çarpık kentleşme ve sanayileşmenin meydana getirdiği tahribatla açıklanabilir.

Helen ve Romalıların Bithynia dediği Marmara, Boğaz ve Karadeniz kıyılarını kapsayan geniş, verimli bölgeye M.Ö. 1400 yıllarından beri birbiri ardı sıra gelen kavimlerin yerleştiğini görüyoruz. Ünlü coğrafyacı Strabon bu kavimlerin çok değişime uğradığını belirtmiştir. Yine Strabon'a göre Troia'nın düşmesi ile sırasıyla Frig, Mys, Lyd, Aiol, İon, Pers ve Makedonların egemenliğine girdiler. En son Romalıların etkisinde bu kavimlerin çoğu dillerini ve isimlerini kaybettiler². Bölgeye adını veren Bithynlerin Anadolu'ya gelişini C. E. Bosch, "Bithynia Tetkikleri" adlı eserinde tüm antik dönem yazarların bilgilerini süzgeçten geçirerek M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısı olarak belirtmektedir³. Homeros'un destanlarında Bithynia adına sıkça rastlanmakta ve İliada'da bölge halkı olarak, Mysialılar ve Phrygialılar/Frigler geçmektedir⁴.

Trak Bithynlerinin Orta Vardar bölgesinden göç edip Anadolu'ya gelişleri "Anadolu'da Kimmer istilası" sırasındadır. Bölgenin yerli halkı olan Bebrigleri asimile ederek tarihte Bithynia olarak anılan bu topraklara yerleşmişlerdir. Trakların yerleştikleri bölgenin merkezi önce Bithynia Krallığı ve daha sonra da Roma'nın "Bithynia Eyaleti"⁵, olarak tarihte karşımıza çıkmaktadır.

Tacitus'un "Mısır mektuplarında, "...Kral Ramses Kapadokyalıların oturdukları yeri aldıktan sonra bütün Bithynia Denizi ile Lykia arasındaki bölgelere yürüdü..." sözleri, Mısır Kralı Ramses'in İzmit Körfezi'nin güney sahillerine kadar geldiğine işaret etmektedir⁶.

F. Starke'nin, son çözümlenen Hitit tabletlerindeki yerleşimlerin coğrafi konuşlandırılması sonucu çizmiş olduğu "13. yüzyılda Hitit Devleti'ni gösteren siyasi harita"ya göre İzmit ve İzmit Körfezi'nin güney kıyısı, Geç Tunç çağında Hititlerin etki ve ilgi alanı içinde görülmektedir⁷.

- 1 Mehmet Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu ve Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (Tüba-Ar.)*, sayı:1, yıl: 1998, s. 63-80.
- 2 Charles Texier, *Küçük Asya*, (çeviri, Ali Suat Bey), Rumi: 1339, Miladi: 1923, Matba-i Amire İstanbul, s. 89.
- 3 Clemens Bosch, "Bithynia Tetkikleri", (çev. Sabahat Atlan), TTK *Belleten*, X, Ankara, 1946, s. 37-38.
- 4 F. Yavuz Ulugün, Taner Aksoy, Muhittin Bakan, İlker Tepeköy, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi Tarihi Öncesi ve Helenistik Dönem Bithynia*, KYÖD Yayınları, İzmit 2004, s. 83.
- 5 Afif Erzen, *İlk Çağ Tarihinde Trakya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1994, s. 76.
- 6 Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 235.
- 7 F. Starke, "Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend", *Studia Troica*, 7, s. 446-487.

Tarihî kaynaklar dışında kentin M.Ö. 8. yüzyıla kadar olan tarihi, mitolojik söylencelere dayanmaktadır. M.Ö. 712 yılında Megaralıların, İzmit'in karşısında Başiskele civarında kurulan Astakos kenti ile başlar. Bu mitolojik öykülerden ilkinde göre, koloninin reisi olan ve denizciliğinden dolayı kendisini "Neptün'ün çocuğu" olarak ilan eden Olbia'nın oğlu Astakos, bir kent kurarak ona kendi adını verir ve kıyısında bulunan körfezde aynı isimle anılır. Diğer bir mitolojik söylencede ise; Megaralıların Astakos isimli kahraman reisleri, Astakos kentinin tanrıçası olan Olbia ile deniz tanrısı Poseidon'un oğlu olduğuna dair görüşler mevcuttur. Bu görüşü M.Ö 712 yılına ait bir yüzünde kent tanrıçası Olbia, diğer yüzünde kent arması istakoz resmi bulunan -Devlet olmanın simgesi olmak üzere- para basması bir kent devlet durumunu oluşturur. Yunanca Astakos kelimesi körfezinde çok avlanan istakoz adı ile anılan deniz canlısıdır⁸. Antik çağın meşhur coğrafyacısı Karyandalı Skylaks "Gemi Yolculuğu" adlı el kitabında Olbia kenti olarak İzmit Körfezi'nden bahsetmesi; "Astakos" ile "Olbia" isimleri İzmit körfezi ve çevresinde kurulan yerin çeşitli zamanlarda kullanılmış iki ismi olduğunu ortaya koymaktadır⁹.

Bundan sonra, belge ve bulgulara dayalı İzmit tarihi M.Ö. 500-435 yılları arasında bastırılmış olan sikkelerin ışığında bağımsız Grek sitesi olduğu bilinmektedir. Kendi adlarına bastırdıkları sikkelerde istakoz resimleri mevcuttur. Astakos kentinin M.Ö. 455 yılında Perslere karşı Yunan siteleri arasında daha önce (M.Ö. 479) kurulmuş olan Atik Delos Deniz birliğine katıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden çıkan diğer bir sonuç ise, zamanla Astakos kentinin M.Ö. 435 yılında Atina'nın hâkimiyetine geçtiği ve bunun sonrasında ise, yani bağımsızlığını kaybetmesi ile sikke basımına son verilmiş¹⁰ olduğudur.

Bizanslı tarihçi Stephanos'un belirttiğine göre M.Ö. 430 yılında bağımsız Bithyn prensleri, coğrafyacı Strabonun "Astakos'u yeniden kurduğunu belirttiği Doedalsus/ Dedaldes adlı bir şef önderliğinde bölgede dağınık halde yaşamakta olan Bithyn boylarını birleştirerek Bihtynia Krallığının temelleri atılır. Sınırları doğuda Paphlagonia, güneyde Phrygia ve Galatia, batıda ise Mysia bölgesi ile komşudur¹¹.

M.Ö. 328 yılında Zipoites tarafından, kurulmuş olan Bithnia Krallığı, Nikomedes (M.Ö. 279- M.Ö.250) devrinde Astakos'un tam karşısında, M.Ö. 264'te I. Nicomedes, kendisinin kurduğu "Nikomedes ülkesi anlamına gelen" Nikomedia kentini, Bithynia Krallığının başkenti yapmıştır¹².

Son Kral IV. Nikomedes iki kez tahtan indirilmiş olmasına rağmen Romanın yardımı ile tekrar tahtına kavuşmuştur. Kendisinin kral olmasında destek ve yardımlarına karşılık, IV. Nikomedes, ölmeden önce Bergama Kralı Attalos gibi ülkesinin topraklarını Roma'ya bıraktı¹³. Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da hâkimiyeti Roma'yı mirasçı yapan kral, M.Ö. 133 yılında ölen Pergamon kralı III. Attalos ile başlar. Bu süreç Galatia kralı Amyntas ve Bithynia kralı IV. Nikomedes'in vasiyeti ile ölümünden sonra M.Ö. 74 Nikomedia Krallığı'nın Roma hâkimiyetine girmesi ile devam eder¹⁴.

Araştırma sahamız Aziz Pandeimon (270-305) yılları arasında Nikomedia'da, Roma döneminde yaşamış olması nedeniyle Pandeimon'un hayatı ve şehit edilişi hakkında bilgileri paylaşırken kronolojik bütünlüğün sağlanması için Roma tarihine de temas edilecektir.

8 Nezih Fıratlı, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1971, s. 2.

9 Uluğun ve diğerleri, *Kocaeli ve çevresi Helenistik Dönem*, s. 90.

10 Fıratlı, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, s. 6.

11 Periplus, *Geographi Graeci Minores* I, ed., C. Müllerus, Hildesheim 1965, s. 92; Strabon, *Geographika*, 12. 4. 1; <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> XII.4. p:455 (erişim tarihi 10-2014)

12 Texpier, *Küçük Asya*, c.1, s. 89-90.

13 David Magie, *Attalos'un Vasiyeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 60.

14 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ*, Princeton 1950, s. 320.

Hristiyanlığın Din Olarak Ortaya Çıkışı ve Nikomedia'da Yayılışı Sürecinde Aziz Pandeimon'un Faaliyetleri

Hz. İsa'dan sonra Hristiyanlık dininin gelişip büyümesinde etkili olan Saint Paulus (asıl adı Saul'dır) M.S. 5-15 yıllarında Tarsus'da doğmuştur¹⁵. Hristiyanlığın gelişmesi için merkez olarak Antakya'yı seçmişti. Yeni Ahid'in (İncil) yaklaşık üçte birini onun mektuplarının oluşturduğunu hatırlarsak St. Paulus'un Hristiyan dünyası içinde yeri ve önemini daha iyi vurgulayabiliriz.

St. Paul, Hristiyanlığı yaymak için yaklaşık otuz yılını aşan bu üç yolculuğunun hepsinde Anadolu toprakları üzerindeki şehir merkezleri güzergâhlarını kullanmış ve burada verdiği vaazlarla Hristiyanlığın ilk yayılışında bu gün dünyada geldiği noktada onun Anadolu'daki vaazları ve Efes'ten yazdığı Korinthlilere, Galatlara ve Romalılara hitaben I. ve II. Mektupları ile Hristiyan inancında ziyaret edilecek yerler arasında Anadolu topraklarını ön plana çıkarmaktadır¹⁶. M.S. 64 yılında Roma İmparatoru Neron tarafından Paul Ostea'ya giden yolda başı kesilerek şehitlik tacını giyer. Havarilerden Petrus'ta aynı yıl içinde Mons Vaticanus'ta çarpmıha gerilerek şehitlik mertebesine erişir. Hristiyanlık uğruna ilk şehitleri (Marteryer) olarak bilinen St. Paul ve diğer havariler dışında Aziz Pandeimon ve diğer azizler ile birlikte binlerce kişi Nikomedia'da 4. yüzyıl başlarında Marteryer olarak kilise kayıtlarında yer alan Hristiyanlar olarak tarihe geçeceklerdir.

Hristiyanlığın Küçük Asya'daki yayılışında Bithnia bölgesi faal bir ilerleyiş kaydeder. Bu havalie Hristiyanlık aşısını havari Petrus'un vermiş olduğu yeni Ahit'te de belirtilmiştir. Pontus, Galatia, Kappadokia, Bithnia Hristiyanlarına mektuplar yazmış olup bu mektuplardan ilkinde (I. yüzyıl) Aziz Petrus Bithynialılara şöyle seslenir¹⁷.

"İsa Mesih'in elçisi olan ben Petrus'tan
Bithynia'da dağıtılmış olan ve buralarda
Yabancı olarak yaşayan seçilmişlere
Selam olsun...
Bütün insan soyu bir ota benzer,
Tüm yüceliği de bir kır çiçeği gibidir.
Ot kurur, çiçeği düşer,
Ama Rabbin sözü sonsuza dek kalıcıdır.
İşte müjdelenmiş söz budur."

İkinci yüzyılın başlarında, bölgede Hristiyanlık inancına gizlice bağlananların gittikçe artması, Roma'nın sıkı takiplerini getirmiş ve bu sırada inançları uğruna birçok kişi ağır işkence altında öldürülmüştür. Bu öldürülenler arasında Apameia ve Myrleialı iki genç olan Tryphon ve Respicus'un isimlerine de rastlamaktayız¹⁸.

285 yılında Nicomedia'ya yerleşen İmparator Diocletianus (284-305) başlangıçta Hristiyan halka müsamaha göstermiş, fakat Maximianus ve Caesar Galerius'un zorlamalarıyla tutumunu değiştirerek, 303 yılında verdiği emirle ibadet için toplanmalarını yasaklamış ve akabinde Nikomedia'nın büyük kilisesini yaktırmıştı. İmparator Maximianus devrinde de Hristiyanlar üzerindeki devam etmiş ve 15 Haziran 313 tarihinde çıkarılan

15 Ekrem Sarıkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, s. 264-265.

16 Ernest Renan, *Havariler*, (Çeviren : Ziya İshan), MEB Yayını, İstanbul 1948 , s. 75-81.

17 *Yeni Ahit*, Petrus Mektupları I. Bab.1; V. Schultze, *Altehrstliche Städte und Landschaften*, c. 1, Gütersloh, 1922, s. 273 vd.

18 R. Janin, "Bithynia mad.", *Dictionaire Ecclessiatique*, c. 9, Leipzig, 1896, s. 25.

“Milano Fermanı” ile Hristiyanlık Roma tarafından meşru bir din haline getirilerek, bölge barışa kavuşmuştur¹⁹.

Nikomedea Pagan Roma Döneminde, İmparator Traianus’un (98-117) görevlendirdiği vali ve yargıç olan Plinius’un görevi sırasında karşılaştığı sorunlar karşısında İmparator Traianus’la yaptığı yazışmalarda 107 mektup Bithynia yöresine ait olanlardır²⁰.

Hz. İsa’dan sonra Havarilerin Anadolu’dan geçerek Hristiyanlığı yaydığı dönemlerde özellikle Kapadokya kadar önemli bir merkezinin de Nikomedea olduğunu bu mektuplardan anlıyoruz. Bu mektupların M.S. 113 yılına kadar sürdüğünü kaynaklardan biliyoruz.

Bu mektuplardan Dünya Hristiyanlığının M.S. 113 gibi Roma’da Pagan dini hâkimken nasıl yayıldığı, hangi engellerle karşılaştığını ilk ağızdan öğreniyoruz. Plinius’un mektuplarında:

“...Hristiyanların soruşturulması işlemlerinde hiç bulunmadım. Bu yüzden, onlara verilen olağan cezaların kapsamını bilmiyorum, ayrıca onlara karşı hangi suçlamaların öne sürüldüğünü ve soruşturmada ne ölçülerde ileri gidileceğini de bilmiyorum. Diğer yandan, Hristiyanlığı benimseyenler arasında ceza vermek bakımından yaşa göre bir ayırım yapılması gerekli mi? Sorusu ile başlayan mektubunda aşağıdaki sorulara da cevap alabilmek için bu mektupları yazıyor. Bu arada kendi insiyatinde, uyguladıklarını da mektuplardaki satırlarda anlatıyor. Bu uygulamalarına örnek olarak ise... Şimdilik, Hristiyanlıkla suçlanarak benim önüme getirilenler hakkında yaptığım şudur: Onlarla konuşup, “Gerçekten Hristiyan mısınız?” diye sordum. Eğer “Evet” derlerse, onları bekleyen cezayı anlatarak, soruyu ikinci ve üçüncü kez soruyorum? Evet, cevabı verirlerse, yani Hristiyan olduklarını itiraf ederlerse, idam edilmelerini buyuruyorum. Çünkü inanıyorum ki, Hristiyanlık inancında hangi nedenlerle direnmiş olurlarsa olsunlar, dik başlıkları ve sarsılmaz inatçılıkları cezasız kalmamalıdır. Aynı körü körüne direnişi gösteren Roma kenti vatandaşı kimselerde oldu. Bunların listesini çıkardım; hepsini yargılanmak üzere, Roma’ya göndereceğim...” şeklinde bilgiler de mevcuttur²¹.

Ayrıca bu mektuplarda “..... Sorgulamada..... inançlarından vazgeçen bir kimse affedilsin mi? Suçlamalara adı karışmış, fakat suçsuz bir kimsenin bir kez Hristiyanlığı itiraf etmiş olması cezalandırmaya yeterli mi?” sorularını mektuplar ile soruyor. Bunlar arasında iki yıldan önce Hristiyanlık inancını terk ettiklerini, hatta bazılarının 20 yıl önce bu inançlarından vazgeçtiklerini belirten savunmaları var. Bunlara hangi işlemleri uygulayayım diye imparatorun bilgi istiyor²².

İmparatorun cevabi mektubunda “...Onların geri kazanılamazsa cezalandırılmalarını ancak inançlarından vazgeçip Roma Tanrılarına saygı gösterenlerin geçmişte suçlu bile olsalar affedilmelerini söylüyordu. Kendisinin bu bölgede gözlemleri arasında... bu inanca her sınıftan insan, kadın ve erkek mahkemeye getirilmekte, daha da getirileceğe benziyor. Sadece şehirli değil, köylüler ve kırlık bölgelerden de bu inançtan etkilenmişler diyerek durum tespiti yapıyor. Bu mektuplardan öğrendiğimiz bilgiler arasında, “Hristiyanların belli zamanlarda gün doğmadan toplanarak Hz. İsa’yı bir Tanrı olarak gösteren şarkılar söylediklerini” anlatan satırlar da mektuplarda mevcuttur²³. Bu mektuplardan özellikle Hristiyan inancına mensup olanların sayılarının hiç de az olmadığını anlıyoruz. Pagan Roma inancının her türlü baskısına rağmen burada Hristiyanlık dininin tüm yasaklara karşı

19 Janin, “Bithynia mad.”, c. 9, s. 24.

20 F. Yavuz Ulugün, Muhittin Bakan, Taner Aksoy, *Kocaeli Çevresi Tarihi II, Roma Dönemi Bithynia*, KYÖD Yayını, No: 5, İzmit, 2007, s. 71.

21 Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, Sevgi Yayınevi İzmit, 1984 s. 293-297.

22 Plinius, *Nikomedea Mektupları, Bithynia Tarihi, Kocaeli Yöresi Tarihi*, (çeviren Muhittin Bakan, Galip Dönmez), Hilal Basımevi, İzmit, 1998, s. 10-17.

23 Texier, *Küçük Asya*, Genç Plinius, *Mektuplar*, cilt: 3, s. 113-120.

engellenemediğini görüyoruz. İşte bu mektuplar Nikomedeia'nın Anadolu'da Hristiyanlık inancının yayıldığı sırada önemli merkezlerden biri olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu mektupların yanı sıra Nikomedia'da İmparator Diokletianus zamanında Hristiyanlık inancını yaşayan kişilere uygulanan zulümler katliam boyutuna ulaşmıştır. Özellikle Diokletianus İmparatorluğunu 286 yılından itibaren Maximianus ile paylaştıktan sonra Hristiyanlara karşı tavrı almış olan Bithinia Valisi Hierokles'in Hristiyanlara karşı düşmanca tutumu ile "İmparatorluğun geleceği için Hristiyanlığın tehlike olduğu" şeklindeki propagandası karşısında bazı Hristiyanlar henüz sistematik bir şekilde olmasa da ölüme mahkûm edilmeye bu dönemde içinde başlandı²⁴. Artık Maximianus ile birlikte Diokletianus 303 yılından itibaren başlatılan baskılar bu tarihten itibaren sistematik bir baskı haline geldiğini görmekteyiz. 12 Ocak 303 yılında Nikomedia duvarlarına asılan ferman Hristiyan Kiliseleri ve Kutsal kitaplarını hedef alan saldırılar içeriyordu. Bu ferman ordunun Hristiyanlardan temizlenmesini, Hristiyan ibadet merkezlerinin yakılmasını, Hristiyan soyluların asilliklerini ve Hristiyanlıkta ısrar eden vatandaşların özgürlüklerini kaybedeceklerini içermektedir. Olaylara şahit olan Eusebius şu satırlarla bu baskı ve zulümleri anlatmaktadır. "...Kendi gözlerimizle ibadet evlerinin temellerine kadar yıkıldığını, kutsal kitapların halka açık meydanlarda ateşe verildiğini, kilise rahiplerinin çekinerek saklandıklarını veya insanlık dışı muamelelerle tutuklandıklarını ve hakarete uğradıklarını ve bir süre sonra da çıkarılan baskı zulüm ve katliamları hazırlayan fermanların ilanlarını gördük" şeklinde adeta dönemi bir fotoğraf karesi şeklinde ortaya koymaktadır. Önce kiliselerdeki din adamlarının hapse atılması ile başlayan bu hadiselerde, sayılamayacak kadar çok insanın hapse atıldığını ve bir süre sonra da, işkencelerin uygulandığı hakkında bilgiler verir²⁵.

Birbirinden ağır işkencelerin uygulandığı bu dönem içerisinde Hristiyanlara karşı başlatılan katliamı da, Eusebius "Terminalia Bayramının Kutlanmakta olduğu 23 Şubat'ta Nikomedia'da başlatıldığını ve katliamın bütün imparatorluğa yayıldığını belirtirken başkent Nikomedia'da en sert şekilde sürdüğünü" anlatmaktadır. Her rütbeden din adamları idam edilirken, sabahın erken saatlerinden itibaren askerlerin kiliseyi basarak kutsal kitaplara el koymasını anlatıyordu. Yine bu eserde, değişik bölgelerde katledilen şehitlerin sayısının tespitine imkân olmadığını ve bu nedenle bu döneme "Şehitler Çağı" adı verildiğini, Nikomedia'nın ise "Şehitler Kenti" olarak belirtilmektedir. Tüm imparatorlukta çeşitli işkenceler, katliamlar, yıkımlar on yıl sürdüğü anlatılırken bu katliamların Tüm Hristiyanlık Dünyasında önemli yeri bulunan Nikomedia'lı Aziz, Azize ve Şehitlerin oluşmasının sebebi olduğunu ortaya koymaktadır²⁶. Bu katliamlarda Nikomedia'da erkek, kadın, yaşlı, çocuk demeden hep birlikte bin kişiyi şehit etmişlerdir²⁷.

Dönemin gerek Hristiyan kilise kaynakları, gerekse ilk çağ yazarları tarafından imparator Diokletianus ve halefi Galerius dönemlerinde "Büyük Hristiyan Katliamlarına" sahne olduğunu kabul ederler. Bu katliamlardan Nikomedia'da yortu günleri 10 Ocak (Ortodoks Kilisesince 28 Aralık) sayısı 20.000 kişiye ulaşan katliama insanlık tarihi şahit olmuştur.

Olay 304 yılında Maximianus (284-305) tarafından kilise içinde yakılan ve içlerinde Presbyter Glykrios, Deakon Theophilos, Mardonius, Sekundos, Nikostrate, Migdonius, Zeno, Doretheus Indysos, Zinon, Gorgonius, Peter, Euthymius ile bakireler Agathia, Donma, Anthonia ve Theophila'nın dâhil olduğu Nikomedia'lı şehitler dışında bu katliamda toplam inanan yirmi bin kişi şehit edildiğine dair Ruge, Lactantus ve Eusebius'un eserlerinde bilgiler bulunmaktadır²⁸.

24 F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli ve Çevresinde İnanç Turizmi*, İzmit, Mart 2001, s. 7.

25 Eusebius, *The Ecclesiastical History II*, v: VI, London, 1928, s. 26-97.

26 Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Catholic Encyclopedia*, (Ed. P. Healy), New York, 1910, s. 23-35.

27 Societe des Bollandistes, *Acta Sanctorum*, 10 Octobris, Tomus 11, 1864.

28 Ulugün, *Kocaeli İnanç*, s. 7, 8, 9, 48; Ulugün ve diğerleri, *Roma Dönemi Bithynia*, s. 115-117.

Bu efsanevi metinlerin hepsi geç tarihidir. Buna rağmen şehitlik hadisesi kaynak olarak daha erken dönem yazarlardan Theoderet, Kayserili Procopius'un²⁹ eserlerindeki bilgiler ile ortak özellikler taşıması bu geç belgeleri önemli kılmaktadır.

Aziz Pandeileimon'un 27 Temmuz 305 tarihinde Nikomedia'da yaşanan katliam sırasında şehit olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Efsaneye göre; imparator Hristiyanlara gözdağı olsun diye bir gösteri yapmaya karar verir. Pandeileimon'un vücudu önce meşalelerle ateşe verilir ve İsa, Papaz Hermolalaus görünümü ile herkese görünür ve Pantaleimon'a güç verip onu iyileştirir. Meşaleler söner, eritilmiş kurşun banyosu hazırlandığında İsa yine ona aynı görüntü içinde onunla birlikte bir cauldron içinde yürürken ateş söner, kurşun soğur³⁰.

St. George ve Panteleimon Büyük-şehitler, Mesih için onların şehitlik sembolleri olarak kutsal başlarını tutarken çizilmiş tasvir

Efsanenin diğer kısımlarında denize atılır fakat bağlanan taş suda yüzer. Yırtıcı hayvanlar arasına atıldığında, ancak hayvanlar, ona gelip onu koklayan bu hayvanlar adeta bitkin bir vaziyette yerlerinden kımıldayamaz hale gelirler. Bundan etkilen halk tiyatro binasında önlenemez bir şekilde yüksek sesle "Tanrı Efendimizdir" diye bağıyorlardı³¹. Bir tekerleğe bağlandığında halatlar koptu, tekerlek kırıldı. Yapılan bir hamlede kılıç eğrildi ve saldırganlar din değiştirerek Hristiyan oldular. Pantaleimon onların af olması için gökyüzüne doğru dua etti. Bu nedenle "Panteleimon" tam merhametli adını aldı³². Kendi arzu edene kadar kafasını uçurmak mümkün olmadı. Vücuduna batırılmaya çalışılan kılıçlar balmumundan yapılmışçasına kırılıyorlardı; ancak ibadeti bittiğinde kafasını kendi isteği ile uzattı. Öldüğünde damarlarından kan yerine süt aktı, bağlandığı zeytin ağacı meyve verdi. Yaşadığı dönem ilk çağda ve sonraki çağlarda Aziz Pandeileimon adına büyük başlıklar yapıldı. Doğu'da ona "Büyük Şehit ve Harika Çalışkan" adı verildi. Her yıl 27 Temmuz yortu gününde İstanbul'da saklanmış olan kan kalıntılarının sıvılaştığı söylenir³³. Aziz Pandeileimon hakkında bilgi veren en eski kaynaklar arasında British Museum koleksiyonları arasında yer alan el yazması yukarıda bahsedilen kaynaklardan daha eski bir belge niteliğindedir.

29 Procopius, *The Secret History*, translated by G. A. Williamson Harmondsworth: Penguin Books, 1966.

30 Theodoret Graecarum, *Affection Curation*, Sero VIII, "Se Martyribus", in Migne, PG., LXXXIII, p. 1033.

31 Migne Acta Sanctorum, is an encyclopedic, 1643, Pandeileimon Chapter.

32 orthodoxwiki.org > Categories > Church History (siteye giriş tarihi, 14-04-2014).

33 Jean Bolland, 'Acta Sanctorum (Acts of the Saints) is an encyclopedic, 1784, Vol. 68. 27-July, 305.

St Panteleimon tarafından dua edilerek; yılan tarafından ısırılan çocuğun dirilme sahnesi Bazı kaynaklarda ise; Bu mucizeden sonra, Pantoleon adı Panteleimon ("merhametli") olarak anılır.... şeklinde bilgilerde mevcuttur.

Nikomedia'nın Türkler Tarafından Fetih Öncesi ve Sonrasına Ait Batılı Kaynaklardaki İlk Bilgiler

George Pachymeres'e göre Türklerin 1304 yılında Boğaziçi ve Karadeniz kıyılarına akınlar düzenlemesi sonucu Nikomedeia'nın düşman saldırılarına sürekli açık hale geldiğini ve izole bir kale olarak yiyecek ve içecek sıkıntısı çektiğini bildirir³⁴. Nikomedeia'nın 14. yüzyılın başında bulunduğu durum ile ilgili V. Grumel tespitlerini aşağıdaki satırlarda anlatmaktadır³⁵: "...İstanbul Patrik'inin bir seri kararı hâkim şartları görüntülemektedir. Bithnia Apamea (Mudanya)'sı piskoposu Nikomedia Diokezinin (bölgesel dini yönetim), piskoposunun İstanbul'da ikamet etmekte olduğunu ve görevlerini ihmal ettiğini öne sürerek kendine bağlanmasını talep eder. Patrik onaylayarak cemaatini yönetmesini, Kenti Türklerden korumasını ve yerel kiliseden de kendisini kabul etmesini ister. Yeni metropolit ölüm pahasına surların ardındaki cemaatini korumak üzere diokezine yerleşir. Bu belgeler 14. yüzyıl başında, Nikomedeia'da durumun ne kadar umutsuz olduğunu göstermektedir: Halk tamamen güvencesiz, sivil yönetim güçsüz idi ve sadece kilisenin bir umut sunduğu görülüyordu..." ifadeleri ile aktarmaktadır.

S. Vryonis, Anadolu'da İslamlaşma sürecini anlattığı eserinde Nikomedia'nın Türkler eline geçtiği ilk yıllara ait bilgileri; "...açıkça belli ki Hristiyan cemaat azalırken yeni Müslüman cemaat yükselişte idi. Doğrudan belirtilmiş olmasa da açık ki fetih sonrası yerel Hristiyanların bir başı olmadığından bahseder." Bu görüşünü 1327-1356 yıllarına ait Yunanistan Kilisesi kayıtlarına dayandırır. Bu yıllara ait kayıtlarda Nikomedeia Metropoliti olarak bir bilgi kaydı yoktur. 1356 yılından sonra ise Nikomedeia Metropolitliği; başka görevleri yürüten diğer makamlarca doldurulduğu aktarılmaktadır. Sonuç olarak Nikomedeia'nın Türklerin eline geçtiği ilk yıllarda yerel kilisenin en azından resmî yollardan düzenli bir yapıyı sürdüreceği kaynaklara sahip olmadığı ve Patrikhane ile ilişkisini kaybettiğini ortaya koyarken, yaşanan kaosu da ortaya koymaktadır. Buna rağmen fethin ilk yıllarında I. Murat (1360-1389) döneminde şehirde Pantaleimon adı ile anılan kiliseyi haydut yatağı olduğu bahanesiyle yıktırdığını fakat azizin mucizesiyle karşılaşan I. Murat kiliseyi tekrar inşa ettirmesi³⁶.

34 George Pachymeres, (ed. I. Bekker), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, Bonn 1835, II. s. 412.

35 V. Grumel, "Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople", *Les Actes des Patriarches*, Vol. I, Paris 1932, s.742-746.

36 Jr. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971, s. 300.

Nikomedea tarihi içinde her dönemde; Aziz Pandaleimon'un diğer inanışlara mensup insanlar tarafından da büyük bir saygı gördüğüne de işaret etmektedir.

Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Rum Patrikliği'ne verdiği özel imtiyaz sonrası tüm Osmanlı topraklarında varlıklarını huzur içinde sürdüren Rum Cemaati Tanzimat sonrasında ve özellikle 1856'da yayınlanan 'Islahat Fermanı' sonrasında vakfiyeleri ile ilgili konularda elde ettikleri imtiyazları sonucu her alanda imar ve iskân faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nikomedea bölgesinde de I. Dünya Savaşına kadar olan dönemde birçok eğitim kurumları ve ibadethaneler açmışlardır. Okullaşma oranında İstanbul'dan sonra Anadolu'daki vilayetler arasında Nikomedia ön planda yer almıştır. Bu tezimizi Fransız Arkeolog Charles Texier'in yapmış olduğu araştırma da kanıtlamaktadır. Texier'in, "Aisie Minor (Küçük Asya)" adlı eserinde "İzmit'in en eski camii Sultan Orhan Tarafından tahvil edilen bir Rum Kilisesidir" şeklinde eserine kayıt düşmesi ve Tarihçi Aşık Paşazade de, İzmit'in fethini anlatırken Orhan Gazi için "kiliseleri mescit etti ve bir kiliseyi de medrese etti" şeklindeki açıklamaları, Texier'in görüşünü aynı noktada "fetih sonrası kentin kültürel kimliğindeki değişimi" doğrulamaktadır.

Nikomedia'daki, fetih sonrası bu hızla değiştirilmek isteyen kültürel doku içerisinde Hristiyan kimliği ve kültürünün köklerinin kentin tarihi gibi çok derin olduğunu ve bunu yüzyıllarca koruduğunu da 17. yüzyıl seyyahlarından Cornelius de Bruyn 1678 tarihinde Anadolu'yu gezerken Nikomedia ile ilgili olarak eserinde ele aldığı bölümde; İzmit'in son derece büyük bir kent olduğu ve 30 bin kişilik nüfusa sahip olduğu hakkında bilgilerin yanı sıra kentteki camiler, hanlar, kervansaraylar, çarşılar ve Rum Kiliseleri çok zengindir. ..." şeklindeki açıklamalarından burada "zenginlik" ile anlatılmak istenen sayıca fazla olduğu şeklindedir. İşte bu bilgiler bize 17. yüzyıl sonunda; yaklaşık o ana kadar geçen 350 yıllık süreç içinde şehirdeki birçok kilise değişik amaçla medrese ve cami gibi kurumlara dönüştürülmüş olsalar da kentteki Hristiyan kimliği ve kültürünün izlerinin devam ettiğini belgelemektedir.

Pantaleimon'un Hayatı ve Mezarı Hakkında Görüşler

Aziz Pantaleimon'un hayatı hakkında A. D. Mortdmann³⁷ ve İstanbul'da yayınlanan Bithynika³⁸ isimli kitap bilgi vermektedir. Aziz Pantaleimon, Maximinus zamanında Nikomedea'da yaşamıştır. Babası Euatorgius'un putperest, annesi Eubole Hristiyan bir aileden gelmiştir. Tıp ilmi üzerindeki bilgilerini ünlü hekim Eustorgius'tan, Hristiyan tıp ilmi üzerindeki bilgilerini ise, Nikomedea kilisesinde papaz olan Hermolaos'tan öğrenmiştir. İyileştirici birçok mucizeleri olan aziz, Hristiyanlığı kabul ettiği ve inancından dönmediği için birçok işkencelere maruz kaldığı ve orada gömüldüğü dinsel kitaplarda gösterilmiştir. Azizlerin kemikleri diğer azizler gibi Haçlı seferi sırasında Franklar tarafından çalınmıştır. 1912 yılında manastırı ziyaret eden E. D. D'Alessio da mezar bakıcısının aynı hikayeyi anlattığını ve mezarın Büyük Konstantinos zamanında yapıldığına işaret ettiğini söylemektedir.³⁹

M.S. 270 yılında Nikomedea'da doğan Pantaleimon, babasını küçük yaşta kaybetti ve Hristiyan olan annesi Eubola tarafından yetiştirildi. Beş yaşında Nikomedea'da papaz Hermolaos tarafından vaftiz edildi. Daha sonraları putperest saray halkının kötü etkisiyle Hristiyanlık'tan uzaklaştı. Hekim Eustorgius'tan tıp eğitimi aldı. M.S. 290 yılında icazet diplomasını alarak tıp tahsilini tamamladı. Yeni buluşlara ve bilimsel metotlara dayalı uygulamaları ile meslekteki başarısını kanıtlayarak İmparator Maxmianus'un özel doktoru

37 A. D. Mortdmann, *Bosporus Christianus P.II Golf von Nikomedien und Asistiches ufer*, Konstantinopel 1911, s. 13.

38 Kleonnyos-Papadopoulos, *Bithynika*, Constantinople 1867, s. 68.

39 E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 95.

oldu. Papaz Hermolaos ve iki Hristiyan'dan etkilenerek yeniden Hristiyan oldu. Hermolaos ona günahın ne olduğunu anlattı. Pantaleimon onu dinleyerek günahlarına tövbe etti ve bir kez daha kiliseye katıldı. Hatasını telafi etmek için acı çekmeyi ve Tanrı için ölmeyi arzu etti. Allah rızası için doktor olarak tedavi ettiği hastalardan para talep etmeksizin mesleğini icra etti. Babasından kalan servetini de İmparator Diokletianus'un, Nikomedeia'da yaşayan Hristiyanlara karşı giriştiği katliamlar sırasında tüm mal varlığını fakirlere dağıttı. Kıskaç meslektaşları onu imparatora ihbar ettiler. İmparator onun kurtulabilmesi için, inancından dönmesini önerdi. Buna karşılık Pantaleimon açıkça inancını itiraf etti. "Hz. İsa'nın Tanrı'nın gerçek temsilcisi olduğu kanıtı olarak bir felçliyi iyileştirdi." Bu olayı bir büyü gösterisi olarak kabul eden İmparator, Pantaleimon'u ölüme mahkûm etti. Tutsak olmaksızın ölümü istemesine karşılık, intihar etmeye fırsat bulamadan şehit edildi (27 Temmuz 305). İmparatora götürülmek üzere kafası kesildi. Vücudu da çalışma yeri bir mezar haline getirilerek gömüldü⁴⁰.

Solda; Annesi Euboule, ortada Panteleimon ve sağda Papaz Hermolaos

Pantaleimon Hristiyan dünyasında ve özellikle Ortodokslar arasında "Büyük bir şehit ve harika-çalışkan" olarak büyük saygı gördü. Tıp dünyasında doktor ve ebelerin baş azizi olarak kabul edilmiş ve "On Dört Koruyucu Şehit"ten biri olmuştur.

Efsaneleşen bu azizin "doktor" olarak ünü ve acısı bütün insanların gönlünde yer etmiştir. Yalnız Hristiyanlarca değil, Müslümanlarca da, onun ardından, bilimsel yönden insanların acılarına, ızdıraplarına eğilen tıp uzmanlarına Lokman Hekim demek gelenek halini almıştır. Bugün özellikle Anadolu başta olmak üzere Müslüman ülkelerin birçok yerinde, Amasya, Afyon, Mardin vb. yerlerde, Lokman Hekim yatırı vardır. Çoğu onun yanında yetişmiş, ya da öğrencilerinden icazet almış kişilerdir. Ona duyulan bu saygı Manastırın yıkıldığı 1923 yılına kadar; Müslüman ve Hristiyan birçok hastanın umut ve adak yeri olarak ziyaret edilmesinde önemli bir rol oynamıştır⁴¹.

40 Avni Öztüre, *İzmit Tarihi – Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla*, İstanbul, 1981, s. 178. Öztüre mezar hakkında "mezarından kemikleri bir Fransız kolonisi tarafından Haçlı Seferleri sırasında Paris'e kaçırılarak, martirlere özgü mezarlığa gömülmüştür. Buna rağmen boş lahit, manastırın 1923'de yıkıldığı ana kadar yüzlerce yıl Hristiyanlarca ziyaret edilmiştir..." bilgileri mevcuttur.

41 Öztüre, *Nikomedia Tarihi*, 1981, s. 178; Buranın Müslümanlarca ziyaret edilen bir yer olduğuna dair ek bilgi için bakınız: *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl: 1912, Sayı: 106, Abdülbaki Fevzi röportajı.

Bithynika isimli kitaptan, I. Murat'ın (1360-1389) kiliseyi haydut yatağı olduğu bahanesiyle yıktırıldığını, fakat azizin mucizesiyle tekrar inşa ettirmek için gayret sarf ettiğini öğreniyoruz. Azizin mucizesiyle ilgili gelenek her saltanat değişikliğinde yenilenecek devam ettirilmiştir.

1587 yılında azizin mezarını ziyaret eden Lubenau⁴² manastır hakkında şu bilgiyi vermektedir. "Aziz Pantaleimon manastırının bulunduğu yerden az uzakta, kiliseye benzeyen bu eski bina, muhtemelen manastırın bölümlerinden biri olmalıdır. Kilisede altarın altında Pantaleimon'un mezarı bulunmaktadır. Mezar çok güzel bir beyaz mermere oyulmuştur." Lubenau mermer lahde mezar adını vermiştir.

1712 yılında İzmit'e gelen ve Pantaleimon manastırını gezen P. Lucas da⁴³ azizin mezarının çok güzel bir Bizans kilisesinin altındaki mahzende bulunduğunu, ancak cesedin mezarında olmadığını belirtmektedir.

Kleonymos ve Papadopoulos'un Bithynia bölgesi hakkında yazmış oldukları 1867 tarihli kitapta Pantaleimon Kilisesi'nin 1700 yılında restore, 1858'de taştan tekrar inşa edildiğini, manastırın 1861'de yeniden yapıldığını ancak mezara dokunulmadığını yazmaktadırlar.⁴⁴ Kleonymos ve Papadopoulos bu eserinde, Pantaleimon Kilisesi'nin 1858 yılında yeniden inşa edildiği sırasında; birçok yazıt ve mozaikli bir yol bulunduğu hakkında bilgiler de mevcuttur. Bu bilgileri G. Perrot⁴⁵ kendi eserinde, bu yazıt ve mozaiklerle ilgili bilgilerden bahsederek; Kleonymos ve Papadopoulos'un eserindeki bilgileri onaylamaktadır.

Schultze,⁴⁶ iki genç Hristiyan'dan bahsetmektedir. Bunların yapılan her türlü işkenceye dayanarak inandıkları yoldan ölüm pahasına ayrılmayan kişiler olarak tarihe geçtiklerini, İzmit'in girişinde bulunan mezarlarının yanına sonradan küçük bir kilise inşa edildiğini ve Tanrı'dan medet umanların ziyaret ettikleri bir yer olduğunu söylemektedir.

H. Delehay'e'nin⁴⁷ "Şehitlerle İlgili Ayın" isimli kitabından Pantaleimon'un hayatı ve mezarının yeri hakkında bilgi ediniyoruz. Efsaneler Aziz Pantaleimon'un iyileştirici azizlerin en meşhurlarından olduğundan bahseder ve mezarının İzmit banliyösünde Adamentius isminde bir din adamının arazisinde olduğunu işaret etmektedir. Eusebius⁴⁸ ise Hristiyan ölümlerine tapınılması için düşünülmüş tedbirleri anlatmaktadır. Bu tapınılan ölümlerden bir kısmı topraktan çıkarılıp denize atılmış, martirlerin naaşı da inanç sahibi kişilerin saygısından mahrum edilerek yığınlar halinde teknelere konup denize atılmışlardır.

Böylece azizin cesedinin de Haçlı Seferlerinden çok önce, ilk Hristiyanlık devrinde denize atıldığı kabul edilebilir.

Nikomedeia halkı büyük şehitlerini, binlerce Hristiyan kanının döküldüğü yerde bir kilise yaparak onurlandırmış ve bu ölü gömülen yeri azizlerinin mezarı olarak kabul etmiş olmalıdır.⁴⁹ Pantaleimon Kilisesi'nde yer alan bir kitabe iki kere başrahipten bahsedilmekte, bu da bize bu bölgede başrahipliğin geçici olarak ifa edildiğini göstermektedir.⁵⁰

İzmit'teki mezarda hiçbir kutsal kalıntı olmadığı biliniyordu. 1587 yılında mezarı ziyaret eden Lubenau⁵¹ mezarın boş olduğunu bildirmektedir.

42 W.Sahm, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Königsberg 1914, II, s. 114-116.

43 P. Lucas, *Voyage du Sieur*, Paris 1712, C. I, s. 67-68.

44 Kleonymos, Papadopoulos, Bithynika, s. 67-70, 165.

45 G. Perrot, *Exploration Archeologique de la Galatie*, Paris 1862, s. 6.

46 V. Schultze, Kleinaisen, *Altchristliche Städte und Landschaften II*, C. I., Gütersloh 1922, s. 277-278.

47 H. Delehay'e, *Les Origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933, s. 150.

48 Eusebius, *The Ecclesiastical History II*, v: VI, London, s. 267.

49 E. D. D'Alessio, a.g.e., s. 98.

50 D.Rayçonovski, *Rum Edebiyat Kurumu Dergisi*, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 1974, s. 10.

51 W. Sahm, a.g.e., s. 114.

1712'de Paul Lucas da⁵² cesedin çaldığını söylemiştir. 1912 yılında E. D. D'Alessio'ya⁵³ da mezar bakıcısı aynı şeyi anlatmıştır. A. D. Mortdmann da⁵⁴ azizin mezarının Pantaleimon Manastırı'na nakledildiğini yazmaktadır.

1205 yılında Haçlıların buraya gelip yerleşmeleri ile bu hırsızlık eylemi kuvvet kazanmaktadır. Haçlılar İzmit'e Therry de Loos ile gelip yerleşmişler,⁵⁵ büyük duvarları yapıp savaşmışlardır. Macar Sainte-Menehould ve Mathieu de Valaincourt, Roger de Ronsoy da buraya gelenlerin arasındadır. Villehardouin'in⁵⁶ belirttiğine göre, büyük miktarda şövalye burada hayatlarını kaybetmişlerdir. Haçlıların burada kalmalarıyla cesedin onlar tarafından çaldığı ileri sürülürse de⁵⁷ cesedin daha erken devirde yok edildiği kabul edilebilir.

Mezar manastıra yarım saatlik mesafede bulunan bir kilisenin altında bulunuyordu. Bu manastır bir Bizans kilisesi kalıntısı halinde iken,⁵⁸ geçen asırda azizin mezarı üzerine Grekler son olarak yeniden bir kilise yaptırmışlardır.⁵⁹ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu kilise harap olarak ortadan kalkmıştır.

1912 yılında manastırı ziyaret eden E. D. D'Alessio manastır civarında yedi odalı bir kriptaya rastlamıştır. Ancak azizin mezarı bu kriptada olmayıp Lubenau, Lucas ve D'Alessio'nun belirttikleri gibi bir kilisenin altında bulunuyordu ve plan bakımından tamamen farklıydı.⁶⁰

Mezara kilisenin içinden 12 basamak merdivenle iniliyordu. Şapel aşağı yukarı 4x4 metre kare şeklinde olup dipte yarım yuvarlak planlı apsis bulunuyordu. Üst kısmı tonozla örtülü idi. Soldaki duvarda girişin hemen yanında küçük bir çeşme azizin ayazmasını teşkil ediyordu. Mekânın ortasında azizin lahiti bulunuyordu. Ne çok büyük, ne de çok yüksek olan lahitin içi boştu ve üzeri açıktı. Şapelin zenginliği ile kilisenin sadeliği tezat teşkil ediyordu. Şapelde tahtadan güzel bir ikonostaz bulunuyordu. Tamamı ile oyma ve yaldızlı olan ikonostazı ikonalar süslemekteydi. Aynı stilde yapılmış bir tahtın arkılığı üzerinde de azizin yakın zamanda yapılmış bir resmi bulunmaktaydı. Bu resim eski resim üzerinden yeniden yapılmıştı. Tavandan çok sayıda kollu şamdan sarkıyordu.

Pogodin ve Wulff,⁶¹ kutsal kalıntıların bulunduğu taş lahitin tipine göre IV. asra ait olduğunu ve özelliklerinden bir Hristiyan'a uygun olmadığını söylerler. Lahit evvelce alçak bir kabartma ile bezemeliydi. Bunun bir Hristiyan mezarına uygun olmadığı için sonradan silindiğini, bu işlemin ne zaman yapıldığının bilinmediğini belirtirler. Bu belki de martirin çağdaşları tarafından yapılmıştır. Lahitin dört tarafı basit sahnelerle süslenmiştir.

1587 yılında mezarı ziyaret eden Lubenau'nun anlattıkları ise tamamen farklıdır. Lubenau,⁶² mezar beyaz bir mermere oyulmuştur demektedir. Lahitten mezar olarak bahsetmekte ve lahitin iki yüzünde yer alan sahneleri tasvir etmektedir. Mezarın arkasında bir haçtan ibaret olan arma kazanmıştı. Mezarın uzun yüzünde ise savaş kıyafetinde yatar vaziyette silahlı ve zırhlı olarak mızrağı ve sancağı ile bir adam tasvir edilmiştir.

52 P. Lucas, *a.g.e.*, s. 68.

53 E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 95.

54 A. D. Mortdmann, *a.g.e.*, s. 13-14.

55 G. De Villehardouin, *La conquete de Comstantinople*, (çev. E. Faral C. I (1199-1203), C. II (1203-1207), Paris, 1938, s. 215-403.

56 G. de Villehardouin, *a.g.e.*, C. I. s. 120-312, s. C. II. 342.

57 E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 99, Kleonynos-Papadopoulos, *a.g.e.*, s. 68.

58 N. Firatlı, *a.g.e.*, s. 17.

59 G. Perrot, E. Guillaume, J. Delbet, *Exploration archeologique de la Galatie et du la Bithynie*, Paris 1862, s. 5; V. Cuinet, *a.g.e.*, s. 360.

60 W. Sahn, *a.g.e.*, s. 114; P. Lucas, *a.g.e.*, s. 68; E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 98.

61 P. D. Pogodin, O. P. Wulff, "Nicomedeia", *Bulletin (Isvestia) de l'Institut Russe de Constantinople II*, 1897, s. 118.

62 W. Sahn, *a.g.e.*, s. 114.

Lubenau mezarının içinin boş ve üstünün açık olduğunu da belirtmekte ve lahitin diğer iki yüzünün tarifini yapmamaktadır.

E. D. D'Alessio, lahitin bir Frank şövalyesinin veya derebeylik bayrağı taşıyan bir baronun mezarı olabileceğini ileri sürmekte, cesedin lahitten alınması ve çekişme ile ortadan kaldırılmış kabartmaların 1700 ve daha sonra 1858 yıllarında yapılmış olan restorasyonların sonucu olabileceği kanaatindedir.⁶³ Azizin mezarı Haçlı Seferleri sırasında bir haçlı şövalyesine mezar olarak kullanılmıştır.

Pantaleimon Kriptası ve İstinat Duvarlarındaki İnşaat Tekniği

Kripta, Bağdat Caddesi üzerinde kâğıt fabrikasının karşısında Aziz Pantaleimon manastırına 300-400 metre mesafede yapılmıştır. Kripta, 1912 yılı Ağustos ayında arkeolojik bir gezi için İzmit'e gelen E. D. D'Alessio tarafından ziyaret edilmiş ve Kripta ile ilgili araştırması yayınlanmıştır.⁶⁴

Kripta, bir koridor ile bunun iki yanında üçer, nihayetinde ise bir mezar olmak üzere yedi odadan meydana gelmiştir. Dikdörtgen şeklinde olan koridor 5 m 36 cm uzunluğunda 1m 83 cm genişliğindedir. D'Alessio mezar odalarının ölçülerini planda yaklaşık olarak belirtmiştir. Koridordan odalara geçiş her odanın kendine mahsus kapıları ile sağlanmaktadır. Kapıların pervazları üç parça beyaz mermerden yapılmıştır. Her oda beyaz mermerden bir çerçeve içinde haç şeklinde oyulmuş bir kapak taşı tarafından kapatılmıştır. Koridor ve odalar beşik tonozla örtülmüştür. Odalarda iskeletler bulunmuştur. Yeraltı yapısı tamamen tuğladandır. Koridorda kırmızı kare tuğlalar kullanılmıştır. Kripta IV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir.⁶⁵

Bugün manastırın beş metre yüksekliğe kadar ayakta kalan istinat duvarlarında malzeme olarak blok taş, tuğla ve harç kullanılmıştır. 25-30 metre kadar uzunlukta olan istinat duvarını payeler desteklemektedir. Her paye arası 2,5 metre olup payelerin genişliği 1 metredir. Duvarda aşağıdan itibaren, bir sıra blok taş kullanılmıştır. Bu sıradan sonra 4 sıra, daha az kalınlıkta ve değişik ölçülerde kesme taşlardan yapılmıştır. Kesme taş arasındaki harcın kalınlığı 8-10 cm. arasında değişmektedir. Bu taş sıralarının yüksekliği 86 cm.'yi bulmaktadır. Taşlar gri ve beyaz renktedir. Bu 4 taş sırasını 5 tuğla kalın sırası takip etmektedir. Tuğlalar 32 cm. uzunlukta 4-5 cm. kalınlıktadır. Tuğlalar arasındaki harcın kalınlığı 7 cm.dir. Daha sonra duvar tekrar 4 sıra kesme taş ve tuğla şeklinde devam etmektedir.⁶⁶

Nikomedea, Aziz Pantaleimon ve Manastır Hakkında Seyyahların ve Diğer Bilim Adamlarının Eserlerindeki Veriler

Nikomedea "İzmit"deki Pantaleimon Manastırı şehrin batısında, şehirden bir kilometre mesafede bugün Yenidoğan semtinde sadece manastıra ait istinat duvarından başka hiçbir bulgu yoktur. Oysa manastırın 1912-1914 yıllarına kadar ziyaret edilen kutsal bir yer olduğuna rehberler işaret etmektedir.⁶⁷ Şifa arayan çok sayıda ziyaretçinin uğradığı azizin mezarı kilisenin altında bulunuyordu ve hac gyesini güdüyordu. Nikomedea "İzmit" tarihini incelerken özellikle tarih içinde değişik dönemlerde burayı ziyaret eden seyyahların anılarında, Pantaleimon Manastırı'nın zikredilmesi; bugün sadece beş metre yüksekliğindeki istinat duvarı kalan bu tarih hazinesi araştırmamıza konu olmuştur.

63 E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 100.

64 E. D. D'Alessio, "Une Crypte Paleochretienne a Nicomedie", *Revue des Etudes Byzantines*, CXVI (1958), s. 235.

65 E. D. D'Alessio, *a.g.e.*, s. 236.

66 Vahide Vural, *İzmit Bizans Devri Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, İstanbul, 1977, s. 22.

67 *De Paris a Constantinople*, Ed. Les Guide Bheus, Paris 1902, s. 391; N. Fıratlı, *İzmit Şehri ve Eski Eserler Rehberi*, İstanbul, 1971, s. 18.

Aziz Pantaleimon'la ilgili ilk bilgiler Acta Sanctorum (Acts Saints) özünde, kritik bir Hristiyan azizlerin hayatlarını inceleyen kaynaklara dayanmaktadır⁶⁸. Eserin altıncı cildinde "Geç Antik Dönemde Nikomedeia" kentinden bahsettiği satırlarda 368 yılındaki depremde Büyük zarar gören kentin birçok bölümünün afet sonrası ayağa kalkmadığını ve Nikomedeia ardında varoşların uzandığı mezarlıklarla çevrili olduğundan bahsedilir. Mezarlıkların batı yönünde ve Adamantius varoşunda Aziz Pantaleimon gibi büyük şehit adına inşa edilmiş bir kilise olduğu bu eserde kayıtlıdır.

Dünya tarihinde; Papa II. Urban ve ona bağlı din adamlarının önderliğinde Fransa'nın Klermon şehrinde, 28 Ekim 1095 yılında toplanan dini konsülde, bütün Hristiyan âlemini "kutsal toprakları" geri almak amacı ile yaptığı çağrı sonrası başlayan Haçlı Seferlerinden. I. Haçlı Seferi'ne katılan Blois Kontu Stephen Etien'ne karısı Kontes Adele'e yazdığı mektupta Nikomedia'ya varışlarından bahsederken "St. Pantaleimon" un kenti olarak ifade etmektedir. Eserde; bu kez Bloisli Stephen kentten 1097 yılında Haçlı kuvvetleri ile ayrılırken, Nikomedeia'dan bahsederken "...Nikomedeia'nın, kutsal şehit Pantaleimon'un ziyaret gördüğü ve çektiği bir kent olduğunu.." anlatan bilgilere bu eserde rastlıyoruz⁶⁹.

Clive Foss'un, "Nicomedia and Constantinople" in Mango and Dagron⁷⁰ isimli eserinde Diokletianus Surlarından bahsedilirken "...Bugün yok olmuş bir başka bölümü "St. Pantaleimon Manastırı üzerinde yükseldiği...", şeklindeki ifadeler bizi İmparator Diokletianus (285-305) yılları arası hüküm sürdüğünü düşünürsek Aziz Pantaleimon'un şehit edildiği tarih 27 Temmuz 305 olduğuna göre; aziz adına inşa edilen kilisenin de, aynı yıl içinde yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

1587 yılında İzmit'e gelen Lubenau⁷¹, 1628 yılında yayınladığı el yazması seyahat notlarında İzmit'ten ve Pantaleimon manastırından bahsetmektedir.

1656 yılında bir başka seyyah Jean Thevenot, gezi notlarında; Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun 30 bin olduğu ve birçok Rum kilisesinin varlığından bahseder. Bu tespiti aslında bizim için farklı inançların bir arada huzur içinde varlıklarını sürdürdüklerine dair önemli bir belge niteliğinde tespittir.

1677 yılında ise bir başka seyyah Guillaume Grelot, Fransa kralına ithaf edilmiş olan gezi notlarında; "Kent inançlarını korumak isteyen ilk Hristiyanların kanlarının bolca aktıldığı dolayısı ile çok sayıdaki aziz martyrleri ile daha da tanındı. Bu şehitler arasında Aziz Adrian, Aziz Pantaleon, Aziz Gorgonius, yanı sıra Azize Barbara bu ünlü kenttendirler." Ayrıca kentteki kiliselerin zenginliğinden bahseder.

1678 yılında Corneille Le Bruyn (Cornelius Bruyn) "bu kent inançlarını savunmak üzere can veren çok sayıdaki Hristiyan nedeniyle daha da bilinir" sözleri ile Nikomedia'daki katliamları ortaya koyar.

P. Lucas⁷² 1712 tarihinde İzmit'e yaptığı seyahatte Pantaleimon Manastırı'nı ve çevrede yaptığı gezilerde gördüklerini anlatmaktadır. Bölgeye ilk gezisini Paul Lucas 1705 yılında Fransa Kralı 14. Louis adına sanat eserleri toplamak için gelmiştir. Tespitlerindeki önemli notlar arasında; "Kente üç çeyrek fersah uzaklıktaki bir tarlada bulunan lahitin (dokuz ayak uzunluğunda) granit mermerden yapılmış olduğundan bahseder. Ayrıca Azize Barbaranın mezarı ve Aya Pandaleimon Kilisesi'ni ziyaret edişinden bahseder. Ayrıca Aya Pandeimon

68 Acta Sanctorum, ed. J. Bollandus et al. Antwerp 1643, Jul. Vol. VI. p. 420.

69 Gesta Francorum, ed. L. Brehier, Paris 1924, p. 7-11.

70 Clive Foss, "Nicomedia and Constantinople", in Mango and Dagron, 1995, 50-52; F. Yavuz Ulugün, Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II -Nikomedia, Kocaeli, 2002, s. 52. (Eser Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır.)

71 V. Cuinet, La Turguie d'Asie Mineure, C. IV, Paris 1984, s. 360; G. Perrot, E. Guillaume, J. Delbet, Exploration Archologigua de la Galatie et de la Bithynie, Paris 1862, s. 14.

72 W. Sahn, Beschreibung der Peisen des Roinhold Lubenau, C. II, Kaoigsberg 1914, s. 113-116.

Kilisesi kapısındaki mezar anıtı yazısını kopyalar. Kilisenin yarım fersah uzaklıkta olduğundan bahseder.

1740 yılında İngiliz Kraliyet ve Londra Eski Kültür Derneği üyesi olan Richard Pococke⁷³ gezi notlarında; Aya Pandeilemona adanmış bir kilise ile Aziz Barbara, Aziz Adrian ve Aziz Gorgon'dan bahseder.

1745 yılında Fransa'nın İzmir Konsolosu görevindeyken Charles de Peyssonel, İznik ve İzmit gezileri yapar. Nikomedianın şehitlerinden ve Aziz Pandeileimon kilisesinden bahsederken, ilginç olan şehrin Türkler tarafından fethinden sonra yıkılmış olan bu kilisenin yeniden yapımına izin verdiğinden bahseddiği Pandeileimon adına yapılmış kilisenin fethin ilk yılları olan 14. asrın ortalarından itibaren varlığını teyit etmesi bakımından önemli bir tespittir.

Bu görüşü destekleyen bir başka seyyah ise Marcellus'tur. 1819 yılı, Mayıs ayında yaptığı geziye ait notlarında; "Diocletianus döneminde öldürülen Nikomedia'lı doktor Aya Pandeileimon Kilisesi'nden bahseder." Ayrıca Aya Pandeileimon Kilisesi daha önce I. Murad'ın askerlerince yarı yarıya tahrip edilmiş. O gece azizi rüyasında gören sultan ertesi sabah yeniden inşasını emretmiş. Kilisenin gelirini ve bağımsızlığını sağlamak için de geniş bir arazi tahsis etmiş. Bu Hristiyan kilisesi, bir Müslüman tarafından yapılan yardımdan hala yararlanmaktadır. Nikomedia Piskopozu da bu gelirin naibidir. Kilisenin sanatsal el işçiliği ile yapıldığından bahseder. Kabartmalar üzerindeki yazıtlardan eseri yapanın adının "Artemidora Menandroy" olduğunu yazar⁷⁴.

1843 yılında ise Charles Texier, İmparator Decius ve Diocletianus zamanında yapılan zulümleri aktarır. Ayrıca İzmit Kilisesi'nin çok sayıda dini eşyayı koruduğundan bahseder; özellikle gümüş sandık içinde Saint Basile'nin kolunun bulunduğu sanıktan bahseder. Fransız Arkeolog Charles Texier'in Anadolu'daki incelemelerini bu gezileri sonrası 1862 yılında yayınlanan "Asia Mineure" adlı eserinde Bithynia tarihini başlangıçtan 1835'e kadar ayrıntılı olarak inceleniyor. Nikomedeia'dan bahsederken her zaman Asya'nın önemli kentlerinden biri olduğu ve nüfusunun 30.000 kişi olduğu tahmin ediliyor. Nüfus dağılımı da şöyledir:⁷⁵

Türk: 2.500 aile

Ermeni: 800 aile

Rum: 1.200 aile

Yahudi: 500 aile

3 Mayıs 1861'de İzmit ve çevresini dolaşan Georges Perrot, Küçük Asya'da bir gezinin anıları adlı seyahatnamesinde İzmit'in güzel bir mevkide kurulduğunu belirtir. Büyük Roma ve Bizans kulelerini anlatır. Eski Akropolün kalıntılarını ziyaret eder. Kente çeyrek saat mesafedeki Pandaleimon Manastırı'nı yeniden inşa etmek için çalışan Rumların gün ışığına çıkarttığı yazıtları kopyaladığını bu anılarını kaleme aldığı seyahatnamesinde belirtmektedir. Perrot ayrıca Panegry dini bayramının Nikomedeia'daki kutlamaları sırasında çevreden birçok ziyaretçinin buraya geldiklerinden bahseder⁷⁶.

Vital Cuinet,⁷⁷ 1893 yılında bölgeye yaptığı gezide; İzmit'in tarihi, coğrafi durumunu incelemiş, şehirde bulunan manastır, camii, şapellerin sayısını belirttiikten sonra,

73 F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Mayıs 2008, İzmit, s. 70.

74 Ulugün, *Kocaeli ve Çevresi*, s. 140-141.

75 Plinius, *Nikomedeia Mektupları, Bithynia Tarihi, Kocaeli Yöresi Tarihi*, (çeviren Muhittin Bakan, Galip Dönmez), Hilal Basımevi, 1998, İzmit, s. 89; C.Texier, *Description de L'Asie Minure*, C. I, Paris, 1839, s. 17-27.

76 Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit, 2000, s. 111.

77 V.Cuinet, *a.g.e.*, s. 201-400.

Pantaleimon Manastırı'ndan, sarnıçtan ve kalede birkaç cümle ile bahsetmiştir. Ayrıca Cuinetin bu notlarında Kocaeli ve çevresindeki yerleşim birimleri hakkında detaylı istatistikî bilgilerde sunması bakımından bölge tarihini araştıranlar için önemli kaynak niteliğindedir. V. Cuinet, 19. yüzyılın sonlarında 1894 yılında kaleme aldığı eseri "La Turguie d' Asie Mineure" Paris'te yayımlanan eserinde şifa arayan çok sayıda ziyaretçinin uğradığı azizin mezarı kilisenin altında bulunduğu ve hac gayesi ile ziyaret edildiği hakkında bilgiler mevcuttur⁷⁸.

Almanya İstanbul Konsolosu olan Andreas David Mordtman, 1911 tarihli İstanbul'un Asya Yakası ve İzmit'i anlatan eserinde "Yenidoğan Mahallesi'ndeki Pantaleimon Manastırı'nda bulunan kilise ve azizin mezarının ziyaret edilen kutsal bir yer olduğunu bildirmektedir. Dış surlar hakkında bilgi vermekte ve dış surların doğusunda oldukça yüksek bir noktada (terzi bayırı) bir ayazma bulunduğunu yazmaktadır. Ayrıca A. D. Mortdmann,⁷⁹ Hristiyanlığın ilk yıllarını ve aziz Pantaleimon yapılan işkencelerden eserinde bahsetmektedir. Pantaleimon Manastırı'nda bulunan kilise ve azizin mezarının ziyaret edilen kutsal bir yer olduğunu bildirmektedir. Dış surlar hakkında bilgi vermekte ve dış surların doğusunda oldukça yüksek bir noktada bir ayazma bulunduğunu yazmaktadır. Pantaleimon Manastırı hakkında bir incelemesinde bir ziyaret yeri olduğu ve azizin mezarı ile ilgili bilgi verilmiştir.⁸⁰

Aynı yazarın 1925 tarihli diğer bir eserinde, harp sonrası halkın durumu anlatılmakta şehrin önemi, nüfusunun Ermeni, Türk ve Musevilerden meydana geldiğini ve 30.000 olduğunu belirtmektedir.⁸¹

A. D. Mortdmann ve C. Texier'in yaklaşık yüz yıllık bir dönem (90 yıl) içindeki nüfus sayısının 30.000 civarında gösterecekleri de nüfusu oluşturan grup içinde Rum vatandaşların 1925 yılında bu sayı içinde olmadıklarını görüyoruz. Oysa A. D. Mortdmann incelemeleri sırasında Nikomedeia'daki Rum halkının "Nüfus Mübadelesi" sonucu Yunanistan'a zorunlu göçe⁸² aynı şekilde Yunanistan'daki Türk nüfusunun da, böyle bir göçe tabi tutulduklarını görebiliriz. C. Texier'in nüfus verilerinde her dört haneden birinin Rumlardan oluştuğunu düşünersek -en iyimser olarak nüfusun artmadığını varsayarak- 1200 ailenin buradan mübadeleye tabi oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Seyyahların gezip gördüğü ve kaleme aldığı bu eserlerin dışında seyyah kimliği dışında "ilmi araştırmalar" kategorisinde ele alınan çalışmalarda da Nikomedeia ile ilgili etütler ve Pantaleimon Manastırı hakkında bilgiler mevcuttur.

78 V. Cuinet, *La Turguie d'Asie Mineure*, C. IV, Paris 1984, s. 360.

79 A. D. Mortdmann, *Bosporus Christianus*, P. II, Golf Von, *Nicomeden und Asiatisches Ufer*, Konstantinopel 1911, s. 13-20.

80 E. D. D'Alessio, "Le Tombeau de Saint Panteleimon a Nicomedie", *Actes du VI. Congres International D'Etudes Byzantines*, (Paris 1948), II. (1951), s. 95-100.

81 A. D. Mortdmann, *Anatolian Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Hannover 1925, s. 281.

82 Lozan Barış Görüşmelerinde karşılıklı nüfus akışını bir düzene oturtmayı amaçlayan Norveçli delege Nansen'in planına göre iki ülkenin ekonomik felakete uğramasını önlemenin yolu karşılıklı olarak göçmenlerin takasıydı. Bu plana göre Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumları hariç, karşılıklı olarak Rum ve Türk nüfusu yer değiştirecekti. 30 Ocak 1923'te imzalanan protokol bunu yürürlüğe koydu. Mübadele 1923'ten 1927 yılına kadar sürdü. Yunanistan'dan Türkiye'ye gelenlerin sayısı 400 bin kadardı. Gidenler ise 1,5 milyona yakın... Giden Rumların % 80'i Anadolu'dan, %20'si Trakya'dandı. Mübadelede imar ve iskân vekâleti kurularak göçmenlere 7 milyon dönümü aşkın toprak dağıtıldı. Büyük nüfus hareketliliği şehirleri ve imalat sanayisini de etkiledi. Örneğin 1913-1927 arasında İstanbul ve İzmir'in nüfusu % 40 azalmış, Rumların etkin olduğu imalat sanayisi gerilemişti. Türkiye'ye gelenler kısa sürede uyum sağlarken, Yunanistan'a gidenler Türkçeyi ana dili olarak kuşaktan kuşağa aktardılar. Anadolu'da yaşadıkları yerlerin isimlerini buralara taşıdılar. İşte bunlardan birkaçı: Mersina (Mersin), Nea Trapezunda (Trabzon), Nea Sparte (Isparta), Oine (Ünye), Nea Nikopole (Şebinkarahisar), Nea Sevastia (Sivas), Nea Raidestos (Tekirdağ), Nea Amisos (Samsun), Nea Halikarnassos (Bodrum), Nea Artaki (Erdek), Nea Prokopi (Ürgüp), Nea Lampsakos (Lapseki), Nea Kesaria (Kayseri), Nea İkonion (Konya), Nea Mainemene (Menemen), Nea Magnessia (Manisa), Nea Zymirne (İzmir) gibi şehir isimlerini, köy kasaba adlarını Atina'ya, Pire'ye, Selanik'e taşımışlardır.

Pogodin ve Wulff'un Nikomedeia ve Pandaleimon Manastırı ile ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra Aziz Pandaleimon hakkında bilgileri de inde yer aldığı çalışma 1867 yılında Rusça olarak yayınlanmıştır.⁸³

Kleonymos ve Papadopoulos'un İstanbul'da kaleme aldığı "Bithynika"⁸⁴ adlı eserde; Grekçe metnini verdikleri H. 1255(1839) tarihli, yapının tamiratı ile ilgili Osmanlı Padişahı fermanı ile birlikte H. 1246 (1830) tarihli diğer bir fermana mevcuttur. 1830 tarihli bu fermana ise kilise ve manastır ile ilgili vakıflara ait bilgiler de bulunmaktadır. Bu vakıfname "Pantaleimon Kilisesi, bağlar, bahçeler, ayazma ve diğer binalar ile metropoldeki diğer tapınaklar (İzmit ve çevresindeki bütün manastırlar) ve bilhassa Pantaleimon Manastırı Nikomedia Metropolitiği'ne aittir. Bunlara başkası dokunamaz..", şeklindeki ferman ile verilmiş beratın bilgileri mevcuttur.

Pandeleimon Manastırı Yağlı Boya Resim (1304/1886)

Nezih Fıratlı ise "İzmit Rehberi" adlı kitabında ise, Aziz adına inşa edilmiş manastırın 1912-1914 yıllarına kadar ziyaret edilen kutsal bir yer olduğuna ait bilgilere yer vermiştir⁸⁵.

H. Millas'ın "Göç" adlı eserinde de Kurtuluş Savaşı (1919-1922) yıllarında Sakarya Nehri civarında oturan gerek Rumlar gerekse Türkler savaşın gidişatına göre nehrin bir o yakasına bir bu yakasına geçip dururlar ve bu esnada çetelerin saldırılarına maruz kalırlar. Göç için yola çıkan Rumların bir kısmı İzmit'te Aziz Pantaleimon Manastırı'nda savaş koşullarının getirdiği, sağlıksız şartlarda bir süre konaklarlar. Bunlar arasında bir kısmının buradaki olumsuz şartlardan dolayı öldüğüne dair bilgiler bu eserde mevcuttur⁸⁶. Bu kaynaklar bize 1922 yılına kadar Aziz Pandeleimon'un varlığını sürdürdüğünü ortaya koyan bilgiler açısından değerlendirmeğe çalıştık.

83 P. D.Pogodin, O. Wulff, "Nicomédie", *Bulletin (Isvestia) de L'Institut Russe de Constantinople* II, 1897, s. 77-184.

84 Kleonymos, Papadopoulos, *Bithynika*, Constantinople 1867, s. 75.

85 Fıratlı, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, s. 10 vd.

86 H. Millas, *Göç: Rumların Anadolu'dan Mecburi ayrılışı 1919-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 10-30.

Sonuç

Bugün gittikçe uluslararası ilişkilerde özellikle 11 Eylül 2001 sonrası değişmeye başlayan İslam üzerindeki menfi algılamalar karşısında, insanlık tarihinin tozlu sayfalarından yola çıktık. Konumuz olarak ele aldığımız İzmit tarihini incelerken karşımıza sık sık çıkan Nikomedia ismiyle ele aldık. Kentin Türk tarihi öncesini oluşturan dönemler arasında önemli bir yer tutan Roma Dönemi içinde Hristiyanlık inancının Nikomedia’da yaşayan temsilcilerinin özellikle 3. yüzyıl sonları ile 4. yüzyıl başlarında çok büyük baskılar altında kalmışlardır.

313 Milano Fermanı’na kadar olan döneme kadar bir biri ardına Pagan Roma İmparatorluğunun Hristiyanlar üzerindeki baskı zulüm sonrası rakamlarda binlerle (20.000 sayısını kaynaklarda gördük) ifade edilen insanların, inançlarından dolayı katledildiklerini ve Hristiyan şehitleri olarak tarihe geçmiş oldukları kaynaklarda tespit ettik.

Kentin Osmanlı hâkimiyetine girdiği 14. yüzyılın (1337) ilk yarısından itibaren 20. yüzyılın başına kadar Gayri Müslim tebaanın dinlerini özgürce yaşadıkları barış içinde geçen 600 yıllık bir dönemin izlerini sadece Osmanlı kaynaklarında değil 16. yüzyıldan itibaren Anadolu ve çevresinde seyahatlere katılan ve bu seyahatlerini “seyahatnameler” adı ile kaleme almış kişilerin eserlerinde tespit ettik.

İlk Çağda Roma döneminde yaşanan Hristiyanlık dini üzerindeki baskıların Avrupa’da 16. yüzyılda Reform hareketleri sırasında Almanya’da 1555 Ogsburg Antlaşması, Fransa’da, 1585 Nantes Fermanı ile Protestanların Katolikler tarafından baskı altında yaşadıkları dönemlerde; Osmanlı topraklarında bugün üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyasında dinler arası barışın gölgesinde yaşadıklarını tarihsel boyutu içinde gözlemledik.

Günümüzde dinler arası diyalog çalışmalarının sürdürüldüğü bu dönemde, insanlık tarihinde geçmişte yaşanmış olan din savaşlarından ders alarak 21. yüzyılı medeniyetler savaşına sahne etmek isteyenlere fırsat vermemek amacı önceliğimiz olmalıdır. Buradan yola çıkarsak Anadolu’nun tarih içinde değişik medeniyetlere, dinlere ve kültürlere beşiklik ettiğini, bunların yüzyıllarca bir arada, kardeşlik sevgisi içinde yaşadığını hatırlarsak Anadolu bu misyonu geçmişten günümüze getiren ender coğrafyalardan biri olduğunu tekrar insanlık tarihine göstermelidir.

Savaşlar ve kültür mirasından habersiz anlayışlar dün 20. yüzyılın başında Pantaleimon Manastırını, 20. yüzyılın sonunda ise 500 yıllık geçmişi olan Balkanlardaki Mostar Köprüsü’nü yok etmiştir. Dileriz böyle yıkımlar insanlık tarihinde son bulur.

KAYNAKÇA

- *Acta Sanctorum*, ed. J. Bollandus et al. Antwerp 1643, Jul. Vol. VI.
- Bolland, Jean, *Acta Sanctorum (Acts of the Saints) is an encyclopedic*, 1784, Vol. 68. 27-July.
- Bosch, Clemens, "Bithynia Tetkikleri", (çev. Sabahat Atlan), TTK *Belleten*, X, Ankara, 1946.
- Caecilius Lucius Firmianus Lactantius, *Catholic Encyclopedia*, (Ed. P. Healy), New York, 1910.
- Cuinet, V., *La Turguie d'Asie Mineure*, CIV, Paris 1984.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit, 2000.
- D'Alessio, E. D., "Le Tombeau de Saint Panteleimon a Nicomedie", *Actes du VI. Congres International D'Etudes Byzantines* (Paris 1948) II. (1951).
- D'Alessio, E. D., "Une Crypte Paleochretienne a Nicomedie", *Revue des Etudes Byzantines*, CXVI (1958).
- *De Paris a Constantinople*, Ed. Les Guide Bheus, Paris, 1902.
- Delehay, H., *Les Origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933.
- Erzen, Afif, *İlk Çağ Tarihinde Trakya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1994.
- Eusebius, *The Ecclesiastical History II*, London, 1928, Vol. VI.
- Eusebius, *The Ecclesiastical History II*, London, VI.
- Fıratlı, Nezi, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1971.
- Foss, Clive, *Nicomedia and Constantinople in Mango and Dagron*, 1995.
- *Gesta Francorum*, ed. L. Brehier, Paris 1924.
- Graecarum, Theodore, *Affection Curation, Sero VIII, "Se Martyribus"*, in *Migne*, PG., LXXXIII.
- Greatmartyr and Healer Panteleimon, www.oca.org/.../102099-greatmartyr-and-healer-pan, (siteye son giriş: 10-04-2014)
- Grumel, V., "Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople", *Les Actes des Patriarches*, Vol, I, Paris 1932
- Janin, R., «Bithynia mad». *Dictionaire Ecclesiastique*, Leipzig, 1896, c. 9.
- Kleonnyos, Papadopoulos, *Bithynika*, Constantinople 1867.
- Lucas, P., *Voyage du Sieur*, Paris 1712, C. I.
- Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor, to the End of Third Century after Christ*, Princeton 1950.
- Magie, David, *Attalos'un Vasiyeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001.
- *Migne Acta Sanctorum, is an encyclopedic*, 1643, Panteleimon Chapter.
- Millas, H., *Göç: Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı 1919-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Mortdmann, A. D., *Anatolian Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Hannover 1925.
- Mortdmann, A. D., *Bosporus Christianus P.II Golf Von Nicomedien und Asiatisches Ufer*, Konstantinopel 1911.
- orthodoxwiki.org > Categories > Church History (siteye giriş tarihi, 14-04-2014)
- Özdoğan, Mehmet, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu ve Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*(Tüba-Ar.), sayı: 1, yıl: 1998.
- Öztüre, Avni, *İzmit Tarihi-Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla*, İstanbul, 1981.
- Pachymeres, George, (ed. I. Bekker), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, Bonn 1835, II.
- Periplus, *Geographi Graeci Minores I*, ed., C. Müllerus, Hildesheim 1965.
- Perrot, G., E. Guillaume, J. Delbet, *Exploration archeologique de la Galatie et du la Bithynie*, Paris 1862.
- Perrot, G., E. Guillaume, J. Delbet, *Exploration Archologique de la Galatie et de la Bithynie*, Paris 1862.
- Perrot, G., *Exploration Archeologique de la Galatie*, Paris 1862.
- Plinius, *Nikomedeia Mektupları, Bithynia Tarihi, Kocaeli Yöresi Tarihi*, (çeviren Muhittin Bakan-Galip Dönmez) Hilal Basımevi, İzmit 1998.
- Pogodin, P.D., O. Wulff, "Nicomedie", *Bulletin (Isvestia) de L'Institut Russe de Constantinople II*, 1897.
- Procopius, *The Secret History*, translated by GA Williamson Harmondsworth: Penguin Books, 1966.
- Rayçonovski, D., *Rum Edebiyat Kurumu Dergisi*, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 1974.

- Renan, Ernest, *Havariler*, (Çeviren: Ziya İshan), MEB Yayını, İstanbul 1948.
- Sahm, W., *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Koningsberg 1914.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999.
- Schultze, V., *Altehrstliche Städte und Landschaften*, c. 1, Gütersloh, 1922.
- Schultze, V., *Kleinaisen, Altchristliche Städte und Landschaften II*, Gütersloh 1922, C.I.
- Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Societe des Bollandistes, *Acta Sanctorum*, 10 Octobris Tomus 11, 1864.
- Starke, F., "Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend", *Studia Troica*-7.
- Strabon, *Geographika*, (erişim tarihi 10-2014) 12. 4. 1, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> XII.4.
- Texier, C., *Description de L'Asie Minure*, Paris, 1839, C. I.
- Texier, Charles, *Küçük Asya*, (çeviri: Ali Suat Bey), Rumi: 1339, Miladi: 1923, Matba-i Amire-İstanbul.
- Ulugün, F. Yavuz, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II -Nikomedia*, Kocaeli, 2002.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresinde İnanç Turizmi*, İzmit, Mart 2001.
- Ulugün, F. Yavuz, Muhittin Bakan, Taner Aksoy, *Kocaeli Çevresi Tarihi II*, Roma Dönemi Bithynia, KYÖD Yayını, No: 5, İzmit, 2007.
- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Mayıs-2008, İzmit.
- Ulugün, F. Yavuz, Taner Aksoy, Muhittin Bakan, İlker Tepeköy, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi Tarih Öncesi ve Helenistik Dönem Bithnia*, KYÖD Yayınları, İzmit 2004.
- Umar, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, Sevgi Yayınevi İzmir, 1984.
- Villehardouin, G. De, *La conquete de Comstantinople*, çev. E. Faral, C. I (1199-1203), C.II (1203-1207) Paris, 1938.
- Vryonis, Jr. Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971.
- Vural, Vahide, *İzmit Bizans Devri Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, İstanbul, 1977.
- *Yeni Ahit, Petrus Mektupları I. Bab 1.*

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İZMİT'TE SALGINLAR VE KARANTİNALAR

Dr. CebraİL YILMAZ*

Dr. Aslıhan AKPINAR**

Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÜNGÖR***

Prof. Dr. Nermin ERSOY****

Giriş

Coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir noktada bulunan İzmit, göç yolları üzerinde verimli toprakları, ormanları ve denizi sayesinde üç bin yıl boyunca birçok ulusa ev sahipliği yapmış tarihî bir kenttir. Avrupa'yı Asya'ya bağlayan geçiş yolu üzerinde bulunan İzmit, hızlı nüfus artışı ve yoğun insan hareketleri nedeniyle salgınlardan ciddi ölçüde etkilenmiştir.¹

Dünyada ise insanlığa ciddi zararlar veren salgınların başlamasının nedenleri arasında Sanayi Devrimi (1760-1820), buharlı gemiler (1810) ve demiryolu (1830) ile ulaşımın hızlanması, Süveyş Kanalı'nın (1869) açılmasıyla uluslararası ticaret ve hac seyahatlerinin artması, son olarak Avrupa'dan Amerika'ya göçlerin yapılması sayılabilir. Bu değişimler, başta veba olmak üzere kolera, sarıhumma, çiçek, tifüs, humma-i racia ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların salgın yapmasına ve yüz binlerce insanın yitirilmesine neden olmuştur.²

Bengal'den, önce Hindistan'a buradan da hacılar vasıtasıyla Hicaz'a taşındığı, oradan da Mısır ve Kızıldeniz kanalıyla tüm dünyaya yayıldığı söylenen bulaşıcı hastalıklar, Afrika'ya kadar genişlemiş olan Osmanlı topraklarında aralıklarla büyük salgınlar yapmıştır. İlk kolera salgını 1831 yılında ortaya çıkmış ve hızla çok geniş bir alana yayılmıştır. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda salgın hastalıklarla mücadele ve karantina uygulamaları ulemanın hastalıkları Allah'ın günahkâr kullarını terbiye etmek için gönderdiği afetler olduğu yolundaki söylemi nedeniyle yapılamamıştır. Ancak salgının şiddetinin artması ve sayıları tespit edilemeyen ölümlerin yaşanması üzerine halk, ulemanın fetvasına karşı gelerek bazı koruyucu önlemler almaya başlamıştır.³

* Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Doktora Öğrencisi

** Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Öğretim Görevlisi

*** Kocaeli Üniversitesi Kartepe Meslek Yüksek Okulu Öğretim Üyesi

**** Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Öğretim Üyesi

1 F. Y. Ulugün, *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli*, ed. F. Y. Ulugün, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, Kocaeli: Atmaca-Panajans, s. 4-5; M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9.

2 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79; E. Kahya, A. D. Erdemir, "Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara: 2000, s. 250-254.

3 M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9; N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia*

Ulemanın bu yönde karşı çıkışına rağmen, aynı yıl (1831) Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) *Kolera Risalesi* hastalıktan korunmak için alınması gereken önlemler konusunda yol gösterici olmuş ve ilk ciddi karantina düzenlemesinin yapılmasına olanak sağlamıştır. 4 Nisan 1838 tarihinde Dr. Antuvan Lago'nun "Salgınlarla Mücadelenin Önemi ve Yöntemleri" konulu layihasının yayımlanmasını takiben İstanbul'da ilk resmî Karantina Meclisi kurulmuştur. Öncelikli amacı sarayın ve yeni ordunun salgınlardan korunmasını sağlamak olan Karantina Meclisi, halkın sağlığını kontrol etmek, vebanın ülkeye sokulmasını önlemek, hastalığın görüldüğü yerde yok edilmesini sağlamak görevlerini de yerine getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti (1839) Karantina Meclisi kararları gereği Anadolu ve sınır boylarında 77 karakol ve tahaffuzhane kurulması için harekete geçmiştir. Bununla birlikte karantina işlerini yürütecek yeterli sayıda uzman bulunmadığından karantina uygulamasında deneyimli ülkelerden yardım istenmiş ve 1840'ta Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın teklifi üzerine *Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İran, Norveç, Rusya, Yunanistan ile 1847'de Belçika ve İtalya* bu meclise birer delege yollamıştır.⁴

Çok uluslu olan bu Karantina Meclisi, 1838 yılında alınması gereken önlemlerden söz eden Karantina *Sıhhi Nizamnamesi*'ni Fransızca olarak yayımlamıştır. Örneğin bu nizamnamenin 4. maddesinde "*Bulaşık yerlerden gelip Boğaz'da yirmi gün tahaffuzda bırakılan geminin içinde bulunanların ruhsatname verilmeden önce tabip tarafından tıtsüleneceği*" yazmaktadır.⁵

Karayolu, denizyolu ve demiryolu ile ulaşımın yapıldığı İzmit, her salgından ciddi olarak etkilenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde salgınlar hakkındaki belgelere yönelik araştırmamız sonucunda bu etkilenişe ilişkin tespit edebildiğimiz en eski belge 31 Aralık 1834 tarihlidir. Belgede "*Trabzon'dan Tersane'ye gelmiş olan 21 bahriyelinin çiçek hastalığından İzmit'te öldüğü*" bildirilmektedir. Aynı yıllarda, Anadolu'da ilk kolera salgını da yaşanmış ve bu amaçla 1835 yılında Çanakkale'de bir karantinahane kurulmuştur. İzmit'te kolera salgınına ilişkin en erken tarihli belgeler ise 1840 yılına aittir. Dünyada ikinci kolera salgını ile eş zamanlı olan bu belgelerde; "*İzmit civarında Kerez Köprüsü'nde Bolu Çayırı olarak bilinen bölgede hacıların karantinaya alındığı*" belirtilmektedir. Kolera salgını ile beraber bölgede çiçek hastalığının salgını da devam etmektedir. Çünkü 1846 yılında Kocaeli Sancağı'nda salgın olan çiçek hastalığının önlenmesi için ve 1847 yılında da aşılama yapmak ve numune almak için bölgeye doktor gönderildiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁶

Bir yıl sonra söz konusu kolera salgının İzmit'te sona erdiği bildirilmekle birlikte İzmit karantinasının çalışmaya devam ettiği belgelerde görülmektedir. Hatta 1860 tarihli belgede Karantina Komisyonu tarafından İzmit'te sıtma ve tifo salgınına ilişkin bir araştırmanın yapıldığı, öngörülen önlemlerin alınması ve masrafların halk tarafından karşılanması için bir raporun düzenlendiği bildirilmektedir.⁷

Internationalis: *An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79; G. Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1996; s. 145-146.

- 4 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79; E. Kahya, A. D. Erdemir, *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara: 2000, s. 250-254.
- 5 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79.
- 6 M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9; E. Kahya, A. D. Erdemir, *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara: 2000; s. 250-254; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HAT. (Hatt-ı Hümayûn Tasnifi), 1266/49027R (29.Ş.1250/31 Aralık 1834); BOA., İ.DH. (İrade Dahiliye Belgeleri), 15/723 (14.R.1256/15 Haziran 1840); BOA., İ.DH. 16/777 (03.Ca.1256/3 Temmuz 1840); BOA., A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı), 2/9 (19.Ra.1262/17 Mart 1846); BOA., İ.DH., 138/7087 (13.Ra.1263/01 Mart 1847).
- 7 BOA.İ.DH., 177/9617 (04.N.1264/04 Ağustos 1848); BOA., A.MKT.(Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı), 195/96

1861'de kontrol altına alınamayan salgın İzmit'teki Lazistan muhacirleri arasında da etkisini göstermiş ve ölümlere neden olmuştur. Salgından etkilenen hasta muhacirlerin İzmit Hastanesi'nde tedavi edildiği, masraflarının devlet tarafından karşılandığı ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Bu süre içinde salgının önlenmesi için İzmit'te nehrin civarında oluşmuş olan su birikintilerinin ve bataklıkların kurutulduğu, kötü kokunun giderilmesi için ise önlemler alındığı da görülmektedir.⁸

19. yy. sonları, İzmit'in genel görünümü. (KBB Arşivi)

İzmit, dünyada yaşanan üçüncü kolera salgınından da etkilenmiştir. Bu nedenle 1 Eylül 1865 tarihli belgede İzmit Mutasarrıflığı tarafından baş gösteren kolera salgını ile mücadele için iki tabip talep edildiği ve bunun üzerine de hekimlerin gönderildiği yazmaktadır. Eylül 1865 tarihli belgede ise salgınla mücadele yöntemlerinden söz edilmektedir. Örneğin kolera bulaşıklığı olan yerlerden kara yolu ile gelenlere karantina uygulamanın nizamnameye göre şart olmadığı, fakat mahalli idarenin istemesi halinde İzmit'ten Bolu'ya gidenerin karantinaya alınabileceği belirtilmektedir. Aynı tarihlere ait bir belgede illetin İzmit'te azalarak yok olduğu, bir diğer belgede ise buna rağmen karantina ve tahaffuzhanenin görevine devam ettiği görülmektedir. Bir diğer belgede de İzmit'e sevk edilen muhacirler için tıbbiye nezaretinden yine tabip istendiği ve tabibin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁹

Bu salgınlardan yaklaşık 13 yıl sonra İzmit'te sıtma ve tifo salgını başlamıştır. 4 Eylül 1880 tarihli belgede İzmit Değirmendere ve Bahçecik taraflarında bulunan muhacirler arasında sıtma ve tifoya yakalananlar için gönderilmiş olan iki doktor ve iki eczacının maaşlarının ödenmesi ve tıbbi malzeme masraflarının karşılanması talep edilmektedir. Bu salgından üç yıl sonra da Mısır'da ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle Dersaadet'te

(14.C.1265/07 Mayıs 1849); BOA., A.DVN., 58/88 (Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri), (27.Ca.1266/10 Nisan 1850); BOA., İ.MVL. (İrâde Meclis-i Vâlâ), 414/18073 (01.Ş.1275/06 Mart 1859); BOA., A.MKT.MVL. (Sadâret Mektub-i Kalemî Meclisi Vâlâ Evrakı), 118/65 (11.M.1277/30 Temmuz 1860).

8 BOA.,A.MKT.MHM., 225/5 (29.Z.1277/08 Temmuz 1861); BOA., MVL. (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri), 689/8 (23.Ca.1281/24 Ekim 1864); BOA., A.MKT.MHM., 332/99 (28.Z.1281/24 Mayıs 1865); BOA., MVL., 650/122 (20.B.1280/31 Aralık 1863).

9 BOA.,A.MKT.MHM., 340/79 (09.R.1282/01 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 341/43 (18.R.1282/10 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 342/49 (01.Ca.1282/22 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 341/82 (23.R.1282/15 Eylül 1865); BOA., MVL., 729/29 (29.Ş.1283/06 Ocak 1867); BOA., MVL., 740/38 (24.C.1284/23 Ekim 1867).

bulunan muhacirler sıhhi tedbirler gereği Bursa ve İzmit civarından başka, Anadolu'nun muhtelif ve münasip bölgelerine sevk edilmiştir. Söz konusu salgınlardan hayvanların da etkilendiği ve bu amaçla önlemlerin alındığı belgelerden anlaşılmaktadır. 1889 yılına gelindiğinde İzmit'ten Bilecik'e kadar demiryolu güzergâhında tekrar sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıklar görülmüş ve gerekli önlemler alınmıştır. Bu nedenle 1891-1893 yıllarında İzmit Karantinası hizmetine devam etmiş, kolera nedeniyle kara ve deniz yolcularının kontrolü yapılmış ve İzmit dışından gelen hastalar tedavi edilmiştir. Hatta Ekim 1893'te Eskişehir'de çıkan kolera salgını nedeniyle İzmit tarafına gelecek olan kişilerin üç gün karantina altına alındığı, İzmit Sancağı, Geyve kazasına tâbi Mekece Köyü'nde kolera hastalığının tekrar ortaya çıkması üzerine de trenlerin bu istasyonlarda durmasının engellendiği ve bölgeye hemen bir hekimin gönderildiği belirtilmektedir.¹⁰

Bütün bunlara rağmen 1894 yılında Bursa, Gemlik ve İzmit'te tekrar ciddi bir kolera salgını yaşanmış olsa da alınmakta olan ve alınan önlemler sonucunda İzmit'ten kolera salgını bertaraf edilmiş, karayolu, demiryolu ve denizyolu yolcularına ilişkin yasaklar kaldırılmıştır. Ancak Dersaadet'e gidecek olan İzmit ve Geyve taburları ile bazı Redif taburlarının karantina sürelerini geçirebilmeleri için Tuzla'da barakalar inşa edilmiş ve konaklamaları için çadırlar temin edilmiştir. Bir diğer belgede celp edilen askerlerin elbiselerini çıkarıp yeni elbiseler giymeleri gerektiği, beş gün karantinada kaldıktan ve İzmit'teki tabipler tarafından kontrol edildikten sonra özel bir katarla gitmelerine izin verildiği belirtilmektedir. Bunun yanında İzmit'e yeni gelen kişiler arasında kolera hastalığına yakalananların Soğucak mevkiinde yapılan barakalarda karantinaya alındığı, Dersaadet'ten Ankara ve diğer bölgelere giden bir kısım muhacirin kolera tehlikesinden dolayı İzmit'te halka karıştırılmadan görevliler nezaretinde geçişlerinin sağlandığı da görülmektedir.¹¹

1894 yılının son günlerine gelindiğinde halen salgın devam ettiğinden İstanbul'dan gelen ya da İstanbul'a gidecek olan yolcuların İzmit ve Tuzla'da karantina altına alınmasına ve trenlere yolcu alınmamasına devam edilmiştir. Bir süre sonra yeni kolera vakası görülmediği için kordonun kaldırılması kararı alınmış olsa da İstanbul'a gidecekler Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 24 saat ihtiyat karantinası altında tutulmuştur. Yaklaşık 1 yıl sonra 1895 yılına ait bir belgede İzmit Sancağı'nın koleradan korunması için alınacak sıhhi tedbirlere dair İzmitli askeri tabipler tarafından hazırlanan raporlara riayet edilmesi gerektiği bildirilmiş ve bu kurallara uymayanlara ilişkin yasal işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında hastalıklı ahalinin Karamürsel'den kayık ve vapurlarla Dersaadet'e gitmelerinin engellenmesi için denizyolu ile gelen ahalinin İzmit'te ya da Tuzla'da sıhhi işlemlere tâbi tutulması gerektiği bildirilmiştir.¹²

10 BOA.,DH.MKT. (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi), 1333/52 (29.N.1297/04 Eylül 1880)..BOA., DH.MKT., 1341/52 (16.L.1300/20 Ağustos 1883); BOA., DH.MKT., 1562/88 (04.Ra.1306/08 Kasım 1888); BOA., DH.MKT., 1656/71 (18.M.1307/14 Eylül 1889); BOA., DH.MKT., 1658/49 (21.M.1307/17 Eylül 1889); BOA., MF.MKT. (Mektubî Kalemi), 131/5 (16.S.1309/21 Eylül 1891); BOA., A.MKT.MHM., 561/10 (23.Ra.1311/04 Ekim 1893); BOA., Y.MTV. (Mütenewî Maruzat Evrakı), 84/115 (27.Ra.1311/08 Ekim 1893); BOA., İ.HUS. (İrade Hususi), 17/1311/R-074 (15.R.1311/26 Ekim 1893); BOA., DH.MKT., 2064/12 (16.R.1311/27 Ekim 1893); BOA., A.MKT.MHM., 553/17 (05.S.1312/08 Ağustos 1894); BOA., Y.A.HUS. (Sadâret Hususi Maruzât Evrakı), 305/52 (05.S.1312/08 Ağustos 1894); BOA., DH.MKT., 271/31 (11.S.1312/14 Ağustos 1894).

11 BOA., A.MKT.MHM., 553/27 (16.S.1312/19 Ağustos 1894); BOA., Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye NezâretiMaruzâtı), 8/12 (19.S.1312/22 Ağustos 1894); BOA., DH.MKT., 275/71 (24.S.1312/27 Ağustos 1894); BOA., A.MKT.MHM., 711/8 (17.R.1312/18 Ekim 1894); BOA., İ.HUS., 30/1312/R-098 (28.R.1312/29 Ekim 1894); BOA., A.MKT.MHM., 555/1 (20.Ca. 1312/19 Kasım 1894); BOA., A.MKT.MHM., 555/13 (01.C.1312/30 Kasım 1894).

12 BOA., DH.MKT., 314/59 (06.C.1312/05 Aralık 1894); BOA., A.MKT.MHM., 554/67 (09.Ca.1312/08 Aralık 1894); BOA., Y.A.HUS.(Sadâret Hususi Maruzât Evrakı), 314/114 (10.C.1312/09 Aralık 1894); BOA., DH.MKT., 422/2 (12.Ra.1313/02 Eylül 1895); BOA., DH.MKT., 427/30 (22.Ra.1313/12 Eylül 1895); BOA., DH.MKT., 429/25 (26.Ra.1313/16 Eylül 1895).

28 Ekim 1897 tarihli Servet-i Fünun Dergisi'nde Karamürsel

3 Şubat 1903 tarihinde İzmit Körfezi'nde salgın hastalık şüphesinin azalması üzerine karantinanın kaldırılması önerilmiş olsa da ara sıra salgın hastalıkların görülmesi nedeniyle karantina uygulamasına devam edilmiştir. Hatta 29 Aralık 1912 tarihli belgede İzmit Sancağı dâhilinde Bahçecik Nahiyesi'nin Yuvacık Köyü'nde ortaya çıkan koleraya karşı bir karantina memurunun göreve alındığı belirtilmektedir. Çünkü İzmit'e periyodik olarak gelen askerlerin bir arada konuşlandırılması nedeniyle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkabileceği, dolayısıyla geçici olarak reji ambarlarından birinin karantina olarak kullanılması gerektiği belirtilmektedir.¹³

Sonuç olarak, on dokuzuncu yüzyılda insanlık için ciddi sonuçlar yaratmış olan salgınlar; karayolu, denizyolu ve demiryolu ile ulaşımın yapılabildiği İzmit Sancağı'nı, göç güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle çok etkilemiştir. Salgınların İstanbul'a geçişini önlemek, Anadolu'ya yayılışını kontrol etmek için önemli görevler üstlenmiş olan İzmit'in salgınlardan en fazla etkilenen kentlerden biri olduğu incelenen arşiv belgelerinde de görülmektedir.

13 BOA., DH.MKT., 2583/59 (24.L.1319/03 Şubat 1902); BOA., DH.MKT., 1143/91 (17.Z.1324/01 Şubat 1907); BOA., DH.H. (Dahiliye Nezâreti Hukuk Evrakı), 61/-1/39 (19.M.1331/29 Aralık 1912); BOA., DH.SYS. (Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı), 112/-19/38 (15.Ra.1331/22 Şubat 1913).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HAT. (Hatt-ı Hümayûn Tasnifi), 1266/49027R (29.Ş.1250/31 Aralık 1834).
- BOA., DH.SYS. (Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı), 112/-19/38 (15.Ra.1331/22 Şubat 1913).
- BOA.,A.DVN., 58/88 (Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri), (27.Ca.1266/10 Nisan 1850).
- BOA.,A.MKT.(Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı), 195/96 (14.C.1265/07 Mayıs 1849).
- BOA.,A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı), 2/9 (19.Ra.1262/17 Mart 1846).
- BOA.,A.MKT.MHM., 225/5 (29.Z.1277/08 Temmuz 1861).
- BOA.,A.MKT.MHM., 332/99 (28.Z.1281/24 Mayıs 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 340/79 (09.R.1282/01 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 341/43 (18.R.1282/10 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 341/82 (23.R.1282/15 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 342/49 (01.Ca.1282/22 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 553/17 (05.S.1312/08 Ağustos 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 553/27 (16.S.1312/19 Ağustos 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 554/67 (09.Ca.1312/08 Aralık 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 555/1 (20.Ca. 1312/19 Kasım 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 555/13 (01.C.1312/30 Kasım 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 561/10 (23.Ra.1311/04 Ekim 1893).
- BOA.,A.MKT.MHM., 711/8 (17.R.1312/18 Ekim 1894).
- BOA.,A.MKT.MVL. (SadâretMektub-i Kalemî Meclisi Vâlâ Evrakı), 118/65 (11.M.1277/30 Temmuz 1860).
- BOA.,DH.H. (Dahiliye Nezâreti Hukuk Evrakı), 61/-1/39 (19.M.1331/29 Aralık 1912).
- BOA.,DH.MKT. (Dahiliye NezâretiMektubî Kalemî), 1333/52 (29.N.1297/04 Eylül 1880).
- BOA.,DH.MKT., 1143/91 (17.Z.1324/01 Şubat 1907).
- BOA.,DH.MKT., 1341/52 (16.L.1300/20 Ağustos 1883).
- BOA.,DH.MKT., 1562/88 (04.Ra.1306/08 Kasım 1888).
- BOA.,DH.MKT., 1656/71 (18.M.1307/14 Eylül 1889).
- BOA.,DH.MKT., 1658/49 (21.M.1307/17 Eylül 1889).
- BOA.,DH.MKT., 2064/12 (16.R.1311/27 Ekim 1893).
- BOA.,DH.MKT., 2583/59 (24.L.1319/03 Şubat 1902).
- BOA.,DH.MKT., 271/31 (11.S.1312/14 Ağustos 1894).
- BOA.,DH.MKT., 275/71 (24.S.1312/27 Ağustos 1894).
- BOA.,DH.MKT., 314/59 (06.C.1312/05 Aralık 1894).
- BOA.,DH.MKT., 422/2 (12.Ra.1313/02 Eylül 1895).
- BOA.,DH.MKT., 427/30 (22.Ra.1313/12 Eylül 1895).
- BOA.,DH.MKT., 429/25 (26.Ra.1313/16 Eylül 1895).
- BOA.,İ.DH. (İrade Dahiliye Belgeleri), 15/723 (14.R.1256/15 Haziran 1840).
- BOA.,İ.DH. 16/777 (03.Ca.1256/03 Temmuz 1840).
- BOA.,İ.DH., 138/7087 (13.Ra.1263/01 Mart 1847).
- BOA.,İ.DH., 177/9617 (04.N.1264/04 Ağustos 1848)
- BOA.,İ.HUS. (İrade Hususi), 17/1311/R-074 (15.R.1311/26 Ekim 1893).
- BOA.,İ.HUS., 30/1312/R-098 (28.R.1312/29 Ekim 1894).
- BOA.,İ.MVL. (İrâde Meclis-i Vâlâ), 414/18073 (01.Ş.1275/06 Mart 1859).
- BOA.,MF.MKT. (Mektubî Kalemî), 131/5 (16.S.1309/21 Eylül 1891).
- BOA.,MVL. (Meclis-i VâlâRiyâseti Belgeleri), 689/8 (23.Ca.1281/24 Ekim 1864).
- BOA.,MVL., 650/122 (20.B.1280/31 Aralık 1863).
- BOA.,MVL., 729/29 (29.Ş.1283/06 Ocak 1867).
- BOA.,MVL., 740/38 (24.C.1284/23 Ekim 1867).

- BOA.,Y.A.HUS. (Sadâret Hususî Maruzât Evrakı), 305/52 (05.S.1312/08 Ağustos 1894).
- BOA.,Y.A.HUS.(Sadâret Hususi Maruzât Evrakı), 314/114 (10.C.1312/09 Aralık 1894).
- BOA.,Y.MTV. (Mütenevvi Maruzat Evrakı), 84/115 (27.Ra.1311/08 Ekim 1893).
- BOA.,Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye NezâretiMaruzâtı), 8/12 (19.S.1312/22 Ağustos 1894).

Araştırma Eserler

- Ersoy N., Güngör Y., Akpınar A., "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10(1): 53-79.
- Kahya E., Erdemir A.D., *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2000.
- Sarıyıldız, G., *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1996.
- Şehiraltı, M., "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9.
- Ulugün, F. Y., *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli*, Ulugün, F. Y., ed., *Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1*, Kocaeli: Atmaca-Panajans.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA İZMİT'TE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELEDE AŞI ÇALIŞMALARI

Müesser ÖZCAN*

Rahime AYDIN ER**

Oğuz POLATEL***

Giriş

Kocaeli'nin merkez ilçesi olan İzmit 30000 yıllık tarihi içinde on iki büyük depreme, birçok kez büyük yangınlara ve birçok salgın hastalıklara maruz kalmıştır.¹ 19. yüzyılın ortalarından itibaren savaşlar nedeniyle yaşanan göç dalgalarında İzmit ve çevresi göçmenlerin yerleşim yeri olmuş, nüfus hızla artmış ve yaşam koşulları kötüleşmiştir. Bu yüzyılda farklı ülkelerde ortaya çıkan salgın hastalıklar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ararlıklarla büyük salgınlar halinde etkili olmuştur. Çok sayıda ölümlerle sonuçlanan bu salgınlar, konumu nedeniyle İzmit'e kolayca ulaşmış ve yayılmak için uygun ortam bulmuştur. İstanbul'a yakınlığı ve batının Anadolu'ya açılan kapısı olması, tersanesi ve büyük bir limanının bulunması gibi faktörler salgın hastalıklarla mücadelede İzmit'i stratejik olarak önemli hale getirmiştir.²

Salgın Hastalıklar

Salgın; bir bölge veya toplulukta bir hastalığa ait vakaların beklenenden fazla sayıda olması durumudur. Tarih boyunca savaşlar ve göçler nedeniyle geniş halk kitlelerinin hareketliliklerinin artması salgın hastalıkları bir bölgeden diğer bölgeye yaymıştır.³ Toprakları geniş bir alanı kaplayan Osmanlı İmparatorluğu'nun salgın hastalıklardan korunması güç olmuştur. Osmanlı topraklarında görülen salgın hastalıklarının başında veba, kolera, tifo, sıtma ve dizanteri gelmektedir.

15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar neredeyse aralıksız hafif, orta ve şiddetli salgınlarla yüz binlerce kişinin hayatını kaybetmesine neden olan veba, Osmanlı'nın maruz kaldığı en şiddetli salgın hastalık olarak ifade edilmektedir.⁴ 1858 tarihli bir arşiv belgesinde

* Yrd. Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, muesserozcan@mu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, raay@kocaeli.edu.tr

*** Okt. Kocaeli Üniversitesi, oguzpolatel@gmail.com

1 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "Tarih İçinde İzmit'te hastaneler", VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Editör: Nil Sarı, Ayşegül D Erdemir, İstanbul: Türk Tıp Tarih Kurumu, 2006, 391.

2 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi, 2010, 18 (3): 137, 138.

3 S. Bulduk, E. Ö. Bulduk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkan vilayetlerinde görülen bazı salgın hastalıklar", 5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı, Editörler: A. D. Erdemir, S. Erer, Ö. Usmanbaş, B. Akgün, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2012, 1197.

4 A. D. Erdemir, S. Erer, "Arşiv belgeleri ışığında Türk tıp tarihinde veba hastalığının yayılması ve önlenmesi", 5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı, Editörler: A. D. Erdemir, S. Erer, Ö. Usmanbaş, B.

İzmit'te veba hastalığının görülmesi halinde derhal bildirileceği belirtilirken,⁵ 1923 tarihli bir başka belgede İzmir çevresi ile İzmit ve Çanakkale illerinde ortaya çıkan inek vebası sebebiyle alınacak tedbirler için çalıştırılacak üç memura ait ücretin ödenmesi istenmektedir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kolera salgını 1831 yılında ortaya çıkmış, İstanbul'a deniz yoluyla gelen hastalık kısa zamanda bütün imparatorluğa yayılmıştır.⁷ 1840 tarihli bir arşiv belgesinde, bu ilk salgın sırasında hacdan dönenlere İzmit civarında karantina uygulandığı,⁸ aynı tarihli bir başka belgede ise İzmit'te Kerez Köprüsü'nde yer alan Bolu Çadırı diye bilinen yerde hacıların karantinaya alınması için gerekli malzeme ve eşyanın hazırlandığı bildirilmektedir.⁹ 1847 yılında ortaya çıkan ikinci kolera salgını İzmit'te de salgına yol açmış, salgını kontrol altına almak üzere sihiye memurları görevlendirilmiştir. Hacı Hürşid Efendi, Cerrah İsmail Efendi, Hüseyin Efendi ve Bedri Bey görevlendirilen memurlardandır.¹⁰

1850'li yıllar ve sonrası İzmit'in merkez olduğu Kocaeli bölgesi yoğun Müslüman göçlerin olduğu bir dönemdir. 1851-1855'te Kırım Tatarları, 1855-1864 yılları arası Rumeli göçmenleri, 1864-1866'da Çerkezler, Abazalar ve Gürcüler gelmiştir. İstanbul'dan Anadolu'ya ulaşım yolu üzerinde olmasına nüfusun hızla artması da eklenince kolera İzmit'e kolaylıkla bulaşmıştır.¹¹ 1865 yılının Ağustos ayında kolera vakalarının görülmesiyle İzmit'e hastalığı kontrol altına almak için iki hekim talebinde bulunulmuştur.¹² Bununla birlikte hastalığın Anadolu'ya bulaşmasını engellemek amaçlı yolcu naklinin nasıl olacağı konusunda sıkıntı yaşanmış,¹³ daha sonra İzmit'ten Anadolu'ya geçenlere karantina uygulamanın nizamensiz şart olmadığı fakat gittikleri yerdeki mahalli idarenin isteğine bağlı olarak karantinaya alınabileceği belirtilmiştir.¹⁴

1873 yılında Haydarpaşa-İzmit demiryolunun ulaşımına açılması ile ulaşım süresinin kısılması, salgın hastalıklarının hızla yayılmasını da kolaylaştırmıştır. 1894 tarihli arşiv belgeleri¹⁵ hastalığın İzmit'te ortaya çıkmasını engelleyici önlemler ile İstanbul'a hastalığın bulaşmasını önlenmeye yönelik girişimlere ilişkin bilgiler sunmaktadır. 1907 yılından itibaren Osmanlı topraklarında zaman zaman kolera görülmüş, ancak şiddetli salgınlar tekrar 1910 yılında ortaya çıkmış ve 1911 yılının Ağustos ile 1912 yılının Mart aylarında İzmit'te de görülmüştür.¹⁶ Birkaç yıl daha ara sıra kolera vakası görülmüş ancak salgının ortaya çıkması önlenememiştir.¹⁷

Özellikle savaşlar sırasında orduda birçok askerin hayatını kaybetmesine neden olan tifo ve sıtma, İzmit'te de görülen bir diğer salgın hastalıklardır. 1860 tarihli bir arşiv belgesi bir yıl önce tifo ve sıtma görülen İzmit'te, öngörülen tedbirlerin alınması gerektiğini bildirmektedir.¹⁸ Yaklaşık yirmi yıl sonraki (1884) bir arşiv belgesinde İzmit'in Karamürsel kazasında sıtmaya bağlı ölümlerin olduğu bildirilmektedir.¹⁹ 1915 tarihli diğer bir arşiv belgesinde İzmit hapishane ve tutukevinde tifo salgını olması nedeniyle başka bir yerin

Akgün, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2012; 865.

5 BOA. Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı, 321/40 (1.M.1275 / 15 Haziran 1840).

6 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 220-4: 2607. (22 Temmuz 1923).

7 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010, 18 (3): 134.

8 BOA. İdari Dahiliye (İ.DH), 15/723 (14.R.1256 / 15 Haziran 1840).

9 BOA. İ.DH. 16/777. (3.Ca.1256 / 3 Temmuz 1840).

10 BOA. Cevdet Sihiye (C.SH). 10/487 (8.Ş.1264 / 10 Temmuz 1848).

11 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 134.

12 BOA. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM). 340/79. (9.R.1282 / 1 Eylül 1865).

13 BOA. A.MKT.MHM. 341/43. (18.R.1282 / 10 Eylül 1865).

14 BOA. A.MKT.MHM. 341/49. (1.Ca.1282 / 22 Eylül 1865).

15 BOA. A.MKT.MHM. 711/1. (29.M.1312 / 2 Ağustos 1894).; BOA. A.MKT.MHM. 553/17. (5.S.1312 / 8 Ağustos 1894).; BOA. A.MKT.MHM. 553/27. (16.S.1312 / 19 Ağustos 1894).; BOA. A.MKT.MHM. 711/2. (17.S.1312 / 20 Ağustos 1894).; BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV). 108/71. (9.Ca.1312 / 8 Kasım 1894).

16 BOA. İ.DH. 116.30. (16.Za.1329 / 9 Kasım 1912).; BOA. İ.DH. 57/9. (11.R.1330 / 30 Mart 1912).

17 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010, 18 (3): 137.

18 BOA. MKT.MVL.118/65. (11.M.1277 / 30 Temmuz 1860).

19 BOA. Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH). 2/9. (7.Z.1301 / 28 Eylül 1884)

kiralanması için gerekli olan paranın gönderildiği belirtilmektedir.²⁰

Salgın Hastalıklarla Mücadele

Salgın hastalıklarla mücadelede alınan tedbirlerin başında hasta olan kişiyi belirlemek ve sağlıklı kişilerden tecrit etmek gelmektedir. Daha sonra bilimsel gelişmelere paralel olarak karantina uygulanmış, dezenfeksiyon işlemleri ve etüv aleti kullanılmış, aşı yapılmaya başlanmıştır.²¹

Karantina; çiçek, kolera, veba, tifo ve sıtma gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan etkilenme ihtimali olan veya etkilenmiş bir kişinin herhangi bir şehre veya ülkeye girmeden önce belirli bir yerde geçirmek zorunda olduğu tecrit süresi ile uygulanan önlemlerin tümünü kapsamaktadır. Dışarıdan gelebilecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korunmak için gerekli sağlık önlemlerinin alındığı mekânlar karantina yerleri olarak bilinen tahaffuzhanelerdir. Tahaffuzhanelerde yapılan uygulamaya göre dışarıdan gelenler önce tıbbi muayeneye tabi tutulmuş, daha sonra eşya ve mallar dezenfekte edilerek gerekli temizlik işlemlerinden geçirilmişlerdir.²²

İzmit'te bir taraftan salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engelleyici önlemler alınmaya çalışılırken, diğer taraftan salgın hastalıkların olduğu yerlerden gelen yolcuların İstanbul'a hastalığı bulaştırmamasını önleyici önlemler alınmaya çalışılmıştır. Yolculardan hasta olanları belirleyebilmek için muayene istasyonları kurulmuş, belediye temizlik işlerine azami özen göstermeye başlamıştır. Görevli doktorların önerilerine uygun olarak mevcut mezbaha ve tabakhanelerin yerleri değiştirilerek, temizliklerinin sağlanabileceği yerleşim yerlerinin dışına taşınmıştır. Özellikle kolera salgınının yayılımını önlemek için Hıfz-ı Sıhha Başmüfettişi Bonkofski Paşa 1894 Ekim ayında görevlendirilir ve uygulamaları denetleyebilmesi için İzmit'te kalması istenir.²³ Bu görevlendirmeden yaklaşık bir ay sonra İzmit'te uygulanan karantinanın takviye edilerek, İzmit istasyonundan trenlere yolcu alınmaması istenir.²⁴ Bununla birlikte Bonkofski Paşa'nın gözetiminde İzmit'in yerleşim alanının dışında yer alan Soğucak'ta, içinde etüv makinesinin de olduğu ek barakalar yapılır. Tahaffuzhane olarak kullanılan bu barakalar, sevkleri yapılacak askerlerin temizlenmesinde ve hasta askerlerin karantina uygulamalarında kullanılmıştır.²⁵ Zaman zaman salgına karşı alınan tedbirler ve yapılan uygulamalarda da bir takım değişikliklerin yapılması söz konusu olmuştur. Örneğin; 3 Aralık 1894 tarihli bir arşiv belgesinde "İzmit'te on günden beri kolera vakası olmadığından, on gün olan karantina süresinin beş güne indirilmesi ve İzmit etrafında bulunan kordonun kaldırılması gerektiğine ilişkin Bonkofski Paşa tarafından çekilen telgraf bulunduğu, Sıhhiyece verilecek karar göre bu talebin uygulanacağı" belirtilmektedir.²⁶

20 BOA. (Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS). 45/11. (5.B.1333 / 19 Mayıs 1915).

21 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 137.

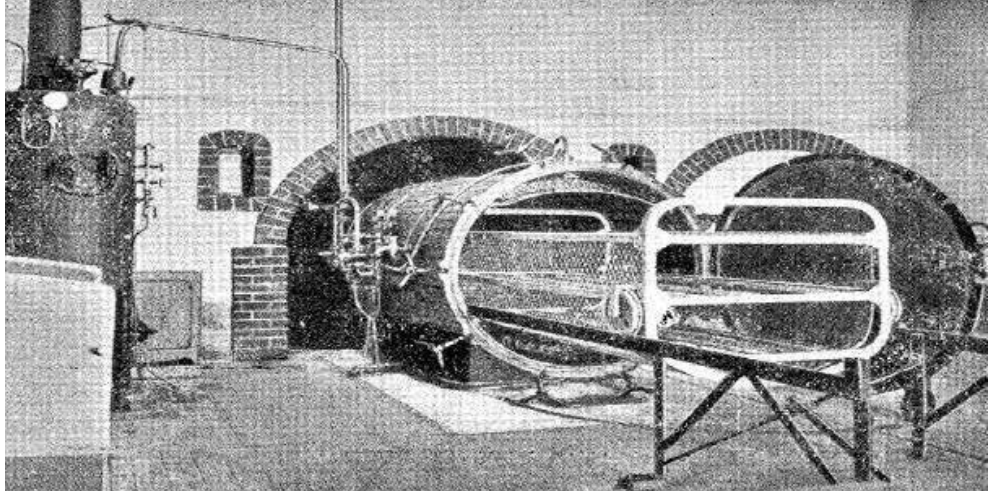
22 M. Ak, "19. yüzyılda Antalya'da kolera salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2011; 4 (17): 259.

23 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 135.

24 BOA. A.MKT.MHM. 554/67. (9.Ca.1312 / 8 Kasım 1894).

25 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 136.

26 BOA. İrade Hususi (İ.HUS). 32/1312/C-095. (4.C.1312 / 3 Aralık 1894).

Resim 1: Dezenfeksiyon istasyonlarında kullanılan büyük etüv²⁷

Salgın hastalıklarla mücadelede kullanılan bir diğer yöntem aşılama değildir. Osmanlı'da 1630'lu yıllarda aşılamanın yapıldığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Cevdet Paşa yazdığı tarih kitabında, çiçek aşısının ilk önce Anadolu Yörükleri tarafından yapıldığını, böyle bir yörüğün İstanbul'a gelerek çocukları aşıladığını kaydetmiştir. Cevdet Paşa bu uygulamanın insandan insana değil de, inek memesinden insana yapılan (inokulasyon) şekliyle olduğunu da kaydetmektedir. 1846'da Mektebi Tıbbiye-i Adliye-i Şahane matbaasında basılan "Menaf i ul-etf al" isimli eserde de 1679 senesinde Anadolu'dan gelen ve çiçek aşısını yapmasını bilen bir adamın İstanbul'da 5-6 çocuğu aşıladığı belirtilmektedir.²⁸ Bilindiği gibi bu uygulama, İngiltere'nin Osmanlı elçisinin İstanbul'a gelmesinden sonra (1717) eşi Leydi Montagu sayesinde Avrupa'da duyulmuştur. Leydi Montagu çocukken çiçek hastalığı geçirmişti ve yüzünde hastalığın izlerini taşımaktaydı. İngiltere'de henüz bulunmayan çiçek aşısının Osmanlı'da yaygın bir şekilde kullanıldığını gördü ve bir süre sonra çocuklarını aşılattı. Anılarını yazdığı mektuplarında, dostu Dr. Edward Jenner'la çiçek aşısının detaylarını paylaşarak yapılan uygulama hakkında onu haberdar etti. Edward Jenner uzun yıllar devam eden çalışmalarının sonucunu, Lady Montagu'nün çiçek aşısından bahsetmesinden 80 yıl sonra yani 1798'de "Çiçek aşısının sebebi ve etkileri üzerine bir araştırma" adını taşıyan makalesiyle yayınlamıştır.²⁹

Osmanlı'da 1845 yılında İstanbul'da kurulan nöbet mahallerinde ve 1854 yılında açılan nöbet eczanelerinde aşıcılar tarafından çiçek aşısı yapıldığı ifade edilmektedir.³⁰ 1846 yılında Edirne'de meydana gelen çiçek salgınından sonra bir fetva yayınlanarak, dini açıdan aşı yaptırmanın sakıncalı olmadığı belirtilmiştir.³¹ Aynı tarihli bir arşiv belgesi Kocaeli'ndeki köy ve kasabalarda bulunan çocukların aşılanması için tabip gönderildiğini bildirerek,³² o tarihlerde İzmit'te çocukların aşılandığını gösterir niteliktedir.

Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamid (1842-1918) tarafından 1886 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne'den (Askeri Tıp Mektebi); Müderris Alexander Zoeros Paşa'nın başkanlığında Kaymakam (Yarbay) Dr. Hüseyin Remzi ve Kaymakam Veteriner Hüseyin Hüsnü Beylerden oluşan bir heyet, eğitim için Paris'e gönderir. Paris'te 7 ay süreyle çiçek

27 N. Yıldırım, "Osmanlı coğrafyasında karantina uygulamalarına isyanlar 'Karantina istemezük!'", *Toplumsal Tarih*, 2006; 150: 19.

28 M. Ceyhan, "Aşı tarihi", *Nabız Dergisi*, 2013; 17.

29 S. Riedel, "Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination", *BUMC Proceedings*, 2005; 18: 22, 24.

30 N. Yıldırım, "İstanbul'da nöbet mahalleri-nöbet eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2005; 6(2): 154, 161.

31 B. Özer, *Tarih Dersleri Yardımcı Ders Kitabı*, 2013; 597.

32 BOA. İrade Meclis-i Vala (İ.MVL). 75/1443. (8.Ra.1262 / 6 Mart 1846).

ve kuduz aşısı üretimini öğrenen bu heyetin yurda dönmesinden sonra İstanbul'da 1887 yılında Darü's-Saadet, Darü'l-Kelb ve Bakterioloji Ameliyathanesi (Kuduz Enstitüsü) kurularak burada çiçek aşısı üretilmeye başlanır.³³

Çiçek hastalığı ile mücadelede ölüm istatistiklerinin düzenli takip edildiği anlaşılmaktadır.³⁴ Çiçek hastalığına karşı verilen mücadelenin diğer adımı olarak, çocuklara aşı yapmak üzere Dersaadet'e üç vilayetlere ise birer aşıcı tayin edilmiştir. Dersaadet'te istihdam edilen aşıcıların maaşının Tıbbiye Nezareti bütçesinden, taşraya atanan memurların maaş ve yolluklarının mahalli belediye dairesi tarafından ödenmesine ilişkin bilgiler arşiv belgelerden anlaşılmaktadır.³⁵ Bu süreçte sık aralıklarla çiçek hastalığının yayılmasını önlemek için Dersaadet ve bütün vilayetlerde çocuk ve büyük herkesin aşılanması hatırlatıldığı tebliğler mülki memurlara gönderilmiştir.³⁶ 1888 tarihli "Çiçek hastalığı görülen Nüzhetiye karyesine tabib gönderilmesinin İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmesine" ilişkin arşiv belgesi, İzmit'te de bu hastalıkla mücadele edildiğine ilişkin bilgi vermektedir.³⁷

1890 yılı sonlarında Dr. Hüseyin Remzi Bey'e bir "telkihane" (çiçek aşısı üretim yeri) kurması görevi de verilmiş ve bu telkihane, "Telkihane-i Osmanî" adını alarak 1892 Temmuz ayında, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne'nin bahçesinde bulunan bir binada, çiçek aşısını üretmeye başlamıştır.³⁸

Resim 2: Telkihane-i Osmanî'de çiçek aşısı elde edilmek üzere aşılanmış manda malağının, Dişçi mektebi muallimi ve Mulaj Mütahassısı Nihat Bey tarafından kalıbı alınırken çekilmiş fotoğraf³⁹

1904 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası tarafından yirmi dört sayfalık "Aşı Nizamname-i Hümayunu" bastırılır. Bu tüzükte çiçek çıkarıp da izi görülenlerin dışında kalan çocuk, kadın, erkek herkesin aşı yaptırması, çocukların doğumdan sonraki ilk altı ay içinde aşılanması ve aşılanma işleminin her beş sene bir tekrar edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Aşı uygulamasının tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz olarak yapılarak aşı belgesi verileceği, aşı yaptırmayanların ceza kanunlarına göre cezalandırılacağı da belirtilmiştir.⁴⁰ (Resim 3) Çeşitli yazışmalardan, aşılanan her bir bireye verilen *çiçek aşısı ameliyatı şahadetnamelerinin* basımı ve her yere dağıtımı konusunda oldukça titiz davranıldığı

33 M. Ceyhan, "Aşı tarihi", *Nabız Dergisi*, 2013; 19.

34 BOA. İ.DH. 1414/49. (26.R.1304 / 20 Nisan 1887); BOA. İ.DH. 1403/18. (10.C.1304 / 12 Şubat 1887)

35 BOA. İ.DH. 1535/117. (17.Z.1305 / 26 Temmuz 1888)

36 BOA. İ.DH. 1581/ 89. (3.Ca.1306 / 4 Şubat 1889); BOA. İ.DH. 1210/94708. (18.Ca.1308 / 29 Ocak 1891)

37 BOA. İ.DH. 1582/79. (6.Ca.1306 / 7 Şubat 1889)

38 M. Ceyhan, "Aşı tarihi", *Nabız Dergisi*, 2013; 19.

39 Y. A. Kılıç, A. Konan, "Türkiye'de yoğun bakım açısından olası viral pandemilere hazırlık", *Yoğun Bakım Dergisi*, 2007; 7 (2): 235.

40 *Aşı Nizamname-i Hümayunu (40280)*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1904.

görülmektedir.⁴¹ Aşılanmış olmanın kanıtı olan bu şahadetnameye verilen önemi gösteren bir belgede; “İstanbul’a girecek ve çıkacaklardan aşı şahadetnamesi aranılması, olmayanlara seyahat varakası verilmemesi” belirtilmektedir.⁴²

Resim 3: Aşı Nizamnamesi⁴³

Özellikle hazırlanan Aşı Nizamnamesi ile birlikte halkın aşılanmasına yönelik çalışmalar hız kazanmakla birlikte bazı sorunlar da yaşanmaya devam etmiştir. 1909 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'ndan (Sancağı) Dahiliye Nezareti'ne (İçişleri Bakanlığı) gönderilen bir yazı, güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgiye göre “İzmit aşı memuru Mehmet Efendi'nin iki aydan beri görevine devam etmediği gibi, elinde bir rapor olmadığı halde hastalık bahanesiyle izinsiz İstanbul'da vakit geçirdiği ve çiçek aşısı yapmaksızın aşı şahadetnamesi verdiği” ifade edilerek yerine başka bir aşı memurunun atanması isteğine ilişkindir. Bu yaşananlar üzerine iki ay sonra İzmit aşı memuru Mehmet Efendi görevden alınarak, yerine Bartın aşı memuru Mustafa Şefik Efendi tayin edilmiştir.⁴⁴ (Resim 4) Tüm çocukların aşılanamaması, buna bağlı olarak çocuklarda hastalığın görülmesi nedeniyle imam ve muhtarların mahallelerindeki yeni doğumları bildirmesi zorunluluğu da getirilmiştir.⁴⁵

41 BOA. İ.DH. 79/48. (7.S.1336 / 22 Kasım 1917); BOA. İ.DH. 89/6. (15.R.1328 / 27 Nisan 1910)

42 BOA. İ.DH. 96/20. (5.Z.1336 / 12 Ağustos 1918)

43 Aşı Nizamnâme-i Hümayunu (40280), İstanbul: Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne Matbaası, 1904.

44 BOA. Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ). 20-1/18. (22.N.1327 / 7 Ekim 1909).

45 BOA. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR). (22.N.1327 / 7 Aralık 1909).

Resim 4: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı⁴⁶

Aşı memurlarının maaş ve yolluklarının kim tarafından ödeneceği yaşanan bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1910 tarihli bir arşiv belgesinde senede iki defa bir ile bağlı olan yerleri dolaşarak aşısı olmayan çocukları aşılaman aşısı memurlarının yolluklarının belediye bütçesinden karşılanması gerektiği bildirilirken,⁴⁷ aynı tarihli bir başka belgede Kandıra'ya maaşını belediye ve Malsancağı'nca karşılanmadıkça aşısı memuru atanmayacağı ifade edilmektedir.⁴⁸ (Resim 5)

İdarî Birim	Sayı	Tarih	İşin İçeriği	İşin Durumu
...	...	...	...	...
...	...	...	...	...
...	...	...	...	...

...

Resim 5: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı⁴⁹

46 BOA. Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ). 20-1/18. (22.N.1327 / 7 Ekim 1909).

47 BOA. DH.MUİ. 50/-1. (30.Z.1327 / 12 Ocak 1910).

48 BOA. DH.MUİ. 50/-1. (30.Z.1327 / 12 Ocak 1910).

49 BOA. DH. MUİ. 50/-1. (20.Z.1327 / 2 Ocak 1910).

Çiçek salgını tüm çabalara rağmen devam etmiştir. 1915 yılında ortaya çıkan çiçek salgını nedeniyle belirlenen illerin merkez ve kazalarına tekrar aşı memurlarının görevlendirilmesi söz konusu olmuştur. İzmit de bu illerden biri olup, ortaya çıkabilecek ölümlerin engellenmesi için merkez ve kazalarına birer aşı memuru tayin edilmiştir.⁵⁰

Koleraya karşı aşılama ise ilk defa 1913 yılında Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınması sırasında ordu birliklerinde baş gösteren kolera salgınında askerlerin aşılmasıyla başlamıştır. Orduda alınan başarılı sonuçların ardından kolera aşısı halka da uygulanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında yürürlüğe giren kolera tedbirleriyle ilgili tüzükte; aşının hekimler tarafından ücretsiz temin edilebileceği belirtilirken, aşının kimlere ve nasıl uygulanacağına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. "10-50 yaş arasında sağlıklı kişilere, yedi ila dokuz gün aralıklarla iki defa yapılan kolera aşısı, göğüste köprücük kemiği ile meme başı arasına veya sırtta iki kürek kemiği arasına cilt altına tatbik edilmeliydi ..."⁵¹

1916 yılında Sıhhiye Nezareti'nin teklifiyle bazı vilayetlerde görülen kolera hastalığının yayılmamasının önlenmesi için belirlenen yerlerde bulunanlara kolera aşısı ile aşılanma zorunluluğu getirilmiştir.⁵² Bu son salgınlar sırasında İzmit'te halkın bulaşmadan korunması için toplu olarak yapılan panayır, manastır ziyareti gibi etkinlikler diğer vilayetlerde olduğu gibi yasaklanmış, trenlerde yolcuların muayenesi ve koleralı hastaların ayırt edilmesi için doktorlar görevlendirilmiştir.⁵³

Sonuç

Sonuç olarak; yüzyıllardan beri var olan salgın hastalıklar, toplumlar üzerinde savaşımlardan daha etkili olduğu gibi büyük yıkımlara neden olmuştur. Anadolu'dan İstanbul'a ulaşımında yüzyıllar boyunca kilit konuma sahip olan İzmit, salgın hastalıkların hepsinde önemli ölçüde etkilenmiştir. İstanbul'a yakınlığı, göçler ve askeri sevkler nedeniyle zaman zaman nüfusun çok artması, İzmit'te hastalığın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Salgınla baş edebilmek için alınan önlemler ve aşılama uygulamaları dönemin salgın hastalıklarla ilgili uygulamalarına paralel gitmiştir. Salgınlar sırasında bu bölgede alınan önlemler, hastalığın diğer şehirlere ve özellikle de İstanbul'a bulaşmasını engellemede önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Ak M. "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2011; 4 (17): 259.
- *Aşı Nizamnâme-i Hümayunu* (40280), İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1904.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. 220-4:2607. (22 Temmuz 1923).
- BOA. A.MKT.MHM. 340/79. (9.R.1282 / 1 Eylül 1865).
- BOA. A.MKT.MHM. 341/43. (18.R.1282 / 10 Eylül 1865).
- BOA. A.MKT.MHM. 341/49. (1.Ca.1282 / 22 Eylül 1865).
- BOA. A.MKT.MHM. 553/17. (5.S.1312 / 8 Ağustos 1894).
- BOA. A.MKT.MHM. 553/27. (16.S.1312 / 19 Ağustos 1894).
- BOA. A.MKT.MHM. 554/67. (9.Ca.1312 / 8 Kasım 1894).
- BOA. A.MKT.MHM. 711/1. (29.M.1312 / 2 Ağustos 1894).
- BOA. A.MKT.MHM. 711/2. (17.S.1312 / 20 Ağustos 1894).
- BOA. C.SH. 10/487 (8.Ş.1264 / 10 Temmuz 1848).
- BOA. DH. MUİ. 50/-1. (20.Z.1327 / 2 Ocak 1910).
- BOA. DH.EUM.THR. (22.N.1327 / 7 Aralık 1909).
- BOA. DH.MB.HPS. 45/11. (5.B.1333 / 19 Mayıs 1915).
- BOA. DH.MUİ. 20-1/18. (22.N.1327 / 7 Ekim 1909).

50 BOA. DH.UMVM. 80/13. (20.R.1333 / 7 Mart 1915).

51 N. Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde kolera aşısı", *Mostar Dergisi*, 2009; 58 (4): 50-51.

52 N. Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde kolera aşısı", *Mostar Dergisi*, 2009; 58 (4): 51.

53 M. Şehiraltı, "İzmit'te kolera salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 137.

- BOA. DH.MUİ. 50/-1. (30.Z.1327 / 12 Ocak 1910).
- BOA. DH.UMVM. 80/13. (20.R.1333 / 7 Mart 1915).
- BOA. İ.DH. 15/723 (14.R.1256 / 15 Haziran 1840).
- BOA. İ.DH. 16/777. (3.Ca.1256 / 3 Temmuz 1840).
- BOA. İ.DH. 1403/18. (10.C.1304 / 12 Şubat 1887)
- BOA. İ.DH. 1414/49. (26.R.1304 / 20 Nisan 1887)
- BOA. İ.DH. 1535/117. (17.Z.1305 / 26 Temmuz 1888)
- BOA. İ.DH. 1581/ 89. (3.Ca.1306 / 4 Şubat 1889)
- BOA. İ.DH. 1582/79. (6.Ca.1306 / 7 Şubat 1889)
- BOA. İ.DH. 1210/94708. (18.Ca.1308 / 29 Ocak 1891)
- BOA. İ.HUS. 32/1312/C-095. (4.C.1312 / 3 Aralık 1894).
- BOA. İ.DH. 89/6. (15.R.1328 / 27 Nisan 1910)
- BOA. İ.DH. 57/9. (11.R.1330 / 30 Mart 1912).
- BOA. İ.DH. 116.30. (16.Za.1329 / 9 Kasım 1912).
- BOA. İ.DH. 79/48. (7.S.1336 / 22 Kasım 1917)
- BOA. İ.DH. 96/20. (5.Z.1336 / 12 Ağustos 1918)
- BOA. İ.MVL. 75/1443. (8.Ra.1262 / 6 Mart 1846).
- BOA. MKT.MVL.118/65. (11.M.1277 / 30 Temmuz 1860).
- BOA. Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı. 321/40 (1.M.1275 / 15 Haziran 1840).
- BOA. Y.MTV. 108/71. (9.Ca.1312 / 8 Kasım 1894).
- BOA. Y.PRK.ŞH. 2/9. (7.Z.1301 / 28 Eylül 1884)
- Bulduk, S., Bulduk, E.Ö., "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkan Vilayetlerinde Görülen Bazı Salgın Hastalıklar", 5. *Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*, Editörler: A.D. Erdemir, S. Erer, Ö. Usmanbaş, B. Akgün, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2012; 1197.
- Ceyhan, M., "Aşı Tarihi", *Nabız Dergisi*, 2013; 17, 19.
- Erdemir, A.D., Erer, S., "Arşiv Belgeleri Işığında Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığının Yayılması ve Önlenmesi", 5. *Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*, Editörler: A.D. Erdemir, S. Erer, Ö. Usmanbaş, B. Akgün, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri. 2012; 865.
- Ersoy, N., Güngör, Y., Akpınar, A., "Tarih İçinde İzmit'te Hastaneler", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Editör: Nil Sarı, Ayşegül D. Erdemir, İstanbul: Türk Tıp Tarih Kurumu, 2006; 391.
- Kılıç, Y.A., Konan, A., "Türkiye'de Yoğun Bakım Açısından Olası Viral Pandemilere Hazırlık", *Yoğun Bakım Dergisi*. 2007; 7 (2): 235.
- Özer, B., *Tarih Dersleri Yardımcı Ders Kitabı*, 2013; 597.
- Riedel, S., "Edward Jenner and The History of Smallpox and Vaccination", *BUMC Proceedings*, 2005; 18: 22, 24.
- Şehiraltı, M., "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 2010; 18 (3): 134-138.
- Yıldırım, N., "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2005; 6 (2): 154, 161.
- Yıldırım, N., "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar 'Karantina İstemezük!'", *Toplumsal Tarih*, 2006; 150: 19.
- Yıldırım, N., "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", *Mostar Dergisi*, 2009; 58 (4): 50-51.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE İZMİT VE ÇEVRESİNDE HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN FAALİYETLERİ (1919-1923)

Mustafa SARI*

Giriş

Kızılhaç fikri dünyada ilk kez bir İsviçre vatandaşı olan Jean Henry Dunant tarafından ortaya atılmıştır. Dunant, savaşlarda sağlık hizmeti verecek bir kuruluş olmaması nedeniyle savaş meydanında tıbbi destek alamayan yaralılara yardım edebilmek için bir komite kurdu. "Uluslararası Yaralılara Yardım Komitesi" adını taşıyan komitenin 17 Şubat 1863'teki ilk toplantısı uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilir¹. Komite 26-29 Ekim 1863'te Cenevre'de bir konferans tertip etti ve bazı kararlar aldı. Bu kararları resmî bir hale getirmek için 8 Ağustos 1864'te Cenevre'de 16 devletin katılımıyla yeni bir konferans düzenlendi. Konferansa katılan devletlerin imzasıyla 22 Ağustos 1864 tarihinde Cenevre Sözleşmesi imzalandı. Sözleşmede savaşlarda devletlerin kuracakları ilk yardım teşkilatı, hastaneler, sağlık personeli ve gönüllü hemşirelerin durumlarıyla sivil halk ve yaralılara yapılacak yardımlarla ilgili hususlar yer almaktaydı².

Osmanlı Devleti 5 Temmuz 1865 tarihinde Cenevre Sözleşmesi'ni imzalamıştır³. Bu gelişmeden sonra, 1867 yılında Paris'te toplanan Uluslararası Kızılhaç Sıhhiye Konferansı'na Osmanlı Devleti adına Mekteb-i Tıbbiye Tatbikat Muallimi Miralay Dr. Abdullah Bey gönderildi. Konferanstan oldukça etkilenen Dr. Abdullah Bey'in dönüşünde girişimleri sonucunda Hilâl-i Ahmer'in ilk hali olan Mecruhin ve Marday-ı Askeriye İmdat ve Muavenet Cemiyeti (Asker, Hasta ve Yaralılara İmdat ve Yardım Derneği) 11 Haziran 1868 tarihinde kuruldu. Ancak bu cemiyet askerî erkân'ın muhalefetiyle karşılaşınca kısa bir süre sonra dağılmak zorunda kaldı⁴.

1877-1878 yıllarında Osmanlı Rus Savaşı'nın başlaması ile birlikte bir sağlık örgütüne ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine Sıhhiye Nazırı Marko Paşa'nın riyasetinde yapılan bir toplantı ile 14 Nisan 1877'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti resmen kurulmuş oldu⁵.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, msari@sakarya.edu.tr. Bu çalışma sırasında elindeki belgeleri benimle paylaşma nezaketini gösteren Resül Narin'e teşekkürü bir borç bilirim.

1 Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmerden Kızılhaç'a*, Kızılay Yayınları, Ankara, 2000, s. 7-9.

2 Mesut Çapa, *Kızılhaç (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 10.

3 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, s. 17-18; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330, s. 3.

4 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331)*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, (t.y), s. 4-5.

5 Besim Ömer, *Hanımfendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul,

Ancak savaş bittikten sonra cemiyet faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldı. 1897 yılında meydana gelen Osmanlı-Yunan Savaşı'nda cemiyet yeniden toplansa da yine faaliyetlerini askıya aldı⁶.

II. Meşrutiyet'ten sonra 100 kurucu üye Tokatlıyan Oteli'nde Sadrazam Hakkı Paşa'nın riyasetinde ilk genel kurul toplantısını 20 Nisan 1911'de yaptı. Padişah Sultan Reşat cemiyeti himayesi altına aldı. Ayrıca Şehzade Yusuf İzzettin Efendi, cemiyetin fahri başkanı olduğu gibi Hilal-i Ahmer'in ilk binası olacak olan Tophane'de kendisine ait binayı cemiyete bağışladı⁷. Cemiyet Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşlarında önemli hizmetlerde bulundu⁸.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihat ve Terakki döneminde faaliyet gösteren diğer cemiyetler gibi Hilal-i Ahmer Cemiyeti de İstanbul hükümetleri tarafından baskılara maruz kaldı. İstanbul'un işgali sırasında cemiyetin merkez binası da 16 Mart 1920'de basıldı. Baskından sonra Hilal-i Ahmer Katib-i Umumisi Dr. Adnan (Adivar) Bey Anadolu'ya geçerek burada teşkilatlanmaya başladı. Fakat Anadolu ile İstanbul'un irtibatı işgal nedeniyle kesildiği için Anadolu'da yeni bir oluşum gerekiyordu. Bu nedenle Ekim 1920'de İsmail Besim Ömer Paşa, Adnan Bey, Ömer Lütfü Bey ve Esat Paşa'dan oluşan Ankara temsilciliği kuruldu ve Anadolu'daki Hilal-i Ahmer merkez ve şubeleri ile temsilcilikleri bu kuruma bağlandı. İstanbul'daki Merkez-i Umumi, Ankara'daki bu oluşumu destekledi ve 4 Kasım 1921 tarihinde aldığı bir kararla Ankara'da oluşan temsilciliğin yetkilerini artırarak Adnan Bey, İsmail Besim Paşa ve Ömer Bey'i murahhas olarak atadı⁹.

Kurtuluş Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasının ardından Hilal-i Ahmer Cemiyeti 6 Kasım 1922'de tüm kuruluşları ile İstanbul'a taşındı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk genel kurulda Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ismi, İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) tarafından "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti" olarak değiştirildi. 4 Ağustos 1925 tarihinde ise cemiyetin Ankara'ya nakledilmesi kararı alındı. Derneğin adı 1935'te "Türkiye Kızılay Cemiyeti", 1947 yılında ise "Türkiye Kızılay Derneği" olarak değiştirildi¹⁰.

Çalışmanın konusu olan Kocaeli Sancağı, XIX. yüzyıl başında Hüdavendigâr (Bursa) eyaleti sınırları içerisinde iken, 1867 yılında vücuda getirilen Vilayet Nizamnamesi'yle sancak merkezi olan İzmit adıyla İstanbul Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1888 yılında müstakil bir mutasarrıflık olarak doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlanan İzmit Mutasarrıflığı'na İzmit, Adapazarı, Kandıra, Geyve ve Karamürsel kazaları bağlanmıştır. Daha sonraları kurulan Yalova kazası da bu mutasarrıflığa dâhil edilmiştir¹¹.

I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan nüfus sayımıyla İzmit'e bağlı Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Yalova ve İznik kazaları bulunmaktaydı. İzmit Sancağı'nın nüfusu ise 325.153 olup bunun yaklaşık % 70'ini Müslümanlar oluşturmaktaydı¹². Milli Mücadele başladığında İzmit bu şekilde müstakil mutasarrıflık halindeydi.

1330, s. 17-18.

6 Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)*, s. 12.

7 Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, s. 20-21.

8 Detay için bkz: Akgün, *Hilal-i Ahmerden Kızılay'a*, s. 47-136, 187-240.

9 *Milli Mücadele'de Hilâl-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921*, yay.haz., İsmail Hacifettahoğlu, Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2007, s. 15-16.

10 *Kızılay*, Ankara, 1995, s. 13, 15, 18, 22, 26.

11 Besim Darkot, "Kocaeli", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 830-831, s. 831.

12 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 184-185.

Harita 1: XX. Yüzyılın Başlarında İzmit Mutasarrıflığı Haritası

1. İzmit'te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Teşkilatlanması

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmit Şubesi'nin ilk olarak ne zaman açıldığı tam olarak bilinmese de Kızılay Arşivi'nden elde edilen 25 Ekim 1911 tarihli bir belgede İzmit Şubesi'nin açıldığı İzmit Mutasarrıfı tarafından Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne bildirilmektedir¹³. Bu belgeden yola çıkarak en azından 1911 yılı sonbaharında İzmit şubesinin faaliyette olduğu söylenebilir. Şube bu tarihten itibaren çeşitli nedenlerle tekrar açılıp kapanmıştır. Önce 1330 (1914/1915) yılında¹⁴, daha sonra da Eylül 1918'de tekrar açılan şube¹⁵, 9 Nisan 1921 tarihinde mutasarrıf Saadettin Bey'in riyasetinde yeniden teşekkül edildi. İzmit Şubesi, 15 Haziran 1923 tarihinde tüccardan Nuri Bey başkanlığında yeniden kurulmuştur. Şubenin diğer kurucuları şu şekildedir: Veznedar tüccardan Hacı Şefik Bey, kâtip Eczacı Behçet Bey, azalar tüccardan Esnaf Cemiyeti Reisi Hakkı Bey, tüccardan Cemal Efendi ve esnaftan Hilmi Bey.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmit'te aynı zamanda Hanımlar Merkezi de açılmıştı. 1923 senesi Şubat ayında ilk defa olarak kurulan merkezin başkanı Saniye Cemal Hanım idi. İkinci başkan Bedia Talat Hanım, veznedarı Gülsüm Ali Hanım, kâtipesi Muallime Şazimend Hanım, üyeleri ise Makbule Ragıp, Hamide Ahmed, Seher Şerife, Hatice Mehmed, Saide Hasan, Kaya Sabri, Şaziye Hanımlar idi¹⁶.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İzmit merkez kazasının dışında diğer kazalar ve nahiyelerde de teşkilatlanmıştı. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Karamürsel¹⁷, Kandıra¹⁸ kazalarında ve

13 Kızılay Arşivi, Kutu No: 36, Belge No: 25, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne (12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911).

14 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1429, Belge No: 73.

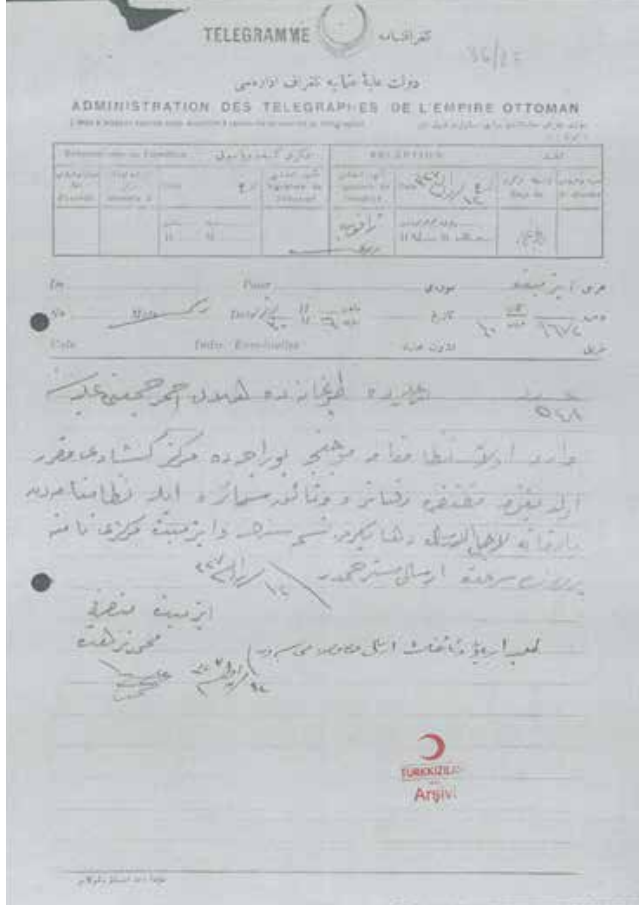
15 BAO, DH.İ.U.M, 11/ 7- 63, Dahiliye Nazırı İsmail Bey'den Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne (22 Eylül 1334/1918).

16 *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335- 1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1339, s. 149-151.*

17 Kızılay Arşivi, Kutu No: 28, Belge No: 4, Karamürsel Hilâl-i Ahmer Riyaseti (6 Mayıs 1328/ 19 Mayıs 1912).

18 Kızılay Arşivi, Kutu No: 413, Belge No: 30-1, Hilâl-i Ahmer Kandıra Hastahanesi'nden Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi Riyaseti'ne (26 Teşrinievvel 1328/ 8 Kasım 1912).

Bahçeçik nahiyesinde 1912 yılında¹⁹; Akçaova, Şahinler, Hendek²⁰ ve Derince nahiyelerinde 1914 yılında²¹; Taraklı²², Karasu ve Sapanca nahiyelerinde 1915'te²³ şubeleri olduğu ve bu şubeler vasıtasıyla faaliyetler icra ettiği bilinmektedir. Bu şubelerin de bir kısmının kapanıp yeniden kurulduğu görülmektedir. Nitekim Karamürsel²⁴ ve Kandıra şubeleri 1914 yılında tekrar açılmışlardır²⁵.

Belge 1: İzmit Mutasarrıflığı'nın Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne Gönderdiği 12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911 Tarihli Telgraf²⁶

Adapazarı şubesi ise Temmuz 1922'de Mehmed Hulusi Bey'in başkanlığında yeniden kurulmuştu. Kurulduktan ilk altı ay içerisinde 3.862 lira yardım toplayan şube, bu miktarın 1.140 lirasını İzmit merkezine göndermiş ve 1.851 lirasını Ankara Heyet-i Murahhasası'ndan verilen izinle kazadaki hastanelerin ihtiyaçları için harcamıştır²⁷.

- 19 Kızılay Arşivi, Kutu No: 79, Belge No: 75, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Erkekler Merkezi'nden Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi Riyaseti'ne (11 Mayıs 1328/ 24 Mayıs 1912).
- 20 Kızılay Arşivi, Kutu No: 27, Belge No: 21, İzmit Hilâl-i Ahmer Heyet-i İdare Reisi'nden Dersaadet Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi Riyaseti'ne (17 Kânunuevvel 1330/ 30 Aralık 1914).
- 21 Kızılay Arşivi, Kutu No: 367, Belge No: 2, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Anbar Memuru'ndan Derince Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi Riyaseti'ne (15 Ağustos 1330/ 28 Ağustos 1914).
- 22 Kızılay Arşivi, Kutu No: 27, Belge No: 128, İzmit Hilâl-i Ahmer Reisi'nden Dersaadet Hilâl-i Ahmer Riyaset-i Merkeziyesi'ne (24 Ağustos 1331/ 6 Eylül 1915).
- 23 Kızılay Arşivi, Kutu No: 27, Belge No: 26, İzmit Hilâl-i Ahmer Heyet-i İdare Reisi'nden Dersaadet Hilâl-i Ahmer Riyaset-i Merkeziyesi'ne (22 Kânunusani 1330/ 4 Şubat 1915).
- 24 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1429, Belge No: 71.
- 25 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1429, Belge No: 70.
- 26 Kızılay Arşivi, Kutu No: 36, Belge No: 25, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne (12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911).
- 27 Bunun dışında ahalden hastaneler için şu eşyalar yardım olarak toplanmıştır: 371 yatak, 374 yorgan, 585 yastık, 635 gömlek, 590 don, 271 çarşaf, 366 çorap, 291 karyola, 80 hasta masası, 40 takım lamba, 500 kilo çeşitli erzak, 3.546 paket tütün, 3.544 kutu kibrit, 50 soba ve sair muhtelif eşya (*Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 151-152).

Bahçeçik'te 1922 yılı başlarında Mehmed Rüşdi Bey'in başkanlığı altında tekrar kurulan şube 30 Mart 1923 tarihine kadar 64.628 kuruş yardım toplamış, bunun 40.100 kuruşu İzmit merkezine ve 20.000 kuruşu da Ankara Murahhaslığı'na gönderilmiştir.

Hilâl-i Ahmer'in İzmit'teki bir diğer şubesi Geyve'de idi. 24 Nisan 1921 tarihinde Kaymakam Necip Bey'in başkanlığında yeniden kurulan bu şube 1922 senesi sonuna kadar 144.363 kuruş yardım toplamış, bu yardımın 94.000 kuruşunu İzmit merkezine gönderilmiştir. 10 Temmuz 1923 tarihinde teftiş edilen şubenin muameleatında bazı noksanlar görülmüş ise de bunların tamamlanması sağlanmıştır²⁸.

2. İzmit'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

13 Kasım 1918'den beri İzmit ve çevresini kontrol altında tutan İtilaf devletleri İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihinde işgalinden sonra bölgedeki etkinliklerini genişlettiler. Batı Anadolu'da 22 Haziran 1920'de Türk birliklerine karşı başlatılan geniş çaplı Yunan taarruzu sırasında İngilizler, Kocaeli bölgesine de Yunanlıların girmesine müsaade etti. Ekim ayından itibaren ise bölge İngilizler tarafından Yunan birliklerine terk edilmeye başlandı. İlerleyen günlerde Akmeşe, Derince, Kandıra ve 23 Ekim'de Karamürsel Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu suretle 26 Ekim'den itibaren bölge tamamen Yunan birlikleri tarafından işgal altına alındı²⁹.

İzmit ve çevresinde Yunan işgali sırasında çok vahim hadiseler vukua gelmişti. İzmit ve Derince'deki ahali kışın şiddetlenmesi ile sokak ortalarında iâşe ve elbiseden mahrum bir şekilde yaşamaya başladı. Sancakta maddi olanak olmadığı için buradaki memurlara dahi yardım edilememekteydi³⁰. İzmit'in dışında özellikle Karamürsel ve Yalova taraflarında da Yunanlıların işgali oldukça kanlı geçti. Karamürsel'de 25 köy işgal kuvvetleri tarafından yakıldı ve köylüler büyük bir sefalet ve mahrumiyete maruz kaldılar³¹. İzmit ve çevresindeki bu tablo karşısında İzmit Sancağı Sıhhiye Müdürü Doktor Yunus Vasfi Bey, Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Riyaseti'ne 3 Kasım 1920'de bir telgraf göndererek "insanların telef olmaması" için acil olarak bu bölgeye yardım edilmesini istemektedir³². Yardım çağrıları üzerine Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi bölgedeki felâketzedelerin iâşe ve sağlık sorunları için Karamürsel Sekizinci İmdad-ı Sıhî Heyeti'nin gönderilmesine karar verdi.

Ankara Murahhaslığı emrinde vazife görecek olan Karamürsel Sekizinci İmdad-ı Sıhî Heyeti³³, Sertabip İhsan Bey ve arkadaşı Ziya Bey ile üç hasta bakıcıdan meydana gelmekteydi³⁴. 15 Kasım 1920 tarihinde Karamürsel'e gelen heyet, ahalinin iâşelerini temin edecek fırın ve aşhane tesisatı inşasına başladı. Fakat bu tesisat tamamlanmaya kadar İstanbul'dan mavnalarla ekmek getirilmek suretiyle açlığın önü alınmaya çalışıldı. Heyet tarafından ayrıca Karamürsel'de felâketzedelerin sıhî ihtiyaçları için de umumi bir muayenehane ile 30 yataklı bir hastane açıldı. Bunun dışında muayenehaneye gelemeyecek derecede hasta olanları tedavi etmek üzere bir seyyar tıp heyeti teşekkül edildi³⁵.

Karamürsel Hilâl-i Ahmer İmdad-ı Sıhî Heyeti bölgenin en büyük problemlerinden biri olan ekmek sorununu çözmek için ahaliye "ekmek vesikası" vermeye başladı. Heyet

28 *Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 151.

29 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 75, 141-142.

30 Kızılay Arşivi, Kutu No: 850, Belge No: 35, İzmit Sancağı Sıhhiye Müdürü Doktor Yunus Vasfi Bey'den Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Riyaseti'ne (3 Teşrinisani 1336/ 3 Kasım 1920).

31 *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu*, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1338, s. 35.

32 Kızılay Arşivi, Kutu No: 850, Belge No: 35, İzmit Sancağı Sıhhiye Müdürü Doktor Yunus Vasfi Bey'den Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Riyaseti'ne (3 Teşrinisani 1336/ 3 Kasım 1920).

33 *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu*, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921, İstanbul, 1338, s. 35.

34 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 10, Karamürsel Hilâl-i Ahmer İmdad-ı Sıhî Heyeti Memuru'ndan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Müfettiş-i Umumiliği'ne (16 Teşrinisani 1336/ 16 Kasım 1920).

35 *Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 75.

tarafından Kasım 1920 içerisinde Karamürsel ve köyleri felaketzedelerine verilen ekmeke vesikasıyla nüfusun miktarı şu şekildedir:

Mahalle ve köylerin isimleri		Vesika	Nüfus
Memurin ailesi	Nüfus Karamürsel kasabasında	20	77
Cami-i atik mahallesi	Karamürsel kasabasında	111	453
Hacı Mehmed Mahallesi	Karamürsel kasabasında	77	335
İsmail Ağa Mahallesi	Karamürsel kasabasında	81	294
Debbağhane Mahallesi	Karamürsel kasabasında	105	388
Kayacık Mahallesi	Karamürsel kasabasında	69	254
Hacı Ömer Mahallesi	Karamürsel kasabasında	118	474
Sarıcum Mahallesi	Karamürsel kasabasında	90	306
Pazar karyesi	Kura	68	344
Öregil karyesi	Kura	22	102
Çamçukur karyesi	Kura	5	39
Karabekir Karyesi	Kura	24	147
Karaahmedli karyesi	Kura	35	163
Dereköyü karyesi	Kura	47	180
İnebeyli karyesi	Kura	53	233
Akçaş karyesi	Kura	46	227
İhsaniye karyesi	Kura	21	108
Hayriye karyesi	Kura	52	242
Yeniköy karyesi	Kura	3	9
Semtler karyesi	Kura	4	23
Vefa karyesi	Kura	6	32
Ereğli karyesi	Kura	1	3
Oluklu karyesi	Kura	49	244
Yekun		1.107	4.688

Erzak Türü	Kilo	Gram
Ekmeği	25259	998
Et	126	
Pirinç	17	60
Yağ	6	397
Un	18450	440
Tuz	649	615
Soğan	11	045
Bulgur	310	375
Yumurta	75 - adet-	
Kuru üzüm		120
Yoğurt	16	
Peynir		480
Şeker	8	790
Süt	60	50
Toplam	11.7	677

Belge 2: Kasım 1920 İçerisinde Karamürsel ve Köylerine Dağıtılan Ekmek Vesikası

Karamürsel'de 13 Kasım-28 Kasım 1920 tarihleri arasında ekmek vesikası ile 53.817 adet ekmek dağıtıldı³⁶. Karamürsel İmdad-ı Sıhhiye Heyeti tarafından Karamürsel'de tesis olunan aşhane ve hastanede 13 Kasım-30 Kasım 1920 tarihleri arasında zarfında yapılan erzak sarfiyatı ise şu şekildedir:

Erzak Türü	Kilo	Gram
Ekmeği	25259	998
Et	126	
Pirinç	17	60
Yağ	6	397
Un	18450	440
Tuz	649	615
Soğan	11	045
Bulgur	310	375
Yumurta	75 - adet-	
Kuru üzüm		120
Yoğurt	16	
Peynir		480
Şeker	8	790
Süt	60	50

36 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 14, Karamürsel İmdad-ı Sıhhiye Heyeti'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Merkez-i Umumi Riyaleti'ne (9 Kanunuevvel 1336/ Aralık 1920).

Kahve	1	560
Çay		181
Zeytin yağı	146	710
Petrol	4	250
Odun	15650	
Kömür	170	680
Yeşil sebze	38	220
Fasulye	2782	125
Patates	31	580

The image shows a handwritten document from the Turkish Red Crescent Archives (Türk Kızılayı Arşivi). The document is dated 1920 and contains a list of food items and their quantities. The items listed include Kahve, Çay, Zeytin yağı, Petrol, Odun, Kömür, Yeşil sebze, Fasulye, and Patates. The quantities are listed in both Kilo and Gram. The document is stamped with the Turkish Red Crescent logo and the text 'Türk Kızılayı Arşivi'. The date '26/5/20' is written on the document.

Belge 3: 13 Kasım-30 Kasım 1920 Tarihleri Arasında Erzak Sarfiyatı

Bu tarihler arasında yemek ve ekmek dağıtılan nüfus sayısı ise 62.340 kişidir. Karamürsel İmdad-ı Sıhhiye Heyeti'nin 1 Aralık-9 Aralık 1920 tarihleri arasında hastane ve aşhaneye harcadığı sarfiyat ise şu şekilde olmuştur:

Erzak Türü	Kilo	Gram
Ekmek	14156	660
Pirinç	10	810
Yağ	4	984
Tuz	1510	750
Soğan	4	575
Bulgur	304	

Taze balık	1	920
Yumurta	52	180
Şeker	5	
Süt	33	860
Kahve		107
Çay		140
Zeytin yağı	125	
Sabun	3	660
Petrol	16	
Odun	10650	
Kömür	143	280
Kadayıf	1	400
Yeşil beze	54	
Patates	15	875
Fasulye	2246	

İtem	Miktar	Fiyat
Un	1000	1000
Yumurta	50	100
Şeker	5	10
Süt	30	300
Kahve		100
Çay		140
Zeytin yağı	125	
Sabun	3	660
Petrol	16	
Odun	10650	
Kömür	143	280
Kadayıf	1	400
Yeşil beze	54	
Patates	15	875
Fasulye	2246	

Belge 4: 1 Aralık-9 Aralık 1920 Tarihleri Arasında Erzak Sarfiyatı

Bu tarihler arasında yemek ve ekmek dağıtılan muhtaçların sayısı ise toplam 39.440 kişiye ulaşmıştır³⁷.

15 Kasım 1920'de Karamürsel'e gelen İmdat Heyeti, Aralık sonlarına kadar bölgede faaliyetlerine devam ederek ahalinin yaralarını sarmaya çalıştı. 30 Aralık 1920 tarihinde

³⁷ Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 8, 8-1, Karamürsel İmdat-ı Sıhhiye Heyeti'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Merkez-i Umumiye Riyaseti'ne (9 Kanunuevvel 1336/ Aralık 1920).

Hilâl-i Ahmer Merkezi'nin verdiği emir gereğince Karamürsel'deki doktor, hastabakıcı, sevk memuru ve hademelerin görevlerine son verildi³⁸. Bunun dışında aşhane 4 Ocak 1921'de kapatıldı ve ahaliye ekmek dağıtımına da 6 Ocak'ta son verildi³⁹.

Karamürsel Sekizinci İmdad Heyeti Karamürsel'den ayrıldıktan sonra Geyve'ye taşındı⁴⁰. Buradan Milli Kuvvetlere yardım eden heyet⁴¹, Kocaeli askerî hareketleri esnasında 150 yataklı Eşme Askerî Hastanesi'nin sorumluluğunu üzerinde aldı ve Geyve'de bir dispanser kurdu⁴².

3. İzmit'in Yunan İşgalinden Kurtuluşu ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

Mayıs 1921'den itibaren İzmit ve Adapazarı'nın Yunan işgalinden kurtarılması için Türk birlikleri hazırlıklarına başlamıştı. Bu hazırlıklar çerçevesinde bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilen Mürettep Kolordu Kumandanı Albay Kazım (Özalp) Bey, karargâhını Düzce'den Geyve'ye nakletmişti⁴³. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Türk birlikleri Yunanlıların üzerine taarruza geçmiş; 21 Haziran'da Adapazarı⁴⁴, 28 Haziran'da ise İzmit Yunan işgalinden kurtarılmıştı⁴⁵. Aynı gün Karamürsel'de takip edilen Yunan tümeni 30 Haziran'da Yalova'dan daha güneye inmek zorunda kalmıştı. Böylece Kocaeli bölgesinin tamamı Yunan işgalinden kurtarılmıştı⁴⁶. İzmit ve çevresi Yunan işgalinden kurtarılsa da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni çok zorlu bir süreç beklemekteydi. İlk önce Yunanlıların tahliye sırasında yaptıkları tahribatın, yani bölge ahalisinin iaşe, sağlık ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi gerekiyordu. Bunun dışında Yunan işgali sırasında İstanbul'a kaçan binlerce muhacirin tekrar memleketlerine iadesi meselesi vardı. Ayrıca Yunanlıların tahliyesi esnasında Rumlarla birlikte Müslüman ahali de İstanbul'a götürülecekleri bahanesiyle, Yunan adaları ve Tekirdağ (Tekirdağ) gibi bölgelere götürülmüşlerdi. Bu muhacirlerin de memleketlerine geri dönmeleri ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti uğraşacaktı.

Resim 1: Tevhid-i Efkâr Gazetesinde "İzmit Merkezi Düşman İstilasından Kurtarıldıktan Sonra"

Başlıklı Haber⁴⁷

38 Kızılay Arşivi, Kutu No: 44, Belge No: 311, Karamürsel İmdad-ı Sıhhi Heyeti İdare Memuru'ndan Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumi Riyaseti'ne (3 Kanunusani 1337/ Ocak 1921).

39 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 27, Karamürsel İmdad-ı Sıhhi Heyeti İdare Memuru'ndan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez Ambar Müdüriyeti'ne (6 Kanunusani 1337/ Ocak 1921).

40 Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949, Ankara, 1950, s. 53.

41 Dört Senelik Devreye Ait Rapor, s. 75. Geyve halkı da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Karamürsel İmdad Heyeti'ne 227.000 kuruşluk yardımda bulunmuşlardır (Tevhid-i Efkâr, 22 Haziran 1337/1921, n. 19/3047, s. 2).

42 Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı, s. 53.

43 Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 176-177.

44 Tevhid-i Efkâr, 24 Haziran 1337/1921, n. 21/3049, s. 1.

45 Vakıf, 30 Haziran 1337/1921, n. 1278, s. 1.

46 Sabahattin Özel, Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk, Derin Yayınları, İstanbul, 2005, s.217.

47 Tevhid-i Efkâr, 1 Temmuz 1337/1921, n. 28-3056, s. 1.

3.1. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Bölgedeki Yardımları

Türk kuvvetlerinin Haziran sonlarındaki saldırıları neticesinde İzmit'te bulunan Yunan kuvvetleri şehri tahliye ederlerken, şehir ve civarında katliam ve yakma-yıkma faaliyetlerine giriştiler. Bunun üzerine İzmit halkı Yunanlıların daha fazla zulmüne uğramamak için Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumi'sine müracaat ederek kendilerinin şehirden uzaklaştırılmasını talep ettiler. Bu talebe karşılık olarak Müslümanların tahliyesi için Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi Kızılırmak, Gülnihal, Nimet, Giresun, Gayret, Galata ve İnebolu vapurlarını bu işe tahsis etti. Fakat şehir ve civarının Yunanlılar tarafından tamamen tahliye edildiği haberini alan Merkez-i Umumi sadece bir sıhhiye heyetinin de bulunduğu Gülnihal vapurunun İzmit'e doğru yoluna devam etmesini istedi⁴⁸. Ali Macid Bey'in başkanlığındaki bu Hilâl-i Ahmer Heyeti⁴⁹, İzmit'e ulaştığında Kuva-yı Milliye Tabur Kumandanı Rasim, Mevkii Kumandanı Mehmet Emin Bey'le görüşerek ahalinin durumu ve muhtaç kimselere yapılacak yardım hakkında malumat aldı.

Hilâl-i Ahmer Heyeti İzmit'ten sonra Yunanlıların tahliye sırasında tamamen yaktıkları Karamürsel'e gitti. Heyetin incelemelerine göre burada ancak enkaz halinde bir iki bina bulunmaktaydı. Ayrıca Yunan kuvvetleri sadece Karamürsel'i değil sahil boyunca Değirmendere'den itibaren bütün kasabaları da yakıp yıkmıştı. Yaklaşık 30.000 civarında olan bölge ahali ise korkularından dağlara çıkmıştı. Heyet İzmit ve civarındaki ahalinin en önemli ihtiyaçlarının un, ekmeğe, çadır ve ilaç olduğunu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne rapor etmişti. Merkez-i Umumi İzmit'e daha kapsamlı bir İmdad-ı Sıhî heyeti gönderilmesini kararlaştırdı⁵⁰. Ali Macid Bey riyasetindeki Hilâl-i Ahmer Heyeti incelemelerini bitirdikten sonra Gülnihal vapuru ile 3 Temmuz'da İstanbul'a geri döndü⁵¹. Acil önlem olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 1 Temmuz'dan itibaren Karamürsel'de ekmeğe tevzine başlarken⁵², Gayret vapuru da bir gün sonra Karamürsel'e 2.000 okka ekmeğe götürmüştür.

48 *Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 114.

49 *Vakit*, 4 Temmuz 1337/1921, n. 1282, s. 1.

50 *Vakit*, 2 Temmuz 1337/1921, n. 1281, s. 1. *Tevhid-i Efkâr* gazetesi Karamürsel halisinin çaresizliğini şu cümlelerle tasvir etmektedir: "Köylerine dönen biçare halk enkazdan başka bir şey bulamamışlardır. Bilhas- sa yangından dolayı enkazdan ibaret olan Karamürsel'de arsalarını tanıyabilen arsalarına duvar makamında çarşaf ve çuval gererek mahremiyetlerini örtmüşlerdir" (*Tevhid-i Efkâr*, 15 Temmuz 1337/ 1921, n. 41/3069, s. 4).

51 *Vakit*, 4 Temmuz 1337/1921, n. 1282, s. 1.

52 *Vakit*, 2 Temmuz 1337/1921, n. 1281, s. 1.

Resim 2: Vakıf Gazetesi'ndeki "İzmit'e Giden Hilâl-i Ahmer Heyeti Avdet Etti" Başlıklı Haber

Resim 3: Hilâl-i Ahmer Heyet-i Reisi Macid Bey⁵³

53 Vakıf, 4 Temmuz 1337/1921, n. 1282, s. 1.

Karamürsel'deki felaketedelerin yardımına Geyve'de bulunan Hilâl-i Ahmer Sekizinci (Karamürsel) İmdat-ı Sıhhiye Heyeti de gönderilmiştir⁵⁴. Türk ordusunun Adapazarı ve İzmit bölgesindeki harekâtı sırasında da sıhî yardımları olan heyetin Sertabibi Süleyman Bey, yeteri kadar malzeme ve ilaç olarak Akhisar (Pamukova) yoluyla Bahçecik'e kadar gitmiş, orada Yunanlılarla çarpışmakta olan Türk birliklerine yardımda bulunmuştur. Süleyman Bey ayrıca çatışmalarda düşman korkusuyla perişan bir halde dağlara çıkan Değirmendere, Ereğli, Karamürsel sahil civar köy ahalisini mümkün mertebe teskine çalışmıştı. Sertabip, daha sonra Değirmendere'ye gelerek 40 kadar yaralıya müdahale etmiş ve onları Geyve'ye sevk etmiştir⁵⁵. Bu yardımların dışında Karamürsel İmdat-ı Sıhhiye Heyeti, bölgede sağlık tesislerinin kurulmasını da gerçekleştirmekteydi. Haziran 1920 sonlarında Adapazarı'nda 20 yataklı bir hastane kuran heyet⁵⁶, ayrıca Geyve'de bulunan bir dispanserden başka 10 Temmuz'da otuz yataklı bir yaralı hastanesi açtı. Daha sonra bu hastane 25 yataklı olarak Adapazarı'na nakledildi ve orada yeniden tesis edildi. 13 Temmuz tarihinde ise İzmit'te ikinci bir dispanser açıldı. 15 Eylül'de Adapazarı Hastanesi'nin mevcudu 50'ye çıkarıldı⁵⁷.

Resim 4: Adapazarı Hilâl-i Ahmer Sekizinci İmdâd-ı Sıhî Heyeti Hastanesi

54 *Tevhid-i Efkar*, 3 Temmuz 1337/ 1921, n. 30/3058, s. 4.

55 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 52, Adapazarı'nda Hilâl-i Ahmer Sekizinci İmdat-ı Sıhhiye Heyeti Sertabibi'nden Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na (5 Teşrinisani 1337/ Kasım 1921).

56 Bu hastanenin kurulması için İzmit Mutasarrıfı'ndan Adapazarı Kaymakamlığı'na 28 Haziran 1921 tarihinde gönderilen yazı şu şekildedir: "1- Adapazarı'nda 20 yataklı bir Hilâl-i Ahmer hastanesinin açılması için Hilâl-i Ahmer İmdat-ı Sıhî Heyeti idare memuru Kenan Efendi Hilâl-i Ahmer heyetinin kararıyla oraya gönderilmiştir. 2- Bu hastanenin açılması için Rumlara ait en büyük evlerden birisi seçilecek ve emvâl-i metrukeden yirmi adet muntazam karyola verilecektir. 3- Bu hastanenin açılması için Hilâl-i Ahmer'e tarafınızdan fevkalade yardım edilecektir. 4- Hilâl-i Ahmer'e karşı mahallî olarak yapılacak her türlü müdahaleler tarafınızdan men edilecek ve heyetin istiklali muhafaza edilecektir" (Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 49, İzmit Mutasarrıfı'ndan Adapazarı Kaymakamlığı'na - 28 Haziran 1337/1921).

57 *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu*, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921, s. 35-36.

Resim 5: Adapazarı'nda Hilâl-i Ahmer Sekizinci İmdâd-ı Sıhhi Heyeti Binası⁵⁸

İzmit'e kapsamlı bir imdat heyeti göndermeyi tasarlayan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, heyetin bölgeye gönderilmesinden önce yardımlara devam etmekteydi. Cemiyet, Gülnihal vapuruyla 10 Temmuz'da İzmit'e 600 çuval un ve 10.000 çadır ile çok miktarda sıhhiye malzemesini göndermiştir⁵⁹. Bu yardımlar sadece İzmit'te değil civar kazalarda da dağıtılmıştır. Mesela Bahçecik ahalisine 25 çuval un, Değirmendere ahalisi için de 82 çuval un ve 650 çadır dağıtılmıştır. Ayrıca Değirmendere'ye 650 adet ekmeğe yardım da yapılmıştır. Hilâl-i Ahmer'in dışında Amerikan Yardım Heyeti⁶⁰ tarafından Değirmendere'ye 25 çuval un, 25 çuval fasulye ve 6 takım elbise yardım yapılmıştır⁶¹.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından İzmit felaketzedelerine yardım etmek üzere teşekkül edilen heyet hazırlıklarını tamamladıktan sonra⁶², 24 Temmuz 1921 günü İzmit'e ulaşmıştır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Heyeti Mevki Kumandanı ile ahalinin durumunu görüştüğünden sonra⁶³ İzmit Heyet-i İmdadiyesi Sertabibi Doktor Rüştü Bey⁶⁴ ile birlikte Amerikan Yardım Komitesi'ne giderek orada İzmit'te yapılacakları müzakere ettiler⁶⁵. Heyet 1 Ağustos 1921 tarihine kadar İzmit'te faaliyette bulunduktan sonra bu tarihte Değirmendere'ye doğru hareket etti. Heyet Değirmendere'deki yardımları organize ederken Hilâl-i Ahmer Merkez Ambarı'ndan 11 sandık eşya ve 3 sandık tıbbi malzeme İzmit'e ulaşmıştı. Yeni gelen 11 sandık eşya ile daha önce getirilen 3 sandık eşya İzmit ve kazalardaki ahalinin nüfusuna göre taksim edildi⁶⁶.

58 *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921, İstanbul, 1338, s. 36.*

59 *Tevhid-i Efkâr, 11 Temmuz 1337/1921, n. 37/3065, s. 4.*

60 Amerika Yakınoğu Yardım Heyeti İzmit Şubesi, Yunanlıların İzmit'te yaptığı mezalime ilk müdahale eden kuruluştur. Heyet İzmit'teki çarşılar sırasında kadın ve çocuklara erzak dağıtmış, bunun yanında bulaşıcı hastalıklara karşı da mücadele etmiştir. Ayrıca İzmit'te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin tesis ettiği dispanser ve hastanede hastalara bakan heyet, ayırım yapmadan herkesin imdadına koşmaya çalışmıştır (*Akşam*, 15 Temmuz 1337/1921, n. 1010, s. 1).

61 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 43-6.

62 *Tevhid-i Efkâr, 17 Temmuz 1337/1921, n. 43/3071, s. 4.*

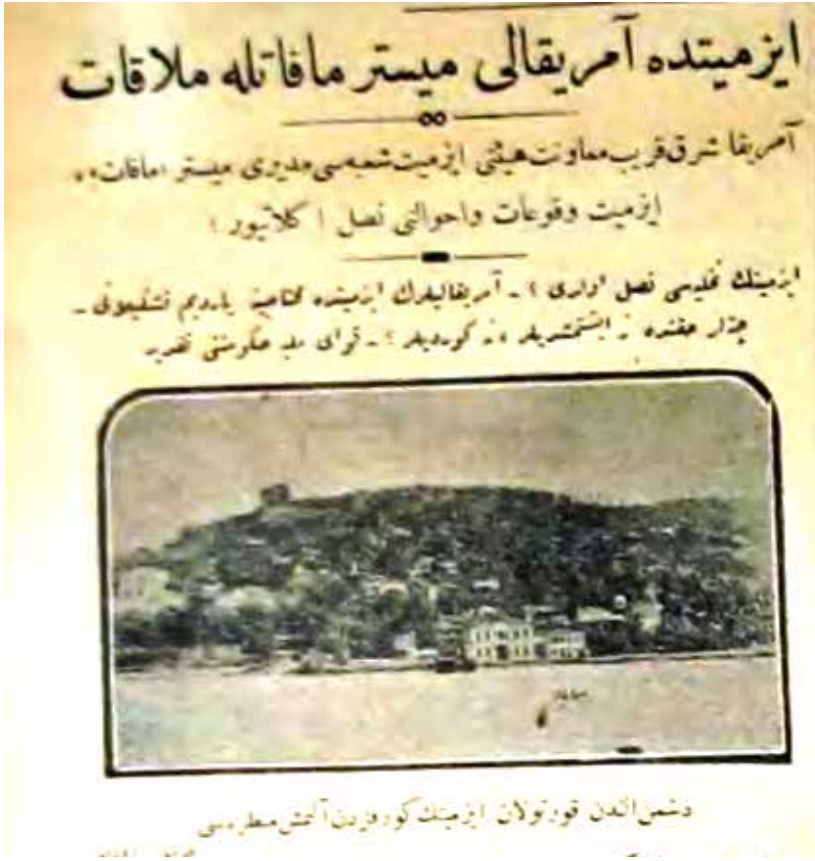
63 *Vakit, 4 Temmuz 1337/1921, n. 1282, s. 1.*

64 Doktor Rüştü Bey, İzmit Heyet-i İmdadiyesi Tebabetine 13 Temmuz 1921 tarihinde tayin edilmiştir (Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 29, Hilâl-i Ahmer Reis-i Sanisi'nden Adapazarı'nda Sekizinci İmdad-ı Sıhhiye Heyet-i Riyaseti'ne - 28 Eylül 1337/1921).

65 Kızılay Arşivi, Kutu No: 101, Belge No: 243-1, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi Riyaseti'ne (1 Ağustos 1337/1921).

66 İzmit ve çevresinde 14 sandık eşyanın dağıtımı şu şekildedir: Değirmendere havalisine 2 sandık, İzmit şehrine 3 sandık, Karamürsel havalisine 4 sandık, Kapaklı havalisine 3 sandık ve Bahçecik havalisine 2 sandık to-

Resim 6: Akşam Gazetesinde "İzmit'te Amerikalı Mister Mafat'la Mülakat" Başlıklı Haber⁶⁷

Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin bölge ahalisine yardımları devam ederken 19 Ağustos 1921 tarihinde Amerikan Yardım Kuruluşu'ndan 98 çuval un ve 200 çuval fasulye temin edilmiştir. Bu erzaktan Değirmendere'ye 15 çuval un, 25 çuval fasulye; Bahçeçik'e 15 çuval un, 25 çuval fasulye; Karamürsel'e 33 çuval un, 75 çuval fasulye; Kapaklı'ya 35 çuval un, 75 çuval fasulye dağıtılmıştır. Bunun dışında İzmit'te bulunan muhtaç kimselere Amerikan Yardım Kuruluşu tarafından günlük nüfus başına yaklaşık 500 gr ekmek dağıtılmaktaydı. Hilâl-i Ahmer Heyeti tarafından 24 Ağustos 1921 tarihinde Amerikan Yardım Kuruluşu'na iletilen yardımların özeti şu şekildedir:

	Mahalli tevzi	Nüfus	Tevzi olunan un (kilo)	Tevzi olunan fasulye (kilo)
A	Değirmendere ve havalisi	296	947,200	1110
B	Karamürsel ve havalisi	2680	1872	3327,600
C	Kapaklı ve havalisi	1294	2239,700	3344
D	Bahçeçik ve havalisi	1025	959,400	1099,825
	Yekün	5295	6018,300	8881,425

plamda da 14 sandık eşya dağıtılmıştır. Nüfusa göre dağıtımlar ise şu şekildedir: Değirmendere'de, Örcün, Saraylı, Taslar?namındaki köylerde 105 nüfusa; Karamürsel'de: Yalakkdere, Oluklu, Akçat, Karapınar, Karamürsel, Ereğli namındaki köylerde 552 nüfusa; Kapaklı'da: Burhaniye, Çukur, Deren?, Denizçalı, Gacık, Kapaklı, Çınarcık namındaki köylerde 552 nüfusa; Bahçeçikte: İhsaniye, Servetiye, Yazlık, Hisariye, Dülgel?, Yalova namındaki köylerde 1025 nüfusa ki toplam 2460 kişiye birer parça olarak verilmiştir ki bir kısım muhtaç kişilerin ancak asgari ihtiyaçları temin edilmiştir (Kızılay Arşivi, Kutu No: 26, Belge No: 37.1, Onuncu İzmit Havalisi İmdad Heyet-i Reisi'nden Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne - 28 Ağustos 1337/1921).

67 Akşam, 15 Temmuz 1337/1921, n. 1010, s. 1.

Nüfus başına isabet eden		
	Un kilo	Fasulye kilo
Değirmendere ve havalisi	3,200	3,750
Karamürsel ve havalisi	0,650	1,300
Kapaklı ve havalisi	1,750	2,600
Bahçecik ve havalisi	1,936	1,073

Yer	Nüfus başına isabet eden	Nüfus başına isabet eden
Değirmendere ve havalisi	3,200	3,750
Karamürsel ve havalisi	0,650	1,300
Kapaklı ve havalisi	1,750	2,600
Bahçecik ve havalisi	1,936	1,073

Belge 5: Hilâl-i Ahmer Heyeti Raporundan Bir Kısım

Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin hazırladığı rapora göre yardım yapılan yukarıdaki dört havalideki nüfus başına isabet eden miktar arasındaki orantısızlığın nedeni, bir önceki yardımdan yararlanan 11.836 nüfustan 6.541 şahsın İstanbul'a gitmesi ya da İzmit'teki boş kalan Hıristiyan evlerine yerleşmesinden kaynaklanmaktaydı.

Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin Karamürsel ve civarındaki incelemelerde edindiği izlenimler ise şu şekildedir: Değirmendere, Kapaklı ve Bahçecik ahalesinin bir kısmı haneleri yanmışsa da gerek İzmit ve gerekse İstanbul'a giden muhacirlerin evlerine yerleşerek bölgede meyve, fındık ve tütün gibi mahsulâtтан geçinmektedir. Ancak Karamürsel merkez ilçesi ahalesi son derece sefil ve yardıma muhtaç olan 5-6.000 nüfus için de ancak 7 hane sağlam kalmıştır. Ahalesinden büyük çoğunluğu kışın yaklaşması nedeniyle çok zor şartlar altında kendi evlerini yapmaya çalışmaktaydılar.

Hilâl-i Ahmer Heyeti İzmit ve civarında eşya ve erzak dağıtımını gerçekleştirirken aynı zamanda sağlık meseleleriyle meşgul olmuşlardır. Bölgede heyetin en çok tesadüf ettiği

hastalık ishal ve malaryadır. İshal daha çok çocuklarda görülmektedir. Heyete göre bu hastalığın bu kadar çok görülmesinin nedeni insanların sokakta yaşamaları ve yaş meyve yemeleridir. İzmit ve civarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hastane ve muayenehanelerine tedavi için 184 ishal, 215 malarya, 36 ateşli hastalık, 14 muhtelif olmak üzere toplam 449 hasta müracaat etmiştir. Bu hastalara 750 gram kinin, 2 kilo sülfat, 500 gram hint yağı ve muhtelif miktarda çeşitli ilaçlar verilmiştir. Bu hastaların yarısından fazlası Karamürsel'de görülmüştür. Karamürsel'de hiç bir doktorun bulunmaması nedeniyle⁶⁸, 26 Temmuz 1921 tarihinde Hilâl-i Ahmer adına Doktor Rüştü Bey tarafından bir poliklinik açılmıştı. Ayrıca bölgeye sihhî malzeme ve ilaç da gönderilmesine karar verilmiştir⁶⁹. Bu yardımların dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İzmit ve havalisine 5.000 tüp çiçek aşısı da göndermiştir⁷⁰.

1 Ağustos 1921 tarihinde görevi biten bu sihhî heyetten sonra Kocaeli ve Samanlıdağ Yarımadası'na, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından 30 Ağustos 1921 tarihinde yeni bir heyet gönderilmişti⁷¹. Dört tabip ve yeterli miktarda sıhhiye memurlarından oluşan bu heyet İzmit, Değirmendere, Karamürsel, Bahçecik havalisinde yardıma muhtaçlara 20.000 kilo fasulye, 10.000 kilo un ve 500 takım elbise ve çamaşır yardımında bulunduğu gibi, seyyar bir tıp ekibi kurarak şehir merkezinde bulunmayan hastaları tedavi etmiş ve bu hastalara gerekli ilaçları vermiştir⁷².

İzmit Sancağı'nın kazalarından Adapazarı ve havalisinde ise 1920 Kasım ayında kurulan ve 1921 başlarında Geyve'ye nakledilen Karamürsel İmdat Heyeti faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu heyet Türk-Yunan Savaşı sırasında Bilecik, Lefke, Saçi, Kaynarca, Yenişehir cephelerinde bulunan Türk millî kuvvetlerinin de yardımına koşmuştu. Kasım 1921'de Adapazarı ve havalisinde Hilâl-i Ahmer tarafından yapılacak iş kalmadığı için bu heyetin eşya ve malzemelerinin büyük kısmı mahalli hükümet hastanesine terk edilerek lağvedilmesine karar verilmiştir⁷³.

3.2. Muhacirlerin İzmit ve Civarına Getirilmesi Meselesi ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

İzmit Yunan işgalinden kurtarıldıktan sonra, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni bekleyen iki türlü muhacir sorunu vardı. Bunlardan birincisi Ekim 1920'den itibaren başlayan ve yaklaşık sekiz ay süren Yunan işgali sırasında İstanbul'a kaçan binlerce bölge ahalisinin tekrar geri dönme meselesiydi. Diğer ise Haziran 1921 sonunda Türk taarruzu karşısında Yunanlıların İzmit'i tahliyesi esnasında Rumlarla⁷⁴ birlikte İstanbul'a götürülecekleri bahanesiyle, Yunanlılar tarafından Yunanistan ve Tekfurdağı gibi yerlere yerleştirilen İzmit ahalisinin memleketlerine iadeleri meselesiydi.

İzmit, Yunan işgalinden kurtulur kurtulmaz sayıları 10.000'i bulan⁷⁵ ve büyük çoğunluğu İstanbul'da Davut Paşa kışlasına yerleştirilen⁷⁶ İzmit, Adapazarı ve Sapanca havalisi muhacirlerinin memleketlerine dönmesi gündeme gelmiştir. Bunun için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Muhacirin Müdüriyeti gerekli teşebbüslerde bulunmuşlardı. İzmit muhacirlerini

68 Kızılay Arşivi, Kutu No: 26, Belge No: 37-1, 37-2, 37-3; Onuncu İzmit Havalisi İmdat Heyet-i Reisi'nden Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne (28 Ağustos 1337/1921).

69 Kızılay Arşivi, Kutu No: 101, Belge No: 243, 243-1, İzmit Mutasarrıfından Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi Riyaseti'ne (1 Ağustos 1337/1921).

70 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 5.

71 *Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı*, s. 54.

72 *Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 77.

73 *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921*, İstanbul, 1338, s. 35-36.

74 İzmit ve çevresinden Yunanistan'a giden Rumların sayısı şu şekildedir: Midilli'ye 9.000, Limni'ye 4.000, Kolo's'a 8.000, Yenişehir'e 6.000, Sakız'a 3.000, Pirfos ve Trabalis'e ise 3.000 olmak üzere toplam 33.000 kişi (*Vakit*, 6 Temmuz 1337/1921, n. 1284, s. 1).

75 *Tevhid-i Efkâr*, 21 Temmuz 1337/ 1921, n. 47/3075, s. 4.

76 Hilâl-i Ahmer bu zavallıların işelerini düşünerek Davut Paşa'da bir aşhane açtı. Bu aşhanede günde 2.800 kişiye yemek veriliyordu (*Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 4).

taşımak için Gülnihal, Kızılırmak, Bandırma, Ümit, İnebolu⁷⁷ ve Hale vapurlarının tahsis edildiği Cemiyet tarafından açıklandı. Bu vapurlardan İzmit muhacirlerini taşıyacak ilk vapur Hale idi. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 4 Temmuz 1921 Pazartesi günü öğleden önce saat 10.00'da Hale vapurunun Sirkeci iskelesinden hareket edeceğini ilan ederek memleketlerine geri dönmek isteyenlerin 3 Temmuz günü Muhacirin Müdüriyeti'ne işlemlerini yaptırmasını istedi⁷⁸. 4 Temmuz'da belirtilen zamanda Hale vapuru ile İzmit muhacirlerinin bir kısmı memleketlerine götürüldü⁷⁹. Hale vapurunun dışında diğer vapurlar da İzmit muhacirlerini İstanbul'dan taşımaya başladı. Bir vapurun tek bir seferi Hilâl-i Ahmer için 2.300 liraya mal olmaktaydı. Sadece Marmara muhacirleri için Hilâl-i Ahmer 30.000 lira kadar tahsisat ayırmak zorunda kalmıştır⁸⁰. Bu şekilde vapurların 12-13 sefer yaptığı anlaşılmaktadır. Bu suretle İstanbul'da bulunan İzmit ve havalisi muhacirleri memleketlerine iade edilmiştir.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İstanbul'daki İzmit mültecilerinin memleketlerine iadeleri dışında Yunanlıların tahliyesi sırasında Yunan adalarına ve bazı diğer yerlere götürülen İzmit ahalisinin de iadesi meselesi ile ilgilenmek zorundaydı. Hadiseden sonra aslında bir hafta boyunca büyük çoğunluğu kadınlarla çocuklardan oluşan⁸¹ bu kişilerden haber alınamamıştı. Daha sonra İzmit ahalisi adına bir heyet Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne müracaat ederek bu mültecilerin kurtarılması için teşebbüslerde bulunmasını rica etmişlerdi⁸². Bu rica üzerine olaya dâhil olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yapmış olduğu araştırmalar neticesiz kalmak üzere iken Midilli'den gelen bir telgraf bunların izini bulmaya yardım etmiştir. Bu telgraf üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Yunan Fevkalade Komiserliği'ne müracaat ederek muhacirlerin nerede olduklarını sordu. Bir iki gün sonra Yunan Komiserliği bu muhacirlerin Yunanistan'ın muhtelif yerlerine götürüldükleri ve bunları almaları için Hilâl-i Ahmer'e izin verileceğini bildirdi. Bunun üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İzmit muhacirlerinin iadesi için hemen Darülfünun muallimlerinden ve Hilâl-i Ahmer üyelerinden Ali Macid Bey'in riyasetinde bir komisyon teşkil etti⁸³.

Ali Macid Bey riyasetindeki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Heyeti gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Ağustos başlarında Gülnihal vapuru ile muhacirleri getirmek için yola çıktı⁸⁴. Vapur, Tekfurdağı, Limni, Midilli, Sisam, Golos, Kataklos, Pirgos iskelelerine uğradı ve biri Rum dördü Ermeni ve 22'si Musevi olmak üzere 755 kişi alarak⁸⁵ İstanbul'a geri döndü. Tekfurdağı'ndaki İzmit Yahudi muhacirleri gelmek istemişlerse de oranın Yunan Kumandanlığı tarafından engellenmişlerdir⁸⁶. Tekfurdağı'ndan vapura sadece 108 Müslüman muhacirin binmesine müsaade edilmiştir. Midilli' de ise aynı zamanda büyük miktarda Çerkez bulunmaktaydı. Bunlar geri dönmek istemişlerse de o sırada orada bulunan İzmit eski mutasarrıfı İbrahim Bey⁸⁷ kendilerinin geri dönmesine mani olmuştur. Vapura yalnız İzmit muhacirleri binmiştir⁸⁸.

77 *Vakit*, 2 Temmuz 1337/1921, n. 1280, s. 3.

78 *Tevhid-i Efkâr*, 3 Temmuz 1337/1921, n. 30/3058, s. 4.

79 *Tevhid-i Efkâr*, 6 Temmuz 1337/1921, n. 33/3061, s. 3. Müslüman mültecilerin dışında Yunanlıların İzmit'i tahliyesi esnasında kaçarak İstanbul'a iltica eden Musevilerin yerlerine iadesi için Hahamhane'ye müracaat edilmiştir (*Vakit*, 6 Temmuz 1337/1921, n. 1284, s. 1).

80 *Tasvir-i Efkâr*, 6 Temmuz 1337/1921, n. 33/3061, s. 3.

81 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 3.

82 *Vakit*, 6 Temmuz 1337/ 1921, n. 1284, s. 1.

83 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 4.

84 *Tevhid-i Efkâr*, 4 Ağustos 1921, n. 57/3085, s. 4.

85 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 4. *Tevhid-i Efkâr* gazetesine göre Gülnihal vapuru sırasıyla Kataklos, Burgaz, Elemiposi, Sisam, Midilli, Golos, Limni, Tekfurdağı limanlarına gitmiştir. Vaporda 665'i Midilli ve 108'i Tekfurdağı'ndan bindirilen 773 nüfus felaketzede vardır. Bunların içinde 5'i Ermeni, 22'si Musevi ve 1'i Rum olmak üzere 28 nüfus da gayrimüslim mülteci vardır (*Tevhid-i Efkâr*, 4 Ağustos 1337/1921, n. 57/3085, s. 4). *Vakit* gazetesine göre ise 700 mülteci Midilli'den 108 mülteci Tekfurdağı'ndan bunun dışında 26 kişi de gayrimüslim İstanbul'a gelmişlerdi (*Vakit*, 4 Ağustos 1337/1921, n. 1313, s. 1).

86 *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı:1, 15 Eylül 1921, no: 1, s. 4.

87 Sabık İzmit mutasarrıfı İbrahim, Yunanlılardan aylık 4.000 kuruş maaş ile Midilli'de bulunmakta idi. İzmit'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında Yunanlılara elinden gelen yardımı yapmış ve sonra şehrin Yunanlılar tarafından tahliyesinden sonra Midilli'ye gitmiştir (*Vakit*, 4 Ağustos 1337/1921, n. 1313, s. 1).

88 *Vakit*, 4 Ağustos 1337/1921, n. 1313, s. 1.

Resim 6: Vakit Gazetesinde "Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin Avdeti" Başlıklı Haber⁸⁹

İstanbul'a gelen bu muhacirlerden yardıma muhtaç olan 200 kişi Davut Paşa kışlasına yerleştirildiler. Kalanlar ise peyderpey memleketlerine sevk edildiler⁹⁰.

4. Kurtuluştan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri

İzmit ve bölgesi Yunan işgalinden kurtarıldıktan sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından çok kısa zaman içerisinde yaraları sarılmaya başlanmıştır. Bundan sonra Hilâl-i Ahmer'in bölgeye yardımları azalsa da devam etmiştir. Bu süreçte Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmit ve civarındaki faaliyetleri şu şekilde cereyan etmiştir:

Şubat 1922'de İstanbul'a giden Levazım-ı Sıhhiye Müdürü Ahmet Hilmi Bey'e 100.000 kişilik çiçek ve yeteri kadar veba, tifo ve kolera aşısının verilmesi İzmit Mutasarrıfı tarafından İstanbul Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden talep edilmişti⁹¹. Görüldüğü üzere İzmit Mutasarrıflığı

89 Vakit, 4 Ağustos 1337/1921, n. 1313, s. 1.

90 Vakit, 5 Ağustos 1337/1921, n. 1314, s. 3. Yunanistan'da bulunan İzmit muhacirlerinin İstanbul'a getirilmesi üzerine bu muhacirlerden bir heyet Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi'ne gelerek gösterilen gayretten dolayı teşekkür etmiştir (Vakit, 4 Ağustos 1337/1921, n. 1313, s. 4).

91 Kızılay Arşivi, Kutu No: 107, Belge No: 22, İzmit Mutasarrıfından Dersaadet Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyas-

neredeyse bütün ahaliye yetecek kadar aşı istemişti. Bunun dışında İzmit Sıhhiye Müdüriyeti 31 Temmuz 1922'de Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi'nden on kilo tifo aşısı istemiştir⁹². İlerleyen zamanlarda İzmit'e çiçek aşıları gönderilmeye devam edilmekteydi. Eylül-Kasım 1922 tarihleri arasında İzmit Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen çiçek aşısı şu şekildeydi⁹³:

Tarih	Adet	Çiçek aşısı	Aşılacak eşhas
22 Eylül 1922	667	Her biri 3 kişilik	2.000
22 Eylül 1922	334	Her biri 3 kişilik	1.000
22 Eylül 1922	1667	Her biri 3 kişilik	5.000
1 Kasım 1922	60	Her biri 100 kişilik	6.000
		Toplam	14.000

174/25

T.C. KIZILAY ARŞİVİ

124

İzmit Sıhhiye Müdüriyeti'ne

ملاحظات	آشیلانچ	بیبیک آشیس	عدد	تاریخ استفسار	تاریخ	نومبرو	قوتبول نومبرو
	۴۴۴۴	هری ۳ کیلیک	۶۶۷	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۴۴۴	۱۹۷۰
	۳۳۳۳	هری ۳ کیلیک	۳۳۴	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۳۳۳	۱۹۷۰
	۱۶۶۷	هری ۳ کیلیک	۱۶۶۷	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۲۲ ۹ ۱۹۲۲	۱۶۶۷	۱۹۷۰
	۶۰	هری ۱۰۰ کیلیک	۶۰	۱ ۱۱ ۱۹۲۲	۱ ۱۱ ۱۹۲۲	۶۰	۱۹۹۱
	۱۴۰۰۰	تکلیف					

تاریخ نومبرو ایله طلب بیوریلان کیشیک توبه مقابل ولاده مفرداتی مجرد توبله تقدم ایلمکله وصولک ایشمار بیورلمنی متناذراقدم سار...

تلفیح خانه عتقی مدیری دوغونور

ایعاده ایلمیان آمبول و قوطیلر حقتده س ۵ کاتون اول سنه ۳۳۳ تاریخ و ۱۶۶۶۲ عموم و ۶۴ خصوصی نومبرولو تعمیم موجیبجه قوطی فیآن ..

آمبول = X
تکمیره دت فید ایلمکده = X

سیدباق آشیاری بورار بوز دروننده ویاخود صغوق غمز طرفده محافظه ایقل و حمان صرف ایدرک آزار آزار طلب ایقل

Belge 6: Eylül-Kasım 1922 Tarihleri Arasında İzmit'e Gönderilen Çiçek Aşı Listesi

İzmit'e çiçek vb. aşıların gönderilmesinin dışında ahaliye yardımlar da devam etmekteydi. 28 Nisan 1922 tarihinde Karamürsel ve Yalova muhacirlerine gereken yardım için Dâhiliye Nezareti Vekili, Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhasası Ali Besim Paşa'dan İstanbul Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile birlikte hareket etmesini istemiştir⁹⁴. Bunun dışında 5 Ağustos 1922 tarihinde Hariciye Vekâletinden alınan tezkerede Kandıra'ya iltica etmiş olan Müslüman

eti'ne (21 Şubat 1338/1922).

92 Kızılay Arşivi, Kutu No: 107, Belge No: 28, İzmit Sıhhiye Müdürü'nden Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi Riyaseti'ne (31 Temmuz 1338/1922).

93 Kızılay Arşivi, Kutu No: 174, Belge No: 25, Telkikhane-i Osmani Müdüriyeti'nden İzmit Sıhhiye Müdüriyeti'ne (5 Teşrinisani 1338/ 1922).

94 Kızılay Arşivi, Kutu No: 850, Belge No: 186, Dahiliye Nezareti Vekili'nden Ankara'da Hilâl-i Ahmer Murahhasası Ali Besim Paşa'ya (28 Nisan 338/1922).

ahaliye ekmek yardımı yapılması istenmekteydi⁹⁵. Ayrıca Karamürsel'deki yardıma muhtaç ahaliye dağıtılmak üzere 12 Temmuz 1923 tarihinde 100 çuval un, takımıyla beraber 25 çadır, 400 kıyie ekmek, 1 sandık süt hülâsasını Karamürsel Kaymakamlığı'na gönderilmiştir. Yine aynı tarihte 25 çuval Amerikan unu, 25 çuval Amerikan fasulyesi, 6 takım elbise Amerikan Yakındoğu Yardım Kuruluşu tarafından Karamürsel'e verilmiştir⁹⁶.

Yukarıda bahsedilen faaliyetler, İzmit ve çevresi Yunan işgalinden kurtarıldıktan sonra da bölgedeki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yardımlarının devam ettiğini göstermektedir.

5. Sonuç

İlk başta savaş alanında yaralanan ya da hastalanan askerlere hiçbir ayırım gözetmeksizin yardım etmek amacıyla kurulan, daha sonraları deprem, sel ve heyelan gibi doğal afetlerde bütün insanlara yardım elini uzatan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1911 yılından itibaren İzmit ve civarında faaliyet icra etmiştir. İzmit Sancağı'nın merkez kazası ile birlikte diğer kazalarda hatta nahiyelerde bile teşkilatlanan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Mücadele döneminde bölgede önemli icraatlar gerçekleştirmiştir.

1920 sonbaharında İzmit ve çevresindeki Yunan işgali esnasında ahalinin imdadına Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yetişmiştir. Cemiyet bölgeye imdad heyetleri göndererek Yunan işgalinin yaralarını sarmaya çalışmıştır. 1921 Haziran ayında ise sanki tarih tekrür etmiştir. Bu kez Yunanlılar Türk kuvvetleri tarafından İzmit ve çevresinden geri çekilmeye zorlanırken, çekildikleri tüm kasaba ve köyleri yakmışlar, on binlerce insan aç ve evsiz kalmıştır. Bu insanlara Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yardım elini uzatırken, aynı zamanda Yunan işgali sırasında İstanbul'a kaçan İzmit ve çevresi muhacirleri ile de yakından ilgilenmiştir. Yine Yunanlıların tahliyesi esnasında beraberlerinde Yunan adalarına götürdükleri İzmit muhacirleri ancak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin teşebbüsleri sayesinde memleketlerine iade edilebilmişlerdir. İzmit Yunan işgalinden kurtarıldıktan sonra da cemiyetin bölgedeki faaliyetlerinin devam ettiği göze çarpmaktadır.

Neticede 1919-1923 yılları arasında savaş ortamının getirdiği bütün olumsuz şartlara rağmen Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İzmit ve çevresinde iaşe, barınma ve sıhhî alanlarda başarılı faaliyet gerçekleştirmiştir. Cemiyetin yardımları olmasaydı bölgenin durumunun çok kötü olacağı aşikârdır.

95 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1323, Belge No: 71, Hilâl-i Ahmer Murahhası Esad Bey'den Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i Merkez-i Umumiyesi'ne (5 Ağustos 1339/1923).

96 Kızılay Arşivi, Kutu No: 1082, Belge No: 43, Karamürsel Kaymakamı Saffeddin Bey'den (12 Temmuz 1338/1922).

KAYNAKÇA

Arşivler

- Kızılay Arşivi
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Basılı Raporlar

- Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330.
- *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330.
- Osmanlı *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331)*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, (t.y).
- *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu, 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1338.
- *Türkiye Hilâl- i Ahmer Cemiyeti Merkez- i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl- i Ahmer Meclis- i Umumisine Takdim Edilen (1335- 1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1339.

Sürelî Yayınlar

- Akşam
- Hilâl-i Ahmer Mecmuası
- Tevhid-i Efkar
- Vakit

Kitap ve Makaleler

- Akgün, Seçil Karal, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmerden Kızılay'a*, Kızılay Yayınları, Ankara, 2000.
- Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.
- Darkot, Besim, "Kocaeli", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 830-831.
- Karpát, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985.
- Kızılay, Ankara, 1995.
- *Milli Mücadele'de Hilâl-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu 23 Nisan 1920 - 23 Eylül 1921*, yay.haz., İsmail Hacifettahoğlu, Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2007.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele 1919-1922*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.
- Özel, Sabahattin, *Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul, 2005.
- Sofuoğlu, Adnan, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- *Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949*, Ankara, 1950.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İZMİT HAPİSHANESİ

Kurtuluş DEMİRKOL*

Giriş

Osmanlı'da Tanzimat ve Sultan II. Abdülhamit dönemleri modern anlamdaki hapisanelerin imparatorluğa giriş yaptığı ve yapılandığı dönemlerdir. II. Meşrutiyet dönemi ise Osmanlı Devleti'nde hapisane ıslahatının başladığı ve dönem boyunca devam ettiği yıllardır. Dönem içinde üç ayrı evreye ayırabileceğimiz bu ıslahat çabaları 1911-1912 Islahatı, 1914 Islahatı ve 1916 yılının sonlarında Dr. Polliç'in Almanya'dan getirilip Hapishaneler Genel Müfettişi olarak atanmasıyla başlayan 1917 Islahatı'dır. Her üç evre hapisaneler hakkında çok kapsamlı verilerin dönemin şart ve ihtiyaçlarına göre değişik bakış açılarıyla toplandığı dönemlerdir.

Yukarıda bahsettiğimiz dönemleri izleyebileceğimiz hapisanelerden en önemlileri "Hapishane-i Umumi" olarak adlandırılan vilayet hapisaneleridir. Vilayetlerin yanı sıra bağımsız mutasarrıflık olarak yapılandırılmış sancaklarda da hapisane-i umumiler vardır. Bunlardan biri olan İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi yapılmaya çalışılan ıslahatın tüm başarı ve başarısızlıklarının izlenebildiği hapisanelerdendir. İmparatorluğun diğer hapisanelerinde gözükmeyen uygulamalara da imza atılan İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi izdihamın, hastalıkların ve buna bağlı olarak yapılan mücadelelerin en yoğun olduğu hapisanelerdendir. Diğer sancaklardan farklı olarak birden fazla binada aynı anda varlığını sürdüren sancağın merkez hapisanesi dönem boyunca yeni bir hapisane binasına kavuşturulmaya çalışılmış, fakat bu konuda İttihatçıların yoğun çabasına rağmen başarı sağlanamamıştır. Dönemin başında hükümet konağının avlusunda köhne bir binayla karşımıza çıkan İzmit Hapishanesi bir ara ilk binasıyla birlikte üç ayrı yerde varlığını devam ettirmiş ve nihayet I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında biri şehrin içinde diğeri şehrin dışında iki binayla dönemi kapatmıştır.

1908-1914 Dönemi

1911 yılının Ağustos ayında İttihatçılar tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Hapishaneler İdare-i Umumiyesi kuruldu. 31 Ağustos 1911 tarihinde idarenin kurulduğu imparatorluk hapisanelerinin tamamına bildirildi¹.

* Yrd. Doç. Dr., Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail: kdemirkol@gyte.edu.tr

1 Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 89.

Bu durum aynı zamanda İttihatçıların 1911-1912 Hapishane Islahatı'nı başlattığını gösteriyordu. Hapishaneler İdare-i Umumiyesi'nin kurulması ve arkasından yaptığı çalışmalar, İttihatçıların hapishane ıslahatı konusunda gerçekten samimi ve hevesli olduğunu ispat eder nitelikteydi². Nisan 1912'de Hapishaneler İdare-i Umumiyesi kaldırılarak yerine Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti kuruldu³.

Bahsi geçen tarihlerde İzmit, Osmanlı idari sistemi içinde bir mutasarrıfın yönetiminde bağımsız bir sancak olarak yapılandırılmıştı. 25.000 nüfusa sahip İzmit sancağı, mutasarrıflığın merkezi idi. Karamürsel, Adapazarı, Sapanca ve Geyve ise sancağa bağlı kazalardı⁴. Tebliğimizin konusunu oluşturan İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında İzmit Hükümet Konağı'nın avlusu içinde bakıma ihtiyaç duyan köhne bir yapıydı. Hapishane, aylık 500 kuruş maaş alan bir müdürün yönetimindeydi. Müdürün dışında 300 kuruş maaş alan bir kâtip ve aylık 183'er kuruş maaş alan 7 gardiyan görev yapmaktaydı. Bir de nisa yani kadın hapishanesinde görev yapmakta olan ve aylık 100 kuruş maaş alan bir kadın gardiyan vardı⁵. Ağustos 1910 tarihi itibarıyla ihtiyaç duyduğu tamirattan dolayı İzmit hapishanesi 1.000 kuruşluk bir ödeneğe kavuşmuştu. İttihatçılar yalnızca İzmit hapishanesi için değil, adı geçen tarihte imparatorluğun çoğu hapishaneler ve hükümet konaklarının tamir ve inşaatında harcanmak üzere 73.000 kuruş ödenek çıkarmıştı⁶. Tamirata ihtiyaç duyan imparatorluk hapishaneleri II. Abdülhamit döneminde inşa edilmiş ya da farklı binalardan hapishaneye dönüştürülmüş yapıları⁷. Esasında İttihatçılar II. Meşrutiyet döneminde yeni hapishaneler inşa etmeye karar vermişlerdi. Hatta yapmayı planladıkları bu hapishaneler İmparatorluk genelinde aynı tarz ve stilde inşa edilecek, ihtiyaca göre üç farklı büyüklükte yapılabilecekti. Bunun yanı sıra ana plandan sapmamak kaydıyla yerel ihtiyaçlara göre tadil gerçekleştirilebilecekti⁸. İşte bu yapılması düşünülen hapishanelerden birinin de Rumi 1327, Miladi 1911-1912 yılları içinde İzmit Sancağı'nda yapılması kararlaştırılmıştı⁹. Yukarıda belirttiğimiz gibi yerel ihtiyaçlara göre tadil edilecek olan hapishanenin arazi şartlarına uygun bir şekilde inşa edilmesi için Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdürü Asım Bey İzmit'e gelmişti¹⁰. Müdüriyetin gerçekten yapmaya kararlı olduğu yeni hapishanenin projesi aşağıda gözüktüğü gibi döneminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek modern bir yapı idi.

2 Demirkol, a.g.t.; Kent Schull, *Fielding Penal Institutions, Nation-State Construction and Modernity in the Late Ottoman Empire, 1908-1919*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles 2007.

3 Demirkol, a.g.t., s. 93.

4 Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası, 20. Yüzyıl Başları*, Hazırlayanlar: Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 111.

5 BOA. DH.MB.HPS.M. 26/63, lef 8.

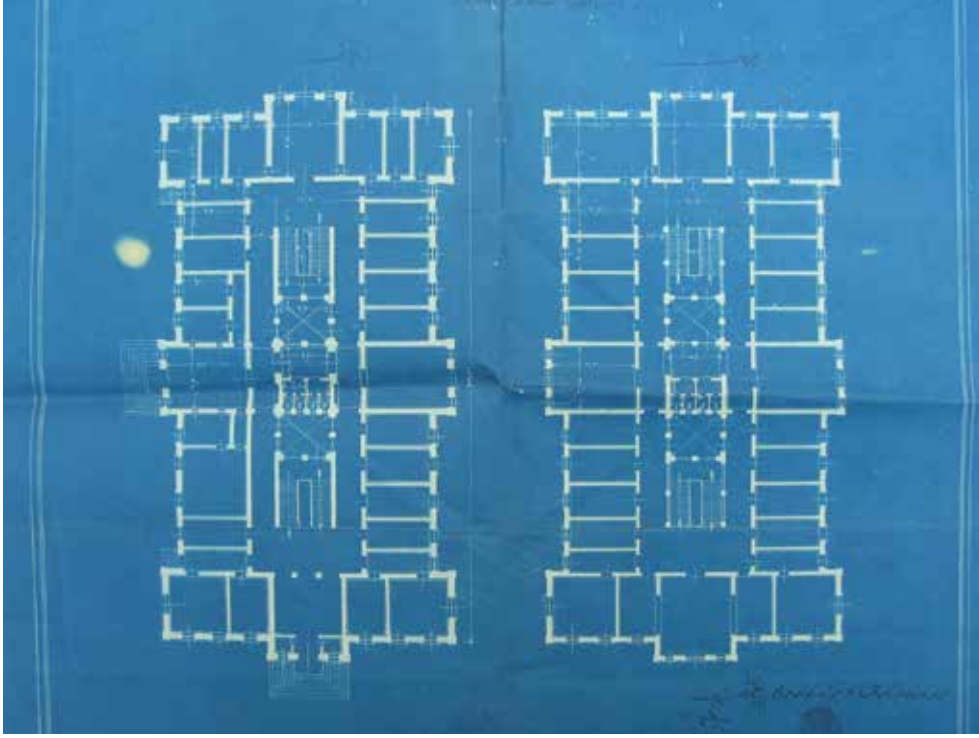
6 BOA. DH.MB.HPS. 1/32, lef 1, 2.

7 Tanzimat'tan II. Meşrutiyete İmparatorluk hapishaneleri için bkz. Gültekin Yıldız, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

8 BOA. DH.MB.HPS. 1/24; Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", Emine Gürsoy (Editör), *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2005, s. 175; Demirkol, a.g.t., s. 95.

9 BOA. DH.MB.HPS. 146/16.

10 BOA. DH.MB.HPS.M. 71/33.

Bu hapishanenin İzmit sancağında inşa edilebilmesinin önündeki en büyük engel ödeneksizlikti. Bu sorun sadece İzmit için değil, imparatorluk genelinde inşa edilmesi kararlaştırılmış tüm hapishaneler için geçerliydi. İttihatçılar bu duruma çözüm üretebilmek adına bir proje geliştirmişlerdi. Projeye göre harabe halini almış, fakat arsası değerli olan hapishane bina ve arsaları satılarak bir kaynak elde edilecek ve buradan gelecek parayla yeni hapishane binaları inşa edilebilecekti¹¹. Bu amaçla İzmit Hapishanesi'nin değeri de mahalline sorulmuştu. 2 Ekim 1911 tarihinde sancaktan verilen cevapta hapishanenin

11 BOA. DH.MB.HPS.M. 2/117; DH.MB.HPS. 35/4; Schull, *a.g.t.*, s. 85; Demirkol, *a.g.t.*, s. 95.

10.000 ila 16.000 lira arasında bir fiyata satılabileceği bildirilmişti. Fakat bu değer hapishane binasına biçilmişti, hapishanenin satışından gelir getirebilecek bir arsası yoktu¹². İttihatçılar zorluklara rağmen imparatorluk genelinde olduğu gibi İzmit'te de bu projeyi hayata geçirmeye kararlıydılar. Aslında İzmit hapishane projesi İttihatçıların başlattıkları 1911-1912 Hapishane Islahatı'nın¹³ İzmit Sancağı'na yansımaysdı. Fakat 1911-1912 Hapishane Islahatı, 1912 yılının sonunda aniden askıya alındı. Devam etmekte olan Trablusgarp Savaşı'nın getirdiği mali yük zaten hapishane ıslahatının önündeki engellerden biriydi¹⁴. Bundan da öte 1912 yılının sonunda ıslahatın aniden askıya alınmasının nedenleri Balkan Savaşı'nın patlak vermesi¹⁵ ve 1912 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin desteklediği hükümetin istifa etmesi nedeniyle yerine "Büyük Kabine"nin yönettiği ulusal birlik koalisyonunun geçmesi olmuştu. Adı geçen hükümet Osmanlı siyasetini İttihat ve Terakki Partisi üyelerinden arındırmış ve bunun sonuçlarından biri olarak yeni hükümet hapishane ıslahatına son vermişti¹⁶. Dolayısıyla inşasına karar verilmiş olan İzmit Hapishanesi hayata geçirilememişti.

Mevcut hapishane ise 1912 yılının sonlarında gayet köhne hatta neredeyse yıkılmak üzere olan virane bir yapı halini almıştı. Hapishanenin bu durumu mahkûmların muhafazasını da zorlaştırıyordu. Her an mahkûmların firar etme tehlikesi vardı. Adliye Nezareti bir an önce gereğinin yapılması için durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildiriyordu¹⁷. 1913 yılı sonu itibarıyla da durum değişmemiş ve hapishane binası ciddi anlamda tamire ihtiyaç duyan, hava ve ışıktan mahrum bir harabe görüntüsündeydi. Hapishanenin bu durumundan istifade etmek isteyen bazı mahkûmlar hapishanede yangın çıkarmaya dahi teşebbüs etmişlerdi. 200'ü aşkın mahkûmun cezasını çektiği hapishane için bu sayı çok fazlaydı. Mahkûmları muhafaza etmek, inzibatı sağlamak bu şartlar altında çok zordu. İlk akla gelen çözüm yolu bir kısım mahkûmların başka hapishanelere nakil edilmeleriydi¹⁸. Sonrasında ise hapishane bir tamirat geçirmeliydi. Gerçekten artık hapishanenin tamir edilmesi zorunluluktan öte bir hal almıştı. En nihayetinde Maliye Nezareti 14.647 kuruşu hapishanenin tamiratında kullanılmak üzere Ekim 1913'te İzmit'e gönderiyordu¹⁹. I. Dünya Savaşı'na girmeden evvel 1913 yılı sonu itibarıyla İzmit Hapishanesi her ne kadar tamirat geçirse de yıkık dökük virane bina görüntüsünde gözle görülür bir düzelme olmamıştı.

I. Dünya Savaşı Yılları

1914 yılı hapishane ıslahatının yeniden başladığı yıldır. 28 Ocak 1913 tarihinde İttihatçılar Bab-ı Âli baskınına gerçekleştirip iktidarı yeniden ele geçirmişler ve 1912 yılında görevinden alınan İttihatçılar tekrar eski görevlerine dönmüşlerdi. İttihatçıların en etkin üç isminden biri olan Talat Paşa 22 Aralık 1913 tarihinde yeniden Dâhiliye Nazırı olmuş ve İttihatçılar yarım bıraktıkları hapishane ıslahatını tekrar başlatmışlardı²⁰. 1914 yılı itibarıyla imparatorluk hapishanelerinin durumu pek iç açıcı değildi. İzdiham en genel ve en büyük sorundu. İzdihamın hafifletilmesi için az mahkûm olan hapishanelere mahkûm nakli düşünülmüşse de, hapishanelerin neredeyse tamamının kapasitelerinin üzerinde mahkûm barındırması bu durumu mümkün kılmamıştı. İkinci olarak ise yeni binalar kiralanarak mahkûmların bir kısmının buralara nakilleriyle izdihamın hafifletilmesi amaçlanmıştı. Fakat bu da pek mümkün gözüküyordu. Çünkü vilayet ve sancakların çoğunda hapishane olarak

12 BOA. DH.MB.HPS.M. 2/117, lef 2, 5.

13 1911-1912 Hapishane Islahatı için bkz. Schull, *a.g.t.*, s. 66-97; Demirkol, *a.g.t.*, s. 89-90.

14 Demirkol, *a.g.t.*, s. 107.

15 Gönen, *a.g.m.*, s. 175.

16 Schull, *a.g.t.*, s. 91-92.

17 BOA. DH.MB.HPS.M. 7/87.

18 BOA. DH.MB.HPS. 35/14, lef 35, 30.

19 BOA. DH.MB.HPS. 35/14, lef 34.

20 Schull, *a.g.t.*, s. 92-94; Demirkol, *a.g.t.*, s. 113.

kullanılabilecek ya da hapishaneye dönüştürülecek binalar yoktu²¹. İzmit Sancağı'nda ise, yukarıda öngörülen mahkûmların başka hapishanelere nakilleri 1913 yılında da gündeme gelmiş, fakat izdihamın imparatorluk hapishanelerinin genel sorunu olmasından dolayı hayata geçirilememişti. Aynı durum 1914 yılında da gerçekleşmiyordu. Nakil, izdihamın hafifletilmesi için istense de ayrıca İzmit Hapishanesi'nde bulunan 14 mahkûm düzeni bozdukları gibi her an için potansiyel tehlike oluşturduklarından dolayı hassaten bu mahkûmlar için de isteniyordu. Fakat imparatorluk hapishanelerinin tamamının dolu olması maalesef sorunun bu şekilde çözümüne engel oluyordu²².

1914 yılının hemen başında Ocak ayında İzmit Hapishanesi'ne baktığımızda İttihatçıların islahatı tekrar başlatmak için tüm imparatorluk hapishanelerinden istedikleri sual varakalarına göre durum şöyleydi: Hapishane hükümet konağının avlusu içinde, caddeye cephesi olan kâgir bir bina ve ahşap iki koğuştan oluşuyordu. Yapılar iptidai, fakat mevkii merkeziydi. Hapishanede 223 erkek mahkûm cezasını çekmekteydi; hâlbuki hapishanenin kapasitesi 70 kişilikti. Bunun dışında sancakta cezasını çekmekte olan 4 kadın mahkûm bulunmaktaydı. Kadınlar için ayrıca bir hapishane olmadığından, aylık 50 kuruş kira ile tutulmuş başka bir yerde cezalarını çekmekteydiler²³. 1912 yılının Haziran ayında da İzmit'te bulunan kadın hapishanesi için aynı kira ödenmekteydi²⁴. Aradan yaklaşık bir buçuk yıl geçmesine rağmen hapishane kirasına bir zam gelmemişti. Asıl sorun ve izdihamın yaşandığı hapishane erkek hapishanesi idi. Nitekim İzmit Hapishanesi'nin sağlık şartlarına uygun bir yer olmadığı doktor raporlarıyla ortaya konmuştu. Bu köhne bina her sene tamirata ihtiyaç duymaktaydı. Fakat bina o kadar köhne idi ki yapılan tamiratların hiçbir faydası yoktu. Hapishanenin içinde bulunduğu arsada ise yeni bir hapishane inşa edilmek istense dahi bunun için alan müsait değildi. İzmit Sancağı'nda yapılması gereken şey şehrin dışında uygun bir arsanın tedarikiyle buraya yeni baştan bir hapishane inşa etmekte²⁵. 1914 yılının Ocak ayında 223 olan mahkûm sayısı Haziran 1914'te 250'yi aşmıştı. Yani hapishane, kapasitesinin yaklaşık dört katı mahkûmu barındırıyordu. Mahkûmlar için yatacak yer yoktu. Hatta mutasarrıfa göre mahkûmların ayakta durabilecekleri yer dahi yoktu. Doktorlar bu durumun her an için bir salgın hastalığa dönüşebileceği konusunda hapishane yönetimini uyarışlardı. Bu arada hapishaneye mahkûm akışı da devam etmekteydi. Esasında mahkûmlar diri diri mezara konmaktaydılar. Yapılması gereken şey İzmit'e yeni bir hapishane inşa etmekte. Fakat ödeneksizlikten dolayı bu mümkün değildi²⁶. Yılın başında, 18 Şubat 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti, İzmit'te hapishane olarak kullanılması amacıyla bir yer kiralanması için İzmit Mutasarrıflığı'na izin vermişti²⁷. Fakat şehirde hapishaneye dönüştürülecek bir bina bulunamamıştı. Şimdi ise yeni bir hapishane inşa edilene kadar önerilen çözüm yine aynıydı: Mahkûmlar başka hapishanelere nakil edilmeliydi²⁸. Yine başa dönülmüştü; bu durum tüm hapishanelerde izdiham olmasından dolayı mümkün değildi²⁹. Esasında Hapishaneler Müdüriyeti durumun vahametinin farkındaydı. Eğer hapishaneler inşaatı için bütçeye para konulursa özellikle İzmit'e öncelik verileceği İzmit Mutasarrıflığı'na bildiriliyordu³⁰. Bu arada İzmit Hapishanesi'nde yine yapılması gereken bir tamirat için Haziran ayında 1.170 kuruşluk bir ödenek veriliyordu³¹. Fakat az önce de ifade ettiğimiz gibi bu tamiratların pek bir faydası yoktu. Nitekim 1914 yılının Kasım ayında İzmit Mutasarrıfı,

21 Demirkol, *a.g.t.*, s. 114.

22 BOA. DH.MB.HPS. 105/20

23 BOA. DH.MB.HPS.M. 9/106

24 BOA. DH.MB.HPS.M. 49/3, lef 3

25 BOA. DH.MB.HPS.M. 9/106

26 BOA. DH.MB.HPS. 150/38, lef 3

27 BOA. DH.MB.HPS. 43/30

28 BOA. DH.MB.HPS. 150/38, lef 3

29 BOA. DH.MB.HPS 14/34

30 BOA. DH.MB.HPS. 96/43

31 BOA. DH.MB.HPS. 113/13, lef 2, 8, 7

Dâhiliye Nezareti'ne hapishanede gerçekleşen firar olayını rapor ettikten sonra bu tip olayların önüne geçilmesinin tek yolunun yeni bir hapishane inşa etmek olduğunu söylüyor ve bunu nezaretten talep ediyordu. Dâhiliye Nezareti bunun zaten planları arasında olduğunu, eğer ödenek sağlanırsa İzmit Hapishanesi'nin ilk yapılacak hapishaneler arasında olduğunu, fakat şimdilik bunun mümkün olmadığını belirtiyordu³². 1914 yılındaki izdiham ve hapishanenin kötü şartları aslında meydana gelecek büyük bir felaketin ayak sesleri idi. Haziran 1914 yılına ait İstanbul Mülkiye Müfettişinin İzmit Hapishanesi hakkında tuttuğu rapor ciddi bir tehlikeye dikkat çekiyordu. 70 kişilik kapasiteye sahip olan hapishanede Mülkiye Müfettişi 219 mahkûmun cezasını çekmekte olduğunu ve bu izdiham ile birleşen hapishanenin kötü şartlarının muhtelif salgın hastalıkları beraberinde getirebileceğini söylüyordu. Hatta öyle ki havaların ısınmasıyla birlikte salgın hastalıklar bütün şehri tehdit edebilecek boyutlara ulaşabilirdi. Düşünülebilen en acil çözüm ise yeni bir hapishane yapılana kadar hükümleri kesinleşmiş mahkûmları başka bir yere nakletmek ya da hapishanenin içinde ayrı bir yere koymak olarak bulunmuştu³³. İzmit Hapishanesi 1914 yılını bu şekilde tamamlamakla birlikte müfettişin raporu 1915 yılında İzmit Hapishanesi yöneticilerinin en fazla meşgul olacağı konuyu da haber veriyordu.

Esasında hapishanelerde görülen salgın hastalıklar sadece İzmit Mutasarrıflığı yöneticilerinin değil, başta Hapishaneler Müdüriyeti olmak üzere dönemin ilgili bütün yöneticilerinin başlıca sorunu olmuştu. Hapishanelerin sağlıksız ortamları ve yine hapishanelerde görülen izdiham imparatorluk hapishanelerinin ortak sorunu idi. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen durumun bir sonucu olan salgın hastalıklar 1913 yılının sonlarından başlayarak 1914 ve 1915 yıllarının sorunları arasında başrolü üstlenmişti. 1914 yılının Ağustos ayında Arnavutluk'un Avlonya şehriden gelen muhacirler beraberlerinde "Lekeli Humma" hastalığını da getirmişlerdi. Yavaş yavaş sivil halka ve askerlere bulaşan hastalık daha sonra ciddi bir salgına dönüşmüştü. Hapishaneler Müdüriyeti'nin yaptığı tespite göre bu hastalık ilk önce kışlalarda ve hapishanelerde ortaya çıkıp buralardan yayılıyordu. İmparatorluk hapishanelerinin durumu göz önüne alındığında bu durum gayet doğaldı. Hapishaneler kirlilik ve sefalet içindeydi; dolayısıyla kaçınılmaz olarak hastalık kendini ilk olarak buralarda gösteriyor, sonra bitler vasıtasıyla yayılıyordu. Sonuç olarak 1915 yılının Şubat ayında Konya, Eskişehir, Van hapishaneleri ve Konya Nisa tevkifhanesi ile birlikte İzmit hapishanesi lekeli humma hastalığının salgına dönüştüğü yerlerdi³⁴.

1915 yılının hemen başında Ocak ayının ilk günlerinde İzmit Hapishanesi'nde lekeli humma hastalığı önceleri sadece birkaç mahkûmda görülmüştü. Tedbir olarak bu mahkûmlar İstanbul Hapishanesi'ne gönderilmişlerdi. Fakat Şubat ayının başlarında hastalık yeniden hortlamış ve bu sefer hapishaneyi istila ederek tam bir salgın halini almıştı. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin gönderdiği Sıhhiye Müfettişi hapishanenin ölüme mahkûm en faydasız hayvanların bile tıklmasına gayri layık derecede sağlıksız ve kötü şartlara sahip olduğunu söylüyordu. Hapishanenin ancak 10 kişinin kalabileceği koşullarında 40-50 mahkûm barınıyordu. Mahpuslar yataklarda kucak kucağa yatıyorlardı. Dolayısıyla böyle bir ortamda alınabilecek hiçbir sıhhi tedbir faydalı olamazdı. Öte yandan eğer hapishane ve mahpuslar olduğu gibi bırakılırsa burada cezalarını çekmekte olan 300 kişinin tamamının telef olacağını sıhhiye müfettişi beyan etmişti. Dolayısıyla ne hapishanenin temizlenip sağlıklı şartlara kavuşturulması, ne de mahpusların burada iyileşmeleri mümkündür. Yapılması gereken geçici bir zaman için olsa bile mahpusların buradan çıkarılarak tamamının temizlenip mikroplardan arındırılması ve akabinde yine

32 BOA. DH.MB.HPS. 8/2

33 BOA. DH.MB.HPS.M. 112/48, lef 5

34 Demirkol, *a.g.t.*, s. 133-134; 1914-1915 yıllarında hapishanelerde görülen salgın hastalıklar için bkz. Demirkol, *a.g.t.*, s. 129-136.

temiz ve münasip mahallere nakilleri için İzmit Mutasarrıflığı'na emir verilmesiydi. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi adına sıhhiye müfettişinin yaptığı teftiş neticesinde Dâhiliye Nezaret'i'ne çözüm yolu olarak bu gösteriliyordu³⁵. İzmit Mutasarrıflığı şehirde hapisane olarak kullanılabilir bir binayı önceki yıllarda da bulamamıştı. Fakat bu sefer İzmit'e 30³⁶ dakika mesafede olan Soğucak Barakaları'nın hapisane için en uygun yer olacağı bizzat müfettiş tarafından uygun görülmüştü. İzmit Mutasarrıflığı bu iş için gerekli olan 50.000 kuruşun bir an evvel gönderilmesini nezaretten talep ediyordu. Diğer yandan Soğucak'taki barakaların şehir dışında olması en az 30 kişilik bir jandarma kuvvetinin de burayı korumasını gerektiriyordu³⁷.

1915 yılının Şubat ayının başında salgın halini alan lekeli humma hastalığından sonra 10 Şubat itibarıyla hapisanede tifo hastalığı da ortaya çıkmıştı³⁸. Bu arada hapisanede bulunan tüm mahpuslar İzmit Sancağı'na yarım saat mesafede olan Soğucak mevkiindeki barakalara nakil edilmeye başlanmıştı. Fakat bu çözüm yolu beraberinde bir sorun daha getirmişti. Soğucak Barakaları'nda cezalarını çekmekte olan mahpuslar adı geçen hastalıklara duçar olduklarından hastalığı dışarıya taşıma riski sebebiyle dış dünya ile tamamen ilişkileri kesilerek şiddetli bir karantina altına alınmışlardı. Bunun neticesinde iki ayı aşan bir süre mahkemeye gidemedikleri için yargılanamıyorlar, dolayısıyla da davaları bir türlü hükme bağlanamıyordu. Mahpusların Soğucak Barakaları'na nakillerinden sonra merkezde bulunan eski hapisane tamamen dezenfekte edilerek mikropardan arındırılmıştı. Mahpusların tekrar eski hapisaneye nakilleri düşünülmüşse de hekimler eski hapisanede en fazla 60 mahpusun kalabileceğini rapor etmişler ve bu rapor doğrultusunda 60 mahpus eski hapisaneye konulmuştu. Fakat çok daha fazla mahpusun merkeze dönmesi gerekiyordu. Yapılacak tek şey İzmit Sancağı merkezinde bir yer kiralanarak mahpusların bir kısmının buraya taşınması ve buradan mahkemeye gitmesi idi. Esasında İzmit Mutasarrıflığı defalarca durumu Hapishaneler Müdüriyeti'ne bildirmiş, hatta yer kiralamak için teşebbüste dahi bulunmuştu. Fakat İzmit Sancağı'na tahsisat verilmediğinden bu durum bir türlü gerçekleşemiyordu³⁹. Nihayet durumun vahametinden dolayı hapisanenin aylık 400 kuruş karşılığında altı aylık kirası olan 2.400 kuruş Nisan 1915 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderiliyordu⁴⁰. Bu parayla bir an önce müsait bir yer kiralanarak mahpusların bir kısmı buraya nakledilecekti. Eğer bu proje gerçekleşirse İzmit hapisane ve tevkifhanesi 3 ayrı yerde varlığını devam ettirecekti.

Her ne kadar yeni bir yer kiralanması için yukarıda bahsettiğimiz para gönderilse de 1915 yılı sonu itibarıyla henüz bir yer kiralanabilmiş değildi. Yukarıda da anlattığımız gibi lekeli humma hastalığı ve izdihamdan dolayı mahkûmların bir kısmı şehir merkezi dışında olan Soğucak mevkiindeki barakalara yerleştirilmişti. Mahpusların muhakeme edilememesinin yanı sıra barakaların harap vaziyette olması dolayısıyla mahpusları muhafaza etmenin zorluğu merkezde yeni bir hapisane binası bulunmasını zorunluluk haline getirmişti. Bu arada imparatorluk genelinde yalnızca İzmit ve Osmaniye'de örneği görülen bir işe başlandı⁴¹. Ermeni tehcirinden sonra Ermenilerden geriye kalan binalar atıl vaziyette durmakta idi. 24 Ekim 1915 tarihli rapora göre yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Soğucak Barakaları'nda cezalarını çekmekte olan mahpusların İzmit şehir merkezine getirilmelerine karar verilmiş ve bunun için ödenek dahi çıkarılmıştı. Öte yandan İzmit Ermenileri sevke tabi tutulmuş idi. İzmit'te bulunan Ermeni kilisesi civarında ve kilise

35 BOA. DH.MB.HPS. 57/50, lef 9

36 Bu mesafe üç ayrı belgede 20, 30 ve 60 dakika olarak verilmiştir. Biz de belgelerde diğer mesafelerden daha fazla geçmesi dolayısıyla 30 dakikayı aldık.

37 BOA. DH.MB.HPS. 57/50, lef 10

38 BOA. DH.MB.HPS. 45/11, lef 2

39 BOA. DH.MB.HPS. 45/11, lef 7

40 BOA. DH.MB.HPS. 45/11, lef 3, 6

41 Demirkol, *a.g.t.*, s. 140-143.

akaratından olan kâgir fırının üst katı 6.884 kuruş harcanarak tamir edilirse 60 kişilik kapasiteye sahip gayet güzel bir hapishaneye dönüştürülebilirdi. Nitekim hekimler tarafından bu yer incelenmiş ve buranın sağlık şartlarına uygun olduğu bizzat yine hekimler tarafından onaylanmıştı. İzmit Mutasarrıflığı yeni bir yer kiralanmaktansa burasının hapishaneye dönüştürülmesi için bir an evvel ödeneğin verilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep ediyordu⁴². 24 Ekim 1915 tarihinde adı geçen binanın hapishaneye dönüştürülmesi için ödenek istenmiş, akabinde 6.384 kuruşluk keşif varakası⁴³ hazırlanıp gönderildiği halde 6 Şubat 1916 tarihi itibarıyla hala ödenek gönderilmemişti ve İzmit Mutasarrıflığı ödeneği bir kez daha Dâhiliye Nezareti'nden talep ediyordu⁴⁴. 22 Şubat 1916 tarihinde Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti adı geçen fırının tamirati için 6.382 kuruş 30 para miktarındaki havalenamenin tanzim kılındığını İzmit Mutasarrıflığı'na bildiriyordu⁴⁵. Böylelikle Ermeni tehcirinden geriye kalan ve kullanılmayan Ermeni kilisesi akaratından olan fırının üst katı hükümet konağının avlusundaki hapishane ve Soğucak Barakaları'ndan sonra İzmit merkezinin üçüncü hapishanesi olmuştu.

İzmit merkez hapishanesine ait olan bu üç binanın ortak özellikleri korunaksız ve sağlıksız oluşları idi. 16 Nisan 1916 tarihli Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan belgeye göre 7 Eylül 1915 tarihinden Nisan 1916'ya kadar adı geçen üç hapishaneden toplam 18 kadar mahpus firar etmişti. Bu kadar çok mahpusun firar etmesinin tek sebebi hapishanelerin korunaksız oluşu değildi. Hapishanelerin güvenliğinden sorumlu gardiyanların ehliyet ve liyakat sahibi olmamaları, jandarmaların ise işlerine yeteri kadar özen göstermemeleri firar olaylarının diğer nedenleri idi. Esasında yapılması gereken İzmit Sancağı'na yeni bir hapishane inşa etmektir. Fakat bu uzun süre alacağından en azından şimdilik inzibati tedbirlerin artırılmasına karar verilmişti⁴⁶. Firar olaylarının yanı sıra Soğucak Barakaları'nın uzak olmasından dolayı hasta mahpusların tedavilerinin yapılmasında güçlük çekilmesi gibi sebeplerden dolayı buranın boşaltılması düşünülmüşse de⁴⁷ daha sonra bundan vazgeçilmiştir.

1916 yılının sonunda İzmit merkezinde Ermeniler tarafından terk edilen arazide bir hapishane ve tevkifhane yapılmasına karar verilmişti. İzmit'in batısında olup bataklıklara uzak, dört tarafı açık, havadar ve boş olan bu arazi sağlık koşulları açısından ideal bir arazi idi. Fakat inşaata başlamak için gerekli işçi yoktu. Esasında işçi bulunmuş, fakat işçiye verilecek ücret bulunamamıştı. Merkezden istenen ödenek verilmeyince bunun üzerine İzmit Mutasarrıflığı 100 kadar işçinin mutasarrıflık emrine verilmesini istemişti. İnşaat için gerekli olan malzemeler Ermeniler tarafından terk edilmiş olan eski Ermeni mahallesindeki taş evlerden duvarları ve demirleri sökülerek bu malzemelerin inşaatta kullanılmasıyla masraf bir hayli düşecekti. Nitekim gelen havalenamenin harcanmasıyla duvar ve temel inşaatı kısmen ikmal edilmişti. Eğer mutasarrıflığın istediği işçiler amele taburlarından sağlanır ve inşaat biterse ancak bu şekilde hapishanelerdeki hastalıkların ve bu hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin önüne geçilebilirdi⁴⁸. Hapishane arazisinin planı aşağıdaki gibiydi⁴⁹.

42 BOA. DH.MB.HPS. 74/59, lef 5

43 BOA. DH.MB.HPS. 114/56, lef 2

44 BOA. DH.MB.HPS. 74/59, lef 6

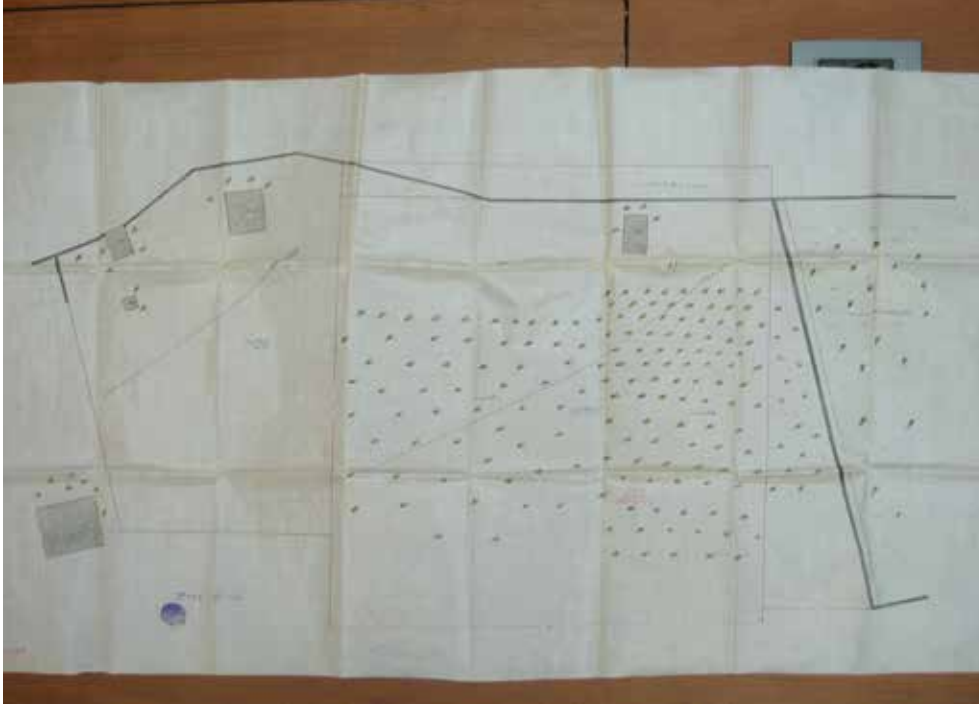
45 BOA. DH.MB.HPS. 74/59, lef 4

46 BOA. DH.MB.HPS. 75/5

47 BOA. DH.MB.HPS. 106/40

48 BOA. DH.MB.HPS. 39/21, lef 6

49 BOA. DH.MB.HPS. 39/21, lef 5

Esasında yukarıda bahsi geçen hapisane ve tevkifhane inşaatına 12 Temmuz 1916 tarihinde karar verilmişti. “12 Temmuz 1916 tarihinde Hapishaneler Müdüriyeti Ankara, Adana, Beyrut, Bağdat Vilayetleriyle, Kudüs-i Şerif, Eskişehir, Canik (Samsun), İzmit, Kala-i Sultaniye (Çanakkale) ve Kayseri mutasarrıflıklarına, oralarda birer merkez hapisane ve tevkifhane inşa edilmesinin kararlaştırıldığını tebliğ ediliyordu. Aynı yıl içinde hafriyat işlerine başlanılıp inşaatların temellerinin kesinlikle atılacağı, bundan sonra ise mümkün olursa yine aynı yıl içinde inşaatların birinci katlarının yapımına devam edileceği bildiriyordu. Gerekli altyapı çalışmaları yapılmış, Harbiye Nezareti inşaatların yapımında çalışmaları için amele taburlarını sağlamayı ve inşaat malzemelerinin tedariki için gereğini yapmayı karar altına almıştı. Şimdi ise bu inşaatların yapılacağı şehirlerde, hapisane ve tevkifhanelerin inşasına başlanması için uygun yerlerin bulunması isteniyordu. Tevkifhane inşaatları için mümkünse Adliye Daireleri'nin hemen bitişiğinde eğer bu mümkün değilse en azından yakınında bir yerde 5.000 metrekare büyüklüğünde, hapishaneler için ise şehrin kenarında başka bir deyişle şehrin dışında ama yakınında her biri 10.000 metrekare büyüklüğünde arazilerin belirlenip hazır hale getirilmesi isteniyordu. Nitekim aynı yıl içinde, 1916 yılının Aralık ayında İzmir, Adana, Mersin, Beyrut, Eskişehir, Samsun, İzmit, Kayseri, Yozgat, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) şehirlerinde tevkifhane inşa edilmek üzere işe başlanmıştır”⁵⁰.

1917 yılı Osmanlı hapishaneleri için yeni bir dönemin başladığı yıldır. 1914 yılında İttihatçıların yeniden başlayan hapisane ıslahatı 1917 yılında Dr. Paul Pollitz'in Almanya'dan getirilip yeni ihdas edilen “Hapishaneler Genel Müfettişliği” kadrosuna atanmasıyla yeni bir evreye girmiştir. Dr. Pollitz imparatorluk hapishanelerinin durumunu tespit etmek adına imparatorluğun tüm hapishanelerine yeni sorulardan oluşan izahat varakaları göndermiştir⁵¹. 1917 yılının hemen başında 9 Ocak'ta İzmit Mutasarrıflığı'ndan gönderilen izahat varakasına göre İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'nin durumunu tespit edebilmekteyiz. Buna göre; 1916 yılının başında üç ayrı binada faaliyet gösteren İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi artık iki binada faaliyet göstermekteydi. 1917 yılının

⁵⁰ Demirkol, a.g.t., s. 165.

⁵¹ Dr. Paul Pollitz için bkz. Demirkol, a.g.t., s. 143-144; Schull, a.g.t., s. 99-100; Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, Emine Gürsoy (Editör), *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2005, s. 176-177.

başında İzmit Hükümet Konağı'nın bahçesinde yer alan en eski hapishanede artık mahpus kalmamaktaydı. Öte yandan sancağın nisa hapishanesi ise yine kiralık bir hanede varlığını devam ettirmekteydi. 1880 Hapishaneler Nizamnamesi'nin⁵² birinci maddesi her kaza, liva ve vilayet merkezinde birer tevkifhane ve hapishane bulunacağını belirtmişti⁵³. 1917 yılının başında dahi İzmit Sancağı'nda bağımsız bir tevkifhane binası yoktu. Sancakta hapishane olarak hizmet veren iki binanın birer koşulları tevkifhane olarak kullanılmaktaydı. Yine 1880 Nizamnamesi bir hapishanede görev yapacak personeli belirlemişti. Buna göre sancak hapishanelerinin başında bir müdür olması gerekiyordu. İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'nin başındaki müdür, sürmekte olan I. Dünya Savaşı'ndan dolayı silâh altına alınmıştı. Eğer müdür yoksa onun yerine vekâleten memur ya da başgardiyân görev yapmalıydı. Fakat sancak hapishanesinin başgardiyânı da yoktu. Sancak hapishanesinde olması gereken görevlilerden olan Yusuf Ziya isimli kâtip vekâleten müdürlük görevini yürütmekteydi. Kâtibin haricinde hapishanede altı erkek, kadın hapishanesinde ise bir kadın gardiyân görev yapmaktaydı. Erkek mahpus sayısı ise 166 idi. Bunlardan 89'u tevkifhanede 77'si ise hapishanedeydi. Başka bir deyişle mahpusların 89'u yargılama aşamasında olan tutuklular, 77'si ise cezası kesinleşmiş mahkûmlardı. Kadın mahpus sayısı ise 9'du. Bunlardan 6'sı tutuklu 3'ü ise mahkûmdu. Bunların haricinde 18 yaşın altında 6 erkek mahpus daha vardı. Siyasi mahkûmların dışında cezalarını bitirmeye 6 ay kalmış çiftçilik ve yol yapımı gibi işlerde kamu yararına çalışabilecek mahkûmların sayısı ise 9 taneydi. Fakat bunların 6 tanesi yeniden mahkûm olmuş idi. Bunun yanında hâlihazırda kamu yararına çalışan, hapishanenin kendi işlerinde çalışan, özel sipariş imalatıyla meşgul olan ve hiçbir iş yapmayan mahkûm ve tutukluların sayısı sual varakasının soruları arasındaydı. Fakat İzmit Hapishanesi'nde çalışan hiçbir mahkûm yoktu. Son soru ise mahpuslar için yemeklerin nasıl tedarik edildiğiydi. İzmit Hapishanesi'nin bir mutfağı yoktu. Mahpuslar yemeklerini koşullarda pişirmekte ve yemeklerin malzemelerini kendileri tedarik etmekteydiler. Hapishane yönetimi tüm imparatorluk hapishanelerinde olduğu gibi mahpuslara sadece ekmek vermekte ve ekmekleri dışarıdan bir müteahhit vasıtasıyla temin etmekteydi⁵⁴. Mahpuslara yiyecek olarak sadece ekmek verilmesi İzmit Hapishanesi'ne mahsus bir durum değildi. İstanbul Hapishanesi dışında imparatorluk hapishanelerinin tamamında uygulama bu yöndeydi. Hatta savaşın getirdiği ağır yükten dolayı çıkarılan işe kanuna göre mahpuslara verilen ekmek miktarı azaltılmıştı. Hapishaneler Müdüriyeti, içinde İzmit'in de olduğu tüm imparatorluk hapishanelerine bir tamim yayınlarak verilen ekmeğin tekrar eski miktarına çıkarılması emrediyordu⁵⁵. 1917 yılının başından itibaren mahpuslara verilen ekmek miktarı kuvvetle muhtemel ihtiyaca cevap veriyordu. Fakat 1917 yılının Temmuz ayının başından itibaren mahpuslara günlük olarak verilen 800 gram ekmek 250 grama düşürülmüştü. Mahpusların feryadı tahammül edilemeyecek bir hal almıştı. Bu durum İzmit Hapishanesi'ne gönderilmesi gereken işe zahiresinin verilmemesinden kaynaklanmıştı. Hapishaneler Müdüriyeti işe sorununu halletmiş ve Temmuz ayının 26'sından itibaren tekrar mahpuslara 800 gram ekmek verilmeye başlanmıştı⁵⁶.

İzmit Hapishanesi'nde açlık çeken mahpusların yanı sıra üzerlerine giyecek elbiseleri olmayan suçlular dahi vardı. Nisan 1917'de yarı çıplak vaziyetteki dört mahpusun vücutlarını

52 Nizamname için bkz., Gültekin Yıldız, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 475-489; 1880 Nizamnamesi altı bölüm ve doksan yedi maddeden oluşmaktaydı. Nizamname'nin birinci bölümü hapishanelerin idaresini, ikinci bölümü hapishane görevlilerini, üçüncü bölümü mahpusların yiyecek ve içeceklerini, dördüncü bölümü mahpusların çalıştırılmasını, beşinci bölümü koşullar ve uyulacak kuralları, altıncı bölümü mahpusların ibadetlerini düzenlemekteydi. Bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nda Hapishaneler", *Hukuk ve Adalet, Eleştirel Hukuk Dergisi*, (2005), Yıl: II, Sayı: VI-VII, Ekim, s. 70.

53 Demirkol, a.g.t., s. 26.

54 BOA. DH.MB.HPS.M. 26/63, lef 6

55 BOA. DH.MB.HPS.M. 97/2

56 BOA. DH.MB.HPS. 78/15

bitler istila etmişti. Bu mahpusların acilen birer yatağa ve ikişer kat çamaşıra ihtiyaçları vardı. Hapishane yönetimi önce Sıhhiye Müdüriyeti'ne durumu ifade etmiş, sonra Müdafa-i Milliye Cemiyeti'ne müracaat etmiş, fakat orada da para olmadığı anlaşılmıştı. Nihayetinde ihtiyaç duyulan 1.900 kuruş için 2 Mayıs 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne müracaat edilmiş ve ihtiyaç duyulan paranın hapishaneler müteferrika tertibinden kullanılmasına izin verilmişti⁵⁷.

1918 yılına girildiğinde İzmit Sancağı'ndan hapishane olarak kullanılan Ermeni kilisesi akaratından olan fırının üst katı ve kasabaya yaklaşık yarım saat mesafedeki Soğucak Barakaları tamirata ihtiyaç duymaktaydı. Her iki hapishane için gerekli olan 4.198 kuruşluk havalename 2 Mart 1918 tarihinde hazırlanmış dolayısıyla tamirat için gerekli para gönderilmişti⁵⁸. Öte yandan 1917 yılında olduğu gibi hapishanede yatmakta olan fakir mahpuslara giyecek, yatak, yorgan ve diğer masrafları için ödenek gönderilmişti⁵⁹.

1918 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Mülkiye Müfettişi Hüsnü Bey İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'ni denetlemişti. Hüsnü Bey yaptığı teftişin sonucunda merkezde bulunan hapishaneler hakkında detaylı malumat veren bir rapor hazırlamıştı. I. Dünya Savaşı ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin sonu yaklaşırken İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'nin durumu pek iç açıcı değildi.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İzmit Hapishanesi bir müdürün idaresi altında olması gerekirken hapishane müdürü silâh altına alındığı için yerine hapishanenin kâtabi olan Yusuf Efendi vekâlet etmekteydi. Esasında Yusuf Efendi hapishane müdürlüğünü vekâleten yürütecek liyakate sahip değildi. Fakat müdürlüğe vekâlet edecek başka birisinin bulunamaması yüzünden mecburen bu görev esas görevi hapishane kâtabiği olan Yusuf Efendi'ye verilmişti.

İzmit'te mülkiyeti hükümete ait olan bir hapishane binası yoktu. İki erkek bir de kadın hapishanesi vardı. Kadın hapishanesi olarak kullanılan yer Mazharcık Mahallesi'nde kiralanmış olan bir binaydı. 150 kuruş kira ödenen bu yer tek odalı idi ve kadın mahkûmlara çok dar gelmekteydi. Hapishanede 32 kadın mahkûm vardı. Dolayısıyla daha geniş bir yer aranmaktaydı. Eğer başka bir yer bulunamazsa aynı binanın başka bir odası daha kiralanacak ve eski oda badana edilip başta halıları olmak üzere baştan aşağı temizlenecek ve mikroplardan arındırılacaktı. Çünkü kadın mahkûmların bazıları uyuz hastalığına yakalanmıştı. Bunların dışında 3 kadın mahkûm da firar etmişti. Sebep olanlar hakkında ise tahkikat başlatılmıştı. Binanın kirası daha sonra 200 kuruşa çıkmıştı. Binanın diğer odası da kiralanmıştı. Fakat odanın tahkim edilmesi gerekiyordu. Bu haliyle mahkûmlar kolayca firar edebilirlerdi. Dolayısıyla bu oda tahkim edilene kadar kullanılmayacaktı.

Erkek hapishanelerinden ilki şehir merkezinde emlak-ı metrukeden olan Kozluk Mahallesi'ndeki bir yapıydı. Raporda belirtilmemiş olmasına rağmen muhtemelen bu bina 1916 yılının başlarında hapishaneye dönüştürülen terk edilmiş olan Ermeni kilisesi akaratından olan fırının üst katı olan yerdi. Binanın güneşi gören odaları geniş ve havadardı. Fakat pencereler hafif demirlerle muhafaza edildiği gibi hapishane bahçesinin de aynı şekilde muhafazasız olması nedeniyle mahpuslar buradan kolayca firar edebilirlerdi. Firar tehlikesinden dolayı 55 kişinin cezasını çekmekte olduğu hapishanede ciddi sayıda güvenlik görevlisi vardı.

57 BOA. DH.MB.HPS. 76/70

58 BOA. DH.MB.HPS. 13/56

59 BOA. DH.MB.HPS. 65/53

Erkek hapishanesi olarak kullanılan ikinci yer ise yine 1915 yılının başında kullanılmaya başlanan şehre yaklaşık yarım saat mesafede olan Soğucak Barakaları idi. Soğucak Barakaları adından da anlaşılacağı üzere tek katlı ahşap yapılarıydı. Kış mevsiminde ve yağışlı zamanlarda barakalar fevkalade rutubetli oluyordu. Bu durum mahpusların sağlıklarını ciddi şekilde tehdit etmekteydi. Öte yandan hapishanenin ahşap olması aynı zamanda muhafazasız olması demekti. Hem Kozluk, hem de Soğucak hapishanelerinin muhafazası için 23 jandarma görev yapmaktaydı. Bir jandarmanın devlete yıllık maliyeti yaklaşık 57 liraydı. Dolayısıyla devlet her iki hapishanenin korunması için senelik 1.300 liradan fazla para harcamaktaydı. Masraflar sadece bununla sınırlı değildi. Kozluk Mahallesi'ndeki hapishane emlak-ı metrukeden olduğu için her ne kadar kira ödenmese de bina sahibine bir borç biriktirmekteydi ve sonuçta bu ödenecekti. Soğucak Hapishanesi için de daha yeni tamirat masrafları yapılmıştı. İzmit merkezinde devlete ait bir hapishane binasının olmayışının getirdiği maddi yükler ile birleşince İzmit Sancağı'nda maddeten meydana gelen zarar gerçekten ciddi bir meblağ oluşturmuyordu. Tabi ki buradaki zarar sadece maddi değildi. Bundan da öte bu durumun getirdiği içtimai zararlar da vardı. Aslında tek çözüm yolu öteden beri belliydi. Sancağa yeni bir hapishane yapılmalıydı. Her sene karar alınan fakat bir türlü başlatılmayan yeni bir hapishane inşaatına başlanılması için 1918 yılında da karar alınmıştı. Her ne kadar hapishane inşaatına başlanılmasına karar verilmiş olsa da hâlihazırdaki her iki hapishane binasının tahkim edilmesi için tamire ihtiyacı vardı.

İzmit Hapishanesi'nin en büyük sorunlarından biri de imparatorluk hapishanelerinin tümünde olduğu gibi mahkûmların bir arada olmasıydı. Mahkûmların işledikleri suçlara göre ayrı ayrı koşuşlara konulması gerekirken fiziki şartlar buna imkân vermemekteydi. Dolayısıyla en azılı suçlularla en hafif suçu işlemiş mahkûmlar aynı koşuşlarda cezalarını çekmekteydiler. Bu durum hapis cezasının asıl gayesi olan suçluyu islah etme hedefinin önündeki en büyük engel olduğu gibi diğer yandan da mahkûmların daha fazla ahlak erozyonuna uğramasına neden oluyordu.

1918 yılında da mahkûmlara yiyecek olarak yine sadece ekmecek verilmekteydi. 1917 yılında 800 gram olarak verilen ekmecek günlük 720 gram olarak verilmekteydi. Esasında miktar konusunda sıkıntı yoktu. Fakat verilen ekmeklerin belediye hekimine kontrol ettirilmesi gerekiyordu. Bu kontroller yaptırılmamıştı. Müfettişin yaptığı kontrollerde ekmeklerin 26 ila 30 gram arasında eksik olduğu anlaşılmıştı. Bunun yanında verilen ekmekler yeteri kadar pişirilmemişler ve hamur olarak kalmışlardı. Müfettiş Hüsnü Bey mahkûmların sağlığı için başka tedbirlerin alınması için hapishane yönetimini uyarmıştı. Buna göre; mahkûmlara kolera, tifo ve çiçek aşılıarı mutlaka yapılmalı, mahkûmlar sık sık muayene edilmeli ve hasta olanlar mutlaka tedavi edilmeliydi. Bu hususlar Sıhhiye Müdüriyeti'ne de bildirilmişti. Nitekim bir yıl önce mahkûmlara aşı yapılmıştı. Soğucak Hapishanesi'nde hasta olan mahkûmlar vardı. Hasta olan mahkûmlar şehir hastanesinde tedavi ettirilmekteydiler. Fakat gerekli tedbirler yeterince alınmadığı için hastanede tedavi olan iki mahkûm firar etmişti⁶⁰. Görüldüğü üzere I. Dünya Savaşı'nın sonlarında dahi hala yeni bir hapishane inşaatına başlanabilmiş değildi ve sancağın hapishanelerinin kronikleşmiş sorunları devam etmekteydi.

60 BOA. DH.MB.HPS. 161/37

Sonuç

İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında, hükümet konağının bahçesinde metruk bir bina olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin ilerleyen yıllarında ise, üç ayrı bina aynı anda hapishaneye ev sahipliği yapmıştır. Daha sonra ise hapishane olarak iki binanın kullanıldığını görmekteyiz.

Hapishaneye ev sahipliği yapan bu yapıların özelliklerini incelediğimizde, bunların hiçbirinin hapishane olarak kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Hapishane olarak kullanılan binalar; hükümet konağının bahçesinde metruk bir yapı, tehcir sonrasında kullanılmayan Ermeni kilisesinin akaratından olan bir fırının üst katı bir diğeri ise şehir dışında barakalardan oluşan bir yapıdır. Hapishaneler için oldukça korunaksız olan bu tür binaların, bir diğer önemli eksiklikleri ise, gayri sıhhi olmalarıdır. Ayrıca yeterli kapasiteye sahip olmamaları da, diğer hapishanelerde olduğu gibi, İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'nde de izdiham problemini ortaya çıkarmıştır. İzdihamın beraberinde getirdiği en büyük sorun ise salgın hastalıklar olmuştur. Diğer taraftan korunaksız hapishaneler, firar olaylarının en önemli nedenidir. Bunların dışında personel yetersizliği de, dönem içinde haledilemeyen sorunların başında gelmiştir.

Mahkûmların profilini incelediğimizde ise, genel itibarıyla karınlarını dahi doyuramayan, üzerlerine giyecek doğru dürüst elbisesi olmayan, yatak yorgan gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamayan sosyo-ekonomik olarak alt sınıfa mensup kişilerden oluştuklarını görmekteyiz.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, bahsi geçen dönemde İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi'nin durumu her yönüyle çok kötüdür. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, genel anlamda hapishane şartlarının iyileştirilmesi adına İttihatçıların çok yoğun çaba sarf ettikleri sancak örneğinde görülmektedir. Özellikle salgın hastalıklarla mücadele konusunda İttihatçılar başarı sağlamışlardır. Ayrıca hapishanelerin fiziki şartlarını düzeltmek için de çok yoğun çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, İzmit Sancağı Merkez Hapishanesi adına olumlu neticeler elde edilememiştir. Nihayetinde kesin ve kalıcı çözümün yeni hapishane binasının inşasıyla mümkün olacağını düşünen İttihatçılar, 1916 yılında yeni hapishane binasının temel atma çalışmalarına başlamışlar, fakat mali imkânsızlıklardan dolayı sancağa yeni bir hapishane binası inşa edememişlerdir.

İttihatçılar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hapishaneler meselesini her yönüyle yeniden ele almışlardır. Bu durum onların, mahkûmları suçludan ziyade önce insan olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Zira hapishanelerin fiziki şartlarını düzeltme, hastalıklarla mücadele ve mahkûmların yiyecek, giyecek gibi her türlü ihtiyacını karşılama çabaları bunun en büyük göstergesidir. Nitekim yapılan çalışmaların tamamı, öncelikle mahkûmların hayat şartlarını daha yaşanılabilir hale getirme çabasıdır. Ancak bununla birlikte, kısa süre içerisinde Trablusgarb, I.-II. Balkan ve I. Dünya savaşlarının yaşanması, çok zor şartlar altında hapishaneler adına yapılan çalışmaları daha önemli ve anlamlı kılmaktadır. Buna karşılık bu şartlar altında, başarı oranının istenilen düzeyde olmamasını da makul karşılamak gerekir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti (BOA. DH.MB.HPS, BOA DH.MB.HPS.M)
- BOA. DH.MB.HPS. 1/32
- BOA. DH.MB.HPS. 1/24
- BOA. DH.MB.HPS. 146/16
- BOA. DH.MB.HPS. 35/4
- BOA. DH.MB.HPS. 35/14
- BOA. DH.MB.HPS. 105/20
- BOA. DH.MB.HPS. 150/38
- BOA. DH.MB.HPS. 43/30
- BOA. DH.MB.HPS. 14/34
- BOA. DH.MB.HPS. 96/43
- BOA. DH.MB.HPS. 113/13
- BOA. DH.MB.HPS. 8/2
- BOA. DH.MB.HPS. 57/50
- BOA. DH.MB.HPS. 45/11
- BOA. DH.MB.HPS. 74/59
- BOA. DH.MB.HPS. 114/56
- BOA. DH.MB.HPS. 75/5
- BOA. DH.MB.HPS. 106/40
- BOA. DH.MB.HPS. 39/21
- BOA. DH.MB.HPS. 78/15
- BOA. DH.MB.HPS. 76/70
- BOA. DH.MB.HPS. 13/56
- BOA. DH.MB.HPS. 65/53
- BOA. DH.MB.HPS. 161/37
- BOA. DH.MB.HPS.M. 112/48
- BOA. DH.MB.HPS.M. 26/63
- BOA. DH.MB.HPS.M. 97/2
- BOA. DH.MB.HPS.M. 26/63
- BOA. DH.MB.HPS.M. 9/106
- BOA. DH.MB.HPS.M. 49/3
- BOA. DH.MB.HPS.M. 7/87
- BOA. DH.MB.HPS.M. 71/33
- BOA. DH.MB.HPS.M. 2/117

Araştırma Eserler

- Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, "Osmanlı Atlası, 20. Yüzyıl Başları", Hazırlayanlar: Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.
- Demirel, Fatmağül, "Osmanlı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nda Hapishaneler", *Hukuk ve Adalet, Eleştirel Hukuk Dergisi*, Yıl: II, Sayı: VI-VII (2005).
- Demirkol, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.
- Gönen, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı" edt: Emine Gürsoy, *Hapishane Kitabı*, Kitapevi, İstanbul 2005.
- Gültekin Yıldız, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

- Schull, Kent, *Fielding Penal Institutions, Nation-State Construction and Modernity in the Late Otoman Empire, 1908-1919*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles 2007.

19. YÜZYIL SONU VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA GEBZE HAPİSHANESİ

Emine GÜMÜŞSOY*

Giriş

Bildirinin konusu olan Gebze hapishanesi ile ilgili bilgilere geçmeden önce söz konusu dönemde Gebze'nin idari yapısı, nüfusu ve sosyo-ekonomik durumu hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

İstanbul'dan Anadolu içlerine uzanan kara ticaret yolu üzerinde bulunan Gebze, bir konak yeri ve aynı zamanda bir menzildir.¹ Üsküdar'dan hareket eden kervanların ilk, Anadolu'dan gelen kervanların son durak yeri olan Gebze'de konumundan dolayı ticaret oldukça gelişmiştir. Kara ve denizyolu ulaşımına ek olarak, 1873'te tamamlanan Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattı da Gebze'nin sahip olduğu avantajları büyük ölçüde arttırmıştır.²

1831 tarihli ilk nüfus sayımında, İstanbul'un Üsküdar kazasına bağlı olan Gebze'nin idari durumu bildirimize konu olan dönemde zaman zaman değişiklik göstermiştir. 1844-45 tarihli temettuat kayıtlarında Kocaili Sancağı'nın bir kazası durumunda olan Gebze, 1867 vilayet düzenlemesine kadar buraya bağlı kalmıştır. 1867'de Kartal kazasına bağlanarak İstanbul vilayeti sınırları içerisine alınan Gebze, 1888'de İstanbul'a bağlı Merkez Kaza, Çatalca Mutasarrıflığı, Beykoz, Kartal, Şile ve Adalar kazalarıyla birlikte ayrı bir kaza statüsüne girmiştir. Cumhuriyet ilân edildiğinde Kartal, Ömerli ve Şile ile birlikte Üsküdar'a bağlı bir kaza olarak görülmekte iken daha sonra tekrar Kocaeli'ne bağlanmıştır.³

19. yüzyılın ortalarında, merkezde 371 hanede 1.855, kırsalda 1.492 hanede 7.640 nüfusa sahip olan Gebze, orta ölçekli bir kaza durumundadır.⁴ 19. yüzyıl sonlarında göç almaya başlayan Gebze'de nüfus 1881/82'de 19.958, 1906'da 23.980 ve 1914'de 32.144

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: egumussoy@ogu.edu.tr.

1 İdaresi Kocaili Sancağı'na bağlı olan Gebze Menzilhanesi, Anadolu'daki en yoğun menzilhane sayılırdı. Burası asker, hac, surre, sefir ve ulak konaklamalarının ana birleşim ve dağıtım menzili idi. Üsküdar'dan başlayan Anadolu sağ kolu Gebze-Dil İskelesi üzerinden İznik, Yenişehir, Bozüyük, Eskişehir, Akşehir, Ilgın, Konya, Ereğli, Adana ve Antakya'ya ulaşır oradan bir kol Halep'e, bir kol da Şam'a ayrılırdı. Bkz. Yaşar Baş, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi", *Turkish Studies*, C.8/5, Bahar 2013, s. 102-104.

2 Gülfettin Çelik, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C.1 (16-19.Yüzyıl), Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s.96, 101.

3 Gebze'nin idari açıdan Kocaili Sancağı'na bağlı iken adli açıdan Üsküdar Kadılığı'na bağlı kalmış burada bir naiplik oluşturulmuştur. Çelik, *Gebze...*, s.12-13, 19.

4 Çelik, *Gebze...*, s.122, 124.

kişiye ulaşmıştır. 1893'de 42 olan köy sayısı 1909'da 110'a çıkmıştır.⁵

Gebze'de çoğunluk Müslüman olmakla birlikte özellikle son dönemlerde yaşanan göçlere paralel olarak gayrimüslim sayısı da artmıştır. 1881/82'de 3.125 Rum, 8 Ermeni, 1 Yahudi, 3 Bulgar, 1906'da 4.911 Rum, 1914'de ise 5.856 Rum, 47 Ermeni, 21 Yahudi nüfusa sahiptir. Gayrimüslimlerin özellikle sahil köyleri olan Tuzla ve Darıca'da yaşadıkları görülmektedir.⁶ Gerek bu köylerde, gerek diğer bölgelerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında iyi ilişkilerin olduğu hatta mahkemelerde birbirlerini vekil ve şahit kıldıkları bilinmektedir.⁷

Konumu itibarıyla ticaretin geliştiği bir yer olan Gebze, İstanbul'un un ihtiyacını karşılayan, yaş sebze-meyve üretimi (kiraz, bakla, enginar, yaprak vb) ve süt ürünleri ile de öne çıkan bir bölgedir.⁸ Bölgedeki huzur ve refahta gelir düzeyinin iyi olmasının yanı sıra sosyal dayanışma aracı olan vakıfların yaygınlığı da önemli bir etkeni.

Gebze (Gekbuze)⁹ Hapishanesi

19. yüzyılda bedene yönelik cezalardan ve zindandan hapishaneye geçiş sürecinde, 1870'te Sultanahmet'te inşa edilen ilk model hapishaneden sonra ülke genelinde özellikle Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle bu işe öncelik verilmiştir. İngiliz büyükelçi Canning ve danışmanı Gordon bu işin en önemli takipçileri olarak sürekli müdahalede bulunmuşlardır. Ancak devletin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle yüzyılın üçüncü çeyreğinde "hapishane" olarak kastedilen yerlerin çoğu halen valilerin ikâmet ettikleri konaklardı. Bu konakların bakımı veya tamirâtı yapılırken, mahbeslerde bundan faydalanarak biraz daha uygun hale getirilmekteydi. Zamanla vali konakları, bir devlet binası görüntüsünde hükümet konaklarına dönüşürken, içlerindeki mahbes yerleri de hükümet konağının bahçesi ya da yakınındaki hapishanelere dönüşmüştür. Bir ya da iki katlı, kargir ve genellikle dikdörtgen plânlı olan bu mütevazı yapılar uzun süre yeni hapis mekânları olarak kullanılmıştır.¹⁰

1880 Hapishaneler Nizamnamesi'nin birinci bölümünün altıncı maddesinde belirtilen her vilayet, sancak ve kaza merkezinde hapishanelerde kadınlara mahsus bir daire olması hedefine ulaşmak mümkün olmadıktan sonra uygun hanelerin kiralanarak geçici bir zaman için kadın hapishanesi olarak kullanılması gündeme gelmiştir.¹¹ Kadın mahkûm sayısı erkeklere göre çok az olduğundan ve öncelik diğer hapishanelere verildiğinden böyle bir çözüm bulunmuştur. Kiralama usulüne geçildiğinde çoğunlukla ev sahibesi doğal olarak gardiyan vazifesini de üstlenmekte ve personel sorunu da bu şekilde çözülmüş olmaktadır.

Bildiri konumuz olan Gebze'de de 19. yüzyıl sonlarından itibaren bu tür bir oluşum sözkonusudur. Erkekler için ilk olarak hükümet konağı bünyesinde bir hapishane var iken kadınlar için hane kiralanması yoluna gidilmiştir.

5 Bu nüfus artışının en önemli sebebi 93 Harbi ve Balkan Savaşları sonrası yaşanan göçlerdir. Bkz. Çelik, *Gebze...*, s.116.

6 Çelik, *Gebze...*,s.116, 119.

7 Ekrem İbiş, *1304 Numaralı Gebze Şer'iye Sicili (1289-1290 H./1873-1874 M.) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 365.

8 Çelik, *Gebze...*, s. 99.

9 Gebze, arşiv belgelerinde "Gekbuze" şeklinde yazılmıştır.

10 Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul, 2012, s. 328-329.

11 Osmanlı Devleti'nde 1912 yılına kadar ayrı bir bina olarak kadın hapishanesi bulunmadığı ve kadınların cezalarını genellikle mahalle imamının gözetiminde "imam evleri"nde çektikleri görülmektedir. 1912'den sonra kadın suçluların sayısı giderek artınca hapishane yapılması gündeme gelmiş ancak maddî sıkıntılar nedeniyle mevcut hapishanelerin bir bölümünün ayrılması ya da ek bir koğuş yapılmasıyla mesele çözülmeye çalışılmıştır. Bazen de kadın mahkûmlar için bir hane kiralandığı ya da çevre yerleşim yerlerindeki mevcut koğuş veya hanelere nakledildikleri görülmüştür. Bkz. Ömer Şen; *Osmanlıda Mahkûm Olmak*, İstanbul, 2007, s. 54.

Örneğin 24 Aralık 1916 tarihli bir belgeden erkekler için halen hükümet konağı bitişiğindeki hapishanenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹² 6 Ocak 1918 tarihli bir başka belgede Gebze hükümet konağının tamirine ait keşifnameden bahsedilirken bu hapishanenin masraflarına da değinilmiştir.¹³ Bu bilgiler bizi adres olarak hükümet konağının bulunduğu Sultan Orhan mahallesine götürmektedir.

Gebze Hapishanesi'ndeki Mahkûm ve Tutuklular

Osmanlı hapishanelerinde 1810 tarihli Fransız ceza kanunundan yola çıkılarak suç türleri ağır, orta ve hafif (cinayet, cünha ve kabahat) şeklinde üçe ayrılmıştır. Cinayete, idam veya hapisle birlikte ağır işlerde çalışmayı içeren kürek cezası verilirken, cünha ve kabahat suçları için 1 haftadan 3 yıla kadar hapis cezaları öngörülmüştür. Yaralama, silah çekme, hırsızlık, yankesicilik, suiistimal, haneye tecavüz, suçlu ve mahkûm saklama, yalancı şahitlik ve yemin gibi suçlar hafif ve orta dereceli suçlardan sayılmıştır.¹⁴

Dahiliye Nezareti bünyesinde bulunan "Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi"¹⁵ 1911'den itibaren ülkedeki bütün hapishanelerden düzenli olarak yoklama ve vukuat cetvellerinin tutularak gönderilmesini istemiştir.¹⁶ Buna göre yılda 3 kez 4'er aylık (Kasım-Mart, Mart-Temmuz, Temmuz-Kasım) mahkûm ve tutukluların cinsiyetleri, sayıları ve işlemiş oldukları suç türlerini gösteren yoklama cetvelleri ile aylık tutulan vukuat cetvelleri düzenlenmiştir. Gebze Hapishanesi'ne ait yoklama cetvellerinin dökümü aşağıdaki tabloda verilmiştir.

12 BOA. DH.MB.HPS.M 27/15 (11 Kanunuevvel 1332/24 Aralık 1916)

13 BOA. DH.MB.HPS 166/39 (23 Rebiülevvel 1336/6 Ocak 1918)

14 Yıldız, *Mapusâne.*, s. 183, 193.

15 Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak hapishanelerin inşaat, tamirat ve islahı ile mahkûm ve tutukluların yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması, memurların maaşları, hükümet konaklarının kiralari ve özel haberleşmelerine ait işleri takip etme görevini üstlenmiştir. Bkz. Şen, *Osmanlıda...*s. 52-53.

16 BOA. DH.MB.HPS. 54/4. Özellikle I.Dünya Savaşı sırasında bu cetvellerin zamanında gönderilmesi ve tam olarak doldurulması konusunda sorunlar yaşanmıştır. Bu durumda Umumi Hapishaneler Müdüriyeti gerekli uyarıları yaptığı gibi eksik doldurulan cetvelleri talimatlara uygun doldurmak üzere geri göndermiştir. Müdüriyet bu cetvellerin takibi için personelin yetersiz olduğu, istatistik ve hesaptan anlayan memurların gönderilmesi için Dahiliye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştur. Bkz. Şen, *Osmanlıda...*s. 144-145.

Tablo 1. Gebze Hapishanesi'ndeki Mahkûm ve Mevkufların (Tutukuların) Yoklama Cetvelleri Dökümü

Yoklama Dönemi	Suçun Cinsi	Mahkûm		Mevkuf		Genel Toplam
		Zükür	İnas	Zükür	İnas	
Kasım 1913-Mart 1914 ¹⁷	Cinayet	-	-	1	-	1
	Cünha	20	-	14	-	34
	Kabahat	2	-	-	-	2
	Toplam	22	-	15	-	37
Mart 1914-Temmuz 1914 ¹⁸	Cinayet	-	-	12	-	12
	Cünha	18	-	-	-	18
	Kabahat	1	-	-	-	1
	Toplam	19	-	12	-	31
Kasım 1914- Mart 1915 ¹⁹	Cinayet	-	-	5	-	5
	Cünha	27	2	5	-	34
	Kabahat	4	-	-	-	4
	Toplam	31	2	10	-	43
Mart 1916-Temmuz 1916 ²⁰	Cinayet	-	-	10	1	11
	Cünha	22	1	-	-	23
	Kabahat	-	-	-	-	-
	Toplam	22	1	10	1	34
Temmuz 1916- Kasım 1916 ²¹	Cinayet	-	-	-	-	-
	Cünha	12	-	9	1	22
	Kabahat	-	-	-	-	-
	Toplam	12	-	9	1	22
Mart 1917- Temmuz 1917 ²²	Cinayet	-	-	-	-	-
	Cünha	-	-	3	-	3
	Kabahat	1	1	-	-	2
	Toplam	1	1	3	-	5
Temmuz 1917- Kasım 1917 ²³	Cinayet	-	-	-	-	-
	Cünha	-	-	12	-	12
	Kabahat	6	1	-	-	7
	Toplam	6	1	12	-	19
Kasım 1917- Mart 1918 ²⁴	Cinayet	-	-	-	1	1
	Cünha	-	-	11	-	11
	Kabahat	-	-	-	-	-
	Toplam	-	-	11	1	12
Mart 1918 Temmuz 1918 ²⁵	Cinayet	-	-	-	-	-
	Cünha	5	3	15	11	34
	Kabahat	-	-	-	-	-
	Toplam	5	3	15	11	34

17 BOA.DH.MB.HPS.M 16/79 (23 Zilkade 1332/13 Ekim 1914)

18 BOA.DH.MB.HPS.M 16/82 (25 Zilkade 1332/15 Ekim 1914)

19 BOA.DH.MB.HPS.M 20/67(27 Cemaziyelvel 1333/12 Nisan 1915)

20 BOA.DH.MB.HPS.M 25/65 (6 Zilhicce 1334/4 Ekim 1916)

21 BOA.DH.MB.HPS.M 26/24 (7 Safer 1335/3 Aralık 1916)

22 BOA.DH.MB.HPS.M 29/50 (6 Şevval 1335/ 26 Temmuz 1917)

23 BOA.DH.MB.HPS.M 33/24 (28 Cemaziyelahir 1336/10 Nisan 1918)

24 BOA.DH.MB.HPS.M 33/29 (3 Receb 1336/14 Nisan 1918)

25 BOA.DH.MB.HPS.M 35/47 (1 Muharrem 1337/7 Ekim 1918)

Tablodaki 3 yıllık veriler incelendiğinde mahkûm ve tutukluların en fazla olduğu dönem Kasım 1914-Mart 1915, en az olduğu dönem Mart 1917-Temmuz 1917 arasındır. Cinayet en az, cünha en fazla işlenen suç olup, 118 erkek mahkûma karşılık 16 kadın mahkûm; 97 erkek tutukluya karşılık 14 kadın tutuklu bulunmaktadır.

Tablo 2. Gebze Kaza Hapishanesinde Mevcud Mahkumin Cedveli (22 Aralık 1919)²⁶

İsmi,şöhreti mahal ve vilayeti	Yaşı	Nev'i cürmü	Mahkumiyet Müddeti	Sabıkalı olup olmadığı	Milliyet ve mezhebi	Tabiyeti	İşi
Gebze'nin Duraklı Divanından Salih oğlu Mustafa	15	Sirkat (hırsızlık)	9 ay	olmadığı	İslam Türk	Osmanlı	Rençber
Akkilise karyesinden Emin oğlu Keleş Mustafa	61	Tütün kaçakçılığı	1 sene	olmadığı	İslam Türk	Osmanlı	Rençber
Gebze'nin Aydınli karyesi Mehmed oğlu Nazif Reis	40	min gayri kasd-ı katl	6 ay	olmadığı	İslam Türk	Osmanlı	Rençber

Yukarıdaki tabloda daha önce verdiğimiz yoklama cetvellerinden farklı olarak yaşadığı yer, yaşı, ceza süresi, suçun içeriği, ne kadar ceza aldığı, sabıkalı olup olmadığı, tabiyeti ve işi gibi ayrıntılı bilgilere de yer verilmiştir. 22 Aralık 1919 tarihli bu cetvelde 3 mahkûmun mevcut olması ve az ceza almaları suç oranının düşük olduğunu göstermektedir. Aynı tarihte tutukluların sayısı ise aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir.

Tablo 3. Gebze Kaza Hapishanesinde Mevcud Mevkufin (Tutuklu) Cedveli (22 Aralık 1919)²⁷

İsmi,şöhreti mahal ve vilayeti	Yaşı	Mahal-i İkâmeti	Nev'i cürmü	Sabıkalı olup olmadığı	Milliyet ve mezhebi	Tabiyeti
Mustafa oğlu Mehmed	35	Gebze'nin Tavşancıl karyesi	İzinnamesiz kadın atmak	olmadığı	İslam Şafi	İrani
Bekar Ahmed oğlu Mehmed	18	Gebze'nin Muallim Karyesi	Koyun sirkati	olmadığı	İslam Türk	Osmanlı
Ahmed Ağa oğlu Hasan	21	Gebze'nin Kadıllı Karyesi	Cerh (yaralama)	olmadığı	İslam Türk	Osmanlı
Çerkes Tevfik Oğlu Kemaleddin	21	Gebze'nin Sultan Orhan Mahallesi	Bargir sirkati	Şekavetten dolayı sabıkalıdır	İslam Türk	Osmanlı

22 Aralık 1919 tarihinde Gebze Hapishanesi'nde ikisi hayvan hırsızlığı olmak üzere 4 tutuklunun bulunduğu ve bunlardan sadece bir tanesinin daha önce eşkıyalıktan sabıkalı olduğu anlaşılmaktadır.

Yoklama cetvelleri dışında hapishanelere ait önemli kaynaklardan birisi de izahat varakalarıdır. İzahat varakalarında mahkûm ve mevkulardan yaşı 18'den küçük olanlar, siyasi suçlar hariç cezalarını tamamlamaya 6 ay kalmış olanlardan devlet menfaatine çalışabilecek yol tamircileri ile çiftçilerin sayısı, mahkûm ve mevkulardan meslekleri, işsiz olanların sayısı, yiyeceklerin nasıl temin edildiği gibi ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

²⁶ BOA.DH.MB.HPS.M 40/107 (29 Rebiülevvel 1338/2 Aralık 1919)

²⁷ BOA.DH.MB.HPS.M 40/107 (29 Rebiülevvel 1338/2 Aralık 1919)

Söz konusu dönemde Gebze Hapishanesi'ne ait sadece bir izahat varakası olup o da aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Gebze Hapishanesi'ne Ait İzahat Varakası (11 Kanunuevvel 1332/24 Aralık 1916)²⁸

Hapishane mahallerinin isimleri		Gebze Kazası	
Hapishane		Zükür için hükümet ittisalinde bir de icariyla inasa mahsus	
Tevkifhane		Olmadığı	
Müdürün ismi, ve müdür bulunmadığı takdirde memur veya ser gardiyanın ismi		Memur Mehmed Tevfik Efendi	
Katiplerin adedi		Olmadığı	
Gardiyanların adedi		Bir gardiyan vardır Mustafa Ağa	
Mevcudun adedi	Erkek	Kadın	Henüz 15 yaşında bulunmayan mevkufin
Tevkifhanede	1	-	15 yaşındadır
Hapishanede	-	-	
Me'kûlatın ne suretle ihzar edildiği	Mübayaa suretiyle tayin verilmektedir.		

Bu tablodan daha önceki bilgilerimizi teyit eder şekilde ayrı bir tevkifhanenin olmadığı, erkekler için hükümet konağının bitişiğinde bir hapishane olduğu ve kadınlar için kiralanan bir hanenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hapishanede 1 memur ve 1 gardiyan görev yapmakta olup sadece 15 yaşında erkek bir tutuklu bulunmaktadır. Yemek ihtiyacı satın alma yoluyla sağlanmaktadır.

Gebze Hapishanesi'ndeki Firar Girişimleri

Hapishanelerde karşılaşılan en büyük problemlerden birisi firar meselesidir. Hapishanelerin kötü fizikî koşullarının yanı sıra güvenlik problemi özellikle eleman eksikliği de firarları kolaylaştıran etkenlerdir.

Gebze Hapishanesi'nde kullanılan binanın harap durumda ve sağlıksız koşullara sahip olması mahkûm ve tutukluların firarlarının başlıca sebebidir. Belgelerde de firarların sebebinin görevlilerin yetersizliği değil hapishanenin sahip olduğu kötü koşullar olduğu özellikle belirtilmiştir.²⁹

Örneğin Gebze Hapishanesi'nde tutuklu bulunan muhacir Mehmed oğlu Mehmed, Tuzla fabrika işçilerinden Abdullah oğlu Mehmed, Beyoğlu Dolapdere mahallesinden Hacıoğlu Arvasid ve Gebze'nin Kalburcu karyesinden İsmail oğlu Mustafa, Yarımca karyesinden İsmail oğlu Cemal ve Yalı köylü Ali oğlu Cemal ve Hacı Karabet, Darıcalı Nikola Sakaridis ve Edirneli Epistol isimli kişiler 6 Eylül 1918 gecesi saat 2 sularında koğuşun tavanını delerek firar etmişler; bunun üzerine gardiyan ve hapishane nöbetçisi hakkında tahkikat başlatılmıştır. Firardan 6 gün sonra bu kişilerden Ali oğlu Cemal'in aman dilediği, Mehmed oğlu Mehmed ile İsmail oğlu Kopuk Cemal'in eşkiya takımına katılmak için Yarımcalı Halil oğlu Mehmed aracılığıyla silah ve mühimmat tedarik ettikleri yolunda Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan alınan bilgiler İstanbul Valisi Süleyman Kani Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir.³⁰ Bu belgeden firar eden 9 kişiden 4'ünün gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.

28 BOA. DH. MB.HPS.M 27/15 (11 Kanun-u evvel 1332/24 Aralık 1916)

29 BOA. DH.MB.HPS 95/33 (17 Kanunuevvel 1335/17 Aralık 1919)

30 BOA. DH.EUM.6.Şb. 44/23 (22 Zilhicce 1336/ 28 Eylül 1918)

Gebze Hapishanesi'nden 23 Mayıs 1919'da 2'si hırsızlık, 4'ü eşkıyalıktan tutuklu bulunan 6 kişinin tavanı delerek bahçeye atlamak suretiyle firar ettikleri bunlardan Halil İbrahim'in yakalandığı diğerlerinin yakalanmasına çalışıldığı İstanbul Valiliği'nin 2 Haziran 1919 tarihli tezkeresinden anlaşılmaktadır.³¹

Benzer bir şekilde tavan delerek firar eden 6 tutukludan koyun hırsızlığı suçundan zanlı Taşköprü'nün Ehadlı karyesinden Salih oğlu Mustafa'nın yakalandığı 3 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul vali vekili tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.³²

Bir başka olayda 5/6 Kasım 1921 gecesi hapishane tavanını delerek firar eden üç mahkûmdan hırsızlık suçundan 1,5 seneye mahkûm Tuzlalı Hasan oğlu Şaban yakalanmış, İbrahim oğlu Mehmed ise pişmanlık duyarak teslim olmuş, eşkıyalıktan tutuklu bulunan İzmirli Dimitri oğlu Nikola'nın aranmasına ise devam edilmektedir. Hapishane müdüriyetinden gönderilen yazıda gardiyanların geceli gündüzlü değişimli olarak nöbet tuttıkları ve amirleri tarafından teftiş edildikleri, güvenlik güçlerinin takviye edildiği bildirilmiştir. Diğerlerinden farklı olarak bu firarın nasıl gerçekleştirildiği bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Buna göre hapishanenin büyük koğuşunda üstünde yemek yedikleri 2 tahta iskemleyi ve üzerinde yattıkları tahta yatak, kilim ve yorgan gibi eşyayı birbiri üstüne yığarak tavana yetişecek surette bir yükselti oluşturduktan sonra zaten çürük olan tavan tahtalarını el ile kopararak tavan arasına ulaşmışlar ve üst tarafı da aynı şekilde bir insan büyüklüğünde açarak hapishanenin arka tarafına bakan dama ve oradan yatak çarşafını kullanarak 5 metre aşağıda ahalden birine ait olan tütün tarlasına inerek firar etmişlerdir. Gardiyan ifadesinde nöbetçi bulunduğu gece yarısından iki saat önce mahkûmları teftiş ettiğini ve yerlerinde olduklarını gördüğünü ertesi gün sabah Şaban adlı mahkûm yakalanarak getirildiğinde olaydan haberdar olduğunu ifade etmiştir. Gardiyan ayrıca firarların gece gerçekleştiğini tahmin ettiğini ve eskiden mevcut olan iki jandarma nöbetçisinin artık olmadığını belirttiikten sonra gardiyan odasıyla koğuşlar arasındaki mesafenin gürültü duyulmayacak derecede uzak olduğunu da ilave etmiştir.³³

Firar anlaşılır anlaşılmaz kaymakamlık haberdar edilmiş ve adliyece oluşturulan heyetin yaptığı incelemede olayın yukarıda belirtildiği gibi gerçekleştiği ve kasıt olmadığı anlaşılmıştır. Yapılan incelemede mevcut hapishane binasının çok yetersiz olduğu ve daha önce de bu tarz sorunların yaşandığına ve çok iyi bir tadilat görmediği sürece de yaşanmaya devam edeceğine dikkat çekilmiştir. Hapishanede İzzet ve Ahmed isimli iki gardiyan bulunduğu ve firarın gerçekleştiği gece İzzet Efendi'nin nöbetçi olduğu anlaşılmıştır. İzzet Efendi 67 yaşında olup daha önce Balıkesir Hapishanesi'nde başgardiyanlık yapmıştır. Gardiyanlık yapmaya gücü ve kuvveti olduğuna dair aldığı rapor üzerine kaymakam Naci Bey tarafından Gebze Hapishanesi'nde 10 Ağustos 1921'de görevlendirilmiştir. Diğer gardiyan Ahmed Efendi ise 48 yaşında olup, daha önce polis ve askerlik yapmış, 25 Ocak 1921 tarihinde kaymakam Galip Bey tarafından bu göreve tayin edilmiştir. Yapılan değerlendirmede hapishane modern bir hale getirilmedikçe asayişin layıkıyla sağlanmasının mümkün olmadığı ve bu nedenle gerekli tamir ve tadilatlar için bir keşifname hazırlanarak tahsisat talebi uygun görülmüştür.³⁴

Firarların bir başka çeşidi de duvar delmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birisi 29 Ağustos 1917 gecesi Gebze Mehmed oğlu Şerif Ali'nin saat on buçuk sularında duvarı delerek firar etmesidir.³⁵

31 BOA. DH.EUM.AYŞ 11/32 (3 Ramazan 1337/2 Haziran 1919)

32 BOA. DH.EUM.AYŞ 14/29 (3 Temmuz 1335/3 Temmuz 1919)

33 BOA. DH.MB.HPS. 102/34 (29 Teşrin-i sani 1337/29 Kasım 1921)

34 BOA. DH.MB.HPS 102/34 (17 Teşrin-i sani 1337/17 Kasım 1921)

35 BOA. DH.MB.HPS 16/8 (28 Zilkâde 1337/25 Ağustos 1919)

Gebze Hapishanesi'nden 27 Kasım 1919'da saat 7 sularında açtıkları delikten firar eden Receb oğlu Raif ile Hacı Murad oğlu Hasan'ın 13 Mart 1920 tarihinde pişman olarak teslim oldukları, Arnavud Musaoğlu Hüseyin'in ise halen aranmakta olduğu jandarma tarafından bildirilmiştir.³⁶

Gerçekleşen bu tür firarlardan (tavan veya duvar delme vb) sonra bir başka sorun da gündeme gelmektedir ki o da açılan yerlerin acilen tamir edilmesi meselesidir. Bu tür durumlar Üsküdar jandarma kumandanlığı tarafından merkeze bildirildiğinde önce bir keşifname hazırlanarak gönderilmesi ancak bundan sonra tahsisat verileceği ifade edilmiştir.³⁷ Örneğin Şerif Ali'nin duvarı delerek firar etmesinden sonra keşifname henüz hazır olmadığından tahsisat yapılamamıştır.³⁸

Gebze Hapishanesi'ndeki Tamirat ve İnşaat Meseleleri

Gebze Hapishanesi'nin durumu ve sahip olduğu koşullar hakkında sınırlı da olsa arşiv belgelerinden bilgi sahibi olmak mümkündür. Örneğin 13 Aralık 1898 tarihinde Gebze Hapishanesi'nin hıfzıssıhha kurallarına uygun hale getirilmesi için tahsisat talebinde bulunulmuş ve bu iş için 3.485 kuruş ayrılması öngörülmüştür.³⁹ 5-6 yıl sonraya ait bir başka belgede bazı yerleri tamire ihtiyaç duyan Gebze Hapishanesi'nin 1.075 kuruş ile tamirinin mümkün olabileceği ve bu paranın 1904 senesi bütçesi dâhiliye tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁴⁰

15 Aralık 1919 tarihli bir başka belgede iki odadan ibaret olan Gebze Hapishanesi'nin acilen tamire ihtiyacı olduğu ve sıhî açıdan oldukça kötü koşullarda olduğu bir kez daha görülmüştür.⁴¹

Tamiratın nedeninin ve nereye ilişkin olduğunun belirtildiği ve öngörülen masrafın ayrıntılı olarak verildiği bazı belgeler de bulunmaktadır. Örneğin bir belgede Gebze Hapishanesi koşullarında duş ve abdesthane tamiri için 37.097,5 kuruş masraf öngörüldüğü ancak hazırlanan keşifnamede resimlerin eksik olması nedeniyle evrakın geri gönderildiği ifade edilmiştir.⁴² Bir başka belgede benzer şekilde koğuş ve tuvaletlerin harap bir durumda olduğu, logarların bozukluğu nedeniyle mahkûm ve tutukluların sağlıklarının bozulacağı ifade edildikten sonra belediyenin yaptığı keşifle bu durumun tespit edildiği ve 1.500 kuruşluk bir tahsisata ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Üsküdar Mutasarrıflığı aracılığıyla durum İstanbul'a bildirilmiş ve havalenamenin acilen gönderilmesi istenmiştir.⁴³

Bazen tamirata ilişkin talepler malî sıkıntılar nedeniyle reddedilmiş veya ertelenmiştir. Örneğin Gebze hükümet konağının tamiri için hazırlanan keşifname incelendiğinde hapishanenin cam, çerçeve ve tuvaletlerinin tamiratına ilişkin 12 bin kuruş masraf indirilmiştir.⁴⁴

Öte yandan Gebze'de kadınlara mahsus bir hapishane olmaması da belgelere konu olmakta ve inşası istenmektedir.⁴⁵ Bu konunun kısa sürede çözülmesi mümkün olmadığından en azından bir bina kiralanarak kadın hapishanesi olarak kullanılmaya başlanması, aylık 30 kuruş tahsis edilmesi ve bu paranın Siroz hükümet konağı kira gelirinden karşılanması kararlaştırılmıştır.

36 BOA. DH.MB.HPS.M 41/28 (11 Cemaziyelevvel 1338/ 1Şubat 1920)

37 BOA. DH.MB.HPS 16/8 (28 Zilkâde 1337/25 Ağustos 1919)

38 BOA. DH.MB.HPS 16/8) (28 Zilkâde 1337/25 Ağustos 1919)

39 BOA. DH.MKT 2147/99 (29 Receb 1316/ 13 Aralık 1898)

40 BOA. DH.MKT 811/73 (2 Zilkâde 1321/20 Ocak 1904)

41 BOA. DH.MB.HPS 95/33 (29 Cemaziyelahir 1339/10 Mart 1921)

42 BOA. DH.MB.HPS 17/25 (13 Teşrin-i Sani 1335/13 Kasım 1919)

43 BOA. DH.MB.HPS.M 13/12 (6 Zilkâde 1335/ 24 Ağustos 1917)

44 12 bin kuruşun 8 bini hapishane odalarının kiremit, cam ve çerçeve masrafı, 4 bini ise tuvaletlerin taş ve kireç bedeli olarak hesaplanmıştır. BOA. BOA. DH.MB.HPS.M 166/39 (23 Rebiülahir 1339/4 Ocak 1921)

45 BOA. DH.TMIK.S 27/15 (17 Cemaziyelevvel 1317/23 Eylül 1899); 29/47 (23 Zilkâde 1317/25 Mart 1900)

Bunun üzerine 1319/1903 senesi Temmuz ayından itibaren Muhacir İsmail Ağa'nın hanesi kiralanmış ve sene sonuna kadar 8 aylık kira bedeli olarak 240 kuruşun havalename düzenlenerek gönderilmesi uygun bulunmuştur.⁴⁶

13 Mart 1920 tarihli yaklaşık 7 sene sonrasına ait bir belgeden kadın hapisanesi olarak halen kiralanın bir hanenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sıdika Hatun'a ait olan bu hane için 80 kuruş kira ödenmekte ve Sıdika Hatun aynı zamanda gardiyanlık görevini üstlenmektedir. Sıdika Hatun ve eşi bir süre sonra kira bedelinin 300 kuruşa çıkarılması ve ayrıca gardiyanlık ücreti verilmesi ya da hanelerinin tahliyesini istemişlerdir. Durum müzakere edildiğinde hem bu mahalde hane bulma zorluğu hem de maaşla bir gardiyan çalıştırmanın daha masraflı olacağı düşüncesiyle kira bedelinin 300 kuruşa çıkarılması kabul edilmiş ancak ayrıca bir maaş tahsis edilemeyeceği belirtilmiştir.⁴⁷

Gebze'de tevkifhaneyi de içeren yeni bir hapisane yapılması çalışmaları da belgelere yansımıştır.⁴⁸ Önce bir yer tespit edilmiş ve burada bulunan iki arsanın haritaları hazırlanarak istimlak işleri tamamlanmıştır. İstimlak edilecek iki arsadan birincisi Abdülkerim oğlu Mehmed usta uhdesinde bulunan 5.412 m 75 dm büyüklüğündeki arsa diğeri ise 1.890 m büyüklüğünde boş ve maliye hazinesine ait olan bir arsadır. İlk arsa için 32.472 kuruş bedel ödeneceği ve işin gecikmemesi için bir an önce işlemlerin başlatılması 25 Kasım 1918'de Üsküdar mutasarrıflığından istenmiştir.⁴⁹ İstimlak edilecek bu arsanın sınırları bir başka belgede şu şekilde gösterilmiştir. Buna göre kasabanın istasyon caddesinde bulunan arsa doğuda su yolu, kuzeyde Mehmed'e ait olup bugün Monyab Hüseyin varisleri ve Kasap Ahmed'e ait olan Monyab Hacı Hüseyin Ağa tarlaları ve batıda Hacı Baki oğlu İsmail Ağa tarlaları ve güneyde Kayaoğlu İsmail tarlası ile çevrilidir. 11.340 kuruşla istimlakî uygun görülen ikinci arsanın sınırları ise doğuda şose yolu, kuzeyde Hayriye Hanım bahçesi ve su yolu, güneyde Necib Ağa varisesi bağ ile çevrilidir.⁵⁰

Söz konusu arsalarda inşa edilecek hapisane binası için hapisaneler idare-i umumiyesi ile mühendis İsmail Hakkı Bey arasında yapılan mukavelenamede yerli kiremit kullanılacağı ve bunun kırksız olması ve 2 sıra harçla sıvanması kararlaştırılmıştır. İnşaat bedeli olarak 2 milyon 900 bin kuruş ödenecektir. Mukavelenin imzalanmasından 20 gün sonra işe başlanacak ve 14 gün içerisinde bütün malzemelerin temini sağlanacaktır. Öngörülen sürede inşaat tamamlandıktan sonra da 6 ay süresince uygun olmayan veya değiştirilmesi gereken yerler düzeltilecektir. İşin tatil edilmesini gerektirecek bir durum olursa bu durumda ne kadar ilave süre verileceği iki taraf arasındaki görüşmeden sonra tayin edilecektir.⁵¹ Ayrıca mukavelenamedeki özel bir maddede inşaat bedelinin yüzde 10'unun inşaat tamamlandıktan sonra verileceği kalan miktarın ise ödenmesine başlanacağı ifade edilmiştir.⁵²

Bu şartlarda inşaata başlanmakla birlikte yaklaşık 2 sene sonraki yazışmalardan hâlâ birinci arsanın bedelinin ödenmediği anlaşılmaktadır. Tüfenkçi Mehmed imzasıyla gönderilen arzuhalde bedelin bir an önce ödenmesi ya da arsanın iade edilerek meselenin çözüme kavuşturulması istenirken yazışmalar sonrasında 26 Haziran 1921 tarihli havalename ile ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵³

46 BOA. DH.MKT 709/52 (19 Safer 1331/ 28 Ocak 1913)

47 BOA. DH.MB.HPS 95/33 (19 Mayıs 1336/ 19 Mayıs 1920), 165/69 (14 Ramazan 1338/ 1 Haziran 1920)

48 Gebze'de ihaleten inşa edilecek ve emaneten yapılacak İstanbul Ağa Kapsu Merkez Hapishanesi'yle inşası süren İshak Paşa ve Üsküdar Tevkifhaneleri için 10 milyon kuruşluk havalename tanzim edilmiştir. Bkz. BOA. DH.MB.HPS. 118/41 (30 Zilkâde 1335/17 Eylül 1917)

49 BOA. DH.MB.HPS.M 35/118 (20 Safer 1337/25 Kasım 1918)

50 BOA. DH.MB.HPS.M 35/88 (4 Safer 1337 /9 Kasım 1918)

51 BOA. DH.MB.HPS 155/96 (30 Zilhicce 1333/8 Kasım 1915)

52 BOA. DH.MB.HPS 123/2 (4 Muharrem 1337/ 10 Ekim 1918); 115/123 (4 Muharrem 1337/10 Ekim 1918)

53 BOA. DH.MB.HPS 40/61 (7 Zilkâde 1339/13 Temmuz 1921)

İnşaat sürecinde zaman zaman da işçiler ve ihtiyaçlarına ilişkin konular da belgelere yansımıştır. Örneğin Şam Hapishanesi'nden gönderilen mahkûmlar nedeniyle iyice kalabalıklaşan Konya Hapishanesi'nden rençberliğe muktedir 50 mahkûm Gebze Hapishanesi inşaatında çalıştırılmak üzere Gebze'ye gönderilmiştir.⁵⁴

Gebze Hapishanesi inşaatında çalışan işçilere günlük 1,5 ekmek verildiği ve bunların taşınması için günlük 5 lira ücretle araç temini masraflı olduğundan bu iş için müteahhit tarafından bir hayvan satın alınması uygun görülmüş ve durum Gebze Kaymaklığı tarafından merkeze bildirilmiştir.⁵⁵

Gebze Hapishanesi inşaatında kullanılmak üzere talep edilen 20 koşumluk hayvanın önce 8 tanesi gönderilmiş kalan 12 hayvan ve 6 arabanın arkadan gönderileceği ve bunları teslim almak üzere bir memurun harbiye dairesi 8.nakliye kıtaatı şubesine davet edildiği görülmüştür.⁵⁶

Evkaf Nezareti hizmetinde iken ayrılan Osman Mümtaz ile Niko Efendilerin Gebze ve Tekfurdağı'nda yapılan hapishane inşaatında istihdamları için askerliklerinin tecili istenmiş ancak bu kötü örnek teşkil edeceği gerekçesiyle uygun görülmezince asker olarak bu inşaatlarda istihdam edilmeleri talep edilmiştir.⁵⁷

Öte yandan bir İngiliz ve bir Fransız yüzbaşı ile bir İtalyan teğmenden oluşan müttefik devletler heyetinin kendi tebaalarından mahkûm veya tutuklu olup olmadığı ve gayrimüslimlere ne şekilde muamele edildiğiyle ilgili olarak yaptıkları teftişte Gebze hapishanesine uğradıkları ve diğerleri gibi burayı da harap ve hıfzıssıhha kurallarına uygun olmayan bir şekilde tasvir ettikleri görülmüştür.⁵⁸

Gebze Hapishanesi Görevlileri ve Yaşanan Problemler

Hapishane görevlileri ile ilgili olarak 19. yüzyıla ait belgelere yansıyan konular içerisinde özellikle tahsisat yokluğu ve maaşların ödenmesinde karşılaşılan güçlükler ilk sırada yer almaktadır.⁵⁹ Örneğin Şehremaneti'nden gönderilen bir tezkirede Gebze Hapishanesi'nde bir gardiyan istihdamına ihtiyaç olduğu ancak kendisine tahsis olunacak maaşın bütçede karşılığı olmadığından bunun mümkün olmayacağı ifade edilmiştir.⁶⁰ Bu problemin kalıcı olarak çözülmediği 5 yıl sonrasına ait bir belgeden anlaşılmakta, talep edilen gardiyan için kaç lira maaş alacağını belirlenerek önce bütçeden karşılık gösterilmesi istenmektedir.⁶¹

7 Eylül 1899'da ise hapishanelerde bir gardiyan bulundurulması zorunlu olduğu halde Gebze Hapishanesi'nde olmadığı ve bu hizmetin jandarma tarafından yürütüldüğü; ancak onların okuma yazma bilmemelerinden dolayı idari işlerin de aksadığı gerekçesiyle bir an önce bir gardiyan gönderilmesi gereği Adliye Nazırı tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.

54 BOA. DH.MB.HPS.M 34/75 (8 Zilkâde 1336/15 Ağustos 1918) ; DH.MB.HPS. 97/25 (20 Zilhicce 1336/26 Eylül 1918) Ancak bazı firarlar gerçekleşince bu uygulamanın sakıncalı olduğu anlaşılmıştır. Bkz. BOA. DH.EUM.6.Şb. 44/23 (21 Zilhicce 1336/27 Eylül 1918)

55 BOA. DH.MB.HPS.M 35/73 (3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918)

56 BOA. DH.MB.HPS.M 34/4 (6 Haziran 1336/15 Haziran 1918)

57 BOA. DH.MB.HPS 80/15 (1 Muharrem 1337/7 Ekim 1918)

58 BOA. DH.MB.HPS 165/13 (20 Cemaziyelevvel 1338/10 Şubat 1920)

59 Hapishane personeli ile ilgili olarak çıkarılan ilk talimatname 6 Nisan 1876 tarihli Hapishane Gardiyanları Talimatnamesi'dir ve 1880 nizamnamesi yayınlanmasına kadar yürürlükte kalmıştır. Burada hapishanelerin işçilerinden gardiyanların sorumlu olduğu ifade edilirken elbise ve tayinat verilmesi konusu açıkça belirtilmemiştir. Öte yandan maaşlarının düşük olması ve hapishanelerin kötü şartları nedeniyle devlet gardiyan istihdamında zorlanmaktadır. Bu nedenle 1880 nizamnamesine aykırı olarak okuma-yazma bilmeyen, ehil olmayan kişilerde zaman zaman çalıştırılmıştır. Bkz. Kurtuluş Demirkol, II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, s.70, 72.

60 BOA. DH.MKT 169/43 (15 Recep 1311/22 Ocak 1894)

61 BOA. DH.MKT 2158/68 (27 Şaban 1316/10 Ocak 1899)

Şehremaneti'ne yazılan 23 Eylül 1899 tarihli bir tezkirede de aynı durum zikredilerek ayrıca Gebze'de kadınlara mahsus bir hapisane olmadığı da hatırlatılarak yeni bir tevkifhane inşası ile bir gardiyan görevlendirilmesi üzerinde durulmuştur.⁶² 25 Mart 1900 tarihli bir başka belgede Gebze Hapishanesi'nde ihtiyaç duyulan bir gardiyan için öngörülen 200 kuruş maaş bütçede karşılığı olmadığı için tahsis edilememiştir.⁶³

Yaklaşık 20 yıl sonrasına ait belgelerde artık gardiyan ve görevli probleminin aşıldığı hatta fazlalığının gündeme geldiği görülmektedir. Örneğin Ağustos 1919'da Gebze Hapishanesi'nin müdür, memur, kâtip ve gardiyanlarının durumları incelenmiş ve işe yaramayanların değiştirilmesi ve yerlerine tayin edileceklerin teşkil edilecek bir heyet tarafından imtihana tabi tutulması kararlaştırılmıştır.⁶⁴ Yıl sonuna gelindiğinde Gebze Kaymakamlığı'ndan Gebze Mal Müdürlüğü'ne gönderilen bir belgede yeni hapisane için tahsis edilen kadroda aylık 1.400 kuruş alan bir müdür, 1.200 kuruş alan bir kâtip, 600'er kuruş alan iki erkek gardiyan ve 400'er kuruş alan iki kadın gardiyan ile 500 kuruş alan bir hademenin olduğu anlaşılmaktadır. Vali vekili imzasıyla gönderilen yazıda mümkün olur ise bu kişilerin gönderilmeden bekletilmesi mevcut bir müdür, bir kâtip ve iki gardiyanın şimdilik yeterli olduğu bildirilmiştir.⁶⁵ Daha önce verilen yoklama cetvellerinde bu tarihte hapisanede sadece üç mahkûm ve dört tutuklu bulunduğundan düşünülen görevli sayısı oldukça fazladır.

Bu yıllarda hapisane çok kalabalık olmadığı için görevli fazlalığı zaman zaman belgelere yansımaya devam etmiştir. Öyle ki 5 ayda hapisaneye 5 tutuklu geldiği, bunlardan üçünün firarına engel olunamadığı ve son bir ayda sadece bir mevkuf olduğu ve nahiyede de müdür bulunduğundan hapisane için sadece iki gardiyanın yeterli olduğu kaymakamlık tarafından bildirilmiş ancak daha önce Ahmed Şevki Bey hapisane müdüriyetine tayin edildiğinden yapılacak bir şey olmadığı da ifade edilmiştir. Mevcut bir mevkuf için bir müdür, iki gardiyan ve bir kâtip olmak üzere dört memurun maaş aldığına ve bunun da hazineye büyük bir yük olduğuna dikkat çekilmiştir.⁶⁶

Belgelere yansıyan bir başka konu da görevlilerin tayin ve yer değiştirmeleridir. Örneğin Gebze Hapishane Müdürü Seyfi Bey'in istifası üzerine yerine Bursa hapisane memurluğunda bulunmuş olan Mümtaz Efendi'nin tayini uygun görülmüştür.⁶⁷ Öte yandan Gebze Hapishanesi gardiyanı İzzet Efendi 60 yaşını geçtiğinden emekli edilerek yerine Dersaadet postabaşılığından Mustafa Efendi gönderilmiştir.⁶⁸

5 Aralık 1921'de Gebze Hapishane kâtipliğine, Üsküdar maliye kâtiplerinden Halil Cevad Bey tayin edilmiş ve mevcut kanunun 10. maddesi uyarınca gerekli harcırahın verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁹

Bazen de iki sene Gebze maliye müfredat kâtipliği yapan Osman Nuri'nin, Gebze hapisane katipliğine tayini için İstanbul hapisaneler müdüriyetine başvuruda bulunması⁷⁰ gibi kendisi göreve talip olanlara da rastlanmaktadır.

Öte yandan Gebze kaymakam vekili jandarma kumandanı Yüzbaşı Süheyl Bey tarafından görevden alınan hapisane kâtibi Şevket Efendi yanlışlık düzeltilerek görevine iade edilmiştir.⁷¹

62 BOA. DH.TMIK.S 27/15 (17 Cemaziyevvel 1317/23 Eylül 1899)

63 BOA. DH.TMIK.S 29/47 (23 Zilkâde 1317/25 Mart 1900)

64 BOA. DH.MB.HPS 163/68 (15 Zilkâde 1337/12 Ağustos 1919)

65 BOA. DH.MB.HPS.M 95/33 (16 Kanun-u evvel 1335/16 Aralık 1919)

66 BOA. DH.MB.HPS.M 45/19 (25 Cemaziyelahir 1339/4 Şubat 1921)

67 BOA. DH.MB.HPS 130/73 (18 Şevval 1338/ 5 Temmuz 1920)

68 BOA. DH.MB.HPS.M 41/36 (29 Cemaziyevvel 1338/19 Şubat 1920)

69 BOA. DH.MB.HPS 95/49 (5 Rebiülahir 1340/5 Aralık 1921); DH.TMIK.S 118/41

70 BOA. DH.MB.HPS.M 47/34 (28 Rebiülahir 1340/29 Aralık 1921)

71 BOA. DH.MB.HPS.M 44/82 (24 Rebiülahir 1339/5 Ocak 1921)

Hapishane görevlileri ile ilgili konulardan birisi de zaman zaman gündeme gelen suistimal meselesidir. Örneğin Gebze kaymakamının hapishanede bulunan mahkûmları kendi bahçesini sulatmak için kullanması ile ilgili olarak en son Kopuk Ahmed isimli mahkûma bu işin yaptırıldığı ve daha sonra jandarmanın bu kişiyi darp ettiği görülmüştür. Bu meselede mahkûmların şahsî işlerde çalıştırılmasının kanuna aykırı olmasının yanı sıra gardiyan yokluğundan jandarmanın onun işini üstlenmesi ve gelişigüzel hareketleriyle, uygunsuzluklar da sözkonusudur. Bu nedenle hapishanenin düzen ve asayışı için bir an önce bir gardiyan görevlendirilmesinin zorunluluğu üzerinde bir kez daha durulmuştur.⁷²

Bir başka belgede Gebze kazası zaptiye memuru Hüseyin Efendi'nin silah kaçaklığı suçundan dört ay hüküm giyen mahkûm Darıcalı Kazım'ı tahliye etmek, mahkûm Salim Ağa'yı harice çıkartmak ve Ohri tarafından çalınan bir atın zahire ihracı sebebiyle Araboğlu İbrahim ve çömlekçi oğlu Hristo'yu kendiliğinden bir hafta tutuklamak gibi işlere giriştiği görülmüştür. Adliye Nazırı tarafından Dahiliye Nezaretine bildirilen olay üzerine kaza kaymakamı ve tutuklular hakkında inceleme yapılması ve hapishanenin ıslahı istenmiştir.⁷³ Bu olay ciddi bir asayişsizlik problemi olarak hapishanelerin bir zaptiye memurunun elinde oyuncak olabileceğini göstermesi açısından dikkate değer bir örnektir.

Görevlilerin suistimalleri çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin hapishanenin ihtiyaçlarının satın alınmasında müdür Şevket Efendi'nin yolsuzluklarına dair gelen ihbar üzerine bir soruşturma başlatılmıştır.⁷⁴

Mülkiye müfettişi Halil Rifat Bey tarafından Gebze Hapishanesi'nde yapılan soruşturmada da bir usulsüzlük ortaya çıkmıştır. Buna göre Gebze hapishanesi kâtabi Cevad Efendi, kaza tahrirat kâtipliğine vekâlet ettiği sırada Gebze eski polis komiseri Hüseyin Hüsnü hakkında kaymakam vekili ve mal müdürü Ömer Lütfü Efendi tarafından yazılan önemli ve gizli evrakları Hüseyin Hüsnü Bey'e göstermiştir. Daha sonra bu evraklar İngiliz işgal kuvvetleri askerlerine dahi ulaşmıştır. Cevad Efendi'nin vazifesi dışındaki olaylara müdahalesi ve gizliliği ihlal eden bu davranışı nedeniyle şiddetli bir şekilde ihtar edilmesi ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Bu arada hırsızlık suçundan dolayı Gebze Hapishanesi'nde tutuklu bulunan Şile Yeniköylü Hristo isimli şahsın iki zabıt kumandasındaki bir İngiliz müfrezesi tarafından zorla alınması Gebze Kaymakamı İbrahim Edhem tarafından İstanbul'a bildirilmiş ve onlarda İngiliz fevkalade komiserliğinden bilgi istemişlerdir. Konuya Hariciye Nezaretine de dâhil olmuş ve onlardan Dahiliye Nezaretine yazılan bir tahriratta Hristo'nun İngilizlere kılavuzluk yaptığı anlaşılmış ve tutuklanmasının sebebinin şefinin hanesinden bir battaniye çalması olduğu anlaşılmıştır. 25 Nisan'da Tavşanlı'ya kadar gidecek bir İngiliz süvari devriyesi kılavuz olarak Hristo'ya ihtiyaçları olduğundan Gebze polis komiseri Hüseyin Hüsnü Bey'e müracaat etmişler, o da o güne kadar yattığı süreyi göz önüne alarak tahliye edilebileceğine karar vermiştir. Bunun üzerine böyle bir yola başvurdukları ama ellerinde yazılı bir belge olmadığından zorla alınması gibi bir duruma düştüklerinden bahsedilmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere hapishane görevlileri ile ilgili olarak tayin, azil ve yer değiştirmeler dışında zaman zaman suistimal veya kanunsuz işler de gündeme gelmiş bunlara karşılık gerekli soruşturma ve kovuşturmalar yapılmıştır.

72 BOA. DH.TMIK.S 31/83 (20 Cemaziyelahir 1318/15 Ekim 1900)

73 BOA. DH.TMIK.S 36/26 (21 Teşrin-i sani 1317/4 Aralık 1901)

74 BOA.DH.MB.HPS 139/30 (25 Muharrem 1341/17 Eylül 1922)

75 BOA. DH.MB.HPS 95/46 (18 Rebiülevvel 1340/ 19 Kasım 1921)

76 BOA. DH.MB.HPS 133/38 (6 Zilkâde 1339/12 Temmuz 1921)

Sonuç

Gebze Hapishanesi'ne ait yoklama cetvelleri ve Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti'nin yazışmaları yol gösterici olmakla birlikte, ayrıntılı bilgiler içeren vukuat ve izahat varakalarının iki taneyle sınırlı olması ve hapishaneye ait görsel malzemenin olmaması bir eksikliklerdir.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Gebze Hapishanesi, orta ölçekli bir kaza hapishanesi olarak çok kalabalık olmayan ve çok sorun çıkarmayan bir mekândı. Hapishanenin en kalabalık olduğu dönemde (Kasım 1914-Mart 1915) dahi 31 erkek 2 kadın mahkûm ile 10 erkek tutuklu olmak üzere toplam 43 kişi bulunmaktaydı.

Sultan Orhan Mahallesi'nde hükümet konağı bitişiğindeki erkek hapishanesi dışında ihtiyaç doğrultusunda kadınlar için kiralanmış bir hane de hapishane olarak kullanılmaktaydı. 1918 yılında İstasyon Mahallesi'nde tevkifhaneyi de içeren yeni bir hapishane inşasına başlanmıştı.

Adli açıdan Üsküdar Mutasarrıflığı'na bağlı olan Gebze'de sözkonusu dönemde suç oranı düşük olup, cinayet dışında hırsızlık, yaralama, eşkıyalık ve kaçakçılık en sık rastlanan diğer suçlardı. Kadın mahkûm ve tutuklu sayısı da erkeklere göre çok düşüktü. Gayrimüslim mahkûm veya tutuklu sayısı ile ilgili olarak ancak isimlerin geçtiği firar olaylarıyla ilgili belgelerde 5 kişiye tesadüf edilmiştir.

Zaman zaman yaşanan firarların başlıca sebebi ise hapishanenin harap vaziyette olması idi. Maddî sıkıntılar nedeniyle bu durum tam olarak çözüme kavuşturulamadığı gibi özellikle tavan veya duvar delerek gerçekleşen her firardan sonra yeni tamiratlar gerekmiştir.

Ülkedeki pek çok hapishanede ciddi sıkıntılara yol açan salgın hastalıklara ilişkin bir bilginin Gebze Hapishanesi'nde görülmemesi sevindirici bir gelişme olup, bunda hapishanenin çok kalabalık olmaması en önemli etkendi. Ayrıca sözkonusu dönemde ciddi bir isyan girişimi de yaşanmamıştı.

Diğer hapishaneler için geçerli olan maddî imkânsızlıklar Gebze Hapishanesi için de geçerliydi. Öyle ki zaman zaman ihtiyaçlar, maaş talepleri veya tamirat ve inşaat masrafları bu gerekçe ile geri çevrilmekte veya düşürülmekteydi. Aynı bir kadın hapishanesinin inşaa edilmemesinin bir nedeni bu maddî zorluklar iken, diğer bir neden de kadınlar arasında suç oranının düşük olması ve Gebze gibi küçük bir yerde buna çok ihtiyaç duyulmamasıydı.

Günümüzde İzmit'e bağlı büyük bir ilçe olan ve il olma mücadelesi veren Gebze de sadece Arapçeşme Mahallesi'nde kadınlara ait bir cezaevi bulunmakta, erkek mahkûmlar ise İzmit ve Kandıra'ya gönderilmektedir.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- DH.MB.HPS. 13/12, 16/8, 17/25, 40/61, 54/4, 80/15, 95/33, 95/46, 95/49, 97/25, 102/34, 115/23, 118/41, 123/2, 130/73, 133/38, 155/96, 163/68, 165/13, 165/69, 166/39,
- DH.MB.HPS.M. 16/79, 16/82, 20/67, 25/65, 26/24, 27/15, 29/50, 33/24, 33/29, 34/4, 34/75, 35/47, 35/73, 35/88, 35/118, 40/107, 41/28, 41/36, 44/82, 45/19, 47/34, 67/5, 80/15,
- DH.MKT. 81/73, 169/43, 709/52, 811/73, 2147/99, 2158/68
- DH.TMIK.S 27/15, 29/47, 31/83, 36/26, 118/41
- DH.EUM.AYŞ. 11/32, 14/29
- DH.EUM. 6.Şb. 44/23

II.Basılı Kaynaklar

- BAŞ, Yaşar, "XVIII.-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi", *Turkish Studies*, C.8/5, Bahar 2013, s.101-126.
- ÇELİK, Gülfettin, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C.1 (16-19.Yüzyıl), Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, Gebze 2003.
- DEMİRKOL, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.
- İBİŞ, Ekrem, *1304 Numaralı Gebze Şer'iye Sicili (1289-1290 H./1873-1874 M.) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- ŞEN, Ömer, *Osmanlıda Mahkum Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012.

KOCAELİ'DE İŞGAL VE MEZALİM

Süleyman BEYOĞLU*

İstanbul ve Boğazları kontrol altında tutmak isteyen İtilaf Devletleri için Kocaeli Yarımadası Anadolu ile irtibatı sağlayan haberleşme ve ulaşım hatlarının bulunduğu stratejik bir coğrafyadır. İki denize kıyısı olan Kocaeli her anlamda Payitahtın anahtarı konumundaydı. İtilaf Devletleri kendi güvenlikleri için burayı elde tutmak istiyorlardı. Nitekim İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından fiilen işgalinden bir gün sonra 14 Kasım 1918 tarihinde 17 gemiden oluşan bir filo Derince ve İzmit önlerinde demirledi. İzmitliler, sahile birikerek düşman donanmasını seyrettiler. Sandalla limana gelen iki albay önce liman reisini sonra Mutasarrıf İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey'i ziyaret etti. Yüzbaşı rütbesinde bir subay postaneye yerleşti ve telgraf haberleşmesini denetim altına aldı. Denizde mayın taraması yapıldı. Düşman filosunda Amiral Kakulidis (Gargolidis) kumandasında Averos ve Lemnos zırhlılarıyla, dört Yunan torpidosunda bulunuyordu. 19 Kasım'da Fransız Justis gemisinden elli kadar asker rıhtıma çıktı. Katolik bir rahip eşliğinde eskiden Fransızlara ait olan çarşıdaki binaya Fransız bayrağı çekerek el koydular. İzmit-Adapazarı arasındaki demiryolu istasyonlarına İngiliz müfrezeleri yerleştirildi¹. Bu arada Bahriye Nezareti ile İtilaf Devletleri heyeti arasında savaş ve nakliye gemilerinin Haliç ve İzmit tersanelerinde onarımına ait bir sözleşme yapıldı.

30 Mart 1919'da bir İngiliz Amirali Kasr-ı Hümayunu'nu ziyaret etti. Bekçisi bulunmadığından kasrın bahçesinde incelemelerde bulundu. İzmit Mutasarrıfı Mahmut Mahir Bey, durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi². İtilaf Devletleri temsilcileri idari işlere müdahaleden geri durmuyorlardı. Bu müdahaleler genellikle haksız da olsa doğal müttefik olarak gördükleri gayrimüslimler lehine oluyordu. Mesela İngiltere'nin İzmit temsilcisi Yüzbaşı Sileyt, hükümet işlerine gelişi güzel karışıyordu. Yüzbaşı, tercüman olarak görevlendirdiği bir Ermeni asker vasıtasıyla Belediye Reisi Abidin Bey'i Rum Metropolitliği'ne çağırırdı. Ergili Petro Boğa adlı Rum'un karısı belediyeye ait iki katırın, kendisine ait olduğunu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. e-mail: sbeyoglu@marmara.edu.tr

1 Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul 2009, s.15-17; Diğer bir eserde İtilaf Devletlerinin 15 Kasım 1918'de 48 parça bir filo ile İzmit Körfezine geldiği belirtilmektedir (Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara 2006, s.19); Kocaeli ve kazaları 1914 nüfus sayımına göre 226.859 Müslüman, 40.048 Rum, 55.407 Ermeni, 428 Yahudi, 8 Bulgar, 10 Latin olmak üzere toplam 325.153 kişi idi.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi(DH. EUM. AYS), Nr. 65/18.

iddia ediyordu. Oysa katırların ona ait olmadığı mahkeme kararı ile tespit edilmişti. Keza eski kiracısı Ermeni Protestan Milleti'nden Bünyamin'in başvurusu üzerine belediye reisini bir kere daha ikametgâhına çağırarak belediye otelinin üç aylık kira borcunun ödenmediğini ileri sürerek Bünyamin'e teslim talimatlarına uyulmaması halinde belediye reisini genel karargâha sevk etmekle tehdit etti. Yüzbaşı Sileyt, mahkemelerin bakması gereken, İslam veya Hristiyanlar arasındaki sorunların idareten çözülmesi için sürekli hükümet işlerine karışıyordu. İzmit Mutasarrıf Vekili ve Tahrirat Müdürü Ali Galip Bey, durumu Dâhiliye Nezareti'ne 5 Mayıs 1919'da bildirdi. Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, 12 Mayıs 1919'da müdahalelerin önlenmesi için İtilaf Devletleri nezdinde girişimde bulunmak üzere Hariciye Nazırı Ferit Paşa'ya bir tezkire yazdı³.

10 Ağustos 1919'da bazı Rumların İstanbul'dan Yalova sahillerine silah ve cephane getirdikleri İzmit jandarma Alay Kumandanlığınca tespit edildi. Alınan istihbarata göre; silahlar Zeytinburnu Fabrikası'ndan bir depo memuru ile bir yüzbaşı tarafından Rumlara satılıyordu⁴. Bölgede bulunan Amerikalılar ve İngilizler Rum ve Ermenileri destekliyorlardı. Bu durum bölgedeki asayişin bozulmasının en önemli sebeplerinden biriydi. İzmit ve çevresinde birçok çete faaliyeteydi. Nitekim Bahçecik Amerikan okulundan mezun Yuvacıklı Vahan, Antranik (Donik), Karamürselli Artinile Bahçecik, Kandıra, Gebze, Akmeşe'de faaliyet gösteren Ermeni çeteleri vardı⁵. Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptığı saldırılar, karşılıklı çatışmaları körüklüyordu. Örneğin Bahçecik'e yiyecek götürülen Alioğlu Mehmet ile Numan Kâhya başı kesilerek, yine Serindereli Hasanoğlu Eyüp ve Süleymanoğlu Nuri işkence ile öldürüldü. Bu arada hiçbir düşmanı olmayan dört Ermeni muhtemelen Döngel köyünden Rasim ve Kasım adlı iki şahıs tarafından intikam almak amacıyla Başiskele- Yuvacık arasında katledildi. Armaşlı Ohannesoğlu Manna ve Aşur ile Ardaşoğlu Karink Aşarlar köyünü bastılar. 22 Eylül 1919'da aynı köyde yaşayan İlyakoğlu Simon ile Ermeni Mardiros öldürüldü⁶.

İngilizler, İstanbul'un işgalini müteakip 26 Nisan 1920'de İzmit'i resmen işgal ettiler⁷. Kuva-yı Milliye'ye yardım ettikleri gerekçesiyle İzmit'in ileri gelenlerinden birçok kişiyi tutukladılar. Aynı sebeple Tabakhane Mahallesi halkını çoluk çocuk tel örgüler içine hapsedip daha sonra İzmit dışına sürdüler. Hatta Eşek Meydanı denilen yerde köylerine dönmekte olan insanları öldürdüler. İzmitlilerin gözünü korkutmak için ölüm cezası verdikleri kişileri tersane bahçesinde halkın gözü önünde kurşuna dizdiler⁸.

İngilizler, İzmit'teki Kuva-yı Milliye direnişini kırmak için 14 Haziran 1920'de İzmit'i bombardıman etti. Bu saldırıya cebel toplarıyla karşılık verildi. İzmit merkezine yarım saat mesafede şiddetli çatışmalar oldu. Ertesi gün bölgeye Haydarpaşa'dan çoğunluğu Hintli askerlerden oluşan birlikler sevk edildi⁹. Osmanlı ordusuna elbiselik kumaş üreten İzmit Çuha Fabrikası'nı 18 Haziran 1920'de İngiliz gemileri bombalayarak tahrip etti¹⁰. İzmit Çuha Fabrikası'ndan başka Anadolu'da orduya elbiselik kumaş üretecek kapasitede bir fabrika yoktu. İngiliz ablukası nedeniyle dışarıdan kumaş alınması da zordu. Oysa savaşın bitmesi nedeniyle askerlerini terhis eden İngilizlerin elinde çok miktarda kumaş ve elbise vardı. İngilizlerin fabrikayı tahrip etmelerindeki sebep Türk ordusunun lojistik ve ekonomik açıdan zor duruma düşürülmesi olduğu kadar, ellerindeki ihtiyaç fazlası kumaşı BMM

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi(DH.EUM.AYŞ.), Nr.8/63.

4 Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, Ankara 2006, s.48.

5 Y. Çam, a.g.e, s.34; Nurdan İpek, *Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler*, İstanbul 2006, s.95-96.

6 A.g.e, s. 97-99.

7 Recep Çelik, *Milli Mücadele'de Din Adamları*, I, İstanbul 1999, s. 355.

8 S. Özel, a.g.e, 129.

9 Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Ankara 2007, s. 204.

10 BOA, BEO, Nr. 4651/ 348799; Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, İzmit 1993, s. 74-75; Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası,1844-1920*, Kocaeli 2007, s. 87, 90.

hükümetine satmak istemesidir. Nitekim Milli Müdafaa Vekâleti, İngiliz kumaşını yüksek fiyatlarla almak zorunda kaldı¹¹.

Kocaeli, Milli Mücadele'nin başından beri Anadolu'ya yalnız karadan değil, İzmit, Karamürsel, Kandıra, Kefken, Karasu ve Akçakoca limanları ile denizden insan, silah, cephane ve malzeme sevkiyatının önemli merkezlerindendi. Ayrıca BMM hükümeti istihbarat yapmak ve geçiş bölgelerinde kontrolü sağlamak için kurduğu askerî polis teşkilatının biri de İzmit'teydi¹².

İtilaf Devletleri, San Remo kararlarını yani Sevr Antlaşması'nı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek ve milli kuvvetleri etkisiz hale getirmek amacıyla 22 Haziran 1920'de Yunan kuvvetlerinin Milne Hattı'nı aşarak üç koldan Anadolu içlerine ilerlemesine izin verdiler. İngilizler 15 Temmuz 1920'de 300 kişilik bir kuvvetle Ketenciler ve Derbent istikametinde ilerlediler. Ancak milli kuvvetlerden gördükleri direniş üzerine saldırılarını Çepni (Suadiye) Köyü'ne yönelttiler. 18 Temmuz sabahı köye girdiler. Halk evlerine kapanmıştı. İngilizler ellerindeki listeye göre Hacıoğlu Mehmet ve oğlu Tefik (iki gün sonra serbest bırakıldılar), Topçuoğlu Celal, Arnavut İbrahim, İzmitli Hafız İbrahim Efendi, Metooğlu Esat Efendileri tutukladılar. Ahaliden yüklü miktarda para, kıymetli eşya, silah ve cephane toplayarak köyü terk ettiler¹³.

11 Temmuz 1920'de dört yüz kişilik bir Yunan taburu Karamürsel'e geldi. Burada kaldıkları bir buçuk gün boyunca dört kişiyi öldürdüler. Yağma ve çapulculuk yaparak, 29 kişiyi tutuklayarak götürdü. 18 Temmuz'da tekrar bir Yunan taburu Karamürsel'e geldi. Aynı günlerde bir Yunan subayı müttefik olarak gördükleri Arslanbey, Yuvacık ve Bahçecik Ermenilerinden 300 gönüllü topladı. Yunan birlikleri Akmeşe, Hereke, Gebze, Şile yönünde bazı mevkileri ele geçirdiler¹⁴.

Bölgede bulunan Rum çeteleri ise 10-11 Temmuz'da Budakdere'de Müslüman kömürcü kafilesinin önünü keserek onları bilinmeyen bir yere götürdü. İzmit'te milli kuvvetlere mensup bir kişiyi kurşuna dizdi. 21 Temmuz'da Çuha Fabrikası civarında Tolloroğlu Kirkor ve Divan-ı Muhasebat Mümeyyizan'ından Hakkı Beylere ait değirmen Yunanlılar tarafından kullanılamayacak derecede tahrip edildi 24 Ağustos'ta Karsak Boğazı'nda yol kesen Ermeni çeteleri de yirmi Müslüman'ı katletti¹⁵. Hatta 27-28 Ağustos'ta Nuhveren yakınlarında çevrede terör estiren Rum ve Ermeni çeteleri milli kuvvetlerle dört saat süreyle çatıştı.

25 Ağustos'ta Osmanlı Harbiye Nezareti Kocaeli bölgesinin İtilaf Devletlerince harp sahası ilan edildiğini, Osmanlı birliklerinin buradan çekildiklerini duyurdu. 26 Eylül'den sonra İngilizler İzmit ve çevresini tamamen boşaltarak, bölgenin askeri sorumluluğunu Yunanlılara bıraktılar. Yunan birlikler şöyle konuşlandırıldı. İki tabur Çuhahane'de, bir tabur Bahçecik'te olmak üzere 16. Piyade Alayı ve bir dağ topçu grubu, Akmeşe bölgesi; iki tabur Akmeşe'de, bir tabur Kandıra'da bir tabur olmak üzere 9. Girit Alayı ve bir dağ topçu grubu, İzmit bölgesi; iki tabur İzmit'te, bir tabur Gebze'de olmak üzere 17. Piyade alayı ve bir dağ topçu grubu yerleştirildi¹⁶.

Karamürsel, bölgedeki en zengin kasabalardan biriydi. Yunan kuvvetleri, 23 Ekim'de Karamürsel'i işgal etti. Halkın elinde bulunan yiyecek, şahsi ve ticari eşya, elbise, para ve hayvanlara el konulup kayıklarla Yalova'ya sevk edildi. Kasaba halkından 1283 kişi de Derince'ye sürgün edildi. Yalova kazasının işgali sırasında bütün Osmanlı memurları

11 S. Özel, *a.g.e.*, s. 33.

12 A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 72, 81.

13 Y. Çam, *a.g.e.*, s. 90-91.

14 A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 122, 137.

15 BOA, DH, EUM. AYŞ, Nr. 76/20

16 A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 137-138.

tutuklandı. Halkın kasaba ve köyler arasında gidip gelişi yasaklandı. Müslümanların elinde bulunan ekmek bıçaklarının uçları dahi kırılarak bütün savunma araçlarından mahrum edildi. Alınan silah, alet ve edevat gayrimüslimlere dağıtıldı. Dimitri kumandasındaki Yunan askerleri sahipleri sürülen Müslümanların evlerine yerleştirildi. Bu askerler üç kız ile evli bir kadına tecavüz ettiler¹⁷. Karamürsel'e bağlı 45 köyden 15'i tamamen yakıldı. Karamürsel'in işgali sırasında Yalova'nın yerli Rumlarından çok sayıda kişi işgal kuvvetlerine katıldı. Rum ve Ermenilerden yaklaşık 800 kişilik bir kuvvet oluşturuldu. Büyük binalar askerlere tahsis edildi. Merkezdeki ortaokul binası hastane yapıldı¹⁸. Yunanlıların, Karamürsel'de uyguladıkları kötü muameleyi ve evlerin yağmalanmasını yaşayanlardan biri Çatalca'da Ahz-ı Asker Şubesi Reisliği yapan Binbaşı Mehmet Ali Efendi'nin ailesidir. İşgalle birlikte İzmit körfezinde işleyen Yunan vapurları kasabada yağma suretiyle elde edilen malları kontrolleri altındaki başka yerlere nakletti. On iki gün süreyle Karamürsel'le haberleşme ve ulaşım kesildi. Osmanlı Hükümeti'nin aracılığı ve protestosu üzerine haberleşme başladı. Binbaşı ailesinin durumu hakkında bilgi alabildi. Bu müddet içinde Karamürsel'deki Yunan işgal kıtası kumandanı kasaba halkını Derince'ye göç ettirdi. Binbaşının ailesi öksüz ve yetim olan dört yeğenin çeyiz takımlarını, annesi ve kendisine ait eşyaların listesini yaparak teslim etti. Aile diğer göçmenlerle birlikte Yunan vapurlarıyla Derince'ye sevk edildi. Yunan askerleri ve gemi mürettebatı vapurda silahla tehdit ederek göçmenleri kadınların mahrem yerlerine varıncaya kadar aradılar. Üzerlerindeki nakit ve mücevherler alındı. Karamürsel'in tahliyesinden sonra birçok aile gibi Mehmet Ali Efendi'nin ailesi de evlerine döndü. Ancak Yunanlılar kasabadaki bütün evleri soymuşlardı. Binbaşının verdiği eşya listesi ailenin ve Müslümanların uğradığı büyük zarara bir örnektir. Nitekim Yunanlıların Derince'ye sürgün ettikleri Müslümanlardan gasp ettikleri nakit ve mücevherat bedeli 1.350.500 kuruş kıymetinde idi (12 Aralık 1920)¹⁹.

Yunanlıların işgalinden sonra İzmit'te alışverişlerde drahmi kullanılmaya başladı. Yunanlılar, değeri düşük drahmilerin kabulü için esnafı zorluyorlardı²⁰. Hatta halk temettü ve emlak vergilerini dahi Yunan parası ile ödemek istiyordu. Yunan işgalinin olduğu birçok yerdeki gibi İzmit Muhasebeciliği mükelleflerden drahmi alıp almamak konusunu Maliye Nezareti'ne sordu. Ayrıca işgal altında tutulan Osmanlı şehirlerinde drahminin resmî dairelerde kullanılmasının mecburi tutulması ihtimali de bulunuyordu. İzmit Muhasebeciliği, drahminin tedavülü ile ilgili müdahalelerin önlenmesi 11 ve 20 Eylül ve 28 Ekim 1920 tarihlerinde hükümetten istedi²¹.

Müslüman halkın çetelerden korunması için Şile ve Kandıra kaymakamlarının isteği üzerine 100 kişilik bir jandarma kuvveti bölgeye gönderildi. 1920 Ekim'inde İzmit ile Karasu yerlilerinden 1500 kadar Rum, içlerinde 300 kadar yerli hainle birlikte İzmit'ten gelerek, Karasu'yu bastılar. Yağma ve soygun yaparak belediye başkanının evini yaktılar, 20 kadar masum sivil öldürerek, halktan ayrıca 5000 lira para istediler. Bu günlerde İpsiz Recep Reis, Akçaşehir'de bulunuyordu. Halk arasında birden bire İpsiz Recep geliyor şayiasının yayılması, eşkıyalık yapan Rumların parayı almadan kaçmalarını sağladı²².

11 Ocak 1921'de Darıca Körfezi'nde Osmanlı bayrağı taşıyan Seyr ü Sefain'e ait Galata yatı Yunan askerleri tarafından saldırıya uğradı. Motora yüklenmiş birkaç bin kıyye

17 *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, II, Ankara 1996, s. 141;S.Özel, a.g.e, s.183-187.

18 S. Özel, a.g.e, s.142-143; diğer bir anlatım için Bkz. T. Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi*, I, Ankara 1994, s.105-106.

19 4 Aralık 1920 tarihli Yunanlıların gasp ettikleri eşya listesi ektedir. BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr. 54/67.

20 S. Özel, a.g.e, s.188.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babialı Evrak Odası(B.E.O),Nr. 349649.Nazır Raşit Bey'in, 9 Kasım 1920 tarihli Sadarete yazısı.

22 İshak Güven Güvelioğlu, *Kuva-yı Milliye'nin Rizeli Emicesi İpsiz Recep*, İstanbul 2010, s. 45-46.

balık yağmalandı. Aynı şekilde mısır, yulaf, nohut v.s. yiyecekler ile insanlar yakalanarak bilinmeyen yerlere götürüldü²³. 13 Ocak'ta 600 kişilik Şile Yunan işgal taburu Teğmen Yorgi'nin komutasında İzmit'e geldi²⁴.

İzmit'te bunlar olurken Londra Sulh Konferansı'na (21 Şubat-12 Mart 1921) Venizelos aracılığı ile bir muhtıra veren Rum Patrik vekili Doretheos ile Ermeni patrikhanesi delegeleri, Osmanlı ve Bulgar Trakya'sı, Edirne, İstanbul, Bursa, Aydın Vilayetleri, Biga ve İzmit Sancaklarının Yunanistan'a ilhakını istiyorlardı²⁵. Rum Patrik Vekili Nikola'nın (Nisan-Aralık 1921) casusluk yapmak üzere İstanbul'dan bazı Rum kadınları Müslüman kılığında İzmit'e gönderdiği anlaşıldı²⁶.

Karamürsel Eytam Müdürü Hüseyin Hilmi Bey, Yunanlıların kasabayı işgali sırasında bütün çarşıdaki dükkân ve mağazaların yağmalandığı, kendi evine girilerek 270.500 kuruş değerindeki kıymetli eşya ve paralarının gasp edildiğini bildirerek, zararının Yunanlılarca karşılanmasını 24 Mart 1921'de Hariciye Nezareti'nden talep etti²⁷. İzmit eşrafından Tüccar Mustafa Bey ve Eşrefzade Ahmet Efendi İstanbul'da 9 Nisan 1921'de şu ifadeyi vermişlerdir: İzmit Yunan Kumandanlığı ile mutasarrıftıktan duyurulan bir emirde eli silah tutan İslam ahalinin her gün sabah ve akşam polis noktalarına giderek görünmeleri istenmişti. Başka bir emirle bütün erkekler Muhafazahane denilen yerde toplanmış, bundan cesaret alan askerlerin ve sivil Rumların silah arama bahanesiyle girdikleri evlerde kadın, çocuk ve ihtiyarlara saldırılarda bulduklarını söylemişlerdi²⁸. Yine 27 Nisan 1921'de Karamürsel Ereğlisi ahalisinden bakkallık yapan Ahmetoğlu Abdullah ile arkadaşı Balıkçı Hüsnüoğlu Mustafa, kayıkla bakkal levazimatı almak üzere İstanbul'a gelirken Dil İskeleyi civarında Yunan torpidosundan atılan topla durduruldu. Dövülerek geminin kömürlüğüne hapsedilen Abdullah'ın 80 lirası ile gümüş saati, Mustafa'nın 50 lirası alındıktan sonra serbest bırakıldı. 30 Nisan'da Tavşancıl iskelesine sandal ile gelen Yunan bahriye askerleri tarlalarında çalışan Kabakoğlu Edhem, Karaoğlu Faik'in saatleriyle, çevrede yayılan koyun sürüsünden bir koyun alarak gemilerine döndüler²⁹. 7 Mayıs'ta Yarımca İmamı Hafız Emin Efendi ve yanındakiler Yunanlılar tarafından bilinmeyen bir yere sevk edildi³⁰.

Gayrimüslim çeteler Bağçeşme, Orhan ve Tabakhane mahalleleri ve civarındaki evlere girmiş, erkekleri Namazgâh denilen yere götürerek işkenceyle öldürmüşlerdi. Namazgâhta 25 kadar ceset bulunmuş, buna bazı yabancılarda tanık olmuşlardı. Bir Amerikalı Bağ mevkiinde öldürülen Müslümanların fotoğraflarını çekmişti. Emrindeki iki askeriyle tecavüzleri önlemeye çalışan Fransız Yüzbaşı Delor gördüklerine dayanamayarak ağlarken İngiliz temsilcisi alaylı bir tavırla seyretmeyi yeğlemiş, hatta Delor'un İstanbul'daki Fransız makamlarına telefon etmesini engellemişti³¹.

1921 Mart'ı sonlarında Teğmen Kaçaros komutasında otuz iki kişilik Yunan müfrezesi Kandıra'nın Karamadin Köyü'ne gelerek halkı camiye topladı. Köylülerden Abbasoğlu Halil öldürüldü. Teğmen Kaçaros, Paşamadinoğlu İsmail, kardeşi Kürtoğlu Hasan, Haliloğlu Mustafa, İsmailoğlu Mehmet, Paşamadinoğlu Şakir'in Ömer, Kara Kaçan eşi Fatma, Molla İsmail eşi Kezban, Hacı İsmail'in Molla Mehmet adlı köylülere saatlerce işkence yaptırdı. Keza Kadı Köyü'nde silah arama bahanesiyle halkı camiye toplayıp, evlerdeki para ve değerli eşyaya el koydu. Macaroğlu Emin, Kalafatçoğlu Hüseyin, Tomikoğlu Mustafa, İncebacakoğlu

23 BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr.53/27.

24 BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr.50/20.

25 Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, Ankara 2006, s. 214.

26 A.g.e, s. 218.

27 *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, II*, Ankara 1996, s. 183-185

28 A.g.e, s.187-188

29 BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr.53/66.

30 BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr.53/55.

31 S. Özel, a.g.e, s. 235.

Hüseyin ve Şakir, Yumukoğlu Mustafa adlı köy ileri gelenlerine işkence yaptı. Büyük Bıçaklı köylülerinin de değerli eşyaları gasp ettikten sonra Topçu oğlu Cafer, Ali oğlu Kemalettin, Kalaycıoğlu İsmail, Uzun Alioğlu Hasan, Himmetoğlu Mehmet, Kömürcü oğlu Süleyman, Koca Kavukoğlu Ahmet Kaptan, Alioğlu Molla İsmail, Uzun Ahmetoğlu Mustafa, Hoca Mustafa ve Develioğlu Veli adlı kişileri bacaklarından ağaca astırarak işkence etmişlerdi. Keza Kandıra'nın birçok köyü Teğmen Kaçaros ve adamlarının zulmüne uğramıştı. Küçük Aşağı, Büyük Aşağı ve Bucaklı köylerinde halkı kahvelere hapsettikten sonra Küçük Aşağı Köyü'nden Saras oğlu Hüseyin, Macar oğlu İbrahim, Hacı Garşoğlu Ali, Eşlameci oğlu İbrahim, Bucaklı Köyü'nden Böcüoğlu Hasan Çavuş, Ali Bayramoğlu Recep, Şamoğlu İsmail adlı köylülerin bazılarını ayaklarından astırarak tütsü ile boğdurmuş, diğerlerini de çuvalların içine koyarak işkence etmiştir. 5 Nisan 1921'de bir binbaşı komutasındaki yaklaşık 500 kişilik bir Yunan kuvveti Kandıra'nın Salmanlı nahiyesine bağlı 29 haneli Kaymas Köyü'ne gelerek 19 haneyi yakmış, Gediklioğlu Aşır'ı süngüleyerek öldürmüş, Hacı oğlu Ahmet'i göğsünden kurşunla yaralamıştı. 29 Nisan'da aynı köye tekrar gelen Yunanlılar Birinci Muhtar Halit Ağa'yı kurşunla İkinci Muhtar Ali Ağa'yı sopayla öldürmüşlerdi. Oğlunun gelinine tecavüz etmişler ve kendisini çıplak bir halde bırakmış, köyü yağmalamış, 200'den fazla koyun, 50 kadar sığırı götürmüşlerdi³².

Yunanlılar tarafından İzmit'ten bazı eşraf ve memurlarla birlikte tutuklanan Eczacı Şükrü bilinmeyen bir yere götürülmüştü. Eniştesi Şükrü Bey eczanesini Yusuf Ziya Bey'e emanet etmişti. Ancak İzmit'te oturan Dikran Manasyan, Yunan subaylarına müracaat ederek, Şükrü'den alacağı olduğunu ileri sürerek eczaneden bir miktar eşyaya el koydu. Oysa Manasyan alacak iddiasında bulunarak açtığı davayı da kaybetmişti. Yusuf Ziya Bey, eniştesine ait eşyaların Dikran Manasyan'dan geri alınması için 24 Nisan 1921 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bir dilekçe verdi³³.

26 Nisan 1921'de Kandıra'yı işgal ederek yağmalayan ve 29 Nisan'da terk eden 500 kişilik Yunan kuvveti büyük bir mezalim gerçekleştirmişti. Kandıra telgrafhanesini tahrip edip, hükümet konağını kirletip resmi evrakı yok etmişlerdi. Kantarcılar Köyü'nde Ç. Hüseyin'in ailesini çırılçıplak soyarak tecavüz etmişler, altın ve paralarını çıkarttırmak için işkence etmişlerdi. Kışla Köyü'nde Doğancıoğlu İbrahim'i köylünün gözü önünde ensesinden kama ile kesmişler, ardından süngüleyip öldürmüşlerdi. Kandıra'dan ayrılırken kasaba camiindeki üç halıyı almışlar, Adapazarlı Aliye adlı bir kadınla, Recep Ağa'nın gelinlik kızını, Çankırılı Mustafa'nın ailesini zorla Çubuklu'ya götürmüşlerdi. Karakiraz Köyü'nün kadınlarına tecavüz etmişler, üzerlerindeki değerli eşyaları alıp evlerini yağmalamışlardı. Yine Bayram Ali'nin kulaklarını kesip kasatura ile birçok yerinden yaralamışlardı. K. Köyü'nde de 10 yaşın üzerindeki kızlara ve genç kadınlara tecavüz edip, üzerlerindeki ve evlerindeki eşyayı tümüyle almışlardı³⁴.

İtilaf Devletlerinin kurduğu iki komisyon 12 Mayıs'ta mezalimleri araştırmak üzere yola çıktı. Yalova ve Gemlik'e giden komisyon General Frank başkanlığında, İzmit yarımadasına giden komisyon ise Albay Farmar başkanlığındaydı. Yine aynı tarihte Gemlik ve çevresine Yunan mezalimini araştırmak üzere İngiltere, Fransa, İtalya, İsviçre temsilcileri ve Osmanlı subaylarından oluşan Tahkik Heyeti Yunanlıların Rum ve Ermeni çetelerine Müslümanlardan topladıkları silahları dağıttığını, tecavüz, öldürme, işkence, yakma, angarya yükleme, gasp, göçe zorlama gibi birçok suçları işlendiğini tespit etti³⁵. Tahkik Heyetinin raporları iki millet

32 A.g.e. s.236

33 BOA, DH. EUM. AYŞ, Nr.76/45.

34 S. Özel, a.g.e. s.237; Mezalim raporu için bkz: Mümin Yıldıztaş, *İpsiz Recep "Emice"*, İstanbul 2009, s. 122-124.

35 A.g.e. s.211-215. Tahkik heyetinin çalışmaları ve raporu hakkında geniş bilgi için bkz. Nebahat O. Arslan, "Yalova, Gemlik, Orhangazi ve İzmit (Samanlıdağ) Bölgesinde Yaşanan Yunan mezalimi ve Bölgeye Gönderilen Tahkik Heyetinin Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22 (2003), s. 295- 330; İstanbul'a gelen İzmit muhacirlerine yapılan yardımlar hakkında daha fazla bkz. Ö.

arasındaki nefreti daha da tahrik edeceği düşüncesiyle o tarihte kamuoyu ile paylaşılmadı. İşlenen korkunç cinayetler 1921 yılında İngilizlerin beyaz kitabında yayınlandı³⁶. 21 Mayıs 1921'de Dersaadet Merkez Kumandanlığı, Yunanlılar İzmit Körfezi'ndeki köy ve kasabaları işgal ederek yağmalayıp yaktıkları, kadın ve çocuklara ateş ettikleri, Yalova civarında 14 köyü ve kaçamayanları camide topluca yaktıklarını bildirerek, bir inceleme heyetinin bölgeye gönderilmesini ve İtilaf Devletlerinin yardımını istedi³⁷.

Yunanlılar 27-28 Haziran 1921 gecesi İzmit'i boşalttı³⁸. İşbirlikçi eski Mutasarrıf İbrahim Hakkı Bey, bir gün önce Yunanlıların Patris vapuruna binerek kaçtı. İzmit Mutasarrıfı Abdülvahap Bey, 28 Haziran tarihli raporunda; İbrahim Hakkı ve çetesinin Yunan askeri, Rum ve Ermeni çeteleriyle birleşerek, dün öğlene kadar 300-600 Müslüman'ın evlerini basarak şehit ettikleri bildirdi³⁹. Ünlü İngiliz Tarihçi Arnold Joseph Toynbee ile karısı, 29 Haziran 1921 tarihinde hiçbir sebep yokken Yunan askerlerinin İzmit körfezinin güney sahili boyunca kundaklama eylemlerine giriştiklerine şahit olmuştu⁴⁰. Toynbee, 29 Haziran-2 Temmuz 1921'de gazeteci olarak ziyaret ettiği İzmit'teki durumu şöyle anlatmaktadır: *Düzenli ordu birlikleri, gönüllüler ve yerel çetelerden oluşan Türk birlikleri gayet disiplinli idiler. Yunanlıların camilere reva gördüklerine bakarak kiliselere hiçbir saldırıda bulunmadılar. Yunanlıların çekilmeden önce sistemli bir şekilde yağmaladıkları Türk dükkânlarından ayırmak için kepenkler üzerine tebeşirle çizdikleri haç işaretleri yerinde durmasına rağmen terk edilmiş Rum ve Ermeni dükkânları tahrip edilmedi. Daha önce katledilen sivil Türklerin intikamını almak için tek tük kalmış olan Hıristiyanlara şiddet uygulamadılar*⁴¹.

Yunanlıların şehri yakma ihtimali üzerine Türk birliği şehrin tahribini önledi. İzmit adeta boşalmış, tahminen 10.000-12.000 Müslüman'dan başka kimse kalmıştı. Rum, Ermeni ve Musevilerin bir kısmı tahliye sırasında, işbirlikçi Çerkez ve Abazalar da Yunanlılarla birlikte kaçmışlardı. Muhittin Paşa, yayınladığı bir bildiri ile İzmit halkının ırz, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını, şehirden ayrılmak isteyenler içinde limanda gemi bulundurulacağını ilan etti. Hilal-i Ahmer ve Muhacirin Müdüriyeti şehre iltica eden Adapazarı, Sapanca İzmit çevresi göçmenlerinin memleketlerine iadesi için gerekli teşebbüslerde bulunuyorlardı. Gülnihal Vapuru ile yöreye gelen Hilal-i Ahmer heyeti Karamürsel'e gitti. İstanbul'da Hilal-i Ahmer'in ikinci başkanı olan Hamit Bey (Hasancan), Yunanlılar tarafından İzmit'te yapılan katliamdan mağdur olan halka yardım etmek üzere üç vapur malzeme tedarik ederek, Fransızlardan aldığı bir torpido botla bölgeye geldi⁴².

29 Haziran 1921'de Yunanlılar, Karamürsel'i kaçamayarak kalmış yaşlı kadınlarla birlikte yakmışlardı. Olayı bizzat gören İngiliz Toynbee, Karamürsel, Değirmendere ve Ereğli'de Yunanlıların yakıp yıkmaya olaylarının garazkârâne ve sistemli bir şekilde devam ettiğini anlatmaktadır. Karamürsel'de dolaşırken yıkıntılar içinde tecavüze uğradıktan sonra dipçiklerle dövülen Hatice isimli yaşlı bir Türk kadınıyla karşılaşmıştı⁴³. Karamürselliler uğradıkları felaketler yüzünden Müdafaa-i Milliye Vekili Refet Bey'e (Bele) Tekâlif-i Milliye'den muaf tutulmaları için başvurunca istekleri kabul edilmişti⁴⁴.

Kürşad Karacagil, *Süreyya İlmen'in Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri*, (M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011. s. 62-63.

36 *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921*, Der. Ali Satan, İstanbul 2011, s. 50-54.

37 *Yunan Mezalimi...*, II, s. 210-211.

38 İzmit'in milli kuvvetler tarafından kurtuluşunun ayrıntıları için bk. Y. Çam, a.g.e, s.171-187.

39 Ş. Can Erdem, "İbrahim Hakkı Bey'in İzmit Mutasarrıflığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 5 (3/2004), s.117

40 Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 2007, s. 289; Aynı yazar, kitabının s. 361-362 Yunanlılarca şehrin nasıl boşaltıldığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

41 A. J. Toynbee, a.g.e, s. 289.

42 Mustafa Selçuk, *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı Dersaadet Murahhaslığı*, İstanbul 2013, s.6; A. J. Toynbee, a.g.e, s. 349.

43 A. J. Toynbee, a.g.e, s. 350.

44 S. Özel, a.g.e, s.234.

Toynbee, Yunanlıların İzmir'i terk ederken şahit olduklarını şu cümlelerle ifade etmektedir⁴⁵: Yunan ordusunun 1921 yılı Haziran sonlarına doğru kendi isteğiyle İzmir kasabasından çekilişinin öncesine denk gelen hadiseler hakkında bir şeyler söylemek zorunda olduğumu hissediyorum. Temmuz 1920 ile Haziran 1921 arasında devam eden İzmir'deki Yunan işgalinin sona erdiği yıl içinde yok etme savaşı öyle boyutlara ulaşmış ve mahalli Rum siviller işgalcilerle işbirliğinde kendilerini o kadar küçük düşürdüler ki, yerli Hristiyan ahalinin tamamı askerlerle birlikte bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Tabiatıyla kendilerini vahşi bir ruh haleti içinde hissediyorlardı. Kısa süren hâkimiyetlerinin bedelini evlerini terk etmek zorunda kalarak ödemişlerdi, taşınmaz mallarını geride bırakmak zorundaydılar, hazırlık için zamanları olmasına ve Yunan makamları kendilerine nakil vasıtası temin etmesine rağmen istikballeri ümitsizdi. Hırslarını, hala ellerinin altında bulunan Türk komşularından aldılar. İlk olarak İzmir'in doğusunda bulunan köyler boşaltıldı ve kağnıları olan Türk köylülerine, giden Hristiyanların mallarını taşımaları emri verildi. Tahliye işleminin sona ermesi üzerinden otuz beş saat geçtikten sonra İzmir'te karaya çıktığımızda, iskeleye dek uzanan sokaklar bu kağnıların enkazıyla dolup taşıyordu, deniz etleri ve derilerinin daha uygun bir şekilde götürülebilmesi amacıyla rıhtım üzerinde boşaltılmış olan öküzlerin sakatlarıyla kaynıyordu. Hizmetleri karşılığı katledilen Türk kağnıcılarının ve bir ya da iki Türk kadınının cesetleri bu sakatat yığınları arasında yüzmekteydi. Bizzat kasabanın içindeki Türk dükkânları da sistemli bir şekilde yağmalanmış, Hristiyanlara ait dükkânlar ise, bu yok edici meleğe karşı sahiplerinin ismi üzerine tebeşirle çizilen haç işareti ile korunmuştu. Kasabanın merkezindeki Türk ve Yahudi mahalleleri ateşe verilmiş ve yangın ancak Yunanlıların gidişinden sonra İzmir'te bir kolejeleri bulunan ve bu hadise karşısında şerefli bir tavır sergileyen Fransız Assumptionistlerinin gayretleriyle söndürülmüştü. Bir zalimlik cinneti olarak kundakçılar tarafından büyük baş hayvanlar ateşe verilen mahalleler içinde bağlı bırakılmış ve diri diri yakılmışlardı ve hala dumanları tütmekte olan harabeler içerisinde, gördükleri işkenceler neticesi, yarı yarıya yakılmış olan kediler korkunç bir manzara yaratıyorlardı. Camilerin halıları ve diğer eşyaları çalınmakla kalmamış, bir de bu camiler kasti bir şekilde kirletilmişlerdi. En büyük cami olan Pertev Mehmet Paşa Camisinin avlusunda ve içi kısmında kesilen domuzlar öylece bırakılmıştı. Daha cinayetler başlar başlamaz yanına aldığı Fransız destroyerinin kumandanı ile sokaklarda devriye gezmeye başlamış olan bir Fransız irtibat subayı sayesinde umumi bir katliam önlenmişti. Yine de Yunanlıların bölgeyi boşaltmaya başlamalarından üç buçuk gün önce, 24 Haziran Cuma günü öğle üzeri saat bir sularında, şehrin denizden uzak en yüksek kesimlerinde bulunan Bağçeşme (Bahçeçeşme) ve Tepekhane isimli iki Türk mahallesinin erkek sakinleri mezarlığa götürülmüş ve burada guruplar halinde kurşunlanarak öldürülmüşlerdi. Bir sonra gün olan ayın yirmi dokuzunda mezarların iki tanesi açıldığında ben oradayım ve kendi adıma bu cesetlerin hem Müslümanlara ait olduğuna hem de ellerinin arkadan bağlanmış durumda olduğuna şahitlik edebildim. Bu mezarlar topluluğunda yaklaşık altmış ceset bulunduğu düşünülmüyordu ve başka toplu mezarlar da mevcuttu. Toplam üç yüzün üzerinde insan kayıptı ve bu sayı 15 ve 16 Mayıs tarihlerinde İzmir'de patlak veren olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısına da muhtemelen geride bırakıyordu.

30 Haziran 1921'de Yunanlılar, yaptığı ve yapmakta olduğu zulümlere ek olarak İzmir'in tahliyesinden önce şehirde yüzlerce Müslüman'ı şehit ettiler. Şehrin birçok yerini ateşe verdiler. Bu facialara İtilaf Devletleri subaylarından bazıları da şahit oldu. Öyle ki, Bağçecik'te kadın ve erkek tek Müslüman bile kalmamıştı⁴⁶. İşgalleri boyunca İzmir'te yaklaşık 150 kişiyi tutukladılar. Bunları Atina ve Lutiye esir kampına götürdüler. Bu kamplarda İzmir ve Adapazarı Müslümanlarından 400 aşkın sivil esir bulunuyordu⁴⁷.

45 Ag.e, s. 361-362.

46 Anadolu'da Yunan Mezalimi...II, s. 259.

47 Serdar Sarısrı, Demografik Oyun Sürgün(1919- 1923), İstanbul 2006, s. 288.

Bu yapılanlara karşılık Toynbee'nin de yazdığı gibi Kuva-yı Milliye Rum ve Ermeni evlerine dokunmamıştır⁴⁸. Yunanlıların kıskırtmalarına inanan İzmitli Rumlar ve Ermeniler vatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardı. Atina'dan gelen haberlere göre; Golos şehrine 3.500 İzmit göçmeni taşıyan bir gemi gelmişti. 9.000 göçmenin çıktığı Midilli'ye gelenler arasında İzmit'in Türk mutasarrıfı, merkez memuru, birçok Çerkez ve Ermeni aileleri bulunuyordu. Yunan genelkurmayına bağlı birimler yarımada'daki tüm Rum, Ermeni ve Milli Mücadele karşıtlarını korumak üzere görevlendirilmişti. Rum gazetelerinden Proedus, İzmit'ten ayrılan Rum muhacirlerin zararlarının 30.000.000 Frank'a ulaştığını iddia ediyordu⁴⁹. Yunan tarihçilerine göre; 30.000 Rum, 10.000 Ermeni ve 4.000 Çerkez Kocaeli yarımadasını terk etmişlerdir.

İzmit Yarımadası'ndan İstanbul'a gelen Yunan muhacirlerinin izin verilmeyerek Kızıl Adalara çıkarılması ve bunların Rum Patrikhanesince bakılması İtilaf Devletleri Arası Polis Komiserliği'nden 22 Eylül 1921 tarihli bir yazı ile istendi⁵⁰.

29 Aralık 1921'de Büyük Millet Meclisi'ne bilgi veren Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey, İzmit, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Yalova, İznik ve çevresinde Yunan askerleri, Rum ve Ermeni çetelerince toplam 1194 kişi öldürülmüş, 151 yaralanmış, 314 kişi esir veya kayıp, 722 kadın tecavüze uğradığını belirtmektedir. Taşınmaz mal kaybı 63.603.250 lira, taşınır mal 92.350.480 lira olarak tahmin edilmekteydi.⁵¹

Yunan Ordusu Milli Mücadele döneminde Türkiye de işgal bölgelerinin tümünde olduğu gibi İzmit-Adapazarı ve yöresinde de büyük bir yıkım ve mezalim gerçekleştirdi. Türkiye'nin 20 Kasım 1923'te Lozan Konferansı'na sunduğu muhtıra'da Yunan ordusunun ülke genelinde yol açtığı yıkımın toplam maliyeti 1.341.639.505 Türk Lirası olarak tespit edilmiştir. Bu muhtıraya göre İzmit'te 17.728 bina tahrip edilerek 27.476.597 liralık zarara sebebiyet verilmişti. Menkul değer olarak 98.234.805 liralık bir kayıp mevcuttu. Karamürsel'deki toplam 847 binanın 830'u tahrip edilmiş, 9.106.500 liralık yıkıma neden olmuştu. Ayrıca 5.702 at, 2.790 eşek, 28.437 inek, 34.113 öküz ve manda, 12.100 keçi ve 161.109 koyun gasp etmiş ki toplam 9.969.582 frank değerindeydi⁵².

Adapazarı ve İzmit illerine bağlı olup Yunanlılar tarafından yakılan ilçe ve köyler⁵³:

1. Adapazarı'na bağlı	: 14 Köy
2. Kandıra	: 15 Köy
3. İzmit	: 15 Köy
4. Karasu	: 16 Köy
5. Sapanca	: 21 Köy
6. Akmeşe	: 11 Köy
7. Derbent	: 5 Köy
8. Karamürsel	: 9 Köy
9. Bahçecik	: 10 Köy
10. Yalova	: 9 Köy
11. İznik	: 48 Köy
12. Gemlik	: 16 Köy

TOPLAM : 189 Köy

48 S. Özel, a.g.e. s.225-226.

49 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri*, (M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarih Bilim Dalı, basılmamış doktora tezi), İstanbul 2011, s.211-214.

50 BOA. DH.EUM.AYŞ, Nr.63/61

51 S. Özel, a.g.e. s. 248.

52 A.g.e. s. 233-237.

53 T. Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi*, II, Ankara 1994, s. 109.

Köylerin isimleri arşivde bulunan kaynak belgede mevcuttur.

Adapazarı, İzmit, Karamürsel ve Kandıra'da Zayıt Miktarı

İnsan	İzmit	Karamürsel	Kandıra
Ölü	85	77	88
Yaralı	49	15	32
Dayak ve İşkence	119	99	145
Berber Götürülen	216	69	164
Irza tecavüz	61	17	8
Bekâret Giderme	32	83	20
Çocuk Düşürme	15	1	3

Yakılan Bina ve Gasp Edilen Mal	İzmit	Karamürsel	Kandıra
Ev	3087	1372	692
Mağaza ve Dükkân		7581	
Resmi Bina		9	
Dini Bina		8	
Koşum Hayvanı		6112	
Kasaplık Hayvan		7010	
Zahire		18.600	
G.Menkul Değerleri	6.787.250	11.018.170	1.452.620
Menkul Değerleri	48.117.433	436.843	25.113.510
Toplam değer	54.904.683	11.455.013	26.556.130 ⁵⁴

DH. EUM. AYŞ. Nr. 39/26

İzmit merkez İttihaz edilerek Şarktan itibaren Şimal ve Cenuba doğru Şark tarafına tefrik edilen mıntıkada doğrudan doğruya Asayişin temini Devlet-i Âliye'ye Aittir.

Münakalat yakında başlayacağından dolayı Hükümet-i Osmaniye Ordularına Anadolu şimendifer hattını muhafaza edebilmek için emir verildi.

2- İzmit Körfezinden şimal ve cenuba doğru şark tarafına ve diğer ona müşabih bir hat Tuzla'nın garp tarafına ve şimendifer hattının üç kilometre şimale doğru ve İngiliz tarafından muhafaza edilen kıtaatın asayiş temini doğrudan doğruya İngiliz ordusuna aittir. Atideki karar bu mıntikalarda tatbik edilecektir.

Evvelen- Müsellah Osmanlı efrad-ı askeriyesinden hiçbir kimse bulunmayacaktır.

Saniyen- Gayrimüsellahefrad-ı askeriye-i Osmaniye bulunmayacaktır. Şu kadarki İzmit'te ikinci daire reisi müsaadesiyle bazı eşhasa müsaade edilecektir. Keza Tuzla Hastahanesinin idare memurlarına.

Salisen- Müsellah jandarma ve polis bulunmayacaktır. Gayrimüsellah polis ve jandarma bulunmayacaktır. Şu kadarki İzmit'in asayişini temin için İngiliz askeri polisleriyle beraber bir kıta polis bırakacaktır.

Rabian- Ahali silah taşımaktan memnu'dur. Şu kadar ki ikinci daire reisi müsaadesiyle bazı eşhasa müsaade edilebilir.

54 A.g.e. s. 110.

İkinci Fasıf

Bahsettiğimiz Tuzla mıntıkasından şımale doğru bu cihetin asayişinin temini Osmanlı devletine aittir. Atideki şerait dairesinde

Evvelen- Müsellah ve gayrimüsellah efrad-ı askeriye bulunmayacaktır. Müsellah jandarma polis bulunmayacaktır. Şu kadarki gerek İzmit Mutasarrıflığı ve Gekbuze kumandanı bazı eşhasa silah vermeye mezundur. Mamafih tevdi edilen silahların nev' ve cinsi numarası ve hamil-i silahın ismi İzmit'te ikinci daire reisine verilecektir. Ahali silah taşımaktan memnu'dur. İngilizlere ait mıntıkada vuku'a gelecek ceraim faillerini İzmit İngiliz karargâhına teslim edecektir.

Eğer ikinci fasılda mezkûr mıntikalarda olur ise Osmanlı Devletine aittir ve teslim edilecektir.

Üçüncü Fasıf

Tuzla kumandanı Derince'de İngiliz ordusu bulundurup bulundurmamakta muhayyerdir.

Dördüncü Fasıf

İş bu emrin suretini ikinci daire reisi tarafından Osmanlı Hükümetine bildirmekle mükelleftir.

İmza Erkan-ı Harbiye Reisi Fırka kumandanı Avir (Oper ?) 24 Nisan 1920

İzmit İngiliz Kumandanlığı

BAŞKOMUTAN GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İKİ İZMİT SEYAHATI

Dursun Ali AKBULUT*

5 Ağustos 1921 tarihli kanun ile yeni ihdas edilen başkomutanlık makamına getirilen Mustafa Kemal Paşa, Tekâlif-i Milliye emirlerini uygulatarak ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle, Sakarya'nın doğusuna geçen düşman kuvvetlerini geriye atmayı başarmış, zorlu savaştan zaferle ayrılmıştı. Bu olay, işgalcilerin bütünüyle ülkeden çıkarılmasına dair umutları kuvvetlendirmiş, hatta bunu hedef alan bir plan da hazırlanmıştı. Sad harekâtı¹ adı verilen plana göre, düşman toparlanmadan ani bir saldırı ile Türk topraklarından atılacak ya da imha olunacaktı. Askerî nedenlerden dolayı plan uygulanmadı veya uygulanamadı. Bununla birlikte hazırlıklar aralıksız sürdürülürken bir taraftan da siyasi ve diplomatik temaslar devam ettirildi. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey Avrupa'ya gönderildi, İngiliz ve Fransız yetkililerine Türk milli davasını anlatmaya çalıştı. Buna karşılık itilaf devletlerinin mütareke ve barış teklifleri geldi ise de bunlardan sonuç alınamadı. Askerî alanda çok değişik kaynaklardan bin bir zorlukla ihtiyaç maddeleri temin edildi ve 1922 yılının ilk yarısı böyle geçti. Bu arada Yunanlılar da boş durmadılar, Sakarya'dan sonra batıda Eskişehir-Afyon hattını tuttular, sağlam bir cephe hattı oluşturmaya çalıştılar. Sakarya Savaşı'nda başarısız olan General Anastasios Papulas (1859-1935) Anadolu orduları komutanlığı görevinden istifa ettiğinden ya da istifa etmek zorunda bırakıldığından², yerine başkomutan yetkisi ve unvanıyla Georges Hacıanesti (1863-1922)'yi getirdiler³.

* Prof. Dr., On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi, Tarih Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: dakbulut@omu.edu.tr

- 1 "...üzerinde komutanlarca fikir birliğine varılmayan bu plan, mevsimin ilerlemesi, hava şartlarının kötüleşmesi, devamlı yağmurlar yüzünden yolların bozulması ve ordunun yeter derecede hazırlanamaması yüzünden uygulanamadı. Bununla birlikte hemen taarruz edilecekti gibi hazırlıklara devam olundu, bu arada Batı Cephesi Komutanlığı, başlıca iki ordu halinde teşkilatlandırıldı." (Dr. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV, Ankara 1974, s. 142.)
- 2 Akşam gazetesinin Atina (1 Haziran 1922) mahreçli Haronika gazetesinden iktibas ettiği habere göre, Papulas Harbiye Nezareti'ne 23 Mayıs 1922 tarihli başvurusunda yaş haddini aştığından ve sağlık durumunun iyi olmadığından bahisle istifa etmiştir. Ancak Venizelist ve müstakil matbuat Papulas'ın, Yunan Hükümetinin Anadolu'daki Yunan ordusunun faal komutanlığını İzmir'deki fevkalade komiseri Stergiadis'e vermesinden dolayı müşkül durumda kalarak istifaya mecbur olduğunu yazmaktaydı. Papulas, hükümetin bu hareketinin kendisine karşı güvensizlik olarak değerlendirmiş ve istifa etmiştir. İstifa, hükümetçe kabul edilmiş, yeni başkomutanın tayinine kadar Tümgeneral Kondolis'i Papulas'a vekâlete memur etmiştir (Akşam, 2 Haziran 1338/1922).
- 3 Akşam gazetesinin Atina'dan aldığı 2 Haziran 1922 tarihli haberinde, dün akşam itibarıyla, yani 1 Haziran 1922 de Yunan hükümeti Papulas'ın istifasını kabul ile Hacıanesti'yi başkomutanlığa atamış bulunduğu ve yeni başkomutanın bir haftaya kadar İzmir'e giderek görevine başlayacağı belirtiliyordu (Akşam, 3 Haziran

Yunan gazeteleri, söz konusu değişikliğin başkomutanla sınırlı kalacağını yazarlarken, aynı zamanda Başbakan Dimitrios Gounaris⁴ (1867-1922)'in *İzmir'i tahliye ve bizimle sulh ve on beş senelik bir ittifakname akdetmek hususundaki projesini ifşa ettiler*. Akşam gazetesi, Venizelist basın bile bu fikri müdafaa etmekte olduğunu yazıyor, daha ileri giderek, *Papulas'ı istifaya sevk eden son hadise-i müessife nedir?* sorusuna şu cevabı veriyordu: *"Ordumuz İnönü zaferiyle Venizelos'u Yunanistan'dan kaçırdı. Papulas'ı sukut ettiren hakiki sebep ordumuzun Sakarya'da kazandığı muvaffakiyetle Yunan milletine verdiği emniyetsizliktir."*⁵ Ahmet Emin (Yalman) Bey, Vakit'teki makalesinde Hacıanesti'nin başkomutanlığı ile Samsun'un bombardımanı arasında bağ kurmakta ve şöyle yazmaktaydı: *"Bu cinayetten maksat ne olabilir? Yeni Yunan Başkumandanı Hacıanesti, başkumandanlığa geçtiğini hiç şüphesiz biraz ateş ve kan görmek suretiyle hissettirmek istemiştir. Bu ateş ve kanı cephe üzerinde görmek işine gelmemiştir... İkinci maksat Türk ahaliyi gazaba getirmek, mukabele-i bilmisl tedbiratına sevk etmektir. Bu tarz-ı hareket bizzat milletlerinin pek eski bir manevrasıdır. Mesela Türk ahalinin en mübarek günde bir camide ibadetle meşgul olduğu görünür. Bu camiye derhal bir bomba atılır. Maksat dini hisleri galeyana getirmek, ahaliyi diğer edyan erbabı üzerine hücumla sevk etmektir... Samsun'un bombardımanındaki üçüncü maksat tahammülün son derecesine gelen Yunanlıların efkârını bu tarzda pek ucuz bir kahramanlık ve zahmetsiz bir cinayetle işgal etmektir. Yunanistan kâmilan parmak kımıldatamayacak bir hale gelmiştir. Başka hiçbir memlekette misli görülmemiş derecede ağır vergilerle halkın varı yoğu alınmış, mecburi istikrazla yarısının yarısı hükümet hazinesine nakledilmiştir."*⁶

Değişikliğin başkomutanla sınırlı kalacağı hükümet çevrelerince söylenirken kendisine verilen geniş yetkilerle Hacıanesti, beklenenin aksine bir icraata yöneldi. Anadolu ordusu ikinci kurmay başkanı İstihkâm Albayı Sarıyani, hükümetle varılan mutabakat sonucunda azledildi. Bunu sonraki görevden almalar izledi⁷. Yeni başkomutanın orduyu teftiş etmek üzere Atina'dan hareketle İzmir'e ve oradan da cepheye hareket edeceği haberleri Yunan basınında geniş ölçüde yer almaya başladı. Nitekim Yunan gazetelerine nazaran Hacıanesti İzmir'e hareketinden önce bakanlar kuruluna iştirak ederek yapacağı çalışmaları hakkındaki düşüncelerini açıklamış, toplantının sonunda kendisinden mülakat talep eden Yunan gazetecilerine, görev ve yetkilerinin Papulas'inkinden geniş bir biçimde belirlendiği, yalnız Anadolu ordusunun değil aynı zamanda Trakya da dâhil olmak üzere bütün askerî birliklerin komutasını üstlendiği bilgisini vermiştir⁸. Hacıanesti, 5 Haziran'da İzmir'e geldi, komutayı devraldı, bir süre Papulas'ın yanında kaldı ve 9 Haziran 1922 tarihi itibarıyla Yenişehir cephesini teftişe gideceği, İzmir kaynaklı bir haber olarak Türk basınında yazıldı.

Yunan basınına birinci konusunu sözü edilen komuta değişikliği oluştururken, Türk basınında Samsun bombardımanı öne çıkmış görünmekteydi. Dolayısıyla Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin cepheyi teftiş gezisi bu şartlar altında cereyan

1338/1922).

- 4 D. Gounaris, 1915'te beş ay kadar süren başbakanlığından sonra Anadolu'dan çekilme vaadi ile 14 Kasım 1920 seçimlerinde ezici üstünlük sağladı. Başbakan Venizelos 17 Kasım'da istifa etti. Dimitrios Rallis ve Nikolaos Kalegeropoulos'un ardından 8 Nisan 1921'de başbakan oldu, savaşı sürdürdü. Sakarya'daki yenilgi komuta kademesi kadar onun da durumunu sarstı. 16 Mayıs 1922'de görevinden ayrıldı. 22 Mayıs 1922'de Petros Protopapadakis başbakan oldu.
- 5 Akşam, 3 Haziran 1338/1922.
- 6 Vakit, 9 Haziran 1338/1922.
- 7 *Yunan Ordusunda Tebeddülât: General Polimetakos azledilerek yerine bir miralayın tayini. Atina 9 Haziran-Üçüncü Kolordu Kumandanı General Polimetakos mezuhiyet talep etmiştir. Başkomutan Hacıanesti bu mezuhiyeti vermiş ve Üçüncü Kolordu Kumandanlığına Miralay Gurelis'in tayinini talep etmiştir. Hacıanesti Venizelist Zabıtları İstemiyor: Rumca gazetelerde okunduğuna nazaran, yeni Yunan başkumandanı, İstanbul'da bulunan Venizelist zabıtanın tekrar Yunan Ordusunda istihdama alınmak üzere İzmir'e gitmelerine müsaade edilmemesini İstanbul'daki Yunan mümessiline emir ve tavsiye etmiştir* (Vakit, 11 Haziran 1338/1922; Akşam, 8 Haziran 1338/1922).
- 8 Vakit, 9 Haziran 1338/1922.

ediyordu⁹. Ya da Gazi'nin, Yunan başkomutanının teftişine teftişle cevap vermek, tam karşılarında bulduklarını göstermek, Büyük Taarruzun planı düşünüldüğünde hedef şaşırtmak istediği bir ihtimal olarak akla gelebilir. Bununla birlikte Gediz başarısızlığından sonra Batı Cephesi ikiye ayrılmış, 1921 Haziranında tekrar cephe birliğine dönülmüştü. 1922'de Batı cephesinde kuzeyde ikinci, güneyde birinci orduların yanı sıra, komutanlığını Albay Halit (Karsıalan) Bey'in¹⁰ yaptığı Kocaeli Grubu bulunuyordu. Bu gezi ile ilgili ilk habere Akşam gazetesinde rastlanmaktadır. Adı geçen gazetenin 3 Haziran 1922 tarihli nüshasında¹¹ Başkumandanımız Teftişte başlığı altında, "Cephelemizi teftiş için yola çıkan Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Adapazarı'nda fevkalade merasim ile istikbal edildiği haber alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri teftiş seyahatlerine devam etmektedir." denilmektedir. Diğer gazetelerde gezi ile ilgili haberlere, daha sonraki tarihlerde tesadüf edilmektedir. *Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te başlığı altında Vakit gazetesinde yer alan haberde Ankara'dan İzmit'e kadar karşılama törenlerinden bahsediliyor ve deniliyordu ki: "Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa Hazretleri mukarrer olan Kocaeli seyahatlerine hafta içinde başlamışlardır. Paşa Hazretlerinin bu seyahatleri kısm-ı mahsusumuza derç edilen beyanatlarından anlaşıldığı üzere, Kocaeli cephesini teftiş maksadıyla icra edilmektedir. Paşa Hazretlerinin Ankara'dan mufarakatları ayın 11'inci Pazar gecesi saat ikide vaki olmuş ve doğruca cepheye azimet buyurmuşlardır. Refakatlerinde Bolu mebusu Cevat Abbas Beyle Hariciye Vekâleti Hukuk müşaviri Münir Bey, Seryaverleri Salih Bey, yaverleri Muzaffer Bey, Erkan-ı Harbiye irtibat zabiti Binbaşı Şükrü Bey, Riyaset Kalem-i Mahsusu Memduh Bey bulunmaktadır."¹² Kadrodaki üç isim hemen dikkati çekmektedir. Cevat Abbas Bey müfettişlik başyaveri, Muzaffer Bey müfettişlik yaveri, Memduh Bey şifre kâtabi yardımcısı olarak 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Samsun'a çıkmışlardı.*

Söz konusu seyahat trenle başladı, otomobile devam etti, Nallıhan, Göynük, Taraklı'dan sonra 14 Haziran 1922 Çarşamba günü sabahı Mustafa Kemal Paşa Geyve'den hareketle Adapazarı'na geldi, törenlerle karşılandı. Burada 13 Haziran'da İstanbul'dan Adapazarı'na gelmiş bulunan annesine ve kız kardeşine kavuştu. 16 Mayıs 1919'dan bu yana, üç yıl sonra ilk defa buluşuyorlardı. Tevhid-i Efkâr bu geziyi, Vakit gazetesine nazaran daha geç, kısa bir özet şeklinde okuyucularına duyurmuş, 18 Haziran 1922 tarihli nüshasında konu ile ilgili ilk haberinde, Mustafa Kemal Paşa'nın, askerî birlikleri teftiş için Kocaeli Cephesinde bulunduğunu, fakat ne kadar süre ile burada kalacağını bilinmediğini yazmış¹³, bir sonraki nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas günlerine ait, üç sene kadar öncesinde Cevat Abbas ve Muzaffer Beylerle adı geçen gazete elemanınca çekilmiş bir fotoğrafına

9 Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın iki İzmit gezisi ile ilgili olarak bkz. Sebahattin Özel, "Atatürk'ün Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5 (2004), s.145-175. Selami Kılıç, "Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri", *Atatürk Üniversitesi TAED* 8 (Erzurum 1997), s.187-201. Sebahattin Özel, *Vakit ve Anadolu'da Yeni Gün* gazetelerini kullandığından, bunlara ilaveten *Akşam* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinin haber ve yorumlarına ağırlık verilmiştir. Selami Kılıç, çok az *Hakimiyet-i Milliye* ve çoğunlukla Vakit gazetesini esas almıştır.

10 Albay Halit Bey (1883-1925), 1920 de Doğu Cephesinde Ermeni harekâtına tümen komutanı olarak katılmış, Kars'ın kurtarılmasında yararlığı görülmüş, Gümrü Anlaşması (2/3 Aralık 1920)'ndan sonra 21 Ocak 1921'de tümen komutanı yetkisiyle Kocaeli Grup Komutanlığı'na atanmış, 4 Mayıs 1921 de 12. Grup Komutanı olmuş, Büyük Zafer'in kazanılması üzerine 31 Ağustos 1922 tarihi itibarıyla mirivaliğe yükseltilmiş, 4 Kasım 1922'de Kocaeli Grubu'nun lağvedilince Batı Cephesi Komutanlığı emrine verilmişti. 1925'te Kars Milletvekili iken mecliste öldürüldü. (*İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989, s. 214-215.)

11 29 Mayıs 1922 pazartesi Ramazan Bayramı'nın ilk günüdür. "Muhterem Başkumandanımızın Hacı Bayram Veli Camii Şerifine teşriflerini haber alan Ankara ahalişi kumandanlarını görmek arzusuyla caddeye dökülmüşlerdir. Paşa Hazretleri camiden çıkarken büyük hürmetle karşılandı ve doğruca meclise avdet eyledi. Mecliste başkumandanımızın huzuruyla binlerce kişiden mürekkep bir halk tarafından muzafferiyet duası yapıldı." Bayramın üçüncü günü yani 1 Haziran 1922'de Gazi yine Ankara'da idi ve Çiçek Bayramı adı altında düzenlenen etkinliklere katılmıştı (Akşam, 28 ve 31 Mayıs 1338/1922, 8 Haziran 1338/1922).

12 Vakit, 18 Haziran 1338/1922.

13 Tevhid-i Efkâr, 18 Haziran 1338/1922.

yer vermiştir. Tevhid-i Efkâr'ın 19 Haziran 1922 tarihli nüshasında *Mustafa Kemal Paşa Kocaeli'nde* başlıklı haberde deniliyordu ki: *"Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Kocaeli Grubuna mensup kıtaatı teftiş etmek üzere Kocaeli şibh-i ceziresine geldiğini dün yazmıştık. Bu hususta aldığımız malumat-ı mütemmimeye nazaran Mustafa Kemal Paşa'nın refakatinde Bolu Mebusu Cevat Abbas, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir, Seryaver Salih, yaverlerinden Muzaffer, Erkan-ı Harbiye irtibat subayı Şükrü, Riyaset kalem-i mahsusundan Memduh Beyler bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa maiyetiyle beraber Haziranın 11'inci Pazar gecesi hususi trene rakiben Ankara'dan hareket etmiştir. Nallıhan'a geceleyin muvasalat ettiği cihetle fener alayları ile karşılanmıştır. Köyün medhalinde kurbanlar kesilmiş ve dualar edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ertesi sabah Nallıhan'dan hareket etmiş ve güzergâhında gösterilen fevkalade tezahürat arasında yoluna devam etmiştir. Aynı gece mahall-i mezkûrdan hareket ederek Geyve'ye ve 14 Haziran Çarşamba günü ba'dezzeval Adapazarı'na muvasalat eylemiştir. Halk burada Mustafa Kemal Paşa'yı "Milletin Halaskârı! Yaşasın Muhterem Başkumandanımız" nidalarıyla karşılamıştır. Doğançay istasyonunda İzmit Mutasarrıfı Sadettin Beyle İzmit eşrafı, bir kıta askeriyemiz, mektepler talebe ve talibatı, halk başkumandanımıza rasime-i selam ve hürmeti ifa etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Adapazarı'nda birkaç gün ikamet eylemiş, geçen Cuma namazını Adapazarı Camii Şerifinde eda etmiş, Çarhbaşı'nda piyade kıtaatı zabitanı tarafından şerefine keşide edilen Cuma konserinde bulunmuş, bütün kasaba halkının, mekteplilerin iştirak ettiği bu müsamerede "Kurtuluş Günlerine Doğru" unvanlı üç perdelik milli bir dram temsil edilmiş, Mustafa Kemal Paşa bundan pek mütehasis ve memnun olmuştur. Mustafa Kemal Paşa Cumartesi günü Adapazarı'ndan hareket etmiş ve aynı gün akşamüzeri İzmit'e muvasalat ederek memurin-i mülkiye, askeriye ve halk tarafından emsalsiz tezahürat ile karşılanmıştır."¹⁴ Adapazarı'nda iken mülakata gelen Vakit muhabininin Mustafa Kemal Paşa'ya yönelttiği iki soru ve cevapları konumuz bakımından dikkati çekmektedir. Seyahatin maksat ve gayesi hakkındaki soruya Mustafa Kemal Paşa, daha önce diğer cepheleri teftiş ettiği, şimdiye kadar Kocaeli Grubuna gelmediği, şimdi ise cepheyi teftiş edip çevrenin genel durumunu gözden geçireceği cevabını verdi. İkinci olarak Karadeniz'deki Yunan korsanlığı hakkındaki soruyu cevaplandırırken şunları söyledi: "Geçen sene İnebolu'yu bombardıman etmişlerdi. Bu sene Samsun'u... Bütün bunları daha evvel hesap ettik. Bu gibi canavarca harekât milletin müdafaa-ı vatan ve istiklal yolundaki azim ve imanını takviyeden başka netice hasil etmez."¹⁵ 18 Haziran öğleden sonra hareket eden trenle akşam saat 18.00 sularında İzmit'e ulaştı ve burada da törenlerle karşılandı. Aynı günün sabahında Fransız yazarı Claude Farrere bir Fransız torpidosuyla İstanbul'dan İzmit'e hareket etmiş, kendisine Hilal-i Ahmer ikinci başkanı Hamit Bey, Ercüment Ekrem (Talü), Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid, Vakit başyazarı Ahmet Emin Beyler refakatte bulunmuşlardı. Mustafa Kemal Paşa Fransız yazarın onuruna, İzmit Kasrı'nın bahçesinde çay ziyafeti verdi ve burada bir konuşma yaptı ki bu konuşma gazetelerin birinci sayfalarında yer buldu, büyük yankı uyandırdı. Samsun'da yayınlanmakta olan Hayat gazetesi, bombardımandan onbeş gün sonraki nüshasında, 19 Haziran 1922 tarihli ve Anadolu Ajansı çıkışlı habere birinci sayfasında yer verdi. Gazi Başkumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Nutukları başlıklı haberde şöyle denilmektedir: "Dün akşam İzmit'te muhterem misafirimiz Mösyö Claude Farrere şerefine büyük bir çay ziyafeti keşide edilmiştir. Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bu münasebetle irat buyurdıkları mühim nutuklarında aziz dostumuzu hür ve müstakil Türk topraklarında görmekten*

14 Tevhid-i Efkâr, 19 Haziran 1338/1922.

15 Mülakat, 16 Haziran Cuma günü akşamı Çarhbaşı'ndaki müsamereden sonra, gece saat 22.00'den itibaren yapılmış, muhabiri tarafından o gece yazıya geçirilip ertesi sabahki İstanbul trenine yetiştirilmiş ve akşam üzeri gazeteye verilerek ertesi günü yani 18 Haziran'da gazetede yayınlanması sağlanmıştır (Vakit, 18 Haziran 1338/1922).

mütehassıl memnuniyetlerini ve Claude Farrere'den mütecellî bulunduğu evsaf-ı aliye ile Türkiye ve Türkiye halkına karşı gösterdikleri muhabbet ve ifa eyledikleri hidematı izah ettikten sonra..."¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, Fransız yazarın dostluğuna, hizmetlerine yer verdiği konuşmasında, Türk Milletinin özgürlüğüne ve bağımsızlığına vurgu yaparak, her şeye rağmen bu değerleri muhafaza edeceğine dair olan inancını dile getirmiş ve demiştir ki: "Fakat geçen sene İnebolu, beş on gün evvel Samsun bombardıman ettirildi. Ayaklanmak üzere düşmanların teşkil, teçhiz ve teşvik ettikleri anasırı muzırranın mülahazatı askeriyeye tabi tutulmasında bir kabahat varsa, o kabahatin faillerini Türkiye'de, Ankara'da değil, Atina'da ve belki daha büyük payitahtta aramak lazımdır."¹⁷ 19 Haziran'da misafiri Claude Farrere ile Adapazarı'na giderlerken, Kılıçzade Hakkı Beyin sözlerine mukabil İzmit halkına şunları söyledi: "Muhterem Arkadaşlar, Bütün kalb ve vicdanlarımızla benimle beraber olduğunuza imanım vardır. Bu böyle oldukça, gittiğimiz yolun hakiki olduğuna inandıkça elbette yürüyeceğiz. Bu yürüyüşümüzle memleketi netice-i hakikiyeye isal edeceğimize şüpheniz olmasın. Hakkımda gösterdiğiniz asarı muhabbet ve teveccühe sureti mahsusada takdimi teşekkürat ederim. Güzel memleketinizde geçirdiğim iki günün kıymetli hatırasını kalbimde saklayacağım. Gördüğüm tezahürat taziyaneî teşvik oldu. Netice-i hakikiyeye vusul için her türlü tedabiri düşünmekten hali kalmadım. Cümledenize teşekkür ederim."¹⁸

19 Haziran 1922, Mustafa Kemal Paşa, yanında Kocaeli Grup Komutanı Albay Halit Bey ve Türk gazetecilerle. (KBB Arşivi)

Akşam gazetesinde teftiş haberleri birbirini izlemekteydi. *Başkomandanımızın Teftişleri Devam Ediyor* başlıklı ve 21 Haziran 1922 tarihli haberde, Mustafa Kemal Paşa'nın Kocaeli Cephesi'ndeki çeşitli sınıflara mensup askerî birliklere büyük bir geçit resmi yaptırdığı, dolayısıyla bu cepheden ayrılmak üzere olduğu belirtiliyordu¹⁹. Aynı gazetenin 22 Haziran 1922 tarihli nüshasında yer alan *Anesti Teftişini Bitirdi* başlıklı haberinde, Yunan başkomutanının cephedeki teftişlerini tamamladığını, Pazartesi günü (26 Haziran) Atina'ya döneceğini, hükümet ve saray muhitinin onun düzenleyeceği rapora özel önem atfettiklerini yazmakta, bir gün sonraki nüshasında da Başkomutan Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin

16 Hayat, 22 Haziran 1338/1922.

17 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, Ankara 1989, s. 40.

18 Atatürk'ün söylev ve Demeçleri, II, s. 43.

19 Akşam, 21 Haziran 1338/1922.

Kocaeli Cephesini teftiş ettiğini ve Ankara'ya dönmek üzere olduğunu bildirmekte idi²⁰. Nitekim Gazi, Adapazarı'nın istirdadı gününe tesadüf eden 21 Haziran saat iki buçukta halkın içten ve sıcak alkışları arasında istasyondan Geyve'ye hareket etti²¹. " ... Paşa Hazretlerinin Kocaeli'nden başladıkları bu teftişleri bitmiş ve bu gün Ankara'ya muvasalatlarına intizar edilmekte bulunmuştur... Paşa Hazretleri maiyeti Geyve'den (23 Haziran) Cuma günü öğleyin otomobillerle hareket etmiş olduğu, geceyi ilk merhale olarak Nallıhan'da geçirmeleri mukarrer bulunduğuna için bu gün kendilerinin muvasalatlarına intizar edilmekte idi. Paşa Hazretlerinin valideleri de kendilerinden bir gün evvel Geyve'den Ankara'ya müteveccihen yola çıkmışlardır."²² Öte yandan 23 Haziran 1922 tarih ve Atina çıkışlı bir başka haberde Yunan kralının da onbeş güne kadar Midilli, Trakya ve Epir'de bir gezi gerçekleştireceği söz konusu ediliyordu²³. Hacıanesti 26 Haziran'da Atina'ya döner dönmez, savaşa derhal son verilmek üzere hükümet tarafından gerekli önlemlerin alınması hakkındaki raporunu Savaş Bakanlığına sundu²⁴. Yunan Hükümeti, Hacıanesti'den başka İzmir ve İstanbul'daki yüksek komiserlerini de Atina'ya çağırdılar.

Mustafa Kemal Paşa, Kasr-ı Hümayun önünde subaylar ile hatıra fotoğrafı çekiyor. (KBB Arşivi)

Yeniden savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü bir sırada barış görüşmeleri bütünüyle unutulmuş değildi. İtilaf devletleri barışla ilgili görünmekle birlikte somut ve yapıcı bir tavır sergilemiyorlardı. Yunanistan mali ve siyasi açıdan zor durumda görünüyor, yeterince para

20 Akşam, 22-23 Haziran 1338/1922.

21 Vakit, 24-26 Haziran 1338/1922.

22 Vakit, 25 Haziran 1922. "İzmit ve Adapazarı Ziyaretlerinden sonra cephedeki teftişati ikmal etmiş olan Mustafa Kemal Paşa evvelki gün Ankara'ya müteveccihen hareket etmiş olduğundan ve bazı mesailin müzakeresi zimmında Ankara'da bulunması lazım geldiğinden bugün Ankara'ya muvasalatına intizar edilmektedir. Müşarunileyhden bir gün evvel yola çıkmış olan validesi hanımın da aynı zamanda Ankara'ya vasil olmuş bulunması melhuzdur." (Tevhid-i Efkâr, 25 Haziran 1338/1922)

23 Akşam, 24 Haziran 1922.

24 Akşam, 26 Haziran 1338/ 1922. "Atina, 26 Haziran- Başkumandan Hacıanesti bugün buraya vasil olmuştur. Başkumandan, muvasalatından biraz sonra Harbiye Nezareti'ne giderek nazırla mülakat etmiş ve cephe teftişati hakkında izahat vermiştir. Başkumandan yarın kral tarafından huzura kabul edilecektir. Başkumandanın izahatı Meclis-i Nuzzar'da tetkik ve müzakere edilecektir." "Atina, 26 Haziran- Mehafil-i siyasiye başkumandanın Atina'ya gelmesine ehemmiyet-i fevkalade atfetmektedir. Şimdi İzmir ve İstanbul komiserlerinin muvasalatlarına intizar ediyorlar. Bunların da muvasalatlarını müteakip mesail-i muallaka-ı hariciye hakkında mukarrerat ittihaz edilecektir." (Vakit, 28 Haziran 1338/1922).

bulamıyor, yönetimde istikrarı sağlayamıyordu. Ankara Hükümeti, Dahiliye Vekili Fethi Bey'le Avrupa'da, Londra ve Paris'te çıkış yolu arıyordu. Barışa herkesin ihtiyacı vardı; ancak daha fazla ihtiyacı olan Yunanistan'dı. Her iki tarafın askerî teftişleri kadar, 1922 yılının Temmuz Ağustos aylarında barış girişimlerinden de söz edilmekte idi. 23 Temmuz 1922 tarihi itibarıyla Bordo'dan bildirildiğine göre, Türk ve Yunan heyetlerinin görüşme yerine dair varit olan malumat, Ankara'nın Beykoz'da değil İzmir'in intihabında ısrar ettiğini teyit ediyordu. Ankara aynı zamanda konferansın bir Fransız savaş gemisinde toplanmasını da istiyordu. Aynı tarih ve Atina çıkışlı bir başka haber ise, Londra'dan çekilen telgrafların Beykoz konusunu kendi aralarında görüşmekte oldukları yönünde idi²⁵. "*Konferans İzmir'te Akdedilmelidir*" başlıklı bir başka haberde, doğu işleriyle ilgili konferansın İzmir'te toplanması gereği vurgulandıktan sonra, "*Mustafa Kemal Paşa'nın ancak bu suretle konferansa iştirak edebileceği iştirak olunmaktadır*" denilmekteydi²⁶. İtilaf devletleri bilahare Venedik'te toplanmayı düşündüler. Ancak Türk ve Yunan hükümetlerinin bu konferansa davetlerine dair her hangi bir bilgi mevcut olmadığı gibi toplantının da Eylül ortalarına sarkabileceği söyleniyordu²⁷. Zaman, Yunanistan'ın aleyhine bir durum yaratıyor, her geçen gün daha fazla kan kaybetmesine sebep oluyordu. Türkiye'yi acil barışa zorlayabilmek için iki hedefe yöneldi. Bunlardan birincisi İstanbul'un işgali, ikincisi ise Anadolu'da işgal olunan yerlerin ilhaki ya da muhtariyeti idi. İstanbul'u işgal etmek isteği her şeyden önce İtilaf devletlerince kabul görmedi. Beklentileri gerçekleşmeyen, umutları kırılan Yunan Hükümeti ikinci hedefe yöneldi. Birinci seçenek yani ilhak, İtilaf devletlerinden daha fazla tepki çektiğinden ikinci tercih etti ve İzmir'deki yüksek komiserleri Aristidis Stergiadis, söz konusu yerlerde idarede muhtariyet ilkelerine göre düzenlemeler yapılacağını, daha doğrusu yapılması gerektiğini bildirdi²⁸. Yunan işgal bölgesinde yaşayan Türkler bundan çok fazla zarar gördüler, evleri barkları ekili dikili alanları yıkıldı yakıldı, canlarına kastedildi²⁹. Şimdi Yunan Hükümeti'nin, başkomutanları Hacianesti ile İzmir ve İstanbul'daki yüksek komiserlerini görüşmek üzere niçin Atina'ya davet ettikleri daha iyi anlaşılacaktır. Hacianesti ve Stergiadis'in katıldığı Yunan Kralının başkanlığındaki toplantılarda siyasi ve askerî durum uzun uzadıya tetkik edildi. Hacianesti'nin askerî durum hakkındaki raporu dinlendikten sonra Stergiadis'in mütalaası soruldu. İstanbul fevkalade komiserlerinin görüşleri alındıktan sonra askerî operasyon hakkında kararlarını verecekleri anlaşıldı³⁰. Ayrıca İzmir havalisinin muhtariyeti bahis konusu olmuş ve muhtariyetin başkanlığına Georges Nikola'nın atanması kararlaştırılmıştır³¹. Bundan sonra 4 Temmuz 1922 tarihi itibarıyla Atina'dan alınan habere göre, Hacianesti 5 Temmuz'da İzmir'e hareket edecek ve tümen komutanlarını toplayıp bir askerî kurul oluşturacaktı. Öte yandan Anadolu Ajansı'nın Atina kaynaklı 8 Temmuz günlü haberinde İzmir komiseri Stergiadis'in Atina'daki yabancı temsilciliklerini ziyaret ederek günün meselesi, yani muhtariyet hakkında onları bilgilendirmiş, kendi hükümeti ile aralarında ihtilaf bulunduğuadair haberleri yalanlamıştır³².

25 Akşam, 26 Temmuz 1338/1922.

26 Yeni Gün, 27 Temmuz 1338/1922.

27 Yeni Gün, 15 Ağustos 1338/1922.

28 "*Yunanistan devletlere verdiği notada İstanbul'un işgalini talep ediyor; İstanbul'un Yunanlılar tarafından işgali sulhu tacil edecek yegâne çare imiş.*" "*Fransa Hükümeti İstanbul'un işgali hakkındaki Yunan talebini derhal reddetmiştir.*" "*Yunanlılar İstanbul'u işgalden sarfınazar ettiklerini devletlere resmen bildirdiler.*" "*İzmir'de idari muhtariyet ilanı; İşgal edilen havalide Yunanistan'ın işgali altında muhtariyet ilan edilmekte ve ahali-i mahalliye meclislerle muhafaza kıtaatı teşkiline davet olunmaktadır... Paris 30 (Temmuz) THR- İzmir'den alınan haberlere göre Mösyö Stergiadis neşrettiği bir beyannamede, Yunanlılar tarafından işgal edilen havalinin, harp esnasında müttefikler tarafından tasdik edilen esaslar dâhilinde ve Yunanistan'ın vesayeti altında muhtariyetini ilan etmiştir.*" (Akşam, 31 Temmuz 1338/1922).

29 "*...Düşman ordusu hatt-ı fasılda ve kendi işgali altında bulundurduğu mahallerdeki mezruatı, köyleri ve tarhaları yakmaktadır.*" (Akşam, 27 Temmuz 1338/1922).

30 Yeni Gün, 3 Temmuz 1338/1922.

31 Yeni Gün, 7 Temmuz 1338/1922.

32 Yeni Gün, 10 Temmuz 1338/1922.

Savaş en son seçenektir, fakat aynı zamanda en etkili seçenektir. Yunan Genelkurmay Başkanı Metaksas³³, durum hakkında açıklama yaparak, savaşa devam edileceğini, asıl sorunun para bulmak olduğunu söyledi³⁴. Yunanlıların Trakya'da yığınak yaptıklarına dair haberlerin yaygınlaşması üzerine Türk basını da İzmit havalisinde aynı önlemlerin alındığına yönelik, doğru veya yanlış haberler yapmaya başladı. Buna kanıt olarak Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Kocaeli cephesini teftişini gösterdi. Akşam gazetesinde, Adapazarı ve İzmit havalisinde iki kolordu seviyesinde yığınak yapıldığı, bu yeni grubun komutanlığına Refet Paşa'nın getirildiği, 6 Ağustos'ta İzmit ve Darıca civarında yedi piyade, iki süvari alayı toplam on bin kişilik bir kuvvetin, çok sayıda bataryanın bulundurulduğu belirtiliyordu. Aynı gazete daha da ileri giderek, söz konusu cephede savaşın başladığına dair bazı rivayetlerin de veran etmekte olduğunu ancak bu söylentilerin doğrulanmadığını da yazmaktaydı³⁵. *Yeni Gün*, 7 Ağustos'ta İstanbul'daki muhabirinden aldığı bu konudaki haberleri yazarken, söylentinin esasının bulunmadığına dair Ankara Hükümeti'nin tekzip metnini de neşretmişti³⁶. *Yeni Gün* geri adım atarken *Akşam* sözü edilen haber ya da haberler konusunda ısrarcı davrandı. *Dünden Beri Kocaeli Mıntıkasında Ordumuz Harekât-ı Mühimme-i Askeriyeye Başlamıştır* başlıklı haberinde diyordu ki: "Bugün öğleyin şehrimizin selahiyettar menabiinden Kocaeli mıntıkasında Türk Ordusu tarafından harekât-ı mühimme-i askeriye icrasına başlandığı söylenmekte idi. Vakit geç olduğundan dolayı bu harekâtın bir taarruz mukaddimesi vaziyetinde olup olmadığını tahkik edemedik. Havadisimizin mevsukiyetine itimat etmekle beraber, karilerimizin tebliğ-i resmilerimize intizar etmelerini tavsiye ederiz. Haber doğru ise Allah ordumuzla beraberdir"³⁷. Anadolu Ajansı'nın 26 Ağustos 1922 tarih ve Atina kaynaklı haberinde, Kocaeli mıntıkasında büyük yığınak yapıldığı, Darıca'ya yedi piyade ve iki süvari fırkasının ulaştığı bildiriliyordu³⁸. Görülen odur ki, Kocaeli o günlerde sadece başkomutanın teftişiyle anılmıyor, aynı zamanda ulusal ve uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde önemli noktalardan birini teşkil ediyor, Anadolu Ajansı da İstanbul, İzmir, Yunanistan ve Avrupa haberlerini İzmit çıkışı olarak yapıyor, özellikle Ankara ve Anadolu gazeteleri bu haberleri kullanıyorlardı.

Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlandırılması, barışa giden yolu sonuna kadar açtı. Mudanya Mütarekesi'ni Lozan'da barış görüşmeleri izledi. 1922 yılının Haziran-Temmuz aylarından 1923 yılının Ocak-Şubat aylarına gelindi. Saltanatın kaldırılması, fakat hükümet biçiminin ilan edilmemesi, daha doğrusu edilememesi çeşitli söylentilere yol açıyor, Mudanya Mütarekesi uyarınca Trakya'yı tesellüme memur edilerek İstanbul'a gönderilen Refet Paşa'nın idari ve siyasi mahiyetteki nutukları yorgun olan zihinleri iyice bulanıklaştırıyordu. Hilafet yanlıları, halifenin yeni devletin başkanı olacağını, hatta olması gerektiğini söylüyor ve bekliyorlardı. Saltanat kaldırılmış fakat hanedan yerinde kalmış, *hanedan-ı saltanatın* yerini *hanedan-ı hilafet* almıştı. Vatan kurtulduğuna göre siyaset, belki polemik yapma zamanının geldiğine inanan mebuslar TBMM'nin havasını değiştirmişlerdi. Tahammülsüzlükler ve buna bağlı olarak tehditler karşısından şikâyetler ayyuka çıkıyor, dayanışmanın yerini bölünme ve ayrılımlar alıyordu. Oysa Türkiye'nin önünde çok ciddi problemler bulunuyordu. Barışa giden yolda devler subaşlarını tutmuşlardı. Yeni Türk devletinin sınırlarının da belirleneceği barış konferansı umut vermiyordu. Misak-ı Milli tartışmaları bir kez daha Meclis'te zirve yaptı. Musul'dan vazgeçmek mi? Bunu kimse aklının ucundan bile geçirmiyordu; ama konuşulacak, karşı tarafı zem ve takbih edecek konuların başında geliyordu. Lozan'daki görüşmelerde ilerleme sağlanamayınca savaş ihtimali ön plana çıkıyor, bu da tedbir almayı

33 Gazete haberi aynen böyledir.

34 Akşam, 7 Ağustos 1338/ 1922.

35 Akşam, 7 Ağustos 1338/ 1922.

36 Yeni Gün, 9 Ağustos 1338/ 1922.

37 Akşam, 26 Ağustos 1338/ 1922.

38 Akşam, 27 Ağustos 1338/ 1922.

gerektiriyordu. Böyle bir ortamda Mustafa Kemal Paşa, cephedeki askerî birlikleri teftiş etmek ve aynı zamanda halkı yapılması düşünülen seçimlere hazırlamak maksadıyla Batı Anadolu gezisine çıktı. Matbuat Genel Müdürlüğü ile bu müdürlüğe bağlı Anadolu Ajansı'nın görevli elemanları tarafından gezi ile ilgili haberler süratli bir biçimde kamuoyu ile paylaşılıyor, Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmaları zapta geçirilerek yayın organlarına, daha özel olarak gazetelere gönderiliyordu³⁹. Ayrıca bazı gazeteler kendi muhabirlerinden elde ettikleri haberleri de okuyucuları ile paylaşıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan ayrılmasının ertesi günü, 15 Ocak 1923'te Afyonkarahisar mebusu Hoca Şükrü imzasıyla *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi* başlıklı, 78 sayfalık bir kitap dağıtımına verildi. Milli egemenlik ve milli irade kavramlarıyla bağdaştırmayacak görüşleri savunduğundan Mustafa Kemal Paşa'nın tenkitlerine, Meclis'in ve hükümetin takibatına uğratıldı⁴⁰. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa gezisi sırasında hiç yoktan var edilen bu konu ile uğraşmak zorunda kaldı.

1923 Batı Anadolu gezisi basın gündemine erken tarihlerde düşmüş gibi görünmektedir. İncelenen gazeteler arasında en erken tarihli haber *Tevhid-i Efkâr*'a aittir. Adı geçen gazete 10 Ocak 1923 tarihli nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın düşmandan kurtarılan yerleri ziyaret edeceğini, bu sebeple yakın zamanda Ankara'dan ayrılacağını, Ankara'daki muhabirine dayanarak haber vermekte, bir sonraki nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın *Maksad-ı Seyahati Halk Fırkası Hakkında İzahat Vermek ve Orduyu Teftiş Eylemektir* başlığı altında şunları yazmaktaydı: "Ankara 10 Kânunusani (Muhabir-i Mahsumumuzdan)-Mustafa Kemal Paşa, memalik-i müstahlasada icra edeceği seyahatte İzmir, Adana ve Bursa havalisini ziyaret edecek ve teşkil edeceği Halk Fırkası için izahat verecek, halk ile temas eyleyecek ve orduyu teftiş edecektir. Başkumandanın haftaya seyahate başlaması mukarrerdir. Müşarünileyh Şubat ortasında İzmir'de İktisat Kongresini küşad edecektir. Paşa'nın seyahat hakkındaki fikri Müdafaa-ı Hukuk Gurubu tarafından tasvip edilmiştir."⁴¹

İzmir İktisat Kongresi bu gezinin önemli amaçlarından biri olduğundan, basında bununla ilgili yeterince habere rastlanmaktaydı. *Tevhid-i Efkâr*, "Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar İzmit ve Bursa Havalisindeki Ordularımızı Teftiş Etmek Üzere Ankara'dan Hareket Ediyorlar" başlıklı ve Ankara'daki özel muhabirinden 13 Ocak'ta alınmış haberinde, Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Ocak akşamı Eskişehir'e yönelik olarak Ankara'dan hareket edeceği, görevli asker ve memurlardan oluşturulan bir grubun kendisine refakatte bulunduğu, yol arkadaşlarıyla birlikte orduları teftiş edeceği belirtilmekteydi⁴².

39 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 21 numaralı yayını *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin İzmir Seyahatleri Esnasında Muhtelif Mahallerde İrad buyurdukları Nutuklar ve Hasbihaller, Ankara İstihbarat Matbaası 1339*. 1923 te yayınlanan eserin sonraki baskısı Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989 da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, İstanbul 1973, s. 703 vd.

40 Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun Ali Akbulut, *Saltanat, Hilafet ve Milli Hakimiyet*, İstanbul 2006.

41 *Tevhid-i Efkâr*, 11 Kânunusani 1339/11 Ocak 1923.

42 *Tevhid-i Efkâr*, 14 Kânunusani 1339/14 Ocak 1923. Kâzım Karabekir Paşa, Büyük Zafer'i müteakip Erzurum'dan Trabzon'a geçmiş, Ankara'ya gelmek istediğini başkomutana bildirmişti. Gazi'nin muvafakati üzerine, beraberinde şehit yavruları olduğu halde 9 Ekim'de İnebolu'ya hareket etti (Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 1111) ve 15 Ekim'de Ankara'ya ulaştı. Mustafa Kemal Paşa bu olayı *Nutuk*'ta söz konusu ederken "Şarkta, aleyhindeki fikri ve fiili tezahürattan dolayı Ankara'ya gelmeye mecbur olan Kâzım Karabekir Paşayı..." demektedir (*Nutuk*, II, İstanbul 1973, s. 681).

Mustafa Kemal Paşa İzmit'te 17 Ocak 1923. Yanında kazım Karabekir, Fevzi Çakmak, Nurettin Paşa, Cevdet Abbas Gürer (KBB Arşivi)

Adı geçen gazete, 15 Ocak 1923 tarih ve *Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Hareketi* başlıklı ve yine özel muhabirinden almış olduğu haberinde, başkumandanın orduları teftiş için dün akşam saat yedide refakatinde TBMM Başkanlığı özel kalem heyeti, Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir ile Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşalar ve mebuslardan Hamdullah Suphi, Cevat Abbas, Muhiddin Baha Beyler bulunduğu halde Ankara'dan hareket ettiği, İzmit, Afyonkarahisar, Konya, Adana ve Musul cephesine kadar giderek oralarda halkla temasta bulunacağı, Halk Fırkası hakkında konuşmalar yapacağı, Mart ayı başlarında Ankara'ya döneceği bildiriliyor, Bakanlar Kurulu üyeleri ile mebuslar ve halk tarafından istasyonda uğurlandığı da ilave ediliyordu. 12 Ocak 1923 tarihli resmi tebliğde, Çanakkale ve Kocaeli mıntıklarında hatt-ı fasıllar civarında İngilizlerin tayyare faaliyeti olduğu, Çanakkale mıntıkasında Mudanya Mütarekesi'ne aykırı eylemlerde bulunduğu⁴³ belirtiliyordu. Mustafa Kemal Paşa 15 Ocak sabahı saat sekizde Eskişehir'e geldi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi, Asım⁴⁴ ve Galip Paşalar ile erkân heyeti⁴⁵, polis, jandarma, memurlar ve halk tarafından karşılandı. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, İleri başyazarı Celal Nuri Bey'e yaptığı açıklamada, Lozan Konferansı'nın sıcak ve pek ciddi bir safhaya girdiğini belirtiyor ve diyordu ki: "Cepheyi teftişten maksadım, orduları yakından görmektir. Son muzafferiyetten bugüne kadar talim ve terbiye ile geçen günlerin semeratını tetkik edeceğim. Aynı zamanda halk ile de temasa gelmek ve onlarla hal ve atıye ait hasbihallerde bulunmak isterim. Halk Fırkası hakkında esna-yı seyahatimde bulacağım fırsatlardan istifade ederek bazı izahlarda bulunmak niyetindeyim. Benim fırka teşkil etmem hakkında endişeli mütalaada bulunanları tenvir edeceğim. Ben öyle bir fırka teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu fırka milletin bütün refah ve saadetini temine matuf bir programa müstenit olsun. Milletimizin şeraiti buna müsaittir."⁴⁶ Seyahatinden dönüşte burayı ziyaret edeceğinden Eskişehir'de fazla kalmayarak İzmit'e hareket etti. Kendisine burada Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi

43 Akşam, 16 Kânunusani 1339/16 Ocak 1923.

44 31 Ağustos 1922 tarihi itibarıyla mirlivalığa yükseltilmiş, 18 Eylül 1922'de kolordu komutanı yetkisi verilmiş, 15 Eylül 1923'te Batı Cephesi Komutanlığı'nın lağvı üzerine Genelkurmay İkinci Başkanlığı'na atanmış Orgeneral Asım Gündüz (1880-1970) (*İstiklal Harbine Katılan...*, s.133-135.)

45 İstikbal, 17 Kânunusani 1339/17 Ocak 1923. Vakıf, 15 Kânunusani 1339/15 Ocak 1923.

46 Akşam, 15 Kânunusani 1339/15 Ocak 1923.

Fevzi Paşa da katıldı⁴⁷. Gazi, annesinin ölüm haberini Eskişehir’de almış, başyaveri Salih Beye telgraf çekerek, *münasip bir tarzda merasim-i defniyesinin ifa edilmesini istemişti*⁴⁸. Kalabalık maiyetiyle hareket ederek 16 Ocak Salı günü saat dörtten sonra İzmit’e ulaştı. İzmit mutasarrıfı, İstanbul gazetecileri, İzmit ayan ve eşrafı tarafından karşılandı. Karşılıklılar arasında Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşa da vardı. Havanın yağmurlu olmasına rağmen okullar ve kalabalık bir halk kitlesi istikbal merasiminde hazır bulundu. Mustafa Kemal Paşa doğruca İzmit Kasrı’na gitti ve resmi kabullerini burada gerçekleştirdi⁴⁹. Matbuat erkânını kabul ve gece saat dokuz buçukta kendilerine Kasırda beyanatta bulunacaklarını vadetti⁵⁰. 16/17 Ocak gecesi İstanbul gazetecilerine gece saat 21.30’dan sabaha karşı 03.30’a kadar, yaklaşık altı saat süren uzun bir beyanatta bulundu⁵¹. İzmit’e gelişinin ikinci gününü, 17 Ocak Çarşamba gününü cephenin teftişine ayırdı. Refakatinde Fevzi Paşa, Nurettin Paşa ve sair erkân, ümera ve zabitan bulunduğu halde cepheye gitti. Derince, Yarımca ve Hereke’deki askerlerle sohbet etti ve onlara *“Merhaba Asker! İyi misiniz?”* hitabına askerler bir ağızdan *“İyiyiz. Emrinize hazırız”* cevabını verdiler⁵². Asker, bakışları İstanbul’a çevrili vaziyette bir geçit resmi icra etti. Mustafa Kemal Paşa her yerde halkla konuşmakta, kitleler kendisine saygı gösterisinde bulunmakta idiler. Hereke’de kurbanlar kesilmiş, ona şehrin hemşehriliği takdim edilmiş, Gazi Paşa da bunu kabul buyurmuşlardı⁵³. Anadolu Ajansı’nın haberinde Gazi, 17 Ocak Çarşamba günü sabah saat dokuzda cepheye hareket etmiş, Yarımca, Hereke, Tavşanlı, Diliskelesi, Gebze’de değişik sınıflara mensup büyük bir askerî birliği teftiş ettikten sonra akşam saat beşte İzmit’e dönmüştü. Uğradığı her yerde kalabalık törenlerle karşılanmış ve kurbanlar kesilmişti. *“İzmit 17 Kânunusani (Hususi muhabirimizden)- Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bugün bütün İzmit havalisindeki kıtaatı teftiş ile meşgul olmuşlar ve maiyeti erkânı ve gazete muharrirleri ile birlikte Gebze’ye kadar azimet ve avdet buyurmuşlardır. Paşa Hazretleri her istasyonda kurbanlar kesilerek karşılanmış ve halkın, bilhassa kadınların fevkalade heyecanlı tezahüratıyla istikbal edilmiştir. Yarımcalılar uzun müddet hatt-ı fasıl mevkiinde kalmış olan bu yerin hemşehriliğini kabul etmesini rica etmişler ve Paşa Hazretleri tarafından hüsnü telakki görerek taltif edilmişlerdir. Başkumandanımız*

47 Tevhid-i Efkâr, 15-16 Kânunusani 1339/15-16 Ocak 1923. Tanin, 16 Kânunusani 1339/16 Ocak 1923. Vakit, 14 Kânunusani 1339/14 Ocak 1923.

48 *“Eskişehir’de Gazi Reis ve Başkumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin valideleri hanımefendi İzmit’de irtihal-i dar-ı beka eylemiştir. Paşa Hazretleri valideleri hanımın dün gece saat dokuz çeyrek geçe İzmit’de vefat ettiğini kendilerine bildiren Seryaver Salih Beye bu sabah atideki telgrafnameyi keşide buyurmuşlardır: ‘Verdiğiniz elim haber beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip bir tarzda merasim-i defniyesini ifa ediniz. Cenabı Hak millete hayat ve selamet versin.’”* (İstikbal, 17 Kânunusani 1339/17 Ocak 1923).

49 Akşam gazetesi, Anadolu Ajansından aldığı haberi, İzmit’te *İstikbal Tafsilatı başlığı altında okuyucularına şu şekilde duyuruyordu: “İzmit 16 (A.A.)- Paşa Hazretleriyle refakatlerinde bulunan zevat-ı kiramin rakip oldukları tren hareket etti. Güzergâhta bulunan istasyonlarda ezcümle Bilecik, Vezirhan, Osmanlı, Mekkece, Akhisar, Geyve, Doğançay, Arifiye, Sapanca, Büyükderbend istasyonlarında kıtaat, memurin, ahali ve mektep talebe ve talibati tarafında resm-i selam ifa ve tezahürat-ı fevkalade icra edildi. Paşa Hazretleri her istasyonda inerek kıtaatı teftiş etmişler ve halk ile müsahabette bulunmuşlardır. Saat dörtte İzmit’e muvasalat olundu. İzmit başta başa donanmıştı. Paşa Hazretleri istasyonda ordu kumandanı, erkân ve ümera-yı askeriyeye, memurin-i mülkiye ve bila istisna sunuf-ı ahali, inas ve zükürmekte talebesinden, kıtaat-ı askeriyeden mürekkep bir cemm-i gafir tarafından istikbal olundular. Müstakbilin meyânında (metinde yok) ve zevat-ı saire ile bilimum İstanbul gazeteleri başmuharrirleri ve muhabirleri bulunuyordu. Paşa Hazretleri halkın hararetle alkışları arasında ikametlerine tahsis edilen saraya meşjiyen azimet buyurmuşlardır.”* (Akşam, 19 Kânunusani 1339/19 Ocak 1923).

50 Tanin, 17 Kânunusani 1339/17 Ocak 1923. Tanin’e göre Mustafa Kemal Paşa üç dört gün İzmit’te kalacaktı. *“Mustafa Kemal Paşa için kasırda bir salon, bir oda hazırlanmıştı. Kasrın önündeki sırta ta köprüye kadar İzmit kadınları var. Köprüden istasyona kadar bütün cadde iki taraflı çocuk, erkek ve kızlarla dolu... biryagmur yağıyordu. Hava boşucu bir surette basık... çocuklar istiklal ve gaza söylüyorlar. Silah çatıları başında Anadolu’nun dinç, heybetli ve mütevazı askerleri başbuğlarını beklemektedirler. Gazi başkumandan askerden sivilden iyi kalabalık bir maiyet ile geldi. Zira bu seyahati hem halk ile temas etmek hem de Mudanya Mukavelesi zamanından beri orduların terakkisini gözden geçirmek için ihtiyar etmektedir. Büyük Gazi eskisi gibi genç ve çalak... Belki de onun ruhunda büyük ruhlara nasip olan ateş yanyordu. Fakat evvelki gündün beri neşesizdir. Zira dünyada en çok sevdiği anasına kaybetti.”* (Tanin, 18 Kânunusani 1339/18 Ocak 1923).

51 Geniş bilgi için bkz. Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Ankara 1996.

52 Tanin, 18 Kânunusani 1339/18 Ocak 1923.

53 Tevhid-i Efkâr, 17-18 Kânunusani 1339/17-18 Ocak 1923.

Gebze'de hatt-ı fasılın yanında ibraz-ı besalet etmekte olan kahraman kıtaatımızı da teftiş ve takdir ettikten sonra İzmit'e avdet buyurmuşlar ve hin-i azimetlerindeki hararet ve samimiyetle teşyi olunmuşlardır. İzmit namına bu akşam Paşa Hazretleri şerefine bir ziyafet verilmektedir. Paşa Hazretleri yarın burada bulunan gazete muharrirlerini kabul ve İzmit ahalisi ile yakından temas ederek ihtiyacatını tetkike devam edeceklerdir.”⁵⁴ İzmit ziyareti sırasında, “memleketimizin yegâne Türk sinemacısı olan Kemal Bey Müessesesi, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'i ziyaret ve orduyu teftiş esnasında Kocaeli'ne bir makine göndermiş ve başkumandanın ziyaret intibaatını sinemaya aldırıştır. Havanın kapalı ve yağmurlu olmasına rağmen kemal-i muvaffakiyetle alınmış olup İstanbul sinemalarında sabah-akşam gösterilmeye başlanacaktır.”⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa, annesinin vefatından dolayı taziyede bulunanlara cevabı İzmit'ten verdi⁵⁶. 19 Ocak Cuma gününü İzmit'te geçirdi. Öğleden sonra İzmit halkına büyük bir konferans verdi, akşam üzeri trenle Bursa'ya hareket etti. 20 Ocak'ta Bursa'ya geldi⁵⁷.

54 Vakit, 18 Kânunusani 1339/18 Ocak 1923.

55 Tevhid-Efkâr, 19 Kânunusani 1339/ 19 Ocak 1923. Kemal Seden ve Şakir Seden kardeşler, 1914 yılından itibaren İstanbul'da değişik semtlerde sinema işletmeciliği yaptılar. 1922 de Muhsin Ertuğrul'un teşviki ve dayıları Ali Rıza (Öztuna) Beyin desteği ile 1922 de Ordu Sinema Dairesinin dışında Türkiye'nin ilk özel film yapımını kurdular: Kemal Film. Çok sayıda ve şimdi tarih olmuş filmler çektiler. Bunlardan bir kısmı 24 Temmuz 1959 da Sütluçe'deki belediye film deposu yangınında yok oldu (Milliyet, 25.07.1959: “Film Deposunun Kasten Yakıldığı İddia Ediliyor. İhbarı yangının ham film hırsızlığının saklanması için çıkarıldığı söylendi.”)

56 “TBMM Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri valide-i muhteremelerinin irtihalinden dolayı beyanı taziyet eden zevata ber-veçhi ati teşekkür etmektedir: “Validemin vefatından dolayı birçok zevat ve heyet-i muhtermeden her gün taziyetnameler almaktayım. Dostlarımın teessüratına iştirakini görmek benim için mucib-i teselli oluyor. Orduları teftiş için mütemediyen seyahatte bulunmaklığım ayrı ayrı cevap yazmaya mani olduğundan dolayı ajans vasıtasıyla iblağına mecbur olduğum teşekkürat-ı mahsusamın lütfen kabulünü rica ederim.” (Tanin, 19 Kânunusani 1339/19 Ocak 1923.)

57 “İzmit'te bulunmakta olan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, dün gece nisfulleyle Bursa'ya gitmek üzere Bilecik'e müteveccihen hareket etmesi mukarrerdi. Bilecik'ten itibaren ihzar edilen otomobillerle Karaköy tarihiyle yarın akşam Bursa'ya muvasalat edilecektir. Başkumandanımız Bursa'da dört beş gün kalacak, oradan Bandırma ve Balıkesir yoluyla İzmit'e azimet buyuracaktır. Başkumandanımız İzmit'de buldukları müddet zarfında İktisat Kongresi'ni küşat edecekler ve oradan Afyonkarahisar, Konya, Adana'ya azimet ve Mart iptidalarında Ankara'ya avdet edeceklerdir. Mustafa Kemal Paşa'ya mülaki olmak üzere İzmit'e azimet etmiş olan Adnan Bey, Halide Hanım, İlaş Nazırı Esbaki Kemal Bey, Macit Bey ve gazete muharrirleri dün öğleden sonra saat iki buçukta İstanbul'a avdet etmişlerdir.” (Vakit, 20 Kânunusani 1339/20 Ocak 1923) İstanbul mebusu Adnan (Adıvar) Bey, Halide Edip ile birlikte İstanbul gazetecileriyle İzmit Kasrı mülakatına da katıldılar. “Adnan Bey, dün İzmit'ten Maltepe Vapuruyla avdet etmişti. Adnan Bey İstanbul'un vaziyeti hakkında başkumandana malumat vermek ve alelumum ahval-i siyasiyeye dair müdavele-i efkâr eylemek üzere İzmit'e azimet etmişti. İzmit'te bulunduğu üç gün zarfında bir taraftan başkumandan ile mülakat etmekle beraber, diğer taraftan İstanbul'daki vazifesini dahi telgrafla ve vesait-i saire ile temşiyete devam eylemiş ve ezcümle son günlerde Karaağaç meselesi ile sair mesailden dolayı tehadüs etmiş olan ihtilafatı suhuletle halleylemiştir. Adnan Bey ile beraber Halide Edip Hanım ve kendisine refakat eden sair zevat da avdet eylemişlerdir.” (Tevhid-i Efkâr, 20 Kânunusani 1339/20 Ocak 1923).

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar:

- *Akşam*
- *Anadolu'da Yeni Gün*
- *Hayat*
- *İstikbal*
- *Milliyet*
- *Tanin*
- *Tevhid-i Efkâr*
- *Vakit*

2. Resmi Yayınlar, Hatıralar, Araştırma Eserler:

- Akbulut, Dursun Ali, *Hilafet, Saltanat ve Milli Hakimiyet*, İstanbul 2006.
- Atatürk, K., *Nutuk II*, İstanbul 1973.
- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Ankara 1989.
- *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından:21, Ankara İstihbarat Matbaası 1339. Yeni neşri: *İzmir Yollarında*, Yayına Hazırlayan Mehmet Önder, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1989.
- İnan, Arı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Ankara 1996.
- Kılıç, Selami, "Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri" *Atatürk Üniversitesi TAED 8(Erzurum 1987)*, s. 187-206.
- Özel, Sebahattin, "Atatürk'ün Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5(2004), s. 145-175.
- Tansel, Dr.Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*, Ankara 1974.
- *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989.

MİLLİ MÜCADELEDE İZMİT TELGRAFLARI

Haluk SELVİ*

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı mülkî teşkilâtında Kocaeli ismi ile yer alan İzmit, daha sonra müstakil mutasarrıflık haline getirilmiş olup bu mutasarrıflık, batıda İstanbul, güneyde Ertuğrul (Bilecik), Hüdâvendigâr (Bursa), doğuda Bolu Mutasarrıflığı kuzeyde ise Karadeniz ile çevriliydi. II. Abdülhamid devrindeki kazaları İzmit, Adapazarı, Geyve, Kandıra ve Karamürsel'di. Biz bu çalışmamızda merkez İzmit, Karamürsel, Darıca, Armutlu ve Yalova telgraflarını ele alacağız.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'nun en hareketli bölgelerinden olan İzmit ve çevresi İstanbul ile Anadolu arasındaki geçiş konumunu hemen hemen tutum ve tavır olarak da göstermiştir. Bazen İstanbul Hükümeti, bazen de Ankara Hükümeti arasında kalan İzmitliler her halükarda bağımsız bir Osmanlı Devleti için hareket etmişler ve haksız işgaller karşısında tepkilerini ve zaferler karşısında heyecanlarını çeşitli şekillerde göstermişlerdir. İzmitliler, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından Lozan Barış Antlaşması'na kadar bazen yaptıkları mitinglerle, bazen de ilgili idari makamlara gönderdikleri telgraflarla önemli olaylara ilgisiz kalmamışlardır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlayan ülkedeki idari ve siyasi yapılanma içerisinde İzmit daha çok İstanbul tarafından yönlendirilmiştir. Anadolu'da başlayan ilk işgaller üzerine İzmit ve çevresinde milli teşkilatlanmaya gidilmiş ve yapılan mitinglerle işgaller protesto edilmiştir.

Anadolu'da Milli Mücadele hareketinin başlangıç noktalarından birisi sayılan 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine İzmit'te 17 Mayıs 1919 ve 22 Mayıs 1919'da iki önemli miting düzenlenmiştir.

22 Mayıs Perşembe günü düzenlenen miting sonunda alınan kararlar İstanbul'da ilgili makamlara ve Sadaret'e bir telgrafla iletilmiştir. İzmit Miting Heyeti Reisi Saadeddin Eşref imzalı ve "İzmir fecayii ve Osmanlıların akıbeti hakkında işitilen kara haberlerden müteessiren bugün yine tatil-i mesai ederek ve müteheyyiç toplanan İzmit ahali namına aşağıdaki miting kararlarını aynen arz eder ve milli emelleri tatmin edecek surette tebligatınızı bekleriz" şeklinde başlayan telgrafta heyet tarafından alınan kararlar şöyle sıralanıyordu:

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı, Esentepe Kampüsü, Sakarya.
e-mail: hselvi@sakarya.edu.tr

1- İzmir'de Türk ismetinin, İslam mukaddesatının uğradığı bütün facialar hükümetin resmi lisanı ile ilan olunmalıdır.

2- Osmanlı saltanatının maruz kaldığını öğrendiğimiz tehlikelerin derecesinden millet haberdar edilmelidir.

3- Milletın duygularının yansıma yeri olan matbuat bu hususta sansür takibinden büsbütün azade bulundurulmalıdır.

4- Mezarımız üzerine arzumuz hilafına bir binanın bile hayat taşımaya müsaade edemeyeceğimize İtilaf Devletleri inanmalıdırlar.

5- Washington'un mezarında beşeriyete karşı vaz' ettiği düsturlarla namusunu elimize rehine veren Wilson hazretleri için ittihaz vaad eden bütün Amerika milleti namına bir haysiyet meselesi telakki edilmelidir¹.

İzmit'te ilk mitingın olduğu gün, 17 Mayıs'ta Kandıra'da da bir miting düzenlenerek Belediye Reisi Ahmed Bey, Müftü Rıza Efendi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Kandıra Şubesi Reisi Faik, Kandıra eşrafından Hasan, Hürşid, Niyazi, Ali, Mehmed, Raif efendiler tarafından Sadaret'e bir telgraf çekildi. Kandıralıların İzmir'in işgalinde duydukları rahatsızlık İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde protesto edildi. İstanbul Hükümeti'nden, "öz vatanımız olan güzel İzmir'imizin Wilson prensibi hilafına Yunan askerleri tarafından işgal olunduğu"ndan duyulan üzüntü dile getirilerek işgalin kaldırılması için her suretle hükümetin emrinde olduğu, lâzım gelen adil teşebbüslerin yapılması gerektiği ifade edildi.²

Karamürsel, Milli Mücadele döneminde milli duyguların ön plana çıktığı yerlerden birisi idi. Burada ilk işgallerden sonra Rauf Bey başkanlığında Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye ve Redd-i İlhak Heyeti kurulmuş, İzmir'in işgali üzerine mitingler düzenlenerek, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderilmiştir. 19 Mayıs 1919'da Hükümete gönderilen, "Karamürsel Kazası Ahalisi Namına Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye ve Redd-i İlhak Heyeti Reisi Rauf" imzalı telgrafta, Yunan askeri tarafından İzmir'in işgali hakkındaki umumi tebligatın büyük bir üzüntü ve heyecan meydana getirdiği, gelecek için unsurlar arasında düşmanlıkları artırdığı, milyonlarca Müslüman kalbini rencide eden bu halin ortadan kaldırılarak hakkın mazlumların lehine olarak tezahür ettirilmesi istendi.³

İşgal sırasında Yunan askerlerinin ve onlara rehberlik eden yerli Rumların yaptığı cinayetlerin ve mezalimin Anadolu'da duyulması üzerine harekete geçen Karamürsel ahalisi 20 Mayıs'ta İstanbul'daki farklı makamlara gönderdikleri telgrafla durumu protesto ederek yapılan kötülüklerden doğan üzüntülerini dile getirmişler ve bütün ahalinin büyük galeyan ve heyecan içinde olduğunu, bundan sonra meydana gelecek olaylardan dolayı sorumluluk kabul etmeyeceklerini Karamürsel Redd-i İlhak Heyeti Reisi Rauf Bey aracılığı ile bildirmişlerdir.⁴

Darıca ahalisi namına Belediye Reisi Osman, Darıca Hürriyet İtilâf Şubesi Reisi Salih Sadi ve Kâtip Tefvik, İzmir'in işgalinden beş gün sonra, 20 Mayıs 1919'da İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine çektikleri telgrafta, Osmanlı Saltanatını ve bütün Müslümanların hukukunu felakete doğru sevk eden umumi harbin İttihat ve Terakki Hükümeti'nin hatalarıyla neticelendiğini ifade etmişlerdir. Darıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcileri,

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babiali Evrak Odası Sadaret Evrakı, (BOA. A.VRK.) 833/14.

2 BOA.A.VRK.830/11; Hamdi Atamer, "Milli Direnme", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 7 (Ocak 1968), Belge: IV.

3 BOA. A.VRK. 831/2.

4 BOA. A.VRK. 832/45.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un on dört maddelik prensipleriyle Osmanlı mülkünün bütünlüğünün teminat altına alınacağını sükûnetle beklendiği bir sırada Osmanlı Devleti'nin kalbi olan İzmir vilâyetine karşı Yunan hükümeti tarafından vuku bulan tecavüzleri bütün mevcudiyetleriyle protesto etmişler, Osmanlı milli emelleriyle mukaddes vatanının açık hukukunun muhafazasını "Muazzam İtilâf Devletlerinin" adaletinden beklediklerini belirtmişlerdir."⁵

Armutlu'da İzmir'in işgali üzerine bütün ahalinin katıldığı bir miting düzenlenmiş, 24 Mayıs'ta "Üç bin ahali-i İslâmiyesi namına Armutlu Belediye Reisi Osman" imzasıyla Sadarete çekilen telgrafta, harp alanından çok uzak olan ve asırlardan beri Türk Yurdu bulunan İzmir'in Yunanlılar işgalinin bütün Türkleri galeyana getirdiği, Paris'te verilen kararın Osmanlıları galeyana getireceği, Türklüğün kalbi olan İzmir'de yapılan mezalime kimsenin boyun eğmeyeceği, Türk olmaktan başka bir kusurları olmayan Türklerin adalet bekledikleri ifade ediliyordu.⁶

Yalova'da işgaller üzerine Yalova İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi kurulmuş, Yalova Müftüsü Fehmi Efendi milli çalışmalarda ön planda yer almıştır. İzmir'in işgali üzerine 17 Mayıs ve 21 Mayıs'ta Yalova'da toplantılar düzenlenmiş, 21 Mayıs 1919'da Sadaret'e gönderilen telgrafta, "son gelen telgraflardan İzmir'de hala Yunan askeriyeye müştereken hareket eden yerli Rumların İslâmlara karşı ırza tasallut, katliam, malların yağmalanması gibi kötülük ve faciaları işlenmeye devam ettiklerini anlıyoruz. Ahalinin galeyanlarının zabt ve teskin edilemez olduğunu bildirmeğe lüzum gördük." deniliyordu⁷. Böylece İzmit ve çevresi İzmir'in işgaline sessiz kalmamış, bu olaydan sonra Anadolu halkının mücadele etme fikri geliştiği gibi İzmitlilerin de işgallere karşı direnişe geçme fikri hâkim olmaya başlamıştır. İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılması için telgraflarda ve mitinglerde ifade edilen fedakârlıklar yerine getirilmiştir.

Bu ilk işgaller karşısında milli bir bilinç oluşturan İzmit ve çevresindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, kısa süre sonra milis kuvvetlerle bölgede olası bir işgal tehlikesine karşı silahlı örgütler kurmaya başladılar. Bölgede milis teşkilatlarının oluşturulmasında Mustafa Kemal Paşa'nın önemli etkisi ve yönlendirmesi oldu. Sivas Kongresi'ni takip eden günlerde milli müfrezeler oluşturmak için harekete geçen paşanın, en önemli ve kuvvetli gördüğü milli müfrezeye, Yahya Kaptan müfrezesi idi. Mustafa Kemal Paşa'nın Yahya Kaptan ile ilk ilişkisi İzmit Telgrafhanesi üzerinden oldu.⁸ Milli Mücadele hareketinde İzmit telgraflarının önemlilerinden olan bu yazışmalar şöyle oldu:

Bir gün telgrafçılar, Sivas Telgraf Merkezi'ne şu bilgiyi veriyorlardı: "Çok acele bir telgrafi durdurdular, yani İstanbul'da durdurulmuştur. Telgraf metni aşağı yukarı şöyledir:

"Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

Dün İzmit'ten tavsiye edilen Yahya benim. Yarın akşam Kuşçalı telgrafhanesinde emrinizi bekliyorum."

Kuşçalı, Üsküdar ile Gebze arasında bir köydü ve Milli Mücadele boyunca telgrafhanesi ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgraflarla meşhur olacak önemli bir haberleşme merkezi idi. Yahya Kaptan, Mustafa Kemal Paşa'ya İzmit'teki teşkilât tarafından tavsiye edilmişti.

Mustafa Kemal Paşa 4 Ekim 1919 tarihinde Kuşçalı merkezinden Yahya Kaptan'dan şu telgrafi aldı:

5 BOA. A.VRK.831/85.

6 BOA. A.VRK.834/54.

7 BOA. A.VRK. 831/32.

8 Enver Konukçu, "Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919 - Nisan 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı:13, cilt:5 (Kasım 1988).

“Sivas’ta Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne, önemli ve çok ivedi.

Bendeniz, size iki gün önce İzmit’ten tavsiye edilen Yahya’yım. Emriniz üzere, telgraf başında emirlerinizi almaya geldim. En geç yarın akşama kadar Kuşçalı telgrafhanesindeyim. Yahya.”

Mustafa Kemal Paşa da bu telgraf üzerine şu emri verdi:

“İzmit Merkezi Vasıtasıyla Kuşçalı Telgrafhanesi’nde Yahya Efendi’ye 4.10.1919 Bulduğunuz bölgede güçlü bir teşkilât kurunuz. Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey vasıtasıyla, bizimle bağlantı sağlayınız. Şimdilik hazır bulununuz. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa Kemal.”

Yahya Kaptan, aldığı bu emir üzerine, teşkilât kurdu ve aylarca İstanbul ile ilişkisi bulunan çevrelerde, Milli Mücadele’ye muhalif çetelerin faaliyetlerine engel oldu. Sonunda, İstanbul Hükümeti tarafından öldürtüldü. Gebze Müdafaa-i Hukuk Heyeti Başkanı ile Gebze Kaymakamı Fevzi Bey’in ortak imzalarıyla, bu üzücü olayın meydana gelişinden önce, makine başında Mustafa Kemal Paşa’ya yapılmış bir müracaatı şu şekildeydi:

“Gebze Kuva-yı Milliye Komutanı Yahya Bey hakkında bazı kimselerin yaptıkları iftiralar üzerine, en sonunda salı gecesine İstanbul’dan komutanlar ve yüksek rütbeli subaylar komutasında gelen iki bin kişilik kadar bir kuvvetle, kendisinin Tavşanlı’da kuşatıldığı ve kuşatmanın hâlâ devam etmekte olduğu şimdi halktan aldığım bilgilerden anlaşılmıştır. Böyle vatani için çalışan bir kimseye karşı yapılan bu işlemin pek haksız olduğu yüksek komutanlığımızca bilinmektedir. Yahya Bey’in kurtarılması için ne gibi bir muamele yapılacağına emir buyrulmasını makine başında bekliyoruz.”

Bu sırada İzmit bölgesinde Kuva-yı Milliye teşkilâtı ile uğraşan Mebus Sırrı Bey de bu konuda Mustafa Kemal Paşa’ya İzmit’ten gönderdiği telgrafta bölgedeki Kuva-yı Milliye çalışmaları hakkında önemli bilgiler veriyordu. İzmit’ten XX. Kolordu Komutanlığı aracılığı ile 20 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile özel olarak yazışan Sırrı Bey, bölgedeki olayları şöyle özetliyordu:

“Haberleşmesi dört gün önce yapılmış olan Yahya Kaptan konusu, nihayet, haber almış olacağınız üzere, kendisinin şehit edilmesiyle sonuçlandı. Yahya Kaptan’ın, İstanbul girişinde teşkilatlanmış bir durumda bulunması, herhalde Kuva-yı Milliye’ye karşı cephe almış bulunan kimseleri yıldırıldığından, kendisinin ortadan kaldırılmasının planlandığına şüphe yoktur. Yahya Kaptan’ın bu maksatla öldürülmüş olması, olayı sınırlı kalma niteliğinden çıkarmakta ve Heyet-i Temsiliye’ce üzerinde düşünülmesini gerekli kılmaktadır. İzmit sancağı, eşkıya yüzünden tedirgin iken, yerinden kımıldamayan ve komutası altındaki hiçbir birliğe emir vermeyen, yanındaki hapisaneden on beş yirmi kişinin birden kaçmasını basit günlük olaylardan sayan Alay Komutanı Hikmet Bey, Yahya’nın öldürülmesini önemli bir mesele saymıştır. Yanına aldığı jandarma kuvvetleri ile bizzat yola çıkmış ve sonunda Kuva-yı Milliye’ye ağır bir darbe vurmak suretiyle maksadına erişmiş bulunuyor. Gebze’de kurulmuş bulunan Kuva-yı Milliye’nin başsız kalması, bundan sonra oraları korku içinde bırakacaktır. Buralarca bütün Kuva-yı Milliye’nin dayanağı olarak bilinen Yahya’nın bu şekilde ortadan kaldırılmış olması, kamuoyunu haklı olarak karıştırmıştır. Yahya’nın öldürülmesi, hükümetin Kuva-yı Milliye’ye karşı bundan sonra takınacağı saldırgan tavra delil sayılmaktadır. Bu hareket üzerine, hiç şüphe yok ki, yabancılar tarafından da, Kuva-yı Milliye’nin hükümetin gözünde değersiz ve yok edilebilir nitelikte görüldüğü yargısına varılacaktır. Bu bakımdan gerekli tedbirler alınmalıdır. Durum karışıklıktan kurtarılmadığı ve Gebze kuvvetlerinin hemen güvenilir bir kimseye verilmesi tedbiri alınmadığı takdirde, Üsküdar sancağı da dâhil olmak üzere, bütün İzmit Sancağı’nda, bir tek kişinin bile Kuva-yı Milliye’yi tutmasına

imkân bulunamayacağı kesinlikle bilinmelidir. Jandarma Alay Komutanı Hikmet Bey'in vakit kaybetmeden yerinden alınması şarttır. İzmit sancağında Kuva-yı Milliye'nin varlık gösterebilmesi, ordu hizmetinde bulunan Kaymakam Fevzi Bey'in, jandarma komutanı olmasına bağlıdır. Başka çare yoktur. Bunu önemle bilginize sunuyorum. Kuva-yı Milliye'ye Anadolu taraflarında değer verilmediği ve horlandığı yolundaki söylentiler, üzücü olay üzerine muhaliflere daha çok kuvvet kazandırmış olduğundan, kuvvet ve kudretin kayba uğramadığını gösterecek fiilî bir tedbir alınması şarttır. Ali Fuat Paşa Hazretleri'nin buraya kadar teşriflerini gerekli görmekteyim. İzmit sancağına önem verilmesini ve önem verildiğini gösterecek fiilî tedbirlerin alınması gereğini tekrara mecbur oluyorum.”⁹

Görüldüğü üzere Milli Mücadele hareketi içinde Kuveybatı Anadolu hattının yer almasında önemli haberleşmeler İzmit üzerinden yapılmış, hareketin planlanması da İzmit telgrafları ile olmuştur.

İzmit'i Milli Mücadele tarihi sırasında telgraflar açısından öne çıkaran diğer bir gelişme Sivas Kongresi kararlarından olan İstanbul ile haberleşmenin kesilerek Damat Ferit Hükümeti'nin istifaya çağırılması sırasında yaşandı. 11-12 Eylül 1919 tarihinde Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki bütün resmî makamları ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini İstanbul Hükümeti'ni protestoya ve istifaya çağırılmış, bazı merkezler bu karara uyarken bazı merkezler de İstanbul ile haberleşmeye devam etmiştir. İzmit Mutasarrıfı Ali Suat Bey bu emirlere uymayınca Mustafa Kemal Paşa ile aralarında çeşitli yazışmalar yaşandı.

28 Eylül 1919'da, Heyet-i Temsiliye adına M. Kemal Paşa Erzurum'a bir telgraf göndererek, Adapazarı ve İzmit'teki Kuva-yı Milliye'nin İstanbul Hükümeti ile ilişkisini şu şekilde ifade etmekte idi:

“...Adapazarı, İzmit ve havalisindeki Kuva-yı Milliye, Hükümet-i Merkeziye'nin mecnunane ve ihanetkârane harekâtından nâşi derhal lüzum-ı iskatını Zat-ı Hazret-i Padişahiye arz ve iblâğ eylemiş ve Ferit Paşa Kabinesi'nin tereddüdü halinde İstanbul'a mübeyyâ bulunmuş olduklarını ve bu surette hareketlerine karşı İtilâf Devletlerinin bitaraf kalacakları hakkındaki teminata tamamen kani bulduklarını bildirmişlerdir”.

1 Ekim 1919'da, tekrar Erzurum'la tel görüşmesi yapan M. Kemal Paşa, “... İzmit'in de henüz kazanılmamış bulunduğu” nu ifade etmekte idi. Mutasarrıfın İstanbul ile ilişkilerini devam ettirdiği Heyet-i Temsiliye tarafından öğrenilince, M. Kemal Paşa 2 Ekim 1919'da Mutasarrıf Ali Suat Bey'i makine başına çağırarak, hâlâ Damat Ferit Paşa'ya bağlılığın sebebini sordu. Mutasarrıf, İzmit'te “tarafsız idare”yi¹⁰ devam ettirdiğini, halkın fikir ve düşüncelerinde serbest olduğunu, M. Kemal Paşa'yı da hür vicdan sahibi olarak tanıdığını, Sivas'taki hareketin de “İttihatçılığı canlandırma” gayesi güttüğü cevabını vermiştir. Yine aynı tarihte gerçekleşen ikinci tel görüşmesinde M. Kemal Paşa, tutumunu sertleştirerek, mutasarrıftan daha açık davranış içinde olmasını istemiştir. Burada Paşa şu hususların da açıklanmasını istemiştir:

“Siz hâlâ tarafsız kalmayı arzu ediyorsunuz. Hâlbuki takip ettiğiniz davranış, kesinlikle tarafsızlıkla bağdaşmıyor. Milletten bağrından kopup gelmiş Kuva-yı Milliye'ye, millî teşkilâta tarafsız kalınmaz. Hâlâ Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin memurluğunu yapmaktasınız. Damat Ferit Paşa'ya itimat etmiyorsanız, bunu hemen Dâhiliye Nazırı'na resmen bildiriniz. Millet dışında, İstanbul'a ve Damat Ferit Paşa'ya bağlılığınızı sürdürmek kararında iseniz, İzmit Livası halkını serbest bırakınız. Bu durumda İzmit'te kalmanız beyhudedir. Hemen

9 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, Ankara, 1987, ss. 310-327; *Nutuk*, III, Vesika No: 199-200.

10 İzmit ve Adapazarı'nda kurulan Tarafsız Nizam ve uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Sebahattin Özel, “Adapazarı'nda Tarafsız Nizam Uygulamaları”, İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Yıl:2/2003, Sayı: 4, ss. 89-100.

İstanbul'a hareket etmeniz gereklidir. Şu andan itibaren tarafsızlık ve Damat Ferit konusunda ısrar ediyorsanız, sorumlu sayılırsınız. Kongre ve Heyet-i Temsiliye, İttihatçılığı canlandırma gayesini taşımamaktadır. İlişkimiz olmadığını zaten açıklamıştık. Kaldı ki bu partinin devamı sayılmak, safdillikten başka bir şey değildir.”

Ali Suat, bu sert telgraf karşısında yine bildiklerinden şaşmamış, hatalı anlayışlar mevcut olduğundan bahsetmiştir. Nitekim M. Kemal Paşa'ya cevabî telgrafında, bu ithamlara karşı savunma yapmak gereğini duymuştur:

“Görüşünüz doğrudur. Tarafsızlığı kendim için düşünmüyorum. İzmit'in iyi bir şekilde idare edilmesi gayesini gütmektedir. Şehirde ve liva da çok çeşitli görüşler vardır. Bunlara karşı tarafsızım. Böyle davranmak elzemdir. Ferit Paşa Hükümeti'ne karşı da tarafsızlık içindeyim. Mutasarrıflıktan ayrılmış gidemem. Bu benim için şeref meselesidir. Şu andaki durumdan ve gelecekteki hareketlerimden tabii ki ben sorumluyum. Sizin beni tehdit ettiğiniz kanaatini de taşımıyorum. Zira şahsınızı yakından tanırım. Hür düşünce ve karara saygılı bulunduğunuzu biliyorum.”

M. Kemal ve Ali Suat bu görüşmelerden sonra da münasebetlerini devam ettirdiler. Yazışmalar, görüşmeler sürdürüldükçe, mutasarrıfın “tarafsızlık” ilkesi içinde, millî teşkilâta da yardımcı olduğu görülmüştür. Ali Suat Bey, bir ara askerî ve mülkî erkânla, halk temsilcileri ile görüşmüş, onların Heyet-i Temsiliye safında yer almalarını da önermiştir. Ancak, İzmit'in İstanbul'a yakınlığından çekinen bir kısım halk, İtilâf Devletlerinin veya hükümetin kendi şehirlerine tedip kuvveti bile gönderebileceğinden korkmakta idiler.

M. Kemal Paşa ise Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne, mülkî ve askerî yetkililerle yaptığı görüşmelerde, Damat Ferit Hükümetinin yakında düşme ihtimali bulunduğunu, o yüzden de serbestçe hareket etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin işbaşına geçmesinden sonra, Ali Suat Bey Heyet-i Temsiliye ile daha yakın ilişkiler içinde hareket etti. Nisan 1920'ye kadar meydana gelen hadiselerde M. Kemal Paşa'nın görüşlerinde daha isabetli olduğunu anladı. Nitekim Damat Ferit Paşa, Adapazarı ve Düzce ayaklanmalarının cereyan ettiği bir sırada, Ali Suat Bey'i görevden almış ve yerine kendi taraftarı olan İbrahim'i göndermiştir.¹¹

İzmit Mutasarrıfı Suat Bey'in bu tutumu bölgedeki diğer mülki idarecileri de etkilemişti. Sivas Kongresinin yapıldığı günlerde Kastamonu Valiliği'ne Kastamonu Jandarma Komutanı Osman Nuri Bey vekâlet ediyordu. Osman Nuri Bey Sivas'a karşı bir durum almıştı. Bu durumu öğrenen Mustafa Kemal Paşa Kastamonu'ya yeni bir mıntika kumandanı atanmasını ve duruma hâkim olmasını XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'dan istedi. Ali Fuat Paşa Albay Osman Bey'i Kastamonu'ya mıntika kumandanı olarak atadı. 16 Eylül'de duruma hâkim olan Osman Bey, Defterdar Ferit Bey'i vali vekili olarak atadı. Bu sebeple 16 Eylül tarihine kadar Kastamonu, Bolu ve çevresi İstanbul ile irtibatını kesmiş değildi. Mustafa Kemal Paşa, 17 Eylül'de Albay Osman Bey'e Bolu'nun İstanbul ile irtibatını kesmesi gerektiği talimatını verdi¹². Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey İstanbul ile irtibatı kesme işini biraz ağırdan aldı. Bunda İzmit mutasarrıfı Suat Bey'in de etkisi vardı. Suat Bey Heyet-i Temsiliyenin İstanbul ile irtibatı kesme kararına uymamıştı ve bu konuda tarafsız olmak düşüncesindeydi. İzmit mutasarrıfının karşı koymasına rağmen ilk olarak Kandiralılar İstanbul ile ilişkilerini kestiklerine dair telgraf çektiler.

Kandiralılardan sonra Adapazarlılar da bir toplantı yaparak, uzun tartışmalardan sonra “İstanbul Hükümeti'ni tanımayacağız, müstakil bir vaziyet alacağız” tarzında bir telgraf

11 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, Ankara, 1987, s. 190-194; III Vesika: 120-122; Enver Konukçu, “Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919 - Nisan 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı:13, cilt:5 (Kasım 1988).

12 Kamil Erdaha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, İstanbul, 1975, s. 213 ve 217.

kaleme aldılar. Ancak toplantıyı idare edenler “İstanbul Hükümeti’ni tanımıyoruz, milli harekete iştirak edeceğiz” şekline sokarak telgrafı 28 Eylül’de çektiler¹³. Adapazarı İstanbul ile ilişkilerini kestiği günlerde Geyve Kazası halkı da bir toplantı yaparak İstanbul ile irtibatını kesti¹⁴. Düzceliler telgrafla İstanbul’a sadakat bildirmek istedilerse de Adapazarlılar bunun önüne geçerek “Biz milli harekete katıldık, sizin böyle bir telgraf çekmenize müsaade edemeyiz” diyerek engel oldular¹⁵.

Bütün olumsuzluklara rağmen Bolu 23 Eylül’de İstanbul ile irtibatını kesti. Mutasarrıf 28 Eylül’de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği telgrafında, emirlerinin yerine getirildiğini ve İstanbul ile irtibatın kesildiğini bildirmekteydi¹⁶. Heyet-i Temsiliye 28 Eylül’de aldığı kararla, Ereğli, Bolu, Adapazarı ve İzmit havalisindeki Kuva-yı Milliye’nin, hükümet-i merkeziyeye ihanetinden dolayı değiştirilmesi gerektiğini padişaha arz etmesini, Ferid Paşa Kabinesi’nin devamı halinde İstanbul’a harekete hazır olduklarını bildirmelerini istemiş ve bu şekilde hareket edileceği bölgedeki Kuva-yı Milliye tarafından İstanbul’a iletilmiştir¹⁷.

Anadolu’daki vilayet ve mutasarrıflıkların da kolordular gibi aynı düşünce etrafında birleşmeleri üzerine bu baskılara dayanamayan Damad Ferid Hükümeti, 1 Ekim 1919’da istifa etmek zorunda kaldı. Yeni kabineyi Anadolu’ya yakın isimlerden Ali Rıza Paşa kurdu.

Bir müddet sonra Yavuz zırhlısının İzmit Körfezi’nde alı konulmasını bahane eden İngilizler, Mondros Mütarekesi gereğince 6 Temmuz 1920’de İzmit’e asker çıkardılar. 23 Ekim 1920’de İngilizlerin koruması altında Yunanlılar Karamürsel’i işgal ettiler. 26 Ekim 1920’de İngilizler İzmit’i Yunanlılara teslim ederek ayrıldılar. Yaklaşık bir yıl sonra, 27 Ekim 1921’de 11 ay 22 gün işgalden sonra İzmit, Ankara Hükümeti tarafından geri alındı. Bu işgal sırasında İzmit ve çevresindeki milli yapılanma yok edilmek istendiğinden haberleşme kontrol altına alındı.

İzmit’in geri alınmasından sonra Türk birlikleri, köyleri yakıp yıkarak kıyı boyunca kaçan Yunanlıların peşine düştüler ve Karamürsel yönünde ilerlediler. 4 Temmuz 1921’de Karamürsel Türk birliklerinin eline geçmiş, Yunanlılar gemilere binip çekilmeden önce halkın büyük bölümünü kılıçtan geçirmiş, kasabanın hemen her yerini ateşe vermişlerdi. 1921 yılı Temmuz ayı sonlarına doğru İzmit ve Karamürsel’le birlikte Değirmendere ve Kandıra da Türk askerleri tarafından kurtarılmıştır. Gebze’nin kurtuluşu ise 17 Ekim 1922’de Nurettin Paşa’nın yönettiği Birinci Ordu tarafından gerçekleştirilmiştir.

1921 yılı Haziran ayının sonlarında Adapazarı ve İzmit’in Yunan işgalinden kurtuluşu üzerine Anadolu’nun birçok şehrinde kutlamalar olmuş, bununla ilgili TBMM’ye tebrik telgrafları çekilmiştir. Örneğin Mudurnu ve Bolu’daki kutlamalar çok dikkat çekici parlaklıkta olmuştur.¹⁸

TBMM’nin açılmasından sonra da İzmit tabii olarak Ankara ile birlikte hareket etti. TBMM’nin askerî zaferleri üzerine İzmit’ten TBMM’ye çeşitli telgraflar çekildi. Sakarya Savaşı’nın yaklaştığı, Tekalif-i Milliye emirlerinin uygulandığı bir sırada, 15 Ağustos 1921’de Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’ya bir telgraf gönderen İzmit Mutasarrıfı Saadeddin Bey, “Yakın olan selametimizi sarsılmaz bir iman ile bekleyen ve kurtuluş bayramımıza kefil olan her türlü vecibeleri aşk ve minnetle üzerine alan ve ifa ederek ümit ve mutluluk içinde idrak eyleyen liva halkıyla birlikte tebriklerimizi gönderir ve saygılarımızı sunarız”¹⁹ diyerek İzmit halkının desteğini bildiriyordu.

13 Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.) A.III-3, D.14, F. 72; Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara, 1990, s. 155-157.

14 Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921)*, Ankara, 1994, s. 184.

15 Apak, *Garp Cephesi*, s.157.

16 C.A. A.III-3, D.14, F. 55.

17 Atatürk’ün Tamim, *Telgraf ve Beyannameleri*, IV, s. 103; Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 10.

18 Bolu Gazetesi, 30 Haziran 1921, No: 350.

19 C.A. A:VII-2-b, D:91 F:3-56.

İzmit'te Sakarya Savaşı günlerinde İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından düzenlenen mitingde orduya destek için çalışılacağına yemin edilerek, 21 Ağustos 1921 tarihli şu telgraf Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne gönderilmiştir:

“Nihai zafer hakkında sarsılamaz bir imana sahip olan İzmit ahalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından düzenlenen mitingde şanlı ordumuza mukaddes gayeye ulaşınca kadar malen ve bedenen hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğini ve lüzumu halinde eli silah tutan evlatlarını da mücadele meydanına sevke hazır olduğunu taahhüt etmiş ve kendilerine sarsılmaz itimat beslediği sevgili başkumandanımızla diğer muhterem kumandanlarımıza ve kahraman askerlerimize karşı hissettikleri büyük şükranın arz ve tebliğini İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden talep eylemiştir. Şehitlerimizin mübarek ruhlarına Fatihalar ithaf edilerek mitingde nihayet verilmiştir.”²⁰

Kandıra'da 25 Ağustos 1921 tarihinde, Sakarya Savaşı günlerinde on bin kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlenmiş, aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne Kandıra Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Reisi Ahmed, Müftü Ali Rıza, eşraftan Niyazizade İsmet, Mehmet, Nuri, Halil, Hüseyin Hüsnü, Bekir, Şeyhler Nahiyesi namına Mehmet Münif, Kaymaz Nahiyesi namına Halit Pehlivan, Akşaova Nahiyesi namına Eşref, eşraftan Hürşitbeyzade Hürşit imzalarıyla gönderilen telgrafta, “...kahraman ordumuzun başarılarının devamı uğrunda her türlü fedakârlığa amade ve hazır olduğumuzu arz ederiz. Hürriyet ve istiklalimizi mahvetmek maksadıyla Anadolu'daki topraklarımıza hücum eden katil ordu ile milli davamızın zaferine kadar son damla kanımıza kadar harbe devam edileceği ve Misak-ı Milli yolunda her bir fedakârlığı yapmak azminde olduğumuza bir defa daha ahd ve peyman ettikten sonra şurasını insanlığın nazarına koyarız ki, genç ve cengâver ordumuzu tam bir hürmetle selamlar ve başarılarının devamını Cenab-ı Hakk'tan niyaz ederiz.” denilerek Milli Mücadele'ye destek olunacağı ifade edilmiştir.²¹

Sakarya Savaşı günlerinde İzmit Mebusu Sırrı Bey, Meclis'in itimat ve selâmının orduya tebliğ edilmesine dair Meclis başkanlığına bir takrir vermiştir. Meclis tarafından kabul edilen takrir metni şu şeklideydi:

“Riyaseti Celileye 1 Eylül 1921

Aşağıdaki maddeler dairesinde Başkumandanlığa tebligat icrasını teklif ederim:

Madde 1 — Meclis-i Âli efrat, subay ve kumandan heyeti hakkında her vakitten ziyade şükran ve itimat ile mütehassistir.

Madde 2 — Meclis, Allah'ın inayetine ve Peygamber'imizin ruhaniyetine istinaden harb etmekte bulunan ordunun behemehâl zaferi temin eyleyeceğine emindir.

Madde 3 — Meclis temsil ettiği umum millet namına ordunun neferinden en büyük kumandanına kadar bütün heyet-i mecmuasına selâm ve halis temennilerini takdim ve iblâğ eder. İzmit Mebusu Sırrı”.²²

Sakarya Savaşı sırasında yapılan mitinglerin en dikkat çekicisi Yunan işgalinin acılarını yakından yaşamış Karamürsel'de yapıldı. Miting sonunda, 22 Ağustos 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne, gönderilen, ahali namına Belediye Reisi Cemal, Müftü Mustafa Asım imzalı telgrafta mitingle ve kararlarla ilgili şu bilgiler veriliyordu:

“Karamürsel'in Fatihi Kara Musa Hazretlerinin huzurunda ahd ve yemin, bütün insanlık âlemine kırk sekiz köy ahalisiyle biz bütün Karamürselliler bugün ceddimiz huzurunda ahd ve yemin ederek arz ederiz ki, hain Yunan'ın ne topundan ne tüfeğinden ne tayyaresinden ne de filosundan korkumuz vardır. Kasabamız kırk sekiz kere tecavüze uğramış, bugün

20 *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Ağustos 1921, No:270.

21 *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Ağustos 1921, No: 274.

22 TBMM. ZC. Cilt: 12, İçtima: 69,(1 Eylül 1921).

bizlere hak yolunu gösteren iki minaremizden başka bir şeyimiz kalmamıştır. Üç saat ve bir saat geride üçer yüz haneli üç köy olduğu halde oraya gitmeyerek burada küller içinde düşmanın gözbebeğine şiş saplanmış gibi duruyoruz ve duracağız. Çekileceğimiz yerimiz ceddimiz Musa'nın aguşudur. Hilal-i Ahmer'in yardımıyla geçinmiş ve Tekâlîf-i Milliye'den af buyrulan Karamürsel bugün orduya üç yüz çuval zahire bağışladığı gibi, atıyla, tüfeğiyle elli askeri de bugün cepheye sevk ettiğini ilan ile iftihar eder, ordusunun kumandanlarının Hakk'ın yardımıyla zafer elde edeceklerini kavi iman ile iman eder.

Yaşasın ordu! Yaşasın İslam âleminin başını semaya kaldıran Başkumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretleri!”²³

Yalova'da Sakarya Savaşı Sırasında 27 Ağustos 1921 Cuma günü, Yalova harabelerinde bütün erkek ve kadınların katılmasıyla bir mevlit okunmuş bu toplantıda alınan şu kararlar Kaymakam Demir imzasıyla ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Sevgili Başkumandanımız Hazretlerine” hitabıyla Ankara'ya bildirilmiştir:

“Düşman memleketten çıkıncaya kadar her türlü mahrumiyetlere tahammül ederek ihtiyarlar dualarıyla, zenginler mallarıyla, gençler vücutlarıyla çalışmaya,

Şahadet mertebesini almayan veya şerefle dönmeyen gençler kadınlar tarafından evlerine kabul edilmeyeceğini,

Türkün istiklalini temin uğrunda mukavemette bulunan millet ordusunun muhterem kumandan heyetine hürmetler ve efradına sevgili selamların lütfen kabul buyrulmasını istirham eylerim.”²⁴

Sakarya zaferinden sonra bölgeden TBMM başkanlığına tebrik ve destek telgrafları gelmeye devam etmiştir. Bahçecik'ten 23 Eylül 1921'de, Bahçecik Müdürü Mehmet Rüştü, Belediye Reisi Hafız İbrahim, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Süleyman imzalı Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgrafta, “Hakk'ın yardımı ve Hazret-i Peygamberin ruhaniyetinin himmetine istinaden hiç yoktan harikalar göstererek, din ve milletimizi mahv ve izmihlale kast ve muazzez yurdumuzu gasp etmek isteyen makhur alçak düşmanın her cihetçe üstün kuvvetlerine karşı yalnız milletin maddî ve manevî muzafferiyetiyle fevkalade tedbirleriniz eseri olarak cihanı hürriyetlere ilka ve milletin kalplerini duacı ve bu mülk ve milleti selamet sahiline ulaştırdığınızdan milletin sizlere medyun-ı şükran olarak kalplerinden kopan gazi ve müşirlik unvanının verilmesi ajansının neşri üzerine kasabamız ahalisi, büyük ve küçük, büyük sevinç ve memnuniyetle haber aldı. Bu teveccühe iştirakle tebrik eyeriz ve vatanın düşmanın zulüm ayakları altından kurtulması için arzu ve emellerinizin harfiyen icrasına amade olduklarını arz ve devam-ı ömr ve afiyetinizle muvaffakiyetinizi Cenab-ı Rabbü'l-azizden temenni eyeriz.”²⁵ deniliyordu.

Karamürsel'den Sakarya Zaferini tebrik eden 12 Eylül tarihli ve “Bütün Karamürsel Ahalisi namına Belediye Reisi Mehmet Cemal, Müftü Mustafa Asım” imzalı şu telgraf Meclis başkanlığına gönderiliyordu:

“Ankara'da Âlem-i İslam'ın Alemdarı Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Dinimizin, istiklalimizin, ırzımızın, namusumuzun düşmanı olan alçak Yunanlılara maiyetinizdeki kahraman ordumuzun vurduğu darbeye umum kaza sevinç içindedir. Anadolu toprağına ayak basan Yunanlılara memleketlerine dönmek nasip olmaması duasına cesaret edildiği maruzdur.”²⁶

23 *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Ağustos 1921, No: 271.

24 C.A. A:VII-2-b, D:91, F:1-38.

25 C.A. A:VII-2-b, D:91, F:4-12.

26 C.A. A:VII-2-b, D:91, F:1-88; *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Eylül 1921, No:292.

Kurtuluştan sonra İzmit ve çevresindeki halk Batı cephesindeki ordu için gerekli yardımlarda bulunmuşlar, Batı Cephesi'ndeki başarıları şehirlerinde kutlamışlardır. Bu meyanda İzmit'te 2 Eylül 1922 tarihinde ordunun muzafferiyeti münasebetiyle kadın-erkek bilumum halk tarafından tezahüratta bulunulmuş ve gece fener alayları tertip edilerek bütün gece eğlenceler düzenlenmiştir.²⁷

İzmit ve çevresi Milli Mücadele hareketi boyunca, tarihi içinde olduğu gibi çok hareketli günler geçirmiş, Yunan işgal ve zulmünü yaşamış, bu acıları fiilen gördüğü için savaşlar boyunca TBMM ordusuna destek olmuş, milli ruhu ve bilinci devamlı ayakta tutmuştur. Şehir ve kasabalardaki yöneticiler, belediye başkanları, müftüler ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temsilcileri halkı üzüntü ve sevinç günlerinde bir araya getirerek bu ruhu canlı tutmayı başarmışlardır.

1900'ler, Tersane önünde bekleyen gemiler. Arkada Hamidiye ve Mecidiye görülüyor.

²⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Eylül 1922, No: 283.

1920'ler, Yavuz Zırlısı, İzmit Tren İstasyonu önlerinde demirli yatarken.

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA MARMARA BÖLGESİ'NDE FAALİYET GÖSTEREN TÜRK ÇETELERİ

Osman AKANDERE*

Hasan Ali POLAT**

Giriş

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nı kaybetmiş ve şartları son derece ağır olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamak suretiyle savaştan çekilmiştir. Mütarekenin ardından Anadolu coğrafyasının, mütareke hükümlerine dayanılarak, İngilizler, Fransızlar ve Yunanlılar tarafından işgali ülkeyi büyük bir kargaşaya sevk etmiştir. Bunun sonucunda da Osmanlı Hükümeti'nin otoritesini kullanamaması ve asayişî sağlayamamasının neticesi olarak ülke genelinde çetecilik hareketlerinin önü açılmış, özellikle Marmara Bölgesi'nde Rum, Ermeni ve Türk çeteleri faaliyet göstermeye başlamışlardır. Çetelerin ortaya çıkışında İngilizler ve Yunanlıların tahriklerinin rolü büyüktür. Fakat buna rağmen Osmanlı Hükümeti'nin, en merkezî bölge olan Marmara'da bile asayişî sağlayamaması ve çete hareketlerinin önüne geçememesi, devlet yönetiminde ciddî bir zaafın ortada olduğunun da bir göstergesidir.

Mütareke dönemindeki çeteler; katl, hırsızlık, yol kesmek, adam kaçırmak, halkın para ve kıymetli eşyalarını gasp etmek vb. eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu tür eylemler içerisine giren çetelerden bazıları, Türkler tarafından oluşturulan çetelerdir ve bu çalışmada Türkler tarafından Marmara Bölgesi'nde oluşturulan çetelerden bazıları hakkında bilgi verilecektir.

Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey Çetesi

İngilizler, İzmit ve yöresini Ekim 1920'de Yunanlılara bırakınca Çerkez İbrahim Hakkı Bey, İzmit Mutasarrıflığı'ndan azledildiği halde görevini bırakmamış, nihayetinde de Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından İbrahim Hakkı Bey'in İzmit mutasarrıflığı tekrar onaylanmıştır. İbrahim Hakkı Bey, mutasarrıflığı döneminde "İzmit Sancağı'nda Ermeni, Rum, Müslüman Azınlığı Federasyonu" oluşturmak için gayret göstermiştir. İngiliz işgal komutanı Lister'in de desteklediği bu federasyonun dışında kalan Müslümanlar ise zulümlere maruz kalmışlardır. İzmit yöresindeki zulümler hakkında Fransız işgal kuvvetleri komutanı Deloin aracılığıyla İstanbul'daki İşgal Komutanlığı'na şikâyetlerde bulunmuş ve neticede bölgeye bir soruşturma ekibi gönderilmiştir. Fakat Lister ve İbrahim Hakkı Bey'in baskıları ile köy muhtarlarından alınan "bizim Yunan kuvvetlerinden, sair kuvvetlerden

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi,
e-mail: oakan@konya.edu.tr

** Okt., Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat Meslek Yüksekokulu. e-mail: polathasanali@hotmail.com

şikâyetimiz yok” tarzında mazbatalarla soruşturma heyeti yanıtılmıştır. Soruşturmada bir sonuç çıkmayınca da bölgede çetecilik hareketlerine girişen Rum ve Ermeniler faaliyetlerini daha da artırmışlardır. Daha sonra İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey, bizzat kendisi de çeteler teşkil etmek suretiyle bölgede eşkıyalık yapmıştır¹. İbrahim Hakkı Bey ayrıca bölgedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni de kapattırıştır².

Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey, Çerkez ve Abazalardan oluşturduğu çetesi ile bölgedeki Türkler üzerinde baskı kurmuş ve halka zulmetmiştir. İbrahim Hakkı Bey çetesi, İngilizler ve Yunanlılar tarafından da desteklenmiştir. Nitekim 12 Temmuz 1920’de İzmit Mutasarrıfı olarak hareket eden İbrahim Hakkı Bey, Kazıklı iskelesine çıkmış, civar köy muhtarları ve ihtiyar heyetlerini çağırılmış ve onlara “*Kuvâ-yı İnzibatiye(nin), Ermeni ve Rum çetelerinin yardımı ile Bahçecik’e gidip hükümeti teşkil edeceğini*” söylemiştir³. İbrahim Hakkı Bey, çetesinin masraflarının karşılanması noktasında İzmit’in ileri gelenlerini de haraca bağlamıştır. Ayda 10 lira vermeyen 200 kişiyi Yunanlılara tutuklattırıştır⁴. İbrahim Hakkı Bey, çete efradına 100 lira, çete reislerine ise 150 lira maaş vermiştir⁵. İbrahim Hakkı, Fuat ve Abaza Mustafa’nın birlikte teşkil ettikleri ve Yunanlılar tarafından da desteklenen bu çeteler, Aralık 1920’de Üçgaziler köyünün bütün zahire ve hayvanlarını gasp edip kendi köylerine götürmüşlerdir. Çakırköy köyünde Hafız Abdullah Ağa’nın hanesini basıp pek çok eşyasını ve 1.000 lirasını gasp etmişlerdir. İzmit sakinlerinden Ahmet Ağa’nın beş yaşındaki çocuğunu kaçırp serbest bırakılması karşılığında yüklü miktarda fidye almışlardır. İzmit’in Ömer Ağa mahallesinde Arabacı İlyas Efendi’yi dağa kaldırmışlar; altın, evrak-ı nakdiye ve 3000 lirasını aldıktan sonra serbest bırakmışlardır. İzmit havalisinde basmadık köy bırakmamışlar, girdikleri köylerde kadın ve kızlara tecavüze de tevessül etmişlerdir. Bölgede yaşayan halk, bu zulümlerden namuslarını korumak ve canlarını kurtarabilmek maksadıyla İstanbul’a göç etmeye başlamıştır⁶. Ayrıca çeteciler, Yunan, Rum ve Ermeni çeteleriyle de birleşerek İzmit havalisinde 600 civarında haneyi basmışlar, hane fertlerinden pek çoğunu da katletmişlerdir⁷. İbrahim Hakkı Bey çetesi, millî kuvvetlere katılmak üzere Şehler bucağından hareket eden Aziz Molla kuvvetleri ile de mücadele etmiş ve Aziz Molla dâhil pek çok vatansever kişiyi şehit etmiştir. Türk milis kuvvetleri ve müfrezelerinin İbrahim Hakkı Bey ile şiddetli mücadeleye girişmesi üzerine de, Yunan Komutanı Kargalidis ile birlikte hareket ederek şehirdeki yaşlıları rehin almış ve milis kuvvetlerinin İzmit’e taarruzları durmazsa İzmit halkının toplu olarak öldürüleceği buyruğunu da imzalamıştır⁸. Bu çetenin zulümleri dolayısıyla İzmit, Adapazarı ve Kandıra havalisinde asayişin temini uzun süre mümkün olamamıştır⁹.

Küçük Arslan Çetesi

Küçük Arslan çetesi, 200 kişiyi geçen nüfusuyla Taşköprü nahiyesi civarında çetecilik yapmıştır. Çete efradının birçoğu köylülerden ve bekçi olarak bu köylere gelen Arnavutlardan oluşmaktadır. Mesela 29 Ekim 1919’da Darıcalı iki kır bekçisi bu çete tarafından katledilmiştir¹⁰. Kuvâ-yı Milliyeci Yahya Kaptan Müfrezesi ile de arası açık olan Küçük

1 Avni Öztüre, *İzmit Tarihi -Nikomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla*, Ankara 1981, s. 164; Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 78-79.

2 Öztüre, *İzmit...*, s. 167.

3 Yusuf Çam, *Millî Mücadele’de İzmit Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, s. 140.

4 Bünyamin Turan, *İzmit Livası’nda Yunan Mezalimi (1920-1921)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996, s.15.

5 Yüce, *Kocaeli...*, s. 80; Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul 1952, s. 16.

6 BOA, DH-KMS, 60-2/16, Lef: 1, 2, 3.

7 BOA, DH-KMS, 60-2/39, Lef: 1, 2, 3, 4.

8 Öztüre, *İzmit...*, s. 164; Balcıoğlu, *Adapazarı...*, s. 16-17; İzmit Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir yazıda da Kuvâ-yı Milliye ile mücadele edildiğini ve Adapazarı’nda asayişin sağlanacağını söylemiştir. Bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ, 46/7.

9 BOA, DH-KMS, 60-1/19, Lef: 1, 2, 3, 4.

10 BOA, BE0, Umumî Nu: 347234; BOA, DH-KMS, 57-1/39, Lef: 1, 2, 4.

Arslan çetesi, Gebze'de Yüzbaşı Nail Bey tarafından Yahya Kaptan'a karşı kullanılmıştır. Nitekim Yüzbaşı Nail Bey'in desteğiyle bölgede eşkıyalık hareketlerine girişen Küçük Arslan çetesi, işlediği cürümlerin sorumluluğunu da Kuvâ-yı Milliye'ye mensup milis kuvvetleri ve müfrezelerinin üzerlerine atmıştır¹¹. Türk ve Rum köylerine yaptığı baskınları Yahya Kaptan'ın üzerine yıkınca Rumlar şikâyetinde bulunmuşlar, İstanbul Hükümeti de Yahya Kaptan hakkında tutuklama kararı çıkartmıştır¹². Neticede Yahya Kaptan, bu gibi çetelerin faaliyetleri ve Rumların şikâyetleri neticesinde 8 Ocak 1920 tarihinde şehit edilmiştir¹³.

Arnavut Ali Bey Çetesi

Arnavut Ali Bey'in 90 kişilik çetesi de Kuvâ-yı Milliye namını kullanarak eşkıyalık yapmıştır. Çeteciler, Kırklareli'nin Vize kazası Midye nahiyesi Sevres iskelesine çıkmışlar ve Ayastefanos köyünde Konstantinidis isminde birisinden 1.500 lira gasp etmişlerdir¹⁴. Çete, Edirne'nin Karadeniz sahilleriyle, Üsküdar ve Çatalca sahillerinde çetecilik faaliyetleri yürütmüştür. Arnavut Ali Bey, gerçekleştirdiği çetecilik faaliyetlerini Kuvâ-yı Milliye'nin üzerine yıkmak için de gayret sarf etmiştir. Nitekim Kuvâ-yı Milliye'nin bölgede "çetecilik" yaptığına dair propagandalar kısmen etkili olmuş olacak ki, Edirne Valisi, Kırklareli mutasarrıfına bu çetenin Kuvâ-yı Milliye ile bağlantısının olmadığını, ahaliyi soymak maksadıyla teşekkül etmiş İstanbul feneri civarında oturan Lazlardan oluşan bir çete olduğunu bildirmiştir. Çeteciler Liman köyü ahalisinden de erzak gasp etmiş, daha sonra da takalarla İstanbul'a gitmişlerdir¹⁵.

Çerkez Bekir ve Rüştü (Kuvâ-yı Milliye Kanlı Bayrak) Çetesi

Çerkez Bekir de Marmara Bölgesi'nde eşkıyalık yapan çetecilerden biridir. Üsküdar'da teşkilat kurmak için faaliyet göstermiştir¹⁶. Çete faaliyetleri boyunca İngilizler tarafından himaye edilmiştir. Çerkez Bekir çetesi, İngilizlerin yardımlarıyla Çatalca ve havalisine ulaşmışlar, Çatalca'daki milis kuvvetleriyle bağlantı kurmaya çalışmışlar, milis kuvvetlerinin hareketlerini tetkik edip İngilizlere rapor etmişlerdir¹⁷. Çerkez Bekir, çetesini Abazalardan takviye etmek suretiyle 1.000 kişiye çıkarmak için gayret göstermiştir. Bunun için gerekli olan para da kendisinde mevcuttur. Çünkü Rumlar ve İngilizler tarafından kendisine 10.000 lira tahsis edilmiştir¹⁸. Yine Çerkez Bekir'in yardımıyla Rüştü ve iki arkadaşı tarafından 150 kişilik bir çete oluşturulmuştur. Oluşturulan bu çetenin hedefi İslam köyleridir. Çete, yaptığı eylemleri Kuvâ-yı Milliye'ye ve İttihatçılara yüklemeye çalışmaktadır. Çerkez Bekir'in yardım ve yataklığı ile Kuvâ-yı Milliyeciler ve İttihatçılar tevkif edilmek istenmiştir¹⁹. Aslında Rüştü çetesi, Yunanlılarla Trakya'da çarpışmak amacıyla Kuvâ-yı Milliye Kanlı Bayrak Müfrezesi adı altında teşekkül etmiş ve Kuvâ-yı Milliye'ye de birçok yararlılıklarda bulunmuştu. Fakat daha sonraları çeteciler, elde ettikleri nüfuzu şahsî çıkarları hesabına kullanmaya başlamışlar, Kuvâ-yı Milliye ile yollarını ayırmışlardır²⁰.

Rüştü çetesi, 28 Nisan 1921'de Karaburun'a gelerek Yeniköy ahalisinden 187 lira para gasp etmiştir²¹. Çete, Karaburun'a gelinceye kadar mevcudunu 350-400 civarına çıkarmıştır. Rüştü çetesi, Çatalca'ya girdiği zaman buradan çıkmamış ve birçok köyü basıp ahalinin para,

11 İtler Özdemir, *Yahya Kaptan*, Gebze 1977, s. 50.

12 BOA, DH-KMS, 57-1/39; BOA, BEO, Umumî Nu: 347234.

13 *İkdam*, 12 Kanun-ı Sâni 1336/12 Ocak 1920, Nu: 8232, s. 3; Özdemir, *Yahya Kaptan*, s.69-75; BOA, DH, EUM, AYŞ, 31/2.

14 M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken II*, Ankara 1995, s. 220; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998, s. 206-207.

15 Gökbilgin, *Millî Mücadele...*, s. 221; Temel, *İstanbul...*, s. 206-207.

16 TİTE, Kutu Nu: 50, Belge Nu: 100.

17 TİTE, Kutu Nu: 64, Belge Nu: 140.

18 TİTE, Kutu Nu: 64, Belge Nu: 129.

19 TİTE, Kutu Nu: 64, Belge Nu: 136; Kutu Nu: 64, Belge Nu: 127.

20 BOA, DH-KMS, 61-1/50, Lef: 2.

21 BOA, DH-KMS, 60-2/31, Lef: 2, 9.

silah ve hayvanlarını gasp etmiştir²². Çete, Terkos'a geldiğinde de bir bakkaldan 15 lira gasp etmiştir²³. Rüştü çetesi, 7/8 Mayıs 1921'de Çatalca Jandarma Bölüğü'nün deposuna gelmiş ve depodan 50 kadar Rus tüfeği ve 4.000 kadar cephaneyi gasp etmiştir²⁴. Rüştü çetesine mensup olan Ormanlılı Şeref, 11 Mayıs 1921'de Korkullu köyüne gelmiş, köy ahalisinden 95 tüfek, 40 revolver, 30 çift çorap, 30 çift ayakkabı, 30 takım elbise ve 5 kuzu istemiştir. Köylünün bunları verecek kudretinin olmadığını anlayınca da 100 lira ve 2 mavzer tüfeğini alıp gitmiştir²⁵. Çeteciler, 13 Mayıs 1921 tarihinde kendilerini Kuvâ-yı Milliye mensubu olarak tanıtmışlar ve Kilyos'u basmışlardır. Halkı köy kahvesine toplayıp teker teker aramışlar ve üzerlerinden çıkan bütün değerli eşyaları gasp etmişlerdir. Bakkal İsmail'in 35 lirasını aldıktan sonra köy muhtarı Yusuf ve kâhyanın mahdumu İbrahim'i de yanlarına alarak Marmaradere istikametine gitmişlerdir. Rüştü çetesi elemanlarından Laz Eşref Kaptan ve adamları 14 Mayıs 1921'de Çatalca civarında bir Ermeni köyünü basmışlar, Ligor oğlu Basil, Nikola oğlu Panayot, Sığırtmaç Yorgi oğlu Nikolaki ve Dimitri oğlu Yovan'ı yanlarında Gümüşpınar mevkiine götürmüşler ve katletmişlerdir. Yine köylünün on kadar öküz ve ineğini de gasp etmişlerdir²⁶. Bu çete hakkında İstanbul'daki makamlar nezdinde araştırma yapılmış ve araştırma sonucunda, bu çetenin ne İstanbul'daki makamlarla ne de Ankara ile herhangi bir bağının olmadığı sonucuna varılmıştır. Nitekim Kilyos halkı da bu çetenin, kendilerini Kuvâ-yı Milliye olarak tanıtarak eşkıyalık yaptıklarını ifade etmiştir²⁷. Neticede bir Osmanlı arşiv belgesinde bu çete hakkında şöyle denilmektedir: "*denilebilir ki bu çete ya kendi nam ve hesabına icraat etmektedir veyahut ta birtakım gayr-ı mesul eşhas tarafından memleket hilafına hareket ettirilmektedir.*"²⁸

Rüştü çetesinin eylemlerinin giderek artması üzerine Umum Jandarma Kumandanı Muavini Hilmi Bey bölgede incelemelerde bulunmuş ve çete hareketlerinin önüne geçilmesi adına yapılması gerekenlere yönelik bir raporu Dâhiliye Nezaretine sunmuştur. Hilmi Bey, raporunda, çetelerin tenkil edilebilmesi için Çatalca'daki kuvvetlerin artırılması ve Fransızlarla da işbirliğine gidilmesi gerektiğini belirtmiştir²⁹. Nitekim 19 Mayıs 1921'de bazı Türk ve Fransız birlikleri Çatalca'ya sevk edilmiş ve Rüştü çetesinin takibine başlanmıştır³⁰. Bu takip esnasında Rüştü çetesi içerisinde bir dağılma yaşanmış ve Ormanlılı Şeref 50, Arnavut İsmail 80 ve Burhan da Lazlardan müteşekkil 60 adamıyla Rüştü çetesinden ayrılmışlardır³¹. Yapılan takibat neticesinde 25 Mayıs akşamı Çırcırsuyu'nda Rüştü çetesi efradından olduğu zannedilen 6 kişi yakalanmıştır³². Çete reisi Rüştü ise, Ormanlılı Şeref'in ihbarı üzerine Podima'da yakalanmış ve sorgulanmak üzere Fransız kuvvetleri tarafından Sinekli'ye getirilmiştir. Rüştü, buradan 9 Haziran 1921'de firar etmiş, fakat 12 Haziran 1921'de Sarıyer'de saklandığı evinde tekrar yakalanmıştır³³. 23 Haziran'da da yargılanmak üzere Divân-ı Harb'e sevk edilmiştir³⁴. Fakat Divân-ı Harb'e sevki esnasında jandarma teşkilatının ağır davrandığından şikâyet edilmiştir³⁵. Yakalanan çete reisi Rüştü,

22 BOA, DH-KMS, 61-1/22, Lef: 13.

23 BOA, DH-KMS, 61-1/24, Lef: 5.

24 BOA, DH-KMS, 61-1/25, Lef: 7.

25 BOA, DH-KMS, 61-1/34, Lef: 2, 3.

26 BOA, DH-KMS, 61-1/59, Lef: 2, 3; Temel, *İstanbul...*, s. 215-216.

27 BOA, DH-KMS, 61-1/22, Lef: 7, 8, 13.

28 BOA, DH-KMS, 61-1/22, Lef: 13.

29 BOA, DH-KMS, 61-1/33; Temel, *İstanbul...*, s. 217; Hilmi Bey'in tahkikatı neticesinde Rüştü Çetesi'nin meçhul bir yere gittiği belirtilmektedir. Bkz. BOA, DH-KMS, 61-1/21, Lef: 1, 2, 3.

30 BOA, DH-KMS, 61-1/28, Lef: 12; BOA, DH-ŞFR, 108/86; Takibatın devam ettiği esnada *İkdam ve İleri* gazetesinde bir yazı çıkmıştır. Bu yazılar onar adet alınmış ve bölgeye gönderilmiştir. BOA, DH-KMS, 61-1/41, Lef: 1, 2, 3.

31 BOA, DH-KMS, 61-1/30, Lef: 2; BOA, DH-KMS, 61-1/24; BOA, DH-KMS, 61-1/28, Lef: 2.

32 BOA, DH-KMS, 61-1/51, Lef: 2; TİTE, Kutu Nu: 50, Belge Nu: 129.

33 BOA, DH-KMS, 61-1/42, Lef: 1, 3; Temel, *İstanbul...*, s. 218.

34 BOA, DH-KMS, 61-1/49, Lef: 1, 2, 3, 4; TİTE, Kutu Nu: 55, Belge Nu: 2; Temel, *İstanbul...*, s. 218.

35 BOA, DH-KMS, 61-1/78, Lef: 2, 3, 4; Rüştü'nün ifadesinin alınmadığı ve bunun sebepleri hakkında bkz. BOA, DH-KMS, 61-1/76, Lef: 2, 3, 4, 5; Rüştü Çetesi hakkında bir başka belge için, bkz. BOA, DÜİT, 178/24.

alınan şifahi ifadesinde Tarabya, Büyükdere ve Yenimahalle Rumlarının gizli çete teşkilatı vücuda getirdiklerini belirtmiştir³⁶. Rüştü çetesi efradından yakalanan 29 çeteci ise Divan-ı Harb'e sevk edilmiş, fakat bu çeteciler 3,5 aydır tutuklu oldukları halde muhakemelerinin yapılmadığını belirterek, muhakemelerinin yapılması hususunda ağır davranıldığından şikâyetçi olmuşlardır³⁷.

Ormanlılı Şeref de Istanca cihetlerinde takiplere rağmen yakalanamamış, fakat daha sonra teslim olmak istediğini bildirmiştir. Meclis-i Vükelâ da 6 Haziran 1921'de Rüştü'nün yakalanmasında yardımcı görülen Ormanlılı Şeref hakkındaki takibatın tecil edilmesini kararlaştırmıştır³⁸. Daha sonra Harbiye Nezareti, Ormanlılı Şeref'in, Rüştü çetesi içerisinde pek çok suça iştirak ettiğinin ihbar edildiğini ve tecil-i takibatın kaldırılması gerektiğini Meclis-i Vükelâ'ya bildirmiştir. Fakat Meclis-i Vükelâ yine de tecil-i takibatın kaldırılmasına gerek görmemiştir³⁹.

Marmara Bölgesi'nde Şekavet Eden Diğer Türk Çeteleri

Mütareke döneminde Marmara Bölgesi'nde birçok Türk, Laz ve Çerkez çetesi eşkıyalık hareketlerine girişmiş ve bölge halkına mezalim uygulamıştır. 28 Mayıs 1919'da 6 kişilik Arnavut Şuayb çetesi, Tuzla istasyonuna yakın bir mesafede bulunan Avaklı (?) Çorbacı'nın ağılını basmış ve Çorbacı'nın 200 lirasını gasp etmiş, Eyüp Ağa'dan da 100 lira talep etmiştir⁴⁰. 5 Kasım 1919'da Ömerli kazasının Hüseyinli köyünden 3 kişi, Arnavut, Laz ve Çerkezlerden müteşekkil 35 kişilik bir çete tarafından dağa kaldırılmıştır⁴¹. 14 Mayıs 1921'de Arnavut Rüstem, Çerkez Mehmet ve Yalvaçlı Mehmet çeteleri Köstenbol köyünü kuşatmışlar ve Şerif Ahmet'in hanesini yağmalamışlar, kendisini de dağa kaldırmışlardır⁴².

Mütareke döneminde yabancı unsurlar, Kuvâ-yı Milliye'ye karşı birtakım Türk çeteleri oluşturulması için çaba sarf etmişlerdir. Nitekim Rum Müdafaa-i Milliyesi tarafından Kuvâ-yı Milliye ile mücadele etmek amacıyla Çerkez Hamit'e 200 kişilik bir çete kurdurulmuştur. Rum Müdafaa-i Milliyesi, Çerkez Hamit çetesine 1500 lira para yardımıyla da bulunmuştur⁴³. Marmara Bölgesi'nde eşkıyalık hareketlerine girişen çetelerden birisi de Arnavut Şaban çetesidir. Marmara Bölgesi'nde faaliyet gösteren çetelerden bir kısmı yakalanmış, Divan-ı Harp'teki muhakemeleri neticesinde çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Mesela yakalanan Arnavut Şaban müebbet, Arnavut Recep, Arnavut Seydi ve Arnavut Rifat gibi çeteciler de üçer sene hapis cezasına çarptırılmışlardır⁴⁴.

8 Ekim 1919'da bir Laz çetesi tarafından Alemdar'da Paşaköylü Dimitri öldürülmüştür⁴⁵. 27 Haziran 1921'de Rizeli İsmail'in de başında bulunduğu 8 kişilik bir çete İstinye'de bir bakkal dükkânını yağmalamış, bakkal sahibini de yaralamıştır. Şikâyet üzerine de çetenin yakalanması için derhal takibata başlanmış ve neticede Rizeli İsmail'in de içinde bulunduğu

Varak: 1, 2, 3.

36 BOA, DH-KMS, 60-2/30, Lef: 3.

37 BOA, DH. MB. HPS, 100/15, Lef: 2; Birinci Divan-ı Harb-i Örfî Reisi de muhakemelerin gecikmesinin 46 şahsın cinayet evraklarının Divan-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bkz. Aynı Belge, Lef: 5; Rüştü Çetesi efradı yakalandıklarında üzerlerindeki paralara el konulmuştur. Mahkûmlardan bazıları tahliye edilince paralarını geri istemişlerdir. Yetkililer ise mahkûmlardan alınan 8.560 kuruşun merkez livada buldukları sırada işlerine kullanıldığı cevabını vermiştir. Maliye Nezareti ise mahkûmlardan alınan paraların geri iade edilmesinin münasip olacağını bildirmiştir. Bkz. BOA, DH. MB. HPS, 136/31, Lef: 1, 4, 18; Rüştü Çetesi'ne mensup bir kafileden Rizeli Süleyman namında birisi Mülkiye Tevkifhanesi'ne sevk edilirken kaçmıştır. Açılan ateş neticesinde de ölmüştür. Bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ, 57/14.

38 BOA, MV, 221/169; Ormanlılı Şeref hakkında bir belge için, bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ, 25/1.

39 BOA, MV, 222/210.

40 BOA, DH. EUM. AYŞ, 10/30.

41 BOA, DH. EUM. AYŞ, 24/29.

42 BOA, DH. EUM. AYŞ, 53/90.

43 TİTE, Kutu Nu: 55, Belge Nu: 69.

44 BOA, DÜİT, 178/24, Varak: 1, 2, 3.

45 BOA, DH-KMS, 24/60.

çete efradından bazıları yakalanmıştır⁴⁶. 11 Temmuz 1921'de yaklaşık 30 kişilik bir Laz çetesi, Ali Bahadır köyünden Kürt Şaban Ağa'nın hanesini basmıştır. Çeteciler daha sonra Buzhane köyüne saldırmışlardır⁴⁷. 21 Ağustos 1921'de de Rum ve Lazlardan müteşekkil bir çete Ali Bahadır köyünden Debreli İzzet Bey'i 15.000 lira fidye karşılığında dağa kaldırmıştır⁴⁸. 26/29 Eylül 1921'de Karapolat çetesi, Balıkesir'in Gökgün'den Hacı Mehmet oğlu Hacı Osman'ı darp etmiş, 190 lira ve 30 kuruşunu gasp etmiştir. Çakır oğlu İbrahim'in de bir miktar parasını gasp edip yedi baş beygirini almış ve köyden 1.700 lira hazır etmelerini istemiştir⁴⁹.

Bahsettiğimiz bu çetelerin yanında Adalı Kerim⁵⁰, İsmail Kaptan⁵¹, Kuru İbrahim⁵², Kuru Ali, Abbas'ın Mehmet, Harhar Ali, Hışır Mehmet, Hüsnü, Taşköprülü Nuri, Kuru İbrahim ve Kazım gibi çeteler⁵³ Marmara Bölgesi'nde faaliyet göstermişler, hem Türk hem de Hıristiyan halka zulmetmişlerdir.

İstanbul Hükümeti, çetelerin önüne geçilmesi noktasında takibatlar düzenlemiş ve birçok çeteciye yakalamaya da muvaffak olmuştur. 25 Ekim 1921 tarihli bir belgeye göre Üsküdar ve havalisinde Mehmet oğlu Süleyman, Hasan oğlu Ali, Ahmet oğlu Abdullah, Mahmut oğlu Ahmet, Musa oğlu Ali, Mustafa oğlu Cemal, Satılmış oğlu Şakir, Hüseyin oğlu Mehmet, Çerkez Mehmet, Hakkı Reis, Mehmet oğlu Hüseyin, Laz Ali, Tefik Çavuş, Mustafa oğlu Murat, Ahmet oğlu Mevlit, Hasan Hüseyin oğlu İsmail, Âdem oğlu Yakup, Rıza oğlu Ragıp, Ahmet oğlu Halit ve Hüseyin oğlu Mustafa adlı çeteciler maiyetleriyle birlikte yakalanmışlardır⁵⁴.

Sonuç

1918-1922 yılları arasında mütarekenin karmaşık ortamından da faydalanarak ortaya çıkan Türk çeteleri, zaten idarî bakımdan kargaşanın hâkim olduğu Marmara Bölgesi'nde durumu daha da vahim bir hale getirmişlerdir. Bu Türk çetelerinden bazıları, çıkarları uğruna yer yer Rum ve Ermeni çeteleriyle de işbirliği içerisinde olmuşlardır. Örneğin İbrahim Hakkı Bey çetesi İngilizler ve Yunanlıların istekleri doğrultusunda hareket etmiştir. Çeteciler, Marmara'da pek çok köyü basmışlar; haneleri yağmalamışlar ve pek çok kişiyi de katletmişlerdir. Çeteciler Marmara Bölgesi'nde gayet rahat hareket etmişlerdir: çünkü bu çeteciler, Osmanlı'ya karşıdır; Osmanlı yetkilileri, çetecilere gerekli müdahaleyi gerçekleştirebilecek güce sahip değildir. Bu çeteciler, Millî Mücadele hareketine karşıdır; İngilizler ve Yunanlılarla da işbirliği içerisinde olarak, onların da destekleriyle gerçekleştirdikleri eylemleri Kuvâ-yı Milliye'nin üzerine atmaya çalışmışlar, böylelikle Kuvâ-yı Milliye hareketini halk nezdinde zor durumda bırakmaya çalışmışlardır. Bütün bunlara rağmen Marmara Bölgesi'nde faaliyet gösteren Türk çeteleri, 1918-1922 yılları arasında çok sayıda çete faaliyetinde bulunmuş olsalar da, nihayetinde Millî Mücadele hareketi bu çetecilerin hepsinin faaliyetlerinin önüne geçmeyi başarmıştır.

46 BOA, DH-KMS, 61-2/25, Lef: 1, 10.

47 BOA, DH-KMS, 61-1/64.

48 BOA, DH-KMS, 61-2/24, Lef: 1, 3, 6, 8.

49 BOA, DH-KMS, 60-3/36, Lef: 5.

50 BOA, DH. EUM. AYŞ, 11/10.

51 Bu çetenin Kuvâ-yı Milliye'ye taraftar olduğu hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kandilli, Çavuşbaşı, Karanlıkdere, Bozadere ve Değirmendere cihetlerinde icrâ-yı şekavet eylemiştir. Kandilli'de Ermenilerden bazılarını kaçırıp geri verilmesi karşılığında fidye almıştır. Bkz. BOA, DH-KMS, 61-2/1.

52 BOA, DH-KMS, 52-2/42.

53 Yüce, *Kocaeli...*, s. 64.

54 BOA, DH. MB. HPS, 100/18, Lef: 4.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE):

- TİTE, Kutu Nu: 50, Belge Nu: 100; Kutu Nu: 64, Belge Nu: 140; Kutu Nu: 64, Belge Nu: 136; Kutu Nu: 64, Belge Nu: 127; Kutu Nu: 64, Belge Nu: 129; Kutu Nu: 50, Belge Nu: 129; Kutu Nu: 55, Belge Nu: 2; Kutu Nu: 55, Belge Nu: 69.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BEO, Umumî Nu: 347234.
- DH. EUM. AYŞ, 46/7; 31/2; 57/14; 25/1; 10/30; 24/29; 53/90; 11/10;
- DH. MB. HPS, 100/15; 136/31; 100/18.
- DH-KMS, 60-2/16; 60-2/39; 60-1/19; 57-1/39; 61-1/50; 60-2/31; 61-1/22; 61-1/24; 61-1/25; 61-1/34; 61-1/59; 61-1/33; 61-1/21; 61-1/28; 61-1/41; 61-1/30; 61-1/51; 61-1/42; 61-1/49; 61-1/78; 61-1/76; 60-2/30; 24/60; 61-2/25; 61-1/64; 61-2/24; 60-3/36; 61-2/1; 52-2/42.
- DH-ŞFR, 108/86.
- DÜİT, 178/24.
- MV, 221/169; 222/210.

Gazeteler

- *İkdam*, 12 Kanun-ı Sâni 1336/12 Ocak 1920, Nu: 8232.

Kitap ve Tezler

- Balcıoğlu, Talia, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İşıl Matbaası, İstanbul 1952.
- Çam, Yusuf, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1991.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Özdemir, İlter, Yahya Kaptan, Körfez Gazetesi Yayınları, Gebze 1977.
- Öztüre, Avni, *İzmit Tarihi -Nikomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla-*, Çeltüt Matbaası, Ankara 1981.
- Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- TURAN, Bünyamin, *İzmit Livası'nda Yunan Mezalimi (1920-1921)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 1996.
- Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit 1945.

TÜRKİYE’NİN İLK ARMATÖRLERİNDEN RIZA BEDRİ BEY VE KOCAELİ VAPUR ŞİRKETİ

Kemalettin KUZUCU*

Osmanlı Devleti’ni dışa bağımlılıktan kurtarmak için milli ekonomi anlayışını siyasetlerinin temel ilkesi haline getiren İttihatçıların, Birinci Dünya Savaşı’nın karışık ortamından faydalanarak 1914 yılında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmaları neticesinde Müslüman-Türk unsurunun kurduğu çok sayıda şirket ortaya çıkmıştır. Türk ekonomisine yerli unsuru hâkim kılan milliyetçi iktisat sistemi, Genç Türkiye’nin kurucuları tarafından devam ettirilmiş ve “devletçilik” politikasının temelini oluşturmuştur. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde memleket çapında yaşanan iktisadi hareketlilikte pay sahibi olanlardan birisi de İzmitli Rıza Bedri Babila ve kurmuş olduğu vapur şirkettir.

İstanbul’un işgali sırasında bir süre Değirmendere’ye yerleşen Ahmed İhsan (Tokgöz), “İstanbul civarının bir İzmit Körfezi vardır ki dünyanın hiçbir tarafında emsâli yoktur; burası İsviçre gölleri kadar güzel ve adetâ dil-nişîn bir göldür” şeklinde başlayan uzun yazısında, körfezin birçok özelliğinin yanında, o tarihlerdeki gemicilik ve taşımacılığın durumu hakkında bilgi vermiştir. Payitahtın tükettiği meyvenin tamamıyla, odun ve kömürün bir bölümünün İzmit’ten temin edildiğini belirten yazar, Sultan Abdülaziz devrinde inşa edilen tren yolunun Konya ve Toroslara uzanmasından dolayı İzmit’in, Anadolu güzergâhının mühim bir limanı olduğuna dikkat çekmiştir. İzmit İstanbul’a deniz yoluyla dört saat mesafede olduğu halde, Fevâid-i Osmâniye’nin kurulduğu 1864 yılından beri buraya altı saatten önce ulaşabilecek bir vapur işletilememiştir. Fevâid-i Osmaniye’nin uzantısı olarak 1910’dakurulan Seyr-i Sefâin İdaresi vapurlarının seferleri bazen sekiz saate kadar uzamaktaydı. Seyr-i Sefâin, eski bir gezinti vapurundan bozma, kendisi seri fakat oturacak yeri olmayan Kırlangıç’ı işletmekteydi. Kırlangıç haftada üç defa bozulmakta, İdare’yi gülünç durumlara sokmaktaydı. Tuna düşkünü ve köhne bir vapur olan Yalova ise mecal buldukça Kırlangıç’a yardım etmekte, ama İzmit’e on saatte gitmekteydi. Öteden beri İdare’nin en büyük servet kaynağı olan İzmit Körfezi’ne, mürettebatı Rum olan Yunan ve Rus bandıralı vapurlar egemen olmuştu. Bunlar Türk gemilerine göre daha düzenli ve hızlıydı.¹ 20. yüzyılın başlarında İzmit’te yabancılara ait Wilkinson C. C. ve Amat A. adlı iki özel vapur şirketi bulunmaktaydı. Bölgedeki ulaşım sorununun çözümüne dönük girişim olarak 1919 yazında İzmit-Adapazarı Osmanlı Nakliyat Şirketi’nin kuruluşu zikredilebilir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: kemalettin.kuzucu@marmara.edu.tr

1 Ahmed İhsan, “Zavallı İzmit Körfezi”, *Servet-i Fünûn*, nr. 1436, 26 Safer 1338/20 Kasım 1919, s. 62.

Halepli Haririzâde Şefik ve ortakları tarafından kurulan ve Adapazarı'na her türlü sevkıyatı kabul eden şirketin merkezi Balıkpazarı'ndaydı. Ralli iskelesinden kalkan 30 tonilatoluk bir motor haftada üç gün İzmit'e sefer yapmaktaydı.² Basın organlarında "İzmit Tüccarlarına"³ başlığıyla yayımlanan ilanlarda, deniz taşıtlarının kiraya verilebileceğinin belirtilmiş olması, İstanbul-İzmit arasındaki trafiğin hareketliliğın göstergesi olarak yorumlanabileceğı, aynı dönemde deniz nakliyatı hususunda cesur girişimcilerin ortaya çıkmış olduğunu da akla getirmektedir.

Kocaeli Şirketi'nin Kuruluşu

Mondros Mütarekesi'nden sonra Marmara limanlarının tehdit altına girmesinden kaygılanan Rıza Bedri adlı genç girişimci, İttihad ve Terakki'nin milli iktisat politikasından da etkilenecek, ismi zaman zaman ufak değişiklikler geçiren Kocaeli Şirketi'ni kurarak deniz ticaretine soyunur. Rıza Bedri, 1897 yılında Sapanca'da doğmuştur. Babası, Babila sülalesine mensup Mehmed Tefik oğlu Hüseyin Bedreddin ise 1878 tarihinde Batum'da dünyaya gelmiştir.⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Batum'un Rusların eline geçmesi üzerine aile Anadolu'ya hicret ederek Sapanca'ya yerleşmiştir. Sülale adı Cumhuriyet döneminde aileye soyadı olarak verilmiştir.

Şirketin kuruluşuna değinmeden önce, dönemin deniz ticareti politikasına kısaca göz atmak gerekir. İttihad ve Terakki'nin Müslüman-Türk eşrafı şirketleşmeye teşvik politikası çerçevesinde 1911 yılında İttihad Seyr-i Sefâin Anonim Şirket-i Osmâniyesi kurulmuştu. Armatörlük dalında halka açık ilk şirket olan müessese üç yıl sonra İngiltere'ye bir gemi ismarlamış, fakat daha gemi gelmeden Cihan Harbi'nin patlak vermesi üzerine bu girişim akamete uğramıştı.⁵ Bununla birlikte milli iktisat politikasının bilinçli biçimde uygulandığı savaş yıllarının tam ortasında nakliyecilik alanında yeni ama başarılı bir ticari girişim örneğı görmektediriz. II. Abdülhamid döneminde servet biriktiren zenginleşen yedi eski taşra valisi, ülke içinde ve dışında malların kara ve deniz yoluyla etkin bir şekilde taşınması ve payitahtta otobüs, otomobil ve gemi taşıma hizmetlerini gerçekleştirmek amacıyla 1916 Şubat'ında Nakliyât-ı Umûmiyye Osmanlı Anonim Şirketi'ni kurdular. Şirketin hedefleri arasında, ulaşım araçlarının inşası ve tamiri için fabrikalar kurmaktan, bir iç taşıma servisi örgütlemeye, demiryolu istasyonları ve limanlarda temsilcilikler açmaya kadar uzanan geniş projeler yer almaktaydı.⁶

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Türk denizciliğı yeniden hareketlendi. Esaslı bir düşüncenin veya planlamanın eseri olmayıp, şartların ve konjonktürün doğurduğu bu hareketlilik iki önemli gelişmeden kaynaklanmıştı. Türk firmalarına deniz trafiğine hâkim olma fırsatı veren bu gelişmelerden birisi muhacir ve mübadillerin taşınması meselesi, diğeri ise Lozan Antlaşması'yla ecnebi bandirasının Türkiye'de kabotaj imtiyazını kaybetmesiydi. Mübadillerin sayısının mevcut gemilerle taşınamayacak kadar çok olması ve navlun miktarının armatörleri tatmin edecek yüksek bir seviyede bulunması üzerine girişimciler, uzun vadeli hesaplar yapmaya bile fırsat bulamadan bu sektöre yöneldiler. Gerek denizcilik gerekse başka sektörlerden ticaret erbabı hemen, büyük küçük, sağlam çürük, işe yarar yaramaz demeden her çeşit gemi satın alımına giriştiler.⁷ Misak-ı Milli sınırları içinde milli

2 Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul 2009, s. 22-23; F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmit 2009, s. 142-143.

3 "Elli tonluk yedi mil süratinde motorlar tüccarânın emrine âmâdedir. Gazetemiz heyet-i tahriiriyye müdürü-yetine mürâcaat." (Türk Dünyası, nr. 91, 22 Aralık 1919, s. 4).

4 İstanbul Ticaret Odası Arşivi (İTOA), Bedreddin H. Babila Sicil No: 27291.

5 H. Avni Şanda, "Türkiye'de İlk Müteşebbis Tacirler, Armatörler", *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*, Sayı 1-3, Ocak-Mart 1972, s. 66.

6 Feroz Ahmad, *İttihadçılıktan Kemalizme*, çev. F. Berktaş (Baltalı), 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 54.

7 *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Tarafından 1927 Senesi Kongresine Tevdi' Olunan Türkiye Deniz Ticaretinin*

bir ekonomi yaratma amacı güden yeni Türk devleti yönetimi ise, mübadele işini yerli şirketler ve vapurlarla gerçekleştirmek istiyordu. Hatta yapılan ihaleyi İtalyan Lloyd Tristino Company kazanmış olmasına rağmen, Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati'nin kamuoyundan gelen tepkileri de göz önüne alarak konuyu Meclis'e taşıması sonucunda ihale yürürlüğe konulmayarak, taşımanın Türk firmalarına verilmesi sağlandı. Yerli bandıralı vapurların her türlü yetersizliğine rağmen, hükümetin gemi sahiplerine sağladığı kolaylıklar ve yaptığı maddi yardımlarla Türk mübadilleri taşındı.⁸ Sonuçta gelişigüzel bir deniz ticaret filusunun meydana geldiği bu süreçte, hayli yüksek kazançlar elde eden armatörler çıktıği gibi, umduğunu bulamayan bazı firma ve şahıslar iflastan kurtulamadılar. Kocaeli Şirketi böyle bir ortamda kurulmuştu.

Liman dergisinin 1927 tarihli sayısında yayımlanan bir makalede şirketin “*Harb-i Umûmî senelerinden hemen sonra yani 335-336 senelerinde*” kurulduğu ve yedi senelik bir hayatı bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre şirketin 1920 yılında kurulmuş olması gerekir. Şirketin kurucuları Babilazâde Rıza Bedri Bey ile ortakları Münecimzâde Eyüp Sabri Efendi, Çilingirzâde İsmail Kemal Efendi ve Lazzâde Mehmed Lütfi Bey'dir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki sicil kaydına göre, şirket 13 Temmuz 1341/1925 tarihinde kurulmuş ve 19 Ağustos 1925'te de sözleşme akdi kabul edilmiştir. Şirketin ticari unvanı başlangıçta “Rıza Bedri ve Şürekâsı Kolektif Şirketi” iken, daha sonra ortakların aldığı kararla “Kocaeli Kolektif Şirketi Rıza Bedri ve Şürekâsı” olarak değiştirilmiştir.⁹ Şirket bu yönüyle, 28 Temmuz 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi'nde belirtildiği üzere, iki veya daha fazla kişinin aralarında sözleşmesi ve genel bir isimle ortakların tamamını içine almasıyla oluşan ve ortaklardan birinin veya ikisinin ismine nispetle isimlendirilen kolektif şirket¹⁰ mantığına uygun olarak kurulmuş oluyordu.

Şirketin amacı, nakliye komisyonculuğunun yanı sıra, “*vapurculuk, vapur acenteliği ve bilumûm gümrük muâmelâtı*” olarak belirtilmiştir. Yani kendi vapurlarını işletebileceği gibi, başka şirketlerin vapurlarına acentelik yapabilecekti. Şirket Karamürsel, Ereğli, Değirmendere, Kazıklı ve İzmit'te acenteler açmıştı. Sözleşmenin ikinci maddesinde, daha önce kurulan şirketin, şimdi sermayesini arttırıp faaliyet alanını genişlettiğinin belirtilmiş olması, bunun 1920-1925 döneminde Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıt yaptırmadan faaliyet gösterdiğini düşündürmektedir. Nitekim 1923 yılında Dersaadet Ticaret Odası'na kayıtlı birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf tüccarlar ve şirket isimleri listesinde Rıza Bedri'nin veya şirketinin adına rastlanmamaktadır. Henüz sınıfları belirlenemeyen şirketler ve tüccarlar listesinde de kayıtları yoktur.¹¹ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nın Cumhuriyet'in ilanından sonraki ilk sayısında yayımlanan bir makalede ise, özel şirketlere ve şahıslara ait gemiler listesinde Kocaeli Nakliyat Şirketi'nin sahip olduğu 50 tonluk Anadolu adlı gemi yer almaktadır.¹² Ancak bunun kurucusu, ortakları ve faaliyetleri hakkında malumat yoktur.

Kocaeli Kolektif Şirketi, Yemiş (Yağ) İskelesi semtinde Ahi Çelebi Mahallesi'nde Çardak Sokağı'nda 51 numaralı binada faaliyete başlamıştı. 24.778 lira, 37 kuruş sermaye ile kurulan şirketin imtiyaz süresi yirmi yıldır. Ortakların koydukları sermaye tutarları şöyleydi:

Vaziyet-i Hâzırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928, II. Kısım, s. 37, 66.

8 Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 217-218.

9 İTOA, Rıza Bedri ve Şürekâsı Kocaeli Kolektif Şirketi, Sicil No: 4761.

10 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 121.

11 *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayyed Banker, Tüccar ve Komisyoncuların Esâmîsi*, Matbaa-yı Osmâniyye, İstanbul 1339, s. 104, 105-112.

12 Ahmed Hamdi, “Türk Ticaret-i Bahriyesi: Mazisi, Hâli ve Vaziyeti Hakkında Tetkikât ve Mütalaât”, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, nr. 1, Teşrînisânî 1339/Kasım 1923, s. 27.

MüneccimzâdeEyüp Sabri Bey	7.694 lira 59 kuruş 10 para
Çilingirzâde İsmail Kemal Bey	7.694 lira 59 kuruş 10 para
BabilazâdeRıza Bedri Bey	3.694 lira 59 kuruş 10 para
LazzâdeMehmed Lütfi Bey	5.694 lira 59 kuruş 10 para

Bilindiği üzere, Kocaeli Şirketi'nin kuruluşundan Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihe kadar olan devre, Türkiye'nin iktisadi yatırımlar yapmak bir tarafa, bağımsızlığını kurtarma mücadelesi verdiği bir dönemdir. Tamamen iflas etmiş durumdaki Türk denizciliğini ihya etmek için kimsede ümit kalmamıştı. Ahmed Hamdi, dönemin psikolojik tahlilini şu ifadelerle yapmıştı: *"Anadolu'da harekât-ı milliye başladıktan sonra Türk vapurları Marmara havzasında bile seyrüsefer edemez oldular. Yunan harp gemileri, deniz üzerinde gördükleri Türk sancağını imha etmek için hainâne bir avcılığa başlamışlardı. Yunan belasını atlatabilir ise, düvel-i i'tilâfiyye harp gemilerinin, Anadolu'ya mühimmat kaçırıldığı iddiasıyla yaptıkları tazyikâta maruz kalıyorlardı. Hülâsa bir taraftan kanunen kendi sularımızda Türk vapurlarının mazhar olamadığı birçok imtiyazâta ecnebi gemilerinin nâil olması, diğer taraftan Türk ticaret-i bahriyesini darbelemek için harp ve mütâreke vesile ittihaz edilerek tahammülsüz tazyikât icra edilmesi, harpten çok bitkin bir halde çıkan Türk gemiciliğine inkişâf etmek şöyle dursun, yaşamak imkânını bile vermemekte idi."* Bu şartlar karşısında, Anadolu'daki milli hareket için çok iyimser duygular beslense de, deniz ticaretinin geleceği hakkında hemen hiç kimse olumlu bir kanaat taşıyamıyordu.¹³ Ancak Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ve yeni rejimin giriştiği iktisadi yatırımlar, müteşebbislere yeniden hayat vermişti. Türk deniz ticaretinin "vapur" sistemindeki araçlara oldukça geç kavuştuğunu ve Türk vapurculuğun son zamanlarda gelişme eğilimine girdiğini belirten Ahmed Hamdi, sektörün ülke geleceğindeki parlak yerine işaret etmişti: *"Memleketimizde inkişâfa müsait ve sermayedarlarımızla müteşebbislerimiz için pek ziyade şâyân-ı istifâde yeni bir saha açılıyor: Gemicilik!. Binlerce kilometre imtidâdında bir sahile mâlik olan ve en büyük nakil vasıtası deniz yolundan ibaret bulunan Türkiye için ticaret-i bahriye müstesnâ bir ehemmiyet kazanmaya müsta'iddir."*¹⁴

Rıza Bedri ve arkadaşlarının, pek çok çevrelerce geleceği kestirilemeyen denizcilik sahasına girerek kısa zamanda büyük başarılar elde etmeleri kamuoyunda takdirle karşılanmıştı. İdealist girişimcilere umut veren genç gruptan gelecekte daha parlak başarılar beklendiği ifade edilen bir yazıda şu görüşlere yer verilmiştir: *"Kocaeli Şirketi'nin bu sütunlarda mevzû-ı bahs edilmesi sefâin adedinin ve tonajının fazlalığından veya sermayesinin çokluğundan ziyade, teşebbüsün ciddiyet ve devamındandır. Şirketin suret-i teşekkül ve ta'azzuvunu tedkik edince bu müteşebbis Türk gençlerinin tevazu ve ciddiyetle giriştikleri işlerde muvaffak oldukları ve kendilerinden yarın için çok kuvvetli işlerde muvaffakiyet beklemekte haklı olduğumuz tezahür eder."*¹⁵

Şirketin Filosu ve Ticari Faaliyetleri

Ticaret hayatına hepsi de aynı tarihlerde atılan Rıza Bedri ve arkadaşları, işe küçük ölçekli nakliye komisyonculuğu ve gemi acenteliği ile başlamışlar, işlerin yolunda gitmesi üzerine denizcilik ve gemicilik sektörünün diğer alanlarıyla ilgilenmişlerdir. Başlangıçta gemi satın almayı, kiraladıkları gemilerle nakliyat yapmışlar, yeterli sermayeye ulaşıncaya ve sektörün istikbalini kestirince vapur alımına girişmişlerdir. Önce "İzmit" vapurunu satın alan şirket, yaklaşık birer yıl arayla üç vapuru daha filosuna katmış, böylece 1926 yılında vapur sayısı dörde ulaşmıştır. Milli Mücadele'den sonra yabancı şirketlerin İzmit Körfezi'ni terk

13 A. Hamdi, Türk Ticaret-i Bahriyesi, s. 22.

14 A. Hamdi, Türk Ticaret-i Bahriyesi, s. 18.

15 "Milli Vapur Kumpanyalarımız-3: Kocaeli Vapur Şirketi", *Liman*, Sayı 7, Teşrinisânî 1927, s. 9.

etmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikasının müteşebbisleri cesaretlendirmesi üzerine Kocaeli Şirketi'nin de büyümeye başladığı görülüyor. Şirketin İzmit'ten sonra satın aldığı ilk vapur, daha önce Hüseyin Bedreddin tarafından oğlu Rıza Bedri'ye kiralanın Kırlangıç'tır. Ardından Sürat ve Yenidünya vapurları kadroya katılmıştır. 1926 tarihli Türk Deniz Ticareti Yıllığında şirketin kimlik bilgilerinin yanı sıra "hususî forsu" ve vapurların "baca alâmeti" renkli olarak yayımlanmıştır.¹⁶

RESİM I: Kocaeli Şirketi'nin Forsu

RESİM II: Vapurların Baca Forsu

Şirketin faaliyeti "İzmit Körfezi dâhilindeki iskelelerle İstanbul arasında muntazaman yolcu ve eşya-yı ticâriyye nakleder" şeklinde özetlenmiştir. Kırlangıç dışındaki hepsi ahşap olan ve benzinle çalışan¹⁷ vapurlar kampavunt özelliğine sahipti. Vapurların dördü de Avrupa mamulü olup en eskisi Kırlangıç'tır. 1887 yılında İngiltere'de inşa edilen Kırlangıç hacim olarak da vapurların en büyüğü idi. Tonajı 58 olan Kırlangıç'la 300 yolcu, 500 baş hayvan ve 100 ton eşya taşınabilmekteydi.¹⁸ İktisat Vekâleti'nin 1929 yılında yayımladığı 50 rüsum tonilatosundan büyük buharlı gemiler listesinde Kocaeli Şirketi'ni sadece bu vapur temsil etmiştir. Demir malzemedir inşa edilmiş olan Kırlangıç 225 beygir gücündeydi. Uzunluğu 47, genişliği 6,4, derinliği de 2,4 metre; safi tonajı 58, gayrisafi tonajı da 84'tü.¹⁹ Şirket sözleşmesinin dördüncü ve beşinci maddelerinde belirtildiğine göre, Kırlangıç'ın dörtte bir hissesi İzmit eşrafından Babilazâde Hüseyin Bedreddin Bey'e, geriye kalan üç hissesi ise şirketin diğer ortakları Eyüp Sabri, İsmail Kemal ve Mehmed Lütfi beylere aitti. Hüseyin Bedreddin kendi hissesini ayrı bir sözleşme ile oğlu Rıza Bedri Bey'e kiralamıştı. Rıza Bedri bu hisseyi şirket hesabına çalıştırmayı ve diğer ortaklar da söz konusu hisseye ait bütün masrafların şirket tarafından karşılanacağını taahhüt etmişlerdi.

Şirket vapurlarının en hızlısı, saatte 13 mil yol kat eden Sürat'ti. Şirketin ilk vapuru olan İtalyan yapımı İzmit, sürati ve tonajı bakımından en küçüğü idi. Şirketin Yemiş İskelesi'ndeki bürosunda 7 kişi çalışırken, vapurlarda ise kaptan ve diğer personelle birlikte 35 kişi görev yapmaktaydı. Böylelikle 42 aile geçimini Kocaeli Şirketi vasıtasıyla temin etmiş oluyordu.

16 *Yıllık: Türk Deniz Ticareti*, T. C. Ticaret Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1926, s. 257.

17 Mustafa Hergüner, *Cumhuriyetimizin Başlangıç Yıllarındaki Denizcilliğimize İlişkin Bir İnceleme (1923-1930)*, İstanbul 2002, s. 146.

18 Vapurların tonajları ile ilgili olarak 1927'de yayımlanan bir raporda yer alan bilgiler buradakilerle örtüşmektedir (Türkiye Deniz Ticaretinin Vaziyet-i Hâzırası ve Terakki Çareleri, II. Kısım, s. 4). Aynı bilgilerin tekrar edildiği bir başka kaynak için bk. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, nr. 1, Kânûnisânî 1928, s. 27. Fakat yine aynı tarihte yayımlanan *Liman* dergisinde Kırlangıç ile Sürat'in 100'er, İzmit ve Yenidünya'nın ise 50'er tonaja sahip olduğu; Kırlangıç ve Sürat'in 200 yolcu, 100 ton eşya ve 500 hayvan taşıyabildiği kaydedilmiştir (*Liman*, Sayı 7, 7 Teşrînisânî 1927, s. 9).

19 T.C. İktisat Vekâleti, *Türk Ticaret Gemileri*, İstanbul 1929, s. 36-37.

TABLO I: Kocaeli Şirketi Vapurları

VAPUR ADI	İstiâbı			Hayvan (Adet)	İnşa Edildiği Yer	İnşa Tarihi	Makinesi	Sürati (Mil)	ESKİ ADI
	Safi ton tosu	Yolcu (adet)	Eşya (Ton)						
KIRLANGIÇ	58	300	100	500	İngiltere	1887	Kampavunt	11	Anastasia
SÜRAT	46	200	70	400	İngiltere	-	Kampavunt	13	Mudanya
İZMİT	10	100	30	300	İtalya	-	Kampavunt	9	Antuvan
YENİ DÜNYA	19	100	25	200	Fransa	-	Kampavunt	11	Verdon

Ahmed Süheyl Ünver, 17 Eylül 1926 tarihli İzmit gezisiyle ilgili notları arasında, şirket ismi zikretmeksizin seyahatini denizyoluyla gerçekleştirdiğini belirtmiş, ancak vapurlardan memnun kalmadığını ifade etmiştir: “Buraya işleyen vapurlar o kadar mükemmel değil. Rahatı da düzgün olmasa gerek. Süratleri de yok. Hep geç geliyorlar.”²⁰ İhsan Haydar ise, bundan bir yıl sonraki makalesinde ulaşım araçlarının yetersizliğine ve birtakım sorunlara rağmen İzmit Limanı'nın hareketli bir trafiğe sahne olduğunu dile getirmiş, limanın ve taşımacılığın modernleştirilmesi için yapılması gereken hususlara dikkat çekmiştir. Buna göre, İstanbul-İzmit ulaşımı iki şirketin uhdesindeydi ve “gerek Seyr-i Sefâin ve gerek Kocaeli Şirketi'nin vapurları muayyen günlerde körfezin muhtelif iskelelerine uğramak suretiyle münakalât-ı bahriyyeyi temin ve tanzim etmişler”di. Bununla birlikte, iskeleler arası nakliyat sandallara terk edilmiş olduğundan özellikle kış aylarında ulaşım güçleşmekte, yolcular birtakım sıkıntılara maruz kalmaktaydı.²¹

1927 ve 1928'li yıllarda İstanbul-İzmit hattı olarak adlandırılan güzergâhta Yalova, Karamürsel, Ereğli, Değirmendere, Kazıklı ve İzmit iskeleleri bulunmaktaydı. İstanbul'dan hareket eden Kocaeli Şirketi'nin vapurları bu iskelelerden Yalova dışındakilere, ayrıca Darıca iskelesine uğramaktaydı. İstanbul'dan İzmit'e haftanın dört günü sefer yapılmaktaydı. Bu günler, Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi'nin seferinin olmadığı²²

Cuma, Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleriydi. Vapurlar körfez iskelelerine de uğramak şartıyla seferlerini 6 saatte ikmâl etmekte, hareket günlerinin ertesi günü geri dönmekte idiler.

Şirketin yük taşımacılığında elde ettiği gelirin büyük bir bölümünü İstanbul'dan Anadolu'ya yapılan transit eşyası oluşturuyordu. Transit ticaretinde en büyük payı oluşturan şekerin oranı ise yüzde 80'i geçmekteydi. Şeker ve diğer transit eşyası İzmit'e getirildikten sonra buradan yine şirketin kendi vasıtalarıyla Ankara ve Konya gibi merkezlere sevk edilmekteydi. Transit eşyanın her bir tonu 3 liraya taşınmaktaydı. Muameleleri şirket tarafından yapılan eşyadan ayrıca işlem masrafı ve komisyon alınmaktaydı.

20 Ahmed Nezih Galitekin, *Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in Defter ve Dosyalarında Kocaeli-İzmit-Gebze*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2010, s. 71.

21 Problemlerin ortadan kalkması için kısa ve uzun vadeli çözüm önerilerini sıralayan yazara göre, iskeleler arasında 10-15 tonluk motor postaları kurulması, liman görevlileri ve bahriye mensuplarının mesleki birlikler çatısı altında örgütlenmesi, İzmit'e seyrüsefer eden vapurların Bahçecik civarına hitap eden ve İzmit'e 3 mil mesafede bulunan Seymen iskelesine de uğramaları; Kazıklı ve Seymen'de muntazam vapur iskeleleri inşa edilmesi ve özellikle İzmit iskelesinin betonarmeye dönüştürülmesi gerekiyordu (İhsan Haydar, “İzmit Limanı”, *Limani*, Sayı 7, Teşrinisâni 1927, s. 4).

22 Kocaeli Şirketi'nin kurulduğu tarihlerde Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi'nin Pazar, Salı ve Perşembe günleri olmak üzere haftanın üç günü çalışan İzmit vapurları sabah 10:30'da Galata iskelesinden hareket etmekteydi (*Akşam*, nr. 2374, 22 Mayıs 1925). Seferler yıl sonunda saat 9:00'a çekilmmişti. Vapurlar Yalova, Karamürsel, Ereğli, Değirmendere, Kazıklı ve İzmit iskelelerine gidip dönmekteydi (*Vakit*, nr. 2799, 15 Teşrinievvel 1925). Şirketin İzmit seferleri 1928 yılı sonlarında da değişmemişti (*Servet-i Fünûn*, nr. 1685-211, 29 Teşrinisâni 1928).

Kocaeli Vapur ve Nakliyat Şirketi

Merkez-i İdaresi: Dersaadet Yemiş

Yağ İskelesi Numero 51

Telefon: İstanbul 2043

Telgraf Adresi: İstanbul KAŞ

Acenteleri: Darıca, Karamürsel, Ereğli,

Değirmendere, Kazıklı, İzmit iskeleleridir.

İzmit tarihiyle Anadolu'nun bütün şimendifer

güzergâhına her nev' eşya ehven fiyatla sevk

olunur. Her hafta muntazam olarak Cuma,

Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri

İstanbul'dan hareket ederek ber-vech-i

bâlâ iskelelere ve ertesi günü aynı iskelelere

uğrayarak avdet eder.

RESİM III: Kocaeli Şirketi'nin İlanı²³

Kocaeli Şirketi'nin yolcu tarifesine gelince, biletleri birinci ve ikinci mevki olarak sınıflandırılmış olup, birinci mevki ücreti Darıca için 140, diğer iskeleler için ise 200 kuruştur. İkinci mevki ücretleri bu değerlerin yarısı kadardır. Aynı tarihte, devlet kuruluşu olan Seyr-i Sefâin İdaresi birinci mevki yolcularını Darıca'ya 200, diğer iskelelere 250 kuruşa; ikinci mevki yolcularını ise Darıca'ya 150, diğer iskelelere 175 kuruşa taşımaktaydı.²⁴ Kocaeli Şirketi, belirli günlerde yolcuları için indirim uygulamaktaydı. Örneğin tatil günlerinde öğretmenler ve öğrenciler ile subaylar ve malul gaziler dâhil bütün askerî personel bu fiyatların yarısını ödemekteydi. Resmî görevli olarak seyahat eden askerî sınıf ise ücretlerin sadece üçte birine taşınmaktaydı. Şirketin ücretlendirme anlayışına bakılırsa, Kocaeli Şirketi, resmî vapurlara göre daha düşük ücretlerle taşıma imkânı sunmaktaydı.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de toplu ulaşım araçları uzak mesafelere düşük ücretle yolcu taşıma kolaylığı sağlamaktaydı. Şehirlerarası seyahatin şehir içi ulaşım oranla daha hesaplı oluşu, "İki Bavulla İzmit Seyahati" başlıklı ve 1923 tarihli mizahi bir yazıya konu edilmişti: "İzmit'e gideceksiniz. Zannederseniz biraz kalacaksınız da... Beşiktaş'tan Üsküdar'a, ahbap ziyaretine gider gibi elleriniz bomboş yola çıkamazsınız ya. En lüzumlu eşyanızı iki adet bavulcuğa sıkıştırırsınız. Evinizden Köprü'ye yarım saatlik araba bedeli bir buçuk lira. Köprü'den beş adım ötedeki vapura 2 lira hammaliye. Vapur parası azdır. Haydarpaşa'da vapurdan on adım ötedeki istasyona 2 lira. Etti 7,5 lira. İzmit'e kadar tren şöyle böyle 2 lira. Yani şehir dâhilinde 9 kilometrelik yol masrafı şehir haricinde 90 kilometrelik yolun iki buçuk misli. İşte bu da bizim seyr ü sefer mantığımız!"²⁵ Bu tenkidin yayımlanmasının üzerinden beş yıl geçtiği halde, İstanbul-İzmit arası taşıma ücreti en iyi şartlarda 2 lirayı bulan Kocaeli Şirketi'nin sunmuş olduğu hizmetin değeri daha iyi anlaşılmalı gerek. Müşteri memnuniyetini arttırmak için şirketin vapurlarını periyodik bakımdan geçirerek eskiyen ya da hasar gören kısımlarını tamir ettirdiğini ve vapurlarda daima disiplin ve hijyenin korunduğunu da belirtmek gerekir.

Şirketin en hızlı vapuru olan Sürat, açık deniz römorkörcülüğünde çalıştırılmakta, tahlisiye işinde kullanılmaktaydı. Örneğin Alemdarzâdelerin Karadeniz Ereğlisi'nde karaya oturan Bartın ve Nusret vapurlarının kurtarılmasında Sürat vapuru büyük katkı sağlamıştır.²⁶

²³ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, nr. 6, Haziran 1926.

²⁴ Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Rehberi, 1927, İkinci Sene, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927, s. 31; Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Rehberi, 1928, Üçüncü Sene, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1928, s. 53.

²⁵ Resimli Gazete, nr. 4, 29 Eylül 1339/1923, s. 7.

²⁶ Milli Vapur Kumpanyalarımız Kocaeli Vapur Şirketi, s. 10.

Kocaeli Şirketi 1930 yılına girerken Kırlangıç ve Sürat vapurlarını işletmeye devam etmekteydi. Şirket daha sonra Sürat vapurunu satarak yerine Uğur isimli bir gemi satın aldı. Kırlangıç'ın kaptanı Mehmet bu vapurda görevlendirilirken, Hamdi Kaptan da Kırlangıç'ın idaresine geçti. Bu iki vapur, İzmit İttihadspor Kulübü'nün futbolcularını deplasman maçlarına götürmekte ya da İzmit'e gelen rakip takım oyuncularını taşımakta kullanılmıştır. Örneğin 29 Temmuz 1928 tarihinde İzmit'te oynanan ve İttihadspor'un 4-3 kazandığı karşılaşmadaki rakibi Galatasaray'ın futbolcuları Kırlangıç'la getirilip götürülmüştü. Kocaeli Vapur Şirketi'nin 1929 yılında dört ortağın uhdesinde faaliyetine devam ettiği görülmektedir. Yavuz Ulugün'ün yayınladığı antetli kağıda göre, şirketin İzmit acenteliğini Rıza Bedri'nin babası Babilazâde Hüseyin Bedreddin²⁷ ile Mehmed Lütfi'nin babası Ahmet Şerif (Ulusoy) yapmaktaydı.²⁸ 1930 yılı ortalarında Adapazarı Türk Ticaret Bankası'nın Karamürsel şubesinin açılışı münasebetiyle İzmit Valisi Mehmed Eşref ve banka genel müdürü Asım beylerle birlikte Yenidünya vapuru ile buraya giden Ahmed İhsan Tokgöz, 29 Haziran 1930 tarihli yazısında şirketin hizmet anlayışı ve vapurların özellikleri hakkında değerlendirmeler yapmıştır: *"Kırlangıç ismindeki bu vapur, küçük kardeşi Yenidünya vapuru gibi çok iyi gün görmüş, rahat gezmiş, saltanat sürmüş, süs ve ziynet eşyası içinde yaşamış, fakat ahir vaktinde düşkünlüğe uğramış denizin emektarlarından. Tezgahtan indikleri zaman denizin talih kuşu bu iki vapurun başına konup onları Avrupa'da tantanalı 'tenezzüh yatı' sırasına geçirtmiş idi; tenezzüh yatı olmak rütbesinden düşünce Yunan adalarında ufak kabotajda çalışmış idi; dört seneden beri de İstanbul ile İzmit arasında haftada iki defa posta yaparlar, hiç durmaz çalışırlar. Kocaeli Vapur Şirketi'nin sahipleri bu iki sabık tenezzüh yatına ellerinden geldiği kadar iyi bakarlar. Hele Kırlangıç İzmit'ten Değirmendere ve Karamürsel üstünden İstanbul'a gidip gelenlerin çok sevgilisidir. Nasıl sevmesinler? Dünya güzeli İzmit Körfezi'nden İstanbul'a gitmek için bundan başka binilecek iyi bir vasıtası yoktur."*²⁹

Kırlangıç Vapuru 1933 yılının başlarında Ramazan Bayramı sebebiyle tarifesinde değişiklik yapmış, seferlerin karşılıklı olarak bir gün yapılamayacağını ilan etmiştir.³⁰ Şirketin İzmit seferleri bu yıl içerisinde Çarşamba, Cuma ve Pazar olmak üzere haftada üç güne indirilmişti. Kırlangıç vapuru aynı yılın sonlarında Galata rıhtımından saat 9:00'da hareket ederek İzmit seferlerini sürdürmekteydi.³¹

Şirketin Milli Mücadele'deki Yeri

Kocaeli Şirketi, asli amacı olan nakliyecilik yoluyla ticari faaliyette bulunmanın dışında, siyasi gelişmelere de bigâne kalmamış, sahip olduğu sorumluluk bilinciyle İstiklal Harbi sırasında büyük riskler alarak vatan savunmasına hizmet etmiştir. Bilindiği üzere Milli Mücadele döneminde İzmit hem işgalciler, hem de Milliciler açısından önem taşıyan merkezlerden birisi haline gelmişti. Payitahta yakınlığı ve İstanbul-Anadolu güzergâhının en mühim geçiş noktasında yer alması şehre stratejik değer kazandırdığı için İtilaf devletleri İzmit'in işgaline özellikle önem vermekteydiler. Nitekim İngilizler daha 19 Mayıs 1919'da denizden İzmit'e asker çıkarmışlardır.³² Milliciler ise, haberleşme ve ulaşım açısından önemli bir merkez olan İzmit'i öteden beri bir hareket üssü haline getirmeyi planlamakta idiler. Zira Kuvâ-yı Milliye'nin ihtiyacı olan silah ve cephane İstanbul'dan sonra en fazla

27 Rıza Bedri Bey'in babası Hüseyin Bedreddin Babila 1920'li yılların sonlarında İzmit Ticaret Odası'nın başkanlığını yapmıştır. 1 Ocak 1942 tarihinde toptan ve perakende olarak *"zahire, yağlı maddeler ve dahilî her nev' ticaret"* yapmak üzere kendi adıyla yeni bir ticarethane kurmuş; adres olarak Cağaloğlu'nda Yerebatan Caddesi'ndeki ikametgâhını göstermiştir (İTOA, Bedrettin H. Babila, Sicil No: 27291).

28 F. Y. Ulugün, Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi, s. 143-144.

29 Ahmed İhsan, "Adapazarı Bankasının Şûbesi Açılırken", *Resimli Uyanış*, nr. 1768-83, 3 Temmuz 1930, s. 66.

30 "Kocaeli Vapur Şirketinden: Bayramın birinci Cuma günü İstanbul'dan ve ikinci Cumartesi günü İzmit'ten vapur hareket ettirilmeyeceği ilan olunur." (Cumhuriyet, 24-25 Kânûnisânî 1933).

31 Cumhuriyet, 30 Kasım 1933.

32 Şaban Ortak, *Milli Mücadelede İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Alit Enstitüsü, Yayınlanmamış YLT, Erzurum 1998, s. 72.

İzmit'te bulunuyordu. İstanbul'un işgali üzerine buradan kaçarak Ankara'ya gitmek isteyen kadrolar için iki yol vardı. Karayolunu tercih edenler İzmit-Adapazarı güzergâhını kullanmak zorundaydı. İkinci yol ise İnebolu'ya ulaşım sağlayan denizyoluydu. Bunun için de Şile'ye kadar uzanan karayolunu kullanmak gerekiyordu. İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan demiryolu da aynı güzergâhı izliyordu. İstanbul'daki silah ve cephanenin Anadolu'ya kaçırılabilmesi için Kocaeli Yarımadası'nın veya denizden olduğu takdirde yarımadanın kıyılarının aşılması gerekiyordu. Karamürsel, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ve İstanbul'dan Anadolu'ya silah sevkini sağlayan Marmara'nın yegâne iskelesiydi.³³

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı tarihlerde İstanbul'un yanı sıra Anadolu limanları ve İzmit limanı İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan işgali altında olduğundan Türk denizciliği tamamen çökmüş vaziyetteydi. Mondros Mütarekesi hükümleri uyarınca mevcut savaş gemileri de silahlarından arındırılarak Haliç'e hapsedilmiş olduğundan denizle ulaşım imkânı ortadan kalkmıştı.³⁴ İngilizlerin engellemeleri karşısında İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyen milliciler genellikle karayoluyla taşınmış olmakla birlikte, bütün imkânsızlıklara rağmen, savaş süresince deniz yolu da kullanılmıştır. İzmit'e vapurla gelen bazı subay ve erler burada tümen komutanı Albay Âşır Bey'den birer izin tezkeresi aldıktan sonra trenle Anadolu'ya devam etmişlerdir.³⁵

Güç şartlara rağmen Kuva-yı Milliye birliklerin bir taraftan Karamürsel'de deniz vasıtalarına sahip olmuşlar, diğer taraftan Yarımca sahillerine kadar inerek telgraf haberleşmesini sekteye uğratmışlardı. Böylelikle körfezin iki yakasını kontrol altına almayı başaran Milliciler arasındaki işbirliğinden endişeye kapılan Sadrazam Ferid Paşa, İngiliz İrtibat Subaylığı'na başvurarak, bu işbirliğine engel olunmasını istemiştir. Millicilerin körfeze hâkim olmaları, İstanbul hükümetinin Kuva-yı Milliye ile mücadele etmesi için kurduğu Kuva-yı İnzabatiyye'yi de güç duruma düşürmüştür. Örneğin İzmit ve Havâlisi Fevkalâde Kumandanı Süleyman Şefik Paşa, İstanbul'dan İzmit'e yapılan malzeme ve personel sevkiyatı milli kuvvetlerin kontrolünde olan Karamürsel'e de uğrayan posta vapurları ile yapıldığından, asker ve cephanenin artık posta vapuruyla gönderilmemesi için İstanbul'u uyarmıştır. Şefik Paşa ayrıca, millicilerin Karamürsel iskelesindeki dört motorla istedikleri yere kuvvet çıkartabilecekleri tehlikesini işaret etmiştir.³⁶

Nitekim işgal nedeniyle Milli Mücadele yıllarında Karadeniz ve Marmara hatlarına posta vapurları gönderilememiştir. İtilaf devletlerinin İstanbul'daki askerî temsilcileri, kaptanları ve diplomatları Seyr-i Sefâin gemilerinin Anadolu'ya her türlü yardımı yaptıklarını bildikleri için gemi trafiği sıkı kontrol altına alınmıştı. Nihayet 18 Mayıs-22 Ekim 1922 tarihleri arasında İdare'nin seferleri tamamen yasaklanmıştı.³⁷ İtilaf devletlerinin her biri İstanbul limanlarında ayrı ayrı amirler görevlendirmişti ve bu amirlere İngiliz temsilcisi riyaset etmekteydi. Bu şartlar altında, Seyr-i Sefâin çalışanlarının olağanüstü gayretleri neticesinde, gece karanlığından faydalanılarak Anadolu'nun ihtiyaç duyduğu her şey gizli biçimde sevk edilmiş, hatta dört-beş liman reisinin bulunduğu İstanbul Limanı'ndan yüzlerce düşman gemisi arasından Alemdar Vapuru kaçırılıp TBMM emrine verilmiştir.³⁸

33 S. Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı*, s. 19.

34 Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992, s. 75.

35 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 80. İstiklal Savaşında 10. Süvari Alay Kumandanı olarak görev yapan Yüzbaşı Şerif Bey, 10 Mart 1920 günü Köprü'de Adalar iskelesinde vapura bindiklerini, İzmit'te altı gece kaldıktan sonra, Albay Âşır'ın kendi tümeninin subaylarına verdiği tezkereyi alarak, İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart günü son trenle Afyonkarahisar'a hareket ettiklerini anlatır (Şerif Güralp, *İstiklal Savaşının İç Yüzü*, İstanbul 1958, s. 23-27).

36 Yusuf Çam, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit 1993, s. 104-106.

37 Abdülhad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Tarihçesi*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1926, s. 136.

38 A. Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi*, s. 143-144.

Daha iş hayatına adımlarını atar atmaz Mondros Mütarekesi'nin ve özellikle Yunan işgalinin yol açtığı güçlüklerle karşı karşıya gelen Rıza Bedri ve arkadaşları da ticari kaygıları bir tarafa bırakarak bu tehlikeli süreçte Millicilere destek vermişlerdir. Türk sancağı taşıyan gemilerin Türk sularında Türk limanları arasında seyrüseferlerinin tamamen yasaklandığı, öğrendikleri her türlü haberi işgalcilere derhal ulaştırmayı vazife edinmiş olan bazı Ermeni ve Rum casusların Türk gemilerini ihbar ettikleri ortamda Rıza Bey ve arkadaşları, gemilere İtilaf devletlerinin bayrağını asarak, Millicilerin ihtiyaç duydukları silah ve diğer malzemeleri İstanbul'dan Anadolu'ya nakletmişlerdir. Zira Yunanlılar İtalyan, İngiliz ve Fransız bandırasıyla seyrüsefer eden gemilere ilişmiyorlardı.³⁹

Şirketin ve Rıza Bedri'nin Son Yılları

Bu tarihten sonra Kırlangıç ve diğer vapurların şirketin elinden çıktığı, bunların yerine Uğur ve İkbâl⁴⁰ adlı iki buharlı gemiye sahip olduğu görülmektedir. Yolcu taşımacılığında devlet tekelinin başlaması üzerine şirket sadece yük taşımacılığıyla yetinmek zorunda kalmış, ancak zarara uğramıştır. Devlet şirketin gemilerini para karşılığında kamulaştırmayı teklif edince, ortaklar hiçbir ücret almadan varlığını devlete hibe etmiştir. Rıza Bedri Babila, vapurculuk şirketinden sonra İkbâl Ambarı adlı şirketle birleşerek Kocaeli İkbâl Ambarı adlı şirketi kurar. Yemiş İskelesi'ndeki merkezini yanı sıra İzmit'te de bürosu bulunan bu nakliye şirketi, ticari malları İstanbul'dan İzmit'e motorlarla taşımış, buradan da trenle ait olduğu bölgelere sevk etmiştir.⁴¹ Rıza Babila 15 Mart 1935 tarihinde nakliye komisyonculuğu yapmak üzere Kocaeli Nakliyat Ambarı'nı kurdu. Merkezî bürosu yine Yemiş İskelesi'ndeydi. Rıza Babila 31 Aralık 1936 tarihinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na başvurarak ticareti bıraktığını belirtir ve talebi 27 Ocak 1937 tarihinde odaca tescil edilir. Rıza Babila 25 Eylül 1943 tarihinde "*umûm dahilî ticaret ve taahhüt işleri*"yle meşgul olmak üzere kendi adını taşıyan unvanla yeniden ticarete başlar. Gıda maddeleri dışında her türlü malın toptan ticaretiyle uğraşan Babila'nın bürosu Galata'da Perşembe Pazarı'ndaki Yoğurtçu Hanı'ndadır. Yeni işinde beşinci yılına girmek üzereyken 1 Ocak 1948 tarihinde yaptığı başvuru ile ticareti bıraktığını açıklar.⁴² Rıza Babila 1 Mayıs 1951 tarihinde 30.000 lira sermaye ile "*İthalat, ihracat, toptan ve perakende ticaret, devâir-i resmîyeye karşı bilumum taahhüt işleri*"yle meşgul olmak üzere yeniden ticarete başlar. Babila'nın bürosu bu defa Eminönü'nde Tütüngümürük Meydanı'ndadır. Ortağı bulunmayan Babila'ya damadı Cemal Nevrolcu, Kerim Kerimzâde ve Teknik Kolektif Şirketi referans olmuş, başvurusu bir gün sonra tescil edilmiştir. Ancak Rıza Babila bu tarihten dokuz ay sonra 4 Nisan 1952 tarihinde ölmüştür. Babası Hüseyin Bedreddin Bey'in odaya müracaatı üzerine 17 Mayıs 1952 tarihinde ticaret kaydı silinmiştir.⁴³

39 Milli Vapur Kumpanyalarımız Kocaeli Vapur Şirketi, s. 9.TBMM hükümeti, tamamen yok edilmiş bulunan Türk denizciliğini yeniden örgütleyip Milli Mücadele'ye seferber etmek için 10 Temmuz 1920'de Umûr-ı Bahriye Müdürlüğü'nü kurmuştu. Ocak 1921'de kadrosu genişletilerek Bahriye Dairesi adıyla iş görmeye başlayan bu kurum, milli ordunun ihtiyaç duyduğu araç-gereci sağlamak ve deniz sınırlarını korumak gibi büyük ve zor bir görev üstlenmişti (E. Mütercimler, Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek, s. 85-86). Öte yandan, Karakol Cemiyeti'nin Kocaeli Yarımadası'nda milli örgütlenmeyi sağlamasından sonra, hem buradaki teşkilatın ihtiyaçlarını karşılamak hem de İstanbul'dan Anadolu'yla gizlice şahıs, silah ve mühimmat geçirmek amacıyla Menzil Teşkilatı kurulmuştu. İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında gözetim altında tutulan askeri depo ve ambarlardan çeşitli yollarla alınan silah ve cephanenin yanı sıra, kaputluk, Amerikan bezi, iç çamaşırı, elektrik ve telefon kablosu, mermi ve bomba gibi maddelerin Anadolu'daki milli kuvvetlere sevki Menzil Teşkilatı vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Anadolu'ya yapılan sevkiyatta karayolunun yanı sıra deniz yolu da kullanılmıştır (A. Sofuoğlu, Milli Mücadele Döneminde Kocaeli, s. 70-72).

40 İktisat Vekâleti'nin yayımladığı listede İkbâl vapurunun 1929 yılında Barzılay ve Benjamen Şirketi'ne ait olduğu görülmektedir. 1900 yılında İngiltere'de imal edilmiş ve çelikten yapılmış olan İkbâl, 124X17X9 ebadındaydı. Safi tonilatosu 2.189, gayrisafi tonilatosu 3.722 idi (Türk Ticaret Gemileri, s. 36-37). Listede Uğur vapuru zikredilmediğine göre bunun rüsum tonilatosu 50'den küçük olmalıdır.

41 F. Y. Ulugün, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, s. 145.

42 İTOA, Babilâ Rıza, Sicil No: 30793.

43 İTOA, Rıza Babila Kocaeli Nakliyat Anbarı, Sicil No: 20884.

Babila'nın "Acı Bir Ölüm" başlığıyla ve yandan çekilmiş bir portresiyle birlikte yayımlanan ilan metni şöyleydi: "İzmit Ticaret Odası eski reisi Hüseyin Bedreddin Bey'in oğlu, ecza tüccarı Cemal Nevrolcu'nun kayınbiraderi, İkbal Kocaeli Şirketi sahiplerinden Rıza Babila tutulduğu hastalığa çare bulunamıyarak beklenmedik bir yaşta Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi 5/3/1952 Cumartesi günü saat on birde Cağaloğlu Yerebatan Caddesi'nde Neşe Apartmanı'ndan alınarak Beyazid Camii'nde öğleyi müteakip namazı kılındıktan sonra Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilecektir. Çelenk gönderilmemesi rica olunur. İsrar ve arzu edenler merhumun ruhu için Topkapı Fıkaraperver Cemiyeti'ne veya Verem Mücadele Derneği'ne teberru edebilirler."⁴⁴

Sonuç itibarıyla kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, Kafkasya kökenli muhacir bir ailenin ferdi olarak genç yaşına ve Türkiye'nin içinde bulunduğu son derece olumsuz ekonomik şartlara rağmen deniz ticareti gibi istikbali meçhul bir sahada ticari faaliyete başlayan Rıza Bedri Babila, gerek sahip olduğu özgüveni ve gerekse yöneticilerin teşviklerinden aldığı güçle, giderek yükselen bir grafik çizmiş ve Türkiye'nin ilk armatörleri arasında yer almıştır. İttihad ve Terakki'nin milli iktisat politikasının Müslüman-Türk girişimcilere aşıladığı cesaret ve güven ortamında komisyonculukla iş hayatına atılmış; aynı anlayışı sürdüren Cumhuriyet'in telkin ve teşviklerinden yararlanarak yükselişini sürdürmüştür. Rıza Bedri Babila lise mezunuydu. Yoğun ticaret hayatı ve girişimciliğinin yanında 1939 yılında tasfiye edilen Vapurculuk Türk Anonim Şirketi'nin idare meclisi azalığında bulunmuştu. Türkiye Denizcilik İşletmeleri'nin kurulup yolcu taşıma tekelinin devlet eline geçmesi sürecinde bu sahadan çekilerek gemilerini de devlete bağışlamıştır. Milli Mücadele sırasındaki fedakârlığının yanı sıra, ölümünden sonra gazetelere verilen ilanda çelenk göndermek isteyenlerin insanî amaçlarla kurulmuş dernek ve vakıflara başışta bulunmalarının istenmesi, Babila ailesinin ticari kaygılardan uzak, milli menfaatleri gözeten bir dünya görüşüne sahip olduğunu akla getirmektedir.

⁴⁴ Cumhuriyet, 5 Nisan 1952.

KAYNAKÇA

1. İstanbul Ticaret Odası Arşivi (İTOA)

- Sicil No: 4761, 20884, 27291, 30793.

2. Araştırma Eserler ve İncelemeler

- Abdülhad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Tarihçesi*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1926.
- Ahmad, Feroz, *İttihadçılıktan Kemalizme*, çev. F. Berktaş (Baltalı), 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
- Ahmed Hamdi, "Türk Ticaret-i Bahriyesi: Mazisi, Hâli ve Vaziyeti Hakkında Tetkikât ve Mütalaât", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, nr. 1, Teşrînisânî 1339/Kasım 1923, s. 18-28.
- Ahmed İhsan, "Zavallı İzmit Körfezi", *Servet-i Fünûn*, nr. 1436, 26 Safer 1338/20 Kasım 1919, s. 62-63.
- _____, "Adapazarı Bankasının Şûbesi Açılırken", *Resimli Uyanış*, nr. 1768-83, 3 Temmuz 1930, s. 66-67.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Çam, Yusuf, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit 1993, s. 104-106.
- *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayyed Banker, Tüccar ve Komisyoncuların Esâmîsi*, Matbaa-yı Osmâniye, İstanbul 1339.
- Galitekin, Ahmed Nezi, *Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in Defter ve Dosyalarında Kocaeli-İzmit-Gebze*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2010.
- Güralp, Şerif, *İstiklal Savaşının İç Yüzü*, İstanbul 1958.
- Hergüner, Mustafa, *Cumhuriyetimizin Başlangıç Yıllarındaki Denizcilliğimize İlişkin Bir İnceleme (1923-1930)*, İstanbul 2002.
- İhsan Haydar, "İzmit Limanı", *Liman*, Sayı 7, Teşrînisânî 1927, s. 3-5.
- *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Tarafından 1927 Senesi Kongresine Tevdi' Olunan Türkiye Deniz Ticaretinin Vaziyet-i Hâzırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928.
- "Millî Vapur Kumpanyamız-3: Kocaeli Vapur Şirketi", *Liman*, Sayı 7, Teşrînisânî 1927, s. 9-10.
- Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992.
- Ortak, Şaban, *Millî Mücadelede İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi AİT Enstitüsü, Yayınlanmamış YLT, Erzurum 1998.
- Özel, Sabahattin, *Millî Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul 2009.
- Sofuoğlu, Adnan, *Millî Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- Şanda, H. Avni, "Türkiye'de İlk Müteşebbis Tacirler, Armatörler", *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*, Sayı 1-3, Ocak-Mart 1972, s. 59-66.
- T.C. İktisat Vekâleti, *Türk Ticaret Gemileri*, İstanbul 1929.
- *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Rehberi*, 1927, İkinci Sene, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927.
- *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Rehberi*, 1928, Üçüncü Sene, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1928.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmit 2009.
- Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

3. Süreli Yayınlar

- *Akşam*
- *Cumhuriyet*
- *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*
- *Liman*
- *Resimli Gazete*
- *Servet-i Fünûn/Resimli Uyanış*
- *Türk Dünyası*
- *Yıllık: Türk Deniz Ticareti, T. C. Ticaret Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1926*
- *Vakit*

EK: Kocaili Kolektif Şirketi'nin Sözleşmesi

Sicill-i Ticaret Dairesi'nden:

İstanbul vilayetinde Yemiş İskelesi semtinde Ahi Çelebi Mahallesi'nde Çardak Sokağı'nda 51 numarolu mahalli ikametgâh-ı ticarî ittihaz ederek vapurculuk, acentelik ve bilumum gümrük muamelâtı işi ile iştigal eden ve Birinci Ticaret Mahkemesi Sicill-i Ticaret dairesinde 4761 sicil numerosunda mukayyed bulunan ve İstanbul'da Divanyolu'nda Mahmudiye Caddesi'nde 18 numarolu hanede mukîm Babilazâde Rıza Bedri ve Boğaziçi'nde Arnavud Köyü'nde Arnavud Çeşmesi Caddesi'nde Seyfi Paşa Sokağı'nda 7 numeroda Çilingir-zâde İsmail Kemal ve Şehzadebaşı'nda Polis Merkezi civarında 5 numarolu Sami Paşa Konağı'nda Mehmed Lütfi ve Küçükpazar'da Mehmed Paşa Yokuşu'nda Hoca Şemseddin Mahallesi'nde 19 numeroda Eyüp Sabri beylerden müteşekkil olan ve "Kocaili Kolektif Şirketi Rıza Bedri ve Şürekâsı" unvan-ı ticarîsini hâiz kolektif şirketin unvan-ı ticarisıyla mukavelenamesinin ve zeyl-i mukavelenin ve unvan-ı şirket imzasının şekliyle şirketi temsîlen vaz'-ı imzaya mezun şürekânın tatbik imzalarının kanun-ı ticaretin ahkâm ve mevâdd-ı mahsûsasına tevfikân sicill-i ticaret bürosunca, dairede mahfuz vesaike müsteniden 12-8-928 tarihinde tescil edilmiş olduğu ilan olunur.

İlan Numerosu:4654

Şirket Mukavelenâmesi

İstanbul'da Haliç'te Yağ İskelesinde daire-i mahsûsunda vapurculukla iştigal eden biz zîrde vaz'u'l-imza Türkiye Cumhuriyeti tebaasından Eyüp Sabri, İsmail Kemal, Rıza Bedri ve Mehmed Lütfi beyler esfâr-ı karîbe ve ba'îdeye gerek müstakilen ve gerek eşhâs-ı sâlise ile müştereken vapur işletmek ve başkalarına ait vapurlara acentelik yapmak ve muâmelât-ı ticârîyye ve rusûmiyyede bulunmak ve naliyât-ı umûmiyyeicrâ etmek üzere ber-vech-i zîr şerâit dairesinde beynimizde kolektif bir şirket akdolunmuştur. Şöyle ki:

1. Şirketin unvanı Kocaili Şirketi'dir Şirket işbu unvanı ya bu suretle veyahut ism-i musavveri olan KAŞ isti'mâl edebilecektir.
2. Şirketin müddeti yirmi senedir. Her ne kadar işbu şirket mukaddemâ teşekkül etmiş ve faaliyette bulunmakta idiye de bu kere unvan ve sermayesini tebdîlen ve tezyîden ve muamelâtını tevsî'an yeni esas dairesinde teşkil edildiğinden mebde'-i teşekkülû 13 Temmuz 1341 olarak tespit edilmiştir.
3. Şirketin sermayesi yirmi dört bin yedi yüz yetmiş sekiz lira otuz yedi kuruş Türk evrak-ı nakdiyyesidir. Sermaye-i mezkûrenin kısm-ı a'zamı iştirâ olunan üç vapura verilmiş ve şu suretle 'aynemuhavvel etmiş olup ber-mûcib-i sened-i bahrî şürekânın hisse-i muayyeneleriyle nakdî sermaye mecmûu üzerinden bi'l-hesâb yekdiğerine gayr-i müsâvî olmak üzere hisseleri ber-vech-i âtîdir.

Lira Krş Para

Eyüp Sabri Bey'in sermaye-i mevzû'ası	7694 59 10
İsmail Kemal Bey'in sermaye-i mevzû'ası	7694 59 10
Rıza Bedri Bey'in sermaye-i mevzû'ası	3694 59 10
Mehmed Lütfi Bey'in sermaye-i mevzû'ası	<u>5694 59 10</u>
	24778 37 00

4. İzmit eşrafından Babilazâde Hüseyin Bedreddin Bey'in rub' hissesine mutasarrif bulunduğu ve mütebaki üç hissesi şürekâdan Eyüp Sabri, İsmail Kemal ve Mehmed Lütfi beylere ait bulunan Kırlangıç vapurunun mezkûr bir hissesi mutasarrif-ı mûmâ-ileyh

Hüseyin Bedreddin Bey tarafından ayrıca bir mukavelenâme ile şürekâdan Rıza Bedri Bey'e icâr edilmiş olmakla Rıza Bedri Bey dahi mezkûr hisseyi şirket hesabına çalıştırmayı ve şürekâ-yı saire ise mezkûr hisseye ait bilcümle masarifâtı şirket hesabına icrâsını taahhüd eyler.

5. Kâr ve zarar şürekâ beyninde müsavâten taksim edilecektir. Rıza Bey'in taht-i isticarında bulunan Kırlangıç Vapuru'nun bir hissesinden dolayı ayrıca Rıza Bedri Bey'e hisse-i temettü ifrâz olunmayacaktır.

6. Şürekâ şirketin bilcümle muamelâtını mevâdd-ı âtiyedeki salahiyet dairesinde ifa ile mükellef olup ancak kasa hesabından ve defter tutmak hususâtından dolayı cümlesi müştereken mes'ûldürler. Fakat muamelâtın te'mîn-i selameti için kasa hesabâtını şürekâ münâvebe ile veya beynlerinde tespit edecekleri şerik vasıtasıyla idare edeceklerdir. Bununla beraber herhangi bir şerik zaman-ı idaresindeki adem-i dikkat ve noksanî muameleden mütevellid mes'ûliyet-i nakdiyyeden vâreste kalamaz.

7. Şürekâ yekdiğerinin vekili olmak hasebiyle sekizinci maddedeki salahiyet dairesinde her biri şirketi şahsen temsil edebilirlerse de şirket namına ahz ve kabz ve sulh ve ibrâ, ikraz, istikraz-ı terhin ve irtihân-ı icar ve istihbar ve eşhâs-ı sâlise ile mukavele akdi vapurların tamir ve fûruhtu ve vapur mubayaası kaptan çarhçivezâîfine acente kâtib muakkib ve sair müstahdemînin nasb ve azli ile bilcümle banka muamelâtında ve şirket namına emre muharrer senet ve çek ve poliçe itâsı ve cirosu ve mesuliyet-i nakdiyyeyi mûcib her nev' evraka ve senedâta imza vaz'ı ve sipariş ahz u itâsı posta ve telgraf havalesi itâsı gibi hususâtta iki şerikin imzası makbul ve muteber olup aksi takdirde mesuliyet mumzîlerine aittir.

8. Şirketin leh ve aleyhinde ikame olunmuş veya idame olunacak deavî veya hususât-ı sâireden dolayı devâir veya mecâlis-i devlet ve müessesât-ı resmiyyede ve mahâkimin her bir kısmı ve derecesinde her nev' sıfat ve tariklerle muhakeme ve muhâsame ve mürâfaaya ve tebliğ tebellüğe ve işhâd ve iştihâda ve tahlif ve istihlâfa ve redd-i yemine ve protesto keşide ve cevap itâsına ve ehl-i vukuf ve hibre ve hüküm ve sendik ve mümeyyiz ve muhâsibnasb ve azline ve konkordato akdine ve taleb-i iflasa ve devâir-i icrâiyyede takib-i muamele ve hacz vaz' ve fekkine tetkik-i hat ve hâttime ve istiknâha, iştikâ' 'an'il-hükkâm ve redd-i azaya konkordato aleyhine itiraza ve redd-i iflasa ve her nev' evrakı kendi imzasıyla bi't-tanzim takdime ve mukarrerât ve ilâmât-ı muhassalanın hükmünü talep ve tenfize ve işbu salahiyetlerin bir kısmı veya küllîsi ileâher veya âherlerini münferiden ve müctemian ifâ-yı vekalet etmek üzere tevkil ve azle velhâsil bu gibi hususâtta iktiza eden umûrun kâffesini ifâya mezun olmak üzere yekdiğerimizi vekâlet-i âmme-i mutlaka ve sıhhiyye ve şer'iyye ile vekîl-i mutlak ve müfevvez nasb ve tayin ettik. Herhangi bir şerik iktizâ-yı halde işbu maddenin bahşeylediği salahiyet dairesinde ifâ-yı muamele edebilir.

9. Her sene Kânûnisâni ibtidâsında ve nihayet üç gün zarfında o senenin bilançoları beş nüsha olarak tanzim ve şürekâ imza eyledikten sonra dört nüshası beynlerinde teati ve bir nüshası kasada hifzedilecektir.

10. Mezkûr bilanço da tahakkuk edecek senelik temettüât-ı sâfiyyenin yüzde onu ihtiyat akçesi olarak bi't-tefrîk bir bankaya tevdi edilecek ve ihtiyat akçesinin tezyîdi ve sarfı üç şerîkin muvafakatiyle olacaktır.

11. Hiçbir şerik düğer şürekânın muvafakati olmadıkça uhdesindeki vapur hissesini eşhâs-ı sâliseye satamaz şerike satabilir. Ve herhangi bir şerik şirketten infikâk etmek isterse tarih-i infikâkine kadar hâsıl olan hisse-i temettü'den yüzde yirmisini şirkette kalan şürekâyâ tazminat akçesi olarak bi't-terk mevcut sermayesini şirketten ahzederek alakasını kat' eder ve uhdesindeki vapur hissesini de şirkette kalan şürekâyâ müsavi hisselerle devr ve ferağa mecburdur. Bu takdirde şirkette kalan şürekâ tanzim edecekleri zeyl-i mukâvele

ile sermayeleri miktarını tespit edeceklerdir.

12. Herhangi bir şerik uhdesindeki vapur hissesini eşhâs-ı sâliseye ferağ eylerse mezkûr hissenin şirket defterine nazaran kıymetinin nisfini diğer şürekâya tazminat akçesi olarak itâya mecburdur.

13. Şürekâdan üç kişinin ittifakı halinde şirket feshedilerek tasfiyeye tabi tutulabilir.

14. Şürekâ beyinde tahaddüs edecek ihtilafâtın nev'ine göre mensubîn-i bahriyyeden veya ticaret odasına mukayyed tüccarlardan intihâb olunacak dört müstakil ve bir müşterek ki cem'an beş hakem marifetiyle mevcut ihtilaf halledilecektir. Beşinci hakemin intihabında ittifak edilemezse de mezkûr hakem diğer dört hakem tarafından bi'l-ittifak tayin edilir. Bu takdirde dahi meselenin halli kâbil olmazsa merci-i dava İstanbul ticaret mahkemeleridir.

15. On beş maddeden ibaret olan işbu mukavelenâme beş nüsha olarak tanzim ve zîri tarafımızdan bi'l-imza İstanbul Dördüncü Kâtib-i Adllîğ'inden bi'tasdik beynimizde teâtî edildi.

13 Ağustos 1341

Süleyman Safi – Eyüb Sabri – İsmail Kemal – Mehmed Lütfi – Rıza

Haliç'te Yağ İskelesi'nde daire-i mahsûsasında Kocaili Şirketi müessisleri Eyüb Sabri Bey bin Salih Efendi, İsmail Kemal Bey bin Said Ahmed Efendi, Rıza Bedri bey bin Hüseyin Bedreddin Bey, Mehmed Lütfi Bey bin Ahmed Şerif Efendi.

Dairede tefhim kılınan işbu mukavelenâme zîrine mevzu' imzalar şahsı ve hüviyetleri ma'rûf mûmâ-ileyhim Eyüb Sabri, İsmail Kemal, Mehmed Lütfi, Rıza Bedri beylerin olup münderecâtını tamamen bi'l-kabul ikrar eyledikten sonra muvâcehemizde bizzat vaz'-ı imza eylemiş olduklarını beyan ve tasdik eyleriz.

İmzalar:

Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nda 51 numeroda mukim Muhami Safi Bey bin Hacı Emin Efendi.

İstanbul Bahçekapı Yıldız Hamamı Sokağı'nda Ramazan-zâde Hacı Cemal Efendi Ecza Deposunda Süleyman Efendi bin Rıza Efendi.

On dokuz Ağustos sene bin üç yüz kırk bir tarihinde müverrah işbu mukavelenâme zîrdemevzû' imzalar mûmâ-ileyhim Eyüb Sabri, İsmail Kemal, Rıza Bedri ve Mehmed Lütfi beylerin olduğu isim ve hüviyetleri bâlâda muharrer ma'rûfların ifade ve tasdiklerinden anlaşılmağa aynen defter-i mahsusuna bi'l-kayd kâtib-i adl kanununun 67nci maddesine tevfiқан tasdik kılındı.

19 Ağustos 1341 Çarşamba günü – İstanbul Dördüncü Kâtib-i Adl Dairesi

İşbu suretin dairede defter-i mahsusunda mukayyed ve müseccel 19 Ağustos 341 tarih ve 332-10795 numarolu kayd-ı resmîsine mutâbakatı tasdik olunur.

İstanbul Dördüncü Kâtib-i Adli Ali Murtaza

Beyanname

Zîrde vâzi'u'l-imza Yemiş'de Yağ İskelesi'nde 51 numarolu mağazada mevcut Eyüb Sabri, İsmail Kemal, Rıza Bedri ve Mehmed Lütfi beyler İstanbul Dördüncü Kâtib-i Adllîğ'inden musaddak 19 Ağustos 341 tarih ve 332-10795 numarolu şirket mukâvelenâmesinin birinci maddesindeki unvan-ı şirket Kocaili Kolektif Şirketi diye muharrer ise de bu kere Kocaili Kolektif Şirketi Rıza Bedri ve Şürekâsı unvanını kabul eylediğimizi te'yîden beyan eyleriz.

13 Ağustos 1928

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA KOCAELİ YARIMADASI'NDA MİLLİ TEŞKİLATLANMA: YAHYA KAPTAN OLAYI

Adnan SOFUOĞLU*

1914 Ekim Ayı'nın sonunda İttifak Devletleri'nin yanında I. Dünya Savaşı'na katılmış olan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de İtilâf Devletleri'yle imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaştan çekildi. Çok ağır hükümler ihtiva eden mütareke Osmanlı Devleti'nin elini-kolunu bağılıyordu ve mütarekenin özellikle bazı maddeleri istismara çok açıktı. Mondros Mütarekesi, imzalanmasından kısa bir süre sonra uygulanmaya başladı ve İtilâf Devletleri, barış anlaşmasını beklemeye lüzum görmeden Osmanlı topraklarını işgale başladılar. Bu çerçevede 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen İtilaf Donanması 15 Kasım'dan itibaren İstanbul Boğazı ve hinterlandını denetim altına almaya başladı. Bu sırada 48 parçadan oluşan bir İtilaf filosu İzmit Körfezi'ne gelerek burada bulunan Türk deniz kuvvetlerini enterne etti. Bilahare İngilizler karaya asker çıkardılar. İstasyonu ve telgrafhaneyi denetim altına aldılar ve şehirde kontrolü ele geçirdiler.¹

Hem mütareke ortamı, hem de savaş sonrası dünyasını dizayn edecek şartları oluşturmak üzere Ocak 1919'da Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda galip devletler, özellikle İngilizler, Yunanlıların Türkiye üzerindeki istek ve hedefleri ile Türkiye'deki gayrimüslim unsurların taleplerine olumlu yaklaşım göstermekteydiler. Bu durumdan cesaret alan gayrimüslim unsurlar, özellikle Rum ve Ermeniler, var olan gizli cemiyet ve örgütlerine yenilerini ekleyerek yıkıcı ve bölücü faaliyetlere yöneldiler. Bu durumda Kocaeli Yarımadası ve çevresinde Ermeni ve özellikle Rum faaliyetleri gittikçe genişleme istidadı gösterdi.²

Nitekim Şile ve civarında, İngilizlerin himaye ve müzaheretini altında çalışan ve Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi destekli irili ufaklı Rum çeteleri oluşturuldu. Çeteler halk arasında yirmiler, ellikler ve seksenlikler şeklinde anılıyordu.³ Bunların çoğu Mavri Mira'nın

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. e-mail: adnans@hacettepe.edu.tr

1 Mondros Mütarekesi'nin tam metni için bkz. Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 33-34;66-68; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Yayına Hazırlayan, Sümer Kılıç, İstanbul, 1993, 93 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, K. 4, Ankara, 1989, s. 742-746; Mütarekenin etraflı bir tahlili için bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu ve diğerleri, *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1962, s. 44-46.

2 Hüsamettin Ertürk, *Milli Mücadele'de Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri*, ATASE Kitaplığı A/1/218, D. 449/A, s. 168-169; Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 26-31; A. Sofuoğlu, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli-Yalova-İzmit Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 28, S. 54, Ankara, Kasım, 2002, s. 795 vd.

3 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani*, İstanbul, 1985, s. 80.

elebaşlarından olan Rum bakkal Todori'ye bağlı faaliyet gösteriyorlardı. Bunların yanında özellikle Kocaeli çevresinde Ermeni çeteleri de vardı. Bunların tümü işbirliği halinde bölgede terör estiriyor, özellikle Şile ve Gebze yöresinde Türk köylerine baskınlar düzenliyor, etrafa dehşet saçarak Türk ve Müslüman ahaliyi sindirmeye, bölgeden kaçırmaya, aynı zamanda Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesinin işletilmesine zemin oluşturmaya çalışıyordu.⁴ Bu gelişmeler karşısında İstanbul Hükümeti, eldeki pek az jandarma gücüyle takibata geçip bir kısım Rum ve Ermeni çetecilerini bertaraf etse de pek etkili olamamakta, bölgeye nasihat heyeti gönderme gibi bazı girişimleri de olumlu bir netice getirmemekteydi.⁵

Böyle bir ortamda Müslümanların da silahlanması gerektiği ve milli teşkilata şiddetli ihtiyaç duyulduğu dile getirilmeye başlandı. Bu durumda hemen hepsi de mücadele yanlısı İttihatçı kişiler olan Gebze Kaymakam Ferit Bey, Hâkim Nihat, Kadı Mithat Efendi, Savcı Nazmi, Mal Müdürü Behram, Müftü Hüseyin Hüsnü, hükümet doktoru Fahrettin (Fahri Can), Jandarma Kumandanı Nail Bey, özellikle Gebze yöresinde yoğunlaşan Rum ve Ermeni terörüne karşı harekete geçtiler.⁶ Bu kişiler ilk iş olarak teşkilat oluşturma yoluna gittiler. Ardından aynı zamanda bölgelerinde I. Dünya Savaşı sırasında devlet otoritesi boşluğundan türemiş bazı Türk çetelerini elde ettiler. Bunun yanı sıra Rum ve Ermeni çetelerine karşı kendiliğinden oluşan silahlı gurupları da elde ederek Milis oluşturma faaliyetlerine girdiler. Nitekim Fahri Can yaptığı girişimler sonucu, Kara aslan ve Sarı aslan çetelerini elde etmeyi başardı.⁷ Bu şekilde, İstanbul'un Anadolu yakasından Kocaeli'nde Bulgar Sadık, Büyük Aslan, Küçük Aslan, Sarı Aslan, Gebzeli Rifat Kaptan, Dayko ve yine Gebze'de Yarbay Süleyman Askeri'nin Osmanlık müfrezeleri gibi seyyar milli kuvvetler oluşturuldu.⁸ Ancak bölgede başlayan silahlanma ve örgütlenme çabaları hızla gelişip yayılınca bu hareketin düzenli bir hale getirme ve zapturapt altına alma ihtiyacı doğacaktır. Bölgede bu teşkilatlanmayı esasında Karakol Cemiyeti gerçekleştirmişti. Bu bakımdan burada Karakol Cemiyeti hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır. Karakol Cemiyeti mütarekenin yapılmasından hemen öncesine kadar götürülmekle beraber mütareke sonrasında 13 Kasım 1918'de Mahmut Paşa Camii'nin avlusunda bir kahvehanede gerçekleştirilen gizli bir toplantıda kararlaştırılarak kurulmuştu. Cemiyetin kurucularının tamamı İttihat ve Terakki fırkasının çeşitli kademelerinde görev almış kişilerdi. Cemiyeti kuran yedi merkez heyeti üyesinden sadece ikisinin adı bilinmekteydi. Bunlar, Albay Kara Vasıf Bey ile Kurmay Albay Galatalı Şevket Bey'di. Diğer kişilerin adları zafere kadar gizli tutulacaktır. Bunlar aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarındandı. Karakol Cemiyeti, kurucularından olan Kara Vasıf Bey tarafından kaleme alınan Teşkilat-ı Umumiye Nizamnamesi'ne göre Karakol Cemiyeti, "milletin vahdeti, hürriyet ve hâkimiyet-i mutlakasını ve vatanın siyasi, coğrafi ve iktisadi tamamı ve istiklalini teminine çalışacaktı." Karakol Cemiyeti'nin "Teşkilat-ı Umumiye Talimatname"sine göre, Karakol şubeleri kendi hududu içinde ve civar bölgelerde siyasal faaliyet yürüten gayrimüslim unsurlarla ve Müslim yahut gayrimüslim adi çetelerle de mücadele ederek emniyet ve asayişini temin edecek muharebe çeteleri teşkil etmekle

4 A. Sofuoğlu, *Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Ankara, 1994, s. 42.

5 Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955, s. 48-50; Avni Öztüre, *Nikomedia İzmit Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 159; Gotthard Jaeschke, *İngiliz Belgelerinde Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1986, s. 37; Tayyib Gök-bilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C.1 Ankara 1959, s. 64; Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdurrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.1, S. 19 Temmuz 1990, s. 560 vd.

6 Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 33; Murat Aydoğdu; "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti - Mustafa Kemal Paşa Rekabeti ve Yahya Kaptan Olayı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S.75, Ankara, Kasım 2009, s. 616.

7 Fahri Can, "İlk Milli Mukavemet Nasıl Kuruldu", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, Sayı, 11-13, İstanbul, Basım tarihi belli değil, s. 394.

8 İhsan Birinci, "Milli Mücadele İçin Kurulan Önemli Cemiyet ve Çeteler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı, 10, 11 Eylül 1971, s. 55 vd.; Enver Behnan Şapolyo, *Kuvay-ı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957, s. 124-125; İlyas Sami Kalkavanoğlu, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1957, s. 19 vd.; Hamdi Atamer, "Kuvay-ı Milliye'ye Katılanların Listesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı, 4, 1968, s. 8; Sofuoğlu, *Milli Mücadelede...*, s. 85 vd.

mükellefliler.⁹ Bu şekilde cemiyet, esasta Mondros Mütarekesi'nin doğuracağı tehlikeleri bertaraf etmenin yanı sıra İttihat ve Terakki'nin dağılmasını önlemek ve ülkedeki etkinliğini sürdürmek gayesini gütmekteydi. Bu çerçevede imparatorluğun uğradığı kayıpların imkân nispetinde azaltılması için İtilaf Devletleri'yle mücadeleye devam edilecek ve bunu yaparken de İstanbul'un bütün imkânlarından ve her türlü yardımlarından faydalanılacaktı.¹⁰

Kuruluş hedef ve gayesi çerçevesinde İstanbul sathında semt semt teşkilatlanan Karakol Cemiyeti, İstanbul'un Anadolu yakasında da teşkilatlanma yoluna gitti ve Maltepe Endaht (Atış) Mektebi Komutanlığı'na atanan Yenibahçeli Şükrü Bey'in başkanlığında Üsküdar grubu oluşturuldu. Kendisi bilahare Kocaeli bölgesindeki milli kuvvetlerin yani Kocaeli Kuva-yı Milliye komutanlığına getirilecektir. Yenibahçeli Şükrü Bey'e bağlı olarak Kadıköy'e Orhan Veysel, Şile'ye Yusuf Ziya, Kartal'a İhsan, Beykoz'a Murat Korsan, Gebze'ye Dayı Mesut, Kefken'e de İpsiz Recep milli kuvvetlerin komutanı olarak görevlendirildi.¹¹

Bu teşkilatlanma sırasında Yahya Kaptan, bahriye zabiti Zihni Bey ile arkadaşlarının katıldığı toplantıda alınan karar doğrultusunda Kocaeli Yarımadası'nda Rum çetelerinin saldırılarına uğrayan Türk köylerini savunmak üzere beraberinde on iki kişilik müfrezesi ve Osman Kaptan bulunduğu halde bölgeye geldi ve Tavşancıl'ı kendisine karargâh olarak seçti. Ardından Tavşancıl Köy İhtiyar Heyeti Yahya Kaptan'a korucu başı olmayı teklif etti. O da bunu kabul etti. Şükrü Uras, Yahya Kaptan'ın Haziran 1919'da Tavşancıl'a geldiğini belirtmektedir.¹² Ancak Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas Gürer'in hatıralarındaki anlatıma göre Yahya Kaptan 1919 yılı ilk aylarında Tavşancıl'a gelmiş olmalıdır. Çünkü Cevat Abbas Gürer hatıralarında Atatürk'ün Anadolu'ya geçiş planından söz etmekte ve bunun için Tavşancıl'da Yahya Kaptan'la irtibat kurduğunu belirtmektedir. Hazırlanan plana göre Anadolu'ya geçiş için Kocaeli'nde ormanların yapraklanmasının beklenmesi kararının alındığını, ancak Atatürk'ün müfettiş olarak görevlendirilmesi üzerine planın uygulanmasına gerek kalmadığını söylemektedir.¹³

Tebliğ konumuz açısından burada Yahya Kaptan'ın kısa bir biyografisini vermekte fayda vardır. Yahya Kaptan 1891'de, Makedonya-Köprülü'de doğmuştur. Bulgarlara karşı komitacılık faaliyetlerinde bulunmuş, kıvrak zekâsı ve gözü pekliliğiyle ünü kısa zamanda bütün Makedonya'da yayılmıştır. Balkan Savaşları'nda Bulgar Komitacılar karşı mücadele etmiş ve kendisine 'kaptan' unvanı verilmiştir. Savaş sonrasında İstanbul'a gelmiştir. I. Dünya Savaşı öncesi İttihat ve Terakki liderlerinden Enver Paşa'ya bağlı kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmış, I. Dünya Savaşı sırasında da Makedonya'da gerilla savaşlarında bulunmuştur. Bir ara İttihat ve Terakki'nin ünlü silahşoru Yakup Cemil ile beraber Enver Paşa'ya tavır aldıklarından 19 Ağustos 1916'da tutuklanıp askerî mahkemede yargılanmışlardır. Bu yargılama sonucu Yahya Kaptan sürgün cezasına mahkûm edilerek Osmancık Taburu ile Irak'a (Musul) gönderilmiştir. Burada da Halil Paşa'nın emrinde gerilla savaşlarında bulunarak İngilizlerle savaşmıştır.¹⁴

9 Aydoğdu, a.g.m.l. s. 612-615; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s. 6-8.

10 Ertürk, *Milli Mücadele'de...*, s. 140-145; *Türk İstiklâl Harbi*, C. 6, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1964, s. 43; Yaşar Semiz, Ömer Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 59 vd.; Fahri Can, "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil) s. 245 vd.; Muharrem Giray, "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, s. 345-346; Hüsnü Himmetoğlu *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C.1, İstanbul, 1975, s. 81-85.

11 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 376-377; Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet...* s. 33; Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul, 1942, s. 135; Fevzi Paşa (Çakmak), *Yeni bahçeli Şükrü Bey'in bu görevde Anadolu'ya silah sevkiyatını gerçekleştirmek üzere atandığını belirtmektedir*. Bkz. Ertürk, a.g.e., s. 67; Aydoğdu, a.g.m.l. s. 615.

12 Şükrü Uras, *Yahya Kaptan*, İstanbul, 1968, s. 110.

13 Gürer, a.g.e., s. 220 vd.

14 Gürer, a.g.e., s. 223-225. Yahya Kaptan hakkında daha fazla bilgi için bkz. Uras, *Yahya Kaptan...*; Uras, "Bilinmeyen Yönleriyle Yahya Kaptan", *Tarih Coğrafya Dünyası Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 5, 6, 7, C. 2, Sayı: 6-9; Yakup Cevdet Baykal, "İstiklâl Harbinin İlk Şehidi Yahya Kaptan", *Tarih Coğrafya Dünyası Dergisi*, C. 1, Sayı: 1 s. 49 vd.

Kısaca özgeçmiş verilen ve Gebze Tavşancıl'a geldiği ifade edilen Yahya Kaptan bilahare bölgede güçlenen milli kuvvetlerin daha sistemli çalışması ve belli bir düzene kavuşması maksadıyla bölgesindeki silahlı milli kuvvetlerin başına getirildi. Bu durumu Gebze'ye bildiren Şükrü Bey, Yahya Kaptan'a her türlü yardımın yapılmasını da istedi. Bundan sonra Yahya Kaptan'ın Tavşancıl'da yerleştiği eve Gebze Jandarma Bölük Kumandanı Nail Bey bir jandarma telefonu bağladı ve bütün karakollara Yahya Kaptan'a karşı saygıda kusur etmeyerek kendisini bir amir gibi görmeleri emrini verdi.¹⁵ Bu süreçte Yahya Kaptan, Büyük Arslan'la anlaşarak onu yanına aldı. Böylece Büyük Arslan çetesi ile kendi çetesini birleştirdi. Bu gelişme Taşköprü Nahiyesi'nde büyük bir sevinç meydana getirdi. Gösteriler yapıldı. Kaymakam tarafından da bir ziyafet verildi.¹⁶ Böylece teşkilatını gittikçe genişleten Yahya Kaptan, silah ve cephane ihtiyacını da bahriye zabiti Zihni Bey'le irtibat kurarak adamları ile birlikte İstanbul'a geçip denetim altındaki silah depolarından 1500 Alman mavzeri ve 30 sandık cephane kaçıarak sağladı. Bu gelişme onun ününü arttırdı. Yahya Kaptan'ın ününü arttıran ve kendisine etkinlik sağlayan başka bir olay da Ağustos 1919'da Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Halil (Kut) Paşa'yı baskın düzenleyerek kaçırması oldu.¹⁷

Böylece Yahya Kaptan Ağustos ayına gelindiğinde bölgede teşkilatını büyük ölçüde ikmal etmiş ve kendisine bağlı silahlı adamların sayısı da oldukça artmıştır. Bu birliklerin ihtiyaçları ise büyük bir kısmı yerel kaynaklardan, bir kısmı da İstanbul'dan getirilen parayla karşılanmaktaydı.¹⁸

Kocaeli bölgesinde bu gelişmeler sürerken, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkıp Anadolu'ya geçmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa, bilahare Amasya'da arkadaşlarıyla bir araya gelmiş; yapılan görüşmeler sonunda 22 Haziran 1919'da yayınlanan genelge ile de açıkça Milli Mücadele hareketi başlamıştı.¹⁹ Ardından 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi ve 4-11 Eylül 1919'da Sivas Kongresi toplanmıştı. Bu kongrelerde milli iradenin hâkim, Kuva-yı Milliye'nin amil kılınacağı kararı alınmıştı. Ayrıca Milli Kuvvetlerin tek çatı altında toplanması ve Heyet-i Temsiliye'nin denetimine verilmesi kararlaştırılmıştı. Nitekim kongre kararı gereği Sivas Valiliği'ne müracaatla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurularak, tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin bu çatı altında toplanması istenmişti.²⁰

Bu doğrultuda Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, vali, mutasarrıf ve komutanlara gönderdiği telgraflarla, bölgelerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını, Karakol ve diğer namlarla kurulan veya kurulmağa çalışılan cemiyetlerin men edilmesini ve çalışmalarına izin verilmemesini istedi.²¹ Çünkü başka başka adlarla ve farklı otoriteler altında faaliyet gösteren milli cemiyetlerin varlığını milli harekete zararlı olarak görüyordu. Ayrıca kurucularından olan Kara Vasıf Bey'in Heyet-i Temsiliye üyesi olmasına, dolayısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin otoritesini tanımış olmasına rağmen Karakol Cemiyeti'ne güven duymuyordu.²² Aynı zamanda kongre kararları

15 Uras, *Yahya Kaptan...*, s. 106-111; Can, "İlk Milli Mukavemet...", s. C. 1, Sayı 13, s. 13-14, Semiz-Akdağ, a.g.e., s. 80-85; Aydoğdu, *a.g.m.l.*, s. 620.

16 Aydoğdu, *a.g.m.l.*, s. 621. Ziyafet sırasında ortalığı gözetlemekle görevli Yahya Kaptan'ın adamı Rifat Çavuş kendisine suikast ihbarında bulundu. Bunun üzerine Yahya Kaptan sinirli bir şekilde mahiyetiyle birlikte ziyafeti ve Kasabayı terk etti. Uras, *Yahya Kaptan*, s. 114-116.

17 Cevdet Yakup Baykal *a.g.m.*, C. 1, Sayı: 1, s. 49-50; Sofuoğlu, *Kuvay-ı Milliye...*, s. 152-155.

18 Aydoğdu, *a.g.m.l.*, s. 621-622.

19 Mazhar Müfit Kansu *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 1, Ankara, 1986, s.219; Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C.1, Ankara, 1973, s. 239. Amasya Genelgesi için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. 1, İstanbul 1981, s. 30 vd.; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 75-76.

20 Bu konularda geniş bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986; Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, İstanbul, 1963; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969, s. 65 vd.; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 183; Kansu, *a.g.e.*, C.1, s. 218 vd.; Atatürk, *a.g.e.*, C.1, s. 86 vd.

21 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 201vd.; Kansu, *a.g.e.*, C.2, s. 370-373.

22 Aydoğdu, "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti-Mustafa Kemal Paşa Rekabeti ve Yahya Kaptan Olayı II".

doğrultusunda Kuva-yı Milliye'nin de yaygınlaştırılmasına çalışılmaktaydı.²³

Bu gelişmeler çerçevesinde Kurtuluş Savaşı'nda bir iç cephe niteliği taşıyacak olan Kocaeli bölgesi daha bir ehemmiyet kazanacaktı.²⁴

Bu durumda Mustafa Kemal Paşa, Karakol Cemiyeti'nin örgütlediği Kocaeli Yarımadası, dolayısıyla İstanbul civarındaki teşkilatı Heyet-i Temsiliye'nin kontrolü altında yeniden yapılandırmaya çalışacaktır. Ancak bütün girişimlere rağmen Kocaeli'nde Heyet-i Temsiliye'ye bağlı Müdafaa-i Hukuk teşkilatının oluşturulması gecikti. Nitekim İzmit, Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul'la irtibatını kesmesi sürecinde Damat Ferit Paşa Hükümeti 30 Eylül'de istifa edip 2 Ekim'de Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulmasından sonra ancak Heyet-i Temsiliye ile daha yakın ilişkiye girdi ve Sivas Kongresi kararlarına uyularak Müdafaa-i Hukuk teşkilatı kuruldu. Başkanlığına eski ittihatçılardan Hacı Ali Bey getirildi.²⁵

Bu gelişmenin ardından Mustafa Kemal Paşa, Kocaeli'nde Heyet-i Temsiliye'ye bağlı bir Kuva-yı Milliye oluşturulmasını istedi. Bu maksatla Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa bir kumandanı kendilerine tavsiye etmesi için İzmit teşkilatına danıştı. Bu istek doğrultusunda İzmit Müdafaa-i Hukuk teşkilatı 2 Ekim 1919'da Kendisine Yahya Kaptan'ı tavsiye etti. İhtiyatlı hareket eden Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te Sırrı Bey'e yazdığı 2/3 Ekim 1919 tarihli telgrafla icap eden kuvvetler teşkil ve tertip edilmesini, ancak kati lüzum görülmedikçe bunların kullanılmasında ihtiyatlı olunmasını ve mutlaka İzmit'teki Birinci Fırka kumandanıyla işbirliği yapılmasını bildirdi.²⁶

Bu sırada Yahya Kaptan konuyla ilgili olarak Sırrı Bey tarafından bilgilendirildi. Bunun üzerine Yahya Kaptan, Sivas'a kendisini tanıtan ve oranın emrine hazır olduğunu beyan eden bir telgraf gönderdi. Ancak bu telgraf İstanbul tarafından engellendi. Bunun üzerine Yahya Kaptan 4 Ekim 1919'da Kuşçalı telgraf merkezinden²⁷ Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf daha göndererek, kendisinin iki gün evvel İzmit'ten tavsiye edilen Yahya olduğunu, emirleri üzerine telgraf başına geldiğini ve ertesi gün akşama kadar da telgrafhanede talimatlarını bekleyeceğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa aynı gün Yahya Kaptan'a, bulunduğu havalide kuvvetli bir teşkilat yapması, Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey vasıtasıyla kendileriyle bağlantı kurması ve şimdilik hazır olması talimatını verdi.²⁸

Yahya Kaptan bundan sonra bu talimat doğrultusunda hareket etmeğe başladı. Bu sırada Yahya Kaptan'ın Heyet-i Temsiliye ile irtibatını sağlayan Sırrı Bey'in Gebze'ye gelmesinin ardından Zihni Bey ile Jandarma Müfrezeye Kumandanı Sabahattin Beylerin katılımıyla 6 Ekim 1919 günü Yahya Kaptan'ın Kuvay-ı Milliye'ye resmen katılımının töreni yapıldı. Bu arada da bölgede Kuvay-ı Milliye'ye katılımlar artacaktır.²⁹ Bu ortamda Heyet-i Temsiliye'ye dayanan Yahya Kaptan, yakın arkadaşı Enis Bey'in de desteğiyle bölgede teşkilatını daha da genişletmeğe, kendisine karşı olanları ise bertaraf etmeye başladı.³⁰ Bu çerçevede 5 Ekim 1919'da İzmit, Gebze ve Havalisi Kuvay-ı Milliye Kumandanı imzasıyla

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XXVI, S. 76 Mart 2010, s.156-157.

23 Talimatname metni için bkz. Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 133-135.

24 Cebesoy, *a.g.e.*, s. 239; İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan, Sabahattin Selek, C. 1, Ankara, 1985, s. 198.

25 Kamil Erdeha, "Kocaeli Mutasarrıflığı I", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, S. 48-52, Ankara, 1977, s. 38; Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 70; Jaeschke, *İngiliz Belgelerinde...*, s. 142-143.

26 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 309-311; Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 48-49; Aydoğdu, *a.g.m.l.*, s. 624.

27 Kuşçalı gizli haberleşme merkeziydi. Ertürk, *Milli Mücadelede...*, s. 446-447; Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967, s. 23; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955, s. 38; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. 1, İstanbul, 1973, s. 131.

28 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 310-311 ve C. 3, Belge 199-200.

29 Aydoğdu, *a.g.m.l.*, s. 625-627.

30 Enis Bey tıbbiye mektebinin son sınıfına kadar yükselmiş Balkan Savaşları esnasında kıymetli hizmetleri olmuş Yahya Kaptan'ın candan arkadaşıydı. Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, 4. Baskı, Gürer Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 227-228.

kendisine karşı olarak gördüğü Küçük Arslan'a tehditkâr bir mektup yazarak onu kendi safına çağırıldı. Ancak bu teklife son derece kızan Küçük Arslan kendi taraftarlarının da ittifakıyla karşı çıktı.³¹ Şimdi Küçük Arslan, yukarıda belirtildiği gibi daha önce Yahya Kaptan'a yardım eden ancak şimdi ona karşı döndüğü anlaşılan Yüzbaşı Nail ile birlikte hareket ediyordu.³² Yahya Kaptan'ın bu davranışlarının yanı sıra herhangi bir rütbesi bulunmamasına rağmen kendisinin, doğrudan Heyet-i Temsiliye'den emir alan büyük bir güç haline gelmesi Yüzbaşı Nail gibi Karakol Cemiyeti taraftarlarını kıskandıracaktır. Bu durum gruplar arasında rekabetin başlamasına ve Karakol Cemiyeti taraftarlarının Yahya Kaptan'ın aleyhine dönmesine sebep olacaktır. Zira Karakol Cemiyeti kendi nüfuz alanı olarak gördüğü İstanbul sınırlarını, dolayısıyla Kartal ve Gebze'yi muhafaza etmek istiyor ve bölgede Heyet-i Temsiliye'den bağımsız hareket etmek konusunda ısrarlı davranıyordu. Böylece Karakol Cemiyeti Anadolu Hareketi'nde söz sahibi olmak, bilahare yapılacak olan Meclis-i Mebusan seçimlerinde etkili olmak istemekteydi. Ancak Heyet-i Temsiliye de buna karşı idi.³³

Bu ortamda Yahya Kaptan, İstanbul'daki milli teşkilatla sağlıklı bir ilişki kuramadı.³⁴ Bu sebeple ortaya çıkan gelişmeler önemli problemleri beraberinde getirdi. Nitekim bu durumun farkına varan Sırrı Bey de vakit kaybetmeksizin Mustafa Kemal Paşa'yı uyurma ihtiyacı hissederek Adapazarı'ndan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği 12 Ekim 1919 tarihli telgrafta çekincelerini ve önerilerini açıkça ortaya koydu. Yahya Kaptan'a bağlı kuvvetlerin sayısını dört yüz olarak vermektedir. Bu sayının son yapılan yardımlar sonrasında Yahya Kaptan tarafından bine çıkarılacağında şüphe bulunmadığını da ifade etmektedir. İç cephe özelliği taşıyan bir bölgede böylesi bir kuvvetin göze batmaması mümkün değildi. Ayrıca Sırrı Bey telgrafında, çevreye rahatsızlık vermeden böyle kalabalık bir kuvvetin elde tutulabilmesi için Yahya Kaptan'a parasal yardım yapılması, ayrıca doğrudan doğruya taraf-ı samilerinden gönderilecek cerzeleri ve kudretli bir zabitanın Yahya Kaptan üzerinde nüfuz sahibi olmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Çünkü artık yüz göz olduğu Nail Bey'in Yahya Kaptan üzerinde nüfuz-u resmisi kalmamıştı.³⁵ Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye 12 Ekim 1919'da "İzmit ve Geğbüze ahvalinin mahallinde tetkik ve tahkiki için İstanbul'dan münasip bir zatın havalı-i mezkûreye izamı"nı İstanbul'da Kaymakam Kemal Bey'e bildirdi.³⁶ Ardından Yahya Kaptan'ın o ana kadar yaptığı hizmetlere ayrıca vurgu yapılarak Heyet-i Temsiliye'nin "teşkilatını tevsî eden Yahya Kaptan'ın nezdine muktedir bir zabitanın izamı Ali Fuat Paşa'ya yazıldı" şeklindeki 14 Ekim 1919 tarihli kararı Sırrı Bey'e bildirildi.³⁷ Ardından Sırrı Bey'e Heyet-i Temsiliye'nin 31 Ekim tarihli; "Gebze'de Kuva-yı Milliye Kumandanı Yahya Kaptan'ın refakatine Manastırlı Yüzbaşı Ağuş Ali Efendi'nin talimat-ı lâzime itasıyla izamı İzmit'te Birinci Fırka Kumandanlığı'na yazıldı ve kendisine asayişsizliğe meydan verilmemesi bildirildi" kararı yazıldı.³⁸ Ancak bu karar Rüştü Bey'in İzmit'ten Sivas'a gönderdiği 9 Kasım 1919 tarihli telgraftan anlaşıldığına göre Yahya Kaptan'ın isteksiz davranması ve yanı başında kendisini kontrol edecek bir zabitle çalışmayı istememesi sonucu hayata geçirilemedi. Bu gelişme sonrasında zaten Karakol Cemiyeti'nin düşmanlığını da üzerine çekmiş olan Yahya Kaptan'ın son derece isteksiz bir tavır takındığı ve bölgeyi terk etmek için sürekli girişimlerde bulunduğu gözlenecektir. Nitekim Yahya Kaptan, Birinci Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e, kendisine hiçbir taraftan yardım edilmediğini,

31 Uras, *Yahya Kaptan*, s. 124.

32 Can, "İlk Milli Mukavemet...", s. 395.

33 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 322; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1973, s. 144; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Hazırlayan, Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1969 s. 348-353; Güner, *a.g.e.*, s. 228; Aydoğdu, *a.g.m.II*, s. 157-158.

34 Güner, *a. g. e.*, s. 228.

35 Aydoğdu, *a.g.m.I*, s. 629-630.

36 Baykal, *a.g.e.*, s. 17.

37 Aydoğdu, *a.g.m.I*, s. 630; Baykal, *a.g.e.*, s. 21.

38 Baykal, *a.g.e.*, s. 40.

silah, cephane, para ve elbiseye ihtiyacı olduğunu, elindeki son parayla bir yerlere gitmek ve adamlarını da dağıtmak fikrinde bulunduğunu söyleyecektir.³⁹

Ancak her şeye rağmen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a son derece yakın Gebze'de doğrudan emrinde olan böyle bir kuvveti dağıtmak niyetinde değildi. Buna mukabil Yahya Kaptan ve adamlarının doğrudan idare edilmesi de önemli bir sorundu. Mustafa Kemal Paşa gibi Rüştü Bey de bütün bu olumsuzluklara rağmen Yahya Kaptan'ın bölgede kalması gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü Yahya Kaptan'ın bölgeyi terk etmesi Yahya Kaptan'a bağlı kuvvetlerin başıboş kalmasını ve bölge asayişini sürekli olarak ihlal eden çetelere dönüşmesini beraberinde getirecekti. Bu sebeple Rüştü Bey Yahya Kaptan'la ilgili işe de dâhil olmak üzere birtakım çözüm önerilerinde bulunacaktır.⁴⁰

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 12 Kasım 1919'da Heyet-i Temsiliye namına Rüştü Bey'e bir şifre telgraf göndererek, Yahya Kaptan maiyetinin kıtaat misillu işesi fikrinin son derece uygun olduğu, ancak Heyet-i Temsiliye'nin elinde para olmadığından bunların şimdilik hoş tutularak idare edilmelerinden başka çare olmadığını bildirdi.⁴¹

Bir taraftan Yahya Kaptan'la ilgili bu gelişmeler yaşanırken, diğer taraftan Yahya Kaptan'ın karşıtları aleyhinde çeşitli söylentiler çıkarıp suçlayarak, onu İstanbul Hükümeti'ne de şikâyet etmekteydiler.

Buna mukabil Milli Teşkilat'a muhalif olanlar da Yahya Kaptan'la ilgili hükümete şikâyette bulunmaktaydılar. Nitekim aslında Milli Teşkilat'a muhalif olan ve Milli Kuvvetlerin faaliyetlerini asayişsizlik olarak gören Üsküdar Mutasarrıfı, hükümete bu doğrultuda bir rapor sunmakta ve asayişsizliğe karşı alınması gereken tedbirleri sıralamaktaydı.⁴² Bunların yanı sıra Kuva-yı Milliye'ye karşı olan ve dağıtılmasını isteyen İtilaf Devletleri özellikle İngiltere, bölgede büyük bir güç haline gelen milli kuvvetlerin ortadan kaldırılması için hükümete baskı yapmaktaydı. Çünkü bu durumu aynı zamanda kendileri için ciddi bir tehlike olarak görmekteydiler.⁴³

Bu sırada bir taraftan Heyet-i Temsiliye ile anlaşmış ve Mebusan Meclisi için seçimler yapılacağını açıklamış olan, dolayısıyla Milli Mücadele'ye sıcak bakan Ali Rıza Paşa Hükümeti, diğer taraftan siyaseten Anadolu'da her vesileyle Heyet-i Temsiliye'nin etkinliğini azaltmağa, hükümetin etkinliğini artırmağa çalışmaktaydı. Böylece İtilaf Devletleri'nin özellikle İngiltere'nin baskısı altında olan hükümet kendisini içerinin yanı sıra dışarıya karşı da güçlü olduğunu göstermek istiyordu. Bu çerçevede haksız işgale karşı meşru müdafaa olarak gördüğü Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesini kendi denetimi altına almağa çalışırken, Batı Anadolu dışındaki Kuva-yı Milliye'yi tanımak istemiyordu. Bu durum tarafların birbirine olan güvenlerini ortadan kaldırıyordu.⁴⁴

İşte bu ortamda Ali Rıza Paşa Hükümeti, Kocaeli Yarımadası'nda kontrolü sağlamak istedi ve meselenin üzerine gitti.⁴⁵ Harbiye Nazırı Cemal Paşa, 26 Ekim 1919 tarihinde Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Yahya Kaptan hakkında Hükümet-i Mülkiye ile kanuni takibat yapmasını istedi.⁴⁶

39 Aydoğdu, *a.g.m.l.* s. 631-632.

40 Aydoğdu, *a.g.m.l.* s. 632.

41 Aydoğdu, *a.g.m.l.* s. 633.

42 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 53-54.

43 Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele*, İstanbul, 1987, s. 22.

44 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet...* s. 36-39; Salahi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 1, Ankara, 1973, s. 154; Sofuoğlu, *Kuvay-ı Milliye...*, s. 196 ve 246-249; Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 214 ve C. 3, Belge 191, 194, 195; Kansu, *a.g.e.*, C. 2, s. 380-381.

45 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 309-310.

46 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 53.

Bu gelişmelerden günü gününe haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, 25 Kasım 1919'da İzmit I. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e, Yahya Kaptan'ın memleketin bu buhranlı zamanlarında hükümete tesliminin asla muvafık görülmediğini beyan ederek, işin hükümetin de nüfuzunu dikkate almak suretiyle halledilmesini, neticenin de bildirilmesini bildirdi.⁴⁷

Bu gelişmeler olurken, Yahya Kaptan ve karşıtları Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri telgraflarla bölgedeki asayişsizlik ve itaatsizlik konularında yukarıda da bir vesile ile değinildiği gibi birbirlerini suçlamaktaydılar. Nitekim Yahya Kaptan 26 Kasım 1919'da Hereke'den, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek, bu günlerde Binbaşı Necati Bey'in suiistimallerinin Kuva-yı Milliye'yi lekelediğini ve hemen tahkikat yapılması için emir buyrulmasını millet namına istirham ettiğini bildirdi. Bunun akabinde İzmit I. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafına 29 Kasım ve 5 Aralık tarihlerinde iki ayrı telgrafla verdiği cevapta, Gebze kaymakamından aldığı bilgiler doğrultusunda, Yahya Kaptan'ın iddialarını doğrulayıp, tedbir olarak da Necati Bey ile Nail Efendi'nin başka yerlere gönderilmelerinin sağlanmasını isteyecektir.⁴⁸ Bu ortamda Harbiye Nazırı Cemal Paşa daha önce hakkında tahkikat yapılmasını istediği Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan şimdi Yahya Kaptan'ın derhal ortadan kaldırılmasını ve arkadaşlarının tevkif edilerek Divan-ı Harb'e teslim edilmesini istedi. Hemen ertesi gün de İstanbul Muhafızlığı ile Bahr-i Sefid (Akdeniz) ve Bahr-i Siyah (Karadeniz) Mevki-i Müstahkem Kumandanlıklarına, Yahya Kaptan ve arkadaşlarının tedibi için 11 Aralık 1919 tarihine kadar doksan kişilik bir müfreze teşkil edilmesini, 12 Aralık 1919'da da müfrezenin harekete hazır hale getirilmesi emrini verdi. Bu emir üzerine Muhafız Alayı Kıdemli Yüzbaşı Nihat Bey kumandasında istenilen müfreze teşkil edildi.⁴⁹

Bir taraftan Yahya Kaptan'la ilgili bu hazırlıklar yapılırken, diğer taraftan Yahya Kaptan ve karşıtları birbirlerini suçlamaya devam etmekteydiler. Nitekim Miralay Şevket Bey 19 Aralık'ta Bekir Sami Bey'den, Yahya Kaptan'ın kâtabi Ragıp Efendi aracılığı ile kendisinden para aldığı doğrusya artık kendilerine, Kuva-yı Milliye nüfuzunu suiistimal ile fenalıklar yaptıkları için yardım edilmemesini istedi.⁵⁰ Diğer taraftan Miralay Şevket Bey ile Kara Vasıf Bey 27 Aralık'ta Mustafa Kemal Paşa'ya, Kartal ve Gebze'deki asayişsizliğe Binbaşı Necati Bey'le beraber olanların değil, Yahya Kaptan ve arkadaşlarının sebep olduğunu, Yahya Kaptan'ın gönderilen nasihat heyetlerini dinlemediği yazdı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İzmit I. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den mesele ile ilgili bir kere daha tahkikat yapılmasını istedi.⁵¹ Rüştü Bey bu isteğe verdiği cevapta, önceki görüşlerini tekrarlayarak mesele ile ilgili Yüzbaşı Ağuş Efendi vasıtasıyla tahkikat yaptırıldığını, Yahya Kaptan'ın yanında yer alan Büyük Arslan Çetesi ara sıra münasebetsizlikler yapmışsa da büyük kötülüklerine Yahya Kaptan'ın müsaade etmediğini belirtti.⁵²

Bu şekilde birbirlerini suçlayıcı yazışmalar olurken Yahya Kaptan'ın tenkili için hazırlanmış olan 5/6 Ocak 1920 gecesi Bandırma Vapuruyla Galata rıhtımından hareketle Hereke'ye gelen müfreze oradan da Tavşancıl'a geçti. Burada müfrezenin gerçekleştirdiği sıkı bir arama sonucu şüpheli bazı şahıslar ile Yahya Kaptan'ın adamlarından bazıları yakalandı. Ancak Yahya Kaptan yakalanamadı.⁵³ Bu durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa derhal 7 Ocak günü Rüştü Bey'den Yahya Kaptan'ın yakalanmasının önlenmesini istedi. O sırada mebus seçilmiş olup İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Bey, 10 Ocak'ta Harbiye Nazırı Cemal Paşa imzası ve şifresiyle bir telgraf göndererek,

47 Atatürk, a.g.e., C. 1, s. 312-313.

48 Atatürk, a.g.e., C. 1, s. 313-315.

49 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 55-256; Aydoğdu, a.g.m.II, s. 178-179.

50 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 56.

51 Atatürk, a.g.e., C. 3, Belge 204 ve 205; Goloğlu *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 35.

52 Atatürk, a.g.e., C. 1, s. 316-318.

53 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 57; Aydoğdu, a.g.m.II, s. 180.

kendisinden, Yahya Kaptan'ın kurtarılması için Cemal Paşa'ya müracaat edilmesini rica etti.⁵⁴ Bu yazışmanın olduğu gün, Tavşancıl'da harekâta bulunan müfrezenin kumandanından Harbiye Nezareti'ne rapor geldi. Raporda Yahya Kaptan'ın çatışma sonucu ölü olarak ele geçirildiği belirtilmekteydi.⁵⁵ Rüştü Bey bu gelişmeyi aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırdı. Buna göre Yahya Kaptan 8 Ocak 1920'de, 29 yaşında iken şehit edilmiştir. Olayın peşini bırakmayan Mustafa Kemal Paşa, 11 Ocak 1920'de, o sırada İzmit'te komutan vekili olarak bulunan Fevzi Bey'e bir telgraf gönderdi. Telgrafta Fevzi Bey'den, "Yahya Kaptan'ın kendi adamları olduğunu, eğer bir kusur ve kabahati varsa kendileri tarafından icabının yapılmasının tabii bulunduğunu ve hiçbir surette Yahya Kaptan'ın muhasara ve tevkif edilmesine razı olmadıklarını" içeren talimatını, İstanbul'dan gelmiş bulunan müfreme kumandanına tebliğ edip etmediği soruluyordu. Fevzi Bey de buna 14 Ocak'ta, herhangi bir çatışma olmadan Yahya Kaptan'ın teslim olduğu, kendisinin köy dışında alet-i ceriha ile katledildiği, kafatasının bulunmamasının da bunu gösterdiğini belirterek cevap verdi. Aynı gün Yahya Kaptan'ın eşi Şevket Hanım, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, kocasının sırf Mustafa Kemal Paşa ile münasebeti dolayısıyla suç işlemediği ve teslim olduğu halde Gebze Jandarma Kumandanı Nail Bey ile Mülazım-ı Evvel Abdurrahman Efendi tarafından öldürüldüğünü, bütün Tavşancıl ahalisinin bu olayın şahidi olduğunu belirtti. Buna mukabil Kara Vasıf Bey ise 20 Ocak tarihli telgrafında Yahya Kaptan'ın teslim olmasından değil yakalanmasından sonra karakol mahalline götürülürken civardan on kadar şakinin ateş açmasından istifade ile firara teşebbüs ettiği anda öldürüldüğünü, yine de iyi bir tahkikat için hükümete müracaat edildiğini belirtti. Mustafa Kemal Paşa ise bunu böylesi suikastları temize çıkarmak için kullanılan bir mizansen olarak değerlendirmektedir.⁵⁶

Bu arada Yahya Kaptan'ın takibatı sırasında hükümet kuvvetlerince Arnavut Arif gibi önemli isimlerin de yer aldığı Küçük Arslan grubuna bağlı kişiler de öldürülecektir.⁵⁷

Yahya Kaptan'ın bu şekilde hükümet kuvvetlerince katledilmesi, hem bölgenin hem de ona bağlı kuvvetlerin durumunu gündeme getirdi. Nitekim bu gelişme ile ilgili, Sırrı Bey (Bellioğlu) Mustafa Kemal Paşa'ya, 11 Ocak 1920 günü peş peşe gönderdiği telgraflarda, Yahya Kaptan'ın İstanbul önlerinde güçlü bir şekilde mevcudiyeti Kuva-yı Milliye karşıtlarını dehşete düşürdüğünden ortadan kaldırıldığını, bu sebeple meselenin mevzii mahiyette olmadığı ve bunun Heyet-i Temsiliye'ce etraflıca düşünülmesinin vacip olduğunu, Gebze'deki Kuva-yı Milliye'nin başsız kalmasının oraları dehşete sevk edeceğini, bölgedeki Kuva-yı Milliye'nin dayanağı Yahya Kaptan'ın ortadan kaldırılmasının kamuoyunu karmakarışık ettiğini, bu gelişmenin hükümetin bundan sonra alacağı mütecevazane tutuma delil sayıldığını, bu hareketin yabancılar nezdinde de şüphesiz Kuva-yı Milliye'nin hükümet nazarında ihmal ve imhasının mümkün olduğuna hükmedileceğini ifade ederek lazım gelen tedbirlerin alınması gerektiğini belirtti.⁵⁸

Bu arada 10/11 Ocak 1920 gecesi Yahya Kaptan'a bağlı olarak faaliyet gösteren hukuk mezunu İdris Bey ve iki adamı teslim oldu. Bilahare İdris Bey'in adamlarından teslim olanların sayısı 20 Ocak'a kadar on ikiyi bulacaktır. Bir müddet sonra yani 19 Ocak'ta Yahya Kaptan'la birlikte hareket eden Büyük Arslan da on üç adamıyla birlikte teslim olacaktır.⁵⁹ 19 Şubat'ta mebus olarak İstanbul'da bulunan Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya, Yahya Kaptan'ın teslim olduktan sonra öldürüldüğünün İstanbul'ca da anlaşıldığı, muhafızlığa müracaat edilip kendisine otopsi yapıldığı, hükümetin kanuni takibatı eline aldığı şeklinde bilgi geldi.

54 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 320-321; Gürer, *a.g.e.*, s. 229; Aydoğdu, *a.g.m.İI*, s. 181-182.

55 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 58.

56 Atatürk, *a.g.e.*, C. 3, Belge 209, 210 ve 211; Aydoğdu, *a.g.m.İI*, s. 180-181. Yahya Kaptan'ın nasıl öldürüldüğüne dair daha fazla bilgi için bkz. Aydoğdu, *a.g.m.İI*, s. 185 vd.

57 Aydoğdu, *a.g.m.İI*, s. 182.

58 Atatürk, *a.g.e.*, C. 1, s. 325-327.

59 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde...*, s. 58; Aydoğdu, *a.g.m.İI*, s. 183-184.

Ancak Mustafa Kemal Paşa, hükümetin meselenin üzerine layıkıyla gideceğine ihtimal vermiyordu.⁶⁰

Böylece taraflar arasında siyasi çekişme ve bölgedeki milis ve destekçilerinin arasındaki rekabet ile çekememezlik, aynı zamanda Kuva-yı Milliye karşıtlarının olumsuz propaganda ve faaliyetleri sonucu ortaya çıktığı anlaşılan Yahya Kaptan olayı ile bölgedeki Heyet-i Temsiliye'ye bağlı önemli bir kuvvet elden çıkmış oluyordu. Bu durumun oluşmasında İtilaf Devletlerinin Kuva-yı Milliye'yi dağıtma baskısı altında olan Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin aynı zamanda prestij meselesi haline getirdiği Heyet-i Temsiliye'nin etkinliğini azaltıp kendi etki ve otoritesini arttırmak şeklindeki tutum ve yaklaşımının da rolü vardı. Bu olay sonrasında bölgede Karakol Cemiyeti tekrar etkin hale gelecektir. Bu durumda Karakol Cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa arasında bazen derinden ve bazen açıktan kendini hissettiren rekabet 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince resmen işgal edilmesi ve Karakol Cemiyeti'nin dağılmasına kadar sürecektir. Diğer taraftan bu olay TBMM'nin açılışına kadar Müdafaa-i Hukuk hareketinin tam olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çatısı altında birleşmediğini gösteren önemli gelişmelerden biridir.⁶¹

Bütün gelişmelerin yanı sıra daha önce kararlaştırıldığı halde Meclis-i Mebusan'da Müdafaa-i Hukuk Gurubu'nun oluşturulmaması, kendisinin Mebusan Meclisi başkanlığına seçilmemesi gibi gelişmeler varılan karar doğrultusunda İstanbul'a gitmeyip Ankara'da bulunan Erzurum mebusu Mustafa Kemal Paşa'yı son derece olumsuz etkilemişti. Rıza Nur böyle bir ortamda Mustafa Kemal Paşa'nın Kocaeli'ne kadar geldiğini belirtmektedir.⁶² Buna göre Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgali öncesinde muhtemelen Şubat ayı içerisinde o zaman İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı olan Adapazarı'na kadar gelmiş olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adıvar, Halide Edip; *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1985.
- Apak, Rahmi, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul, 1942.
- Aşkun, Cem, *Sivas Kongresi*, İstanbul, 1963.
- Atamer, Hamdi, "Kuvay-ı Milliye'ye Katılanların Listesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı, 4, 1968.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. 1 ve 3, MEB Basımı, İstanbul 1981.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, C. 1, İstanbul, 1973.
- Aydoğdu, Murat, "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti-Mustafa Kemal Paşa Rekabeti ve Yahya Kaptan Olayı II", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVI, S. 76 Mart 2010.
- Aydoğdu, Murat, "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti-Mustafa Kemal Paşa Rekabeti ve Yahya Kaptan Olayı I", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S.75, Ankara, Kasım 2009.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974.
- Baykal, Cevdet Yakup, "İstiklal Harbinin İlk Şehidi Yahya Kaptan", *Tarih Coğrafya Dünyası Dergisi*, C. 1, Sayı: 1.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, K. 4, Ankara, 1989.
- Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1973.
- Biyıklıoğlu, Tefik ve diğerleri, *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1962.

60 Atatürk, a.g.e., C.1, s. 327-328.

61 Aydoğdu, a.g.m.II, s. 192-195.

62 Atatürk'ün 17 Haziran 1922 tarihli İzmit'i ziyareti Sakarya İl Yılığında ikinci ziyareti olarak gösterilmektedir. İlk ziyaretin geldiği gün tespit edilememekle beraber 1920 yılında yapıldığı belirtilmektedir. bkz. *Sakarya İl Yılığ* 1973, s. 29; Atatürk'ün Adapazarı'nı ziyaretlerini kaleme alan Zekai Erdal da Atatürk'ün Ekim 1920 ile 17 Haziran 1922'de Adapazarı'na geldiğini yazmaktadır. Sabahattin Özel ise bu tespitlere katılmamaktadır. bkz. Özel, a.g.e., s. 172-173'te 182 notlu dipnotu. Ancak Rıza Nur'un hatıratında, "...Mustafa Kemal Paşa Meclis Reisi (Meclis- Meb'usan) olmayı çok istedi. Derken İstanbul'a gelmeğe kalktı. İzmit'e kadar geldi. Hepimiz telaş ettik. Dr. Adnan ve Rauf gidip O'na vaziyeti ve akibetin fenalığını anlattılar. İstanbul'a gelmekten vazgeçti." bilgisini vermektedir. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, editör: Abdurrahman Dilipak, C. 1, İstanbul, 1992, s. 540; Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa ise 19 Ocak 1923 tarihli İzmit konuşmasında, İzmit'e bu gelişinin ikinci gelişi olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 176.

- Birinci, İhsan ; "Milli Mücadele İçin Kurulan Önemli Cemiyet ve Çeteler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı, 10, 11 Eylül 1971.
- Can, Fahri; "İlk Milli Mukavemet Nasıl Kuruldu", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, Sayı, 11-13, İstanbul, (Basım tarihi belli değil).
- Can, Fahri, "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil).
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- Çelebi, Mevlüt; "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdurrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.1, S. 19 Temmuz 1990.
- Erdeha, Kamil, "Kocaeli Mutasarrıflığı I", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, S. 48-52, Ankara, 1977.
- Ertürk, Hüsamet, *İki Devrin Perde Arkası*, Hazırlayan, Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1969.
- Ertürk, Hüsamet, Milli Mücadele'de Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri, ATASE Kitaplığı A/1/218, D. 449/A.
- Giray, Muharrem, "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil).
- Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1970.
- Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969.
- Gökbilgin, Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken*, C.1 Ankara 1959.
- Gürer, Turgut, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, 4. Baskı, Gürer Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Himmetoğlu, Hüsnü, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C.1, İstanbul, 1975.
- İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Yayıma Hazırlayan, Sabahattin Selek, C. 1, Ankara, 1985.
- Jaeschke, Gotthard, *İngiliz Belgelerinde Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1986.
- Kalkavanoğlu, İlyas Sami, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1957.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 1, Ankara, 1986.
- Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Nadi, Yunus, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Yayıma Hazırlayan, Sümer Kılıç, İstanbul, 1993.
- Özel, Sabahattin, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele*, İstanbul, 1987.
- Öztüre, Avni, *Nikomedia İzmit Tarihi*, İstanbul, 1969.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Editör: Abdurrahman Dilipak, C. 1, İstanbul, 1992.
- *Sakarya İl Yıllığı* 1973.
- Semiz, Yaşar, Akdağ, Ömer, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Sofuoğlu, Adnan, *Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Gnkur Yayını, Ankara, 1994.
- Sofuoğlu, Adnan, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Sofuoğlu, Adnan, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli-Yalova-İznik Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 28, S. 54, Ankara, Kasım, 2002.
- Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 1, Ankara, 1973.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kuvay-ı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957.
- Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967.
- Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C.1, Ankara, 1973.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988.
- *Türk İstiklâl Harbi*, C.6, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1964.
- Türkgeldi, Âli, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- Uras, Şükrü, *Yahya Kaptan*, İstanbul, 1968.
- Uras, Şükrü, "Bilinmeyen Yönleriyle Yahya Kaptan", *Tarih Coğrafya Dünyası Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 5, 6, 7, C. 2, Sayı: 6-9.
- Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İzmit 1945.

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA KARAMÜRSEL VE YALOVA İSKELELERİNE ASKERÎ MÜHİMMAT TAŞIYAN BİR KAYIKÇI: ÇAM HASAN SALİH AĞAZÂDE İSMAİL AĞA

Mehmet Serhat YILMAZ*

Giriş

Kocaeli Yarımadası coğrafi olarak Avrupa'yı Asya'ya bağlayan bir konumdur. Kocaeli bölgesi hem karayolu, hem de Haydarpaşa-Bağdat demiryolu hattının geçtiği bir sahadır. Millî Mücadele hareketi sırasında bölge üzerinden İstanbul'dan Anadolu'ya denizyolu ulaşımı sağlanmaktaydı. Bunun yanında İstanbul ile Anadolu arasındaki haberleşme de bu bölge üzerinden yapılmaktaydı. Bu bakımdan bölge stratejik öneme sahipti. İtilaf Devletlerine ait kuvvetlerin 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmelerinin hemen ardından Kocaeli Yarımadası'nın önemli noktaları işgal edilmiştir. Bu çerçevede İzmit şehrine de İngiliz askerî birlikleri gelmiştir.¹ 16 Mart 1920'de İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş, yarımada üzerindeki işgal kuvvetleri takviye edilmiştir. Bu durum, Anadolu'ya giden karayolunda ulaşımı daha tehlikeli bir hale getirmiştir.²

Kocaeli Bölgesi Millî Mücadele boyunca hem iç hem de dış cephe özelliği taşımıştır. Bu bakımdan İzmit'i hem İstanbul yönetimi, hem de Heyet-i Temsiliye, daha sonra Ankara Hükümeti elde tutmaya çalışmıştır. Aynı gerekçelerle İzmit'i İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere ve onlar adına Yunanlılar işgal ederek denetim altında tutmak istemişlerdir.³

Kuva-yı Milliye birliklerinin bir taraftan Karamürsel'de deniz araçlarına sahip olmaları, diğer taraftan Kocaeli Yarımadası'nda Yarımca sahillerine kadar inerek telgraf haberleşmesini sekteye uğratmaları İstanbul'u endişeye düşürmüştür.⁴ Bu dönemde Kuva-yı İnzibatiye de İzmit Körfezi'nin güney kıyılarında faaliyetlerde bulunmuştur.⁵

Kocaeli Yarımadası'nda Kuva-yı Milliye'nin doğmasıyla özellikle İzmit'in batı ve kuzeybatı bölgelerinde faaliyet gösteren Rum ve Ermeni çeteleri temizlenmiş, eşkıyalık yapan Türk çeteleri de disiplin altına alınarak Kuva-yı Milliye'ye kazandırılmıştır. Kocaeli Kuva-yı Milliyesi, yarımada boyunca İstanbul-Anadolu koridorunu açık tutmuş, İstanbul'dan karayolu ile kaçırılan silah cephane ve her türlü askerî malzemeyi Anadolu'ya ulaştırmıştır. Özellikle

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: myilmaz@kastamonu.edu.tr

1 Adnan Sofuoğlu, *Millî Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara, 2006, s. 203.

2 Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul, 1987, s. 24.

3 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 206.

4 Yusuf Çam, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, İstanbul, 1993, s. 106.

5 Kuva-yı İnzibatiye'nin faaliyetleri için bakınız. Çam, *Millî Mücadele'de...*, s. 104-106.

İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'ya geçmek isteyen sivil, asker Millî Mücadele hareketi yanlısı vatanseverlere refakat etmek suretiyle, yolculuklarının güven içinde yapılmasını sağlamıştır.⁶

Bu dönemde sevk ve nakil işlerinin düzenli yürütülebilmesi için Millî Savunma Bakanlığı tarafından 10 Ocak 1921 tarihinde Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Genel müdürlük teşkilatı kurulduğu zaman nakliye hizmetlerini yürüten bir menzil teşkilatı bulunmaktaydı. Doğu ve El-Cezire cepheleri ile İstanbul'dan gelecek malzemeyi Batı Cephesi'ne aktarmak, birlik nakillerini tertip etmek ve bakanlık emrindeki karayollarını verimli bir şekilde kullanmak için gerekli bağlantıları sağlamak üzere Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına karar verilmiştir. 1921 Nisan ayı içerisinde ayrıca Yurtiçi Menzil Teşkilatı oluşturularak Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü emrine verilmiştir.⁷

Kocaeli Bölgesi'nde menzil hattının oluşturulması sonrasında başına Yenibahçeli Şükrü Bey getirilmiştir. Bunun dışında Piyade Yüzbaşı Dayı Mesut Bey, Dr. Fahri Can ve Üsteğmen Beykozlu Murat Bey menzil işleriyle uğraşmaktaydı. Menzil teşkilatı vasıtasıyla menzil hattı üzerinden Millî Mücadele boyunca milli kuvvetlere İstanbul Boğazı'nın her iki yakasındaki gözetim altında tutulan askeri depo ve ambarlardan çeşitli yollarla alınan silah, cephan ve mühimmat sevk edilmiştir.⁸

İstanbul'dan kaçırılarak Batı Cephesi için gönderilen ikmal maddelerinin Ankara'ya nakli üç yönden sağlanmaktaydı. Birinci yön, İstanbul-İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara yoluydu. İkinci yön, İzmit-Adapazarı-Hendek-Düzce-Bolu-Ankara hattı ve üçüncü yön ise, İzmit-Geyve-Nallıhan-Beypazarı-Ankara yoluydu.⁹ İstanbul'dan kaçırılan silah ve cephanenin bir bölümü İzmit-Ankara hattından Batı Cephesi'ne naklediliyordu.¹⁰

Anadolu'ya yapılan sevkiyat yalnız karayoluyla değil deniz yoluyla da yapılmaktı. İstanbul'dan yüklenen motor ve takalar, bazen vapurlar Marmara Denizi'nde genellikle Karamürsel Limanı'na, Karadeniz'de genellikle İnebolu, bazen de Kefken, Karasu ve Akçakoca gibi uygun limanlara yüklerini boşaltıyorlardı.¹¹ Yine deniz yoluyla Karamürsel'e gelen bazı gruplar da buradan İzmit ve Derbent (İzmit ile Sapanca arasında demiryolu üzerinde bir yerleşim birimi) üzerinden Geyve'ye ulaşarak Anadolu'ya geçebilmekteydi.¹² Ayrıca Ankara tarafından geçiş bölgelerinde kontrolü sağlamak ve istihbarat işleriyle uğraşmak üzere bir Askerî Polis Teşkilatı kurulmuştu. Teşkilat mensupları İzmit, Karamürsel, Kandıra, Kefken, Karasu ve Akçakoca gibi Anadolu'ya giriş yapılabilecek olan sahil yerleşim birimlerinde görevlendirilmiştir.¹³

Anadolu'nun işgali sırasında İngilizler tarafından önce Kocaeli Bölgesi'ne Yunan birlikleri getirilmiş sonra da İngilizler bölgenin denetimini Yunan işgal birliklerine terk etmişlerdir. Yunanlılar Geyve Boğazı'nı ele geçirip milli kuvvetleri etkisiz kılmak amacıyla Haziran 1920'de İzmit'e bir tümen getirdiler. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan Rum ve Ermenilerin

6 Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul, 1987, s. 25.

7 Mehmet Evsile, *Kurtuluş Savaşında Askerî Nakliye Hizmetleri*, Cem Ofset, Amasya, 1997, s. 7-8. Bu hususta bakınız. *Türk İstiklâl Harbi, VII. Cilt İdarî Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975, s. 240.

8 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 70-71.

9 Evsile, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 4-5.

10 Evsile, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 68. Ayrıca hat yoluyla yapılan nakliyat miktarları için bakınız. Evsile, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 69-70.

11 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 72.

12 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 80.

13 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 81. Millî Mücadele yıllarında lojistik nakliyat faaliyetleri kapsamında düşmanın ağır baskı ve engellemelerine rağmen, bir avuç denizcinin çabaları sonucu İstanbul'dan denizyolu ile İnebolu, Samsun, Yalova, Karamürsel ve İzmit'e gizli ve kaçak yollarla cephan ve malzeme sevk edilmiş, bu girişimler Millî Kuvvetlerin hem direncini artırmış, hem de moralini en üst düzeye çıkarmıştır. *Karadeniz'de Bir Destan Gazi Alemdar Gemisi*, (Hazırlayanlar: Gürdal Özçakır, Mehmet Dönmez), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2008, s. 16.

çete faaliyetlerine de göz yummuşlardır.¹⁴ Yunan askerleri 15 Eylül 1920'de Orhangazi ve Yalova'yı işgal etmiş, Karasu, Kandıra ile İzmit'in karşısında Yuvacık ve Bahçecik'te mücadele devam etmekteydi.¹⁵ Bu şekilde Haziran 1921 sonlarına kadar İzmit-Adapazarı-Sapanca bölgesi Yunan işgali altında kaldı. Bu arada II. İnönü Savaşı'nı kaybeden Yunanlılar 1 Nisan'dan itibaren mevzilerini terke başlamışlar ve 3 Nisan 1921 günü Gökbayrak Taburu Karamürsel'e girmiş, Kocaeli kuvvetleri de 4 Nisan'da Yenişehir'e girmişlerdir.¹⁶ Temmuz 1921 başlarında alınan bilgilerden İzmit kıyıları ile Karamürsel'in boş olduğu öğrenilmiştir. 4 Temmuz'da bir milli müfreze Karamürsel'e girmiş, Yunanlıların Yalova'yı tahliye ettiği haberi de alınmıştır.¹⁷ Çekilmekte olan Yunan birliklerinin Karamürsel bölgesinde yaptığı tahribat ve baskı döneminde bile İstanbul'dan Karamürsel'e sevk edilen top, tüfek ve cephane Ankara'ya gönderilmeye devam etmiştir. Nitekim Yunanlıların çekildiği günlerde Karamürsel'e nakledilen cephaneyi Yunanlılara kaptırmamak için kadın, erkek, çocuk bütün halk mühimmatı sırtlarında taşımışlardı. Hatta bu sırada iki top saklanmış, Yunanlıların bütün aramalarına rağmen bulunamamış, Yunanlıların çekilmesinden sonra Anadolu'ya gönderilebilmiştir. Sofuoğlu, söz konusu olayı İstanbul'dan Anadolu'ya kayık ve motorlarla top, tüfek ve cephane sevkiyatında yer almış olan dedesi İsmail Sofuoğlu'ndan da dinlediğini ifade etmektedir.¹⁸

Recep Reis'in Kuva-yı Milliye'ye katılmasından sonra Karakol Teşkilatı'nın yaptığı görev bölümünde Recep Reis Kefken'e komutan olarak atanmıştır. Bu görevlendirme ile Batı Karadeniz kıyılarında ve bu kıyılara yakın iç kesimlerde önemli ölçüde söz sahibi olunmuştur. İstanbul'dan deniz yoluyla Anadolu'ya geçebilmek, Recep Reis ve adamları sayesinde mümkün olabilmekteydi. Takalarla silah ve cephane kaçırılması da onun bilgisi ve koruması altında yapılmaktaydı.¹⁹

Haziran 1921'de Fransızların Zonguldak'ı boşaltmasının hemen ardından Yunanlıların Eskişehir yönünde yapacakları ileri harekât için güçlerini toparlamasından faydalanılarak İzmit, Yalova ve Karamürsel Türk kuvvetleri tarafından geri alınmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın deniz safhası açısından İzmit'in ele geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. İzmit'in alınmasıyla Marmara Denizi de taşıma için kullanılabilir hale gelmiştir. Bu nedenle 28 Haziran 1921 günü İzmit'in geri alınmasının ardından burada "İzmit Bahriye Komutanlığı ve Liman Başkanlığı" kurulmuştur. Komutanlığın başlıca görevleri Marmara Denizi'ndeki taşımacılığı düzenlemek, İzmit Körfezi'nin deniz savunmasını yapmak ve bölgenin sorumlusu durumundaki 1. Ordu'ya danışmanlık hizmeti vermektir. İzmit Körfezi'nin savunulması amacıyla alınan tedbirler ise şunlardır: Körfezin önemli noktalarına mayın dökmek, kıyı savunması için gerekli noktalara topçu bataryaları ve cephanelikler yerleştirmek, düşman gemilerine karşı torpido kullanma olanaklarını araştırmak ve torpido atacak araç inşa etmek.²⁰

Millî Mücadele hareketi sırasında Yunan baskısının azaldığı günlerde Değirmendere-Darıca arasında irtibat sağlanmış, İstanbul'dan haber almak kolaylaşmıştır. Bu dönemde Değirmendere Mıntıka Kumandanı Zobuoğlu Hasan Efendinin gayretiyle seyrü sefain yapurları bölge kıyılarındaki iskelelere uğramaya başlamış, bu imkân kullanılarak İstanbul'dan silah ve cephane getirilmeye başlanmıştır.²¹

14 Bu konuda bakınız. Adnan Sofuoğlu, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli-Yalova-İznik Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. XVIII, Sayı:54, s. 795-814.

15 *Kocaeli Burhaniye Kuvayı Milliye Müfreze Komutanı Rasim Koçal'ın Milli Mücadele Anıları*, (Hazırlayanlar: Cumhur Utku, Hasan Soygüzel, Pınar Tayhan), Akmat Matbaası, Bursa, 2011, s. 13-18.

16 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 163.

17 Özel, *Kocaeli ve Sakarya...*, s. 162.

18 Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 179.

19 Özel, *Kocaeli ve Sakarya...*, s. 108.

20 Serdar Hüseyin Sarar, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Denizcilik Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 84.

21 Çam, *Millî Mücadele'de...*, s. 123.

Bildiri konumuzla ilgili olarak İstanbul'dan Anadolu'ya askerî malzeme kaçırılması konusunda çeşitli örnekler verilebilir. Burada bir örnek olay nakledilmiştir: 1921 yılının Mart ayı içerisinde Üsteğmen Abdurrahman (Benlioğlu), Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nde kısım zabitidir. Uzun süreden beri Kurtuluş Savaşı'na katılma planları yapan Üsteğmen Abdurrahman bir tatil günü arkadaşı Üsteğmen Ziya ile karşılaşır. Ziya, Felah Grubu'nun bir üyesidir ve Anadolu'ya malzeme kaçırmaktadır. Bunu öğrenen Üsteğmen Abdurrahman, arkadaşına okulda bulunan silahları kaçırma düşüncesini açıklar. Ziya ile Harbiye Nezareti'ne giderler ve burada sonradan Muğlalı Mustafa, Eyüp Bey ve Yüzbaşı Ekrem olduklarını öğrendiği üç kişiyle tanışır. Bu kişiler İstanbul'dan Anadolu'ya malzeme kaçıran ekiplerin başıdır. Birlikte oturup bir plan yaparlar. Bu plana uygun olarak, nöbetçi olduğu bir gece okul mendireğinin içerisine bir motorlu taka sokan Üsteğmen Abdurrahman, 20 kişilik asker grubunun da yardımıyla 480 adet mavzer, 150 tabanca, 250 sandık cephaneye ve kasaturadan oluşan yükü takaya yerleştirir. Silahların kaçırılacağı gece Yunan Donanması'na ait gemiler ada açığında demirli beklemektedir. Ancak gemilerin personeli Heybeliada'da oturan bir Rum zahire tüccarının evinde verilen ziyafette bulunmaktadır. Vapur iskelesinin hemen yanındaki gazinoda kalan Fransız Senegalli erler de, burada görevli Senegalli Müslüman bir çavuşun Türklere yardımcı olması nedeniyle hiçbir şey duymaz. Yüklenmesi sona eren taka Büyükkada'nın arkasından Yalova yönünde yola çıkar. Yalova'ya varıldıktan sonra, getirilen malzeme Nokta Komutanı Yüzbaşı Hakkı'ya teslim edilir. Plana göre bu malzeme karadan Karamürsel'e kadar gelecek, burada tekrar takaya yüklenip İzmit'e ulaştırılacaktır. Plana uygun olarak Yalova'dan Karamürsel yönünde yola çıkan taka Darıca önlerinde Yunan karakol torpidobotuna yakalanır. Yunan askerleri takayı didik didik arar. Ancak Üsteğmen Abdurrahman üniformasını Nokta Komutanı'na teslim etmiştir. Elinde de Felah Grubu tarafından hazırlanmış belgesi bulunmaktadır. Bu belge İstanbul'daki bir Fransız kaptandan alınmış bir resmî yazıdır ve belgeye göre taka mürettebatı İstanbul'da bulunan Fransız askerlerine İzmit'ten patates getirmekle görevlidir. Sahte belge sayesinde kontrolü atlatan Üsteğmen Abdurrahman hem Anadolu'ya geçmiş, hem de silah ve malzemeyi İzmit'e ulaştırmıştır.²²

İsmail Ağa'nın Hayatı (1860-1933)*

Torunlarının verdiği bilgiye göre İsmail Ağa, 1860 yılında doğmuştur. İsmail Ağa, hayatının çeşitli dönemlerinde kayıkla taşımacılık, kasaplık, bahçivanlık, sebze üretimi ve bostan işleriyle de meşgul olmuştur. Millî Mücadele döneminde iki yelkenli kayığı, daha sonra motorlu teknesi ile Adalar ve İstanbul'a (Yemiş İskelesi'ne) meyve, sebze taşımacılığı da yapmaktaydı. Hanife Hanım ile evlenmiş olup Şaziye, Salih, Fehmi ve Saffet²³ isimlerinde dört çocuğu olmuştur. Yalova'nın Yunan işgaline uğramasından sonra aile oradan ayrılmak zorunda kalmış, önce Ahırkapı'ya daha sonra ise Eyüp'e yerleşmiştir. İsmail Ağa 1923 yılında işgalin ortadan kalkmasından sonra tekrar Yalova'ya dönmüştür. 1933 yılı Eylül ayı içerisinde 73 yaşındayken vefat etmiştir.²⁴

22 Sarar, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 110-111.

* Bildiri konusunun seçilmesinde, belgelerin temini ve bildirinin hazırlanmasında yardımlarını gördüğüm İsmail Ağa'nın yakınları olan değerli insanlar Prof. Pınar Genç, Mükerrrem Özince, Muazzez Beşe ve Elçin Özince'ye çok teşekkür ederim. İstiklâl Savaşı'nın isimsiz, gönüllü kahramanları adına Kocaeli Bölgesi'nde İsmail Ağa ve Saffet Çam'ın yaptıkları hizmetlerle sembol isimler olmasını dilerim.

23 Saffet'in ismi bildiride kullandığımız Osmanlı Türkçesi metinlerde Safvet olarak geçmektedir. Fakat kendisi ismini Saffet Çam olarak kullandığı için bildiri de Saffet olarak kullanılmıştır.

24 Mükerrrem Özince, (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in kızı, Eyüp 1922 doğumlu), Muazzez Beşe, (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in kızı, Yalova 1925 doğumlu), Söz konusu bilgiler Elçin Özince (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in kızı Mükerrrem'in kızı) tarafından 23 Şubat 2014 tarihinde derlenmiştir.

İsmail Ağa'nın Millî Mücadele Hareketine Katkısı

Mehmet
Serhat
YILMAZ

İsmail Ağa, Millî Mücadele döneminde vatan savunması için sahip olduğu kayıklarla gönüllü ve ücretsiz olarak İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve askerî malzeme taşıyan bir kayıkçıdır. Oğlu Saffet Çam Yunanlılar Yalova'yı işgal ettiği dönemde 17 yaşında bir gençtir. İsmail Ağa'nın 1920'li yıllarda birisi 20 tonluk, diğeri 12 tonluk iki yelkenli kayığı vardı. Yalova-İstanbul arasında yük taşımacılığı yapıyordu. O zamanlar 20 tonluk büyük kayık İsmail Ağa'nın oğlu Fehmi (Çam), küçük kayığı da Saffet (Çam) idare etmekteydi. Bu dönemde Yalova-Karamürsel Yunan işgali altında olup yalnız Yalova'nın Çatalburun mevkiî Türklerin elindeydi. Yalova Kaymakamı olan Demir Hulusî Bey, Yalova'nın Kabaklı Köyünde hem kaymakamlık hem de Kuva-yı Milliye Cephe Komutanlığı görevini yürütüyordu. İsmail Ağa, Millî Mücadele döneminde doğrudan Demir Hulusî Beyden talimat almaktaydı.²⁵

Saffet Çam İstanbul'dan yapılan askerî malzeme taşımacılığını şu şekilde anlatmaktadır: "Babam İsmail Çam, Demir Hulusî Bey'den aldığı emir gereğince İstanbul'daki büyük makamlarla temas ederek, İstanbul'dan temin ettiği harp malzeme ve teçhizatı ile cephaneyi sandıklar içerisinde ve sonradan zabıt olduğunu öğrendiğim zevatla birlikte Ahırkapı'dan yükleyerek Yalova-Çatalburnu'na getirmeye başladık. Bizimle beraber gelen sivil subaylar, Çatalburnu'ndan karaya çıkar ve malzemeyi alır giderlerdi. Bu hal bir sene kadar devam etti. Haziran 1921'de İzmit Yunanlılardan temizlenmeye başladığı zaman Yalova'yı yakarak çekildiler. O zaman yine Yalova'ya cephaneye ve malzeme taşımaya devam ettik. Büyük Taarruz başlamadan tahminen 20 gün evvel ağabeyimi askere aldılar. Ağabeyimin kayığına kaptanlık edecek bir kimse bulamadığımız için iki kayığın kaptanlığını uhdeme aldım. Kayıklar benim kumandamda olmak üzere İstanbul-Yalova arasındaki cephaneye ve malzeme sevkiyatını ben yapıyordum. O zamanlar, Marmara Denizi Yunan-İngiliz-Fransız kontrolü altında olup Bozburun-İzmit arasını Yunanlılar gemilerle devriye gezerek kontrol eder, yakaladıkları kayıkları batırır, tayfasını esir alırdı. Yunanlıların merkezleri Heybeliada'da Çam Limanı'ndaydı".²⁶ Bu dönemde Yunanlıların faaliyetleri hakkında bir örnek verelim. 10 Haziran 1921 günü bir Yunan torpidosu Karamürsel'in 15 km batısındaki Hisar İskelesi'ni topa tutmuş, gördüğü yüklü bir motora el koymuştur. Yine Yunan torpidoları körfezin güney kıyılarında Çavuş Çiftliği, Çatalburnu İskelesine atış yapmış ve bir motoru beraberine alıp götürmüştür.²⁷

Saffet Çam, babası İsmail Ağa'ya ait küçük kayığın Yunanlılar tarafından batırılması olayını şu şekilde anlatmaktadır: Kayıklarımız Büyük Taarruz başlamadan tahminen 10 gün evvel İstanbul'dan cephaneye almak üzere büyük kayık akşamüzeri, ben de büyük kayıkta olmak üzere hareket ettik. Küçük kayık sabahleyin hareket etmişti. Bunun sebebi Yunanlıların devamlı surette bizi aramasıydı. Yalova'daki yerli Rumlar ihbar etmişti. Yunan torpidolarında ise bizi tanıyan yerli Rumlar tayfalık yapıyordu. Küçük kayık sabahleyin Yalova'dan hareket edip Yalova ile Büyükada arasına geldiği zaman bir Yunan torpidosuna rastlamış ve batırarak kayığın tayfalarını esir almışlardı. Tayfalar ihtiyar kimseler oldukları için bırakılmışlardı. Tayfalardan sonradan duyduğuma göre benim ve babamın nerede olduğunu sormuşlar, onlar da İstanbul'da olduğumuzu söylemişler.²⁸

Yukarıda bahsi geçen olay 1921-1922 yıllarında Yalova İleri Karakol Komutanlığı görevinde bulunan Süleyman Remzi Bey tarafından düzenlenen 21 Aralık 1926 tarihli belgeden de anlaşılmaktadır. Belgede, Yalova'da ikamet etmekte olan İsmail Ağa'nın

25 Belge-9, Saffet Çam'ın Yalova Askerlik Şube Başkanlığına yazmış olduğu 11 Ekim 1966 tarihli dilekçesi.

26 Belge-9, Saffet Çam'ın 11 Ekim 1966 tarihli dilekçesi.

27 Çam, *Millî Mücadele'de...*, s. 151, 157.

28 Belge-9, Saffet Çam'ın 11 Ekim 1966 tarihli dilekçesi. Yapılan derlemede, İsmail Ağa'nın küçük oğlu Saffet'in de bu saldırı sırasında yaralandığı belirtilmiş olup, Saffet Çam'ın olayı anlatan dilekçesinde bu hususta bir bilgiye rastlanmamıştır. Mükerrerem Özince, Muazzez Beşe, (23 Şubat 2014 tarihli derleme).

sahibi olduğu yelkenli kayık Millî Mücadele sırasında küçük oğlu Saffet'in idaresi altında iken Yunan donanması tarafından deniz abluka altında olduğu halde cansiperane bir surette orduya askerî malzeme ve cephane naklettiği ve donanma tarafından mezkûr kayık takip ve tarassudda olmasından dolayı efradı tebdîl edilmek mecburiyetiyle sefere giderek Yunan donanması tarafından denizde bombalanarak batırılmış denilerek kayığın millî hizmetlerinin takdire şayan olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Ayrıca, ilgili dönemde Yalova Müfrez Kumandanı ve Yalova Kaymakamı olan Demir Hulusi Bey tarafından düzenlenen 5 Aralık 1926 tarihli bir diğer belge de olayı doğrulamaktadır. Hulusi Bey olayı şu şekilde ifade etmiştir: Nakliye görevi yürüten kayık Yunanlılar tarafından fark edilip takibat altında olduğu ve bundan kurtulmak maksadıyla başkaları tarafından kayık idare edilmek suretiyle millî hizmete devam etmek istenmiş ise de esasen takip edilmekte kayık akıbet Yunan torpidoları tarafından Yalova ile Adalar açığında içerisindeki tayfaları esir alınmak suretiyle arması alınıp bomba ile batırılmıştır.³⁰

Yalova Karakol Komutanlığı tarafından 7 Temmuz 1927 tarihinde Jandarma Komutanlığı'na yazılan yazıda İsmail Ağa'ya ait kayığın askerî amaçlarla zapt edilen deniz taşıtlarından olmadığı, fakat Millî Mücadele hareketinin başından sonuna kadar İstanbul'dan Anadolu'ya, Marmara Denizi'nin Yalova ve Karamürsel iskelelerine çeşitli defalar cephane ve askerî malzeme ve silahı kayığı ile ücretsiz taşıdığı, en son seferinde Yalova açıklarında silah ve cephaneyi boşalttıktan sonra tekrar İstanbul'a cephane almak üzere gitmekte iken Büyükaada ve Yalova açıklarında taarruza uğradığı ifade edilmiştir.³¹

Kayığın Tespit ve Tazmini Konusu

İstiklâl Savaşı yıllarında vatanî görev sebebiyle düşman tarafından hasar verilen veya batırılan deniz taşıtlarının durumuna ilişkin 25 Mayıs 1921 tarihinde TBMM'ye "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Kanununun Müzeyyel Kanun Layihası" başlığıyla bir kanun teklifi verilmiştir. Kanunun gerekçesinde, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin teşekkülünden önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından askerî nakliyatın icrası ve düşmanı gözetlemek gibi vatan müdafaası için istihdam edilmiş olan şahıslara ait bulunan deniz taşıtlarının bazıları düşman tarafından zapt, müsadere ve batırılmak suretiyle hasar ve zarara sebep olunduğu cihetle Hükümet tarafından Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin emrine terkle hamiyet ve fedakârlık gösteren şahısların maruz kaldığı zararların karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun için Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılmış olan 12 Mart 1332 (1916) tarihli kanuna yapılan ek madde ile zarar ve ziyanın Müdafaa-i Milliye Vekâleti bütçesinin nakliyat tahsisatından bedel olarak tazmin olunması istenmiştir. Söz konusu kanun layihası TBMM'de 2 Şubat 1922'de Müdafaa-i Milliye Encümeni ve Adliye Encümeni mazbataları okunmak suretiyle görüşülmüştür. Zabıtlar incelendiğinde milletvekillerinin farklı görüşler ileri sürdükleri görülmektedir. Bu hususta, 12 Mart 1332 tarihli kanuna göre tazmin işlemi yapılamayacağı, tazmin meselesinin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesinden itibaren Ankara Hükümeti'nin kurulması arasındaki süreyi kapsamı gerektiği, sırf deniz taşıtlarıyla sınırlı olmaması gibi farklı görüşler de olunca kanun daha sonra müzakere edilmek üzere ertelenmiştir.³²

Görüşmeler sırasında söz alan Erzurum Milletvekili Salih Bey; "Geçen sene iyi bir zamanda ve şu mevsimde sahil ahalisinden bazılarının İzmit önüne torpil dökmek meseleleri vardı. Ve bu suretle beş on tanesi de kendi kayıklarıyla beraber kayboldular. Hatta tanıdığım birisi, bir kahraman var ki, maiyetinde bulunan 30-40 adamla beraber bir iki seneden beri

29 *Belge-1*, Millî Emlak Müdürlüğü'nün 12 Şubat 1928 tarih ve 18361/5 sayılı yazısı.

30 *Belge-3*, Yalova Eski Kaymakamı Hulusi Beyin 5 Kanun-i evvel 1926 tarihli yazısı.

31 *Belge-2*, Yalova İleri Karakol Eski Komutanı Süleyman Remzi Beyin 21 Kanun-ı evvel 1926 tarihli yazısı.

Belge-5, Yalova Karakol Kumandanlığı'nın 7 Temmuz 1927 tarihli yazısı.

32 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:16, İçtima Senesi:2, (6 Şubat 1338), s. 240-244.

bu işle iştigal ediyordu. Bu adam şahsen ailesiyle, oğullarıyla, yeğenleriyle birçok çalıştıktan sonra avenesini de evlatlarını da kaybetmiştir. Hakikaten buralar ahalisinden birçokları kayıklarıyla, motorlarıyla hizmet etmişler ve zarardide olmuşlardır. Ve pek çok fedakârlık yapmışlar ve zayiata uğramışlardır.” diyerek kanunun kabulünü istemiştir.³³ Daha sonra 20 Mayıs 1922 günü encümen mazbatasını meclise gelmiş ise de bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır.³⁴

Cumhuriyet'in ilanından sonra konu tekrar gündeme gelmiş olmalı ki, Çam Hasanzâde İsmail Ağa bir dilekçe ile müracaat etmiştir. İsmail Ağa, 27 Kasım 1926'da Yalova Nahiye Müdürlüğü'ne verdiği dilekçede millî hizmetlerde bulunmuş bir ihtiyar olduğunu, 1921 yılında Kuva-yı Milliye'ye cephaneye ve askerî malzeme nakletmekte olan bin beş yüz lira kıymetindeki yeni bir kayığın Yunan torpidoları tarafından batırıldığını ve zarara uğradığını belirterek Cumhuriyet Hükümeti'nin İstiklâl Harbi uğrunda harbzede olanlara tazminat verdiğini duyduğunu, kendi durumunun da tahkik edilerek tazminat talebinin değerlendirilmesini istemektedir. Ayrıca durumuyla ilgili olarak dönemin kaymakamı Hulûsi Bey ve Çınarcık Köyü'nde ikamet eden Süleyman Beyden bilgi alınabileceğini ifade etmiştir. Çınarcık Karakol Komutanlığı 18 Aralık 1926 tarihli yazısında söz konusu iddianın gerçek olduğunun ve derhal yeniden tahkikat yapılması hususuna işaret etmiştir.³⁵

Yalova Karakol Komutanı Hüsnü Bey, 7 Temmuz 1927 tarihli Jandarma Komutanlığı'na yazdığı yazıda İsmail Ağa'nın kayığının askerî amaçla zapt ve müsadere edilen deniz taşıtlarından olmadığını ifade etmiştir. İsmail Ağa'nın esasen yetmiş yaşında bir ihtiyar olup vatanına olan şefkati dolayısıyla oğlu Saffet'i feda ederek cephaneye nakliyatında ücretsiz çalışmaktayken kayığın batırıldığını elinde mazbata ve duyun ilmühaberi olmadığını, yapılan tahkikat neticesinde millî hizmetinin açıkça sabit olduğunun anlaşılmış olduğunu, dolayısıyla adı geçen kayığa ait bedel olan ücretin verilmesinin yerinde olacağı ifade edilmiştir.³⁶ Bir diğer ifadeyle İsmail Ağa'nın yelkenli kayığı askerî yönden kullanılmak için müsadere edilmemiş fakat Millî Mücadele sırasında İstanbul'dan Anadolu'ya cephaneye nakli sırasında gönüllü olarak kullanılmıştır.³⁷

Çınarcık Karakol Komutanlığı tarafından konu hakkında 21 Aralık 1926 tarihinde Jandarma Komutanlığına yazılan bir yazıda yapılan tahkikat sonucu olayın gerçek olduğu ifade edilmiştir.³⁸ Yine Yalova Halk Fırkası mutemedi tarafından Yalova Nahiye Müdürlüğüne 17 Haziran 1927 tarihli bir yazı yazılmıştır. Yazıda dönemin kaymakamı Demir Hulusî Bey ve İleri Karakol Komutanı Süleyman Remzi Beyin ifadesine dayanarak İsmail Ağa'nın kayığıyla cephaneye nakliyesinde hizmet etmekte iken Yunan torpidoları tarafından kayığının batırıldığı tasdik edilmiştir.³⁹

Karamürsel Kaymakamlığı 12 Temmuz 1927 tarihli yazısında kayığın askerî yönden müsadere edilmesi konusunda düzenlenmiş bir mazbata olmadıkça tazmini cihetine gidilemeyeceğini bildirmiştir.⁴⁰ Konu hakkındaki tahkikatın neticesi olarak Yalova Nahiye Müdürlüğü ve Karamürsel Kaymakamlığı kanalıyla Kocaeli Valiliği'ne bilgi verilmiştir.

33 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:16, İçtima Senesi:2, (6 Şubat 1338), s. 242.

34 Düşman Tarafından Zaptedilen Sefain ve Merakib-i Bahriye Hakkında Lâyihi Kanuniye Müteallik Encümen Mazbatası. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:20, İçtima Senesi:3, (20 Mayıs 1338), s. 87.

35 *Belge-7*, Yalova'nın Süleyman Bey Mahallesinden Çam Hasanzâde İsmail adıyla Yalova Nahiye Müdürlüğü'ne 27 Teşrin-i sani 1926 tarihli dilekçe.

36 *Belge-5*, Yalova Karakol Komutanlığı'nın 7 Temmuz 1927 tarih ve 721 sayılı yazısı.

37 *Belge-4*, Yalova Jandarma Takım Kumandanlığı'nın 9 Temmuz sene 1927 ve 1774 sayılı yazısı.

38 *Belge-2*, Yalova İleri Karakol Eski Komutanı Süleyman Remzi Beyin 21 Kanun-ı evvel 1926 tarihli yazısı.

39 *Belge-8*, Yalova Halk Fırkası Mutemedi (Ahmet Hamdi) tarafından Yalova Nahiye Müdürlüğüne yazılan 17 Haziran 1927 tarih ve 22 sayılı yazı.

40 *Belge-4*, Yalova Jandarma Takım Kumandanlığı'nın 9 Temmuz 1927 tarih ve 1774 sayılı yazısı. Karamürsel Kaymakamlığı 12 Temmuz 1927 tarihli yazısı.

Sonuç olarak Kocaeli Valiliği Muhasebe Kalemi tarafından 25 Haziran 1927 tarihinde konu hakkında Yalova Nahiyesi Müdürlüğü'ne, Jandarma Komutanlığı'na ve Valilik Makamı'na takdim edilmek üzere bir görüş yazılmıştır. Konunun hukukî durumu hakkında bilgi veren yazıda 12 Mart 1332 (25 Mart 1916) tarihli "Vesâit-i Nakliye-i Bahriye Kanunu" mucibince Birinci Dünya Savaşı'nda askerî nakliyatın temini maksadıyla askeriye tarafından el konan ve söz konusu kanunun yedinci maddesinde belirtilen bilirkişi tarafından takdir edilen kira bedeli, günlük tazminat ve tahliye masrafları ile düşman tarafından hasara uğrayan ve batırılan gemilere verilmiş olan mazbatalarda ilgi kanuna göre mahsuba ilişkin ilmühaberinin eklenmesiyle hazineden talep ve mahsup edilebileceği genel tebligat ise de askerî yönden el konulmayarak sahipleri tarafından idare edilmekte iken vatanî hizmetlerden dolayı taarruza uğrayarak düşman tarafından batırılan deniz taşıtları hakkında vilayet muhasebe kalemine her hangi bir tebligatın olmadığı belirtilmiştir.⁴¹ 12 Şubat 1928 tarihli İsmail Ağa'ya yazılan resmî yazıda söz konusu kayık için tazminat verilmesine mevcut yasal hükümlerin uygun olmadığı ifade edilmiştir.

Saffet Çam'ın İstiklâl Madalyası Talebi

Eylül 1966'da İstiklâl Madalyası sahibi muharip gazilere şeref tahsisatı verilmesi hakkında bir kanun tasarısı TBMM'ye verilmiş, bu münasebetle, Genelkurmay Başkanlığı tarafından askerlik dairesi başkanlıklarına gönderilen bir yazı ile Kurtuluş Savaşı sırasında cephe ve cephe gerisinde savaşmış ve bu hizmetlerinden dolayı İstiklâl Madalyası ile taltif edilenlerin tespit edilmesi istenmiştir.⁴² Bu haber üzerine 1319 (1903-1904) doğumlu olan Saffet Çam, daha önce babası İsmail Ağa'nın yazışmalarını içeren Osmanlı Türkçesi evrakı Yalova Noterliği'nde çevirtmiş ve 11 Ekim 1966 tarihinde Yalova Askerlik Şubesi Başkanlığı'na uzun bir dilekçe yazmıştır.

Saffet Çam, Millî Mücadele yıllarında vatan için nasıl çalıştığına dair delil ve bilgiler verdiği dilekçesinde: "... Seferberlikte bir taraftan okula gider, diğer taraftan da Marmara İngiliz tahtelbahirleri dolu olduğu halde Pendik ve Darıca arasında ufak balıkçı kayıklarıyla askerî nakliyata seve seve katılırdım. İstiklâl Savaşı'nda ise belgelerde görüldüğü üzere vatanım için çalıştığım görülmektedir. Bu vesikalar bir talih eseri elime geçti. Benim de bu cihâde zerre kadar emeğim var ümidindeyim. Bu emeğime karşı göğsümü süsleyecek bir İstiklâl Madalyası hak etmişsem ne mutlu. Maddî bir karşılık istemiyorum..." diyerek vatanî hizmetine karşılık İstiklâl Madalyası talebinde bulunmuştur.⁴³ Sonuç olarak, Yalova Askerlik Şube Başkanlığı'nın 25 Kasım 1966 tarih ve 4061-66 sayılı yazısıyla Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndan gelen cevaba dayanarak İstiklâl Madalyası isteğinde bulunan Saffet Çam'ın İstiklâl Savaşı'nda asker olmaması sebebiyle kendisine madalya verilemeyeceği bildirilmiştir.

Sonuç

İstiklâl Savaşı sırasında Kocaeli Bölgesi hem kara ve deniz yolu hem de demiryolu hattının geçtiği bir bölgedir. Millî Mücadele hareketi sırasında bölge üzerinden İstanbul'dan Anadolu'ya haberleşme ve deniz yolu ulaşımı sağlanmaktaydı. Bu bakımdan bölge stratejik öneme sahipti. İtilaf kuvvetlerinin 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmeleri, daha sonra 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Kocaeli Bölgesi Millî Mücadele boyunca hem iç hem de dış cephe özelliği taşımıştır. Bu bakımdan İzmit'i hem İstanbul yönetimi, hem de Ankara Hükümeti elde tutmaya çalışmıştır. Aynı gerekçelerle İzmit'i İtilaf Devletleri özellikle İngiltere ve onlar adına Yunanlılar işgal ederek denetim altında tutmak istemişlerdir.

41 Belge-6, Kocaeli Vilayeti Muhasebe Kaleminin 25 Haziran 1927 tarih ve 815 sayılı yazısı.

42 "Muharip Gazilere Şeref Tahsisatı Verilecek", *Cumhuriyet*, Sayı:15118, (1 Eylül 1966).

43 Belge-9, Saffet Çam'ın 11 Ekim 1966 tarihli dilekçesi.

Millî Mücadele döneminde, 1921-1922 yıllarında kara ve deniz yoluyla İstanbul'dan Anadolu'ya gerek sivil ve askerî personel ve gerekse askerî malzeme kaçırılmasında bölge önemli bir işlev yürütmüştür. İstanbul'da bulunan Kuva-yı Milliye'ye bağlı gizli gruplarla bağlantılı olarak İstanbul'dan yüklenen motor ve takalar, bazen vapurlar Marmara Denizi'nde genellikle Karamürsel, İnebolu, Kefken, Karasu, Yalova ve Akçakoca gibi uygun limanlara yüklerini boşaltıyordu. Bu nakliyat sırasında bölge halkının da ciddi desteği olmuştur.

Bildiride ele aldığımız İsmail Ağa, oğulları Fehmi ve Saffet'in de aileye ait iki yelkenli kayıkla dönemin Yalova Müfreze Kumandanı ve Yalova Kaymakamı olan Demir Hulusi Bey'le irtibatlı olarak Kuva-yı Milliye için İstanbul'dan askerî malzemeyi uzunca bir süre sevk ve naklettikleri anlaşılmaktadır. İstiklâl Savaşı sırasında Yalova Kaymakamı olan Demir Hulusi Bey'in, Karakol Komutanı Süleyman Çavuş'un, Hilmi Çavuş'un, Yalova Halk Fırkası Mutemedi Ahmet Hamdi Bey'in, İsmail Ağa ve Saffet Çam'ın verdikleri bilgilere göre söz konusu askerî malzeme sevkiyatı gönüllülük esasına dayanan ve vatanın kurtuluş ve selameti için hiçbir beklenti olmadan yapılmıştır. Bu sevkiyatlar sırasında İsmail Ağa'nın 12 tonluk küçük kayığının da Yunan torpidoları tarafından batırıldığı anlaşılmaktadır. İsmail Ağa'nın silah ve cephane taşıma işinde resmen görevlendirilmediği, bu hizmeti gönüllü olarak yaptığı için doğal olarak savaş sırasında kendisine bir resmî evrak da verilmediği anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, İsmail Ağa İstiklâl Harbi uğrunda harp mağduru olanlara hükümetin tazminat verdiğini duyduğu için askeri malzeme taşıırken kayığının Yunan torpidoları tarafından batırıldığını ve zarara uğradığını belirterek 1926 yılında kendi durumunun da tahkik edilmesini istemiştir. Millî Mücadele hareketi sırasında yararlı faaliyetleri tescil edilen İsmail Ağa'ya cevap olarak Maliye Bakanlığı Millî Emlak Müdürlüğü tarafından 12 Şubat 1928 tarihli yazıyla kayığa askeri yönden el konulduğuna dair bir zabıt evrakı olmaması sebebiyle tazminat ödenemeyeceği bildirilmiştir. Daha sonra İsmail Ağa'nın oğlu Saffet Çam da babasına ait evrakla 1966 yılında Yalova Askerlik Şubesi Başkanlığı'na bir dilekçe vererek maddî bir karşılık istemediğini sadece bir övünç sembolü olarak kendisine İstiklâl Madalyası verilmesi isteğinde bulunmuştur. İstiklâl Madalyası isteğinde bulunan Saffet Çam'a, İstiklâl Savaşı'nda asker olmaması sebebiyle madalya verilemeyeceği bildirilmiştir. Bu dilekçeler ve ilgi evrak sayesinde ki; bu bildiriyle yakın tarihe ait bir olay günümüz tarih araştırmacıları, tarih okuyucuları ve tarih meraklılarıyla buluşturulmuş oluyor.

Sonuç olarak İstiklâl Savaşı'nda elde edilen zafer ve başarılar; asker ve sivil memurlar ile Türk halkının birleşerek, bütünleşerek elde ettiği kazanımlardır. Bu kazanımların elde edilmesinde Tekâlif-i Milliye emirleri gibi gerek zorunlu, gerekse gönüllü çabalar amaca ulaşılması bakımından dikkate değer. Yakın tarihimizde özellikle cephe faaliyetlerinde ve cephe gerisinde çeşitli görevler üstlenmiş vatansever, gönüllü asker ve şahıslarla ilgili çeşitli çalışmaların olmasını takdirle anmak gerekir. Yine Cumhuriyetin ilk yıllarına ait sözlü tanıklıklar ve belgelerin Millî Mücadele dönemine ışık tutacağı, kaynaklık edeceği gözden uzak tutulmamalı, bu hususta çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda yeni yeni araştırmaların yapılması dileklerimizle İsmail Ağa'nın şahsında Millî Mücadele Hareketi'nin isimsiz kahramanlarını da burada anmış olalım. İstiklâl Savaşı'nın isimsiz, gönüllü kahramanları adına Kocaeli Bölgesi'nde İsmail Ağa ve Saffet Çam'ın yaptıkları hizmetlerle sembol isimler olması temennisiyle. Ruhları şâd olsun.

KAYNAKÇA

a-Belgeler

- İsmail Ağa'nın 27 Teşrin-i sani 1926 tarihli dilekçesi ve ekleri.
- Saffet Çam'ın 11 Ekim 1966 tarihli dilekçesi ve ekleri.

b-Kaynak Kişiler

- Beşe, Muazzez, (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in kızı, Yalova, 1925 doğumlu. Derlemeyi Yapan: Elçin Özince, Derleme Tarihi: 23 Şubat 2014).
- Genç, Pınar, (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in torunu, öğretim üyesi, Prof., Ankara, 1966 doğumlu).
- Özince, Mükerrerem, (İsmail Ağa'nın oğlu Salih'in kızı, Eyüp, 1922 doğumlu. Derlemeyi Yapan: Elçin Özince, Derleme Tarihi: 23 Şubat 2014).

c-Araştırma ve İnceleme Eserler

- Apak, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.
- Çam, Yusuf, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, Orhan Ofset Basımevi, İstanbul, 1993.
- Evsile, Mehmet, *Kurtuluş Savaşında Askerî Nakliye Hizmetleri*, Cem Ofset, Amasya, 1997.
- Karadeniz'de *Bir Destan Gazi Alemdar Gemisi*, (Hazırlayanlar: Gürdal Özçakır, Mehmet Dönmez), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2008.
- *Kocaeli Burhaniye Kuva-yı Milliye Müfreze Komutanı Rasim Koçal'ın Milli Mücadele Anıları*, (Hazırlayanlar: Cumhuriyet Utku, Hasan Soygüzel, Pınar Tayhan), Akmat Matbaası, Bursa, 2011.
- "Muharip Gazilere Şeref Tahsisatı Verilecek", *Cumhuriyet*, Sayı:15118, (1 Eylül 1966).
- Özel, Sabahattin, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1987.
- Sarar, Serdar Hüseyin, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Denizcilik Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.
- Sofuoğlu, Adnan, *Millî Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Erek Ofset, Ankara, 2006.
- Sofuoğlu, Adnan, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli-Yalova-İznik Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. XVIII, Sayı:54, s.795-814.
- *Türk İstiklâl Harbi, VII. Cilt İdarî Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975.
- *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:16, İctima Senesi:2, (6 Şubat 1338)
- *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:20, İctima Senesi:3, (20 Mayıs 1338)

EKLER: Belgeler ve Transkripsiyonları

Mehmet
Serhat
YILMAZ

Belge:1

Türkiye Cumhuriyeti
Maliye Vekâleti
Emlak-ı Milliye Müdüriyeti

Umumî: 18361

Hususî: 5

Yalova'da Çam Hasan Salih Ağazâde İsmail Ağa'ya

Hazineye göndermiş olduğunuz 4 Teşrin-i evvel 1927 tarihli arzuhaliniz mütalaa olundu. Eşya-yı menkûle hasarâtı için tazminat itâsına ahkâm-ı kanuniye müsait olmadığından hakkınızda bir günâ muamele ifâsına imkân-ı kanunî görülemediği beyan ve mürsel muameleli evrak leffen iade olunur. 12 Şubat 1928

Maliye Vekili Namına
(İmza)

Belge:2

Yalova'da mukim Kasab İsmail Ağa'nın mutasarrıfı olduğu kayığı mücâhede-i milliyede küçük mahdumu Safvet'in idaresi altında deniz Yunan donanması tarafından abluka altında olduğu halde cansiperâne bir surette orduya malzeme-i harbiye ve cephaneye naklettiği ve donanma tarafından mezkûr kayık takip ve tarassudda olmasından dolayı efradı tebdîl edilmek suretiyle sefere giderken Yunan donanması tarafından denizde yakalanarak gark edildiği ve kıymeti bahâca gayrı malum olduğu ve mezkûr kayığın hademât-ı milliyede şayân-ı takdir olduğunu mübeyyin vesikadır.

21 Kanun-ı evvel 1926
Yalova İleri Karakol Kumandan-ı Esbaki
Süleyman Remzi (İmza)

Belge:3

Müstedî İsmail Ağanın küçük mahdumu Safvet'in idare edip Yunanlılar tarafından gark edilen yelkenli kayık İsmail Ağa'nın olup mezkûr kayıkla ilk def'a istiklâl mücâhidlerine cephaneye ve malzeme-i askeriye getiren Safvet'tir. Deniz Yunan donanması tarafından taht-ı tarassud ve ablukada bulunduğu bir sırada subk eden hademât ve vatanperverânesi şayan-ı dikkat ve takdirdir. Yunanlıların takibât-ı şedîdesinden kurtulmak maksadıyla başkaları tarafından kayık idare edilmek suretiyle hademât-ı vataniyelerine devam etmek istenmiş ise de esasen takip edilmekte olan mağrûk kayık akıbet Yunanlılar tarafından arması alınarak bomba ile batırılmıştır. Fakat fiyatı hususunda ehl-i vukûfun tahmin ve takdiri muktezîdir.

5 Kanun-ı evvel 1926
Yalova Kaimmakam-ı Esbaki
Hulusî (İmza)

Belge:4

Sayı: 1774

Yalova Nahiye Müdiriyet-i Aliyesine

Müstedînin kayığı cihet-i askeriye tarafından müsadere edilenler meyanında olmayıp ve millî cidâlde İstanbul'dan Anadolu'ya cephane nakletmekte iken Yunan torpidoları tarafından Yalova ile Adalar açığında tutularak tayfası esir edilmek suretiyle mezkur kayığın batırıldığı icrâ kılınan tahkikat neticesinden anlaşılmiş olmağla arz ve takdim kılındı efendim. 9 Temmuz 1927

Yalova Jandarma Takım Kumandanı
Birinci Mülazım Mustafa (İmza)

Yalova Tahrirat Kalemî Numara: 1926/51

Mazrufen Karamürsel Kaimmakamlığı canib-i afisine arz ve takdim. 11 Temmuz 1927

Yalova Nahiyesi Müdürü
Recai (İmza)

Cihet-i askeriyece müsadere edilip yeddinde mazbata olmadıkça tazmini cihetine gidilemeyeceğinin müstedîye tefhîmi. Yalova Müdiriyetine, 12 Temmuz 1927

Karamürsel Kaimmakamı
Abdurrahman (İmza)

Belge:5

1727

Harb-i Umûmiyede cihet-i askeriyece vesâit-i nakliyelerine vaziyet edilip vesâik verilenler mevcut ise emir mucibince muamele ifâsı zımında evvel emirde Yalova Karakol Kumandanlığına.

3 Temmuz 1927
Yalova Jandarma Kumandanı
Mustafa (İmza)

Numara: 721

Jandarma Kumandanlığına,

1-Müstedînin kayığı cihet-i askeriye tarafından ne zabt ne de müsadere edilen merakıb-ı bahriyeden olmadığı,

2-Cidâl-ı milliyenin bidayet teşekkülünden nihayetine kadar İstanbul'dan Anadolu'ya Marmara Denizi'nin Yalova ve Karamürsel İskelelerine müteaddid defalar cephane ve mühimmât-ı askeriyece aid malzemeyi kendi kayığı ile bilâ-ücret taşıdığı,

3-En son seferinde Yalova açıklarında cephaneyi boşalttıktan sonra tekrar İstanbul'a cephane almak üzere gitmekte iken Büyükada ile Yalova açıklarında düşman taarruzuna uğrayarak kayığın içerisindeki tayfaları esir alınmak suretiyle mezkûr kayığın bomba tahribatıyla gark edildiği,

4-Müstedî esasen yetmiş yaşında bir ihtiyar olup vatanına olan şefkati dolayısıyla mahdumu henüz askere dahil olmayan Satvet'i fedâ ederek cephane nakliyatına bilâ-ücret çalışmakta iken en nihayet elindeki bu kayığı gark edilmiş olduğunu yeddine ne mazbata ve

ne de duyûn ilmühaberi verilmediği hakikat halde çok bir hizmeti sebkat ettiği bi't-tahkîk anlaşılmiş olmağla mezkûr kayığın esmânının itâsı için icrâ-yı icâbına delâletleri ma'ruzdur efendim.

Mehmet
Serhat
YILMAZ

7 Temmuz 1927
Yalova Karakol Kumandanı
Hüsnü (İmza)

Belge:6

Türkiye Cumhuriyeti
Kocaeli Vilayeti Muhasebeciliği

Umumî/Hususî: 815

12 Mart sene 332 tarihli vesâit-i nakliye-i bahriye kanunu mucibince Harb-i Umumî'de nakliyât-ı askeriyenin te'mini maksadıyla cihet-i askeriyeye vaz'-ı yed edilip mezkûr kanunun yedinci maddesinde muharrer ehl-i hibre tarafından takdir edilen bedel-i icâr ücret-i yevmiye tazminat ve mesârif-i tahlikiye ile düşman tarafından dûçâr-ı hasâr ve gark edilen sefâinlere verilmiş olan mazbatalarda ol babdaki mahsub-i umumî kanun mucebince deyn ilmühaberi rabtıyla matlûbât-ı hazine ile mahsûb edilebileceği tebligât-ı umûmiye iktizasından ise de cihet-i askeriyeye vaz'-ı yed edilmeyerek ashâbı tarafından idare edilmekte iken hademât-ı vataniyesinden dolayı dûçâr-ı taarruz olup düşman tarafından gark edilen merâkib-ı bahriye hakkında muhasebe-i vilayete bir günâ tebligat olmadığından ifa-yı muktezâsı babında îâdeten makam-ı vilayete takdim. 25 Haziran 1927

İrsal/51 tahrir-i mürsel/282, Muhasebeci (İmza)

Tebligat, Yalova Nahiyesi Müdüriyetine 29 Haziran (İmza)

Vilayete/ 3 Temmuz 1927 (İmza)

Jandarma Kumandanlığı Valâsına
3 Temmuz 1927
Müdür Remzi (İmza)

Belge:7

Yalova Nahiyesi Müdüriyet-i Canib-i Âliyesine

Ma'rûzât-ı Acizânemdir;

Acizleri hademât-ı milliyesi mesbûk bir ihtiyarım. Üç yüz otuz yedi senesi Kuvvâ-yı Milliyeye cephane ve malzeme-i askeriyeye nakl etmekte olan bin beş yüz lira kıymetindeki yeni bir kayığım Yunan torpidoları tarafından gark edildi ve bu suretle izrâr edildim. Bu kere Hükümet-i Cumhuriyetimiz tarafından İstiklâl Harbi uğrunda harbzede olanlara tazminat ita olunmakta olduğu mesmû' acizanem bulunmağla tahkikat-ı mukteziyenin Kaimmakam-ı esbak Demir Hulûsi Bey ile Çınarcık Karyesinde mukim Süleyman Efendiden sualini istikmâl-i muamelenin ifâsını istid'a ve istirham eylerim efendim.

Yalova'nın Süleyman Bey Mahallesinden
Çam Hasanzâde İsmail
Pul (11 Kuruş)
27 Teşrin-i sani 1926
(İmza)

Belge:8

Sayı:22

Nahiye Müdüriyet-i Aliyesine

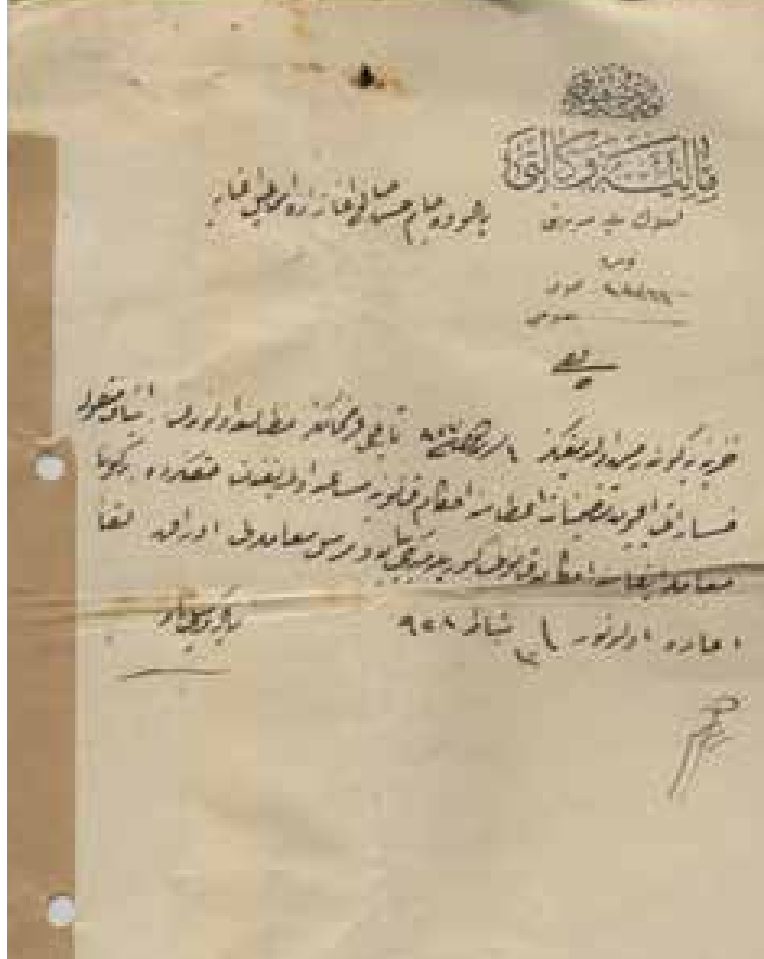
Müstedînin ifadesi gerek kaimmakam-ı sabık Demir Hulusî Beyin ve gerek ileri karakol kumandanı Süleyman Remzi Efendinin ifadesi vecihle cephanе nakliyesinde hizmet etmekte iken Yunan torpidoları tarafından kayığı gark edildiği tasdîk olunur efendim.

17 Haziran 1927

Yalova Halk Fırkası Mutemedi

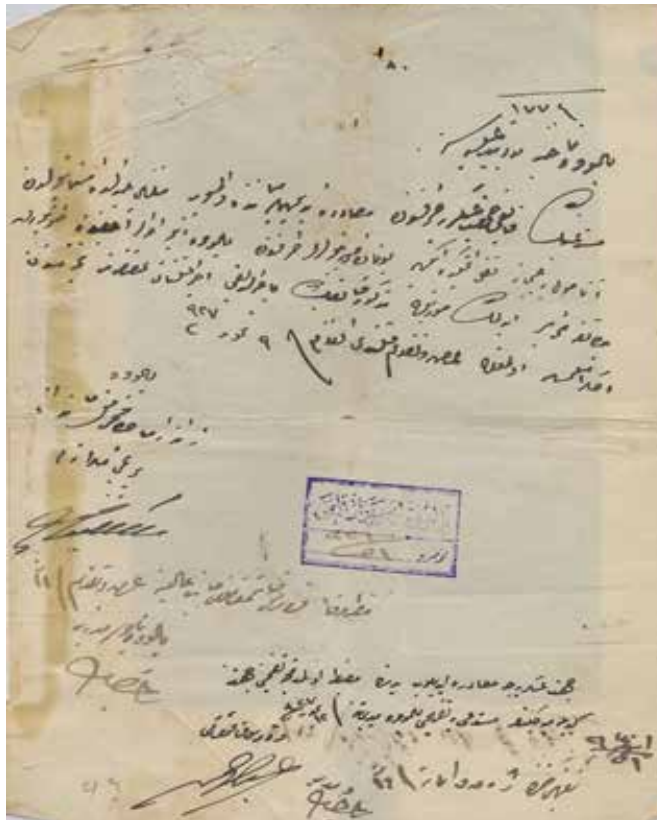
Ahmet Hamdi (İmza)

Belge-1

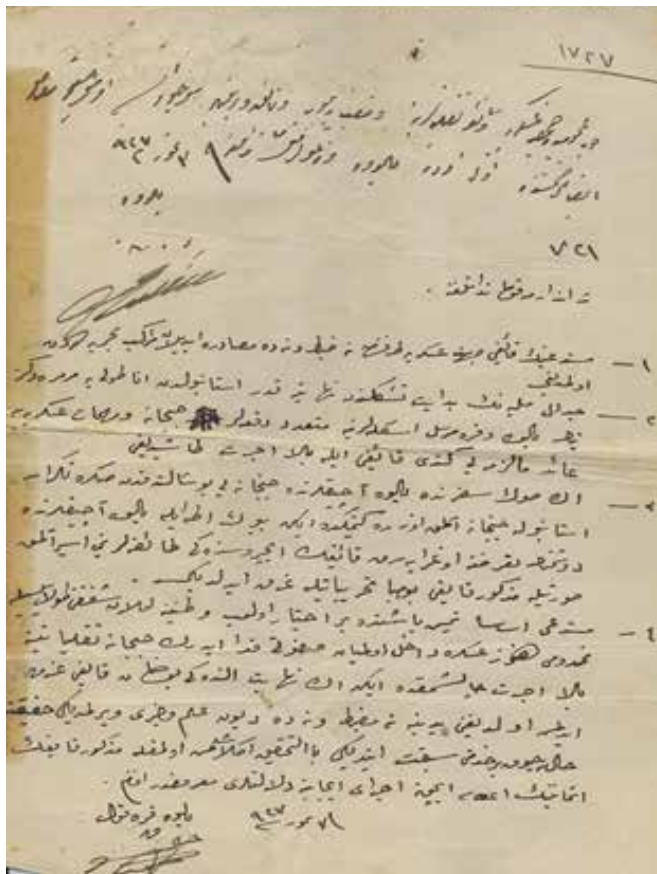

Belge-4

Belge-5

Belge-6

Mehmet
Serhat
YILMAZ

Handwritten document with Ottoman Turkish text. At the top center is a circular seal with Arabic calligraphy. Below it, the text is written in a cursive script. The document includes several lines of text, some of which are crossed out with diagonal lines. At the bottom, there are several signatures and stamps, including a rectangular stamp with the number '284' and another with the number '101'. The text appears to be a formal document or a letter.

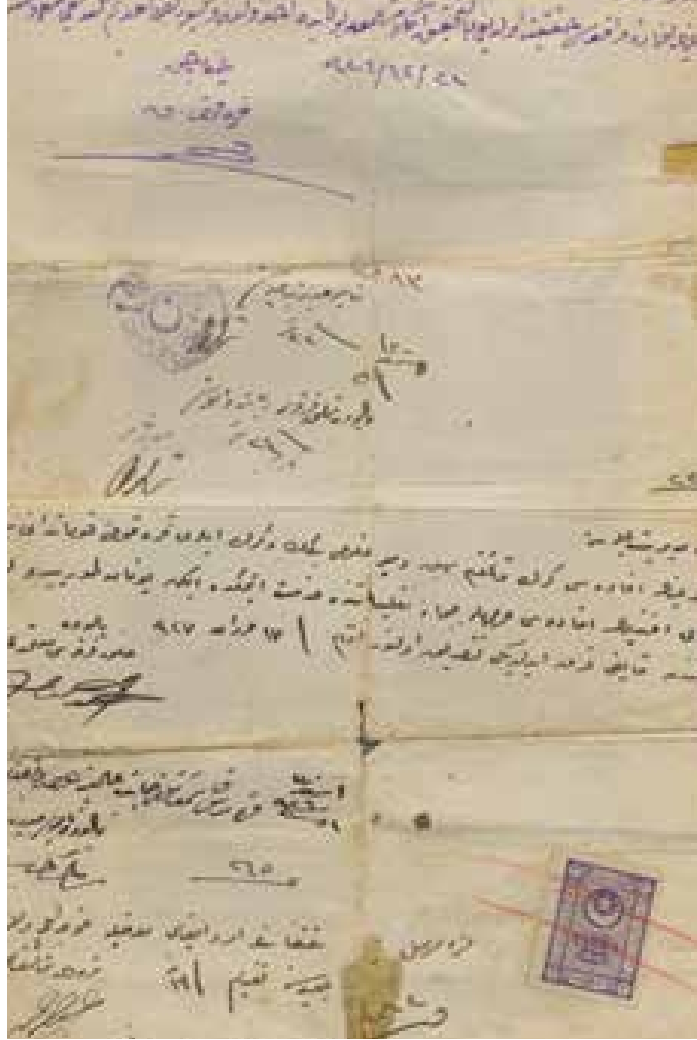
Belge-7

Handwritten document with Ottoman Turkish text. The text is written in a cursive script. At the bottom, there are two purple rectangular stamps, each featuring a circular emblem. The document includes several lines of text, some of which are crossed out with diagonal lines. The text appears to be a formal document or a letter.

Belge-8

Mehmet
Serhat
YILMAZ

SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ SEÇİMLERİ VE İZMİT MEBUSLARI

Taner BİLGİN*

Giriş

Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi, başından itibaren millet iradesi ilkesine dayanmaktaydı. Bu hareketin ilk işareti, Amasya Genelgesi'nde alınan "her türlü etki ve denetimden uzak milli bir heyetin kurulmasının elzem olduğu" kararıydı. Bu karar Erzurum Kongresi'nde vücut bulmuş ve İstanbul Hükümeti'nin yanında bir Temsil Heyeti oluşturulmuştu. Ayrıca Meclis-i Mebusan'ın bir an önce açılması istenmişti.¹ Erzurum Kongresi sonrasında yayınlanan beyannamede özetle, "Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettiği bu tarihî devirde İstanbul Hükümeti'nin millet iradesine tabi olması zaruridir" denilmekteydi. 4-11 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi'nde ise Erzurum Kongresi kararları aynen kabul edilerek, seçimlerin yapılması ve Meclis-i Mebusan'ın açılması isteği tekrarlanmıştı.² Bununla birlikte İngiliz çıkarları doğrultusunda hareket eden Damat Ferit Hükümeti'nin istifa etmesi yönünde yurdun birçok bölgesinden tepki telgrafları da gönderilmekteydi.³ Çekilen telgraflarda Damat Ferit Hükümeti'nin bir an önce istifası isteniyordu. Mustafa Kemal, bu durumdan son derece memnundu. Nitekim Sivas Kongresi'nde alınan kararların Anadolu tarafından benimsendiği ve gerekirse topyekûn silahlı direnişe geçilebileceği görülmekteydi.⁴ Sivas Kongresi sonrası İstanbul ile olan haberleşme kesilmiş ve yaşanan bu hadiseler Damat Ferit Hükümeti'nin iktidarda kalma ihtimalini imkânsız hale getirmişti.⁵

Sonuçta Anadolu'nun baskılarına daha fazla dayanamayan Damat Ferit Paşa, 1 Ekim 1919'da istifa etti,⁶ 2 Ekim günü Anadolu Hükümeti ile daha iyi ilişkiler kurabileceği düşünülen Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu.⁷ Yeni kurulan kabinenin daha ılımlı olması

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: taner.bilgin@bilecik.edu.tr

1 Selahattin Tansel, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922)*, Ankara 1965, s. 45.

2 Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara 2000, s. 220-221; Ahmet Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2010, s. 35-37.

3 Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Çev: Zeki Çelikkol, Ankara 1963, s. 38.

4 Mehmet Şahingöz, *Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri*, Ankara 2001, s. 4-5.

5 Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Sakarya, 2012, s. 100

6 Vakıf, 3 Ekim 1919, s. 1.

7 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1952, s. 245; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, İstanbul 2010, s. 47; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 2, Ankara 1998, s. 364; Tansel, *Atatürk ... 1965*, s. 46; Dumont, *Mustafa ... 1993*, s. 40; Demirel, *İlk ... 2010*, s. 35-37.

nedeniyle iki taraf arasındaki ilişkiler gelişme gösterdi ve Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti adına ise Salih Paşa, 20 Ekim 1919 tarihinde Amasya'da görüştü.⁸ Bu yakınlaşmanın sonucunda seçimler ve Meclis'in yeniden açılması konusunda görüş birliğine varıldı.⁹ Amasya Protokolleri olarak tarihe geçen bu olay İstanbul'un Milli Mücadele'yi ve Temsil Heyeti'nin gücünü tanıması açısından son derece önemli bir adım olmuştu.¹⁰ Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifa ederek, Milli Mücadele taraftarı kişilerden mürekkep bir kabinenin kurulması Mustafa Kemal Paşa'nın ilk zaferi gibiydi.¹¹

Ali Rıza Paşa Hükümeti, 9 Ekim'de bir kararname yayımlayarak,¹² seçimlerin en çabuk biçimde yapılması için 15 gün içinde ikinci seçmenlerin seçimine başlanmasını; bundan sonraki beş gün içinde de mebus seçimlerinin yapılmasını istedi.¹³ Bu çerçevede mebus seçimleri için her tarafta çalışmalar başlatıldı¹⁴ ve defterler düzenlendi.¹⁵ Mustafa Kemal'e göre yapılacak olan seçimlerin başarıya ulaşması Milli Mücadele taraftarı olan kişilerin seçilmesi ile mümkündür. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, yapılacak seçimlerde herkesin mebusluğa aday olmasının uygun olmayacağını bildirmiş ve bir bakıma Milli Mücadele taraftarı kişilerin Meclis'e girmesinden yana bir politika takip etmişti.¹⁶

İzmit'te Durum

Atatürk ve kurmaylarının başlatmış olduğu Milli Mücadele hareketine, İzmit de gerekli desteği başlangıçtan itibaren vermişti. Sivas Kongresi sonrası, Mustafa Kemal'in İstanbul ile ilişkilerin kesilmesi yönündeki telkinleri sonucunda birçok Anadolu şehrinden İstanbul ile ilişkilerin kesildiği yönünde telgraflar gelirken, 24 Eylül 1919 tarihinde 20. Kolordu Kumandanlığı adına Erkan-ı Harbiye Reisi Ömer Bey, Ali Fuat Paşa'ya Bolu'nun Harekât-ı Milliye'ye katılmasının, İzmit'i de galeyana getirdiğini bildiren bir yazı göndermişti.¹⁷ 27 Eylül günü ise İzmit'in merkezî hükümetle ilişkisini kesmek üzere olduğu; Dahiliye, Maarif ve Nafia nazırlarının istifa ettiği, Ferit Paşa Kabinesinin istifa etmek üzere olduğu bildirilmişti.¹⁸ Nitekim bu telgraftan 1 gün sonra da (28 Eylül günü) İzmit'in İstanbul ile ilişkilerini kestiği¹⁹ ve Hendek, Adapazarı, İzmit ve çevresinin Milli Mücadele hareketine katıldığı bildiriliyordu.²⁰ Adapazarı, İzmit ve çevresindeki Kuva-yı Milliye, Ferit Paşa'nın ihanet içeren faaliyetlerinin durdurulması gereğini padişaha bildirmişti.²¹

8 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:15, G:34, B:34-1.

9 Tevfik Çavdar, "İleri Gazetesinde 1919 Seçimleri", *TODAI E Amme İdaresi Dergisi*, C.14, Sayı:2, 1981, s. 18. Seçimlerin yeniden yapılması fikri Ekim 1918'den itibaren Osmanlı gündeminden hiç inmemişti. Ancak buna rağmen 1 yıl boyunca seçim kararı alınamadı. Sivas Kongresi sonrasında Anadolu'nun İstanbul'la ilişkilerini kesme kararı alması sonrasında Damat Ferit Paşa ve kabinesi istifa etmek zorunda kalmış ve Anadolu ile daha iyi ilişkiler kurabileceği düşünülen Ali Rıza Paşa'nın iktidara gelmesiyle seçim kararı artık alınmıştı.

10 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)*, Ankara 1959, s. 56; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, (Mütareke Dönemi)* C.II, İstanbul 2008, s. 39; Demirel, İlk ... 2010, s. 37.

11 Ercan Karlı, *Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet*, İstanbul 2004, s. 77.

12 TİTE Arşivi, K:13, G:17, B:17-1,2

13 Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşında Bursa*, Bursa 1997, s. 89; Selvi, *Milli ...* 2000, s. 223; Tevfik Çavdar *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara 2004, s. 184; Goloğlu, *Üçüncü ...* 2010, s. 47; Rıdvan Akın, *TBMM Devlet (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul 2008, s. 42.

14 Son Osmanlı Mebuslar Meclisi için yapılacak olan seçimler dönemin gazetelerine de yansımıştı. Ekim ayının 16'sından itibaren İkdâm gazetesinde çıkan yazılarda son Osmanlı Mebuslar Meclisi için İstanbul'da seçimler yapılmaya başlandığı haberi veriliyor, "müntehib-i saniler belirleniyor. İstanbul seçimleri 18 Aralık 1919'da yapılacak. Mebuslar Meclisi ise 12 Ocak 1920'de açılacak" deniliyordu. İkdâm Gazetesi, 18 Ekim 1919, s. 1-2. Aynı gazetenin 19 Ekim tarihli yazısında ise "seçimler başladı", "Vatandaş İntihap Zamanı, Yani İmtihan Zamanı Geldi", "Seçimlerde Gayrimüslimler", "Milletin Yeni Mebusları Nasıl Olmalı" gibi başlıklar atılarak seçimlerden bahsediliyordu. İkdâm Gazetesi, 19 Ekim 1919, s. 1.

15 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:113, B:113-1.

16 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:265, B:265-1.

17 TİTE Arşivi, K:306, G:32 B:32-1

18 TİTE Arşivi, K:308, G:71 B:71-1

19 TİTE Arşivi, K:308, G:48 B:48-1.

20 TİTE Arşivi, K:24, G:34 B:34-1,3.

21 TİTE Arşivi, K:21, G:40 B:40-1; TİTE Arşivi, K:31, G:95, B:95-1.; TİTE Arşv. K:18, G:87, B:87-1.

Görüldüğü gibi İzmit de birçok Anadolu şehri gibi Mustafa Kemal'in taleplerini biraz gecikmeli de olsa harfiyen yerine getirerek Damat Ferit Hükümeti'nin istifasına zemin hazırlamıştı. Sıra Meclis-i Mebusan için seçimlerin yapılmasına gelmişti. Bu amaçla İzmit ve kazalarında da hummalı bir seçim çalışması başladı.

Mustafa Kemal bir genelge yayımlayarak mebus adaylarının Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne şahsen müracaat etmesini ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin esaslarını vicdanen kabul etmiş kişilerden tespit edilmesini istemişti.²² Görüldüğü gibi Mustafa Kemal, seçimlerde Milli Mücadele taraftarı olan kişilerin seçilmesini istemekte ve bu yönde telkinlerde bulunmaktaydı.²³ Bununla da yetinmeyip birçok Anadolu şehrinde isimler vererek bu kişilerin seçilmesini istemişti.

Bu çerçevede 13 Ekim 1919 tarihinde İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bir telgraf çekerek ARMHC adına İzmit'ten aday olan eski İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey'in adaylığının münasip olduğunu bildirmişti.²⁴ Süreyya Bey, gönüllü olarak katıldığı Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal'in emrinde bulunmuştu. Milli Mücadele döneminde de Mustafa Kemal'in yakınındaki kişilerden biri olmuş ve Amasya Genelgesi'ni imzaladıktan sonra Erzurum ve Sivas kongrelerine delege olarak katılmıştı. Süreyya Bey'in sonraki süreçte de Mustafa Kemal ile yakınlığı devam edecek, onun isteğiyle Yeşil Ordu'nun kurucuları arasında yer alacaktı.²⁵ Mustafa Kemal kendisine bu derece yakın olan Süreyya Bey'in mutlaka mebus seçilmesini arzu etmiş ve daha önce mutasarrıf olarak görev yaptığı İzmit'ten aday göstermişti.

Mustafa Kemal, 13 Ekim 1919 tarihinde İzmit Fırka Kumandanı olan Asım Bey'e de bir telgraf çekerek, Süreyya Bey hakkında övgü dolu sözler sarf etmiş, adaylığını duyurmuş ve mebus seçilmesinin Heyet-i Temsiliye adına son derece önemli olduğu vurgusunu yapmıştı.²⁶ Bununla birlikte 19 Ekim günü Ali Fuat Paşa'ya da bir telgraf çekerek eski İzmit Mebusu Süreyya Bey'in İzmit'ten adaylığını koyduğunu bu nedenle seçilmesi için gerekenin yapılmasını istemişti.²⁷

Mustafa Kemal'in bu çalışmalarının yanında Süreyya Bey de boş durmuyor, seçim bölgesinde faaliyetlerde bulunuyordu. Öyle ki, 20 Ekim 1919 tarihinde Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta; vatan topraklarını düşman işgalinden kurtarmak için başlatılan mücadele de başarılı olmak adına, Meclisi Mebusan'da çoğunluğu oluşturabilmek için İzmit'ten mebus adayı olduğunu bildirmiş ve mebus seçilmesi için gerekli yerlere bu durumun bildirilmesini rica etmişti.²⁸

Bunun üzerine Ali Fuat Bey hemen harekete geçerek 23 Ekim 1919'da Bahr-i Sefid Boğaz Mevki Müstahkem Kumandanı Miralay Şevket Bey'e çekmiş olduğu telgrafta; *"İzmit mutasarrıf-ı sâbıkı Süreyya Bey'in İzmit livâsı meb'usluğuna namzedliğini vazı' ettiğiinden mumâileyhin intihâbı husûsunda zât-ı birâderlerinin de delâletleri mercûdır"* demek suretiyle durumu Şevket Bey'e bildirmişti. Ayrıca telgrafta Birinci Fırka Kumandanı olan Asım Bey'den de yardım etmesi istenmişti.²⁹ Süreyya Bey'in mebus seçilmesi Mustafa

22 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara, 2006, s. 69.

23 TİTE Arşivi, K:310, G:5 B:5-1; 16 Ekim 1919 tarihinde 20. Kolordu Kumandanı Mirliva Ali Fuat Paşa, 20. Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'ne ve çeşitli birliklere Heyet-i Temsiliye'nin mebus seçimlerine müdahale etmeme kararı aldığını, ancak Meclis-i Mebusan'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin esaslarını vicdanen kabul eden namuslu ve kuvvetli siyasi bir grup oluşturulması arzu edildiği için, namzetliklerini koyan şahısların bu hususlara dikkat edilerek seçilmesine gayret edilmesini isteyen bir yazı yayınlamıştı. TİTE Arşivi, K:309, G:2 B:2-1,2.

24 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:52, B:52-1.

25 M. Serhan Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)*, İstanbul, 2006, s. 23.

26 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:52, B:52-2.

27 TİTE Arşivi, K:309, G:67, B:67-1; ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:93, B:93-1.

28 TİTE Arşivi, K:309, G:37, B:37-1.

29 TİTE Arşivi, K:309, G:71, B:71-1.

Kemal için son derece önemli olmalı ki, bölgede bu noktada büyük bir çaba sarf edilmişti.

İzmit'ten Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına aday gösterilen elbette ki sadece Süreyya Bey değildi. Bunun dışında da birçok aday vardı. Nitekim 20 Ekim 1919'da İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hacı Ali Bey, Sivas'ta Heyet-i Milliye Riyaseti'ne göndermiş olduğu telgrafta ARMHC namına İzmit Livası mebusluğuna aday olan kişileri; Müşahir muharrirlerinden Servet-i Fünun Ceridesi Müessisi Ahmed İhsan Bey, Eski Amasya Mutasarrıfı Sırrı Bey, Eski İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey, İzmit'in Dördüncü devre mebuslarından İsmail Beyzade, İzmit Tahrirat Müdürü Ali Galib ve Mülkiye Mutasarrıflarından Geyveli Salim Bey, şeklinde vermişti.³⁰

25 Ekim 1919'da ise İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hacı Ali Bey Sivas'ta Heyet-i Milliye Riyaseti'ne bir telgraf çekerek, daha önce İzmit ve çevresinden adaylığını koyan 6 mebusun dışında Erkan-ı Harbiye Umumiye Dairesi'nden Emin Ali,³¹ Karamürsel'de Makrıköy sabık Müstantiki Bosnalı Dava Vekili Ahmet Mithat Bey, Eski İzmit mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa, Petersburg Sefareti Başkâtibi Orhan Şemseddin Bey ve Kazım Nami Bey'in aday olduklarını bildirmişti.³²

25 Ekim 1919'da Mustafa Kemal, İzmit Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne yeniden telgraf çekerek İzmit ve çevresindeki seçimlerin ne durumda olduğunu ve yeni adaylar olursa bunların da kendisine bildirilmesini isteyecekti. Bu telgrafa cevap olarak, 30 Ekim 1919'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye İzmit Reisi Hacı Ali Bey, İzmit'ten mebus olan adayları şu şekilde bildirilmişti: Vükela-i davadan Gürcüzade Safi, kundura eşrafından Faik, İzmit'te mukim Medrese-i El-Fezat Darülhikmete El İslamiye azasından Hacı Abdülaziz Bey, Uzunbey Çiftliği sahibi Mustafa, Samsun Divan-ı Harp azasından Karamürseli Miralay Ahmed Kazım, Edirne merkez kaymakamı İznikli Ahmed Zihni Beyoğlu, Bidayet muhakemesi Reis-i evveli Mehmed Vehbi, İzmir Mekteb-i Sultani Müdürü Ali Haydar.³³

30 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:95, B:95-1.

31 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:129, B:129-1. Emin Ali Bey Milli Mücadele taraftarı olup seçimler öncesinde bir programda hazırlamıştı. Emin Ali Bey'in hazırladığı program şu şekildeydi:

1. Erzurum'dan Edirne'ye kadar uzanan Trabzon'dan Halep'e kadar inen ve Türkiye denilen yekpare bir Müslüman vatani vardır. Bu anavatan bir bütün halindedir. Bölünemez, tahribi kabul etmez, ayrılık tanımaz ve Müslüman birliği ihlal edilemez. Bu nedenle 30 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Osmanlı sınırları içerisinde kalan bölge Misak-ı Millidir.

2. Yukarıda hududu çizilen saha üzerinde hükümler olan bir saltanat ve bir hilafet vardır ki istiklal ile kâindir. Her ikisinin masuniyeti istiklalinin tamamıyla temin olunmak zorundadır.

3. İdare-i Hükümetin şekli esası esasiyesi irade-i milliyenin hâkimiyetindedir.

32 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:129, B:129-1.

33 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:141, B:141-1. İleri gazetesinin 3 Kasım 1335 tarihindeki haberinde de İzmit'ten aday benzer isimler verilmişti. İleri gazetesi, 3 Kasım 1335, s. 4.

1920'ler, İzmit Tren İstasyonu ve Körfez manzarasında hatıra fotoğrafı çektiren bir polis.

Görüldüğü üzere İzmit bölgesinde seçimler son derece hareketli geçiyordu. Mustafa Kemal'in bütün telkinlerine rağmen sadece ARMHC üyeleri değil, birçok kişi İzmit'ten adaylığını açıklamıştı.³⁴ Bu kadar fazla mebus adayının olması da doğal olarak seçimlerde adaylar arasında kavgaların olmasına ve seçim bölgesinde geriye düşen adayların itirazına sebebiyet veriyordu. Elbette ki, seçimlerle ilgili itirazlar sadece İzmit'ten gelmiyordu. Anadolu'nun birçok seçim bölgesinden Sadaret'e seçimlerle ilgili şikâyetler ulaşmaktaydı. Bu duruma kayıtsız kalmayan Sadaret makamı da Kasım ayı başından itibaren daha önceki hükümet döneminde gönderilen teftiş heyetleri gibi heyetlerin yeniden oluşturulması kararını alarak 3 Kasım 1919 tarihinde, iki heyet teşkil edilmesi ile ilgili bir kararname çıkarttı.³⁵ Teftiş heyetleri seçim bölgelerini gezerek yapılan seçimlerin tam bir serbestlik içinde yapıp yapılmadığını ve suçlular varsa bu kişilerin cezalandırılması görevini ifa edecekti.

Seçimlerin başlangıcından itibaren İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'e uyarılarda bulunmuş ve seçimlere herhangi bir şekilde müdahalede bulunulmamasını istemişti. Ancak Mustafa Kemal ve kurmayları bütün bu uyarılara rağmen seçimlerde milletin güvenini kazanmış ARMHC üyelerinin kazanması yönünde faaliyetlerde bulunmaktan kaçınmamıştı. Bu durumun doğal sonucu teftiş heyetleri oluşturulmuştu. 3 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa, Ali Fuat Paşa'ya bir telgraf çekerek Hurşit Paşa'nın İzmit ve çevresinde

34 İzmit mutasarrıfı tarafından Dahiliye Nazırı Şerif Paşa'ya çekilen telgrafta İzmit'ten mebus adayları şu şekildedeydi: İzmit mutasarrıf-ı esbakı İbrahim Serman, Amasya mutasarrıfı Sırrı, Servet-i Fünun sahibi Ahmed İhsan, Mülkiye müfettişlerinden Salim ve Erkan-ı Harbiye Umumiyye dairesinde muharririn-i askeriyeden Emin Ali ve Makriköy müstentik-ı sabıkı dava vekili Ahmed Midhat, Orhan Şemseddin ve dava vekillerinden Safi ve Kandıra eşrafından Faik ve eşraftan Mustafa Reşid ve Karamürselli Miralay Ahmed Kazım ve Edirne merkez kaymakamı, Ahmed Zihni Beyoğlu bidayet mahkemesi reis-i evveli Mehmed Vehbi ve İzmit Sultani Müdürü Ali Haydar ve Muhacirin müdürü Hakkı ve Evkaf Nezareti Müessesat-ı İlmiyye vakfiyye müdür muavini Ali ve ahali iktiza defterdarı namına muharrirden Emin Ali ve Kazım ve Çanakkale'de dava vekili Mehmed Sami ve ziraat mühendisi Ata ve Eskişehir mutasarrıf-ı sabıkı Mehmed Sami ve Sapançalı Hakkı ve İzmit mebus-ı sabıkı Ziya beylerle İzmit mutasarrıf-ı esbakı Salim Sırrı Paşa ve İzmitli...Abdülaziz ve Adapazarı Kadısı Seyyid Ahmed ve Artvin Kaymakamı sabıkı Hafız Fahreddin azalardan ibaret olduğu maruzdur. BOA DH. İUM. EK. 115-31.

35 BOA. DH. ŞFR. D:104-155.; Sofuoğlu, *Milli ...* 2006, s. 69.; Aslında Dahiliye Nezareti 23 Ekim 1919 tarihinde mebus seçimlerinin kanun ve nizamlar dairesinde tarafsız bir şekilde yapılması ve seçmenlerin oylarını hür bir şekilde kullanmalarının sağlanmasına dair bir telgrafları bütün vilayetlere göndermişti. BOA. DH. UM. EK. D:114, G:39. Bununla birlikte mebus seçimlerinde halkın iradesine kanunsuz olarak müdahale edenlerin tutuklanarak haklarında kanuni işlem yapılması istemişti. BOA. DH. KMS. D:49-1, G:15.

gerçekleşen seçim ile ilgili incelemelerde bulunacağı bilgisini vermişti.³⁶ Bunun üzerine 20. Kolordu Kumandanlığı, Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne bir rapor göndererek, İstanbul'dan tahkik heyetlerinin gönderileceğini ve bunların milli amaçlara aykırı tavır alması halinde gerekli hazırlık ve önlemlerin alınmasını istemişti.³⁷ Görüldüğü üzere teftiş heyetleri bile Mustafa Kemal'in gözünü korkutmamış aksine milli amaçlara aykırı hareket etmesi durumunda bu heyetlere karşı gerekli önlemlerin alınması emrini vermişti.

Bütün bu olaylar yaşanırken 10 Kasım 1919 tarihinde İzmit ve çevresindeki seçim bölgelerini teftiş edecek olan heyet İstanbul'dan hareket etti. Bu heyetin başkanlığını emekli I. Ferik Hurşit Paşa yaparken yanında Sadaret eski müsteşarı Emin ve temyiz mahkemesi azalarından Ömer Lütfi Beyler bulunmaktaydı. Aynı gün İzmit'e gelmiş olan bu heyet burada yapmış olduğu incelemelerden sonra yoluna devam etmişti.³⁸

Ancak teftiş heyetinin İzmit seçim bölgesine gelmesi de şikâyetlerin nihayet bulmasını sağlayamamıştı. Nitekim "ahaliden" imzasıyla Sadaret'e bir telgraf çekilerek şikâyetle bulunuluyordu. Telgrafta özetle; İzmit belediye heyetinin müntehib-i sani seçimini livayı teşkil eden diğer kazaların tamamının aynı anda seçimleri gerçekleştirememesinden doğan haksızlıklar dolayısıyla ertelediği şikâyeti dile getirilmiş ve seçimlerin zamanında yapılması için İzmit Mutasarrıflığı'na gerekli talimatın verilmesi istenmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa, İzmit Mutasarrıflığı'na 12 Kasım 1919 tarihinde bir telgraf çekerek, ahaliden gelen bu şikâyetin tahkik edilerek neticenin kendisine bildirilmesini istemişti.³⁹

Her ne kadar Sadaret durumun tetkik edilerek neticenin kendisine bildirilmesini istese de bu şikâyet yersizdi. Çünkü ilçelerde müntehib-i sani seçimlerinin farklı zamanlarda yapılması birtakım itirazları da beraberinde getirmekteydi: Seçimi önce yapan ilçelerdeki sonuçlar diğer ilçeler tarafından öğrenildiği için sonrasında bu ilçelerdeki oylar gelen neticelere göre kullanılmakta, bu durum da haksızlığa yol açmaktaydı. Dolayısıyla müntehib-i sani seçimlerinin bütün ilçelerde eş zamanlı olarak yapılması son derece önemliydi. Zaten İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey de 16 Kasım 1919 tarihinde Şerif Paşa'nın telgrafına, Adapazarı, Karamürsel ve Kandıra gibi kazalarda müntehib-i sani seçimleri tamamlanmadığı için şikâyetin yersiz olduğu cevabını vermişti.⁴⁰

Bununla birlikte İzmit mutasarrıfı Dâhiliye Nezaretine zaman zaman seçimlerle ilgili ayrıntılı bilgi de vermekteydi. Nitekim İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta; İzmit merkezinde ve mülhakatındaki livalarda müntehib-i sani seçimlerinin süratle devam ettiği ve Yalova'daki seçimlerin sonuçlandığı bilgisi verilirken, Yalova'dan Amasya eski mutasarrıfı Sırrı Bey, Beyoğlu Bidayet Mahkemesi eski reisi Mehmed Vehbi, Karamürsel'de ise Hakkı Bey'le Bosnalı Ahmed Mithat Beylerin mebus seçildiği ifade edilmişti.

Buna karşılık Adapazarı seçimlerine fesat karıştırılmış olmasından dolayı seçimlerin iptal edildiği ve durumun kendilerine bildirilmiş olmasına rağmen herhangi bir neticenin kendisine ulaşmadığı ve Adapazarı'nda henüz seçimlere başlanmadığı bilgisi de aktarılmıştı.⁴¹ Adapazarı Kaymakamı Carım Fuat Bey ise İzmit mutasarrıfının vermiş olduğu bilgilerin aksine, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Adapazarı'nda seçimlere herhangi bir şekilde hile ve fesadın karışmadığı bilgisini vermişti. Bunun üzerine 16 Kasım günü

36 TİTE Arşivi, K:312, G:35 B:35-1; BOA. DH. ŞFR. D:104-155.

37 TİTE Arşivi, K:298, G:41 B:41-1.

38 Sofuoğlu, *Milli ...* 2006, s. 69.

39 BOA. DH. İUM. EK. 115-31.

40 BOA. DH. İUM. EK. 115-31; Seçimler bir günde bitirilemezse ertesi gün devam edecekti. Tüm ülke için geçerli bir seçim günü belirlenmemişti. Dolayısıyla 1919 seçimleri birkaç ay sürmüştü. Çavdar, *İleri ...*, 1981, s. 18.

41 BOA. DH. İUM. EK. 114-77.

Dâhiliye Nezareti, Fuat Carım'ın telgrafına karşılık olarak, İzmit Mutasarrıflığı'na yeniden bir telgraf çekerek, bölgedeki seçimlerin kanunlara uygun olarak tam bir serbestlik içerisinde yapılması ve sonucunun kendilerine bildirilmesi talimatını verecekti.⁴²

Görüldüğü üzere İzmit bölgesindeki seçimlerle ilgili birçok farklı haber dolaşmaktaydı. Bunun en önemli sebebi muhtemeldir ki İzmit bölgesinde birçok adayın varlığı ve bunun yanında milli mücadele taraftarlarının seçilmesi yönünde yapılan propaganda faaliyetlerinin diğer adaylar tarafından kabul edilmek istenmemesiydi.

25 Kasım 1919'da ise İzmit Yukarıpazar'dan imzasıyla bir başka şikâyet daha Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştı. Şikâyette İzmit'in Yukarıpazar adlı mahallinde nüfusun 400'e yakın olduğu, ancak yalnızca 35 kişinin oy kullandığı ve bir bakkalın müntehib-i sani seçildiği, mahalledeki münevver seçmenlerin büyük bir kısmının oy kullanmadığı, hatta seçimlerden haberlerinin bile olmadığı bu nedenle İzmit seçimlerinin tahkike muhtaç olduğu dile getirilmişti. Bunun üzerine Şerif Paşa 29 Kasım'da İzmit Mutasarrıflığı'ndan konunun biran önce tetkik edilerek neticenin haber verilmesini istemişti. İzmit Mutasarrıflığı Dâhiliye Nezareti'nden gelen şikâyet üzerine konuyu incelemiş ve 7 Aralık 1919 tarihinde özetle; İzmit'in Yukarıpazar müntehib-i sani seçimlerinin kanunlar dairesinde icra edildiğini, bölgede ikamet eden vatandaşların büyük bir çoğunluğunun tezkere-i Osmaniye-yi ibraz etmedikleri için seçimlerde oy kullanamadıklarını, öte yandan mahalledeki vatandaşların büyük bir kısmının ziraatla meşgul olması dolayısıyla seçimlerde bu kişilerin de oy kullandığını, dolayısıyla bir bakkalın müntehib-i sani olarak seçilmesinin bu sebeple olabileceği⁴³ şeklinde cevap vermişti.

İzmit bölgesindeki seçimlerle ilgili bu şikâyetler sürerken Mustafa Kemal de bir taraftan ARMHC heyeti adına adaylığını koyan mebus adaylarının durumunu merak ediyor ve Birinci Fırka Kumandanlığı'ndan İzmit mebusluğuna adaylığını koyan Süreyya Bey'in muvaffak olup olamayacağını ve cemiyet namına adaylığını koyanlardan kimlerin kazanabileceğinin süratli bir şekilde bildirilmesini istiyordu.⁴⁴ Ali Fuat Paşa da Birinci Fırka Kumandanı Asım Bey'e yeniden bir telgraf çekmiş ve Eski İzmit Mutasarrıfı ve Sivas Milli Kongre Heyeti Umumiyesi azasından Süreyya Beyin seçilmesi için teşkilatın azami muavenette bulunmasını daha önceden istediğini, bu hususta yapılan çalışmaların durumunun bildirilmesini istemişti.⁴⁵ Mustafa Kemal ve Ali Fuat Bey'in suallerine Birinci Fırka Kumandanı Asım Bey'in nasıl bir cevap vermiş olduğu ile ilgili bilgileri, arşiv kayıtları ne yazık ki bize sunmamaktadır. Ancak, 14 Kasım günü Geyve telgrafhanesinden Heyet-i Milliye Reisi Hamdi imzasıyla Sivas'ta Heyet-i Milliye Riyaseti'ne gönderilen telgrafta, İzmit'teki mebus seçimlerinin sonuçlandığı ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye adına adaylıklarını koyan eski İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey'in, Amasya Mutasarrıfı Sırrı Beyin, kasaba ve ilmiye müdür sermuavini Ali Bey'in seçimi kazandıkları bildiriliyordu.⁴⁶ Bu durum elbette ki Mustafa Kemal için sevindirici bir haberdir. Çünkü ARMHC adına adaylığını koyan bütün adaylar İzmit'ten mebus seçilmişti. Özellikle seçilmesini çok arzu ettiği ve yoğun mesai harcadığı eski İzmit mutasarrıfı Süreyya Bey'in kazanmış olması onun için ayrı bir sevinç kaynağıydı. Fakat Ali Fuat Paşa'nın 18 Kasım tarihinde 23. Fırka Kumandanı Ömer Lütfi Bey'e çekmiş olduğu şifreli telgrafta Süreyya Bey'in Kütahya'dan mebus seçilip seçilemeyeceğini sormuş olması ve Ömer Lütfi Bey'in de, 21 Kasım 1919'da Ali Fuat Bey'e, Süreyya Bey'in Kütahya'da tanınmadığından dolayı mebus olmasının pek de mümkün olmadığını bildiren cevabı⁴⁷ Süreyya Bey'in İzmit'ten mebus seçilemediğini gösterecekti. Zaten 7 Aralık 1919'da İzmit Mutasarrıfı Suad Bey Dâhiliye

42 BOA. DH. İUM. EK. 115-16.

43 BOA. DH. İUM. EK. 115-90.

44 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:179, B:179-1.

45 TİTE Arşivi, K:312, G:41, B:41-1.

46 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:195, B:195-1.

47 TİTE Arşivi, K:313, G:13, B:13-1.

Nezaret'i'ne göndermiş olduğu telgrafta İzmit ve çevresindeki Rum ve Ermenilerden bir kısmının seçimlere iştirak ettiklerini⁴⁸ bildirdikten sonra, Amasya mutasarrıfı Sırrı, Sapançalı Hakkı Bey ve ilmiye ve vakfiye müdür muavini Ali Bey'in seçimler sonucu mebusluğu kazandığı bilgisini vererek kesin sonucu bildirecekti.⁴⁹

Mustafa Kemal'in bütün çabalarına rağmen Süreyya Bey İzmit'ten mebus seçilememiştir. Ancak Mustafa Kemal, Süreyya Bey'i Meclis'te yanında görmek istiyor ve pes etmiyordu. 1908 seçim kanunnamesine göre mebus adayları en fazla 3 yerden aday olabilmekteydi. Dolayısıyla Süreyya Bey hem İzmit, hem de Kütahya'dan aday olmuş, ancak her 2 seçim bölgesinden de seçilememiştir.

Seçimler tamamlanmış, ancak bazı mebuslar daha öncede ifade ettiğimiz gibi birkaç bölgeden aday olmuş ve iki hatta üç bölgeden mebus seçilmişti.⁵⁰ Fakat seçimlerde bir bölgenin mebusu olunabiliyordu. Bu nedenle farklı bölgelerden aday olup 2 veya 3 bölgeden de seçimi kazanan mebuslar bir seçim bölgesini tercih etmek durumundaydı. Böyle olunca da bazı vilayet ve livalarda yeniden bir mebus seçilmesi gereği doğdu. Bu durum Mustafa Kemal'in Süreyya Bey ile ilgili planlarını uygulaması açısından bir fırsat doğurmuştu: 1919 seçimlerinde Hamdullah Suphi Bey hem Antalya hem de Saruhan'dan mebus aday olmuş ve her iki yerden de seçimi kazanmıştı. Suphi Bey'in Antalya mebusluğunu kabul etmesi üzerine, Saruhan livasında yeniden seçimler yapıldı ve yapılan yeni seçimi Süreyya Bey kazandı. Böylelikle seçilmesi için yoğun çaba sarf ettiği yakın silah arkadaşı Süreyya Bey de mebus seçilerek Meclis'e girmiş oluyordu.⁵¹

İzmit'te ise kesin sonuçlar belli olmuştu. Nitekim 23 Aralık 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda İzmit'te seçimlerin tamamlandığı ve mebusların mazbatalarının hazırlanarak sadarete gönderildiği ifade ediliyordu.⁵² Mebusan seçimleri sonrası mebuslar ile Ankara'da toplanmayı düşünen Mustafa Kemal Paşa 18 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya hareket edecek, 29 Aralık günü de Ankara'ya ulaşacaktı.⁵³ Mustafa Kemal Paşa "siyasi hadiselerle daha yakın" olmak amacıyla İstanbul ile demiryolu bağlantısı olan Ankara'yı merkez seçecekti. Ankara artık "milli hareketin merkezi" olmuştu. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, vilayet ve sancaklardan seçilen mebusları İstanbul'a gitmeden önce görüşmek üzere Ankara'ya davet ediyordu. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya gelen mebuslarla teker teker görüşüyor ve buradan İstanbul'a gidecek olan mebuslara Meclis'te fikir birliğine sahip güçlü bir grup kurmaları gerektiğini, Misak-ı Milli'nin ilan edilmesini ve kendisinin de Meclis başkanı seçilmesi için çalışılmasını istiyordu.⁵⁴ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İzmit bölgesinden 3 mebus seçilmişti. Bu mebuslar ve hal tercümeleri şu şekildeydi:

Hüseyin Sırrı Bellioğlu: 1876 yılında Lefkoşa'da doğmuştur. Babası eşraftan Nuri Bey, annesi ise ev hanımı olan Ayşe Hanım'dır. Sırrı Bey eğitim hayatı için İstanbul'a gitmiş ve Mülkiye Mektebi'ne girmiştir.

48 Aslında Rum ahali seçimlere Patrikhaneden almış oldukları talimat üzerine katılmama kararı almışlardı. Ancak İzmit bölgesinde bazı Rumların seçimlere katıldığını da görmekteyiz. BOA. DH. KMS. D:56-1, G:49.

49 BOA. DH. İUM. 115-88.

50 1877'den 1961 yılına kadar olan süreçte yapılan milletvekili seçimlerinde, mebus adayları birkaç bölgeden mebus adaylığını koyabilmekteydi. Bu sistem 1961 tarihinde çıkarılmış 306. sayılı seçim kanunu ile son bulmuş ve 1983 yılında çıkarılan 2839 sayılı seçim kanunu ile mebus adaylarının birden çok vilayetten aday olabilme hakkı yasaklanmıştır. Erol Tuncer, *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Ankara, 2003, s. 145.

51 Vicdan Öztürk, "İbrahim Süreyya Bey (Yiğit)'in Hayatı ve Parlamenter Faaliyetleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/5 Spring, p. 631-643, Ankara 2013, s. 637.

52 BOA. DH. İUM. EK. 116-41.

53 BOA. DH. KMS, 53-4/21.

54 Tansel, Atatürk... 1965, s. 48.

Ancak 1897 yılında padişah aleyhtarı olduğu gerekçesiyle 11 ay tutuklu kalmış ve Mülkiye Mektebi'ni yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Fransızca ve Rumca bilen Sırrı Bey, Nafia Kâtipliği, Kastamonu Belediyesi sandık emini, Belediye Başkâtipliği, Zonguldak, Mudurnu, Düzce ve Adapazarı Kaymakamlığı, Kербela ve Amasya Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur.⁵⁵ Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Amasya'ya gelen İngiliz komutanının isteklerini yerine getirmedeğinden dolayı 16 Mart 1919 tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından işten el çekirilmiş ve bir süre tutuklu kalmıştır. İzmit'e gelerek, Kuva-yi Milliye safında yer alan⁵⁶ Sırrı Bey son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda IV. Dönem İzmit mebusu seçilmiştir.⁵⁷ 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla birlikte Ankara'ya gelerek 23 Nisan 1920 TBMM 1. Dönem açılışına katılmış ve İzmit milletvekili olarak Meclis'te yer almıştır.⁵⁸ 1931 seçimlerinde tekrar İzmit (Kocaeli) milletvekili olmuştur.⁵⁹ Hükümet aleyhine tahrik ve hükümetin manevi kişiliğine hakaret suçundan 1941 yılında tutuklanmış ve dokuz yıl hapse mahkûm edilmiştir. 31 Temmuz 1949 tarihinde cezasını tamamlayarak salıverilmiştir.⁶⁰

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin 12 Ocak 1920 tarihindeki açılışında hazır bulunan mebuslar arasında Hüseyin Sırrı Bey de bulunmaktaydı.⁶¹ Sırrı Bey, *Zat-ı Hazreti Padişahiye ve vatanıma sadakat ve Kanun-ı Esasi ahkâmına ve uhdeme tevdi olunan vazifeye riayetle hilafından mücanebat eyleyeceğime vallahi diyerek ant içti.*⁶² Böylece, yaklaşık üç ay sürecek olan ve Osmanlı tarihinin son meşrutî hareketini temsil edecek olan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda çalışmalarına başladı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi çok kısa süreli olmasına rağmen, İzmit mebuslarından Sırrı Bey Meclis'in hemen hemen bütün oturumlarına katılma noktasında duyarlı davranmıştır.⁶³ 5. şubenin bir encümeni olduğu için Meclis'teki birçok mebusun intihabının onayını aynı zamanda kabul ederek Meclis onayına sunmuştur.⁶⁴ İzmit mebusları arasında belki de en aktif rol oynayan Sırrı Bey olmuştur. Misak-ı Milli'nin ilanının gerçekleştiği gün Meclis'te yer almıştır.⁶⁵

Hüseyin Sırrı Bey

55 TBMM Albümü, 1920-1950 Cilt I, Ankara 2010, s. 37.

56 Enver Konukçu, "Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)", ATAM Dergisi, Cilt XIII, Temmuz, Sayı 38, 1997, s. 524.

57 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Ocak 1920, s. 24

58 TBMM, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, 23 Nisan 1920, s. 3.

59 TBMM, Devre:4, Cilt:1, Birinci inikat, 4 Mayıs 1931 s. 11.

60 Enver Konukçu, *Adapazar ...* 1997, s. 524

61 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 12 Ocak 1920, s. 2.

62 Erol Kaya, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 238.

63 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 23 Şubat 1920, s. 181.

64 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Şubat 1920, s. 203.

65 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 17 Şubat 1920, s. 143-146.

Ali Bey: 1875 yılında Batum'da doğan Ali Bey, Hasan Bey ve Sultane Hanım'ın oğludur. İstanbul Darüşşafaka mezunu olan Ali Bey iyi derecede Fransızca bilmektedir. Asıl mesleği öğretmenlik olan Ali Bey sırasıyla Rüşumat Emaneti kâtipliği, Adapazarı azınlık okulunda öğretmenlik, İzmit ilköğretim okulu öğretmenliği, vakıf ilim kurumları müdürlüğü, Evkaf Nezareti ilim kurumları müdür muavinliği görevlerinde bulunmuştur. 21 Şubat 1959 yılında vefat etmiştir.⁶⁶

Milli Mücadele döneminin en ateşli yıllarında ARMHC'den İzmit Mebusluğuna aday olmuş ve İzmit'in 3 mebusundan biri olarak Meclis'e girmeyi başarmıştır.⁶⁷ Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin 12 Ocak 1920 tarihindeki açılışında hazır bulunan mebuslar arasında Ali Bey de yer almıştır.⁶⁸ Mebusluğu diğer İzmit mebusları gibi Meclis'in 26 Ocak 1920 tarihli oturumunda oy birliği ile kabul edilmiştir.⁶⁹ Mecliste dördüncü şube azalığına seçilmiş olan Ali Bey bölgelerinden mebus olarak seçilen mebuslarının mebusluklarının onaylanmasına karar verenlerden biri olmuştur.⁷⁰

Sapancalı Hakkı Bey: İttihat ve Terakki üyesi olan Hakkı Bey, Osmanlı tarihinde son derece önemli olan Bab-ı Ali baskını düzenleyenler arasında yer almıştır. Milli Mücadele döneminde ise son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne İzmit'ten mebus olarak seçilmiştir. Meclis'in 12 Ocak günü açılışında hazır bulunanlar arasında yer almış ve şubeler için yapılan aza seçiminde ikinci şube azası seçilmiştir.⁷¹ Meclis'in 26 Ocak günü oturumunda mebusluğu onaylanan Hakkı Bey,⁷² mebuslar arasında birleştirici ve ılımlı bir siyaset takip etmiştir. Meclis başkanının 31 Ocak 1920 günü seçimi sırasında 116 mebus oylamaya katılmış, Reşat Hikmet Bey 58, Celâlettin Arif Bey 47, Mustafa Arif Bey 7, Hüseyin Kâzım Bey 2, Cami Bey 2, Celâl Hikmet Bey 1 ve 1 de kararsız oy kullanılmıştı. Meclis reisi seçilmesi için katılan mebusların yarısının bir fazlası alınmadığı için üçüncü defa seçim yapılması gerekiyordu. Bu esnada söz alan İzmit mebusu Hakkı Bey: *"reyler dağılıyor. Hâlbuki reisimizin ekseriyet-i azime ile intihab edilmesi münasiptir. Bunun için bu intihabı tehir ederek, arkadaşlar arasında anlaşalım efendim."* demiş; ancak talebi karşılık görmemişti.⁷³

Sonuç

Anadolu'nun içlerine açılan bir kapı konumunda olması sebebiyle Milli Mücadele hareketi içerisinde son derece stratejik bir öneme sahip olan İzmit Sancağı, Mustafa Kemal ve kurmaylarının başlattığı vatan müdafaasına karşı kayıtsız kalmamış ve bu hareketin ilk aşamasından itibaren Mustafa Kemal ile ortak hareket etme kararı almıştır. Damat Ferit Paşa'nın istifasının ardından, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin iktidara gelmesi ve sonrasında seçim kararının alınmasıyla birlikte İzmit'te de hareketli bir seçim yaşanmıştır. Osmanlı'nın son Meclisi'ni oluşturacak olan bu seçimde, Mustafa Kemal bütün Anadolu şehirlerinde olduğu gibi İzmit'te de ARMHC üyelerin seçimleri kazanması yönünde telkinlerde bulunmuş ve bu telkinler büyük oranda işe yaramıştı. Nitekim 1919 seçimlerinde İzmit seçim bölgesinden seçilen üç aday da, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri olmuştur. Mustafa Kemal'in İzmit'ten aday gösterdiği Süreyya Bey seçimleri kazanamamış olsa da Mustafa Kemal daha sonra Süreyya Bey'i Saruhan'dan mebus seçtirmeyi başarmıştır.

66 TBMM Albümü, 1920-1950 Cilt I, 2010, Ankara, s. 210.
67 ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:195, B:195-1.
68 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 12 Ocak 1920, s. 2.
69 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Ocak 1920, s. 24.
70 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 22 Ocak 1920, s. 12.
71 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 12 Ocak 1920, s. 2-3.
72 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Ocak 1920, s. 24.
73 MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 31 Ocak 1920, s. 50.

KAYNAKÇA

- Akin, Rıdvan, *TBMM Devlet (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Akkılıç, Yılmaz, *Kurtuluş Savaşında Bursa*, Bursa, 1997.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:15, G:34, B:34-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:113, B:113-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:129, B:129-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:141, B:141-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:179, B:179-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:195, B:195-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:265, B:265-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:52, B:52-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:52, B:52-2.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:93, B:93-1.
- ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:19, G:95, B:95-1.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da*, (1919-1921), Ankara, 1959.
- Bilgin, Taner, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012.
- BOA. DH. İUM. EK. 115-31.
- BOA. DH. İUM. 115-88.
- BOA. DH. İUM. EK. 115-90.
- BOA. DH. İUM. EK. 114-77.
- BOA. DH. İUM. EK. 115-16.
- BOA. DH. İUM. EK. 116-41.
- BOA. DH. KMS, 53-4/21.
- BOA. DH. KMS. D:49-1, G:15.
- BOA. DH. KMS. D:56-1, G:49.
- BOA. DH. ŞFR. D:104-155.
- BOA. DH.İUM.EK. D:114, G:39.
- Çavdar, Tevfik, "İleri Gazetesinde 1919 Seçimleri", *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, C.14, Sayı:2, Ankara, 1981.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclisin Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dumont, Paul, *Mustafa Kemal*, Çev: Zeki Çelikkol, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- İkdam Gazetesi, 18 Ekim 1919.
- İkdam Gazetesi, 19 Ekim 1919.
- İleri Gazetesi, 3 Kasım 1335.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 2, Ankara, 1998.
- Karlı, Ercan, *Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet*, Geçit Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kaya, Erol, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun, 1997.
- Konukçu, Enver, "Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)", *ATAM Dergisi*, Cilt XIII, Temmuz, Sayı 38, 1997.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 12 Ocak 1920, s.2.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 12 Ocak 1920, s.2-3.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 17 Şubat 1920, s.143-146.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 22 Ocak 1920, s.12.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 23 Şubat 1920, s.181.

- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Ocak 1920, s.24.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 26 Şubat 1920, s.203.
- MMZC. Devre:4, Cilt:1, İçtima:1, 31 Ocak 1920, s.50.
- Öztürk, Vicdan, "İbrahim Süreyya Bey (Yiğit)'in Hayatı ve Parlamenter Faaliyetleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/5 Spring, p. 631-643, Ankara, 2013.
- Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Sofuoğlu, Adnan, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2006.
- Şahingöz, Mehmet, *Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri*, Ankara, 2001.
- Tansel, Selahattin, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922)*, Türkiye Vakıflar Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1965.
- TBMM Albümü, 1920-1950 Cilt I, 2010, Ankara, s.210.
- TBMM Albümü, 1920-1950 Cilt I, 2010, Ankara, s.37.
- TBMM, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, 23 Nisan 1920, s.3.
- TBMM, Devre:4, Cilt:1, Birinci inikat, 4 Mayıs 1931 s.11.
- TİTE Arşivi, K:21, G:40 B:40-1.
- TİTE Arşivi, K:24, G:34 B:34-1,3.
- TİTE Arşivi, K:298, G:41 B:41-1.
- TİTE Arşivi, K:306, G:32 B:32-1.
- TİTE Arşivi, K:308, G:71 B:71-1.
- TİTE Arşivi, K:309, G:2 B:2-1,2.
- TİTE Arşivi, K:309, G:67 B:67-1.
- TİTE Arşivi, K:31, G:95, B:95-1.
- TİTE Arşivi, K:310, G:5 B:5-1.
- TİTE Arşivi, K:13, G:17, B:17-1,2.
- TİTE Arşivi, K:18, G:87, B:87-1.
- TİTE Arşivi, K:308, G:48 B:48-1.
- TİTE Arşivi, K:309 G:37, B:37-1.
- TİTE Arşivi, K:309, G:71 B:71-1.
- TİTE Arşivi, K:312, G:35 B:35-1.
- TİTE Arşivi, K:312, G:41 B:41-1.
- TİTE Arşivi, K:313, G:13, B:13-1.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, (Mütareke Dönemi) C.II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tuncer, Erol, *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Ankara, 2003.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1952.
- Vakıf Gazetesi, 3 Ekim 1919.
- Yücel, M. Serhan, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

MECLİS-İ MEBUSAN'DAN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE: HÜSEYİN SIRRI BEY VE MECLİS FAALİYETLERİ

Mehmet KAYA*

Giriş

Türkiye'de Meclis-i Mebusan ve Büyük Millet Meclisi'nin geçirdiği evrenin yeterince ele alınmadığı bir gerçektir. Bu meclisler üzerine yapılan çalışmalar dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutacak niteliktedir. Hüseyin Sırrı Bey de uzun yaşamı boyunca son Meclis-i Mebusan'da ve iki dönem (birinci ve dördüncü dönem) Büyük Millet Meclisi'nde İzmit milletvekilliği yapmıştır. Hüseyin Sırrı Bey liberal görüşleri benimsemiş, ülkenin gelişmesi adına konuşmalarıyla Meclis kürsüsünden çabalarını esirgememiştir.

Devletin çeşitli kademelerinde yer alan Sırrı Bey kısa süren Meclis-i Mebusan çalışmasından sonra Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey'le İstanbul'dan Ankara'ya geçmiştir. Birinci Meclis'te İzmit mebusluğunu sürdürmüştür. Savunduğu görüşler ve bunu ele alışı bakımından tutarlı konuşmaları önemli bir özelliği olarak gösterilebilir.

Hayatı

1876 (H. 1292) Kıbrıs -Lefkoşa doğumludur. Eşraftan Mehmet Nuri Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ne girdi. 1897'de Padişah aleyhinde politika ile uğraştığı gerekçesiyle tutuklanarak on bir ay Taşkışla'da tutuklu kaldı. 22 Temmuz 1898'de Nafia Kâtipliği görevi ile Kastamonu'ya gönderildi. 3 Mayıs 1902'de süresiz kalebentliğe mahkûm edildiyse de, ancak bu ceza iki yıl hapis olarak değiştirildi. Cezasını çektikten sonra 13 Mart 1905'te Kastamonu Belediyesi'nde Sandık Emini olarak çalışmaya başladı. 18 Temmuz 1906'da Belediye Başkâtibi oldu. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra 20 Aralık 1908'de Zonguldak Kaymakamlığı'na atandı. 1908-1911 yılları arasında Mudurnu, Düzce ve Adapazarı Kaymakamı olarak görevlendirildi. 19 Haziran 1912'de Amare Mutasarrıfı oldu. 25 Eylül 1913'te Kerbelâ Mutasarrıflığı'na nakledildi. 30 Aralık 1916'da Amasya Mutasarrıflığı'na getirildi. Mütarekeden sonra Amasya'ya gelen İngiliz kumandanının isteklerini yerine getirmedikten sonra 16 Mart 1919'da İstanbul Hükümeti tarafından işten el çektirildi. İstanbul Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimde İzmit Milletvekili oldu.¹ Hüseyin Sırrı Bey Kuva-yı Milliye'nin İzmit'te teşkilatlanmasıyla uğraştı. Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Niğde. dr.kaya40@hotmail.com

1 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, 1. Dönem, C.III, s.539-540.

telgrafta Yahya Kaptan'ın iyi bir mücadeleci olup yerinin doldurulamayacağını, teslim olduktan sonra öldürüldüğünü, İstanbul Hükümeti'nin Kuva-yı Milliye karşıtı faaliyetlerini sürdürdüğünü belirtmiştir.²

İstanbul'un işgaliyle birlikte Hüseyin Sırrı Bey ve Yunus Nadi (Abaloğlu) Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldılar. 21 Mart 1920'de Tepeviran köyüne ulaşır bir gece burada konakladılar.³ Kafile sabah köyden ayrılarak yoluna devam etti. Köseler'de durmayıp geceyi Kuşçalı'da geçirdiler. Diğer mebuslardan Hüseyin Avni ve Necati Beylerin de köyde olduklarını öğrendiler.⁴ 23 Mart günü Mustafa Kemal Paşa telgrafla görüştüğü Yunus Nadi Bey'e İzmit'te İngiliz birlikleri olduğu için şehre yakın geçmemelerini bildirdi. Kafile Kandıra, Adapazarı, Geyve yolunu izledi. Geyve'ye ulaştıktan sonra trenle Ankara'ya hareket ettiler. Nisan ayı başlarında Ankara'ya ulaştılar. Ankara Garı'nda Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa'nın da bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından karşılandılar.⁵

23 Nisan 1920'de TBMM'ye katıldı. 25 Nisan'daki toplantıda Layiha Encümeni'ne seçildi.⁶ Bu encümenden başka İçişleri, Dışişleri, Millî Savunma ve PTT komisyonlarında çalıştı. İlk yıl İçişleri Komisyonu'nun sözcülüğünü, birinci ve ikinci toplantı yıllarında Dışişleri Komisyonu'nun başkanlığını yaptı.

Bolşevik hareketinin 1920'nin yaz aylarında önemli destek bulmasıyla Yeşilordu Cemiyeti'nin kurulduğu görülmektedir. Cemiyetin yönetim kurulunda Sağlık Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey, Maliye Vekili Hakkı Behiç (Bayıç) Bey, İzmit mebusları Hüseyin Sırrı (Bellioğlu) ve Hamdi Namık (Gör) Beyler ile diğer bazı mebuslar bulunuyordu.⁷

10 Eylül 1920'de Meclis Başkanlığı tarafından özel görevle Tokat'a gönderildi. 27 Kasım 1920'de görevi tamamlayarak Meclis'e döndü. 5 Şubat 1921'de Londra Konferansı'na gönderilen Bekir Sami Bey (Amasya) başkanlığındaki kurulda yer aldı. 19 Ocak 1922'de İktisat Vekilliği'ne seçildi. Vekâleti ile ilgili olarak on bir konu üzerinde gensoru açılması hakkında İsmail Şükrü (Karahisar-ı Sahip) Bey'in verdiği önerenin Genel Kurul'da görüşülmesi sonucu yapılan oylamada 27 Nisan 1922'de Meclis'in güvensizlik oyu ile vekâletten istifa etti. Muhalefetteki İkinci Grup'ta yer aldı. Dönem içinde yirmi altı gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde yüz yirmi sekiz konuşma yaptı. Yirmi dört soru önergesi ve dört kanun önerisi verdi. Milletvekilliği bu dönemde sona erince İstanbul'da yazıhane açarak ticaretle meşgul olmaya başladı. 1931'de Dördüncü Dönem'de tekrar İzmit'ten milletvekili seçildi. 1940'ta bazı makam sahiplerine gönderdiği mektuplar hükümet aleyhine tahrik ve hükümetin manevî kişiliğine hakaret olarak görülüp tutuklandı. İstanbul İkinci Ağır Ceza Mahkemesi'nde yapılan duruşması sonunda 21 Şubat 1941'de dokuz yıl dört ay hapis cezasına mahkûm oldu. 31 Temmuz 1949'da cezasını tamamlayarak salıverildi. 28 Eylül 1958'de İstanbul'da vefat etti.⁸

Son Meclis-i Mebusan'daki Konuşmaları

Sırrı Bey son Meclis-i Mebusan'da İzmit mebusu seçilmiştir. Meclis'teki ilk konuşması 19 Şubat 1920 tarihine aittir. Bir arızanın beşinci fıkrası üzerine Adnan Bey'in (İstanbul) harbin bittiğine dair görüşüne karşı harbin bitmediğini dile getirmektedir. Wilson Prensipleri'nin henüz uygulanmadığını belirtmiş, görüşünü kuvvetlendirmek için de Osmanlı Devleti'nin

2 Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi III 1920 Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 38.

3 Yunus Nadi Abaloğlu, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955, s. 32.

4 Abaloğlu, age, s.36, 41.

5 Abaloğlu, age, s.56, 85.

6 Goloğlu, age, s.180.

7 Yeşilordu cemiyeti için bkz Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist Faaliyetler*, Ankara, 1967, s. 135, 144, 151; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı*, İstanbul, 1968, s. 132. F. Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul, 1966, s. 10.

8 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, IV. Dönem, C. II, s. 367.

çeşitli hükümdarlarından örnekler vermiştir.⁹

13 Mart tarihli birleşiminde Ereğli kömür havzasında çalışan işçilerin askerlik hizmetlerine dair görüşme sırasında söz almıştır. Üretimi arttırmak için sadece işçi göndermenin yetersizliği üzerinde durmuştur. Üretimin arttırılmasında bilimsel metotlara ağırlık verilmesini istemiştir. Kendisinin de bölgede çalıştığını, on işçinin yapacağı işi iki işçinin bilimsel metotlar kullanılarak yapılabileceğini, kanunda sadece fazla işçi gönderilmesinin yer aldığını; ancak, bu kadar işçinin iâşe ve barınmasının sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmadığını ifade etmiştir. İşçilerin korunması için de bazı görüşler ileri sürmüştür. İaşenin sağlanmasının yeterli olmadığı, işçilerin kanunlara göre sağlık kurallarının uygulanmasını, askerî görevlilerin hiç kimse hakkında müsamahakâr davranmaması gerektiğini, işçilerin ocağın kuvvetine göre paylaştırılmasını, istirahat günlerinin belirlenmesini, kömürlerin ülke ihtiyacı sağlanmadıkça ihraç edilmemesini belirten düşüncelerini Meclis kürsüsünde ifade etmiştir.¹⁰

Ertuğrul Mebusu Ahmet Bey'in mebusluğu üzerine yapılan görüşmede Hüseyin Sırrı Bey dâhili nizamnamede kanunun görüşülüp kesin kararın Genel Kurul'a bildirilmesinden sonra bundan geri dönülebileceğine dair bir husus varsa bunun uygun olacağını, yoksa görüşme yapılamayacağını bildirmiştir.¹¹

Beyrut eşraf ve ulemasının İstanbul'un hilafet merkezi olmasının devam etmesi konusunda verdikleri takrir üzerine söz almıştır. Takririn sadece hilafet merkezi ile sınırlı olmayıp bazı ülkelerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmamasına da işaret ettiğini vurgulamıştır. Eşraf ve ulemanın Osmanlı Devleti'nin devam etmesine dair görüşünün takrirda yer almış olmasına rağmen, gazete ve dergilerde bu konuda hiçbir habere rastlanmadığını dile getirmiş, hükümetin bu konuda müteessir olup olmadığını sormuştur.¹²

Tehcir ve taktik konusunda hususi bir Divan-ı Harp kurulmasının Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğu hakkında Adliye ve Harbiye Nazırlarına soru yönetilmesine dair söz almıştır. Hüseyin Sırrı Bey konuşmasında Kanun-ı Esasî'nin seksen dokuzuncu maddesinde belirli mahkemelerden başka hüküm için mahkeme ve komisyon teşkil edilemeyeceğinin belirtilmesine rağmen Divan-ı Harb'in kurulmasının uygun olmayacağını belirtmiş, bu konuda hükümete cevaplaması için soru önergesi vermiştir. Ayrıca Divan-ı Harb'in fevkalade bir yapısı olduğu için vereceği kararların da isabetli olmayacağını ifade etmiştir.¹³

Birinci Meclis'te Konuşmaları

Hüseyin Sırrı Bey Birinci Meclis'te verdiği takrir, kanun teklifleri ve soru önergeleri ile de etkinliğini göstermiştir. Meclis'teki ilk konuşması 26 Nisan 1920 tarihinde Tokat mebusu Nazım Bey'in Meclis'te her idare kısmı için encümen teşkil edilmesine, idarenin bu encümenlerce yapılmasına dair takriri üzerine konuşma yapmıştır. Sırrı Bey, Celalettin Arif Bey'in teklifinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Geçici hükümetin bir an önce kurulması gerektiğini, bu konuda aleyhte görüşlere de saygılı olduğunu, hâkimiyetin dünyaya bir hükümet vasıtasıyla duyurulmasının daha uygun olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Divan-ı Riyasetçe Halife'ye Meclis'in toplanmasından dolayı telgraf çekilmesi gündeme gelmiştir. Hüseyin Sırrı Bey duygulu bir konuşma yapmış, en içten dileklerle bunun yapılmasını, bütün dünyaya bildirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁵

9 Son Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.001, 12. Birleşim, 19 Şubat 1336 (1920), s. 158, 161.

10 Son Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.001, 33. Birleşim, 13 Mart 1336 (1920), s. 468-469.

11 Son Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.001, 3. Birleşim, 26 Kanunsani 1336 (1920), s. 27.

12 Son Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.001, 17. Birleşim, 1 Mart 1336 (1920), s. 299.

13 Son Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.001, 9. Birleşim, 12 Şubat 1336 (1920), s. 99; 14. Birleşim, 26 Şubat 1336 (1920), s. 216-217.

14 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 3. Birleşim, 25 Nisan 1336, s. 54, 56-57.

15 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 4. Birleşim 26 Nisan 1336, s. 85.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu hakkında da görüşlerini belirtmiştir. Konuşmasında yapılacak kanunun çok sert olmayıp insanların kabul edebileceği şekilde hazırlanmasını gerektiğini, bazı mebusların daha sert hazırlanması isteğini doğru bulmadığını dile getirmiştir.¹⁶

Meclis'in dâhili nizamnamesinin hazırlanması konusunda söz aldığı kesin olmasa da ona ait olabilecek bir konuşmadan söz edilmektedir. Yaptığı kısa konuşmaya baktığımızda onun konuşma üslubuyla uyuşmaktadır. Konuşmasında dâhili nizamname hazırlanmasının gerekliliği üzerinde durmuş, eksik de olsa hiç hazırlanmamış olmasından daha iyi olacağını söylemiştir.¹⁷

Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nden İslam âlemine yazılan ve Kazım Karabekir Paşa tarafından bir sureti gönderilen beyanname konusunda görüşünü belirtmiştir. Beynamede İstanbul'un Türklerde kalması ve Ermenilere toprak verilmeyeceği ifadesinin alkışla karşılanması gerektiğini ifade etmiş, bu konuda teşekkür takriri sunmuştur.¹⁸

Yozgat mebusu Süleyman Sırrı Bey'in asker firarilerine dair sunduğu teklifin küçük değişikliklerle düzeltilmesini istemiş, bu önerisi kabul edilmiştir.¹⁹

Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti'nin kurulması ve hangi kuruma karşı sorumlu olacağına dair görüşmelerde bu müdüriyetin Meclis Başkanlığı'na değil, ilgili bir nezarete bağlanması gerektiğini savunmuştur.²⁰

Meclis'in 6 Temmuz tarihli birleşiminde vefat ve mebusluktan istifa edenlerin durumu ele alınmıştır. Bunların yerine seçilen yeni mebusların mevcut olduğu belirtilmiş, Hüseyin Sırrı Bey de en çok oy alanların yer almasının uygun olmasını dile getirmiştir.²¹

Bolu-Düzce isyanları münasebetiyle Çorum mebusu Dursun Bey 29 Haziran 1336'da takrir sunmuştur. İsyanın bastırılması sırasında Meclis'ten beş kişinin yapılan çalışmaları incelemek üzere bölgeye gitmesini isteyen takririni ihtisas sahibi olanların bu heyette yer almasını isteyerek desteklemiştir.²²

Hüseyin Sırrı Bey kanun dâhilinde Meclis'te şube ve encümenler kurulmasına dair takrir sunmuştur. Takririnde işlerin daha sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için böyle bir uygulamaya ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.²³

Meclis iç tüzüğü konusu zaman zaman gündeme gelmiştir. Bir konu üzerinde karar verildikten sonra, o konu üzerinde tekrar konuşma yapılabileceğini hatırlatan Hüseyin Sırrı Bey bu konuyu hararetle savunmuştur.²⁴

Isparta mebusu Nadir Bey hakkındaki isnadın tahkiki amacıyla mahalline bir heyet gönderilmesine dair verilen kararın reddi hakkında Hüseyin Sırrı Bey Isparta mebusunun görüşmeler sırasında Meclis'te olmadığından konunun daha sonraya ertelenmesini istemiş, bu da kabul edilmiştir.²⁵

Giresun'un müstakil liva yapılmasına dair kanun teklifi sırasında Hüseyin Sırrı Bey söz almıştır. Konuşmasında livanın Giresun ve Ordu kazalarından oluştuğunu, vaktiyle Dersim konusunda takrir verdiğini, takririnde Dersim'in bir çıkış kapısı olarak Hozat liva merkezi

16 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 4. Birleşim, 26 Nisan 1336, s. 80.

17 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.1, 4. Birleşim, 26 Nisan 1336, s. 72.

18 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 14. Birleşim, 11 Mayıs 1336, s. 260-261.

19 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 25 Birleşim, 7 Haziran 1336, s. 119.

20 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 35. Birleşim, 7 Haziran 1336, s. 131-132.

21 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 29. Birleşim, 6 Temmuz 1336, s. 202; C.I, 50. Birleşim, 16 Ağustos 1336, s. 263.

22 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 29. Birleşim, 6 Temmuz 1336, s. 197-198.

23 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 30. Birleşim, 8 Temmuz 1336, s. 212-213.

24 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I, 36. Birleşim, 17 Temmuz 1336, s. 355.

25 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.III, 55. Birleşim, 22 Ağustos 1336, s. 402.

yapılmasını önerdiğini belirtmiş, Giresun konusunda da sahip olduğu önem bakımından liva merkezi olması gerektiğini dile getirmiştir.²⁶

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hakkındaki görüşmelerde Hüseyin Bey bu konunun daha geniş kapsamlı bir Meclis'te görüşülmesi gerektiğini ileri sürmüştü, meselenin 1921 Nisan ayında ele alınmasını istemiştir.²⁷

İzmit ve çevresindeki köylerin Milli Mücadele sırasında yağma ve yıkıma uğraması sebebiyle Hüseyin Sırrı Bey Meclis'e bir soru takriri sunmuştur. Meclis Başkanı da bu takriri cevaplandırması için Dâhiliye Vekâleti'ne göndermiştir.²⁸

Gayri milli isimler taşıyan yerlerin adlarının değiştirilmesi Meclis'te gündeme gelmiştir. Hüseyin Sırrı Bey bu konuda hassasiyetini vurgulamış, isim değiştirmenin yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu yapılmazsa devletlerin hüküm edemediğimizi bu isimler sayesinde delil gösterdiklerini ifade etmiştir.²⁹

Malta'da esir bulunanların ailelerine maaş tahsisine dair kanun layihası Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır. Sırrı Bey bu kişilerin sırf esir olduklarından iâşe ve infak edilmesinin uygun olmadığını, bunun yerine vatana hizmet kanuna göre hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁰

Cihet-i askeriyece alınacak hayvanların damgalanması işinin en fazla bir saat mesafede bulunan yerlerde yapılmasına dair sunulan takrir karşısında bu işin idare memurlarınca halledilebileceğini, bunun için görüşmeye gerek olmadığını dile getirmiştir.³¹

1336 (1922) senesi bütçesi görüşmeleri sırasında kendi şahsına bir satışma olduğunu belirterek bu konuda konuşmak istemiştir. Konuşmasında yapılacak işlerin bir plan dâhilinde yapılmasını, gereksiz harcamalardan kaçınılmasının lüzumunu vurgulamıştır.³²

Nafia Vekâleti'nin İktisat Vekâleti'ne bağlanması Meclis gündemine gelmiştir. Gündeme dair yaptığı konuşmada Meclis'in ancak uygun görmesi halinde Nafia Vekâleti'nin genel müdürlüğe dönüştürülebileceğinin bütçe görüşmeleri sırasında ele alınabileceğini belirtmiştir.³³

Anadolu'ya gelen zabitan ve memurinin harcırahları konusu ele alınırken, Nafiz Bey'in sunduğu dört maddelik takririn bir maddesine Hüseyin Sırrı Bey karşı çıkmıştır. Bazı subay ve memurların en sıkıntılı zamanlarda kayıtsız kaldıkları ileri sürülerek Anadolu'ya gelişlerinden sonra bunlara maaş bağlanmak istenmemesine Hüseyin Sırrı Bey muhalefet etmiş, bunun haksız bir davranış olduğunu nitelemiştir.³⁴

İzmit mebusu Hüseyin Sırrı Bey mebuslardan cephelelerde harbe iştirak edenlerle yine cephelelerde vazife alan doktor mebusların isimlerinin zapta geçirilmesine dair Meclis Başkanlığı'na takrir sunmuştur. Takrir diğer mebusların desteğiyle zapta geçirilmiştir.³⁵

Birinci İnönü Harbi'nin kazanılmasıyla birlikte 13 Ocak 1921'de subayların terfi ettirilmesine dair takrir sunulmuştur. Sırrı Bey takrirle ilgili söz almış, Müdafaa-yı Milliye Vekili Fevzi Paşa'ya Meclis adına teşekkür etmiştir.³⁶

26 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VI, 106. Birleşim, 30 Kasım 1336, s. 145.

27 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.C.VI, 110. Birleşim, 7 Aralık 1336, s. 260.

28 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VI, 117. Birleşim, 20 Aralık 1336, s. 435.

29 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VI, 117. Birleşim, 20 Aralık 1336, s. 438.

30 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VI, 120. Birleşim, 23 Aralık 1336, s. 519.

31 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 126. Birleşim, 30 Aralık 1336, s. 100.

32 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 142. Birleşim, 1 Şubat 1337, s. 47-48.

33 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VII, 130. Birleşim, 6 Ocak 1337, s. 198.

34 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VII, 132. Birleşim, 10 Ocak 1337, s. 245-246.

35 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VII, 133. Birleşim, 13 Ocak 1337, s. 285.

36 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 133. Birleşim, 13 Ocak 1337, s. 287.

İzmit mebusu Sırrı Bey, İstanbul'dan gelen mütekaidin ve mazulinin maaşlarına dair bir kanun teklifi sunmuş, teklif görüşülmek üzere Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir. Layiha Encümenince uygun bulunan kanun teklifi Kavanin-i Maliye ve Muvazene-yi Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir.³⁷

Ankara-Sivas demiryolu hattının yakacak ihtiyacı için Nafia bütçesine yirmi bin lira ilave edilmesine dair görüşmelerde Nafia Vekili muhasebecisinden şikâyet dile getirilmiştir. Bu konuda Sırrı Bey de bunu doğrulayan kısa bir konuşma yapmıştır.³⁸

Celalettin Arif Bey'in Meclis İkinci Başkanlığı'ndan ve Adliye Vekilliği'nden istifası gündeme geldiğinde Sırrı Bey Meclis'in görevinin istifayı kabul edip etmemek olduğunu, bunun dışındaki konuşmaların bağlayıcı olmadığını ifade etmiştir.³⁹

Umum Jandarma Kumandanlığı'nın 1336 yılı bütçesinde münakale icrasına dair kanunun görüşülmesi sırasında Sırrı Bey bazı memuriyetlerde usulsüzlük yapıldığını, bunun önlenmesi adına bir girişimde bulunulmadığını dile getirmiştir.⁴⁰

Londra Konferansı'na gönderilecek heyetin İstanbul'daki Tevfik Paşa ile muhabere etmesi gündeme gelince Sırrı Bey oluşturulan heyetin padişah nazarında nasıl telakki edildiğinin açıklanmasını dile getirmiştir. Bu konunun önemli olduğunu, vatani düşman işgaline bırakan Müslümanların halifesinin görevini sürdüremeyeceğini söylemiştir.⁴¹

Heyet-i Vekile'nin vazife ve salahiyetlerine dair layihanın tanzimine dair bir encümen-i mahsus kurulması isteği karşısında Hüseyin Sırrı Bey, Hariciye Encümeni'nin henüz üyelerini belirleyip görevini başlayamadığını dile getirmiştir.⁴²

Muallim ve talebenin askerliklerinin teciline dair kanun teklifi sırasında bazı ehil olmayan kişilerin ulema kisvesi altında çocukları boş yere sıkıntıya düşürdüklerine dikkat çekerek buna dikkat edilmesini istemiştir.⁴³

Çorum mebusu Ferid Bey'in Ziraat Bankası Meclis İdare azalığına seçildiğine riyaset tezkiresi karşısında Sırrı Bey yazının usule uygun bir şekilde yazılmadığını, Meclis-i Mebusan döneminde de böyle uygulamalara gidildiğini, ancak, bunun olumsuz tesirleri görüldüğünden vazgeçildiğini, bu usulün tekrar gündeme gelmesinin uygunsuz olacağını ifade etmiştir.⁴⁴

Maliye Vekâleti'nin 1336 yılı bütçesi ele alınırken Sırrı Bey defterdarlıkların kaldırılıp kaldırılmadığını sormuş, vekâletin merkez teşkilatındaki bazı görevlilerin birleştirilmesinin daha uygun olduğunu beyan etmiştir.⁴⁵

Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey mevcut siyasi durum hakkında Meclis'i 1 Şubat 1921'de bilgilendiren bir konuşma yapmıştır. Sırrı Bey de bu durumun diğer devletlerin parlamentolarına da bildirilmesinin uygun olacağını dile getirmiştir.⁴⁶

Meclis'te Hariciye Encümeni'nin durumu ele alınmıştır. Encümenin üyeleri seçilmesine rağmen encümen sağlıklı bir şekilde çalışmasını sürdürememiştir. Sırrı Bey encümenin başkanlığına seçilmesine rağmen çalışmaların yürütülemediğini konuşmalarında dile

37 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 137. Birleşim, 24 Ocak 1337, s. 352; C.VIII, 154. Birleşim, 21 Şubat 1337, s.327.

38 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 137. Birleşim, 24 Ocak 1337, s. 356.

39 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 137. Birleşim 24 Ocak 1337, s. 365.

40 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 138. Birleşim, 26 Ocak 1337, s. 379.

41 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VII, 139. Birleşim, 29 Ocak 1337, s. 413.

42 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 140. Birleşim,30 Ocak 1337, s. 438.

43 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VII, 140. Birleşim, 30 Ocak 1337, s. 450.

44 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VIII, 141. Birleşim, 31 Ocak 1337, s. 14-16.

45 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 142. Birleşim, 1 Şubat 1337, s. 53-55.

46 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VIII, 142. Birleşim, 1 Şubat 1337, s. 39.

getirmiştir. Görevini yürütemeyen Hariciye Encümeni'nin istifası öngörülmüştür.⁴⁷

Küre-yi Nühas nahiyesinin merkezi Ecevit olmak üzere Kastamonu vilayetine bağlanmasına dair kanun teklifini bazı mebuslarla birlikte sunmuştur. Teklifin gerekçesini de açıklarken, Küre-yi Nühas'ın Kastamonu ile İnebolu arasında olup, burada ticaretin gelişmesi için bir kaza teşkil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸

Hüseyin Sırrı Bey ceza müddetlerinin üçte birini dolduran mahkûmların Kadir gecesi hürmetine affedilmelerine dair kanun teklifi sunmuştur. Teklif görüşülmek üzere Adliye ve Dâhiliye Encümenlerine havale edilmiştir.⁴⁹

Hekimhan'da bir kaza teşkiline dair kanun teklifi verildiğinde Sırrı Bey bölgenin coğrafyası dikkate alındığında buna ihtiyaç olduğunu belirterek desteklemiştir.⁵⁰

İttihat ve Terakki kulüplerine ait malların Maarif İdaresi'ne devredilmesine dair kanun teklifinin Meclis gündemine gelmesiyle teklif lehinde görüş belirtmiş, böyle uygulamanın milletin yararına olacağını ifade etmiştir.⁵¹

Şura-yı Devlet'in teşkiline dair kanun teklifinin görüşülmesi sırasında Şura-yı Devlet terimi yerine Şura-yı Hükümet adının kullanılmasının daha uygun olacağını söylemiştir.⁵²

Hüseyin Sırrı Bey, 7 Temmuz 1921 tarihinde Meclis Riyaseti'ne Amasya mebusları Mahmut Ragıp ve Hamdi Beylerle birlikte sunduğu soru takriri vardır. Takrirden kalebentlik cezasına mahkûm iken, hapishanelerde kürek cezası çekmekte olan bazı mahkûmlardan hükümetin haberdar olup olmadığı belirtilmiştir. Bu iki cezanın birbiriyle eşdeğer tutulamayacağını da izah etmiştir.⁵³

Yunan mezalimi Meclis'te görüşülürken Sırrı Bey söz almış, Birinci Dünya Savaşı'nda Yunanlılar artıkları yiyen canlılar gibi hareket ettiklerini, Edirne halkının Yunan mezalimi hakkındaki şikâyetlerini Bekir Sami Bey'e ifade ettiklerini belirtmiştir.⁵⁴

Sırrı Bey, Yunan askeri tarafından tahrip edilen İzmit livasının imarı konusunda ne düşünüldüğüne dair 7 Temmuz 1921'de yazılı takrir vermiş, Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey de 19 Temmuz tarihli cevabında zarar ve ziyanın dikkate alınacağını, hasar tespitinin yapılacağını ifade etmiştir. Sırrı Bey Dâhiliye Vekili'nden de şifahi cevap istemiştir.⁵⁵

İstiklal mahkemesinin Palabıykoğlu Ali hakkında öngördüğü on yıllık cezanın adı geçen İstiklal mahkemelerinin görev alanlarının belirlenmesi sırasında kurulan üç mahkemeden birinin Kastamonu'da görevlendirilmesi öngörülmüştür. Bazı mebusların da dile getirdiği Kastamonu İstiklal Mahkemesi'nin Bolu'da görevlendirilmesini, merkezinin Bolu olmasını istemiştir. Bunu söylerken de Kastamonu'da isyanın çıkmadığı düşünülerek ele alınmasını istemiştir.⁵⁶

Kişinin silahını pişmanlık duyarak teslim ettiğinden bu cezanın hafifletilmesi yerine kaldırılmasının daha uygun olduğunu, bu yüzden cezanın uygulanmaması gerektiğini söylemiştir.⁵⁷

47 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VIII, 143. Birleşim, 3 Şubat 1337, s. 64-66.

48 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VIII, 143. Birleşim, 3 Şubat 1337, s. 77.

49 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. VIII, 143. Birleşim, 3 Şubat 1337, s. 61-62.

50 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, X, 39. Birleşim, 18 Haziran 1337, s. 406-407.

51 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 44. Birleşim, 30 Haziran 1337, s. 67.

52 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 45. Birleşim, 2 Temmuz 1337, s. 106.

53 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 47. Birleşim, 7 Temmuz 1337, s. 162-164.

54 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 48. Birleşim, 9 Temmuz 1337, s. 210-211.

55 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 53. Birleşim, 21 Temmuz 1337, s. 339; C. XIV, 116. Birleşim, 24 Kasım 1337, s. 310-311.

56 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XI, 54. Birleşim, 23 Temmuz 1337, s. 351.

57 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XII, 65. Birleşim, 22 Ağustos 1337, s. 71.

Hüseyin Sırrı Bey, 1 Eylül 1921 tarihinde sunduğu tavrında Meclis'in itimatının ve selamının orduya bildirilmesini istemiştir. Üç maddeden oluşan bu tavrında orduya olan güvenin tam olduğu ve zaferle sonuçlanacağına dair tavrı Sakarya Savaşı sırasında orduya iletmek üzere bir moral kaynağı olarak görülebilir.⁵⁸

Rus altınlarının kıymetinin neden arttırıldığına dair Meclis'te konu ele alınırken Sırrı Bey de bunun uygun bir kıymetten belirlenmesi yönünde görüş belirtmiştir.⁵⁹

Umumi müfettişlikler kurulmasına dair kanun layihası ele alınırken Sırrı Bey söz istemiştir. Konuşmasında ülkeyi umumi müfettişliklere ayırmanın geçmiş valiler döneminde yaşananların tekrarlanabileceği, eğer ayrılacaksa görev ve sorumlulukların açık bir şekilde belirlenmesi gerektiğini savunmuştur.⁶⁰

Hüseyin Sırrı Bey Anadolu'da yapılan Rum-Pontus propagandasına karşı 22 Ekim'de Dâhiliye Vekâleti'ne soru tavrı sunmuştur. Ayrıca Hariciye Vekâleti'ne propaganda hakkında siyasi vesika toplamanın siyasi fayda sağlayıp sağlamayacağına dair soru tavrı olmuştur. Cevaplandırılmak üzere iki vekâlete de tavrılar havale edilmiştir. Sırrı Beyin Dâhiliye Vekâleti'ne sunduğu tavrı vekil Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından 29 Aralık'ta dönemin şartları içerisinde uzun bir açıklama ile cevaplandırılmıştır.⁶¹

Muş mebusu Mahmut Sait Bey'in vilayet-i şarkıye muhacirleri hakkında sorusu üzerine vilayet idare memurlarının tahkikatta görev almaları gerektiğini ifade etmiştir.⁶²

Üç sene kalebent cezasına çarptırılan Bafralı Talat Efendi'nin Kastamonu'dan Sinop hapishanesine nakli hakkında Adliye Encümeni'nin mazbatasının görüşülmesi sırasında Hüseyin Sırrı Bey bu konuda daha önce de ifade ettiği gibi kalebent cezasına çarptırılanların kürek cezası mahkûmları ile aynı yerde bulunamayacakları görüşünü tekrarlamıştır.⁶³

Siyasi durumun 1921 yılı sonlarındaki içeriğine dair Hüseyin Sırrı Bey Hariciye Vekâleti'ne soru tavrı sunmuştur.⁶⁴

Beyiye hakkının ve gişe memurluklarının malul gazilere tahsisi hakkında kanun görüşmelerinde bu vatan hizmetinde canlarını feda etmekten çekinmeyen gazilerimiz için böyle bir hürmette bulunmayı desteklemiş, bunun aksini düşünen bir kişinin de olmayacağını belirtmiştir.⁶⁵

Hüseyin Sırrı Bey'in Kasım 1921 ortalarında Maarif Vekili seçilmesi gündeme gelmiştir. Ancak, kendisi bu konuda oy verilmemesini mebuslardan istemiştir.⁶⁶

Yunan askeri tarafından İzmit livasında yapılan tahribat karşısında imarı için ne gibi tedbirlerin düşünüldüğüne dair Hariciye ve Dâhiliye Vekâletleri'nden şifahi bilgi istemiştir.⁶⁷ Ali Fethi Bey de bölgenin durumunu eldeki imkânlar çerçevesinde açıklamıştır.⁶⁸

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti'nin vekâlete dönüştürülmesine dair Hüseyin Sırrı Bey kanun teklifi sunmuş, teklif incelenmek üzere Layiha Encümeni'ne gönderilmiştir. Layiha Encümeni de konunun görüşülmesini uygun bulmuş, Kanuni Esasi Encümeni'ne incelenmek

58 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XII, 69. Birleşim, 1 Eylül 1337, s. 120-121.

59 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIII, 89. Birleşim, 8 Ekim 1337, s. 125.

60 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIII, 95. Birleşim, 17 Ekim 1337, s. 172-174.

61 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIII, 98. Birleşim, 22 Ekim 1337, s. 219; Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XV, 136. Birleşim, 29 Aralık 1337, s. 238-239.

62 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 108. Birleşim, 10 Kasım 1337, s. 150.

63 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 109. Birleşim, 12 Kasım 1337, s. 177.

64 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 111. Birleşim, 15 Kasım 1337, s. 220.

65 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 112. Birleşim, 17 Kasım 1337, s. 246-247.

66 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 112. Birleşim, 17 Kasım 1337, s. 253.

67 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri; C.XIV, 116. Birleşim, 24 Kasım 1337, s. 310-311.

68 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 136. Birleşim, 29 Aralık 1337, s. 241-242.

üzere gönderilmiş, buradan gelecek cevaba göre konunun görüşülmesi öngörülmüştür.⁶⁹

Heyet-i Vekile'nin vazife ve mesuliyetlerine dair kanun teklifi görüşülürken Sırrı Bey kanun teklifindeki aksaklıkları maddeler halinde izah etmeye çalışmıştır. Sırrı Bey'in ele aldığı eksiklikler usul ve esas bakımından olması gereken noktalar olarak görülebilir.⁷⁰

Gaziantep halkına yardım konusundaki görüşmelerde Sırrı Bey bu konuda fazla görüşme yapmaya gerek duyulmadan yardımın kabul edilmesini istemiştir.⁷¹

Kilikya'nın işgali sırasında Pandazapulos adlı kişinin Bilemedik ve Pozantı istasyonlarında indirilen araç ve gereç üzerinde yolsuzluk yaptığı gündeme gelmiştir. Bu yolsuzluğun on milyon lirayı aştığını Sırrı Bey belirtmiştir.⁷²

Askeriye emrinde bulunan yük hayvanlarının bedelsiz muhtaç köylülere verilmesine dair kanun hakkındaki görüşmeler sırasında Sırrı Bey bu hayvanların hesapsız bir şekilde toplandığını, bu yüzden halkın üretim ve geçim kaynağını derinden etkilediğini ifade etmiştir. Hayvanların yemlerinin küçük memurlar tarafından çalındığını sözlerine eklemiştir.⁷³

Anadolu'daki Rum-Pontus propagandası gündeme geldiğinde İzmit livasındaki Yunan fecayii gibi zulümlerin diğer yerlerde de ortaya çıkacağını, bu zulmün dünya kamuoyuna da etkili bir şekilde duyurulmasını dile getirmiştir.⁷⁴

Müdafaa-yı Milliye ve Nafia Vekâletleri için yapılacak seçimde Nafia Vekâleti'nden istifa eden Rauf Bey yerine Sırrı Bey aday gösterilmiştir. Sırrı Bey adaylığı konusunda söz almış, kendisinin aday olmak istemediğini belirterek bundan hariç tutulmasını istemiştir.⁷⁵

Cepheye gidecek Fevzi Paşa'ya Şeriyeye Vekili Mustafa Fehmi Efendi'nin vekâlet etmesi kararlaştırılmıştı. İktisat Vekilliği'ne getirilmiş olan Hüseyin Sırrı Bey de bu durumu Meclis'e açıklamış, heyette yer alan Server Bey'in de bölgeyi iyi bilen biri olduğu için heyete dâhil edildiğini ifade etmiştir.⁷⁶

Hüseyin Sırrı Bey üzerinde önemle durduğu cezalar hakkında da tahrir sunmuştur. Kalebentlik cezasının sürgüne çevrilmesini tahririnde belirtmiştir. Bu konudaki görüşmeler Temmuz 1921'de başlamış, Mayıs 1922'de Adliye Encümeni'nden de konuya dair olumlu mazbata gönderilmiştir.⁷⁷

İdare-yi kura ve nevahi kanunu ele alınırken, hükümetin sunduğu kanun teklifi ile encümenin belirlediği teklif arasında önemli farkların bulunduğu dikkat çekmiştir.⁷⁸

Mükellefiyet-i ziraiye hakkındaki emrin geri alınmasına dair kanun teklifi görüşülürken İktisat Vekilliği görevini yürüten Hüseyin Sırrı Bey kanun teklifi hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmış, kanunun muafiyet değil, aciliyet getirdiğini ifade etmiştir.⁷⁹

Karahisar-ı Sahib mebusu İsmail Şükrü Bey'in bölgesiyle ilgili sunduğu takrire Sırrı Bey tahrirde eksikliği belirtilen konular üzerinde durulduğunu, sayılan bazı eksikliklerin zaten yerine getirilmiş olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰

69 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIV, 116. Birleşim, 24 Kasım 1337, s. 307; Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 124. Birleşim, 8 Aralık 1337, s. 62.

70 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri; C.XIV, 117. Birleşim, 26 Kasım 1337, s. 340-341.

71 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 122. Birleşim, 5 Aralık 1337, s. 25.

72 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 125. Birleşim, 9 Aralık 1337, s. 84.

73 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XV, 131. Birleşim, 20 Aralık 1337, s. 180-181.

74 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XV, 136. Birleşim, 29 Aralık 1337, s. 241.

75 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XVI, 144. Birleşim, 14 Ocak 1338, s. 48.

76 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XVI, 158. Birleşim, 11 Şubat 1338, s. 274-276.

77 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XI, 48. Birleşim, 9 Temmuz 1337, s. 189;

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XX, 44. Birleşim, 18 Mayıs 1338, s. 69.

78 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIII, 81. Birleşim, 24 Eylül 1337, s. 6-7.

79 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XVIII, 8. Birleşim, 14 Mart 1338, s. 203-204.

80 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIX, 34. Birleşim, 25 Nisan 1338, s. 406-408.

Söke'nin İtalyanlar tarafından boşaltılmasına dair Mayıs 1922'de Hariciye Vekâleti'ne cevaplanması için soru takriri sunmuştur. Meclis Riyaseti de konuyu Hariciye Vekâleti'ne göndermiştir.⁸¹

Hüseyin Sırrı Bey Meclis'in 11 Mayıs 1922 tarihli gizli celsesinde İtalyanların Söke'yi ne zaman ve hangi maksatla boşalttığına dair cevaplanmak üzere Hariciye Vekâleti'ne soru önergesi vermiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, İtalyan Hariciye Vekâleti Siyasi İşler Müdürü Mr. Lagu'nun İtalyan kuvvetinin çekilmesinin sulh şartlarının icabından olduğunu belirttiğini, bunda başka ne gibi bir maksadın olduğunu bilmediğini ifade etmiştir.⁸²

Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in 30 Ocak 1922 tarihinde Ereğli kömür havzası hakkında sorusunu İktisat Vekili Hüseyin Sırrı Bey cevaplandırmıştır. Ereğli kömür havzası ile Bolu ve Kastamonu orman mıntikasının düşman tehdidine maruz olmadığını, takrirden her vekâletten bir memurun bu çevrede görevlendirilmesinin kargaşalığa yol açabileceği belirtilmiştir.⁸³

Lozan görüşmelerine katılacak heyet hakkında söz almıştır. Sırrı Bey heyetin desteklenmesini istemiş, Adalar ve Kıbrıs konusu gündeme geldiğinde bu konular üzerinde önemle durulması gerektiğini dile getirmiştir.⁸⁴

Sırrı Bey, Kasım 1922 başlarında mevcut siyasi durum hakkında İcra Vekilleri Heyeti'ne soru takririni sunmuştur. Takrir de cevaplandırılmak üzere Heyet-i Vekile'ye gönderilmiştir.⁸⁵

Hüseyin Sırrı Bey, Tiflis'te bulunan sefaret heyetinin durumu hakkında Hariciye Vekâleti'ne soru takririni sunmuş, Meclis'te bunu vekâlete havale etmiştir.⁸⁶

Moskova'ya uzun süre büyükelçi atanmamasına dair Meclis'te konuşma yapmıştır. Uzun zaman bir büyükelçi atamamanın büyük devletler arasında yaşanacak bir durum olmadığına dikkat çekmiş, atamanın yapılmamasını eleştirmiştir.⁸⁷

Chester projesi Meclis gündemine geldiğinde bu teklifle birlikte varsa tekliflerin de dikkate alınması gerektiğini, İzmit'te küçükbaş hayvan sahiplerinin getirilen kısıtlamalar nedeniyle zarara uğradığını belirtmiştir.⁸⁸

Rauf Bey Lozan barış görüşmelerine dair Meclis'te bilgilendirme yaparken, Sırrı Bey, Batı Trakya ve azınlıklar konusunda nasıl bir çözüm yolu bulunacağını sormuş, Musul'un durumu hakkında bilgi vermiştir.⁸⁹

Antakya, İskenderun, Reyhaniye havalisi namına Tayfur Ata ve Samih Azmi imzalarıyla Hüseyin Sırrı Bey'e telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Antakya ve çevresinin içinde bulunduğu durum ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Fransızlar tepelere Ermeni ve Rumlardan oluşan intikam kıtaları yerleştirmişler, masum halkı Kemalist diye suçlayarak öldürmektedirler. Telgrafın ilerleyen kısmında bu zulme Türkiye'nin dur demesi istenmektedir. Sırrı Bey okunan telgrafın Lozan'daki Türk heyetine gönderilmek üzere Heyet-i Vekile'ye havale edilmesini istemiştir.⁹⁰

81 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XIX, 38. Birleşim, 2 Mayıs 1338, s. 484.

82 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Gizli Celse Zabıtları, C.III, 42. Birleşim, 11 Mayıs 1338, s. 357.

83 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXI, 65. Birleşim, 29 Haziran 1338, s. 165.

84 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXIV, 132. Birleşim, 3 Kasım 1338, s. 345-346.

85 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXIV, 133. Birleşim, 6 Kasım 1338, s. 402.

86 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXIV, 137. Birleşim, 13 Kasım 1338, s. 471.

87 Türkiye Büyük Millet Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXIV, 137. Birleşim, 13 Kasım 1338, s. 497-498.

88 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXVI, 165. Birleşim, 30 Aralık 1338, s. 115-116.

89 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVI, 167. Birleşim, 3 Ocak 1339, s. 157-160.

90 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXVI, 168. Birleşim, 4 Ocak 1339, s. 175-176.

İstanbul Avans Kanunu üzerindeki görüşmelerde Sırrı Bey İstanbul'dan gelen subayların durumu hakkında yeterli düzenlemenin yapılmadığını belirterek bu konuda daha kapsamlı düzenlemeye ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.⁹¹

Ziraat Bankası şubelerinin gelir ve giderlerine dair kanun teklifi görüşülürken, Roma Bankası ile Ziraat Bankası arasındaki ortak işlerden dolayı bankanın parasını yemek suretiyle hileli bir şekilde iflas etmesi olasılığı konusunda İktisat Vekâleti'nin uyarılmasına dikkat çekmiştir.⁹²

Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Ankara'ya nakli görüşülürken, Sırrı Bey bu müdüriyetin Ankara'da bulunması gerektiğini savunmuştur. Eskişehir'de tamir atölyeleri bulunduğundan Eskişehir'de kalmasının daha uygun olduğu yolundaki görüşler de gündeme getirilmiştir.⁹³

Dâhili istikrazın faizinin karşılığı hakkında Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'e soru yöneltmiştir. Bankalarda tutulan altınlardan hükümetin elinde tuttuğu miktarın ne olduğunu sormuş, Maliye Vekili de böyle bir paranın olmadığını söylemiştir.⁹⁴

Dışarıdan getirilecek çift ve damızlık hayvanlardan makineler için benzin, petrol, mazot gibi çeşitli maddelerin gümrük vergisinden istisna tutulması hakkındaki kanunun görüşmelerinde Sırrı Bey Meclis'in gelen kanun maddelerinin birçoğunun halkın yararına olmadığını, ancak halka fayda sağlayacak ender kanunlardan olduğunu belirterek bunun bir an önce kabul edilmesini istemiştir.⁹⁵

İşgalden kurtulan yerlerdeki memurlar ile Heyet-i Vekile ile arasındaki ihtilaf konusu Meclis gündemine gelmiştir. Meclis'teki görüşmelerde Sırrı Bey mazbatada bazı eksiklerin olduğuna dikkat çekmiş, daha kapsamlı bir şekilde konunun ele alınmasını dile getirmiştir.⁹⁶

Adapazarı kereste fabrikası Meclis gündemine geldiğinde Sırrı Bey söz almıştır. Konuşmasında fabrikanın halka miri usule göre yaptırıldığını, ancak fabrika açıldığında anonim şirket levasının asıldığını, bunun halka haksızlık olduğunu dile getirmiş, fabrikanın durumuna dair Maliye Vekâleti'ne soru önergesi sunmuştur.⁹⁷

Sırrı Bey'in Antakya ve çevresinde icra edilen mezalim hakkındaki soru takriri 31 Ocak 1923'te incelenmek üzere Hariciye Vekâleti'ne gönderilmiştir.⁹⁸

Hüseyin Sırrı Bey, 7 Şubat 1923'te Adapazarı fabrikasında milli hukukun zarara uğratılmamasına dair takrir sunmuş, takrir görüşülmek üzere Maliye Vekâleti'ne havale edilmiştir.⁹⁹

Sırrı Bey, 10 Şubat 1923 tarihinde Meclis'e üç takrir sunmuştur. Birinci takrir İktisat Vekâleti'nin satacağını belirttiği madenler hakkındadır. Bu takrir İktisat Vekâleti'ne, ikinci takrir Ankara Sanayi Mektebi'ne alınan makinelere dairdir. Takrir Dâhiliye Vekâleti'ne, son takrir de alat-ı ziraiye mukavelenamesine aittir. Bu takrir de İktisat Vekâleti'ne havale edilmiştir.¹⁰⁰

91 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVI, 171. Birleşim, 10 Ocak 1339, s. 277-278.

92 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVI, 173. Birleşim, 13 Ocak 1339, s. 326.

93 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVI, 176. Birleşim, 18 Ocak 1339, s. 410-412.

94 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVI, 176. Birleşim, 18 Ocak 1339, s. 417.

95 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVI, 179. Birleşim, 24 Ocak 1339, s. 479-480, 499.

96 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVII, 181. Birleşim, 27 Ocak 1339, s. 10-11.

97 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVII, 183. Birleşim, 29 Ocak 1339, s. 63, 103,133-134.

98 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVII, 184. Birleşim, 31 Ocak 1339, s. 70.

99 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C:XXVII, 188. Birleşim, 7 Şubat 1339, s. 188.

100 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVII, 188. Birleşim, 10 Şubat 1339, s. 188, 190.

1339 senesinin birinci avans kanunu münasebetiyle söz almış, kanunda belirtilen üç aylık sürenin kabul edilmezliği üzerinde durmuştur.¹⁰¹

Mebus mektuplarının sansür edildiğine dair soru takriri sunmuş, konu Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmiştir.¹⁰²

İtilaf devletlerine Lozan görüşmeleriyle ilgili olarak sunulan projenin basılmasına dair Sırrı Bey takrir sunmuş, sunulan takriri Heyet-i Vekile'ye gönderilmiştir.¹⁰³

Ali Şükrü Bey hadisesine dair hükümetin Meclis'e bilgi vermesine dair takriri Adliye Vekili tarafından cevaplandırılmıştır. Ancak, Sırrı Bey Dâhiliye Vekili'nce cevaplandırılmasını istemiştir.¹⁰⁴

Sırrı Bey, İstanbul matbuatında sansürün kaldırılmasına dair 2 Şubat 1923'te takrir sunmuştur. Yüce Meclis'in yetkisiyle sansürün bir an önce kaldırılmasını dile getirmiştir. Konu üzerinde İcra Vekilleri Heyet-i Reisi Rauf Bey konu ile ilgili kısa açıklama yapmıştır.¹⁰⁵

Seçimler hakkında meydana gelecek şikâyetler hakkında Sırrı Bey, İstida Encümeni'nin merci gösterilmesine dair takrir sunmuş, Meclis Başkanlığı'nca buna dair bir işlem yapılması benimsenmemiştir.¹⁰⁶

Mebuslara toplantı yeter çoğunluğu bozmayacak derecede izin verilmesine dair Meclis Riyaseti tezkiresine usul hakkında bazı düşüncelerini arz etmiştir.¹⁰⁷

Şark-ı Anadolu demiryolları ele alınırken Sırrı Bey madenlerin doksan dokuz yıl gibi uzun bir süre imtiyaza verilmesinin çok olduğunu, bunun daha kısa süreli olması gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁰⁸

Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin değiştirilmesine dair kanun görüşülürken Sırrı Bey kanuna muhalefet etmediğini, ancak uygulanmasında aksaklıkların yaşanabileceğini dile getirmiştir.¹⁰⁹

Hüseyin Sırrı Bey'in Dördüncü Dönem Konuşmaları

Dördüncü dönemde Kocaeli'nden milletvekili seçilen Hüseyin Sırrı Bey, Maliye Vekâleti'nin 1931 senesi bütçesi ele alınırken huzur hakkı adıyla bir maddenin yer aldığını belirtmiş, bu maddenin kaldırılmış olduğundan neden bütçede yer aldığını sormuştur.¹¹⁰

Milli Müdafaa Vekâleti'nin 1931 yılı bütçesi görüşülürken Sırrı Bey donanmaya dair tahsisatın yetersizliği üzerinde durmuştur.¹¹¹

Maliye Vekâleti'nin görüşmelerinde matbuat da ele alınmıştır. Sırrı Bey matbuat alanında gerekli iyileştirmenin yapılamadığını muhalefetin yeterince görüşlerini dile getiremediğini ifade etmiştir.¹¹²

101 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C: XXVII, 201. Birleşim, 28 Şubat 1339, s. 517-518, 525.

102 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVIII, 7. Birleşim, 8 Mart 1339, s. 34.

103 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVIII, 11. Birleşim, 26 Mart 1339, s. 162.

104 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVIII, 14. Birleşim, 31 Mart 1339, s. 243-244.

105 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXVIII, 17. Birleşim, 3 Nisan 1339, s. 317.

106 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXVIII, 18. Birleşim, 5 Nisan 1339, s. 366.

107 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C. XXVIII, 18. Birleşim, 5 Nisan 1339, s. 358-359.

108 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXVIII, 20. Birleşim, 8 Nisan 1339, s. 510-511.

109 Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXIX, 25. Birleşim, 15 Nisan 1339, s. 187-188.

110 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.III, 28. Birleşim, 15 Temmuz 1931, s. 106-107.

111 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.III, 30. Birleşim, 18 Temmuz 1931, s. 192.

112 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.III, 35. Birleşim, 25 Temmuz 1931, s. 357.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun doksan beşinci maddesinin değiştirilmesi konusu ele alınırken Sırrı Bey söz almıştır. Konuşmasında kanunda değişiklik yapıldığı zaman eski maddenin kaldırıldığını, yerine yeni maddenin konulduğunu belirttikten sonra, bu kanunda eski maddenin de yer alacağından zihinleri karıştıracağını ifade etmiştir.¹¹³

Dünya ekonomik buhranının iyice hissedildiği 1932 yılında siyasi ve ekonomik duruma dair Meclis görüşmelerinde Sırrı Bey liberalizmin temeli olan özel girişimin geliştirilmesi yönünde görüşlerini açıklamıştır.¹¹⁴

İspirto ve ispirotolu içkilerin üretim idaresinin 1931 yılı bütçesinde bazı maddelerinde münakale icrası ele alınırken, herhangi bir idarenin yürürlüğe koyduğu maddelerin Meclis tarafından en doğru verileceğini ümit ettiğini belirtmiştir.¹¹⁵

22 Temmuz 1931 tarihli ve 1873 numaralı kanuna ek kanun görüşülürken kanunun neye ait olduğuna dair bir başlığın yer almadığını ifade etmiştir. Kanunun gönderiliş amacı hakkında da açıklayıcı bir noktanın olmadığını da belirtmiştir.¹¹⁶

Evkaf Vekâleti'nin bütçe görüşmelerinde kanunda yer alan bazı noktaların açıklığa kavuşturulmasını istemiş, ancak bunun aydınlatılmasıyla vekâlet bütçesinin daha iyi anlaşılacağını dile getirmiştir.¹¹⁷

Hüseyin Sırrı Bey, İktisat Vekâleti'nin ikiye ayrılarak Ziraat Vekâleti kurulması, Maliye Vekâleti'nin de Varidat Vekâleti adıyla ayrılması yönünde Meclis'e takrir sunmuştur. Takrir Meclis'te kabul edilmemiştir.¹¹⁸

Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti teşkili gündeme geldiğinde Sırrı Bey ilave edilmesi gereken bazı hususların olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁹

Kaçakçılığın men ve takibine dair kanuna ait görüşmelerde Sırrı Bey söz istemiş, konuşmasında mazbata muharririne soru yöneltmiştir. Sorusunda ihtisas mahkemelerinin mıntıkası tayin edilmediğinden birtakım karışıklıkların ortaya çıkacağı hususu üzerinde durmuştur.¹²⁰

Belediye vergi ve resimleri kanunun otuz yedinci maddesinin tefsiri hakkında kanunun Dâhiliye Encümeni'nde ele alınmadan Meclis-i Umumi'ye gelmesi söz konusu olmuş, bu yüzden de Sırrı Bey bu uygulamanın yanlış olduğunu izah etmiştir.¹²¹

İnhisarlar İdaresi'nin memur ve müstahdemlerin alınmasına dair kanun tasarısı görüşülürken Hüseyin Sırrı Bey maddelerde yer alan ifadelerin çok sert olduğunu belirterek, memur ve müstahdemlerin alınmasında idarenin tekeli olduğunu ifade etmiştir.¹²²

Jandarma Umum Kumandanlığı 1931 senesi bütçesinde münakale yapılmasına dair kanun görüşülürken kanunun sebebinin ne olduğu hakkında bir açıklama yer almadığını, ayrıca, artan kalemler olursa oradan aktarma yapılabileceğinin anlaşıldığını, bunun doğru bir tutum olmadığını söylemiştir.¹²³

113 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. IV, 6. Birleşim, 28 Kasım 1931, s. 29.

114 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. IV, 7. Birleşim, 29 Kasım 1931, s. 56-60.

115 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 14. Birleşim, 17 Aralık 1931, s. 50-51.

116 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 15. Birleşim, 21 Aralık 1931, s. 71-72.

117 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 16. Birleşim, 24 Aralık 1931, s. 93.

118 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 16. Birleşim, 29 Aralık 1931, s. 138-139.

119 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 19. Birleşim, 29 Aralık 1931, s. 137.

120 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. V, 22. Birleşim, 7 Ocak 1932, s. 177, 192.

121 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. VI, 26. Birleşim, 29 Şubat 1932, s. 17-18.

122 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. VI, 32. Birleşim, 24 Mart 1932, s. 71-72.

123 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C. VI, 34. Birleşim, 31 Mart 1932, s. 83-86.

1932 yılından itibaren Tıp Fakültesi mezunlarının mecburi hizmetlerinin kaldırılması hakkındaki görüşmelerde görevini tamamlayan doktorun merkezden izin alınmadığı zaman görevini bırakıp bırakmayacağına dair Sıhhiye Vekili Refik (Saydam) Bey'e soru yönelmiştir. Üç sene müddetle tayin edildiğini, sene bitiminde yerine biri bulunmadığı takdirde beklemek durumunda olmadığını dile getirmiştir.¹²⁴

30 Temmuz 1931 tarihli ve 1881 numaralı matbuat kanunu görüşülürken Sırrı Bey söz almıştır. Konuşmasında iktidarlara göre matbuat kanunun şekillendiğini, meşruti idarelerde farklı, monarşilerde farklı olduğunu dile getirmiş, mevcut kanunun kara bir leke olduğunu ifade etmiş, ifadesi Meclis'te gürültü ve protestolarla karşılanmıştır.¹²⁵

Vilayet İdaresi Kanunu'nun on dördüncü maddesinin b fıkrasında kaza mal müdürleri tabirinin değiştirilmesine dair görüşmelerde Sırrı Bey mal müdürlerinin merkezden veya yerinden tayini hususunun valilerin yetkileri arasında bulunduğu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu ilgilendirdiğinden bu noktadan incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁶

Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1932 yılı bütçe kanunu görüşmeleri yapılırken, Sırrı Bey geçen sene de bu konu üzerinde konuştuğunu hatırlatmış, Evkaf bütçesinin hükümeti ilgilendirdiğini ve Meclis'te görüşülmesine gerek olmadığını vurgulamıştır. Bundan başka İstanbul'da bazı yerlerde vakıfların sıkıntılı durumunu da gündeme getirmiştir.¹²⁷

Takas Komisyonu teşkili görüşmelerinde maddenin esas sebebine dair görüşlerin yeterli olmadığını dile getirmiş, ithalat ve ihracat arasındaki dengenin önemi üzerinde durmuştur.¹²⁸

Tahlisiye Umum Müdürlüğü'nün 1932 yılı bütçesinde bütçenin daha iyi anlaşılabilmesi için tabloların hazırlanması gerektiğini, böyle bir çalışmanın daha tatminkâr olabileceğini vurgulamıştır.¹²⁹

İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Umum Müdürlüğü'nün 1932 yılı bütçesinde bazı maddelere ayrılan miktarların fazla ve içeriğinin uygun olmadığını dile getirmiş, oturumda içkinin yasak olduğuna dair bazı maddeleri Meclis gündemine gelmiştir.¹³⁰

Tuz İnhisarı Umum Müdürlüğü'nün 1932 yılı bütçesinde devletçiliğin etkisinin iyice hissedilen kanunlardan tuz inhisarına Sırrı Bey de iştirak etmektedir. Köyler ile şehirlerde yaşayanların aynı fiyattan tuz aldıklarını belirtmekte, bunun adaletsizlik olduğunu savunmaktadır.¹³¹

Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Müttefik Devletleri arasında akdedilen ikame mukavelenamesi üzerindeki görüşmelerde Sırrı Bey, Osmanlı Devleti'nden bazı betimlemeler yapmış, Lozan'da da kazanılan haklara değinmiş, yapılan anlaşmanın memnuniyetle kabul edilmesi yönünde görüş bildirmiştir.¹³²

Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Hükümeti arasında akdedilen anlaşmanın Meclis'e

124 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 43. Birleşim, 5 Mayıs 1932, s. 53-54.

125 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 44. Birleşim, 7 Mayıs 1932, s. 81-82.

126 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 45. Birleşim, 9 Mayıs 1932, s. 98.

127 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 46. Birleşim, 12 Mayıs 1932, s. 107-108, 110.

128 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 46. Birleşim, 12 Mayıs 1932, s. 115-116.

129 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 49. Birleşim, 28 Mayıs 1932, s. 165-167.

130 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 53. Birleşim, 28 Mayıs 1932, s. 314-314-316, 318.

131 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 53. Birleşim, 28 Mayıs 1932, s. 308.

132 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 54. Birleşim, 29 Mayıs 1932, s. 354-355.

gelişinde anlaşma maddelerinin üslubunun yetersiz olduğunu dile getirmekle birlikte, iki ülke arasındaki dostluğun ebediyen sürmesini temenni etmiştir.¹³³

Seyr-i Sefain İdaresi'nin 1932 yılı bütçe görüşmelerinde Hüseyin Sırrı Bey bütçenin maddelerini ve bu maddelerde yer alan miktarların uygun olmadığına dair fikrini söylemiştir.¹³⁴

İcra ve İflas Kanunu'nun değiştirilmesi gündeme geldiğinde Sırrı Bey bu kanunun 257-29 maddelerinin birbirine yakın olduğundan okunup beraberce ele alınmasını istemiş, maddeler üzerindeki görüşlerini belirtmiştir.¹³⁵

Türkiye ile İran hudut hattının tayini konusunda Tahran'da imzalanan itilafname hakkında Sırrı Bey'in olumlu değerlendirmesi olmuştur.¹³⁶

Hüseyin Sırrı Bey bütçenin bütününe yönelik görüşmelerde aksaklıklar olduğunu çeşitli vekâletlerin bütçelerinden örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır. Bazı maddelerin de karmaşık olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷

Adliye Vekâleti'nin bütçe görüşmesinde Sırrı Bey esas mahkemeler yanında kurulan ihtisas mahkemeleri üzerinde durarak bu mahkemelerin kurulmasının uygun olmadığını belirterek eleştirmiştir.¹³⁸

Dâhiliye Vekâleti'nin 1932 yılı bütçe görüşmelerinde umumi müfettişliklerin durumunu, güney illerindeki kaçakçılığın önlenmesine yönelik tedbirlerin yetersiz olduğunu, vilayetlerin islahı konusu üzerinde yeterince durulmadığını ileri sürmüştür.¹³⁹

Duyun-ı Umumiye'nin 1932 yılı bütçesi ele alınırken, bunun geleceğinin nasıl olacağı konusunu dile getirmiş, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey de görüşmelerin sürdüğünü belirtmiştir.¹⁴⁰

Hariciye Vekâleti'nin 1932 yılı bütçe görüşmelerinde Antakya'nın durumu İzmir mebusu Mahmut Esat Bey'in takriiriyle tekrar gündeme gelmiştir. Sırrı Bey konuşmasında kendisinin daha önce söylediği hususların dile getirildiğini, endişelerinde haklı olduğunu vurgulamıştır.¹⁴¹

İktisat Vekâleti'nin 1932 yılı bütçesinde İstanbul limanının serbest bölge olup olmadığını açıklığa kavuşmadığını, Ticaret ve Sanayi odalarına dair kanunda da bazı eksiklikler gördüğünü söylemiştir.¹⁴²

Ziraat Vekâleti'nin bütçesi ele alınırken söz alan Sırrı Bey çay ziraatı, ziraat müdürlerinin yeterince ziraat konusunda bilgilendirmediklerini, kredi sağlanmasındaki desteğin eksikliği gibi çeşitli konular üzerinde durmuştur.¹⁴³

133 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 54. Birleşim, 29 Mayıs 1932, s. 359-360.

134 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.VIII, 55. Birleşim, 30 Mayıs 1932, s. 387-388.

135 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 58. Birleşim, 30 Mayıs 1932, 51, s. 54.

136 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 65. Birleşim, 18 Haziran 1932, s. 163-165.

137 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 66. Birleşim, 20 Haziran 1932, s. 198; Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 67. Birleşim, 21 Haziran 1932, s. 220.

138 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 68. Birleşim, 22 Haziran 1932, s. 262.

139 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 68. Birleşim, 22 Haziran 1932, s. 251-252.

140 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 68. Birleşim, 22 Haziran 1932, s. 240.

141 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 69. Birleşim, 23 Haziran 1932, s. 267.

142 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 69. Birleşim, 23 Haziran 1932, s. 276, 278.

143 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 69. Birleşim, 23 Haziran 1932, s. 289, 292.

Milli Müdafaa Vekâleti'nin 1932 yılı bütçesinde önceki yıla göre on beş milyona yakın bir azalma olduğunu, bu azalmanın da vekil Zekai Bey'i üzmesine rağmen, subay ve askerlerin gayretiyle para ile yapılabilecek bazı işlerin yapılmasının mümkün olacağını konuşmasında dile getirmiştir.¹⁴⁴

Hükümetçe ofis açılması ve Ziraat Bankası'nca satın alınacak buğday konusu üzerine yapılan görüşmelerde müzakerelerde görmüş olduğu eksiklikleri vurgulamaya çalışmıştır. Bu konuda görüşlerin yapıcı bir nitelik taşıdığı görülmektedir.¹⁴⁵

Türkiye Afyon Yetiştiriciliği Satış Kooperatifi kurulmasına dair söz almış, çay ve şekerde olduğu gibi afyonda tekelciliğe gidilmeye çalışıldığını vurgulamıştır.¹⁴⁶

Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası teşkili konusunda görüşmelerde Sırrı Bey daha önce iktisadi konularla ilgili görüşlerinin dikkate alınmadığını, son gündeme gelen layiha ile de bunun açıkça görüldüğünü ifade etmiştir.¹⁴⁷

Hüseyin Sırrı Bey, Karadeniz mıntıkasındaki ormanların işletme hakkını alan şirketin fen icabına aykırı yaptığı kati kararı hakkında Ziraat Vekili Muhlis Bey'in cevaplama isteği ile takrir sunmuştur. Takrire Muhlis Bey ormanların 1926 yılında alınan kararla işletme hakkının şirkete verildiğini, ancak kesin hesaplama sonucunda ortaya farklı metreküpte bir sahanın çıktığını belirtmiş, daha önce yapılan hesabın kesin hesap olmadığından böyle bir farkın oluşmasının doğal olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸

Türkiye iskele ve limanları arasında posta seferleri hizmetinin devlet hizmetine alınmasına dair kanun maddeleri görüşülürken Sırrı Bey konuşmasında devletçilik uygulamasının sıkı şekilde uygulanmasını liberal bir vekil olarak tenkit etmiştir.¹⁴⁹

Afyon Karahisar-Antalya demiryolu inşası görüşülürken Sırrı Bey de bu düşüncenin olumlu olduğunu ve desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁵⁰

Yüksek Mühendis Mektebi'nin 1932 yılı bütçesi görüşmelerinde Sırrı Bey mektepte kaç öğrencinin okuduğuna, yılda kaç mezun verdiğine dair Nafia Vekili Hilmi Bey'den konuyla ilgili açıklama istemiştir.¹⁵¹

Nafia Vekâleti'nin devam eden bütçe görüşmelerinde Sırrı Bey, Sanayi Mektebi üzerinde durmuştur. Nafia Vekili'ne yönelttiği soruların yetersiz kaldığını ve okulun daha etkin bir şekilde çalışabileceğini ifade etmiştir.¹⁵²

Ziraat Vekâleti'nin bütçe görüşmeleri devam ederken ormanların kullanımı ve Avrupa'ya gönderilecek ormancılar konusunda Sırrı Bey açıklayıcı bilgiler sunmuştur. Görüşmeler sırasında bütçenin maddelerinin ele alınmasına devam edilmiştir.¹⁵³

144 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 71. Birleşim, 26 Haziran 1932, s. 345.

145 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 77. Birleşim, 3 Temmuz 1932; Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 77. Birleşim, 3 Temmuz 1932, s. 467, 470.

146 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 77. Birleşim, 3 Temmuz 1932, s. 480-483.

147 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 80. Birleşim, 7 Temmuz 1932, s. 501-503.

148 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 81. Birleşim, 9 Temmuz 1932, s. 522-523.

149 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 81. Birleşim, 9 Temmuz 1932, s. 532.

150 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIV, 35. Birleşim, 1 Nisan 1933, s. 15.

151 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIV, 43. Birleşim, 29 Nisan 1933, s. 119-120.

152 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 53. Birleşim, 18 Mayıs 1933, s. 154-155.

153 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XV, 55. Birleşim, 21 Mayıs 1933, s. 262-264.

Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresinin uzatılması görüşmelerinde Sırrı Bey bankanın imtiyaz süresinin uzatılması ve isminde bulunan Osmanlı kelimesi üzerinde durmuş, bu kelimenin değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁵⁴

Devlet Demiryolları ve Limanları İşletmesi'nin bütçe görüşmelerinde söz alan Sırrı Bey bütçenin çeşitli maddeleri arasında nakil yapılmasının önemli bir konu olduğunu, bu yüzden bu usule fazla başvurulmamasının iyi olacağını belirtmiştir.¹⁵⁵

Gümrük memurlarının görevlerini suiistimal edenlerle vazife mesleklerinde kendilerinden istifade edilemeyecekler için uygulanacak kurallar ele alınırken, Sırrı Bey rüşvet konusu üzerinde önemle durmuştur.¹⁵⁶

Dış ticaret amaçlı tütün satmak üzere bir limited şirket kurulmasına dair kanun tasarısında şirketin sermayesi ve yapacağı işlerin belirlenmesinde daha doğru yaklaşımların gerçekleştirilebileceğini Sırrı Bey dile getirmiştir.¹⁵⁷

Devlet Demiryolları İşletmesi'nin 1929 yılı kesin hesabında söz alan Sırrı Bey, Maliye Vekâleti'nin demiryollarının açığını kapatmak için istikraz yapmasına izin verdiğini belirtmiş, bütçede yer alan konular için de eleştiriler getirmiştir.¹⁵⁸

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yugoslavya, Çekoslovakya, Romanya, Sovyet Sosyalist Şuralar Cumhuriyetleri İttihadi arasında imzalanan antlaşmanın tasdiki üzerine yapılan görüşmelerde dostluk ilişkilerinin sürdürülmesinin gerekliliği konusunda görüş bildirmiştir.¹⁵⁹

Fransız Parlamentosu'nda Türk-Fransız grubunun kurulduğuna dair telgraf üzerine söz alan Sırrı Bey Türk-Fransız dostluk grubu teşkilinin önemli olduğunu dile getirmiş, bu yöndeki çabayı desteklediğini ifade etmiştir.¹⁶⁰

Türkiye Cumhuriyeti ile Romanya, Yunanistan, Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Paketi dolayısıyla söz alan Sırrı Bey bu paktın temellerinin Mustafa Kemal Paşa'nın Sofya Ataşemiliterliği dönemine kadar uzandığını, ancak Bulgaristan'ın pakta katılmayışını üzüntüyle karşıladığını Meclis kürsüsünden belirtmiştir.¹⁶¹

Türkiye ile Fransa hükümetleri arasında Türkiye-Suriye hududu üzerinde demiryolu işletme tarzına dair anlaşma ele alınırken, Sırrı Bey Mersin'den başlamak üzere hattın İran sınırına kadar uzatılmasının ekonomik bakımdan birçok faydası olduğuna dikkat çekmiş, hattın uzatılması gerektiğini savunmuştur.¹⁶²

Dâhili istihlak vergisi hakkında 1718 numaralı kanuna uygun bir başka kanunda benzin konusu ele alınırken, Sırrı Bey şekerle bağlantılı konuya değinmek istemişse de konuyla ilgili olmadığı gerekçesiyle Meclis'ten tepki görmüştür.¹⁶³ Aynı kanunun birinci maddesi görüşülürken Sırrı Bey kanuna esas teşkil eden noktanın açık bir şekilde belirtilmediğini söylemiştir.¹⁶⁴

154 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XVI, 68. Birleşim, 10 Haziran 1933, s. 139.

155 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XVIII, 3. Birleşim, 18 Kasım 1933, s. 19.

156 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIX, 9. Birleşim, 4 Aralık 1933, s. 19.

157 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, XIX, 15. Birleşim, 18 Aralık 1933, s. 74, 77.

158 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIX, 17. Birleşim, 23 Aralık 1933, s. 99, 101.

159 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XIX, 17. Birleşim, 23 Aralık 1933, s. 102, 104.

160 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XX, 21. Birleşim, 1 Mart 1934, s. 4-5.

161 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XX, 24. Birleşim, 6 Mart 1934, s. 17-18.

162 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXI, 34. Birleşim, 2 Nisan 1934, s. 4-6.

163 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXI, 41. Birleşim, 19 Nisan 1934, s. 85.

164 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXI, 42. Birleşim, 21 Nisan 1934, s. 98, 106.

Maden mahrukatı ve madeni yağlar inhisarı hakkında kanun ele alınırken, İnhisarlar Vekâleti ile Maliye ve Bütçe Encümenleri tekliflerinin birbirlerinden farklı olduğu, bunun düzeltilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁶⁵

Muamele Vergisi kanun görüşmelerinde işin durumuna göre işçi çalıştırılabileceği, işçi sayısının az ya da çok olmasının işin gereğine göre belirlenebileceğini dile getirmiştir.¹⁶⁶

Memurluktan ayrılan Nafia memur ve müstahdemlerin yapamayacakları işler hakkında kanun layihası tartışılırken, Sırrı Bey her ne suretle olursa olsun görevlerinden ayrılan personelin durumuna açıklık getirilmesini istemiş, vekâlet haricinde bir göreve tamah ederek giden kimse ile görevinden belli şartlar dâhilinde ayrılan kişilerin bir tutulamayacağını, bu kişilere karşı daha sert kuralların uygulanması gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁶⁷

Tahlisiye Umum Müdürlüğü'nün 1934 mali senesi bütçe kanununda tabiplere ödenen ücretler konusuna Sırrı Bey dikkat çekmiştir. Bu ücretlerin azaltılabileceğini, böylece bir miktar tasarrufun gerçekleşebileceğini belirtmiştir.¹⁶⁸

Yunan Parlamento azasının Devlet Demiryolları üzerinde meccanen seyahatleri konusu gündeme gelmiştir. Sırrı Bey konuşmasında Yunanistan'ın daha önce bu hakkı Türk parlamenterlere tanıdığını belirtmiş, böyle bir teklifi bizim de yerine getirmemizin iki ülke arasındaki dostluk bakımından önemli olup desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁶⁹

İnhisarlar Umum Müdürlüğü 1934 yılı bütçesi görüşülürken Sırrı Bey İnhisarlar Müdüriyeti'nin yapısı üzerinde durmuş, daha önce bahsettiği konuları yineleyerek gerekli eleştirilerini yapmıştır.¹⁷⁰

İktisat Vekâleti teşkilat ve vazifelerine dair kanun tasarısı ele alınırken Sırrı Bey bazı görevlilerin diğer vekâletlere göre aynı işi yaptıkları halde farklı ücret aldıklarını, bunun da uygun düşmediğini söylemiştir.¹⁷¹

Buğdayı koruma kanununun Meclis görüşmelerinde bu verginin daha önce ekmekten alındığı, ya da Almanya'da olduğu gibi un çuvalından alındığını, bu uygulamanın en makul olduğundan tercih edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁷²

Muhtelif maddelerden alınacak istihlak vergisi hakkında kanun münasebetiyle Sırrı Bey çimento üzerinden görüşlerini açıklamıştır. İstatistiklerde yılda 125.000 ton çimentonun üretildiğini, bunun yüzde seksen nispetinde alıcısının hükümet olduğunu, bu yüzden alınan vergilerin fazla olduğunu vurgulamıştır.¹⁷³

Balkan misakı ve lahikaların içerdiği hükümler ele alınırken, Balkan devletleriyle yapılan anlaşmanın barışın sağlanmasına adına önemli bir adım olacağını ifade ederek

165 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 57. Birleşim, 26 Mayıs 1934, s. 256-257; Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 59 Birleşim, 28 Mayıs 1934, s. 388; Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 60. Birleşim, 29 Mayıs 1934, s. 433.

166 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 47. Birleşim, 7 Mayıs 1934, s. 46, 48.

167 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 48. Birleşim, 7 Mayıs 1934, s. 78, 80.

168 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 54. Birleşim, 21 Mayıs 1934, s. 184.

169 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 55. Birleşim, 23 Mayıs 1934, s. 226-227.

170 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 57. Birleşim, 26 Mayıs 1934, s. 249, 252.

171 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 58. Birleşim, 27 Mayıs 1934, s. 300-301.

172 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 59. Birleşim, 28 Mayıs 1934, s. 360.

173 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXII, 59. Birleşim, 28 Mayıs 1934, s. 370-371.

desteklemiştir.¹⁷⁴

Hüseyin Sırrı Beyin Liberal Görüşleri

Mehmet
KAYA

Dünya ekonomik buhranının etkilerinin hızla yayılması, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi, Türkiye'deki tek parti yönetiminin getirdiği sıkıntılar ve sıkı bir devletçilik politikası 1931 seçimlerinde Meclis'te müstakil grubun kurulmasını gündeme getirdi. Bu ortamda Hüseyin Sırrı Bey az sayıdaki bu grubun temsilcileri arasında yer almıştır. Mutedil olarak başlayan devletçilik gittikçe koyulaşmaya ve rejim de daha otoriter bir hale dönüşmeye başlamıştır. Siyasi ve iktisadi liberalizmin dünyada gittikçe güç kaybettiği bir durumda Meclis'te iktisadi liberalizmin kuvvetli bir savunucusu olmuştur. Hüsnü (Kitapçı), Halil (Menteşe) Beylerle Meclis'te bu akımın önemli temsilcileri olarak yer almalarına rağmen, Hüseyin Sırrı Bey konuşmalarıyla liberalizme daha sadık bir görüntü çizmektedir.

Hüseyin Sırrı Bey liberalizm konusundaki bu tutumu ve getirdiği eleştiriler sonucunda sonraki dönemde mebus seçilememiştir. Celal (Bayar) Bey, Türkiye'de liberalizme insanın dilinin daha dönmediği bir dönemde Hüseyin Sırrı Bey'in bu akımı kuvvetle savunduğunu belirtmektedir.¹⁷⁵

Liberalizmin dünyada güç kaybettiği bu dönemde Sırrı Bey, Türkiye'de devletçilik uygulamasının sınırlandırılmasını, dış borçlanma ve yabancı uzman getirerek dünyaya açık iktisat politikası izlenmesini savunmuştur. 1930'lu yıllarda gittikçe ideolojik bir hale gelen otoriteye karşı eleştiriler gelmektedir. Hatta bu eleştirilerden Yakup Kadri Bey'in vatan hainliği ile suçlanması en şiddetlileri arasında sayılabilir. Sırrı Bey'in görüşleri içe kapanık bir ekonomi izleyen bir ülkede tepki çekmiş ve Lozan Antlaşması'nın ruhuna aykırı olduğu vurgulanmıştır. Hüseyin Sırrı Bey'in fikirlerini ısrarla savunması Recep (Peker) Bey'in şiddetli itirazları devletçilik ilkesinin 1937 yılında anayasaya girmesini gündeme getirecektir.

Dönemin bütçe görüşmeleri devletçilik-liberalizm mücadelesinin sık yaşandığı ortam olmuştur. İktisadi ortamın ağır etkilerinin ve siyasi ortamdaki otoriterleşme 1932 yılı bütçe görüşmelerine derinden yansımıştır.

Hüseyin Sırrı Bey hükümetin vasıflarından birinin halkçılık olduğunu, bu özelliğe uygun hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hükümetin kendi kuvvetini vatandaşlarının kuvvet ve teşebbüslerinin yerine ikame etmeye çalıştığını, buhranın öne sürülerek devletçiliğin belirlenen şartlarının aşılmağa olduğunu ifade etmektedir. Dünya buhranının sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıktığını, Türkiye'de ise sıkıntının bir tarımsal buhran olduğunu ifade etmekte, bunun sebebinin de hükümetin ihraç konusunda üzerine düşenleri yapmamasına ve akılcı tedbirler almamasına bağlamaktadır. Bu konuda Yunanistan'ın geliştirdiği olumlu politikaların dikkate alınmasını istemektedir. Yunanistan örneğine dönem içerisinde sık başvurulmuş, parti genel sekreteri Recep (Peker) Bey İsmet Paşa ve Dışişleri Vekili Tefik Rüştü (Aras) Bey üzerinde olumsuz etki yapmıştır.¹⁷⁶

Sırrı Bey tartışmalarda muhataplarına karşı serbestlik ve eşitlik istemektedir. Partinin ve hükümetin taraf tutmaması halinde kendisinin fikirlerinde başarı sağlayacağına inanmaktadır. Partinin grup toplantılarında bu tartışmaları yapabilmeyi istemektedir. Düşünceleriyle grubu ikna etmeyi amaçlamaktadır. Sırrı Bey'in gittikçe otoriterleşen bir partinin ikna edilebileceğini düşünmesi de kanaatimizce şaşırtıcı bir durumdur. Bu görüşlere karşı Recep (Peker) Bey cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve samimi olmaları halinde liberalizmin savunabileceğini belirtmekte ise de, tarafsızlığın nasıl korunacağı şüphelerini gündeme getirmektedir. Recep Bey'e göre, Sırrı Bey devletçilikle halkçılığı birbirine karşı çatışır durumda

174 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.XXIV, 80. Birleşim, 25 Ekim 1934, s. 8.

175 Murat Yılmaz, "Hüseyin Sırrı Bellioğlu", Liberalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 144.

176 Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, İstanbul, 1945, s. 26.

göstermektedir. İktisadi alandaki sıkıntılar devletçiliğin çözüm oluşturamamasından değil, devletçiliğin yeterince uygulanamamasından kaynaklanmaktadır. Sırrı Bey'in eleştirdiği kooperatifçiliğin de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın temel esaslarından olduğunu belirterek sert bir şekilde eleştirmektedir.¹⁷⁷

Devletçilik karşıtı düşüncelerini Sefain İdaresi'ne yönelik eleştirileri oluşturmaktadır. Sefain İdaresi yıllardan beri gücünü kaybetmesinin dünya ekonomik buhranına bağlanması doğru değildir. İdarenin küçük limanları milli şirketlere bırakarak esas görevinin dış ticaretin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapması olduğunu vurgulamıştır. İdare milli şirketlere destek olacağı yerde, onlarla haksız rekabete girişmiş, ancak bu rekabette birçok avantajına rağmen başarılı olamamıştır. İşletme sahiplerinin kendisine konu ile gönderdiği mektubu İktisat Vekili'nin okuması gerektiğini vurgulamıştır.

Posta Vapurculuğu Anonim Şirketi kurulmasına dair 9 Temmuz 1932 tarihli kanun layihasında deniz taşımacılığının devletleştirilmesi gündeme gelmiştir. Kitapçı Hüsnü Bey (İzmir) ve Sırrı Bey (İzmit) buna kesin bir şekilde karşı çıkmışlardır. Devletçilik kelimesi "mutedil" terimi belirtilmeden kullanılmaktadır. Bu da artık koyu bir devletçiliğin kullanılmaya başladığının bir işareti olarak ele alınmalıdır. İtirazların yüksek çıkması etkisini göstermiş, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey istifa etmiş, bu konularda daha duyarlı olan Celal (Bayar) Bey vekil olmuştur. Özel teşebbüsün bitirilmesi yanında devletçiliğin gittikçe sıkı bir şekle girdiğinin göstergesi olmuştur.¹⁷⁸

Ticaret sözleşmesi olmayan ülkelerden yapılacak ithalata, yasak, sınırlama ve kayıt uygulanmasına ilişkin kanununun 28 Aralık 1931 tarihli görüşmelerinde Sırrı Bey, hükümetin çıkaracağı kanunların iktisadın genel kurallarını değiştiremeyeceğini, yapılacak kanunlarda buna dikkat edilmesini istemiştir. Adliye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Sırrı Bey'in fikirlerinin CHF görüşlerine muhalif olup, bunun zamanının geçtiğini belirtmiştir. Devletin artan kontrol gücü karşısında tüccarın yaşayacağı sıkıntıyı hafifletmek için iktisat ve ticaret müdürleriyle değil, belediye başkanı, heyeti ve ticaret odalarının katıldığı bir komisyon vasıtasıyla kullanmasını istemektedir.¹⁷⁹

Sırrı Bey vakıfların 8 Haziran 1931 tarihli bütçe görüşmelerinde hükümetin laik olduğunu, bu yüzden evkaf bütçesinin Meclis'te görüşülmesine gerek olmadığını savunmuştur. Vakıflar bütçesi özel hukuku ilgilendirdiğinden hiçbir şekilde kamu hukuku içinde yer almamalıdır. Sırrı Bey'in ikna çabası sonuç getirmemiştir. Sırrı Bey vakıflar ile ilgili ikinci konuşmasından sonra Meclis dışında uyarılmıştır. 21 Haziran 1932 tarihinde genel bütçe görüşmelerinde aldığı bu uyarılara değinmektedir. Recep (Peker) Bey'in kendisini uyardığını, toplantılarda mahzurlu görülüp kendisinin açıklamaya çalıştığını ifade etmektedir.¹⁸⁰

Hüseyin Sırrı Bey bu muhalefetiyle V. dönem mebus seçimlerinde aday gösterilmemiştir. Recep Bey ve İsmet Paşa'nın onun muhalif sözlerine tahammül edemedikleri açıktır. Bu yüzden de beşinci dönemde aday gösterilmemiştir. Üstelik Milli Mücadele döneminde harp masrafları tutanaklarında yapılan sahtekârlığa adı karıştığı suçlamasıyla 1935 yılı Nisan ayında Bakanlar Kurulu kararıyla dokunulmazlığı kaldırılmıştır.¹⁸¹

Sırrı Bey 1940 yılının Mart ve Nisan aylarında Cumhurbaşkanı'na, Genelkurmay Başkanı'na, Yüksek Askeri Şura Üyeleri'ne gazetelere ve üniversite hocalarına Cumhurbaşkanı ve hükümeti eleştiren mektuplar göndermiş, bu yazılar üzerine tutuklanmıştır. Affedilmesi için yaptığı uzun uğraşlardan sonra 16 Mayıs 1951'de Meclis'te kabul edilen 5765 sayılı

177 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 81. Birleşim, 9 Temmuz 1932, s. 523.

178 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 81. Birleşim, 9 Temmuz 1932, s. 531.

179 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.V, 18. Birleşim, 28 Aralık 1931, s. 120.

180 Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.IX, 67. Birleşim, 21 Haziran 1932, s. 219.

181 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları Kataloğu, 30.10.0.0, 9.52.7, 21.4.1935.

özel kanunla hapisten kurtulmuştur.¹⁸²

Sonuç

Son Meclis-i Mebusan'da mebus olan Hüseyin Sırrı Bey, birinci ve dördüncü dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İzmit (Kocaeli) milletvekilliği görevinde bulunmuştur. II. Meşrutiyet'ten beri liberal görüşleriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maliye Nazırı Cavit Bey ile yakınlığı ile tanınmaktadır. Birinci Meclis'te daha özgürlükçü ve daha serbest bir siyasal hayatı benimseyen II. Grup içerisinde yer almıştır.

Liberalizme dair görüşleri IV. dönemde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hükümetin devletçiliği sıkı bir şekilde uygulaması 1932 yılı genel ve vekâletlerin bütçelerinde yaptığı konuşmalarda açıkça görülmektedir. İktisadi liberalizmin böyle bir ortamda dile getirilmesi ve yaptığı eleştirel katkılar dönemin siyasal yapısı incelendiğinde ayırt edici bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Hüseyin Sırrı Bey, duygulu, olayları ele alışı bakımından yaptığı gerçekçi eleştirileri, ülkenin sorunları karşısında sunduğu çözüm önerileri ve renkli siması bakımından dönemin iz bırakan şahsiyetleri arasında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları Kataloğu
- Son Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, C.001.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Zabıt Cerideleri, C.I-X.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Dördüncü Dönem Zabıt Cerideleri, C.III-XXV.

Kitap ve Makaleler

- Abaloğlu, Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul 1955.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi*, 1. Dönem, C.III.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi III 1920 Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Kandemir, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1966.
- Sayılğan, Aclan, *Solun 94 Yılı*, İstanbul, 1968.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist Faaliyetler*, Ankara 1967.
- Yılmaz, Murat, "Hüseyin Sırrı Bellioğlu", *Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

182 Yılmaz, agm, s. 155.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KOCAELİ'NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Safiye KIRANLAR*

İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir sanayi şehri olma yolunda ilerleyen Kocaeli'nin mülki durumu 1924 yılında yapılan değişikliklerle yeniden düzenlenmiş ve İzmit vilayet merkezi olarak tescillenmişti. Merkez ilçe dışında Gebze, Karamürsel, Gölcük, Kandıra, Karasu, Adapazarı, Akyazı, Hendek ve Geyve vilayetin diğer kazalarıydı¹. 1939 yılında vali olarak atanan Ziya Tekeli İkinci Dünya Savaşı boyunca ilin mülki anlamda en üst makamında yer aldı. Kendisi ilkokul binalarının yapımı ve bataklıkların kurutulması konusunda yerel yönetime verdiği destekle anıldı². Merkez ilçenin belediye başkanı Kemal Öz de yerel idarenin diğer önemli şahsiyetiydi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmediği, ancak ülkenin savaş ekonomisini bütün ağırlığıyla yaşadığı yıllarda Kocaeli'nin sosyo-ekonomik durumunu konu edinen bu makalede, günümüz Kocaeli sınırları ve özellikle İzmit merkeze alınarak değerlendirmeler yapılacak, başta dönemin yerel gazetesi olan *Türk Yolu* ve diğer gazetelerle, arşiv belgeleri kaynak olarak kullanılacaktır. Araştırma eserlerinden alınacak destekle de güçlendirilecek makale, savaş dönemi Kocaeli şehir tarihini ele alan az sayıdaki çalışmadan biri olduğu için bir deneme niteliğindedir ve geliştirilmeye açıktır.

Kocaeli Vilayeti'nde savaşın olumsuz etkisinin ülke geneline göre bir nebze daha az hissedildiğini, eldeki veriler ışığında, iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bu da vilayetin sanayi kuruluşları yanında temel tüketim maddelerini sağlayacak potansiyele sahip olmasından kaynaklanmıştır. Savaş bittiğindeyse İzmit'in de içinde yer aldığı bölgenin önemli bir turizm merkezi olabileceği iddia edilmiştir. İddia sahibi Falih Rifkı Atay'a göre İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki büyük turizm bölgesinden biri İzmit, Yalova ve Bursa havalisini de içine alan Marmara Bölgesi olacaktı³. Fakat vilayet merkezi İzmit, bir turizm merkezi olmaktan öte sanayi kuruluşlarının yoğun olarak bulunduğu şehir olma yolunda çok daha hızlı ilerleyecekti.

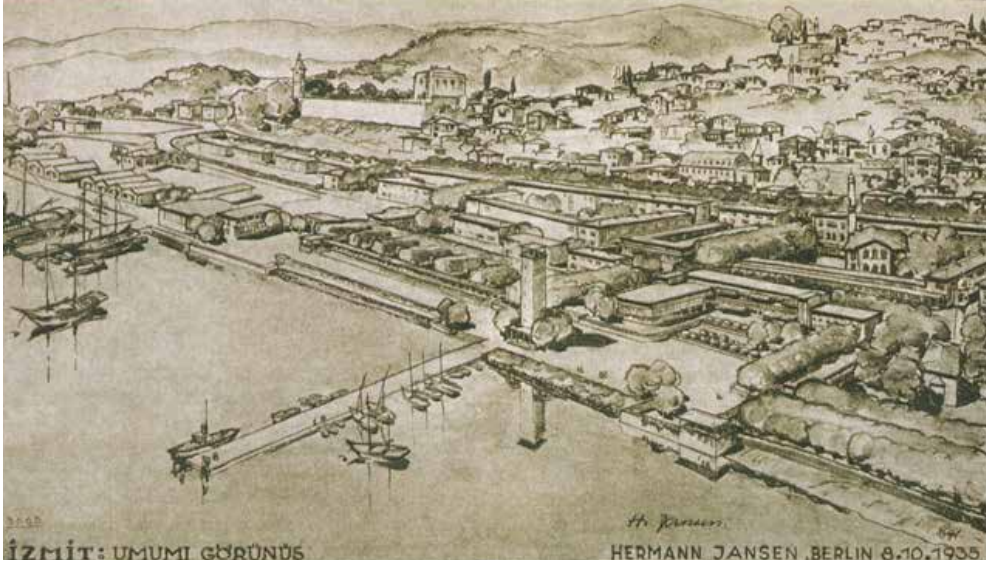
* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: kiranlar@sakarya.edu.tr

1 *Devlet Yılığ 1944-1945*, Ankara, 1945, s. 351; *Cumhuriyetin 50 Yılında Kocaeli 1973 İl Yılığ*, İstanbul, 1973, s. 55.

2 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, haz. Atilla Oral, İstanbul, 2007, s. 133.

3 Diğer turizm bölgesi de İzmir ve çevresiydi (Falih Rifkı Atay, "İzmir'in İnkişaf Devri", *Ulus*, 23.9.1941)

İzmit'in nüfusu, savaşın hemen öncesinde, Baç, Yenidoğan, Orhan mahalleleriyle İzmit Körfezi kıyısının çevrelediği küçük bir alanda yoğunlaşmıştı. Aynı zamanda iş merkezi de olan Demiryolu ve Hürriyet caddeleri üzerinde az katlı ahşap evler vardı. Bu evler de Ulugazi İlkokulu'ndan ileri gitmiyordu. İzmit içinde ulaşım, sayıları en fazla üç olan taksi ve daha çok faytonlarla yapılıyor, fayton ve arabalar Demiryolu ve Hürriyet caddeleriyle istasyon ve vapur iskelesi önünde bekliyordu. Postane ve emniyet müdürlüğü şehrin en işlek alanı olan vapur iskelesine yakın bir alana inşa edilmişti. Vapur iskelesinin çevresinde liman dairesi, sahil-sıhhiye ve karantina idaresi ve nakliyat ambarları vardı⁴. Şehrin imar planı Alman Profesör Hermann Jansen tarafından Birinci Sanayi Planı'nın uygulandığı dönemde, 1935-1939 yılları arasında hazırlanmıştı. Şehrin bu plan dairesinde imarına savaş yıllarında olanaklar elverdiği ölçüde devam edilmişti⁵.

1935, Prof. Hermann Jansen'in Almanya-Berlin'de hazırlamış olduğu İzmit'in Genel Görünüm Planı

İzmit'in İstanbul'a olan yakınlığı önemini arttırmaktaydı. O yıllarda İstanbul trenine binen bir kişi 3,5 saatte Haydarpaşa'ya ulaşabiliyordu. Daha ucuz ama daha uzun süren deniz yolunu kullanmak isteyen bir kişi sabah 9'da İzmit'ten vapura bindiğinde ancak akşam Tophane rıhtımına varabiliyordu. Karamürsel gibi karşı yakadaki deniz şeridinden de İstanbul'a seferler yapılmaktaydı ve yolcu sayısı olması gerekenin çok üstündeydi. Savaş yıllarında bu seferlerin iptal edilmesi Karamürsellileri bir hayli rahatsız etmişti⁶. Sefer iptali mevcut vapurun bakıma alınması yüzündendi ve kısa bir süre sonra yeni bir vapur devreye girmişti. Yolcu sayısı yine çok fazlaydı. 200 kişilik vapura 250 kişi alınınca nefes kokusu ve sigara dumanıyla bütünleşen hava yüzünden salgın hastalıklar yayılıyor, sık sık bit ve uyuz salgınları görülüyordu⁷. Kısacası savaş yılları içinde İzmitliler İstanbul ile denizden ya da karadan her ne şekilde olursa olsun ulaşım olanaklarının arttırılmasından yana oldular⁸.

4 Merzuka Yazıcı, *İzmit'te Çocukluğum (II. Dünya Savaşı Yılları)*, Kocaeli, 2004, s. 7-8.

5 Fügen Avdan, *Cumhuriyet Dönemi Kentleşme Sürecinde Planlama Deneyimi: 1930-1980 İzmit Planları*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009, s. 67.

6 Mehmet Sarioğlu, *Bir Cumhuriyet Aydını: Mehmet Ali Kâğıtçı*, İstanbul, 2008, s. 66; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0, 676.286.1, ek 46: Kocaeli Bölge Müfettişi Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 21.XI.1944 tarihli Karamürsel kaza kongresi hakkındaki raporu.

7 *Türk Yolu*, 29 Birinci Kanun 1944; İlber Ortaylı, "İkinci Dünya Savaşı'nda Şehirlerde Hayat", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye*, Ankara, 1998, s. 422.

8 Hatta hafta içi yapılan seferlerin hafta sonu da yapılmasını talep ettiler. Koyulacak ek seferin yerinde olacağı konusunda resmî makamlar da hem fikirdi (BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 38: CHP Kocaeli Bölge Müfettişliği'nin CHP Genel Sekreterliğine 19.XI.1944 tarihli yazısı; BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 1: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 15.12.1944 tarihli raporu).

Birinci Sanayi Planı kapsamında açılan Kâğıt Fabrikası şehrin silüetini değiştirdi ve İzmit'i çekim merkezi durumuna getirdi⁹. *Türk Yolu* gazetesinde yer alan şu ifade durumu özetlemektedir:

*"Selüloz Sanayi Müessesesi'nin İzmit'e verdiği inkişafı hülâsa etmek uzun sürer: Şu kadar söyleyelim ki İzmit bu müessesenin kuruluşundan sonra renkli, hareketli, ışıklı ve güzel bir şehir olmaya başlamıştır. Eski İzmit'i bilenler bunu daha iyi ve içten görürler"*¹⁰.

Şehrin nüfusu hızla artıyordu ve geniş bir komplekste kurulan fabrikanın, bu gelişmede temel etken olduğuna inanılıyordu. 1940 nüfus sayımında ülke genelinde nüfus artış oranı % 10,2 iken, İzmit'te % 12, 1945 sayımındaysa Türkiye geneli % 5,4 iken, İzmit'te % 10,7ydi¹¹. Sanayi planı kapsamında fabrika inşa edilen şehirlerin neredeyse tamamı için bu durum söz konusuydu ve 1927-1945 dönem aralığında nüfus Kayseri'de % 58, İzmit'te % 86 ve Nazilli'de % 100 artmıştı¹².

14 Ağustos 1934, Başbakan İsmet İnönü, Kâğıt Fabrikası'nın temel atma töreninde konuşmasını yaparken

Savaşın başladığı ilk yıl olan 1939'da, gelecek sıkıntılı günlerin farkında olunmadığı günlerde, Kocaeli savaşıyla ilgisi olmayan iki konuyla adını duyurdu. İlki Atatürk'ün cenazesinin halk tarafından ziyareti sırasında Dolmabahçe Sarayı önünde dokuz vatandaşın ölümüyle sonuçlanan bir izdiham vakasıydı. İzdihamdan sorumlu olarak görülen İstanbul Emniyet Müdürü Salih Kılıç ile yardımcısının yargılanmaları için İzmit seçilmişti. İzmit'te yapılan yargılamalarda karar verilmediği gibi mahkemenin diğer şahitlerin de dinlenmesi talebiyle İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'ne havale edilmesi kararlaştırılmıştı¹³. Bu yargılamadan önce yaşanan diğer olaysa, Osmanlı döneminden beri muhacir iskân alanlarından biri

9 Cumhuriyet'in 10. yılında İzmit'te bulunan fabrikalar şunlardı: İzmit Şehri Elektrik Fabrikası, İzmit Un Fabrikası (Bu fabrikanın aynı yıl faaliyetinin durduğu bilinmektedir), İzmit Çorap İmalathanesi, Büyük Derbent Kereste Fabrikası, Perçin Mürekkap Fabrikası, İzmit Buz Fabrikası, Taze Hayat Rakı Fabrikası (*Kocaeli 1973 İli Yıllığı*, s. 290).

10 *Türk Yolu*, 8 Nisan 1941. Bu arada SEKA Kağıt Fabrikası'yla ilgili bilgi ve kaynaklarını benimle paylaşan KBB KÜGEM Koordinatörü Resül Narin'e teşekkür ederim.

11 *Kocaeli İli Yıllığı* 1967, İstanbul, 1970, s. 108.

12 Janset Özen Aytumur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)*, İstanbul, 2010, s. 238.

13 Salih Kılıç yargılama sırasında, o gün bütün emniyet tedbirlerinin alındığını, fakat halkın kendisine hâkim olan tesir ve heyecan duygusuyla taşkınca hareketlerde bulunduğunu, bu nedenle alınan önlemlerin bizzat halk tarafından ihlal edildiğini ve kendilerinin ihmalinin söz konusu olmadığını söylemişti. Konuyla ilgili haberler için bkz. *Ulus*, 2.11.1939; 19.12.1939; 28.12. 1939.

olarak kabul gören Kocaeli'ne yıl sonunda Romanya'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesi ve onların getirdiği hareketlilik. Muhacir kafesi toplam 502 hane ve 2.008 kişiden oluşuyordu. Beraberlerinde 1.000 baş büyük hayvan ve 2.000 adet koyunu da getiren göçmenlerin en kısa zamanda yerleştirilmeleri ve işeleri konusu başta vali olmak üzere alâkalı memurlar tarafından yakından takip edilmişti. Göçmenler hane hane Kocaeli Vilayeti'nin belirli kazalarına yerleştirilmişti¹⁴. Bu göçmenlerin yerleştirildiği alanlardan biri olan Akmeşe Köyü sakinlerinin dörtte üçü Nüfus Mübadelesi sonrasında İskeçe ve Drama'dan gelenlerden oluşmaktaydı¹⁵. Yugoslavya ve Kırcaali'den göçenler de bu köyde iskân edilmişti¹⁶.

Akmeşe Köyü gibi vilayet dâhilindeki köy ve kazalara muhacirlerin yerleştirilmesi geçmişten gelen bir eğilimin sonucuydu. Vilayet muhacirlerin iskânı için ilk akla gelen yerlendendi ve muhacirlere iş olanakları da yaratılırdı. Örneğin İzmit'e yerleştirilen Romanyalı göçmenlere "vükela sofralarını" dolduran, İstanbul'da satılan levrek, mercan, barbunya gibi balıkların yaşadığı temiz körfezde balıkçılık yaptırılmıştı. Savaş şartlarının balık üretimini azaltıp fiyatları yükselttiği, işgücü eksikliği de çekilen bu alana onları yerleştirmek oldukça mantıklıydı¹⁷.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmit Kâğıt ve Selüloz Fabrikası'nın Şehre Yaptığı Katkı ve İzmit'in İmarı Çalışmaları

İlk kâğıt üretimini 18 Nisan 1936'da yapan, resmî açılışı da aynı yılın 6 Kasımında gerçekleşen İzmit Kâğıt ve Selüloz Fabrikası'na savaş boyunca ikincisi de eklendi¹⁸. 10.500 ton kâğıt ve karton imal eden ilk fabrikaya ek olarak açılan İkinci Kâğıt ve Selüloz Fabrikası'nda yapılacak üretimle kâğıt imalatını 24.000 tona çıkarmak hedeflenmişti. Böylece ülkenin kâğıt ihtiyacının tamamı karşılanacaktı¹⁹. Dönemin İktisat Vekili Fuat Sirmen'in açılışını yaptığı İkinci Kâğıt ve Selüloz Fabrikası'yla aynı gün Klor ve Alkali Fabrikası da açılmış ve böylece sanayi kompleksi içinde iki tane kâğıt fabrikası, Klor ve Alkali Fabrikası olmak üzere üç fabrika yer almıştı. Aynı dönemde mukavva üretecek olan üçüncü kâğıt fabrikasının da yapılacağı açıklanmış ama kuruluşu adeta yılan hikâyesine dönmüştü²⁰. İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı güçlükler, kâğıt sanayisinin gelişmesini istemeyen çevrelerin etkisi, Sapanca Gölü'nden fabrikaya su taşınması konusunda yaşanan güçlükler gecikmenin nedeni olarak gösterilmişti²¹.

Üç fabrikanın bulunduğu sanayi kompleksi içinde revir, sinema salonu da yer alıyordu. Fabrikanın futbol, basketbol, güreş, boks, yelken, atletizm, voleybol ve ritmik jimnastik alanlarında faaliyet gösteren Kâğıtspor Kulübü adıyla bir takımı bile vardı²². 1942 yılı itibarıyla burada yüz kadarı kadın ve kızlardan oluşan, 48 kuruşla 4 lira arasında gündelikleri olan 751 işçi çalışıyordu. Kurulan sistemle 48 kuruşla çalışmaya başlayan bir işçi 18 yıl sonra yevmiesini 4 liraya kadar yükseltebiliyordu. Ayrıca çalışan, işine bağlı bir işçi süreyi 12 yıla kadar düşürebiliyordu. Hizmet içi eğitimin de düşünüldüğü fabrikada 264 kişinin

14 205 hane İzmit'e, 45 hane Geyve'ye, 38 hane Adapazarı'na, 50 hane Karasu'ya, 65 hane Kandıra'ya, 70 hane Karamürsel'e ve 28 hane de Gebze'ye yerleştirilmişti (*Ulus*, 27.11.1939).

15 BCA, 490.1.0.0, 275, 1102, 1, ek 28: Kocaeli Bölge Müfettişi Rahmi Apak'ın 1940-1941 dönemine ait 24.5.1941 tarihli II. Teftiş Raporu

16 Feray Göklü, "Armaş'tan Akmeşe'ye Uzanan Yol", *M. Sabri Yalım'a Armağan*, İzmit, 2001, s. 60-61.

17 *Vakit*, Birinci Teşrin 1940.

18 Sarıoğlu, *a.g.e.* s. 50, 56; *Ulus*, 24 Temmuz 1944.

19 *Ulus*, 29.10.1940.

20 *Ulus*, 24.7.1944. Üçüncü Kâğıt Fabrikası ancak 1954'te açılacak ve onu 1960'ta dördüncüsü, 1961'de beşincisi izleyecektir. Fabrika 1955 yılına kadar Sümerbank Kâğıt ve Karton Fabrikası adıyla çalıştıktan sonra aynı tarihte çıkarılan bir kanunla Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü (SEKA) adını alacaktır. (*SEKA Tarihi Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi*, haz. Uygur Kocabaşoğlu vd. İzmit, 1996, s. 396-397).

21 Oya Şenyurt, *1923-1960/Cumhuriyet'in Tanıkları Binalar ve Ketten Haberler*, İstanbul, 2010, s. 53

22 *A.g.e.* s. 62.

devam ettiği kurs açılmış ve kursta kâğıtçılık, selüloz, kimya, fizik, hesap, hendese, yurt bilgisi dersleri verilmişti²³. Savaş yıllarının iyi işleyen müesseselerinden biri olarak kabul edilen fabrikanın bu durumu CHP müfettişlerinin raporlarında övgü dolu sözlerle anılmıştı²⁴. Fakat sorunsuz işleyiş zaman içinde bozuldu ve gereğinden fazla işçi alımı yapıldı. 1936 yılında çalışan sayısı 500 iken Kâğıt Fabrikası'nın onuncu kuruluş yıldönümünde bu sayı 2.000'i aştı. Türkiye'de çok partili hayata geçildiği dönemde fabrikanın çalışma koşullarından, işçi ücretlerine ve işçilerin eğitimlerinden barınmalarına kadar çözülmesi gereken pek çok sorunu vardı²⁵.

Kâğıt Fabrikası İzmit'in su ve elektrik ihtiyacının temininde de etkili oldu. Su ihtiyacı Paşa ve Çene suyundan sağlanan İzmit'e bu kaynaklardan gelen su yetmeyince, kâğıt üretimi için Sapanca Gölü'nden getirilecek suyun bir kısmının İzmit'e aktarılması kararlaştırıldı. Şehrin tam ortasından geçen Demiryolu Caddesi'nin altına dönecek borularla şehre su verilecekti²⁶. Su tesisatıyla ilgili işlemler gecikmelerle ancak 1943'te tamamlanabilmiş ve 23 Haziran 1943'te yapılan törenle hizmete sokulmuştur²⁷. Her ne kadar 1942 yılında Balaban Suyu'nun da bir alternatif olduğu belediye başkanı Kemal Öz tarafından açıklanmışsa da eyleme geçirilmeyen bir söylem olarak kalmıştır²⁸.

Bu arada konutlara su tesisatı döşenerek su verildiyse de bu tip konut sayısı çok değildi ve su da aralıklarla veriliyordu²⁹. Gereken alt yapı tam anlamıyla oluşturulmadığı için o günlerde İzmitlilerin büyük kısmı içme suyu ihtiyacını mahalle ve sokak başlarında bulunan tulumbalardan sağlıyordu. Alt kısmı mazgallı, demir döküm taban üzerine oturtulan tulumbalardan akan su ünlü Paşa Suyu'ydü³⁰. İçme suyu sıkıntısı vilayetin diğer kazalarında da mevcuttu. 1944 yılında bu sorunun tamamen çözüleceği açıklanmıştı. Bu yöndeki çalışmalara ilk olarak başlayan da Gebze kaza belediyesiydi³¹.

Sapanca suyunun şehre dağıtılması için başlatılan alt yapı çalışmaları kapsamında Demiryolu Caddesi asfaltlandı. Bazı mahalle ve sokaklarda da düzenlemeler yapıldı. Aynı dönemde belediye şehrin sahil hattı boyunca rıhtım inşası işini de ele aldı ve inşa edilen halkevi binasıyla birlikte şehre modern bir görünüm verilmeye çalışıldı. 370 metre uzunluğunda olan rıhtımın planı, Mühendis L. M. Vanderberg tarafından çizilmişti³². Fakat belediye başkanı ve eski belediye encümeninin rıhtım inşaatında usulsüzlük yaptıkları iddia edildi ve haklarında açılan dava İstanbul'da görüldü³³.

Mahkemelere konu olan rıhtımın inşaatına, mevcut plan kapsamında, savaş öncesinde başlanmıştı. 1941 yılı itibarıyla birinci kısım inşaatı bitirilmiş, ikinci kısma geçilmişti. Bu arada İzmit Halkevi binasının da temeli atılmıştı ve inşaatı devam ediyordu³⁴. 1944 yılının sonlarına gelindiğinde rıhtım işleri ve Halkevi'nin çevresini düzenleme faaliyetlerine Demiryolu Caddesi'nden Halkevi'ne doğru incek bir cadde açılması eklendi. Planlananlar arasında büyük bir park inşa edilmesi de vardı³⁵. Yapılan işler geniş kapsamlı istimlâkleri de gerektirdiğinden belediyeye karşı ciddi bir muhalefet belirmeye başladı.

23 Mümtaz Faik Fenik, "Kağıda Dair Notlar", *Ulus*, 8.4.1942. Fabrikada hizmet içi kurslar yanında okuma yazma kursu da açılmış, yurt dışına öğrenci gönderilmişti (*SEKA Tarihi*, s. 169).

24 Bu konuda bkz, BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 1, 20 Mart 1945.

25 *SEKA Tarihi*, s. 144.

26 *Ulus*, 28.9.1941; *Türk Yolu*, 25 Temmuz 1942.

27 *SEKA Tarihi*, s. 150-151.

28 *Türk Yolu*, 15 Temmuz 1942.

29 *Türk Yolu*, 4 Birinci Teşrin 1944.

30 Yazıcı, *a.g.e.*, s. 53, 73. Bu suyun tadı çok beğeniliyordu ve 1950'lili yıllara kadar İzmit merkezinin su ihtiyacı Paşa suyu şebekesinden sağlanmıştı (Taner Aksoy, *İzmit Su Yolları*, İzmit, 2000, s. 6).

31 *Türk Yolu*, 22 Birinci Teşrin 1944.

32 *Türk Yolu*, 24 Eylül 1940.

33 *Vakit*, 6 Mayıs 1940.

34 *Ulus*, 9.4.1941.

35 *Türk Yolu*, 1 Temmuz 1944; 6 Temmuz 1944; 9 İkinci Teşrin 1944.

Halkevi binasının tren yoluna paralel giden caddeden görünmesi adına dükkânların ve bazı binaların belediye başkanı Kemal Öz'ün girişimleriyle yıkılması tepkiyi daha çok arttırıyordu³⁶.

Halk Evi'nin ilk açıldığı yıllardan bir görüntü

İnşaatına 1938 yılında başlanan ve 1942'de tamamlanan İzmit Halkevi binası şehrin en önemli ve modern binalarından biri olarak tanıtıldı³⁷. Binanın çevresinde yapılan düzenlemelerle ilgili olumlu ya da olumsuz eleştiriler devam ederken, Halkevi çalışanları savaş yılları boyunca İzmit ve çevresinin kültür faaliyetlerinde olduğu kadar sağlık ve sosyal yardımla ilgili tüm etkinliklerinde ön planda yer almışlardı³⁸.

Kâğıt Fabrikası şehrin su ihtiyacının karşılanmasında olduğu gibi elektriğinin de temininde etkili oldu³⁹. İzmit'in aydınlatılması için 1936 yılında İzmit Belediyesi'nin arka tarafına inşa edilen binaya iki adet jeneratör koyulmuş ve burada üretilen elektrikle sokaklar aydınlatılmıştı. Ardından Atatürk heykelinin bulunduğu bölgedeki bazı konutlara elektrik verilirken Kâğıt Fabrikası'nın işletmeye açılmasıyla, fabrikaya ait iki yedek trafodan 1. Demiryolu geçidinden Atatürk heykeline kadar olan bölümdeki işyerlerine ve bazı konutlara elektrik verildi⁴⁰. Fakat savaş yılları boyunca İzmit'te kömür yokluğu nedeniyle sık sık elektrik kesintisi yaşandı ve elektrik bir lüks olarak görüldü⁴¹. Bu arada, belediye başkanının da açıkladığı üzere, ancak 1944 yılının sonlarında şehrin % 50'sine elektrik verilebildiği gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır⁴². Şehrin tamamının elektriğe kavuşması 1950 sonrasında gerçekleşirken su ihtiyacının temini de aynı dönemde oldu.

36 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 88: İzmit merkez kaza kongresinin cereyan tarzı hakkında Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 9.III.1944 tarihli raporu.

37 Berna Kaya, *Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi (1932-1951)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2008, s. 42-43.

38 Kaya, *a.g.t.*, s. 120-136.

39 *Vakit*, 6 Mayıs 1940.

40 İlker Kumral, "İzmit'te Fotoğrafçılık", *M. Sabri Yalın'a Armağan*, s. 140.

41 *Türk Yolu*, 24 Birinci Kanun 1942; 3 İkinci Kanun 1943.

42 *Türk Yolu*, 4 İkinci Teşrin 1944.

M. Ali Kağıtçı ve diğer İzmitliler ilk halkevi binasının önünde 1933

Yol yapım çalışmalarıysa daha planlı ve muhalefetten uzak yürütüldü. Hangi güzergâhların yapılacağı savaşın hemen öncesinde belirlenmiş, İzmit-Karamürsel, Kandıra-Ağva, Adapazarı-Hendek, Karasu-Adapazarı, Kandıra-Karasu, Geyve-Taraklı-Akyazı yol ve şoseslerini kapsayan geniş bir yol yapım planı benimsenmişti⁴³. Savaşın başında yapımına başlanan ve iki yıldır devam eden İzmit-Karamürsel-Yalova-Bursa yolunun, İzmit-Karamürsel-Yalova parçası askerî ve iktisadî bakımdan önem arz ettiğinden bir an önce tamamlanmasına çalışılmış ve devlet bütçesinden 50.000 liralık ödenek ayrılmıştı⁴⁴. Bu arada "merkezî Anadolu'yu, İstanbul'a bağlayacak" olan İzmit-İstanbul yolunun tamamlanması işi gerekli ödeneğin ayrılamaması yüzünden oldukça geciktirilmişti⁴⁵.

Kaza ve köylerde yaşayanlar vilayetin merkezi olan İzmit'e ulaşmada güçlük çektiklerinden devletten ilk talepleri genelde kendilerini İzmit'e ulaştıracak yolun inşası oluyordu. Örneğin Akmeşelilerin başlıca dileği nahiyeyi merkeze bağlayan yolun yapımı yanında, üç köprü'nün tamir edilmesiydi⁴⁶. 1.800 nüfuslu Bahçecik'in durumu savaş yılları boyunca kötüleşmişti. İzmit-Bahçecik şosesinin üzerinde tek bir arabanın dahi işleyemeyecek kadar kötü durumda olduğu biliniyordu. Bahçecik'e bayındırlık adına hiçbir şey yapılmamıştı. Kocaeli Vilayeti'yle ilgili raporlarda da bu durumu doğrularcasına, "hava, güzel su, mükemmel zenginlik kaynağı olan topraklar yerli yerinde. 18 yıllık Cumhuriyet devrinde hiç bir vali elini uzatıp buraya dokunmamış ve hiç bir ümran eseri yaratmamıştır"⁴⁷ şeklindeki ifadelerle rastlanıyordu.

Vilayetin tahıl ambarı olarak düşünülebilecek olan Kandıra'nın ulaşım sorunu hep vardı ve savaş yılları ve sonrasında da devam etti. Çiftçinin aşağıda anlatılacak olan Toprak Mahsulleri Vergisi kapsamında vergi olarak vereceği ürünü taşımaya sırasında yaşadığı zorlu yolculuk zaten biliniyordu; ama Kandıra-İzmit arasında işleyen otobüslerin verdiği

43 *Ulus*, 17.6.1939. "1945 yılının sonuna kadar 234 kilometre yol yeniden ve 180 kilometre yol da tamir suretiyle yapılmıştı" (Yüce, a.g.e, s. 133).

44 BCA, 30.18.1.2, 99.79.3, ek 1, 26 Ağustos 1942; BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 84-85:Kocaeli Mebusları Ali Dikmen ve Dr. Sorağman'ın 23.3.1942 tarihli raporu.

45 TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 18, İctima: 2, İnikad: 58, 28.5.1941, s. 237.

46 BCA, 490.1.0.0, 275.1102.1, ek 28: Müfettiş Rahmi Apak'ın 24.5.1941 tarihli Kocaeli vilayetine ait 1940-1941 dönemi II. Teftiş raporu.

47 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 10: Rahmi Apak'ın 15.6.1942 tarihli Kocaeli vilayetine ait II. Teftiş raporu

sıkıntıdan çok fazla kimse haberdar değildi. Kandıralıların hastalık ya da hayati bir ihtiyaç durumunda İzmit'e ulaşmaları çok güçtü. İzmit'e gelip giden bir Kandıralı 1944 yılı şartlarında 15-20 lira ödemek zorundaydı⁴⁸. Taksilerse 4-5 kişilik taşıma bedelini fahiş rakamlara yükseltmişlerdi; 50-60 lira isteyebiliyorlardı. Nakil vasıtalarının intizamsızlığı söz konusuydu ve Kandıra-İzmit arasındaki şosenin bakımsızlık yüzünden harap olması vaziyeti daha da kötüleştiriyordu. Lastik sıkıntısı da diğer bir sorundu. Otobüs, kamyon ve otomobiller lastiksizlik yüzünden garajlarda çalışmadan bekliyordu⁴⁹.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Vilayete Bağlı Kazalarda Yaşanan Dikkate Değer Gelişmelerden Örnekler

Kocaeli'ne bağlı kazalar içerisinde başta üzüm olmak üzere meyve üreticiliğiyle tanınan Gebze; Tavşancıl, Çayırova ve Hereke gibi nahiyeleriyle adeta vilayetin taşıyıcı kazası durumundaydı. Sebze üretimiyle de ön plana çıkan Gebze'nin sebze bostanlarında üretilenler İzmit ve İstanbul'a satılırdı. Kazanın Eskihisar Köyü'nde tertip edilen üzüm bayramı bir nevi panayır hüviyetine bürünür ve çevre köylerden gelenlerle katılım yüksek olurdu⁵⁰. 19. yüzyıldan itibaren üzüm ekilen Gebze'de dut ve kiraz bahçeleriyle, zeytinlikler de geniş bir alan kaplamaktaydı⁵¹. Gebze'nin adı bir ara komşusu olan Tuzla'ya bağlı, Çayırova Köyü'nde eğitim veren Meyve ve Sebze Mektebi idaresiyle yaşanan bir anlaşmazlıkla anıldı. Mektep idaresi mektep sınırları içinde yer alan dereyle, Osmanlı döneminden kaldığı bilinen çeşmenin Gebzeliler tarafından kullanılmasını engelliyordu⁵².

Gebze'de yaşanan bir diğer önemli gelişme de Aslan Çimento Fabrikası'nın kapanmasıydı. Darıca'da kurulan, ülkenin ilk çimento fabrikası olarak bilinen, Gebze ve Darıcalıların çalıştığı, toplam yüz hanenin geçim kaynağı olan fabrikanın kapanması yöre halkının tepkisini çekmişti. Üretim 1940 yılında durmuştu ve üretim teknolojisinin geriliği ve üretim kapasitesindeki düşüklük gerekçe olarak gösterilmişti. Fabrikanın tekrar açılması isteği Gebze'nin 300 yıldır "gayri sıhhi" yollardan sağlanan su sorununun bir an önce çözülmesi dileğinin dile getirilmesine de olanak tanımıştı⁵³.

2.000-2.500 olarak belirtilen nüfusundan 700 kişinin fabrika işçisi olduğu Hereke savaş yılları boyunca dokuma fabrikasında çalışan işçiler için yapılacak evlerle ilgili olarak gündeme geldi⁵⁴. Hereke fabrikası işçilerine bedeli 10 senede ödenmek üzere basit ve kullanışlı evler yapılacaktı; fakat evlerin işçinin mi yoksa fabrikanın mı göstereceği yere yapılacağı konusu açık değildi. Hereke köylüleriye yaşadıkları hububat sıkıntısı nedeniyle, vilayet aracılığıyla hükümetten buğday talep etmiş⁵⁵ ve Hereke kiraz müstahsili olduğu için bu talep makul karşılanmıştı. Bu arada savaş yılları boyunca Hereke'de kiraz bayramı düzenlendiğini belirtmek gerekir. Diğer bir kiraz üreticisi de, kirazı İstanbul'da "halis Yarımca" adıyla pazarlanan Yarımca'ydı⁵⁶.

48 *Türk Yolu*, 23 Birinci Kanun 1944.

49 *Türk Yolu*, 26 Ağustos 1944.

50 *Ulus*, 1.9.1939.

51 Gülfettin Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Kocaeli, 2003, s. 87.

52 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 51: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in Gebze kaza kongresi hakkındaki 21.XI.1944 tarihli raporu.

53 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 109: Müfettiş Dr. Ahmet Hamid Selgil'in 28.2.1944 tarihli raporu; Emre Dölen-Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü 1910-2004*, İstanbul, 2003, s. 142; Yüce, a.g.e., s. 143.

54 Hereke Fabrika-yı Hümayunu adıyla 1843'te üretime başlayan bu fabrika zaman içinde büyük gelişme göstererek ürettiği nitelikli ürünler ile gerek yurt içinde gerek yurt dışında adını duyurmuştu. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen fabrika daha sonra Sümerbank'ın 1 Nisan 1937'de kurduğu Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları TAŞ'a bağlandı. Bu tarihten sonra Sümerbank içinde yapılan çeşitli örgütsel değişikliklerde farklı konular elde etti (Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul, 1992, s. 414-416).

55 *Türk Yolu*, 14 Eylül 1941; 13 Temmuz 1944.

56 Yarımca'da 75.850, Gölcük'te 77.000, Karamürsel'de 50.000, Kandıra'da 1.420 merkez kazada 4.195 kiraz ağacı vardı. Kocaeli vilayetinde senede 3.936 ton kiraz istihsal edilmekte ve kilosu 15 ila 40 kuruş arasında satılmaktaydı (*Akşam*, 10 Haziran 1944).

Savaşın başında Devlet Demiryolları İşletme Müdürlüğü'ne devredilen Travers Fabrikası, Derince Köyü'ne canlılık katmıştı. Yüz haneden oluşan göçmen nüfusu ve yerli ahalisiyle hareketli bir köy olduğu görülen Derince nereden yönetileceği konusunda yaşanan anlaşmazlıkla adından söz ettirdi. Şöyle ki Derince'ye 45 dakika mesafede, 40 haneli Çınarlı Köyü'yle, nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı Derince tek köy olarak idare edilmekteydi. Fakat köyün yöneticisi muhtar Çınarlı Köyü'nde oturmakta ısrar ediyordu. İşte bu ilginç yönetim krizi bir dönem dikkatlerin bu bölgeye çekilmesine sebep olmuştu⁵⁷.

Gölcük, Donanma Komutanlığı'nın varlığı ve merkezinin 1944 yılının başında Değirmendere'ye taşınması nedeniyle gündeme geldi. 1 Eylül 1939'da savaşın başlamasıyla birlikte Türk donanmasının bütün filoları güvenlik gerekçesiyle Gölcük'ten Erdek'e nakledildiyse de donanmanın Erdek'teki misafirligi kısa sürdü ve Haziran 1940'ta tekrar Gölcük'e çekildi⁵⁸. Donanmanın canlılık kazandırdığı Gölcük'e bağlı köylerden gelerek deniz üssünde çalışan ve garnizon subayları için ufak tefek ticaret emtiası satan çok sayıda insan vardı⁵⁹. Kaza merkezinde görev yapan memurların neredeyse tamamı İzmit'te ikamet etmekte ve limanda bulunan küçük bir vapurla sabah Gölcük'e gelip mesai bitiminde de geri dönmekteydiler⁶⁰. Gölcüklülerin savaş boyunca sürekli dile getirdikleri şikâyet konusuysa kesilen elektrikti. Ayrıca tütün ziraatı da yapılan kazada, tütünlü ilgili işlerin gece yapılması nedeniyle güçlü bir aydınlatma kaynağına ihtiyaç vardı. Elektrik yokluğunda kaza yönetimi, hükümetten gece kullanmak için sık sık gaz istemişti. Tütün kaynaklı bir diğer istek de tütün ambarı inşa edilmesiydi⁶¹.

Kendi halinde bir balıkçı köyü gibi görünün Ereğli, İzmit'in zenginlerinin yaşadığı köy olarak tanıtılmakta ve kendi kabuğuna çekildiği iddia edilen Ereğlililerin memleket işleriyle gereken şekilde ilgilenmedikleri söylenmekteydi⁶². Halkın % 90'ının balıkçılıkla uğraştığı Ereğli'nin bağlı olduğu İzmit körfezi kenarında yer alan Karamürsel ise yapılan şose yollarıyla anıldı. Karamürsel, İstanbul ve civarını Ege bölgesine bağlayacak yolun üzerinde önemli bir kavşak noktası olacaktı. Bursa'nın gelişmesi için de bu yolun acilen bitirilmesi gerekiyordu. Fakat sürekli gündemde tutulan bu yol 1944 yılının gelindiğinde hala tamamlanamamıştı ve devletten gelecek yardımı bekler durumdaydı⁶³.

Nüfusunun çoğunluğu köylerde yaşayan denizcilik ve meyveciliğin geçim kaynağı olduğu Karamürsel'deki tek fabrika olan Mensucat Fabrikası, Yunan işgali sırasında yanmıştı⁶⁴. Çok küçük bir alanının elektrikle aydınlatıldığı Karamürsel'e savaş sırasında neredeyse hiç elektrik verilmedi. Artan şikâyet üzerine harekete geçen kaza belediyesi elektrik üreten santralin bozulan motorunu tamir ettirerek sorunu çözdü. Tekrar elektrik üretilmesiyle birlikte ancak 23 Aralık 1944 gününden itibaren Karamürsel'e elektrik verildi⁶⁵.

57 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 10: Müfettiş Rahmi Apak'ın 15.6.1942 tarihli Kocaeli vilayetine ait II. Teftiş raporu; TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 15, İçtima: 2, İnikad: 16, 13.12.1940, s. 63.

58 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, c. I, İstanbul, 2013, s. 419, 436-437.

59 BCA, 30.11.1.0, 166.6.11, ek 3, 25 Şubat 1944. Gölcük'ün merkezinin Değirmendere, İhsaniye ve Paylar arasından birinin olması konusuna müfettiş raporlarında da temas edilmiş ve Değirmendere'de karar kılınmıştır (BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 105: Müfettiş Dr. Ahmet Selgil'in 11.III.1944 tarihli raporu).

60 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 101: Müfettiş Dr. Ahmet Selgil'in 11.III.1944 tarihli raporu.

61 BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 80: Müfettiş Rahmi Apak'ın 24.5.1941 tarihli Kocaeli vilayetine ait 1940-1941 dönemi II. teftiş raporu; BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 103-104: Müfettiş Dr. Ahmet Selgil'in 11.III.1944 tarihli raporu.

62 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 6, 10: Müfettişi Rahmi Apak'ın 15.6.1942 tarihli II. teftiş raporu.

63 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 69-70, 9.4.1942; Türk Yolu, 9 İkinci Teşrin 1944.

64 *Türk Yolu*, 6 Birinci Kanun 1944.

65 Nedim Akkaya, "Karanlık Gecelerde Karamürsel Sokakları", *Türk Yolu*, 17 Birinci Kanun 1944; *Türk Yolu*, 27 Birinci Kanun 1944.

1942 yılında Karamürsel'in Merdigöz köyü sakinleri topraklarının ellerinden alınması durumuyla karşı karşıya kaldılar. Köyün neredeyse tamamı Nüfus Mübadelesiyle gelen göçmenlerden oluşuyordu ve dönemin hükümetleri bu insanları zeytin ziraatı yapmaları yönünde teşvik etmişlerdi. Fakat 1942 yılında köye giden "tevzii arazi komisyonu" 17 sene önce yapılmış olan arazi taksimat ve tahsisatını yok sayarak yeniden bir dağıtım ve tahsisat işine girişti. Komisyon toprak dağıtımında iyi ve kıymetli bölümleri "paralı ve seslerini yükseltebilenlere", kıraç ve verimsiz yerleri "yoksul ve acezelere" dağıtmak gibi ağır bir zan altında bıraktı⁶⁶.

Kandıra vilayetin en verimli topraklarına sahip kazalarından biriydi. Keten üreten Kandıralılar günlük kıyafetlerini de dokumaktaydılar ve Rifat Yüce'nin iddiasıyla Kandıra'daki evlerin hemen hepsinde bir tezgâh vardı⁶⁷. Üstelik kazaya bağlı Gaipiler Köyü'nde Keten Tecrübe Tarlası adıyla örnek bir tarla da oluşturulmuştu. Savaş nedeniyle çadır ve diğer askerî ihtiyaçlar için kaynak olarak görülen keten bezi önem kazanınca, keten ziraatı gündün güne artmış, Kocaeli Vilayeti dâhilindeki geniş alanlar keten üretimi için ayrılmıştı. Özellikle Kandıra'da dokunan keten bezinin Suriye ve Mısır'a ihraç edildiği söylenmekteydi⁶⁸ ve bu durum da köylüleri keten tarımına yönlendiriyordu.

Kandıra gibi diğer kazalarda da insanlar kendi ihtiyacı olan kumaşı evlerindeki tezgâhlarda dokumakta ve bu ameliye devlet tarafından desteklenmekteydi. Bu bağlamda 1941 yılında İktisat Vekâleti'nin Kocaeli'ne gönderdiği 200 dokuma tezgâhından 60'ı Kandıra'ya, 20'si Geyve'ye, 20'si İzmit'e, 20'si Karamürsel'e, 20'si Hendek'e, 10'u Gölcük'e, 20'si Adapazarı'na, 10 tanesi de Karasu'ya verildi. Dokumacılığı öğretmek için kurslar açıldı ve Kandıra bu konuda başı çekti. Kazada açılan kurslardan birine katılan 100 kadından başarılı olan 40'ine dokuma tezgâhi hediye edilmişti⁶⁹.

Pahalılık ve İaşe Sorunu

Savaş yılları boyunca Türkiye'de, kentlerin iaşesi için 18 Ocak 1940 tarihli Millî Korunma Kanunu'na dayanılarak narh uygulaması ve fiyat kontrolü, bazı ürünleri karne ile dağıtma gibi yöntemler kullanıldı. Piyasaya yoğun bir şekilde müdahale edilmesi ve alınan sıkı önlemlerle piyasanın denetlenmesi istifçiliğe, ihtikâr⁷⁰ yol açtı. Azalan üretim ve yükselen enflasyonun önüne geçmek için çalışıldı ve bu bağlamda Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi iki olağanüstü vergi aşırı kazanç ve enflasyona karşı geliştirilen savunma mekanizması oldu⁷¹.

Kocaeli'deki ilk fiyat artışları tarım ürünlerinden ziyade kırtasiye, inşaat maddeleri, ilaç, kalay ve manifatura gibi ithal ürünlerde görüldü. Meyve üreticileri ciddi anlamda çivi sıkıntısı çekti; çünkü meyveler küfe ve sepetle ya da büyük ve küçük farklı ebatlardaki sandıklarla satılmak üzere başka şehirlere gönderilmekteydi. Sandık için de çiviye ihtiyaç vardı. Ayrıca ayakkabı da çivi olmadan üretilemezdi⁷². Bu arada bir doğal felaket, 1943 Adapazarı-Hendek depremi, çivi fiyatlarını bir hayli yükseltmişti:

66 BCA, 490.1.0.0; 676.285.18, ek 99: Kocaeli Mebusu İbrahim Diblan'ın 15.12.1942 tarihli raporu.

67 Yüce, *a.g.e.* s. 141-142.

68 *Türk Yolu*, 14 Mart 1941; 13 Mayıs 1941; 2 Eylül 1941.

69 *Türk Yolu*, 14. 2 Kanun 1941; Ulus, 10.6.1941. Tezgâh dağıtımına ilerleyen dönemde de devam edildi ve tezgâhların kullanımı konusunda eğitim de verildi (*Türk Yolu*, 7 Ağustos 1942).

70 Dönemin iki ünlü teriminden biri olan ihtikâr yalın anlamıyla karaborsa olarak tanımlanabilir. Diğer terim olan muhtekir de ihtikâr yapan kişi demektir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun *İhtikâr* adlı eserinde "pahalılık temini maksadıyla bir şey toplamak ve saklamak" olarak tanımlanan ihtikârın anlamı savaş yıllarında genişledi ve "her tür fiyat artışı ve darlığını tanımlamak için kullanıldı" (Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaşı ve Gündelik Yaşam*, İstanbul, 2007, s. 82).

71 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 13. Baskı, İstanbul, 2009, s. 84-85; Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük", *Tarih ve Toplum*, sayı: 35 (Kasım 1986), s. 281.

72 Rifat Yüce, "Önemli İki Çeşit Çivi Meselesi", *Türk Yolu*, 30 Temmuz 1941.

“...felaket bölgeleri için hemen hemen umumi bir dert halini alan çivi buhranı, çimento tedarikindeki müşkülât ve imkânsızlıklar ve yapı malzemesindeki pahalılık inşa faaliyetini durdurmuş olmasından ötürü halk sıkıntı çekiyor[du]”⁷³.

Çivinin piyasadaki azlığını fırsata dönüştürmek isteyen Kocaelili esnaf elindeki çok yüksek fiyatla satma yoluna gitti. Örneğin 120 kuruşluk ayakkabı çivisinin kilosunu 500 kuruştan satan Tekeli Caddesi üzerindeki bir dükkân sahibi, Köseleci Cemal bu yüzden tevkif edilmişti⁷⁴. Tütün üreticileri de aynı durumdaydı⁷⁵ ve Kandıra'dakiler de benzer olaylara şahit oldular. Kazaya bağlı Karagüllü Köyü'nden Hasan Bulgurcu adlı bir kişi çivi ihtikârı yaptığı için yakalandı ve adliyeye sevk edildi⁷⁶.

Devletin 14 Şubat 1941 tarihinde yürürlüğe soktuğu kararnameyle köylüler yemeklik, yemlik ve tohumluk ihtiyacını karşıladıktan sonra elinde kalanları, devletin belirlediği fiyatlar üzerinden Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satmak zorunda kaldı⁷⁷. Böylece köylüler için şehrin iaşesini sağlamak adına önemli bir sınav başlamış oldu. Bu sınavda kilit unsur, buğday başta olmak üzere hububat alımlarını da yapacak olan Toprak Mahsulleri Ofisi'ydi. Üretim ve tüketimi denetlemek, silo ve ambar inşa etmek ve işletmekle yükümlü olan ofis savaş başladıığında 68 alım merkezine sahipti⁷⁸. Alımlar içinde buğdayın hayati bir önemi vardı ve devlet piyasa fiyatlarının altında belirlediği bedelle alım yapıyordu. Özellikle 1942 yılının başında serbest piyasada buğdayın fiyatının 50 kuruşa çıktığı sırada devletin üreticiye aynı buğday için 20 kuruş verme konusundaki ısrarı dengeleri tamamen değiştirdi. Üreticiler bir yolunu bularak verecekleri ürünü devlet yetkililerine teslim etmemeye, hasadı daha düşük göstermeye çalıştı. Bu durum da en çok büyük toprak sahiplerinin işine yaradı⁷⁹. Kararnamede geçen ve köylünün devlete satmak zorunda olduğu ürün sayısına zaman içinde ilaveler yapıldı ve köylüyü devletten uzaklaştırıp muhalefeti içten içe körükleyen bir döngü oluşturuldu.

Devlet alımlarına dâhil olmayan ürünlerin fiyatlarını belirleme işini ülke genelinde olduğu gibi, İzmit'te de Fiyat Murakabe Komisyonu yaptı. 1941 yılında sadece şehir merkezlerinde kurulan komisyonlar başta ekmek, et ve şeker olmak üzere temel besin maddelerinin fiyatlarını denetim altına aldı. İzmit Fiyat Murakabe Komisyonu hemen her ürünün toptan ve perakende satış bedellerini belirleyip fiyatları listeliyor ve bu listeleri mağazalara dağıtıyordu. Gazetelerde “esnafın nazarı dikkatine” başlığıyla yayınlanan listeler şehrin belirli alanlarındaki hoparlörler vasıtasıyla halka duyuruluyor ve ihtikâr yapanların İzmit vilayet binasında bulunan Fiyat Murakabe Bürosu ile Belediye ve Demiryolu Caddesi üzerindeki Ticaret ve Sanayi Odası'na ihbar edilmeleri isteniyordu.⁸⁰

Fiyat Murakabe Komisyonu'nun varlığı ve yapılan kontroller ilk aylarda ihtikâr bir nebze önledi ve İzmitliler en çok kömür, odun, çimento ve etle ilgili ihbarda bulundular⁸¹. İhbar edilen muhtekirlerden bir kısmı Milli Korunma Mahkemelerinde yargılandılar ve isimleri de kamuoyuna açıklandı. Örneğin Kozluk Mahallesi'nde oturmakta olan seyyar yağcı Ali oğlu Emin Mithat 150 kuruştan satması lazım gelen tereyağını 180 kuruştan sattığı için yakalanmış, 50 lira para ve 10 gün ticaretten men cezası almıştı⁸². Dönemin basını takip

73 *Türk Yolu*, 14 Temmuz 1944.

74 *Türk Yolu*, 23 Son Teşrin 1941.

75 Rifat Yüce, “Tütün Müstahsillerinin Çivi İhtiyaçları Temin Edilmeli”, *Türk Yolu*, 1 Ağustos 1941.

76 *Ulus*, 15.9.1941.

77 Sefer Şener, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 7 (Ocak 2004), s. 80.

78 Erkan Afşar, *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İktisadî Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları (1938-1950)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009, s. 67.

79 Pamuk, *a.g.m.* s. 283.

80 *Türk Yolu*, 23 Ağustos 1941; 17 Eylül 1941; 25 Eylül 1941.

81 *Vakit*, 5 Eylül 1941; *Türk Yolu*, 6 Eylül 1941.

82 Başka bir örnek de Balık Pazarı'nda aşçılık yapan Hasan oğlu Hüseyin'in kilosunu 13 kuruş olan ekmeği 16 kuruştan satmasıdır. Kendisi 25 lira para cezası ve bir hafta dükkânının kapatılmasıyla cezalandırılmıştı (Türk

edildiğinde çok sayıda ihtikâr olayına tesadüf edilirse de genelde ceza alanların küçük esnaf ve üretici olduğu gözden kaçmaz. Ülke genelinde olduğu gibi İzmit'teki büyük esnafın ve üreticilerin adı ihtikârla anılmaz.

Uyarılara, sıkı kontrollere rağmen İzmitlilerin ihtikâr konusunda gereken hassasiyeti göstermediği kabul edilmektedir. Bu nedenle verilen para ve işyeri kapatma cezalarının yaptırım gücü yüksek olmadı. Günün deyimiyle hemen her konuda bir nizamsızlık da vardı. Örneğin, İzmit'te 1941 yılında piyasada peynir kalmamıştı ve bazı esnafın sakladığı peyniri ilan edilen fiyatın çok üstünde el altından sattığı biliniyordu⁸³. Oysa aynı tarihlerde Kandıra kazasında açılan “kaşarhanelerde” üretilen kaşar oldukça kaliteliydi ve nakliye şartları nedeniyle bu ürün merkez kazaya taşınmıyordu⁸⁴. Bu arada nakliye işinin düşünülüp düşünülmediği bile meçhuldür. Benzer durum diğer temel tüketim maddeleri için de geçerliydi. Fakat İzmitli esnaf;

“İhtikârı biz küçükler yapmıyoruz, asıl ihtikârı yapanlar İstanbul'daki toptancı büyük tacirlerdir. İstanbul'dan mal aldığımız büyük ticaret evleri sattıkları mala fatura vermiyorlar. Vermiş olsalar bile verdikleri fatura Fiyat Murakabe Komisyonu'nun kararına uygun bir nevi faturadır. Üst tarafını açıktan almaktadırlar”⁸⁵.

diyerek sorumluluğu İstanbullu tüccara atıyorlardı. Ayrıca aralarında sattıkları ürünün üzerine fiyat etiketi koymaları gerektiği halde bu karara muhalefet edenler de vardı ve bu konuda suçladıkları İstanbullu tüccarları örnek alıyorlardı⁸⁶. İzmit dışındaki kaza ve köylerdeki muhtekirlerse, tıpkı Derince Köyü örneğinde olduğu gibi, sıkı bir fiyat kontrol mekanizmasının olmamasından güç alıyordu⁸⁷.

Hep belirtildiği gibi alınan önlemler yeterli değildi ve bir yolunu bulup halkı dolandıranlara sıklıkla rastlanıyordu. İzmit'in Uzunbey Köyü'ne giden “gayet şık giyimli bir kişi” kendisini Toprak Mahsulleri Ofisi'nin bir memuru olarak tanıtmış, Derince silosunda kilosu 17,5 liradan buğday dağıtıldığını ve onlar adına buğday alabileceğini söyleyerek, halktan 195 lira toplamış ve ortadan kaybolmuştu⁸⁸. Savaş yıllarında kaçakçılık vakaları da yaşandı ve Kandıra'nın Karagüllü Köyü'ne giden Rüstem İpek tütün kaçakçılığı yaparken yakalandı. Konuyla ilgili gazete haberi şöyleydi:

“İzmit'in Mahmuriye köyünden Rüstem İpek adında bir adam 26 büyük paket halinde kaçak tütünleri bir beygire yükleyerek Kandıra'nın Karagüllü köyüne gitmiş. Tütünlerin üstüne elma koyarak (elma satıyorum) diye köy köy gezmeye başlamış. O esnada jandarmalarımız bu adamın hâl ve hareketinden şüphelenerek çuvalları boşaltmışlar, kaçak tütünleri meydana çıkarmışlardır. Kaçakçı önce kaçmak istemiş, sonra da 25 lira para teklif etmiştir. Tevkif edilen Rüstem İpek, müsadere edilen tütünlerle birlikte adliyeye teslim edilmiştir”⁸⁹.

Şehirlerin savaş yıllarındaki en büyük sorunu temel tüketim maddesi ekmeğin yokluğuuydu. Hükümetin çıkardığı “tek tip ekmek hakkındaki kararname” uyarınca ekmeçlik una % 15 nispetinde çavdar, % 30 oranında arpa ilave edildi⁹⁰. Yarısından biraz fazlası buğday unu olan ve 20 Haziran 1941 tarihinden itibaren üretilen bu ekmeçler beğenilmedi ve çok

Yolu, 15 Son Teşrin 1941). Ayrıca Rasim, Emin ve Hasan adlı üç tüccara birer hafta ticaretten men cezası verilmişti (Ulus, 21.11.1941).

83 *Türk Yolu*, 27 Eylül 1941.

84 *Türk Yolu*, 4 Nisan 1941.

85 *Türk Yolu*, 2. Kanun 1941.

86 *Türk Yolu*, 7 Temmuz 1942; Ulus, 6.12.1941.

87 *Türk Yolu*, 17. 2 Kanun 1941.

88 *Ulus*, 3 Ağustos 1942.

89 *Ulus*, 15 Eylül 1941. Bu olaydan bir kaç ay önce İzmit'te benzer bir kaçakçılık vakası daha ortaya çıkarıldı. 481 kilo tütünü kaçıran Gölcük kazasının Ferhadiye Köyü'nden Cafer Kocaağa Tekel Başmüdürlüğü'nün dikkati üzerine yakalanmıştı (*Türk Yolu*, 13 Haziran 1941).

90 *Cumhuriyet Ansiklopedisi: 1941-1960*, c. 2, yay. kur. Hasar Ersel vd., 3. Baskı, İstanbul, 2002, s. 12.

kısa bir süre sonra sadece buğday unundan ekme yapıldı⁹¹. İzmit'in ekme ihtiyacı için gereken buğday unu da Karaköy'deki un fabrikasından getirildi⁹². Fakat ihtiyacı karşılayacak kadar ekme üretilmeyince Ocak 1942'den itibaren önce üç büyük şehirde, ardından da aralarında Kocaeli'nin de bulunduğu vilayetlerde karneyle ekme dağıtılmaya başlandı⁹³. 7 yaşına kadar olan çocuklar için 187,5 gr, 7 yaşından büyükler için 375 gr, ağır işçiler için 750 gr. kişi başına ekme verilecekti. Karneler aile reislerinden alınan beyannameler doğrultusunda oluşturuluyordu ve hemen herkesin adına düzenlenmiş bir ekme karnesi vardı⁹⁴. Hafızalarda kara ekme olarak kalan bu ekmeğin, hükümetin denetimindeki karne uygulamasıyla dağıtımı çok kısa sürdü. 1942 yılının sonunda, sadece üç büyük şehirde devam edecek şekilde bırakıldı⁹⁵ ve aynı görev belediyelerin üzerine kaldı. Aynı süreçte Fiyat Murakabe Komisyonları da lağvedildi (1942) ve onların belirlediği toptan ve perakende satış fiyatlarının geçersiz olduğu ilan edildi⁹⁶.

İzmit Belediyesi'nin o günlerde iae için ayırdığı tutar 170.000 liraydı ve paranın tamamı bu işe tahsis edilse şehrin ancak bir haftalık yiyecek ihtiyacı karşılanabilirdi⁹⁷. Ülke genelinde neredeyse her belediye İzmit Belediyesi'yle aynı durumdaydı; ama Ticaret Vekâleti onları gereken dikkat ve hassasiyeti göstermemekle itham etti. Bir tamimle bütün valiliklerden ve belediye başkanlıklarından fiyatların haklı bir sebep olmaksızın yükselmemesi ve başıboş bırakılmaması konusunda gereken tedbirlerin alınmasını istedi. Belediyelere bölge ticaret müdürlükleri, esnaf birlikleri, ticaret odaları, borsa gibi müesseseler destek vereceklerdi⁹⁸. Artık doğrudan doğruya ekme işini tanzim etmekle görevlendirilen belediyeler verilecek karne sayısını belirleyecek, "ekme istihkakı için ayrı karne" bastırarak ve hak sahiplerine ekme dağıtacaktı. Fakat İzmit Belediyesi gibi diğer belediyelerde de bu ağır yükü kaldıracak teşkilat olmadığı gibi gerekli sayıda memur da yoktu⁹⁹.

Savaş yılları yaşanıyor ve belirtilen bu hayati sorun çok da önemsenmedi. Aynı anda İzmit Belediyesi hak sahiplerini tespit etti ve özellikle memurlara ayrı bir önem gösterdi. Fırıncıların uymak zorunda oldukları bir genelge yayınladı. Genelgeye göre fırıncılar müşterilerin gösterecekleri karnelerin içindeki gerekli kuponu makasla keserek sahiplerine iade edecekti. Sadece kupon getirmek yeterli değildi; hak sahiplerinin karneleri de yanlarında olacaktı. Fırıncılar kurallara riayet etmezlerse kendilerine üç gün boyunca un verilmeyecekti¹⁰⁰.

Ekmeği mümkün olduğu ölçüde ucuza mal etmek isteyen belediye Anadolu'nun buğday pazarlarına araçlar gönderdi. Fakat buğday üreticilerinin çok yüksek fiyatlar istedikleri görüldü ve alıcılar İzmit'in ancak birkaç günlük ihtiyacını karşılayabilecek un satın alabildiler. Yaşananlar devlet merkezli karne usulünün kaldırılmasının kötü sonuçlar doğuracağına da göstergesiydi. Piyasada un fiyatlarının çok yükseldiği bir ortamda belediyenin elinde 15 gün yetecek kadar un stoku vardı¹⁰¹. Serbest piyasada kilosu 100 kuruşa kadar çıkan buğdaya

91 Konuyla ilgili olarak bkz. *Türk Yolu*, 14 Mart 1941; 18 Mart 1941; 6 Haziran 1941; 20 Haziran 1941.

92 *Türk Yolu*, 3 Ağustos 1941; 7 Ağustos 1941.

93 Fatih Tuğluoğlu, "Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 27-28 (Mayıs-Kasım 2001), s. 362.

94 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 20. Verilecek ekme miktarı "1 Eylül 1944'ten itibaren 7 yaşına kadar olan çocuklarla 7 yaşından büyükler için yeniden 375 gr. olmuş, ağır işçiler için 750 gr'a yükselmiştir. 1945 yılından itibaren bu rakamlar sıra ile 450 gr. ve 900 gr. olmuştur" (Cemil Koçak, "Türkiye'de Karneli Yıllar", *Tarih ve Toplum*, 25 (Ocak 1986), s. 27).

95 Tayfun Çınar, "1942: 'A'dan 'Z'ye Bozuk Devlet'in Yeniden Yapılanması Girişimlerinin Yükselişi ve Düşüşü", *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, ed. Birgül Ayman Güler, Ankara, 2008, s. 241; *Türk Yolu*, 18 Eylül 1942.

96 *Türk Yolu*, 15 Eylül 1942.

97 Sait Kesler, "İzmit Parlak Bir İstikbale Malikdir", *Türk Yolu*, 18 İkinci Teşrin 1942.

98 *Türk Yolu*, 23 Birinci Teşrin 1942.

99 *Türk Yolu*, 15 Temmuz 1942; 18 Birinci Teşrin 1942.

100 *Türk Yolu*, 18 Temmuz 1942.

101 *Türk Yolu*, 7 Birinci Teşrin 1942; 17 Birinci Teşrin 1942.

devletin 20 kuruş ödeme konusundaki ısrarı bu durumun temel nedeniydi ve büyük, küçük hemen her üretici elindekini ne pahasına olursa olsun saklamakta ısrar ediyordu¹⁰². Bu arada belediyenin denetiminde üretilen ve karneyle dağıtılan ekmekler gaz koktuğu için yenilmeyecek durumdaydı¹⁰³. İzmitliler gibi Kandıralılar da ekmeklerin kalitesizliğinden şikâyetçiydiler¹⁰⁴.

İzmit Belediyesi ülke genelini kapsayan bir karar doğrultusunda 22 Kasım 1942'den itibaren ucuz fiyatla ekmek satmaya başladı. Belirtilen karar devlet kurumlarının masrafını en aza indirmek ve daha az kişinin sorumluluğunu üzerine alma anlayışının ürünüydü. Alınan karara uygun olarak ekmek tek bir fırında pişirilecek, 600 gram olacak ve 18 kuruştan satılacaktı. Fiyat uygundu, ama ekmeğin tek bir fırında üretilmesi, o fırının önünde uzun kuyruklara neden oldu¹⁰⁵. En sonunda 8 Ocak 1943 tarihli "yoksullara ucuz ekmek verilmesine ilişkin kararname" uyarınca İzmit Belediyesi, İzmit'teki yoksullara ucuz ekmek karnesi dağıttı¹⁰⁶. Şehirlerin ekmeçlik un ihtiyacının Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından karşılanması kararıyla, tek tip ekmek üretilmesine son verildi¹⁰⁷. İzmit'in un ihtiyacını kısa bir süre de olsa İstanbul Ofis Müdürlüğü karşıladı ve her gün ihtiyaca yetecek kadar ekmeçlik un verdi¹⁰⁸.

Merkez kaza için İkinci Dünya Savaşı yıllarının en büyük sıkıntısı olan ekmek Kocaeli'nin diğer kazaları için hayati bir önem arz etmedi. Vilayete bağlı kaza ve köylerdeki halk kendine yetecek kadar buğdayı zaten ürettiyordu. Yukarıda belirtilen Kandıra örneğinde olduğu gibi ekmeklerin kalitesi düşmüştü ve sadece Tavşancıl gibi bazı köyler, ekmek ihtiyacının Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından karşılanmasını, bağçılık yapan bir köy olmaları nedeniyle talep etmişti¹⁰⁹.

İzmitliler savaş boyunca şeker, tuz ve kahve yokluğu da çekti¹¹⁰. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin gönderdiği ürünler İzmit'in belirlenen bazı ticarethanelerinde, belirlenen fiyat ve miktarda, belirli kişilere satıldı. 1941 yılının başında İzmit'e gelen 9 çuval kahve, hane başına 200 gr. olarak verilecekti ve satışları Ferit Aral Ticarethanesi yapacaktı¹¹¹. Aynı yıl şehrin kahve sıkıntısı sürekli olarak vurgulandı ve Temmuz ayı içinde gelen kahve belirlenen bazı bakkalarda satışa çıkarıldı. Elllerinde vesikası olanlara hane başına 600 gr. kahve veriliyordu¹¹². Aynı dönem içinde Bahçecik'te de kahve dağıtımı yapıldı, ama burada hane başına 500 gr. verildi¹¹³. Köylülere daha az kahve dağıtıldığı yönündeki şikâyet üzerine, 1 Temmuz 1942 tarihinden itibaren, kahve ve çay dağıtımını yapacak olan Tekel İdaresi, iki parti halinde 230 çuval olarak gelen kahvenin ilk faslını şehir nüfusuna verirken ikinci fasıldakileri köylüler için ayırdı¹¹⁴.

Savaş yıllarının ekmekten sonra yokluğu en çok hatırlanan temel tüketim maddesi olan şeker de İzmit'te karaborsaya düşmüştü. Bakkallarda şeker bulamayan halk kendisini bu durumda bırakan şeker şirketinden şikâyetçiydi¹¹⁵. Peynirin kilosu 100, tereyağının ki de 200 kuruşa çıkmıştı ki fiyat artışının boyutu fahiş olarak nitelendiriliyordu ve bu iki tüketim maddesi lüks durumuna gelmişti. Elinde tereyağı olan esnaf fiyat artışı beklentisiyle malını

102 Zafer Toprak, *Sümerbank Holding AŞ*, İstanbul, ty, s. 104.

103 *Türk Yolu*, 25 Birinci Teşrin 1942.

104 *Türk Yolu*, 18 Ağustos 1942.

105 *Türk Yolu*, 24 İkinci Teşrin 1942.

106 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 49; *Türk Yolu*, 25 Mart 1943.

107 *Türk Yolu*, 6 Mayıs 1943; 9 Mayıs 1943.

108 *Akşam*, 1 Temmuz 1943; 2 Eylül 1943.

109 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 108: Müfettiş Dr. Ahmet Hamid Selgil'in 28.2.1944 tarihli raporu.

110 *Türk Yolu*, 18 Birinci Teşrin 1942.

111 *Türk Yolu*, 4 Şubat 1941.

112 *Türk Yolu*, 30 Temmuz 1941.

113 *Türk Yolu*, 3 Ağustos 1941.

114 *Ulus*, 21.9.1941.

115 *Türk Yolu*, 13 Eylül 1942.

piyasaya sürmüyordu. Oysa İzmit Belediyesi peynir için 75, yağ için de 150 kuruş narh koymuştu. Aynı durum et fiyatları için de geçerliydi. Bir kasapta koyun etinin kilosu 65, diğerinde 70, bir diğerinde de 75 kuruştan satılabiliyordu¹¹⁶. Halka belirlenen meblağdan daha yüksek fiyat talep edenleri zabıtaya bildirmeleri gerekliliği sürekli hatırlatılıyordu, ama halkın duyarsız kalacağını da herkes biliyordu. Bu arada piyasada zeytinyağı da yoktu ve savaşın son yılında şehrin zeytinyağı ihtiyacı İstanbul'dan temin edilmiş ve İzmitli tüccarlar da İstanbul'dan aldıkları yağları satmışlardı¹¹⁷. Verilen bu bilgiden de büyük vurgunlardan birinin zeytinyağında yaşandığını tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

Yakacak sorunu, kış aylarının değişmez gündem maddesi oldu. 1940 yılında şehrin yakacak stokunun İstanbul'a satılması üzerine yaşanan odun ve kömür fiyatlarındaki artışla İzmitliler önceden çekisini 2 kuruştan aldıkları kömürü 4 kuruşa aldılar¹¹⁸. Bu nedenle Fiyat Murakabe Komisyonu ilga edilmeden önce vilayet dâhilinden başka bir mahalle odun ve kömür sevkiyatını yasaklamıştı. Depolarda bulunan odun ve kömür bu tarihten sonra sadece İzmit ve İzmitliler için kullanılacaktı¹¹⁹. Odun ve kömürçülerin mallarını saklaması nedeniyle serbest piyasadaki fiyatlar her geçen gün arttı. 1941 yılının başında şehir dışından nakliye tezkereleriyle gelenlere odun satan esnaf, İzmitlilere odun satmaktan imtina etti. Kömürçüler de aynı şekilde davrandılar¹²⁰. Bu ortamda Kocaeli'ne bağlı köylerden İzmit'e gelen köylüler, şehre getirdikleri odun ve kömürleri yüksek fiyatlarla satmaya başladılar¹²¹. Özellikle Kandıra iskelelerinden savaş yılları boyunca kaçak olarak İstanbul'a odun taşıdı ve İstanbul'a gitmeyen odunların bir kısmı İzmit'e aktarıldı¹²². Bu arada Kandıra sahillerinin askerî güvenlik gerekçesiyle sıkı kontrol altında olduğu o günlerde kaçakçılığın nasıl yapıldığını anlamak gerçekten güçtür. İzmit'in yakacak sıkıntısı savaş yılları içinde hep var oldu ve 1944 yılında, büyük bir yakacak sıkıntısı yaşanınca İzmit Orman İşletmesi, 1945 yılı için, yaşanan tecrübenin de etkisiyle bol odun stoku yaptı ve şehrin muhtelif yerlerinde satış büroları açtı¹²³. Artık stoklar doluydu ve yakacak olarak yeterli odun ve kömür vardı. Yeni sorunsu işçi memleketi olan İzmit'te toptan kömür ve odun alma ekonomik gücüne sahip olan insan sayısının az olmasıydı¹²⁴.

Savaşın son yılında mangal kömürü yokluğu İzmitlileri bir hayli zorladı. Şehirde, mutfakta kullanılacak mangal kömürü kalmamıştı. Bu kez kişilerden kaynaklanan bir yolsuzluk yoktu; yokluk odun ve kömür işiyle ilgilenen köylüye vaktinde ruhsat verilmemesinden kaynaklanmıştı. Ruhsat verilmeyen köylü bu işi bırakmış ve daha farklı kazanç alanlarına yönelmişti¹²⁵. Ama köylüler maden kömürü kıtlığı çekildiğini hemen anladılar, savaşın yarattığı zafiyetle bu durumu fırsata çevirdiler ve önceden 5-6 liraya sattıkları kömüre 60-70 lira bedel biçerek piyasayı hareketlendirdiler. Evlerde yemek pişirmek için gerekli bir enerji kaynağının karaborsaya düşmesi üzerine İzmit Belediyesi devreye girdi ve 160 ton mangal kömürünü şehre getirdi. 200 ton daha sipariş verdi. İlan edilen satış fiyatının düşüklüğüne İzmitlileri bir hayli memnun etti¹²⁶.

Yaşanan hayat pahalılığının nedenleri, 1944 yılında ifade edildiği gibi, "müstahsilin aç gözlülüğü", arz maddelerinin azlığı, fiyatların Ankara ve İstanbul'daki gibi disiplinli bir şekilde kontrol edilmemesiydi¹²⁷.

116 *Türk Yolu*, 12 Eylül 1941; 24 Eylül 1941.

117 *Akşam*, 17 Mart 1945.

118 Muzaffer Acar, "Kömürçülerin, Oduncuların Hileleri", *Vakit*, 24 Ağustos 1940.

119 *Türk Yolu*, 5 İlk Kanun 1941.

120 *Türk Yolu*, 2 İlk Kanun 1941.

121 *Türk Yolu*, 13 Ağustos 1941.

122 *Türk Yolu*, 14 İlk Teşrin 1941.

123 *Ulus*, 11 Kasım 1945.

124 Konuyla ilgili olarak bkz. *Türk Yolu*, 26 Birinci Kanun 1944; 30 Birinci Kanun 1944.

125 *Türk Yolu*, 14 Temmuz 1944; 30 Temmuz 1944; 1 Ağustos 1944.

126 *Türk Yolu*, 6 Ağustos 1944; 10 Ağustos 1944; 5 Eylül 1944.

127 *Türk Yolu*, 18 İkinci Teşrin 1944.

Vilayetin merkezi için bu durum normal karşılanabilirse de Kandıra gibi temel geçim kaynağı tarım olan bir yerleşim biriminde benzer sahnelerin yaşanması ilginçti ve özellikle sebze fiyatları her geçen gün artmıştı¹²⁸. Sık sık fiyatların Ankara, İstanbul ve Eskişehir'den çok daha yüksek olduğu iddia ediliyordu ve yerel basında yer alan karşılaştırmalar bu iddiaları doğrular nitelikteydi¹²⁹. Konuyla ilgili çok iyi saptamalar yapılmıştı ve en iyi örnek balık fiyatları üzerinden verilmişti. İzmit'te kilosu 140 kuruşa satılan uskumru İstanbul'da 90 kuruşa, bir kara şehri olan Ankara'da 110 kuruşa alıcı bulmaktaydı¹³⁰. Fakat İstanbul merkezli basında tam tersi yorumların yer aldığını özellikle belirtmek gerekir.

Fiyat artışları bazen devletin belirli amaçlar doğrultusunda yaptığı zamlardan da kaynaklandı. Örneğin Kocaeli Vilayet Murakabe Komisyonu asker ailelerine yardım amacıyla et ve yağ fiyatlarını yeniden düzenleyerek ete ve yağa büyük oranda zam yapmıştı. Komisyonu örnek alan Belediye Meclisi de su, elektrik, tenvirat ve tanzifat ile diğer belediye vergilerinin oranlarını arttırmıştı¹³¹.

Savaş yıllarında ev sahipleri hayat pahalılığını gerekçe göstererek ev kiralalarına yüksek oranda zam yaptılar. Emlâke olan talebin arttığı, inşaat malzemelerinin ithalatının durduğu ve neredeyse hiç ev inşa edilmediği ortamda ev sahipleri daha da cesaretlendiler. Benzer durum Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanmıştı ve geçmişten alınan tecrübenin etkisiyle midir bilinmez 1941 yılında İzmit merkezde bina sayımı da yapılmıştı¹³². Fakat yüksek kira artışlarının önüne bir türlü geçilemedi ve çare olarak Fiyat Murakabe Komisyonu'nun kontratları tetkik etmesi, yüksek olduğu düşünülen kira bedellerini indirmesi ve gerektiğinde fiyatları yükseltenleri cezalandırılmaları için ilgili makamlara yönlendirmesi düşünüldü¹³³. Kira artışlarının ihtikâr olarak değerlendirilmesine, evleri için yüksek bedel talep eden İzmitli ev sahipleri gerektiğinde mahkemede yargılanmalarına rağmen sorunun önüne geçilemedi. Ev sahipleri kiracılarına türlü güçlükler çıkararak bir şekilde evden çıkarmanın yolunu buldu ve mülkünü daha yüksek bir bedelle kiraya verdi¹³⁴. Kiralık ev arayan bir İzmitlinin şu sözleri dikkate değerdir:

*"... ev aradığınız zaman bir ahbabınızın sekiz liraya oturmakta olduğu iki odayı tahliye ederek bir başka tarafa gideceğini haber alıyorsunuz. O zaman gelip çatıyor ev boşalıyor. Talip oluyorsunuz. Dün içindeki kiracısından sekiz lira ücret alan ev sahibi bu sefer aynı yer için sizden on beş lira istiyor. Bu cüretkârane kurnazlık karşısında eğer hakikaten bir eve ihtiyacınız varsa bu evvelkinden iki misli olarak istenilen ücreti vermek mecburiyetinde kalıyorsunuz. Hükümetin ev kiralari hakkında aldığı tedbir ve neşrettiği şiddetli ihtarlara rağmen bu hal devam edip gitmektedir"*¹³⁵.

Kiralardaki yüksek artış evlerin oda oda kiralınmasına neden oldu ve savaşın sonuna doğru onların kiralari da savaşın başındaki müstakil ev kiralalarına yaklaştı. Örneğin 1941 yılında "içinde oturulabilir", suyu ve elektriği olan üç odalı bir ev, aylık 25 lirayken şehrin yukarı ve uzak semtlerindeki binaların kirası 15-20 lira arasında değişiyordu¹³⁶. 1944 yılında boş odaların aylık kiralari 15-20 liraya kadar çıkmıştı. Yaşanan emlak sorunu Kozluk sırtlarında ve stadyumun karşısında bulunan Baç Mahallesi'nde, şehrin görüntüsünü bozduğu ileri

128 *Türk Yolu*, 8 Temmuz 1942.

129 *Türk Yolu*, 14 Temmuz 1942; 23 Temmuz 1942.

130 *Türk Yolu*, 26 Birinci Kanun 1944.

131 *Türk Yolu*, 3 İlk kanun 1941. Asker aileleri için, İzmitli ailelerden her bir nüfus başına 4 lira alınacaktı. Böylece 60.000 lira toplanacaktı. Belediye meclisinin aldığı diğer kararlar için bkz. *Türk Yolu*, 16 Son Teşrin 1941.

132 *Türk Yolu*, 23 Ağustos 1941.

133 *Türk Yolu*, 4 İlk Teşrin 1941.

134 *Türk Yolu*, 26 Temmuz 1942.

135 *Türk Yolu*, 26 Temmuz 1942; 23 Ağustos 1941.

136 *Türk Yolu*, 4 İlk Teşrin 1941.

sürülen ve mantar gibi hızla çoğalan barakaları ortaya çıkarttı¹³⁷. Şehrin yeterli emlak stoku olmamasından kaynaklanan gecekonduların ilk nüveleri olan bu barakaların sayısı zaman içinde arttı. Aslında İzmit merkezde yaşanan emlak sorunu ülke genelinin sorunuydu ve konunun bir planlama kapsamında değerlendirilmesi gerekliliği anlaşılammıştı. Toplu konut yapımı bir çözüm olarak görülebilirdi ve her ne kadar sonuçsuz bir girişim olarak kalsa da Kâğıt Fabrikası'nın çalışanlarına ev yaptırmak için 1942 yılında harekete geçmesi örnek bir adımdı. Daha önce de Sümerbank, 1941 yılında, Hereke'de tren güzergâhı üzerinde bulunan, görüntüsü kötü, işçi baraka ve evlerini yıkıp onun yerine yeni evler yaptırma kararı almıştı¹³⁸.

Halk Dağıtma Birlikleri ve Sümerbank Yerli Mallar Pazarı

İkinci Dünya Savaşı yıllarında belirli tüketim maddelerini tek elden dağıtma yöntemi de denendi ve 14 Mayıs 1942 tarihinde halka yapılacak işe dağıtımını kolaylaştırmak için Ticaret Vekâleti'nce belirlenen yerlerde Halk Dağıtma Birlikleri kuruldu. Şehirlerde her 250 evlik ya da 1000 nüfusluk bir halk kitlesi bir birlik oluşturacaktı. Birliklerin temel görevi yetki alanı içindeki bölgelerde karne ile dağıtım yapılacak olan maddelerin verileceği kişileri tespit etmek ve ona göre dağıtım yapmaktı. Ticaret Vekâleti her nüfus için bir fiş ve ayrı ayrı her besin maddesi için bir kupon hazırlayacaktı. Bu arada köylerde de dağıtma birlikleri oluşturulması öngörülmüştü¹³⁹. Dağıtma birlikleriyle ilgili açıklanması gereken bir diğer nokta da bir ailenin ya da bir kişinin sadece bir birliğe kayıtlı olması kararıydı.

Birliğin İzmit'teki ilk faaliyetlerinden biri şehre gelen 90.000 lira değerindeki manifatura eşyasını dağıtmak oldu. Kişilere verilen kupon (vesika) onların nereden, ne kadar malzeme alacağını gösteriyordu. Dağıtım için seçilen merkez sayısının az olması işi adeta işkenceye dönüştürüyordu ve bir İzmitli yaşadığı kargaşayı şu sözlerle anlatmıştı:

"...alanın belki de on defa vesika alması ve birçok kimselerin de bu müthiş kalabalığa sokulmayarak hiç alamamasıdır. Nitekim bu satırların aciz muharririne bir pijamalık şiddetle lazım geldiği halde sırf bu durum karşısında hiçbir şey alamamak mevkiinde kalmıştır. Yapılacak en iyi iş sıra numarası ile halka mahalle mahalle tevziat yapmaktır"¹⁴⁰.

Halk Dağıtma Birliklerinin ömrü yaklaşık bir yıl sürdü ve 1942 yılında kaldırıldıktan sonra dar gelirli ve yoksullara kahve, çay, şeker, pamuklu bez, gaz gibi maddeler yine karneyle, bu kez belediyelerin kontrolü altında dağıtıldı¹⁴¹. Bu arada Sümerbank'a bağlı fabrikalarda üretilen malların pazarlandığı Yerli Mallar Pazarları, özellikle giyim eşyalarını belirli miktarlarda ve "normal" fiyatlarda satma ve dağıtma işini üstlendi. Kuruldukları şehrin merkezinde bulunan bu pazarlar bir nevi dağıtım yeri işlevini de görmekteydi¹⁴².

İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde kurulan Yerli Mallar Pazarının bir şubesi de İzmit'te açıldı. Halkın bu pazarlardan birinin İzmit'te de açılması yönündeki talebini dikkate alan İzmit yerel yönetimi gereken girişimi yapmış ve şehir merkezinde bir pazar açtırmayı başarmıştı. Açılışı geniş katılımı yapılan, Tekeli Caddesi üzerindeki Raşit Gümbüz

137 *Türk Yolu*, 16 Temmuz 1944; 17 Ağustos 1944; 18 Ağustos 1944; 24 Birinci Teşrin 1944.

138 *Türk Yolu*, 30 Temmuz 1942; 12 Ağustos 1941. İzmit Kâğıt Fabrikası kurulurken vazife evleri adıyla yapılan lojman konutlar daha çok memurlara ayrılmıştı ve işçiler burada oturamıyorlardı. 1943 yılında işçiler için de lojman inşa etme düşüncesi çimentosuzluk yüzünden eyleme geçirilememişti (*SEKA Tarihi*, s. 173).

139 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 109; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, c. 2, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 393-394; Çınar, *a.g.m.*, s. 247. Halk Dağıtma Birliklerinin diğer görevleri de şöyle sıralanabilir: "Birlik üyelerinin defterlerini tutmak; hükümetçe dağıtım karneye bağlanmış olan maddelerin kartlarını dağıtmak; doğrudan doğruya tüketicilere dağıtılması hükümetçe kararlaştırılan maddeleri halka dağıtmak; fazla karne dağıtımına engel olmak; fazla karne alanları takip ve şikâyet etmek; mahallenin gereksinimlerini saptamak ve bu gereksinimleri karşılamak için işe örgütü ile bağlantı kurmak" (gös.yer).

140 *Türk Yolu*, 26 Ağustos 1942.

141 Metinsoy, *a.g.e.*, s.102.

142 Toprak, *a.g.e.*, s. 55.

Apartmanı'nın alt katındaki pazara ilgi büyüktü. Çünkü satılan giyecek malzemelerinin fiyatları piyasa fiyatının çok altındaydı¹⁴³. Yerli Mallar Pazarları belirli kişilere, özellikle memurlara verilen kuponlar karşılığında dağıtım da yapılan yerlerdi ve dağıtımla ilgili takvim gazeteler aracılığıyla açıklanıyordu. Örneğin 1944 yılı Ekim ayı kuponlarının dağıtılacağı *Türk Yolu* gazetesinde ilan edilmişti¹⁴⁴

Yerli Mallar Pazarı Kocaeli Vilayeti'ne bağlı birimlerden gelenlerin de alışveriş yapabildiği bir yerdi. Fakat pek çok ürün satışı çıktığı anda bitiyor ve civar köylerden gelenlere hiçbir şey kalmıyordu. Bu durumdan şikâyetçi olan Karamürselliler muhtarları aracılığıyla alışveriş yapmayı önermişlerdi¹⁴⁵. Pek çok "kârcı"dan köylülere sıra gelmediği iddiası üzerine "köylülere hane hesabıyla veya nüfus durumuna göre sıra ile Yerli Mallar Mağazasından ihtiyaç olan eşyanın verilmesi ve bu işin kolay şekle getirilmesi" de istenmişti¹⁴⁶. Kârcı olarak adlandırılan kişiler Yerli Mallar Pazarı'ndan ucuza aldıkları malları karaborsada çok pahalıya satıyorlardı. Bu yolsuzluğun önüne ancak müessese içindeki memurların sıkı bir kontrole tabi tutulmalarıyla geçilebilirdi¹⁴⁷. Bu tür suiistimler neredeyse bütün şubelerde vardı ve pazarlar "açıkgöz tüccarların" hedefi durumuna gelmişti. Müşteri olarak gönderdikleri kişilere aldıkları basmayı kendi dükkânlarında yüksek fiyatla satan tüccarlara sık sık rastlanıyordu¹⁴⁸.

İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz'le İlgili Yolsuzluk İddiaları

1942 yılında karneyle ekmek dağıtma işini üzerine alan İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz, turşuculuk yapan Sabahaddin Palabıyık adında birisine 6 tane ekmek karnesini "hususî olarak verdiği" iddiasıyla tutuklanarak Milli Korunma Mahkemesi'ne sevk edildi¹⁴⁹. 1942 yılının Ekim ayında yaşanan, İstanbul basınında da yankı bulan bu gelişmeyle devletin ekmekle ilgili suiistimallere göz yummayacağı mesajı verilmişti. Bu olaydan yaklaşık iki ay önce Ankara'da hazırlanıp gönderilen Bilecik, Kocaeli, İstanbul ve Bursa vilayetlerinin eylül ve ekim ayına ait karnelerinin kaybolduğu anlaşılmıştı. Olay İstanbul için gönderilenlerin Haydarpaşa'da sayılmasıyla ortaya çıkmıştı. Yapılan tahkikat sonunda bir usulsüzlük olmadığı yönünde görüş bildirilmişti, ama yönetimin bu karardan tatmin olmadığı, karne yolsuzluklarının üzerine gideceği anlaşılmıştı¹⁵⁰. Bu nedenle İzmit belediye başkanı gibi Bolu belediye başkanının kapsamlı araştırma yapılmadan tutuklanıp mahkemeye sevk edilmesinde bir sakınca görülmemişti¹⁵¹.

143 *Türk Yolu*, 4 Şubat 1943; 13 Şubat 1943.

144 *Türk Yolu*, 10 Birinci Kanun 1944.

145 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 65: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in Karamürsel kazası parti kongresi hakkındaki 17.XI. 1943 tarihli raporu.

146 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 86: İzmit merkez kazası parti kongresinin cereyan tarzı hakkında Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'den III.1944 tarihli raporu.

147 *Aynı rapor*.

148 Bu tip suiistimallere Yerli Mallar Pazarı'nın hemen her şubesinde rastlanıyordu. Örneğin Mahmutpaşa'da Mehmet Ali adında biri Yerli Mallar Pazarı'ndan metresini 36.50 kuruşa aldığı basmayı 60 kuruşa bir kadına satarken yakalanmış ve hakkında yasal işlem başlatılmıştı (*Vatan*, 30.6.1941). Pek çok vilayette bazı yoksul kadın ve düşük gelirli memurların Yerli Mallar Pazarı'ndan aldıkları kahve, şeker, kumaş ve ayakkabı gibi giyecek ve giyecek eşyalarını daha elzem ihtiyaçları olan ekmek, makarna ve un karşılığında sattıklarına ya da takas ettiklerine sık sık rastlanmıştı (Metinsoy, *a.g.e.*, s. 94).

149 "Kemal Öz'le birlikte karneyi alan Sabahattin Palabıyık, *Marmara* gazetesi tahrir heyetinden Arzuhalci Besim Ulun ile Çalgıcı Osman ve Eski tahsildar Mustafa haklarında kanuni tatbikata başlanmıştı" (*Türk Yolu*, 7 İkinci Teşrin 1942). *Marmara* gazetesi yazarı olan Besim Ulun, "namuskâr bir vatandaş sıfatı" ile Kemal Öz'ühbar etmişti (*Türk Yolu*, 8 İkinci Teşrin 1942).

150 *Akşam*, 27 Ağustos 1942.

151 Ali Dikici, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin İç Güvenliği*, İÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 227. Bu arada karne yolsuzluğunun boyutları çok büyüktü ve bizzat dönemin ticaret vekili 750.000-800.000 nüfuslu İstanbul'da 1.200.000'den çok ekmek karnesi dağıtıldığını açıklamıştı (Metinsoy, *a.g.e.*, s. 113). İstanbul Kumkapı'da yapılan her dağıtımda 5.000 karne çalıştığı anlaşılmıştı (*Cumhuriyet Ansiklopedisi* 1941-1960, s. 54).

1930'lar, soldan sağa Eski İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz, Alman şehirci mimar Hermann Jansen ve Faik Yengül.

İzmit rıhtımı inşaatından dolayı hakkında bir soruşturma dosyası daha olan Kemal Öz'e karşı etkin bir muhalefet olduğu anlaşılmakta ve kendisiyle ilgili olumlu ve olumsuz yönde aşırı ithamlara rastlanmaktadır. Başkanla ilgili en acımasız yorumların sahibinin, kendi partisi CHP'nin Kocaeli müfettişi Rahmi Apak olması da ilginçtir. Rahmi Apak'ın "bir inkılap partisinin vilayet idare heyetinde bulunması katiben caiz değildir" dediği Kemal Öz'le ilgili aşağıda yer alan ifadeleri, Öz'ün kişiliğine hakaret boyutuna varmıştı:

"Zeki, fevkalade hitabet kabiliyetli, mücadeleci bir arkadaşır. Fakat yalancıdır. Sıkılması azdır. Utanması noksandır. Küstahtır. Suiistimallere meluftur. Belediye reisliğinde bulundurulması ve Halk Partisinin idare heyetlerinde vazife verilmesi katiiyen doğru değildir. Eski Vali Hamit Özkay zamanında celp edilen müfettişler [tarafından] belediye işleri yüzünden 12 kadar maddeden dolayı mahkemeye verilmiş olup her ay bu maddelerden birisi veya diğerinin beraati için uğraşmaktadır. Belediyeye ait gazinoda parasız konsesyon yaptığı ve gazinonun 600 lira tutan yıllık elektrik sarfiyatını belediye meclisi kararıyla affettiği söylenmektedir. İzmit valisi Ziya Tekeli'nin yakın sevgi ve güvenini sağlamış olduğundan gaz tevzii, kumaş tevzii vesaire gibi işler kendisine verilmekte ve bu münasebetle birçok haksız hareketler şayi olmaktadır"¹⁵².

Kemal Öz'e karşı yerel muhalefetin kökenindeyse parti içi çekişme ve kişisel kıskançlıklar vardı ve muhalif kanattan ismi ilk zikredilen Dr. Hasan Ömer Erim'di. Marmara gazetesinin de sahibi olan Dr. Hasan Ömer Bey 6 adet karnenin usulsüz olarak verilmesi olayının ortaya çıkarılmasında öncü rol oynamıştı¹⁵³. Hasan Ömer Erim'in işlettiği Çene suyu

152 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 2-3: Müfettiş Rahmi Apak'ın Kocaeli vilayetine ait 15.06.1942 tarihli II. teftiş raporu. Rahmi Apak'ın teftiş bölgesi Bolu ve Kocaeli vilayetlerinin kaza yöneticileri hakkındaki görüşleri de şöyleydi: "Bolu'nun beş kazası Kocaeli'nin de sekiz kazası vardır. Bu on üç kaza içinde yalnız Düzce kaymakamı ile Geyve kaymakamı itimat telkin edecek evsafıdır. Diğerleri hastalık, tembellik, zati teşebbüs fıkdanı, enerjisizlik, beceriksizlik, lakaydlılık, anormallik gibi noksan vasıflardan birisi veya birkaçıyla malul denebilirler. O halde on üçten on biri yani % 90'ı zayıf demektir. Böyle olunca inkılap Türkiyeyi nasıl ileriye adım atabilir. Bizde vali, kaymakam, nahiy müdürü her sahada kalkınma işinin başına geçecek yegâne insandır" (BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 81).

153 *Türk Yolu*, 1 Birinci Teşrin 1942.

bayılığını belediyenin elinden alması üzerine muhalefete geçtiği yönünde ciddi ve göz ardı edilmemesi gereken iddialar vardır¹⁵⁴.

Haksız yere ekmek karnesi vermekle suçlanan Kemal Öz'se yargılama sonrasında beraat etti¹⁵⁵. Ardından İzmit'in un ihtiyacının temin edildiği Konya'daki Civelek Fabrikası'na on teneke gaz gönderme emrini verdiği için ihbar edilip Milli Korunma Kanunu'na muhalefet ederek İzmit'e tahsis edilen gazlardan bir kısmını adı geçen fabrikaya satmakla suçlandı (28 Ekim 1942)¹⁵⁶. Yapılan yargılama sonrasında "hizmet ve şehre ekmek temini gayesini teshil ettiği" yorumuyla hakkında beraat kararı verildi¹⁵⁷.

Beraat kararının açıklanmasından hemen sonra harekete geçen Kemal Öz'ün ilk işi İzmitli bir okuyucunun kendisi hakkındaki mektubunu yayınlayan Vatan gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Emin Yalman aleyhine dava açmak oldu. Mektupta geçen Kemal Öz'le ilgili "gaz satarken yakalandı, suiistimal yaptı" şeklindeki ifadeler davanın temel konusuydu¹⁵⁸. Bu arada mektubun sahibinin Dr. Hasan Ömer Erim olduğu anlaşıldı¹⁵⁹. Kemal Öz'ün muhaliflerine karşı başlattığı kampanyada Türk Yolu gazetesi önemli bir unsur oldu ve belediyenin başarılı çalışmalarını ön plana çıkaran yayınlar yapmaya başladı. Belediyenin başarılı hizmetleri arasında Paşa ve Çene suyunu şehre getirmek, Mimar Yansen'e şehrin imar planını çizdirmek, güzel bir rihtim yaptırmak, şehrin aydınlatma sorununu çözmek gibi çalışmaları sayıldı. Sık sık İzmit halkının belediyedeki yönetimden memnun olduğu tekrarlandı¹⁶⁰.

Öncesi ve Sonrasıyla Toprak Mahsulleri Vergisi ve Kocaeli

1943 yılına gelindiğinde tüm çabalara rağmen üretim arttırılamadığı gibi hayat pahalılığı ve ihtikârın da önü alınamadı. Yürürlüğe sokulan % 25 kuralının istenen etkiyi yapmaması üzerine Toprak Mahsulleri Vergisi uygulamaya konuldu¹⁶¹. Bu vergi eski aşar vergisinin yeniden ihdası gibiydi ve 1944 yılında vergi oranının % 10 olarak tescil edilmesi bunun bir göstergesiydi. Aşarın kaldırılmasından sonra tarıma yönelik büyük çaptaki, ilk dolaysız vergi olan Toprak Mahsulleri Vergisi piyasa için üretim yapmayan küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturdu¹⁶².

Toprak Mahsulleri Vergisi'nden önce hububat ve bakliyat üreticisi köylüler devlet hissesi olarak belirlenen ve aynî olarak ödeyecekleri vergiyi kendilerine gösterilen Toprak Mahsulleri Ofisi'nin depolarına/ambarlarına teslim ediyorlardı ve teslimat yılda iki kez yapılıyordu. Ne kadar ürün teslim edileceğini de genellikle öğretmenlerden oluşan tahmin memurları belirliyordu¹⁶³. 1942 yılındaki teslimat zamanında Akmeşeliler yeni yıl mahsulünü ambarlara kaldırmışlar ve hükümete ayırmaları gereken 466.000 kilo buğdayı ofise vermişlerdi. Vilayet dâhilinde yeni yıl mahsulünü ilk teslim edenler de onlardı¹⁶⁴.

154 Said Kesler, "İzmit Belediye Reisiyle Muhalifleri Arasındaki Hadisenin İcyüzü", *Türk Yolu*, 15 İkinci Teşrin 1942.

155 *Türk Yolu*, 7 Birinci Teşrin 1942.

156 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 36.

157 *Türk Yolu*, 28 Birinci Teşrin 1942.

158 *Türk Yolu*, 5 İkinci Teşrin 1942.

159 *Türk Yolu*, 31 İkinci Kanun 1943.

160 *Türk Yolu*, 21 Temmuz 1942; 2 Ağustos 1942.

161 Çınar, *a.g.m.* s. 249. Saraçoğlu Hükümeti 50 tona kadar buğday üreten ya da yaklaşık 600 dönüm kadar alana buğday eken çiftçinin hasadının %25'ine el koyuyor, kalan kısmını tüccarlara satmasına izin veriyordu. Ancak bu karar büyük toprak sahipleri tarafından suiistimal edildi. Buğdayı el altından tüccarlara satıp üretimlerini az gösteren çiftlik sahipleri bu uygulamadan büyük kâr elde ettiler. Dolayısıyla %25 kararı bu grubun zenginliğine zenginlik kattı ve işe sorunu büyüyünce Toprak Mahsulleri Vergisi uygulamaya konuldu. (Ceren Kalfa, "1943: Kötü Günler Yılı'nın Bıçak Sırtı İdaresi", *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, s. 358).

162 Pamuk, *a.g.m.* s. 285; Boratav, *a.g.e.* s. 87.

163 *Türk Yolu*, 28 Ağustos 1942.

164 *Türk Yolu*, 18 Ağustos 1942.

Kandıralıların da aynı dönem vergi olarak verdikleri miktar 450.000 kilo hububatı¹⁶⁵. Teslimat yeri İzmit'teki Baç bölgesindeki ofisti. Ofisin önü, getirilen mahsullerle doluyordu ve üreticiler gerek teslim, gerekse satış işlemlerinin uzamasından şikâyetçiydiler¹⁶⁶. Toprak Mahsulleri Vergisi'nin ihdasından yaklaşık bir yıl önce Kocaeli Vilayeti'ndeki üreticilerin devlete teslim ettikleri ürün miktarının yüksekliği övünç kaynağı olmuştu.

Kocaeli Vilayeti Dâhilindeki Üreticilerin Devlete Aynî Olarak Ödedikleri Vergi Miktarı (28 Ağustos 1942)

Kaza adı	Buğday (kg)	Arpa (kg)	Yulaf (kg)	Çavdar (kg)	Mahlut (kg)
İzmit	836.955	75.948	263.456	6.237	-
Adapazarı	997.248	103.121	69.590	16.792	-
Geyve	900.000	180.000	7.000	10.000	8.000
Gebze	246.000	58.000	144.000	11.000	-
Karamürsel	400.000	25.000	150.000	8.500	-
Gölcük	63.059	317	1.874	411	-
Kandıra	793.397	99.185	163.894	32	-
Karasu	138.217	9.194	7.885	29.997	317
Hendek	214.938	14.848	-	18.333	-

Kaynak: "Harman Sonu-Köylümüz, Devlete Borçlandığı Hububatı Veriyor", Türk Yolu, 28 Ağustos 1942

7 Haziran 1943'te yürürlüğe giren Toprak Mahsulleri Vergisi teslimat miktarı ve ödeme şekli açısından farklılıklar getirdi. Vergi hububat, bakliyat, fındık, fıstık, kuru incir, kuru üzüm, zeytin ve pamuk gibi ürünler üzerinden aynî; afyon, kendir, keten pancar, narenciye, patates, tütün gibi ürünler üzerinden ise nakdî olarak alınacaktı¹⁶⁷. Kanuna göre üreticiler hasat miktarını bir beyanname ile devlete bildirecek, ardından teşkil edilecek heyetler mahsulün tahminini yapacaktı. Böylece devlet ürün elde edildikten sonra ortaya çıkabilecek büyük çaplı açıkların hesabını üreticiden sorma hakkına sahip oluyordu. Aynî olarak alınan hisseyi toplama, saklama ve paraya çevirme işi Toprak Mahsulleri Ofisi'ne bırakılmıştı¹⁶⁸.

Verginin yürürlüğe girdiği yıl Kocaeli Vilayeti genelinde ziraat işlerinin gayet iyi gittiği, bu durumun da hava şartlarından kaynaklandığı ve iyi mahsul alınacağı umuluyordu¹⁶⁹. Aynı zamanda vergi yürürlüğe girmeden önce pek çok üreticiye tohumluk dağıtılmıştı ki, bu bağlamda dağıtılan 550 ton tohumluk mısır verilecek örneklerden sadece bir tanesidir¹⁷⁰. Ayrıca buğdayın kilosunun 130 kuruştan 80 kuruşa düşmesi, ardından diğer hububat fiyatlarındaki gözle görülür düşüş tabloyu daha olumlu hale getirmişti¹⁷¹. Olumlu seyri daha da güçlendiren Karamürsel örneğinde olduğu gibi 1944 yılı hasat miktarındaki yüksek beklentiydi. Karamürsel kazasından 1944 senesi Toprak Mahsulleri Vergisi olarak 276.044 kilo arpa, 2.491.495 kilo buğday, 125.165 kilo çavdar, 584.006 kilo yulaf tahakkuk ettirilmişti ve verginin tahsilinde yüzde yüzlük başarı bekleniyordu¹⁷².

165 *Türk Yolu*, 28 Ağustos 1942; 23 Eylül 1942.

166 *Türk Yolu*, 20 Ağustos 1942.

167 TBMMZC, Devre: VII, Cilt: 3, İçtima: F, İnikad: 33, 4.VI.1943, s. 20: Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası.

168 Şener, *a.g.m.*, s. 89; *Türk Yolu*, 20 Mayıs 1943; 23 Mayıs 1943.

169 *Türk Yolu*, 13 Mayıs 1943.

170 *Türk Yolu*, 25 Mayıs 1943.

171 *Türk Yolu*, 1 Mayıs 1943. 1941 yılında vilayet sınırları içinde tohumluk sıkıntısı yaşanınca Arifiye Tohum İslah İstasyonu'ndan 10.000 kilo buğday ve 5.000 kilo yulaf, Toprak Mahsulleri Ofisi'nden de 100.000 kilo buğday tohumu üretici için ayrılmıştı (*Ulus*, 24.11.1941).

172 *Türk Yolu*, 24 Birinci Kanun 1944. Yaklaşık bir yıl önce Karamürsel'e bağlı köylerin mahsulü yetersiz olduğu için devletten tohumluk buğday istenmişti. (BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 64: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in Karamürsel kazası parti kongresi hakkındaki 17.XI.1943 tarihli raporu).

Fakat bu olumlu tablo, verginin toplanmasıyla ilgili işlemler sırasında yaşananlar nedeniyle, kısa sürede olumsuzla dönmeye başladı. İlk sorun vergiyi tahmin edecek heyetlerin oluşturulması sırasında yaşandı. Tahmin komisyonları üreticinin tarlasına giderek elde edilecek hasadın miktarını tespit etmekle görevliydi. Bu arada vergi mükellefinin beyanları da ona yol gösterecekti. Vergiye tabi ürünlerden bir kısmıysa ölçülerek vergilendirilecekti ve bu noktada harman yerlerinde yapılacak ölçüm önem kazanıyordu. Üretici ölçüm sonrasında da devlet hissesi olarak ayrılan kısmı yani vergi miktarını teslimat yeri olan Toprak Mahsulleri Ofisi'nin göstereceği yere taşıyacaktı¹⁷³. İşte ciddi bir organizasyon gerektiren bu işlemler ülke genelinde olduğu gibi Kocaeli'nde de pek çok sıkıntıyı beraberinde getirdi¹⁷⁴

Keten müstahsili olan Kandıralıların Toprak Mahsulleri Vergisi'yle ilgili iki temel sorunu vardı: Birincisi kimin ne kadar vergi vereceğini tahmin edecek memurların vaktinde kazaya gelmemesiydi. Hasat zamanını geçirmek istemeyen köylüler ürünü toplamak zorunda kalıyor ve sonrasında cezalı duruma düşüyorlardı¹⁷⁵. Vergiyle ilgili mevzuat uyarınca verecekleri devlet hissesini teslim etmeden ürünlerini piyasaya süremiyorlardı. İkinci sorunsu birinciyle alâkalı, gerçeklik payı yüksek bir iddiaydı. Vergi karşılığı keten tohumunu gösterilen en yakın merkeze (ofis/depo) ulaştırılan Kandıralılar burada başka kazadan oldukları için 2-3 gün bekletildiklerinden şikâyetçiydiler¹⁷⁶. Kandıra köylüsünün sorunu bu kadarla bitmedi; vergi tahmini işindeki görevliler işlerini doğru yapmadılar. 1944 yılında ödeme zamanı yaklaştığı halde üreticilere ne kadar vergi ödeyecekleri bildirilmemişti. Daha da ilginç Toprak Mahsulleri Ofisi adına çalışanların maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle Kandıra Mal Müdürlüğü hakkında dava açmalarıydı¹⁷⁷.

Üreticilerin Toprak Mahsulleri Ofisi'ne getirdikleri ürünleri teslim ederken yaşadıklarını resmetmek adına Ulugazi okulunun yanında bulunan deponun çevresinde yaşananlar örnek olarak verilebilir. Ofisin bulunduğu alana ürünlerini getiren üreticiler okulun çevresinde "mahşeri" bir kalabalık oluşturuyordu. Hiçbir ön hazırlığın yapılmadığı ortadaydı. Az sayıda memurun bu iş için istihdam edilmesi kalabalığın kısa sürede dağılmasını da imkânsızlaştırıyordu. Saatler süren uzun mesafelerden gelen köylüler dört beş gündür ofis kapısında beklemekteydiler¹⁷⁸. Akmeşe Köyü'nden Necati Sarıkurt adında bir köylünün şu sözleri durumu özetliyordu:

*"170 tane hane halkı devlet hissesi olan 48 ton mahsulâtı 25 Eylül'de İzmit'e getirdik. Bugüne kadar ofis teslim almadı. Ay sonuna kadar 10 kuruş ücretle yer kiraladık. Halen mahsulümüz üç gündür açıktadır. Burada zahirelerimiz teslim alınmıyor. Her ne kadar arabalarımızı köye gönderdi isek de bütün halk zahiresini teslim etmek için burada beklemekte ve belediyeden karne alarak ekmek almaktadır."*¹⁷⁹

Necati Sarıkurt'un sözlerinden de anlaşıldığı gibi üreticilerin şehir merkezine kendi imkânlarıyla ve büyük zorluklarla getirdiği mahsulü zamanında kabul edilmiyor, çiftçiler günlerce şehirlerde "vakit ve para" kaybediyordu¹⁸⁰. Bu arada Karamürselliler dile getirilmeyen, ama ülke genelinde çokça yaşanan bir durumdan muzdariptiler. O da ofise borçlarını ödedikleri halde kendi ihtiyaçları için dışarıdan alım satım yapmaya korkmalarıydı.

173 Metinsoy, a.g.e, s. 159. Ölçü ve tahmin memurluklarına öğretmen, eğitmen, lise mezunları ve lise son sınıf talebeleri tayin edilecek, aylık 90 lira maaş verilecekti. Tahmin işlerinde köy muhtarları ve ihtiyar heyeti azaları da ücretle çalışacaklardı (*Türk Yolu*, 12 Haziran 1943).

174 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 37, 2.11.1944.

175 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 81: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 16.XI.1943 tarihli raporu.

176 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 41: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in Kandıra kaza kongresi hakkındaki 22.XI.1944 tarihli raporu.

177 *Vakit*, 19 Şubat 1944.

178 *Türk Yolu*, 27 Eylül 1944.

179 *Türk Yolu*, 4 Birinci Teşrin 1944.

180 Metinsoy, a.g.e, s.191-192.

Çünkü ilgili kişiler tarafından az vergi beyanında buldukları şüphesiyle evleri aranıyor ve aramalarda bazı ürünlere el konuluyordu¹⁸¹.

Kocaeli'nin pek çok kazasında yetiştirilen ve Tekel'e verilen tütünün tesliminde de sorunlar yaşandı. Tütün müstahsili olan Gölcüklü üreticiler, Gölcük'te Tekel İdaresi'ne ait bir ambar olmadığından devlete vermek zorunda oldukları tütünü İzmit'e taşıyorlardı. Onların isteği Tekel İdaresi'nin kazada bir ambar açması ve böylece deniz taşımacılığının etkisiyle nemlenen tütündeki zayıtı en aza indirmektir¹⁸². Tütünle ilgili sorun yaşayan bir diğer yerleşim birimi olan Arslanbey'deki üreticilerse hasadı zamanında ambara almadığı için tütünlerin renginin bozulmasına neden olan Tekel İdaresi'nden şikâyetçiydiler¹⁸³.

Kocaeli Vilayeti dâhilinde çok sayıda sebze ve meyve üreticisi de vardı ve bu üretici grup Toprak Mahsulleri Vergisi'ni ödemekle mükellef değillerdi. Onların vergi kaynaklı sorunu yoktu. Ürünlerini pazarlama konusunda sıkıntı yaşıyorlardı. Özellikle Karamürselli meyve üreticileri "yemiş üzerinden eşkıyalığa kalkan" teşekkül olarak niteledikleri İstanbullu kabzımallardan rahatsızdılar. Kabzımalların köylülere kendi istedikleri fiyatı bir şekilde kabul ettirdiklerini söylüyorlar ve devletten "kabzımal denilen komisyonculardan" kendilerini kurtarmasını istiyorlardı¹⁸⁴.

Varlık Vergisi Uygulaması ve Kocaeli

Varlık Vergisi esas itibarıyla servet ve kazanç üzerinden alınan bir vergiydi ve 11 Kasım 1942'de kabul edilen ve 30 gün içinde toplanması öngörülen bu verginin tahsiliyle devlet bütçesi bir hayli rahatlayacaktı. Vergi mükelleflerinin tespiti ve ödeyecekleri vergi bedeli vilayet ve kazalarda kurulacak komisyonlar tarafından belirlenecek, mükelleflerin adları listeler halinde ilan edilecekti. Kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra 18 Aralık 1942'de listelerin açıklanmasıyla vergi tahsili başladı. Son gün olan 21 Ocak 1943 tarihine kadar vergisini ödemeyen mükelleflerin ev ve işyerlerindeki malları haczedildi. Daha sonra icra yoluyla tahsilât yapıldı. 1943 yılının Şubat ve Eylül aylarında haciz ve satışlar devam etti ve vergilerini ödemeyenler Aşkale'ye zorunlu çalışmaya yollandı¹⁸⁵.

Kocaeli Vilayeti'nde de Varlık Vergisi Kanunu'na uygun olarak her kazada bir komisyon oluşturuldu. İzmit merkezdeki komisyonda Ticaret Odası'ndan, başkan İhsan Akköseoğlu ile Hilmi Korucuoğlu, belediyeden Muhittin Eren ve avukat Sedat Pek yer alıyordu. Komisyon kısa sürede kimin ne kadar vergi ödeyeceğini gösteren listeleri hazırladı ve ilan etti. Listelere göre İzmit'ten toplam 298.855 lira vergi tahsil edilecekti. Kazanç sahipleri, çiftçiler ve bina sahipleri olarak sınıflandırılan 128'i tüccar, 57'si çiftçi, 4'ü bina sahibi toplam 189 vergi mükellefi belirtilen meblağı ödeyecekti. 35.000 lirayla Sadık Efe, 30.000 lirayla Hasan Kozluca, 20.000 lirayla Ömer Lütfi Bilen en çok vergi ödeyecek kişiler olarak listenin başında yer alıyordu¹⁸⁶.

Kocaeli Vilayeti'ne bağlı kazalarda da İzmit'tekine benzer prosedür uygulandı. Vergi mükellefleriyle, ödeyecekleri tutar listeler halinde ilan edildi¹⁸⁷.

181 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 61, 28.2.1944, ek. 65: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in Karamürsel kazası parti kongresine ait 17.XI.1943 tarihli raporu.

182 *Türk Yolu*, 7 Birinci Kanun 1944.

183 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 91: İzmit CHP Kongresi'nin cereyan tarzı hakkında Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 3.III.1944 tarihli raporu.

184 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 65: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in 27.III.1944 tarihli raporu.

185 Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, İstanbul, 2009, s. 149-150; Koçak, a.g.e, s. 506; *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 19. "Kamplarda toplanan mükelleflerden 1.869'u İstanbul, 889'u İzmir ve 100'ü Bursa'da yaşıyordu. Resmî verilere göre Aşkale'ye toplam 1.400 gayrimüslim mükellef gönderildi... Aşkale'de zorunlu çalışmaya tabi tutulanlardan 21'i kampta hayatını kaybetti" (Akar, a.g.e, s. 107).

186 *Türk Yolu*, 25 İkinci Teşrin 1942: 23 Birinci Kanun 1942. İzmitli vergi mükelleflerinin isim ve ödedikleri vergi miktarını gösteren listeler için bkz. *Türk Yolu*, 23 Birinci Kanun 1942.

187 Gebze'deki Varlık Vergisi mükellefleri için bkz. *Türk Yolu*, 26 Birinci Kanun 1942.

Vilayet dâhilinde 6 Ocak 1943 tarihi itibarıyla 1.542.401 lira tutarında vergi tahsil edildi. Yerel basında bütün mükelleflerin vergilerini ödemediği söyleneceği de bir süre sonra bazı kişilerin ne kadar vergi ödeyeceğinin belirlenmediği bazılarının da önceki vergi bedellerine ilaveler yapıldığı bilgisi gazete sütunlarında yer aldı¹⁸⁸. Bu bilgi bile Varlık Vergisi'nin taşrada İstanbul'daki kadar ciddiyetle uygulanmadığı yönündeki iddiayı doğrulamaya yeterlidir¹⁸⁹.

Kocaeli Vilayeti'nde Sıkıyönetim (Örfi İdare) ve Karartma Uygulaması

1940 yılında Fransa'nın Almanya'ya yenilmesi savaşın kırılma anlarından biriydi ve İtalya'nın savaşa girmesiyle daha da güçlenen Almanya, Balkanlara doğru ilerlemeye başladı. Alman ve İtalyan birliklerinin 7 Ekim 1940'ta Romanya'yı işgal etmesi, 28 Ekim'de Yunanistan'a girmesiyle savaş Türkiye'nin sınırına, Balkanlara dayandı¹⁹⁰. Gelişmeler üzerine savaş bölgesine yakın İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'yi kapsayan bölgede 20 Kasım 1940 tarihinden itibaren bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edildi¹⁹¹. Bu olağanüstü hal durumu 20 Aralık 1940 tarihli TBMM kararı ile üç ay daha uzatıldı¹⁹² ve alınan uzatma kararlarıyla savaşın sonuna kadar sürdü¹⁹³.

Savaş tehdidinin artması "Hava Taarruzlarına Karşı Işıkların Söndürülmesi ve Karartılması Nizamnamesi" kapsamında uygulamalar yapılmasını gerekli kıldı. 1 Aralık 1940 akşamından itibaren tüm Türkiye'de karartma uygulaması başladı. Birkaç gün süren uygulama 11 Aralık 1940'ta sonlandırıldı¹⁹⁴. Işıkların maskelendirilmesi olarak da bilinen karartma muhtemel düşman hava saldırılarında zararı en aza indirmek adına belirlenen pasif korunma tedbirleri arasında sayılıyordu. Karartma sırasında ışık verecek bütün vasıtaların kullanılması yasak olduğu gibi binaların kapı ve pencereleri ışık geçirmeyecek şekilde düzenleniyor, evlerde düşük voltlu ampul kullanılıyordu¹⁹⁵.

Kısa süren ilk uygulamadan birkaç yıl sonra Türkiye'nin Almanya ile ilişkisini kesme kararıyla birlikte 7 Ağustos 1944'te aralarında Kocaeli'nin de bulunduğu 39 il merkezinde tekrar karartma uygulaması başladı¹⁹⁶. Karar doğrultusunda Kocaeli vilayet yönetimi yayınladığı bir tebliğle 7.8.1944 tarihinden itibaren ikinci bir emre kadar ışıkların karartılacağını ilan etti¹⁹⁷. İzmitliler yaşanan gelişmelerden gazeteler yanında radyodan ya da şehrin belirli yerlerindeki hoparlörlerden yapılan anonslar vasıtasıyla haberdar edildi¹⁹⁸.

188 *Türk Yolu*, 8 İkinci Kanun 1943; 29 İkinci Kanun 1943; 13 Şubat 1943. Kocaeli vilayetinin toplam vergi tutarı Muhammet Güçlü'nün *Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması, Uygulanması, Kaldırılması ve Sonuçlanması* başlıklı doktora tezinde 1.522.269 lira olarak verilmiştir. Aynı çalışmada tarh edilen tutar olarak verilen rakam 1.808.070'tir (Akt. Akar, a.g.e. s. 77).

189 Koçak, a.g.e. s. 512.

190 Tekeli-İlkin, a.g.e. s. 438.

191 BCA, 030.13.01.02; 93.107.5; *Ulus*, 23 II. Teşrin 1940.

192 Nuray Keskin Ertürk, "1940: Savaşa Karşı Ulusal Korunma", *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1940-1949*, Ankara, 2008, s. 35-36.

193 Alınan uzatma kararlarıyla ilgili olarak bkz. Çınar, a.g.m. s. 267; Menaf Turan, "1944: Savaş Kısacasında Türkiye ve Askeri Yönetimde Kısmi Reform", *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1940-1949*, s. 465.

194 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, c. 1, 3. basım, yay kur. Hasar Ersel vd. İstanbul, 2002, s. 348, 360.

195 Sabri Çetin, *İkinci Dünya Savaşı'nda İstanbul ve Trakya'da Alınan Tedbirler: Pasif Korunma ve Tahliye*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 27, 64.

196 Tekeli-İlkin, a.g.e. s. 530; *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 65.

197 *Türk Yolu*, 10 Ağustos 1944, s. 1. Tebliğin dikkat çeken bölümleri şöyleydi: "Evelce yapıldığı gibi evlerde, resmi ve hususi müesseselerde, bilumum binalarda kapılar, pencereler, antreler siyah kalın kâğıt, muşamba, perde veya battaniye, kilim gibi kalın örtülerle dışarıya ışık sızmayacak şekilde sıkıca kapatılacaktır. Dükkan, gazino, kahve, kiraathane, otel han ve ticarethanelerin vitrinleri tamamen maskelenecektir. Sinema ve bu gibi umumi yerlerin antreleri koyu mavi lamba ile sokağa ışık sızdırmayacak şekilde maskelenecektir. Lambalara sarı, kırmızı ve sair renk kâğıt yapıştırmak yasaktır... Bu tebligata aykırı hareket edenlere Pasif Korunma Kanununun cezai hükümleri tatbik olunur."

198 Savaş sonrasında da devam eden bu uygulamayla ilgili olarak gazeteci Ecvet Güresin "İzmit'te kaldığım müddet zarfında bilhassa nazarı dikkatimi çeken iki şey oldu. Ankara radyosunun başladığı saat 18'den bittiği saate kadar, şehrin ne tarafına giderseniz gidin radyoyu mükemmel surette dinleyebiliyorsunuz. Belediye bunu her bakımdan iyi düşünmüş ve tatbik etmiş. Bir kere evlerinde radyosu olmayanlar pencereyi açmadan dahi bir amme radyosundan mükemmelen istifade edebiliyor, saniyen şehirde müziğin ve sesin tesiriyle devamlı bir hareket var. Şehir akşam erkenden uyumuyor. Normal saate kadar geziyor, radyo dinliyor, velhâsıl hareketli bir şekilde yaşıyor. Bu vaziyet pek tabii olarak yazın daha ziyade kendini göstermektedir" diyordu (Ecvet Güresin, "Yurttan Notlar: İzmit", *Tanin*, 7 Mart 1945).

İzmitlilerden herhangi bir hava saldırısı durumunda korunmak için yaşadıkları mahallede bir sığınak oluşturması istendi. Sığınaklar hazırlanıncaya kadar her ev halkı kendi bodrum ya da kilerine saklanacaktı¹⁹⁹. Bu kararların alındığı ilk günlerde İzmitliler talimatları gerektiği gibi yerine getirdi, ama kısa bir süre sonra gereken ihtimamı göstermedi. Benzer durum diğer kazalar için de geçerliydi. Öyle ki karartma kararına rağmen evlerde ışıklar söndürülmediği gibi İzmit'in çarşısındaki dükkânlarda "aleni" olarak ışık yakıldığına şahit olundu²⁰⁰.

Ağustos 1944'te başlayan ikinci karartma uygulaması Selanik'in Alman işgalinden kurtarılıp tehlikenin sınırlardan tamamen uzaklaşması üzerine 2 Kasım 1944'te sonlandırıldı²⁰¹. Her iki karartma kararında adı geçen Kocaeli Vilayeti, Kâğıt Fabrikası nedeniyle de önemliydi. Çünkü kapı ve pencerelerin ışık geçirmeyecek şekilde düzenlenmesi için gerekli olan siyah kâğıt ve kartonu üreten fabrikaya sahipti. 1940'da başlayan ilk uygulamada İzmit Kâğıt Fabrikası resmî daireler için kilosu 45 kuruştan satılmak üzere 10 ton kâğıt imal etmişti²⁰². İkinci karartma kararıyla tekrar siyah kâğıt üretmeye başlamış ve yüklü miktarda siyah kâğıt satmıştı²⁰³. Fakat üretimin yetersiz kalması özellikle İstanbul'da beyaz kâğıtları siyaha boyamaktan, eldeki kâğıt stoklarını yüksek fiyatla satmaya kadar varan usulsüzlüklerin yapılmasına olanak tanıdı²⁰⁴. Daha doğrusu kâğıt bir dönem başlıca ihtikâr maddesi olarak adından söz ettirdi.

İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Felaketler ve Vilayetin Genel Sağlık Durumu

İkinci Dünya Savaşı devam ederken Kuzey Anadolu Fay Hattı boyunca 1939, 1942 ve 1943 yıllarını kapsayan beş yıllık zaman aralığında büyük depremler meydana geldi²⁰⁵. 20 Haziran 1943 tarihli Adapazarı-Hendek depremi de bilinen en büyük depremlerden biri olarak kaydedildi ki depremin şiddeti 6,9'du²⁰⁶. Merkez üssü Adapazarı olan bu depremi hissedilen ve "müthiş bir uğultu" ile başladığını söyleyen İzmitliler yaşadıkları binalarda meydana gelen çatlaklar yüzünden bir süre evlerine giremediler²⁰⁷.

Depremzedelerle yakından ilgilenen Kocaeli vilayet yönetimi ilk olarak İzmit'ten bir "imdat treni ve muhtelif nakil vasıtaları"na Adapazarı'na gönderip yaralı depremzedelerden bir kısmını İzmit'e nakletti. Çok sayıda doktor ve hastabakıcıyla, ilaç ve sıhhi malzemeyi felaket bölgesine gönderdi²⁰⁸. Bakanlar Kurulu da Kocaeli ve civar vilayetlerde deprem sırasında ev, ahır ve samanlıkları yıkılanlara, yeniden inşaat işlerini yapmak istemeleri durumunda, devlet ormanlarından kerestelik ağaç temin etme hakkı tanıdı²⁰⁹. İzmit Halkevi de harekete geçerek felaket mıntıkası ilan edilen Adapazarı-Hendek bölgesi için yardım kampanyası düzenledi ve topladığı 10.000 lira değerindeki malzemeyi bölgeye ulaştırdı.

199 Yazıcı, *a.g.e.* s. 65.

200 *Türk Yolu*, 8 Ağustos 1944; 15 Ağustos 1944; 18 Ağustos 1944.

201 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 66; *Türk Yolu*, 4 İkinci Teşrin 1944; 7 İkinci Teşrin 1944.

202 *Ulus*, 28.11.1940. Başka bir gazetede bu rakam 20 ton olarak verilmişti (Vakit, 28 II. Teşrin 1940).

203 *Vakit*, 7 Mayıs 1944; *Akşam*, 8 Ağustos 1944.

204 Çetin, *a.g.t.* s. 65.

205 İsmet Üzen, "1942 ve 1943 Erbaa Depremleri", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı: 40 (Kış 2014), s. 92. 1939 tarihli Erzincan depremiyle başlayan deprem dalgası 20 Aralık 1942 Erbaa-Niksar depremiyle devam etmişti (Dikici, *a.g.t.* s. 179).

206 Enis Şahin, "Cumhuriyet Dönemi Adapazarı Depremleri", *Sakarya İli Tarihi*, c. II, Sakarya, 2005, s. 771-772.24 Nisan 1943 tarihi itibarıyla deprem bölgesindeki ölü sayısının 346, yaralı sayısının da 700 olduğu bilgisi verilmektedir. (Aynı makale, s. 779). Dönemin Bayındırlık Bakanı Sırrı Day'ın maddi hasarla ilgili olarak ortaya koyduğu tablo ise şöyleydi: "Yaklaşık bir aydan beri yapılan araştırmalara göre, 30.000 nüfuslu Adapazarı'ndaki meskenlerin %30'u sağlam kalmış, %35'i tamir edilebilecek halde bulunmuş, geri kalanı da yıkılmış, ya da yıkılması gerekmektedir. 5.000 nüfuslu Hendek'te ise, meskenlerin %10'u sağlam kalmış, %50'si tamir edilebilecek halde zarar görmüş ve geri kalanı da yıkılmıştır" (Aynı makale, s. 786).

207 *Akşam*, 21 Haziran 1943.

208 *Akşam*, 21 Haziran 1943; 23 Haziran 1943.

209 BCA, 0.30.18.1.2, 103.67.14, 11 Eylül 1943.

Akmeşe Köyü halkı da Adapazarı'na 3.000 kilo ekmek ve tenekelerle zeytinyağı ve peynir gönderdi²¹⁰.

İkinci Dünya Savaşı boyunca Kocaeli Vilayeti dâhilinde neredeyse her sene, bir sel felaketi yaşandı denilse yanlış olmayacaktır. Sağanak halinde, şiddetle yağan yağmurlar önüne kattıkları hemen her şeyi sürükleyerek büyük zayiata neden oldu. 1940 yılının ilk günlerinde Adapazarı ve köylerini vuran selde ölüm yoktu, ama selin konutlara verdiği hasar büyüktü. Sakarya Nehri taşmış, sular köprünün 25 metre kadar üstüne çıkmış ve yollar işlemez duruma gelmişti. Nehrin çevresindeki köyler ahaliyi farklı köylere taşınmıştı. Kocaeli Valisi Ziya Tekeli'nin hemen her gelişmeyi Ankara'ya bildirdiği telgraflarda da görüldüğü gibi zayıat çok büyüktü ve devletin en kısa zamanda bölgeye gereken yardımı göndermesi gerekiyordu²¹¹.

İzmit'ten felaket bölgesine ondan fazla kayık gönderilirken, yıkılan setlerin onarılması için ameleler görevlendirilmişti. Aynı günlerde benzer durum Gebze'de de yaşanmış ve ilçenin Tuzla Köyü'nün Ayazma Mahallesi'ndeki sel suyunun denize aktarılmasıyla felaketin boyutlarının büyümesi engellenmişti. Değirmendere'de de üç köprünün yıkıldığı ve 100 dönümlük arazideki mahsulün zarar gördüğü biliniyordu²¹². Ülkenin neredeyse tamamının sağanak yağışlarla 1940 yılına girdiği o dönemde, ülke genelinde 22 kişi ölmüş, 336 ev yıkılmış, 300 evi sel götürmüş, 622 ev sular altında kalmış, 6 köprü de yıkılmıştır²¹³.

1 Temmuz 1942 gecesi İzmitlilerin "emsaline senelerden beri tesadüf edilmediğini beyan ettikleri" çok şiddetli, dolu ile karışık yağmur yağdı. Sonrasında oluşan sel suları önüne gelen mahsulâtı ilerlediği hat boyunca Başiskele'ye taşıdı, ağaç ve köprüleri de yıktı. İzmit ovasını, Seymen'i ve Kâğıt Fabrikası civarını basan su yüzünden Adapazarı'na giden yolun bir kısmı kapandı, İzmit-Gölcük şosesi üzerindeki ahşap köprü çöktü. IV. Demiryolu Muhafaza Taburu İkinci Bölüğü'ne ait İzmit istasyonundaki cephanelikte bulunan askerî malzemeler tahrip oldu. Daha kötüsü Kullar Köyü yakınlarında sel sularına kapılan dört askerın kaybolmasıydı. Felaket öncesinde Kullar'daki Kirazlı Dere içindeki küçük bir adaya çıkarılan 22 askerın topladığı kum ve çakıl kamyonlarla İzmit'e naklediliyordu. Ada üzerinde kurulan bir çadırdaki kalan askerlerden 11 tanesi, 1 Temmuz akşamı yağmur şiddetlenince civardaki ağaçlara tırmanmış, diğer yarısı da yağmurun dineceğini düşünerek ada üzerinde kalmıştı. Yağmurun şiddetini arttırmasıyla ada üzerindeki 11 asker sel sularına kapılmıştı. Bu durumun haber alınmasıyla birlikte başlayan kurtarma çalışmasında 7 asker kurtarılmış, fakat 4 askerın kaybolduğu anlaşılmıştı. Kaybolan askerlerden İshak oğlu Bensiyon Bahar'ın cesedi Kullar köylüleri tarafından bulunmuş, ama Niko oğlu Pandeli, Neftos oğlu Prodromos ve Yuda oğlu Mişon Tastasa'nın cesedine ulaşılamamıştı²¹⁴.

Her sel felaketi sonrasında Kocaeli Vilayeti'nin sıtma bölgesi olduğu hatırlanırdı. Çünkü mısır, tütün gibi çapa ziraatı yapılan İzmit'in dağ köylerinden aşağıya doğru inen sel suları bölgedeki toprakları başta Kilez Deresi olmak üzere dere ve çaylarla birlikte İzmit Körfezi'ne taşıyordu. Gelen topraklar körfezin uç kıyılarında derinliği azaltırken, körfezi çamurla dolduruyor ve İzmit'in liman tesisi olacak yerleri bataklıkla kaplanıyordu. İşte sıtma hastalığının kaynağı olan, İzmit ve civar köyleri tehdit eden bu bataklık kurutmak için savaş yılları boyunca büyük uğraş verildi. Bu arada bataklıkın sadece körfezde olduğunu düşünmemek gerekir. Vilayet il sınırları içinde çok sayıda bataklık alan vardı²¹⁵ ve İzmit'le birlikte Adapazarı, Kandıra ve Karasu ilk akla gelen yerlerdi. Sıtma kaynağı bataklıklarının kurutulması için her yıl bütçeye para ilave edilir ve yıl yıl yapılan çalışmalarla sorun

210 *Ulus*, 26.6.1943; Kaya, *a.g.t.* s. 121.

211 *BCA*, 30.01, 121.770. 5, bütün ekler.

212 *Ulus*, 3 Ocak 1940; *Akşam*, 5 Kanunisi 1940.

213 *Vakit*, 3 İkinci Kanun 1940.

214 *BCA*, 30.10.0.0, 118.836.8, ek 3, 8 Temmuz 1942; ek 8-9, 2 Temmuz 1942.

215 *BCA*, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 84: Kocaeli Mebusları Ali Dikmen ve Dr. Sorağman'ın 23.3.1942 tarihli raporu.

çözölmeye çalışılırdı. Nitekim büyük bataklık alanlarından biri olan Gökçeören kurutulmuştu, fakat kurutma çalışmalarında bir süreklilik sağlanamamıřtı²¹⁶. Savaş şartları bataklıkların kurutulması işini aksatıyordu. Çünkü bu işte çalıştırılacak "fen elemanlarının" birçoğu silah altına alınmıřtı²¹⁷.

Sıtma alanı olarak tanınan bu bölgede²¹⁸ 1940 yılının Temmuz ayında, 70 köyde yapılan taramada sıtma hastalığına rastlandı. Derince ve Tütünciftlik köylerinde sıtmayla birlikte tifüs de göröldü ve nüfusunun bir kısmı Romanya muhaciri olan Tütünciftlik'te aynı yıl 60 kişi bu hastalıktan öldü. Köyü dere yatağına kurmak gibi hayati bir hata yapılmıştı ve hastalıktan kurtulmak isteyen köy ahalisi Tütünciftlik'i terk etmeyi çare olarak görmekteydi²¹⁹. Benzer örneklere vilayet dâhilinde sıklıkla rastlanması üzerine 1940 yaz döneminde sıtma mücadelesi çalışmaları arttırıldı. Ağustos ayında hastalığın kaynağı olarak görölen çeltik ziraatının yasaklanmasıyla mücadelede önemli bir yol kat edildi²²⁰. 1941 yılında da vilayet yönetimi sıtma ile mücadele işini devam ettirdi²²¹. Yukarıda da belirtildiği gibi başarı süreklilikten geçiyor, küçük bir gevşeklik sorunu tekrar gündeme getiriyor ve sivrisinekler üreyorlardı²²². Bu bakış açısıyla 1945 yılında "öteden beri sıtması olan bu bölge, bu defa kesin olarak bu dertten kurtulacaktır" düşturuyla çalışmalar yürütöldü²²³. Fakat aynı günlerde köylerine dönen askerlerin yarattığı hareketlilik sıtma mücadelesine adeta darbe indirdi²²⁴.

1941 yılında Tütünciftlik ve Derince'de görölen tifüs, 1943 yılından itibaren İzmit için önemli bir sağlık sorunu olarak belirdi. Bitle geçen ve vücutta pembe lekeler bırakan bu hastalık nedeniyle özellikle toplu taşıma araçları ve yaşam alanlarında önlemler alındı²²⁵. İzmit'teki hamallar ve sokakta yaşayan az sayıdaki kişi hamamlara gönderilerek temizlendiler²²⁶. Daha köklü bir yaptırım olarak üzerinde bit görölen kimselerden 25 lira para cezası alınacağı ilan edildi. Belediye zabıta memurları otel ve hanlarda bit taraması bile yaptılar. Hastalık Gebze ve Karamürsel gibi diğer yerleşim birimlerine de sıçradı. Karamürsel'de görölen iki vakanın nedeni mevcut hamamın yakacak olmaması nedeniyle çalışmaması ve kişilerin gereken temizliklerini yapamamalarıydı. Temizlik konusuna sürekli vurgu yapılmasına ve alınan önlemlere rağmen 1944 yılının Kasım ayında vilayet dâhilinde 25 tifüs vakası görölmüřtü²²⁷.

Kandıra örneğinde olduğu gibi farklı hastalıklar, bazı kazalarda sıklıkla göröldü. Kandıra'da çok sayıda frengi hastası vardı. Kazanın deniz kenarında ve balıkçılıkla uğraşan köylerinde tanısı konulan hastalığın görölmesinin nedeni halkın İstanbullularla temasta olmasıydı ve hastalığı İstanbulluların bulaştırdığı yönünde yaygın bir inanış vardı. 1941 yılı resmî kayıtlarına göre Kandıra'ya bağlı Akçaova'da 194, Salmanlı'da 49, Şeyhler'de 31, Kandıra merkezde 140 firengili hasta vardı ve rakamlar durumun ciddi olduğunu gösteriyordu²²⁸.

216 Gökçeören Adapazarı sınırları içindeydi ve yıllardır şehri tehdit eden bu bataklık kurutulurken tarla haline getirilmemişti. (BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 49, 23.3.1942). Kocaeli sıtma mücadelesi teşkilatı Adapazarı'ndaki Tesbihli gölü bataklığını kurutmakla işe başlamıştı (*Ulus*, 6.4.1941).

217 BCA, 490.1.0.0, 675.284.1, ek 69-70, 9.4.1942.

218 Türkiye'nin sıtma coğrafyasıyla ilgili olarak bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul, 2004, s. 123.

219 BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 68, 10 Temmuz 1941.

220 İsmail Çakırçoban, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 32-33.

221 *Türk Yolu*, 11 Şubat 1941.

222 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 93: Müfettiş Dr. Ahmet Hamit Selgil'in İzmit merkez kazası parti kongresinin cereyan tarzı hakkındaki 3.III.1944 tarihli raporu.

223 *Ulus*, 15 Mayıs 1945.

224 Tekeli- İlkin, *a.g.m.*, s. 147

225 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, s. 44.

226 *Türk Yolu*, 4 Mayıs 1943.

227 *Türk Yolu*, 11 İkinci Teşrin 1944; 7 Birinci Kanun 1944; 16 Birinci Kanun 1944; 26 Birinci Kanun 1944.

228 BCA, 490.1.0.0, 511.2052.3, ek 81-82: Müfettiş Rahmi Apak'ın Kocaeli vilayetine ait 24.5.1941 tarihli, 1940-1941 dönemi II. teftiş raporu.

Hastalıklarla mücadele için gerekli olan sağlık personeli ve kurumların sayıca yetersiz olduğu biliniyordu. Örneğin vilayetin en büyük hastanesi olan İzmit Memleket Hastanesi'nde 1940 yılı zarfında yatmak suretiyle 1.724 hasta muayene edilmiş, servis polikliniklerinde ayakta tedavi edilen hasta sayısı ise 12.670'i bulmuştu. 390 hastaya cerrahi ameliyat yapılan hastaneye gelen hastalar arasında 122 ölüm vakası yaşanmıştı²²⁹. Bu istatistikî veriler 1941 yılında Kocaeli'nde 50 ve 15 yataklı 2 hastane, 5'er yataklı 5 dispanser olduğu bilgisiyle²³⁰ birleştirilip değerlendirildiğinde vilayetin sağlık durumuyla ilgili içler acısı tablo ortaya çıkacaktır.

Bu eksikliğin farkında olan vilayet yönetimi İzmit Memleket Hastanesi'nin yanına ek bir birim inşa ederek yatak kapasitesini arttırmak istedi. Baç Mezarlığı'nın karşısındaki bostanların olduğu alan uygun görüldü ve burada 20 dönüm arazi istimlak edildi²³¹. Fakat ek birimin inşaat kararı çıkmadan İzmit Memleket Hastanesi 1943 yılında yaşanan bir yangınla adını duyurdu. Soba bacasından çıktığı anlaşılan yangında maddi zararın büyük olduğu biliniyordu²³² ve üstelik hastanede yaşanan ilk yangın da bu değildi. Tedbirsizlik ve dikkatsizlikten yüzünden 1934 yılında da benzer bir olay yaşanmış, binada büyük bir hasar meydana gelmişti²³³. Hastanenin genişletilmesi konusu Kasım 1944'te tekrar gündeme getirildiyse de pek bir şey yapılamadı²³⁴ ve İzmit Belediyesi hareketsiz kalmayarak bir verem savaşı dispanseri açmayı başardı²³⁵.

Verem hastalığının tedavisi için Gebze'ye bağlı Eskihisar'da bulunan ve günümüzde müze olarak kullanılan Osman Hamdi Bey'e ait evin satın alınarak sanatoryum yapılması da plan olarak kaldı²³⁶. Sağlık kurumlarının sayısı arttırılmadığı gibi personel sayısı da aynı seviyede kalıyordu. Sağlık personeli yetiştirmek zordu. Belirli bir ihtisas ve mesai de gerektirmekteydi ve bu arada İzmit'te yükseköğretime insan yetiştirecek bir lise dahi yoktu. Mevcut sağlık personeline destek olmak adına İzmit Halkevi tarafından gönüllü hastabakıcılık kursları açıldı. Teorik eğitimin İzmit Halkevi'nde, uygulamalı eğitimin askerî hastanede verildiği kursa çoğunluğu öğretmen 42 kadın katıldı²³⁷.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye savaş dışı kalmayı başardı, ama savaş, başta köylüler olmak üzere toplumun neredeyse tamamının yaşam standardında hızlı bir düşüş meydana getirdi. Dönemin hükümetleri çıkardıkları kanunlar, aldıkları kararlarla kötü gidişin önüne geçmek istedilerse de vatandaşların asgarî ihtiyaçlarını tam olarak bilmemeleri, dağıtım işini adaletli bir şekilde yapamamaları, iaşe teşkilatında yaşanan yolsuzlukları önleyememeleri yüzünden başarılı olamadılar. İyi niyetle başlatılan tüm uygulamalar savaş ekonomisinin yarattığı çarkın içinde eridi.

Aynı dönemde Kocaeli, Kâğıt ve Selüloz Fabrikası başta olmak üzere vilayete bağlı kazalardaki küçük sanayi kuruluşlarıyla bir sanayi kenti olma yolunda adım adım ilerliyordu. Kâğıt ve Selüloz Fabrikası merkez kaza İzmit'in su ve elektrik ihtiyacının temininde olduğu kadar istihdam ettiği işçilerle de vilayet ekonomisini güçlendiren bir müesseseydi.

229 *Türk Yolu*, 18 Mart 1941.

230 Yunus Nüzhet Unat, "Cumhuriyetin Büyük Eserleri İle Dolu Bir Vilayet (Kocaeli)", *Türk Yolu*, 29 İlk Teşrin 1941.

231 Şenyurt, *a.g.e.* s. 127.

232 *Türk Yolu*, 2 Şubat 1943; Akşam, 31 Ocak 1943.

233 BCA. 30.10.0.0, 120.854.29, ek 1, 19.2.1934.

234 *Türk Yolu*, 17 İkinci Teşrin 1944.

235 *Ulus*, 24.12.1945. Bu kararın 1944 yılının Ekim ayında alındığı ama bir türlü dispanserin kurulamadığı anlaşılmaktadır (*Türk Yolu*, 9 Eylül 1944). İzmit'in en gelişmiş hastanesi ancak 1952 yılında Memleket ve Verem Hastanesi adıyla açılabilir. Baç Semtî İnönü Caddesi üzerinde kurulan bu hastane günümüzün İzmit Devlet Hastanesi'dir. (Şenyurt, *a.g.e.* s. 129).

236 BCA, 490.1.0.0, 676.286.1, ek 108: MüfettişDr. Ahmet Hamid Selgil'in 28.2.1944 tarihli raporu.

237 *Vakit*, 16 Haziran 1940.

Muhtemel bir Alman hava taarruzuna karşı başlatılan karartma kararında adından söz ettiren fabrikanın ürettiği siyah kâğıt ve kartonun yetersizliği özellikle İstanbul'da kâğıdın karaborsaya düşmesine neden olmuştu.

Savaş yılları boyunca pek çok ürün yüksek fiyat beklentisi nedeniyle karaborsaya düştü. Şeker, un, et başta geliyordu ve tespit edilen bedelin üstünde mal satanlardan yakalananlar Milli Korunma Mahkemeleri'nde yargılanıyordu. Savaş yıllarında sıkça rastlanan ihtikâr suçlarına Kocaeli'nde de rastlandı. Hatta Belediye Başkanı Kemal Öz usulsüz ekmek karnesi dağıttığı gerekçesiyle Milli Korunma Kanunu'na muhalefet etmekten yargılandı. Belediye başkanıyla ilgili iddialar ekmek karnesi usulsüzlüğüyle bitmiyordu; hakkında açılmış birkaç dava daha olduğunu CHP Müfettişi Rahmi Apak hazırladığı raporda yazmıştı.

Muhtekirlerin isimleri *Türk Yolu* gazetesi aracılığıyla kamuoyuna duyuruldu. Ayrıca halktan ihtikâr yapanları ihbar etmeleri istendi ve nereye ihbar edecekleri de hazırlanan duyuru metinlerinde belirtildi. Vilayet dâhilinde bu duyurulara çok da itibar edilmedi denilse yanlış olmayacaktır. İsimleri muhtekir olarak ilan edilenler arasında büyük tacir ve büyük toprak sahiplerinin adları nedense hiç görülmedi. Bu kişilerin isimleri toplum arasında fısıltı halinde yayıldı ve öylece kaldı. Kaçakçılık yapıldığı da biliniyordu, ama Kandıra gibi askerî kontrolün en yoğun olduğu bölgeden İstanbul'a yapılan odun kaçakçılığında kimse bahsetmiyordu.

Ekmeğe ulaşmada güçlük çekenler İzmit Belediyesi gibi yerel hizmet birimlerinin aracılığıyla sorunun üstesinden gelmeye çalıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarını hafızalara kara ekmek olarak kazitan, karneyle dağıtılan ekmek, içine hangi tahıldan un konulacağından, nasıl ve kim tarafından dağıtılacağına kadar hemen her şeyiyle ana gündem maddesi oldu. Döneme ait arşiv belgeleri ve basın kaynaklı haberlere bakıldığında toplumun ekmek sıkıntısı çekmemesi için her yolun denendiği görülür. Her ne kadar belediye başkanı ekmek karnesi suiistimaliyle suçlanıp yargılansa da belediyenin halkı ekmezsiz bırakmamak için her yolu denediği ve başarılı da olduğu gerçeği göz ardı edilemez.

İzmit'te belediyenin belirlediği kişilere karneyle ekmek dağıtılıyordu. Bu arada İzmit nüfusunun önemli bir kısmının serbest piyasadan ekmek almaya gücü yettiğini belirtmek gerekir. Köylerde ise ekmek bulunamadığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır ve sadece ekmeğin kalitesinin düştüğü konusunda bilgi bulunmaktadır. Zaten geçimlik tarımla uğraşan bu insanlar kendi ihtiyaçlarını karşılayacak durumdaydılar.

Eski aşar vergisini hatırlatan Toprak Mahsulleri Vergisi'yle, servet ve kazanç üzerinden alınan Varlık Vergisi'nin tahsilinde tüm ülkede yaşanan benzer görüntüler Kocaeli'nde de yaşandı. Varlık Vergisi'yle ilgili olarak günümüze ulaşan bilgilerden net yorumlar yapmak mümkün değilse de tahıl, kuru meyve ve bakliyat ürünlerinden alınan Toprak Mahsulleri Vergisi için yorum yapabiliyoruz. Kocaeli'nde de tüm ülkede olduğu gibi koordinasyon eksikliği, nitelikli personel yetersizliği, gerekli teknik donanım olmaması ve üreticinin daha az ürün verme yönündeki eğilimi gibi nedenlerden dolayı Toprak Mahsulleri Vergisi'yle ilgili sorunlar yaşandı. Bu verginin tahsili uzun bir sürecin sonunda tamamlanıyor ve üretici her aşamada zorlanıyordu. Can alıcı dönemse teslimat dönemi idi. Vergi kapsamında değerlendirilen ketenin müstahsili olan Kandıralı üreticilerin devlet hissesi olarak ayrılan vergi karşılığı keteni Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim ederken yaşadıkları sorunlar bu duruma örnektir. Karamürsel ve Gebze başta olmak üzere meyve ve sebze üreticilerinin yaşadığı kaza ve köyler ahali ürünlerini pazarlama sorunuyla karşılaştılar. Onların muhatabı olan İstanbullu kabzımallar ucuz aldıkları ürünleri İstanbul'da yüksek fiyatlarla pazarladılar.

SAYI 802 İKİNCİ YERİ 16 YIL 16 Nispetiye 5. kat

Türk Yolu

ALİNE BEDELİ 7 2 Kuruş 1941

İKİNCİ KAĞIT VE SELLÜLOZ Fabrikalarının İnşaatı Harbin Doğurduğu Müşkilata Ragmen devam Ediyor

İKİNCİ KAĞIT VE KARTON FABRİKASI

Baharın gelmesiyle birlikte ikinci kağıt ve selüloz fabrikalarının inşaatları hızla devam etmektedir. Harbin doğurduğu müşkilata rağmen inşaat devam ediyor.

Elektrikler Gündüz Niçin Yanmıyor?

Mevcut arzın bir an evvel çoğaltılması lazımdır. Bu soru her hafta yazılarda gündüz elektrik kesintileriyle ilgili olarak yazılmaktadır.

Değirmendere Göletü Belediyenin den ayrılıyor

Değirmendere göletü Belediyenin den ayrılıyor. Göletü Belediyesi'nin göletü Belediyesinden ayrılıyor.

Göletü kaymakamı terfi etti

Göletü kaymakamı terfi etti. Göletü kaymakamı terfi edildi.

YAZIN TELGRAFLARINDA GELEN CEVAPLAR

Evvel Balkan C. H. P. Vilâyet kongresi... C. H. P. Vilâyet kongresi reisi...

SIRAŞI SOĞELDIKCE BAYRAM DUASI

Bayram duası... Allahım bu bayramda...

Lik Maçları Başladı

Kağıtspor, Gölçüğe 0-7 İdman Yurdu, Yıldırım Spora 1-2 Magrup Oldular

Baş komiserimiz gidiyor

Baş komiserimiz gidiyor. Baş komiserimiz gidiyor.

Yiğit Askerlerimize Kış Hediyesi Hararetle devam Ediyor

Yiğit Askerlerimize Kış Hediyesi Hararetle devam Ediyor. Kış hediyesi hararetle devam ediyor.

ŞÜRK YOLU

Yeni gazetesi oluyor. Türk Yolu'nun yeni gazetesi oluyor.

Bayramın Kuthu Olsun

Bayramın kuthu olsun. Bayramın kuthu olsun.

Bir kavayın devrim

Bir kavayın devrim. Bir kavayın devrim.

Yeni Kurban Bayramı da

Yeni Kurban Bayramı da. Yeni Kurban Bayramı da.

AMERİKAN MİSYONERLERİNİN KOCAELİ'DE EĞİTİM FAALİYETLERİ

Hülya ÇELİK*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun asrı olarak adlandırılan 19. yüzyıl, devleti dağılmaya sürükleyen pek çok gelişmeye de tanıklık etmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları, I. ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile dağılma önlenmeye çalışılırken Osmanlı, Batılı devletler için sorun olmayı sürdürmüştür. Söz konusu yüzyılda siyaset arenasında büyük güçler arasında değerlendirilmeyen Amerika Birleşik Devletleri ticari faaliyet dışında Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarına karşı tarafsız bir tutum içinde görünmüştür.¹ Oysaki Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nde izlediği din, eğitim, sağlık ve yardım faaliyetlerinin etkisi azımsanmayacak boyutlara ulaşmıştır. Bunlar içinde de özellikle eğitim çalışmalarının tesiri diğerlerinden daha fazla olmuştur.

Misyonerliğin ilk Havariler döneminden günümüze gelinceye kadar esas itibarıyla İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe çevirmek şeklinde algılandığı, matbaa, tıbbi bakım, okul gibi araçların yardımıyla uygulamaya konulduğu söylenebilir.² Tarihin hemen her döneminde önemli rol oynamış olan misyonerler, büyük güçlerin sömürge politikaları çerçevesinde desteklenerek finanse edilmiş ve kendi ulusal çıkarlarının ve emperyal yayımlarının bir aracı olmuşlardır.³ Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan misyonerleri de benzer amaçları taşımışlar ve kısa adı Amerikan Board olan *Amerikan Board of Commissioners For Foreign Missions* (ABCFM) tarafından görevlendirilmişlerdir.

Bu çalışmada Amerikan Board'un yapısı ve Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatlanmasından söz edildikten sonra Batı Türkiye misyonuna bağlı misyonerlerin Bahçecik ve Adapazarı'ndaki eğitim faaliyetlerine değinilecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Hendek/SAKARYA, e-mail: hcelik@sakarya.edu.tr

1 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, sayı 14,1981, s. 87.

2 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, İmge Kitabevi*, Ankara, 2000, s.13.

3 Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008. s.21.

Amerikan Board'un Yapısı ve Osmanlı Devleti'nde Teşkilatlanması

Protestan Amerikalıların Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlik faaliyetlerini yürüten örgüt olan Amerikan Board 1810'da Boston'da kurulmuştur. "Yalın bir Hıristiyanlık, gündelik hayatın rasyonalizm içinde görülmesi, dinde cumhuriyetçilik" gibi ilkelere dayalı olan örgütün 50. Yıl kitabında kuruluşunu sağlayan dürtünün "Andover teoloji seminerindeki birtakım genç insanların kâfir dünyaya İncil vaaz etme isteği" olduğu belirtilmiştir.⁴ Söz konusu kitapta "sadece okuma yazmayı bildikleri ölçüde kutsal kitaplardan faydalanabilecekleri için misyonun ilk yapacağı işlerden birinin okul açmak" olduğu vurgulanmıştır.⁵ Kendilerini bir uygarlık temsilcisi olarak gören Amerikan Board misyonerleri farklı coğrafyada açtıkları okullar vasıtasıyla yeni temellere dayalı Protestan bir toplum oluşturmayı hedeflemişlerdir. 1963'te bağımsızlığına kavuşan Kenya'nın ilk başbakanı Kamau Kenyetta'nın sözleri Amerikan misyonerlerinin asıl amaçlarının dinin çok ötesinde olduğunu göstermesi açısından oldukça anlamlıdır: "Misyonerler geldiğinde İncil onların, topraklar Afrikalıların elindeydi. Bize gözlerimizi kapayarak dua etmesini öğrettiler. Neden sonra gözlerimizi açtığımızda İncil bizim, topraklar onların olmuştu."⁶

Kuruluşundan kısa bir süre sonra tüm dünyada etkili bir misyoner teşkilatı durumuna gelen Amerikan Board (ABCFM) Afrika'da, Asya'da, Hindistan'da, Çin'de, Avrupa'da, Güney Amerika'da misyonlar oluşturmuş, bu misyonlarda da birçok istasyon ve dış istasyon kurarak etki alanını genişletmiştir.⁷

Osmanlı toplumunun çeşitli din ve ırktan oluşan çoğulcu bir yapıya sahip olması ve bu yapı içinde Müslüman olmayan tebaaya din, dil, örf, adet ve geleneklerde gösterilen hoşgörü Osmanlı topraklarını misyoner faaliyetlerine açık hale getirmiştir.⁸ Osmanlı Devleti'nin bu çoklu yapısı ve hoşgörü anlayışından dolayı her bir parçası Amerikan Board misyonerlerinin de ilgi odağı olmuştur. Amerikan Board'un 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'ne bir heyet yollanması kararlaştırılmıştır.⁹ Amerikan Board, misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ne ayak bastığı 1820'den 1870 yılına kadar ülkedeki misyonerlik faaliyetlerini tek başına yürütmüş, 1870'den sonra ise *Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church* (BFMPC) ile birlikte çalışmış ve bu arada başka bazı yan ve yardımcı kuruluşlar da devreye girmiştir.¹⁰

Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir bölgeye gelen ve yerleşen Amerikan Board misyonerleri bir taraftan yerel dilleri öğrenip, diğer taraftan da yerel halk ile temas kurmaya çalışmışlardır.¹¹ Çalışmalarını daha etkin olarak gerçekleştirebilmek için belli yerlerde misyonlar ve bu misyonlara bağlı istasyon ve dış istasyonlar oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde esas olarak Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyon üzerinden etkili olmuşlardır. İlk yıllardaki bu misyoner faaliyetleri çoğunlukla misyon merkezinde vaaz vermekten, çevre köyleri gezmekten ve misyonerler tarafından yerel dillere çevrilmiş İncil ve dini risale dağıtmaktan oluşmaktadır.¹² Sonraları özellikle açtıkları okullara büyük önem vermişlerdir. Eğitim faaliyetlerinin misyonerlere katkısına ilişkin olarak vaaz verdiklerinde kendilerini dinlemeye gelen insan sayısından çok daha fazlasına eğitim kurumları oluşturmakla ulaşılabildikleri

4 Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 9-10, Yıl 1999-2000, s. 132.

5 a.g.m., s. 133.

6 Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Okulları*, IQ Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 14-15.

7 Ayhan Öztürk, "Amerikan Board'un Kuruluşu Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonyonlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 23, 2007, s. 69.

8 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, sayı 3, 1991, s. 1.

9 Orhan Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, c. LI, 1987, s. 936.

10 Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 17.

11 Ayhan Öztürk, a.g.m., s. 67.

12 *Reports of the A. B. C. F. M., 1821* s.92..93

söylenbilir.¹³ 1824 yılında Beyrut'ta açılan ilk Amerikan Okulu'ndan (Syrian Protestant College) sonra 1886'da imparatorlukta Amerikan eğitim kurumlarının sayısı 400'e yaklaşmıştır.¹⁴ 1869'da çıkarılan "Maarif Nizamnamesi"nin 129. maddesine göre yabancı okulların ruhsatsız çalışması mümkün olmayınca özellikle 1880'ler ve 1890'larda pek çok okul sonradan ruhsat almıştır. Misyonun ilk yıllarında kurulan okullarla ilgili olarak yapılan şu tespit oldukça betimleyicidir: "*Misyonun ilk yıllarında kurulan okullar basitti. Hatta eğitim kurumu-misyon merkezi ve misyonerlerin yaşama mekanı çoğu durumda aynı bina oluyordu. Misyon evinin bir odası okul olarak düzenleniyordu. Yerler hasır kaplanıyor ve Osmanlı toplumu için bir yenilik olan sıralar diziliyordu. Gerek Rumlara yönelik gerekse daha sonra Ermeniler için kurulan okullarda harf kartları, resimler, şekiller, geometri kartlarıyla okuma-yazma ve aritmetik öğretilmekteydi.*"¹⁵

Başlangıçta Müslümanlar, zaman içinde Rumlar ve Yahudiler üzerinde etkili olamayacaklarını anlayan misyonerler hedef kitle olarak Ermenileri belirlemişlerdir. Ermeni milletinin yoğun olduğu bölge ve şehirlere odaklanmışlardır. Amerikan Board misyonerlerinin hedef bölgelerinden biri de bu çalışmanın konusu olan Kocaeli Sancağı'dır.

Kocaeli Sancağı'nda Amerikan Misyonerler ve Eğitim Kurumları

19. yüzyılın ilk yarısında Kocaeli bölgesinde teşkilatlanmaya çalışan Board misyonerleri ilk olarak İzmit, Adapazarı ve Bahçecik'teki Ermeniler üzerine yoğunlaşmışlardır. Bölgede yaptıkları keşif gezileri ve faaliyetlerini merkezleri olan Boston'a bildirmişlerdir. Misyoner faaliyetlerinin bir bölgede başlangıcı genellikle basılan İncilleri dağıtmak suretiyle gerçekleşmiştir. İlk olarak 1832'de misyoner Bay Goodel, Sütçünün Kızı ve Yeni Ahit isimli Ermeniceye çevrilmiş iki eseri İzmit'e götürmüştür. 1840 Haziran'ında misyoner Hamlin ve Dwight İzmit'i ziyaret ederek burada Pazar ayinine katılmışlardır. Protestanlığın ilkelerini yaymak için Ermeniceye çevirdikleri Yeni Ahit'i dağıtmışlardır.¹⁶ Ancak bölgede misyonerlerin devamlı surette bulunmasıyla yapılan çalışmaların daha sistemli hale geldiği görülmektedir.

İzmit istasyonunun 1855'teki kuruluşundan sonra 1860'ta iki misyoner görevlendirilmiş, 1861'de misyonerlerin çalışmaları sonucu 171 kişi Protestan olmuştur. Protestanlaştırma faaliyetlerinde misyonerlerin dışında papaz, öğretmen ve vaiz gibi görevliler de bulunmaktadır.¹⁷

Osmanlı Devleti'nde Millet-i Sadıka olarak nitelendirilen Ermeni Osmanlı vatandaşları Kocaeli Sancağı içinde belli bölgelerde yaşamaktaydılar. Ermeni nüfusun yoğun olarak bulunduğu Bahçecik ve Adapazarı gibi yerlerde misyonerlerin eğitim faaliyetleri ön plana çıkmıştır.

Bahçecik'te Amerikan Misyoner Okulları

Amerikan Board Misyonerlerinin Batı Türkiye Misyonu sınırları içerisinde okul açtıkları merkezlerden biri olan Bahçecik, İzmit Körfezi'ne 3 mil, İstanbul'a 56 mil uzaklıktadır.¹⁸ Amerikan Board misyonerlerinin Bahçecik'e olan ilgileri Hıristiyan halkın bir kısmının 1840'larda Protestan mezhebine geçmesine dayanmaktadır. Bahçecik'te 1856 yılında bir Protestan Kilisesi'nin açılmasının ardından basit ölçekli kız ve erkek okulları da kuruldu.¹⁹

13 Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", s. 134.

14 İlber Ortaylı, s. 88.

15 Esra Danacıoğlu, *a.g.m.*, s. 134.

16 Özgür Yıldız, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri" *Gazi Akademik Bakış*, cilt 58, sayı 10, yaz 2012, s. 98.

17 *A.g.m.*, s. 100.

18 Fay Linder, *The History of Üsküdar Amerikan Academy 1876-1996*, Üsküdar Amerikan Academy Alumni Association, İstanbul, 2000, s. 2.

19 Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 292.

1858 yılında 57 öğrencisi bulunan Bahçecik'teki kız okulundaki eğitimden aileler oldukça memnundu. Okul, her gün dua ile açılıp kapanıyor, İncil okunuyor ve Amerikalıların matbaasında basılan kitaplar kullanılıyordu.²⁰

1855 yılında Justin W. Parsons adındaki misyoner, Board tarafından Bahçecik'e atanmış ve burası Batı Türkiye Misyonu'na bağlı İzmit istasyonuna dâhil olmuştur.²¹ Bay ve Bayan Parsons Bahçecik'te kaldıkları 15 yıllık süre içinde kızlar için günlük yaşam becerileri kadar, okuma, yazma ve aritmetiğin öğretildiği Ermeni yatılı okulu açmak için girişimlerde bulunmuşlarsa da yöre halkının kızların yüksek öğrenime ihtiyaç duymadığı şeklindeki inancı yüzünden başarılı olamamışlardır. 1870'te Bahçecik'te kız okulunun açılması talebiyle Board'a sunduğu dilekçesi bir yıl sonra yanıt bulan ve bu iş için kendisine fon ayrılan Justin W. Parsons 1873 yazında Bahçecik'te eski bir koza haneyi satın almış ve burayı okul ve personel için donanımlı hale getirmiştir. Amerikan Board tarafından bu okula atanan Laura Farnham ilk olarak İstanbul'a gelmiş ve burada Ermeniceyi öğrenmiştir. 1873 Eylül'ünde Bahçecik'te kız okulu üçü yatılı olmak üzere on altı öğrencisiyle eğitime başlamıştır. Okul, önceleri ipek sanayisine koza yetiştirmek için kullanılan iki katlı bina olup Charavleg ailesinden kiralanmıştı.²²

19. yy. sonları, Bahçecik Amerikan Koleji (Bithynia High School).

Bina sınıflar, toplantı salonu, öğretmenler için kalacak yer ve öğrenciler için yatakhane olmak üzere birkaç değişiklik, ilave ve tamir ile ihtiyacı sağlar hale getirilmişti. Giriş katında mutfak, oturma odası, tuvaletler ve banyolar bulunmaktaydı. Bu, büyük ölçüde bir kadın işiydi. Bayan Farnham okulu yönetiyor, derslerin çoğunu veriyor, bütün hesapları tutuyor ve kızların sağlık ve ahlakını da gözetiyordu.²³ Bay Parsons 1880 yılında soyguncular tarafından öldürülünceye kadar kendisine yardım etti. Bay Parsons'un eşi ve kızı da ona eşlik etmek üzere kaldılar. Laura Farnham Ermenice ve İngilizce öğretiyordu. Programdaki diğer dersler matematik, coğrafya, genel tarih, kutsal kitabı okuma, müzik ve beden eğitimiydi. Bunların hepsi Bahçecik için yeni bir deneyimdi. Geçmişte ailelerin kızlarını okula göndermek için paraları yoktu. Ancak Bahçecik'teki Amerikan Kız Yatılı Okulu çok ucuzdu; neredeyse ücretsizdi. Dolayısıyla en fakir ailelerin kızları dahi okula devam edebiliyordu.²⁴

20 *The Missionary Herald*, "Letter From Mr. Dwight (18 August 1858)", November 1858, Vol.54.s.351.

21 Brain Johnson, "The Forgotten Garden", *Sağlık ve Eğitim Vakfı Buluşma Dergisi*, sayı 3, Ocak 2010, s. 19.

22 Fay Linder, *a.g.e.*, s. 4.

23 Frank A. Stone, s. 84.

24 Fay Linder, *a.g.e.*, s. 5.

Okulun açılışından itibaren kayıt sayısı hızla artmış, 1875 yılında 13 farklı bölgeden 24 yatılı öğrenci, Bahçecik'ten de 36 gündüzlü öğrenci vardı. Bu dönemde yatılı bölümün yarısı kendi desteğiyleydi ve bütün öğrenciler giysi ve kitap ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlardı. 1878'de Misyon bütün kız liselerinin yönetimi için plan hazırlamaya karar verdi. Bu plan çalışmada izlenen yolu, yönetim şartlarını, ihtiyacı olanlara finansal yardım şartlarını içeriyordu. 1879 yılında okul 24 yatılı ve 50 gündüzlü öğrenci sayısını arttırdı.²⁵ Mezunlarının çoğu çevre bölgelerde öğretmenlik yapmaktaydılar. 1881'de 71 öğrencinin 31'i gündüzlüydü.²⁶ 1882'de 71 öğrencinin 31'i yatılıydı ve 10 kız mezun oldu.²⁷ Aynı yıl öğretim müfredatında "Aritmetik, Cebir, Geometri, Astronomi, Zooloji, Mantık, Politik Ekonomi, Zihin Felsefesi, Fransızca, İngilizce, Türkçe ve Ermenice"²⁸ dersleri yer almaktaydı.

1882'de Bahçecik Kız Okulu'nda sıradan bir günün nasıl geçtiği şöyle anlatılmaktadır:²⁹

"Saat sekiz buçukta Troy, New York'tan bir bayanın hediyesi olan uyarı ziline hoş sesini duyarız. Müzik dersi kendimizi Boston'dan muhteşem sıralarla donatılan hoş sınıfta bulduğumuz saat dokuza kadar olan arayı doldurur. Bizden önceki 50 Ermeni kızın yüzlerini görünceye dek haritalarla, kitaplıkla çevremizle Türkiye'de olduğumuzun zorlukla farkına varırız. Bunlardan 23'ü yaşları 7 ile 17 arasında değişen yatılı öğrencilerdir. Çoğunluğu Avrupa stili olan elbiseler de bize evi hatırlatır. Son yedi yılda büyük gelişmelerin kaydedildiği söylendi ve şimdilerde yerli kıyafetler büyük oranda kenara kondu.

Duaların ardından alt katta misyonerimize eşlik ederiz, aritmetikte üç basamaklı ezberi duyuncaya kadar yanında kalırız. Başarısız olmazlar. Ezberler, ancak sorgulamazlar. Eğlence aşkının da eksik olmadığını belirtelim. Amerika'daki küçük kızlar gibi ezber yaparken gençler de oyuna düşkünlü.

On beş dakikalık aranın ardından gelecek yıl mezun olacak en büyük kızları dinleriz. Öğlen arası yalnızca kırk beş dakika sürer ve sonra tekrar coğrafya ile meşgul oluruz. Bunu Ermenice okuma ve heceleme takip eder. Son olarak İngilizce ezberleyen kızları buluruz. Çarşamba günü zaman dikiş dikmek, şarkı söylemekle geçer. Akşama misyoner müzik dersi verir."

1878 yılında Amerikan Board, John Pierce'i Parsons ve Farnham ile çalışması için Erzurum'dan Bahçecik'e görevlendirdi.³⁰ 1879 yılında Bahçecik'te erkek yüksek okulu açıldı.³¹ Burada misyonerlik hizmeti için köy okullarının yönetimini üstlenecek, din adamı olacak, misyoner yardımcılığı yapacak ya da çeşitli mesleklerde gençlerin yetiştirilmesi amaçlandı.³² Tıpkı kız okulu gibi Bahçecik Erkek Okulu da zamanla büyüdü. Okulun en verimli dönemi olduğu söylenen 1885'te 70'i yatılı, 40'dan fazla da gündüzlü öğrencisi mevcuttu.³³ Bunun 80'i Türkiye'nin 22 farklı köy ve şehrindeydi.

Okulun temel hedefi olan genç erkeklere iyi bir Hıristiyan yüksek okul eğitimi vermek her sabah akşam dualarıyla, kutsal kitap okuyarak, ilahi söyleyerek, İncil dersi vererek, her Pazar sabahı ayin yaparak, öğrencilerin kalplerini ve zihinlerini İsa'nın hakikatiyle ilgilenir kılarak gerçekleştiriliyordu.³⁴

25 *Reports of the A.B.C.F.M* (1879), "Western Turkey Mission", Boston 1879, s. 24.

26 *Reports of the A.B.C.F.M* (1881), "Nicomedia", Boston 1881, s. 40.

27 *Reports of the A.B.C.F.M* (1882), "Western Turkey Mission, Bardizag", Boston 1882, s. 34.

28 *Reports of the A.B.C.F.M* (1882), "Western Turkey Mission", Boston 1882, s. 38.

29 Sarah Pollock, "A Day in the Bahçecik School", *Life and Light*, c. 12, September 1882, s. 351.

30 Brain Johnson, *The Forgotten Garden*, s. 20.

31 Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri(1820-1900)* ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri, s. 313.

32 Robert Chambers, "The Bithynia High School and Boys'Orphanage", *The Missionary Herald*, August 1902, c. 83, s. 323.

33 J. E. Pierce, "Bardezag High School", *The Missionary Herald*, April 1885, c. 81, s. 154.

34 Joseph K.Grene, "Nicomedia Station", *The Missionary Herald*, February 1889, c. 85, s. 68.

1883'teki öğretim müfredatında Aritmetik, Cebir, Coğrafya, İngilizce, Fransızca, Ermenice, Astronomi, Zooloji, Mantık, Politik Ekonomi ve Zihin Felsefesi dersleri yer almaktaydı.³⁵ 1885'te düzenli sınıflara bölünen okulun dört yıllık müfredatı bir de hazırlık sınıfı oluşturuldu.³⁶ Mezunları Robert Koleje imtihanlı alınıyorlardı. 1891'de öğretim programı İleri Matematik, Doğa Bilimleri, Tarih, Fransızca, İngilizce ve Türkçenin yanı sıra bütün genel dersleri ve İncil dersini içeriyordu.³⁷

Ayrıca kızların ev işleriyle ilgili eğitim alması gibi erkekler de mesleki eğitim almaktaydılar. Marangozlar için projelerden ilki sınıf sıra ve sandalyelerinin inşasıydı. 1885 eğitim yılında 150 çift tahta ayakkabı, 1500 sepet ürettiler. Bu mallar daha sonra gelir elde etmek için satıldı.

1885'te Bahçecik'teki kız okulunda da önemli bir gelişme oldu. Bir sonraki bölümde detaylı olarak açıklanacağı üzere okul, eğitim kadrosu ve öğrencileriyle Adapazarı'na taşındı.³⁸ Böylece erkek okulu Bahçecik'teki tek Amerikan Board eğitim kurumu haline geldi. 1891 yılında Bahçecik Erkek Lisesi'nin başına kıdemli Board çalışanı Robert Chambers getirildi. Bay Chambers 1899 yılında Bithinya³⁹ Amerikan Koleji olarak adlandırılan erkek okulu için yeni çok katlı görkemli binayı açtı. Beş yıl sonra yetiştirme yurdu için de bina inşa edildi. Bu yetimhane (Favre Boy's Home) erkek okuluyla bağlantılı çalışmaktaydı. Öğrenciler dört yıllık akademik derslere devam etmelerinin yanı sıra doğramacılık, terzilik, halı dokumacılığı gibi mesleki yeteneklerini de geliştirdiler. Aynı zamanda okul bahçesinde zirai deneyim de kazandılar. Bunları pek çok yapı izledi. Bahçecik kreş, bebek bakımevi, ilkokul, yetimhane ve meslek okul binalarıyla adeta bir kampüse dönüştü. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar Amerikan Board'un Bahçecik'teki tesisleri neredeyse bir düzineye ulaştı.

1914 yılına gelindiğinde 300'e yakın öğrencisiyle Bithinya Amerikan Koleji, Board'un Osmanlı'daki en büyük eğitim kurumlarından biri olmuştu.⁴⁰ Osmanlı'nın pek çok bölgesinden ve çevre ülkelerden Bithinya Amerikan Koleji ve Erkek Yetiştirme Yurdu'na (Favre Boy's Home) gelerek Bahçecik'e "erkeklerin bahçesi" adıyla yeni bir sıfat kazandırdılar. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında devlet buyruğuyla okul ve yetimhanenin kapatılması üzerine Amerikan Board'un Bahçecik'teki faaliyetleri durdu. Chambers ailesi ülkeyi terk etti. Savaş sonunda Amerikan Board Bahçecik'teki istasyonunu terk edilmiş olarak kaydetti. Okulu Bahçecik'teki yerinde açmaktansa 1921'de İstanbul Erenköy'de açmayı tercih etti. 1930'lu yılların başına kadar Amerikan Erkek Koleji olarak faaliyetini sürdürdü.

Adapazarı'nda Amerikan Misyoner Okulu

1883 yılının Eylül ayında Bahçecik'e 50 mil uzaklıktaki Adapazarı'nda Protestan Kilisesi on üyeli bir mütevelli heyeti oluşturdu.⁴¹ Bu heyetin amacı kızlar için bir yatılı okul açmaktı. Amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli fonu sağladıktan sonra kadro arayışına başladılar. Bahçecik'teki Kız Amerikan Okulu'nun müdürü Laura Farnham'a teklifte bulundular. Anlaşma şöyleydi: Birleşik Devletler'deki Kadın Misyonerleri Kurulu Amerikalı öğretmenlerin maaşlarını ödemeye devam edecek, buna ilaveten yıllık 176 dolar burs verecekti. Kilise ise üç katlı yeni bir binayı okulun kullanımına tahsis etti. Diğer masrafların bütün sorumluluğunu yerel idare heyeti üstlenecek, gerekli parayı okul aylıklarından ve Ermeni Protestanların bağışlarından karşılayacaktı.⁴²

35 *Reports of the A.B.C.F.M.(1883)*, "Western Turkey Mission, Education", Boston 1883, s. 38.

36 J. E. Pierce, "Bardezag High School", *The Missionary Herald*, April 1885, c. 81, s. 154.

37 J. E. Pierce, "Who are the Armenians?", *The Missionary Herald*, April 1891, c. 87, s. 177.

38 *Reports of the A.B.C.F.M (1886)*, "Western Turkey Mission", Boston 1882, s. 34.

39 Bithinya, eski çağlarda Anadolu'nun kuzey batı bölgesine verilen isimdi.

40 Brain Johnson, *a.g.m.*, s. 21.

41 Fay Linder, s. 7.

42 Frank. A. Stone. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. Dergah Yayınları, İstanbul, 2011, s. 160.

Bu cazip teklif karşısında Bayan Farnham Amerikan Board'dan Bahçecik Kız Okulu'ndaki bütün öğretmenleri, öğrencileri ve eşyaları Adapazarı'na taşımak üzere gerekli izni istedi. 1884 Kasım ayında Amerikan Board söz konusu istekleri kabul etti. Bir yıl sonra 1885 Eylül ayında Adapazarı Kız Ermeni Okulu (Adapazarı Hayuhgatç Varjharan) Pazarçık kasabasında açıldı.

Adapazarı'ndaki Protestan Ermeni Kız Mektebi ve çevresindeki binalar

Laura Farnham okulun ilk müdürü, Leslie Parsons ve daha sonra Charles Riggs okulun ilk öğretmenleriydiler. Bir yıl içinde öğrenci sayısı 22'si yatılı olmak üzere 60'tı. Amerikan Board'un açtığı diğer kız okullarında olduğu gibi Adapazarı Kız Ermeni Okulu'nun da eğitim felsefesi ve öğretim yöntemleri açısından 1836'da Mary Lyon tarafından Amerika'da kurulan Mt. Holyoke Kız İlahiyat Okulu'nun etkisi bulunmaktaydı.⁴³ Okula ilişkin olarak aşağıda belirtilen özellikler dikkat çekmektedir:

- Önceleri Latince ve Grekçe merkezde olan anadil vurgusu yapılması
- Eskilerin "süsleyiciler" olarak ifade ettikleri dans, dikiş, nakış, piyano, çizim gibi derslerinin bir ikisinin ücretsiz seçmeli ders olarak gösterilmesi, Fransızcanın müfredattan çıkarılması
- Kadınların zihinsel açıdan güçlü olmaları, para getiren işlerden uzak kalmaları
- Bilimin zengin hazinelerini (anatomi, astronomi, fizyoloji, zooloji vb.) öğrenerek Tanrı'nın kâinatı sergilediği nizamın keşfedilmesi
- Dini yaşayış konusunda teoriden çok pratiğe önem verilmesi
- Yıl sonunda halka açık imtihanların yapılması
- Mezun kızlardan ehliyetli olanların öğretmen olarak istihdam edilmesi

Bayan Farnham da Adapazarı'ndaki okulu yönettiği 37 yıl boyunca kendisinin mezun olduğu Mt. Holyoke İlahiyat Okulu'nun geleneğini burada sürdürmüştür. Müfredatın şekillenmesinde de etkili olmuştu. Adapazarı Ermeni Kız Lisesi 1890 yılı öğretim programında matematik, cebir, fen bilimleri, tarih, coğrafya, Ermenice, İngilizce, Türkçe, müzik ve beden eğitimi bulunmaktaydı. Bütün kızlar deneyim kazanmak için günde 1,5 saat ev işleriyle meşgul oluyorlardı.

⁴³ Resul Narin, *19. Yüzyılda Adapazarı*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sakarya, 2011, s. 156.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman Türklerin başlangıçta Amerikan okullarına gitmelerine izin verilmezken bütün okulların 1886 yılında halk eğitim bölümünde toplanmasıyla resmî izin alan Amerikan okullarına Müslümanlardan da kayıt alınmaya başlanmıştır. Adapazarı Ermeni Kız Okulu da 1886 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir okul olarak işlev görebileceğine ilişkin ruhsat almıştır. 1892 yılında teftiş edilen söz konusu okulda üç Müslüman kızın da kayıtlı olduğu bildirilmiştir.⁴⁴

20 Ağustos 1894 tarihinde Adapazarı Ermeni Kız Okulu'nun Amerikalılar tarafından yeniden inşası için devlet yetkililerinden resmî ruhsat istenmiştir.⁴⁵ Amerikalıların buna benzer işleri için okulun durumu 12 Ekim 1895 tarihinde Şura-yı Devlet'e havale edilmiş ve konunun orada görüşülmesi istenmiştir.⁴⁶

Laura Farhnam 1896 yılında ülke çapında çalkantılar yaşandığı sırada Mayıs ayında Adapazarı'ndan yazdığı raporunda şöyle demektedir:⁴⁷

"Adapazarı'nda ciddi bir rahatsızlık olmamıştır. Buradaki çalışmalarımız kesintisiz ve başarılı bir biçimde devam etmektedir. Okul azami kapasitede kalabalık olduğundan birçok başvuru reddedilmiştir. Okuldaki yatılı öğrencilerimizin 33'ü Protestan, 28'i Gregoryen ve 1'i Katolik'tir. Şehrin tehlikeli olduğu düşünüldüğünden birkaç öğrenci evlerinden çağrıldı. Okulda bulunan 63 yatılı öğrencinin 36'sı tam ödeme yapmıştır. Geri kalanın çoğu 6 ile 8 lira kadar ödeme yapmaktadır. Şu anki mevcut 52'dir. Bu yılın başında anaokulumuz eğitime başlamıştır ve 25 öğrencimiz vardır. Bu her açıdan bir başarıdır. Son sınıfımız 11 öğrenciden oluşmaktadır. Bunlardan biri dışında hepsi inançlı Hristiyan'dır. Ailesi Gregoryen olan bu kızın da bir gün Hristiyan olacağına inanıyorum."

Rapordan da anlaşılacağı üzere misyonerlik faaliyetlerinde okulun büyük etkisi bulunmaktadır. Yine aynı yıl meydana gelen şu gelişme de misyonerlerin zararlı faaliyetlerini örneklendirmektedir. 18 Ocak 1896 tarihinde Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Mektebi muallimlerinden Doktor Kovalciyan, Bahçecik Amerikan Erkek ve Kız Mektebi müdürü Chambers ile münasebette idi. Kovalciyan ve Chambers İngiltere Sefareti tebaasından Mr. Micberson'un yardağçlarından olmaları hasebiyle haklarında lazım gelen muamelenin yapılması istenmişti.⁴⁸

Adapazarı Ermeni Kız Okulu 1898 yılında anaokulu, ilkokul, hazırlık ve lise olmak üzere dört bölümlü bir yapıya ulaşmıştı. Amerikan Board'un Kadınlar Kurulu daha fazla yardıma ihtiyaç duyan Laura Farnham'a yardım etmesi için Marry Kinney'e Adapazarı'na gitme teklifi sundu. Bu teklifi kabul eden Bayan Kinney 1900'ün Kasım ayında Adapazarı'na ulaştı. Okulda İngilizce ve müzik eğitimi vermekteydi. Laura Farnham'la 10 yıl çalıştıktan sonra onun sağlık sebebiyle emekliye ayrılmasıyla 1910 yılında okulun ikinci ve son müdürü oldu. Birinci Dünya Savaşı süresince Adapazarı Ermeni Kız Okulu kapalı kalmıştır.⁴⁹ 1921 yılında Bayan Kinney'in çabalarıyla Adapazarı Ermeni Kız Okulu öğrencileri ve personeliyle Üsküdar'a Amerikan Kız Koleji'nin binalarına taşınmış ve günümüzde de eğitim veren Üsküdar Amerikan Kız Okulu adıyla orada yeniden açılmıştır.⁵⁰

Sonuç

Amerikan Board misyonerleri 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde din, eğitim, sağlık ve yardım faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Çok uluslu yapı içinde

44 BOA.MF.MGM.1/62.

45 BOA.DH.MKT.85/12.

46 BOA.ŞD.2640/5.

47 *The Missionary Herald*, 1896, ss. 332-333.

48 BOA.A.MKT.MHM.655/16.

49 Fay Linder, s. 29.

50 Aksu, a.g.e., s. 298.

özellikle Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları üzerindeki etkileri diğerlerine göre daha fazla olmuştur. Osmanlı Devleti'nin eğitim alanındaki eksikleri Amerikan okullarının yaygınlaşması ve etki alanlarını genişletmelerine imkân tanımıştır. Kocaeli Sancağı da Amerikan Board'un faaliyet alanlarından biri olmuştur. Bahçecik ve Adapazarı'nda açılan okullarla kızların eğitimine önem verilmesi, mesleki eğitim konuları ve yetiştirme yurdu birer örnek yapı olarak önemli izler bırakmıştır. Diğer taraftan bu eğitim kurumlarında misyonerlerin Osmanlı aleyhine çalışmalara da ortaklık ettiği görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında eğitime ara verilen bu kurumlar savaş sonunda İstanbul'a taşınmıştır. Bahçecik'ten taşınan erkek okulu zamanla kapanmış, Adapazarı Kız Okulu günümüz eğitim sisteminin önemli kurumlarından biri olan Üsküdar Amerikan Koleji olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- BOA.MF.MGM.1/62
- BOA.DH.MKT.85/12
- BOA.ŞD.2640/5
- BOA.A.MKT.MHM.655/16
- Reports of the A.B.C.F.M 1821
- Reports of the A.B.C.F.M 1879
- Reports of the A.B.C.F.M 1881
- Reports of the A.B.C.F.M 1882
- The Missionary Herald 1858
- The Missionary Herald 1885
- The Missionary Herald 1889
- The Missionary Herald 1891
- The Missionary Herald 1896
- The Missionary Herald 1902

Araştırma Eserler

- Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, sayı 3,1991, ss. 1-16.
- Aksu, Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010
- Aydın, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2008
- Danacıoğlu, Esra, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 9-10, Yıl 1999-2000, ss.131-145.
- Johnson, Brain, "The Forgotten Garden", *Sağlık ve Eğitim Vakfı Buluşma Dergisi*, Sayı 3, Ocak 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Köprülü, Orhan F., "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, c. LI, Sayı 200, 1987.
- Linder, Fay, *The History of Üsküdar Amerikan Academy 1876-1996*, Üsküdar Amerikan Academy Alumni Association, İstanbul, 2000.
- Narin, Resul, *19. Yüzyılda Adapazarı*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sakarya, 2011.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, sayı 14,1981, ss. 87-96.
- Öztürk, Ayhan, "Amerikan Board'un Kuruluşu Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 23, 2007, ss. 63-74.
- Pollock, Sarah, "A day in the Bahçecik School" *Life and Light*, Vol.12. September 1882.
- Stone, Frank A., Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: *Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011
- Stone, Frank Andrews, "Mt. Holyoke Impact on the Land of Mt. Ararat", *The Muslim World*, c. 66, Ocak 1976, ss. 44-51.
- Yıldız, Özgür, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, cilt 58, sayı 10, yaz 2012, ss. 97-111.
- Yıldız, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Okulları*, IQ Yayınları, İstanbul, 2011.

GEBZE ERKEK RÜŞTİYE MEKTEBİ

Biray ÇAKMAK*

Feyzullah YERLİKAYA**

Giriş

19. yüzyılda, Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de, zamanın gereklerine göre eğitim alanında, Batı'dan mülhem yenilik hareketlerine girildi. Bu çerçevede, gelişmede ve ilerlemede eğitimin önemini kavrayan Osmanlı bürokratları, gereksinim duydukları memur ihtiyacını karşılamak amacıyla rüştiye mektepleri açtılar.¹ İlki, Sultan II. Mahmut zamanında açılan rüştiye mekteplerinin sayısı, zamanla hızlı bir şekilde arttı. Bu artışta kırılma noktasını, 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi teşkil etti. Bu nizamnamenin 18. maddesi, *beş yüz hâneyi mütecâviz olan bir kasaba ahâlisi sırf İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan için birer mekteb-i rüşdîye olacaktır. Ve eğer ahâlisi muhtelit ise İslâm için başka ve Hıristiyan için başka birer mekteb-i rüşdîye yapılacaktır. Ve bu vechle muhtelit kasabada mekteb-i rüşdîyesi olacak sınıf-ı ahâlinin 'adedi yüz hânedan ziyâde olmak lâzımdır ve sâ'ir sunûf-ı gayr-ı Müslime hakkında bu kâ'ide cârîdir* şeklindeydi.² Kısaca bu madde, nüfusu 500 haneye ulaşan yerleşim birimlerinde rüştiye mekteplerinin açılmasını âmirdi. Bu nizamnameye göre mekâtib-i resmiye kapsamında devlet tarafından açılan rüştiye mekteplerinin her türlü masrafı Maarif Nezareti'nce karşılanacak, mektep binaları, Meclis-i Kebîr-i Maarifçe³ gönderilen veya tasdik edilen plana göre yapılacak, mekteplerde talebe sayısına göre muallim-i evvel, muallim-i sâni, muallim-i sâlis, mubassır ve hademe bulunacak ve mekteplerin eğitim-öğretim süresi dört yıl olacaktır.⁴ Ancak zamanla rüştiye mekteplerinin ders programları, personeli, öğretim süreleri vb. hususlarda önemli değişikliklere gidilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: biray.cakmak@usak.edu.tr

** Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: feyzullah.yerlikaya@usak.edu.tr

1 19. yüzyılda Osmanlı yüksek bürokratlarının zihni yapılarında maarifin algılanma şekilleri ve maarife yüklenen işlevler için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), İstanbul, 2007, s. 61-84.

2 24 Cemâzî'e'l-evvel 1286 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi, *Düstur*, I. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, 1289, s. 187.

3 Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olmak üzere iki kısımdan müteşekkil Meclis-i Kebîr-i Maârif hakkında bkz. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, 2008; Mahmud Cevad İbn-i Eş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târîhçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Dersaadet, 1338, s. 494-497.

4 Rüştiye mektepleri hakkında bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (Çev.), İstanbul, 2010, s. 60-66, 94-104; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1999, s. 93-100.

1869 yılında Maarif Nizamnamesi'nin yayınlanmasını müteakip, kaza merkezlerinde erkek rüştiye mektepleri açılmaya başlandı. Gebze Erkek Rüştiye Mektebi de bu çerçevede faaliyete geçirildi. Bu mektep, diğer birçok mektepte olduğu gibi⁵, öğrenci sayısı bakımından uzun süre gelişme gösteremedi. Bu sebeple mektebin talim heyeti sınırlı kaldı. Zira mektebe, 1895 yılına kadar muallim-i evvel tayin edilmedi. Bir ara, mektepteki muallim-i sânilik kaldırıldı. Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin, kısa sürelerle de olsa, eğitim-öğretim faaliyetlerine ara verdiği, belirli aralıklarla kapalı kaldığı da görüldü.

Gebze, Kartal ve Şile ile birlikte Şehremaneti'ne mülhak kazalar arasındaydı. Bu kazalarda maarif idareleri yoktu. Maarif memurlarının ve muallimlerinin maaşları, senet karşılığında Ziraat Bank Şube Memurlukları tarafından ödenmekteydi.⁶

Mektep Personeli

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin öğretim kadrosu (talim heyeti), muallim-i evvel (başöğretmen), muallim-i sânilik (başöğretmen yardımcısı), yazı hocası (hutût muallimi, yazı muallimi) ve bevâbtan ibaretti. İlki 1895 yılında tayin edilen muallim-i evvel, okuldaki eğitim-öğretimin idaresinden ve nezaretinden sorumluydu. Muallim-i sânilik ise derse girmekle yükümlü olan öğretmendi. Muallim-i sânilik ayrıca, muallim-i evvel vekâlet ederdi. Yazı hocası ise talebeye sülûs ve rika hattı öğretmekle mükellefi. Bevâb ise kapıcılık görevini yerine getirirdi. Hademenin olmadığı mekteplerde, okulun ve dershanelerin temizliğinden de sorumluydu.

Muallim-i Sânilik ve Muallim-i Evveler

3 Temmuz 1871 tarihine kadar Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sânilik, Mehmet Tayyip Efendi idi. Mehmet Tayyip Efendi, bu tarihte istifa etti. Yerine, yapılan imtihanda başarılı olan Osman Efendi, 27 Temmuz 1873 tarihi itibarıyla tayin edildi.⁷ Yeni muallim-i sâniliknin tayinindeki gecikme, muallim-i sânilik bulunamamasından kaynaklandı. Meclis-i Kebîr-i Maarif, Osman Efendi'ye, göreve başlama tarihine kadar maaşının yarısının, göreve başladıktan sonra da tamamının ödenmesine karar verdi.

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sânilikine atanan Osman Efendi, 1877 yılında, görevine devam etmediği için mektep belirli bir süre kapalı kaldı. Bu durumun ihbar edilmesi üzerine Maarif Nezareti, Şehremaneti'ne, gerekli tahkikatı yapmasını, netice hakkında bilgi vermesini, ihbarın doğru olması halinde muallim-i sâniliknin ve bevâbın maaşlarını kesmesini emretti.⁸ Tetkikat sonucunda muallim-i sânilik Osman Efendi'nin, sekiz aydır memleketinde olduğu, görevine geri dönmediği anlaşılmış, bunun üzerine azledilmiştir. Yerine 13 Ağustos 1877 tarihi itibarıyla Ahmet Efendi tayin edilmiştir. Akabinde Maarif Nezareti, Maliye Nezareti'ne ve Şehremaneti'ne gereğini bildirmiştir.⁹

Ahmet Efendi, daha önce Serviri (?) Rüştiye Mektebi'nde muallim-i evvel idi. 93 Harbi sebebiyle İstanbul'a geldi. Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sânilikine atanmasını müteakip, ihtiyacına binaen Maarif Veznesi'nden ilk maaşında geri ödemek üzere senetle 150 kuruş avans aldı. Ancak bu meblağı, zamanında ödemedi. Bu sebeple Maarif Nezareti, 10 Nisan 1878 tarihinde, 150 kuruşun, Ahmet Efendi'nin maaşından kesilerek, gönderilmesini

5 Mesela Gediz Rüştiye Mektebi, 1878 yılında benzer bir sorunla karşı karşıya kalmıştı. *Gediz mektebi-i rüşdiyesi şâkirdânının bir mikdârı terk ve birâzi dahi 'adem-i devâm ile yigirmi dokuz nefere tenezzül eylediği mu'allimi tarafından bu kere gönderilen jurnal varakalarından anlaşıldığından şâkirdânın peder ve velilerine teşvîkât icrâsiyla terk ve 'adem-i devâm idenlerin mektebe i'âdesi ve teksîr-i efrâdı husûsunun savb-ı 'âf-i düstûrlarına iş'ârı meclis-i ma'ârifden ifâde olunmuş olmağın olbâbda fî 7 Rebî'ül-âhîr sene 95 ve fî 29 Mart sene 94 (BOA. MF. MKT. 55/35, 10 Nisan 1878/7 R 1295).*

6 BOA. MF. MKT. 208/30, 28 Mayıs 1894/23 Za 1311; BOA. MF. MKT. 506/59, 8 Haziran 1900/9 S 1318.

7 BOA. MF. MKT. 12/12, 4 Temmuz 1873/8 Ca 1290.

8 BOA. MF. MKT. 48/149, 17 Mayıs 1877/4 Ca 1294.

9 BOA. MF. MKT. 51/118, 8 Eylül 1877/29 Ş 1294.

Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na emretti.¹⁰ Bunun üzerine 150 kuruşluk borç hemen gönderildi. Bu durum, Şehremaneti tarafından Maarif Nezareti'ne arz edildi. Akabinde Maarif Nezareti, Şehremaneti'ne, 150 kuruşun alındığını, Maarif Veznesi'ne yatırıldığını ve makbuz senedinin kısa sürede gönderileceğini bildirdi.¹¹ Ahmet Efendi'nin, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde, 1880'li yıllara kadar görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹²

1883 yılında, Maarif Nezareti, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniligine, münhal olması sebebiyle Has Odabaşı Rüştiyesi muallim-i sâni Halil Efendi'nin tayin edilmesini kararlaştırdı. Akabinde Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi, evrak üzerinde gerekli muameleleri yaptı. Neticede Maarif Nezareti, mahallinde konuyla ilgili gerekli işlemlerin yapılmasını, muallim-i sâni Halil Efendi'nin işe başlama tarihinin bildirilmesini, Şehremaneti'ne, 7 Aralık 1883 tarihinde emretti.¹³ Muallim-i sâni Halil Efendi, 13 Aralık 1883 tarihinde görevine başladı. Bu görevde 1900 yılına kadar kaldı. Halil Efendi'nin maaşı, ilk başta 304 kuruştur. Daha sonra maaşına zam yapılmasına yönelik talepte bulundu. Bu isteği, Gebze Kaymakamlığı tarafından Şehremaneti vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne iletildi. Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi, Halil Efendi'nin 304 kuruş olan maaşına 70 kuruş zam yapılmasını uygun buldu. Böylece muallim-i sâni Halil Efendi'nin maaşı, 374 kuruş oldu.¹⁴

Hacı Halil Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde, yaklaşık on yedi yıl çalıştı. Zamanla fitik hastalığı sebebiyle vazifesini yerine getirmede güçlük çekmeye başladı. Bundan dolayı Hacı Halil Efendi, maluliyetinden bahisle emekliliğini istemek için bir arzuhal verdi. İşleme konulan bu arzuhali üzerine evrakta bazı eksiklikler görüldü. Bu eksikliklerin giderilmesi için Maarif Nezareti ile Mülkiye Müttekâidîn ve Mazûlîn Sandıkları Nezareti arasında yazışmalar gerçekleştirildi.¹⁵ Neticede muallim-i sâni Halil Efendi'nin hizmet yılının emekliliği için yeterli olmadığı anlaşıldı. Bu sebeple Maarif Nezareti, 14 Mayıs 1900 tarihinde Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na, Halil Efendi'nin hastalığının vazifesini yapmasına mani olduğunun tabip raporu ile ispatlanmasını, ancak bu takdirde, kendisinin Memûrîn-i Mülkiye Terakkî ve Tekâüd Karamnâmesi'nin 23. maddesinin 2. fıkrasına göre malulen emekli edilebileceğini bildirdi. Söz konusu tabip raporunun da acilen gönderilmesini emretti.¹⁶ Bunun üzerine Halil Efendi, Gebze Belediyesi tabibine muayene oldu. Belediye tabibi raporunda, Halil Efendi'nin yirmi yıldır fitik hastalığından muzdarip olduğunu, on yedi yıldır da Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde görev yaptığını, talebe sayısı 10-15 kadar olan Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde muallim-i sânilik yapmasına hastalığının mani olmadığını belirtti.¹⁷ Bunun üzerine Gebze Kaymakamlığı, 7 Haziran 1900 tarihinde, Şehremaneti vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne, gerekli malumatı verdi.¹⁸ Daha sonra Maarif Nezareti, Maarif Meclisi, konuyu müzakere etti ve tabip raporu doğrultusunda Halil Efendi'nin hastalığının, görevini yapmasına engel olmadığına, dolayısıyla resmen istifa etmedikçe istihdamının lazım geleceğine karar verdi.¹⁹ Bu arada Hezargrad Rüştiye Mektebi muallim-i sâni Hâfız Şevki Efendi, bir arzuhal vererek, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniligine tayin edilmesini talep etti. Ancak bu talep, Halil Efendi hakkındaki işlemlerin ve yazışmaların devam etmesi sebebiyle münasip görülmedi.²⁰

10 BOA. MF. MKT. 55/23, 10 Nisan 1878/7 R 1295.

11 BOA. MF. MKT. 55/123, 29 Nisan 1878/26 R 1295.

12 BOA. MF. MKT. 88/45, 4 Kasım 1885/26 M 1303.

13 BOA. MF. MKT. 82/42, 7 Aralık 1883/6 S 1301.

14 BOA. MF. MKT. 125/46, 21 Ocak 1891/10 C 1308.

15 BOA. MF. MKT. 473/39, 24 Ekim 1899/18 C 1317; BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

16 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

17 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

18 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

19 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

20 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

Kısa süre sonra muallim-i sâni Halil Efendi, hizmet süresini doldurdu. Tekrar arzuhal vererek, emekliliğini talep etti. Mülkiye Müttekâidîn ve Mazûlîn Sandıkları Nezareti, Umûmî Heyeti, 9 Ekim 1900 tarihinde, 242 kuruş maaşla emekliliğini kararlaştırdı.²¹ Hacı Halil Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ndeki muallim-i sâni görevinde, 13 Aralık 1883 tarihinden 4 Şubat 1891 tarihine kadar 304 kuruş maaşla, 5 Şubat 1891 tarihinden 25 Kasım 1899 tarihine kadar da 374 kuruş maaşla çalıştı. Hacı Halil Efendi, daha önce de Has Odabaşı İbtidâî Mektebi muallimliği ile mubassırlığı görevlerinde bulunmuştu. Hizmet süresi, yaklaşık yirmi dört yıldır.²² Maarif Nezareti, 20 Aralık 1900 tarihinde Mülkiye Tekâüd Sandığı ile Ticaret ve Nâfia Nezaretleri'ne ve Gebze Kaymakamlığı'na; Hacı Halil Efendi'nin emeklilik işlemlerinin tamamlandığını, kendisine 242 kuruş emekli maaşı bağlandığını, bundan dolayı memuriyet maaşının 13 Aralık 1900 tarihi itibarıyla kesildiğini bildirdi, kendisi hakkında buna göre işlem yapılmasını istedi.²³

Halil Efendi'nin emekli olması üzerine Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniğine, 25 Mart 1901 tarihinde İsmail Hakkı Efendi tayin edildi. 200 kuruş maaşla muallim-i sâni atanan İsmail Hakkı Efendi, Dârü'l-Mu'allimîn-i İbtidâ'iyye mezunlarından idi.²⁴ Muallim-i sâni İsmail Hakkı Efendi, 28 Nisan 1901 tarihinde Maarif Nezareti'ne bir arzuhal verdi. Bu arzuhalde; 25 Mart 1901 tarihinde Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniğine 200 kuruş maaşla tayin edildiğini, ilk maaşının yarısının kesildiğini, ancak daha önce ilk görev yeri olan Kosova Vilayeti'nde de ilk maaşının yarısının kesildiğini, dolayısıyla ikinci defa ilk maaşının yarısının kesilmesine gerek olmadığını belirtti. Bunun üzerine arzuhal, Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi'ne havale edildi. İlgili kalem, İsmail Hakkı Efendi'nin, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniğine açıktan tayin edildiği için kanunen ilk maaşının yarısının kesilmesi gerektiğini ifade etti. Akabinde Maarif Nezareti, Gebze Kaymakamlığı'na, gerekli malumatı verdi.²⁵

Muallim-i sâni İsmail Hakkı Efendi'nin görevini yaparken nizama aykırı bazı davranışlarda bulunduğu görülmektedir. Nitekim İsmail Hakkı Efendi, 1902 yılında rüştiye mektebi öğrencilerinden iki efendiyi darp etmiştir. Bu öğrencilere Gebze Belediyesi tabibi tarafından darp edildiklerine dair rapor verilmiş, bu durumu ve gereğini, Gebze Bidayet Mahkemesi Başkanı, Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti, gerekli tahkikatı yapması amacıyla Mekâtib-i Rüştiye müfettişlerinden Hulusi Efendi'yi, Gebze'ye göndermiştir. Maarif Nezareti, ayrıca müfettiş Hulusi Efendi'ye yardımcı olunmasını ve kendisine kolaylık gösterilmesini Gebze Kaymakamlığı'na bildirmiştir.²⁶ Muallim-i sâni İsmail Hakkı Efendi'nin, bu tahkikat neticesinde azledildiği anlaşılmaktadır.

19 Eylül 1902 tarihinde Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniğine, Maarif Meclisi kararıyla Abdülvahit Efendi tayin edildi. Abdülvahit Efendi, Gebze Kaymakamlığı'na 5 Nisan 1904 tarihinde bir istidaname vererek, Gebze Kasabası'nda her şeyin pahalı olduğunu, 200 kuruş maaşla geçinemediğini ifade etti. Bu sebeple ya maaşına zam yapılmasını, ya da taşrada münasip bir yere tayin edilmesini istedi.²⁷ Gebze Kaymakamlığı, 14 Nisan 1904 tarihinde gereğini Maarif Nezareti'ne bildirdi. Bunun üzerine Abdülvahit

21 BOA. ŞD. 984/58, Tekâüd 6/192, 10 Kasım 1900/17 B 1318.

22 BOA. ŞD. 984/58, Tekâüd 6/192, 10 Kasım 1900/17 B 1318.

23 BOA. MF. MKT. 541/37, 20 Aralık 1900/27 Ş 1318.

24 BOA. MF. MKT. 646/45, 27 Temmuz 1902/20 R 1320. İsmail Hakkı Efendi, 1902 yılı, yazında evlendi. Bunun için kendisine gerekli izin verildi. Memleketi Isparta'ya gitti (BOA. MF. MKT. 646/45, 27 Temmuz 1902/20 R 1320).

25 BOA. MF. MKT. 562/4, 6 Haziran 1901/18 S 1319.

26 BOA. MF. MKT. 630/19, 30 Mayıs 1902/21 S 1320. İsmail Hakkı Efendi'nin Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ndeki muallim-i sâniği için ayrıca bkz. 1901-1902/H.1319 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1319, s. 298; 1903-1904/H.1321 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Asr Matbaası, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1321, s. 276.

27 BOA. MF. MKT. 879/30, 4 Eylül 1905/4 B 1323.

Efendi'nin istidanamesini, hem Mekâtib-i Rüştiye İdaresi, hem Maarif Meclisi müzakere etti. Her iki birim, muallim-i sâni maaşının kısa süre önce yapılan zamlarla 200 kuruşa çıkarıldığını, bu sebeple yeni bir zammın yapılmasının mümkün olmadığını, ayrıca taşra muallim-i sânilerinin mahallerince intihap edilmekte olduğunu, muallim-i evvel olmak için altı yıllık muallim-i sânilik yapma şartını taşıdığı için Abdülvahit Efendi'nin muallim-i evvellik imtihanına girerek maaşını arttırabileceğini ifade etti. Akabinde Maarif Nezareti, Abdülvahit Efendi'nin bilgilendirilmesi için 4 Eylül 1905 tarihinde Gebze Kaymakamlığı'na gerekli malumatı verdi.²⁸

1894 yılında Gebze Kaymakamlığı, ahalinin maddî yardımlarıyla yeniden inşa edilen ve padişahın ismi verilen rüştiye mektebine, *usûl-ı cedîdeye âşinâ* bir muallim-i evvelin tayin edilmesini talep etti. Bu talebi, Maarif Nezareti, *büdcenin müceddeden mâ'aş tahsîsine müsâ'adesi olmadığından* uygun bulmadı.²⁹ Bunun üzerine konu, Kazası İdare Meclisi'nde müzakere edildi. Mecliste alınan kararları, Gebze kaymakamlığı, mazbata ile Şehremaneti'ne bildirdi. 19 Ocak 1895 tarihli mazbatada, Gebze Kazası nüfusunun 20000 kişiye yaklaştığı, kazanın yıllık maarif hisse-i ianesi³⁰ gelirin 45000-50000 kuruş civarında olduğu, 1894 yılında rüştiye mektebi binasının yeniden inşa edildiği, mektepte 50-60 nefer öğrenci bulunduğu, bunlardan 5-6 tanesinin her yıl şehâdetnâme alamadığı, bunun da *usûl-ı cedîdeye vukûfu olmayan* ve sürekli hastalanan bir muallim-i sâninin bulunmasından kaynaklandığı görüşlerine yer verildi. Mektebe, *usûl-ı cedîdeye âşinâ* muktedir bir muallim-i evvelin tayin edilmesi istendi.³¹ Bu mazbata üzerine, Şehremaneti, gereğini Maarif Nezareti'ne 6 Mart 1895 tarihinde bildirmiştir. Neticede bütçede 500 kuruşluk bir muallim-i evvel maaşının tahsisi gerekli görülmüş ve sadrazamın arz tezkiresi üzerine gerekli irade çıkmıştır.³² Bu arada, yani 16 Eylül 1895 tarihinde Mehmet Emin Efendi, Maarif Nezareti'ne bir istidaname vermiş ve boş olduğunu duyduğu Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edilmesini talep etmiştir.³³ Bu gelişmeler sonucunda Maarif Meclisi, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi ve Muhasebe Kalemî, konuyu müzakere etmişler ve Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne Mehmet Emin Efendi'nin tayinini münasip görmüşlerdir. Böylece Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine 500 kuruş maaşla Mehmet Emin Efendi tayin edilmiştir.³⁴ Akabinde Maarif Nezareti, Gebze Kaymakamlığı'na, Şehremaneti vasıtasıyla gerekli tebligatı yapmıştır. Muallim-i evvel Mehmet Emin Efendi de 26 Ekim 1895 tarihinde görevine başlamıştır.³⁵

Muallim-i evvel Hâfız Mehmet Emin Efendi, Dârü'l-Mu'allimîn-i Rüşdiye'den 1888 yılında, âlâ derecede şehâdetnâme ile mezun olmuş, aynı yıl Bulgaristan dâhilinde Şumnu Kazası'na bağlı Eski İstanbulluk Nahiyesi Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine 1000 kuruş maaşla tayin edilmiş, burada yaklaşık yedi yıl çalışmıştır. Mehmet Emin Efendi, Bulgaristan Emareti'nin nahiyelerde bulunan İslam rüştiye mekteplerini kapatması üzerine açıkta kalmıştır.³⁶

28 BOA. MF. MKT. 879/30, 4 Eylül 1905/4 B 1323.

29 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

30 Maarif hisse-i ianesi, Sadrazam Said Paşa'nın girişimleriyle 1 Mart 1884 tarihinden itibaren uygulamaya konuldu. II. Abdülhamit Dönemi'nde maarifin finansmanında önemli bir rol oynayan maarif hisse-i ianesinin oranı, yapılan düzenlemeler sonucunda zamanla değişikliklere uğradı. Bu vergi için bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin...*, s. 186-188.

31 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

32 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

33 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

34 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

35 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313. Diğer tayinlerle birlikte Mehmet Emin Efendi'nin Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayini de matbuatta ilan edilmiştir (BOA. MF. MKT. 290/40, 2 Kasım 1895/14 Ca 1313).

36 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

Mehmet Emin Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak görev yaparken tecennün etti. Yani akıl sağlığını kaybetti. Bunun üzerine işten el çektirildi.³⁷ Zaptiyeler tarafından kontrol altına alındı. Zaptiye Nezareti, Etibbâ Dairesi'nde muayene edildi. Tedavi için Dârü'ş-Şifâ'ya havale edildi. Bu esnada Mehmet Emin Efendi, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek emekliliğini istedi.³⁸ Dârü'ş-Şifâ'da belirli bir süre tedavi gördü ve kefalete bağlanarak hastaneden taburcu edildi.³⁹ Mehmet Emin Efendi, kısa süre sonra, yani 22 Ağustos 1899 tarihinde Maarif Nezareti'ne bir istidaname verdi. Bu istidanamede; hastalığı (ârıza-ı zihniyesi) sebebiyle geçici olarak işten el çektirildiğini, ancak tedavisinin yapıldığını, sağlığına kavuştuğunu ifade ederek, memuriyetine iadesini talep etti.⁴⁰ Mehmet Emin Efendi'nin talebi, Maarif Nezareti, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'nde görüşüldü ve kendisinin Zaptiye Nezareti, Etibbâ Dairesi tabipleri tarafından tekrar muayene edilmesine, görevini yapmasında tıbbî açıdan bir sakınca olup olmadığının anlaşılmasına karar verildi. Maarif Nezareti, gereğini Zaptiye Nezareti'ne 23 Ağustos 1899 tarihinde bildirdi.⁴¹ Bunun üzerine Mehmet Emin Efendi'nin muayenesi gerçekleştirildi. Kendisinin *mania* hastalığına müptela olduğu, sağlığına kavuştuğu, ancak hastalığının nüksetme ihtimalinin yüksek bulunduğu, dolayısıyla Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak tekrar istihdamının sakıncalı olduğu anlaşıldı. Bu teşhisi ve kararı, Zaptiye Nezareti, Maarif Nezareti'ne, 25 Ağustos 1899 tarihinde bildirdi.⁴²

Bunun üzerine konu, 5 Eylül 1899 tarihinde, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'nde müzakere edildi ve Mehmet Emin Efendi'nin tekrar istihdamı münasip bulunmadı. Mehmet Emin Efendi'nin emeklilik işlemlerinin hızlandırılması amacıyla Tekâüd Sandığı Nezareti'ne bilgi verilmesi kararlaştırıldı.⁴³ Maarif Nezareti, 3 Ekim 1899 tarihinde, Mülkiye Tekâüd Sandığı Nezareti'ne aynı doğrultuda bilgi verdi ve Mehmet Emin Efendi'nin *icrâ-yı tekâüdü mu'âmelâtın* hızlandırılmasını istedi.⁴⁴ Neticede muallim-i evvel Mehmet Emin Efendi, 200 kuruş maaşla emekli edildi. Maarif Nezareti, 13 Mart 1901 tarihi itibarıyla Mehmet Emin Efendi'nin maaşının kesilmesini, Gebze Kaymakamlığı'na 26 Mart 1901 tarihinde bildirdi.⁴⁵ Bunun üzerine Mehmet Emin Efendi'nin maaşı, söz konusu tarih itibarıyla kesildi. Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne 21 Nisan 1901 tarihinde gerekli malumatı verdi.⁴⁶ Maarif Nezareti, Mülkiye Tekâüd Sandığı Nezareti'ne, 200 kuruş maaşla emekli edilen Mehmet Emin Efendi'nin maaşının 13 Mart 1901 tarihi itibarıyla kesildiğini, 16 Mayıs 1901 tarihinde bildirdi.⁴⁷

Hâfız Mehmet Emin Efendi'nin tedavi için Dârü'ş-Şifâ'ya gönderilmesi ve yerine bir başka muallim-i evvelin tayin edilmemesi, ayrıca mektepteki muallim-i sânilîğin de kısa

37 Mehmet Emin Efendi'nin işten el çektirilmesi üzerine Çorlu Rüştiye Mektebi muallim-i evveli Ethem Efendi, Edirne Vilayeti, Maarif Müdürlüğü'ne bir istidaname vererek, Çorlu'nun iklimiyle uyum sağlayamadığı için zamanının çoğunu hastalıkla uğraşarak geçirdiğini ifade etmiş ve bu sebeple boş olduğunu haber aldığı Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edilmesini talep etmiştir (BOA. MF. MKT. 422/22, 10 Kasım 1898/25 C 1316). Bu talep üzerine Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğü, gereğini 19 Ekim 1898 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Akabinde Maarif Nezareti, evrakı Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'ne havale etmiştir. İlgili idare, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğinin boş olmadığını, ayrıca Gebze ile Çorlu arasında iklim bakımından herhangi bir fark bulunmadığını, bu sebeplerle Ethem Efendi'nin tayin talebinin uygun görülmediğini ifade etmiştir (BOA. MF. MKT. 422/22, 10 Kasım 1898/25 C 1316). Bunun üzerine Maarif Nezareti, Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne, Ethem Efendi'yi bilgilendirmesi amacıyla 10 Kasım 1898 tarihinde malumat vermiştir (BOA. MF. MKT. 422/22, 10 Kasım 1898/25 C 1316).

38 Bu talebini ve gereğini, Maarif Nezareti, Mülkiye Tekâüd Sandığı Nezareti'ne, 26 Kasım 1898 tarihinde tezkire ile bildirdi. Ancak Mehmet Emin Efendi'nin emeklilik işlemlerinde evraktaki eksiklikler sebebiyle gecikme yaşandı (BOA. MF. MKT. 459/12, 6 Ağustos 1899/28 Ra 1317).

39 BOA. MF. MKT. 462/11, 25 Ağustos 1899/17 R 1317.

40 BOA. MF. MKT. 462/11, 25 Ağustos 1899/17 R 1317.

41 BOA. MF. MKT. 462/11, 25 Ağustos 1899/17 R 1317.

42 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

43 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

44 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

45 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

46 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

47 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

süre önce kaldırılmış olması⁴⁸, eğitim-öğretimin yaklaşık dört ay sekteye uğramasına sebep oldu.⁴⁹ Bu süre zarfında mektepteki öğrenciler, başıboş bir halde, eğitim-öğretimden mahrum kaldı.⁵⁰ Bunun üzerine Gebze Kaymakamlığı, 11 Ekim 1898 ve 23 Ekim 1898 tarihlerinde söz konusu olumsuzlukların giderilmesini Maarif Nezareti'nden istedi.⁵¹ Daha sonra konuyu, Maarif Meclisi görüştü. Mehmet Emin Efendi'nin emeklilik işlemleri tamamlanincaya ve yerine bir başka muallim-i evvel atanıncaya kadar mektebin açık tutulmasını ve muallim-i sâni ile idare edilmesini, muallim-i evvelliğe muallim-i sâni'nin vekâlet etmesini kararlaştırdı.⁵² Bu kararı, Maarif Nezareti, 1 Aralık 1898 tarihinde Gebze Kaymakamlığı'na bildirdi.⁵³ Bunun üzerine mektepteki muallim-i evvelliğe, muallim-i sâni Halil Efendi vekâlet etti.⁵⁴ Akabinde Maarif Meclisi, muallim-i sâni Halil Efendi'ye vekâlet edeceği süre zarfında tam muallim-i evvel maaşı ödenmesine karar verdi. Maarif Nezareti de bu kararı uygun buldu.⁵⁵ Neticede Maarif Nezareti, bu kararı ve gereğini, Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na bildirdi. Ayrıca Gebze Ziraat Bank Şubesi'ne gerekli tebligatı yapması için Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne bilgi verdi.⁵⁶

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak görev yapmaktayken, akıl sağlığını kaybetmesinden dolayı *mania* teşhisi konularak⁵⁷ 200 kuruş maaşla emekli edilen Mehmet Emin Efendi, 1 Temmuz 1901 tarihinde Maarif Nezareti'ne bir istidaname verdi. Bu istidanamede; 200 kuruşluk emekli maaşıyla ailesinin maişetini temin edemediğini, artık sağlığına tam manasıyla kavuştuğunu ifade etti ve muayenesinin tekrar yapılarak, bir muallimlikte istihdam edilmesini istedi.⁵⁸ Bu istidaname üzerine Maarif Nezareti, Meclis-i Kebîr-i Maarifi ve Mekâtib-i Rüştiye İdaresi, konuyu müzakere ettiler. Mehmet Emin Efendi'nin talebini uygun buldular. Kendisinin Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti tarafından muayene edilmesine karar verdiler. Bu karar üzerine Maarif Nezareti, 12 Ağustos 1901 tarihinde, Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti'nden Mehmet Emin Efendi'nin muayenesinin yapılmasını ve muayene neticesinin bildirilmesini istedi.⁵⁹ Neticede Heyet-ı Tıbbiye-i Askeriye, Mehmet Emin Efendi'yi muayene etti. 2 Eylül 1901 tarihinde, Mehmet Emin Efendi'ye bir rapor vererek, muallimlikte tekrar istihdamında tıbbî açıdan herhangi bir mahzur olmadığına karar verdi.⁶⁰ Bu gelişme üzerine Gebze eşrâfi, 11 Eylül 1901 tarihli bir arzuhal tanzim ederek, Tıbbiye Nezareti kararıyla tekrar muallimlikte istihdamında bir sakınca görülmeyen Mehmet Emin Efendi'nin Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne tekrar muallim-i evvel olarak tayin edilmesini talep etti.⁶¹

48 Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i sâniği, 13 Mart 1897 tarihinden itibaren lağvedildi (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317). Muallim-i evvel Mehmet Emin Efendi'nin tecennün etmesi üzerine mektepte eğitim-öğretim aksadı. Bu aksaklığın giderilmesi için Maarif Nezareti'nin 1 Aralık 1898 tarihli emriyle muallim-i sâni'lik ibka edildi. Halil Efendi, yeniden muallim-i sâni olarak tayin edildi (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317).

49 Rüştiye mektebi, 7 Ağustos 1898-12 Aralık 1898 tarihleri arasında kapalı kaldı (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317). Bu süre zarfında muallim-i sâni Halil Efendi'ye, yazı hocası Ahmet Efendi'ye ve bevâb Hilmi Efendi'ye Ziraat Bankası Şubesi tarafından maaşları ödenmedi (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317). Bunun üzerine mektep personeli, maaşlarının ödenmesi için istidanameler verdi. Neticede, kendilerine söz konusu 7 Ağustos 1898-12 Aralık 1898 tarihleri için, 2 Eylül 1898-12 Aralık 1898 tarihleri arası hariç, maaş ödenmesi Maarif Nezareti'nce uygun bulundu (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317).

50 BOA. MF. MKT. 425/41, 1 Aralık 1898/17 B 1316.

51 BOA. MF. MKT. 425/41, 1 Aralık 1898/17 B 1316; BOA. MF. MKT. 459/12, 6 Ağustos 1899/28 Ra 1317.

52 BOA. MF. MKT. 425/41, 1 Aralık 1898/17 B 1316.

53 BOA. MF. MKT. 425/41, 1 Aralık 1898/17 B 1316.

54 BOA. MF. MKT. 420/14, 27 Ekim 1898/11 C 1316; BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317.

55 Muallim-i sâni Halil Efendi'ye 13 Mart 1897-13 Temmuz 1898 tarihleri arasında yaklaşık on altı ay muallim-i evvel maaşı ödendi (BOA. MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317). Daha sonra bu maaşların, defter haricinde ödendiği anlaşıldı. Bu maaşlar, kendisinden geri alınmaya çalışıldı. Ancak evrak üzerinde yapılan incelemeler neticesinde, kendisine nizama uygun olarak maaş ödendiği anlaşıldı (BOA. MF. MKT. 401/19, 23 Haziran 1898/3 S 1316; BOA. MF. MKT. 418/52, 15 Ekim 1898/29 Ca 1316).

56 BOA. MF. MKT. 420/14, 27 Ekim 1898/11 C 1316.

57 BOA. MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313.

58 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

59 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

60 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

61 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

Mehmet Emin Efendi de 14 Eylül 1901 tarihinde, Maarif Nezareti'ne bir istidaname vererek, tabip raporuyla muallimlik yapmasında bir sakınca olmadığını anlaşıldığını, boş olan Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edilmesini istedi.⁶² Neticede Maarif Nezareti, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi ve Maarif Meclisi, Mehmet Emin Efendi'nin Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne 400 kuruş maaşla tekrar muallim-i evvel olarak tayinini uygun buldu. Maarif Nezareti, bu kararı, Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na 18 Ekim 1901 tarihinde tebliğ ederek, Mehmet Emin Efendi'nin, işe başlama tarihinin bildirilmesini emretti.⁶³

Mehmet Emin Efendi'nin cinnet geçirmesinden dolayı işten el çektirilmesi üzerine muallim-i evvelliğe belirli bir süre muallim-i sâni Halil Efendi vekâlet etti. Daha sonra Maarif Nezareti, Maarif Meclisi kararıyla Dârü'l-Muallimîn mezunlarından Hüseyin Hulusi Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliğine, vekâleten tayin edildi.⁶⁴ Hüseyin Hulusi Efendi, 23 Eylül 1901 tarihinde istifa etti.⁶⁵ Bu sebeple yerine, 400 kuruş maaşla Mehmet Emin Efendi tayin olundu. Mehmet Emin Efendi, 19 Ekim 1901 tarihinde görevine ikinci kez başladı. Akabinde Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne bilgi verdi. Daha sonra da Maarif Nezareti, Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne, maaşının ödenmesi hususunda gerekli tebligatı yaptı.⁶⁶ Mehmet Emin Efendi'nin eski görevine dönmesinde, tabip raporu ile sağlığına kavuştuğunu ispat etmesi yanında, Hüseyin Hulusi Efendi'nin istifası da etkili oldu.⁶⁷ Kayıtlara göre Hâfiz Mehmet Emin Efendi'nin Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ndeki muallim-i evvelik görevi, 1904 yılında hâlâ devam etmekteydi. 1908 yılında ise Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde muallim-i evvelik görevini Mehmet Nazif Bey yapmaktaydı.⁶⁸

Yazı Hocaları

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi talim heyetinde bir de yazı hocası bulunmaktaydı. Hüsn-i hatt, hutût muallimi, yazı muallimi olarak da adlandırılan yazı hocasının başlıca vazifesi, öğrencilere, sülüs ve rika yazılarını iyi bir şekilde öğretmektir. 1884 yılında Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde öğrenci sayısının kırkı aşması üzerine mektebe, bir yazı hocasının tayini gerekli görüldü. Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti'nden, rüştiye mektebine bir yazı hocasının tayinine izin verilmesini, bu görevi de kaza tahrirat kâatibi İlyas Efendi'nin, 250 kuruşluk tahrirat kâatipliği maaşına ilaveten 100 kuruşluk muhassas maaşla yapmasına müsaade edilmesini talep etti.⁶⁹ Şehremaneti, bu talebi uygun buldu. 22 Eylül 1884 tarihinde gereğini Maarif Nezareti'ne bildirdi. Bu arada İlyas Efendi'nin sülüs ve rika

62 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

63 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

64 BOA. MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316.

65 Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliği görevinden istifa eden Hüseyin Hulusi Efendi, Büyükdere'deki Cezayirli Gazi Hasan Paşa Cami-i Şerifi imamı, Abdülkadir Efendi'nin oğludur. Babasının vefatı üzerine Cezayirli Gazi Hasan Paşa Cami-i Şerifi imametinin, Hüseyin Hulusi Efendi'ye verilmesi kararlaştırıldı. Bu sebeple Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti, 30 Eylül 1901 tarihinde, Maarif Nezareti'nden Hüseyin Hulusi Efendi'nin istifa edip etmediğini sordu. Maarif Nezareti, Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne verdiği cevapta, Hüseyin Hulusi Efendi'nin muallim-i evvelik görevinden istifa ettiğini bildirdi (BOA. MF. MKT. 587/25, 25 Ekim 1901/12 B 1319).

66 BOA. MF. MKT. 592/55, 3 Aralık 1901/21 Ş 1319. Muallim-i evvel Mehmet Emin Efendi'nin mevcut maaşıyla maiyetini teminde, diğer memurlar gibi, sıkıntı çektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmet Emin Efendi, Gebze Kaymakamlığı'na bir istidaname vermiş ve bu istidanamede; 500 kuruş maaş ile Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak tayin edildiğini, daha sonra yapılan tenzilât ile maaşının 400 kuruşa düştüğünü, ailesinin kalabalık olmasından dolayı bu maaşla geçinemediğini, başka bir gelirin de olmadığını, bu sebeple maaşının 500 kuruşa çıkarılmasını talep etmiştir. Bu istidaname üzerine Gebze Kaymakamlığı, 24 Ekim 1904 tarihinde gereğini, olumlu mütalaası ile birlikte Maarif Nezareti'ne bildirmiştir (BOA. MF. MKT. 817/2, 6 Aralık 1904/28 N 1322). Daha sonra konuyla ilgili evrak, Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemî'ne havale edilmiş ve Muhasebe Kalemî, bu talebi, bütçenin müsait olmaması gerekçesiyle uygun bulmamıştır (BOA. MF. MKT. 817/2, 6 Aralık 1904/28 N 1322).

67 BOA. MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319.

68 BOA. MF. MKT. 1081/35, 11 Kasım 1908/16 L 1326.

69 BOA. MF. MKT. 85/5, 27 Ekim 1884/7 M 1302.

elyazısı örnekleri de Maarif Nezareti'ne gönderildi.⁷⁰ Daha sonra Maarif Nezareti, konuyu Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'ne havale etti ve ilgili idare; İlyas Efendi'nin elyazısı örneklerini yeterli bularak, 250 kuruşluk tahrirat kâtipliği maaşına ilaveten kendisinin 120 kuruş maaşla, rüştiye mektebinde öğrencilere hem sülüs, hem de rika yazıları talim ettirmek şartıyla yazı muallimliğine tayin edilmesini, 120 kuruşun maarif bütçesinden sarfı için de Bâb-ı Âlî'den izin istenmesini kararlaştırdı. Bunun üzerine Maarif Nezareti, Bâb-ı Âlî'den gerekli izni, 27 Ekim 1884 tarihinde talep etti.⁷¹ Sadaret'ten gerekli iznin alınması üzerine de İlyas Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne yazı muallimi olarak tayin edildi. İlyas Efendi, bu görevi yaklaşık 4 yıl yaptı. Daha sonra istifa etti. Bunun üzerine yerine ehliyeti zâhir olan Sami Efendi'nin tayini münasip görüldü. Gebze Kaymakamlığı, İlyas Efendi'nin istifanamesi ile yerine Sami Efendi'nin tayinini teklif eden kaza idare meclisi mazbatasını Şehremaneti'ne gönderdi. Şehremaneti de, gereğini Maarif Nezareti'ne bildirdi.⁷² Daha sonra konu, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'nde, 27 Ağustos 1888 tarihinde müzakere edildi ve mektep yazı hocalığına tayini istenen Süleyman Sami Efendi'nin tasdikli rika ve sülüs elyazısı örneklerinin mahallinden talep edilmesine karar verildi.⁷³ Akabinde Maarif Nezareti'ne, mahallinden Süleyman Sami Efendi'nin sülüs ve rika elyazısı örnekleri gönderildi. Elyazısı örnekleri, Maarif Nezareti tarafından uygun bulundu ve Süleyman Sami Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi yazı hocalığına tayin olundu.⁷⁴

Süleyman Sami Efendi'nin rüştiye mektebi yazı muallimliğine tayini ile birlikte, kendisine sülüs ve rika yazıları muallimlikleri için 60'ar kuruştan 120 kuruş maaş tahsis edilmişti. Ancak zamanla mektep öğrencilerinin sülüs hattından mahrum kaldığı anlaşıldı. Bu durum, yani mektepte sülüs yazısı muallimi olmadığı hususu, Maarif Nezareti'ne mahallinden ihbar edildi. Bunun üzerine Maarif Nezareti, konuyu Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'ne havale etti. İlgili idare, mektepte ayrıca sülüs hocası olmadığı iddiasının doğru olup olmadığının, doğru ise hüsn-i hatt erbabından münasip olanlarla mektep mualliminin yazı örneklerinin hızlıca gönderilmesi hususunun Şehremaneti'ne bildirilmesini 7 Eylül 1890 tarihinde kararlaştırdı.⁷⁵

1898-1904 yılları arasında Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde yazı hocası Ahmet Hamdi Efendi idi.⁷⁶

Bevvâblar

Bevvâblar, daima mektepte bulunarak, öğrencilerin ayakkabılarını ve eşyalarını muhafaza ederler ve tatil dönüşünde mekteplerin temizlenmesinde hademeye yardımcı olurlardı.⁷⁷

1889 yılının ilk aylarında Gebze Erkek Rüştiye Mektebi bevvâblığı görevini Mustafa Ağa vekâleten yapmakta idi. Mustafa Ağa, ihtiyarlığı sebebiyle bu görevi îfâda güçlük çekmeye başladı. Bu sebeple yerine, vekâleten Kadri Baba tayin edildi. Bevvâb Kadri Baba'nın memuriyeti, kısa süre sonra Maarif Nezareti tarafından tasdik edildi.⁷⁸ Maarif Nezareti, bu

70 BOA. MF. MKT. 85/5, 27 Ekim 1884/7 M 1302.

71 BOA. MF. MKT. 85/5, 27 Ekim 1884/7 M 1302.

72 BOA. MF. MKT. 100/110, 1 Eylül 1888/24 Z 1305.

73 BOA. MF. MKT. 100/110, 1 Eylül 1888/24 Z 1305.

74 BOA. MF. MKT. 106/15, 5 Şubat 1889/4 C 1306.

75 BOA. MF. MKT. 120/79, 10 Eylül 1890/25 M 1308.

76 1898-1899/H.1316 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1316, s. 774-775; 1899-1900/H.1317 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1317, s. 869; 1900-1901/H.1318 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1318, s. 965; 1901-1902/H.1319 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1319, s. 298; 1903-1904/H.1321 *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Asr Matbaası, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1321, s. 276.

77 Mahmud Cevad İbn-i Eş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiyye...*, s. 357.

78 BOA. MF. MKT. 107/19, 9 Mart 1889/7 B 1306.

tasdik kararını, 21 Temmuz 1888 tarihli umumi tebliğ gereğince bevâb tayinleri için Maarif Nezareti'nden izin almaya gerek olmadığı ve bevâblarla hademelerin sadece istihdam tarihlerinin bildirilmesinin yeterli olduğu malumatı ile birlikte Şehremaneti'ne bildirdi.⁷⁹ Daha sonraki tarihlerde Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde istihdam edilen bevâbların değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1895 yılında Gebze Erkek Rüştiye Mektebi bevâbı, Hâfız Hilmi Efendi idi. Bevâb Hâfız Hilmi Efendi, Gebze Kaymakamlığı'na bir arzuhal vererek, 60 kuruş maaş aldığını, bu maaşla maişetini temin edemediğini ifade etti ve maaşının emsali gibi 150 kuruşa çıkarılmasını talep etti. Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvelliği de bevâb Hâfız Hilmi Efendi'nin görevini layıkıyla yaptığını, maaşından başka gelirinin bulunmadığını, kendisinin muhacirînden ve fukarâdan olduğunu Gebze Kaymakamlığı'na bildirdi.⁸⁰ Bu arzuhal, Gebze Kazası İdare Meclisi, 4 Aralık 1895 tarihinde müzakere etti ve zam yapılmak suretiyle Hâfız Hilmi Efendi'nin maaşının 150 kuruşa çıkarılmasını münasip buldu. Akabinde konuyu, Gebze Kaymakamlığı Şehremaneti'ne, Şehremaneti de 15 Aralık 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirdi.⁸¹ Neticede konuyu, Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi mütalaa etti ve bütçe haricinde memur maaşlarına zam yapılmasının irade ile yasak olduğunu ifade etti. Akabinde de Şehremaneti vasıtasıyla mahalline 7 Ocak 1896 tarihinde aynı doğrultuda malumat verildi.⁸² Hâfız Hilmi Efendi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi bevâblığı görevini uzun yıllar icra etti. Görevi, 14 Nisan 1905 yılında eceliyle vefatına kadar devam etti. Vefatı üzerine yerine, Sultan Orhan Cami-i Şerifi müezzini Hasan Efendi tayin edildi. Bu tayinde kendisinin talebi de dikkate alındı.⁸³ Gebze Kaymakamlığı, 30 Mayıs 1905 tarihinde, idare meclisi mazbatası ile Hasan Efendi'nin rüştiye mektebi bevâblığına tayininin tasdik edilmesini Şehremaneti'ne, o da Maarif Nezareti'ne bildirdi. Bu tayini, Maarif Nezareti de münasip buldu ve Hasan Efendi'nin göreve başlama tarihinin bildirilmesini Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na emretti.⁸⁴ Gebze Kaymakamlığı, Maarif Nezareti'ne 10 Eylül 1905 tarihinde cevap vererek, Hasan Efendi'nin 30 Mayıs 1905 tarihinde görevine başladığını bildirdi.⁸⁵ Hasan Efendi'ye söz konusu tarihten itibaren ödenmesi gereken maaşları, nizama aykırı bir şekilde ödenmedi. Hasan Efendi'nin şikâyeti üzerine meseleyi tetkik eden Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi, söz konusu maaşların acilen ödenmesi gerektiğine karar verdi.⁸⁶ Maarif Nezareti, gereğini, 7 Aralık 1905 tarihinde, Gebze Kaymakamlığı'na ve maaşları ödeyen Ziraat Bankası Şubeleri'nin bağlı olduğu Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne bildirdi.⁸⁷

Mektep Binaları ve Yapılan Harcamalar

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi binası, 1890'lı yıllarda ahalinin maddî yardımlarıyla yeniden inşa edildi. Daha önceki yıllardaki rüştiye mektebi binalarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. İnşaatla birlikte yeni mektep binasının bazı eksiklikleri tamamlanamadı. Bunun yanında kısa süre sonra yeni binanın bazı mahallerinin tamire ihtiyacı olduğu görüldü. Mektebin muallim-i evveli, Gebze Kaymakamlığı'na bir tezkire göndererek, muallim-i sâni odasının döşeme tahtalarının tamamlanmasını, dershanenin tamirini ve merdiven taşlarının değiştirilmesini talep etti.⁸⁸ Bunun üzerine belediye tarafından 18 Temmuz 1901 tarihinde mektepte keşif gerçekleştirildi. Bu keşifte, söz konusu eksikliklerin giderilebilmesi için 847 kuruşa ihtiyaç olduğu anlaşıldı.⁸⁹ Gebze Kazası İdare

79 BOA. MF. MKT. 108/98, 4 Mayıs 1889/4 N 1306.

80 BOA. MF. MKT. 300/47, 7 Ocak 1896/21 B 1313.

81 BOA. MF. MKT. 300/47, 7 Ocak 1896/21 B 1313.

82 BOA. MF. MKT. 300/47, 7 Ocak 1896/21 B 1313.

83 BOA. MF. MKT. 876/72, 22 Ağustos 1905/20 C 1323.

84 BOA. MF. MKT. 876/72, 22 Ağustos 1905/20 C 1323.

85 BOA. MF. MKT. 876/71, 22 Ağustos 1905/20 C 1323.

86 BOA. MF. MKT. 897/42, 8 Aralık 1905/10 L 1323.

87 BOA. MF. MKT. 897/42, 8 Aralık 1905/10 L 1323.

88 BOA. MF. MKT. 589/47, 6 Kasım 1901/24 B 1319.

89 BOA. MF. MKT. 589/47, 6 Kasım 1901/24 B 1319.

Meclisi, konuyu müzakere etti ve söz konusu meblağın tahsis edilmesini kararlaştırdı. Bu kararı Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti vasıtasıyla 10 Ağustos 1901 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirdi. Maarif Nezareti'nin cevap vermemesi üzerine Gebze Kaymakamlığı 17 Ekim 1901 tarihinde gereğini Maarif Nezareti'ne tekrar bildirdi. İnşaat mevsimi geçmeden 847 kuruşun tahsis edilmesini istedi.⁹⁰ Neticede Meclis-i Maarif ve Muhasebe Kalemi, 847 kuruşun, 1317 (14 Mart 1901-13 Mart 1902) yılı bütçesindeki inşaat tertibinden mahsup edilmesine karar verdi. 6 Kasım 1901 tarihinde Maarif Nezareti, Şehremaneti vasıtasıyla Gebze Kaymakamlığı'na gereğini bildirdi.⁹¹ 847 kuruş rüştiye mektebinin tamirine sarf edildi. Rüştiye mektebi binasının eksiklikleri giderildi. Gebze Kaymakamlığı Mal Müdürlüğü, sarf senedini Maarif Nezareti'ne gönderdi. Maarif Nezareti, Muhasebe Kalemi, senedi tetkik etti. Yapılan işlemleri ve harcamaları usulüne uygun buldu.⁹²

Yaklaşık 4 yıl sonra Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin kiremitlik mahalleri, tamire muhtaç hale geldi. Ayrıca mektepte, öğrencilere mahsus yeni bir yemekhane inşasına ihtiyaç duyuldu. Zemin katın da tamirine ihtiyaç hissedildi. Bu durumu, rüştiye mektebi muallim-i evvelliği, Gebze Kaymakamlığı'na bildirdi. Gebze Kaymakamlığı 5 Şubat 1905 tarihinde Maarif Nezareti'nden, söz konusu tamirat ve inşaat için ihtiyaç duyulan 1745 kuruşun maarif hisse-i ianesinden sarfı için izin istedi.⁹³ Bu talebe, Maarif Nezareti, 20 Mart 1905 tarihinde cevap verdi. Öncelikle tamiratın kaç kuruşa mal olacağını tayini için yeniden keşif yapılmasını, akabinde münâkasaya konularak, inşaatın ve tamiratın emâneten mi yoksa ihâleten mi yaptırılmasının daha uygun olacağını belirlenmesini⁹⁴, ayrıca tasdikli evrakın yerel rayiç pusulası ile birlikte gönderilmesini emretti.⁹⁵

Bunun üzerine ebniye kalfalarından Kara Dimitri Kalfa'ya yeniden keşif yaptırıldı. Kara Dimitri, rüştiye mektebinin tamiri, yeni olarak inşa olunacak yemekhane ve zemin kat tamiri için bir keşif raporu hazırladı. Mektebe ilave olunacak ve yeni inşa edilecek yemekhane için inşaat malzemesi bedelini 1327 kuruş, 20 pare; derslane tamiri için inşaat malzemesi bedelini 937 kuruş, 20 pare; mektebin zemin kat tamiri için inşaat malzemesi bedelini 765 kuruş olarak hesapladı. Böylece toplam masraf bedelini, 3030 kuruş olarak tespit etti.⁹⁶

Hazırlanan keşif raporu üzerine tamirat ve inşaat münâkasaya (açık eksiltmeye) konuldu. Ancak talip zuhur etmedi. Bu durum, tamirat ve inşaat bedelinin az olmasından kaynaklandı. Gebze Kaza İdare Meclisi, tamiratın ve inşaatın Kaza İdare Meclisi'nden ve Belediye Meclisi'nden birer üyenin nezaretinde emâneten yaptırılmasının uygun olacağını kararlaştırdı ve keşif raporunu tasdik etti.⁹⁷ Gebze Kaymakamlığı, bu kararı, 4 Haziran 1905 tarihli tahrirat ile Maarif Nezareti'ne bildirdi.⁹⁸ Maarif Nezareti'ne ulaşan evrak, Muhasebe Kalemi'ne havale edildi. Bu kalem de keşif evrakını, tetkik için Maarif Nezareti Mimarlık Kalemi'ne gönderdi.⁹⁹ Nezaret Mimarlık Kalemi, malzeme fiyatlarını ve tamiratın azalar nezaretinde emâneten yaptırılmasını uygun buldu. Muhasebe Kalemi ise 3030 kuruşun, olumsuz malî şartlar sebebiyle önceki yıllara ait maarif hissesi bakayâsı tahsilâtından

90 BOA. MF. MKT. 589/47, 6 Kasım 1901/24 B 1319.

91 BOA. MF. MKT. 589/47, 6 Kasım 1901/24 B 1319.

92 BOA. MF. MKT. 677/15, 5 Ocak 1903/5 L 1320.

93 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

94 Osmanlı Devleti'nde devlet işleri, iki şekilde yaptırılırdı. Bunlardan ilki, bir işin, devlet memurları tarafından yapılmasıydı. Buna emâneten idare denirdi. İkinci ise ihâleten idare idi. Buna göre devlet işleri özel sektöre yaptırılırdı. Bu da iki şekilde olurdu. İlki münâkasa usulü idi. Buna göre bir devlet işi, tavan fiyattan ihaleye çıkarılır, en az fiyatı verene o iş yaptırılırdı. Buna münâkasa usulü denirdi. Diğerisi ise müzâyede usulü idi. Buna göre de bir iş için taban fiyat belirlenir. En fazla fiyatı veren işi alırdı. Buna da müzâyede usulü denirdi. Devlet, daha ziyade alımlarda münâkasa usulünü, satımlarda müzâyede usulünü kullanırdı.

95 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

96 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

97 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

98 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

99 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

karşılanmasını kararlaştırdı.¹⁰⁰ Akabinde Maarif Nezareti, Gebze Kaymakamlığı'na, aynı doğrultuda bilgi verdi.¹⁰¹

Bu tamir ve inşaat teşebbüsü, malî nedenlerle gerçekleştirilemedi. Nitekim benzer bir tamir ve inşaa teşebbüsü, 1908 yılında tekrar gündeme geldi. Bu tamirat ve inşaat için Maarif Nezareti'nden tekrar tahsisat istendi. Maarif Nezareti, 20 Temmuz 1908 tarihli emirname ile Gebze Kaymakamlığı'na, tahsisi istenen 3000 kûsur kuruşun geçmiş yıllara ait emlak vergisi maarif hissesi bakayâsının tahsilâtından karşılanmasını bildirdi. Bunun üzerine Gebze Kazası Mal Kalemi (Müdürlüğü), ilgili meblağın, bu şekilde karşılanmasının mümkün olmadığını kaymakamlığa arz etti. Neticede konuyu, Gebze Kaza İdare Meclisi müzakere etti. Meclis; rüştiye mektebi binasının eksiklerinin hâlâ giderilemediğini, gereksinim duyulan tamiratın yapılamadığını, bu takdirde mektep binasının kısa süre sonra kullanılamayacak bir hâlâ geleceğini, tamiratın kış mevsimi gelmeden yapılması gerektiğini ifade etti. Gerekli masrafın içinde bulunulan yılın maarif hisse-i ianesi hâsılatından sarfına müsaade edilmesini kararlaştırdı.¹⁰²

Mektebin ve Öğrencilerin Eğitim-Öğretim Materyali İhtiyacının Temini

Maarif Nezareti, rüştiye mekteplerine çeşitli tarihlerde eğitim-öğretim materyali gönderdi. Nitekim Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evvel vekâleti, coğrafya derslerinde kullanılan haritaların noksan olduğunu, mektepte Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne, Amerika ve Avustralya haritaları ile küre-i musattahanın bulunmadığını ifade ederek, bu eksikliklerin giderilmesini istedi. Bunun üzerine Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti'ne, Şehremaneti de 17 Ocak 1900 tarihinde Maarif Nezareti'ne gereğini bildirdi.¹⁰³ Maarif Nezareti, kısa süre sonra söz konusu materyalleri mektebe gönderdi.¹⁰⁴

Maarif Nezareti, belirli aralıklarla rüştiye mekteplerine çeşitli tür ve sayıda kitaplar da gönderdi. Nitekim Gebze Kaymakamlığı, Maarif Nezareti'nden, 13 Ekim 1901 tarihinde, fakir öğrencilere dağıtılmak üzere kitap gönderilmesini istedi. Bu talep üzerine Maarif Nezareti, elli yedi adet kitap ve risaleyi, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne gönderdi.¹⁰⁵

Maarif Nezareti, rüştiye mekteplerine, programa dâhil dersler için seçilen kitapların isimlerinin ve fiyatlarının yer aldığı listelerden de gönderdi. Böylece öğrenciler, derslerle ilgili kitaplardan haberdar edilmeye çalışıldı. Nitekim Maarif Nezareti, 7 Temmuz 1908 tarihinde, seçilen kitapların isimlerinin ve fiyatlarının yer aldığı on adet listeyi Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne gönderdi.¹⁰⁶

Sultan II. Abdülhamit, coğrafya derslerini öğrencilerin daha iyi öğrenmesi ve coğrafya konularının öğretmenler tarafından daha kolay öğretilmesi amacıyla erkek ve kız rüştiye mektepleri ile idâdî mekteplerine birer adet küre-i musanna'a gönderilmesini irade ile emretti. İrade üzerine Maarif Nezareti, gerekli sayıda küre-i musanna'a satın alarak okullara gönderdi. Bu çerçevede Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne de bir adet küre-i musanna'anın verilmesi kararlaştırıldı. Bu küre-i musanna'a, Maarif Nezareti'ne giden mektebin muallim-i evveli Mehmet Nazif Bey'e 11 Ekim 1908 tarihinde elden bizzat teslim edildi.¹⁰⁷

100 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

101 BOA. MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323.

102 BOA. MF. MKT. 1082/43, 18 Kasım 1908/23 L 1326.

103 BOA. MF. MKT. 494/28, 18 Mart 1900/16 Za 1317.

104 BOA. MF. MKT. 494/28, 18 Mart 1900/16 Za 1317.

105 BOA. MF. MKT. 612/23, 6 Mart 1902/26 Za 1319.

106 BOA. MF. MKT. 1064/59, 8 Temmuz 1908/8 C 1326.

107 BOA. MF. MKT. 1081/35, 11 Kasım 1908/16 L 1326.

Öğrenci Mevcudu, Yılsunu Sınavları ve Sair Hususlar

1876 yılında Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde sadece on talebe vardı.¹⁰⁸ 1 Haziran 1884 tarihinde mektepteki öğrenci mevcudu yirmi üçtü.¹⁰⁹ Bu sayı, 27 Ekim 1884 tarihinde kırkı aştı.¹¹⁰ Öğrenci sayısında aynı yıl içinde görülen yaklaşık on yedi kişilik artış, mektebe yeni öğrencilerin kayıt yaptırılmalarından kaynaklandı. 1900'lü yıllarda mektepte yaklaşık 10-15 öğrenci vardı.¹¹¹ Kısaca mektepteki öğrenci sayısının fazla artmadığını, hatta az olduğunu söylemek mümkündür.

Rüştiye mekteplerinde öğrenciler üç farklı imtihana tabi tutulurdu. Bunlar, öğrenci kabul (dühûl) imtihanı, imtihan-ı husûsî ve imtihan-ı umûmî isimlerini taşırdı. İmtihan-ı husûsîyi, ders muallimleri, üç ayda bir yapardı. İmtihan-ı umûmî ise ders yılı sonunda, mektep idaresi tarafından belirlenen mümeyyizler vasıtasıyla, idareciler, ileri gelenler ve öğrenci velileri huzurunda gerçekleştirilirdi. İmtihan-ı umûmîde, öğrencilerin sınıfı geçmesi için her dersten en az dört alması ve not ortalamasının en az beş olması gerekirdi. İmtihan-ı umûmî neticelerinin, liste halinde Maarif Nezareti'ne gönderilmesi mecburi idi.¹¹²

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde de belirtilen sınavlar gerçekleştirilmekteydi. Nitekim mektepte okuyan yirmi üç öğrencinin yilsunu sınavları, 1 Haziran 1884 tarihinde, Pazar günü, rüştiye mektebi binasında gerçekleştirildi. Öğrencilere, mümeyyizler Arabî, Ta'lim-i Fârisî, Medhal-i Kavâ'id, Hisâb, Hatt-ı Rik'a, İnşâ, Kısas-ı Enbiyâ, Risâle-i Ahlak, 'İlm-i Hâl, Dürr-i Yektâ, Kurân-ı Kerîm derslerinden şifahî sorular sordu.¹¹³ Gebze Kazası İdare Meclisi azaları, memurlar ve öğrenci velileri huzurunda yapılan imtihan sonuçları, liste halinde Şehremaneti vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne gönderildi. Aynı tarihte mektebe yeni başlayacak (dâhil-i sınıf olacak) on bir nefer mülâzim de kabul (dühûl) imtihanına tabi tutuldu. Bu öğrencilerin de isimleri liste halinde Maarif Nezareti'ne bildirildi.¹¹⁴

1883 yılı, yilsunu imtihanı da Haziran ayı içinde yapıldı. Bu imtihan da mektepte, önceki yıllarda olduğu gibi, kazadaki devlet memurlarının, eşrâfın ve öğrenci velilerinin huzurunda gerçekleştirildi. İmtihan sonunda talebelerin derslerden aldıkları notlar, mektep muallim-i sânisî Tevfik Efendi tarafından imtihan cetveline kaydedildi ve bu cetvel, Maarif Nezareti'ne gönderildi.¹¹⁵

Mevzuat gereği, rüştiye mektepleri her üç ayda bir hülâsa-ı devam ve her öğretim yılı sonunda yilsunu imtihan cetvellerini, Maarif Nezareti'ne göndermek zorundaydı. Nitekim 1906 yılında Kartal, Şile ve Gebze Erkek Rüştiye Mektepleri'nin, imtihan-ı umûmî ve hülâsa-ı devam cetvellerini zamanında göndermedikleri ya da eksik gönderdikleri tespit edildi. Bu sebeple Maarif Nezareti, ilgili cetvellerin acilen gönderilmesini 26 Haziran 1906 tarihinde Şehremaneti'ne emretti. Yapılan incelemeler neticesinde Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin 1321 (14 Mart 1905-13 Mart 1906) yılına ait iki adet hülâsa-ı devam, 1321 (14 Mart 1905-13 Mart 1906) ve 1322 (14 Mart 1906-13 Mart 1907) yıllarına ait yilsunu sınav cetvellerinin doğrudan Maarif Nezareti'ne teslim edildiği anlaşıldı. Bunun üzerine Gebze Kaymakamlığı, Şehremaneti'ne, Şehremaneti de Maarif Nezareti'ne, gerekli malumatı verdi.¹¹⁶

108 1876-1877/H.1293 Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, s. 145.

109 BOA. MF. MKT. 83/94, 9 Haziran 1884/14 Ş 1301.

110 BOA. MF. MKT. 85/5, 27 Ekim 1884/7 M 1302.

111 BOA. MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318.

112 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2009, s. 236; Mahmud Cevad İbn-i Eş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiyye...*, s. 362-365.

113 BOA. MF. MKT. 83/94, 9 Haziran 1884/14 Ş 1301.

114 BOA. MF. MKT. 83/94, 9 Haziran 1884/14 Ş 1301.

115 BOA. MF. MKT. 81/28, 30 Haziran 1883/24 Ş 1300.

116 BOA. MF. MKT. 936/27, 18 Haziran 1906/25 R 1324.

Maarif Nezareti, rüştiye mekteplerinin ihtiyaç duyduğu bazı sarf malzemeleri ile matbu evrakı da belirli aralıklarla göndermekteydi. Nitekim bu çerçevede Maarif Nezareti, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne, Şehremaneti vasıtasıyla 1893 yılında yirmi adet hülâsa-ı devam cetveli gönderdi.¹¹⁷

Maarif Nezareti, rüştiye mekteplerine sadece kırtasiye ve sarf malzemesi göndermekle kalmadı. Aynı zamanda rüştiye mekteplerinin yakacak masraflarını da karşıladı. Bu çerçevede Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne yakacak ve saire masrafı için yıllık 400 kuruş tahsisat ayrıldı. Bu tahsisat, Ziraat Bankası Şubesi Memurluğu tarafından sarf edilmekteydi.¹¹⁸ Daha sonra bu tahsisatın, yakın olması sebebiyle Maarif Nezareti Veznesi tarafından ödenmesine karar verildi.¹¹⁹ Buna göre; satın alınacak yakacak malzemesinin cins ve miktarı ile bedelleri mektep muallimliği tarafından tanzim edilecek senedin üst tarafına yazılacak, bu senedin alt tarafı belediye ve kaza idare meclisleri tarafından onaylanacak,¹²⁰ daha sonra bu senet, Maarif Nezareti'ne gönderilecek ve Maarif Nezareti Veznesi tarafından ödeme yapılacaktı. Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin yıllık 400 kuruşluk yakacak ve saire tahsisatı, 1890'lı yıllardan itibaren bu şekilde harcanmaya başlandı.¹²¹

Sonuç

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nin, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasını müteakiben faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Mektep, Şehremaneti'ne mülhak kazalar arasında yer alan Gebze'deki modern eğitim kurumlarından biriydi. Gebze Kazası'nda yaşayan çocuklara, eğitim yoluyla yükselme imkânı veren başlıca vasıtalandı.

Mektepteki eğitim-öğretim faaliyetleri, muallim-i evvel, muallim-i sâni ve yazı muallimi tarafından îfâ edildi. Mektepte, ayrıca bir de bevâb görev yaptı. Bir ara, muallim-i sânielik kaldırıldı. 1895 yılında ilk olarak mektebe muallim-i evvel tayin edildi. Sık sık muallim-i evvellik görevi, vekâleten yerine getirildi. Bunda hem muallim bulmakta zorluk yaşanması, hem de malî sebepler etkili oldu. Mektep binaları da sorun olarak varlığını sürdürdü. Nitekim Gebze Erkek Rüştiye Mektebi binası, ahalinin yardımlarıyla yeniden inşa edildi. Bunda, Osmanlı kamu maliyesinin içinde bulunduğu olumsuz durumun etkilerinin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Mektep binalarının sık sık tamirleri de gündeme geldi.

II. Abdülhamit Dönemi'nde, Maarif Nezareti, Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ne çeşitli maddî katkılarda bulundu. Bu çerçevede defterler, çeşitli matbu evrak ile ders materyalleri gönderdi. Hatta fakir öğrencilere kitap yardımında bulundu. Yine coğrafya derslerinin daha verimli geçmesi için haritalar ve yerküreler gönderdi.

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ndeki öğrenci sayısı fazla bir artış göstermedi. Bu durumun, rüştiye mektebine rağbetin düşük olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine bunda, demografik faktörlerin etkileri de düşünülebilir. Mektepteki öğrenci sayısının az olması, öğretim kadrosunun sınırlı kalmasına da sebep oldu. Zira mektebe, ilk olarak 1895 yılında muallim-i evvel tayin edildi. Mektebe muallim-i sâlis ise hiçbir zaman tayin edilmedi.

Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'ndeki eğitim-öğretimin, İstanbul'a çok yakın bir yerde olmasına rağmen, düzenli bir şekilde devam etmediğini söylemek mümkündür. Nitekim mektep, bir ara dört ay, bir ara da sekiz ay kapalı kaldı. Bunlarda, muallimlerin hastalanmaları ve görev yerlerini terk etmeleri gibi sebepler etkili oldu.

117 BOA. MF. MKT. 170/81, 5 Haziran 1893/20 Za 1310.

118 BOA. MF. MKT.195/91, 12 Şubat 1894/6 Ş 1311; BOA. MF. MKT. 253/53, 3 Nisan 1895/7 L 1312.

119 BOA. MF. MKT.195/91, 12 Şubat 1894/6 Ş 1311; BOA. MF. MKT. 253/53, 3 Nisan 1895/7 L 1312.

120 BOA. MF. MKT.195/91, 12 Şubat 1894/6 Ş 1311.

121 BOA. MF. MKT.195/91, 12 Şubat 1894/6 Ş 1311; BOA. MF. MKT. 253/53, 3 Nisan 1895/7 L 1312.

II. Abdülhamit döneminde memur maaşları, Osmanlı kamu maliyesinin içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle yeterli değildi. Nitekim Gebze Erkek Rüştîye Mektebi'nde çalışan personel, maaşlarının yetersizliğini belirli aralıklarla dile getirdi. Mektep personelinin bazıları, maaşlarına zam yapılmasını, bazıları da daha ucuz bir yere tayin edilmelerini talep ettiler.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserleri

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 14. Baskı, Ankara 2009.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- Mahmud Cevad İbn-i Eş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târîhçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matba'a-ı Âmire, Dersaadet 1338.
- Somel, Selçuk Akşin, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 2007, s. 61-84.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Mevzuat

- 4 Temmuz 1869/24 Cemâzî'e'l-evvel 1286 Tarihli Ma'ârif-i Umûmiye Nizâmname'si, *Düstur*, I. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1289, s. 184-219.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maarif Nezareti, Mektûbî Kalemi Belgeleri

- MF. MKT. 100/110, 1 Eylül 1888/24 Z 1305; MF. MKT. 106/15, 5 Şubat 1889/4 C 1306; MF. MKT. 106/4/59, 8 Temmuz 1908/8 C 1326; MF. MKT. 107/19, 9 Mart 1889/7 B 1306; MF. MKT. 108/98, 4 Mayıs 1889/4 N 1306; MF. MKT. 1081/35, 11 Kasım 1908/16 L 1326; MF. MKT. 1082/43, 18 Kasım 1908/23 L 1326; MF. MKT. 12/12, 4 Temmuz 1873/8 Ca 1290; MF. MKT. 120/79, 10 Eylül 1890/25 M 1308; MF. MKT. 125/46, 21 Ocak 1891/10 C 1308; MF. MKT. 170/81, 5 Haziran 1893/20 Za 1310; MF. MKT. 208/30, 28 Mayıs 1894/23 Za 1311; MF. MKT. 253/53, 3 Nisan 1895/7 L 1312; MF. MKT. 289/21, 21 Ekim 1895/2 Ca 1313; MF. MKT. 290/40, 2 Kasım 1895/14 Ca 1313; MF. MKT. 300/47, 7 Ocak 1896/21 B 1313; MF. MKT. 401/19, 23 Haziran 1898/3 S 1316; MF. MKT. 418/52, 15 Ekim 1898/29 Ca 1316; MF. MKT. 420/14, 27 Ekim 1898/11 C 1316; MF. MKT. 422/22, 10 Kasım 1898/25 C 1316; MF. MKT. 425/15, 26 Kasım 1898/12 B 1316; MF. MKT. 425/41, 1 Aralık 1898/17 B 1316; MF. MKT. 454/1, 27 Haziran 1899/17 S 1317; MF. MKT. 459/12, 6 Ağustos 1899/28 Ra 1317; MF. MKT. 462/11, 25 Ağustos 1899/17 R 1317; MF. MKT. 473/39, 24 Ekim 1899/18 C 1317; MF. MKT. 48/149, 17 Mayıs 1877/4 Ca 1294; MF. MKT. 494/28, 18 Mart 1900/16 Za 1317; MF. MKT. 504/15, 15 Mayıs 1900/15 M 1318; MF. MKT. 506/59, 8 Haziran 1900/9 S 1318; MF. MKT. 51/118, 8 Eylül 1877/29 Ş 1294; MF. MKT. 541/37, 20 Aralık 1900/27 Ş 1318; MF. MKT. 55/123, 29 Nisan 1878/26 R 1295; MF. MKT. 55/23, 10 Nisan 1878/7 R 1295; MF. MKT. 55/35, 10 Nisan 1878/7 R 1295; MF. MKT. 562/4, 6 Haziran 1901/18 S 1319; MF. MKT. 573/4, 13 Ağustos 1901/27 R 1319; MF. MKT. 587/25, 25 Ekim 1901/12 B 1319; MF. MKT. 589/47, 6 Kasım 1901/24 B 1319; MF. MKT. 592/55, 3 Aralık 1901/21 Ş 1319; MF. MKT. 612/23, 6 Mart 1902/26 Za 1319; MF. MKT. 630/19, 30 Mayıs 1902/21 S 1320; MF. MKT. 646/45, 27 Temmuz 1902/20 R 1320; MF. MKT. 677/15, 5 Ocak 1903/5 L 1320; MF. MKT. 81/28, 30 Haziran 1883/24 Ş 1300; MF. MKT. 817/2, 6 Aralık 1904/28 N 1322; MF. MKT. 82/42, 7 Aralık 1883/6 S 1301; MF. MKT. 83/94, 9 Haziran 1884/14 Ş 1301; MF. MKT. 840/16, 20 Mart 1905/13 M 1323; MF. MKT. 85/5, 27 Ekim 1884/7 M 1302; MF. MKT. 876/71, 22 Ağustos 1905/20 C 1323; MF. MKT. 876/72, 22 Ağustos 1905/20 C 1323; MF. MKT. 879/30, 4 Eylül 1905/4 B 1323; MF. MKT. 88/45, 4 Kasım 1885/26 M 1303; MF. MKT. 897/42, 8 Aralık 1905/10 L 1323; MF. MKT. 936/27, 18 Haziran 1906/25 R 1324; MF. MKT. 195/91, 12 Şubat 1894/6 Ş 1311.

Bâb-ı Âfî, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

- ŞD. 984/58, Tekâ'üd 6/192, 10 Kasım 1900/17 B 1318.

Sâlnâmeler

Maârif Sâlnâmeleri

- 1898-1899/H.1316 Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1316.
- 1899-1900/H.1317 Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1317.
- 1900-1901/H.1318 Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1318.
- 1901-1902/H.1319 Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Matbaa-ı Amire, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1319.
- 1903-1904/H.1321 Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Asr Matbaası, Dârü'l-Hilâfetü'l-'A1iyye, 1321.

Devlet Sâlnâmeleri

- 1876-1877/H.1293 Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Matbaa-ı Amire, Dersaadet.

EKLER

Ek I: Gebze Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evveli iken cinnet geçirmesi sebebiyle tedavi altına alınan Mehmet Emin Efendi'nin maaşının ailesine ödenmesi hakkında Gebze Kaymakamlığı'nın tahrirâtı

Gekbuzeye Kaymakamlığı

Tahrîrât Kalemi

'Aded

91

Şehremânet-i Celîlesi Cânib-i Sâmîsine

Devletlü Efendim Hazretleri

Gekbuzeye Kazâsı rüşdiye mektebi mu'allim-i evveli Mehmed Emin Efendi'ye cünûn 'ârız olmasından dolayı hükûmet-i mahaliyyece mûmâ-ileyh Dârü's-şifâ'ya gönderilerek ma'âş kat' idildiğinden ve kendileri hâl-i sefâletde kaldıklarından bahsle şifâ-yâb oluncaya kadar ma'âşının tesviyesi vâlidesi Zelîhâ imzâsıyla virilen 'arz-ı hâl üzerine mu'allim-i mûmâ-ileyhin 'illet-i mezkûreden dolayı icrâ-yı tekâ'üdü zarûrî olmağla bu cihetin Tekâ'üd Sanduku Nezâret-i Celîlesine iş'ârıyla beraber Şûrâ-yı Devlet kararı mücebince 7 Nisan sene 1300 târîhinde şeref-vârid olan tezkire-i sâmiyyede me'mûrîn-i müstahdemeden icrâ-yı tekâ'üdü istid'âsında bulunanların tekâ'üd mu'âmelâtı ikmâl ve irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî istihsâl olunub da tekâ'üd ma'âş tahsîs olunmaksızın me'mûrîn ma'âşlarının kat' olunmaması iş'âr ve irâde buyurulduğundan işbu iş'âr-ı sâmiye tevfiқан mûmâ-ileyhin tekâ'üdü icrâ olununcaya kadar vazîfesi mu'allim-i sâni tarafından idâre olunarak ma'âşının tamâmen tesviyesi zımında Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin bu bâbdaki iş'ârına nazaran ifâ-yı muktezâsı şeref-mevrûd 4 Teşrîn-i evvel sene 314 târîhlü ve doksan üç numarolu emirnâme-i sâmilinde emr ve iş'âr buyurulmuş ve lede'l-havâle mûmâ-ileyhin Dârü's-şifâ'ya gönderildiğinden bir müddet sonra 'âilesinin ihtiyâcâtına mebnî ma'âş talebinde bulunmalarından itâ ve 'adem-i itâsı Der-sa'âdet mülhakât zirâat Şu'besine vukû' bulan 'arz ve istizân üzerine alınan emr-i cevâbîde şimdilik 'adem-i itâsı beyân ve iş'âr kılınmış ise de emirnâme-i 'anifü'l-'arzdân bahsle be-tekrâr 'arz ve istizân-ı keyfiyet idilmiş olduğu Zirâat Bank Kalemi'nden bâ-derkenâr ifâde kılınmış ve mûmâ-ileyhin vâlidesi bu kere de bi'l-mürâca'a zarûretlerinden bahsle icrâ-yı îcâbını istihâm eylemiş

ve kendülerinin hâl-i sefâletleri de hakîkaten acınacak bir derecede bulunmuş olmağla ma'âşlarının sûret-i tesviyesi için kazâ zirâat bank kalemine bir an evvel me'zûniyet i'tâsı husûsunun lâzım gelenlere iş'âr-ı keyfiyet buyurulması mütevakkıf-ı re'y ve irâde-i celîle-i cenâb-ı emânet-penâhîleri bulunmuştur. Olbâbda emr û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 7 Cemâzî'e'l-âhir sene 316 ve Fî 10 Teşrîn-i evvel sene 314 Gekbuze Kaymakamı

BOA. MF. MKT. 418/52, 15 Ekim 1898/29 Ca 1316.

Ek II: Gebze Erkek Rüştiye Mektebi'nde, 1884 yılı imtihan-ı umûmîsinin yapıldığına dair kaymakam tarafından Şehremaneti'ne yazılan tahrirat

Şehremânet-i Celîlesi Cânib-i Celîlesine

109

Devletlü Efendim Hazretleri

Gekbuze mekteb-i rüşdiyesinin bin üç yüz senesiçün şehri hâl-i rûmînin yigirminci Pazar günü mütehattim-i zimmet-i 'ubûdiyetimiz olan da'vât-ı hazret-i pâdişâhî ba'de'l-îfâ imtihanları icrâ olunan yigirmi üç nefer şâkirdân ile dâhil-i sınıf olacak on bir nefer talebe ki cem'an otuz dört nefer şâkirdânın esâmîleriyle okudukları derslerden kazandıkları numaraları mübeyyin tanzim olunan bir kıta musaddak cedvel leffen takdîm-i hâki-pâ-yı sâmi-i hidiv-i efhemîleri kılındı. Kasaba-ı mezkûrun bir müddetden berü mesdûd bir hâle gelmiş ve talebesi dağılmış olan mekteb sâye-i terakkiyât-vâye-i hazret-i kîti-i sitânîde hâl-i intizâma ircâ ve gayreti dermiyânla az vakt içinde okutdıkları derslerden talebe-i mevcûdenin me'mûlden efzûn olan terakkîleri ve îrâd idilen su'âllere i'tâ kılınan ecvibe hey'et-i hâziranın bâ'is-i tahsîn ve takdîri olub zebân-ı ittifâk ile vecîbe-i zimmet-i 'ubûdiyetden olan da'vât-ı hayriyyet-i âyât-ı cenâb-ı şehinşâhîye muvâzabet olundu. Ahvâl-i ma'rûzanın câlib-i memnûniyyet olacak râddeye îsâline mekteb-i mezkûr mu'allimi mekremetlü Hacı Halil Efendi dâîlerinin eser-i gayret-i mütemâdiyesinden ilerü gelüb kendülerinin şu hâlde şâyân-ı iltifât buldukları 'arz ve beyânına cüret kılınmış olmağın olbâbda emr û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fî 9 Şa'bân sene 301 ve Fî 23 Mayıs sene 300

Kâ'i-makâm-ı Kazâ-ı Gekbuze

BOA. MF. MKT. 83/94, 9 Haziran 1884/14 Ş 1301.

Uluslararası
Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi
Sempozyumu Bildirileri

International Symposium on
Ghazi Akça Koca And History Of Kocaeli
Proceedings

